

100

1899-1999

A HERMAN OTTÓ
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XXXVII.

ANNALES
MUSEI
DE HERMAN
OTTÓ
NOMINATI
1999

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XXXVII.

MISKOLC, 1999

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musées Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

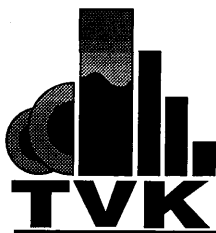
Szerkesztők:
VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

Technikai szerkesztő:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

ISSN 0544-4225

A kötet megjelenését támogatták:

a Dóka-Holding,
a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Önkormányzata,
a Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Diósgyőri Papírgyár Rt.
és a Tiszai Vegyi Kombinát Rt.

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó dr. Veres László, megyei múzeumigazgató

ELŐSZÓ

A miskolci Herman Ottó Múzeum új periodikájának első kötetét 1957-ben az alábbi fülszöveggel bocsátotta útjára a szerkesztő: „A Herman Ottó Múzeum – eddigi kiadványai mellett – 1957-től kezdődően, minden évben kiadja Évkönyvét is. Ezekben a múzeum területén végzett legjelentősebb kutatások eredményeit adja közre a fejlettebb igényű olvasó és a tudományos szakkörök számára.” Ne ragadjunk most le a fülszöveg stiláris gondjainál, méltatlan is lenne érdemes elődeinkkel szemben: az effajta szövegek általában a könyv megjelenése előtti utolsó periódusban születnek, gyorsan, megfelelő bizonyos kötelező elvárásoknak – hasonlóan, mint a könyvek beköszöntői, előszavai. Lényegesebb számunkra az az információ, hogy a már Herman Ottó nevét viselő, több képzett muzeológussal rendelkező intézmény, az elsősorban a múzeumbáratok, illetve a nagyközönség számára 1955-től megjelentetett, kezdetben főleg miskolci tematikájú, kisebb publikációkat közreadó *Közleményei* mellett a tudományos körök számára indít el egy új sorozatot. Bizonyára a kor művelődéspolitikai elvárásai is sugallják, hogy a kötetek a *fejlettebb igényű olvasó* érdeklődésére is számítanak, azonban ennek a körnek az informálása hagyományosan része a klasszikus múzeumi feladatoknak is, s vélhetően nem volt idegen sem a szerkesztő *Komáromy József* szándékaitól, sem az alapvetően tudományos periodika szerzőitől. A sorozatot indító kötet tipográfiája, arculata minden bizonnyal az igényes szerkesztő és tipográfus Komáromyt dicséri.

Az első kötet szerzőinek névsora, a tanulmányok tematikája érzékelteti a múzeum szakmai feladatkörének és kapcsolatrendszerének helyzetét: az intézmény munkatársi gárdája jobbra a régészeti kutatások révén bővül külső erőkkkel. Banner János, Korek József, Patay Pál, Párducz Mihály neve csakúgy, mint Thoma Andoré nem csupán a vidék gazdag régészeti anyagának eredményes kutatását hitelesíti, hanem a gyarapodó múzeum táguló holdudvarát is hangsúlyozza. Mindez az évkönyvek későbbi köteteiben is kifejeződik. Az 1970-es évektől a szakembergárdájában is megerősödő múzeumi kutatás egyre több szakterületet fed le, s a miskolci muzeológusok a köteteknek mind nagyobb részét töltik meg írásaikkal. Hozzájuk társulnak azok a kutatók, akiket munkájuk Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez, illetve az érintkező északkeleti régió területéhez köt, s eredményeiket, vagy azoknak részleteit a múzeum évkönyvében adják közre. Az elmúlt években egyre vastosabbá váló kötetek azonban nem egyszerűen a tudományos kapcsolatok bővüléséről tanúskodnak, hanem érzékenyen reagálnak az egyes szakmák és a térség társadalomtudományi kutatásainak változásaira is.

A vidéki múzeumok évkönyvei máig sajátos tudományos műfajt képviselnek: leginkább szakkönyvtárak kézikönyvei, amelyek főleg az egyes múzeumi szakterületek struktúrájába illeszkedve fejtik ki hatásukat, nem friss és gyors információk hordozójaként. Terjesztésük elsődlegesen könyvtárak közötti cserével valósul meg. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* közel négyszáz könyvtárba jut el, közülük 150 külföldi.

Jelen évkönyvünk a Herman Ottó Múzeum, illetve jogelődje fennállásának 100. évfordulójára készült. Az annales műfaja kiválóan alkalmas egységes elv alapján válogatott írások közreadására. Ünnepi kötetünkbe tanulmányt kértünk a Herman Ottó Múzeum volt és jelenlegi tudományos munkatársaitól, s mindazoktól a kutatóktól, akiket tevékenységük az elmúlt évtizedek során – szorosabb vagy lazább szálakkal – intézményünkhöz, gyűjteményeinkhez kapcsolt. Az így összeállt kötetek egy virtuális kört jelenítenek meg: megyénk, térségünk múzeumi tudományosságának munkásait gyűjtik egybe a 100 éves intézmény előtti tisztelgésre. Tudományos eredményeik itteni közreadása főhajtás a múzeumügy, az egyes múzeumi szakmák, az elődök, a mostani munkatársak előtt, a méltó folytatók reményében.

Miskolc, 1999. vízkereszt napján

A szerkesztők

MISKOLC ÉS BORSOD-ABAUJ-ZEMPLEN MEGYE SZEREPE A MAGYARORSZÁGI RÉGIBB KŐKOR KUTATÁSBAN

RINGER ÁRPÁD

A BÁRSONY-HÁZI SZAKÓCÁK, A MISKOLCI MÚZEUM ALAPÍTÁSA ÉS A SZELETA-BARLANG RÉGÉSZETI FELFEDEZÉSE

Miskolc egyik – kevéssé ismert – tudománytörténeti nevezetessége, hogy 1891 és 1906 között a városban és a szomszédos Bükk-vidéken bontakozott ki régészetünknek és őstörténet-tudományunknak a történelem kezdetével, az ős- és átmeneti kőkorról, vagy másként a régibb kőkorról foglalkozó területe.

A tudományhistoria e hosszú, de napjainkból visszatekintve végeredményében rendkívül gyümölcsöző másfél évtizede egy 1891-es felfedezéssel vette kezdetét. Az év augusztusában Bársony János miskolci ügyvéd házának alapozásakor – a mai Kálvin János u. 2-4. sz. alatti épületről van szó – a munkások három jellegzetes kovakő szer számra, ún. szakócára bukkantak.

Az ügyvéd, aki maga is felismerte e régészeti emlékek jelentőségét, 1892. december 26-án különleges karácsonyi ajándékképpen Herman Ottónak (1. kép) adta át feldolgozásra a legtetszetősebben megmunkált darabot (2. kép). A másik kettőből az egyiket magánál tartotta, a harmadikat pedig Széll Farkasnak, Debrecen város táblabírájának ajándékozta (3. kép).

Herman, a sokoldalú és nagy tudású polihisztor azonnal átlátta a Bársony-féle leletek jelentőségét. Perdöntő értékeknek ítélte ezeket abban a vitában, amely immár 1862-től folyt a magyar tudományos fórumokon a hazai föld ősemberének létezéséről:

„Csak egy pillantásba került, hogy a kezemben lévő, rendkívül jellemző darabban egy Magyarország őskorára nézve, mondhatni, korszakot alkotó történelem előtti régiségtypust ismerjek föl, mely semmiben sem enged a híres Somme-völgy kőszakócáinak. Ennek az első darabnak a formája egészen hegyesen mandula alakú, és azonos azzal, amelyet Mortillet a francia lelőhelyről 'Chelles' típusnak nevezett el.” – Így hangzott Herman határozott, s mitagadás, az úttörő kutatók nem kis bátorságáról tanúskodó megállapítása.¹

1892 szilveszterét és az új esztendő első néhány hetét – sok más egyéb tennivalója mellett – lázas anyaggyűjtéssel és a felfedezésről szóló előadások szövegének megfogalmazásával töltötte el Herman. Kiindulópontja Sir John Lubbock őstörténeti alapműve lehetett, amely 1876-ban a Természettudományi Társulat gondozásában „Történelem előtti idők” címen magyarul is megjelent. E műben található remek kőszeköz ábrák alapján juthatott el Herman a fent idézett megállapításához, vagyis hogy a Bársony-féle szakócák az őskor elejéről származnak.

¹ Herman, 1893. 12.

1. kép. Herman Ottó (1835–1914), a magyar ősemberkutatás elindítója

2. kép. A legnagyobb méretű, lándzsahegy alakú „Bársony-házi szakóca”

Több, kevésel ezután tett megjegyzése, majd jóval későbbi visszautalása alapján bizonyosra vehető, hogy beszerzte és áttanulmányozta a franciaországi és egyetemes őstörténet-tudomány elindítójának, a francia Boucher de Perthesnek Somme-völgyi híres leleteiről készített háromkötetes monográfiáját is.

Jacques Boucher de Crèvecœur de Perthes 1844. július 23-án bukkant rá Északnyugat-Franciaországban, Abbeville város mellett, a Somme folyó völgyében az első ősember által készített kőszerszámra, amely az emberiség jégkori eredetének bizonyítéka lett. Erről és későbbi felfedezéseiről Boucher de Perthes 1847-től 1868-ig napvilágot látott háromkötetes monográfia-sorozatban számolt be. Igazát azonban csak kevésel halála előtt, 1868-ban ismerte el a nemzetközi kutatás.

Neki 24 év küzdelmébe került, míg végre az angol geológusok szentesítették leletei hitelességét. Közel negyed évszázadon át ugyanis nem hitték el, hogy az általa talált emberkéz megmunkálta kőszerszámok egyidősek lehetnek a mellőlük előkerült s a jégkorban élt állatok, a mamutok, gyapjas orrszarvúak, óriászarvasok és más ősszállatok maradványai-val. Nemegyszer azzal vádolták, hogy a kovakő szerszámokat maga helyezte el az ásatási szelvények falába. Hiába is igazoltatta az ásatást végző munkásokkal azok eredetiségét, csak 1868-ban érett meg a helyzet arra, hogy véglegesen elfogadják a felfedezés hitelességét.

Azt, hogy Herman ismerte Boucher de Perthes „Antiquités celtiques et antédiluviennes” (Kelta és diluvium előtti régiségek) című munkáját, mi sem bizonyítja egyértelműbben, minthogy innen merített ötletet a Bársony-féle leletekről az Archeológiai Értesítő 1893-as évi számában közölt első magyar nyelvű értekezése függelékéhez. Ebben a kovakőszerszámok eredetiségének hitelesítésére – Boucher de Pertheshez hasonlóan – a szemtanúk

írást nyilatkozatait sorakoztatta fel.

E tudománytörténeti vonatkozásában különösen érdekes appendixet az alábbiakban teljes terjedelmében idézzük:

Függelék

A miskolczi leletet a következő okmányok hitelesítik:

I. Nyilatkozat. Alólirottak ezennel igazoljuk, miszerint Miskolczon 1891. évi augusztus havában Bársony János úr Miskolcz város tisztii ügyésze alsó papszer 18. sz. házának alapásása, illetve a pincze legalsó lépcsőjének elhelyezése alkalmával a felszín alatt mintegy 2 1/2 - 3 méter mélyen lévő sárga agyag rétegben találtott azon három darab őskori kovakő eszköz, melyek közül nevezett tulajdonos úr egyet Széll Farkas kir. táblai tanácselnök debreczeni, egyet pedig Herman Ottó úr budapesti lakosnak ajándékozott. Mint építési vállalkozó és az építkezési felügyelettel megbízott városi mérnök ezekről közvetlen tudomásunk lévén, ennek hitelére kiadtuk jelen nyilatkozatunkat.

Miskolczon, 1893. január hó 14-én.

Varajthy István, építő-mester.

Adler Károly, városi mérnök.

II. Alólirott igazolom, hogy a fentebb leirt őskori kőeszközök személyes jelenlétem alkalmával találtattak pinczém fenekén a sárga agyag rétegben 1891. évben Miskolczon épített házam építési munkálata közben. Ezek közül egyet Széll Farkas kir. táblai tanácselnök úr debreczeni lakosnak, egyet pedig Herman Ottó úr budapesti lakosnak ajándékoztam, hogy azt a tudomány érdekében lehetőleg hasznosítsák. A harmadik darab még rendelkezésem alatt áll. A leletet azonnal megmutattam több miskolczi tanár urnak, a kik ha szükséges a fentiekről készséggel tesznek nyilatkozatot. A leletet tényleg kiásó munkásoktól is ki veendem az erre vonatkozó igazoló jegyzőkönyvet, azonban ezek jelenleg vidéken tartózkodnak, s így azt tőlök most megszerezni alig lehetséges. A fentiek hitelére kiadtam ezen a ténynek és valóságnak megfelelő nyilatkozatot.

Miskolczon, 1893 január 14

(P. H.)

Bársony János

ügyvéd,

Miskolcz város tisztii ügyésze.

III.21/1893. ügyszám. Fenti ügyszámú jegyzőkönyv alapján tanusítom, hogy Varajthy István úr, építő-mester, Adler Károly úr, városi mérnök és Bársony János úr, városi ügyész, mindnyájan miskolczi lakosok, kiket személyesen ismerek, jelen nyilatko-

3. kép. A kisebb méretű, balta alakú „Bársony-házi szakóca”

zat alatt a tullapon, illetőleg fentebb látható aláírásukat, előttem sajátkezű névalírássuknak ismerték el.

Kelt Miskolczon, 1893 – egyezernyolcszáz kilenczvenhárom év január hó 14 – tizennegyedik napján.

(P. H.)

Dálnoky Nagy Barnabás,
kir. közjegyző.

IV. Nyilatkozat. Alólirottak ezennel igazoljuk, hogy 1891. évi augusztus havában Miskolczon Tek. Bársony János ügyvéd úr ujonnan épített házánál dolgozván, az alsó pincze lépcső elhelyezésekor a sárga agyagban három darab dárda alaku kovakövet találtunk a háztulajdonos úr jelenlétében, mit is töllünk azonnal elvett, és utasított, hogy kutassunk még egy keveset, hátha még ilyeket találunk. Rövid ideig tartó kutatásunknak azonban eredménye nem lett, ily kovanemű anyagot nem találtunk, azonban azt jó lélekkel igazoljuk, hogy ezen három darab (körülbelül ilyen alaku (rajzok) mintegy 24-25 cm. hosszú és mintegy 7 cm. széles) kovakövet, melynek különös alakján mi is csodálkoztunk, mi ástuk ki a felszíntől lefelé mintegy 2 ¹/₂ - 3 méter mélyen a pincze fenékből T. Bársony János ügyvéd úr miskolczi alsó papszer-utca 18. sz. házánál. Melynek hitelére kiadjuk ezen sajátkezűleg aláírt nyilatkozatunkat.

Nagy-Kőrösön, 1893 január hó 17.

Előttünk mint tanúk:

Szivos László,
Szivos Ádám.

Várad György m. k.
Gaál László m. k.”²

Herman Ottó a miskolci paleolitikát először a Természettudományi Társulat 1893. február 19-i ülésén mutatta be Budapesten. Majd kérésére az Országos Régészeti és Embertani Társulatnál 1893. február 28-án az akkori idők legnagyobb hazai régész szaktekintélye, Hampel József ismertette a leleteket.

Itt történt, hogy a Miskolc környékének geológiai viszonyaiban különösen járatos Halaváts Gyula – egyik vezető geológusunk – kétségbe vonta Herman meghatározásának jogosságát, nevezetesen, hogy a szakócák chelléen (ma abbevillien), vagyis alsó-paleolit, sőt egyáltalán „diluviális” – jégkori – eredetűek lehetnének. Ezek ugyanis a Szinva partaktól néhány méterre, a Bársony-féle ház alapjaiból, 2,5–3,0 méter mélységből kerültek elő. Így – érvelt Halaváts –, mivel alluviális, vagyis jelenkori üledékszintben feküdtek, semmiképpen sem lehetnek pleisztocén, ősemberi eredetűek. Ezzel robbant a bomba, s kezdetét vette az a sokszor személyeskedésig menő vita, ami végül is Herman fényes győzelmével zárult.

Hermannál – Halaváts vesztére és régészetünk, valamint őstörténet-tudományunk nagy szerencséjére – megrendíthetlenebb, konokabb vitázót nemigen ismert a hazai kortárs szakmai világ. Küzdelmekben gazdag életútjának ezt a csatáját – a Bársony-házi leletek jégkori eredetének és a magyarországi ősember létezésének bizonyítását – az utolsó magyar polihisztor 56 évesen kezdte meg és 72 éves volt, amikor a magyarországi prehistórikus ember léte a Szeleta-barlang világhírűvé vált 1907-es leleteivel megfellebbezhetetlen igazolást nyert.

A 15 évnyi tudományos csatározás kellős közepén, 1899-ben – nem kis mértékben éppen a бүкki ősemberkutatás céljából – hívták életre a város múzeumát, a Borsod-Miskolci Múzeumot, amely 1953-tól viseli Herman Ottó nevét.

² Herman, 1893. 24–25.

Az intézményt, fennállásának 100. évfordulóján, aligha lehetne méltóbban köszönteni, mint Hermannak az 1893-as Archaeológiai Értesítőben a Bársony-házi szakócákról írt értekezése zárógondolataival. Azokkal, amelyek magukkal ragadó tudományos látomásként kerültek egykor papírra, s amelyeket oly sok tekintetben valóra váltott a magyar régibb kőkor-, illetve őstörténet-kutatás, s melyek megvalósulásának egyik letéteményesévé éppen a Herman Ottó Múzeum vált: „*Semmi kétség, hogy a miskolczi lelet sok évezreddel viszi előbbre – vagy inkább a hallgatag multakba vissza – Magyarország ősrégészetét, Miskolcz városa pedig és a Szinva völgyének torkolata, valamint az egész Bükk-hegység is, majd maga felé fogja vonzani ezentúl úgy az ősrégészet, mint a földtan híveit, kik a paleolith korszak pontos, a tudományhoz illő meghatározásainak helyein nem is lehetnek el egymás nélkül.*”³

Az utód, a szakember számára nem lehet felemelőbb érzés, mint e szuggesztív és lelkesedéssel teli sorokat olvasván, a bennük foglalt gondolatok megvalósulását számba venni, és a megemlékezés jegyében megosztani Önökkel, e tanulmány olvasóival az előtörtént örömet.

A hosszú évtizedek során ugyanis Miskolc környéke, a Bükk hegység a világ őstörténet-tudományának valóban egyik méltán elismert kutatási térségévé vált. Az ő- és átmeneti kőkor régészete pedig archeológiánk egyik nemzetközi híru területévé nőtte ki magát. Ennek – hazai és külföldi vonatkozásban egyaránt elismert – szimbóluma, büszkeségünk és egyúttal Miskolc egyik nevezetessége a Szeleta-barlang.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a magyar régibb kőkorkutatás miskolci születésének 100. évfordulójára 1991-ben rendezett nemzetközi konferencia kiemelkedő sikere. A világ távoli kutatóhelyeiről jöttek ide – Herman Ottó álmát valóra váltva – a korszakkal foglalkozó régészek és a régibb kőkor környezet-kutatásának specialistái. A konferencia előadásainak tanulmánykötete a jó ügy és a további nemzetközi együttműködés felkarolására, az őstörténet-tudomány franciaországi fellegvárában, Les Eyziesben jelent meg, a Francia Művelődésügyi Minisztérium támogatásával, a Herman Ottó Múzeummal és a Miskolci Egyetemmel közös gondozásban.⁴

A következőkben dióhéjban tekintsük át, hogy miként jutott el – hosszas viták eredményeként – őstörténetünk a Bársony-házi szakócáktól a Szeleta-barlang feltárásának, illetve a rendszeres hazai őskőkorkutatásnak a megindulásáig. Továbbá, hogy miért is lehet olyan gazdag a miskolci Bükk-vidék és a tágabb Borsod-Abaúj-Zemplén megye az ősember korának régészeti emlékeiben, és hogyan is összegezhethjük a kutatás kezdeteitől legfontosabb ismereteinket vidékünk régibb kőkoráról.

Az 1850-es évek közepén, amikor Boucher de Perthes még javában küzdött igazá elismeréséért, már jó néhány élvonalbeli szakember nem kételkedett abban, hogy az emberiség múltja régebb mint hatezer év, amit két angol egyházfi, Ussher érsek és Lighfoot püspök számolt ki a Teremtés könyve alapján, még a XVIII. században. Azonban úgy gondolkodtak – talán Boucher de Perthes felfedezésének lekicsinylésére –, hogy ha élt is kontinensünkön, Franciaország területén az ősember, a Rajnán már aligha léphetett túl Európa belterületei felé. Ez volt az 1850-es évek általános felfogása, s különösképpen a német tudományosságé.

1862-ben e szellemben tartott előadást Budapesten Szabó József, a kor nagyhatású geológus szaktekintélye. Gondolatai – amit mindmáig annyiféleképpen nyilvánítottak előre vivőnek vagy éppen visszahúzóznak, ahányan csak értékelésével foglalkoztak

³ Herman, 1893. 24.

⁴ Ringer-Veres-Cleyet-Merle, 1985.

– 1863-ban láttak napvilágot. Hatásuk sajátosan kettős volt: egyrészt kutatásra sarkalltak, másrészt az állandó, terméketlen kétkedés magvát is elhintették ...

Az 1862-től 1891-ig, a miskolci leletek megtalálásáig és Herman Ottó fellépéséig újabb és újabb lelőhelyekről kerültek elő Magyarországon az ősember biztosnak vélt nyomai. Ezek körül azután heves viták robbantak ki, amelyek mindig a bizonyítás kudarcával zárultak. Tudománytörténetünknek ezt a szakaszát kellő joggal tekinthetjük a „terméketlen viták” korának. Ezt váltotta fel a „kibontakozás kora”, amikor is a nézetek egy lelőhely leletanyaga, a Bársony-házi szakócák körül csaptak össze. Résztvevői pedig Herman és ellenfelei voltak.

Ez a harc a korábbiakkal szemben koncentráltabb volt, viszont jóval hosszabban elhúzódott, akárcsak Boucher de Perthesé Franciaországban. Ennyiben tehát mindenképpen találó Herman véleménye, amikor pokoljárását a francia sorstárséhoz hasonlítja: *„Boucher de Perthes sorsa magyar földön is mintha kicsinyben ismétlődésre kelt volna... az első három tárgyat... pélaolithnak tekintettem, és leírtam, tehát mint elsőt a magyarok földjéről, amelyre nézve fennállott a feltevés, inkább tévedés lehetősége, hogy az ősember elterjedése magyar földre nem nyúlt át. Mi sem természetesebb, mint az, hogy ellenem, aki az ellenkezőt bizonyítottam, szintén ádáz harc indult.”*⁵

Az összevetés a két kutató tudományos életútjában a fentiekén kívül még sok más tekintetben is jogos. Hiszen a magyar esetben is egy polihisztor és geológus ellenfelei összecsapásáról volt szó, méghozzá egészen hasonló körülmények között előkerült szakócaletek kapcsán. Sőt e párhuzamot annyiban is érdekes kiegészíteni – Herman Ottó véleményére gondolva, aki a Szinva-völgyet egy helyütt a magyarországi Somme-völgynek nevezte –, hogy valóban igaz, a Szinva belvárosi és Bársony-ház környéki völgyszakasza sokban emlékeztet a Somme folyóéra. Az egészen megdöbbentő egyezés a magyar és francia őstörténettudomány kibontakozása között még abban is rokon, hogy mindkét helyen végső soron az ősember korának igazi kutatási centruma a nyílt folyó-völgy helyett a karsztos középhegyvidék lett, a barlangi lelőhelyek világa, ahol az ember régészeti emlékei szerencsésen találhatók együtt az egykori állatvilág korhatározó maradványaival.

Így Miskolcon Hámor alacsony, középhegységi karsztos területe a Szinva mély és keskenyen bevágódott barlangos völgyével Les Eyziest idézi, ahol a francia őstörténetkutatás végső soron valójában kibontakozott. Nem túlzás, ha a feltűnő egyezések alapján városunkat – az őstörténet szemszögéből –, Herman nézetével szemben inkább Les Eyzieshez, a Capitale de Préhistoire-hoz hasonlítjuk. Hiszen még a magyar őstörténet-kutatásban betöltött szerepe is meglepő egybeeséseket mutat.

Visszatérve a Herman Ottó és Halaváts Gyula között kirobbant vitára, illetőleg a geológia szakemberének előbbiekben vázolt véleményére, ma már tudjuk, hogy a nevezetes Bársony-házi őskőkori lelőhely üledékföldtani, felszínalaktani képe jóval bonyolultabb, mint ahogyan azt Halaváts egykor – túlzott egyszerűsítéssel – értelmezni kívánta, egyértelműen holocénnek tekintve azt. Napjainkból visszatekintve jogosan róható fel neki, hogy geológusként éppen a Herman-féle „szakócákat” rejtő üledékek foglalkozott a legkevésbé. Igaz, kora tudományos felfogását követve nem is ettől, hanem öslénytani leletektől várta a kőszerszámok korának eldöntését. Csakhogy paleontológiai maradványok nem lévén, sem a Herman által hitt jégkori, sem pedig az általa erőltetett jelenkori besorolásra nem volt hitelt érdemlő ún. sztratigráfiai bizonyíték.

A sokszor személyeskedésig menő vitában a holtpontról való elmozdulást – hosszú évek után – három egymást követő esemény segítette elő. 1903-ban Bécsben napvilágot látott Moriz Hoernes Európa őskőkorát tárgyaló monográfiája, amelyben a miskolci paleolitikok is méltatásra kerültek. Hermannak valóságos szárnyakat adott ez a munka. Egészen meglepő módon még a tőle megszokott konokságát is feladta – legalábbis a téren, hogy hajlott a külföldi szaktekintély szavára –, és maga is jóval fiatalabbnak, felsőpaleolitik solutréen korinak határozta át az eredetileg chelléennek vélt leleteket. Ezt azonban teljes bizonyossággal csak akkor vetette papírra, amikor 1905 augusztusában Dobos Ferenc a kezébe adta azt a gyönyörűen megmunkált levél alakú „nyílkövet” – ahogyan a leletet Herman nevezte –, amit még 1901-ben talált az Avasi temetőben, sírásás közben.

Ez a pompásan megmunkált és a franciaországi Solutréen-kultúra levél alakú kovahegyeit idéző darab döntött, és 1906-ban napvilágot látott a híres „Zum Solutréen von Miskolc” (A miskolci Solutréen kérdéséhez)⁶ című értekezése. Ezután már csak a betetőzés hiányzott, a győzelem a közel másfél évtizednyi harc után. Hozzávetőleg az említett tanulmány megjelenésével egy időben történt, hogy 1906-ban Herman jó barátja, Darányi Ignác került a földművelésügyi tárca élére. Hermannak csak egy szavába került, hogy Darányi elrendelje a tárca hatáskörébe tartozó Magyar Királyi Földtani Intézetnél Miskolc környékének földtani reambulációját – újratérképezését – és egyúttal a bükki barlangok rendszeres feltárásának megkezdését.

1906 őszén tehát két fiatal földtan kutató érkezett Miskolcra, Papp Károly és Kadić Ottokár. Feladatuk kettős volt: egyrészt lezárni a Bársony-házi szakócák kora körül kirobbant vitát, másrészt megkezdeni a miskolci Bükk-vidék régészeti feltárára alkalmas barlangjainak feltérképezését és próbaásatását.

Papp Károly máig ható mintaszerűséggel végezte el Miskolc negyedidőszaki földtani képződményeinek felvételezését. Az eredményeit összegző „Miskolcz környékének geológiai viszonyai”⁷ című tanulmányában a Herman és Halaváts közötti vitában kompromisszumos megoldást javasolt. Elfogadta Halaváts nézetét, hogy a régészeti emlékek alluviumban, vagyis jelenkori üledékben fekszenek. Viszont igazat adott Hermannak is, miszerint azok eredetileg az Avasi temető diluviális, jégkori rétegébe lehetnek beágyazódva, és innen – egy idősebb magas teraszszintről – kerültek másodlagos lelőhelyükre. Így végül is lehetnek jégkoriak, vagyis ősemberi eredetűek.

1993-ban – éppen száz évvel az első publikálásuk után – elvégeztük a nevezetes kőszerszámok mikroszkópos kopásnyomvizsgálatát.⁸ Kiderült, hogy a két, feltűnően nagyméretű darabon – az egyik 23,6 x 10,8 x 2,2 centiméter, a másik 19,5 x 11,1 x 2,3 centiméter – nincs semmilyen használati nyom, sem az éleken, sem a felületeken. Bizonyosra vehető tehát, hogy nem mindennapi alkalmazásra szánt munkaeszközökről van szó. A traszológiai vizsgálatoknak azonban van egy másik fontos tanulsága is. Nevezetesen, ha a darabokon semmiféle, még mikroszkopikus méretű kopás és karcolás sem tapasztalható. Egyértelműen kizárható, hogy a leletek csuszamlással jutottak volna előkerülési helyükre, ahogyan azt Papp feltételezte. Olyan, több mint 100 méteres csuszamlási pályán történő tömegmozgás ugyanis, ami a nagyméretű „szakócákat” az Avasi temető szintjéről – a legcsekélyebb sérülés nélkül! – a Bársony-ház helyére szállította volna, teljességgel valószínűtlen.

Mondani sem kell, hogy a mindmáig páratlan kőszerszámok kora, régészeti besorolása és funkciója körüli rejtélyes kérdések kezdettől fogva izgatták a szakkutatót.

⁶ Herman, 1906. 45–46.

⁷ Papp, 1907.

⁸ Ringer, 1996. 39–42.

Anélkül, hogy a kutatástörténeti vonatkozásokat itt teljességgel számba vehetnénk, egy, az elmúlt évek során körvonalazódott új, lehetséges értelmezést teszünk közvé, a hazai őskőkorkutatás születésének e két párját ritkító szimbólumáról. Ez az interpretáció nemcsak a lelőhely fentebb ismertetett, alapvetően újat hozó rétegtani-időrendi értékelésére, továbbá a használat módját végre eldöntő traszológiai vizsgálatokra épülhet. Már 1983-ban ismertté vált az alábbiakban részletesebben tárgyalandó Szeleta-kultúra előzménye, a sajóbábonyi fő előfordulása után elnevezett középső-őskőkori Bábonyi régészeti műveltség.⁹ Gábori Miklóssal egyetértve, ebben az iparban sikerült megtalálni a „miskolci szakócák” jellemző technológiai-tipológiai sajátosságait. Így – mai ismereteink szerint – megadható a leletek kulturális besorolása is, mégpedig a Bábonyi-kultúra fiatalabb szakaszába. Ami egyúttal jó egyezést mutat a Bársony-ház alatti Szinva terasz löszös jégkori fedőledekének 60 000–70 000 évre valószínűsített korával.

Van azonban még egy igen fontos időrendi fogódzó ebben az értékes kis leletanyagban, aminek a kronológiai jelentőségét igazán csak az elmúlt évek során sikerült megfejteni. A Dunántúli-szeletai-kultúra, vagy újabb – az őskőkorkutatás nevezéktani gyakorlata szerint franciás hangzású – nevén Jankovichien revíziós munkálatai során derült ki, hogy a harmadik, kevésbé tetszetős darab az úgynevezett Közép-európai *micoquien* művelődés köréhez tartozik. Gáboriné Csánk Veronika e típusnak a közeli Szinva-szoros Herman Ottó barangból régóta ismert előfordulásán túl az ausztriai *gudenus*-barlangbeli meglétére hívta fel a figyelmet. Ebben a Bécs közelében nyíló barlangban a *micoquien* régészeti emlékek újabb korbesorolási adata 90 000 év. Ez pedig ismételtelen arra figyelmeztet, hogy a „miskolci leletek” is minden valószínűség szerint az utolsó eljegesedés, a *würm*, illetve *weichsel* korai szakaszához tartoznak.

Ami a két nevezetes kőszerszám különleges méreteit, esztétikus kidolgozását és használatának módját illeti, értelmezésünk szerint egyik úttörő őskőkori régészünk, Hillebrand Jenő régi gondolata látszik igazolódni. Hillebrand elsőnek vetette föl, hogy a franciaországi *Solutrén* felső-őskőkori régészeti leletegyütteséből leírt egészen nagy méretű, de annál finomabban kidolgozott díszlándzsahegyekhez hasonló lehetett a két nagyobbik Bársony-féle kőeszköz is.

A kopásnyomvizsgálat messzemenően igazolja Hillebrand megsejtését. Kétségtelen, nem mindennapi használatra szánt, tulajdonképpen munkaeszközökről van szó. Rendeltetésüket a természeti népek köréből jól ismert nagyméretű, különleges gonddal, esetleg feltűnően díszesen elkészített vadász vagy- harci eszközök világíthatják meg. Ezek szinte minden esetben szakrális és/vagy hatalmi szimbólumok.

Erre gondolhatunk a Bársony-házi két szép paleolit esetében is. Közülük egyik sem igazi szakóca. A hosszúkás, csúcspan végződő típus valójában a Bábonyi és Szeletai-kultúra levél alakú lándzsahegyeivel, illetve késeivel mutat analóg megmunkálást.

A csúcstól jobbra eső rövid leterusált élkiképzés azzal a sajátossággal, hogy az elülső oldal egy rövidebb és meredekebb bal, s egy laposabb és szélesebb jobb féllapra oszlik, inkább az előbbi műveltségre jellemző. A szerszám egyenletes futású és tökéletesen szimmetrikus körvonala viszont, a felület- és báziskidolgozással együtt már az úgynevezett fejlett szeletai levélhegyeket idézi. A darab minden bizonnyal egy hozzá hasonló gonddal kimunkált nyélbe illesztve egy díszlándzsa csúcsa lehetett. Párja, a második, eredetileg Széll Farkashoz, majd hagyatékként a Herman Ottó Múzeumba került nagyobb, mindkét oldalán megmunkált, úgynevezett bifaciális Bársony-házi paleolit szin-

⁹ Ringer, 1983.

tén feltűnő részarányosságával és gondos felületkidolgozásával tűnik ki. Különlegessége, hogy éppen a csúcstát nem hangsúlyozták. Sőt, ezen a részen rajta is hagyták a nyersanyagául szolgáló kovakavics kéréget. Az eszköz fő éle ezzel szemben, keresztirányban fut. Típusa szerint úgynevezett hachereau-szerű, de annál vékonyabb, két oldalon patintott kőbaltafejről van szó, amelyet gondosan kiformált nyélbe erősíthettek be.

Nos, a magyarországi őskőkorkutatás megszületésével kapcsolatos Bársony-házi leletek és lelőhelyük értékelésének legfontosabb vonatkozásai után nézzük a további eseményeket!

Míg Papp Károly főként a város belterületén dolgozott, addig Kadić Ottokár – Herman Ottó útmutatásait követve – a miskolci Bükk-vidék régészetileg ígéretes barlangjait kereste fel. A legelső próbaásatásokat a Kecskelyuk és a Büdös-pest barlangokban végezte 1906 őszén. Mivel azonban az óhajtott eredményt nem érte el, Herman tanácsára a környék legnagyobb barlangjában, a hámosi Szeletában folytatta a munkát. Itt az évtizedes „Csipkerózsika-álmukat” alvó őskőkori emlékek fölött először 1906 november 14-én koppant a csákány. 1907 tavaszán azután napvilágra bukkantak az őskőkori Szeleta-kultúra hamarosan világhírűvé vált, pompásan megmunkált babérlevél alakú kovakő lándzsahegyei. Ezúttal perdöntő jégkori állatmaradványok, a barlangi medve csontjai kíséretében.

Herman Ottó gondolata és másfél évtizedes harcának értelme így fényes igazolást nyert: magyar földön is előkerültek az ősember létezésének vitathatatlan nyomai.

Arról, hogy mennyire egyedülálló ősrégészeti leletekre bukkantak a Szeletában, s hogy első kutatóinknak mennyi nehézséget kellett legyőzniük ahhoz, hogy eredményeiket az európai szakkutatás közkincsévé tegyék, kerüljön ide a következő rövid, de annál tanulságosabb történet.

Második éve folytak már a szeletai ásatások, amikor Kadić 1908 tavaszán kiküldetést kapott Bécsbe, hogy tanulmányozhassa az ausztriai és morvaországi ősember hagyatékait és egyben kikérje két kollégája, a nemzetközi híró Hugo Obermaier és Szombathy Gyula professzorok véleményét a Szeleta leleteiről. Ehhez magával vitt egy válogatott kis kőeszköz-kollekciót is.

A szeletai paleolitikus fogadtatása azonban – elgondolkodtató módon – ugyancsak furcsára sikeredett. Kadić erről a következőkben tudósít: „*A szeletai paleolitikus különösen OBERMAIER foglalkozott behatóan, aki ezeket régészeti szempontból egytől-egyig meghatározta és megbírálta. Kitűnt, hogy a szeletai paleolitikus-érem tipikus s o t u l r é e n, melyben különösen a pompásan megmunkált babérlevélhegyek vannak nagy számban képviselve.*

Bírálgatása kapcsán OBERMAIER a szeletai paleolitikus közül több darab, különösen pedig a szép babérlevélhegyek valódiságát kétségbe vonta és pedig a következő okoknál fogva.

1. A szóban levő kőeszközöknél hiányzik a patina; ennek nyoma, ha legcsekélyebb mértékben is, föltétlenül meg kellene legyen. A darabok teljesen frissek és azt a benyomást teszik, mintha nemrég készültek volna.

2. Az egyes darabok felületén teljesen hiányzik az egységes megmunkálás a solutréi technika értelmében. A felületeken észlelhető törések brutálisak, látni le nem pattintott részleteket, melyeknek valódi paleolitikusnál nem szabadna lenni.

A két említett oknál fogva OBERMAIER a szeletai kőeszközök egy részét modern készítményeknek (moderne Fabrikate) mondotta, míg a többi darabot valódi paleolitikusoknak elismerte.

Én ezt a váratlan kijelentést érthető megdöbbenéssel fogadtam s mindjárt megjegyeztem, hogy a bemutatott példányok fölött minden kétely alaptalan és pedig a következő okoknál fogva:

1. A véghezvitt ásatásokat személyesen vezettem s minden egyes kőeszköz föltalálása alkalmával, annak lelőviszonyait nyomban a helyszínen megállapítottam és följegyeztem. A legtöbb darab bolygatatlan elsődleges fekvőhelyen találtatott, számos kőeszköz pedig vastag mésztufapad alól szemem előtt került a napvilágra. Kizártnak mondtam, hogy annyi kőeszköz leggondosabb begyűjtése közben az esetleges csalást észre ne vettem volna.

2. Az ásatásokat háromi munkások végezték, akik előzőleg paleoliteket életükben sohasem láttak. Csak mikor az első darabokat megtaláltuk, figyelmeztettem őket, hogy mit keressenek s hogy keresésre buzdítsam, minden talált darabért külön csekély jutalomban részesítettem őket. Kizártnak mondtam, hogy munkásaim ezen előnyükkal visszaélve, a paleolitek hamisítására határozták volna el magukat és utánszataikat titokban a felásandó rétegekbe rejtették volna. El sem képzelhető, hogy ezek az egyszerű emberek, akiknek paleolitekről fogalmuk sem volt, típusos solutréen kőeszközöket tudnának készíteni és még hozzá csekély különjutalmazás fejében! Kivülem és munkásaim kívül, tudtommal, a barlangban senki sem tartózkodott, a munkaidény elteltével pedig a barlang elzáratott és hatóságilag őriztetett.

3. A miskolci paleolitek között olyan darabokat is találunk, melyek teljesen egyeznek a Szeletában gyűjtött és modern készítménynek nevezett darabokkal. Azok is ugyanabból a kékesszürke chalcedonból készültek, kinézésük szintén egészen friss és azokon is hiányzik a patina. Ezek szerint Miskolcon is vannak paleolitek, melyeknek valódisága ugyanazon okoknál fogva kétes, mint a háromi esetben. Különösnek mondtam, hogy a nevezett vidék ennyire el lenne árasztva hamisított paleolitekkel! Kinek állana érdekében, hogy a Szeletában és Miskolcon talált szép paleolitek sorozatát hamisítványokkal gazdagítsa?

Ilyen, meg hasonló argumentumokkal iparkodtam a szeletai kőeszközök valódiságát megvédeni, de hiába. A cs. kir. udvari múzeumot elhagytam anélkül, hogy sikerült volna a nevezett urakat a szeletai paleolitek valódiságáról meggyőzni. Tisztában voltam, hogy OBERMAIER megítélésében tévedett.¹⁰

A megérdemelt külhoni elismerés azonban már nem sokáig váratott magára. Kadić Ottokár következő tanulmányútján, 1911. augusztus 4-én Tübingenben tartott előadásán, amelyben a szeletai ásatásokat, s azok eredményeit ismertette, átütő sikert és elismerést aratott. A barlang leletanyagának és a Szeleta-kultúra körének értelmezése azóta is őskőkorkutatásunk egyik hajtómotorja, amely egyúttal a legnagyobb nemzetközi érdeklődésre tarthat számot.

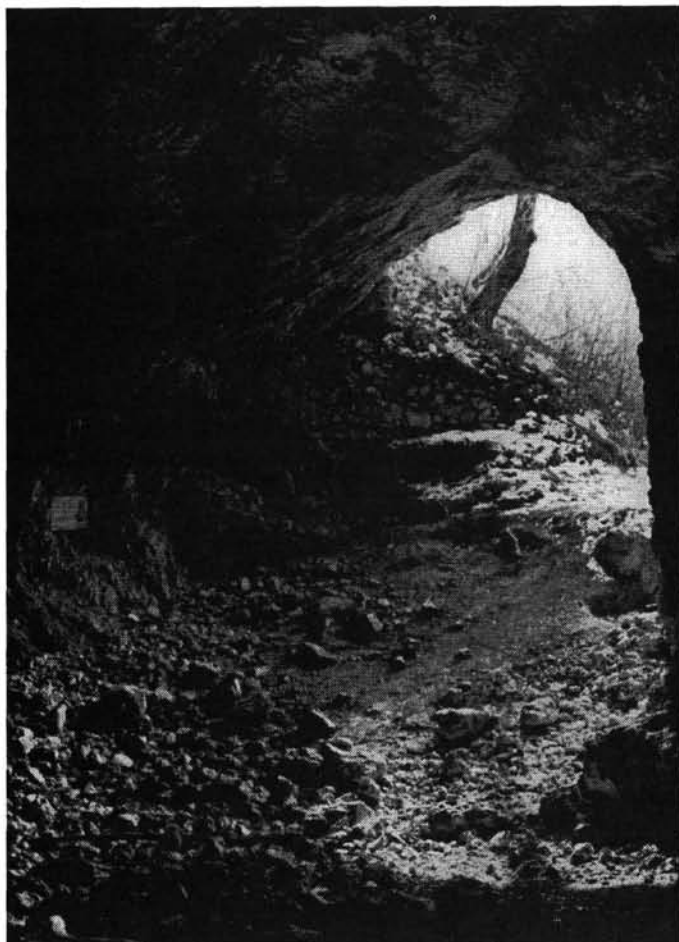
1909-ben a Bükk hegységből, ahol az azóta eltelt kilenc évtized során mintegy 30 karsztos üregben végeztek régészeti ásatásokat, átkerült a kutatás a Dunántúlra is. Ott ez évben a tatai mamutvadász-tábor feltárását kezdte meg Kormos Tivadar. Mielőtt ígérünk szerint, összefoglaló képet nyújtanánk Északkelet-Magyarország régibb kőkorának kutatásáról, tekintsük át a Szeleta-barlang kutatásának főbb aktuális vonatkozásait.

10 Kadić, 1915. 162–164.

A világhírű Szeleta-barlang kutatása – múlt és jövő

A Szeleta Felső-Hámor határában, triász mészkőben nyílik, a 320 m tszf. magasságú Szeleta-tető oldalában. A karsztos üregrendszer egyszerű alaprajzú. A tágas előcsarnokból két járat nyílik, a fő- és az oldalág. Hossza 60 m. Bejárata dél felé néz, 90 m-rel a Szinva patak fölött (4. kép).

A Szeletával szemben, lent a Felső-hámori temetőben nyugszik Herman Ottó. Sír- emléke éppen a barlangra, életműve utolsó nagy alkotásának, a magyar ősemberkutatás megindításának jelképére tekint...

4. kép. A nevezetes Szeleta-barlang bejárata belülről fényképezve

Miután a Herman tanácsát követő Kadić Ottokár 1907-ben a barlang bejárata közelében rábukkant a magyarországi ősember létezését bizonyító pompásan kidolgozott levél alakú lándzsahegyekre, a feltárások egyvégtében egészen 1913-ig folytatódtak. A

5. kép. Jellegzetes fejlett-szeletai típusú
levélhegy a Szeleta-barlangból

munkálatok finanszírozásában ekkor is, de a későbbiek során is, jelentős szerepet vállalt Miskolc városa, illetve az akkori Borsod-Miskolci Múzeum.

1906 és 1913 között a barlang ki-töltésének egy részét teljesen felásatta Kadić. Tőle származik az 5–12 m vastag-ságú rétegsor mindmáig használatos be-osztása. A későbbi feltárások – a legutób-bit 1989-ben a szerző végezte – csak jóval szerényebb kiterjedésűek voltak.

1911-től, a fentebb említett tübingeni konferenciától a Szeleta leleteit egyöntetűen a Franciaországból leírt Solutréennel azonosították (5. kép). Csak az 1920-as évek végén, a barlang oldal-ágának elején végzett ásatásán előkerült aurignaci típusú leletek nyomán ismerték fel, hogy a barlang 3. rétegében talált „solutréi” kőszerszámok nagy részének jóval idősebbnek kell lennie, mint a klasz-szikus franciaországi Solutréen. Ott ugya-nis az Aurignacien sokkal idősebb a Solutréennél. Felmerülhet a gyanú, hogy a híres franciaországi levéleszközös felső-paleolit kultúra talán éppen Közép-Európából, a Szeletából megismert levél alakú lándzsahegyes iparból eredeztethető. A második világháborút megelőző évtize-dig felvetett lehetőség a politikai viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt azonban feledésbe merült.

1945 után újra megélné a hazai őskőkorkutatásunk, amely az 1950-es évektől gyökeresen szakított a korábbi fel-fogással. Teljesen új szempontok szerint

kezdte értékelni a Szeleta-barlang leletanyagát. Ekkor a franciaországi Solutréen elneve-zés helyett vezették ba a Szeleta-kultúra vagy Szeletien terminust.

Vértes László 1966-ban végzett ásatást egy, a Szeleta-kultúrának szentelt nemzet-közi szimpózium alkalmából, amely egy nemzetközi kutatási program nyitányát jelentette volna. Az ekkor feltárt bemutató ásatási szelvényből C^{14} korhatározási mintákat gyűjtött, amelyek azután csak jóval Vértes 1968-ban bekövetkezett tragikus halála után kerültek publikálásra, és sajnos teljesen téves rétegtani összefüggésben. Erre a tanulmány szerző-jének 1989-es szeletai ásatásán derült fény. Ekkor 1966-os ásatási szelvényeinek új-rametszésével sikerült tisztázni, hogy a bejártban a fejlett-szeletai szint korhatározására vonatkoztatott 32420 ± 580 B.P. C^{14} adat voltaképpen még a korai szint tetejéhez, a 3. réteg képződésének végéhez kapcsolódik. A másik kronológiai adat pedig, amelyik a 3. réteg aljáról vett mintából származik és gyakran pontatlanul idéznek, nagyobb mint

41 700 éves korával ma már semmit sem mond. Hiszen ez a koradat a 3. réteg alján, az alatta fekvő, utolsó interglaciálishoz tartozó vörösesbarna színű és 130–110 ezer éves rétegre tekintettel akár 100 ezer év is lehet.

Mindezek után, több más kelet-bükki középső- és felső-őskőkori régészeti lelőhely összehasonlító sztratigráfiai vizsgálata alapján nyílt mód a Szeleta kitöltésének modern időrendi meghatározására.¹¹

Eszerint a Bábonyi-Szeletai-kultúra – mai ismereteink szerint – a jégkor utolsó nagy felmelegedési szakaszában, az Eem interglaciálisban jelent meg a Bükk-vidéken, és egészen az utolsó, Weichsel eljegesedés hidegmaximumáig, – 18 ezer év környékéig élhetett itt. Záródása így nagyjából egyidős a franciaországi Solutréen kezdetével. Így Henri Breuil francia kutatónak még az 1920-as években felvetett gondolatát elfogadva, nem zárható ki a két felső-őskőkori kultúra származási kapcsolata sem.

Az 1981-től megindult revíziós munka tanulsága szerint a Szeleta-barlangban a korai-szeletai szintben nem csak a névadó kultúra emlékei vannak jelen. Egy ilyen, az ősember megtelepedésére kiválóan alkalmas, különösen kedvező fekvésű karsztos üreg esetében ez egészen természetes.

Alulról számítva a 2. réteg közepén a később még bemutatásra kerülő Taubachi, majd ennek tetején és a 3. réteg legalján a Bábonyi régészeti kultúra emlékeit sikerült kimutatni az újraértékelés során.

E szintek felett a szeletai levél alakú kőszeközös leletegyüttes kíséretében legalább két Moustérien-kultúra emlékeit és az Istállóskői-barlangból megismert Bükki-Aurignacient találjuk, a bükkiektől eltérő aurignacien, sőt gravettien elemek mellett. Például ez utóbbi műveltség jellegzetes ún. tompított hátú pengéi is kimutathatók a hozzávetőleg 32 ezer éve záródó 3. réteg mélyebb szintjeiben.

Úgy tűnik, mindinkább igazolódik a gyanú, hogy a Szeleta-kultúra származása szoros kapcsolatban állhat Közép- és Kelet-Európa legfontosabb felső-paleolitikus műveltségével, a Gravettiével. A Bábonyi-kultúrából kialakult ipar minden bizonnyal a középső-paleolitikum és a felső-őskőkör közötti közvetlen átfejlődést bizonyítja Közép-Európa területén.

Vajon milyen lehetett a Szeleta-kultúra valódi arculata nem barlangi, tehát nem időszakos vadásztanyák esetében? Ez a kérdés régóta és joggal foglalkoztatja a kutatást. Erre a választ alighanem egy Miskolc belterületén előkerült, de mindmáig közöletlen leletanyag adhatja meg a választ.

A mai SZOT-székház helyén, a volt Molotov utcában 1958-ban feltárt meglepő kollekciónról van szó. Megay Géza építkezési területen végzett itt leletmentő ásatást és egy gazdag, rendkívül értékes kőszeközkesztő műhelyt tárt fel. A felhasznált kovanyersanyag zöme szintén avasi hidro- és limnokvarcit. Van közöttük az Avas Tűzkövesesről származó fajta is, de nagyon sokkal kapcsolatban erős a gyanú, hogy ezek csak az avas-tetői jellegzetes változatok lehetnek. Mivel belőlük több kilós hatalmas magkövek is készültek, teljesen nyilvánvaló, hogy a gyártásukhoz felhasznált tetemes méretű kovarögöket csak bányászkodással nyerhették. Netán éppen az Avas-tetőn 1928 és 1935 közt feltárt legősibb fejtőgödörökből. A nagy gravetti jellegű magkövekről jellegzetes felső paleolitikus pengéket választottak le, amelyekből főként különböző vésőket készítettek. A leletanyag legértékesebb két darabja egy retusált aurignaci penge és egy szépen megmunkált levél alakú szeletai típusú lándzsahegy. A műhely valószínűleg a Bükki-

11 Ringer, 1993. 115–130.

Szeleta-kultúrához tartozik. Az ősemberek az Avason kitermelt kova-nyersanyagot dolgozták itt föl, elsősorban további megmunkálásra alkalmas köpengékké.

A volt Molotov utcai leletekkel egy sor eddig megoldatlan problémára találunk választ.

Hosszú ideje már ugyanis úgy tartja a kutatás, hogy a híres Szeleta-barlang volta-képpen inkább alkalmi vadásztanya volt, semmint valódi lakóbarlang. Különösen feltűnő, hogy a Szeletában alig került elő az eszközkészítés gyártási hulladéka. A Szeleta-kultúra népe eszerint bizonyosan a barlangon kívüli műhelyekben készítette el a kőeszközeit. Egészen szembeeső, hogy az avasi hidro- és limnokvarcitból készült hosszú pengéket nem a barlangban állították elő, hiszen a hozzájuk kapcsolódó nagy magköveket nem sikerült megtalálni. Kézenfekvő feltételezni, e műhelyek a nyersanyag-előfordulások közvetlen közelében, Miskolc szívében voltak. S talán itt, a város belterületén lehetett a Szeleta-kultúra igazi településközpontja, amelyhez a híres Bársony-házi és Petőfi utcai leletek is tartoznának.

A Fejlett-Szeletaihoz hasonló leletegyüttes a morvaországi aurignaco – gravetti predmosti lelőhelyéről, illetve a szlovákiai Trenčienské – Bohuslavicén került elő...

A Szeleta-barlang és a róla elnevezett paleolit kultúra a legelsőként vált ismertté őskőkorkutatásunk számára. Értelmezése és jelentőségének megfelelő feldolgozása azonban csak egy szélesebb nemzetközi kutatás keretében oldható meg. Vértes László – kevéssel halála előtt egy ilyen program megszervezéséhez hívta össze azt a Szeleta-értekezletet, amelynek célkitűzését a magyar őstörténetkutatás miskolci születése 100. évfordulójára rendezett konferencia 1995-ben Franciaországban megjelent kötetében fogalmaztuk újjá.¹²

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE RÉGIBB KŐKOR KUTATÁSÁNAK LEGFONTOSABB EREDMÉNYEI

A megye őskörnyezeti viszonyai és természeti erőforrásai a régibb kőkorbán

Az ország e régiójának régibb kőkor kutatásában egészen az 1950–60-as évekig az 1906-ban megkezdődött bükki barlangfeltárások játszottak vezető szerepet. Az eltelt évtizedekben a hegységben felásított karsztos üregek száma elérte a harmincat. A szabad ég alatti lelőhelyek vizsgálatában bekövetkezett elmaradást az elmúlt 20–30 évben sikerült pótolni. A nagy számú újabban feltérképezett őskőkori nyíltszíni lelőhely legfontosabb tanulsága az, hogy régészeti anyaguk – ritka kivétellel – különbözik a barlangiakétól és nem kevésszer idősebb is azokénál. Leleteik lényegesen gazdagítják az Északkelet-Magyarország régibb kőkoráról eddig kialakított képünket.

Különösen megszaporodtak őstörténeti ismereteink a Miskolci-kapuban és annak tágabb környezetében, a Keleti-Bükk hegyláb felszínén, a Sajó, a Bódva és a Hernád völgyében, illetve a Bodrogkeresztúri-félmedencében talált paleolit települések nyomán.

A megye természeti adottságai rendkívül kedvező lehetőségeket nyújtottak a régibb kőkor vadász-gyűjtőgető őstársadalmi számára. A régióban egészen különböző domborzat- és tájtypusok találkoznak szerencsésen: karsztos és vulkáni közephegységek (Bükk, Észak-Borsodi Karszt; Tokaj-Eperjesi-hegység), hegylábi és medence dombságok (Alacsony-Bükk, Hegyalja; Cserhát), árkos völgyek és völgymedencék (Hernád-, Sajó- és Szinva-völgy.) Ezek kis távolságon belül is eltérő és egymást gazdagító ökoszisztémák.

¹² Ringer, 1995. 27–30.

adottságai magyarországi viszonylatban egyedülállóan kedvező települési-gazdasági feltételeket biztosítottak az őskőkori régészeti kultúrák mozgékony népcsoportjai számára.

A karsztos középhegységek barlangjai és kisebb üregei nemcsak az ősembernek, hanem vadászsákmányának, a barlangi medvének is kedvenc tanyahelyei voltak. A vulkáni és utóvulkáni működéssel képződött kovaközetek (üveges kvarcporfir, obszidián, jáspis, kalcedon, limno- és hidrokvartcit) hatalmas választékban álltak rendelkezésre a pattintott kőszerszámok elkészítéséhez éppúgy, mint a folyók és vízfolyások hordalékából kigyűjthető kvarc-, kvartcit- és radiolarit kavicsok.

A paleolitikum emberei, akik valóságos mesterei voltak a kovakőpattintásnak, bizonyára csak ritkán elégedhettek meg a felszínen található mállott és repedezett nyersanyagdarabokkal. Ehelyett inkább bányászattal nyerhették ki a megmunkálásra alkalmasabb kovakövetet.

Ilyen őskőkori kovakitermelést a miskolci Avason, továbbá Korlát, Boldogkőváralja és Erdőbénye határában már régóta valószínűsített a kutatás. Először azonban csak nemrégiben sikerült az avasi Tűzkövesen feltárással is hitelesíteni az ősi bányászkodás nyomait.

Északkelet-Magyarország egyedi domborzati és településföldrajzi adottsága, hogy területén – éppen a már említett Miskolci-kapun át – nyomul legészakabbra az Alföld, leginkább megközelítve a Kárpátok magasabb vonulatait.

A jégkorban a Sajó, a Bódva és részben a Hernád völgye, amelyek a Poprád és a Dunajec völgyein át még a német-lengyel síkvidék felé is összeköttetést biztosítottak, fontos vadváltók voltak. Rajtuk keresztül történt a pleisztocén jellegzetes nagy testű és nagy csoportokban élő állatainak, a mamutnak, a gypjas orrszarvúnak, illetve a rénszarvasnak, vadlónak, bölénynek és őstuloknak a szezonális vándorlása a Kárpátok központi vonulata illetve a még északibb európai területek és a Nagyalföld között.

E növényevők maradványai óriási mennyiségben kerültek elő a Miskolci-kapuban egymásba torkolló Sajó, Bódva és Hernád kavicsüledékeiből, valamint a löszökből és barlangi kitérősekből egyaránt. Javarást az ősember eredményes vadászatainak ékes bizonyosságaképpen.

A jégkorban területünk éghajlatát is a Föld egészére kiható és egyidejűleg lezajló markáns ingadozások határozták meg. A lehülési szakaszokban a mai északi földrajzi szélességekéhez vagy a magashegységekéhez hasonlatos száraz, olykor csapadékos hűvös, vagy kifejezetten hideg klíma uralkodott. Ezek során a völgytalpakon vastag kavicsstakaró halmozódott föl, a hegységek szálkőzetekből álló lejtői kifagyási törmelékbe takaróztak, a barlangokban tetemes mennyiségű mésztörmelék rakódott le, a dombságok völgyközi hátain pedig a szél által szállított finom porból jellegzetes, sárgás színű lösz képződött.

A löszstakarót füves növényzet, a löszsziyep borította. Rajta tömegesen legeltek a már fentebb idézett mamutok s gypjas orrszarvúk, elsősorban rénszarvasok és vadlovak társaságában. A magasabb középhegységi tájakon tajga-, majd tundraszerű vegetáció tenyészett, az utolsó eljegesedés idején különösen a barlangi medvének és a kőszáli kecskének nyújtva menedéket az őskőkori kitaró vadászai elől.

A felmelegedési éghajlati szakaszokban, főleg az ún. interglaciálisokban a maihoz hasonló, vagy még melegebb és csapadékosabb volt az időjárás: időben visszafelé tekintve egyre kifejezettebb mediterrán, szubtrópusi hatással. Az állatvilágot a barnamedve, a vaddisznó, a gímszarvas és az őz jellemezte, a gyakran feltűnő s ma a Földközi-tenger mellékén honos dámszarvas, tarajos süllő és görög teknőc kíséretében.

Ekkoriban a domb- és hegyvidéken egyaránt lombos, vagy túlevelűekkel kevert elegyes erdők díszlettek. Alattuk barna, szürke vagy vörös erdőtalaj alakult ki. A barlangokban pedig különösen a bejárati szakaszon, illetve a mennyezeti felszakadások, az ún. kürtök alatt ezekkel egyidejűleg barlangi talaj és talajüledék képződött.

Míndezekben a rétegekben maradtak ránk az ősember és kultúrájának leletei, főleg a mindennap használatos kő- és csonteszközök, az állat- és növényvilág maradványai, a településnyomok, valamint az esetleges temetkezési és rituális emlékek.

Ezekből az adatokból rekonstruálhatók régióink őstörténetének legrégebbi mozzanatai és adható válasz arra az ősrégészeti kutatást aktualizáló ökológiai kérdésre, hogy miképpen is alakult az ember és környezet közötti kölcsönhatás, az emberi környezet hasznosítási módja területünkön, a legrégebbi kezdettől fogva.

Korai- és alsó-paleolitikum (-2,5 millió évtől -130 ezer évig)

Herman Ottó mint már tudjuk – eredetileg „chelléen szakócáknak”, s így a paleolitikum, illetve a jégkor elejéről valónak keltezte a magyarországi őskőkorkutatást útjának indító híres „miskolci leleteket”. Később Moriz Hoernes 1903-as munkája hatására jóval fiatalabbnak, felső-paleolit „solutréen” típusúaknak határozta át azokat. Ma úgy tudjuk, hogy a Bábonyi- vagy Korai – szeletai kultúrához, vagyis a középső – paleolitikumhoz sorolhatók a nevezetes kőszerszámok. A földtörténeti időrend szerint az utolsó eljegesedés idejére, hozzávetőleg 75-60 ezer év között.

Az 1920-as években Roska Márton gyűjtött szakócákat a korláti Ravasz-lyuk tetőről, amelyeket szintén „chelléennek” írt le. Erről a leletanyagról szerfölött megoszlanak a vélemények. Nem zárható ki azonban, hogy mégis Roskának volt igaza, s legalábbis gyűjteményének néhány darabja mai névhasználattal élve valóban abbevilli típusú és korú lehet.

A legszakavatottabb francia kutatók véleménye szerint viszont biztosan abbevilliennek, vagyis nagyon idős alsó-paleolitikumnak kell tekintenünk a miskolci Avas egyik-másik, már szintén régebben előkerült archaikus szakócáját. Eszerint valószínűnek látszik, hogy a megye területén Európa alsó-paleolitikumának legrégebbi, több százezer éves szakócaiparának emlékei is megtalálhatók.

A legújabb kutatási eredmények arról tanúskodnak, hogy a Sajó és Bódva völgyében az európai alsó-őskőkor másik nagy kultúrkörének, az ún. „kavicsiparoknak” a leletei is előkerültek. Ezekre a kavicsból készített egyszerű hasító és hasogató eszközök jellemzőek. De más kavicseszközök és szilánkból készített fejlettebb szerszám típusok is megtalálhatók közöttük.

Középső-paleolitikum (-130-40/30 ezer év között)

A paleolitikum régebbi szakaszaihoz képest sokkal több ismerettel rendelkezünk Borsod-Abaúj-Zemplén megye középső- és felső-őskőkori népességeiről. Az időszak elején – 130 ezertől – 60 ezer évig a Bükk hegység keleti és déli területein legalább három régészeti kultúra élt egymás mellett.

Az első a bőrkikészítéshez használt kőeszközökben különösen bővelkedő ún. Kaparókban gazdag tipikus moustéri. E kultúra népének eddig ismert fő központja a cserépfalui Suba-lyuk volt. Kőeszközeitet különféle jó minőségű nyersanyagból, levallois technikával készítették. Típusaik között már több fejlettebb, felső-paleolit forma is előfordul. Hosszúkás köpengeszerű szilánkokból jellegzetes háromszög alakú „moustéri hegyeket” retusáltak. Ezeket talán már lándzsahegyként is használták.

Kétségtelen, hogy ügyes és eredményes vadászok lehettek. Fő vadászszákmányuk ugyanis a kőszáli kecske és zerge volt. Mindkét faj elejtése még mai vadászfegyverekkel is komoly teljesítménynek minősül.

Velük egy időben élt a Bábonyi régészeti kultúra, amelyik nevét leggyakoribb előfordulási helyéről, Sajóabonyról kapta. Európa leghatárterjedtebb, a Volgától a Rajnáig húzódó és sok ezer évig továbbfejlődő középső-paleolit műveltségéhez, az ún. Micouquien régészeti kultúrához kapcsolódik, s egyúttal a több fejlődési fázisú Szeleta-kultúra előzménye.

A kultúra népe a Tokaj–Eperjes-hegységtől a Börzsönyig belakta az Északi-középhegységet. Szabad ég alatti és barlangi szálláshelyeik egyaránt ismertek. Szeleta- és Balla-barlangi ideiglenes vadásztanyáik állati maradványaiknak tanúsága szerint a Bükk belterületén barlangi medvére vadásztak. Nevezetes újításnak számított a kultúrában a valódi, ún. levél alakú lándzsahegyek felfedezése. Ez a típus minden bizonnyal a barlangi medvék elejtéséhez használt lándzsák hatékonyságát fokozta.

A harmadik egyidejű középső-őskőkori kultúra a Bükki-Taubachi. Egy izoláltabb népcsoporthoz kötődhet, amely a Keleti-Bükk belső területein élt. Fő lelőhelye a Diósgyőr-Tapolca-barlang. De leletei előkerültek a Szeletában, a LambrechtKálmán-barlangban, a Büdös-pestben és a volt Mexikó-völgyi-barlangban is.

Archaikus clactonoid-pseudolevalloisi technikával készült, típusaik szerint ugyanakkor meglepően előre mutató kőeszközök egy nagyobb régészeti kultúrához tartoznak. A Taubachi műveltség Délkelet-Németországtól Morvaországon és Szlovákián át a Bükk hegységig szállta meg a nagyobb medencéket övező alacsony középhegységeket. Népcsoportjaik jellemző települési sajátossága volt, hogy szívesen választották tanyahelyeiket hévforrások mellett.

Egyik legnevezetesebb, s embertani leleteiről különös híres településüket a kelet-szlovákiai Ganovcén (Gánóc) éppen egy ilyen hőforrás által lakott édesvízi mészkőből sikerült feltárni. Antropológiailag a *Homo sapiens neanderthalensis* közép-európai, kevésbé specializált változata volt a kultúra hordozója. Nagy testű növényevőkre és barlangi medvékre egyaránt vadásztak.

A középső-paleolitikum késői szakaszán, 60–40/30 ezer év között szintén mozgalmas lehetett Északkelet-Magyarország őstörténete. Legalább két kultúra egymás mellett élése adathozható ebből az időszakból is. Az egyik a Bábonyiból kialakult Korai-Szeletai, a másik a Suba-lyuk felső rétegeiből ismertté vált délkelet-európai vagy Suba-lyuk típusú charenti. Mindkét kultúra népe barlangi medvére vadászott. Az utóbbi, amelynek eszközkészítése sok tekintetben meglepően régiesnek tűnik. Bizonyára meglehetősen izolált életmódot folytatott a Bükk hegység kevésbé megközelíthető belsőbb területein. Talán ez a sajátosság azzal is összefüggésben állhat, hogy a Suba-lyuk egyik tüzhelye alól feltárt, s eredetileg minden bizonnyal eltemetett e kultúrához tartozó embertani maradványok – egy felnőtt nő és egy gyermek vázrészéről van szó – a legtöbb kutató véleménye szerint a Neander-völgyi ember klasszikus, túlspecializált változatához tartoznak.

Felső-paleolitikum (–40/30 ezer évtől –10 ezer évig)

A leginkább kutatott Bükk hegységben ekkor is sajátos területi népességtagolódás volt jellemző. A hegység nyugati oldalát az Aurignacien, a keleti vidékét viszont a Fejlett-szeletai-kultúra népe tartotta megszállva. Mindkét népcsoport barlangi medvevadász volt. Legalábbis a karsztos Bükk-vidéken ennek a félelmetes, felegyenesedve a 2,5 m magasságot is elérő medvefajnak az elejtésére specializálódtak.

Az Aurignacien műveltség népe bizonyára a szeletaiaktól tanulhatta el a levél alakú lándzsahegy formát, és ennek mintájára készíthették sajátos, de a köhegyeknél jóval hosszabb, s így mélyebb sebeket ejtő, csontból csiszolt lándzsacsúcsaikat. Pengékből kialakított kőszerszámaik között megtalálhatók a csont- és famegmunkáláshoz egyaránt eredményesen használható kővésők. Ezek segítségével csontból sípot és fuvolát is készítettek. Az Istállóskői-barlang kutatója, Vértes László szerint az aurignaciak a barlangi medvét vallásos tisztelettel vették körül, koponyáikat pedig kultikusan eltemették.

A Fejlett-szeletai-kultúra népcsoportjai a korábbi felfogással ellentétben korántsem csak a karsztos hegyvidéket lakták. Úgy tűnik, hogy szabad ég alatti tanyahelyeiket éppen Miskolc belterületének késő jégkori rétegei rejtik.

A Bükk-től keletre, a Cserhát és a Tokaj–Eperjesi-hegység területén az Európa-szerzte művészeti alkotásairól híres mamut- és rénvadász Gravetti-kultúra őstelepeit tárták fel az eddigi ásások során. Különösen érdekes a bodrogkeresztúri Henye-hegyen felszínre hozott egyik lelőhelyük. Innen egy csiszolt mészkőkorong, többek szerint ún. holdnaptár is napfényre bukkant.

A felső-paleolitikumot követő átmeneti kőkorbán, – 10 ezer és 8 ezer év között –, úgy látszik, területünk szinte teljesen elnéptelenedett. Az egyetlen bükki Rejteki-kőfülke szerény régészeti anyaga legfeljebb hírmondónak tekinthető ebből a korszakból.

IRODALOM

Herman Ottó

1893 A miskolci paleolit lelet. Arch. Ért. XIII.

1906 Zum Solutréen von Miskolc. Mitt. der Anthr. Ges. XXVI. Wien.

Kadić Ottokár

1915 A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. A Magy. Kir. Földt. Intézet Évkönyve. XXXIII. 1. 162–164.

Kósa László–Keve András–Farkas Gyula

1971 Herman Ottó. Budapest. 165–166.

Ringer Árpád

1996 Miskolc földjének története a honfoglalásig. In: Miskolc története I. (Szerk.: Tóth Péter közreműködésével *Kubinyi András*) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum. Miskolc.

Ringer Árpád–Veres László–Jean-Jacques Cleyet-Merle

1995 Les industries à pointes foliacées d'Europe Centrale. Actes du Colloque de Miskolc. Sup. 1. PALEO. Les Eyzies de Tayac.

Ringer Árpád

1983 Bábonyien – eine mittelpäolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordost-Ungarn. Diss. Arch. Ser. II, 11. Budapest.

1993 Északkelet-magyarországi geomorfológiai szintek és régészeti adataik. Felsőpleisztocén folyóteraszok, löszök és barlangi üledékek kronosztratigráfiai rendszere. Kandidátusi értekezés, kézirat. MTA, Budapest.

1995 Les industries à pièces foliacées en Europe centrale: Proposition de synthèse.
In.: Les ind. à pointes fol. d'Europe Centrale. Actes du Colloque de Miskolc.
Sup. 1. PALEO. Les Ezies de Tayac. 15-18.

LE ROLE DE LA VILLE MISKOLC ET DU COMITAT BORSOD-ABAUJ-ZEMPLEN DANS LA RECHERCHE DU PALÉOLITHIQUE DE HONGRIE

La naissance de la recherche du Paléolithique et du Mésolithique de Hongrie date de 1891. Cette année, trois outils en silex, dont deux pièces bien aménagés, de caractère de biface (fig. 2 et 3), furent trouvés sur le territoire de la ville de Miskolc au cours des travaux de fondation de la maison de l'avocat János Bársony. Les outils furent étudiés par Ottó Herman (fig. 1) qui les a déterminés comme bifaces chelléens, donc remontant au début du Paléolithique. Autour de la question de la datation, un grand débat a éclaté entre le savant universelle Herman et les géologues de l'époque et a duré pendant une quinzaine d'années.

Au temps de ce débat, en 1899 fut fondé le musée de la ville, nommé Musée de Borsod-Miskolc, qui porte le nom d'Ottó Herman depuis 1953. Le musée fut établi principalement pour rechercher les témoins de l'Homme préhistorique dans la montagne de Bükk et sur le territoire du département de Borsod-Abaúj-Zemplén.

C'est en 1906 que les fouilles systématiques du Paléolithique commencèrent dans la partie de l'Est de la montagne de Bükk, dans le voisinage de la ville de Miskolc. C'est à la grotte de Széléta que en 1907, Ottokár Kadić a découvert „les pointes de lance solutréennes en forme de feuille de laurier”, merveilleusement façonnées, bientôt devenues mondialement connues.

A partir de la montagne de Bükk, la recherche de la Préhistoire s'est étendue aux autres régions du pays. En 1909, les fouilles systématiques ont été entreprises aussi sur le gisement de Tata, situé dans la montagne de la Transdanubie.

Jusqu'à nos jours, la région du Nord-est de la Hongrie a demeuré le centre de la recherche du Paléolithique et du Mésolithique de notre pays. C'est des gisements sous grotte et de plein air de cette région que provient la majorité de nos connaissances concernant l'époque des sociétés des chasseurs-cueilleurs primitifs.

La richesse en gisements préhistoriques de cette région trouve son explication dans le fait que les conditions paléologiques humaines y ont été fort favorables. C'est une région où les différents types de relief – montagne, pays de collines et plaine – se trouvent à faible distance, et particulièrement sur le territoire de la ville de Miskolc. Les vallées des fleuves Sajó, Hernád et Bódva, qui constituaient vraisemblablement d'itinéraires importants pour la migration des animaux aux temps préhistoriques, relie la grande plaine centrale du bassin moyen du Danube avec les chaînes centrales des Carpates. En outre, des affleurements de silex, riches et variés, ont pu fournir aux hommes préhistoriques de matières premières pour la production de leurs outils.

Dans le domaine de la recherche de l'âge de la pierre taillée, le Musée Ottó Herman constituait l'un des établissements les plus importants dans son genre jusqu'à 1996. Dès cette année-là, le Département de Préhistoire et d'Histoire ancienne, établi à

l'Université de Miskolc, donne de nouveaux cadres pour la recherche et pour l'enseignement des sciences préhistoriques en Hongrie.

En donnant un coup d'oeil rétrospectif sur l'histoire d'une centaine d'années de recherche, sur la lutte héroïque d'Ottó Herman pour faire naître la recherche préhistorique en Hongrie, – cette lutte est de même ordre que celle de J. Boucher de Perthes en France –, ainsi que sur le rôle du musée portant son nom, rôle qu'il a joué dans ce domaine à partir de sa fondation en 1899, le plus convenable à une commémoration relevée est peut-être d'évoquer le premier article de Herman, paru en 1893. Dans cette publication, après avoir décrit les bifaces dits de la maison Bársony, il esquissait l'image d'un tel avenir où la ville de Miskolc deviendrait le centre important de la recherche du temps de l'Homme primitif.

Après l'étude fructueuse de plusieurs dizaines de gisements, mis au jour à partir de 1906, la prédiction de Herman a été accomplie par le colloque international à grand succès, organisé en 1991 pour célébrer le centenaire de la naissance à Miskolc de la science préhistorique hongroise. Les actes du colloque sont parus en 1995 sous le titre „Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale”. L'édition a été réalisée aux Eyzies en France avec le concours du Ministère français de la Culture dans le cadre du concept de l'intensification des collaborations franco-hongroises.

Cet article commémoratif, en langue hongroise, ne serait pas complet si nous ne rendions pas compte des premiers résultats de la révision des bifaces dits de la maison Bársony et de celle de la grotte Szeleta, puisqu'ils sont les symboles importants de notre recherche préhistorique.

En 1990, nous avons réussi à mettre en évidence que les bifaces dits de la maison Bársony avaient été trouvés dans une couche de loess du Pléistocène supérieur. Ils datent vraisemblablement de –60 à –70 mille ans et peuvent appartenir au Bábonyien et/ou au Szélétien ancien. L'étude tracéologique a démontré qu'il s'agit des outils particuliers qui n'avaient jamais été utilisés à une fonction quotidienne.

La réinterprétation stratigraphique et archéologique de la grotte Szeleta, commencée en 1989, a déjà fourni beaucoup de nouveaux résultats. Le plus important de ceux-ci est que, contrairement à ce qu'on l'a cru auparavant, ce n'est pas une seule civilisation, notamment le Szélétien, dont les vestiges ont été mis au jour dans cette grotte, d'une situation géographique extraordinairement favorable. De la base du niveau du „Szélétien ancien” sont provenus des matériels lithiques du Taubachien, puis du Bábonyien typique. Cette dernière civilisation archéologique est connue depuis 1983. Elle remonte au dernier interglaciaire, au sens large, entre –130 et –75 mille ans. A côté des éléments micoquiens, elle comprend d'outils foliacés également. Elle devait être l'antécédent génétique du Szélétien ancien de la montagne de Bükk. Du même niveau, c'est-à-dire de la couche 3 de la grotte Szeleta, nous pouvons démontrer la présence de deux autres civilisations du Paléolithique moyen, au moins, ainsi que celle d'un Aurignacien plus ancien. La date d'environ –33 ou –32 mille ans, obtenue par la méthode au carbone 14 et publiée par László Vértes, correspond à la fin du Szélétien ancien.

Le Szélétien évolué, qui succède au Szélétien ancien dans la grotte, est une civilisation caractéristique du Paléolithique supérieur, avec outils foliacés et lames, qui contient des éléments du Gravettien aussi. Mais son aspect réel ne pourrait être reconnu que sur un gisement de plein air dont les modèles seraient celui de Předmostí en Moravie et celui de Trenčianské-Bohuslavice en Slovaquie, fournissant les témoins d'un „Gravettien szélétoïde”. Au niveau supérieur de la grotte Szeleta, le Szélétien évolué à

pièces foliacées est accompagné par l'Aurignacien typique de la montagne de Bükk et par d'autres industries du Paléolithique supérieur. La fin du Szélétien évolué peut probablement être placée environs -20 mille ans avant nos jours. En ce qui nous concerne, nous sommes d'accord avec l'opinion de Henri Breuil disant que cette civilisation est en relation au Solutréen de France. Nous pouvons la prendre pour un des antécédents possibles de l'industrie du Paléolithique supérieur de France dont l'origine et le développement sont encore énigmatiques.

Árpád Ringer

BIFACIÁLIS ESZKÖZÖK KORLÁT-RAVASZLYUK-TETŐ LELŐHELYEN

SIMÁN KATALIN

Korlát-Ravaszyuk-tető lelőhely Északkelet-Magyarországon, a Zempléni-hegység keleti lábánál, Arka és Korlát községek között egy dombtetőn helyezkedik el. A lelőhely a század eleje óta ismert. Többszöri felszíni gyűjtés, valamint *Vértes László* és *Korek József* szondázó ásatása után igen vegyes kép alakult ki a lelőhely iparáról és koráról. Mivel a Ravaszyuk-tető az utóvulkáni tevékenység során nagy kiterjedésű hidrokvarcitpaddal borított vonulat egyik tagja, és minthogy ez a pad sokéves -évszázados, talán évezredek erózió miatt felszínközéltben maradt, a gyűjtött anyag a hegy bármely pontjáról származhat. A vegyes anyag alapján besorolták Chelles-i kultúrába,¹ Acheuli kultúrába,² a Micoquienbe,³ mezolitikumba,⁴ a neolitikumba⁵ is, sőt, akadt olyan vélemény, amely tagadta a kövek mesterséges megmunkálását.⁶ Ha ismerjük a gyűjtött anyagot, de nem ismerjük a leletek és természetes kőzetek szóródását a hegyen és környékén, illetve a hegy topográfiáját, bármely besorolást elfogadhatjuk igaznak. Ötéves ásatás és ezzel egy időben végzett terepbejárások tapasztalatai tanítanak meg arra, hogy az anyag egészét kell nézni, és részeit is csak ennek fényében lehet valóban értékelni. A következőkben ennek az öt évnek a tapasztalatait írom le és értékelem, ezt figyelemben tartva, egy eszközcsoport, nevezetesen a kétoldali megmunkálású eszközök jellegét, kor- és kultúrameghatározó szerepét.

A szerző 1983–85 között, 1992-ben és 1994-ben végzett ásatást a Ravaszyuk-tető tetején. Mintegy 125 m² terület feltárására került sor és ezzel egyidőben a domb, az Arka falut északról határoló dombsor (a Ravaszyuk folytatása), és a faluból Regéc felé keleti irányba húzódó völgy bejárása is megtörtént.⁷ Ennek alapján elmondhatjuk, hogy szinte nincs olyan időszak, amikor emberek ne laktak volna a környéken. A teljes dombtetőn tapasztalhattuk a nyersanyagkibúvást és a rengeteg természetes aprózódású törmelék mellett számos megmunkálásra utaló darab is akadt. A domb peremén cserép, magkövek és szilánkok közelebről meg nem határozható neolitikus illetve rézkori települést sejtetnek. A dombsor nyugati folytatásában a hegyoldalban jellegtelen bronzkori cserepeket találtunk. A domb lábánál a *Vértes–Korek-féle* ásatással⁸ egy időben egy szarmata kori telep hitelesítése folyt és ugyanitt a bükki kultúra néhány cserepét is meg-

- 1 *Mihalik J.*, 1916.
- 2 *Ringer Á.*, 1983.
- 3 *Kadić O.*, 1934.
- 4 *Vértes L.*, 1965.
- 5 *Hillebrand J.*, 1928.
- 6 *Patay P.* 1937.
- 7 *Simán K.*, 1986.
- 8 *Vértes L.*, 1960.

találtuk. A völgyben Árpád-kori kerámia került elő, távolabb pedig újra és újra kőmegmunkálás nyomaira bukkanhatunk. Az ellenkező irányban, nyugatra, Boldogkőváralja felé a falu határában a századfordulón újkőkori települést találtak a hegytetőn.⁹ Végül, de nem utolsósorban, szemben Ravaszlyuk-tetővel, a Herzsá-réten Vértes László késői felsőpaleolitikus műhelytelepet tárt fel,¹⁰ valamivel távolabb pedig, a Hidegoldalban, Dobosi Viola azonosított egy lehetséges újabb lelőhelyet.¹¹

A régészeti ásatás által lefedett kis terület három műhelyfoltot tartalmazott, ahol a durva kezdeti szilánkolástól a kimerített magkőig és kész eszközig a teljes eszközgyártási folyamat követhető volt. Több, mint hétezer megmunkált követ gyűjtöttünk, ebből 85% szilánk és gyártási hulladék volt. 1,5% a magkövek, 1,3% a kész eszközök aránya, míg 11,5%-ban kerültek elő nem megmunkált pengék. A maradék ütőkövekből áll. Az összesen 94 db eszköz közül a kaparók és retusált pengék dominálnak (22,5%). Őket követik a vakarók (21%), majd a vésők (17%). Ezután jönnek a bifaciális eszközök (15%), majd végezetül néhány fúró, völgyelt és csonkított eszköz. Az eszközök java része nem igazán típusos, sok közülük a néhány leütéssel alkalomra gyártott eszköz. A nyersanyag is javarészt a helyi hidrokvarcit. Előfordul 1-1 kova, tűzkő, radiolarit, szeletai kvarcporfir, obszidián és okker is.

A bifaciális eszközöket érdemes nem csupán az ásatás során előkerültekre korlátozni, hanem egybevonni a feltárt területtől mintegy húsz méterre gyűjtöttekkel, hiszen jellegükben és nyersanyagukban is hasonlók. Így összesen 26 db kétoldali megmunkálási darabot tárgyalunk.

12 darab eszköz előkerülése határozható meg pontosan. Ezek közül 7 darab került elő a nyugati műhelyfoltban, 1 db a déliben és 3 db a keletiben. A nyugati folt leletei közül 3 magkő, egy tengelyszimmetrikus hegy, a többi aszimmetrikus, plankonvex kaparó. A déli folt egyetlen lelete és a nyugati folt 4 lelete közül kettő az előbbiekhöz hasonló kaparó. A nyugati folt harmadik eszköze tengelyszimmetrikus, bikonvex kaparóhegy, a negyedik magkő. A bifaciális leletek nem elkülönülve, hanem a többi eszközhöz kapcsolódóan kerültek elő.

A szórvány leletanyagban mind aszimmetrikus kaparók, mind szimmetrikus hegykaparók vannak, és ezenkívül két ék is előkerült.

A leleteket formai és technológiai szempontból vizsgáltuk. Mint fent már kiderült, formai szempontból négy kategóriát állítottunk fel. Magkövek, aszimmetrikus plankonvex kaparók, tengelyszimmetrikus bikonvex hegyek-kaparók és ékek. Technológiai alapon csak a kaparók és kaparó-hegy típusoknál lehetett csoportokat felállítani, de ezek sem élesen elkülönülők. A különbségek inkább a megmunkálási fázisokban, mintsem a teljes technológiai folyamatban jelentkeznek.

I. Formai csoportok és leírás

a) Magkövek

1. Négyszögletes tömbdarab, melyet mindkét oldalról megmunkáltak. Hangsúlyosan az egyik szélét vékonyították mindkét oldalról, a bázisrészt vastagon hagyták. Feltehetően pengemagkő előkészített gerinccel.

2. sz. szonda. Mérete 81x51x29 mm. Nyersanyaga: hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.2.

2. Mind formára, mind kidolgozásra hasonló az előzőhöz (I. t. 1.).

2. szonda. Mérete: 74x46x21 mm. Nyersanyaga: hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.114.

⁹ Mihalik J., 1897.

¹⁰ Vértes L., 1962.

¹¹ T. Dobosi V., 1981.

3. Megközelítőleg háromszög alakú. Mivel az előlapon pengenegatív látható, feltehetőleg egy nagyobb magkő egy újra megmunkált darabja. Mindkét lapot egyenletesen elvékonyították. A bázis itt is vastag. Ugyanúgy pengemagkőnek készülhetett, mint az előző kettő (I. t. 2.).

IV. szelvény. Mérete 75x70x31 mm. Nyersanyaga: hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6044.

4. Megközelítőleg háromszög alakú. Az elnagyolt kezdeti felületvékonyítást követően már csak az egyik szélre koncentráltak. Egyértelműen magkőgerinc kialakítása volt a cél (I. t. 3.).

I. szelvény. Mérete: 70x62x23 mm. Nyersanyaga: hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6707.

Mind a négy bifaciálisan kidolgozott darab pengemagkőnek készült, mind a négy a gerinckialakításig jutott el. A leletanyagban található olyan magkőtöredék és sikerült összeállítani olyan darabot, ahol nagy szilánkon, vagy lemezes szerkezetű nyersanyagtömbön hasonló módon választottak le pengéket, jóllehet ezeknél a kedvező közetszerkezet miatt ilyen alapos előkészítésre nem volt szükség.

b) Ékek

5. Téglalap alakú kő oldalsó éllel. A kidolgozása szinte kizárólag az él felől történt teljes felületen és az él mentén is. Keresztmetszete háromszög alakú (I. t. 4.).

Szórvány. Mérete: 23x28x11 mm. Nyersanyaga Prut-vidéki tűzkő. Ltsz. 95.1.6719.

6. Trapéz alakú, a leghosszabb szélén van az elsődleges éle. Kidolgozásában érdekesség, hogy a felületvékonyítást átlósan egymással szembeni sarok felől végezték mindkét lapon. A hosszú vésőélt egyik oldalról retusálták együtt az egyik oldalsó éllel, míg a másik oldalt a másik lapról vékonyították illetve retusálták.

Szórvány. Mérete: 35x54x13 mm. Nyersanyaga: hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.8002.

Mindkét véső azonos formai jegyeket mutat az újkőkori csiszolt vésőkkel, jóllehet csiszolásra utaló nyom nincs.

c) Aszimmetrikus plankonvex kaparók

7. Aszimmetrikus, plankonvex. Mindkét lapon a két oldal felől és felülről vékonyított. Csak a domború oldalán retusált az ívelt végén.

2. szonda. Mérete: 41x50x14 mm. Alsó fele hiányzik. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.16.

8. Nem tengelyszimmetrikus. Mindkét lapja domború, de csak az egyik lapja vékonyított egységesen. Gyártás közben sérült, nem fejezték be. A megmunkálás alapján kaparónak készült (I. t. 5.).

Szórvány. Mérete: 44x38x19 mm. Az alsó fele hiányzik. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6709.

9. Aszimmetrikus, plankonvex. A két szél az ellenkező lap felől vékonyított. Nem retusálták. Feltehetőleg az első használatnál vagy még előtte eltört (II. t. 1.).

Szórvány. Mérete: 64x36x17 mm. Alsó része hiányzik. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6711.

10. Aszimmetrikusnak tűnik, plankonvex. A domború oldalon intenzívebb a megmunkálás, mint a másikon. A rövidebb szélén erőteljesebb megmunkálás és retus található, mint a hosszabbikon (II. t. 2.).

Szórvány. Mérete: 83x58x22 mm. Alul törött. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6712.

11. Aszimmetrikus, plankonvex. A domborúbb oldala teljes felületen vékonyított, a másikon meghagyták középen a természetes zárványt. A két szél a két oldal felől egymást kiegészítve finomították (II. t. 4.).

III. árok. Mérete: 51x41x18 mm. Az alja hiányzik. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6713.

12. Háromszög alakú, plankonvex. Mindkét lapon vékonyított. Az egyik szél teljes hosszában az egyik lapról, a másik szél a csúcs közelében a másik lapról retusált (II. t. 3.).

I. szelvény. Mérete: 73x59x18 mm. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6714.

13. Aszimmetrikus, plankonvex. Mindkét lapon vékonyított, finomabb kidolgozás csak a domborúbb oldalon van (III. t. 1.).

Szórvány. Mérete: 52x49x18 mm. Alsó része hiányzik. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6718.

14. Plankonvex, aszimmetrikus. Mindkét lap elnagyoltan vékonyított. Élkidolgozás csak a domború szélén van az egyik lap felől (III. t. 5.).

VI. szelvény. Mérete: 40x34x13 mm. Az alja hiányzik. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6734.

15. Aszimmetrikus, plankonvex. A domború felületen meghagyták középen a természetes zárványt. A laposabb lapon finomabb felszínkidolgozást végeztek. Nem retusált, talán nem is használták (III. t. 2.).

Szórvány. Mérete: 39x46x15 mm. Az alja hiányzik. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6737.

16. Aszimmetrikus, bikonvex. A domborúbb oldalán és a hegy körül látható retusálás alapján feltételezhető, hogy egy hegyet alakítottak át kaparóvá (III. t. 4.).

X. szelvény. Mérete: 42x29x14 mm. Az alja letört. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.7503.

17. D alakú tárgy. Körben teljes felszínén vékonyított, finom kidolgozás a két hegy egy-egy oldalán van (IV. t.).

V. szelvény. Két darabból összeállítva. Mérete: 138x80x38 mm. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.3760.; 95.1.3761.

d) Hegyek

18. Bikonvex, gyártás közben tört el, félkész (III. t. 3.).
Szórvány. Mérete: 61x45x16 mm. Csak az alja van meg. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6690.
19. Bikonvex, aszimmetrikus. Mindkét lapon vékonyított, a hátlap vékonyítása nem sikerült. Félkész (III. t. 6.).
Szórvány. Mérete: 52x57x24 mm. Az alja hiányzik. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6715.
20. Bikonvex, tengelyszimmetrikus. Mindkét lapon egyenletesen vékonyított, a hátlapról gondosan finomították az éllefutást és retusálták a hegyét. Alul viszonylag vastkos (V. t. 1.).
Szórvány. Mérete: 105x50x23 mm. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6716.
21. Bikonvex, tengelyszimmetrikus. Klasszikus nyújtott levélhegy alakú, hullámos éllefutású. A két lapot egyenletesen vékonyították, az élt viszonylag durván, mindkét lap felől egymást kiegészítően formálták (V. t. 3.).
Szórvány. Mérete: 93x45x23 mm. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6717.
22. Tengelyszimmetrikus, bikonvex. Vékony, csaknem egyenes szélű eszköz töredéke. Az egyik lapon jobbra csak vékonyították az eszközt, a másik lapon az egyik szélét gondosan retusálták, korrigálták. Forma alapján nagy hegy töredéke, a kidolgozás alapján inkább kaparó (V. t. 4.).
VI. szelvény. Mérete: 78x53x19 mm. Mindkét vége hiányzik. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6732.
23. Tengelyszimmetrikus, bikonvex. Klasszikus levélhegy alakú eszköz, legnagyobb szélessége az alsó negyedben van. Az egyik lapról a felületvékonyítás után mindkét szélét gondosan retusálták. A másik lapon csak az egyik szél retusált, a másikon vésőnegatívhoz hasonló leütés található. Megújított hegynek tűnik (V. t. 2.).
Szórvány. Mérete: 101x45x24 mm. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.6735.
24. Bikonvex, aszimmetrikus. Nagy, ovális darab, félkész. A felület vékonyítása közben felhagytak vele. Ha használták, akkor a kevés finomabb leütés alapján durva kaparó lehetett.
Szórvány. Mérete: 100x52x24 mm. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.7825.
25. Nagy, háromszög alakú töredék. Szimmetrikus, bikonvex. Az egyik lap gondosan, a másik durvábban vékonyított, a természetes zárvány egy részét meghagyták. Mindkét szélén középtájon, rövid szakaszon retusált.
Szórvány. Mérete: 80x55x21 mm. Alja hiányzik. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1. 7911.
26. Szimmetrikus, bikonvex. Nyújtott, hegyes, csaknem egyenes szélű darab, amely még a vékonyítás során eltört. Egyedül a hegyet dolgozták ki fonoman (VI. t.).
V. szelvény. Három darabból összeállítva, még egy negyedik darab hiányzik az aljáról. Mérete: 210x67x35 mm. Nyersanyaga hidrokvarcit. Ltsz. 95.1.3799.; 95.1.3800.; 95.1.6724.

II. Technikai csoportosítás

A csoportosítás leírása előtt meg kell jegyeznünk, hogy a darabok egységesen tömbből készültek, egyik darabon sincs nyoma, hogy szilánkot használtak volna. A leő-hely teljes anyagát figyelembe véve az is igen valószínűnek tűnik, hogy a teljes munkafolyamat helyben zajlott le. A leleteken nincs nyoma szándékos törésnek. A törések nem új keletűek, még az összeillesztett darabokon is mészkéreg fedte a törési felületet.

Magát a csoportosítást részletes elemzés előzte meg, melyben három fázisra bontottam az eszközök elkészítését. Az első fázis a felület vékonyításának technikája, a második a már nagy vonalakban elvékonyított felület finomítása, a harmadik az él lefutásának illetve az élszögnek a kialakítása, azaz a retusálás. A magköveknél a harmadik fázis jobbra kiesik, leginkább csak a gerinc végének eldolgozását szolgálta, illetve leütés előkészítésénél alkalmazták. A két véső esetében gondos élfelőli kidolgozás történt.

Az aszimmetrikus plankonvex kaparók és a szimmetrikus bikonvex hegyek esetében már változatosabb és bonyolultabb a kép. Minthogy a formai elemzés során úgy tűnt, hogy a két csoport között átmenetek vannak, és a forma nem feltétlenül határozza meg a funkciót, ezért ezt a két csoportot együtt elemeztem.

Az első fázisban az eszközök nagy részén a két lapot egyenletesen, mindkét oldal felől vékonyították. Ettől eltért a 10., 16. és 23. darab, ahol mindkét lapon az egyik szél

felől dominánsabb a vékonyítás. A 13. darabon, a többitől eltérően a tengelyre ferdén, a domború él vonalában vékonyítottak, azaz átlós irányban, ugyanúgy, mint a trapéz alakú éken.

A második fázisban is a két oldalon és a két szélén egyenletesen megoszló megmunkálás a domináns, de már több darabon jut nagyobb szerep az egyik lapnak. Érdekes módon ez nem kizárólag a plankonvex kaparókra igaz, hanem pl. a 22. és a 24. darabokra is. Itt is szerepel az a megoldás, hogy ugyanazt a szélt munkálják meg mindkét lap felől, de csupán a 23. darab az, amely itt is ezt a technikát alkalmazza. A másik két darabon eddig a két lapot és a két szélt egyformán munkálták meg. Csupán egyetlen esetben fordul elő, hogy a két szélt ellentett oldalról finomították.

A harmadik fázisban nyilvánvalóan még szórtaabb lesz a kép, hiszen itt már nemcsak technológiai fogás játszik szerepet, hanem az anyag apróbb hibái is. Ebben a fázisban már az egyik lapon történő finomítás illetve igazítás dominál. Előfordul, hogy egyazon szélt mindkét lap felől retusálták, de ugyanilyen gyakori, hogy a két lap felől egymást kiegészítve igazították ki a szélt, és előfordul a két szélnek ellenkező lapról történt retusálása is, de mint korábban, most sem azokon a darabokon, ahol ez a megoldás már szerepelt.

Az örök kérdés, hogy az eszközkészítés mennyire kultúraspecifikus, mennyire határozza meg az elkészítendő tárgy funkciója és mennyire a nyersanyag. A fenti esetekben mindháromra láthatunk példát.

Egyértelműen funkcióspecifikus technológia figyelhető meg az ékeknél. Nem igaz ez ilyen egyértelműen a *magköveknél*. A bifaciális eszközökhöz hasonló kidolgozás túlzásnak tűnhet akkor, mikor a kidolgozott felületekre merőlegesen pengéket kívánnak leütni. Viszont tény, hogy az alaktalan és gyakran zárványos nyersanyagtömbön vagy éppen már másra használt darab töredékén ezen a módon elérhető az irányított leütéshez szükséges egyenletesen domború felület. Itt tehát egy máshol már bevált technika funkcionális és nyersanyag követelte adaptálásáról lehet szó.

A *levél alakú bifaciális eszközöknél* különböző korokban eltérő technikát figyelhetünk meg. A két oldalról és a két lapon történő vékonyítást, mely eleinte zezgugos, majd egyre inkább egyenes éllefutást eredményez, már az acheuli kultúra emberei is alkalmazták. Ugyancsak az egyenletes élkidolgozást használták, de már jóval finomabb kivitelben és szinte mindig nyomásos és nem pattintásos technikával a solutréi kultúrában, majd később a neolitikumban is. A váltakozó oldalról történő kidolgozás, többségében aszimmetrikus formával párosulva a miquocien sajátossága. A Kárpát-medencében a felső paleolitikus Szeleta kultúrában újra a kétoldali finom kidolgozású szimmetrikus levélhegyek jelennek meg.

A korláti anyag értelmezésénél feltétlenül figyelembe kell venni, hogy műhelytelep, ahol csak néhány eszköznél fordul elő végleges kidolgozás vagy éppen újretusálás. Még így is feltűnő az a darab (13.), ahol a felszín elsődleges megmunkálása ugyanazt a szokatlan átlós irányt mutatja, mint amit az ékeknél megfigyelhettünk. Az átlós irányú leütés több darabon is megfigyelhető, de sehol sem jelenik meg ilyen meghatározó formában. Érdekes, és feltehetően a nyersanyag nem koherens voltából következik, hogy az egyes gyártási szakaszok más-más eljárást, leütési sorrendet, él- és lappreferenciát mutatnak. Ugyancsak sajtóságos, hogy a legtöbb olyan darabnál, ahol az ember joggal feltételezne hegy, esetleg hegyes kaparó funkciót a forma alapján, a megmunkálás sokkal inkább utal az élek, mintsem a hegy használatára.

A levél alakú eszközöknél egybevetettük a technológiai és formai jegyeket. Az összehasonlítás nem várt, meglepő csoportosulást eredményezett.

Szinte teljes azonosságot mutatott egyrészt a 7. és a 12., másrészt a 22. és 25. sz. kő. A két első lelet egymástól kis távolságra került elő, de az egyik egész, a másik töredékes. Az első párhoz kapcsolódik a 19. darab, bár itt figyelembe kell venni, hogy félkész eszközről van szó. Ugyancsak ide tartozónak tűnnek az egymással szorosabb hasonlóságot mutató 14. és 15. kövek, ahol az utóbbi szintén félkész termék. A két darab közül az egyik szórvány, tehát távolabb került elő, a másik azonban közel a legnagyobb azonosságot mutató párhoz. Lazábban kapcsolódik ide a félkész 26., a ránézésre hegynek tűnő 21., a 17. és a 9. darab. Közülük a 21. és 26. kövek egy másik műhelyfoltból kerültek elő.

A másik pár tagjainak technológiai hasonlósága meglepő, jóllehet közelebbi vizsgálattal egyértelművé válik, hogy mindkettő kaparó illetve kés funkciót láthatott el – már ha a retusálás valóban utal a funkcióra. Az egyik darab az első pár közelében került elő, a másik szórvány darab. Ide kapcsolódnak a 20. és a 24. darabok, jóllehet a második igencsak kezdeti állapotban maradt. Gyengébb a kapcsolódása a 16. és 23. daraboknak, melyek közül az első a keleti műhelyfoltból került elő.

A többi darab kapcsolódása gyenge, a megadott szempontok nem tűnnek elégségesnek.

Jóllehet, ebből a kevés szempontra és kevés eszközre épülő vizsgálatból nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, az azonban egyértelműen kiderül, hogy technológiailag ugyan standard, de ez a standardizáció nem jelent sorozatgyártást. A darabok akár félkészek, akár kész eszközök, akár megújított darabok az egyedi igényeknek megfelelően, a nyersanyag adta követelményeket figyelembe véve készültek el. Az eszközkészítési fogások közül azt választották ki, ami az adott esetben a legmegfelelőbbnek tűnt.

A kőeszközyártás történetében a bifaciális eszközök az elsők között jelentek meg és az utolsók között tűntek el. Az alsó paleolitikumtól a bronzkorig előfordulnak, történeti anyagban az indiánoknál a 17. században még használták őket. Kérdés, hogy ebben a tág spektrumban hová helyezhetjük el a korláti bifaciálisokat. A legkorábbi bifaciális eszközök és levél alakú eszközök az Acheuléenben találhatók. A bifaciálisok többsége körben vékonyított, zezugos éllefutású darab. Akad köztük felül nem hegyes, hanem egyenes élű, ovális és igen durván kidolgozott vaskos szakóca. A levélhegyek között finom kidolgozású is akad. Több dolog is szól az ellen, hogy a korláti anyagot ezzel a kultúrával azonosítsuk. Az egyik, hogy mai tudásunk szerint ez a kultúrkör nem jutott el a Kárpát-medencébe. A másik, hogy az aszimmetrikus levélkaparók hiányoznak az acheuli kultúrában. A harmadik, hogy a többi korláti eszköznek igen kis százaléka illene bele egy alsó paleolitikus kultúra képébe.

A következő lehetőség a közép-európai micoquien lenne. Ennek magyarországi változatát, a Bábonyient Ringer Árpád írta le.¹² Ránézésre ez lenne az a paleolit ipar, amihez a legközelebb áll a korláti anyag. Mégis kétséges a kettő rokonsága, hiszen Korlátton hiányzik a bábonyira és a közép-európai micoquira jellemző azonos irányú változó oldalon történő megmunkálás, retusálás. A teljes kíséző ipar is ellentmond a középső paleolitikumba való besorolásnak.

¹² Ringer Á., 1983.

Hasonló korú a Jankovichien ipar,¹³ melyet szintén a levélhegyek megléte jellemz. Ezt az ipart azonban egyértelműen kizárhatjuk a lehetőségek sorából, mivel erre a levallois technika mellett az a jellemző, hogy a levéleszközöket szilánkon állították elő.

Korban a következő megfontolásra érdemes ipar a Szeletai. Ennek magyarországi változatával ebben az esetben nem sokra megyünk, hiszen a Szeleta barlang felső rétegének anyagában a szépen kidolgozott vadászeszközök jelennek meg, a vadásztanya funkcióinak megfelelően.¹⁴ Ezek az eszközök sem formailag, sem kidolgozásban, sem a retusálás módjában és intenzitásában nem hasonlíthatók a korláti anyaghoz. Sokkal inkább tekinthető hasonlóknak a morva szeletai anyag. Mind a levéleszközök arányában, mind a kísérőipar tekintetében azonos vonásokat találtunk.¹⁵

Megemlíthetjük még a Hont-környéki lelőhelyeket, ahol szintén kerültek elő levéleszközök,¹⁶ ezek azonban sem formájukban, sem típusukban, sem kidolgozásukban nem jöhetnek számításba.

A levéleszközök következő megjelenési időszaka a neolitikum. Ebből a korszakból Magyarországon a kisméretű bifaciális kidolgozású levélhegyek ismeretesek. Sajnos a kutatás meglehetősen kevés figyelmet szánt az őskori lelőhelyeken előkerülő kőeszközökre, és az utóbbi tizenöt év kutatása sem pótolhatja a száz év munkája során megsemmisült adatokat. Ez még inkább igaz a bronzkorra. Rendkívül tanulságos a Polany Kolonie bánya- és műhelytelep feldolgozása,¹⁷ ahol a kutatástörténet ugyanúgy különböző korokba sorolta a leleteket a középső paleolitikumtól a mezolitikumig, mint a korláti anyagot. Végül az 1972-es ásatások tisztázták, hogy az egész bánya, a telep és a hozzá tartozó ipar a neolitikum végére, a bronzkor elejére tehető. A leletanyagában jócskán található bifaciális megmunkálású darab, melyek egy részét a szerző középső paleolit tipológiára támaszkodva írja le, hangsúlyozva, hogy csupán hasonlóságról van szó. Az eszközöket elsősorban baltának és sarlónak határozza meg. Hasonló, bifaciális kidolgozású eszközöket találhatunk egész Európában a neolitikum és a bronzkor időszakából Angliától a Fekete-tengerig.¹⁸

Végezmedényben két olyan időszak van, melynek anyagához hasonlítható a korláti leletanyag. Az egyik a morva szeletai ipar, a másik pedig feltehetőleg a bronzkor időszak.

A lelőhely teljes egészét tekintve hozzá kell tenni az eddigiekhez, hogy bármennyire is eltérő mélységben kerültek elő leletek (40 cm és 1,5 m között), a műhelyfoltok egyrétegűek, a mélységtérések a telep elhagyását követő földfelszíni változásokból adódnak. A bifaciális darabok szóródása megegyezik a többi leletanyag szórásával, úgy tűnik, hogy azzal szerves egészet alkot. A kísérő iparban a pengetechnika dominál, az eszközök közt az eseti retusált szilánkokat és a kaparókat leszámítva felső paleolit típusok dominálnak. Kerámia csak a műhelyfoltok feletti humuszból került elő, igen kis mennyiségű, köztük egészen friss darabok is. A műhelyek szintjében sem kerámia sem csont nem volt. Tüzelésre csak elszórt széndarabkák utaltak.

A korláti nyersanyag lokális jellegű, a környéken minden korszakban használták. A Miskolc-környéki lelőhelyeken, elsősorban az Avason egy-két darabról feltételezhető, hogy innen származik. A műhelyben talált, nem lokálisan gyűjtött anyag közül az obszi-

13 Gábori-Csánk V., 1983.

14 Simán K., 1990.

15 Jiri Svoboda et al. ed. 1994.

16 Gábori-Csánk V., 1983.

17 R. Schild-H. Królik, J. Moscibrodzka 1977.

18 Archaeologia Polona 1995.

dián közömbös, hiszen minden korszakban felhasználták és egyértelműen helyi nyersanyag. A pruti kovát a felső paleolitikumtól kezdve használták. Az üveges kvarcporfir inkább a paleolitikumra utal, hiszen a bábonyi és a szeletai iparoknak egyik kedvelt nyersanyaga. Későbbi korszakokban ritkán, elvétve fordul elő. Ugyancsak érdekesség, hogy feltehetően a dél-szlovákiai gravetti lelőhelyekre innen kerültek el a bifaciális eszközök, így pl. Kechnece és Kasovba is.

A fentiek alapján kettős kép alakul ki. Tipológiai alapon nem zárhatjuk ki, hogy a bifaciális eszközök és így az egész ipar a neolitikumra vagy még inkább a bronzkorra tehető. Ugyanakkor a nyersanyagszórás és az a tény, hogy kapcsolat tételezhető fel a szlovákiai gravetti iparok és a korláti terület között, a felső paleolitikumra utalnak. Ugyancsak a paleolitikum melletti érv, még ha nagyon közvetett is, hogy terepbejáráson a Ravaszlyuk-tető északi lejtőjén egy bébimamut fogtöredéke került elő. Paleolitikus datálás esetén újra csak a Morva-vidéken leírt szeletai kultúrára gondolhatunk.

Változatlanul kérdés, hogy valóban egy korszakban használták-e az igen nagy kiterjedésű műhelytelepet, vagy az erózió által újra és újra kitakart fennsík több korszakban is használatban volt? A földrajzi-rétegtani elemzés erre nem ad választ,¹⁹ és a terület betemetődése és a mai felszíni megjelenés kialakulási ideje nem feltétlenül azonos a műhely felhagyásának idejével.

Két figyelemre méltó jelenséget kell még megemlítenünk. Az egyik, hogy a magkőtechnika egyértelműen pengetechnológiára utal. Ugyanakkor sok eszköz készült szilánkon, ami egy műhelyben végül is nem meglepő. A szilánkokon és a pengéken gyakori a lágy ütő alkalmazásának nyoma, de viszonylag gyakran alkalmazták a nyomásos technikát is. Ez utóbbi a korai felső paleolitikumban Magyarországon még nem ismert.

A másik a nyersanyaghoz kapcsolódik. Két formában jelent meg a limnokvarcit a telepen. Az egyik egy viszonylag jó minőségű, kagylósan hasadó típus, ebből készültek az eszközök. A másik egy erősen erodálódott, aprózódott, kopott, patinás anyag, amely fagy- és hőhatásra alig reagál. Ebből az anyagból néhány ütőkövet, retusórt találtunk. De ugyanakkor ezen az anyagon megmunkálási nyomokat is találtunk, melyek erősen kopottak és patinával fedettek. Figyelembe véve azt a tényt, hogy a patinázódás üteme a telepen belül nem egyöntetű (patinás és friss felületű darabokat illesztettünk össze), ez nem korhatározó jelenség. Megfontolandó azonban, hogy előfordul patinát eltávolító retusálás és másodlagos felhasználási nyom is ilyen darabokon. Ez feltétlenül arra utal, hogy a telepet nem csak egy időszakban használták. Ez esetben a rövid ideig itt-tartózkodó emberek nyitva találták elődeik munkaterületeit és ugyanoda telepedtek le ők is. Arra azonban jelenleg nincs módszerünk, hogy a látszólag egyrétegű, igen nagy kiterjedésű, krioturbáció által meggyűrt, vízmosásokkal szabdalt, erózió által mosott területen a különböző időszakok leleteit elkülönítsük.

Így a korszakolás, az időrendi besorolás és az egyes csoportok termelékenységére vonatkozó kérdések egyelőre megválaszolatlanok maradnak.

19 Csorba P.–Simán K., 1993.

IRODALOM

Archaeologia Polona

1995 Vol. 33. Special Theme: Flint Mining

Csorba Péter–Simán Katalin

1993 Korlát-Ravaszyuk-tető régészeti lelőhely geomorfológiai és talajtani vizsgálata. Mérnökgeológiai Szemle 41. 91–11.

T. Dobosi Viola

1981 Őskori telepek Boldogkőváralja környékén. Folia Arch. XXXII. 7–34.

Gábori-Csánk Veronika

1983 La Grotte Remete „Felső” (Supérieur) et le „Szeletien de Transdanubie”. AAH 35. 249–285.

Hillebrand Jenő

1928 Über ein Atelier des „Proto-Campignien” auf dem Avasberg in Miskolc. EuG 5. 53–59.

Kadić Ottokár

1934 A jégkor embere Magyarországon. FIÉ XXX/1. 1–147.

Mihalik József

1897 A boldogkőváraljai neolithkori telepek. Arch. Közl. 20. 5–39.

1916 Az emberi művelődés korszakai. Múzeumi és Közgyűjteményi Értesítő X. 41–53.

Patay Pál

1937 A korláti paleolitikok kérdéséhez. ArchÉrt L. 139–141.

Ringer Árpád

1983 Bábonyien. Eine mittelpaläolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn. Diss. Arch. Ser. II. No. 11. Budapest

Romuald Schild–Halina Królik–Jadwiga Moscibrodzka

1977 Kopalnia krzemienia czekoladowego z przelomu neolitu i epoki brazu w Polanach Koloniach. Warszawa

Simán Katalin

1986 Limnic Quartzite Mines in Northeast Hungary. In Papers for the 1st international conference on flint mining and lithic raw material identification in the Carpathian Basin. Sümeg Papers (ed. K. T. Bíró) 95–99.

1990 Considerations on the „Szeletian Unity”. E.R.A.U.L. No. 42. Liege, 189–198.

Jiří Svoboda et al. ed.

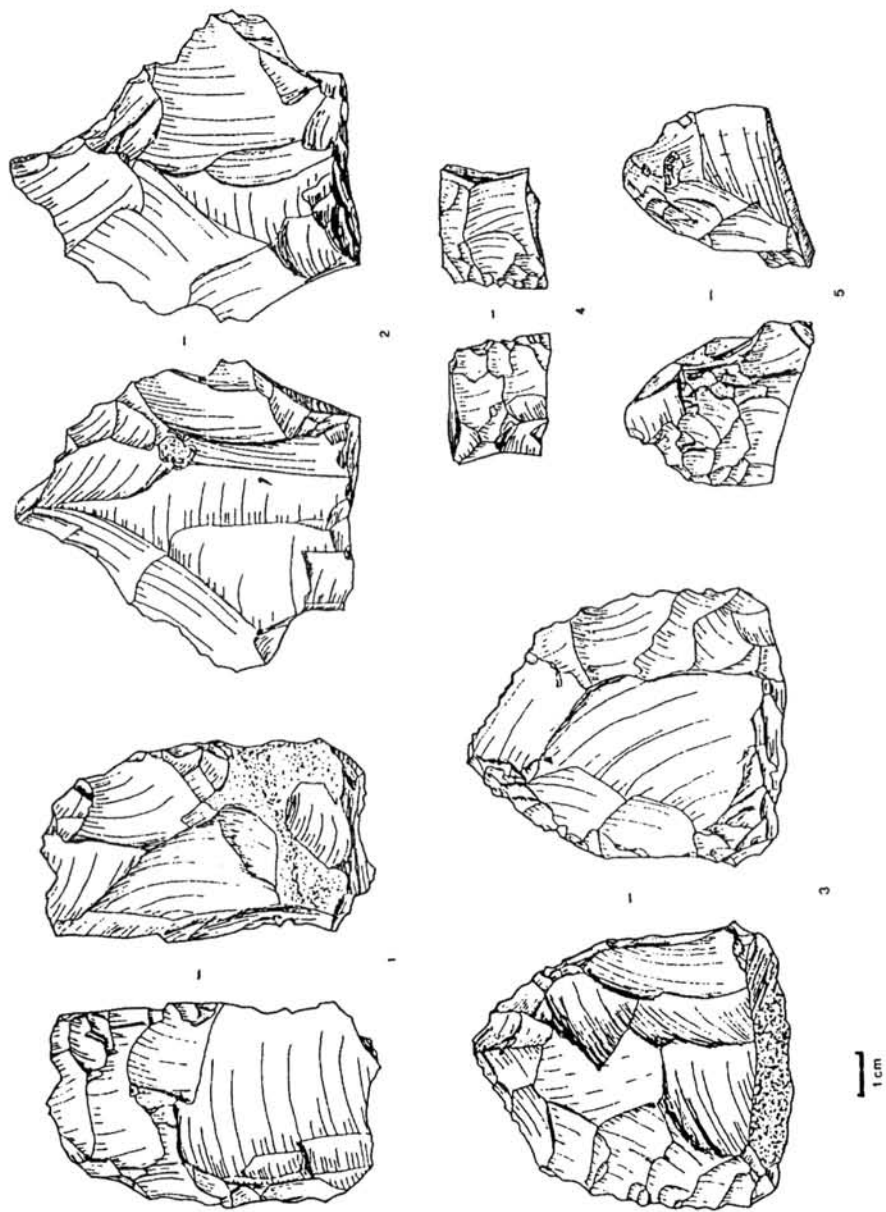
1994 Paleolit Moravy a Slezska. Brno

Vértes László

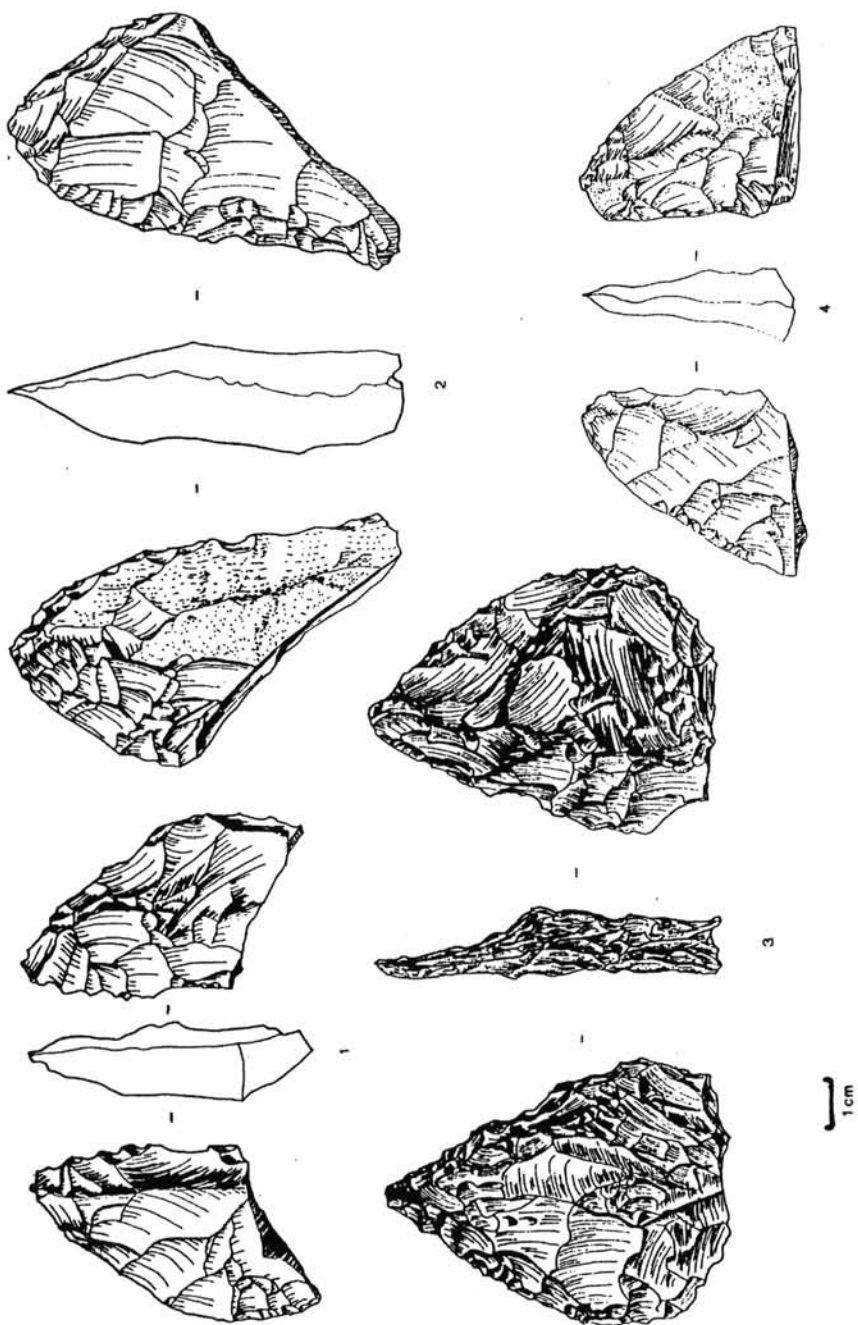
1960 Korlát – ásatási jelentés. ArchÉrt 232–233.

1962 Die Ausgrabungen der Altsteinzeitlichen Siedlung von Arka 1960–61. Acta-ArchHung 14. 143–157.

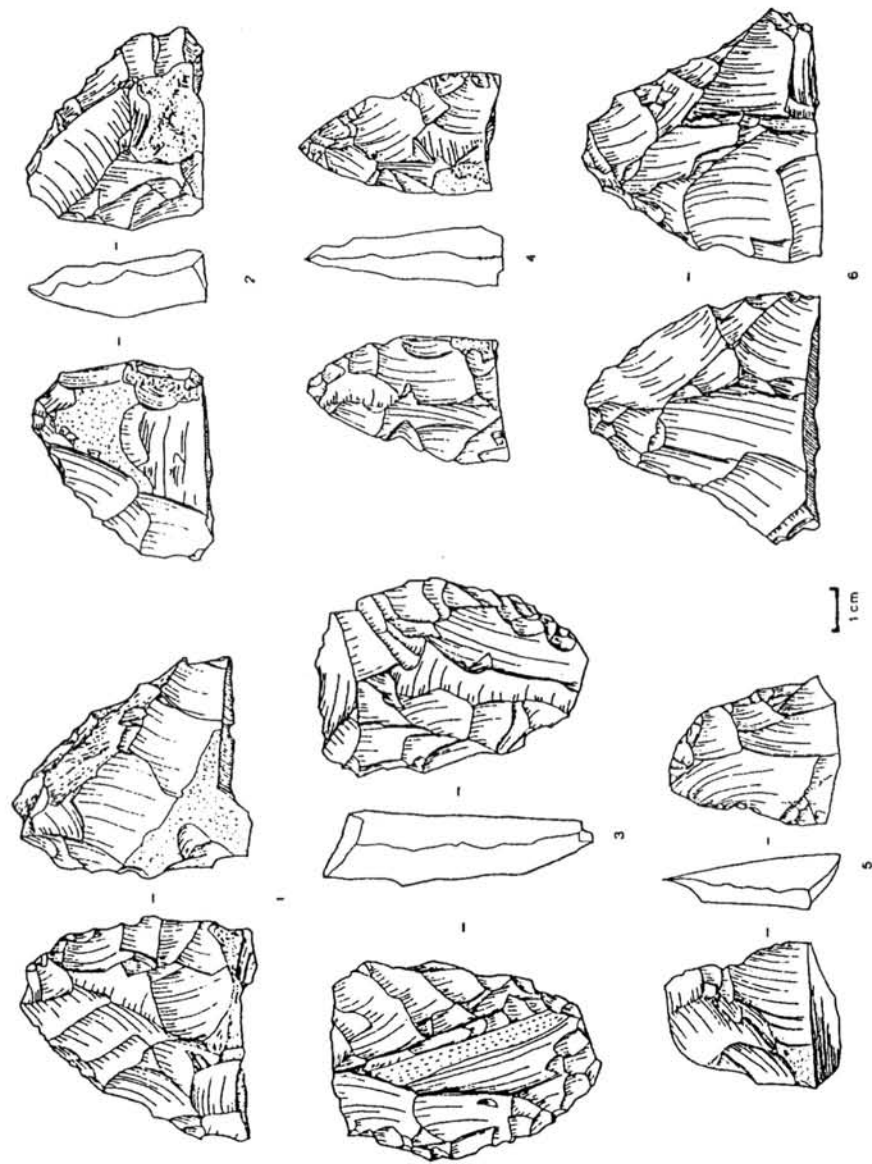
1965 Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest

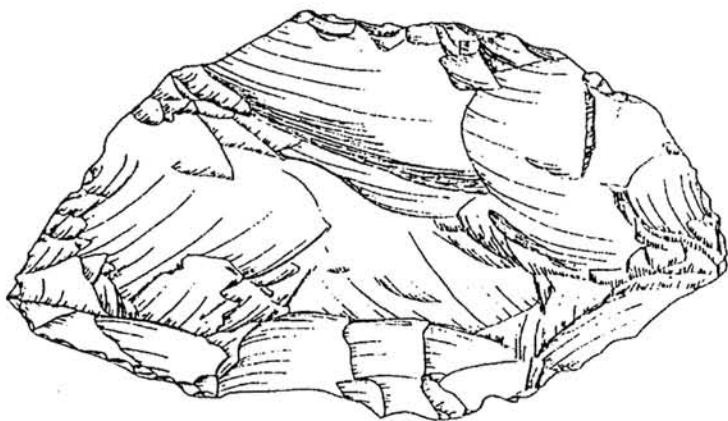
I. tábla

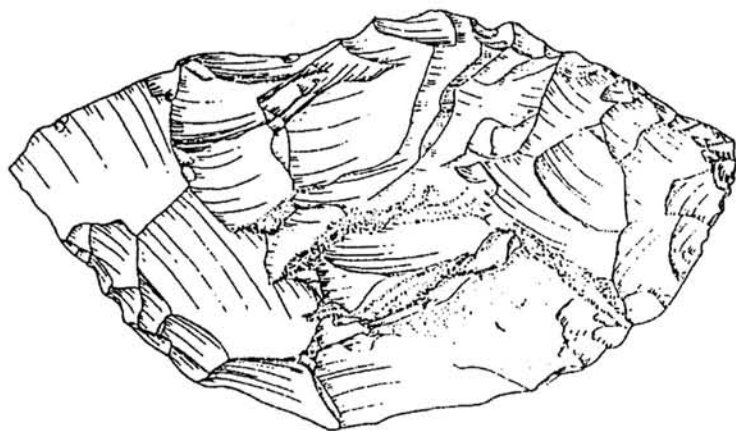
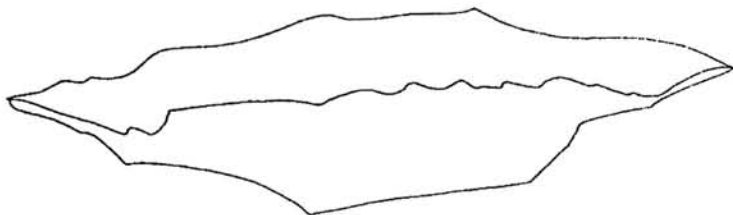
II. tábla

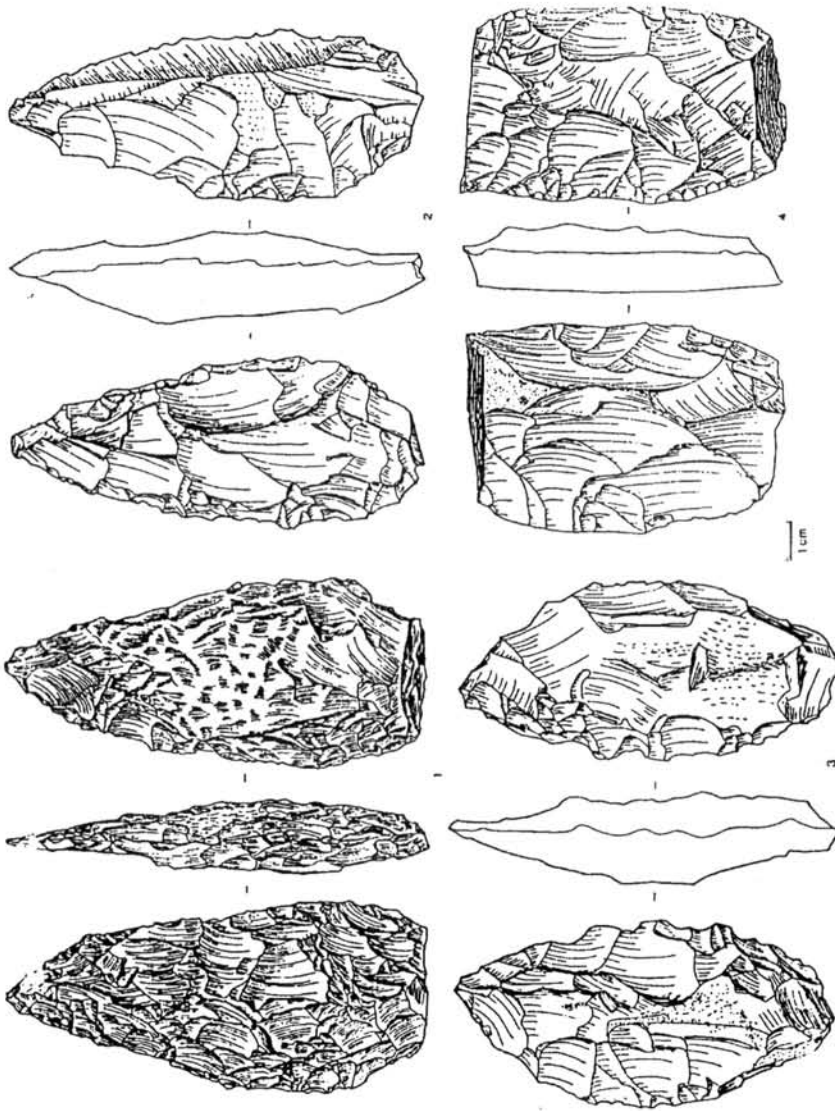
III. tábla

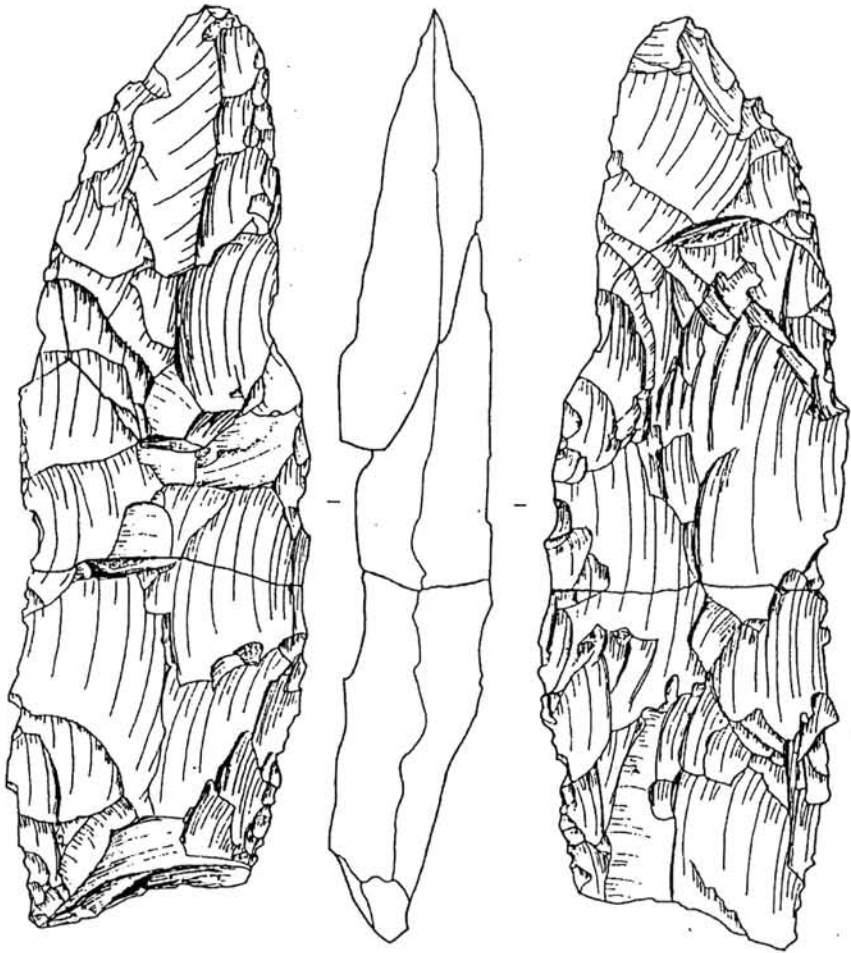
1 cm

IV. tábla

V. tábla

1 cm

VI. tábla

BIFACIAL IMPLEMENTS ON KORLÁT-RAVASZLYUK-TETŐ SITE

Korlát-Ravaszyuk-tető site (NE Hungary) has been known in the technical literature since the beginning of the century. Its cultural grouping and dating, however, has ever since been debated.

The hill is one in a series covered with a limnic quartzite bank at the western foothills of the Tokaj–Eperjes mountains. The repeated collections resulted a great number of finds containing naturally fragmented rock pieces, bifacially worked implements, flakes, blades, cores, upper palaeolithic type tools. The first excavations were conducted by L. Vértes and J. Korek in 1960. More recently, the fragment of a workshop site was excavated between 1983 and 1985, in 1992 and in 1994 by the author. Parallel to the excavation, the hill and the surroundings were also surveyed. We found traces of settlements from the Neolithic, probably the Copper Age, the Bronze Age, the Sarmatians and Árpadian Era.

The excavations unearthed fragments of three workshop areas. The recovered material seems to be identical with the one collected a few metres westward of it, also on the plateau of the Ravaszlyuk hill. The bulk of the chipped material consisted of flakes and waste. There is a relatively high ratio of blades and the majority of the cores are also blade cores. One fifth of the implements (92 pp) are retouched flakes and scrapers. The larger part of the tools are of upper palaeolithic character. A special group is composed of bifacially worked pieces.

Together with items collected west of the excavated area, 26 bifacial items have been collected. Two items are initial blade cores. Two pieces are similar to polished wedges, although they show no trace of polishing. Twenty-two pieces are asymmetrical scrapers and symmetrical leaf-shaped points or scrapers. The technical analysis of the bifacials exclude the possibility of their belonging to either the lower palaeolithic or the middle palaeolithic. They are also different from the Hungarian Szeletian (Szeleta cave upper layer) and the bifacials found so far in Gravettian sites. Only two possibilities remain, both of which rather plausible. One is the Szeletian described in Moravia. The demonstrated contact in raw materials between the two areas and typological and technical similarities support this cultural grouping. At the same time, there is also a striking similarity to Neolithic or rather to Early Bronze Age materials in Poland. We have, however, not found a single piece of pottery in the workshop level. Regrettably, there was no animal bone material either in the excavated area.

It is certain that the bifacial implements and the whole of the material belong together. At the same time, we cannot tell how long the limnic quartzite bank and the level of the bank stood open. We know that after the abandonment of the southern workshop area, crioturbation folded the soil. In the eastern area, a dike opened in north-south direction and the archaeological material was washed into it. In the western area, where the workshop was lying directly over the bank, the erosion of the rock continued. The question is, consequently, if there was really one period of workshop activity or several groups of various prehistorical periods used the same area, kept open by erosion. The material and data we have to date are not enough to solve this problem similarly to the problem of the cultural dating.

Katalin Simán

A BADENI KULTÚRA ÓZD-PILINYI CSOPORTJÁNAK MAGASLATI TELEPEI

PATAY PÁL

Piliny neve már 120 éve jól ismert a nemzetközi régészeti szakirodalomban. A község határában talált és báró Nyáry Jenő gyűjteményét képező kis agyag állatidolok, valamint miniatűr bronzeszközök nem kis feltűnést keltettek az 1876-ban Budapesten megrendezett VIII. Régészeti és Embertani Kongresszus alkalmából bemutatott kiállításon.¹ A kétféle leletek azonban két különböző lelőhelyről származnak. A miniatűr bronzok a Nyáry Jenő által a Borsós dűlőben felásatott bronzkori urnatemetőből,² amelyről Jan Eisner a Magyarország északi hegyvidékén és Szlovákiának vele szomszédos részén honos késő (közép-európai terminológia szerint közép) bronzkori kultúrát pilinyi kultúrának nevezte el.³ Ugyanakkor az állatidolok a falutól északkeletre emelkedő Várhegyről származnak.⁴

A pilinyi Várhegy a nógrádi dombvidéknek, közelebből a Dobroda és Ménes patakok közötti dombvonulatnak egy kiemelkedő, messziről jól látható csúcsa. Tengerszint feletti magassága 368 m, az említett völgyekhez viszonyítottn kb. 180 m. Platószerű teteje képezi a lelőhelyet, amelyen már Nyáry Jenő is gyűjtött leleteket,⁵ de a századforduló utáni években Nyáry Albert végzett ásásokat. Előbbiek a Nyáry-féle gyűjteményrel a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek, az utóbbiakból származókat a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum őrzi.

A Várhegyen egy őskori tell jellegű telep található, amelyet Nyáry Albert megállapítása szerint kettős sáncárok vett körül.⁶ Ezen belül vastag kultúrréteg halmozódott fel, amely ugyancsak szerinte 10–20 rétegből is állt.⁷ Az itt talált leletekről Banner megállapította, hogy azok a badeni kultúrának egy, az észak-magyarországi középhegyvidéken honos csoportjába tartoznak. Ezt – figyelembe véve egy másik lelőhelyét – ózd-pilinyi csoportnak nevezte el.⁸

A Korek József által kutatott és Banner monográfiájában ismertetett lelőhely, az ózdi Kőaljzatető ugyancsak magaslati telep. A Hangony patak völgyéből, annak bal partján kiemelkedő hegygerincen helyezkedik el a vasgyártól északra kb. 1 km-re.

1 *Hampel, Joseph*: Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particulières de la Hongrie. (Budapest, 1876) 70–81. k., ill. 107–116. k.; *Hampel József*: A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. (Budapest, 1886) 70. t. 1–10. k., ill. 71. t. 2–12. k.

2 *Patay, Pál*: Die Miniatürbronzen der Pilinyer Kultur. In: Festschrift für Hermann Müller-Karpe zum 70. Geburtstag. (Bonn, 1995) 103.

3 *Eisner, Jan*: Slovensko v pravěku. (Bratislava, 1933) 91.

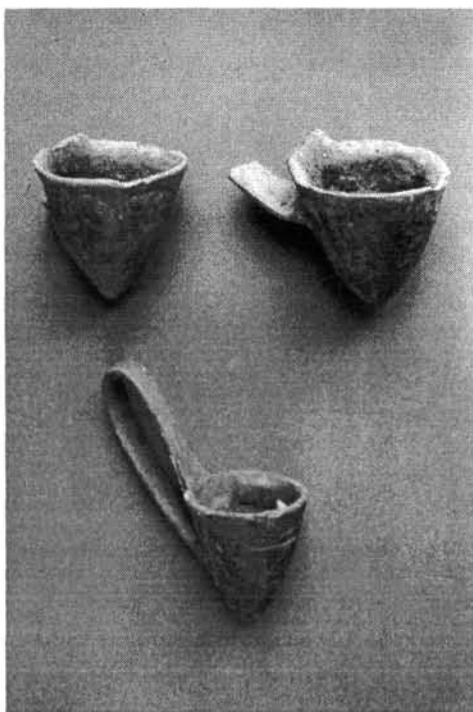
4 *Nyáry Albert*: A Piliny-várhegyi őstelep. In: ArchÉrt 29. (1909) 430.

5 *Hampel J.*, A bronzkor... 71. t. 2–16.

6 *Nyáry Albert*: A Piliny-várhegyi konyhahulladék-helyről. In: ArchÉrt 22. (1902) 350–356.; *Uő.*: A Piliny-várhegyi őstelep... 415–432.

7 *Nyáry A.*, A Piliny-várhegyi őstelep... 416.

8 *Banner, János*: Die Pécelér Kultur. Archaeologia Hungarica XXXV. (Budapest, 1956) 186 sk.

1. kép. 1–2. Salgótarján-Pécskö.
3. Ismeretlen lelőhely

Nem képezi ugyan a környék legmagasabb pontját, a völgy fölé is csak mintegy 100 m-rel emelkedik. Mégis az arra leszakadó meredek hegyoldal nagyban fokozza a védhetőségét.⁹

A pilinyi Várhegy és az ózdi Kőaljatető leletei, amint azt mind Banner, mind Korek megállapította, nagy hasonlatosságot árulnak el.¹⁰ A legjellegzetesebb közös leletek, illetve a kerámián előforduló közös elemek az alábbiak: Magas fülű, lapos, gömbölyded fenekű csészék,¹¹ hegyes fenekű meritőbögrék,¹² ujjszerű, gombban végződő nyúlvánnyal ellátott edényfülek (3. k. 1, 3–4), amelyek leginkább hengeres nyakú korsókon, tálakon, kétosztatú tálakon fordulnak elő,¹³ az edények oldalát borító függőleges kanelurázottságot megszakító, sokszor rovátkolt bordák (4. k. 2, 4–5),¹⁴ bepecsételt pontsók (5. k. 2–6),¹⁵ bekarcolt létraszerű minták,¹⁶ valamint a házi kerámián a seprős díszítés. De ide sorolhatjuk a kis agyag állatidolok gyakori előfordulását, amelyek egyaránt ismeretesek mint Pilinyről (6. k. 1–6.),¹⁷ mind Ózdról.¹⁸

Hasonló magaslati telep található a salgótarjáni Pécskőn is, ahol a közreműködéssel Korek József 1961-ben végzett ásatást.¹⁹ A Tarján patak völgye fölé kb. 320 m-rel emelkedő hegy, a maga 544 m tengerszint feletti magasságával a közeli hegyek legmagasabbika. Csúcsát egy bazaltkúp alkotja, amelynek tövében teraszosan helyezkedett el a telep. A leletek között megtalálhatóak voltak az ózd-pilinyi csoportra jellemző formák, pl. hegyes fenekű meritőbögrék

9 A lelőhely topográfiai leírása a publikációban (Banner i. m. 96.) sajnos nem helytálló. A Kőaljatető egy, a Hangony patak völgyének északnyugati szélén, vele párhuzamosan, tehát délnyugat–északkelet irányban húzódó, hosszú, keskeny magaslat. A nagyjából észak–déli lefutású Gálvölgy nem dél, hanem északkelet felől határolja, míg nyugat felől az ugyancsak észak–déli irányú Szennai völgy. Az Úraji völgy ettől még nyugatabbra, a tetőtől mintegy kilométerre hasonló irányban fut a Hangony patak felé. A gerinc legmagasabb pontjának tengerszint feletti magassága is csak 259,4 m. A domb alján fut a „Kőalja út”, az oldalában pedig a „Kőaljatető út”. (Az Ózdi Polgármesteri Hivatal Műszaki Osztályán személyesen nyert tájékoztatás.)

10 Banner i. m. 186.; Korek, József: Eine Siedlung der Spätbadener Kultur in Salgótarján–Pécskö. In: AAH 20 (1968) 47.

11 Nyáry A., A Piliny-várhegyi őstelep... 2, 4. k., ill. Banner i. m. 69. t. 9.

12 Banner i. m. 27. t. 38., ill. 69. t. 1., 72. t. 1–4., 74. t. 4–10, 13.

13 Banner i. m. 27. t. 37, 39, 44., ill. 70. t. 6–8, 11., 72. t. 14–16., 75. t. 24–25.

14 Nyáry A., A Piliny-várhegyi őstelep... 6. k., ill. Banner i. m. 74. t. 1.

15 Banner i. m. 27. t. 4, 18, 40, 43., ill. 73. t. 12–13., 74. t. 1–3.

16 Banner i. m. 71. t. 5.

17 Nyáry A., A Piliny-várhegyi őstelep... 24. k.

18 Banner i. m. 68. t. 3–6.

19 Korek i. m. 37–58.

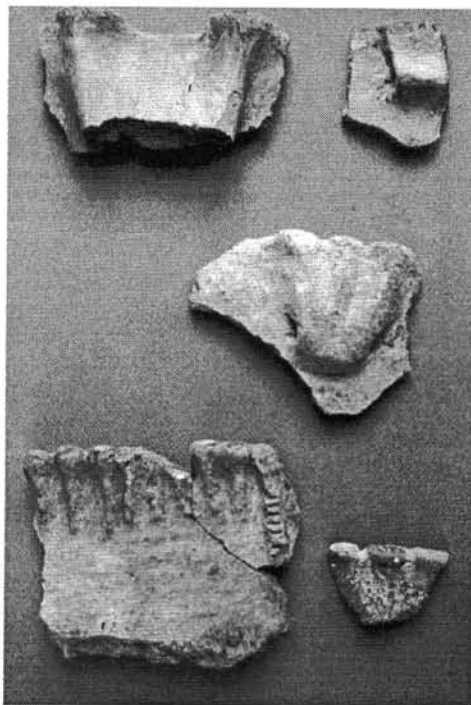

2. kép. 1–2. Salgótarján-Pécskő

(1. k. 1–2), magas fülű lapos csészék (2. k. 1–2), úgyszintén díszítőminták, pl. bepecsételt pontsorok (5. k. 1).

Egy további magaslati telepet volt módomban felismerni Karancskeszi határában a Büdöskúti erdőben lévő kőbányában. Ennek falában egy kettévágott gödröt figyelhettem meg és belőle kihullott, az ózd-pilinyi csoportra jellemző kerámiát, pl. gombos végű nyúlvánnyal ellátott fültöröredéket (3. k. 2) gyűjthettem.²⁰ A lelőhely egy észak–déli irányú, hosszan elnyúló hegygerincnek dél felé lejtő részén (legmagasabb pontjától mintegy 800 m-re), a tőle nyugatra lévő völgnél kb. 100 m-rel magasabban, 320 m tengerszint feletti magasságban van. Mivel a hegy erdővel borított, nem állt módomban megfigyelni, milyen kiterjedésű a telep.

Az említett lelőhelyek mind közel esnek a magyar–szlovák államhatárhoz. Hasonló magaslati telepek azonban annak szlovákiai oldalán is találhatóak. Egy, a badeni kultúra azonos jellegű leleteit szolgáltató lelőhelyet említ J. Eisner Ragyolc-Sátorosról (Radzovce-Šiatoroš). A lelőhely közelebbi terepviszonyait ugyan nem

3.kép. 1, 3–4. Piliny-Várhegy. 2, Karancskeszi-Büdöskúti kőbánya. 5, Center, 4. sír

²⁰ Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény. Ltsz. 55.52.1–7.

ismerjük, de a magyar neve: Kőszegő, ugyancsak magaslati telepre enged következtetni.²¹

A sőregi (Šurice) Várhegyről Nyáry Jenőnek a feltehetőleg 1870-ben végrehajtott ásatásáról közölt beszámolójából világosan kiderül, hogy azon egy őskori telep helyezkedett el, de leletek a hegy oldalában is nagy számban voltak találhatóak. Mivel pedig „hegyes fenekű poharak”-ról tesz említést, amelyek a „fenekükön nem állhatnak”, még hozzá kihangsúlyozza, hogy azok nagy mennyiségben fordulnak elő, nyilvánvaló, hogy a badeni kultúra ózd-pilinyi csoportjának telepe helyezkedett el a hegyen. Sajnos a Várhegy pontos helyét Nyáry leírása alapján a térképen biztosan rögzíteni nem lehet. „Jókora magaslat”-nak említi azt, amelynek tövében fekszik a község. „Három oldala menedékes”, egyfelől viszont „összeköttetésben van a Pogányvárral”.²²

Ezt az óbásti Pogányvárat (amely a valóságban Óbást – Stará Bašta és Sőreg határán fekszik) J. Eisner Márton Lajosra való hivatkozással, de Nyáry Jenőre utalva sorolja a „kanelurás kerámia”, azaz a badeni kultúra lelőhelyei közé.²³ Nyáry azonban csak a sőregi Várhegytel kapcsolatban említi, hogy utóbbi a Pogányvárral „egykorú”.²⁴ Mint-hogy azonban innen leleteket nem ismerünk, Nyáry megállapítását nem tudjuk hitelesíteni. Ezért csak feltételesen sorolhatjuk az 580 m magasán, a környező völgyek fölé kb. 320 m-rel emelkedő hegyet az ózd-pilinyi csoport telepei közé.

A Sid (Šid) község határában, a falutól délkeletre kb. 2 km-re emelkedik a 333 m abszolút és kb. 100 m relatív magasságú Istenhegy. Erről származó bepecsételt pontsokkal és kanelurázással díszített kerámiát mutatott be V. Furmanek. Ezek is az ózd-pilinyi csoportra jellemzők, tehát itt is e csoport magaslati telepe található. A lelőhelyet egyébként Furmanek a Ragyolc-sátorosihoz hasonlónak említi.²⁵

A Rima völgyének keleti szélén Alsósziklás (Nižny Skálnik) határában, a falutól délkeletre kb. 1200 m-re lévő Maginhrad nevű hegy a maga 432 m-es magasságával ugyancsak kiemelkedik a környezetéből (relatív magassága kb. 200 m). A még a múlt század végén Terray István által végzett ásatásból származó és a rimaszombati múzeumban őrzött leleteket J. Eisner a badeni kultúrába tartozónak határozta meg.²⁶ A lelőhely földrajzi helyzetéből következtetve ezek szintén az ózd-pilinyi csoportot képviselhetik. A mintegy 2 hold (kb. 1 hektár) kiterjedésű hegytetőn lévő telep jelenségeit nem ismerjük, de ezeket a középkorban itt emelt vár építésével nagyrészt el is pusztították.²⁷

21 *Eisner* i. m. 35.

22 *Nyáry Jenő*: A sőregi Várhegyen talált régiségekről. In: *ArchÉrt* 6(1872) 165 sk. Nyáry az ásatást két évvel 1868 utánra keltezi.

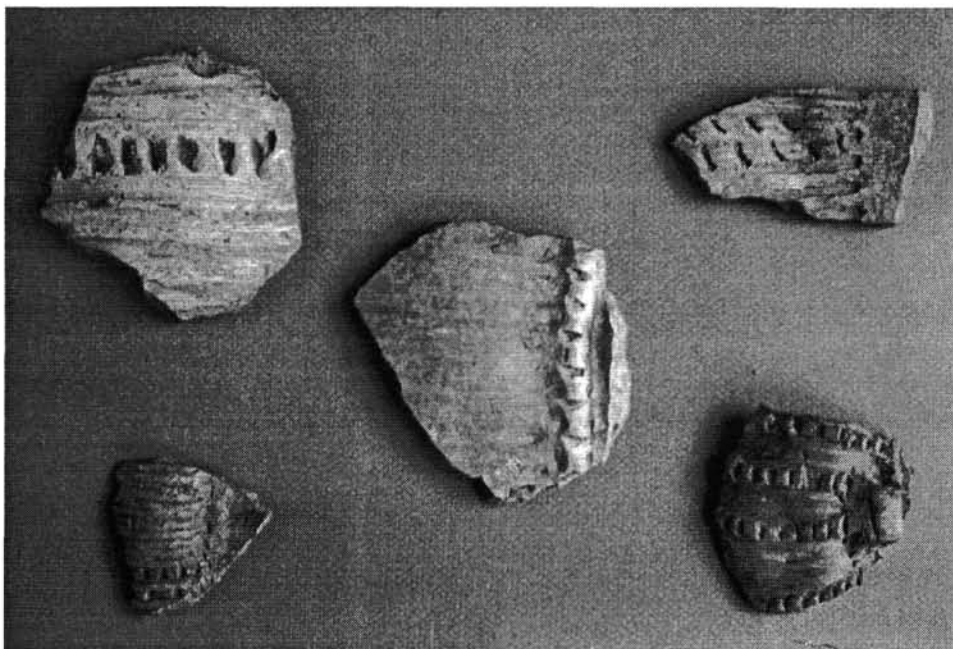
23 *Eisner* i. m. 35.

24 *Nyáry J.*, i. m. 167.

25 *Furmanek, Vaclav*: Výšinné eneolitické sídliště v Šidu. – Äneolithische Höhensiedlung in Šid. In: *AVNS* 1974 (1975) 53., 24. k.

26 *Eisner* i. m. 35.

27 *Márton Lajos*: Gömör-Kishont vármegye őstörténete. In: *Magyarország vármegyéi és városai*. Gömör-Kishont vármegye. (Budapest, é. n. – 1902 után) 432.

4. kép. 1–5. Piliny-Várhegy

A beszámolók következetesen „magaslati”-nak nevezik azt a telepet, amely a Sajó völgyének nyugati szélén, Oldalfala (Stránska) határában, a Turóc patak Mogyorósnak nevezett „terasz-platóján” található. A rövid ismertetések a telepet körülvevő sáncról, házpadlókról, közöttük 4–4,5 x 12 m nagyságú, kavicsal kiképezettekről, tűzhelyekről tesznek említést.²⁸ A néhány bemutatott lelet között az ózd-pilinyi csoportra jellemző gombos végű nyúlvánnyal ellátott edényfülek, bepecsételt pontsorok láthatók, valamint egy kis agyag állatidol.²⁹

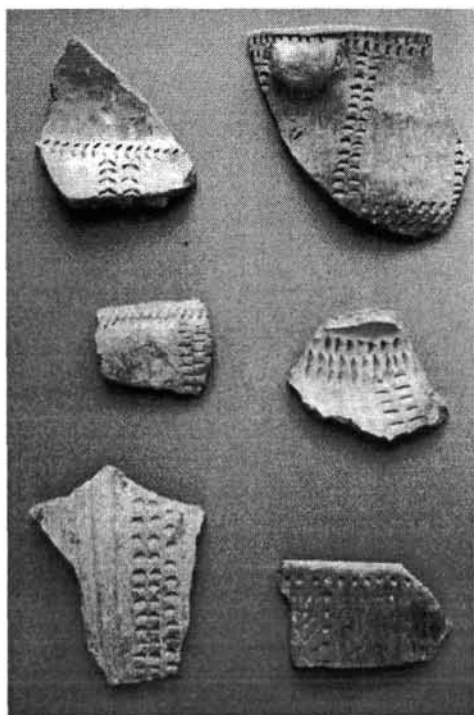
A felsorolt telepeknek tehát közös jellegzetessége, hogy a környezetükhöz viszonyítva kiemelkedő hegygerinceken, magas hegycsúcsokon helyezkednek el. Ez pedig különbözik a kérdéses területen korábban élt népek települési formájától. Méghozzá legalábbis kettőt – a pilinyit és az oldalfalait – az ismertetések szerint sánc vette körül, tehát azok erődítettek voltak.

Banner a hegyvidék nyújtotta természetes védelmi lehetőségeknek tulajdonította azt, hogy a badeni kultúra itt tovább élhetett mint az Alföldön és a Dunántúlon.³⁰ Ezt a gondolatot továbbfűzve Kalicz úgy vélekedett, hogy a kultúra népe visszahúzódva a

28 Kovács, Štefan B.–Nevizánsky, Gabriel: Výskum mladoeneolitického výšinného sídliska v Stránskej. – Untersuchung einer jungäolithischen Höhensiedlung in Stránska. In: AVNS 1985 (1986) 65–67.; Nevizánsky, Gabriel–Kovács, Štefan B.: Pokračovanie výskumu mladoeneolitického výšinného sídliska v Stránskej. – Fortsetzung der Grabung auf der jungäolithischen Höhensiedlung in Stránska. In: AVNS 1986 (1987) 76.; Kovács, Štefan B.–Nevizánsky, Gabriel: Výskum v Stránskej. – Grabung in Stránska. In: AVNS 1987 (1988) 37–38.; Nevizánsky, Gabriel: Ukončenie výskumu výšinného eneolitického sídliska v Stránskej. In: AVNS 1988 (1990) 123.

29 Kovács–Nevizánsky, Výskum... 18. k. 1–9., ill. 18. k. 5., ill. 18. k. 8.

30 Banner i. m. 187.

5. kép. 1. Salgótarján-Pécskő.
2–6. Piliny-Várhegy

összefolyásánál – a Kőaljatetőtől kb. 2,5 km-re – a völgy fenekén is volt egy telep. Az itt feltárt leletanyag teljesen megegyezik a magaslati telepekről megismerttel. Jelen vannak többek között a hegyes fenekű merítőbögrék, gombos végű nyújtványok az edényfüleken, vagy a bekarcolt létrás minta az edények oldalán. Minthogy a lelőhelyen gödrökön kívül más telepjelenséget (pl. házalapokat) nem lehetett észlelni, Banner nem véli hosszantartónak e telep életét.³⁷

Az ózd-pilinyi csoport kerámialeletei ismeretesek még több felől a Sajó és Ipoly völgyéből, illetve azok környékéről, pl. Nagymaróc-Fülöpszállásról (Velké Dravce-Pustatina Filipova),³⁸ Kisterenyéről,³⁹ Urajról,⁴⁰ Pokorágyról (Pokoradz),⁴¹ de azok lelő-

hegyek közé a vele ellenséges viszonyban álló korai bronzkoriak elől, az említett magaslati telepeket védelmi céllal létesítette.³¹

A felsorolt telepeknek másik jellegzetessége, hogy vastag kultúrrétegek halmozódtak fel bennük. Pilinyben Nyáry Albert szerint „egymás fölött 10–20 réteget is meg lehetett különböztetni”,³² ami feltétlenül jelentős vastagságról tanúskodik. Ózdon a kultúrréteg 80–100 cm vastag volt.³³ Salgótarján-Pécskőn 240 cm-t is elért.³⁴ Sőreggel kapcsolatban Nyáry Jenő „a konyhahulladékok egy ölnél (190 cm) vastagabb rétegé”-ről beszél, másutt csak „két láb mélységű hamuréteg”-et említ.³⁵ E rétegekben Pilinyen, Ózdon, Salgótarjánban, Sőregen és Oldalfalán különböző mélységekben kisebb-nagyobb tűzhelyek voltak megfigyelhetők.³⁶ A vastag rétegsorok felhalmozódása hosszabb, néhány száz éven át tartó megtelepedésre utal.

Annak ellenére, hogy – amint láttuk – a badeni kultúra ózd-pilinyi csoportjára jellemzők a magaslati telepek, voltak más jellegűek is. Így Ózdon a Sportstadion helyén, amely a Hangony és Arló patakok

31 Kalicz, Nándor: Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. (Budapest, 1963) 86.

32 Nyáry A., A Piliny-várhegyi őstelep... 416.

33 Banner i. m. 98 sk.

34 Korek i. m. 45.

35 Nyáry J. i. m. 168–169.

36 Banner i. m. 98 sk.; Nyáry A. A Piliny-várhegyi őstelep... 416.; Korek i. m. 40, 45.; Nyáry J. i. m. 168.; Kovács-Nevizánsky, Vyskum... 66.

37 Banner i. m. 100–101., 77. t. 12–14, 21–22., ill. 77. t. 9., ill. 69. t. 17, 19.

38 Eisner i. m. 18. t. 10, 12, 20.

39 Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény. Ltsz. 51.54.

40 Banner i. m. 69. t. 12.

41 Márton i. m. 432.; Eisner i. m. 35.

helyei nincsenek közelebről lokalizálva, így nem tudjuk, hogy amennyiben a leletek telepekről származnak, azok magaslatiak voltak-e, vagy sem.

A hatalmas területre kiterjedő badeni kultúra többféle temetkezési szokásainak egyike, a hamvagnak ember alakú (anthropomorf) urnákban való elhelyezése a Kárpát-medence egész őskorának viszonylatában egyedülálló jelenség. Úgy tűnik, hogy ez a szokás éppen az ózd-pilinyi csoport sajátja. Az eddig megismert ilyen temetkezések ugyanis mind e csoport fent említett magaslati telepeinek közelében helyezkednek el. A centeri temető, amelynek 3. sz. sírjából származik az elsőnek megismert három urna,⁴² majd egy újabb sírjából egy negyedik is,⁴³ mintegy 5 km-re fekszik az Ózd-Kőaljatetón lévő teleptől. Szentsimon-Kenderföldek, ahonnan nemrégiben vált ismertté egy három ember alakú urnát tartalmazó sír,⁴⁴ ugyanettől légvonalban csak 4 km-re. A Feketesár dűlő Méhi (Včelince) határában, ahonnan a feltárt 21 sír számos hasonló urnát, valamint az Alsótábla Sajógömör (Gemér) határában, amelynek az 1. sz. sírja (8 közül) egymaga 5 ember alakú urnát, 2 másféle ember alakú edényt és egy szobrot szolgáltatott és amelyeket az ásató Kovács István rövid beszámolójából, ill. a Donji Milanovacban (Jugoszlóvia) 1985-ben megtartott előadásából ismertünk meg,⁴⁵ az Oldalfala-mogyorósi telep közelében fekszik. Ugyanakkor e temetők egyéb kerámialeletei teljes mértékben az ózd-pilinyi csoport jellegzetességeit viselik magukon. Ilyen pl. a centeri 4. sz. sírből való, gombos végű edényfűl nyúlvány (3. kép 5), az 1. sz. sír nagy fűlű lapos csészéje és merítőbőgréje, bepecsételt pontsorokkal díszített edényei,⁴⁶ valamint a 8. sír bepecsételt pontsorokkal ellátott csészéje,⁴⁷ vagy a szentsimoni 1. sír két lapos csészéje.⁴⁸

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy az említett négy temető mind a Sajó medencéjében volt található. A kutatás további feladata lesz azt eldönteni, hogy a hamvagnak ember alakú urnákban való eltemetése szokásos volt-e az ózd-pilinyi csoport egész területén, vagyis az Ipoly vidékén is.

A Sajó és az Ipoly völgyére és azok környékére kiterjedő ózd-pilinyi csoport kerámiajáéhoz igen hasonló leletek a szomszédos területeken is megtalálhatók, amire már többen is utaltak.⁴⁹ Így például a hegyes fenekű merítőbőgrék, vagy az edényeknek bepecsételt pontsorokkal való díszítése ugyancsak jellemző a badeni kultúrának Szlovákia délnyugati részén elterjedt bosácai csoportjára is.⁵⁰ Ez pedig itt a kultúra legfiatalabb

42 *Kalicz* i. m. 9–10., 1–3. t.

43 *Kemenczei Tibor*: A péceli kultúra újabb ember alakú urnalelete Centeren. – *Neuere menschenförmige Urnen der Pécel Kultur in Center*. In: *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 6. (1964) 10–14., 1–2. k.

44 *Koós Judit*: *Neuere Erkenntnisse zur Verbreitung der menschenförmigen Urnen in Nordost-Ungarn*. – *Újabb adatok az ember alakú urnák elterjedéséhez Északkelet-Magyarországon*. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. (Szeged, 1994) 201–202., 2 k. 1–3.

45 *Kovács, Štefan*: *Výskumy a prieskumy Gemerského muzea v okrese Rimavská Sobota*. – *Archäologische Ausgrabungen und Geländebegehungen des Museums von Gemér im Bezirk Rimavská Sobota*. In: *AVNS* 1983 (1984) 98–99.; *Kovács, Štefan*: *Hügelgräberfelder der Badener Kultur*. In: *Srejšović, Dragoslav-Tasić, Nikola* (szerk.) *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode*. (Beograd, 1987) 99–105.

46 *Kalicz* i. m. 4. t. 4a, ill. 5. t. 1–4.

47 *Kemenczei* i. m. 10, 14., 3. kép

48 *Koós* i. m. 1. kép 2–3.

49 *Novotná, Mária-Štefanovičová, Tatjana*: *Výšinné sídlisko vo Veľkej Lomnici a osídlenie kanelovanou kultúrou na Spiš*. – *Eine Höhensiedlung mit kannelierter Kultur in Veľká Lomnica*. In: *Sborník Filozofický Fakulty University Komenského*. 9. (1958) 283.; *Banner, János-Kutzián, Ida*: *Beiträge zur Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens*. In: *AAH* 13. (1961) 22, 29.; *Korek* i. m. 48.

50 *Novotná, Mária*: *Bošacko-Kostolacký horizont na strednom Považí*. – *Der Horizont von Bošaca-Kostolac in mittlerem Waagtal*. In: *Musaica*. 1. (1961) 33.; *Banner-Kutzián* i. m. 22.

szakaszát alkotja, amit Němejcová-Pavůková már nem is tekintett igazi badeni kultúrának.⁵¹ Különben ennek a csoportnak is vannak magaslati telepei, mint pl. Ivanovce.⁵²

Ugyancsak sok közös vonás – hegyes fenekű merítőbögrék, nagy fülű, lapos csészék, gombos végű nyúlványokkal ellátott edényfülek – figyelhető meg a Szepességben levő magaslati telepek, mint pl. a zsigrai (Žehra) Drevenik,⁵³ vagy a kakaslomnici (Veľka Lomnica) Burchbrich⁵⁴ kerámiájában. Sőt ebben az esetben annyi a közös vonás, hogy kérdéses, vajon beszélhetünk-e egyáltalában két külön csoportról?

Igen nagy hasonlatosság figyelhető meg – különösen az edények felületébe bepecsételt pontsorok alkalmazása esetében – az ózd-pilinyi és a kostolaci kerámia között is, amely utóbbi ugyancsak a badeni kultúra végső idejére esik. Méghozzá oly mértékben, hogy Furmanek a sidi Istenhegy leleteit a kostolaci kultúrába tartozóknak vélte,⁵⁵ amivel azonban nem tudunk egyetérteni. Egyébként a kostolaci jellegű kerámia díszítőelemeinek mind az ózd-pilinyi, mind a bosácai csoport leletein való feltűnésére többen utaltak.⁵⁶

A fentiek alapján a kutatók egybehangzó véleménye szerint az ózd-pilinyi csoport kétségtelenül a badeni kultúra legfiatalabb szakaszát képviseli.⁵⁷

Az említett magaslati telepekkel és magával a badeni kultúrának ózd-pilinyi csoportjával kapcsolatban azonban nem hagyhatunk figyelmen kívül még egy, a salgótarjáni Pécskőn tapasztalt jelenséget. Az itteni telep felső rétegei – így például a II. felületben a felső 60 cm – nem a badeni kultúra, hanem a korai bronzkori makói csoport leleteit tartalmazták. Méghozzá utóbbiak és a badeni kultúra rétegei között steril réteg nem volt megfigyelhető.⁵⁸ A telep lakottságának tehát folyamatosnak kellett lennie.

Hasonló lehetett a helyzet a pilinyi Várhegyen is. Sajnos Nyáry Albert beszámolója az egykori ásásairól nem tesznek említést stratigráfiai megfigyelésekről. Azonban a lelőhelyről begyűjtött leletek között vannak korai bronzkoriak is. Megtalálhatók közöttük a makói csoportra jellemző, a belső oldalukon díszített talpas tálak (6. k. 1–3.), amelyeket annak idején „vučedoli stílusú”-aknak neveztem,⁵⁹ sőt a Várhegyről textílienyomatos kerámiatöredéket magam is begyűjtöttem (6. k. 4.), ami viszont már a makói csoportnál fiatalabb hatvani kultúra jelenlétére is következtetni enged.

51 Němejcová-Pavůková, Viera: Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener Kultur. In: SA 22 (1974) 355.; *Uő.*: Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických viťahov k juhovýchodnej Európe. – An outline of the periodical system of Baden culture and its chronological relations to Southeast Europe. In: SA 29. (1981) 261, 293. Itt nem is sorolja a bosácai csoportot a badeni kultúra periódusai közé.

52 Němejcová-Pavůková, Viera: Bošacka skupina. – Die Bošaca Gruppe. In: Slovensko v mladšej dobe kamennej. – Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit. Pravek Slovenska. II. (Bratislava 1970) 208–209, 279., 80. t.

53 Horváth Ákos: Kőkorszakbeli leletről a Szepességben. ArchÉrt. 23. (1903) 5. ábra, ill. 2–4 ábra, ill. 11. ábra.

54 Novotná–Stefanovičová i. m. 23, 26., 14. és 182. j.; Novotná i. m. 28, 33, 16. t. 3–5.; Kalicz i. m. 85.

55 Furmanek i. m. 53.

56 Pl. Banner–Kutzián i. m. 1. t. 4., ill. 2. t. 13.

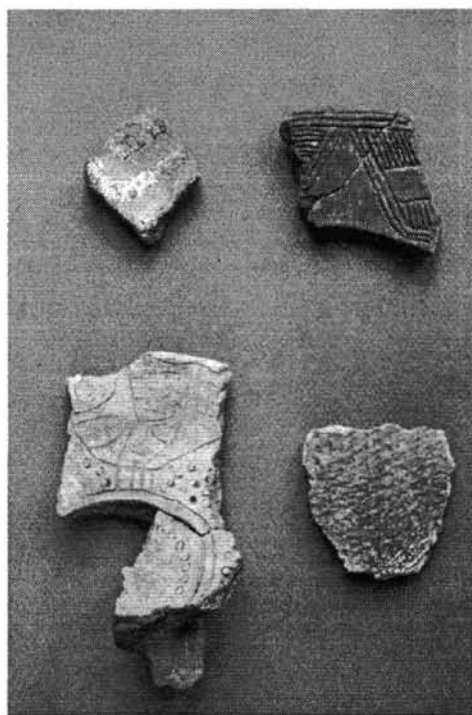
57 Kivételt képez e téren V. Němejcová-Pavůková, aki Ózdot a badeni kultúra IV. b, tehát Bosácát és Kostolácot megelőző szakaszába keltezi (Náčrt... 261, 293.), sőt újabban a centeri ember alakú urnákat – igaz, feltételesen – a III. szakaszba. (Typologische Fragen der relativen und absoluten Chronologie der Badener Kultur. In: SA 39 (1991) 79.

58 Korek i. m. 42.

59 Patay Pál: Vučedoli-stílusú talpas tálak elterjedése Magyarországon. La répartition des plats à pied du type de Vučedol en Hongrie. ArchÉrt. 1940. 1–12.

Nem kerülhetjük azonban azt sem el, hogy néhány szóval meg ne emlékezzünk a kis agyag állatidolokról (7. k.). Ezek ugyan készültek az őskor legkülönbözőbb időszakaiban is, de minthogy Pilinyben feltűnően nagy számban fordultak elő (Nyáry Albert nem kevesebb, mint 123 példányt gyűjtött be⁶⁰ és Nyáry Jenő gyűjteményéből is 45 jutott a Nemzeti Múzeumba,⁶¹ foglalkoznunk kell az eredetükkel. Elvileg származhatnának a Várhegy kora bronzkori rétegeiből is, ugyanis a kora bronzkori hatvani kultúra számos telepéről is ismeretesek.⁶² Pécskő is szolgáltatott ilyeneket.⁶³ Utóbbiak nem hiteles ásatás során kerültek elő, így lehetnének éppenséggel kora bronzkoriak. Viszont az ózdi Kőaljatetön, ahonnan szintén ismerünk állatidolokat, nincsenek bronzkori rétegek.⁶⁴ A szlovák kutatók pedig több ízben is úgy említik ezeket, mint az ózd-pilinyi csoporttal egyidős szépségi magaslati telepek jellegzetes leleteit.⁶⁵ Ebből kifolyólag nem kételkedhetünk abban, hogy a pilinyi agyagállatkák, úgyszintén a pécskői példányok (vagy legalábbis a nagy részük) ugyancsak a késő badeni kultúra hagyatékát képezik.

6. kép. 1, 4. Piliny-Várhegy
2–3. Salgótarján-Pécskő

Hasonló a helyzet a csiszolt kőeszközök miniatűr agyag utánzataival is. Ezek is jelen vannak a hatvani korai bronzkori telepen,⁶⁶ de jelen vannak mind a Burchbrichen,⁶⁷ mind a pilinyi Várhegyen,⁶⁸ vagy a Pécskőn.⁶⁹ Téves tehát Korek azon véleménye, hogy csak a badeni kultúra letűnése utáni időre keltezhetők.⁷⁰ Sőt, akárcsak az állatidolok, ezek is kapcsolatot jelentenek a késő rézkori ózd-pilinyi csoport és a korai bronzkor között.

Ezek az adatok ugyan még nem elegendők közvetlen genetikai kapcsolatok kimutatására Észak-Magyarország és Délközép-Szlovákia késő réz- és kora bronzkora között, mégis feltétlenül figyelemre érdemesek az utóbbi kialakulása tekintetében – amire

60 Nyáry A. A Piliny-várhegyi őstelep... 430., 24. kép.

61 Ltsz. 44/1898.109–153. – A Nyári Jenő-féle gyűjteménnyel még további 20 állatidol is a Nemzeti Múzeumba került – Ltsz. 44/1898.1845–1864. – de ezek lelőhely megjelölése nélkül lettek beletárolva.

62 Kalicz Nándor: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. AH 45. (Budapest, 1968) 160.

63 Korek i. m. 57., 12. t. 4., 13. t. 1–7.

64 Banner i. m. 97. 68. t. 3–6.

65 Novotná-Stefaničová i. m. 283., 2. kép.; Novotny, Bohuslav: Übersicht der vorgeschichtlichen Besiedlung der Zips (Spiš) und des Bereiches unterhalb der Hohen Tatra. In: *Musaica* 12 (1972) 8.

66 Tompa Ferenc: Bronzkori lakótelep Hatvanban. In: *ArchÉrt.* 48 (1935) 30., 24. kép 1–2.

67 Novotná-Stefaničová i. m. 273., 3. t. 1–2, 4–5.

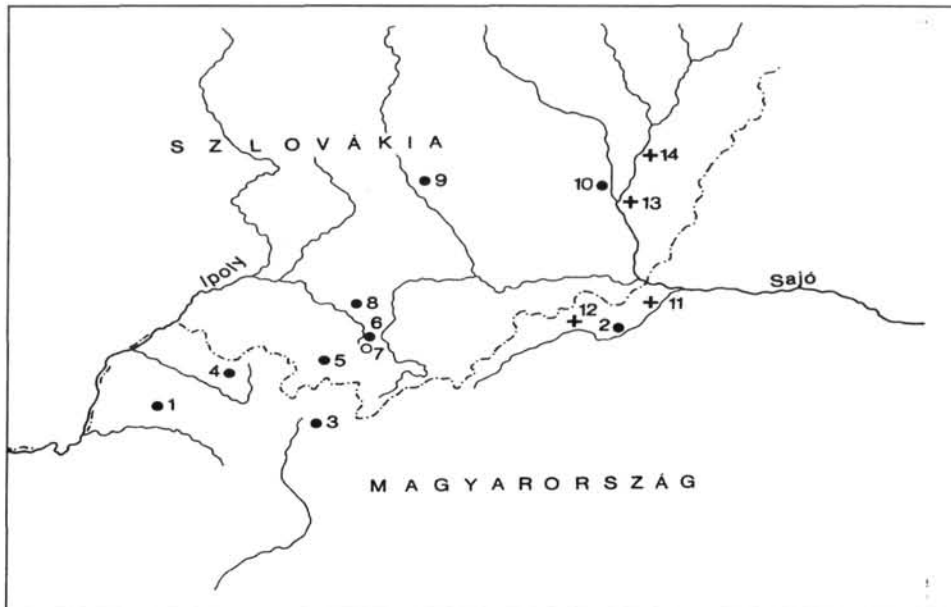
68 Nyáry A. A Piliny-várhegyi őstelep... 424., 13. kép.

69 Korek i. m. 56., 13. t. 10–13.

70 Korek, i. m. 57.

7. kép 1–6. Piliny-Várhegy. 1, 4–6. Magyar Nemzeti Múzeum,
2–3. Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény

8. kép. Az őzd-pilinyi csoport magaslati telepei: 1, Piliny-Várhegy, 2, Ózd-Kőaljatető,
3, Salgótarján-Pécskő, 4, Karancseszki-Büdöskúti kőbánya, 5, Ragyolc-Sátoros (Radzovce-Šiatoroš)
Kőszegő, 6, Sőreg-Várhegy (Šurice), 7, Óbást-Pogányvár (Stará Bašta), 8, Sid-Istenhegy (Šid),
9, Alsósziklás-Maginhrad (Nižny Skálnik), 10, Oldalfala-Mogyorós (Stránska),
Temetők ember alakú urnákkal: 11, Center, 12, Szentsimon-Kenderföldek,
13, Méhi-Feketesár dűlő (Včelincě), 14, Sajógömör-Alsótábla (Gemér)

egyébként a Szepességet illetően Novotná már utalt.⁷¹ E tekintetben azonban az sem hagyandó figyelmen kívül, hogy a kora bronzkor mindennapos (ún. házi) kerámiájára jellemző seprős díszítés felette gyakori az ózd-pilinyi csoporton belül is.⁷² Mindez ellent látszik mondani annak a véleménynek, hogy a késő badeni kultúra népe ellenséges viszonyban állt volna a kora bronzkoriakkal.⁷³

Mindenesetre az a tény, hogy – megcáfolva Neustupný feltételezését⁷⁴ – a magaslati telepeken a kora bronzkor rétegei hiatus nélkül települtek az ózd-pilinyi csoport rétegei fölé, ugyancsak igazolja az utóbbiaknak a késő rézkor végéről való voltát.

HÖHENSIEDLUNGEN DER SPÄTBADENER ÓZD-PILINY GRUPPE

Der Name des Dorfes Piliny ist in der archäologischen Fachliteratur schon seit mehr als 120 Jahren bekannt. Die kleinen Tieridole, die vom Várhegy (Burgberg) stammen, erwäckten schon 1876 am Kongress von Budapest großes Interesse. Der Várhegy ist ein aus seiner Umgebung hervorragender Berg mit 368 m absoluter und etwa 180 m relativer Höhe, an dessen Gipfel sich eine Siedlung der Spätbadener Kultur befindet.

Höhensiedlungen an Berggipfeln und Berggräten mit ähnlichen Funden sind auch von Ózd-Kőaljatető, Salgótarján-Pécskő, Karancskeszzi-Büdöskút in Nordungarn und Šrice- (Sőreg) Várhegy, Šid- (Sid) Istenhegy, Nižny Skálnik- (Alsósziklás) Maginhrad, Stránska- (Oldalfala) Mogyorós im südlichen Teil der Mittelslowakei bekannt. Ihre Funde sind einheitlich und wie J. Banner es behauptet hat, bilden eine Lokalgruppe der späten Phase der Badener Kultur, die er nach zwei der obenerwähnten Fundorte als Gruppe Ózd-Piliny benannt hat. Alle diese weichen von den Siedlungsformen der vorangehenden Kulturen dieser Gegend ab. Diejenige von Piliny und Stránska waren sogar mit umfangenden Wällen befestigt.

Die charakteristischsten Formen und Elemente der Keramik dieser Gruppe sind spitzbodige Schöpfkelle (Taf. 1. 1–3), flache Tassen mit hohem Henkel (Taf. 2. 1–2), Gefäßhangel mit fingerartigen Fortsätzen mit Knopfauslauf (Taf. 3. 1–5), durch Leisten unterbrochene Kannelur der Gefäßwand (Taf. 4. 2, 4–5), eingestempelte Punktreihen (Taf. 5. 1–6), eingeritzte Leitenornament und die mit Besenstrich verzierte Hauskeramik. Auch die kleinen Tieridole (Taf. 6. 1–6) können wir noch dazufügen.

In diesen Höhensiedlungen häufen sich dicke Kulturschichten auf. In Ózd erreichten sie 80–100 cm, in Salgótarján sogar 240 cm. Das spricht von einer langen Dauer der Siedlungen. In den Schichten sämtlicher Fundorte waren es Herde zu finden. Wir müssen doch erwähnen, daß in der Gegend der Ózd-Piliny Gruppe auch im Boden der Täler Siedlungen mit ähnlichen Funden zu finden sind. Diese waren aber nur kurzlebig.

71 *Novotná, Mária*: Príspevok k poznaniu hatvanskej kultúry na Slovensku. – Beitrag zur Erkenntnis der Hatvaner Kultur in der Slowakei. In: *Archeologické rozhledy* 38 (1986) 282.

72 *Banner* i. m. 187.

73 *Kalicz*, *Die Frühbronzezeit...* 86–87.

74 *Neustupný, Evžen*: K mladšimu eneolitu v Karpatské kotline. – Zum jüngeren Äneolithikum im Karpathenbecken. In: *SA* 14 (1966) 96.

Die Bestattungssitte der Badener Kultur, den Brandschutt in anthropomorphen Urnen zu beerden, ist auch mit der Ózd-Piliny Gruppe verbunden. Die bis jetzt bekannten Gräberfelder Center und Szentsimon befinden sich in der Nähe von Ózd-Kőaljatető, Včelince- (Méhi) Feketesár und Gemer- (Sajógömör) Alsótábla nicht weit von Stránska- (Oldalfala) Mogyorós. Doch im Gegensatz zu den Höhensiedlungen liegen sie auf den Talgründen.

Die Keramikfunde der Ózd-Piliny Gruppe ähneln in vielen Zügen denen der Nachbargebiete, genauso denen der in der Südwestslowakei sich befindlichen Bošaca-Gruppe, denen der Höhensiedlungen der Zips, und auch denen der Kostolac-Kultur. Die Gleichzeitigkeit mit diesen bedeutet – laut der allgemeinen Meinung der Forscher –, daß die Ózd-Piliny Gruppe eine späte Phase der Badener Kultur repräsentiert.

Letzten Endes erwähnen wir noch daß die Schichten der Ózd-Piliny Gruppe am Pécskö-Berg in Salgótarján, so auch am Várhegy in Piliny mit denen der frühbronzezeitlichen Makó-Gruppe überlagert sind, und zwar ohne Hiatus. Es ist auch beachtenswert, daß die kleinen Tieridole und die tönernen Miniatur - Nachahmungen von Steinbeilen in den Funden der Spätbadener Ózd-Piliny Gruppe und der frühbronzezeitlichen Hatvaner-Kultur gleicherweise auftreten. Diese Tatsachen beweisen auch, daß die Gruppe vom Ende der Spätkupferzeit stammt und bei der Ausbildung der Frühbronzezeit Nordungarns und der Südwestslowakei in Betracht zu nehmen ist.

Pál Patay

A KÉSŐ RÉZKORI BÁDEN KULTÚRA TEMETŐJE MEZŐCSÁT-HÖRCSÖGÖSÖN ÉS TISZAVASVÁRI-GYEPÁROSON

KALICZ NÁNDOR

In memoriam Patak Erzsébet

A Hörcsögös lelőhely mintegy 4 km távolságban fekszik Mezőcsát városától délre, az Ároktőre vezető úttól nyugatra, azzal csaknem párhuzamosan (1. kép). A lelőhely az 1958–62-ben végzett ásatások révén vált ismertté, amelyeket Patak Erzsébet vezetett Kalicz Nándor közreműködésével. A számos régészeti korszakot érintő és sok szempontból is jelentős ásatás több fontos részlete került már közlésre az elmúlt évtizedek folyamán,¹ de az ásatások teljes eredménye még mindig nem vált közkinccsé. Úgy érezzük, hogy a lelőhelyen talált késő rézkori temető sírjai és körülményei az elmúlt évtizedek során sem vesztek időszerűségükből, sőt, talán még fokozódtak is, ezért vállalkoztunk közzétételükre a Herman Ottó Múzeum jubileumára szerkesztett évkönyvben.

A Herman Ottó Múzeum régészeként 1958 nyarán végeztem terepbejárást a Hörcsögös nevű dombhát környékén. Akkor került sor az amatőr régészek által megismert és a mélyebb szántás által kissé megbolygatott lelőhely felkeresésére. Kiss Károly mezőcsáti lakos gyűjteményében olyan kora vaskori (preszkíta) és fiatalabb bronzkori (halomsíros kultúra) leleteket őrzött erről a lelőhelyről, amelyek már akkor is a régészeti érdeklődés előterében álltak, de a Felső-Tisza vidékén nem rendelkezünk megfelelő hiteles leletekkel ezekből a korokból. Kiss Károly szerint, az általa gyűjtött leletek sírokból származtak. Ezek miatt határozta el Patak Erzsébet, hogy az 1958-ban éppen megalakult MTA Régészeti Kutatócsoport legelső ásatásai között még abban az évben sort kerít a Hörcsögös megvizsgálására. Az ásatásra 1958 októberében került sor. Az első próbaásatások kitűnő eredményei miatt a kutatásokat folytatni kellett, amelyek 1962-ig 5 éven keresztül tartottak és számos régészeti korszak jelentős emlékeit hozták a felszínre.

A lelőhely északi része hosszan elnyúló, É-D irányú magas homokhát, amelynek felszíne dél felé haladva fokozatosan kötött, agyagos humuszos talajba megy át, majd hirtelen erőteljesen 2–3 m-rel alacsonyabbá válik (2. kép). Az említett homokháton, elsősorban a gerincen folytattuk a kiterjedt ásatásokat, melyek eredménye 97 számozott sír feltárása lett. Ez a szám valójában néhány temetkezéssel többet jelent, mivel több esetben az eltérő korú és közel fekvő síroknak közös sírfoltjuk jelentkezett, ami miatt ugyanazt a sírszámot kapta mind a két sír. A középső (1) és késő rézkori (2), késő bronzkori (5) és korai szarmatakori (3), összesen 11 sír temetkezéseit nem számítva, az összes többi sír a fiatalabb bronzkori halomsíros kultúrát és a kora vaskori preszkíta kort képviselte, megközelítően fele-fele arányban megoszolva a két korszak között.² A lelőhelynek ezt a részét neveztük 1. temetőnek. Néhány középkori települési objektum is felszínre került az 1. temető területén, míg a Hörcsögös nyugati oldalához csatlakozó alacsonyabb, homok-

1 Patak 1966–67, 101–107; *ugyanő* 1970, 118–120; *ugyanő* 1974, 337–362; *ugyanő* 1989–90, 61–118; *ugyanő* 1993, 19–46; *Vaday* 1982–83, 167–206; *Hänsel–Kalicz* 1986, 5–88.

2 Patak 1966–67, 101–107; *ugyanő* 1993, 19–46; *Hänsel–Kalicz* 1986.

mentes felületen, melyet az árvíz sem ért el, a neolitikus alföldi vonaldíszes kerámia elszórtan heverő cserepei bizonyítják ennek a kultúrának a megtelepedését is. A nagy folyószabályozások előtt ez a vidék a Tisza árterületéhez tartozott. A homokhat legmagasabb része erősen erodálódott, és éppen emiatt bolygatta meg a szántás és hozta felszínre a temető leleteit.

A 1. temető északi szélétől mintegy 250 m távolságban délre, ahol a kiemelkedés hirtelen 2–3 m-rel alacsonyabbá válik, egy kurgánszerű halom ad hangsúlyt ennek a magasságváltásnak (4. kép 1). Az ásatások során itt is nyitottunk próbaárkot és kiderült, hogy a kurgán alatt és körülötte a késő rézkori Bäden kultúra temetője található, amit kissé alaposabban is megvizsgáltunk. Ennek a helynek a „halom” elnevezést adtuk (2. kép). A késő rézkori temető sírjait ismertetjük lentebb.

A halom lábánál, attól délre, a 2–3 m-rel alacsonyabban fekvő, lapos, de árvízmentes felületen a késő bronzkori Kyjatice kultúra leleteit találtuk meg a felszínen, kb. 500 m hosszanti kiterjedésben. A területen húzott szondák bizonyították a Kyjatice kultúra településének meglétét. Ez a rész kapta a „telep” nevet. Közvetlenül a halom lába alatt, a szondázások során feltártunk még 2 további szarmatakori sírt is.

A halomtól délre mintegy 500 m-re, a késő bronzkori település szélénél húzott szondákkal egy vaskori (szkítakori) temetőre bukkantunk, melyből 8 sírt tártunk fel. Ezt neveztük a „2. temetőnek.”

Az 1. temető északi széle és a 2. temető feltárt sírjai között a távolság 750 m. A Hörsögösön végzett ásatások tehát 8 korszak emlékeit hozták a felszínre és 1 további kor jelenlétét állapíthattuk meg.

A „halomnak” lapos kúp alakja van, ami az erózió által alakult ki ebben a formában. Közepén háromszögelési pontot létesítettek. A halom vizsgálatát 1960–62 között végeztük. Ennek során a késő rézkori Bäden kultúra 14 (15) sírját tártuk fel (3. kép). A feltárást a következő módon folytattuk. 1960-ban, a középponttól délkeleti irányban egy körszelet alakú szondát jelöltünk ki, amely 18 m hosszú volt, és délkeleti részén 4 m szélességet ért el. Ebbe beleesett 4 késő rézkori sír (1–4.). A körszelet északi széléhez csatlakozva még egy további 22 m hosszú 1 m széles kutatóárkot jelöltünk ki, amelyben egy állattemetkezést találtunk. Azután kezdtük meg a halom rendszeres kutatását. 1961-ben először a középponttól dél felé egy 20 m hosszú és 2 m széles, nyugat felé pedig ugyancsak 20 m hosszú és 3 m-re kiszélesített kutató árkot húztunk. A déli kutatóárokból egy újabb sírt (5.) találtunk, a nyugati kutatóárokból pedig a középponttól 12 m távolságban jött napvilágra álló helyzetben a különleges sztélé, sírkő(?). Ezután az égtájaknak megfelelően kijelöltünk 4 db 10x10 m-es szelvényt. 1961-ben összesen 8 sírt tártunk fel (5–12.). 1962-ben nyugat felé 20x5 m-es felülettel megnöveltük az addigi szelvényeket. Ekkor csak 2 sírra (13–14.) és feldúlt sírokból származó leletekre bukkantunk.

A halom területén átvizsgáltunk összesen mintegy 550 m²-es felületet. Sajnos a középső részt ki kellett hagyni a feltárásból a háromszögelési pont miatt, mintegy 8 m²-nyi területen. Azt azonban megállapíthattuk, hogy a halom középső része egészen az altalajig meg volt bolygatva. Azt is megállapíthattuk, hogy a vékony humuszrétegre hordták fel a halmot, amelyről azonban az erózió erősen lekoptatta a felhordott földet és ezért a halom töltelékföldje a legvastagabb részeken is alig érte el a 110 cm-t. Általában azonban ettől kevesebb volt. Ennek ellenére világosan látszottak a feltöltés nyomai. A halom átmérője 25–30 m lehetett. Azt is megállapíthattuk, hogy a halom felhordásakor több sírt elpusztítottak, mivel a töltelékföldben több helyen kerültek elő edénytöredékek, amelyek sírokból származhattak (16. kép 2–3), sőt kisebb csomókban égett csontokat is találtunk, s egy esetben egy állatkoponya töredéke jelezte, hogy eredetileg esetleg állattemetkezéshez

tartozhatott. Egy kis edényt rekonstruálni is lehetett, amely a töltelékföldből került napvilágra (15. kép 7). Az is megállapítható volt, hogy a sötét színű agyagos-humuszos réteg alatt ezen a helyen is homokréteg helyezkedik el. Valamennyi sír az egykori eredeti felszínhez képest igen sekély mélységben feküdt. Lehet, hogy már a halom létesítése előtti korabeli erózió is pusztította az eredeti felszínt. A sírok leírását a következőkben adjuk:

1. sír.

A halom délkeleti része alatt, a mai felszíntől 80 cm mélyen találtuk meg a sírfoltot az altalaj határán, s ebbe mélyítették további 15 cm-re a sírgödört (3. kép). A sírgödör alakja lekerekített sarkú téglalap, s mindössze 45 cm hosszúra ásták. Piciny gyermek, talán néhány napos vagy hetes csecsemő, jobb oldalán fekvő enyhén zsugorított, igen rossz megtartású csontváza (9. kép, fent balra). Az alkarok a test mellett nyújtott helyzetben voltak. A gyermek kb. 45–50 cm magas lehetett. Irányítása megközelítően Ny–K. Kis füles korszót helyeztek a mell tájékára. A sír lelete:

a) Kis füles korszó, kissé ívelt hengeres hosszú nyakkal, nyomott, körte alakú testtel. perem fölé emelkedő szalagfüllel. Sima felületű, világosbarna. Kissé kiegészített. M. 4,8 cm, pá. 3,1 cm. Ltsz. 77.43.1. (11. kép 4).

2. sír.

Közvetlenül az első sír mellett (3. kép). Mélysége megegyezik az 1. síréval. Ovális alakú kis méretű sírgödörben, mely 55 cm hosszú volt, bal oldalán fekvő erősen zsugorított helyzetű kicsiny gyermek (talán csecsemő) közepes megtartású csontváza feküdt (6. kép 1–2, 9. kép, fent jobbrára: a–c). A koponya szétlapult. A csontváz hossza 65–70 cm, tehát valamivel idősebb lehetett, mint az előbbi. Irányítása az előzővel megegyezően Ny–K. A csontvázat egy nagyobb edény cserepei borították be és ugyanott helyeztek el egy kis füles korszót. Nagyobb őrlőkő oldalélére állítva a sírgödör nyugati szélénél, a koponya előtt. Cseréptöredékek a csontváz alatt is heverték. A koponya és a gerinc táján faszén-szemeket találtunk. A sír leletei:

a) Kis füles korszó, gömbölyded alsó résszel, kissé tagoltan illeszkedő hengeres nyakkal, perem fölé emelkedő szalagfüllel. Alsó részén enyhe függőleges kannelurázás. Barnásszürke, ép. M. 5,2 cm, pá. 3,7 cm. Ltsz. 77.43. 2. (11. kép 5).

b–c) A restaurálás alkalmával derült ki, hogy a két edényhez tartozónak tekintett cserepek egy nagy fazék vagy fületlen amfora részei. A fazék legömbölyítetten kettős kónikus testéhez ívelten csatlakozik a felfelé enyhén szűkülő nyak. Pereme teljes körben csorbult. Vállán 4 kettős bütyök ül. Felülete kissé egyenetlen, világosszürke.. Kissé kiegészített. M. 35,7 cm, pá. 13,2, fá. 12 cm. Ltsz. 73.43.3. (11. kép 6).

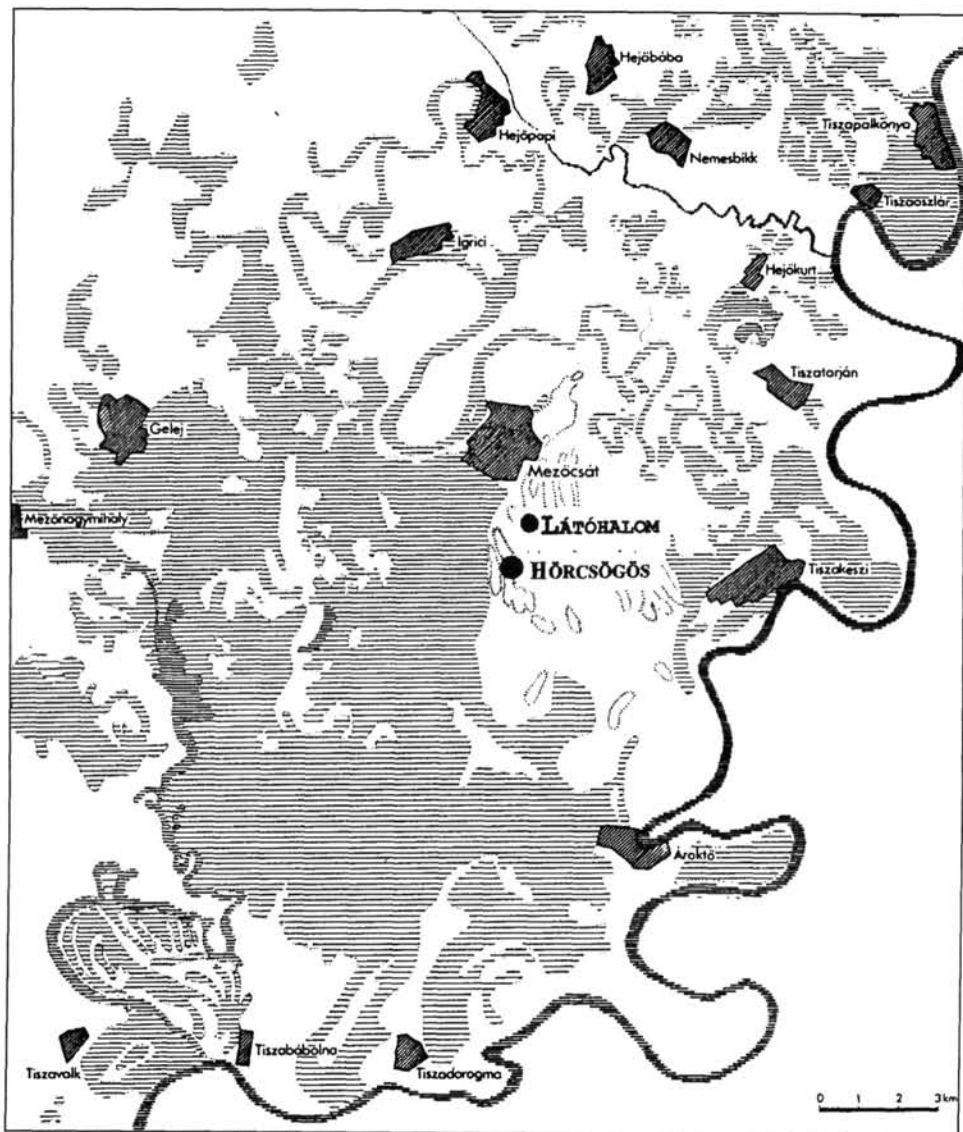
d) Nagy edény, talán fazék alsó részének féltöredéke. Sötétszürke. M. 27,2 cm. Ltsz. 77.43.4. Nem készült fénykép.

d) Kisebb fazék alsó része, profilált aljjal. Barnásszürke. Fá. 8,2 cm. Ltsz. 77.43.4a. Nem készült fénykép.

e) Nagyobb ovális, lapos őrlőkő a váz koponyájánál. Oldalélére állítva helyezték a sírgödörbe. Barna homokkő. H. 26 cm, az. 16,3 cm. Legvastagabb része 3,5 cm. Ltsz. 77.43. 5. (16. kép 5).

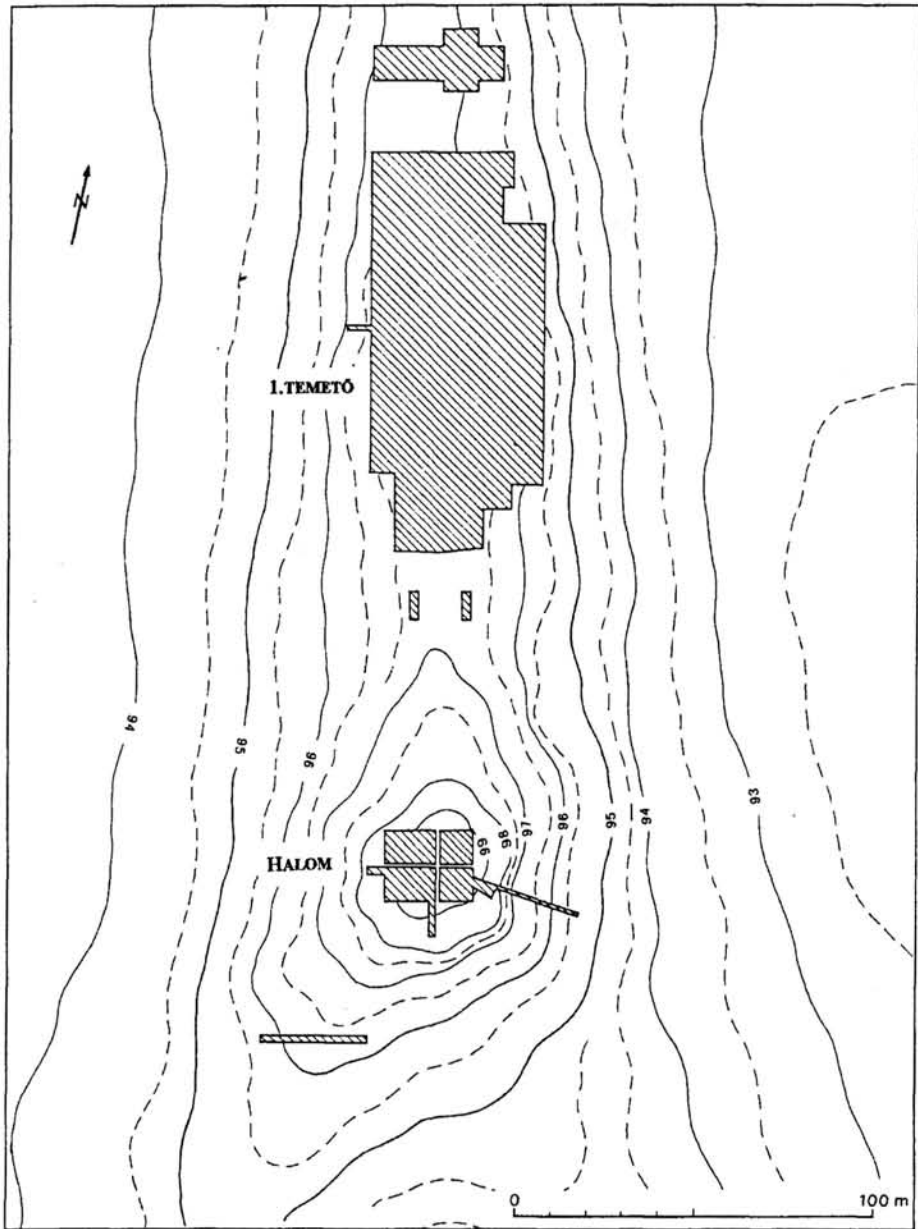
3. sír.

A körselet alakú szelvény végénél, szabálytalan ovális gödörben erősen felhúzott lábú, háton fekvő felnőtt egyén jó megtartású csontváza (6. kép 3, 9. kép közepén, balra). Koponyája előrebukott. Jobb alkarja a mellre hajtva, bal alkarja a test mellett fekszik. A csontváz hossza a sírban mérve kb. 140 cm. Talán nő. A sírgödör foltja 55 cm mélyen jelentkezett, a sírgödör alját ettől 28 cm-rel mélyebben találtuk meg. Irányítása megközelítően DNy–ÉK. A töltelékföldből egy kőpenge is előkerült. A sír lelete:

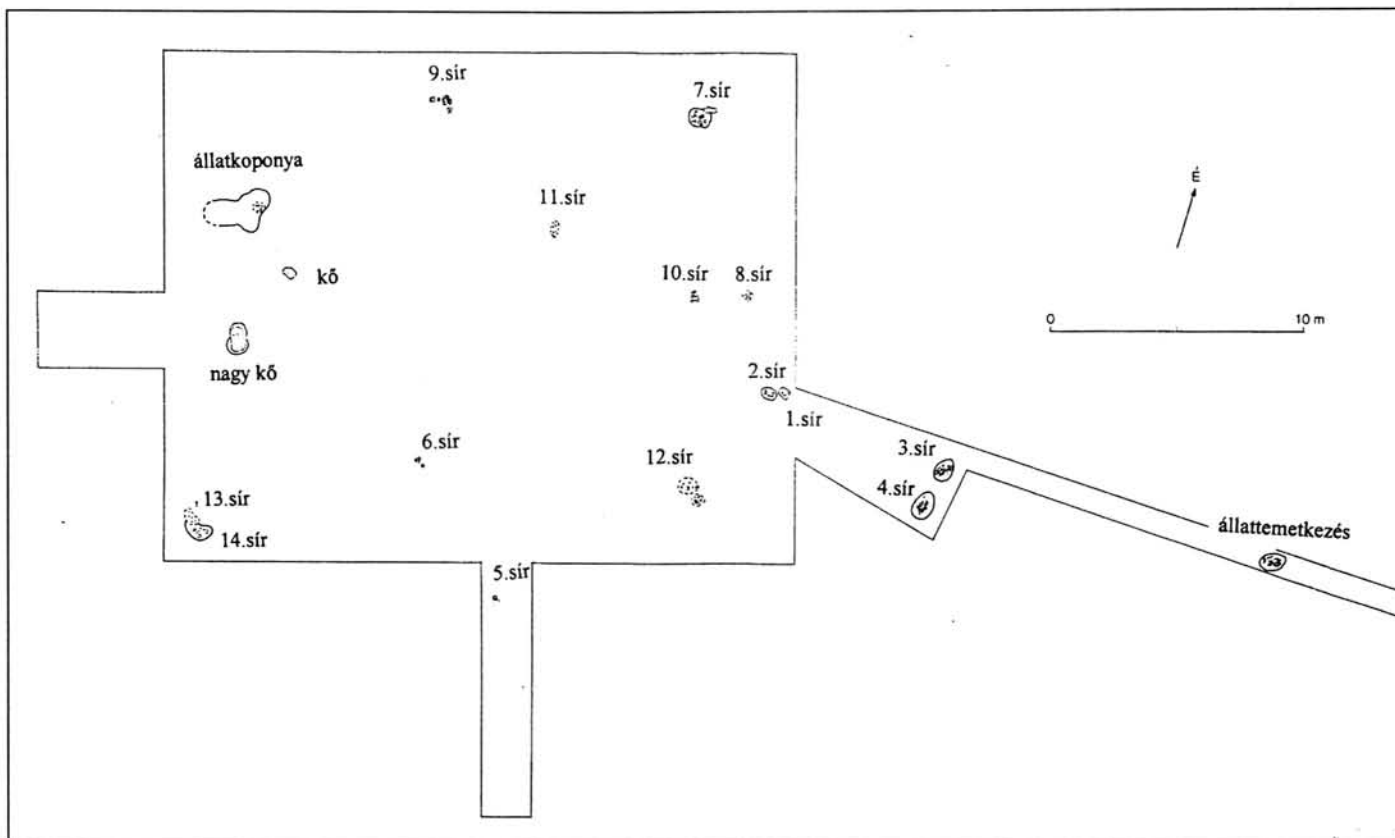

1. kép. Mezőcsát-Hőrcsögös és Látóhalom a Tisza-vidék egykori vízrendszerében

2. kép. Mezőcsát-Hörccsögös. Az 1. temető és a halom szintvonalas helyszínrajza

3. kép. Mezőcsát-Hörcsögös. A Halom feltárt részlete és a késő rézkori temetkezések

a) Kőpenge a sír töltelékföldjéből. Obszidián. H. 2,1 cm. Ltsz. 77.43.6. Nem készült fénykép.

4. sír.

A kőrszelet alakú szelvény végénél, a 3. sír közelében (3. kép). Ovális sírgödörben feltehetően ülő helyzetű csontváz, bal oldalra erősen felhúzott lábakkal (6. kép 4, 9. kép, középen jobbra). A csontok állapota jó. A holttest elkorhadása során a felső test egészében előre csuklott. Így a koponya arccal lefelé a térdek közelében fekszik a gerinc részeivel együtt. A csontváz hossza a sírban mérve kb. 170–175 cm. A sírfolt a mai felszín alatt 66 cm mélyen jelentkezett, a sírgödör alját 30 cm-rel mélyebben találtuk meg. Irányítása megközelítően D–É. Erős csontozata alapján ítélve, talán férfi lehetett. A sír nem tartalmazott leletet.

5. sír.

A halom délnyugati négyzetének feltárása során 40–80 cm közötti mélységben a Báden kultúra cserepeit találtuk, melyek feltehetően elpusztított sírokból származnak. A halom déli részénél, a mai felszín alatt 75 cm mélyen, a halom létesítése előtti humuszrétegben magányos kis tálkát találtunk oldalt fekvő helyzetben (6. kép 5, 9. kép lent). Az edény fölött közvetlenül és körülötte darabosan égett csontok jelentek. Szórthamvas temetkezés. A sír lelete:

a) Kis tálka, fordított csonkakúp alakú alsó résszel, éles hasvonallal és tölcselesen kihajló felső résszel. Díszítetlen, csupán a hasvonalon ül 4x2 kis hegyes bütyök. Az edény felülete egyenetlen, durva. Barna, kissé kiegészített. M. 6,8 cm, pá. 11,9 cm, fá. 6,1 cm. Ltsz. 77.43.7. (11. kép 7).

6. sír.

A halom délnyugati negyedében (3. kép). A mai felszín alatt 80 cm mélyen, közvetlenül az altalaj fölött, tehát az eredeti humusz alján jelentek a sír leletei (6. kép 6, 9. kép jobbra lent). Az edények között kevés, feltehetően gyermek csontvázához tartozó égett csontdarabok. A sírba helyezett tárgyak kivétel nélkül kisméretű ivóedények, két kis bögre és egy lapos merice. A sír leletei:

a) Kis füles bögre a sír keleti részén, oldalra dőlve. A legömbölyített alsó résztől enyhe íveléssel elkülönített hengeres felső részén ül a perem fölé emelkedő szalagfül. Simított felülete van, barnásszürke. Díszítetlen, ép. M. 6,1 cm, pá. 5 cm, fá. 0,8 cm. Ltsz. 77.43.8. (15. kép 1).

b) Merice, lapos kónikus, kissé ovális testtel, legömbölyített aljjal. Széles szalagfüle a perem fölé emelkedik. Világosbarna, ép. M. 3,2 cm, pá. 7,9 x 9,2 cm. Ltsz. 77.43.9. (15. kép 2).

c) Kis füles bögre. Alakja tökéletesen megegyezik az a) edénnyel, csak ez kissé nagyobb. Felülete simított, díszítetlen, barna, ép. M. 6,8 cm, pá. 6 cm, fá. 2,5 cm. Ltsz. 77.43.10. (15. kép 3).

Cserépcsomó a halom északkeleti negyedében. A mai felszín alatt szétdúlt edények töredékei jelentek, amelyek feltehetően nem tartoztak a 7. sírhoz, hanem a halom létesítésekor elpusztított sírból származhatnak (7. kép 1–2). Leletek:

– Fazék peremtöredéke, perem alatt körülfutó benyomkodások sorával. Alatta széles függőleges szalagban halszálkaszerű bekarcolt dísz. Szürke. Ltsz. 77.43.44. (16. kép 3).

– Nagyobb edény öblös hasrészének töredéke, tagoltan illeszkedő nyak indításával. A váll felső részén körülfutó benyomkodások sora alatt a hasán ferdén találkozó bekarcolt vonalak futnak lefelé. Szürke. Ltsz. 77.43.44. (16. kép 2).

A 73.43.44. leltári számú töredékeket a halom felhordott földjében találtuk, a 7. sír környékén, a sírtól jóval magasabban.

7. sír.

A halom északkeleti negyedében, szórthamvas temetkezés a mai felszín alatt 70–95 cm mélyen (6. kép 1–2, 9. kép balra, alul). A 88 cm hosszú sírgödör, amely éppen csak belemélyedt az altalajba, lekerekített sarkú téglalap alakú volt. Hossztengelye K–Ny irányú. A darabosan égett csontok, melyek között koponya töredékei is felismerhetők voltak, az edények fölött, között és alatt egyaránt jelentkeztek, főleg a sírgödör nyugati és északnyugati részén. Az edények a sírgödör keleti részén helyezkedtek el. Egy nagyobb füles fazekat, valamint 7 kis tálkát vagy csészét és 3 kis füles korsót tettek a sírba. Három kis tálkát egymásba raktak és az alsóba még egy kis füles bögrét is elhelyeztek. Az edények között szétszóródott átfúrt csigák és állatfogak, feltehetően nyaklánc részei voltak. Egy köpenge, pengeszilánk és egy vasoxid darab is hevert az égett csontok között. A sír leletei:

a) Kis füles tálka, a sír aljától 15 cm-re magasabban feküdt. Kissé domborúan kónikus alakja van. Kívül-belül díszített. Oldalán egy vízszintes nyílású alagút fül látható. Pereme alatt két sorban beszurkálások futnak körbe, s a fül mellett 3–3 sorban függőlegesen is futnak lefelé. Belsején is ugyanez a díszítés ismétlődik két sorban, s ez alatt hat függőleges sorban egyenetlen elosztásban halad a benyomott pontokból álló díszítések sora az edény alja felé. Felülete egyenetlen, barnásszürke, kissé kiegészített. M. 5,5 cm, pá. 12 cm, fá. 5 cm. Ltsz. 77.43.12. (12. kép 1a–b).

b) Kis füles tálka a sírgödör aljától 10 cm-rel magasabban, dél felé dőlve, és aljával a c) fazék oldalára támaszkodva. Alsó része fordított csonkakúp alakú, enyhén profilált aljjal. Törésvonal nélkül, enyhe íveléssel csatlakozik hozzá felső része, mely kissé kihajlik. Vízszintes nyílású alagút füle a hasán ül. Pereme rovátkolt. Külsején, az alsó és felső rész találkozásánál a fül magasságában két benyomott pontsor fut körbe. Ugyanez ismétlődik a fül mellett 2–2 rövid függőleges sorban. Felülete egyenetlen, kissé kopott. Barnásszürke, ép. M. 6,8 cm, pá. 13,7 cm, fá. 5,7 cm. Ltsz. 77.43.13. (12. kép 2).

c) Nagyobb fazék, szájnnyílásával észak felé dőlve. Lekerekített kettős kónikus teste van, pereme kissé visszahajtottan duzzadt. Széles, zömök szalagfüle az öblén ül. Felülete egyenetlen, mintha másodsor is átégett volna. Világossárga, ép. M. 17,6 cm, pá. 12,6 cm, fá. 9,4 cm. Ltsz. 77.43.14. (13. kép 4).

d) Kis füles csésze, szájnnyílásával kissé észak felé dőlve, legömbölyített alsó résszel, lapított aljjal, kissé tagoltan illeszkedő ívelt megnyúlt nyakkal. Szája kissé ovális. Öblén négy függőleges nyílású alagút fül ül. Vállát körülfutó bebökdösések díszítik, s hasonlóak a fülek mellett 2 sorban az alja felé is lefutnak. Gondosan simított, szürke, alig sérült. M. 9,3 cm, pá. 12,1 x 10,4 cm, fá. 3 cm. Ltsz. 77.43.15. (13. kép 6).

e) Kis füles tál, profilált aljjal, kónikus alsó résszel és enyhe hasvonallal csatlakozó kissé ívelt felső résszel. A hasvonalon helyezkedik el a vízszintes nyílású alagútfül, melynek magasságában ferde bevagdálások sora fut körbe. Ez alatt szabálytalan bemélyített vonalakból alkotott hálóminta, keret nélkül. Felülete alig simított. Barnásszürke, ép. M. 9,4 cm, pá. 16,3 cm, fá. 6 cm. Ltsz. 77.43.16. (12. kép 3).

f) Kis füles tálka, az e) edény szájába helyezve, szájnnyílásával kissé északra dőlve. Fordított csonkakúp alakú, szája kissé behúzott, vízszintes nyílású alagút füle közvetlenül a perem alatt ül. Kívül-belül díszített. Kívül a perem alatt benyomkodott pontok sora fut körbe, alatta a bekarcolt csüngő háromszögeket ritkásan karcolt vonalak hangsúlyozzák. Belsejét 6 függőleges sorban az aljáig lefutó benyomkodások díszítik. Barna, ép. M. 9 cm, pá. 17 cm, fá. 6,3 cm. Ltsz. 77.43.17. (12. kép 5a–b).

– Valószínű, hogy a d–e–f) edényeket egymásba téve, függőlegesen állva helyezték el a sírban, amelyek a sírgödör betemetésekor dőltek el.

g) Nagyobb füles korsó álló helyzetben, a b) és c) edényektől nyugatra. Kissé megromgálta egy állatjárat. Mélyen ülő lekerekített, nyomott kettős kónikus alsó része és ívelten illeszkedő hengeres nyaka van. Széles szalagfüle a perem fölé emelkedik. Felülete nagy foltban lekopott. Alsó részét sűrű függőleges kannelurázás borítja. Barnásszürke, kissé kiegészített. M. 10,9 cm, pá. 11,1 cm, fá 3 cm. Ltsz. 77.43.18. (13. kép 3).

h) Kis tálka töredékei szájával lefelé fordítva, az égett csontok között. Egy állatjárat annyira megromgálta, hogy nem lehetett kiegészíteni. Fordított csonkakúp alakú volt, vízszintesen kiszélesedő peremmel. A peremen benyomkodott pontok sora futott körbe. Világosbarna. Ltsz. 73.43.19. Nem készült fénykép.

i) Kis tálka. Fordított csonka kúp alakú alsó részéhez enyhe íveléssel csatlakozik kissé tölcserés felső része. Vízszintes nyílású alagút füle a két rész találkozásán ül. A fül magasságában benyomkodásokból álló pontsor és ez alatt bekarcolt zezzug vonal fut körbe. Felülete gondosan simított. Barnásszürke, kissé kiegészített. M. 8,4 cm, pá. 14 cm, fá. 6,4 cm. Ltsz. 77.43.20. (12. kép 4).

j) Kis füles korsó a sírgödör északnyugati részén, kissé oldalra dőlve. Enyhén nyomott, gömbölyded alsó részéhez tagoltan csatlakozik a hengeres nyak. Széles szalagfüle a perem fölé emelkedik. Az alsó részt nagyon finom kannelurázás borítja. Gondosan simított. Pereme már a sírba tételkor csorbult volt, fekete. M. 9,1 cm, pá. 6,9 cm, fá. 3 cm. Ltsz. 77.43.21. (13. kép 1).

k) A gödörben szétszórva, főleg a sírgödör nyugati felében 71 db átfűrt csiga és egy kerek, lapos, közepén átfűrt mézskögyöngy hevert, főleg az égett csontok közelében. Ltsz. 77.43.22. (13. kép 5).

l) Kő pengevakaró a 10. sz. edénytől K-re. Szürke. H. 2,5 cm. Ltsz. 77.43.23. Nem készült fénykép.

m) Kis pengeszilánk a kőpenge mellett. H. H. 1 cm. Ltsz. 77.43.24. Nem készült fénykép.

n) Kis füles bögre a d) edényben. Az alsó és felső rész alig láthatóan különül el. Az edénynek körte alakja van, szalagfüle a perem fölé emelkedik. Az alsó részt függőleges kannelurázás borítja. Szürkésfekete, ép. M. 5,6 cm, pá. 5,1 cm. Ltsz. 77.43.25. (13. kép 2).

o) Vasoxid rög az i) edény alatt. . Ltsz. 77.43.26. Elveszett.

p) A vasoxid rög mellett 13 db átfűrt kutya- és róka fog (1 fog elveszett). Ltsz. 77.43.22. (13. kép 5-nél a csigák között).

8. sír.

Szórthamvas sír a halom északkeleti negyedében (3. kép). A leletek felső része a mai felszín alatt 90 cm mélyen jelentkezett, a sír alját 122 cm mélyen találtuk meg (7. kép 3, 9. kép, jobbra alul). A sírgödör formája nem volt megállapítható, mivel az altalaj határán jelentkezett a sír alja. A sírgödör alakjára azonban következtetni lehetett az élükön álló és egykor valószínűleg a sírgödör falának támaszkodó nagyobb edénytöredékek helyzetéből. Csaknem szabályos kerek, enyhe ovális lehetett az egykori sírgödör. Az edénytöredékek alatt igen kevés égett csontot találtunk. Az edények, az egyetlen kis bögre kivételével töredékesen kerültek a sírba. A sír leletei:

a) Kis füles bögre, gömbölyded alsó résszel és ívelten csatlakozó hengeres nyakkal. Nagy ívű szalagfüle a perem fölé emelkedik. Felülete sima, de nem simított. A sír közepén, az edénytöredékek tetején hevert. Barnásszürke, ép. M. 4,9 cm, pá. 3,8 cm. Ltsz. 77.43.27. (15. kép 4).

b) Lapos kis merice. A gömbsüveg alakú merítő részhez csatlakozik a perem fölé emelkedő széles szalagfűl. Darabjai egymástól távol heverték. Kissé kiegészített. Sárga. M. 3,1 cm, pá. 9,2x9 cm. Ltsz. 77.43.28. (15. kép 5).

c) Nagy fazék töredékekben, a sír aljára és oldalához téve. S-profilú, enyhén ívelt nyakkal, kissé tölcséres szájjal. Nyakhajlatában váltakozva 4 osztott és osztatlan nagy bütyök. Oldalát bemélyített keret nélküli hálóminta borítja. Vastag falú, barnásszürke, ragasztott, csak kissé kiegészített. M. 26,8 cm, pá. 23 cm, fá. 11,2 cm. Ltsz. 77.43.29. (15. kép 6).

d) Nagy edény alja a sír délnyugati részén. Vastag falú volt, gömbölyded oldalrész-szel. Barna. Fá. 9 cm. Ltsz. 77.43.30. Nem készült fénykép.

e) Köpenge és faszén, melyeket az edénytöredékek felszedése után találtunk meg. Köpenge h. 2,4 cm. Ltsz. 77.43.34. Nem készült fénykép.

9. sír.

Szórthamvas sír a halom északnyugati negyedében (3. kép).. A mai felszín alatt 45 cm mélyen jelentkezett a sír legmagasabban fekvő kövének a széle (7. kép 4–6). A sírgödör alakja nem volt megállapítható, mivel a sír alja csak az altalaj határáig, 65 cm mélységig terjedt. A leletek elhelyezkedése alapján feltehető, hogy a sírgödör K–Ny irányú és 85–90 cm hosszú lehetett. Az égett csontok zömét egy csomóban, a sír délkeleti részén halmozták fel, de kisebb mennyiségben találtunk hamvakat a sír déli részén is. Az edényeket illetve ezek töredékeit a sír keleti részére tették. A sír nyugati részén két, egyik oldalon laposra csiszolt (örlő)kő hevert félig oldalra dőlve. A sír leletei:

a–b) Két örlőkő, mindkettő egyik oldalán simára csiszolva. Az egyik szélesebb ovális (24 cm hosszú, 16 cm széles), a másik keskenyebb és kissé rövidebb. Az utóbbi elveszett. Barna homokkő. Ltsz. 77.43.32. (16. kép 4).

c) Mély tálka a sír nyugati részén, álló helyzetben. Alsó része nyomott gömbölyded s tagoltan illeszkedik hozzá az ívelten tölcséres nyak. Öblén négy függőleges nyílású alagútful helyezkedik el. Alja omfaloszyszerűen benyomott. A nyakhajlatban ovális bebökdősések sora fut körbe, s ilyenek a fül mellett és alatt is vannak. A fülek közötti részt széles függőleges kannelurák díszítik. Gondosan simított. Feketésszürke, ragasztott. M. 9,4 cm, pá. 12,6 cm, fá. 2 cm. Ltsz. 77.43.33. (14. kép 5).

d) Kis füles tálka, az előző edénytől délkeletre, oldalra dőlve, töredékekben. Fordított csonka kúp alakú, oldalán kis füllel. Felülete simított, de lekopott. Barnássárga, ragasztott. M. 8,5 cm, pá. 16,3 cm, fá. 6,6 cm. Ltsz. 77.43.31. (14. kép 3).

e) Nagyobb füles korsó, az előbbitől délkeletre, oldalra dőlve. Legömbölyítetten kettős kónikus alsó részéhez ívelten csatlakozik a kissé tölcséres nyak. Szalagfüle a perem fölé emelkedik. Pereme kissé ovális. Alsó részét szélesebb sekély függőleges árkolás díszíti. Gondosan simított, foltosan barna és feketés, ragasztott, kissé kiegészített. M. 11,2 cm, pá. 9x10,1 cm, fá. 4,5 cm. Ltsz. 77.43.35. (14. kép 7).

f) Füles tálka, az előzőtől északkeletre, szájával lefelé fordítva. Alsó része alacsony, fordított csonka kúp alakú, melyhez enyhe tagoltsággal csatlakozik a tölcséresen kiszélesedő felső rész. A két rész találkozásánál vízszintes nyílású alagútful, s itt kéthegyű eszközzel létesített bebökdősések futnak körbe. Alatta bekarcolt sűrű hálóminta ke-retezés nélkül. Gondosan simított, világosbarna. M. 12,1 cm, pá. 20 cm, fá. 6 cm. Ltsz. 77.43.36. (14. kép 4).

g) Amfora töredékesen a sírba helyezve, az edénycsomó északi részén. Profilált alja és ovális teste van („halbárka” alak), melyhez tagoltan illeszkedik hengeres nyaka. Az edény ovális testének két végén vízszintes nyílású alagútful látható. Mindkét oldalon 3–3 bevagdalásokkal tagolt borda fut függőlegesen lefelé az edény hasáig. Gondosan si-

mított. Sötétbarna, ragasztott. M. 23,7 cm, pá. 9,3 cm, fá. 8,6 x 9 cm. Ltsz. 77.43.37. (14. kép 6).

h) 6 db rézcsőből készített gyöngysor az égett csontok között. Rézlemezből hajtogatva, mintha a dentálium gyöngyöt utánoznák. Ltsz. 77.43.38. (14. kép 1).

i) Kis merice a d) edényben. Gömbsüveg alakja van, kissé ovális, vége enyhén hegyes. Szalagfüle a perem fölé emelkedik. Gondosan simított. Sárga. M. 4 cm, pá. 10x10,4 cm. Ltsz. 77.43.39. (14. kép 2).

j) Kisebb edény az e) edényben, az égett csontokkal. Az edény elveszett.

10. sír.

Csontvázas sír a halom északkeleti negyedében (3. kép). Egészen kis gyermek (csecsemő) háton fekvő, jobbra erősen zsugorított lábú, gyenge megtartású csontváza (8. kép 1, 10. kép középen, kissé jobbra). A csontváz az altalaj határán, 108 cm mélyen feküdt. Irányítása É–D. Lelete nem volt.

11. sír.

Szórthamvas sír a halom északkeleti negyedében, a halom középpontjától 310–325 cm távolságban (3. kép). Ezt a területet a háromszögelési pont létesítésekor megbolygatták. A sírból csupán kis mennyiségű égett csont maradt fenn, a felszín alatt 80 cm mélységben. Többi része feltehetőleg elpusztult.

12. sír.

Szórthamvas(?), erősen bolygatott sír a halom délkeleti negyedében (3. kép). A felszín alatt 40 cm mélységben cserepek jelentkeztek, melyek egy nagyobb tálhoz tartoztak (10. kép, jobbra fent). E cserepektől nyugatra találtuk az égett csontokat. A sír déli részéhez tartozhatott feltételezhetően a két nappal korábban ezen területen talált kis füles korsó. A sírleletek felszedése után megállapíthattuk, hogy a cserepek alatt is feküdtek hamvak. A hamvak alatt 25 cm-rel mélyebben találtunk egy újabb kis füles korsót, kisebb égett csontkupac közepén. Ez esetleg már egy további sírhoz tartozott(?). Ezért az alsó leleteket a 12a. sírként jelöltük (10. kép, jobbra a 2. sorban). A sír vagy sírok leletei:

a) Nagyobb tál. Kevés töredékből lehetett kiegészíteni. Alsó része fordított csonka kúp alakú, legömbölyítetten illeszkedő, ívelt és kihajló nyakrészsel. Hasvonalán benyomkodott pontsor fut körbe. Szürke, erősen kiegészített. M. 12,5 cm, Pá. 27,3 cm, fá. 9,2 cm. Ltsz. 77.43. 43 (16. kép 1).

b) Kis füles korsó, amely a sír felső részéhez tartozhatott. Gömbölyded testéhez tagoltan csatlakozik a hengeres nyak. Szalagfüle a perem fölé emelkedik. Simított, barna. Erősen kiegészített. M. 6,1 cm, pá. 4,7 cm. Ltsz. 77.43.41. (15. kép 8).

c) Kis füles korsó az alsó csonthalomból. Körte alakú, szalagfüle a perem fölé emelkedik. Simított, barnássárga. M. 8,1 cm, pá. 4x6 cm. Ltsz. 77.43.40. (15. kép 9).

13. sír.

Szórthamvas sír a halom délnyugati negyedében. Az égett csontok a felszín alatt 30 cm mélyen jelentkeztek, és erősen szét voltak szórva. Leleteket nem találtunk. Feltehetően megbolygatták a sírt (3. kép, 8. kép 2, 10. kép középen, balra).

14. sír.

Csontvázas sír a halom délnyugati negyedében (3. kép). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csecsemő sírja (8. kép 2, 10. kép, középen, balra). A temetkezés a felszín alatt, az altalaj határán, 55 cm mélyen feküdt. Csak a bal lába van kissé behajlítva. A csontváz enyhén balra fordult. A csontváz hossza a sírban mérve 50 cm, tehát néhány napos vagy hetes csecsemő lehetett. Irányítása NY–K. Lelete nem volt.

A halom felhordott rétegében, az északkeleti negyedben találtuk annak a kis edénynek a szorosan egymás mellett fekvő több töredékét, amely feltehetően egy feldúlt

sírból származik: – Kis tálka, fordított csonka kúp alakú alsó résszel és ívelten csatlakozó felső résszel. Négy kis hengeres lábön áll. Vízzintes nyílású szalagfüle fölött a perem kissé csúcsosan felemelkedik. Az alsó és felső rész találkozásánál, a fül tövének magasságában benyomott pontok sora fut körbe, mely az edény alja felé is megismétlődik. A köztük levő teret bekarcolt hálóminta tölti ki. Szürkésbarna, kiegészített. M. 8,2 cm, pá. 10,2 cm. Ltsz. 77.43.42. (15. kép 7).

Az emberi temetkezéseken kívül találtunk egy állattemetkezést is, az 1960-ban a körszelethez kijelölt kutatóárokban (3. kép). – Állattemetkezés. Ovális sírgödörben bal oldalán fekvő sertés zsugorított csontváza (8. kép 3, 10. kép, jobbra lent). A sír mélysége 85 cm. Irányítása Ny–K. Lelete nem volt.

Feltehetően állattemetkezésből származhatott az az állatkoponya-töredék, amely a halom északnyugati negyedében került felszínre 1962-ben és a halom létesítésekor pusztíthatták el a temetkezést. Így kerülhetett a koponya a halom felhordott részére (3. kép).

1961-ben találtuk a halom alatt a legérdekesebb leletet, egy durva hasáb alakú kősztelét (3. kép). A halom központjától 12 m-re nyugatra, a mai felszín alatt 44 cm mélyen bukkantunk az álló helyzetben elásott hatalmas kősztelére (4. kép 2–3). A sztélé számára egy csaknem szabályos kerek, 85x75 cm átmérőjű hengeres gödröt ástak és abba állították a követ, amelyre nem teljesen függőleges állapotban bukkantunk, hanem észak felé, kb. 30 fokkal megbillent, úgy, hogy a teteje, a 150 cm mélyen megfigyelt gödör széléhez képest 50 cm-re hajolt el. A sztélé számára ásott gödör alját a mai felszín alatt 210 cm mélyen találtuk meg a homokban. Ennek alapján feltételezhető, hogy úgy helyezték a sztélé a mélyre ásott gödörbe, hogy vagy teljesen el volt temetve, vagy csak a felső rész teteje látszott ki a földből.

A sztélé durván négy oldalú lekerekített hasáb alakú, melynek felső része a legszélesebb, és ott feltehetően lényegében a természetes alakját tartották meg, itt szélessége mintegy 55 cm, vastagsága pedig kb. 25 cm. 140 cm-ig lefelé alig keskenyedik a sztélé, majd itt hirtelen összeszűkül. Az egyik széles, lapos oldala teljes egészében egysíkúra van csiszolva, a másik hasonló oldalán az eredeti kialakult felszín nyomai észlelhetők, s csak alul látszanak valamiféle durva megmunkálás nyomai. A kő teljes magassága 175 cm. Anyaga kvarcosodott homokkő. Színe vörösesbarna. Nincs leltározva, az MTA Régészeti Intézet őrzi (5. kép 1a–b).

Mivel Mezőcsát az Alföld területén fekszik, ahol kő természetes állapotban nem található, ezért a sztélé származási helyéül a Bükk hegységet tételezhetjük fel, ahol legközelebb is 20–25 km távolságra kellett menni, hogy ilyen követ találjanak. Az pedig külön kérdést vet fel, hogy miként juttatták a több száz kg-os követ olyan nagy távolságra, mint Mezőcsát déli határa.

A sztéléből 3,5 m-re északkeletre is rábukkantunk egy hasonló anyagú kőre, amely azonban jóval kisebb volt és nem rendelkezett szabályos alakkal (3. kép). Felső részét a felszín alatt 85 cm mélyen találtuk meg, alja 125 cm mélyen feküdt. Legnagyobb átmérője 55 cm volt. Nem tudjuk, hogy ennek a kisebb kőnek a sztéléhez milyen kapcsolata lehetett. Azonban jelenléte ennek sem véletlenszerű. Ezt a követ nem őriztük meg.

A halomban nem találtuk meg a kurgánokra jellemző központi temetkezést, illetve temetkezéseket. Amennyiben volt ilyen, akkor azt a háromszögelési pont létesítésével elpusztították vagy megbolygatták. Ezt azonban nem lehetett megállapítani, mert nem közelíthettük meg a magassági pont közvetlen környezetét. Valószínű, hogy a halom a kis kurgánok körébe tartozott és még hiányzott a többszöri beletemetkezés, ami által elérhette volna a nagy halmok kiterjedését és magasságát. Az erózió által még inkább csökkent a magassága. Azonban, mivel a kurgán a Hörcsögös dombvonulat végén he-

lyezkedik el, így is uralja a környezetét (4. kép 1). Meg lehetett állapítani a tanúfalakon a felhordás által keletkezett zavart rétegeket. Azt is bizonyossággal megállapíthattuk, hogy a Bäden kultúra temetője már létezett, amikor a kurgánt felhordták és több sírt is elpusztíthattak a halomépítők. Ennek bizonyítékai a Bäden kultúra kisebb-nagyobb edénytöredékei a felhordott rétegekben, a halom egész területén. Különböző edénytöredékek. Ltsz. 77.43.45,47.

– A halom felhordott földjében találtunk még eradiolarit jellegű 2 db kőpengét (h. 7,2 cm és 3,4 cm): ltsz. 77.43.46, ezenkívül egy lekerekített trapéz alakúra kopott követ (h. 11,1 cm): ltsz. 77.43.48. Nem készültek róluk fényképek.

A mezőcsáti ásatásoknak a célja nem a késő rézkor kutatása volt, hanem a preszkíta kor és a fiatalabb bronzkor megismerése, ezért nem tárhattuk fel teljesen a feltehetően kiterjedt késő rézkori temetőt. Azonban már a kis feltárással megvizsgált halom és az alatta talált temető is fontos adatokat nyújt a késő rézkor temetkezési módjának felderítéséhez.

Meglepő volt, hogy az 1. temető területén is, több mint 200 m-re északra, előkerült 2 sír, amelyek közül az egyik biztosan, a másik feltehetően a késő rézkori Bäden kultúrát képviseli. Ezek a sírok minden bizonnyal a halom alatti és környéki temetőhöz tartoztak. Természetesen érdekes volna megtudni, amire sajnos nem kaphatunk választ, hogy miért temették a késő rézkori közösség egyes tagjait olyan messzire a közösség egységét jelképező temetőtől.

68. sír (1. temető).

Esetleg ez is kicsiny gyermek temetkezését rejtette, melynek csontjai elporladtak (8. kép 5, 10. kép. baloldalt, lent). Egyetlen hosszúcsont(?) töredéke maradt meg. Hamvoknak pedig nyoma sem volt. A sír edényeit a mai felszín alatt 52 cm mélyen találtuk meg. A sír leletei:

a) Csőtálpas, füles tál, szájával lefelé fordítva. A lapos gömbszelet alakú tálhoz kissé kónikus négy nagy téglalap alakú lyukkal áttört csőtálp csatlakozik. A tál pereme alatt széles szalagfűl felső része a peremből kissé kiemelkedik és bevagdalt (ún. „vissi fűl”). A tál egész oldalát bekarcolt zezzug vonal díszíti, amely a csőtálon 2 sorban is megismétlődik. A felület kissé érdes. Szürkéssárga, ragasztott. M. 8,4 cm, pá. 15,3 cm, fá. 6,4 cm. Ltsz. 77.42.229. (11. kép 1a–b).

b) Kihajló peremű kis csészéből származó töredékek az előbbi edény mellett. 5 db. Simított, barna. Ltsz. 77.42.230. Nem készült fénykép.

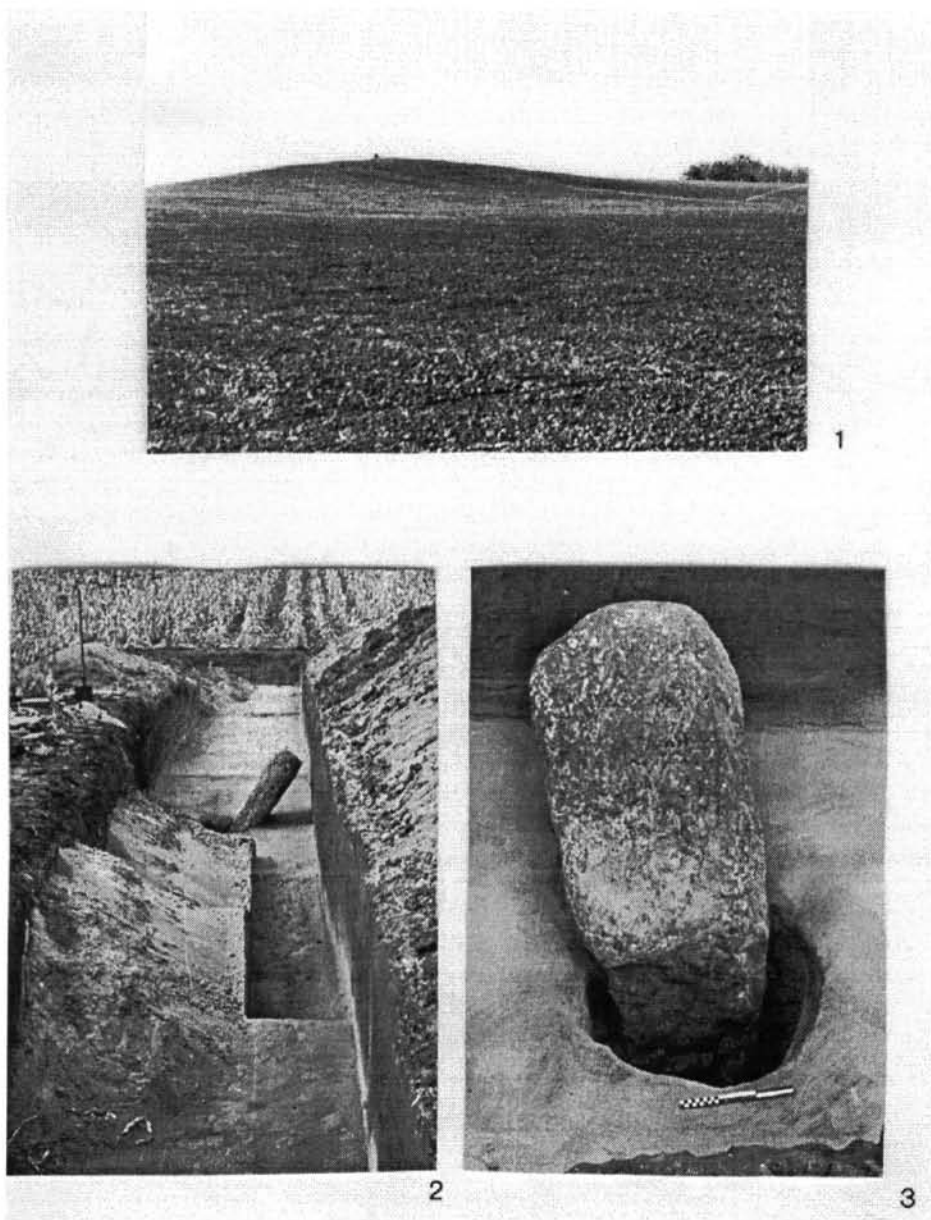
c) Kis füles korsó, kissé távolabb, oldalt fekvő helyzetben. Körte alakú, szalagfüle a perem fölé emelkedik. Gondosan elsimított, világosbarna. M. 4,7 cm, pá. 3,8 cm. Ltsz. 77.42.231. (11. kép 3).

d) Kis csőtálpas tálka a 2. sz. edény töredékei mellett. A gömbsüveg alakú tálrészhez magas hengeres csőtálp csatlakozik, három nagy téglalap alakú áttöréssel. Felülete gondosan elsimított. Sárga, kopott, ragasztott. M. 8,7 cm, pá. 8,5 cm, fá. 3,8 cm. Ltsz. 77.42.232. (11. kép 2).

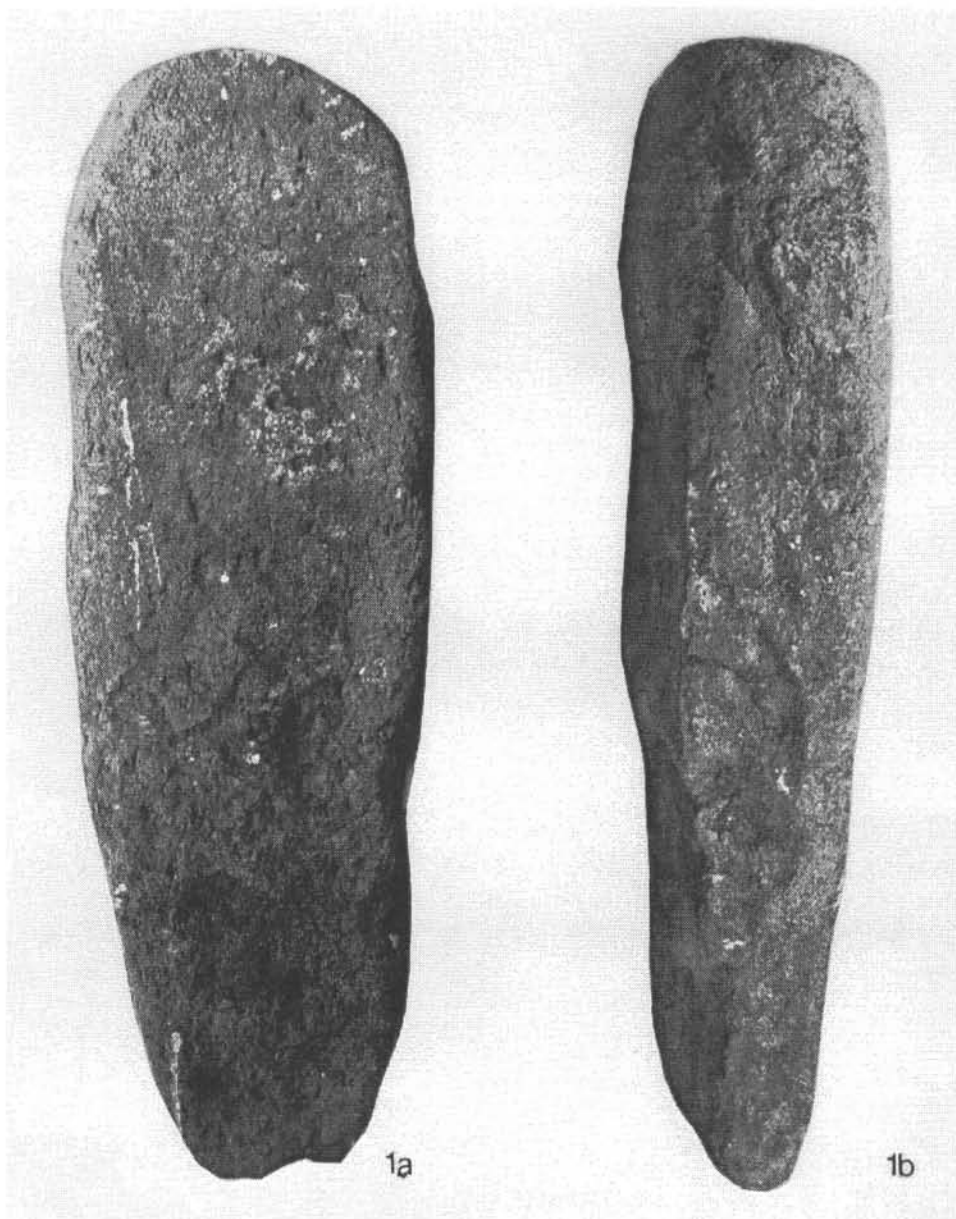
69. sír.

Bal oldalán fekvő, erősen felhúzott lábú, rossz megtartású, hiányos csontváz (8. kép 4). Jobb alkarja a váz mellett nyugszik. Sírmélység 65 cm, irányítása K–Ny. Feltételelesen soroljuk a sírt a Bäden kultúra körébe, mivel leletet nem tartalmazott.

* * *

4. kép. Mezőcsát-Hörcsögös. 1. A halom látképe dél felől.
2-3. A nagy kősztlélé kibontva a halom alatt

5. kép. Mezőcsát-Hörcsögös. 1a-b) a nagy kősztlélé két nézetben

1

2

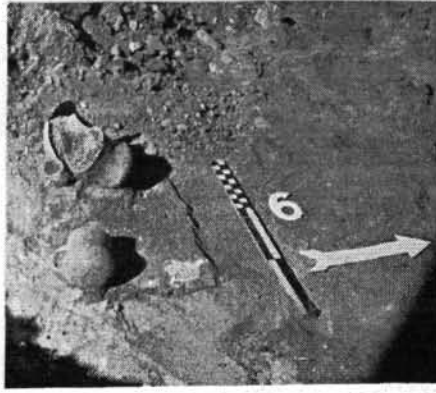
3

4

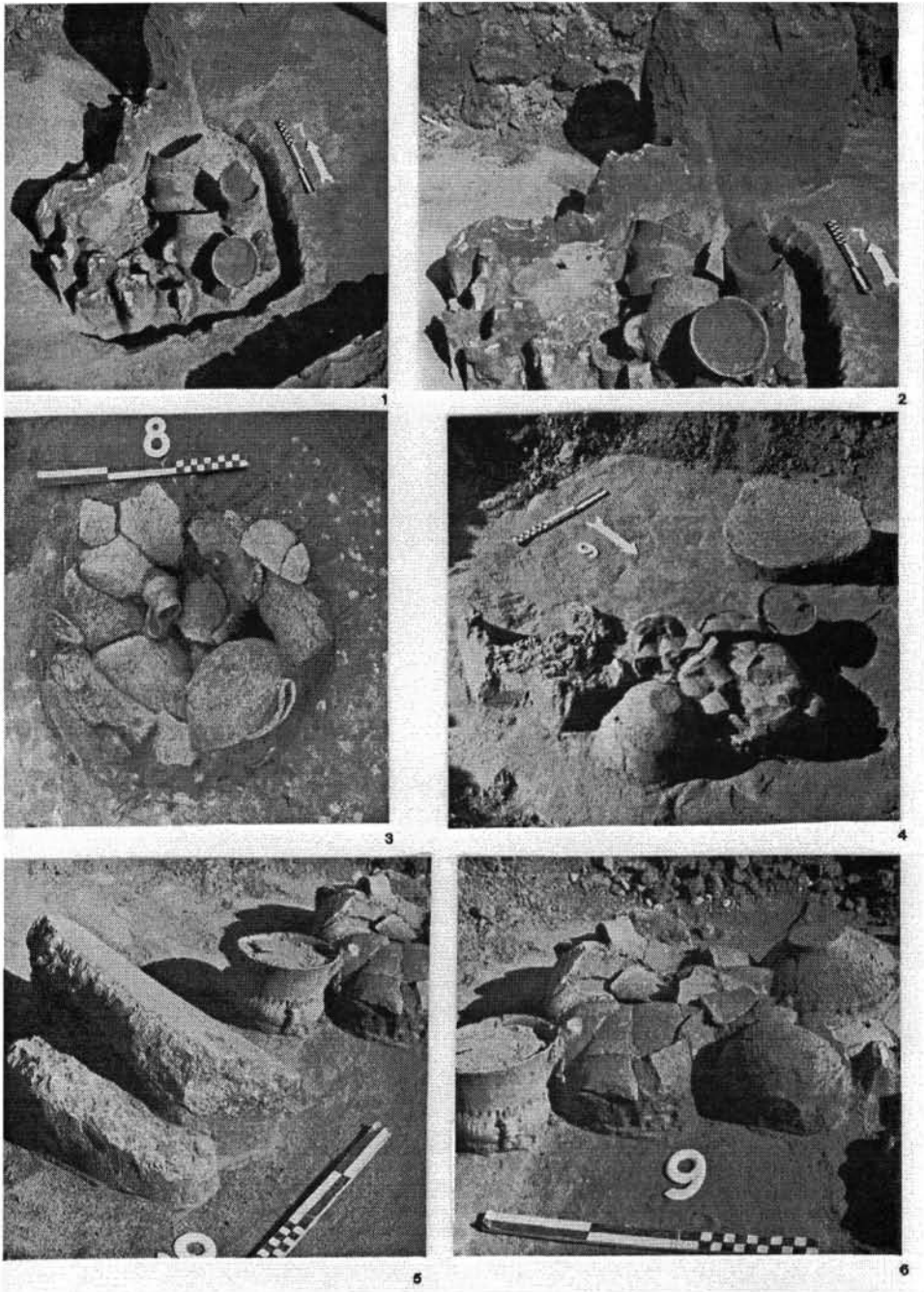

5

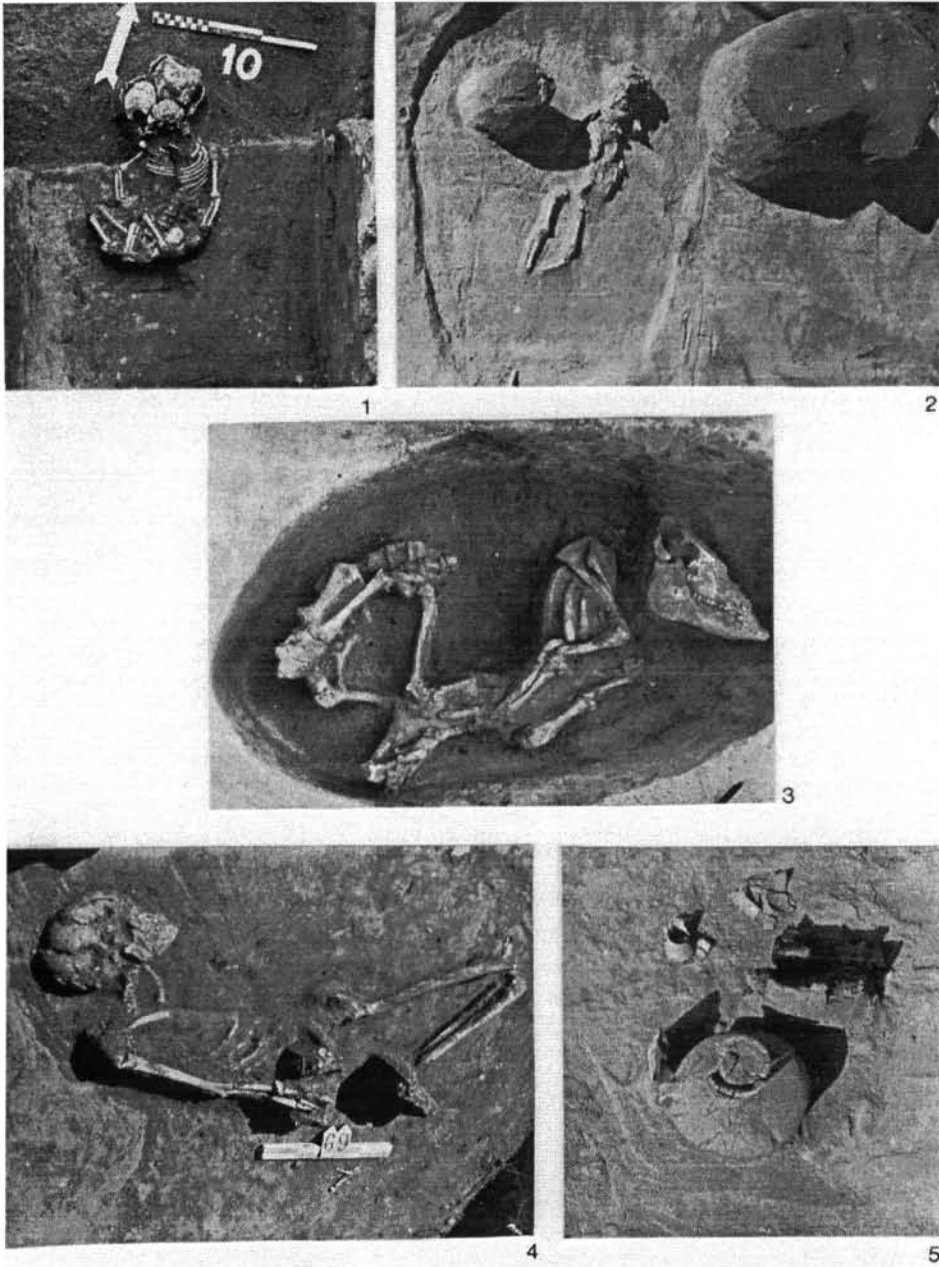

6

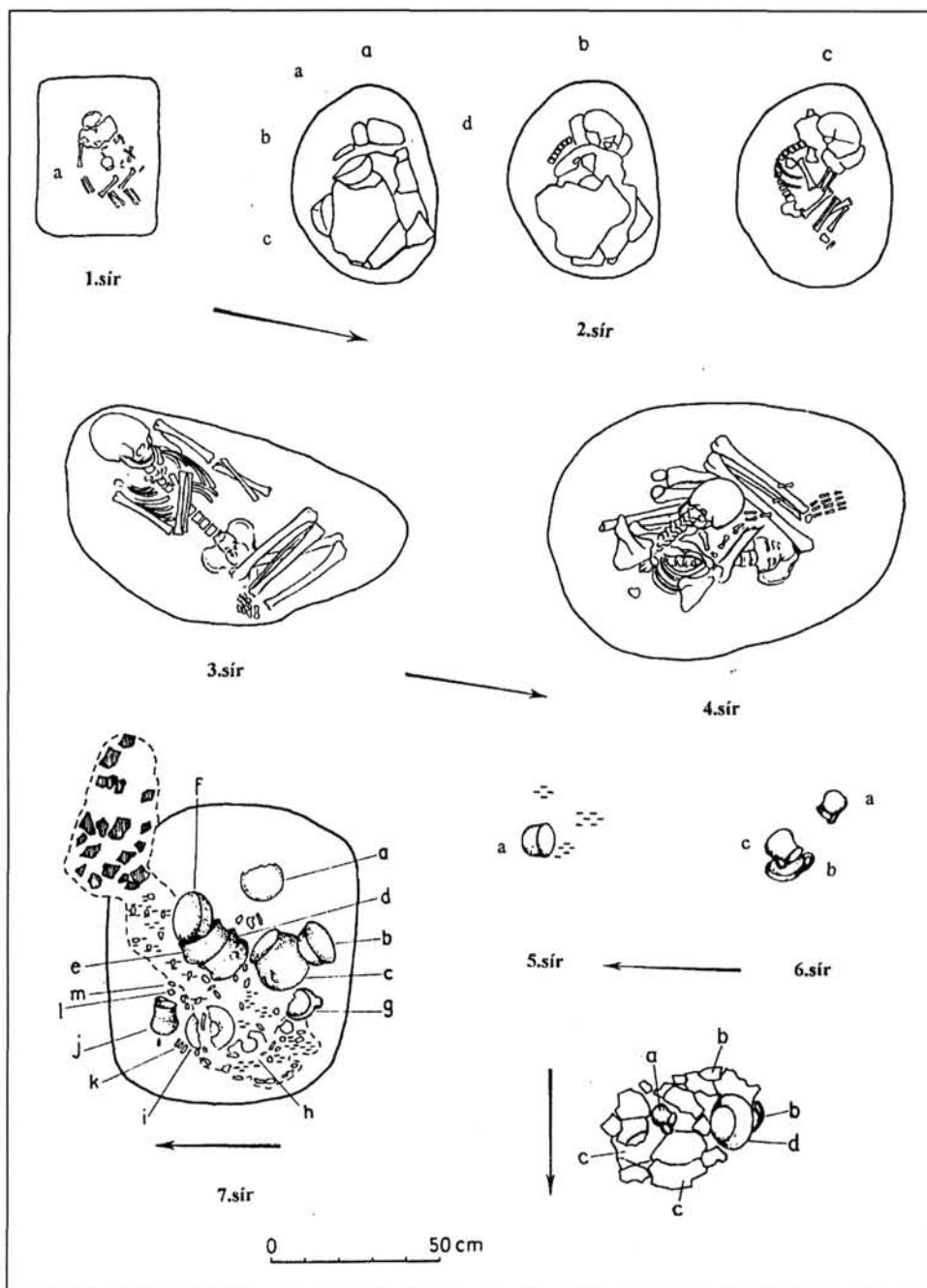
6. kép. Mezőcsát-Höröcsögös. 1-6. A halom alatt feltárt 1-6. késő rézkori sír

7. kép. Mezöcsát-Hörcsögös. 1-6. A halom alatt feltárt 7-9. késő rézkori sír

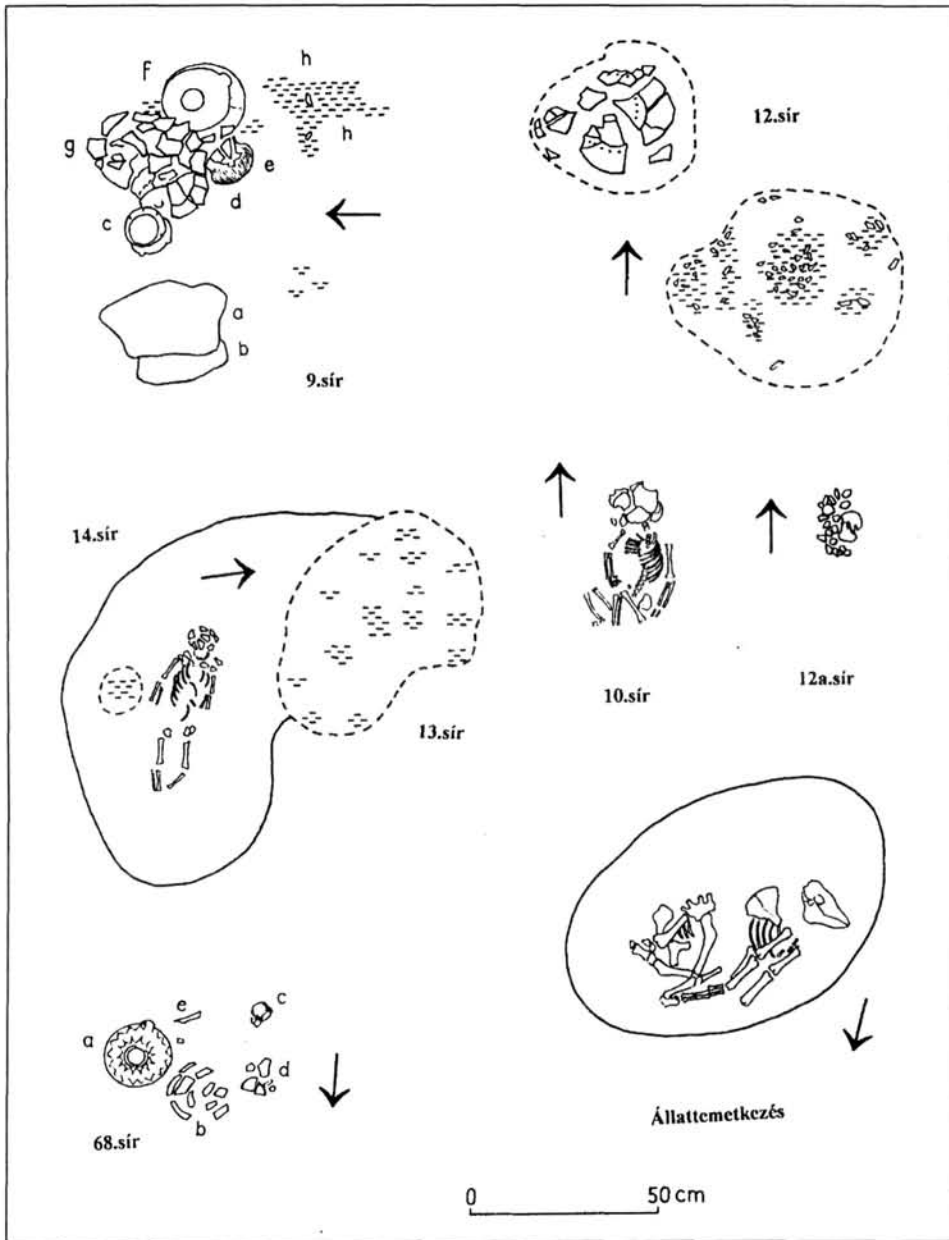

8. kép. Mezőcsát-Hörsögös. 1–3. A halom alatt feltárt 10, 13–14. késő rézkori sír és állattemetkezés.
4–5. Az 1. temető területén talált 68–69. késő rézkori sír

9. kép. Mezőcsát-Hörcsögös. A halom alatt feltárt 1–8. késő rézkori sír

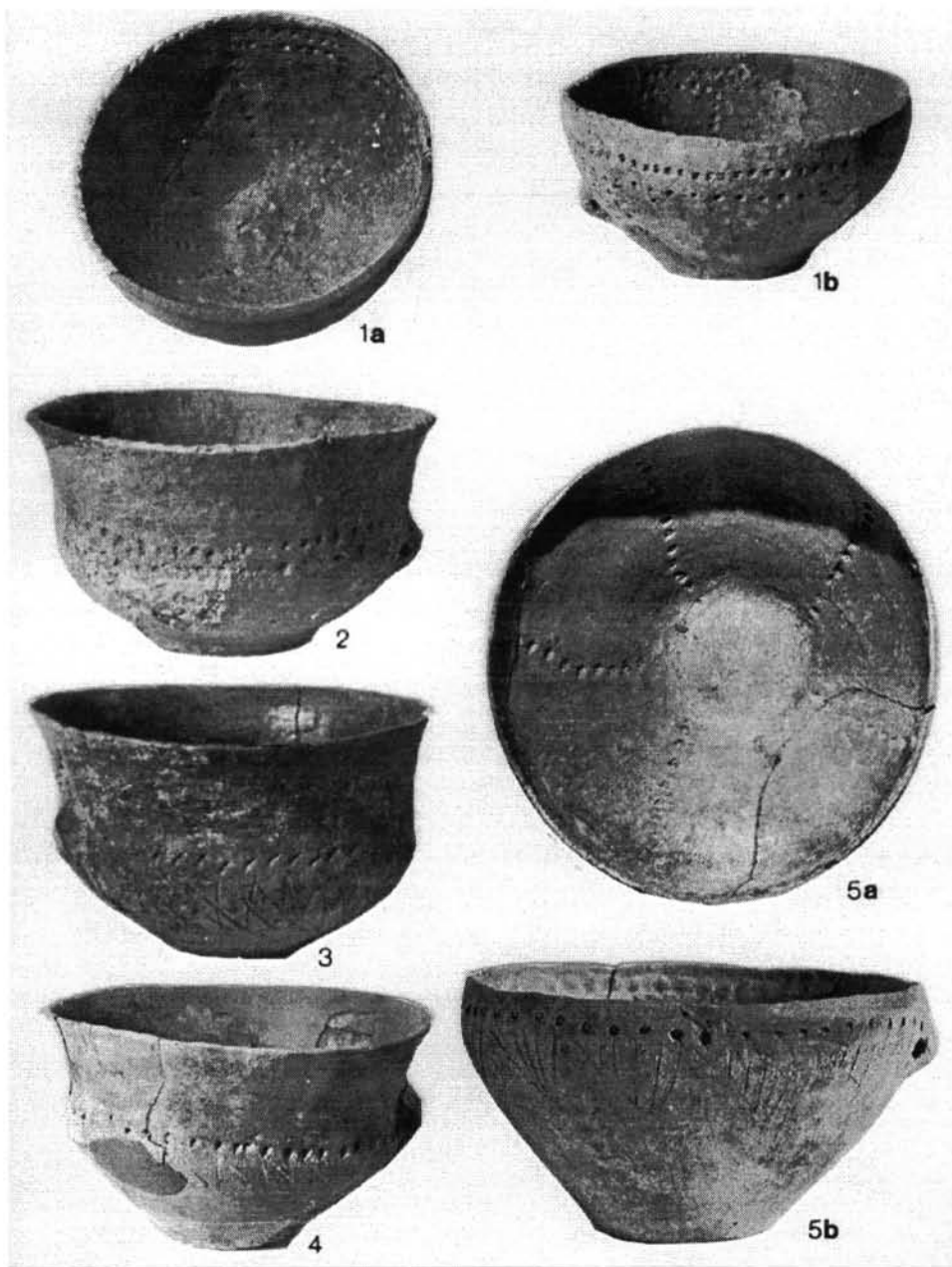

10. kép. Mezőcsát-Hörcsögös. A halom alatt feltárt 11–14. késő rézkori sír, állattemetés és az 1. temetőben talált 68. késő rézkori sír

11. kép. Mezőcsát-Hörccsögös. 1-7. A késő rézkori sírok mellékletei. 1-3. 68. sír,
4. 1. sír, 5-6. 2. sír, 7. 5. sír

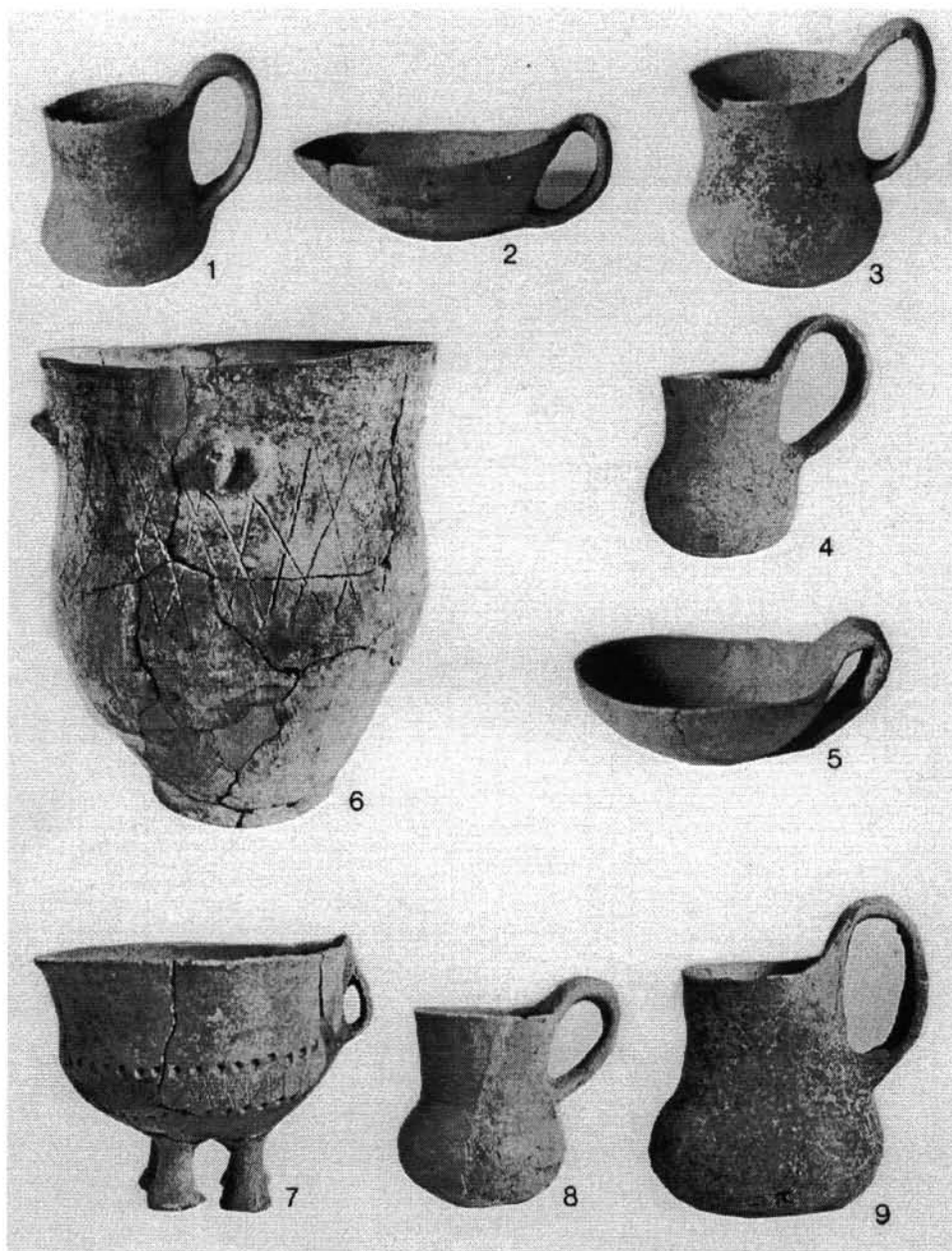
12. kép. Mezőcsát-Hörcsögös. 1–5. A késő rézkori sírok mellékletei. 1–5. 7. sír

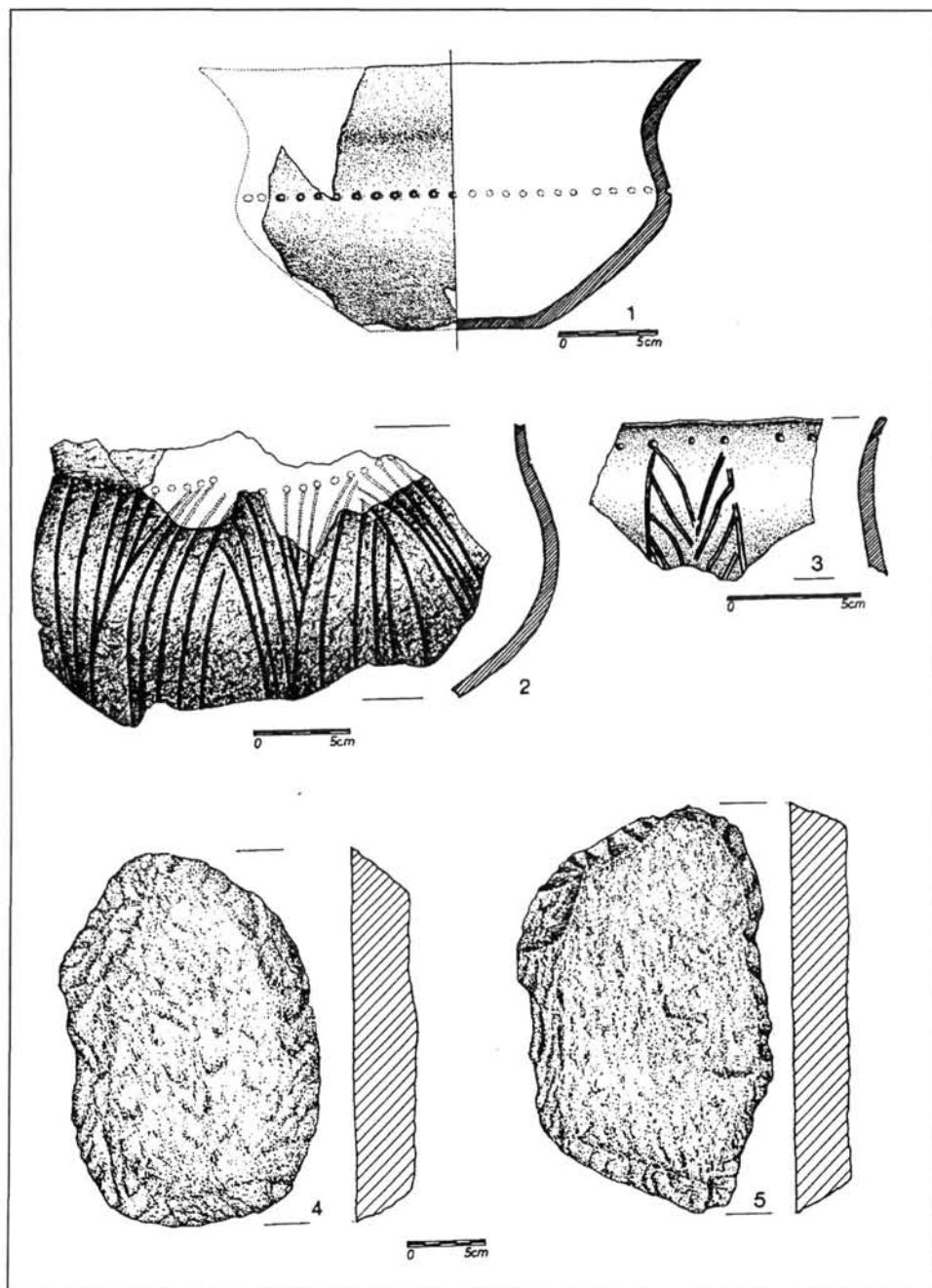
13. kép. Mezőcsát-Hörcsögös. 1–6. A késő rézkori sírok mellékletei. 1–6. 7. sír

14. kép. Mezőcsát-Hörcsögös.
1-7. A késő rézkori sírok mellékletei. 1-7. 9. sír

15. kép. Mezőcsát-Hörcsögös. 1–9. A késő rézkori sírok mellékletei. 1–3: 6. sír. 4–6. 8. sír.
7. A halom töltélföldjében talált eaeny. 8–9. 12. sír

16. kép. Mezőcsát-Hörcsögös. 1-5. A késő rézkori sírok mellékletei. 1. 12. sír.
2-3. Cserépcsomó a 7. sír közelében. 4. 9. sír, 5. 2. sír

A mezőcsáti sírok száma a halom alatt 14, esetleg 15, ha a 12. sírnál a két szinten jelentkező égett csontokat és leleteket külön síroknak tekintem. Ezekhez jön az 1. temető területén talált 1 vagy 2 sír, ha a melléklet nélküli 69. sír csontvázát is a Bádén kultúra körébe soroljuk. Ehhez az adja az alapot, hogy a 68. sír edénymellékletes temetkezésével az 1. temető sírjaitól elkülönülten, egymás közelében találtuk őket. Így összesen 15 (16, esetleg 17) feltárt sír képviseli a Bádén kultúrát.

A temetkezések rítus szerinti elkülönítése kissé bizonytalan. Kétségtelen, hogy birituális temető sírjait hoztuk napvilágra. A legoptimálisabb esetben (15+2 sírt feltételezve) 8 csontvázas temetkezéssel kell számolnunk, bár az 1. temető területén feltárt 68. sírt csak egyetlen kis hosszúcsont töredék miatt véljük csontvázasnak. Meglepő, hogy ebben az eke által nem érintett mélységben nem maradtak meg a csontok, holott a halom alatt a legkisebb csecsemők csontvázait is teljes egészükben megtaláltuk. Ugyanakkor 8 illetve 9 hamvasztásos sír került napvilágra, amelyek kivétel nélkül mind szórthamvasak. A mellékletadás szerint úgy látszik, mintha a csontvázas temetkezések mellé kevesebb leletet helyeztek volna. A halom alatt 2 csontvázas sírban találtunk mellékleteket (az 1. sírban 1 edényt, a 2. sírban 2 edényt és 1 töredéket (nem számítva a szórványos köpengeket, melyeket nem tekintünk valódi mellékletnek, mivel valószínűleg a közeli újkőkori településről másodlagosan kerültek a halom környezetébe). A távolabbi 1. temető 68. sírjában 3 edényt és egy töredéket tártunk fel. Összesen 6 edény és 2 edénytöredék képviselte 3 csontvázas sír mellékleteit. 5 csontvázas sír volt melléklet nélküli.

Ezzel szemben a szórthamvas temetkezéseknél 6 sírba helyeztek edénymellékleteket (az 5. sírba 1 edényt, a 6. sírba 3 edényt, a 7. sírba 11(!) edényt, a 8. sírba 3 edényt és 1 edény töredékét, a 9. sírba 6 edényt, a 12. és 12a. sírba 3 edényt). Összesen 27 edény és 1 töredék, valamint 3 őrlőkő, csiga és állatfog gyöngysor, továbbá réz csövekből álló gyöngysor képviselte a szórthamvas sírok leleteit. 3 hamvasztásos sír volt melléklet nélküli.

Mindezekből a feltárt sírok alacsony száma miatt nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, csupán azt, hogy Mezőcsáton általánosabb volt a halottak elhamvasztása és ezekhez a (gazdagabb) mellékletadás inkább jellemzőnek tekinthető. A többi ismert magyarországi temető feltárásánál (ha kettőnél több volt a sírok száma), nem számítva ide a telepeken talált különleges temetkezéseket, igen vegyes képet kapunk. Vanak kizárólag csontvázas sírokat tartalmazó feltárt temetőrészletek (pl. Alsónémedi 40 sírral,³ Szentes 10 sírral,⁴ Palotabozsok 8 sírral,⁵ Budapest–Andor utca 7 sírral, a klasszikus fázisból,⁶ és a Balatonlellén talált tömegsír, legalább 14 egyén csontvázával a fonyódi fázisból.⁷ Az utóbbiak a legkorábbi csontvázas temetkezések a Bádén komplexumból. Igaz, hogy nem sorolhatók a szabályos temetkezések sorába, mivel tömegsírt alkottak). Ezzel szemben vannak kizárólag hamvasztásos sírokat eredményező feltárások: a Boleráz fázisba tartozó Pilismarót-Basaharc kb. 110 hamvasztásos sírral,⁸ Fonyód-Bézsénypuszta ugyancsak korai sírjai 10 temetkezéssel,⁹ a hasonlóan idősebb fázisba sorolható ipolydamásdi temető 3 megmentett sírral,¹⁰ a klasszikus vagy még inkább a fia-

3 *Korek* 1951, 35–51; *Banner* 1956, 74, 188–193.

4 *Banner* 1956, 89–90. 249. sz. lelőhely.

5 *Török* 1956, 128–134.

6 *Banner* 1956, 71–72; *Endrődi* 1997.

7 *Honti* 1981.

8 *Torma* 1979, 286.

9 *Banner* 1956, 28–30.

10 *Kővári* 1994.

talabb Bádén fázist képviselő Ózd-Center 8 sírral,¹¹ a szlovákiai hasonló korú Gemer/Sajógömör legalább 40 sírral, és Včelnice/Méhi, ahol a centeriekhez hasonló ember alakú urnákat találtak, legalább 7 sírral,¹² a legutóbb elpusztított szentsimoni temető 2 sírral.¹³ A hamvasztásos sírok vagy szórthamvasak vagy urnások voltak. A centeri, szentsimoni, a szlovákiai gemeri/sajógömöri és včelnicei/méhi antropomorf edényeket is tartalmazó sírok mind urnás temetkezéseket tartalmaztak. Ez utóbbi 4 lelőhely egymás közelében fekszik az országhatár két oldalán.

A fentiekkel szemben vannak a birituális temetkezéseket tartalmazó, klasszikus fázist képviselő temetők. Ezek között legnagyobb a budakalászi temető 439 sírjával,¹⁴ ahol a sírok túlnyomó része ugyan csontvázas, de van mintegy 70 szórthamvas és urnás temetkezés is. Ugyanezt a rítust képviseli a mezőcsáti temető 7(8) csontvázas és 8(9) kizárólag szórthamvas temetkezésével és a tiszavasvári temető 6 feltárt csontvázas, szórthamvas és urnás sírral.¹⁵

Egyelőre nem ismerjük az okokat az eltérő rítus alkalmazására, valamint arra sem, hogy miért temettek el egyeseket a telepen belül, miért létesítettek tömegsírokat és miért alkalmaztak egyéb különleges temetési eljárásokat. Mindenesetre megállapítható, hogy bizonyos időrendi és területi csoportosulások ellenére a Bádén kultúra változatos temetkezési módjának létrejöttében (egy temetőn belül is) a népesség igen erőteljes mobilitása is szerepet játszhatott.

Annak ellenére, hogy a kisebb sírhalmok létesítése külön-külön minden sír számára, úgy a Boleráz fázisban, mint a klasszikus ózdi fázisban feltételezett,¹⁶ más típusú kapcsolatokra utal Kelet-Magyarországon a Bádén kultúra és a kurgánok közötti összefüggés. Igaz, hogy Mezőcsáton nem találtuk meg a kurgán temetkezést, de a halom utólagos felhordása kétségtelen. Ez a jelenség ismétlődött a nem túl messzi fekvő Tiszavasvári-Gyepáros halomnál, melyről Gombás András tanító, amatőr régész, a nyíregyházi Jósa András Múzeum alkalmazásában készített leletmentési jelentése alapján számolhatunk be.

Tiszavasvári-Gyepáros igazi nagy kurgán, a város szélétől kb. 500 m-re délre fekszik, a Tisza egykori árteréből kiemelkedő magas parton. Gombás András 1964 tél végén és kora tavaszán végezte a leletmentő megfigyelést ill. leletmentést, mivel a nagy kurgánt részben elhordták. A lelőhelyről először Fettich Nándor számolt be, a Gombás leletmentése során előkerült talpas edénykének bemutatásával (sajnos az edényeknek hibás sírszámot adott),¹⁷ majd Bóna István említi meg az itt feltárt és megfigyelt sírokat.¹⁸ 1989-ben magam is bemutattam a halom alaprajzát, ahogyan azt Gombás András elkészítette¹⁹ (17. kép 4). Ebből kitűnik, hogy a halom keleti harmadát pusztították el, amikor Gombás András megkezdte megfigyelését. Szerencsére főleg csak az egykori járószintig hatolt a föld elhordása, így a nagy pusztítás ellenére is maradt még lehetőség a megfigyelésre.

11 Kalicz 1963. *Kemenczei* 1964.

12 Kovács 1984 45, 47, 48, 49; *ugyanő* 1987.

13 S. Koós 1994.

14 *Soproni* 1956, 111–128. Ekkor 115 sírt ismertetett részletesen és megemlíti, hogy a kézirat lezárásáig 332 sír feltárása történt meg. *Korek* 1983, 88–123. Kéziratban maradt disszertációjában dolgozta fel a budakalászi temető rítusát. *Dinnyés et al.* 1986. 45–47.

15 Kalicz 1989.

16 *Torma* 1973; 1979, 286; *Kővári* 1994, 126–129: összefoglalja a Bádén komplexum kőborításos és feltehetően halmos temetkezéseit; *Kovács* 1987.

17 *Fettich* 1969, 61, 72.

18 *Bóna* 1989, 25

19 *Kalicz* 1989, 5. kép.

Gombás András nyomán a következőkben adom a sírok leírását, melyek először a halom elhordott részét, majd a halom közepét érintették. A halom átmérője Gombás rajza alapján 35 m-re becsülhető. A magasságára lehet abból következtetni, hogy Gombás az elhordott részt 5 m-ben állapította meg.

1. sír. Zsugorított(?) csontvázas temetkezés, erősen megbolygatva. A váz csontjai gyenge állapotban maradtak meg 60 cm mélységben. Az egyik kis vöröses színű talpas edényt lehetett innen megmenteni (17. kép 1). Ezenkívül egy nagyobb edény oldaltöredékei is (egyik benyomott pontsorrall) be vannak leltározva ebből a sírból.

2. sír. Szórthamvas temetkezés, 70 cm mélyen. Bolygatott. Egy kis vöröses talpas edény volt a melléklete (17. kép 3).

3. sír. Szórthamvas temetkezés, 60 cm mélyen. Bolygatott. Ebből szalagtalpú szürke kis edényt (17. kép 2) és egy nagyobb edény töredékeit lehetett megmenteni. A nagy edényből csak töredékek maradtak meg.

4. sír. Urnás temetkezés, 120 cm mélyen. Bolygatott. A fazékszerű urna töredékekben maradt csak meg és nem lehetett rekonstruálni. A perem rovátkolt volt, s oldalán benyomott pontok sora futott körbe.

5. sír. Urnás temetkezés, 60 cm mélyen. Bolygatott. Az urna már látszott a bontás oldalában, de mikor két nappal később kiment Gombás a helyszínre, már nyoma veszett az urnának.

6. sír. Csontvázas temetkezés, bolygatatlan, 240 cm mélyen. Az egyik központi temetkezés. A sírgödör 182 hosszú, 170 cm széles volt. A zsugorított, igen gyenge állapotú csontváz irányítása megközelítően D–É. A sírgödör aljától 65 cm magasságban 22–27 cm széles földpadkát és ezen összefüggően barna elszíneződést (talán fakorhadékot) figyelt meg Gombás. Fölötte is 1–3 cm vastagságban fakorhadék nyomai mutatkoztak. A fakorhadék közepén a csontvázig hajolt le, valószínűleg bezuhant a sírgödörbe. A váz bal oldalán K felé 10 cm-re egy-egy csomóban, s tovább 10 cm-re vörös és a földben hengeresen fekvő festékszerű anyag volt.

7. sír. Csontvázas temetkezés. Bolygatatlan. Sírmélység 150 cm. A sírgödör 200 cm hosszú és 80 cm széles volt. A zsugorítást a behajlított láb jelezte. A csontok nagy része elkorhadt. Ha a rajz megfelelő, akkor az irányítása DK–ÉNy. Melléklete nem volt. Ez lehetett a 2. központi temetkezés.

8. sír. Szórthamvas temetkezést tartalmazott 90 cm mélyen. Melléklete nem volt.

Az ún gödörsírokkal (jamnaja kultúra), a Gyepáros-halom valódi magas kurgán volt, mely a késő rézkori Bádén kultúra temetője fölött létesült. Megmaradt az eredeti két központi kurgán-temetkezés is, azokkal a jellegzetességekkel, amelyeket a hasonló magyarországi sírokkal kapcsolatban Ecsedy István megállapított.²⁰ Az ilyen síroknak deszkával fedett sírgödörük volt, s a mellékleteket a szőnyegek, prémek, textilek alkották s az okker vörös festék állandó jelenlétét is meg lehetett állapítani, aminek feltehetően szakrális jelentőséget tulajdoníthatunk.

A késő rézkori Bádén kultúra 6 sírját figyelte meg Gombás András. Ezek között 1 csontvázas, 3 szórthamvas és 2 urnás temetkezést tudott megállapítani, vagyis a 6 késő rézkori sír a Bádén kultúra minden temetkezési módját felölelte. Feltehető, hogy a késő rézkori temető Mezőcsáthoz hasonlóan kiterjedtebb volt, ugyanis a megfigyelésre csak a halom területén nyílt lehetőség.

A Bádén kultúra és a gödörsíros kurgánok összefüggése talán nem a véletlen műve, sem Mezőcsáton, sem Tiszavasváriban. Lehet, hogy a kurgánépítők ismerték a temetők

20 Ecsedy 1979.

helyét, mint szakrális körzetet és azért emelték felettük több esetben is temetkezési halmaikat.²¹

A mezőcsáti és tiszavasvári késő rézkori temető nem csak a temetkezések jellege és a kurgánnal való összefüggése miatt hasonló egymáshoz, hanem a leletek fontos típusát jelentő kis talpas kelyhek mindkét helyen való előfordulása miatt is (11. kép, 1–2, 17. kép 1–3). Meg lehet állapítani, hogy a két temető minden szempontból a Bádén kultúra azonos időszakát képviseli.

Leginkább hasonló edénytípusok, melyek hasonló funkcióval bírtak (talpas kelyhek, merítőkanalak, halbárka alakú edények) a budakalászi és alsónémedi temetőben fordulnak elő.²² Közös típusok még a rézlemezből készített csövecskék (14. kép 1), amelyek nyaklánc részei voltak, de hasonló funkciója lehetett a csigákból, állatfogakból készített gyöngysornak (13. kép 5), miként Budakalászon és Alsónémediben a hengeres dentálium és mészkögyöngyöknek.²³ A hasonló leletek alapján ítélve ugyanilyen korú lehetett a szentesi temető is,²⁴ sőt a távoli Dunántúlon talált köveskáli sír is.²⁵

A talpas kis kehely, jellegzetes formájával (gömbfüveg vagy fordított csonka gúla alakú felső résszel, hengeres vagy szögletes áttört talppal, vagy széles agyagszalagból hajlított talpazattal), és oxidációs égetési technikájával, továbbá gyakran pasztózus vörös festéssel, a Bádén kultúra elterjedési területének jelentős részén, főleg a központi vidékeken található meg. Feltűnő, hogy csaknem kizárólag temetőkből, sírokból származnak az ilyen különleges kis edények, amit már Banner János is hangsúlyozott.²⁶ Még a szórványos leleteknél is nagy bizonyossággal állítható, hogy sírmellékletek voltak, amint ez a köveskáli leletnél is feltételezhető.²⁷ Ezekhez jönnek most a mezőcsáti és tiszavasvári sírokból származó példányok. A talpas kelyhek a budakalászi temetőben fordultak elő legnagyobb számban, máshonnan csak 1–1 példányt ismerünk. A Dunától nyugatra Vörs,²⁸ Köveskál,²⁹ Tihany,³⁰ Budapest-Békásmegyér,³¹ Budapest-Andor utca,³² Budakalász³³ és Pélmónostor/Beli Monastir Dél-Baranyában.³⁴ A Dunától keletre Szikra,³⁵ Üllő,³⁶ Szentes,³⁷ Pişkolt³⁸ továbbá Ózd,³⁹ Ózd-Center,⁴⁰ Mezőcsát és Tiszavasvári a talpas kelyhek és tálkák lelőhelye. A pişkolti talpas kehely felső részének formája ugyan kissé eltér az általánostól, de ugyanolyan, mint a Mezőcsáton a töltelékföldben talált négy lábú kis edényé (15. kép 7), és teljes egészében vagyis a tál- és talprész megegyezik

21 Kalicz 1989.

22 Banner 1956, 44. t. 6, 45. t. 5, 7, 46. t. 5, továbbá a *Soproni* által ugyanott a 88–105. táblákon ábrázolt leletek között nagyszámú a párhuzam.

23 Ugyanott.

24 *Ugyanő*, 1956, 89–90.

25 Banner, 1956, 26, és 7. t. 3–5; *Bondár* 1987, 10–11. kép.

26 Banner 1956, 147–152.

27 *Bondár* 1987, 48–49, 50.

28 Banner 1956, 7. kép 1–2

29 Ugyanott, 7. t. 3

30 Ugyanott, 2. kép 1

31 Ugyanott, 38. t. 23.

32 Ugyanott, 34. t. 38; *Endrődi* 1997, 6. kép 1, 19. kép 4, 28. kép 1, 43. kép 5.

33 *Soproni* 1956

34 *Vinski-Gasparini* 1956, 90. kép.

35 Banner 1956, 29. t. 7

36 Ugyanott 33. t. 7.

37 Uott. 59. t. 10.

38 *Roman-Németi* 1978, 39. kép 4a–b. E

39 Banner 1956, 77. t. 11, 15

40 *Kemenczei* 1964, 2. kép.

a centeri 8. sírban talált talpas tálkáéval.⁴¹ Valószínű, hogy mezőcsáti lábas edénykének is hasonló funkciója lehetett a talpas kelyhekével. A mezőcsáti és tiszavasvári temető talpas kelyhei vagy tálkái nem csak formájuk, de készítési technikájuk alapján is különleges típust alkotnak a Báden kultúrán belül, melyek az Alföldön és a Dunántúlon egyaránt előfordulnak és oxidációs égetésmódjukkal, díszítésükkel elkülönülnek a Báden kultúra kerámiajának leginkább alkalmazott redukciós égetési technikájától. Feltehető, hogy különleges alakjuk és a szokásostól eltérő égetési technikájuk alapján a szakrális szféra körébe sorolhatjuk őket. Ezt bizonyíthatja a csak rájuk jellemző bekarcolt zezzug vonalakból álló díszük és különösen, pasztózus vörös festésük is.

A gömbsüveg alakú mericék is ebbe a körbe tartoznak (14. kép, 2, 15. kép 2), hasonló együttesekből kerültek elő máshol is. Már Banner János rámutatott, hogy ezek fából készült mintákat utánoznak.⁴² Díszítésük és technikájuk is hasonló a talpas kelyhekéhez.

A Mezőcsáton talált edények típusai megfelelnek a Báden kultúra klasszikus fázisa edénytípusainak, amelyeket V. Nemejcová-Pavúková szerint főleg a 3. fázisban készítették (Nevidzany-Viss-Ossarn fázis), de használatukat elkezdték már a 2. fázis végén.⁴³ Kétségtelennek látszik, hogy a mezőcsáti és tiszavasvári temető megelőzi a Kosztolác időszakot, amely a Báden komplexum legfiatalabb tagja.⁴⁴ Egyelőre nincs elég támpontunk annak eldöntésére, hogy temetőnknek mi az időrendi viszonya az Ózd fázishoz, amely Nemejcová-Pavúková szerint a 4. fázist képviseli az Úny típusú leletekkel együtt. Ugyanis ismerünk olyan ózdi töredéket, amely kis talpas edényből származik,⁴⁵ sőt, a centeri temető legutolsó, véletlenül előkerült sírjában áttört talapzatú kis kelyhet is találtak.⁴⁶ Ebből arra is lehet következtetni, hogy az Ózd fázis kezdete még a mezőcsáti és tiszavasvári temetők használata, illetve a velük egykorú Budakalász fázis idején történt.

A mezőcsáti temetőben kétszer is előfordult a kis tálkák belső díszítése (12. kép 1a, 5a). Igaz, hogy ez csak benyomkodott pontsorokból áll, de az edények belső díszítése a Báden kultúrában főleg csak a legidősebb (Boleráz), és a korai klasszikus fázisra jellemző, mégpedig kizárólag kannelurák formájában.⁴⁷ Később már ritka és pontsorok, ékek és ritkábban kannelurák képviselik a belső díszítést. A mezőcsáti belső díszű edények ennek a díszítési módnak a hagyományát őrizhették meg. Erre mutat néhány táltöredék a Budapest területén feltárt településeken,⁴⁸ és hasonló töredékek Szlovákiában.⁴⁹

A fazekasság emlékeinek vizsgálata alapján úgy látjuk, hogy a mezőcsáti és tiszavasvári temető a Báden kultúra legáltalánosabb, legtöbb lelőhelyet szolgáltató középső időszakát képviseli. Mivel a Báden kultúra évszámokban kifejezett ideje a természettudományos meghatározások szerint a Kr. e. 3600–2600. közé keltezhető,⁵⁰ ezért ebből logikusan következik, hogy a középső időszak, vagyis a vizsgált temetők évszámait kb. a Kr.e. 4/3. évezred fordulója körül állapítsuk meg.

41 Ugyanaz.

42 Banner 1956, 149–150.

43 Nemejcová-Pavúková 1974, 38–50. kép: Nevidzany fázis, amely hasonló korú, mint Mezőcsát és Tiszavasvári; ugyanő 1981, 293–294; ugyanő 1991, 59–90.

44 Banner-Bognár-Kutzián 1960; ugyanők 1961, Bondár 1984; ugyanő 1996.

45 Banner 1956, 77. t. 11, 15.

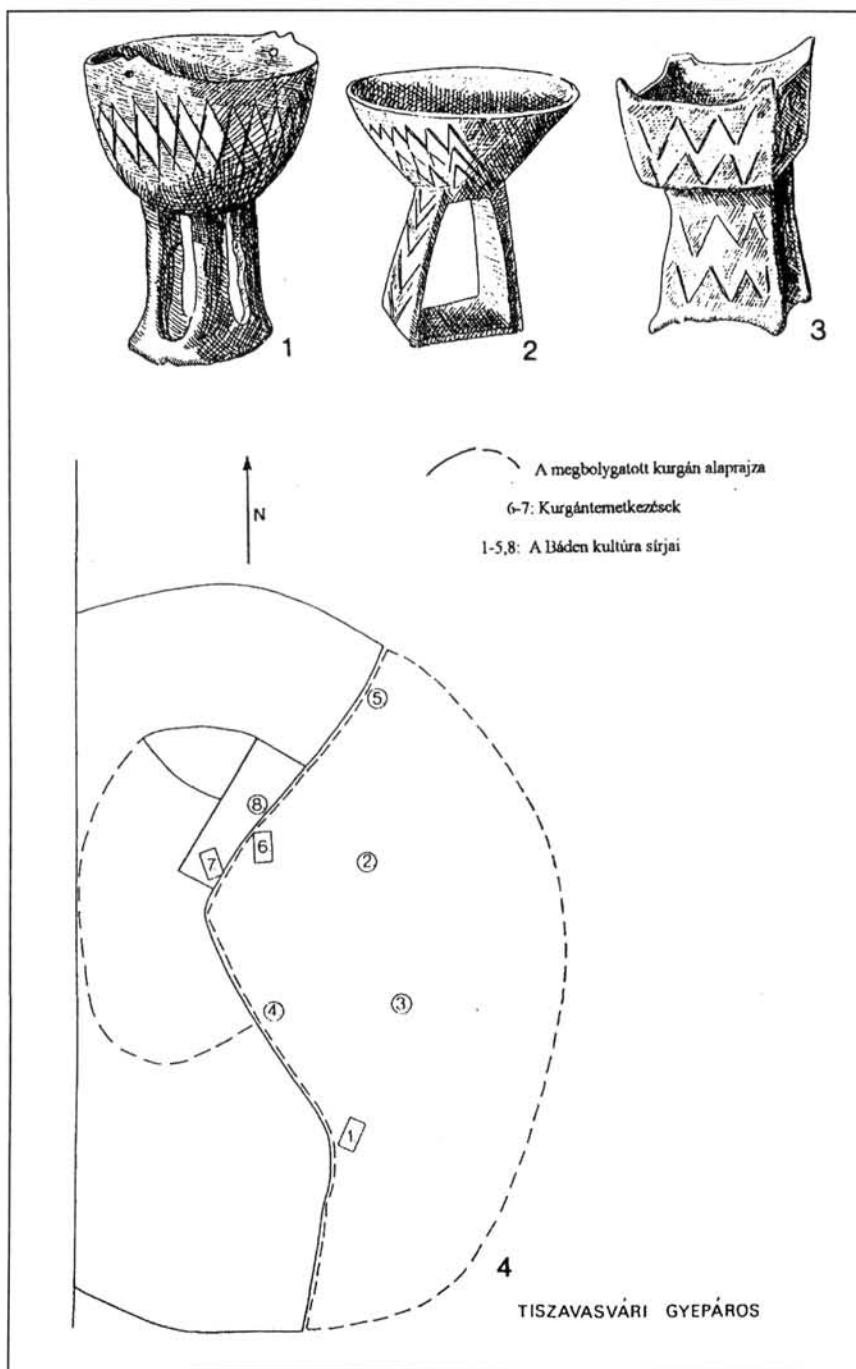
46 Kemenczei 1964, 2. kép.

47 Pl. Banner 1956, 11. t. 2, 12. t. 10, 13. t. 14, 18, 17. t. 7, stb.; Torma 1973, Nemejcová-Pavúková 1981, 3–4. kép, H–J.

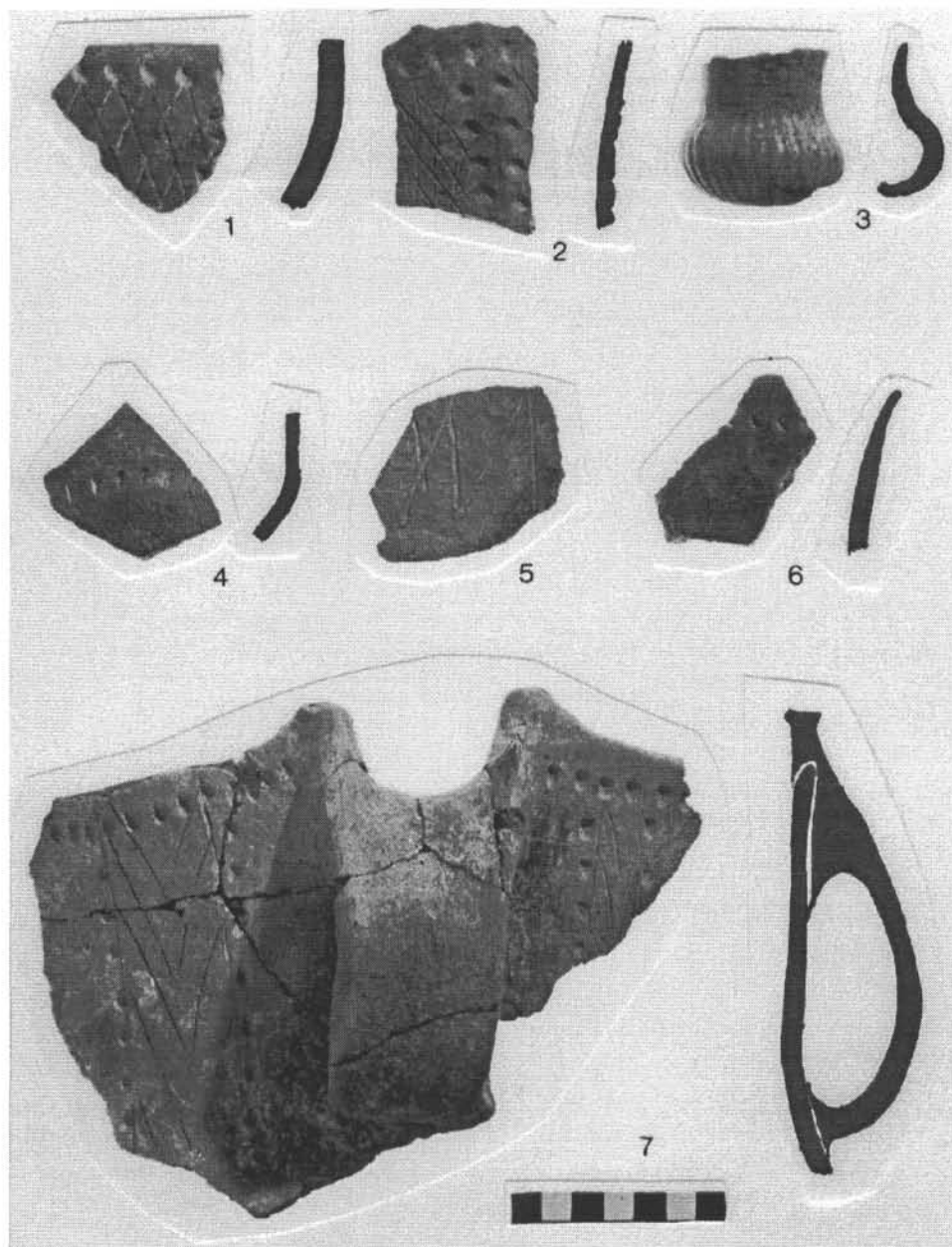
48 Endrődi 1991, 10. t. 1–3; ugyanő 1997, 14. kép 5, 17. kép 6, 21. kép 2, 28. kép 12, 29. kép 1, stb.

49 Nemejcová-Pavúková 1981, 5. kép J, 2–4

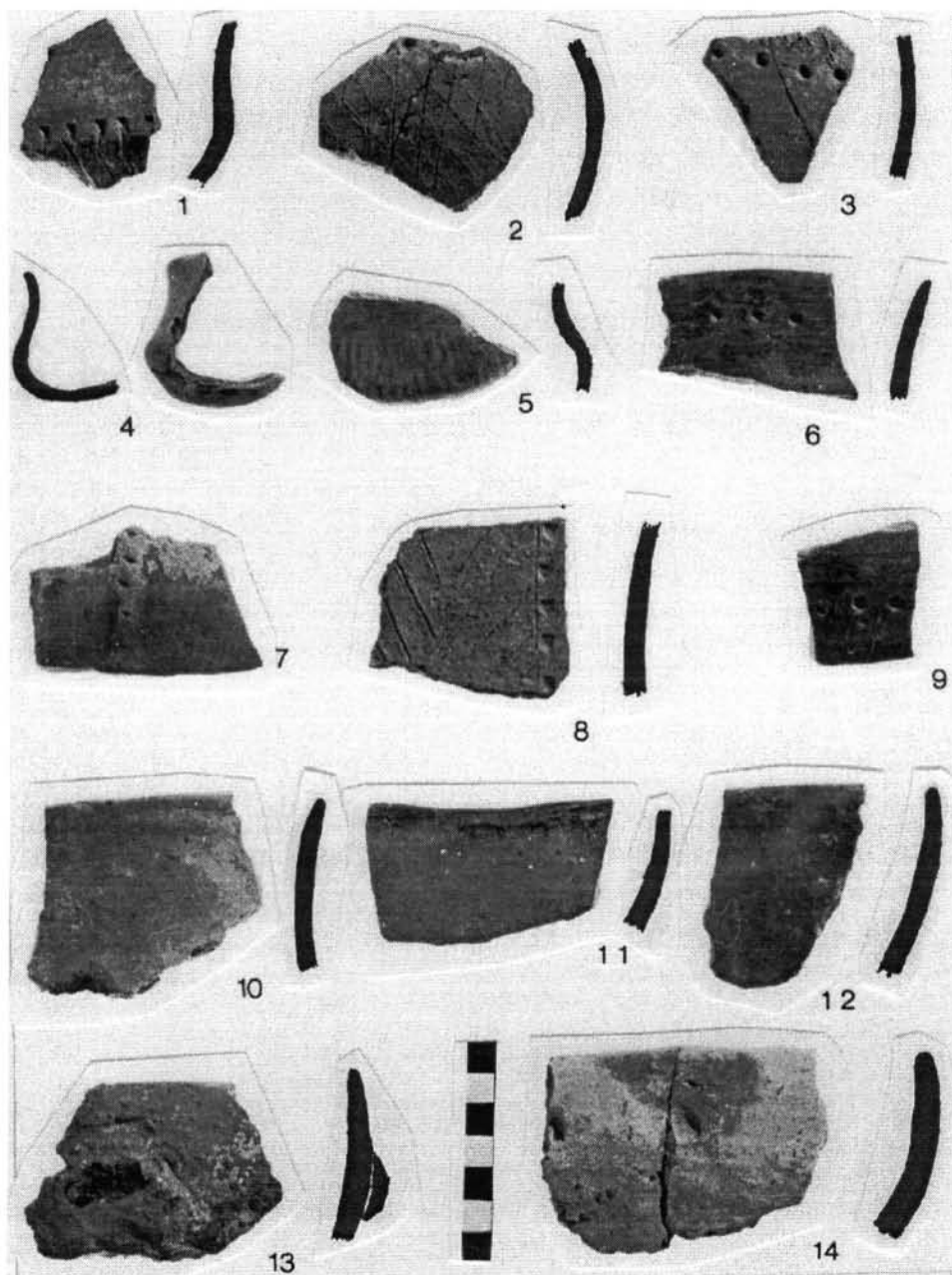
50 Petrasch 1984; ugyanő 1991; Nemejcová-Pavúková 1991; Bojadžiev 1992.

17. kép. Tiszavasvári-Gyepáros-halom.* 1-3. Leletek a kurgán alatti késő rézkori sírokból.
4. A kurgán elhordása során feltárt sírok helyszínrajza

18. kép. Mezőcsát-Látóhalom. 1–7. Leletek a késő rézkori telepről

19. kép. Mezőcsát-Látóhalom. 1–14. Leletek a késő rézkori telepről

Két mezőcsáti sírban találtunk ovális őrlőköveket (16. kép 4–5). Ezekről nem lehet tudni, hogy funkciójuk miatt tették-e őket a sírba, vagy azért, mert anyaguknál fogva a nagyobb tömegű vagy nagyobb mennyiségű követ jelképeztek a kő nélküli alföldi vidéken. Talán ezek a kövek vezetnek át a nagy kő, a sztélé használatához is. Anyaguk ahhoz hasonló kőzet, azonban kimondottan egyes sírokhoz kötöttek és formájuk eltérő funkciót jelez. Szabályos őrlőkövek voltak, vagyis formájuk szerint mindennapi szükségletet elégítettek ki. Azt már nem tudjuk, hogy a hétköznapi életben már használt követ tettek-e a sírba, vagy kizárólag a temetésre készítették ezeket, és a háztartásban még nem használták illetve csak szakrális célra használták őket.⁵¹ Az utóbbit jeleznék, hogy a kövek még nem koptak íveltre, ami a tartós használat során történt. Ugyanígy a sírba tett edényekről sem tudjuk, hogy használták-e már őket vagy kizárólag a temetés céljára készültek. Mindenesetre formájuk megegyezik a háztartási edényekével. Csupán a talpas, lábas edények számítanak a legritkább leletnek a települések hulladékai, töredékei között. Amint már fentebb is jeleztük a sejtésünket, hogy ezekben az edényekben inkább a szakrális élet tárgyait látjuk, most is ezt a véleményt képviseljük.

A nagy kő, a sztélé vezet a Bádén kultúra és a keleti sztyeppékről származó, halmozatok vagy kurgánokat építő népesség viszonyának a kérdéséhez.

A Bádén kultúra létrejöttének okát a kutatás mai állása szerint még nem tudjuk pontosan meghatározni. A nagy kulturális és egyéb törés pl. a Bádén kultúra komplexuma és előzménye között vitathatatlan. Az anyagi kultúrában két különböző irányból érkező sajátosságot kell feltételezni. A helyi alapokra (Hunyadihalom vagy csoport) rátelepedő, és az általuk előidézett változásokat előidéző első idegen összetevők a Pontusz-vidék népcsoportjait juttatták a Duna torkolatvidékétől nyugatra, így a Kárpát-medence keleti felébe is.⁵² A másik idegen összetevőt alkották az égei-északnyugat-anatóliai kora bronzkori, sőt kora bronzkor előtti, ma még pontosan nem meghatározható de igen valószínű erőteljes impulzusok, amelyek a szellemi és anyagi kultúrában tükröződnek.⁵³

A tényleges népmozgás vagy egy folyamatos beszivárgás kelet felől a Bádén kultúra idején történt. Ez a mozgás eredményezte a nagy magyar Alföldön, de kizárólag csak ott, kelet-délkelet felől a sztyepei eredetű népcsoportok behatolását. Anyagi kultúrájuk a legutóbbi időig szinte ismeretlen volt. Kizárólagos meghatározó jegyük a nagy halomsírok vagy kurgánok létesítése (jamnaja vagy gödörsíros kultúra).⁵⁴ A sztyepei népcsoportoknak az alföldi késő rézkori fejlődésre gyakorolt nagy hatását bizonyítják a nagy kurgánok ezrei az Észak-Alföldtől⁵⁵ a Dél-Bánáig.⁵⁶ Nem hiszem, hogy tévedek, ha a folyamatos szántást és egyéb pusztító tevékenységet is figyelembe véve, ezen a területen legalább 10 000 nagy kurgán létesítésével számolunk a késő rézkor idején. Magyarorszá-

51 Makkay 1978; a késő neolitikus lengyel kultúra idejéből: Kalicz 198, 39; A korai bronzkor kezdetéről származó megfigyelés szerint az őrlőköveket a település objektumaiba is belerakták: Kalicz-Schreiber 1981, 75–79.

52 Roman 1971, 132–233; ugyanő 1983, 115–134; Ecsedy 1982, 85, 95; ugyanő 1982a, 125–126; ugyanő 1983, 157–158.

53 Kalicz 1963; ugyanő 1985a, 33; ugyanő 1988, 87–92; ugyanő 1989, 124–126; Němejcová-Pavůková 1981, 261–269; 1991. Ellentmondások is adódnak azonban, ha a Bádén kultúra ¹⁴C adatait hasonlítjuk össze a régészetileg egykorúnak tartott közép-európaiakkal, mivel azok jóval magasabb időpontokat kívánnak meg, mint a Bádén kultúrával egykorú dél-balkáni kultúrák: Petrasch 1984.

54 Kalicz 1968, 15–61; Ecsedy először, 1973, 3–40; ugyanő 1975, 277–284; monografikusan feldolgozta a kurgán problematikát: Ecsedy 1979, továbbá ugyanő 1983, 135–173.

55 Ecsedy-Virág 1975, 31–35, 21. t.; Virág 1979, 119–148.

56 Jovanović 1974, 5–24; ugyanő 1975, 9–24; Medović 1987, 77–82; legutóbb topográfiaileg feldolgozta: Lazić 1989, 1, 3. térkép. A Bánábtól is 800 kurgánt említenek: Tasić 1983, 147.

gon eddig alig néhány tucat, kb. 50 kurgán kutatása történt meg.⁵⁷ Néhány ezüst, elektron halántékcsőgőn és csonttárgyon, továbbá a sírokba fektetett szőnyeg- és szöttekmaradványokon kívül semmi más nem utalt az anyagi kultúrára.⁵⁸ Esetleg a ló gyakoribb előfordulása hozható összefüggésbe a sztyeppeiek megjelenésével.⁵⁹ A sztyeppei kurgánok (jamnaja kultúra) elárasztották a romániai alföldeket és Észak-Bulgáriát is a Kárpát-medenceiekkel azonos jegyekkel, egyes vagy leggyakrabban többszörös temetkezéseikkel.⁶⁰

A sztyeppei népcsoportok alföldi behatolásának vagy beszivárgásának pontos időbeli meghatározására még kevés közvetlen adattal rendelkezünk.⁶¹ A néhány stratigráfia alapján annyit állapíthatunk meg biztosan, hogy a sztyeppei gödörsíros kultúra népének megjelenése a Bodrogeresztúr kultúra és a Boleráz-Cernavoda III-kultúra kialakulása után vette kezdetét.

Ecsedy I. Délkelet-Magyarországon, Kétegyházán (Békés megye) feltételezi a Boleráz-település és az egyik kurgán egyidejűségét. Ténylegesen azonban a kurgánokat úgy a Bodrogeresztúr, mind a Boleráz-Cernavoda III-kultúra elhagyott települési objektumaira emelték.⁶² Egy másik kelet-magyarországi kurgán (Derékegyháza, Csongrád megye) felhordott földjében is Boleráz-cserepeket találtak, vagyis ezt a rézkori telepet is elhagyták már lakói a kurgán létesítése idején.⁶³

További stratigráfiai adatokat nyertünk egy Debrecen mellett feltárt kurgán (Dunahalom) kutatása során. Itt a halom felhordott földjében a klasszikus Bäden kultúra cserepeit találták meg, melyek jellegzetességei megegyeznek a mezőcsáti sírokban talált edényekével.⁶⁴ Ebben az esetben a kurgán fiatalabb volt, mint a klasszikus Bäden kultúra települése. A további két stratigráfiát jelen tanulmányunkban fentebb ismertettük, amikor is Mezőcsáton és Tiszavasváriban a Bäden kultúra klasszikus fázisába tartozó temetők fölé emelték a kurgánt. A mezőcsáti kurgán töltelékföldjében, mint láttuk, szétdőlt sírok-ból származó edénytöredékeket is találtunk. A nagy kősztelét, amelyet álló helyzetben találtunk, elborította a kurgán földje. A kurgán központjától 12 m távolságban bukkan-tunk rá (4. kép 2–3, 5. ép a–b). A sztelé a Bäden kultúra temetőjéhez tartozhatott. Egy másik hasonló sztelét találtak Budapest területén is a klasszikus Bäden kultúra egyik települési helyén.⁶⁵ Kisebb méretű, de ugyancsak álló helyzetű sírköveket találtam magam is Észak-Magyarországon Centerben, az Ózd csoportba tartozó temető sírjai fölött.⁶⁶ Egyelőre kérdéses, hogy a magyarországi kősztelék és az ukrajnai, bulgáriai embert utánzó kősztelék kapcsolatba hozhatók-e?⁶⁷

Amint a magyarországi adatok, úgy a jugoszláviai, bánáti információk is szolgál-tatnak néhány példát a klasszikus Bäden kultúra és a gödörsíros kurgánok közötti össze-

57 Ecsedy 1979, 14–34. Ecsedy monográfiájának megjelenése óta emelkedett a feltárt kurgánok száma 50 fölé.

58 Kalicz 1968, 1. t. 8–19; Ecsedy 1979, 14–34, valamint a 6. t. 1–10.

59 Bökönyi 1978, 17–76; ugyanő 1979, 101–118.

60 Románia: Dinu 1974, 261–275; Comşa 1976, 33–43; ugyanő 1981, 49–61; ugyanő 1987, 121–126; Dumitrescu 1980, 126–132; Vlassa-Takács-Lazarovici 1987, 107–119. Bulgária: monografikusan feldolgozva: Panajatov 1989; Kitov–Panajatov–Pavlov 1991. Egész kötetet szentelt ennek a problémának a Vaskapuban tartott konferencia: Tasić–Srejić 1987.

61 Kalicz 1989, 4. kép.

62 Ecsedy 1973, 39–40; ugyanő 1979, 26–27, 50–52.

63 Hegedűs 1982, 9–10.

64 Ecsedy 1979, 16, és 1. t. 2–8, 2. t.

65 Endrődi 1995.

66 Kalicz 1963, 7–14.

67 Tončeva 1981, 129–145; Telegin 1987, 37–44.

függésekre. Mokrinál a kis kurgán alatt a Bádén kultúra hamvasztásos sírját találták meg.⁶⁸ Figyelemre méltó azonban, hogy Jabuka mellett a Bádén komplexum végére keltezhető Kosztolác kultúra települési rétegébe ásták be a gödörsírt és emelték fölé a kurgánt.⁶⁹ Minden eddigi – igaz, hogy nem nagyszámú – stratigráfiai adat közül ez volt eddig a legfiatalabb.

Jól ismert a gazdag romániai és bulgáriai adatok alapján, hogy a sztyeppe emberek tömeges megjelenése túlnyomó részben a Cotofeni-Magura-Ezero kultúra idejére, vagyis közvetett módon a Bádén kultúra klasszikus és fiatalabb fázisára keltezhető.⁷⁰

Továbbra is megoldatlan kérdés még a Bádén kultúra és a kurgánok népességének a viszonya az Alföldnek ugyanazon a területén, ahol mindkét kultúra emlékei megtalálhatók. Ecsedy I. véleménye szerint a Bádén kultúra lelőhelyeinek viszonylag gyér száma az Alföldön a sztyeppe népcsoport jelenlétével is magyarázható, vagyis hogy a kurgánok szigetszerű elhelyezkedése és a Bádén kultúra települési területe egymást többször is megfigyelhetően kikerüli.⁷¹ Ez a feltevés, mely a békés együttélés modelljét vázolja fel, elfogadható, de kifogások is merülhetnek fel. A kurgánok ugyanis kizárólag Kelet-Magyarország és a Bánat alföldi tájain találhatók. A Bádén kultúra ezzel szemben lényegében azonos vagy nagyon hasonló leletanyaggal terjedt el a kurgánoktól függetlenül Nyugat-Magyarországon is.⁷² A kurgán-temetkezések mellett léteztek a Bádén kultúra szokásos, lapos síros temetői is az Alföldnek ugyanazon a területén, anélkül, hogy a két kultúra leletei keveredtek volna. Ez az erőteljes kettősség utalna a kétféle népesség önállóságára ugyanabban az időben, s ez a párhuzamosság a kultúra különbözőségéből és az eltérő életmódból fakadna. Valamiféle kölcsönös függőség és önállóság nyilvánul meg azonban, amikor a kurgánsírok és a Bádén kultúra temetői saját jellegzetességüket megőrizve, ugyanazon a helyen találhatók (Mezőcsát, Tiszavasvári, Mokrin).

Fentebb látható volt, hogy már több adat is rendelkezésünkre áll az Alföldön a gödörsíros kurgánok relatív időrendjével kapcsolatban, de ezek a források még mindig nem kielégítőek minden tekintetben. Amint ezt a magyar régészet Ecsedy I. kutatásai óta elfogadja, a jamnaja kultúra, vagyis a gödörsíros kurgánok népe nem egyetlen hullámban jutott az Alföldre, hanem hosszabb időn át tartó beáramlás vagy beszivárgás tételezhető fel, amelynek jellege és pontos időtartama még nem állapítható meg. Ecsedy I. feltételezi, hogy a sztyeppe beszivárgás első hulláma még a Boleráz-Cernavoda III-kultúra kezdetére keltezhető, és hogy a gödörsíros kurgánok vagyis a jamnaja kultúra vége az Alföldön még megérte a késő Bádén-Makó-Somogyvár-Vinkovci-Nyírség-Schneckenberg-Glina III időszak kezdetét.⁷³

A legújabb magyarországi ásatások a korábbi feltevéseknél biztosabb támpontot nyújtanak a sztyeppeiek hosszabb, a magyar terminológia szerint egészen a korai bronzkorig tartó beáramlására. Ezek alapján világos lett, hogy a stratigráfiát szolgáló kurgánok minden esetben fiatalabbak voltak mint a Bodrogkeresztúr kultúra, fiatalabbak a Boleráz-Cernavoda III-kultúránál, sőt még az egyidősnek feltételezett klasszikus Bádén kultúránál is.⁷⁴ A stratigráfiai egymásutánosság csak az adott kurgánok helyén érvényes, az

68 Girić 1974, 21, 55, Kat. Nr. 65; ugyanő 1982, 101; ugyanő 1987, 73; Dimitrijević 1979, 22. t. 11.

69 Bukvić 1978, 73; ugyanő 1987, 37–44.

70 Lásd az 59. jegyzetet. Különösen fontosak azok a leletek, amelyeket először B. Nikolov közölt: 1976, 38–51.

71 Ecsedy 1973, 19,39–40; ugyanő 1979, 51–52; ugyanő 1981, 82, 86, 92–93, 95; ugyanő 1983, 151, 158. ugyanő

72 Banner 1956.

73 Ecsedy 1979, 50–52; ugyanő 1981, 82–84, 93–94; ugyanő 1983, 153–155.

74 Kalicz 1989. 129.

egyidejűségre a mokrini stratigráfia szolgáltatott megbízható adatot.⁷⁵ Igen valószínű, hogy a kurgánok az Alföldön a Boleráz-Cernavoda III-kultúra után jelentek meg, végig-élték a Báden kultúra életét, miként hasonló időrendi viszonyok figyelhetők meg Romániában és Bulgáriában is.

A Báden ill. Kosztolác kultúra utáni időből a legutóbbi időkig nem rendelkezünk adatokkal a kurgán sírokról. A továbbélés gyanúja azonban fennállt, amiről elsősorban a zsinórdíszű edények tudósítottak, amelyek azonban nem modern ásatásokból származtak.⁷⁶ A jamnaja temetkezések hagyományának továbbélését azok a kurgánok bizonyítják, amelyek a Vučedol kultúra keleti peremvidékén (Szerémségben) helyi hamvasztásos temetkezéseket tartalmaztak.⁷⁷

Legújabban Sárretudvariban (Hajdú-Bihar megye, a Berettyó folyó vidékén) tártak fel egy nagy kurgánt, amelyből 6 gödörsírról történt eddig említés és ahol első ízben Magyarországon, nagyobb fémtárgyakat és edénymellékeket hoztak felszínre.⁷⁸ Úgy látszik, hogy ez a kurgán, amely a jamnaja-kurgánok minden sajátosságával rendelkezett, eddig a legfiatalabbnak tűnik. Edénymellékelei a kora bronzkori Makó-Schneckenberg-Glina III-kultúrák időhorizontjára keltezhetők, azokkal mutatnak rokonságot. A fémeknek azonban idősebb jegyeik vannak, a Kárpát-medencében nincsenek megfelelő analógiáik. Talán a Kárpát-medencétől keletre lehet ilyeneket találni.

A ¹⁴C-adatok azt bizonyítják, hogy a kurgánok kevés ismert abszolút adata a fiatal Báden kultúrának, a Kosztolác kultúrának és a Vučedol kultúrának felel meg.⁷⁹

Kétegyháza:	Bln	Nr. 609	4265±80 bp
Padej (Jugoszlávia):	Bln	Nr. 2219	4320±50 bp
Placidol (Bulgária):	Bln	Nr. 2501	4170±50 bp
Placidol (Bulgária):	Bln	Nr. 2504	4260±60 bp
Poručik Gešanov (Bulgária)	Bln	Nr. 3302	4360±50 bp
Poručik Gešanov (Bulgária)	Bln	Nr 3301	4080±50 bp
Poručik Gešanov (Bulgária)	Bln	Nr 3303	4110±50 bp
Hamangia (Románia)	GrN	Nr. 1995	4530±50 bp
Hamangia (Románia)	Bln	Nr. 29	4090±160 bp
Hamangia (Románia)	KN	Nr. 38	4060±160 bp

A különböző országok egyelőre még kevés radiokarbon adata a dendrokronológiai kiigazítás után meglehetősen nagy egyöntetűséggel utal a Kr.e. 3. évezred első felére, ami megfelel a késő rézkori Báden kultúrának és a magyarországi terminológia szerinti kora bronzkor kezdetének.

1962-ben, a mezőcsáti ásatások utolsó évében megvizsgáltuk a Látóhalom nevű lelőhelyet, amelyet terepbejárás alkalmával fedeztünk fel. A Látóhalom a Hőrcsögöstől észak-északkeletre, mintegy 1 km távolságban fekvő kiemelkedő homokhát (1. kép). A Hőrcsögös és Látóhalom vonulatát kisebb É-D irányú belső mélyedés választja el egymástól, azonban ez nem olyan mélységű, hogy vízfolyást tételezzünk fel közöttük a réz-

75 Lásd a 49. jegyzetet.

76 Garašanin 1958, 51–53, 6. t. 1; Kalicz 1968, 18 és az 1. t. 13, 18; Ecsedy 1979, 51.

77 Tasić 1959, 30–32; ugyanő 1983, 35, 147, 5. kép; Dimitrijević 1977–78; 15. t. 1; ugyanő 1979, 28. t. 7.

78 Nepper 1991, 18–27, 2–5. t.

79 Ecsedy 1979, 52; Bojadžiev 1992, 405 az összes európai adattal; Görsdorf–Bojadžiev 1996, 105–173, az összes bulgáriai adattal.

korban. a Látóhalom tetején kisebb felületen a Bádén kultúra cserepeit találtuk a felszínen. Egy kisméretű, 9x7 m-es szelvényt nyitottunk a halom középső részén, hogy megvizsgáljuk a lelőhely jellegét. A szántott rétegben szórványosan jelentkeztek a Bádén kultúra cserepei. 40 cm mélységben nagyobb foltokban igen sok paticsrögöt figyeltünk meg. Ezek azonban nem alkottak összefüggő réteget, de a szelvény északi részén jelentkeznek sűrűbben, ahol egy tapasztott kerek tűzhely felét ki is bontottuk. A tűzhely másik fele a felület alá nyúlt. A felület délnyugati részén is mutatkozott kisebb paticsos folt. A paticsok között erősen töredékes cserepeket találtunk. A paticsos foltokból arra következtettünk, hogy, mivel ezek nem erőteljes falak maradványai, az itt állott egykori épület vagy épületek nem lehettek tartós, szilárd lakóhelyek. A cseréptöredékek hasonló edényekből származnak, mint amelyeket a sírokban is találtunk. Néhány töredéket a 18–19. képeken mutatunk be. Mindezek alapján jogosnak látszik az a feltevés, hogy a Látóhalom településének lakói a Hörcsögös lelőhely temetőjébe temetkeztek. A kérdés csak az, hogy a telep és temető kezdete és vége egybeesett-e, vagyis hogy mindkettőt azonos időben létesítették-e és egyszerre hagyták-e fel?

A mezőcsáti ásatások jelentős információt szolgáltattak a késő rézkori Bádén kultúra temetkezési módjáról, a sztyepei kurgánok népével kialakult kapcsolatáról, időrendi kérdésekről és a leletanyag típusairól. A jövőbeni kutatások Borsod megye alföldi területén újabb adatokat szolgáltathatnak a fent ismertetett bonyolult történeti kérdések további tisztázásához.

A rajzokat Dévai Nándorné (1–3 9–10, 17. kép) és Józsné Homola Krisztina (16. kép), a fényképeket Susits László készítette.

IRODALOM

Banner, J.,

1956 Die Pécelser Kultur. Arch. Hung. 35.

Banner, J.–Bognár-Kutzián, I.,

1960 Angaben zur kupferzeitlichen Chronologie des Karpatenbeckens. Swiatowit 23, 341–361.

1961 Beiträge zur Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Acta Arch. Hung 13, 1–32.

Bojadžiev, J.,

1992 Probleme der Radiokohlenstoffdatierung der Kulturen des Spätäneolithikums und der Frühbronzezeit. Studia Praeh. 11–12, 389–406.

Bóna I.,

1986 Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: *Entz G.* (szerk.): Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Budapest, 15–91.

Bondár M.,

1984 Neuere Funde der Kostolac- und der Spätbadener Kultur in Ungarn. Acta Arch. Hung. 36, 59–84.

1987 Újabb adatok a badeni kultúra temetkezéseihez – Neuere Beiträge zu Bestattungen der Badener Kultur. Zalai Múzeum 1, 47–58.

- 1996 Késő rézkori sírok Balatonbogláron. (A kostolaci kultúra leletei Somogy megyében I.) – Late Copper age graves at Balatonboglár. (Finds of the Kostolac culture in Somogy County, Hungary I). Somogyi Múz. Közl. 12, 3–16.
- Bökönyi S.,*
 1978 The earliest waves of domestic horses in East Europe. JIES 6, 17–76.
 1979 Copper Age vertebrate fauna from Kétegyháza. In: Ecsedy 1979, 101–116.
- Bukvić, L.,*
 1978 Results of the researches of the mound near Jabuka A contribution to the study of the cultures of graves under tumuli. Arch. Jugoslavica 19 (1979) 14–18.
 1987 Die ältesten Hügelbestattungen im südlichen Banat. In: Tasić–Srejskić 1987, 83–85.
- Comşa, E.,*
 1976 Considerations sur le tombes á ocre de la zone du Bas-Danube. Istraživanja 5, Novi Sad, 33–43.
 1981 Les relations des communautés de territoire roumain avec celles des territoires voisins pendant la période de transition et au début de l'age du bronze á la lumière des rites funéraires. Mitteilungen Arch. Inst. UAW, Beiheft 2, Budapest, 49–61.
 1987 Les tombes tumulaires á ocre du nord de la Moldavie. In: Tasić–Srejskić 1987, 121–126.
- Dimitrijević, S.,*
 1977–78 Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau-Drau-Sawe. Arh. Vjesnik Zagreb 10–11, 1–96.
 1979 Badenska kultura. – Vučedolski kulturni kompleks. In: Benac, A. (szerk.) Praistorija jugoslavenskih zemalja III. Eneolitska doba. Sarajevo, 183–234, 267–341.
- Dinnyés I.–Kövári K.–Lovag Zs.–Tettamanti S.–Topál J.–Torma I.,*
 1986 Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás (XIII/1) Magyarország régészeti topográfiája 7. (szerk.: Torma István)
- Dinu, M.,*
 1974 Le problème des tombes á ocre dans les regions orientales de la Roumanie. Preistoria Alpina 10, 261–275.
- Dumitrescu, V.,*
 1980 The Neolithic settlement at Rast (South-West Oltenia, Romania). BAR International Series 72, 126–132.
- Ecsedy I.,*
 1973 Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez – New data to the history of the copper age in the region beyond the Tisza. A Békés Megyei Múz. Közl. 1, Békéscsaba, 3–40.
 1975 Die Grubengrabkurgane und Elemente von Steppenursprung in der ungarischen Frühbronzezeit. Acta Arch. Hung. 27, 277–284.
 1979 The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. Fontes Arch. Hung. Budapest.
 1981 A kelet-magyarországi rézkor fejlődésének fontosabb tényezői – On the factors of the copper Age development in Eastern Hungary. Janus Pann. Múz. Évk. 26, Pécs, 73–95.

- 1982 Some Steppic and Aegean components of the Early Bronze Age in South-East Europe. *Thracica Praeh. Suppl. Pulpudeva* 3, Plovdiv, 119–131.
- 1983 Steppeneinflüsse und kulturelle Veränderungen in der Kupferzeit. *Godišnjak Sarajevo* 21, 135–163.
- Ecsedy I.–Virágh D.*,
1975 Vorbericht über eine Untersuchung nach der Verbreitung der Kurgane in Ostungarn. *Mitteilungen Arch. Inst. UAW* 4, Budapest (1975), 31–35.
- Endrődi A.*,
1991 Újabb adatok a bádenni kultúra megtelepedéséhez Budapest területén – Neuere Beiträge zur Niederlassung der Badener Kultur auf dem Gebiet von Budapest. *Bud. Rég.* 28, 59–82.
1995 Erscheinung der Steleerrichtung in Ungarn. *Notizie Arch. Bergomensis* 3, 305–317.
1997 A késő rézkori bádenni kultúra Budapest, Andor utcai telepnyaga a kulturális kapcsolatok tükrében – Die Siedlungsmaterialien der spätkupferzeitlichen Bádener Kultur aus der Andorstraße, im Spiegel der kulturellen Verbindungen. *Bud. Rég.* 31, 121–175.
- Fettich N.*,
1969 Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpát-medencében – Neue Beiträge zum prähistorischen Wagen im Karpatenbecken. *Ethnographia*, 80, Budapest, 30–72.
- Garašanin, M.*
1958 Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. *Ber. RGK* 39, 1–130.
- Girić, M.*
1974 Vojvodina u bakarnom dobu. *Katalog Vojvodenski Muzej Novi Sad*.
1982 Über die Erforschung der Grabhügel in der Woiwodina. In: *Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi del bronzo in Europa, Lazise-Verona 1980*. Verona, 99–105.
1987 Die Erforschung der äneolithischen Hügelgräber im nördlichen Banat. In: *Tasić–Srejić 1987*, 71–75.
- Görsdorf, J.–Bojadžiev, J.*
1996 Absolute Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. *Eurasia Antiqua* 2, 105–173.
- Hänsel, B.–Kalicz, N.*
1986 Das bronzezeitliche Gräberfeld von Mezőcsát, Kom. Borsod, Nordostungarn. *Bericht RGK*, 67, 5–87.
- Hegedűs K.*,
1982 Derekegyháza-Ibolyahalom. Az 1981. év régészeti kutatásai. *Rég. Füzet.* 35, Budapest, 9–10.
- Honti Sz.*,
1981 Rézkori temetkezés Balatonbogláron – Ein Grab aus der Kupferzeit von Boglárlelle. *Somogyi Múz. Közl.* IV/2, 25–42.
- Jovanović, B.*
1974 Indoevropljani i stepska kultura grobovjama u ranom bronzanom dobu Podunavlju – The Indo-Europeans and the Steppe Pit-Graves in the Early Bronze age in the Danube basin. *Istraživanja* 3, Novi Sad, 5–24.
1975 Tumuli stepske kulture grobova jama u Podunavlju – Les tumuli de la culture des steppes á fosses funéraires dans le bassin danubian. *Starinar* 26, 9–24.

Kalicz, N.

- 1963 Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. *Studia Arch.* 2, Budapest.
1968 Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. *Arch. Hung.* Budapest, 45.
1985a On the chronological problems of the Neolithic and the Copper age in Hungary. *Mitteilungen Arch. Inst. UAW.* 14, Budapest, 21–51.
1985b Kőkori falu Aszódon – Neolithisches Dorf in Aszód. *Múzeumi Füzetek* 32, Aszód.
1988 The new results of the investigations on the Hungarian Copper age. *Rassegna di Archeologia* 7, Firenze, 75–103.
1989 Die chronologischen Verhältnisse zwischen der Badener Kultur und den Kurgangräbern in Ostungarn. *Praehistorica* 15, Praha, 121–132.

Kalicz N.–Schreiber, R.

- 1981 Opfergruben aus der Frühbronzezeit in der Umgebung von Budapest. *Slovenská Arch.* 29, 75–86.

Kemenczei T.,

- 1964 A péceli kultúra újabb ember alakú urnája Centerben – Neuere menschenförmige Urne der Péceler Kultur in Center. *Herman Ottó Múz. Közl.* 6, 10–14.

Kitov, G.–Panajatov, I.–Pavlov, P.

- 1991 Mogilni nekropoli v Lovetčkija Kraj. Ranna bronzova epocha. (Nekropol Goran-Slatina) – Nécropoles á tumulus dans la region de Lovetsch. Ancien age du bronze (la nécropole de Goran-Slatina). *Razkopki i Proučvanija* 23, Szófia.

S. Koós J.,

- 1994 Neuere Erkenntnisse zur Verbreitung der menschenförmigen Urnen in Nordost-Ungarn – Újabb adatok az ember alakú urnák elterjedéséhez Északkelet-Magyarországon. In: *Lőrinczy G.* (szerk.). *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szeged, 201–207.

Korek, J.

- 1951 Ein Gräberfeld der Badener Kultur bei Alsónémedi. *Acta Arch. Hung.* 1, 35–51.
1983 Közép-Kelet-Európa a rézkor végén – Östliche Mitteleuropa am Ende der Kupferzeit. *Ungedruckte Habil. Diss.* (ungarisch). Budapest.

Kovács, Š.

- 1984 Výskumy a prieskumy Gemerského Muzea v okre Rimavska Sobota – Archäologische Ausgrabungen und Geländebegehungen des Museums von Gemer im Bereich Rimavska Sobota. *AVANS*, 45–51.
1987 Hügelgräberfelder der Badener Kultur im Slanáta (Vorläufige Bemerkungen zum Bestattungsritus und Chronologie). In: *Tasić–Srejšević* 1987, 99–105.

Kővári K.,

- 1994 Rézkori sírok Ipolydamásdon (ungarisch) – Kupferzeitliche Gräber in Ipolydamásd. *Börzsönyvidék* 2, 119–130.

Lazić, M.

- 1989 Topografija i tipologija praistorijskih tumula u Sbjiji i Zrnjoj Gori – The topography and tipology of prehistoric barrows in Serbia and Montenegro. *The University of Belgrade, Faculty of Philosophy*, 9, Beograd.

- Makkay, J.*
1978 Mahlstein und das rituale Mahlen in den prähistorischen Opferzeremonien. *Acta Arch. Hung.* 30, 13–36.
- Medović, M.*
1987 Resultate der Untersuchungen auf drei Garbhügeln in der Gemarkung des Dorfes Perlez im mittleren Banat. In: Tasić–Srejić 1987, 77–82.
- Němejcová-Pavúková, V.*
1974 Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener Kultur. *Slovenská Arch.* 22, 237–360.
1981 Náčrt periodizácie Badenskej kultury a jej chronologických vyťahov k juhovýchodnej Európe – An outline of the periodical system of Baden culture and its chronological relations to Southeast Europe. *Slovenská Arch.* 29, 261–296.
1991 Typologische Fragen der relativen und absoluten Chronologie der Badener Kultur. *Slovenská Arch.* 39, 59–90.
- Nepper I.,*
1991 Sárrétudvari és környéke a XIII. századig (ungarisch) – Die Ortschaft Sárrétudvari und ihre Umgegend bis zum XIII. Jahrhundert, Berettyóújfalu, 13–58.
- Nikolov, B.,*
1976 Mogilni pogrebenija ot rannobronzovata epoha pri Tarnava i Kneza Vracanski okrug – Tombes tumulaires de l'âge du bronze ancien près Tarnava et Kneza, dep. Vraca. *Archeologija* 1976/3, 38–51.
- Panajatov, I.*
1989 Jamnata kultura v balgarskite zemi – Pit-grave culture in the Bulgarian Lands. *Razkopki i Proučvanija* 21, Sofia.
- Patek, E.*
1966–67 Präsxythische Gräber in Ostungarn. *Móra Ferenc Múz. Évk.*, 101–107.
1970 Mezőcsát, Hörcsögös (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát). Zehn Jahre archäologische Forschung (1958–1968). *Mitteilungen Arch. Inst UAW* 1, 118–120.
1974 Präsxythische Gräberfelder in Ostungarn. In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava, 337–362.
1989–90 A Szabó János Győző által feltárt „préskíta” síranyag. A Füzesabony–Mezőcsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében – Die von János Győző Szabó freigelegten „Präsxythischen” Grabfunde. Die neuen Denkmäler der Bestattungen des Typs Füzesabony–Mezőcsát in Komitat Heves. *Agria* 25–26, 61–118.
1993 Westungarn in der Hallstattzeit. *Weinheim*, 19–46.
- Petrasch, J.*
1984 Die absolute Datierung der Badener Kultur aus der Sicht des süddeutschen Jungneolithikums. *Germania* 62, 269–287.
1991 Zur absoluten Chronologie des süd-ost- und mittel-europäischen Neolithikums. *Banatica* 11, 65–71.
- Roman, P.*
1971 Strukturänderungen des Endneolithikums im Donau-Karpatenraum. *Dacia* 15, 31–169.
1983 Der Übergang vom Äneolithikum zur Bronzezeit auf dem Gebiet Rumäniens. *Godišnjak Sarajevo* 21, 115–134.

- Roman, P.–Németi, J.*
1978 *Cultura Baden în România*. București.
- Soproni S.,*
1956 Budakalász-Luppacsárda. In: *Banner* 1956, 111–128.
- Tasić, N.*
1959 Velika Humka kod Batajnice. *Arh. Prehled* 1, Beograd, 30–32.
1983 Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora skita – Das jugoslawische Donaugebiet von der indoeuropäischen Wanderung bis zum Vorstoß der Skythen. Novi Sad–Beograd.
- Tasić, N.–Srejski, D. (szerk.)*
1987 Hügelbestattung in der Karpaten-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internationales Symposium 1985. Beograd.
- Telegin, D.*
1987 Über kulturelle Kontakte zwischen der neo-äneolithischen Bevölkerung des nordpontischen Gebietes und der Balkan-Donauregion. In: *Tasić–Srejski* 1987, 37–44.
- Tončeva, G.*
1981 Monuments sculpturaux en Bulgarie du Nord de l'âge du bronze. *Studia Praeh.* 5–6, Sofia, 129–145.
- Torma, I.*
1973 Die Boleráz-Gruppe in Ungarn. In: *Chropovský, B. (szerk.)*. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava.
1979 Pilismarót-Basaharc. Esztergomi és dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. *MRT* 5. (szerk.): *Torma I.* Budapest.
- Török Gy.,*
1956 Palotabozsok. In: *Banner* J. 1956, 128–134.
- Vaday, A.*
1982–83 Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezöcsát-Höröcsögös. *Mitteilungen Arch. Inst.* 12–13, 167–188.
- Vinski-Gasparini, Ks.*
1956 Iskapanje prehistorijskog naselja u Belom Manastiru – Ausgrabung prähistorischer Siedlungsgruben in Beli Manastir. *Osječki Zbornik*, Broj 5, 5–36.
- Virágh, D.*
1979 Cartographical data of the kurgans in the Tisza region. In: *Ecsedy* 1979, 119–148.
- Vlassa, N.–Takács, M.–Lazarovici, Gh.*
1987 Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenbürgen aus der spätaeolithischen Periode. In: *Tasić–Srejski* 1987, 107–119.

DAS GRÄBERFELD DER SPÄTKUPFERZEITLICHEN BADENER KULTUR IN MEZŐCSÁT-HÖRCSÖGÖS UND IN TISZAVASVÁRI-GYEPÁROS

In der nordostungarischen Tiefebene liegt Mezőcsát, in deren südlichen Gemarkung an der Wende der 50/60er Jahre mehrjährige Ausgrabungen durchgeführt wurden (Abb. 1–2). Dieswegs hatte E. Patek und der Autor u. a. den am Fundort liegenden Kurgán durchforscht (Abb. 2–3). Unter dem aufgeschütteten Erde des Hügels waren 14(15) Gräber der spätkupferzeitlichen Badener Kultur freigelegt (Abb. 6–10). Sie enthielten 6 Körperbestattungen und 8(9) Brandschüttungen. Außerdem kam noch eine Tierbestattung zum Tageslicht und die Ausgräber hatten noch vom Zentrum des Hügels in einer Entfernung 12 m unter der Füllerde eine 175 cm hohe grob gehauene Steinstele in ständiger Position gefunden (Abb. 4, 2–3, Abb. 5, 1a–b). Etwa 200 m nördlich, auf dem Gebiet des spätbronzezeitlichen und präskythischen Gräberfelds waren noch weitere 2 (Körper-) Gräber der Badener Kultur freigelegt. Es scheint zu sein, daß im Gräberfeld die Bradschüttungsbestattungen viel mehr Beigaben hatten als die Körperbestattungen. Die Funde der Gräber vertreten die mittlere Phase der Badener Kultur (Abb. 11–16) die durch die Gräberfelder von Budakalász und Alsónémedi repräsentiert ist. Sehr wichtige Informationen wannen wir über die Problematik der Steppenprobleme. Obwohl die Ausgräber wegen der starken Störung die zentrale Kurganbestattung nicht fanden, konnte die künstliche Aufschüttung des Hügels zweifellos belegt werden. Auch das wurde klar, daß der Kurgan in Mezőcsát jünger war als das Gräberfeld der Badener Kultur. Dieselbe Situation wiederholte sich in Tiszavasvári, im Komitat Szabolcs-Szatmár, wo wegen der Abtragung des Kurgans „Gyepároshalom“ eine Rettungsgrabung 1964 notwendig war. Bei dieser Arbeit waren 6 Körper-, Urnen- und Brandschüttungsgräber der Badener Kultur freigelegt (Abb. 17). Außerdem wurden die beiden Zentralbestattungen von Steppe-Typ des Kurgans aufgefunden (Abb. 17, 4). Von den Funden konnten nur drei Fußschüsseln vorgestellt werden (Abb. 17, 1–3). Sie entsprechen aber vollständig den Fußschüsseln von Mezőcsát und den von Gräberfelden Budakalász Typs. Der Autor beschäftigt sich mit dem Verhältnis der Badener Kultur zu den östlichen Kurgan-Bevölkerung. Auch er ist mit anderen Archäologen an der Meinung, daß die Völkerschaft der Badener Kultur und die Kurgan-Bevölkerung parallel, nebeneinander lebten, sogar war die Badener Kultur von der Kurgan-Bevölkerung bis zum Beginn der Frühbronzezeit (Makó-Kultur) überlebt. Am Ende des Beitrags stellt der Autor die bescheidenen Funde von Látóhalom dar (Abb. 1, Abb. 18–19), wo sich vermutlich die Siedlung der Badener Kultur befindet, zu der das Gräberfeld unter dem Kurgan gehörte.

Insgesamt geben die Ausgrabungsfunde und Befunde von Mezőcsát und Tiszavasvári wichtige Informationen über das Bestattungswesen, die Keramiktypologie und die Chronologie der spätkupferzeitlichen Badener Kultur in Nordostungarn.

Nándor Kalicz

ÚJABB ADATOK A KORA BRONZKORI MAKÓ-KULTÚRA ELTERJEDÉSÉHEZ ÉS IDŐRENDJÉHEZ ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON

KOÓS JUDIT

A magyarországi kora és középső bronzkor kutatása mindmáig két alapvető monografikus feldolgozásra támaszkodik: *Kalicz Nándor*, „Die Frühbronzezeit in Nordostungarn” 1968, és *Bóna István*, „Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen” 1975. A két publikáció megjelenését követő, megyénkben folyó kutatások csak egy-egy adattal járultak hozzá e két korszakról kialakított kép finomításához.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye két nagy földrajzi egység, a Bükk–Zempléni-hegységek és az Alföld–Tisza találkozásánál fekszik. Jóllehet e tényezők alapvetően befolyásolták a települési rendszer kialakulását a kora és középső bronzkorban, az erőteljesen változó domborzati viszonyok mégsem jelentették akadályát a hegyvidéki települérendszer létrejöttének. Mindezeket bizonyító adataink ásatásokból és terepbejárásokból származnak.

Talán az egyetlen kivétel ez alól Borsod megyében a legkorábbi kora bronzkori egység, a Makó-kultúra. Legújabb ismereteink szerint elterjedésével – egyelőre – csak a megye déli részén, az Alföld ÉK-i peremén számolhatunk.¹ E tényt a kutatás esetlegességével is magyarázhatjuk, mivel a 80-as éveket megelőzően nemhogy a hegyvidéki településekre, de egyáltalán a Makó-kultúra északkelet-magyarországi előfordulására vonatkozóan sem voltak ismereteink. Ugyanakkor a Börzsöny hegységben, Salgótarján mellett már a 60-as években magaslati település nyomaira bukkantak.² A Makó-kultúra kutatásában Patay Pálnak Tiszalúc-Sarkadon, a megye déli részén a 70-es években folytatott ásatásai jelentettek fordulatot, melynek során több kultúra objektumai mellett a Makó-kultúra településnyomainak feltárására is sor került. Patay ásatásaival egy időben Németi János Északnyugat-Romániában bukkant a kultúra urnasírhajra,³ melynek ismeretében a Makó-kultúra keleti határát már a Szamos vidékénél húzhatjuk meg.⁴

Tiszalúc-Sarkad nem csupán a kultúra elterjedési területének jelentős keletre tolódása, hanem amiatt is kiemelkedő jelentőségű lelőhely, hogy Magyarországon először Tiszalúc község határában sikerült tisztázni a Makó- és Nyírség-kultúrák egymáshoz való viszonyát.⁵ Ugyanis Tiszalúc-Sarkad mindössze másfél km távolságra fekszik Tiszalúc-Dankadombtól, ahol a Nyírség-kultúra településnyomai kerültek napvilágra.⁶ Mindkét lelőhelyen tisztán, keveredés nélkül fordultak elő a Makó és Nyírség leletei, melynek eredményeként a kutatás a két kultúra korábban megállapított egyidejűsége helyett az

1 *Kalicz N.*, 1984a, 94.

2 *Kalicz N.*, 1968, 79.; *Korek J.*, 1968, 57–58.; *Kalicz N.*, 1984a, 94.

3 *Németi I.*, 1979, 527.; *Roman P.*–*Németi I.*, 1989, 245.

4 *Németi I.*, 1995, 34.; *Németi I.*–*Roman P.*, 1995, 25.

5 *Kalicz N.*, 1981.

6 *Kalicz N.*, 1968, 72–73.

egymást követést látta bizonyítottnak.⁷ Ugyanezek a jelenségek ismétlődtek meg a Tiszától keletre, a Polgár melletti ásatáson: a Makó- és Nyírség-kultúrák emlékműve keveredés nélkül, egymás közelében került feltárássra.⁸

A legkeletibb bizonyítékokkal Németi északnyugat-romániai ásatásai szolgáltak, ahol az ásatónak ugyancsak sikerült a Makó–Nyírség-kapcsolatra, a kultúrák egymásutánosságára rámutatnia.⁹ Eszerint tehát három fontos területet is ismerünk, ahol a kora bronzkori kultúrák relatív kronológiai helyzetét ásatásokkal sikerült tisztázni: Magyarországon Tiszalúc és Polgár, Északnyugat-Romániában pedig Piscolt (Piskolt), Berea (Bere), Sanislău (Szaniszló).

Az utóbbi évek nagy felületekre kiterjedő feltárásai új lendületet adtak a kora bronzkor kutatásának. A kutatástörténet szempontjából alapvetően fontos dátum 1981, amikor Kalicz Nándor Patay Pál fent említett tiszalúci ásatása alapján megállapította, hogy a Makó-kultúra Északkelet-Magyarországon is elterjedt, s hogy ott is a kora bronzkor első fázisát képviseli.¹⁰ A Nyírség-kultúra, mely követi a Makó-kultúrát, a kora bronzkor 2. fázisának reprezentánsa.¹¹ Erre vonatkozó direkt bizonyíték a horizontális stratigráfia, míg indirekt bizonyítékul a Szolnok mellett feltárt, legkorábbi nagyrévi sírból származó, jellegzetes díszű nyírségi importedény szolgál.¹² Ez a síregyüttes és a Szolnokon napvilágra került többi sír is kétséget kizáróan a Harangedény–Csepelcsoporttal párhuzamosítható, mely utóbbi ugyancsak a kora bronzkor 2. fázisára datálható.¹³

Bronzkor kutatásunk számára komoly problémát jelent a Makó- és Nyírség-, valamint a szomszédos kultúrák pontos elterjedési területének megállapítása Észak- és Északkelet-Magyarországon. A Dunántúl nagy régészeti egysége, azaz a korai fázisában a Makó-kultúrával egyidejű Somogyvár–Vinkovci kultúra és a Makó emlékműveiben olyan közös komponensű, ám ismeretlen eredetű vonást fedezhetünk fel, mely mindkét kultúra emlékművét több hasonló ismertetőjeggyel gazdagította.¹⁴ Ezért is ütközik nehézségekbe évtizedek, tehát már a kutatás kezdete óta a Somogyvár–Vinkovci és a Makó-kultúrák elterjedési területének meghatározása nyugati területeinken.¹⁵ A helyzet az ország keleti felén sem volt kedvezőbb.¹⁶ Kezdetben, a 60-as évek elején úgy tűnt, hogy a Makó- és a Nyírség-kultúrák elterjedése kiegészíti egymást, és így alakult ki az egyidejűségükre vonatkozó nézet.¹⁷ De amint azt a fentiekben már említettük, a kutatás mai állása alapján a Nyírség-kultúra elterjedésével egészen az Ér-völgyéig számolhatunk Szatmárban (Satu Mare), mely területek egyúttal a Makó-kultúra elterjedési területének egy részét is fedik. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy ezeken a helyeken a két kultúra emlékműve sajátos, jellegzetes vonásait megőrizve, keveredés nélkül lép fel. Már csak ezért is kizárható egyidejűségük.¹⁸

7 Kalicz N., 1981.

8 Sz. Máthé M.–Csányi M.–Tárnoki J.–Dani J.–Hajdú Zs.–Raczky P., 1997, 59–60.

9 Németi I., 1979, 534; Roman P.–Németi I., 1986, 212–218.; Roman P.–Németi I., 1989, 245.

10 Kalicz N., 1981, 68, 72–73.

11 Kalicz N., 1981, 128–129.

12 Bóna I., 1963, 12, 5. t. 4, 4a.

13 Kalicz N., 1981, 129.; Kalicz N., 1984b, 115.; Kalicz N.–Schreiber 1994, 42.

14 Bándi G., 1984, 127–128.; Kalicz N., 1984a, 102–103.

15 Bóna I., 1965, 39–47.; Bándi G., 1975–76, 81–91.; Bándi G., 1981, 21–27.; Ecsedy I., 1978, 102–111.; Kalicz N., 1982, 128.; Kalicz N., 1984a, 94.; Kalicz–Schreiber 1991, 9.

16 Kalicz N., 1984a, 99.

17 Kalicz N., 1960, 1968.

18 Kalicz N., 1984b, 115.

Nyugat-Szlovákiában már a kutatás kezdete óta problémát jelent a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra kronológiája, mivel a magyarországi kora bronzkorunk 2. fázisával, a legkorábbi Nagyrév-kultúrával és a Harangedény–Csepel-csoporttal párhuzamosítható jelenségek hiányoznak.¹⁹ Ebből aztán az az elfogadható következtetés vonható le, hogy Szlovákia területén a Makó-kultúra élete, párhuzamosan a kora Nagyrévvvel és a Harangedény–Csepel csoporttal, tovább tartott. Ezért aztán ezeken a vidékeken a Nyírség-kultúrával is egy időben élt.²⁰

Északra és keletre a kora Nagyrév-, valamint nyugatra a Nyírség-kultúra elterjedési területétől a Makó-kultúra életének észak-magyarországi (konkrétan Borsod megyei) időtartamára vonatkozóan adatok hiányában mindeddig csak hipotézisekre támaszkodhattunk. Az M3-as autópálya építése során azonban több olyan lelőhely feltárására is sor került, amelyek fontos támpontot nyújtanak ahhoz, hogy közelebb kerülhessünk a problémakör megoldásához.

Oszlár-Nyárfaszög régészeti lelőhelye egy viszonylag állandó szintmagasságú térszín és az egykori folyók, a Tisza és a Hejő K–Ny-i irányú eróziós síkjának peremén helyezkedik el. Nyugatról a Hejő egykori, a folyószabályozások által mesterségesen levágtott, jelenleg igen előrehaladott feltöltődési állapotban lévő medre övezi, keletről pedig a Tiszáé. A Hejő jelenlegi abszolút magassága kb. 89 m, a Holt-Tiszának nevezett egykori mederszakaszé pedig 85–87 m. A település elhelyezkedését világosan meghatározák az őskorban állandóan, vagy csak időszakosan vízzel borított felületek. A 92,5 m tengerszint feletti magasságú részek jelentették a száraz, az állandó megtelepedésre alkalmas területeket. A lelőhely érdekessége a Hejő medrét követő, abba félszigetként mélyen benyúló földnyelv, melyet gyakorlatilag egész évben víz vett körül, így a védelmi lehetőségei igen jók lehettek. A bronzkor időszakában a földnyelv egy részét félkör alakban egy széles, V alakú, mély árokkal erősítették meg. Kedvező földrajzi adottságai miatt több korszakban is lakóhelyül választották e területet. Első lakói a kora bronzkori késő Makó-kultúrához tartoztak a Kr. e. 3. évezred 2. felében (kalibrált adatok szerint), majd néhány évszázaddal később, a Kr. e. 2. évezred végén települt be legintenzívebben a félsziget, a késő bronzkori Egyek–Berkesz-kultúra lakóival. Egy évezreden keresztül lakatlan a földnyelv, melynek magyarázata valószínűleg a kedvezőtlen ökológiai változásokban keresendő. Ezt követően a római császárkorban, a Kr. u. első évszázadban már a szarmaták lakják a területet. Legutolsó lakói kisméretű, kőkemencés házaikat a Kr. u. 9. században építették.

A csaknem 2 hektárnyi és több, mint ezer objektumot tartalmazó feltárt területen alig találtunk kora bronzkori emlékanyagot tartalmazó gödröket. Azonban az ilyen korú objektumok száma csak az összlétszámhoz képest kevés, mert ha azt vesszük, hogy egy alig 100 m²-es felületen 20, a Makó-kultúrához sorolható objektumot ástunk ki, akkor már mindjárt más hangsúlyt kap az említett szám.

Az ásatási terület közepén került sor négy, a Makó-kultúrához tartozó sír feltárására. Mind a négy urnasír, melyek a mélysántás következtében erősen bolygatottak (3. kép 1–3). A négy urnasír minden szabályt nélkülözve egy kis sírcsoportot alkotott. (Reményeink szerint csak néhány sír eshetett kívül az engedélyezett ásatási területen...)

A Makó-kultúra elterjedési területéről mindeddig nagyobb temető nem került napvilágra. Leggyakoribbak a magányos sírok, vagy a 3–4 hamvasztásos sírből álló sírcsoportok.

19 *Kalicz–Schreiber* 1984, 151.

20 *Kalicz–Schreiber* 1994, 42.

A hamvasztásos rítus általánosan elterjedt a Makó-kultúra egész területén.²¹ Ezzel kapcsolatban meg kell említeni egy különbséget, nevezetesen, hogy a kultúra keleti részein az urnás temetkezés szokása a kizárólagos, míg a nyugati területeken ezzel szemben szinte kivétel nélkül a szórthamvas temetkezés az általános.²² Egyelőre nem találunk magyarázatot arra, hogy miféle szabályok érvényesülése tükröződik e kettősségben?

Az Oszláron feltárt sírok szegényesek. A nagy, hasas amforákon és a fazék alakú urnákon kívül csak egy kis korsó és egy eddig még restaurálatlan edény került elő belőlük (3. kép. 1–4).

A második ásatási szezonban, 1997-ben volt alkalmunk kiásni a vízbe nyúló földnyelven lévő település legutolsó részét, ahol a fent említett 20 objektumra bukkantunk. Ez a települési részlet kb. 250 m távolságra feküdt a sírcsoporttól (2. kép). A napvilágra került objektumok a következő sajátos vonásokkal rendelkeztek: egy viszonylag szűk részen, sűrűn egymás mellett helyezkedtek el. Körvonalaikat rendkívül nehéz volt felismerni, miután a gödrök betöltésének felső része színben alig vált el a környező altalaj színétől. Szinte csaknem kivétel nélkül kerek, vagy enyhén ovális alakúak voltak, csekély keresztmetszettel. A gödrök fala cilindrikus vagy méhkas alakú, aljuk lapos. Az objektumok betöltése a mélyebb részeken világosbarna vagy barnásszürke, és elsősorban a felső részeiken pedig erősen kompakt. A legtöbb gödörben erőteljes szervesanyag-betöltést – hamu, faszén – figyelhattunk meg. Több esetben feltűnt, hogy a felső, a steril altalajtól számított kb. 20–30 cm vastag rétegek csaknem teljes mértékben leletanyag nélküliek, míg az alattuk lévők rendkívül gazdagok kerámiában és állatsontban. Az állatsontanyag egy részén égetés nyomaira figyeltünk fel, más részük pedig már kalcinált volt, és nem egyszer feldarabolt. Ezek általános jelenségeként értékelhetőek minden egyes, valamiféle leletet tartalmazó gödörnél.

Mindössze egyetlen esetben tártunk fel vastag, összefüggő paticsréteget az egyik gödörben. Ez már csak azért is meglepő, mert a Makó-kultúra népessége – jelenlegi ismereteink szerint – nagyállattartó életmódjának megfelelően a „könnyűszerkezetes” építési módot követte.²³ Ezeknek a tapasztádsdaraboknak a felszínre kerülése indokolja közvetetten azt a feltevést, amely szerint a Makó-kultúra népessége a kedvező természetföldrajzi viszonyoknak köszönhetően esetlegesen hosszabb itt-tartózkodásra rendezkedhetett be a lelőhelyen. Ez az építmény, vagy építmények (amelyek nyomait sajnos nem találtuk) valószínűleg a feltárási területen kívülre estek, vagy az egymás mellett sűrűn elhelyezkedő gödör csoport közelében állhattak, azon a részen, ahol egy nagyobb, leletmentes övezet helyezkedett el.

A felszínre került leletanyag a Makó-kultúra fazekasságának jellegzetes vonásait hordozza. Az edénykészítéshez használt agyag soványítására – főleg a durva kerámia esetében – apró homokkőszemcséket használtak. A finomkerámiánál ugyancsak, de az edény felületét szépen elsimították. A fazekastechnikára mindkét esetben a redukációs égetés a jellemző.

A finomkerámia meghatározó típusa a belső díszes, talpas tál (5. kép). Az alacsony talp általában cilindrikus, négyszögletes, vagy kereszt (5. kép 8–9; 16. kép 7), míg a belső, bekarcolt díszítés csillag alakú. Oszláron kivétel nélkül mindegyik gödör tartalmazott egy vagy több ilyen töredéket, melyek a Makó-kultúra sajátos edénytípusának részei. A kultúra egész elterjedési területén megtalálható ez a táltípus ugyanabban a méretben és

21 Kalicz N., 1984a, 95.; Roman P.–Németi I., 1989, 245.; Kalicz–Schreiber 1994, 40.; Németi I.–Roman P., 1995, 25.

22 Kalicz N., 1984a, 95.

23 Csányi M., 1996, 45.

formában a sírokban és a telepeken egyaránt.²⁴ Kanonizált formája és díszítése miatt feltehetően, hogy kultikus célok szolgálatában állhatott.²⁵

Ugyancsak gyakoriak a belső díszes tálak a Somogyvár–Vinkovci kultúra idősebb fázisában.²⁶ Nyugat-Magyarországon, a Somogyvár–Vinkovci kultúra 2. fázisában azonban használatuk megszűnik.²⁷ Ezzel szemben, jelen ismereteink szerint Északkelet-Magyarországon, Oszlárón, a Makó-kultúra területén, a kultúra fiatalabb fázisában még mindig használatban vannak. Régióinkban csak a Nyírség- és a kora Nagyrév-kultúrák edényei közül tűnik el a tárgyalt táltípus. Eredetét tekintve a belső díszes, talpas tálakat a Vučedol-kultúra hagyatékának tarthatjuk.²⁸ A finomkerámia különböző típusai között megtalálhatjuk a kis, füles korsókat körte formájú alsó résszel, a kisebb, tojásdad alakú csészéket és fazekakat perem alatti rövid füllel, a nagyobb, hasas amfórákat csaknem teljesen gömbölyű hassal és cilindrikus nyakkal, az egyszerű, fordított csonkakúp alakú tálakat élesen profilált vállal és kihajló peremmel, továbbá duzzadt, behúzott peremű tálakat. Színük sötétszürke vagy feketés, felületük simára eldolgozott és nem egyszer fényezett. Az edények külső részének díszítése meglehetősen ritka, csak olykor-olykor találhatunk néhány kis plasztikus bordát, amelyek ferdén, vagy cikcakkban futva borítják a felületet (3. kép 2–3, 4. kép 2–3, 6. kép 2–6, 9, 7. kép stb.).

A durva kerámia kategóriájába tulajdonképpen két fő típust sorolhatunk: az egyikben a nagyobb méretű, mélyen kónikus testű, befelé megvastagított peremű tálak találhatóak, melyek felülete seprűzéssel vagy fésűzéssel borított. A perem alatti felső részen, egy keskeny, vízszintes csíkban sokszor hiányzik a seprűzés (4. kép 4, 14. kép 4). A másik típust a nagyobb és kisebb méretű, magas fazekak reprezentálják, gyakran erőteljesen megvastagított nyak- és szájrésszel, perem alatt egy széles sávban fényzéssel. Testük legnagyobb része seprű- és fésűdísszel borított. Felületük sokszor durván megmunkált. A díszített és díszítetlen részeket általában egy, az edény testén körbefutó, ujjbenyomásokkal tagolt, plasztikus bordadísz választja el egymástól (6–16. képek: válogatás a telep kerámiaanyagából).

A Makó-kultúra leletanyagában mindeddig egyedülálló módon, egy kis idoltöredék is a felszínre került (6. kép 1). Az idol és főként az általánosan elterjedt belső díszes tálak a Vučedol-kultúra hagyatékának tekinthetők.²⁹

Az Oszlárón és a Makó-kultúra más, Borsod megyei lelőhelyein újabban nyert információk gazdagíthatják ismereteinket a kultúra településszerkezetére és életmódjára vonatkozóan. Viszonylag kisméretű, folyók és patakok közelében elhelyezkedő falvakat hozott létre a nagyállattartással foglalkozó makói népesség. Ezzel az életmóddal volt összefüggésben mozgékonyosságuk, lakóhelyeik gyakori változtatása, s ugyancsak ezzel magyarázható, hogy nem jöttek létre nagy kiterjedésű telepek és temetők.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Oszlár-Nyárfaszög kiemelkedő jelentősége nem csupán a települési struktúrában és az anyagi kultúrában keresendő, hanem különleges kronológiai helyzetében is. Erre bizonyítékul az az import korsó szolgál, mely kétséget kizáróan a Nyírség-kultúra vezértípusa (13. kép 1). Ennek a leletnek a birtokában a korábban megállapított időrendet részint megerősíthetjük, részint finomíthatjuk. Eszerint

²⁴ Kalicz N., 1968, 84.; Kalicz N., 1984a, 96.; Kalicz–Schreiber 1994, 41.

²⁵ Kalicz–Schreiber 1994, 41.

²⁶ Bándi G., 1981, 21–27, 1. t. 1, 5. t. 8, 8. t. 21.; Bándi G., 1984, 127.; Ecsedy I., 1978, 102.; Kalicz N., 1984a, 96.; Bondár M., 1994, 10.

²⁷ Kalicz–Schreiber 1991, 10.

²⁸ Dimitrijević 1982, 7–27.; Kalicz N., 1984a, 100.

²⁹ Kalicz N., 1968, 82.; Ecsedy I., 1978, 106–107.; Kalicz–Schreiber 1994, 41.; Bondár M., 1995.

a Makó-kultúra teljes elterjedési területén megelőzi a Nyírség-kultúrát, a kora Nagyrév-kultúrát és a Somogyvár–Vinkovci kultúra 2. fázisát.³⁰ De azokon a területeken, ahol a Nyírség-, a kora Nagyrév- és a Somogyvár–Vinkovci kultúrák nem terjedtek el, a Makó-kultúrával egyidejűleg éltek a nevezett kultúrák. Ezek a területek könnyen körülhatárolhatóak, hiszen Délnyugat-Szlovákiáról és Észak-Magyarországról van szó. A Makó-kultúra korai és késői fázisának anyagi kultúrájában egyelőre nem fedezhetünk fel különbségeket, ennek megállapítása a jövő kutatásának feladata.

IRODALOM

A. Aspes (Hsg.)

- 1982 Il passaggio dal Neolitico all'età del Bronzo nell'Europa Centrale e nella regione Alpina. Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del neolitico e gli inizi dell'età del bronzo in Europa. Lazise – Verona 8–12 aprile 1980. Verona

G. Bándi

- 1975–76 A Dunántúl kora bronzkori civilizációjának kialakulásáról. – Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien. Savaria 9–10, 81–92.
1981 Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation. In: Frühbronzezeit Budapest–Velem, 1977. MAIU Beiheft 2, 21–27.
1984 Die Somogyvár–Vinkovci Kultur. In: *N. Tasić* (Hsg.) Beograd, 125–132.

M. Bondár

- 1994 Eine frühbronzezeitliche Siedlung in Börzönce, Komitat Zala (Vorbericht) Zalai Múzeum 5, 9–19.
1995 Early Bronze Age Settlement Patterns in Southwest Transdanubia. *Antaeus* 22, 116–181.

I. Bóna

- 1963 The Cemeteries of the Nagyrév Culture. *Alba Regia* 2/3, 11–23.

M. Csányi

- 1996 Újabb adat kelet-magyarországi kora bronzkorunkhoz. New Data to the early bronze age of East Hungary. *Tisicum IX*. (Annual of the Jász-Nagykun-Szolnok County Museums) 45–75.

S. Dimitrijević

- 1982 Die frühe Vinkovci-Kultur und ihre Beziehungen zum Vučedoler Substrat. *OA* 7, Zagreb, 7–36.

I. Ecsedy

- 1978 Die Siedlung der Somogyvár–Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien. *JPMÉ* 23 (19789) 97–136.

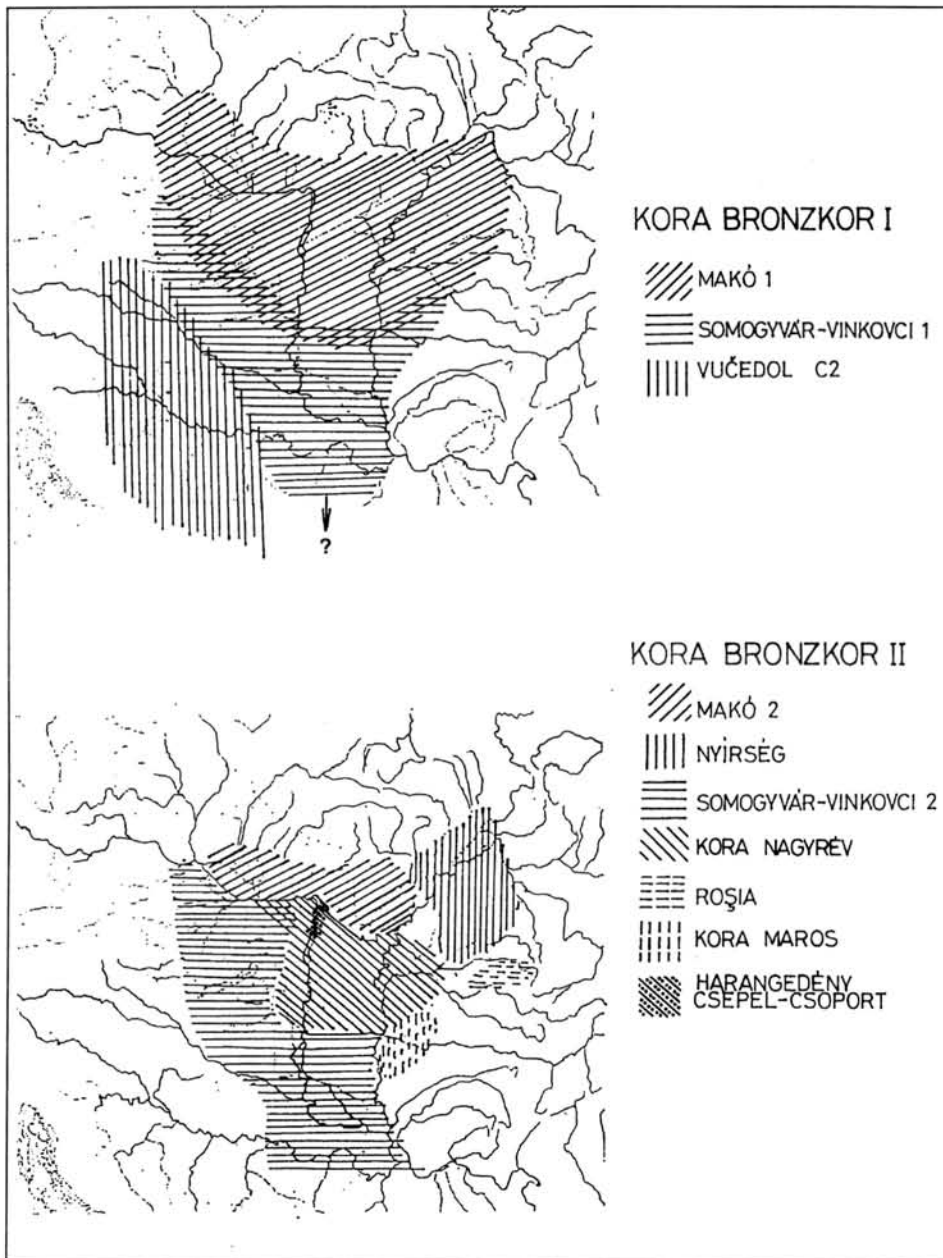
N. Kalicz

- 1960 Über die Frage der befestigten Siedlungen in Nord- und Ostungarn bis zum Beginn der Bronzezeit. *Annal. Univ.* 2, 251–260.
1968 Die Frühbronzezeit Nordostungarns. *AH* 45, Budapest

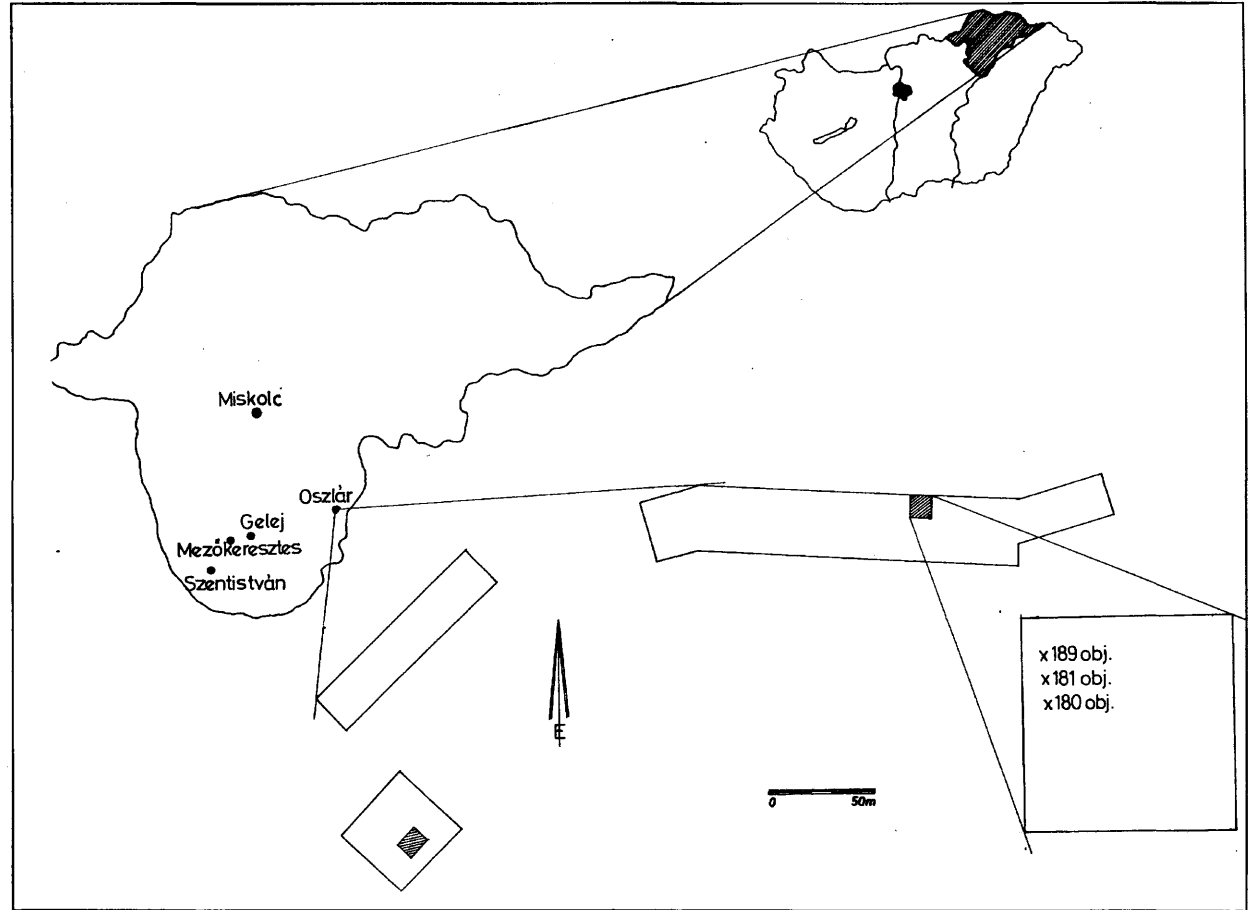
³⁰ *Kalicz N.*, 1982, 128–129.

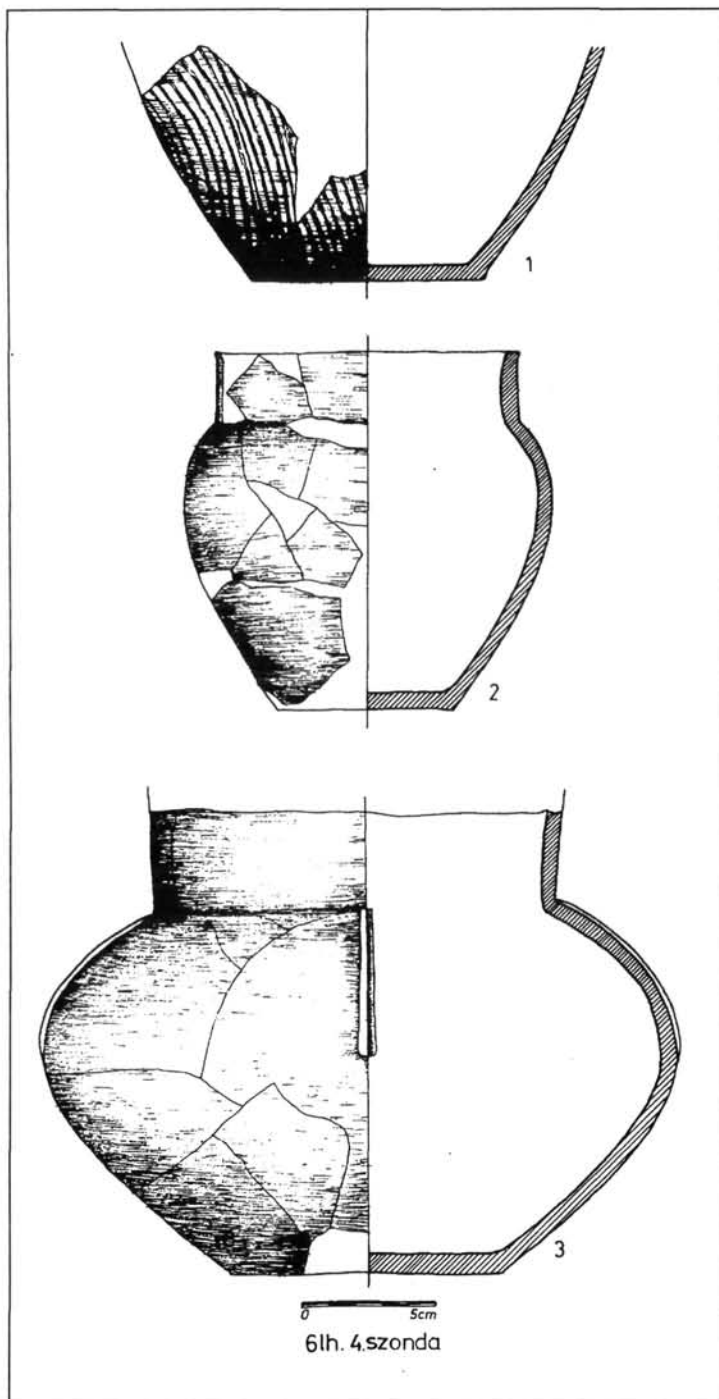
- 1981 Neue Aspekte über die Chronologie der Nyírség-Gruppe. SIA 29, 67–74.
- 1982 Die terminologischen und chronologischen Probleme der Kupfer-und Bronzezeit in Ungarn. In: *A. Aspes* (Hsg.) Verona, 117–137.
- 1984 Die-Makó Kultur. In: *N. Tasić* (Hsg.) Beograd, 93–108.
- 1984 Die Nyírség-Kultur. In: *N. Tasić* (Hsg.) Beograd, 109–124.
- N. Kalicz–J. Koós*
- 1997a Mezőkövesd-Mocsolyás. Neolithic settlement and graves from the 6th millennium B.C. In: *Raczky, Kovács, Anders* (Hsg.) Budapest, 28–33.
- 1997b Oszlár-Nyárfaszög. Late bronze age settlement from the 13th century B. C. In: *Raczky, Kovács, Anders* (Hsg.) Budapest, 66–71.
- R. Kalicz–Schreiber*
- 1984 Komplex der Nagyrév-Kultur. In: *N. Tasić* (Hsg.) Beograd, 133–190.
- 1991 A Somogyvár–Vinkovci kultúra dél-északi irányú közvetítő szerepe a kora bronzkorban. – Die Vermittlungsrolle in Süd-Nord Richtung der Somogyvár–Vinkovci-Kultur in der frühen Bronzezeit. *BudRég* 28, 9–21.
- 1994 Siedlungsfunde und ein Brandgrab der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur. *Zalai Múzeum* 5, 39–59.
- J. Korek*
- 1968 Eine Siedlung der Spätbadener Kultur in Salgótarján–Pécskő. *Acta ArchHung* 20, 37–58.
- I. Némethi*
- 1979 Morminte de la începutul epocii bronzului descoperite la Pişcolt (jud. Satu Mare) – Die in Pişcolt (Kreis Satu Mare) entdeckten Gräber aus der Frühbronzezeit. *SCIV* 30, 527–536.
- 1995 Câteva considerații privind descoperirile funerare din epoca bronzului din nord-vestul României. – Some Comments on Bronze Age Burials from the North-West of Romania. *StCom Satu Mare*, XI–XII, 27–55.
- I. Némethi–P. Roman*
- 1995 Epoca bronzului timpuriu din nord - vestul României (Grupul cultural Sanislău).– Die Frühbronzezeit Nord - West Rumäniens. Die Sanislău-Gruppe. *StCom Satu Mare*, XI–XII, 25 – 32.
- M. Sz. Máthé–M. Csányi–J. Tárnoki–J. Dani–Zs. Hajdú–P. Raczky*
- 1997 Polgár-Kengyel-köz. Early bronze age settlement from the 3rd Millenium B.C. In: *Raczky, Kovács, Anders* (Hsg.) Budapest, 59–61.
- P. Raczky–T. Kovács–A. Anders* (Hsg.)
- 1977 Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. – Paths into the Past. Rescue Excavations on the M3 Motorway. Budapest
- P. Roman–I. Némethi*
- 1989 Die frühbronzezeitlichen Kulturgruppen der Vor-Otomani Periode in Nordwest-Rumänien. *Praehistorica XV–XVI, Internationales Symposium, Univerzita Karlova, Praha*, 243–248.
- N. Tasić* (Hsg.)
- 1984 Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd

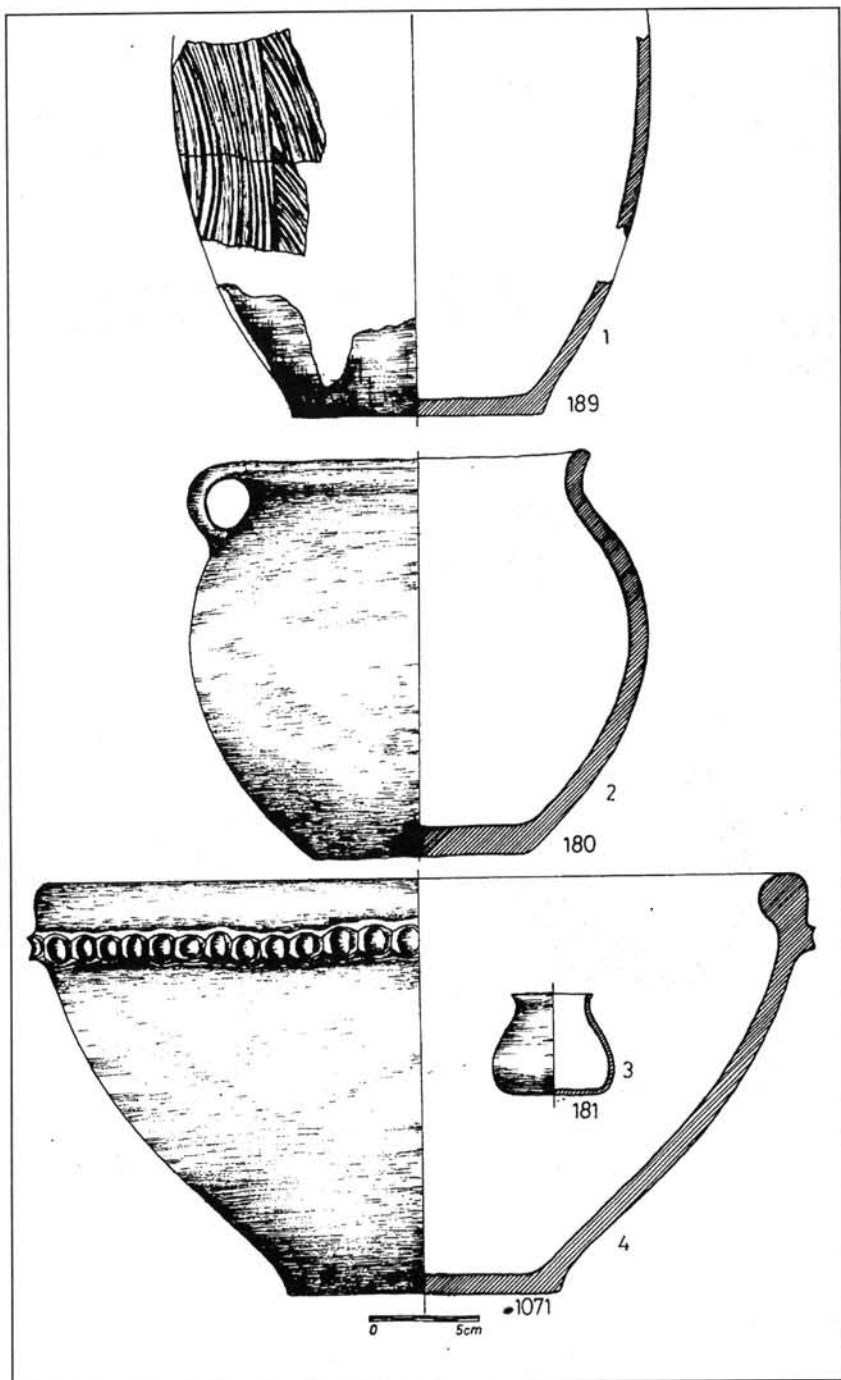
1. kép. A kora bronzkori kultúrák elterjedési térképe
(1–16. kép grafika: Homola Krisztina)

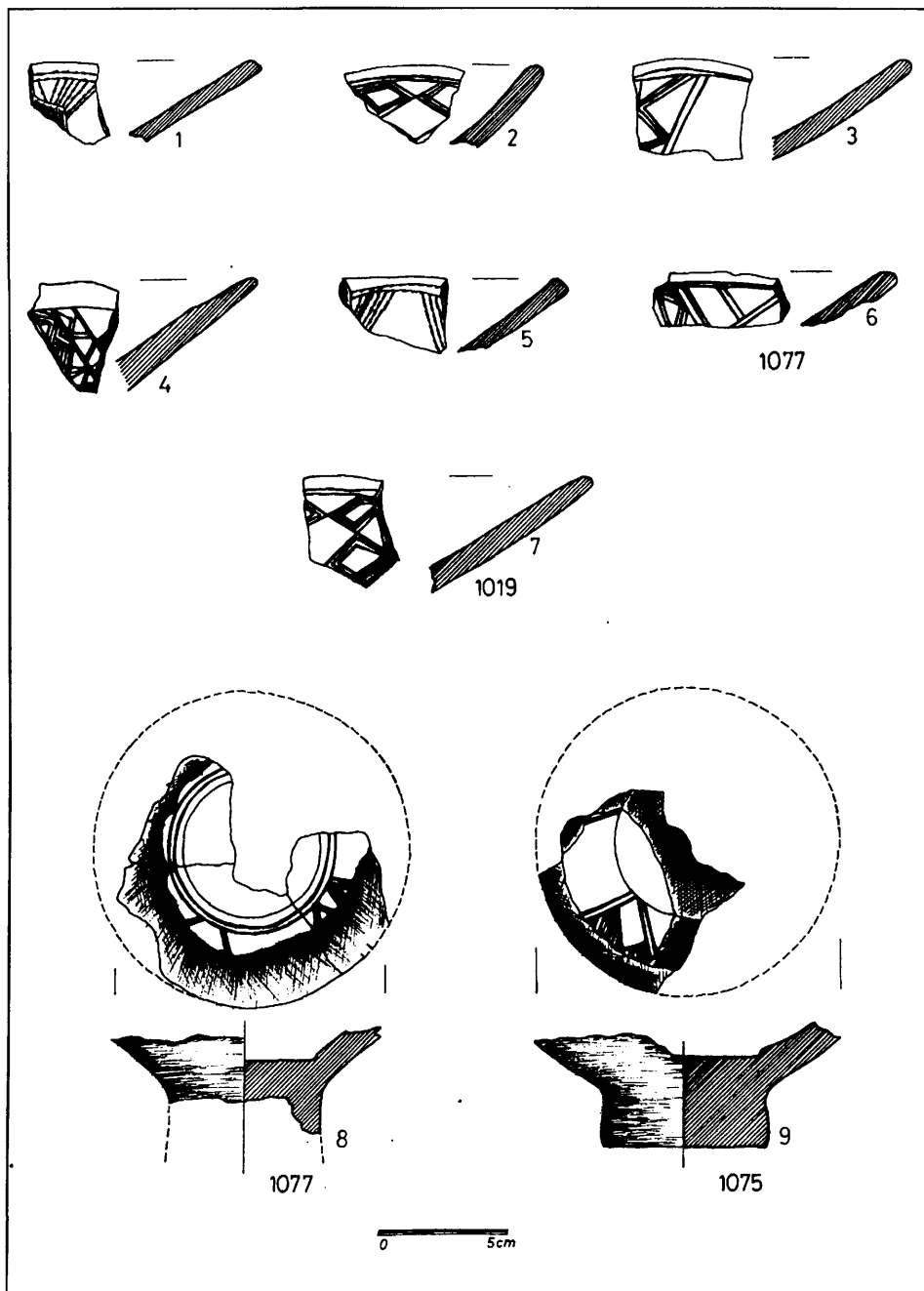
2. kép. Oszlár-Nyárfaszög. Településrészlet a Makó-kultúra sírjaival és gödreivel

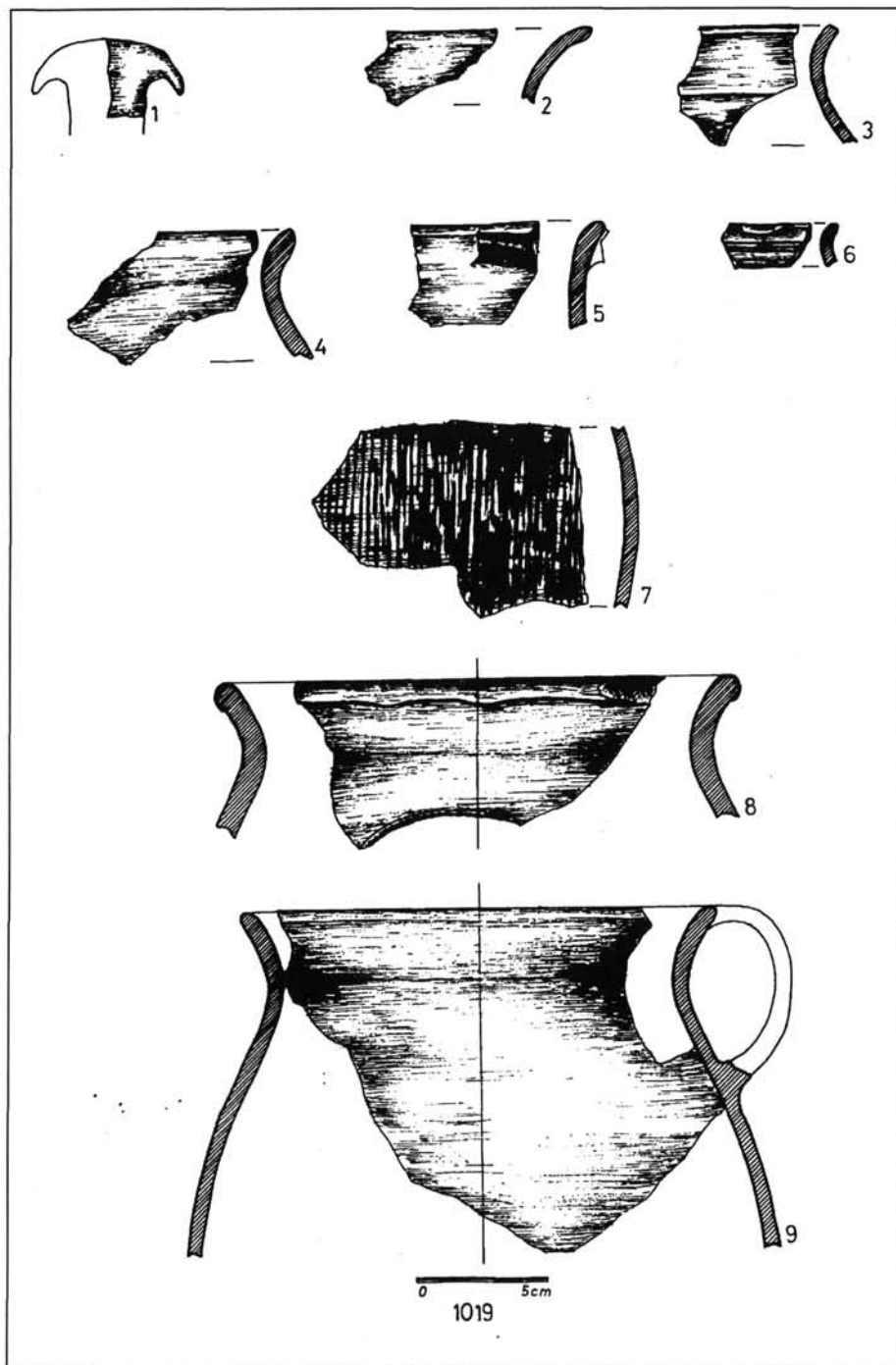
3. kép. Mezőkövesd-Mocsolyás. 1–3. A Makó-kultúra urnasírja

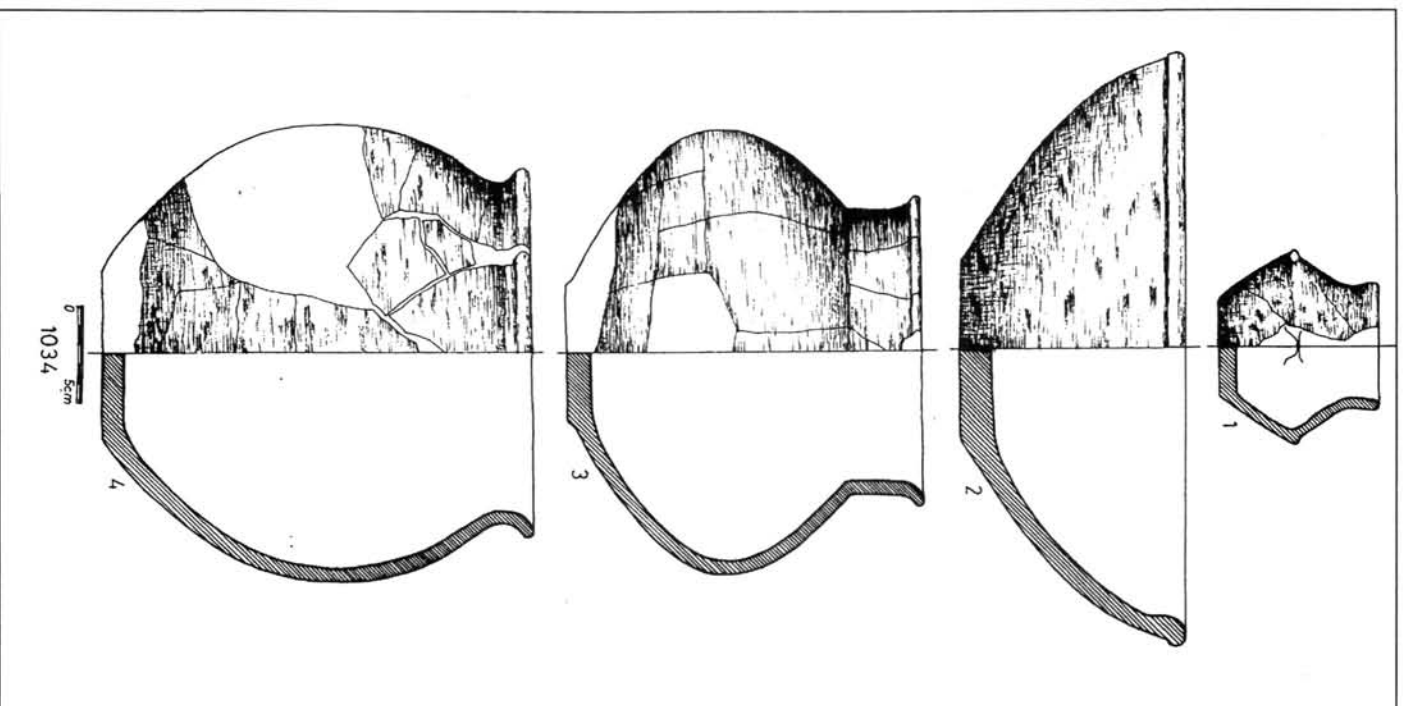
4. kép. Oszlár-Nyárfaszög. 1. 189. urnasír; 2. 180. urnasír; 3. 181. urnasír;
4. tál az 1071. sz. gödörből

5. kép. Oszlár-Nyárfaszög. Belső díszes tálak töredékei: 1. 6, 8. 1077. gödör;
7. 1019. gödör; 9. 1075. gödör

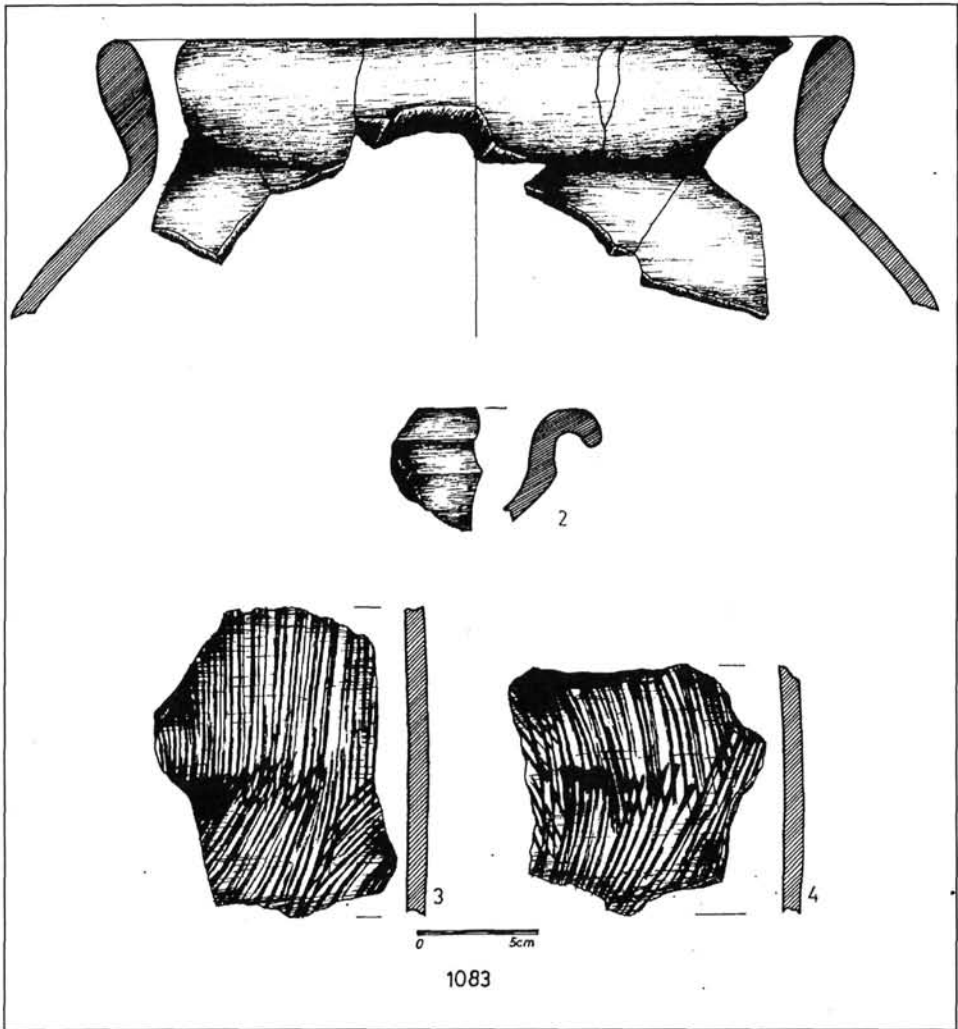

6. kép. Oszlár-Nyárfaszög. Idoltöredék: 1. 1019. gödör; edénytöredékek: 2-9. 1019. gödör

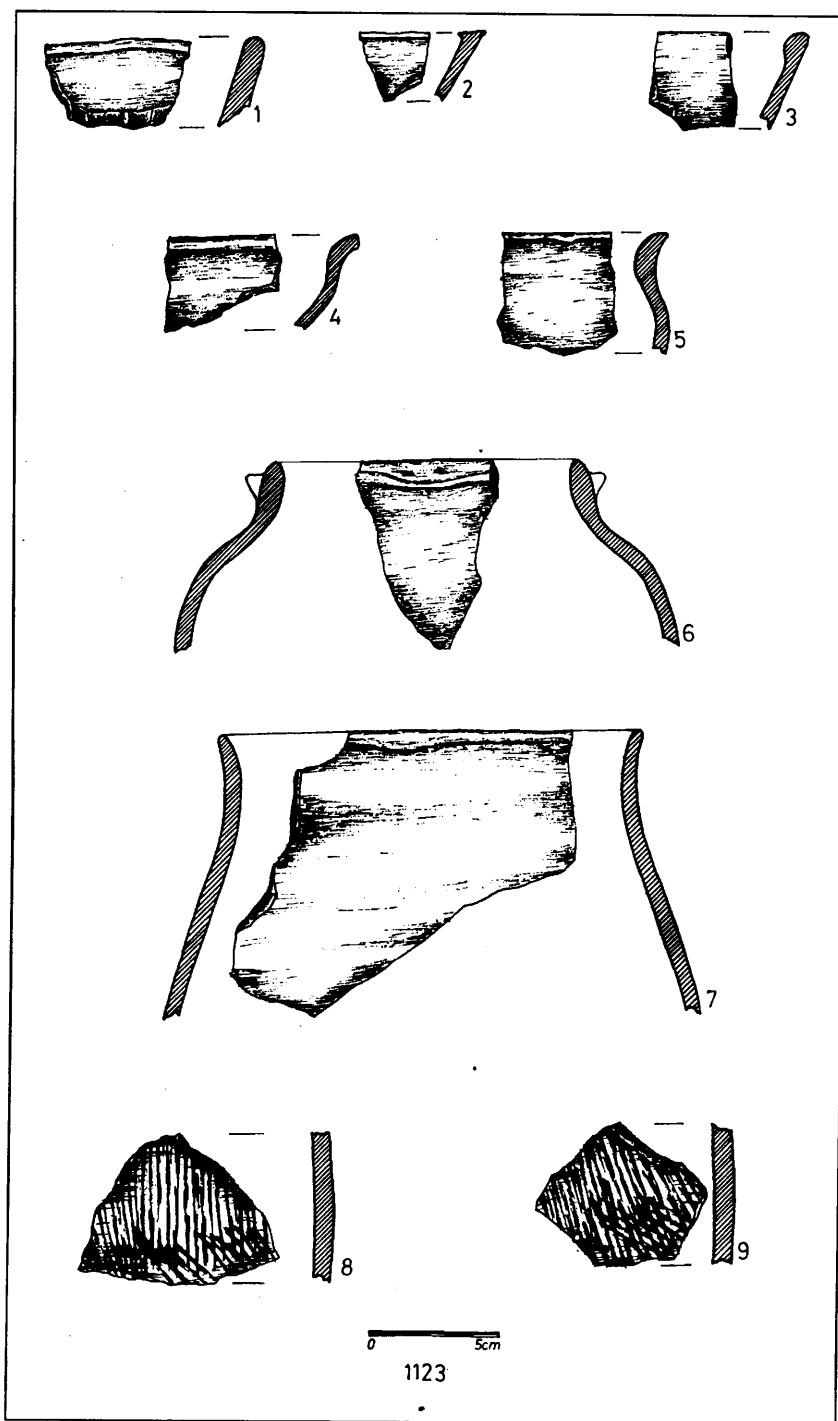

7. kép. Oszlár-Nyárfászög, Edények: 1-4, 1034, gödör

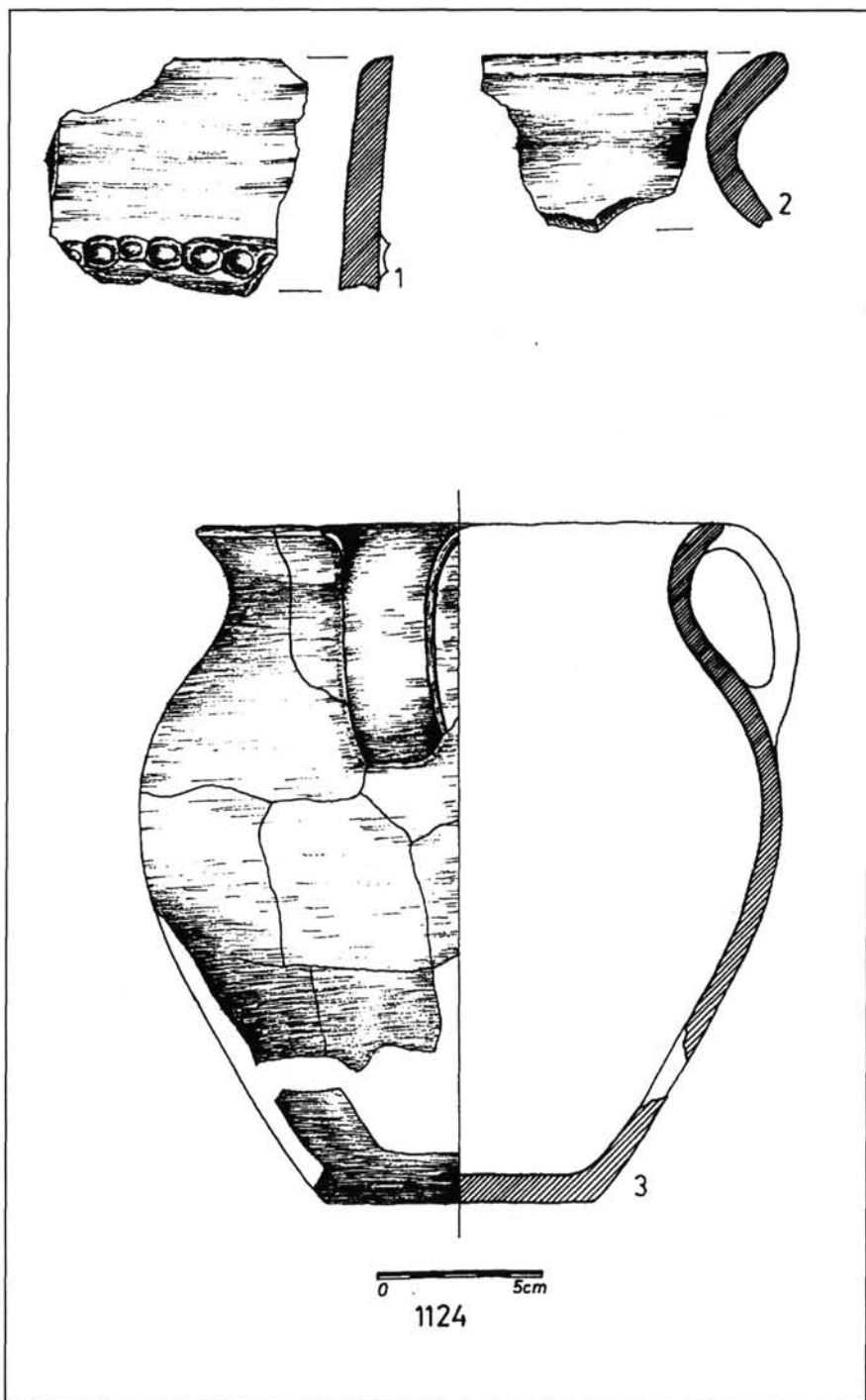

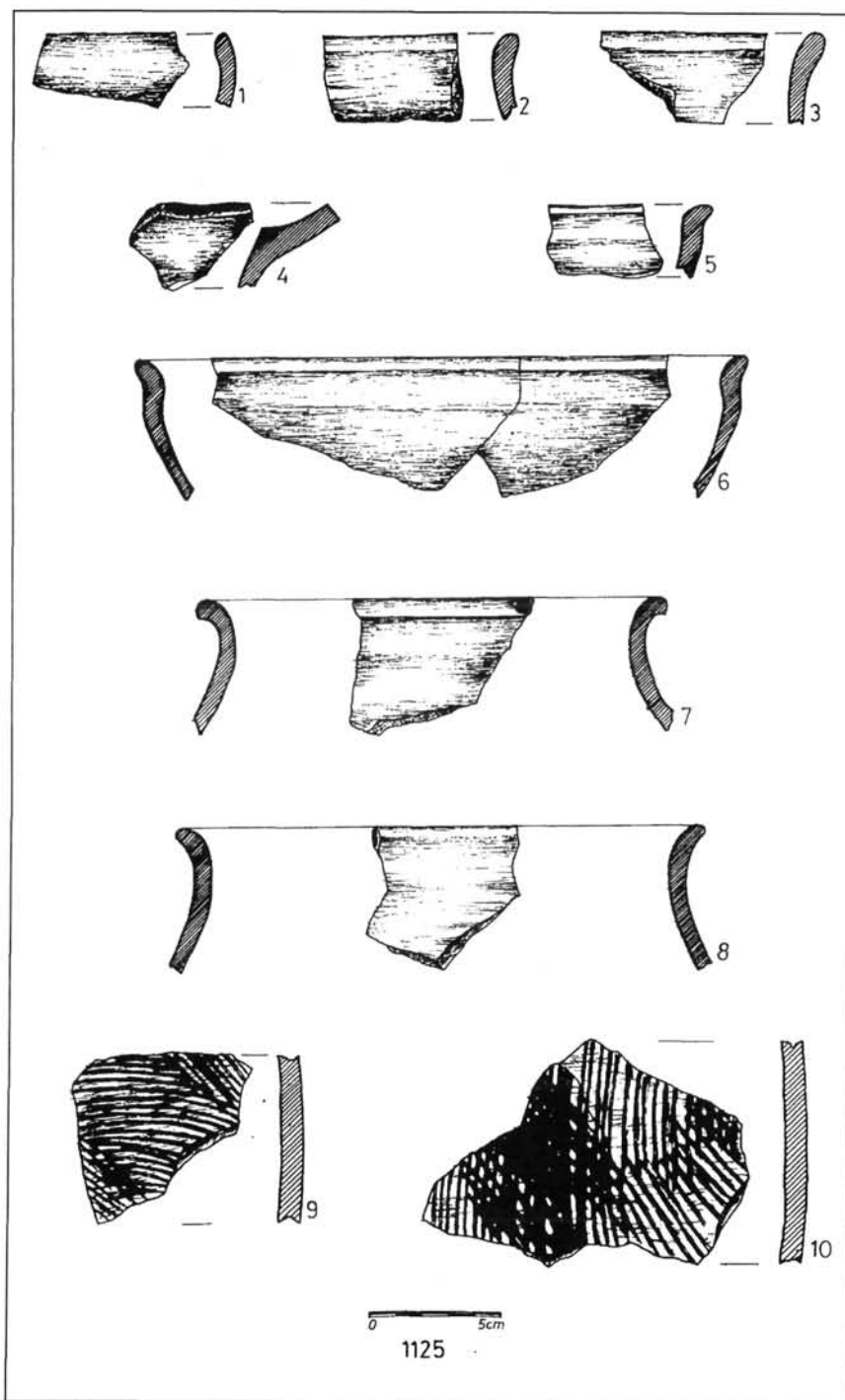
8. kép. Oszlár-Nyárfaszög. Edénytöredékek: 1-4. 1083. gödör

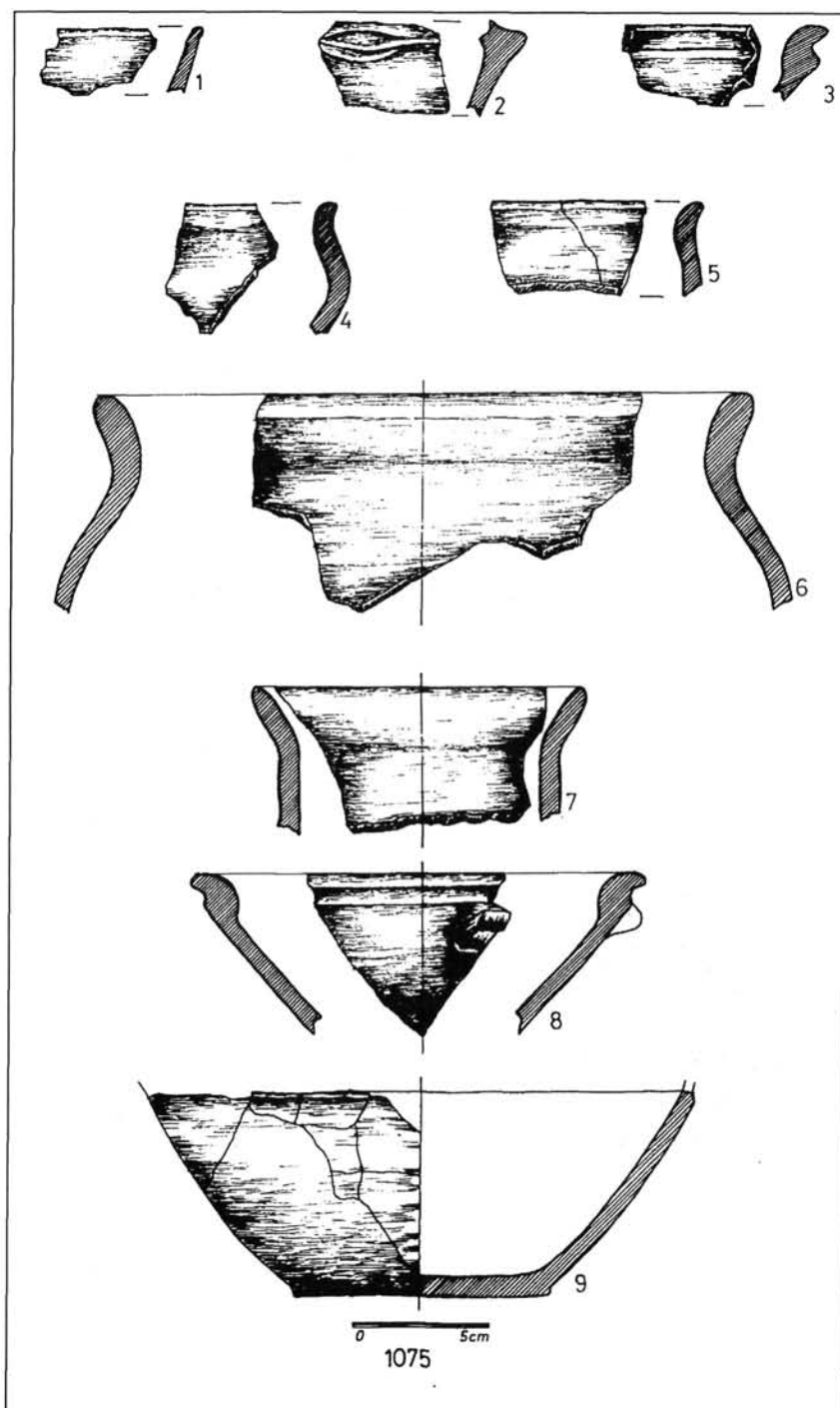
9. kép. Oszlár-Nyárfaszög. Edénytöredékek: 1-9. 1123. gödör

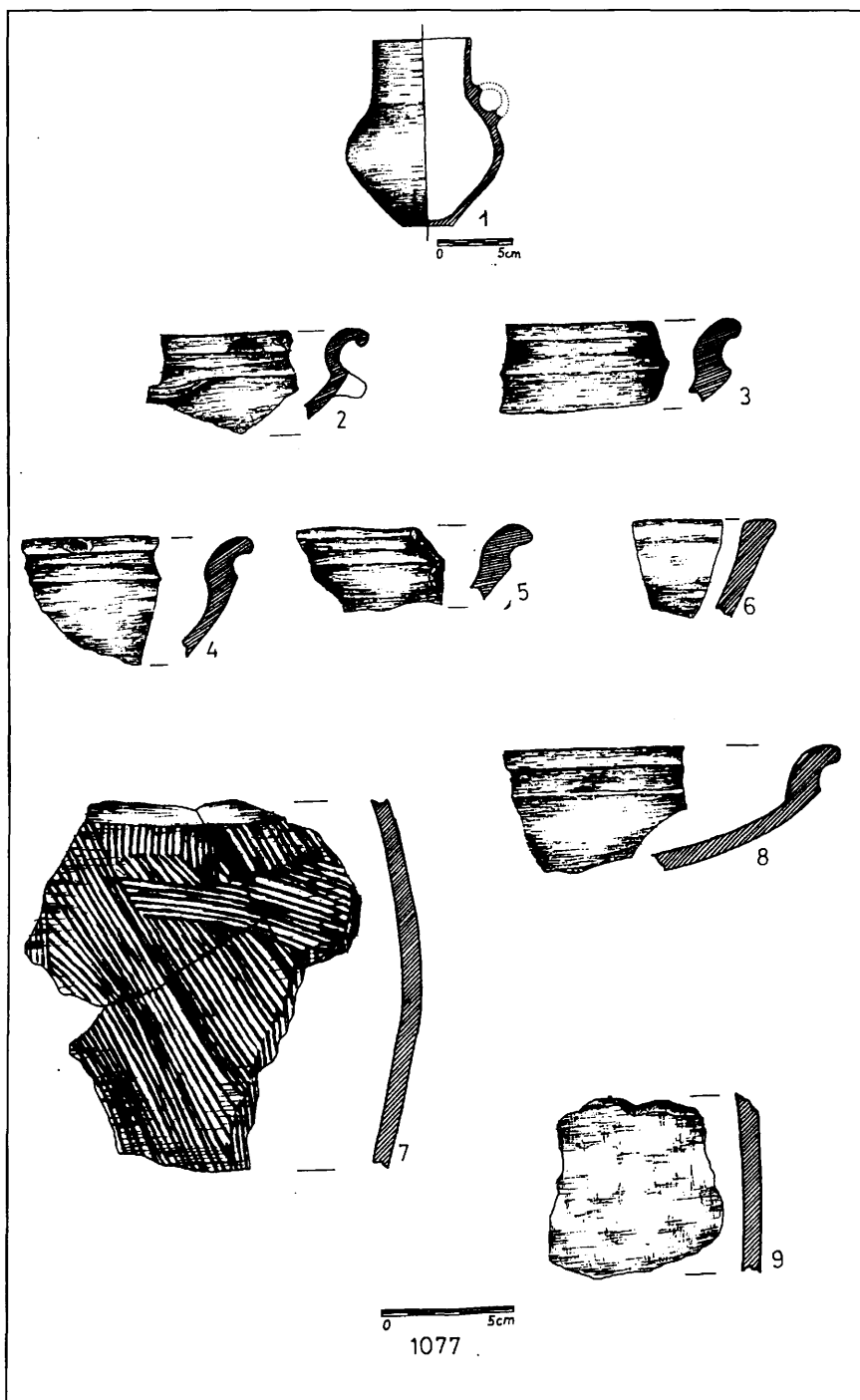
10. kép. Oszlár-Nyárfaszög. Edénytöredékek: 1-4. 1124. gödör

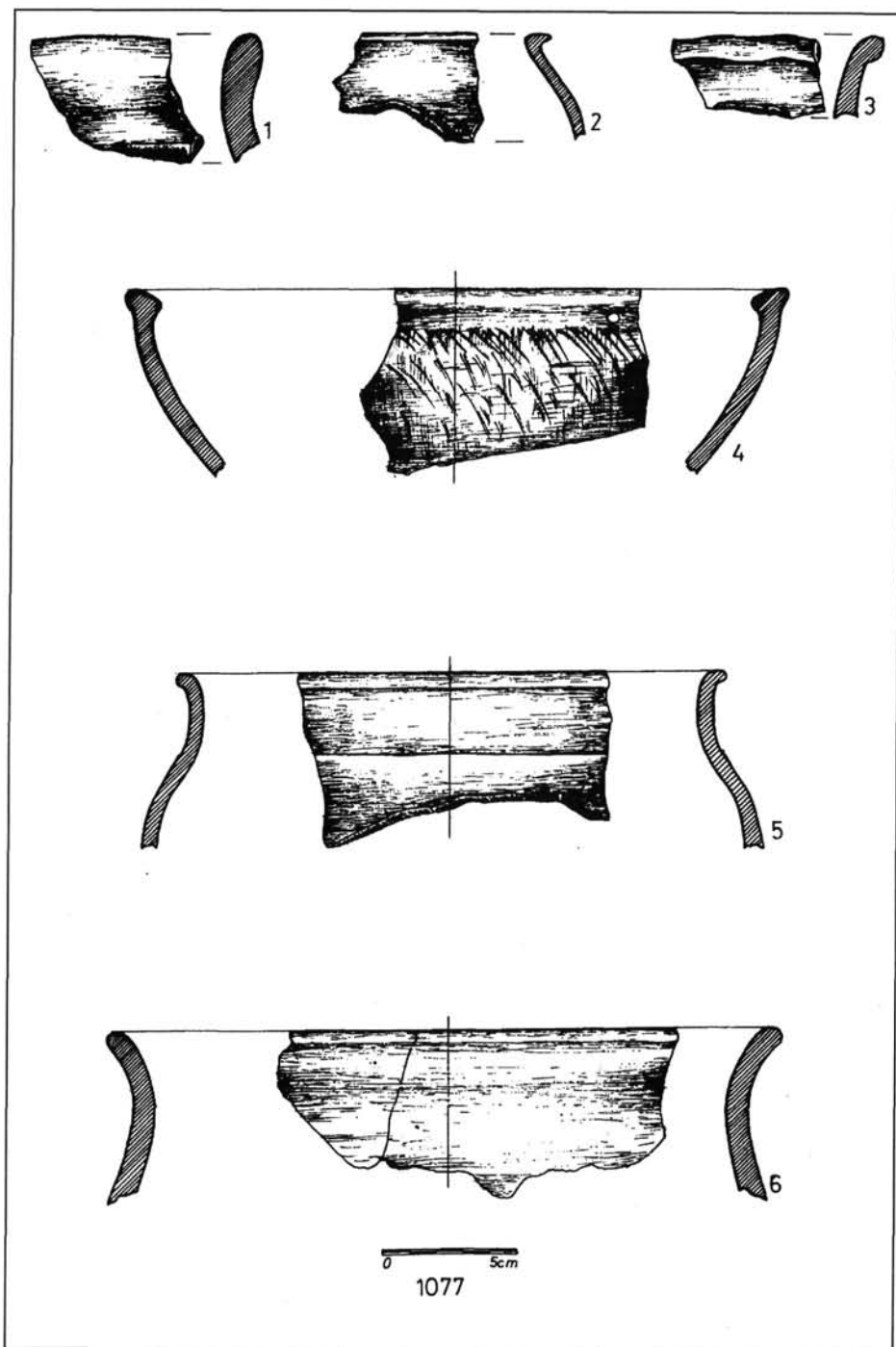
11. kép. Oszlár-Nyárfaszög. Edénytöredékek: 1–10. 1125. gödör

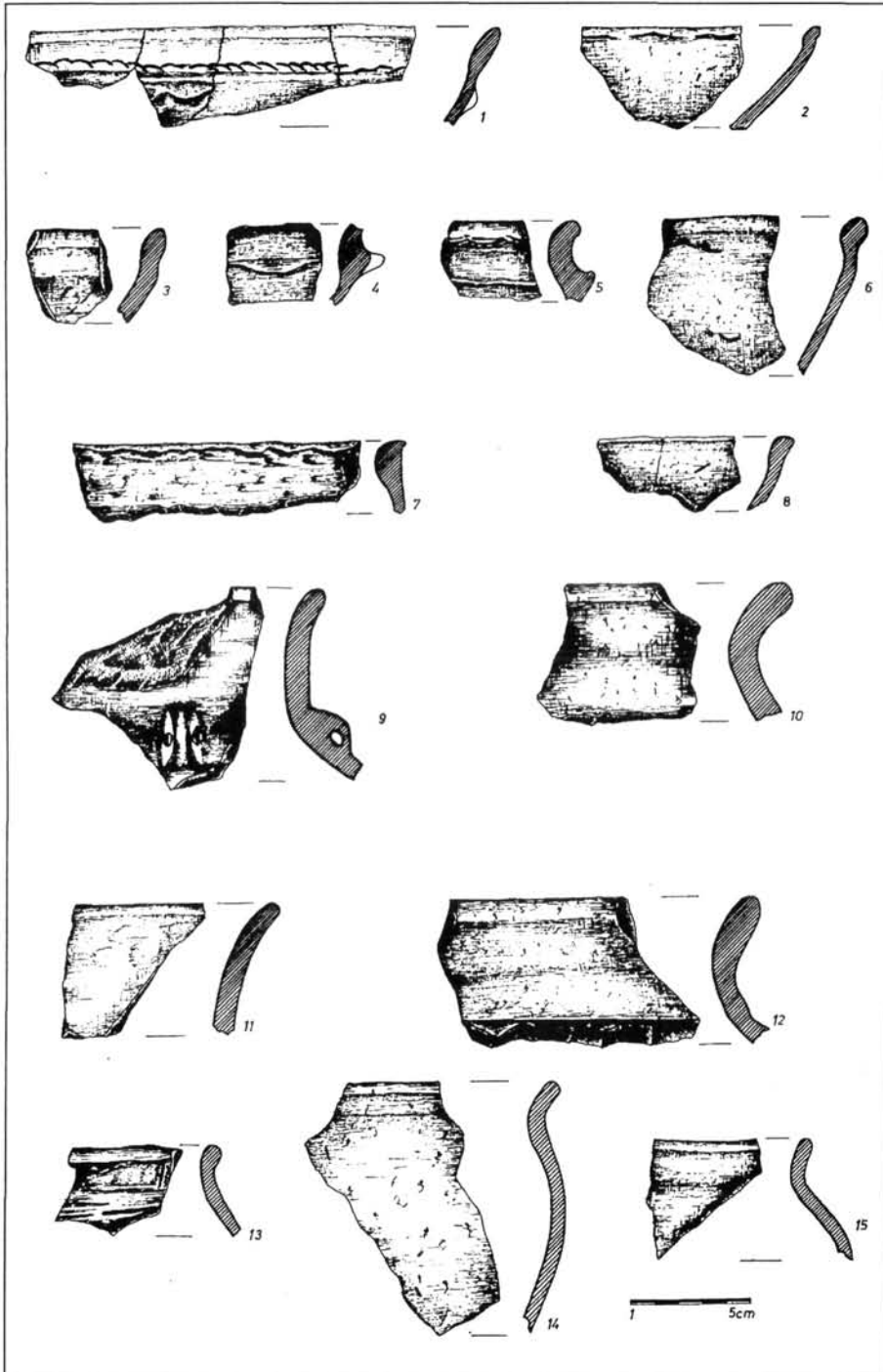
12. kép. Oszlár-Nyárfaszög. Edénytöredékek: 1-9. 1075. gödör

13. kép. Oszlár-Nyárfaszög. A Nyírség-kultúra korszója: 1. 1077. gödör; Edénytöredékek: 2-9. 1077. gödör

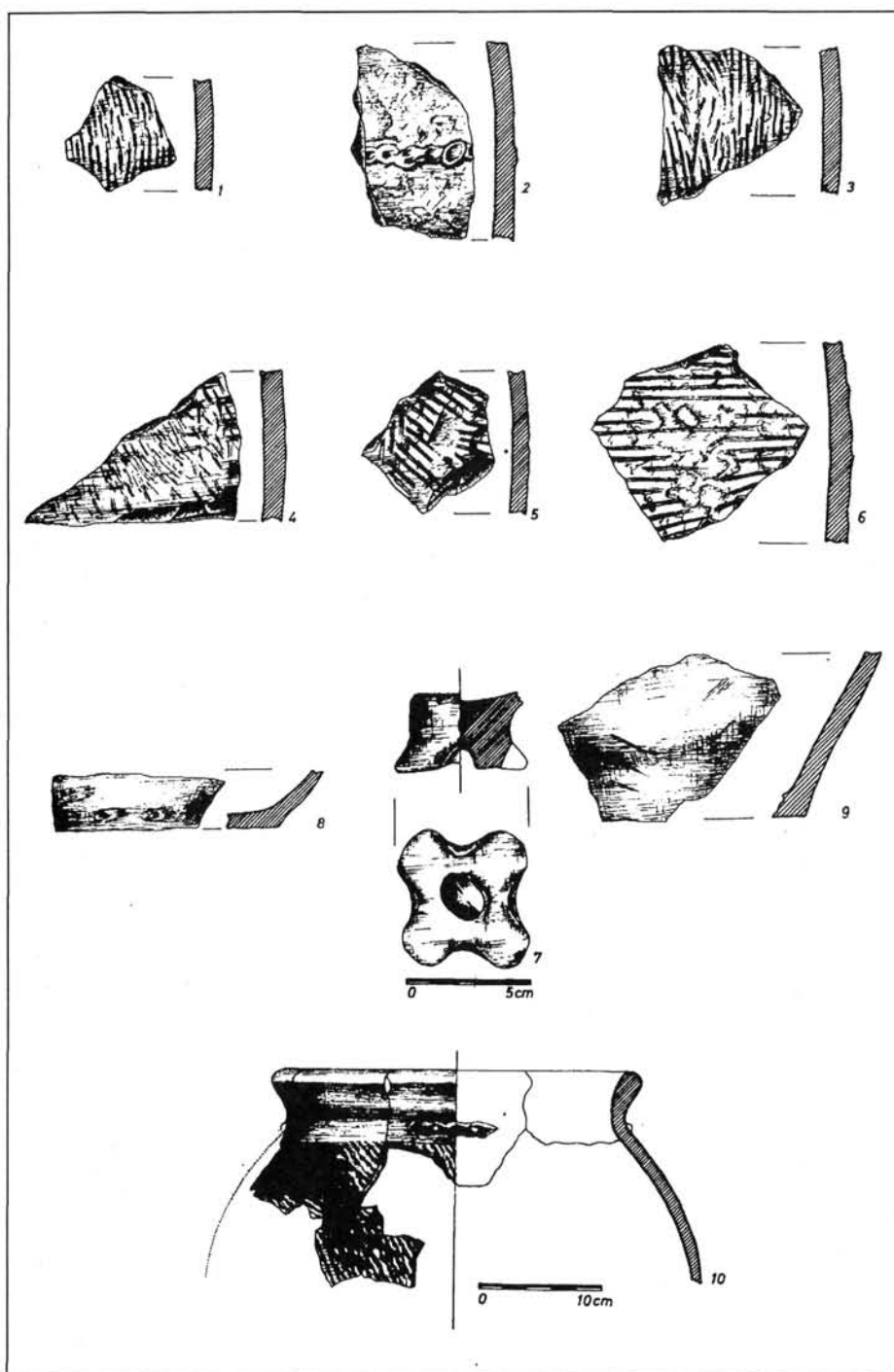

14. kép. Oszlár-Nyárfaszög. Edénytöredékek: 1-6. 1077. gödör

15. kép. Oslár-Nyárfaszög. Edénytöredékek: 1–15. 1034. gödör

16. kép. Oslár-Nyárfaszög. Edénytöredékek: 1-10. 1034. gödör

NEUERE ANGABEN ZUR VERBREITUNG UND ZUR CHRONOLOGIE DER MAKÓ-KULTUR IN NORDOSTUNGARN

Über die Verbreitung der Makó-Kultur im Komitat Borsod (-Abaúj-Zemplén) hatten wir keine Kenntnisse bis zum Anfang der 80er Jahre unseres Jahrhunderts. Die alte Feststellung sollte nur anhand der Ausgrabungen von P. Patay in Tiszalúc-Sarkad (die er dort 1974–1990 durchführte) und aufgrund der rumänischen Forschungen verändert werden, dergemäß die Makó-Kultur nicht nur das ausgedehnte Gebiet von Nordostungarn, doch auch die nordwestliche Zone von Siebenbürgen eroberte (Kalicz 1981; Némethi 1979; Roman-Némethi 1989, 245). Tiszalúc kam zur hervorragenden Bedeutung nicht nur wegen der neuen Verbreitung der Makó-Kultur, sondern auch deswegen, daß das Verhältnis zwischen der Makó- und der Nyírség-Kultur im Bereich von Tiszalúc erstmalig in Ungarn festgestellt werden konnte. Nämlich liegt Tiszalúc-Sarkad mit der Siedlung der Makó-Kultur nur in 1,5 km Entfernung von Tiszalúc-Dankadomb, wo die Siedlungsreste der Nyírség-Kultur, ohne daß ihre Funde vermischt wären, zum Vorschein kamen (Kalicz 1968, 72-73; 1981). Anhand dieser horizontalen Stratigraphie konnte N. Kalicz feststellen, daß sich die chronologische Verbindung zwischen der zwei Kulturen gegensätzlich zu den früher angenommenen Gleichzeitigkeit zur Nacheinanderfolge umwandelte. Dasselbe Verhältnis wiederholte sich bei Polgár (Kom. Hajdú-Bihar) und in Nordwest-Siebenbürgen (Sz. Máthé et al. 1997, 59-60, Némethi 1979; Roman-Némethi 1986, 212-218; 1989, 245). So wurde die Makó-Kultur zum Repräsentant der ersten Phase der Frühbronzezeit (FB I), und die Nyírség-Kultur zu der zweiten Phase der Frühbronzezeit (FB II) gleichzeitig mit dem Komplex der Frühnagyrév-Kultur geworden.

Das schwerwiegende Problem der Bronzezeitforschung ist die Bestimmung des genauen Verbreitungsgebiet der Makó-Kultur nicht nur in Westungarn, sondern auch in Nordostungarn. Dasselbe Problem tritt auch in Zusammenhang mit dem der Nyírség-Kultur auf. Anhand der neueren Forschungen wurde es klar, daß das Siedlungsgebiet der Nyírség-Kultur im Wesentlichen das der Makó-Kultur mit der obenerwähnten relativchronologischen Folgen überlappte. Früher war die Hypothese über das Weiterleben der Makó-(Kosihy-Čaka)-Kultur im Verlauf der zweiten Phase der Frühbronzezeit (FB II) nur in der Slowakei angenommen, da dort keine derentsprechende kulturelle Erscheinung bekannt ist. Ähnliche Situation konnte auch in Nordungarn auf dem Gebiet nördlich des Frühnagyrév Siedlungsgebiet und westlich der Nyírség-Verbreitung festgestellt werden, wo sich keine von diesen Kulturen verbreitete. Zur Lösung dieses Problem leisteten die Ausgrabungen bei Oszlár wichtige Stützpunkte.

Anhand der in Zusammenhang mit dem Autobahnbau seit 1993 durchgeführten Rettungsgrabungen im südlichen Teil des Komitats Borsod gelang es die Verbreitungskarte der Makó-Kultur mit neueren Fundorten bereichert werden. Bei Mezökövesd wurde ein vereinzelter Komplex, vermutlich ein beschädigtes Brandgrab freigelegt (Abb. 1). Bei Mezökerecsztes und Gelej kamen mehrere Siedlungsobjekte mit reichem Fundmaterial zum Vorschein. Diesen folgte unsere Grabung noch östlicher, bei Oszlár 1996-97 (Abb. 3-14).

Der Fundort Oszlár-Nyárfaszög liegt in der Nähe des westlichen Grenzgebietes der Nyírség-Kultur. Im Verlauf der Ausgrabungen wurden auch mehrere Objekte der Makó-Kultur freigelegt. Unerwartet kam ein typischer Krug der Nyírség-Kultur (Abb. 13, 1) aus einer ungestörten Siedlungsgrube der Makó-Kultur vor. Aus diesem

Fundzusammenhang könnte die Folgerung gezogen werden, daß die Nyírség-Kultur in Osten und die Makó-Kultur im Westen des Komitats Borsod in einer derselben Zeitepoche parallel lebten. Mit der Analyse des Problems kamen wir zu einer differenzierteren Folgerung, demgemäß in einem *bestimmten* Gebiet die Makó-Kultur (FB I) auch bis zur Zeit der Nyírség-Kultur (FB II) dauerte und beide Kulturen eine Zeitlang parallel lebten. Anhand der neuen Funde konnte es festgestellt werden, daß die Makó-Kultur im westlichen Teil des Komitats Borsod mit anderen Gebieten Nordungarns nicht nur die erste Phase der Frühbronzezeit (FBI), sondern auch die zweite Phase (FB II) gleichzeitig mit der Frühnagyrév- und Nyírség-Kultur überlebte. Diese Bestimmung scheint auf alle Gebiete der Makó-Kultur, wo sich weder die Frühnagyrév- noch die Nyírség kultur verbreitete, gültig zu sein.

Der Fundort von Oszlár-Nyárfaszög liegt auf einer zungenartigen flachen niedrigen Erhöhung, deren Umgegend vor der Flußregulierung im ganzen Jahr mit Wasser der Theiß und der Hejő bedeckt war, weswegen diese Stelle außerordentlich günstige Möglichkeit zur verteidigten Besiedlung leistete. So war dieses Areal in mehreren Epochen besiedelt. Die ersten Bewohner gehörten zur frühbronzezeitlichen Makó-Kultur im 3. Jahrtausend v. Chr., bald einige Jahrhunderte später in der zweiten Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. besiedelten die Träger der jung- und spätbronzezeitlichen Egyek- und Berkesz-Kultur diese Stelle am intensivsten, einen kleinen Teil des Wohnplatzes mit einem Quergraben bekräftigt. Auch in der Sarmatenzeit und in der Spätvölkerwanderungszeit blieb der Fundort nicht unbewohnt.

In der Mitte der beinahe 2 Hektar ausmachende Grabungsfläche haben 4 Urnengräber der Makó-kultur erschlossen, die vermutlich zu einer kleinen Gräbergruppe gehörten und wurden sie leider wegen des Tiefpfluges stark beschädigt. Bis jetzt sind größere Grabfelder aus dieser Kultur noch unbekannt. Das Tortenritual der Makó-Kultur war die Verbrennung der Leichname, die in Westen überwiegend durch Brandschüttung, im Osten aber ausschließ durch Urnenbestattungsweise ausgeführt war (Kalicz 1984a, 95; Némethi 1979; Roman-Némethi 1989, 245; Némethi-Roman 1995, 25; Kalicz-Schreiber 1994). In Oszlár waren die Gräber dürftig. Außer der größeren bauchigen Amphoren- oder Töpferurnen kamen nur je ein kleines Krüglein, Henkeltasse oder kleines Topf (Abb. 3, 1-3).

Unter den mehr als 1000 Objekten von unterschiedlichem Zeitalter wurden auch 20 Gruben der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur freigelegt, die sich auf einer ganz kleinen, kaum 100 m² Fläche, von der Gräbergruppe ca 250 m entfernt, im zungenförmigen Endbereich des Siedlungsareals konzentrierten (Abb. 4). Alle waren kreisförmige oder leicht ovale Gruben von kleinem Durchmesser. Die meisten Gruben enthielten im unteren Teil kräftige organische Ausfüllung, reiche Keramik und Tierknochen. Die meisten Tierknochen trugen Brandspuren und waren stark zerstückelt. In einem einzigen Falle stoßen wir auf starke, kompakte Schicht von gebranntem Hüttenlehm. Die Stelle der Bauten fanden wir nicht. Es läßt sich vorstellen, daß die Bauten entweder außerhalb der freigelegten Arealen, oder inmitten der Gruben auf einer fundleeren Fläche standen.

Die Technik der Keramik kann durch die Sandkörner bei der „Grobkeramik“ und durch die Feinschlammung bei der „Feinkeramik“ charakterisiert werden. Beide Gattungen der Keramik wurde mit Hilfe der Reduktionsbrennung hergestellt.

Zu den Haupttypen der „Feinkeramik“ gehört die innenverzierte Fußschüssel (Abb. 5). Diese besondere Gefäßform. hat sich im ganzen Gebiet der Makó-Kultur allgemein verbreitet (Kalicz 1968, 84; 1984a, 96; Kalicz-Schreiber 1994). Genauso häufig erscheint sie in der älteren Phase der Somogyvár-Vinkovci-Kultur (Bándi 1981; 1984,

127; *Bondár* 1995, 10; *Ecsedy* 1978, 84). Dieses vermutlich in der sakralen Sphäre verwendete Gefäß kann als Erbe der Vučedol-Kultur betrachtet werden (*Dimitrijević* 1982; *Kalicz* 1984a, 100). Zu den weiteren Typen der „Feinkeramik“ in Oszlár gehören die kleinen Henkelkrüglein, Töpfe, Amphoren, ferner die einfache Schüsseln und die mit Wulstenrand. Seltene Verzierung der „Feinkeramik“ ist die glatte plastische Leiste und die flachen Knubben (Abb. 1, 2-3, Abb. 3, 2-3, Abb. 6, 2-6, Abb. 7, usw.).

In die Kategorie der „Grobkeramik“ rechnen wir die großen, tiefen Schüsseln (Abb. 3, 4, Abb. 14, 4), und die Töpfe, am häufigsten mit stark verdicktem Hals und Rand. Für beide Kategorie ist der Besenstrich, manchmal die raue Oberfläche und die umlaufende Tupfenleiste typisch (Abb. 3-14).

Ein kleiner Idolbruchstück ist alleinstehend in der Makó-Kultur (Abb. 6, 1). Auch er kann als Erbe der Vučedol-Kultur betrachtet werden.

In der materiellen Kultur können wir einstweilen keinen Unterschied zwischen der älteren und der jüngeren Phase feststellen. Diese Aufgabe soll bald durch die zukünftige Forschung gelöst werden.

Judit Koós

SZERTARTÁSI EDÉNYEK A BRONZKORBÓL

P. FISCHL KLÁRA

Dolgozatom témája egy, a hazai középső bronzkor kerámiaművészetében ritkán megjelenő forma: az ún. kiöntőcső, álkiöntőcső, pseudokiöntőcső és oszlopfül. E tárgytypust formailag két nagyobb csoportra lehet tagolni: 1: a valódi, funkcióval bíró, lyukas kiöntőcsövek; 2: az ezek utánzatának tekinthető, formailag velük azonos, de tömör példányok. Az utóbbi esetben csak az oszlopszerű, általában kerek átmetszetű füleket vettem figyelembe, melyek felső kiképzése utal az eredeti, lyukas kiöntőcsövek felső, gyűrűszerű kialakítására.

A Nitriansky Hradok/Kisvárad (Sk) lelőhelyen kiásott többretegű telep klasszikus magyarádi rétegéből került elő az az edény, amely először keltette fel a kutatás érdeklődését a kiöntőcsövek iránt. Itt egy tipikus magyarádi edényforma peremét és vállát köti össze a négy, valódi kiöntőcső (1. kép 1¹; *Točik* 1981, 214, XCIII 5–8). Földrajzilag nem messze, a patincei/patpusztai (Sk) temető 10. sírjában egy, az észak-dunántúli mészbetétes kultúra fiatal szakaszába sorolható edényen találhatunk hasonló üreges kiöntőcsövet. (1. kép 2; *Dušek* 1960, 246, Taf. VIII/14). A síregyüttesnek a kultúra fiatalabb szakaszába való datálását a kiöntőcsöves edény kísérőleletei is alátámasztják. Átfűrt, négy, hengeres kiöntőcsöve van a somogyacsa-gerédpusztai edénynek (1. kép 3), mely esetben a „különleges csövek” egy késői északi mészbetétes urna vállát és nyakát ívelik át. E tárgyat már többször, több lelőhellyel közölték a szakirodalomban (Karád-Gerédpusztá: *Bándi-Kovács* 1970, 33, Abb. 3; 1974, IX. 12; Taszár: *Bóna* 1975 Taf. 263/3), valódi lelőhelyét és lelőköörülményeit Honti Szilvia tisztázta (*Honti* 1994, 6, VI. tábla 12). A Perjámos-kultúra battonyai temetőjének 127. sírjában egy, a kultúra klasszikus szakaszába illeszkedő korsón láthatunk négy valódi kiöntőcsövet. A korsó érdekessége, hogy alsó részén ujjbenyomkodással tagolt borda fut körbe, mely a kultúra nagyméretű ún. hármas testtagolású edényeinél megszokott.² E sír második korsója jól illeszkedik a Perjámos-kultúra forma- és díszítésvilágába, míg a harmadik edény kulturális besorolásra nem alkalmas fazék, melyet ez esetben urnaként használtak (*Szabó* 1986, 85, 52. kép³). A valódi kiöntőcsövek felfelé szélesedő, tölcserű kialakításával találkozunk a mokrini temető 107. sírjában, ahol egy korai tálformához kapcsolódnak e csövek (1. kép 7; *Girić* 1971, 92, 107. sír 2. melléklet T. XXXII, T. XCII). Ez utóbbi tehát az általunk eddig is-

¹ Az illusztráción látható edények az eredeti publikációk másolatai, vagy átrajzolt képei. Méretarányuk különböző.

² Nem eldöntött egyelőre, hogy e nagyméretű, hármas testtagolású edényeket csak a kultúra fiatalabb szakaszába sorolhatjuk-e. A hasán kannelurákból kialakított díszű és alsó harmadán ujjbenyomkodással tagolt bordával ellátott példányokat minden esetben a Perjámos-kultúra életének utolsó szakaszába datáljuk. Így a battonyai klasszikus testfelépítésű korsó alsó harmadán látható borda az edény datálását a fiatal szakasz felé tolja.

³ A battonyai temető legutóbbi ásatásának leletei közöletlenek, itt szeretném megköszönni az ásatónak, Szabó János Józsefnek, hogy dolgozatomban felhasználhattam a temető leletanyagát.

mert legkorábbi, funkcióval bíró példány, mely abban is eltér a korábban felsoroltaktól, hogy ez esetben nem urna formájú edényhez, hanem tálhoz kapcsolódik a vizsgált tipológiai sajátosság.

A csanytelek-paléi bronzkori temető 83. sírjának díszedényén négy oszlopfül-álkiöntőcső köti össze a peremet a vállal (1. kép 5; *Lőrinczy–Trogmayer* 1995, 57–58, 23. kép 10). Az oszlopfülek kissé túlnyúlnak a kihajló peremen, végük karimásra van kiképezve, melyeken belül ujjbenyomással jelezték az átfúrás helyét. Az edény vállán egy ötödik kis szalagfül ül. A tárgyalat edény testfelépítése a Perjámos-kultúra ún. hármas testtagolású edényformájával mutat rokonságot, bár a díszítőmotívumok elhelyezkedése és a cilindrikus nyak nem feltétlenül utal ebbe a formakörbe. Teljesen megfelel azonban a Perjámos-kultúra tipológiai kritériumainak a túrkevei edény (1. kép 4; *Csányi–Tárnoki* 1992, 164, Abb. 121), melyen szintén négy, tömör oszlopfület található. Ez esetben a Perjámos-kultúra emlékanyagába való besorolás a lelőhely (Túrkeve-Terehalom: Gyulavarsánd-Ottomány tell) és az előkerülési viszonyok (koszideri réteg) ellenére is egyértelmű. Így két, a Perjámos-kultúra formakincsébe sorolt különleges dísz edényünk van, melyek egyike sem e kultúra törzsterületéről került elő. A surčini edény szintén urna formájú, melynek fényképén jól kivehető, hogy az oszlopfülek és a perem találkozásánál a készítő utal az eredeti funkcióval ellátott darabok peremkiképzésére (1. kép 8; *Childe* 1929, Fig. 155). Ennek az edénynek a testformája a mészbetűes kultúra formakincsével mutat rokonságot. Vatyai törzsterületről is ismert számunkra egy e körbe vonható edény, melynek testkiképzése egyedi, oszlopfülei vagyis nem átfúrt álkiöntőcsővei azonban háromszöghöz hasonló átmetszettel rendelkeznek (Alpár: 1. kép 6; *Bóna–Nováki* 1982, 80⁴, XLV/4). Ez esetben az edény peremét és a test felső részét kötik össze a fülek, melyeknél már kevésbé utalnak az eredeti funkcióra, a perem és fül találkozásánál.

Az eddig tárgyalat általában nagyméretű, urna vagy korsó formájú edényeken kívül a battonyai temetőben két csontvázás sírban is találunk olyan ívelt nyakú, kónikus testű tálat, melyeken a vizsgált ujjbenyomással jelölt végű oszlopfül négy-négy példánya látható (92. és 106. sír; *Szabó* 1986, 61, 71, 32. kép, 41. kép). A battonyai temető kronológiai besorolása közel áll a mokrini temetőéhez, noha az előbbi néhány sírja a koszideri korszak felé mutató sajátosságokat is hordoz. Ezáltal nem meglepő, hogy e temetőben a mokrini, valódi kiöntőcsöves tál utánezatainak tartható tömör álkiöntőcsöves tálak kerültek elő. E temető továbbá jó példája, hogy egy időben használatban voltak lyukas és tömör kiöntőcsővel ellátott edények is.

Míndezek mellett több, edényhez nem köthető kiöntőcső-töredék is ismert a középső bronzkori kultúrák köréből: Szihalom-Árpádvárról (*Kalicz* 1968, 119, LXXX/2) és Törökszentmiklós-Terehalomról (*Tárnoki* 1996, 36. tábla 10) a hatvani kultúra telltelepeiről, Gyulavarsánd-Laposhalomról (*Bóna* 1975, Taf. 143/11–12), illetve Békés-Várdombról (*Banner–Bóna* 1974, 19. tábla 13, 16) a gyulavarsándi kultúra telljeiről.

Banner a békési leletek kapcsán már említi a gyulavarsándi és a szihalmi töredékeket. Rekonstrukciójukat a Nitriansky Hradok-i/kisváradai edény alapján képzei el (*Banner–Bóna* 1974, 50, 56). Trogmayer Ottó e töredékeket a tápéi (*Trogmayer* 1975, 101–102, Tafel 41) egy kiöntőcsővel rendelkező edény alapján nem tartja a fenti körbe sorolhatónak. Ő az egy és négy kiöntőcsővel rendelkező edények két külön csoportjával számol (*Lőrinczy–Trogmayer* 1992, 8–9). A tápéi edény csöve azonban felfelé erősen

4 A szerző itt párhuzamként a kerekegyházi „oszlopfüles” edényre hivatkozik. A Kovács Tibor által 1975-ben készített tanulmány 3. ábrájának 14. rajzán látható edényről valóban nehéz eldönteni fülének formáját (*Kovács* 1975, Abb. 3/14), ám a Tompa által közölt fényképen nyilvánvalóvá válik, hogy itt egy ansa lunátás kiképzésű szalagfüles urnáról van szó (*Tompa* 1936, Tafel 29/1).

szélesedik és felső vége nem duzzadt koronggal zárul, vagyis szoros formai analógiát nem jelenthet.

Egyedi formát képvisel a „Tószeg D szintjéből” előkerült hatvani tálfazék, melyen négy a vállból, illetve a fülek feletti résztől induló, a perem alatt véget érő, egyértelműen díszítő funkciót betöltő kiöntőcső-utánzat látható (1. kép 9; *Childe* 1929, Fig. 213/a).

A fentebbi lelőhelyekről származó tárgyakat az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:

1. Négy, valódi kiöntőcsővel rendelkező, urna vagy korsó formájú edények. E körbe a fiatal (Patince/Patpuszta), illetve a koszideri korú (Somogyacsa-Gerédpuszta) északdunántúli mészbetétes kultúra, a klasszikus magyarádi kultúra (Nitriansky Hradok/Kisvárad) és a Perjámos-kultúra érett szakaszának (Battonya) edényei tartoznak, továbbá a négy valódi kiöntővel ellátott mokrini tál.

2. A töredékesen ránk maradt kiöntőcsövek a hatvani és a gyulavarsándi kultúrák lelőhelyeiről e középső bronzkori kultúrák klasszikus szakaszaiból.

3. Urna formájú edényeken levő tömör kiöntőcső-utánzatok: kettő a Vatyá-kultúra (Alpár⁵ és Csanytelek) és egy a gyulavarsándi kultúra (Túrkeve-Terehalom) lelőhelyeiről, bár az utóbbi két edény a Perjámos-kultúra formakincsébe sorolható. E csoportba tartozik a surčini edény is. Valamennyi a koszideri korszakba datálható.

4. A battonyai temető táljain levő, tömör kiöntőcső-utánzatok és a tószegi, eddig pontos párhuzam nélküli darab.

Az 1–3. csoport tagjai a középső bronzkor második feléből és záró szakaszából, a koszideri korszakból származnak a mokrini tál kivételével, míg a 4. csoport tagjai idősebbek.

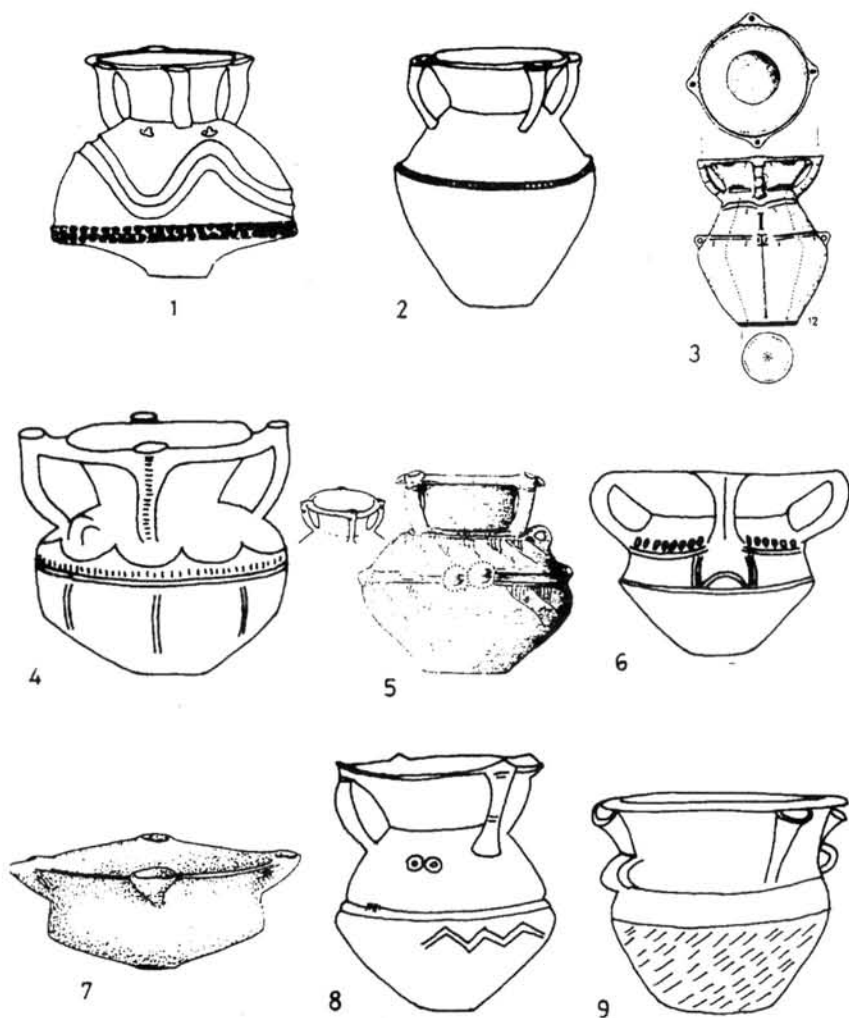
A tipológiai vizsgálódás során a csanyteleki és a túrkevei edények kis, vállat átívelő füle egy újabb leletcsoportra irányítja a figyelmet. A négy plusz egy fülelrendezés ugyanis kedvelt motívuma a késői hatvani kultúrának.⁶ E kultúra táljain azonban szalagfülek találhatóak (Dunakeszi: *Bóna* 1975, Taf. 54/3; Bag-Peresdűlő: *Tárnoki* 1988, Pl. 8/1–2, 4–5; Jászdózsza-Kápolnahalom: *Stanczik* 1988, 114 kép; Tószeg: *Bóna* 1979–80, 17. kép; Buják-Tarisznyapart, Kerekdomb: *Tárnoki* 1996, 58. tábla 2, 76. tábla 5, Piliny-Várhegy: *Kovács* 1989, 1. kép 12). Ezen szalagfüleknek az edények felső pereméhez való tapadását úgy képezték ki, hogy a fül és a perem egybedolgozása vízszintes síkot vagy felfelé álló bütyköt képez, vagyis elképzelhető, hogy e füleknek speciális előképük lehetett.⁷ A két „dísz” – a négyes kiöntőcsőkombináció és a hatvani szalagfülek – között lehet tartalmi kapcsolat, de egyszerű formai egybeesés is.

Amennyiben a tárgyalta jelenséget tipológiai alapon vizsgáljuk, azt a megállapítást vonhatjuk le, hogy a középső bronzkor idején szinte minden Kárpát-medencei kultúra területéről ismerünk egy-egy ide sorolható tárgyat, melyek közül szorosabb kapcsolatot a csanyteleki és a túrkevei illetve a patincei/patpusztai és a somogyacsai mutat. Ez utóbbi megállapítás azért sem meglepő, mivel a vizsgált edényeket speciális díszük köti össze, melyet más-más kultúrák testformájára helyeztek el. Az egyazon kultúrához sorolható edények esetében a kapcsolat tehát nemcsak a kiöntőcsövek, hanem a testforma alapján is jelentkezik.

⁵ Inkább oszlopfül.

⁶ A vállat átívelő kis fül hatvani gyökereit a battonyai temető 74. és 109. sírjának edényei példázzák, a koszideri korszakban kedvelté vált ez a motívum, amit a rákospalotai edény is mutat (*Mozsolics* 1967, 111, Abb. 34).

⁷ A fentebb említett surčini edény fülének felső kiképzése is ebbe a kategóriába tartozik, míg azonban Surčiban kerek átmetsetű fülek, e csoportban szalagfülek vannak.

1. kép. Kiöntőcsöves és álkiöntőcsöves edények a Kárpát-medence bronzkorából. 1: Nitriansky Hradok/Kisvárad, 2: Patince/Patpuszta, 3: Somogyacsa-Gerédpuszta, 4: Túrkeve-Terehalom, 5: Csanytelek-Palé, 6: Alpár, 7: Mokrin, 8: Surčin, 9: Tószeg.

Mint azt a bevezetőben is hangsúlyoztam a fent felsorolt edények között élesen el kell különíteni a használható, lyukas és a díszítőelemként alkalmazott tömör „füllel” ellátott példányokat.

A valódi kiöntőcsővel bíró tárgyaknál elsősorban az elnevezés igekötőjének – kiöntőcső – vizsgálatával kell kezdeni. E csövek kialakításuk – vagyis a perem és a kiöntőcső érintkezése – miatt folyadékok kiöntésére nem a legalkalmasabbak. Az ellentétes igekötőjű („beöntőcső”) változat feltehetően jobban utal a valós használatra.

A Ruttkay Erzsébet által pszeudokernosz címszó alatt összefoglalt edények közös jegye, hogy az edények vállához, nyakához és pereméhez csatolt tárgyak (kisebb edények vagy „csövek”) összeköttetésben vannak a központi edénnyel. Ezen edények praktikus használatára tett néhány megoldási kísérletet a szerző elveti. Ruttkay Erzsébet a kultikus funkcióra utaló sajátosságokat hangsúlyozza, azzal a megjegyzéssel, hogy az adott alkalommal kultikus célokra használt tárgyak a hétköznapokban éppúgy lehettek a háztartás kellékei is. Gyűjtésében a hallstattkori példányok mellett többek között a Nitriansky Hradok-i, a békési és a szihalmi darabok szerepelnek (Ruttkay 1974). A feltehetően közös funkció mellett azonban érdemes megjegyezni, hogy míg a középső bronzkori darabok mind kiöntőcsövet mintáznak, addig a hallstattkoriakon kivétel nélkül kis edények láthatók.⁸ A pszeudokernoszok problematikája tehát megerősíteni látszik, hogy italok összekeveréséhez, vegyítéséhez, italáldozathoz használták ezen edényeket. A folyadékok keverése szolgálhat hétköznapi célt is, de lehet rituális cselekedet eleme is. Esetleg a két cselekvési folyamat nem feltétlenül elválasztható. Az eddig ismert középső bronzkori darabok kis száma azonban megerősíteni látszik a különleges funkciót.

Áldozati italok vegyítésére vagy feláldozott termények elválasztására, külön tartására szolgálhattak a két, vagy több nyakkal ellátott edények is, melyek többsége a korai bronzkorba datálható (Kovács 1992, 78): Tápiósüly (Kalicz 1968, Taf. 103/2 a–b), Szelevény (Kalicz 1968, Taf. 109/7), Vinča (Kalicz 1968, Taf. 113/11 a–b), Aszód (Kalicz 1968, Taf. 113/12), Tószeg (Banner–Márton–Bóna 1959, Taf. IX.), Békés-Várdomb (Banner–Bóna 1974, Taf. 4/16–17). A bronzkor folyamán biztosan számolhatunk egy olyan rítussal, melynek alapeleme lehetett az italok vegyítése. E rítus gyakorlásához többféle edénytípust is kialakítottak. Ezt a tevékenységet köthetjük áldozati szertartásokhoz vagy értelmezhetjük egyszerűen a mindennapi élet részeként.

A telepleletek közül a Túrkeve-Terehalmon végzett ásátás nyújthat némi támpontot ezen edény használatához. Itt a 2. szint leégett, korszideri korú házának konyhájában, a tűzhely mellett, a helyiség közepén állt az edény, amikor az épületet a katasztrófa érte. Ez az épület szemmel láthatóan mindennapi használati funkcióval rendelkező tárgyakkal volt berendezve, a fal mellett a polcon álltak a konyha edényei, a tapasztott tűzhely, a padlóra tapasztott agyagasztal és a hordozható tűzhely mind egy háztartás körébe sorolható, mindennapi berendezési tárgyak. Nem utal semmi az épületben szakrális tevékenység jelenlétére. De a bronzkorból eddig csak egy, bizonyíthatóan szakrális célra használt épületet ismerünk (Sălacea/Szalacs: Bader 1990), tehát az sem kizárt, hogy a lakóépületekben folytatták az egyszerűbb, a mindennapi élet szerves részét alkotó rítusokat. A túrkevei edény kiöntőcsöve azonban tömör, vagyis itt már csak díszítőfunkciót lát el, ezért sem meglepő, hogy egy konyha berendezési tárgyai között találjuk. Sajnos a Nitriansky Hradok-i/kisvárad-i valódi kiöntőcsöves urna pontos előkerülési helyét a telepen belül nem ismerjük. A patincei/patpusztai, mokrini és a battonyai lyukas csővel el-

⁸ Hasonló eredményre jut Kriveczky Béla is, aki a tiszafüred-morotvaparti kelta edény kapcsán vizsgálja a bronzkori és a vaskori darabok kapcsolatát (Kriveczky 1991, 80).

látott példányok sírleletek, a somogyacsa-gerédpusztai kiöntőcsöves edény pedig szórványként került elő. A funkcióval bíró edények előkerülési helyéből tehát nem tudunk következtetést levonni azok használatára.

A kevés, temetkezésből előkerült példányt vizsgálva különleges adatokat találunk.

A csanyteleki 83. sír leleteiben (*Lőrinczy–Trogmayer* 1995, 57–58, 23. kép) e speciális edényen kívül még egy, a Perjámos-kultúra formai jegyeit viselő edény található, szintén kis „rendellenességgel”: vállát átívelő könyökfülei a Vatyá-kultúra urnáinak megszokott jegyei. A sírban két kis csupron kívül egy, a vatyai kultúra életének második felébe datálható kelebiai tál, két proto-szeremle bögre és három, a gyulavarsándi–füzesabonyi formakörbe sorolható spirálbütykös hasú bögre található. A sír rítusa szórthamvas. Urnás temetkezés volt a battonyai 127. sír (*Szabó* 1986, 85, 52. kép), ahol az urna funkciójú edény kronológiai besorolásra nem alkalmas.

E két temető emlékanyaga több kultúra hatásait hordozza, amit topográfiai helyzetük is igazol. A csanyteleki temető olyan korszakba sorolható, amikor a Kárpát-medencén belüli népmozgások hatására kevésbé markánsan körvonalazhatók a középső bronzkor folyamán élesen elkülönülő kultúrák területei és szokásai. Így e temető háromféle rítusa és a kerámiaművességben jelentkező „kevert” jellemzők nemcsak a területi elhelyezkedéssel, hanem történelmi folyamatokkal is magyarázhatóak. A battonyai temető nem éri meg a koszideri korszakot, de területi elhelyezkedése – a Hatvan-, Ottomány-, Perjámos-kultúrák határterülete – magyarázza a rítusban és a kerámiaművességben megmutatkozó sajátosságokat. A két vizsgált sírnál tehát nem állíthatjuk egyértelműen, hogy a rítus és a kerámiamelléletek a speciális díszű, funkciójú edény miatt térnek el a megszokottól. A patincei/patpusztai példány és az oszlopfülekkel ellátott tálak esetében ennyire jelentős eltérés nem is figyelhető meg. A mokrini sír esetében szimbolikus temetkezéstről van szó, mely adat esetleg összefügghet az edény speciális funkciójával.

Amennyiben a csanyteleki sír nem egy temető részeként, hanem önállóan kerül elő, feltehetően nem tudnánk kultúrába sorolni, mivel rítusa nem jellemző az előkerülés helyére, melléleteinek aránya pedig azonosan oszlik meg a négy kultúra között. Tipológiai alapon pedig csak a 7. mellékletet lehet a Perjámos-kultúrába sorolni, a vizsgált fülképzésű edényt nem. Csak a túrkevei párhuzam – ahol valóban egy, a Perjámos-kultúrára jellemző testen található meg a négy fül – bátorít fel bennünket ezen edényt is e kultúrához sorolni. Amennyiben a Maros vidékén készült tárgynak tekintjük a túrkevei edényt, úgy feltehetően valamilyen kereskedelmi tevékenységként, kerülhetett el ilyen messzire. Ezt bizonyítják a Perjámos-kultúra exportedényei is (*Soroceanu* 1991, Abb. 1–2), noha a középső bronzkor zárt kulturális ízlésvilágát figyelembe véve a kerámiát nem tekinthetjük elsődleges exportcikknek, illetve a kereskedelem fő jelzőkövének. Kivételt képeznek ez alól természetesen a különleges termékek, amilyen jelen esetben a kiöntőcsöves edény is lehetett.

A túrkevei telep leletanyagában a teljes rétegsorban megfigyelhető a Perjámos-kultúra edénművességének hatása, mely a koszideri korszakban e lelőhelyen az ún. füzesabonyi stílussal azonos arányban van jelen⁹ (ún.: kantharos-edények; *Csányi–Tárnoki* 1992, 163, Abb. 120). A Túrkevéről eddig közölt edényeket azonban nem tekinthetjük a Perjámos-kultúra szűk formakincsébe vonhatóknak. Csak néhány e forma- és motívumkincsbe sorolható jellegzetesség található rajtuk, összehatásukban azonban eltérnek a Maros-menti kerámiatárgyaktól. Ezek alapján a túrkevei 2. szint koszideri korú házából elő-

9 Csányi Marietta és Tárnoki Judit szíves szóbeli közlése.

került edényt is helyi készítménynek tarthatjuk inkább, noha mint a dolgozat elején megállapítottuk, tipológiai alapon teljesen megfelel a Perjámos-kultúra „követelményeinek”. E kiöntő- és álkiöntőcsövekkel ellátott edények tehát nem tekinthetők egy vándor keramikus termékeinek, aki a területileg jellegzetes edényformákra illesztette volna rá „mesterjegyét”. Sokkal inkább egy általánosan elterjedt szertartás (legyen az szakrális vagy hétköznapi) részeként értékelhetjük a vizsgált forma meglétét.

A koszideri korszakba sorolható tömör fülekkel ellátott urnaformájú edényeknél pedig díszítőmotívumként értékelhetjük e tipológiai jegyet, mely beleilleszkedik a korszak kerámiaművességében bekövetkezett változásokba, nevezetesen a díszítés- és formabeli sokszínűsödésbe.

IRODALOM

Bader, T.

1990 Bemerkungen über die ägäischen Einflüsse auf die alt- und mittelbronzezeitliche Entwicklung im Donau-Karpatenraum. In: Monografien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 15. Mainz, 181–208.

Banner J.–Márton L.–Bóna I.

1959 Die Ausgrabungen von L. Márton in Tószeg. ActaArchHung 10. 1–140.

Bándi G.–Kovács T.

1970 Die historischen Beziehungen der bronzezeitlichen Szeremle-Gruppe. ActaArchHung 22. 25–39.

1974 Adatok Dél-Magyarország bronzkorának történetéhez (Szeremle-csoport). – Beiträge zur Geschichte der Bronzezeit in Südungarn (Szeremle-Gruppe). JPMÉ 14–15 (1969–70). 97–111.

Bóna I.

1974 Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. FontArchHung

1975 Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. ArchHung 49.

1979–80 Tószeg-Laposhalom (1876–1976). SZMMÉ 1979–80 (1980) 83–100.

Bóna I.–Nováki Gy.

1982 Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. – Alpár. Eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg. Cumania 7. 17–268.

Childe V. G.

1929 The Danube in Prehistory. Oxford

Csányi M.–Tárnoki J.

1992 Túrkeve-Terehalom. In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main Hrg.: Meier-Arendt, W. 159–165.

Dušek M.

1960 Patince. In: Gräberfelder der älteren Bronzezeit in der Slowakei I. ArchSlovFontes 3. Bratislava

- Girić M.*
1971 Mokrin I. The Early Bronze Age Necropolis. Washington–Beograd
- Honti Sz.*
1994 A mészbetétes kerámia kultúrája leletei Somogyvárról. – The findings of the Transdanubian Incrusted Pottery Culture from Somogyvár. – Die Funde der Kultur der Inkrustierten Keramik aus Somogyvár. SMK 10. 5–21.
- Kalicz N.*
1968 Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. ArchHung 45.
- Kovács T.*
1975 Historische und chronologische Fragen des Überganges von der mittleren- zur Spätbronzezeit in Ungarn. ActaArchHung 27. 297–317.
1989 Adatok az Ipoly–Zagyva-vidék középső bronzkorához. ArchÉrt 116. 3–19.
1992 Glaubenswelt und Kunst. in: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tellsiedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main Hrg.: Meier-Arendt, W. 76–82.
- Kriveczky B.*
1991 A késő vaskori (kelta) telep. In: Régészeti ásatások Tiszafüred–Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár. Szolnok, 65–96.
- Lőrinczy G.–Trogmayer O.*
1995 Birituális vatyai temető Csanytelek–Palén. – Birituales Gräberfeld der Vatyakultur in Csanytelek–Palé. MFMÉ – StudArch I. 49–90.
- Mozsolics A.*
1967 Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdusámson und Kosziderpadlás. Bp.
- T. Soroceanu*
1991 Studien zur Mures-Kultur. Internationale Archeologie 7.
- Ruttkay, E.*
1974 Ein urgeschichtliches Kultgefäß vom Jennyberg bei Mödling/Niederösterreich. AW 5. 45–50.
- Stanczik I.*
1988 Jászdózsza-Kápolnahalom (Bronzkori telep). Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. Budapest
- Szabó J. J.*
1986 Kora középső bronzkori temető a battonyai Vörös Október TSz homokbányájában. Doktori értekezés. Kézirat.
- Tárnoki J.*
1988 The settlements and cemetery of the Hatvan culture at Aszód. IPH I. 137–169.
1996 A hatvani kultúra telepe Törökszentmiklóson és Bujákon. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat.
- Točík, A.*
1978–1981 Nitriansky Hrádok-Zamecek. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Mad’arovec Kultur I–II. Materiala Archeologica Slovaca. Nitra
- Tompa F.*
1936 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. BRGK 1934–35. 27–127.
- Trogmayer O.*
1975 Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. FontesArchHung

ZEREMONIEGEFÄSSE AUS DER BRONZEZEIT

Das Thema dieser Arbeit ist der Problemenkreis der sog. mit Ausgussrohr und Pseudoausgussrohr versehenen Gefässe. Diese Gefässe können wir nach den folgenden Aspekten gruppieren:

1. Vier, echten Ausgussröhren versehenen urnen- oder kannenförmigen Gefässen. Zu diesem Kreis gehören die Gefässe der Kultur der Transdanubischen Inkrustierten Keramik aus der jüngeren Phase (Patince/Patpuszta: *Dušek* 1960, 246, Taf. VIII/14) und aus der Koszider-Periode (Somogyacsa-Gerédpuszta: *Honti* 1994, 6, VI. Tafel 12), der klassischen Phase der Magyarader-Kultur (Nitriansky Hradok/Kisvárad: *Točík* 1981, 214, XCIII 5–8) und dem reifen Abschnitt der Perjámos-Kultur (Battonya: *Szabó* 1986, 85, Abb. 52). Darüber hinaus können wir noch ein Schüssel aus Mokrin hierzu zählen (*Girić* 1971, 92, Grab 107. T. XXXII, T. XCII).

2. Fragmentarisch zukommende Ausgussröhre aus den Fundstellen der Hatvan- und Gyulavarsánd-Kulturen: Szihalom-Árpádvár (*Kalicz* 1968, 119, LXXX/2), Törökszentmiklós-Terehalom (*Tárnoki* 1996, 36. Tafel 10), Gyulavarsánd-Laposhalom (*Bóna* 1975, Taf. 143/11–12) und Békés-Várdomb (*Banner-Bóna* 1974, 19. Tafel 13, 16).

3. Dichte Pseudoausgussröhre auf den urnenförmigen Gefässen: zwei aus den Fundstellen der Vatyá-Kultur (Alpár: *Bóna-Nováki* 1982, 80, XLV/4; Csanytelek: *Lőrinczy-Trogmayer* 1995, 57–58, Abb. 23/10) und ein aus der Fundstelle der Gyulavarsánd-Kultur (Túrkeve-Terehalom: *Csányi-Tárnoki* 1992, 164, Abb. 121). Die zwei letzten Gefässe können wir in den Formenkreis der Perjámos-Kultur einordnen. Zu dieser Gruppe gehört auch das Gefäss von Surčín (*Childe* 1929, Fig. 155). Alle Stücke kann man in die Koszider-Periode datieren.

4. Dichte Pseudoausgussröhre auf den Schalen von Battonya (Gräber 92. und 106; *Szabó* 1986, 61, 71, Abb. 32. und 41), und ein Stück ohne Parallele aus der D- Schicht von Tószeg (*Childe* 1929, Fig. 213/a).

Bei den Funden der zweiten Gruppe kann man die Gefässform, zu der das Ausgussrohr gehört, nicht genau rekonstruieren. Ausserdem ist es nicht zu entscheiden, ob ein oder vier Ausgussröhre auf den Schulter der Gefässe gesetzt worden waren sind.

Bei den Funden der ersten Gruppe geht es vielleicht um Gegenstände, die zum Mischen und Rühren von Getränken bei einer Zeremonie, oder zum Opfertrank genutzt worden waren. Auf die Existenz einer solchen Zeremonie verweisen ferner die Gefässe mit zwei oder mehreren Halsen, die meisten aus der Frühbronzezeit (*Kovács* 1992, 78) und die hallstattzeitliche sog. Pseudokernoi (*Ruttkay* 1974). Diese Zeremonie konnte sowohl sakralen-religiösen, als auch alltäglichen Zielen dienen. Bei den Gefässen mit echtem Ausgussrohr kann man nicht entscheiden, an welcher Stelle der Besiedlung diese genutzt worden waren, ob ihre Nutzung mit einem kultischen Zweck versehenen Gebäude zusammenhing, oder sie in den Häusern des alltäglichen Lebens verwendet worden waren.

Bei den Gefässen der dritten Gruppe, die wahrscheinlich am Ende der Mittelbronzezeit entstanden sind, sind die dichten Röhre nur Verzierungselemente. In diesen Fällen hatte man meistens auf die wahren, „durchlöcherten“ Röhre als Vorbild vorgewiesen.

Die Schüsseln der vierten Gruppe sind ältere, hier muss man die Beziehung zwischen den Gefäßen von Mokrin und Battonya ausheben. Die Schüssel aus Mokrin ist bis heute das älteste Stück, das auch Funktion hatte.

Klára Fischl

A MEZŐNYÁRÁDI BRONZKINCS

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

Hajnal István 1974 tavaszán Mezőnyáradon (1. kép) a Kossuth utca 49. (Hrsz. 272.) számú telkén házának alapozásakor (2. kép) bronzeleletet talált.¹ A tárgyak 40 cm mélységben kerültek elő. A lelet a következő darabokat tartalmazza: 9 darab dárda- vagy lándzsahegy, 5 darab zárt karika karperec, egy darab összeérő végű karperec, 1 darab össze nem érő végű karperec, 2 darab tarajos vagy csillagos közepű kézfejjvédő spirális, fülvédő töredéke, 2 darab tömör rovátkolt gyűrű, 8 darab spirálgyűrű, 7 darab spirálhuzal. Ebből a leletből Várkonyi Sándor miskolci lakoshoz kerültek tárgyak, melyeket átadott később a Herman Ottó Múzeumnak, ezek a következők: 10 darab hosszú spirális, 2 darab trébelt bronzlemez és töredékei, 2 darab szemüvegspirális és különböző láncdarabok, egy bogrács és két bronzedény töredéke. A leletet 74.38.37–80 leltári számon tartjuk nyilván a régészeti gyűjteményben.

A bronzlelet leírása

Lándzsahegy (5. kép 3.). A nyéllyuk 6,5 cm hosszú, üreges, két helyen átfűrt. A penge körvonala lángszerű, s ezt a vonalat követi a pengén levő borda. H: 16,6 cm. Súlya: 102,43 g.

Lándzsahegy (6. kép 6.). A penge, és a rajta levő borda láng alakú. A levélrész, azaz a penge görbült, egy helyen hiányos. H: 18,2 cm. Súlya: 113,7 g.

Lándzsahegy (5. kép 1.). A penge, és a rajta levő borda láng alakú. H: 20,9 cm. Súlya: 115,21 g.

Lándzsahegy (5. kép 2.). Pengéje lángszerűen hullámos ívű, bordája szintén. Levélrész mindkét oldalon korrodált, hiányos kissé, csúcsa felé is korrodált. H: 22,6 cm. Súlya: 199,2 g.

Lándzsahegy (6. kép 4.). Hüvelye rövid, 7,4 cm-ig üreges. Pengéje széles. H: 20,1 cm. Súlya 189,2 g.

Lándzsahegy (4. kép 2.). Hüvelye rövid, levele hosszú. A levélindítás alatt fűrták ki a tokot. H: 19,8 cm. Súlya: 166,93 g.

Lándzsahegy (6. kép 5.). A hüvely folytatásában három borda fut a levélcúcsig. A két szélső borda a levél alá ível. A levél széle hiányos, korrodált. H: 20 cm. Súlya 114,19 g.

Lándzsahegy (4. kép 3.). Széles levelén a hüvely hosszabbításában három borda látható. A két szélső a csúcsig fut, s alul a levél alá ível. A középső borda a penge közepéig ér. Mindhárom borda alulról 4,3 cm hosszán rovátkolt. H: 18,7 cm. Súlya: 88,97 g.

Lándzsahegy (5. kép 4.). A széles babérlevél közepén három borda fut a csúcsig. A két szélső borda a levél alá ível. A hüvelyen az átfűrt lyuknál mindkét oldalt öntési vonal látszik. H: 11,8 cm. Súlya 51,79 g.

Karperec (6. kép 3.). Zárt karika. Külső felülete köríves, belső felén lapos. Nagyon halványan néhol rovátkolás látszik rajta, mint a 8. kép 2. mintája. Kopott, korrodált. Átm: 7,4 cm. Súlya: 35,49 g.

Karperec (8. kép 2.). Zárt karika. Külső felülete köríves, az alsó csúcsba fut. Az első kiterített rajz szemlélteti a díszítést, a rovátkolások száma 6, 21, 7, 21, 25, 7, 23, hosszabb és rövidebb szakaszok váltakoznak. Átm: 7,3 cm. Súlya: 41,5 g.

¹ *Hellebrandt M.*, ArchÉrt. 102. 1975. 292.; HOMÉvk. 13–14. 1975. 138.; *Kemenczei T.*, 1984. 131., 149.; *Mozsolics A.*, 1985. 149–150.

Karperec (6. kép 2.). Zárt karika. Kissé ovális átmetszetű, felül domború. Nyomokban valamilyen rovátkolás látszik rajta néhol. Kopott, korrodált. Átm: 7,8 x 7,5 cm. Súlya: 35,85 g.

Karperec (8. kép 1.). Zárt karika. Olyan, mint a 8. kép 2., a harmadik kiterített rajz tartozik hozzá. Hosszabbak a rovátkolt szakaszok, és nyújtottabbak a fekvő „X”-ek. Átm: 7,3 cm. Súlya: 39 g.

Karperec (6. kép 1.). Zárt karika. Kissé ovális átmetszetű, kívül ívelt, domború, belső része lapos. Nem látszik rajta díszítés. Átm: 7,2 cm. Súlya: 24,56 g.

Karperec (8. kép 12.). Végei elkeskenyednek, és majdnem összeérnek. Kör átmetszetű. Felülete folyamatosan rovátkolt, végéhez közel sima. Átm: 7,5 cm. Súlya: 64,7 g.

Karperec (8. kép 3.). Végei elkeskenyednek, és egymásra hajolnak. Díszítése a második kiterített rajz, függőleges vonalak és nyújtott félívek váltakoznak szabálytalanul, az ívektől kifelé sugaras rovátkolás tölti ki a mezőt. Átm: 7 x 7 cm. Súlya: 52,6 g.

Karperec (8. kép 15.). „C” átmetszetű, üreges. Végei nem érnek össze, és az egyik pecsétlős. Öntött. Felülete dús mintázatú, szimmetrikusan rendezett. Középen három vonalköteggel indul, a vonalkötegek szélén vízszintes vonalkázás zár, majd két-két ellentétesen elhelyezkedő, belül vonalazott ívek teszik változatossá, ezt újabb szegett vonalköteg követi, majd ellentétesen hajló egy-egy vonalköteg következik, s a mintát szegett vonalköteg zárja. Átm: 7,2 x 7,1 cm. Súlya: 88,22 g.

Kézfejtő spirális (7. kép 2.). Rombusz átmetszetű huzalból készült. Kilencszer tekert körívűből áll a spirális, az utolsó kettő laposra kalapált. Középre 11 nyúlványból álló csillagos díszítést fűztek, melynek közepe csúcsosan kiemelkedik, ezt a díszítést és rögzítő elemet a tárgy hátoldalán kétfelé elkalapálták, mint a kurtyáni kézfejtőnél láthattuk. A szélső spirális folyamatosan rovátkolt, a szár halszájkaszerűen, megszakításokkal díszített. A minta négyyszer ismétlődik, majd a szár kör átmetszetűvé alakul, karikába hajlik, vége elkalapált és bepödrött. H: 21,4 cm. Súlya 369 g.

Kézfejtő spirális (7. kép 1.). Rombusz átmetszetű huzalból kilencszer csavart a spirális. Mindenben megegyezik a 7. kép 2. darabbal. H: 22 cm. Súlya: 350,49 g.

Gyűrű (8. kép 14.). Vastag, tömör bronzból készült, hárommenetes, végei elkeskenyednek. Felülete függőlegesen rovátkolt. Átm: 3,2 cm. Súlya: 53,65 g.

Gyűrű (8. kép 13.). Vastag, tömör bronz. Mint a 8. kép 14., olyan. Átm: 3,3 cm. Súlya: 51,67 g.

Gyűrű (8. kép 4.). Vékony, kerek átmetszetű huzalból készült, végei elkeskenyednek. Hatmenetes. Átm: 2 cm. M: 1,2 cm. Súlya: 7,94 g.

Gyűrű (8. kép 5.). Vékony, kerek átmetszetű huzalból készült, végei elkeskenyednek. Hétmenetes. Átm: 1,8 cm. M: 1,4 cm. Súlya: 8,9 g.

Gyűrű (8. kép 6.). Kerek átmetszetű huzalból tekert, nyolcmenetes, végei elkeskenyednek. Átm: 2,3 cm. M: 1,7 cm. Súlya: 14,29 g.

Gyűrű (8. kép 7.). Kerek átmetszetű huzalból tekert, nyolcmenetes, végei elkeskenyednek. Átm: 2 cm. M: 1,6 cm. Súlya: 12,1 g.

Gyűrű (8. kép 8.). Kerek átmetszetű huzalból nyolc tekeréssel készült. Végei elkeskenyednek. Átm: 2,2 cm. M: 1,7 cm. Súlya: 13,19 g.

Gyűrű (8. kép 10.). Kerek átmetszetű huzalból nyolc tekeréssel készült. Végei elkeskenyednek. Átm: 2 cm. M: 1,7 cm. Súlya: 14,35 g.

Gyűrű (8. kép 9.). Kerek átmetszetű huzalból készült, hétmenetes. Végei elkeskenyednek. Átm: 2,2 cm. M: 1,6 cm. Súlya: 11,3 g.

Gyűrű (8. kép 11.). Nyolcmenetes. Kerek átmetszetű huzalból tekert. Hosszában kissé széthúzták. Átm: 2,2 cm. M: 2,1 cm. Súlya: 12,8 g.

Edényfűl (9. kép 5.). Fogórész kissé ívelt, rombusz átmetszetű. Vízszintesen helyezkedett el az edényen, lásd 10. kép 4. rekonstrukciót. H: 10, 5 cm.

Edényfűl (9. kép 6.) A forgórész rombusz átmetszetű. Két-két szegeccsel erősítették az edény falára, belül ellentéletesen alkalmazták. A szeget a másik oldalon elkalapálták. A fűl függőleges állású. Rekonstrukció a 10. kép 1. H: 9,2 cm.

Fülvédő töredék (4. kép 1.). Ívelő oldalú, csúcsba fut, jobb oldali fülvédő vége. Külső felén gömbfőjű szegek sorakoznak, sűrűn egymás mellett, ezek a másik oldalon elkalapáltak. A szegecslyukakat kívülről nyomták befelé, hátul durván látszik a kinyomott bronz. A fülvédő lemez közepén a tárgy alakjának megfelelő domborítás látszik, ezzel növelték a fülvédő ellenállását. Legnagyobb szélessége: 7,9 cm.

Bronzhuzalok (13. kép). Háromszög átmetszetű huzalból tekert, rugalmas. Átlagos átmérő 1 cm. A 27 darab töredék hossza három méter.

Bogrács (9. kép 7., 11. kép, 14. kép). Füle a peremre hajlik, ennek megfelelő méretű, kör átmetszetű. A fültartó ívelt, és három szegecs rögzíti, melynél a bográcsban belül ellentételezett alkalmaztak. Alja hiányos, és szegecslyuk vonala látszik. Valószínű, hozzá tartozik egy kör alakú lemez, melyen körben szintén szegecslyukak vannak, átmérője 7,8 cm, ez az alja, ez is hiányos. Két kis alátételemez még megvan. Peremátm.: 20,7 cm. Valószínű M: 9,5 cm.

Bronzedény töredéke (9. kép 9.). Pereme kihajlik, nyaka rövid, és a nyak kezdeténél és végénél, azaz a has indításánál jobbról balra irányuló ferde rovátkolások díszítik. A has szélesebb a szájnnyílásnál, és három sorban félgömb alakú trébelések követik egymást. Rekonstrukciós rajza a 10. kép 1.2. Hozzá tartozik a 9. kép 6. fül, és a 9. kép 3. alj. Peremátm.: 26,2 cm.

Bronzedény töredéke (9. kép 8.). Pereme kifelé tart, nyaka rövid. Hasa szélesebb a szájnnyílásnál, és félgömb alakú trébeléssor részlete látszik. Rekonstrukció a 10. kép 3.4 Hozzá tartozik a 9. kép 5 fül, alja a 9. kép 1. Valószínű peremátm.: 24 cm.

Spirálcső (9. kép 2a.). Szemüvegspirális, hosszú szárral. Kerek átmetszetű drótból tekert. Két darabra tört. H: 4 cm.

Spirálcső (9. kép 2c.). Olyan, mint a 9. kép 2a., de ennél az egyik spirális közepe hiányzik. Hat lánc lóg le róla. A lánc kerek átmetszetű szemekből áll. H: 3,3 cm. A láncok hossza: 6,5 cm, 27,2 cm, 4 cm, 5,5 cm, 3 cm, 24 cm.

Bronzkarika (9. kép 2d.). Kerek átmetszetű huzalból tekert. Kilenc lánc lóg le róla, az egyik lánc kétfelé ágazik, s itt összehajtott lemez fogja össze a szemeket. A karika átmérője 2,1 x 1,9 cm. A láncok hossza: 7,5 cm, 39,2 cm, 20,6 cm, 2,7 cm, 38,6 cm, 22,5 cm, 11,2 cm, 14 cm, 19,6 cm, ágai: 20 cm, 4,8 cm.

Karika (9. kép 2b.). Lapos lemezből hajlított, végei elkeskenyednek, nem érnek össze. Átm: 1 cm.

Láncdarabok. Kerek átmetszetű drótból készült, 4 mm külső átmérőű karikákból áll. 50 darab, hosszuk 1,4 és 60,5 cm között változik.

Bronzlemez (9. kép 1.). A 9. kép 8. bronzedény alja. 7 cm átmérőjű omphalos van, ezután 3 cm sima rész fut körbe, majd négy trébelt borda látható. Itt már töredékes a tárgy. Átm: 18,4 cm.

Bronzlemez (9. kép 3.) Négy töredékből áll. Olyan, mint a 9. kép 1., nagyobb lehetett, viszont kevesebb maradt meg. Omphalos átm.: 8 cm. Meglevő átm.: 15 cm. 9. kép 9. bronzedény alja lehetett.

Domború lemez (9. kép 4.). Átm.: 5 cm.

A mezőnyáradí bronzlelet *védőfegyvereinek* maradványai a sisakfül töredéke és a kézfejtő spirálisok.

A lelet unikális darabja a *sisakfül töredéke* (4. kép 1.). Bronzsisak viselésére Közép-Európában a legkorábbi adat a kelet-alpi területről ismert.² A sisak műkénéi háttérre is felfigyelt a kutatás.³ A legkorábbinak tartható sisak a Mükéné melletti Dendraban került elő,⁴ s Kr. e. 1400 körülre datálható. A sisak bőrből készült, s külső felületét vad-disznóagyar lapocskákkal borították. Már ennek a sisaknak is volt fülvédője,⁵ hasonlóan más korai sisakokhoz,⁶ így például a jalysosi és főleg a tiryinsi sisakfül említésre méltó,

² Müller-Karpe, H. 1962. 271.

³ Merhart, G. v. 1956–57. 114.

⁴ Mozsolics A., 1955. 52.

⁵ Warry, J. 1995. 12.

⁶ Borckhardt, J. 1972. 37. t. 1.

hiszen a mezőnyárádihoz hasonlóan csúcsba futó a végük.⁷ Weissig⁸ leletében van még hasonló, sőt kevés perforáció is látszik a szélén. Több lukasztás készült a wöllersdorfi sisakfűl szélein.⁹ Mint láthatjuk, a mezőnyárádi sisakfűl szélei mentén sűrűn helyezkednek el a szegecssek. Feltételezhetjük, hogy a fűlvédő belső felületét szerves anyaggal, így filccel vagy bőrrel bélelték, s ezt rögzítette a szegeccsör. A szegek elkalapálása szerint ez a bélésanyag 1,5 mm vastag lehetett. Valószínű, hogy a sisakot magát is bélelték, hiszen a sisakok szélén látható luksor ezt a bélést is rögzíthette, amellet, hogy kívülről díszek feltételét is szolgálhatta, valamint kétoldalt a fűlvédő rögzítését. Több sisaknál megfigyelhetjük, hogy két-két,¹⁰ vagy három-három¹¹ perforáció utal a sisakfűl függesztésére. Hozzánk közelebbi területen, így Pass Lueg¹² sisakleleténél két-két rögzítőhely emlékeztet a fűl használatára. Három-három helyen rögzítették a Pfaffen (Dél-tiroli) depo alapján a sisakra a fűlvédőt azon a rekonstrukción, mellyel a régebbi hallstattkor keletalpi fegyverzetét mutatja be a szerző.¹³ Sisakviseletre, és általában a fegyverzetre a szitulaművészet¹⁴ és a kispasztikai leletek utalnak.¹⁵ Hazánkban a székesfehérvári két bronz szobrocška példázza¹⁶ a lovas harcost, de további analógiák ismertek a korból.¹⁷ Gyalogsági sisaknál nem volt szükséges a fűlvédő, de a lovasságinál létkérdés,¹⁸ az alulról jövő kardcsapást, szúrást fogta fel. Általában hosszan lelőgtak a fűlvédők, így a nyaki ütőeret is védhette. Két perforáció látható az endrődi gombos sisakon¹⁹ és a szikszói félgömb alakú sisakon,²⁰ melyek kétoldali elhelyezkedése szintén lehetővé tette a fűlvédő alkalmazását. Laza megoldással, dróttal rögzítették, alkalommal ezt fel is húzták elől a sisakra.²¹ Egyre több sisakot és sisakfület ismer a kutatás Kelet-Európában, így összevetve²² Mozsolics, Hencken és Schauer elterjedési térképeit láthatjuk, hogy a Fekete-tengertől, a Techirghiol tó melletti hasonló nevű településtől haladunk a Duna folyásirányával ellentétesen, a folyó mellett nyugatra az Oltig, majd az Olt völgyében északra, a Déli-Kárpátokon át jutunk a Küküllői dombságra, ahol Uioara de Sus, Gusterița,²³ Șoarș, Cincu, Șpálnaca lelőhelyeket találjuk, innen a Körös mentén jutunk Endrődre. A Küküllői dombságról északra Sfg, Pisçolt felé a Szamos mellett vezet az út nyugatra, Hajdúböszörmény irányába, majd északnyugatra Mezőnyárad, Mezőkövesd, északra Szikszó, Keresztéte, Lučky, Žaskov, Spišská Belá lelőhelyeket érintve az Odera mentén a Balti-tengerig jutunk, s itt már a Borostyán úttal megegyezik az út. Ez az útvonal lényegében azonos a késő vaskor kelta időszakában a maszkos gyöngyök elterjedésének útvonalával.²⁴ Ezen a kereskedelmi úton az őskor különböző időszakaiban mást-mást

7 Hencken, H. 1971. 8–9 ábra

8 Hencken, H. 1971. 147. ábra

9 Hencken, H. 1971. 146. ábra

10 Hencken, H. 1971. 59. ábra. Például Tarquinia környéki sisakok.

11 Hencken, H. 1971. például 35. ábra, párizsi sisak

12 Ausztria. Merhart, G. v. 1969. 50. t. 1.; Hencken, H. 1971. 31. ábra

13 Gleirscher, P. 1993. 4. kép.; Kovács T., 1977. 26. kép

14 Eibner, A. 1980. 2. ábra. Situla Certosa, lovasok, gyalogosok. 5. ábra. Situla Providence, gyalogosok, Situla Arnoaldi, gyalogosok, lovasok.

15 Hencken, H. 1971. 90. ábra a strettwegi kultikus kocsi sisakos, pajzsos lovasai.

16 Mozsolics A., 1955. 50, 52. 11. ábra

17 Egg, M. 1986. 53. 190–192. ábra

18 Warry, J. 1995. 168.

19 Patay P., 1969. LI. t. 1.

20 Mozsolics A., 1955. 5. kép. 1.

21 Egg, M. 1986. 192. ábra

22 Mozsolics A., 1985. 49, 284 tábla; Hencken, H. 1971. 1. ábra; Schauer, P. 1988. 8. ábra

23 Petrescu-Dimbovița, M. 1977. 252. t. 5., 155. t. 14. 15.

24 Hellebrandt M., 1999. 98. ábra

szállítottak, legfőképpen nyersanyagot, sót, aranyat, rezet, ónt, borostyánt, fajanszot.²⁵ Természetesen szabad útja volt a kultúra késztermékeinek, ezek cseréjének, és a népek vándorlásának is. Ez az útvonal a rézkorban már járt lehetett, példa erre az ózd-centeri urnák trójai párhuzama.²⁶

Az előzményeket tekintve úgy látjuk, hogy a sisak használata az Égeikumból terjedt el Kelet-Európában. Valószínű, hogy ugyanakkor az Adria felé, Itáliába is eljutott ismerete. Kemenczei Tibor feltételezte, hogy az urnamezős kultúra idején más használati tárgyakkal együtt nyugatról terjedt el a sisak használata Erdélyben, és az egész Kárpát-medencében a Ha A 1 időszakban.²⁷ A nyugatról való terjedést tartotta valószínűnek Hencken²⁸ is, bár ő éles határvonallal választotta el a nyugati zónát a keletitől, mégpedig a sisakok előkerülési körülményei, vagyis elrejtésük módja alapján.²⁹ A nyugati területeken általában mocsarokból, folyókból kerülnek elő a sisakok, tehát votív, áldozati tárgyak voltak. A keleti területeken viszont általában kincsleletekben találjuk, két kivétel van, a nagytétényt a Dunában, az endrődít a Körös medrében találták.³⁰ Vidékünkön kardokat találtak egykori mocsárban.³¹

Kemenczei Tibor a szikszói, keresztéi, mezőkövesdi sisakokat, valamint a mezőnyárádi fülvédőtöredéket a Kyjatice kultúrába sorolta. Tény, hogy Mezőnyárad a Kyjatice kultúra területén van, s a kézfejtő spirális pár és az üreges karperec ebbe a kultúrába datálja a leletet,³² Kemenczei mégis feltételezte, hogy a sisakfűl a Gáva kultúra népének, az ő bronziparuknak terméke.³³

Mozsolics Amália térképre vitte a védőfegyverek lelőhelyeit,³⁴ s láthatjuk, hogy a dunántúli sisaklelőhelyek: Szőny (sisakfűl?), Nagytétény, Keszőhidegkút, Palotabozsok, Bonyhád, Nadap és az észak-magyarországiak azonos lelethorizontban, a kurdiban található.³⁵ A Ha A 1 idejére tette Közép-Európában a fülvédős sisakot Schauer is.³⁶

Feltételezhetjük, hogy sokkal több sisakra utaló nyom van a leletekben, így a sisakforgók³⁷ és azok a csont- vagy fémmerítők jöhetnek számításba, melyeket bőr sisakokon alkalmaztak.³⁸ Sisakokat a mai Szlovákia területén a Ha A közepétől használhatta a Gáva kultúra népe.³⁹

Kézfejtő spirálisok (7. kép 1–2.) A tárgy a védőfegyverzet része, a kéz és ereinek védelmére alakult ki. Eredetének a rövid szárú példányokat tekinthetjük, azokat, amelyeket a koszideri horizontból ismerünk,⁴⁰ de már a hajdúsámsoni bronz depohorizontban is feltűntek.⁴¹ Később a spiráltekercs nagyobb lett, középen szeg fogja össze, mely általában domború fejű, fonákján elkalapált. Száruk az idők folyamán

25 Kovács T., 1977. 20. kép

26 Kalicz N., 1963.; Kalicz N., 1980. 65, 68.; Ecsedy I., 1982. 93–95.; Koós J., 1994. 205.; Whitehouse, D. és R. 1975. 156.

27 Kemenczei T., 1984. 51.

28 Hencken, H. 1971. 10.

29 Hencken, H. 1971. 7. és 1. ábra

30 Mozsolics A., 1955. 38.

31 Hellebrandt M., 1985. 27.

32 Kemenczei T., 1984. 26.

33 Kemenczei T., 1984. 50., 51.

34 Mozsolics A., 1985. 284. t.

35 Mozsolics A., 1985. 280. t.

36 Schauer, P. 1988. 193.

37 Hellebrandt M., 1996a. 9. ábra 6.; 1996b. 11. kép 6.

38 Mozsolics A., 1955. 52.

39 Novotná, M. 1970. 64.

40 Furmánek, V. 1977. 275.

41 Mozsolics A., 1967. 74–75.

hosszabb lett, rombusz átmetszetű, és vonalkötegekkel díszített. Ez a változat jellemző a pilinyi kultúra bronziparára, és salgótarjáni típusba sorolható.⁴² A késő bronzkorban Észak-Magyarország és Kelet-Szlovákia területén elterjedt,⁴³ itt sűrűsödnek a lelőhelyek.⁴⁴ A Kyjatice kultúrára is jellemző használata.⁴⁵ Csillagos, vagy tarajos közepű ritka, Švedlár lelőhelyről tudunk hasonlóról.⁴⁶ Csillagos közepű karimás falerát találtak nyugaton.⁴⁷

Támadófégyver a mezőnyárádi leletben a 9 darab *lándzsahegy*. Súlyuk 51,79–199,2 g között váltakozik. Típusuk szerint háromfélék.

Az *1. típusba* soroltuk azokat a lándzsahegyeket, melyeknek pengéje lángszerű, ezek az 5. kép 1–3., 6. kép 6. darabok. Ez a típus Közép-Európában a Reinecke B D és Ha A periódusban terjedt el.⁴⁸ Magyarország keleti területén megtaláljuk az ópályi típusú bronzleletekben, így például a demecseriben,⁴⁹ és a rimaszombati (Rimavská Sobota) típusú bronzleletekben, mint a pétervásárai⁵⁰ és a felsőszolcai⁵¹ leletben. Több darab képviseli a típust az I.⁵² és IV. bükkaranyosi depóban.⁵³

A *2. típusba* soroltuk azokat a lándzsahegyeket, melyeknek *babérlevél alakú* pengéjük van,⁵⁴ s *hármass közepső bordája* közül a két szélső a levél alá ível. Leletünkben a 4. kép 3., 5. kép 4., 6. kép 5. tartozik ide. Ilyen öntőmintát találtak Aszódon, homokkőből készült.⁵⁵ Ezt a közepén bordázott babérlevél alakú lándzsaformát ugyancsak megtaláljuk az ópályi típusú leletekben, így Demecseren,⁵⁶ Abaujkéren,⁵⁷ valamint a rimaszombati típusú felsőszolcai leletben.⁵⁸ Van belőle a IV. bükkaranyosi leletben is,⁵⁹ a pilinyi kultúra idejéből. A pilinyi kultúrában készítették először ezeket a lándzsahegyeket, majd a Ha A időtől fogva fokozatosan felhagytak gyártásukkal,⁶⁰ és a *babérlevél alakú, rövid nyéllyükű* lándzsaformát kezdték készíteni, ami már megfelel a mezőnyárádi *3. típusnak*. Ezek: 4. kép 2., 6. kép 4. Részben analógiája Zemplén (Zemplén)⁶¹ és Kér⁶² leletében van. Hasonlóan rövid köpűjű lándzsahegy Hampelnél egy valószínű magyarországi példány,⁶³ a máramaroszigeti református lyceum gyűjteményében levő,⁶⁴ majd Szentgáloskér (lásd Kér),⁶⁵ Bonyhád vidéke,⁶⁶ Öreglak,⁶⁷ Márok,⁶⁸ Tab⁶⁹ és Lovasberény⁷⁰

42 Kemenczei T., 1969. 36.

43 Furnánek, V. 1977. 277.; Koós J., 1993. 11.; Hellebrandt M., 1996a. 10–11. 17. ábra

44 Hansen, S. 1994. 177. ábra

45 Kemenczei T., 1984. 26.

46 Furnánek, V. 1977. 365. XXX. t.

47 Gleirscher, P. 1993. 12. kép 3. Hesselberg (Bajorország). 2. Este, Canedo, 302. sír. Prov. Padua. Ez a darab hatágú.

48 Jacob-Friesen, G. 1969. 220.; Brunn, W. A. 1968. 289.

49 Kemenczei T., 1984. LXa. 12.

50 Kemenczei T., 1984. LI. 6.

51 Kemenczei T., 1965. XIII. 17.

52 Hampel J., 1896. CCXVII. 28, 30, 32.

53 Mozsolics A., 1985. 1. t. 13–15.

54 Leletünkben a 4. kép 3., 5. kép 4., 6. kép 5. tartozik ide.

55 Hampel J., 1886. V. t. 3.

56 Kemenczei T., 1984. LXa. 10–11.

57 Kemenczei T., 1984. 112.

58 Kemenczei T., 1965. XIII. t. 14. 15.

59 Kemenczei T., 1984. XXVIII. 14.

60 Kemenczei T., 1974. 58.; Brunn, W. A. 1968. 136.

61 Gašaj, D. 1982. 4. kép 5.

62 Mozsolics A., 1972. 5. ábra 11.

63 Hampel J., 1892. CLXXXI. t. 6.

64 Hampel J., 1886. XXVII. 4.

65 Hampel J., 1886. CXIX. t. 18.; Mozsolics A., 1985. 113. t. 12.

lelőhelyű darabok. Hasonlóan rövid köpűjű lándzsahegy van a IV. gyöngyössolymoskishegyi leletben, mely a Kyjatice kultúra hagyatéka.⁷¹ Ugyancsak rövid köpűjű lándzsahegy volt a gyöngyössolymosi I. leletben, melynél középen három borda is van.⁷² Keresztéte,⁷³ Borsodbóta,⁷⁴ Püspökhatvan,⁷⁵ Nádudvar,⁷⁶ Nógrádmargal⁷⁷ és Mezőkövesd⁷⁸ leleteiben van analógia, s a felsorolás a teljesség igénye nélkül szemlélteti, hogy a Mozsolics szerinti Kurd horizontban általánosan elterjedt,⁷⁹ és használatban volt a Gyermely horizontban is. A II. velemszentvidi leletben is van hasonló, az urnamezős kultúra hagyatéka.⁸⁰ Hasonló rövid köpűjű darabokat találtak Romániában, így Dridu,⁸¹ Cozla,⁸² Sicheřita III. leletben,⁸³ Uioara de Sus⁸⁴ bronzleletben, Lengyelországban Dechsel⁸⁵ leletében például. Mindhárom lándzsahegyünk a régebbi urnamezős kultúra jellegzetes darabja.⁸⁶ A rövid tokkal rendelkezők előkerülnek a fiatalabb urnamezős időszakban kincsleletekben.⁸⁷

Ékszerek

Karperecek

A mezőnyarádi lelet dekoratív viseleti tárgy a díszített, üreges, „C” átmetszetű karperec (8. kép 15.). Ez a típus a pilinyi kultúrából ismert, a kor raktárleleteiben előfordul.⁸⁸ Vidékünkön Tibolddaróc,⁸⁹ Bánfalva,⁹⁰ Tállya,⁹¹ Kisgyőr⁹² és Megyaszó⁹³ reprezentálja a típust. Az üreges karperec a Kyjatice kultúra jellegzetes darabja.⁹⁴

Öt darab *zárt*, domború külső felületű karperec van leletünkben (12. kép). A 6. kép 1. karperec sima, a 6. kép 2–3. felületén nyomokban észrevehető díszítés. Három darab díszített felületű zárt karperecünk van (8. kép 1–3.). Az 1–2. mintája megegyezik, ha kivitele más is, azaz függőleges vonalak és fekvő, nyújtott „X”-ek sora borítja külsejüket. A 8. kép 3. végei egymásra hajlanak. Az „X” motívum gyakori díszítőelem a karperece-

66 Hampel J., 1892. CLI. 16. 19. 20.

67 Mozsolics A., 1985. 83. t. 16–17.

68 Mozsolics A., 1985. 91. t. 37.

69 Mozsolics A., 1985. 117. t. 9. 10.

70 Mozsolics A., 1985. 246. t. 8. 11–12.

71 Kemenczei T., 1978–79. IV. t. 26. 28.

72 Mozsolics A., 1985. 144. t. 18. 22.

73 Mozsolics A., 1985. 150. t. 2–6.

74 Kemenczei T., 1984. CXV. c. 3.

75 Mozsolics A., 1985. 140. t. 8.

76 Máthé M., 1972. 2. kép 25.

77 Kemenczei T., 1984. CXXVII. d. 4.

78 Kemenczei T., 1984. CXXII. 14–15.

79 Mozsolics A., 1985. 280. t.

80 Kemenczei T., 1996. 6. ábra 1–2. 458.

81 Soroceanu, T. 1995. XIV. t. 5.

82 Soroceanu, T. 1995. 2. kép 5. 6.

83 Soroceanu, T. 1995. 2. kép 13.

84 Petrescu-Dimbovița, M. 1978. 197. t. 996. 100., Gusterita: Petrescu-Dimbovița, M. 1978. 259. t. A. 5.

85 Deszcno, Woj. Gorzów Wielkopolski. Scwenzer, S. 1997. 124.

86 Hansen, S. 1994. 59–82. 33. ábra

87 Hansen, S. 1994. 62.

88 Kemenczei T., 1984. 23–24.

89 Kemenczei T., 1984. 12. kép

90 Kemenczei T., 1968. 21. 3. kép, XI. t. 7.

91 Hellebrandt M., 1994. 59. 5. kép

92 Kemenczei T., 1965. VII. t. 4. 6.

93 Koós J., 1993. 2. t. 2.

94 Kemenczei T., 1984. 26.

ken, példa a nagyhalászi, a balsai, a tállyai karperec.⁹⁵ Előfordul, hogy ferde vonalkázás adja az „X”-et. Az erdélyi karperecek között is nagyon sok variációja létezik.⁹⁶ Gyűrűknél,⁹⁷ övlemezen⁹⁸ és sarlón⁹⁹ is alkalmazták. Bónis Éva szerint az „X” jelnek varázserőt tulajdonítottak.¹⁰⁰

Sűrűn, folyamatosan rovátkolt a 8. kép 12. karperec, csak elkeskenyedő végei felé sima. Hasonló egy rohodi darab,¹⁰¹ valamint egy aggteleki, bükkaranyosi, szakácsi¹⁰² például. A karperecek készítését a pilinyi kultúra bronzművességére vezethetjük vissza, akkor már készítettek díszítetlen és vonalmintákkal díszített karpereceket.¹⁰³ A Felső-Tisza-vidéken, a mai Szlovákia területén és Erdélyben gyakoriak a késő bronzkor második felében és a korai vaskor elején a félkör vagy kör átmetszetű vonalkázott karperecek.¹⁰⁴

Gyűrűk

A mezőnyárádi lelet nyolc darab huzalgyűrűt tartalmaz (8. kép 4–11.). Általában hat-tíz menetesek, végeik elkeskenyednek. Nem korhatározóak, a koszideri fémműveségtől kezdve készítették¹⁰⁵ és viselték.¹⁰⁶

A mezőnyárádi leletben két vastag gyűrű van (8. kép 13–14.). A vastag, többmenetes gyűrűk általában párosával fordulnak elő a zárt leletekben, mint a nagyrozvágyiban¹⁰⁷ és a kurityániban,¹⁰⁸ a pilinyi kultúra leletei között is megtalálható, valamint a Gáva és a Kyjatice kultúra leletanyagában.

Bronzhuzalok (13. kép) is vannak leletünkben. A töredékek hossza három méter. Hasonlókat találtunk Nyékládházán,¹⁰⁹ s a pörtétei késő bronzkori kincsben.¹¹⁰ Későbbi analógiája Donja Dolináról ismert.¹¹¹ Nyaklánc, vagy öv részei lehetnek.¹¹²

Dekoratív ékszerek lehettek a *spirálcsőngők*, a rájuk fűzött *láncokkal* (9. kép 2.). A szemüveg alakú spirálcsőngő hosszabb-rövidebb szárral a bronzkor elejétől a kora vaskorig kedvelt ékszer volt.¹¹³ Hasonló a tállyai leletben, valamint Szécsény-Bencurfalva bronzai között¹¹⁴ van például. Széles körben elterjedt, Romániában például Dridu bronzleletében,¹¹⁵ Szlovákiában Trenčianske Bohuslavice¹¹⁶ bronzai között megtalálható. A mezőnyárádi spirálcsőngőkre és összetekert drótra fűzött apró, finom szemű bronzlánc analógiáit megfigyelhetjük Borsodgeszt, Tállya bronzleleteiben,¹¹⁷ valamint Felsődobsza

95 Kemenczei T., 1984. CLXXIV. 1., CLXVI. 22., 29. kép 2.

96 Petrescu-Dîmbovița, M. 1978. Băleni: 53. t. 92–102., Arcuş: 19. t. C3. példaul

97 Hellebrandt M., 1980. III. t. 9.

98 Kemenczei T., 1984. CLXVI. 27.

99 Máthé M., 1972. 3. ábra 22.

100 Bónis É., 1969. 139.

101 Kemenczei T., 1984. LXIVa. 4. 7.

102 Kemenczei T., 1984. C. 4., CXXI. 14b., Le. 7.

103 Kemenczei T., 1984. 24.

104 Kemenczei T., 1968. 28.

105 Kovács T., 1966. 3. kép 5–6. és 197.

106 Hellebrandt M., 1980. 82. 85.

107 Hellebrandt M., 1972. 4. kép 3–4.

108 Hellebrandt M., 1996a. 185. 4. kép 3–4.

109 1998. évi ásatás, sírlelet.

110 Müller, R., 1972. 9/12.

111 Hunyady I., 1942. 1944. 41. kép A.

112 C. Neugebauer-Maresch,–J. W. Neugebauer, 1988. 16–36.

113 Kemenczei T., 1968. 27., XI. t. 8.

114 Kemenczei T., 1984. CLXXXVIII. t. 23., LIV. t. 12–16.

115 Enachiuch, V. 1995. 14. kép 6.

116 Furnánek, V. 1980. 3. t. 56–57.

117 Kemenczei T., 1984. XLV. t. 25., CLXXXVIII. 22.

és Kisgyőr anyagában.¹¹⁸ A mezőnyárádi bronz lánc darabjainak hossza összesen 667,2 cm. Viseletüket a vaskor láncos fibuláihoz hasonlóan képzelhetjük el.

Bronzedények

A mezőnyárádi bronzlelet két töredékes bronzedényt, két csészét tartalmaz (9. kép 1., 5., 8., 10. kép 4. és 9. kép 3., 6., 9., 10. kép 2.). Mindkettő pereme kifelé tart, nyaka rövid, hasának átmérője szélesebb a szájnýilásnál. Aljuk omphalosos, majd sima és ennek a résznek a szélén körbe többsoros trébelés látható. Patay Pál véleménye szerint két-fülűek lehettek, annak ellenére, hogy csak egy-egy fül maradt meg.¹¹⁹ Az edények Blatnicai típusúak.¹²⁰ Hasonló formájúak Komárom (Újszöny) és Tamási bronzleletében találhatóak,¹²¹ és a vissi leletben,¹²² valamint egy nadapi edény¹²³ az analógiája. Mozsolics Amália szerint tipológiailag az edények nem határozhatók meg pontosan.¹²⁴

A *bogrács* (9. kép 7., 11. kép, 14. kép) egyfűlű. A korai vaskor jellegzetes terméke volt a Tisza vidékének és Erdély bronziparának.¹²⁵ A bronzedények tipológiai beosztásához alapvető G.v. Merhart munkája.¹²⁶ Ezt figyelembe véve sorolta Patay Pál a mezőnyárádi bográcsot¹²⁷ az A₂ variációhoz. Formára hasonlít „Piliny” vagy „Santovka” (Magyarád, Szlovákia)¹²⁸ bográcsához, a fűltartó szegecselési technikája is emlékeztet a mi darabunkra, bár ott két szegecs rögzíti a fűltartót. A mezőnyárádi bográcsot a kíséreléletek és az analógiák alapján Patay Pál a Ha A 1 periódusra datálta.¹²⁹ Mozsolics Amália az egész leletet Kurd B Vb horizontba¹³⁰ sorolta. Kemenczei Tibor a Kyjatice kultúra népének hagyatékát látja benne.¹³¹

Telepanyag

A lelőhelyen az építkezéskor lehetőségünk volt négy helyen, A–D pontokon szondázni az alapárkot (2. kép). Az *A. lelőhelyen* 40 cm mélységben bukkantak a bronzokra. Itt találtunk egy ép, nagyméretű, domború aljú, homorú tetejű örlőkövet, és két durva házikerámiát, valamint paticst. Az alapan kis rábontást végezhetünk, ez az *A–B. lelőhely*. 62 illetve 95 cm mélységig mentünk le. Itt is házikerámia, és orsókarika töredéke került elő. A *C lelőhelyen* 135 cm-ig mentünk le az alapan, kissé a leendő épület belsejében. Itt fényezett felületű kerámiaanyag volt a jellemző, de másodlagosan átégett töredékek is voltak. Utólag a találó hozta be a *D lelőhelyen* előkerült darabokat, melyek között orsógomb és durva kerámiaanyag volt, közöttük másodlagosan kiégett is. Ltsz. 74.38.1–36. 1975-ben szórványként hozott a telkéről leleteket Hajnal István a múzeumba, cserepeket és vasakat is, ez utóbbit csontváz mellett találta. Ltsz. 76.2.1–20.

A kerámiaanyag analógiáit megtaláljuk a Kyjatice kultúra lelőhelyein, így példa Szajla,¹³² Igrici,¹³³ Aggtelek.¹³⁴ Kihajló permű töredéket Bükkszentlászlón,¹³⁵ központi

118 Kemenczei T., 1965. XVI. t. 1., XV. t. 12., VIII. t. 5.

119 Patay P., 1990. 52., 75–76. rajz

120 Gallus S.–Horváth T., 1939. V. t. 4.

121 Mozsolics A., 1985. 48.; Patay P., 1990. 74. 77.

122 Kemenczei T., 1984. LXVII. 5.

123 Petres É., 1990. 88–89. 181–183. ábra

124 Mozsolics A., 1985. 149–150. 285. t.

125 Kemenczei T., 1981. 29–30.

126 Merhart, G.v. 1952. 3–5.

127 Patay P., 1990. 19., 2. t. 4.

128 Patay P., 1990. 19., 2. t. 5.

129 Patay P., 1990. 53–54. 79. A. tábla elterjedési térkép

130 Mozsolics A., 1985. 149–150.

131 Kemenczei T., 1984. 40–42.; Patay P., 1990. 20–21.

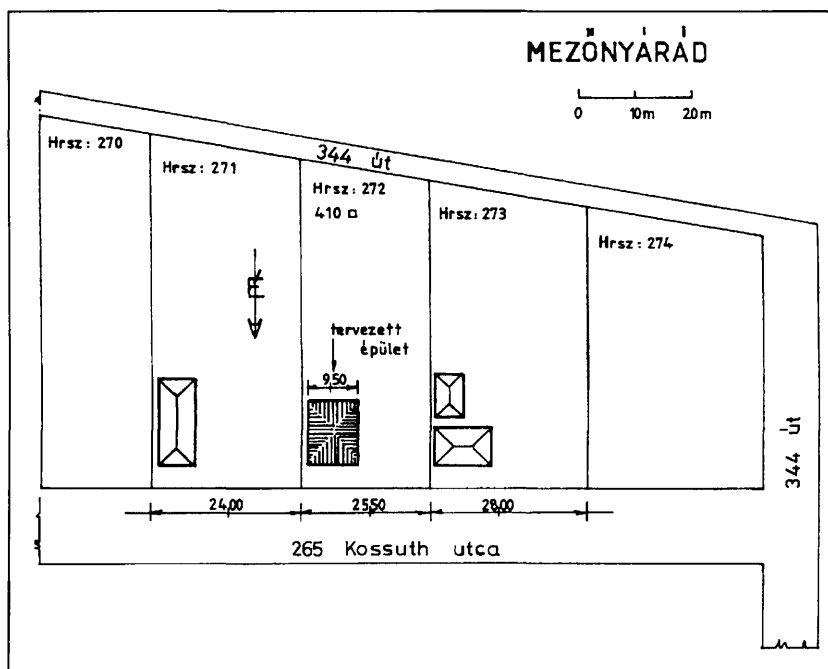
132 Kemenczei T., 1984. LXXIX. 21., LXXX. 18.

133 Hellebrandt M., 1990. 3. kép 1.

pont körüli pontozást¹³⁶ Aggtelek és Szajla¹³⁷ anyagában láthatunk. Hasonló orsógomb Bükkszentlászlóról ismert,¹³⁸ orsókarika¹³⁹ szintén. Széles szalagfüllel ellátott nagyméretű edény töredékét találták még Miskolc-Szeleta barlang¹⁴⁰ és Bükkszentlászló-Nagysánc¹⁴¹ leletei között. Házikerámiára Bükkaranyos¹⁴² és Bükkszentlászló¹⁴³ anyagában találunk párhuzamot.

Mezőnyárádról a HOM régi anyagában van¹⁴⁴ kannelurázott urnatöredék, turbánte-keres díszű táltöredék, melyek szintén a Kyjatice kultúra emlékei.

A mezőnyárádi bronzleletet a Ha A 1 időszakra tehetjük, azaz a Kyjatice kultúra emberei rejtették el¹⁴⁵ a település hulladéklerakó helyén, ugyanúgy, mint a IV. bükkaranyosi bronzkincset a pilinyiek, még a mélység is hasonló.¹⁴⁶ Leletünk egy ember, illetve egy család védő- és támadófegyverzete, ékszerei és bronzedényei mintegy három kilogramm súlyban, nem jelentett nagy terhet, de elvitelére már nem volt lehetőség. Minden valószínűség szerint sürgősen kellett elásni helyben, a településen.

1. kép. Mezőnyárad, Kossuth utca 49.

134 Kemenczei T., 1984. CIV. 4.

135 Matuz E., 1994. XIII. t. 5.

136 Kemenczei T., 1984. CII. 2. 9.

137 Kemenczei T., 1984. LXXIX. t. 2. 10.

138 Matuz E., 1994. V. t. 5.

139 Matuz E., 1994. VIII. t. 12.

140 Kemenczei T., 1984. CIX. 8.

141 Matuz E., 1994. XI. t. 6.

142 HOM Ltsz. 62.54.1-5.; Kemenczei T., 1984. 131. 34. lelőhely

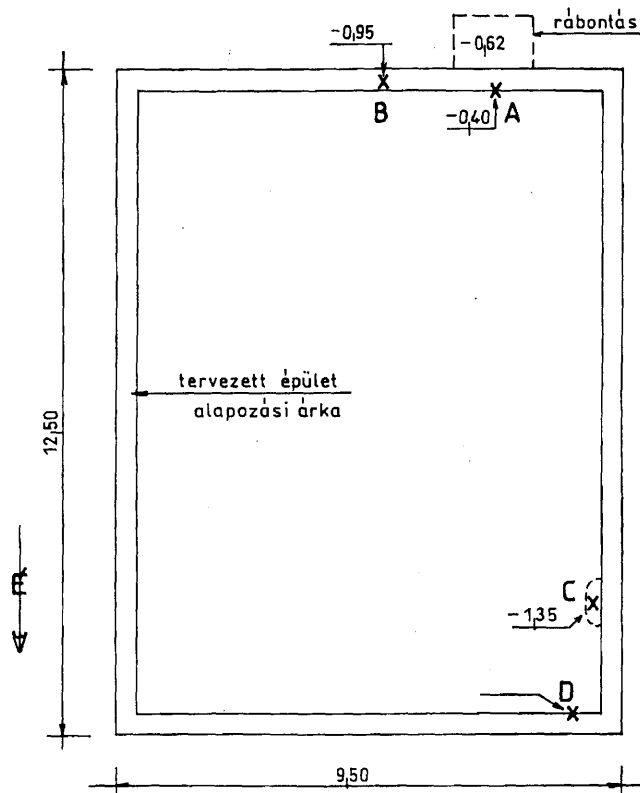
143 Kemenczei T., 1984. XX-XXI.

144 Matuz E., 1994. pl. IV. IX. t.

145 Kemenczei T., 1984. 149. 20. lelőhely

146 Kemenczei T., 1974. 49.

2. kép. A–D lelőhelyek az alaprajzon

3. kép. Jelmagyarázata

Rézkor. Ember alakú urnák. Térképjele: *

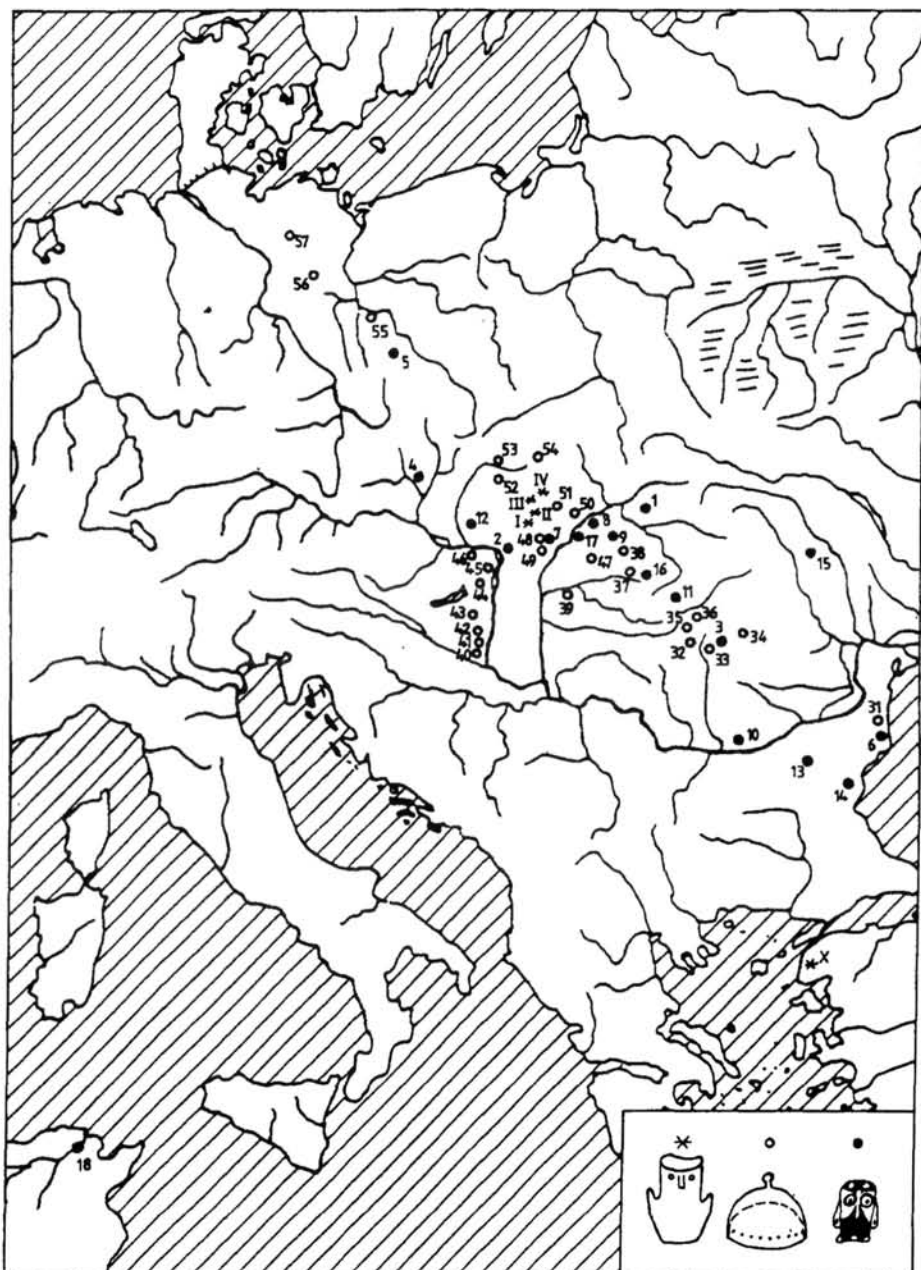
Lelőhelyek: I. Ózd-Center, II. Méhi (Vcelince), III. Gemer (Sajógömör), IV. Szentsimon. X. Trója

Késő bronzkor–kora vaskor. Sisakok. Térképjele: O

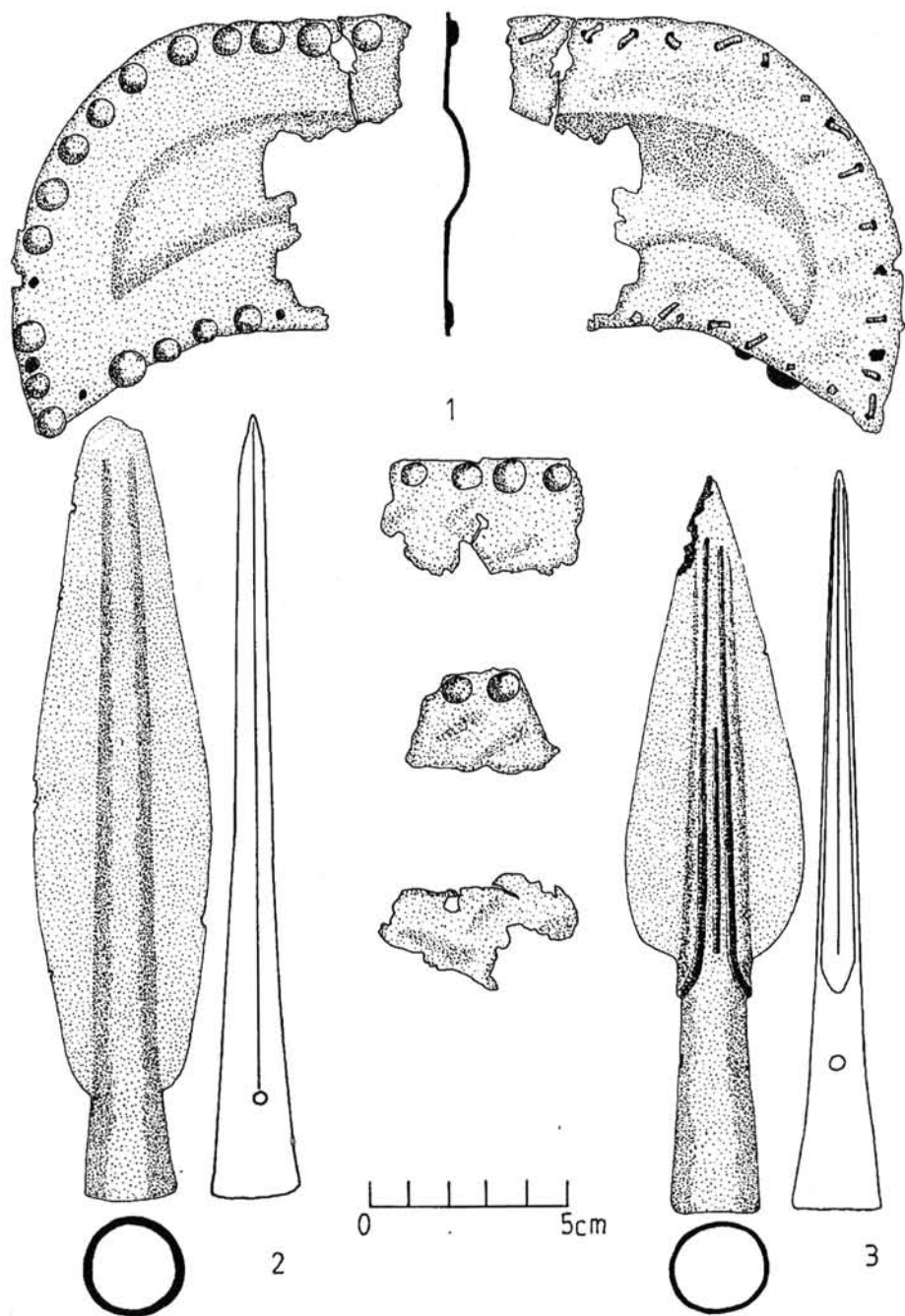
Lelőhelyek: 31. Techirghiol, 32. Gusterița (Szenterzsébet), 33. Șoarș (Sáros), 34. Cincu, 35. Șpálnaca (Ispánlaka), 36. Uioara de Sus (Felsőmarosújvár), 37. Síg (Felsőszék), 38. Pișcolt (Piskolt), 39. Endrőd, 40. Batina (Kiskőszeg), 41. Palotabozsok, 42. Bonyhád, 43. Keszőhidegkút, 44. Nadap, 45. Nagytétény, 46. Újszöny, 47. Hajdúböszörmény, 48. Mezőnyárad, 49. Mezőkövesd, 50. Szikszó, 51. Keresztéte, 52. Lúčky (Lucski), 53. Žaškov (Zsaskó), 54. Spišska Belá (Szepesbéla), 55. Beitzsch, 56. Oranienburg, 57. Sehlsdorf.

Kelta kor. Maszkos gyöngy. Térképjele: ●

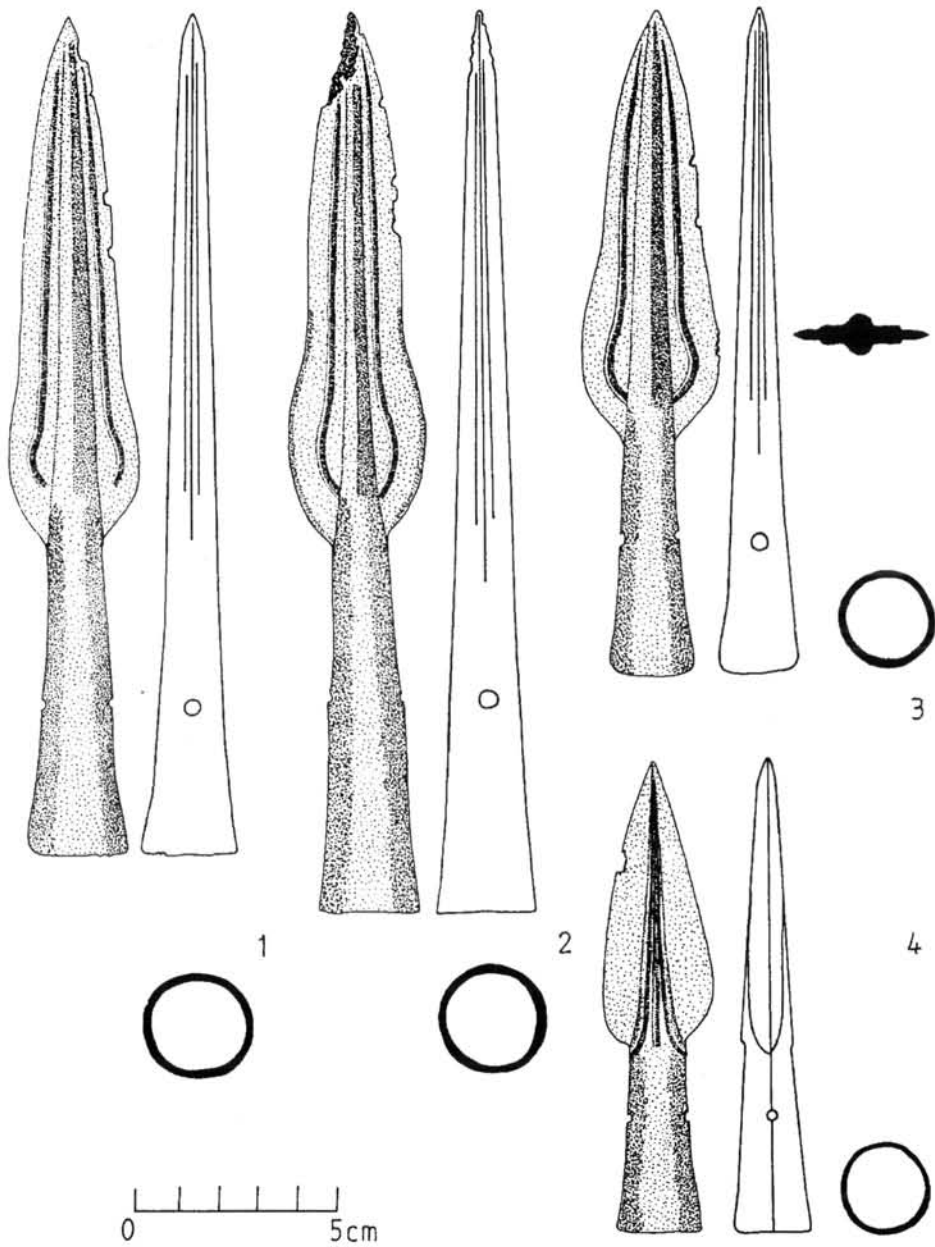
Lelőhelyek: 1. Mukačevo (Munkács), 2. Vác, 3. Ațel Braței (Ecel-Baráthegy), 4. Mistřin, 5. Domaniowice, 6. Callatis, 7. Mezőnyárad, 8. Tiszalök, 9. Nyírbátor, 10. Zimnicea, 11. Fintinele (Újós), 12. Maňa (Nagymánya), 13. Kjolmen, 14. Nessebar, 15. Bunești, 16. Pișcolt (Piskolt), 17. Polgár (Szabó 1997.), 18. Karthago.

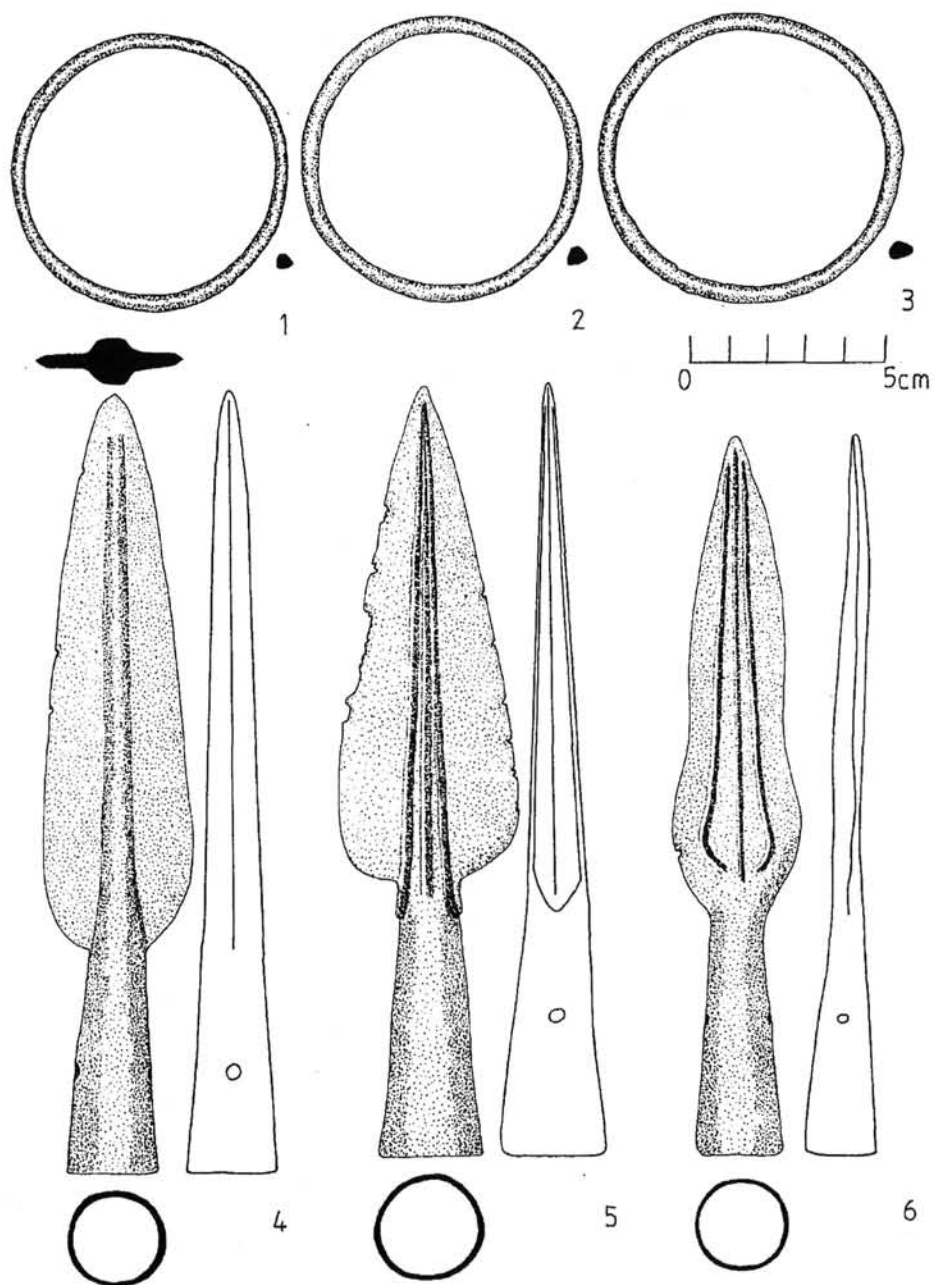
3. kép. Elterjedési térkép

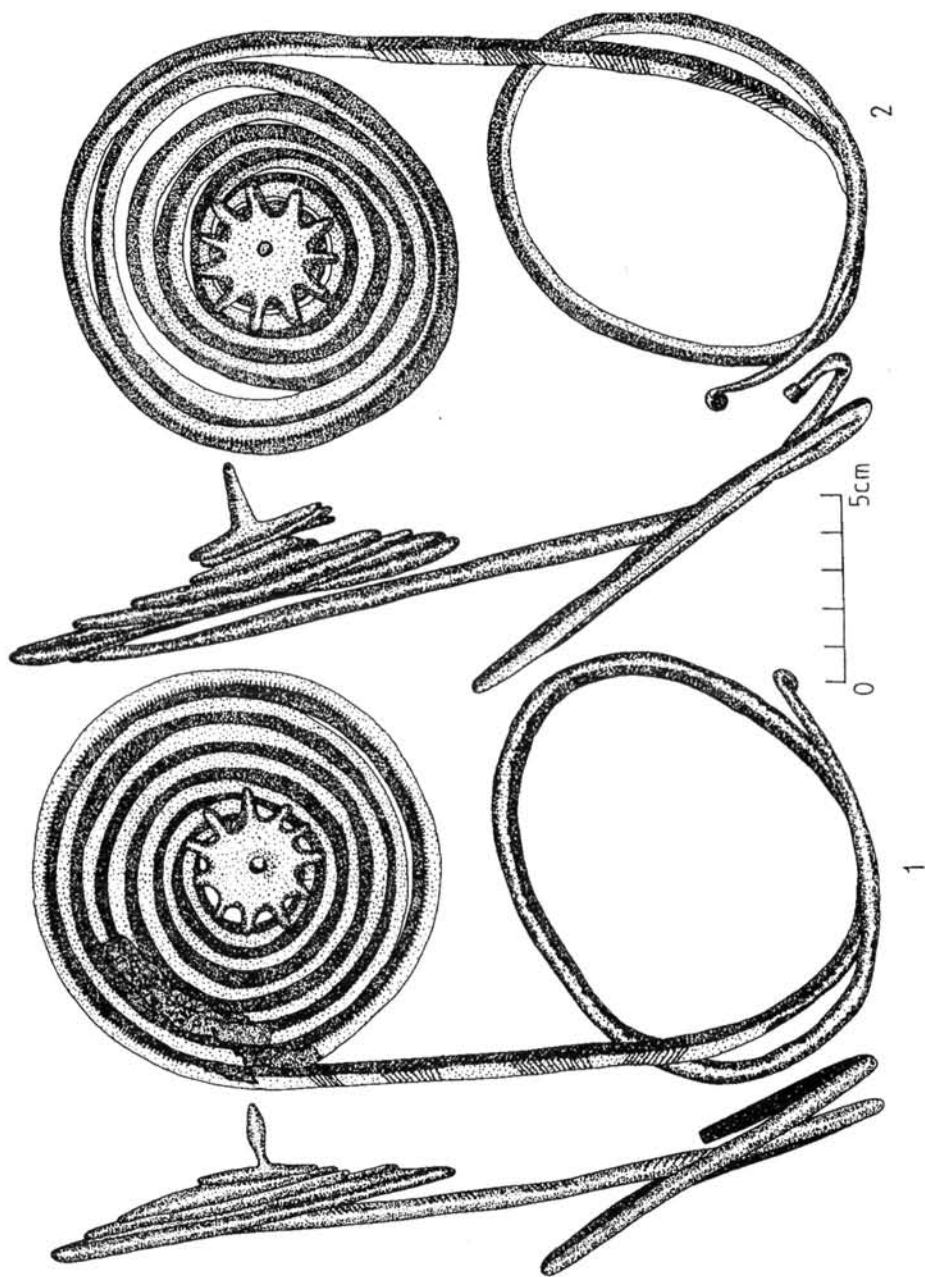
4. kép. 1. Fülvédő, 2-3. Lándzsahegyek

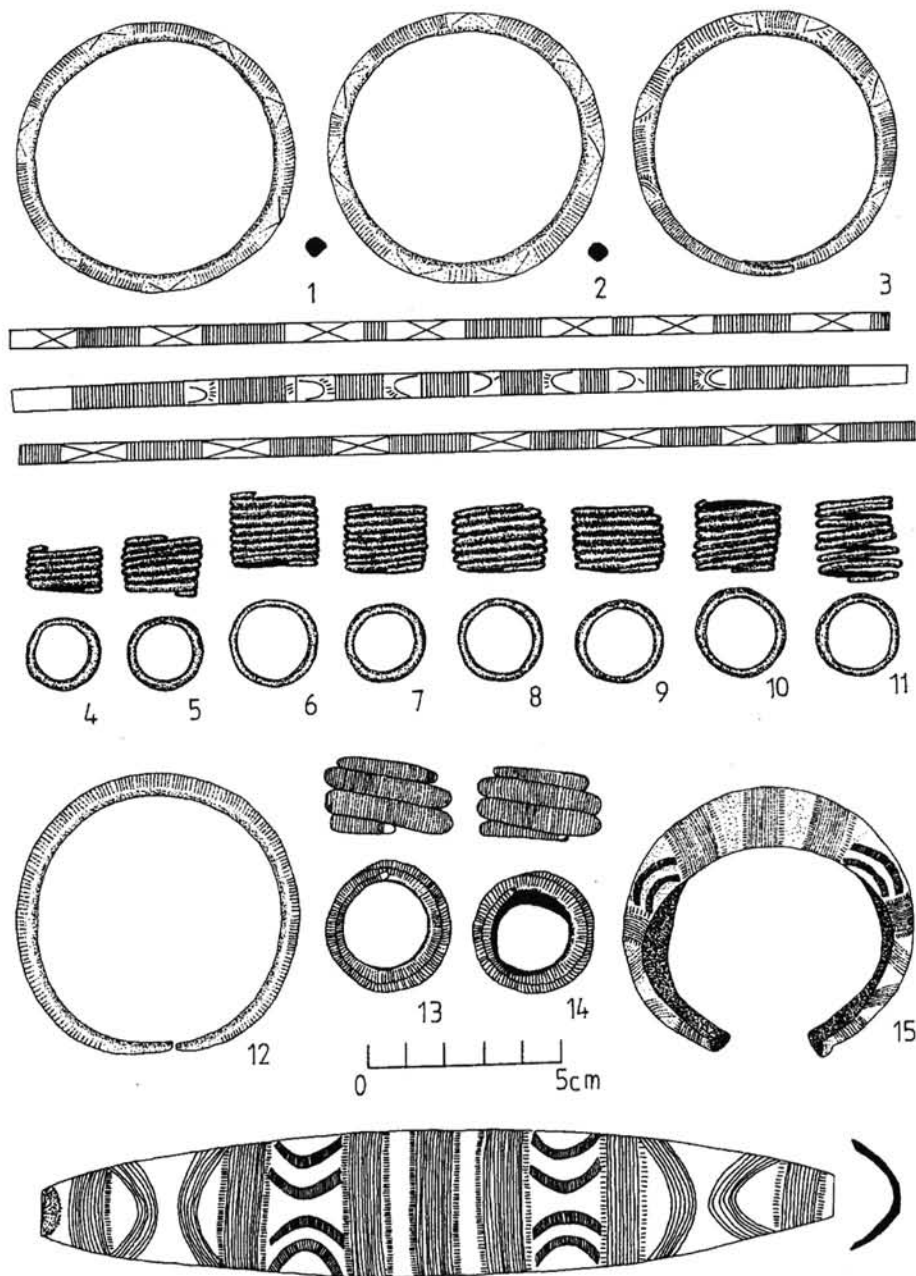
5. kép. 1-4. Lándzsahegyek

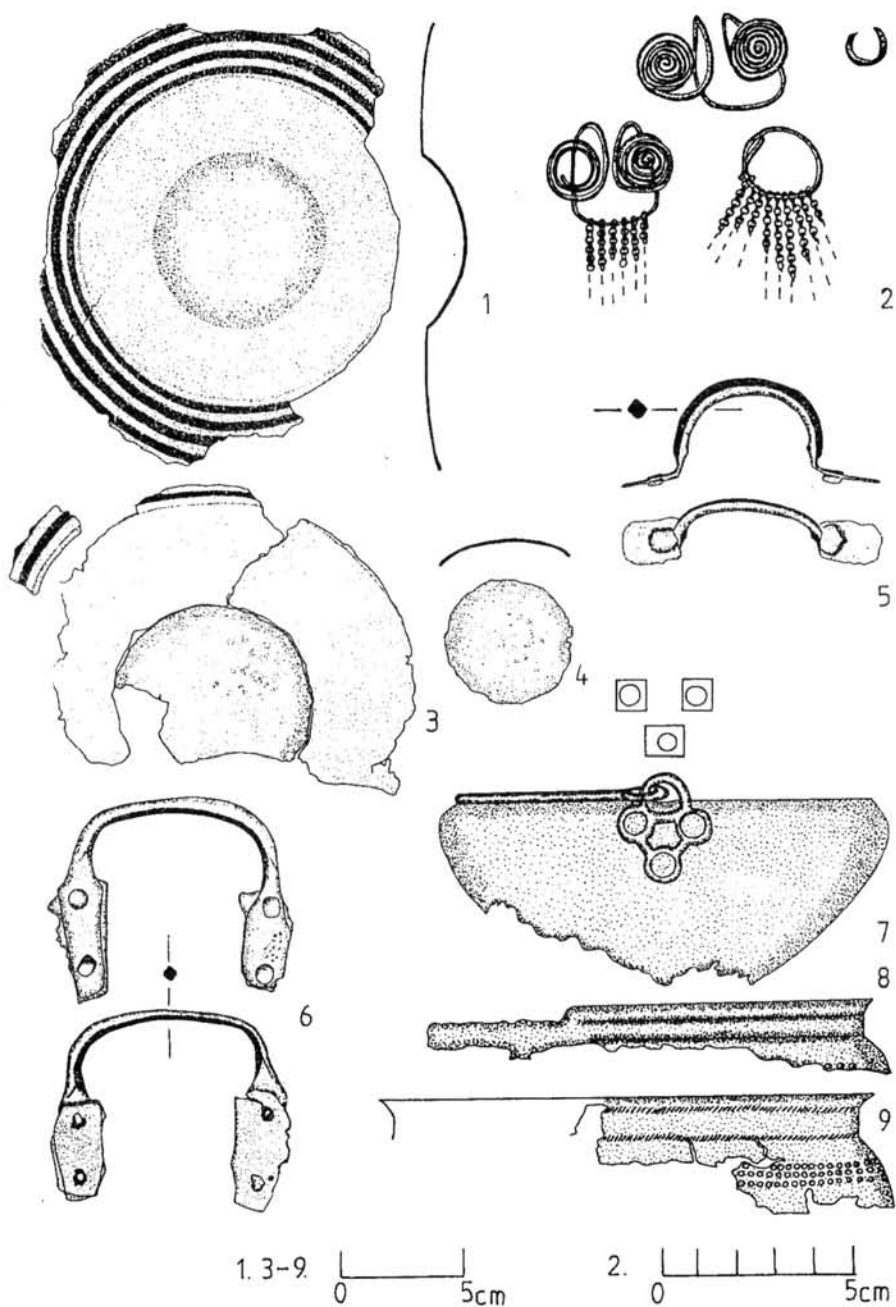
6. kép. 1-3. Zárt karperecek, 4-6. Lándzsahegyek

7. kép. 1-2. Kézfevédő spirálisok

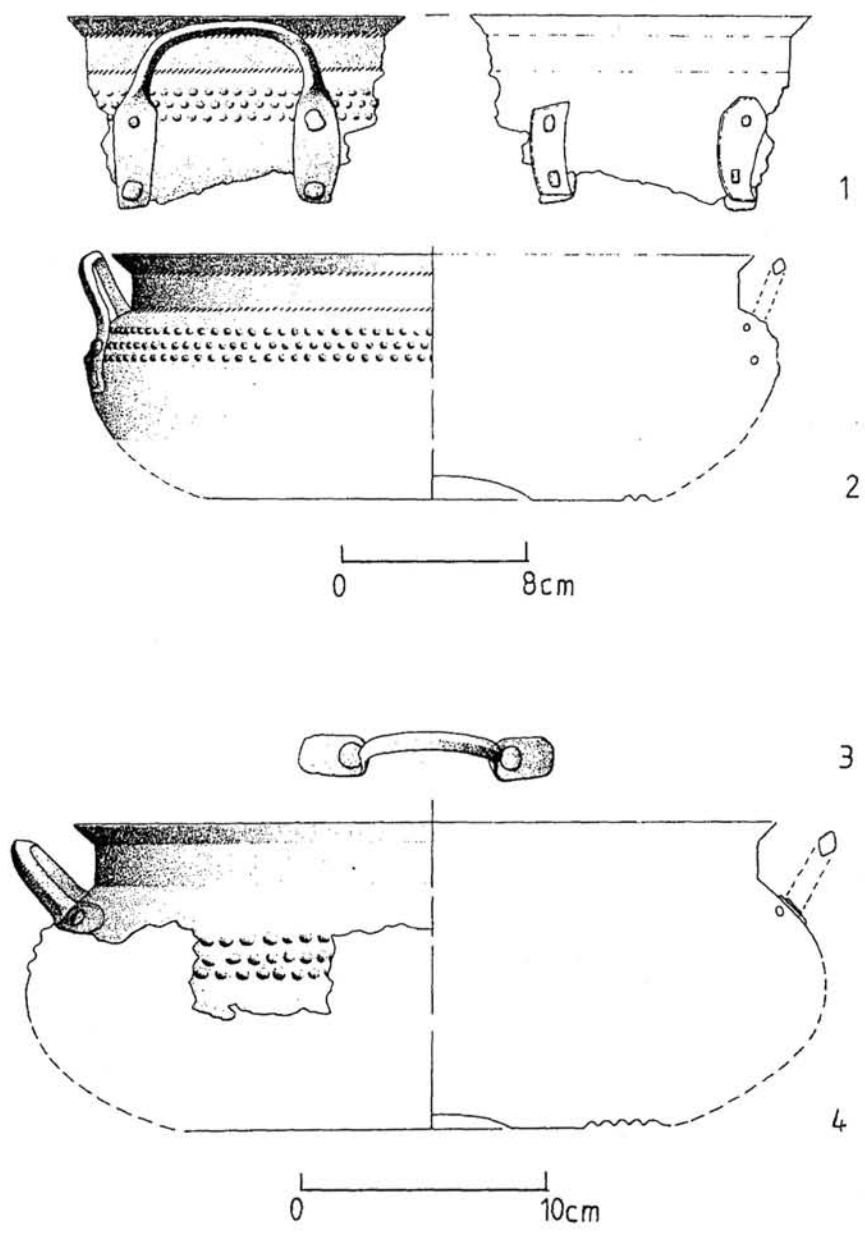

8. kép. 1-3. Karperecek, 4-11. Spirálgűrűk, 12. Rovátkolt, nyitott karperec,
13-14. Tömör rovátkolt gűrűk, 15. Üreges, díszített karperec

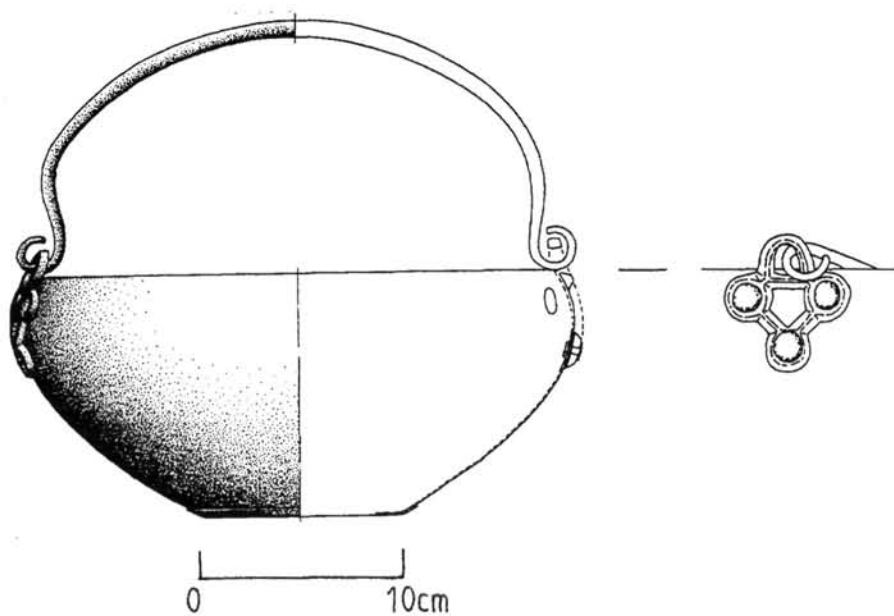

9. kép. 1. 3. Bronzedény alja, 2. Szemüvegspirálisok láncsal, 4. Domború lemez, 5. Vízszintes állású edényfül, 6. Függőleges állású edényfül, 7. Bogrács, 8. Bronz edénytöredék, 9. Rovátkolt bronz edénytöredék

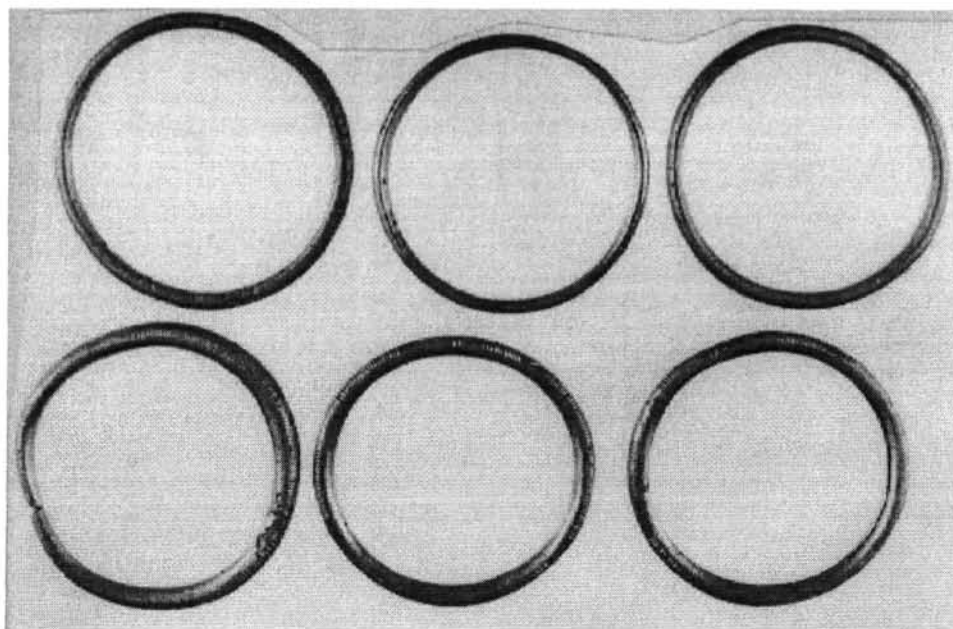

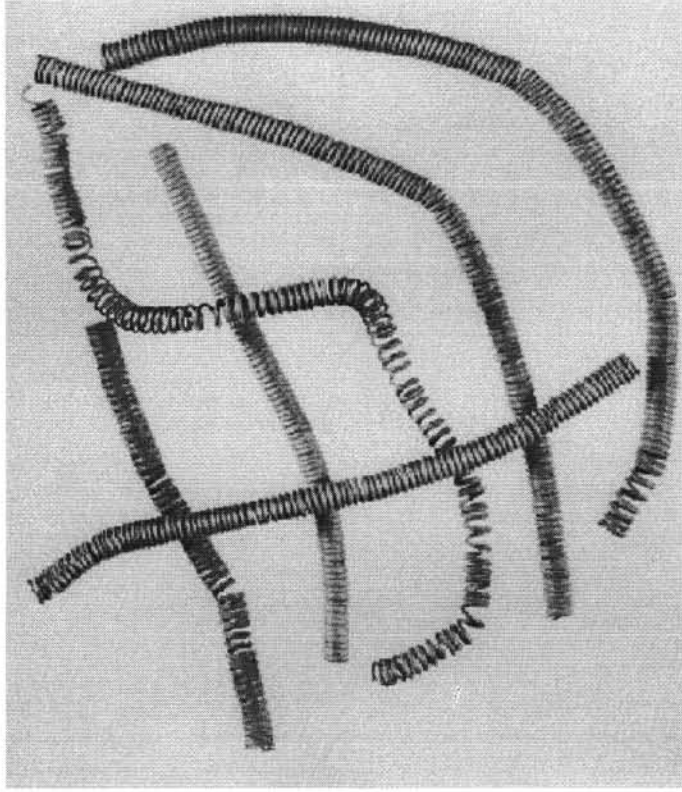
10. kép. 1. Rovátkolt bronzedény rekonstrukciója (Patay Pál nyomán),
 2. Bronzedény rekonstrukciója (Patay Pál nyomán)

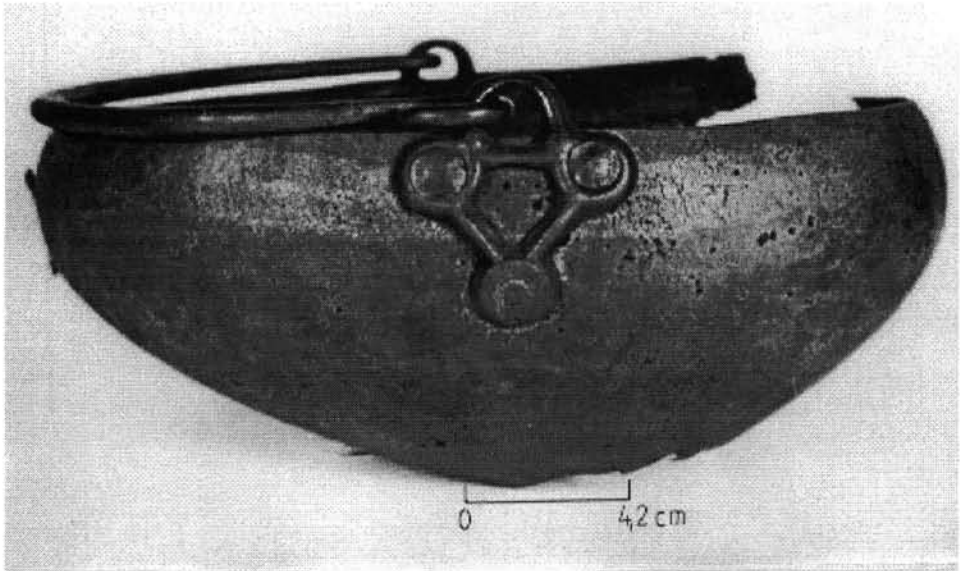
11. kép. Bogrács rekonstrukciója (Patay Pál nyomán)

12. kép. Karperecek (Fotó: Kulcsár Géza)

13. kép. Spirálhuzalok (Fotó: Kulcsár Géza)

14. kép. Bogrács (Fotó: Kulcsár Géza)

IRODALOM

Bónis, É.

1969 Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. AH. XLVII. Budapest

Borchhardt, J.

1972 Homerische Helme. Helmformen der Ägäis in Beziehungen zu orientalischen und europäischen Helmen in der Bronze- und frühen Eisenzeit. Mainz

Brunn, W. A.

1968 Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. Berlin

Ecsedy I.

1982 A kelet-magyarországi rézkor fejlődésének fontosabb tényezői. JPMÉ 93–95.

Egg, M.

1986 Italische Helme. Studien zu den ältereisenzeitlichen Helmen Italiens und der Alpen. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz

Eibner, A.

1981 Darstellungsinhalte in der Kunst der Hallstattkultur. In: Die Hallstattkultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980. Linz

Enachiuh, V.

1995 Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomița. In: Bronzefunde aus Rumänien. Bearbeitet und redigiert von Tudor Soroceanu. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. 10. Berlin

Furmánek V.

1977 Pilinyer Kultur. SA 25. 251–370.

1980 Die Anhänger in der Slowakei. PBF XI/3.

Gallus, S.–Horváth, T.

1939 A legrégebbi lovasnép Magyarországon. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Diss Pann II. 9. Budapest

Gašaj, D.

1982 Hromadný nález bronzových predmetov zo Zemplína, okr. Trebišov. Historica Carpatica. 13. 273–296.

Gleikscher, P.

1993 Der bronzene „Schidbuckel“ von der Gurina (Kärnten). Zu den hallstattzeitlichen Krempefaleren in West- und Mitteleuropa. Germania 71. 31–57.

Hampel J.

1886, 1892, 1896 A bronzkor emlékei Magyarhonban. Budapest

Hansen, S.

1994 Studien zu den Metaldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 21. Berlin

Hänsel, A. und B.

1997 Gaben an die Götter-Schätze der Bronzezeit Europas. Bestandskataloge Band 4. Berlin

Hellebrandt M.

- 1972 Adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti topográfiájához. *HOM Közleményei* 10. 17–25.
1975 Kurityán. *ArchÉrt* 102. 292.
1980 A mád-pádihegyi bronzlelet. *HOMÉvk.* 19. 79–86.
1985 Neue spätbronzezeitliche Schwertfunde aus Nordungarn. *AAH* 37. 24–30.
1990 Az igrici kerámiadepot. *CommArchHung.* 93–111.
1994 Tállya története a régészeti leletek megvilágításában. In: Tállya. Szerk.: *Frisnyák Sándor.* 51–82.
1996a Der Bronzefund von Kurityán. Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. 183–205.
1996b A kurityáni bronzlelet. *HOMÉvk.* 33–34. 5–31.
1999 Corpus of Celtic Finds in Hungary III. Northern Hungary. Akadémiai Kiadó, Budapest. Nyomás alatt

Hencken, H.

- 1971 The Earliest European Helmets, Bronze Age and Early Iron Age. American School of Prehistoric Research. Peabody Museum Bulletin Nr. 28.

Hunyady, I.

1942. 1944 Kelták a Kárpát-medencében. *DissPann* II. 18. Budapest

Jacob-Friesen, G.

- 1969 Bronzezeitliche Lanzen spitzen Norddeutschland und Skandinaviens. Hildesheim

Kalicz N.

- 1963 Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien. *Stud. Arch* 2.
1980 Agyagistenek. Budapest

Kemenczei T.

- 1965 Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat. *HOMÉvk.* 5. 1964–1965. 105–175.
1968 Óskori bronztárgyak a miskolci múzeumban. *HOMÉvk.* 8. 19–46.
1974 Zur Deutung der Depotfunde von Aranyos. *FA* 25. 49–70.
1978–1979 A gyöngyössolymos-kishegyi negyedik bronzlelet. *AGRIA* 16–17. 137–155.
1981 A prügyi kora vaskori kincslelet. *CommArchHung.* 29–41.
1984 Die Spätbronzezeit Nordostungarns. *AH Series Nova* LI. Budapest
1996 Zur Deutung der endbronze- und früheisenzeitlichen Depotfunde Ungarns. In: Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas. Lehrstuhl für Vor- und Frühgeschichte in Verbindung mit dem Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz

Koós J.

- 1993 Újabb óskori emlékek a miskolci múzeumban. *HOMÉvk.* 30–31. 5–14.
1994 Neuere Erkenntnisse zur Verbreitung der menschenförmigen Urnen in Nordost-Ungarn. In: A kőkortól a középkorig – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Szeged

Kovács T.

- 1996 A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön. *ArchÉrt* 93. 159–202.
1977 A bronzkor Magyarországon. Budapest

- Matuz, E.*
1994 A Kyjatice kultúra földvára Bükkszentlászló-Nagysáncon. HOMÉvk. 32. 9–54.
- Máthé M.*
1972 Früheisenseitlicher Bronzedepotfund von Nádudvar. AAH 24. 399–414.
- Merhart, G. v.*
1952 Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen. In: Festschrift des RGZM in Mainz II. 1–71.
1956–57 Geschmückte Schienen. BRGK 37–38. 91–147.
1969 Hallstatt und Italien. Gesammelte Aufsätze zur frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropa
- Mozsolics A.*
1955 Neuere hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn. AAH 5. 35–54.
1967 Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Budapest
1972 Beziehungen zwischen Italien und Ungarn während „Bronzo recente“ und „Bronzo finale“. Rivista di Scienze Preistoriche. 27. 373–401.
1985 Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Budapest
- Müller-Karpe, H.*
1962 Zur spätbronzezeitlichen Bewaffnung in Mitteleuropa und Griechenland. Germania 40. 255–287.
- Müller, R.*
1972 A pörtétei késő bronzkori kincslelet. VMMK 11. 59–74.
- C. Neugebauer-Maresch, – J.-W. Neugebauer,*
1988 Das frühbronzezeitliche Hockergräberfeld Franzhausen I in urgeschichtlicher Sicht. In: Mensch und Kultur der Bronzezeit. Asparn/Zaya. 16–36.
- Novotná, M.*
1970 Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Bratislava
- Patay P.*
1969 Der Bronzefund von Mezökövesd. AAH 21. 167–216.
1990 Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II. 10. 1–86.
1995 Bronzeschalen vom Typ Blatnica – Ein karpatenländischer Gefäßstyp und seine mittel- und nordeuropäische Entsprechung. Antiquitas 34. Bonn
- Petres, É.*
1990 Die Bronzegefäße aus dem Depotfund von Nadap. PBF II. 10. 87–93.
- Petrescu-Dîmbovița, M.*
1977 Depozitele de bronzuri din România. București
1978 Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens. PBF 18/1.
- Schauer, P.*
1988 Drei kegel- und glockenförmigen Helme mit gegossenem Scheitelknäuf der jüngeren Bronzezeit Alteuropas. RGZM Mainz. 181–194.
- Schwenzer, S.*
1997 Dechsel, Kr. Landsberg a. d. Warthe, Prov. Brandenburg (Deszczno, Woj. Gorzów Wielkopolski, Polen). In: Freie Universität Berlin und Museum für Vor- und Frühgeschichte Staatliche Museen zu Berlin. Bestandskataloge Band 4. Alix und Bernhard Hänsel (Konzeption und Zusammenstellung)

Soroceanu, T.

1995 Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen-Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Band 10. Berlin

Szabó, M.-Guillaumet, J-P.-Kriveczky, B.

1997 Polgár-Király-érpart. In: Utak a múltba. Paths into the Past. Rescue Excavations on the M3 Motorway. Budapest

Warry, J.

1995 A klasszikus világ hadművészete. Warfare in the Classical World. Budapest

Whitehouse, D. and R.

1975 Archaeological Atlas of the World. London

DER BRONZESCHATZ AUS MEZŐNYÁRÁD

Im Jahre 1974 stieß in Mezőnyárád, beim Bau seines Hauses in der Kossuth Str. 49 (1-2. Bild) der Eigentümer auf einen Bronzefund. Der Fund enthielt folgende Stücke: 9 Speerspitzen, 5 geschlossene runde Armspangen, einen Armreifen, dessen Enden nicht aneinanderreichten, einen hohlen Armreifen, zwei Handschutzspiralen mit einem Kamm oder Stern in der Mitte, das Ohrenschutzfragment eines Helmes, zwei massive, gravierte Ringe, 8 Spiralringe, 7 Spiraldrahtstücke, 10 lange Spiralen, zwei Fragmente von Bronzegefäßen, einen Kochkessel und zwei Brillenspiralen mit Kettengliedern.

Der Fund wurde im Ottó Herman Museum unter der Inventarnummer 74.38.37-80 registriert.

Das Ohrenschutzfragment, sowie die Handschutzspiralen des Bronzefundes sind Schutzwaffen, die Speerspitzen aber Angriffswaffen.

Das *Ohrenschutzfragment des Helmes* (4. Bild 1.) stellt eine Seltenheit des Fundes dar. Für das Tragen eines Bronzehelmes sind in Mitteleuropa die frühesten Daten aus dem Gebiet der östlichen Alpen bekannt. Die Forschung wurde auch auf den mükeneischen Hintergrund des Helmes aufmerksam. Am Rand des Mezőnyáráder Ohrenschutzfragmentes befinden sich dicht nebeneinander Niete, an denen vermutlich ein Futter aus Leder oder Filz befestigt war. Auf der Innenseite, wo die Niete eingehämmert wurden, kann festgestellt werden, daß dieses Futtermaterial 1,5 mm stark gewesen sein mußte. Das Ohrenschutzteil selbst war durch je zwei oder je drei Perforationen mit einem Draht am Helm befestigt. Bei den Helmfunden ist diese Stelle am Helmrand sichtbar, wie bei den Funden, bzw. Rekonstruktionen von Pass Lueg und Pfaffen. Das Tragen von Helmen wird von der Schitulakunst und den Kleinplastikfunden veranschaulicht. Im allgemeinen ist das Tragen eines Helmes mit Ohrenschutz bei der zu Pferde ausgetragenen Kampfweise von Vorteil. Der Forschung sind immer mehr Helmfunde und Helme mit Ohrenschutz in Osteuropa bekannt, wodurch bei einer Gegenüberstellung der Karten von Mozsolics, Hencken und Schauer über deren Verbreitung festgestellt werden kann, daß ihr Weg vom Schwarzen Meer, von Techirghiol ausgehend, entlang der Donau nach Westen, danach im Alutatal nach Norden führte, über die Südkarpaten gelangten sie ins Hügelland von Küküllő, von hieraus führte ihr Weg einerseits entlang des Körösflusses, andererseits entlang des

Szamosflusses nach Westen und nach Pisco ist ihre Wegrichtung von Hajdúböszörmény, Mezőnyárad, Mezőkövesd, Szikszó, Keresztéte, Lúčky, Žaškov, sowie durch die Funde von Béla Spišska (3. Bild) gekennzeichnet, durch die Flußtäler gelangten sie bis zur Oder und entlang des Flusses bis hin zum Baltischen Meer. Diese Weglinie stimmt im wesentlichen mit dem Verbreitungsweg der sogenannten Maskenperlen in der späten keltischen Eisenzeit überein. Auf diesem Handelsweg (3. Bild) wurden in den verschiedenen Zeitabschnitten der Vorzeit unterschiedliche Waren befördert, Kupfer, Zinn und Bernstein, darüberhinaus war dies der Weg für den Tausch der kulturellen Endprodukte und ebenso der Völkerwanderung – siehe die trojanischen Parallelen zu den Özdenter-Urnen. In Kenntnis des oben Erwähnten kann festgestellt werden, daß sich das Tragen von Helmen vom Ägäentum ausgehend in Osteuropa verbreitete. Vermutlich wurden sie zur gleichen Zeit über die Adria auch in Italien bekannt. T. Kemenczei setzte voraus, daß sich die Benutzung von Helmen zur Zeit der Urnenfeldkultur im Zeitabschnitt Ha A I im gesamten Karpatenbecken verbreitete. Dies hält auch Hencken für wahrscheinlich, der allerdings aufgrund der Umstände des Vorkommens, bzw. des Verbergens der Helme die westliche Zone mit einer scharfen Grenzlinie von der östlichen trennte. In den westlichen Gebieten wurden die Helme im allgemeinen in Sümpfen und Flüssen gefunden, waren also Opfergegenstände, während sie in den östlichen Gebieten gewöhnlich in Schatzfunden vorkommen. Bei den Bräuchen der beiden Gebiete kann eine grundsätzliche weltanschauliche Abweichung festgestellt werden. Auf der Verbreitungskarte von Mozsolics kann beobachtet werden, daß die Helmfundorte in Transdanubien und die in Nordungarn zum gleichen Fundhorizont, dem Kurdi gehören. In der heutigen Slowakei benutzte vermutlich ab Mitte des Zeitabschnittes Ha A das Volk der Gawakultur Helme. Das Mezőnyáradener Ohrenschutzfragment eines Helmes wird von Kemenczei aufgrund der Handschutzspirale und des hohlen Armreifens als Nachlaß der Kyjatizer Kultur betrachtet, wobei er aber vermutet, daß das Helmfragment ein Produkt des Bronzegewerbes der Gawakultur ist.

Die Helme mit Ohrenschutz wurden von Schauer in Mitteleuropa auf die Zeit Ha A I datiert. Es ist vorauszusetzen, daß bei den Funden viel mehr auf Helme hinweisende Spuren gefunden werden können, wenn wir die Helmbüschel oder die Versteifungen aus Knochenplättchen oder Metall bei Lederhelmen in Betracht ziehen.

Handschutzspiralen (7. Bild 1–2.) sind Teile von Schutzwaffen. Als ihr Ursprung können die kurzschäftigen Exemplare betrachtet werden. Am Ende der Bronzezeit treten sie auch beim Hajdusamsoner Depothorizont auf. In der späten Bronzezeit verbreitete sich in Nordungarn und auf dem Gebiet der Ostslowakei der Salgótarjánener Handschutztyp. Ihre Anwendung ist auch für die Kyjatizer Kultur charakteristisch. Stücke mit einem Stern oder Kamm in der Mitte sind selten, ähnliche sind vom Šwedlarer Fundort bekannt. Mit einem Stern in der Mitte und einem Rand versehene Exemplare sind aus dem Westen, von den Fundorten Hesselberg (Bayern) und Este (Provinz Padova) bekannt, beim letzten handelt es sich um einen sechszackigen Stern.

Speer- oder Lanzenspitzen gibt es in unserem Fund 9 Stück. Ihr Gewicht schwankt zwischen 51,79–199,2 Gramm und sie können in drei Typen geteilt werden.

Der *ersten Gruppe* wurden die Speerspitzen mit flammenartigem Blatt (5. Bild 3., 6. Bild 6.) zugeordnet. Die mit einem flammenartigen Blatt versehenen Speerspitzen verbreiteten sich in Mitteleuropa nach Reinecke in der Periode BD und Ha A. In den östlichen Gebieten Ungarns sind sie in den Opályer Bronzefundtypen zu finden, so zum Beispiel bei den Bronzefundtypen von Demecser und Groß-Steffelsdorf (Rimavská

Sobota), wie in Pétervására und Felsőzsolca. Im I. und IV. Bükkaranyoser Fund kommen sie ebenfalls vor.

Zur zweiten Gruppe wurden die Speerspitzen gezählt, deren Klingen die Form eines Lorbeerblattes hatten (4. Bild 3., 5. Bild 4., 6. Bild 5.) und bei denen von den drei mittleren Zinken die beiden äußeren Zinken unter das Blatt gebogen waren. Die in der Mitte gerippte lorbeerblattförmige Lanzenart ist in den Opályer Fundtypen, so in Demecser und Abaújkér, sowie im Groß-Steffelsdorfer Fundtyp von Felsőzsolca und im vierten, aus der Zeit der Pilinyer Kultur stammenden Bronzeschatz von Bükkaranyos zu finden. Diese Speerspitzen wurden erstmals zur Zeit der Pilinyer Kultur hergestellt, später aber wurde ihre Herstellung mit Beginn der Ha A Zeit langsam eingestellt und mit der Anfertigung der lorbeerblattförmigen, kurzscheidigen Lanzenform begonnen, die dem Mezönyáráder dritten Typ oder Gruppe entspricht (4. Bild 2., 6. Bild 4.). Hierzu bildet die Lanzenspitze aus den Zempléner und Kérer Funden teilweise eine Analogie. Eine Analogie stellen auch die Lanzenspitzen aus den Funden der Bonyháder Region, aus Öreglak, Márok, Tab, Lovasberény und des vierten Fundes aus Gyöngyössolymos-Kishegy dar. Im ersten Fund von Gyöngyössolymos kommt ebenfalls eine kurzschäftige Lanzenspitze mit drei gerippten Zinken in der Mitte vor. Die Fundorte veranschaulichen ohne Anspruch auf Vollständigkeit, daß diese Gegenstände bei den Fundorten des A. Mozsolicser Kurdi-Horizontes allgemein vorkommen und auch zur Zeit des Gyermelyer Horizontes benutzt wurden. Alle drei Speerspitzentypen sind charakteristische Stücke der früheren Urnenfeldkultur. Die über einen kurzen Schaft verfügbaren Exemplare sind bei den Funden aus der jüngeren Urnenfeldperiode zu finden.

Schmuckstücke

Ein dekoratives Stück des Mezönyáráder Fundes ist der hohle *Armreifen* mit einem „C“ förmigen Querschnitt (8. Bild 15.), von welchem mehrere Analogien aus unserer Region publiziert wurden und der ein charakteristischer Bestandteil der Kyjatizer Kleidungskultur war. In unserem Fund kommen fünf geschlossene Armreifen vor (6. Bild 1–3., 8. Bild 1–3.) und mit Ausnahme des 6. Bild 1. waren sie, wenn auch nur in Spuren, verziert (12. Bild). Ein beliebtes Motiv war die „X“ Variation, die nicht nur auf Armreifen, sondern auch auf Ringen, Gürtelschnallen, ja sogar auf Sicheln vorkommen. Nach Ansicht von Éva Bónis wurden dem „X“ Zeichen Zauberkräfte zugeschrieben.

Unser Fund enthält acht spiralförmig gedrehte *Drahtringe* (8. Bild 4–11.), die seit der Kosider Metallschmiedekunst gern getragen wurden. Die dicken *Drahtringe* (4. Bild 3–4.) kommen in den Bronzeschätzen der Pilinyer, Gawaer und Kyjatizer Kultur im allgemeinen paarweise vor.

Die *Bronzedrahtstücke* (13. Bild) sind drei Meter lang. Ihre Analogie kommt im Pörtéter Schatz vor. Donja Hunyady erwähnt ähnliche aus Dolina. Vermutlich waren es Teile von Halsketten, Brustschmuck oder Gürteln.

Die zwei *Spiralanhänger* mußten mit den daran befestigten *Ketten* sehenswerte Schmuckstücke gewesen sein (9. Bild 2.). Ähnliche brillenförmige Spiralanhänger mit längerem oder kürzerem Ansatz waren vom Anfang der Bronzezeit bis zur frühen Eisenzeit beliebte Schmuckstücke. Die Analogien zur feingliedrigen Kette sind in den Bronzefunden von Borsodgeszt, Tállya, Felsőzsolca und Kisgyőr zu finden. Die Länge der Mezönyáráder Ketten betrug insgesamt 667,2 cm. Sie wurden ähnlich wie die während der Eisenzeit an Ketten befestigten Fiebeln getragen.

Bronzegefäße (9. Bild 1.5.8., 10. Bild 4., 9. Bild 3.6.9, 10. Bild 2.)

Der Mezönyáráder Fund enthält zwei Fragmente von Bronzeschalen. Obwohl an jeder nur ein Henkel hinterblieben ist, mußten diese nach Meinung von Pál Patay zwei

Henkel gehabt haben. Die Gefäße sind Blatnizaer Typen, deren Analogien unter anderem in den Funden von Viss und Nadap vorkommen. Nach Ansicht von Amália Mozsolics können die Gefäße typologisch nicht genau bestimmt werden.

Der *Kochkessel* (9. Bild 7., 11. Bild, 14. Bild) wurde von Patay anhand der Arbeit von G. Merhart der Variation A₂ zugeordnet. Aufgrund der Begleitfunde und Analogien wurde er von Patay auf die Periode Ha A 1 datiert. Amália Mozsolics reihte den gesamten Fund in den Horizont Kurd B Vb ein. Tibor Kemenczei sieht in unserem Fund einen Nachlaß des Volkes der Kyjatizer Kultur.

Während den Bauarbeiten hatten wir die Gelegenheit, den Grundgraben an vier Stellen, an den Punkten A–D zu sondieren. Wir fanden Mahlsteine, Strohlehm, Heimkeramik und verzierte Gefäßfragmente mit polierter Oberfläche (Inventurnummer des H. O. Museums: 74.38.1–36. diaspora: 76.2.1–20.).

Die Analogien der Keramik sind unter den Siedlungsfunden der Kyjatizer Kultur, so beim Material aus Szajla, Aggtelek, Bükkszentlászló und der Miskolcer Szeletahöhle, sowie bei der Heimkeramik aus Bükkaranyos zu finden.

Der Mezönyáráder Bronzefund wurde von den Menschen der Kyjatizer Kultur im Zeitabschnitt Ha A 1 auf dem Abfallplatz der Siedlung versteckt, ebenso wie der IV. Bronzeschatz von Bükkaranyos.

Der Mezönyáráder Fund, die Schutz- und Angriffswaffen, Schmuckstücke und Bronzegefäße einer Person, bzw. einer Familie, stellte mit seinem Gewicht von insgesamt drei Kilogramm keine große Last dar, doch für sein Wegschaffen gab es wohl keine Gelegenheit mehr, deshalb mußte er innerhalb der Siedlung schnell vergraben werden.

Magdolna B. Hellebrandt

A ZÖLDHALOMPUSZTAI ARANYSZARVAS

KEMENCZEI TIBOR

Fennállásának egy évszázada alatt a Herman Ottó Múzeum régész munkatársai az ország egyik legjelentősebb régészeti gyűjteményét hozták létre. A múlt emlékeiben rendkívül gazdag borsodi tájról azonban nemcsak a megyeközpont múzeumába kerültek be leletek, hanem számos értékes régészeti tárggyal gyarapodott innen a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteménye is. Közöttük van a Mezőkeresztes-Zöldhalompusztán előkerült szkíta aranyszarvas, amely egyike a legismertebb, legértékesebb hazai régészeti emlékeknek. Ennek ugyan őrzési helye nem Miskolcon van, de világhíres borsodi leletként a Herman Ottó Múzeumnak is jelképévé vált. A múzeum százéves fennállása évfordulója kapcsán így indokolt áttekinteni azt a szakirodalomban gyakran tárgyalt problémakört, hogy melyik nép emlékanyagába tartozik ez a nevezetes műtárgy, mikor készítették, s mi a jelentősége a magyar föld őstörténetében.¹

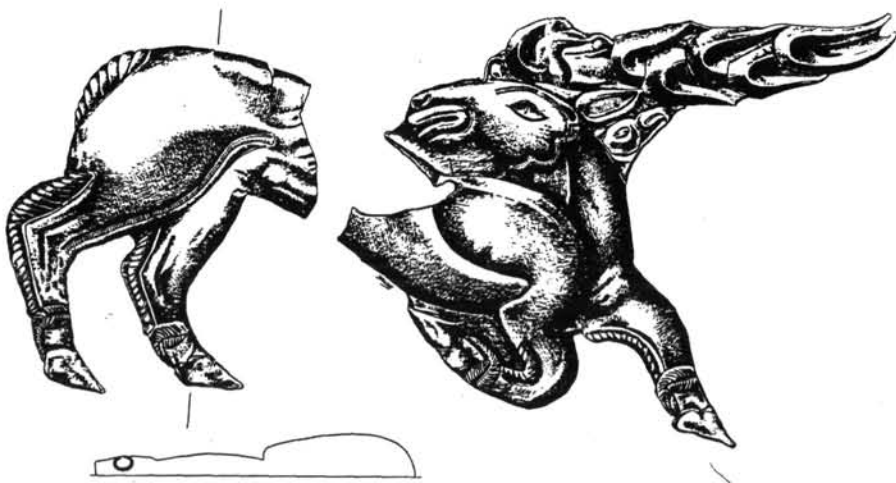
Mezőkeresztes-Zöldhalompusztán 1928-ban került a napvilágra az aranyszarvasból (1–2. kép), az oroszlánfigurákkal díszített aranyláncból (3. kép) és a 136 darab arany félgömb alakú pitykéből, s egy csüngőből álló lelet. A lelőhely a kastélytól nem messze fekvő halomszerű emelkedés volt, amely az akkori földbirtokos család temetkezési helyéül szolgált. A tárgyakra egy új sír megásásakor bukkantak a munkások. Ezeket a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajánlották fel megvételre, amelynek adományokból sikerült a vételárat biztosítani. A lelőhelyen Fettich Nándor és Márton Lajos végzett hitelesítő ásatást, amelynek alapján azt lehetett megállapítani, hogy az aranytárgyak eredetileg halomsír alatt, hamvakkal együtt feküdtek a földben.²

A leroskadó, fejét hátrafelé fordító, 37 cm hosszú szarvasalakot aranylemezből, domborítással készítették. Az állat fejét, lábait zsinórminta díszíti, határolja. Az agancs és a nyak közötti felületen egy kampós csőrű madárfej látható. A szemeket és a fület rezekesek alkotják, amelyeket világoskék üvegpasztával töltöttek ki. A felerősítés céljára a hátlapra kis karikákat forrasztottak. A találók a szarvast középen kettévágták, s középső részéből egy háromszög alakú darab elveszett.

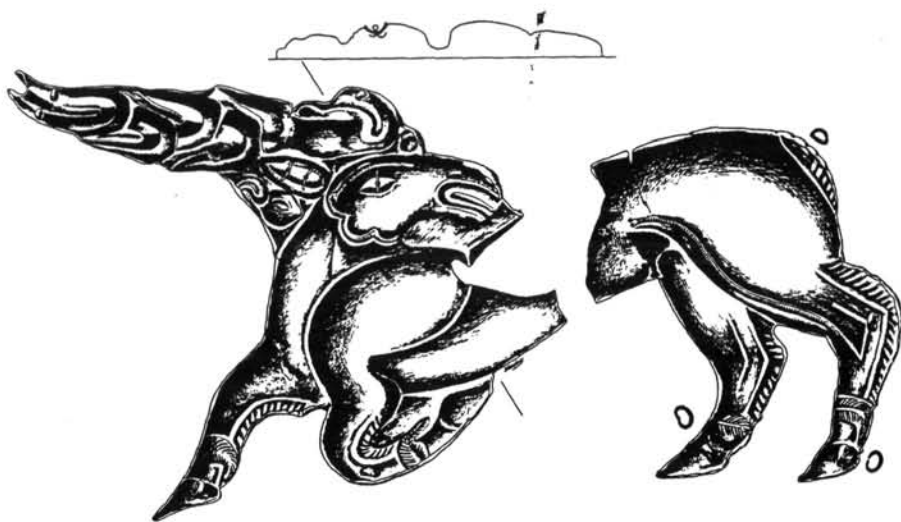
Az aranyszarvassal együtt talált láncot nyolc aranyszálból fonták össze, s két végén két hosszúkás halfej alakú hüvelyben záródik. A láncon három oroszlánfigura van. Ezek két oldalát aranylemezből préselték ki, majd összeforrasztották. Az állatalakokat fekvő helyzetben formálták meg, sörényüket bekarcolt vonalak jelzik. Hüvelyre forrasztották őket, amelybe a vastag, súlyos aranyláncot húzták.

1 A mezőkeresztes-zöldhalompusztai és a tápiószentmártoni aranyszarvasokról több fényképet és fényképről lemásolt rajzot közöltek már. Ennek a cikknek az illusztrációit Dékány András grafikusművész az eredeti tárgyakról készített pontos, hiteles rajzai alkotják.

2 Fettich N., 1928. 9–10.

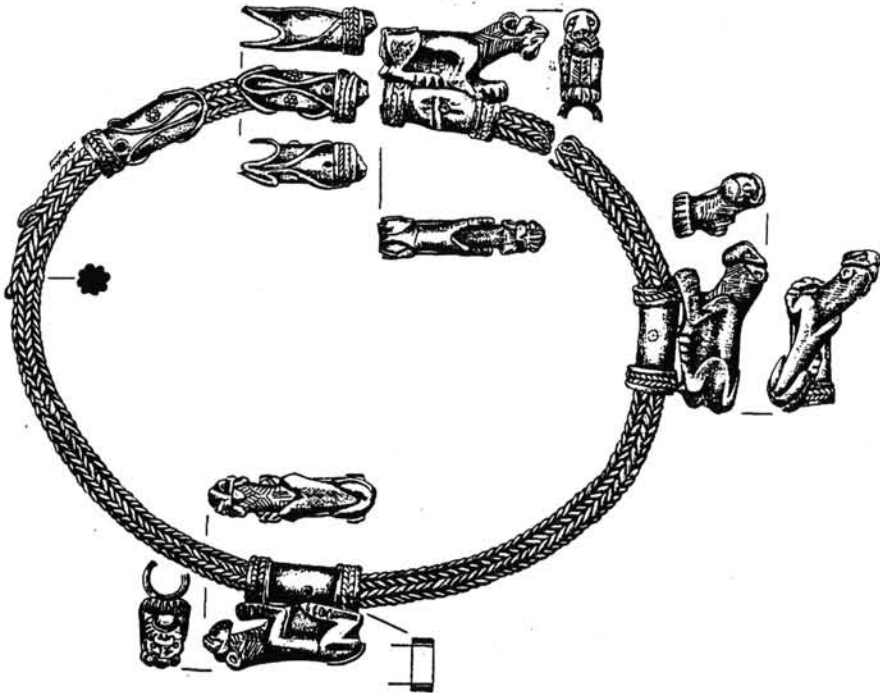

1. kép. A mezökeresztés-zöldhalompusztai aranyszarvas

2. kép. A mezökeresztés-zöldhalompusztai aranyszarvas hátoldala

A zöldhalompusztai aranyszarvashoz hasonló lelet még egy került elő a Kárpát-medencében. Ezt 1923-ban egy halom feltárása során égett földben, korongolt agyagedény-töredékek kíséretében találták meg. A 22,7 cm hosszú szarvasalakot elektronlemezéből, arany-ezüst ötvözetéből formálták ki. Az ábrázolás fekvő, agancsát hátrahajtó, lábait a törzs alá húzó állatot mintáz. A domborított testrészeket poncolás, zsinórszerű vonal keretezi, hangsúlyozza. A szem és a fül külön, fémszállal erősített részekből áll. Ezek eredetileg színes masszával voltak kitöltve. Az alak hátoldalán fel-

3. kép. A mezőkeresztes-zöldhalompusztai aranylánc

forrasztott kis karikák szolgálták a felerősítésre (4–5. kép). Vele együtt egy kis kúpos végű arany hajkarika is előkerült még.³

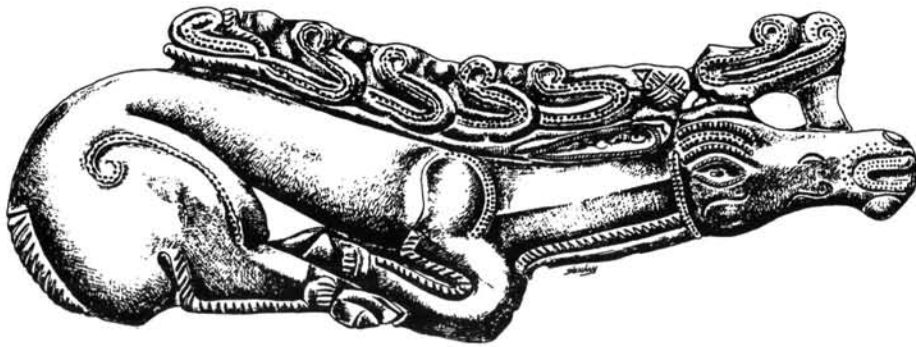
A Magyarországon talált aranyszarvasokat, azok formai, technikai sajátosságait részletesen elemző Fettich Nándor először mutatott rá arra, hogy azokhoz hasonló aranytárgyak a dél-oroszországi sztyeppvidéken szkíta fejedelmi halomsírokból kerültek a napvilágra.⁴ A kostromskajai kurgán lelete alapján szerinte mind a két hazai aranyszarvas pajzsdísz volt, amelyeket törzsfőnök, vagy fejedelem hatalmi jelvényként hordott.

A sztyepei művészet alkotásaira az ún. állatstílus a jellemző. Ennek az alapja, háttere a sztyepei népességnek az állatoktól függő életmódja volt. A nemzetségek eredetmondái az ősoket állatalakokban személyesítették meg. Ezeknek a mítoszoknak képpé, domborművé formálása teremtette meg a sztyepei állatstílust. Ennek kialakulása a Kr. e. első évezred elejére esik. A hatását tükröző első emlékek a Kárpát-medencében a Kr. e. 8. században, a preszkíta korban jutottak el. Kelet-Magyarországon középük tartozik a prüggyi bronz kincsletben lévő lófej alakú jogar, a biharugrai madárfejeket ábrázoló bronz kantárszjű díszek.⁵ A szkíta korai állatstílusú művészet alkotásain a fa- és csontfaragás technikájából következő formai jegyek mutatkoznak meg, azaz az ábrázolt

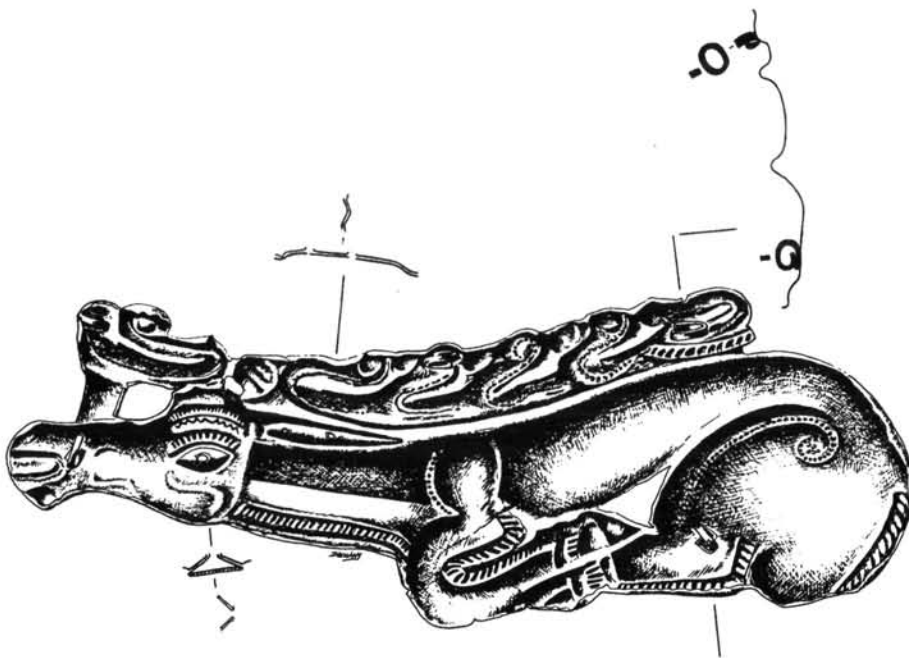
3 Fettich N., 1927. 138.

4 Fettich N., 1934. 30.

5 Kemenczei T., 1981. 31. 5. kép 1.; Gallus S.–Horváth T., 1939. 15. t. 1–2.

4. kép. A tápiószentmártoni elektronszarvas

5. kép. A tápiószentmártoni elektronszarvas hátoldala

állatfigurák egyes testrészeinek hangsúlyozott vonalakkal való kiemelése a jellemző. Ezeket a formai sajátosságokat tükrözik a zöldhalompusztai és a tápiószentmártoni aranyzarvasok is. Fettich Nándor ezért a szkíta művészet virágkorának az elejére adta meg a zöldhalompusztai darab készítésének az idejét, amely a kutatás akkori álláspontja szerint a Kr. e. 5. század közepe volt. A másik, a tápiószentmártoni aranyzarvas szerint ennél későbbi korból, a 4. századból származik. Mindkét ötvösremeket görög mesterek alkotásának határozta meg. Fejtegetéseinek egyik fontos eleme volt a zöldhalompusztai aranyzarvasnak az ÉK-Bulgária területén, Garčinovonál talált bronz

préslőmintával való összevetés.⁶ Az állatküzdelmi jelenetet ábrázoló préslőminta középpontjában ugyanolyan lerokkadó, fejét hátrafordító szarvast mintázott meg az ötvösmester, mint amilyen a zöldhalompusztai állatalak. Az azonosságot egyik fontos érvként használták fel a különböző kutatók az ezeknek a leleteknek készítési helyével, korával kapcsolatos véleményük megformálásánál.

Fettich Nándor tanulmányai élénk érdeklődést váltottak ki a szkíta korral foglalkozó kutatók körében az egyedülálló ötvösművészeti emlékek iránt. Először M. Rostowzew, G. Boroffka majd K. Schefold a dél-oroszországi szkíta állatstílus tárgyaló tanulmányában utalt ezekre a leletekre, s a Kr. e. 5. század első negyedére helyezték korukat. Az utóbbi kutató a garčinovoi préslőmintát elemezte részletesebben, s annak motívumait görög stílusúnak határozta meg. Ezek alapján úgy vélte, hogy ez a tárgy Kr. e. 480/470 körül készült.⁷

A tápiószentmártoni aranyszarvast ismertető európai ősrégészeti lexikonba írt címszavában Bella L. és G. Wilke a Kr. e. 4. század végére vagy a 3. század elejére keltezte azt, s a pontusi szkíta ötvösség virágkorának emlékének tartotta.⁸ Az alföldi szkítakori leletanyagot először átfogóan értékelő Bottyán Árpád a közép- és észak-alföldi csoportokat nevezte el a két aranyszarvasról. Mivel a tápiószentmártoni darab közelében korongolt agyagedény-töredékeket találtak, s szerinte az alföldi szkíta lakosság a keltáktól vette át a korongolás technikáját, a szarvasok idejét a Kr. e. 4. századra tette.⁹

Az 1950-es évektől mindenekelőtt Párducz Mihály ásatásai, publikációi hoztak jelentős új eredményeket az alföldi szkítakori lakosság történetének, kultúrájának a megismerésében. Ezek szerint a Kr. e. 550/560-as években a Dnyeper középső erdős-sztyepei medencéjéből a magyar Alföldre vándorolt népcsoport hozta magával a szkíta típusú tárgyak készítésének a szokását. Ez a népesség a Kr. e. 5. század első feléig tartott fent kapcsolatokat a sztyepei területekkel. Önállóságát a 4. század folyamán a kelták megjelenése szüntette meg. Ennek a történeti kornak a keretén belül Párducz Mihály a korai időszakra határozta meg a két alföldi aranyszarvasnak a korát. A kostromskajai és kelermesi kurgánok leletei alapján ez a kor a Kr. e. 6. század közepe volt.¹⁰

Párducz Mihály véleményével ellentétben több kutató a Kr. e. 5. századot határozta meg a tápiószentmártoni és a zöldhalompusztai aranyszarvasok készítésének idejének. T. Talbot Rice a szkítákról írt összefoglalásában úgy vélekedett, hogy a szkíták Kr. e. 500 körül nyomultak be Magyarország területére. Az emlékeik közé tartozó zöldhalompusztai szarvast a dél-oroszországi Hét-testvér és Kul-Oba kurgánok leleteivel vetette össze, s a görög művészet stílusjegyeit figyelte meg rajta. Ez alapján kizártnak tartotta, hogy a Kr. e. 5. század előtti alkotás lehet. Ugyancsak a görög ötvösség hatását tükrözik szerinte a tápiószentmártoni aranyszarvas granulációs technikával készített mintaelemei. Formailag a kostromskajai szarvashoz látta közelállónak ezt a darabot, s így ezt szintén a Kr. e. 5. századra keltezte.¹¹

T. Sulimirski az északkelet-magyarországi szkíta csoport legrégebbi emlékeihez sorolta a két aranyszarvast, amelyek így a Kr. e. 6/5. század fordulója körüli időből

6 *Fettich N.*, 1934. 34. 1–4. t.

7 *Boroffka, G.* 1928. 36.; *Rostowzew, M.* 1931. 531.; *Schefold, K.* 1938. 36., 40.

8 *Bella-Wilke* 1929. 174–175.

9 *Bottyán Á.*, 1955. 56–57.

10 *Párducz M.*, 1965. 226.; *Párducz M.*, 1975. 42–43.

11 *Talbot Rice* 1957. 166., 168–169.

származhatnak.¹² Ennél valamivel fiatalabbnak határozta meg a zöldhalompusztai szarvasfigura korát K. Jettmar, aki ezt a Kr. e. 5. századra tette.¹³

A magyar kutatásban Vékony Gábor fogalmazott meg Párducz Mihályétól teljesen eltérő véleményt. A két alföldi aranyszarvas technikai kivitelének, díszítőelemeinek egyes jellegzetességeit Kr. e. 5. századból származónak meghatározott iráni, trák ötvösmunkákkal hasonlította össze, s ebből azt a következtetést vonta le, hogy a zöldhalompusztai aranyszarvas a kisázsiai jón ötvösség alkotása a Kr. e. 6/5. század fordulójáról.¹⁴

Az előbbi véleménnyel egyezően szintén a Kr. e. 6/5. század fordulója körüli időből származónak tartotta az alföldi szarvasfigurákat M. Dušek. Úgy vélte, hogy ezek formája, kivitele a szkíta művészet ábrázolásmódjától idegen. Készítőműhelyük trák területen lehetett, ahol az asszír-babilóniai és a görög jón stílus hatásai együttesen érvényesültek. Kereskedelem útján jutottak az Alföldre, s ott a hamvasztásosan temetkező trák népesség emlékanyagába sorolhatók.¹⁵

Az eddigi stíluskritikai szempontokon túllépő elemzést szentelt a zöldhalompusztai aranyszarvasnak Kádár Zoltán. Zoológiai szempontból vizsgálta az ábrázolást, s azt a szkíta ötvösség stilizáltságában is életszerű kitűnő alkotásának határozta meg.¹⁶

A Kubán-vidéki Kostromskaja kurgán leletei alapján már a legelső közlemények utaltak arra, hogy az alföldi szarvasfigurák pajzsot díszítettek, amely a fejedelem rangjának, hatalmának a jelképe volt. A Rieth részletesebben elemezte a szkíta pajzsdíszeket, s a dél-oroszországi darabokon (Kostromskaja, Kul-Oba, Kelesmes) kívül a Mark-Brandenburgban talált szkíta vettersfeldi hal alakú aranylemezt, valamint a magyarországi szarvasfigurákat is közéjük sorolta. A zöldhalompusztai leletnél megemlítette, hogy a kis aranygombok is a pajzsot díszíthették.¹⁷

A szkíta művészet szarvasábrázolásainak a stíluskérdéseit legrészletesebben az orosz–ukrán kutatás tárgyalta. N. L. Členova 1962-ben megjelent munkája közölte az akkor ismert összes szkíta bronz, arany szarvasfigurát. A tápiószentmártoni darabmal kapcsolatban azt jegyezte meg, hogy formailag kétségtelenül rokon a Kr. e. 6. századi sztyeppevidéki leletekkel, de készítési helyével kapcsolatban nem foglalt állást.¹⁸ A. I. Meljukova a bulgáriai garčinovoi préselőminta tárgyalása során utalt annak a szarvasábrázolásának és az alföldi darabok formai hasonlóságára. Ezt alapul véve egy művészeti iskola, a Kr. e. 5. század első negyedéből származó alkotásainak határozta meg őket. Készítési helyük szerinte a Fekete-tenger nyugati mellékének egyik görög városa lehetett. Ugyanerre a korra keltezte A. Manzewitsch is ezeket a leleteket.¹⁹

Újabban S. A. Skoryj vont le a zöldhalompusztai és a garčinovoi szarvasábrázolások rokonságából következtetéseket. Ő a lerokadó állatábrázolásra a sztyeppevidéki čertomliki és Tolstoj-mogilai kurgánokból előkerült arany nyakpereceken lévő figurákat hozta párhuzamként. Úgy vélte, hogy a Kr. e. 5. század első negyedére keltezhető garčinovoi préselőmintánál a zöldhalompusztai aranyszarvas archaikusabb stílusúnak látszik. A tápiószentmártoni szarvasforma hasonlóságát a szkíta leletekkel nem tagadva, mégsem tartja sztyeppevidéki eredetűnek azt. A tápiószentmártoni, zöldhalompusztai,

12 *Sulimirski* 1958. 519.

13 *Jettmar* 1964. 37.

14 *Vékony G.*, 1972. 29.

15 *Dušek* 1974. 392–396.

16 *Kádár Z.*, 1966–67. 64–65.

17 *Rieth* 1971. 112.

18 *Členova* 1962. 183.

19 *Manzewitsch* 1974–77. 76–77.; *Meljukova* 1976. 111.

garčinovoi, vettersfeldi ötvöstárgyakat trák műhelyek alkotásának véli.²⁰ Egy másik cikkében S. A. Skoryj azt írta, hogy a vettersfeldi lelet a szkíta-trák etnikumú agathyrsos nép erdélyi területéről származik.²¹

A zöldhalompusztai aranyszarvással foglalkozó kutatók szinte mindegyike megemlítette azt, hogy a leroskadó szarvasalak szinte pontos mása a garčinovoi préselőmintán látható. Ezért a két tárgyat közel azonos korúnak, azonos műhelyből származónak tartották. Fettich Nándor a Kr. e. 6. századra keltezte a garčinovoi leletet, s a Fekete-tenger melléki Olbia görög gyarmatváros műhelyében, szkíta ízlés szerint készültnek tartotta.²² Ezután azonban a legtöbb kutató az 5. századból származó trák munkának határozta meg ezt a darabot. Legrészletesebben azt az elképzelést I. Venedikov fejtette ki, aki az 5–4. századi, állatstílusú, valóban trák, romániai–bulgáriai emlékekkel vetette össze a garčinovoi szarvas-, oroszlán-, madárfej-ábrázolásokat.²³ Elemzése azonban teljesen egyoldalú, mivel a Kr. e. 6. századi szkíta–görög művészet hasonló alkotásait figyelembe sem vette, noha az azokon szereplő állatalakok formái, technikai részletei ugyancsak összevethetők a garčinovoi préselőminta stílusjegyeivel. Természetesen az sem bizonyíték arra, hogy ez a tárgy trák mesterek alkotása, hogy az egykori Trákia területén került elő, hiszen ugyanúgy lehet import, mint Mark-Brandenburgban a vettersfeldi szkíta kincs. Mivel a garčinovoi préselőminta szórványlelet, más tárgyat nem találtak vele, korát, gyártóműhelyének a helyét csak stíluskritikai úton lehet meghatározni. Egyes díszítőelemei, formai megoldásai azonban az előázsiai–görög ötvösművészet nagyon hosszú ideig alkalmazott motívumkészletébe tartoznak, amelyekből a szkíta és a trák mesterek egyaránt merítettek. Az ábrázolásmód összességét tekintve azonban ma is helytállóan minősíthetők Fettich Nándor elemzései, amelyeket az azóta ismertté vált leletek is megerősítenek.

A kárpát-medencei állatstílusú tárgyak korának, eredetének a meghatározásánál figyelembe kell venni, hogy a szkíta művészetnek több alkotóeleme volt. A Kr. e. 8. század második felétől az Ural előterében, a Don vidékén élt nomád népesség emlékei közül ismerünk realiztikus stílusban megformált állatábrázolásokat, így többek között szarvasokkal, ragadozó madarakkal díszített csont-, bronztárgyakat. A Ciszkaukázus területén, a Kubán síkságán a szkíta–iráni állatstílus alakult ki a 7. század folyamán, amelynek a motívumkincsére a korábbi századokra visszanyúló iráni művészet elemei a jellemzők. A Kr. e. 7–6. század fordulójától a Fekete-tenger melléki görög gyarmatvárosok ötvöseinek volt meghatározó szerepe a szkíta stílusú tárgyak megformálásában. A zöldhalompusztai, tápiószentmártoni aranyszarvasok formái, technikai jellegzetességeit a kutatók egy része a Kubán-vidéki hasonló emlékekkel (Kelermes, Kostromskaja, Kul-Oba) vetették össze. Ehhez hozzá kell fűzni, hogy az alföldi darabokkal pontosan azonos állatfigurák a sztyeppei övezetben nem kerültek elő. Az említett Kubán-vidéki ötvösmunkák is azonban egyedülállóak, így egy-egy darab egyedi volta nem nyújt a gyártóműhely helyére bizonyítékot.

A tápiószentmártoni, lábait maga alá húzó szarvasábrázolás a szkíta ötvösség iráni eredetű elemei közé tartozik, amely a sztyeppei övezetben már a Kr. e. 8. század második felének az emlékanyagában is előfordul.²⁴ A hozzá legközelebb álló kostromskajai

20 Skoryj 1984. 95–96., 98–99.

21 Skoryj 1990. 37–38.

22 Fettich N., 1934. 48., 52.

23 Venedikov 1973. 73–74.

24 Členova 1993. 68–69.

aranszarvas és a kelemesi párducfigura korát az orosz kutatás újabban a Kr. e. 7. század harmadik negyedére, végére adja meg.²⁵

A leroskadó, fejét hátrafordító zöldhalompusztai és garčinovoi szarvasábrázolás párhuzamai nemcsak a Kr. e. 5. század görög–szkíta ötvösmunkáin fordulnak elő, hanem ennél sokkal korábbi alkotásokon is. Az így megformált állatalak iráni eredetű motívum a szkíta művészetben.²⁶ Így például a 4. kelemesi kurgánból előkerült, aranylemezzel bevont ezüsttükör hátán lévő ábrázolások között is van egy ugyanolyan pózban megformált állatfigura, egy kos, mint a zöldhalompusztai szarvasalak. A tükör a szkíta művészet egyik legkorábbi, iráni stílust tükröző alkotása.²⁷

A zöldhalompusztai szarvas agancsa alatt, a fül melletti felületen megformált kampós csőrű madárfejmotívum szintén összevethető a garčinovoi préselőminta hasonló ábrázolásaival. Ez a hasonlóság sem nyújt azonban bizonyítékot a késői, Kr. e. 5. századi származásukra. Hasonló madárfejmotívumok láthatók a Kr. e. 8. századi iráni ziwiyei kincs egyik aranylemezőn, majd ez a díszítőelem a Kr. e. 7–6. századi sztyeppei állatstílusú művészet egyik leggyakrabban alkalmazott elemévé vált.²⁸ Később az állatstílus más elemeivel együtt átvette, felhasználta ezt a trák művészet is.

Több párhuzama található a zöldhalompusztai aranyláncnak is a keleti emléksanyagban. A Kr. e. 8. századi ziwiyei kincsben, a Kubán és a Dnyeper vidéki 5. századi szkíta emlékek sorában egyaránt előfordul sordott aranyhuzalból készített vastag lánc, Közép-Európában pedig a vettersfeldi kincs tartalmaz ilyen ékszert.²⁹ Az oroszán, halalakok magához a lánchoz hasonlóan ugyancsak a szkíta ötvösség végső soron előzásiai eredetű, igen hosszú ideig használt formakészletébe tartoztak.

A tárgyalt leletek alapján a két alföldi aranszarvas olyan Kubán-vidéki, iráni-szkíta stílusban megmintázott ötvösmunkákkal mutatja a legszorosabb formai, díszítésbeli rokonságát, amelyeket korábban az orosz kutatás a 6. század második negyedére keltezett. Ezen a kormeghatározáson alapultak azok a vélemények, amelyek a kelet-magyarországi szkítakor kezdetét a Kr. e. 6. század közepére tették. A sztyeppevidéki korai szkíta emléksanyagban lévő iráni, urartui eredetű ötvösmunkák részletesebb elemzése alapján azonban ma már a szkíta kultúra kialakulása idejére szinte általánosan elfogadottá vált a Kr. e. 7. század közepe, sőt vannak a 8. század második felét feltételező vélemények is.³⁰

Az alföldi korai szkítakori emlékekkel számos rokon vonást mutató Dnyeper-Dnyeszter vidéki erdős sztyeppe leleteinek a jellegéről, koráról is változott az orosz–ukrán kutatás korábbi álláspontja. Eszerint ebbe a régióba is eljutottak szkíta etnikumú népcsoportok, s ezek ottani megtelepedésének a kora a Kr. e. 7. század közepére tehető.³¹

A magyar kutatás kormeghatározása a szkítakor kezdetéről az Alföldön teljesen következetes, logikus volt: az itteni szkíta típusú tárgyak nem lehetnek idősebbek, mint a keleti mintaképek. A szkítakor kezdetére adott új időpont viszont lehetővé teszi annak a feltételezését, hogy a magyar Alföld területére már a Kr. e. 7. század második fele folyamán eljuthatott a korai szkíta típusú tárgyak használata. Természetesen nem állíthat-

25 Artamonov 1970. 22–23., 62–64. t.; *Ilinskaja-Terenozkin* 1983. 66–67.; *Galanina* 1987. 13.

26 *Almandry* 1965a. 149–160.

27 *Artamonov* 1970. 31. t.; *Kisel'* 1993. 215.

28 *Almandry* 1965b. 906. 8. kép.; *Goldman* 1974–77. 60–61.; *Členova* 1993. 68. 17. kép.

29 *Furtwängler* 1883. 2. t.; *Sulimirski* 1978. 30–31.; *Kovalev–Polin* 1991. 36. 2. kép.

30 *Galanina* 1985. 116.; *Ua* 1987. 8. 15.; *Kossack* 1987. 84.; *Medvedskaja* 1992. 87.

31 *Smirnova* 1993. 106–108.

jük, hogy minden egyes szkíta–iráni stílusjegyet mutató tárgy keletről került ide. Ha azonban ezek egy része az alföldi műhelyekben készült is, a kézműves mesterek vagy keleti eredetű mintaképek alapján dolgoztak, vagy tökéletesen ismerték a szkíta stílust. Minden ismertetőjelük arra mutat, hogy ezeknek az iráni–szkíta stílusban megformált munkáknak a körébe sorolhatjuk az alföldi aranyszarvasokat, a zöldhalompusztai láncot is. A trák fémművesség termékeihez csak annyiban hasonlíthatók, amennyit azok az iráni–görög–szkíta ötvösművészet forma-, motívumkincséből merítettek.

A Kr. e. 7. század második felétől a magyar Alföld lakossága olyan szellemi, tárgyi kultúrát teremtett meg, amely átvette Szkítia kézművességének, művészetének, hitvilágának számos elemét. Az a világnézet, amely létrehozta a művészi ábrázolások állatstílusát, itt is elevenen élt, hatott. Ezen a stíluskörön belül a zöldhalompusztai és a tápiószentmártoni aranyszarvasok a korai alkotások sorába tartoznak, így sírba helyezésük ideje nem történhetett a Kr. e. 6. századnál későbben.

A két alföldi remekművű ötvösalkotás megkapó szépségükkel nemcsak a sztyeppevidék művészetét, hanem szellemiségét is tükrözik. A talajtól elrugaszkodó, lábait maga alá húzó, vágató, repülő szarvast az eurázsiai sztyeppe nomád művészei ugyanúgy örökítették meg ábrázolásaikon, mint azt a tápiószentmártoni szarvas alakja mutatja. A vadász elől menekülő, vágató, azt az új hazába vezető szarvas mondáját számos sztyepei nép, így a magyar is ismerte. A zöldhalompusztai leroskadó, fejét hátrafordító szarvas figuráját a garčinovoi bronz préselőminta ábrázolásának a tanúsága szerint eredetileg állatküzdelmi jelenet részeként mintázták meg. A garčinovoi ábrázoláson a leroskadó szarvasra oroszlángriff és ragadozó madár támad. Az állatküzdelem a pusztai népek hitvilágában az állatalakokat öltött ősök, sámánok harcát jelenti.

A szkíták mitikus állatalakjának az ábrázolásai a legtávolabb nyugaton az Alföldön kerültek elő, annak a hitvilágnak emlékeiként, tanúiként, amely megalkotásuk szellemi háttere, ösztönzője volt. A középkori magyar krónikákra visszamenő, a magyarság származását a szkítákig visszavezető elméletek, a csodaszarvas monda elbeszélését több ismeretterjesztő írás illusztrálta az alföldi aranyszarvasok képeivel. Azt, hogy a zöldhalompusztai szkíta leletet valamiképpen a magyarság emlékei között tartja a közhit számon, mutatja, hogy azt az 1930-as években politikai mozgalom, napjainkban pedig egy bank választotta ismertetőjeleként. A tudomány világában azonban a Miskolctól nem messze napvilágra került egyedülálló lelet a borsodi táj régészeti leletekben való gazdagságának, s azok múzeumának vált jelképévé.

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Arch.Hung.	Acta Archaeologica Hungarica, Budapest
Arch.Hung.	Archaeologia Hungarica, Budapest
Arch.Ért.	Archaeologiai Értesítő, Budapest
Arch.Anz.	Archaeologische Anzeiger, Berlin
Arch. Mitt. aus Iran	Archaeologische Mitteilungen aus Iran Berlin
Bayer.Akad.Wiss.Phil.Hist.	Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge, München

Bull.Inst.Arch.Univ	Bulletin Institute of Archaeology University of London
Comm.Arch.Hung.	Communicationes Archeologicae Hungariae, Budapest
Diss.Pann.	Dissertationes Pannonicae, Budapest
ESA	Eurasia Septentrionalis Antiqua
Fol. Arch.	Folia Archaeologica, Budapest
IPEK	Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin–New-York
JNES	Journal of Near Eastern Studies, Chicago
MIA	Materialy i issledovanija po archeologija
PZ	Præhistorische Zeitschrift, Berlin
Rég.Dolg.	Régészeti Dolgozatok, Budapest
Rég.Füz.	Régészeti Füzetek, Budapest
Ross.Arch.	Rossijskaja Archeologija, Moskva
Slov.Arch.	Slovenská Archeológia, Nitra
Sov. Arch.	Sovetskaja Archeologija, Moskva

IRODALOM

Almandry, P.

1965a Un motif „scythe” en Iran et Grèce. JNES 24, 1965, 149–160

1965b L’art scythe archaïque. Arch.Anz. 4, 1965, 893–914

Bella, L.–Wilke, G.

1929 Tápiószentmárton. In: Reallexikon der Vorgeschichte 13, 1929, 174–175.
Berlin

Boroffka, G.

1928 Scythian Art. London 1928

Bottyán, Á.

1955 Szkíták a magyar Alföldön. Rég.Füz. 1, 1955. Budapest

Členova, N. L.

1962 Skifskij olen’. MIA 116. 1962, 167–203.

1993 O stepeni schodstva komponentov material’noj kul’tury v predelach „Skifskogo mira”. Peterburgskij archeologičeskij vestnik. 7, 1993, 49–77

Dušek, M.

1974 Die Traker im Karpatenbecken Slov.Arch 22, 1974, 361–434

Fettich, N.

1927 A tápiószentmártoni aranyszarvas. Arch.Ért. 47, 1927, 138–145

1928 A zöldhalompusztai szkíta lelet. Arch.Hung. 3, 1928, Budapest

1934 Der skythische Fund von Gartschinowo. Arch.Hung. 15, 1934, Budapest

Furtwängler A.

1883 Der Goldfund von Vetersfelde. Programm Winckelmannsfeste
Arch.Ges.Berlin, 43, 1883

Galanina, L. K.

1985 Frühskythische Zaumzeug-Garnituren. Arch.Mitt. aus Iran 18, 1985, 87–117.

- 1987 Die Kelermes-Kurgane als Quelle für die Forschung der Kontakte zwischen den Skythen und den altorientalischen Kulturen. In: Skythika. Bayer. Akad.Wiss. Phil.-Hist. Kl. Abhandl. N. F. 98, 1987, 7–18. München
- Gallus-Horváth, T.*
1939 Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Diss.Pann. ser.II. 9. Budapest
- Goldman, B.*
1974–77 Goldman, B. The Animal Style at Ziwiyeh. IPEK 24, 1974–77, 54–68
- Jettmar, K.*
1964 Die frühe Steppenvölker. Baden-Baden
- Il'inskaja, V. A.–Terenožkin, A. I.*
1983 Skifija VII–IV vv. do n.e. Kiev
- Kádár, Z.*
1966–67 Quelques aspects de la détermination zoologique des cervidés scythiques, á propos de celui á Zöldhalompusza. Fol.Arch. 18, 1966–67, 59–65
- Kemenczei, T.*
1981 A prügyi kora vaskori kincslet. Comm.Arch.Hung. 1981, 29–41.
- Kisel', V. L.*
1993 Stilističeskaja i tehnologičeskaja atribucija serebrjanogo zerkala iz Kelermesa. Vestnik Drevnej Istorii, Moskva, 1993–1, 215
- Kossack, G.*
1987 Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: Skythika. Bayer.Akad.Wiss.Phil.-Hist.Kl. N. F. 98, 1987, 24–86. München
- Kovalev, N. V.–Polin, S. V.*
1991 Skifskie kurgany u s. Korneevka zaporožskoj oblasti. In: Kurgany Stepnoj Skifii, 33–53. Kiev
- Manzewits, A.*
1974–77 Sur l'origine des objets de l'époque scythe. IPEK 24, 1974, 69–78
- Medvedskaja, I. N.*
1992 Periodizacija skifskoj archaiki i Drevnej Vostok. Ross.Arch. 1992–3, 86–107
- Meljukova, A. I.*
1976 K voprosu o vzajmosvjazjach skifskogo i frakijškogo iskusstva. In: Skifo-sibirskij zvernyj stil' v iskusstve narodov Evrazii, 106–128. Moskva
- Párducz M.*
1965 Graves from the Scythian Age at Ártánd. Acta Arch.Hung. 17, 1965, 137–231
1973 Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. Acta Arch.Hung. 25, 1973, 29–73
- Rieth, A.*
1971 Skythische Schildzeichen. PZ 46, 1971, 111–115
- Rostowzew, M.*
1931 Skythien und der Bosphorus. Berlin
- Schefold, K.*
1938 Der skythische Tierstil im Süd-russland. ESA 21, 1938, 3–78
- Skoryj, S. A.*
1984 Dospech skifskogo tipa v Srednej Evrope. In: Vooruženie Skifov i Sarmatov, 82–102. Kiev
1990 K voprosy o skifskich v luzické zemli. Sov.Arch. 1990–1, 34–41

Sulimirski, T.

1958 Die Skythen in Mittel- und West-europa. In: Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg 1958, 793–799. Berlin 1961.

1978 The Background of the Ziwiyé Find and its Significance in the Development of Scythian Art. *Bull. Inst. Arch. Univ. London*, 15, 1978, 7–33.

Talbot Rice, T.

1975 Die Skythen. Köln

Venedikov, I.–Gerassimov, T.

1973 Thrakische Kunst. Wien–München

Vékony, G.

1972 Adatok a közép-európai vaskor iránti kapcsolataihoz. *Rég. Dolg. ser. II.* 1, 7–34.

DER GOLDHIRSCH VON ZÖLDHALOMPUSZTA

Die zweifellos bedeutendsten Stücke im skythenzeitlichen Material Ostungarns sind die Schildzeichen mit Hirschfigur aus Gold- und Elektronblech von Mezőkeresztes-Zöldhalompuszta und Tápiószentmárton. Ihre technischen und Goldschmiedespezifika analysierte Nándor Fettich schon in den 1920er Jahren und datierte sie, weil er einen zeitlichen Unterschied zwischen ihnen voraussetzte, auf das 5. und 4. Jahrhundert v. Chr. Auch danach haben sich mehrere Forscher mit diesen Funden befaßt und sie im allgemeinen ins 5. Jahrhundert datiert. Neuerlich hat S. A. Skoryj diese Hirschfiguren behandelt und sie zusammen mit den bekannten Vetttersfelder Funden als Werke der thrakischen skythenzeitlichen Kunst von Siebenbürgen aus dem 5. Jahrhundert bestimmt.

Alle formalen und technischen Charakteristiken der Goldhirsche von Zöldhalompuszta und Tápiószentmárton wurden bereits mit ähnlichen Werken der skythischen Kunst verglichen, weshalb die detaillierte Darstellung der Ähnlichkeiten hier überflüssig ist. Allgemein aber ist zu sagen, daß genau solche Tierfiguren im Steppengürtel nicht gefunden wurden. Deshalb auch haben einige Forscher angenommen, daß diese Gegenstände im Ostteil des Karpatenbeckens hergestellt wurden. Zu dieser Feststellung ist allerdings zu bemerken, daß auch ähnliche Werke aus der Steppe einzigartig sind, es keine indentsche unter ihnen gibt, folglich die Individualität jedes Stückes keinerlei Aufklärung über den Ort der Werkstätte bietet.

Einzelne Motive und Zierelemente der griechisch-skythischen Goldschmiedekunst wurden länger als zwei Jahrhunderte fast unverändert beibehalten. Die Forscher, welche die Hirschfiguren von Zöldhalompuszta und Tápiószentmárton ins 5. Jahrhundert datierten, berücksichtigten nur die skythischen Parallelen aus demselben Jahrhundert. Doch finden sich in ähnlichem Stil geformte und verzierte Hirschfiguren auch im früheren Material der skythischen Kunst. Die Darstellung eines mit untergeschlagenen Beinen galagerten Hirsches von Tápiószentmárton gehört zu den Elementen iranischer Herkunft der skythischen Goldschmiedekunst, die im Steppengürtel auch unter den Funden aus der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts v. Chr. auftauchen. Die von der

Forschung bereits mehrfach erwähnten Übereinstimmungen der formalen und stilistischen Bezüge zwischen den Hirschfiguren von Ungarn und der Pantherfigur von Kelermes sowie der Hirschfigur von Kostromskaja stimmen mit den Merkmalen der frühskythischen Kunst überein. Doch wird die Zeit der beiden russischen Tierdarstellungen neuerlich nicht mit der Mitte des 6., sondern dem dritten Viertel und dem Ende des 7. Jahrhunderts v. Chr. angegeben.

Als Beweis der späten Entstehung des Goldhirsches von Zöldhalompuszta wurde das bronzene Preßmodell mit einer Tierkampfszene aus Garčinovo in Nordbulgarien erwähnt. In dessen Mitte befindet sich ein ebensolcher zusammen stürzender rückwärtsblickender Tiergestalten ist aber ein sehr frühes Motiv iranischer Herkunft in der skythischen Kultur. So befindet sich beispielsweise zwischen den Darstellungen auf der Rückseite eines Silberspiegels mit Goldblech-Auflage aus Kurgan 4 von Kelermes eine Tierfigur, ein Widder, in derselben Pose wie die Hirschgestalt von Zöldhalompuszta. Der Spiegel ist eines der ältesten, den Einfluß des griechischen- Stils widerspiegelnden Werke der skythischen Kunst.

Als Beweis für eine späte Datierung des Preßmodells von Garčinovo kann auch die Musterreihe aus Vogelschnabelköpfen auf ihm nicht dienen. Unter anderem sind als Parallelen dieses Motivs der iranische Ziwiye-Schatz aus dem 8. Jahrhundert oder die Vögelköpfe-Darstellungen der Steppenzone aus dem 7–6. Jahrhundert zu nennen. Das Preßmodell von Garčinovo selbst ist ein Einzelfund, dessen Alter nur aufgrund von stilkritischen Merkmalen festzustellen wäre. Dies kann aufgrund der erwähnten Angaben auch das 6. Jahrhundert sein.

Zusammen mit dem Goldhirsch von Zöldhalompuszta kam auch eine Goldkette aus acht gedrehten Drähten, mit Löwenfiguren verziert, zum Vorschein. Eine ähnliche Goldkette enthalten der Ziwiye-Schatz aus dem 8. Jahrhundert, aber auch der ins 5. Jahrhundert datierte preußische Vetttersfelder (Witaskowoer) skythische Fund. Die Löwendarstellung ist letzten Endes ebenso von vorderasiatischer Herkunft und ein eine sehr lange Periode hindurch verwendetes Motiv in der Tiertstilkunst der Steppenvölker.

Die Parallelen der Hirschfiguren von Zöldhalompuszta und Tápiószentmárton finden sich im skythischen Fundstoff aus dem Kubangebiet, dessen Alter früher von der russischen Forschung mit dem zweiten Viertel des 6. Jahrhunderts v. Chr. bestimmt wurde. Bis heute wurde demgegenüber aufgrund der detaillierten Analyse der Metallgegenstände im altorientalischen Stil die Datierung auf das dritte Viertel des 7. Jahrhunderts v. Chr. allgemein akzeptiert, ja es gibt auch Meinungen, die das Ende des 8. Jahrhunderts annehmen.

Auch über den Charakter und die Datierung der Funde des Gebietes, das mit den frühskythischen Funden der ungarischen Tiefebene am meisten Zusammenhänge aufweist, der Waldsteppe des Dnjepr-Dnjestr-Gebietes, hat sich der früheren Standpunkt der russisch-ukrainischen Forschung geändert. Demgemäß sind auch in jene Region Volksgruppen skythischer Ethnizität gelangt, deren dortige Niederlassung auf die Mitte des 7. Jahrhunderts v. Chr. zu datieren ist.

Die Zeitbestimmung der ungarischen Forschung über den Beginn der Skythenzeit ist völlig konsequent und logisch, die hiesigen Gegenstände skythischen Typs konnten nicht älter als ihre östlichen Vorbilder sein. Die neue Datierung des Beginns der Skythenzeit ermöglicht aber nun die Hypothese, daß der Gebrauch der Gegenstände frühskythischen Typs schon im Laufe der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts ins Gebiet der Großen Ungarischen Tiefebene gelangt sein kann. Selbstverständlich kann man nicht behaupten, daß jedes einzelne Stück mit iranisch-griechischen Stilmerkmalen von

Osten her gekommen sei. Aber auch wenn ein Teil von ihnen in Werkstätten der Tiefebene geschaffen wurde, arbeiteten die Handwerksmeister entweder nach östlichen Vorbildern oder kannten den skythischen Stil vollkommen. Alle Merkmale der Goldhirsche von Zöldhalompuszta und Tápiószentmárton bezeugen, daß diese zu den Werken der iranisch-skythischen Goldschmiedekunst gehören.

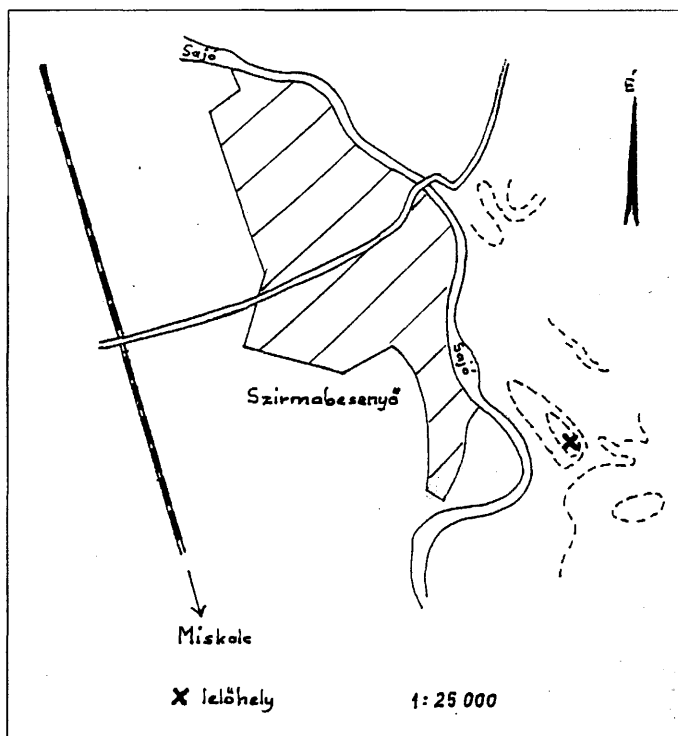
Tibor Kemenczei

CSÁSZÁRKORI TELEP SZIRMABESENYŐN

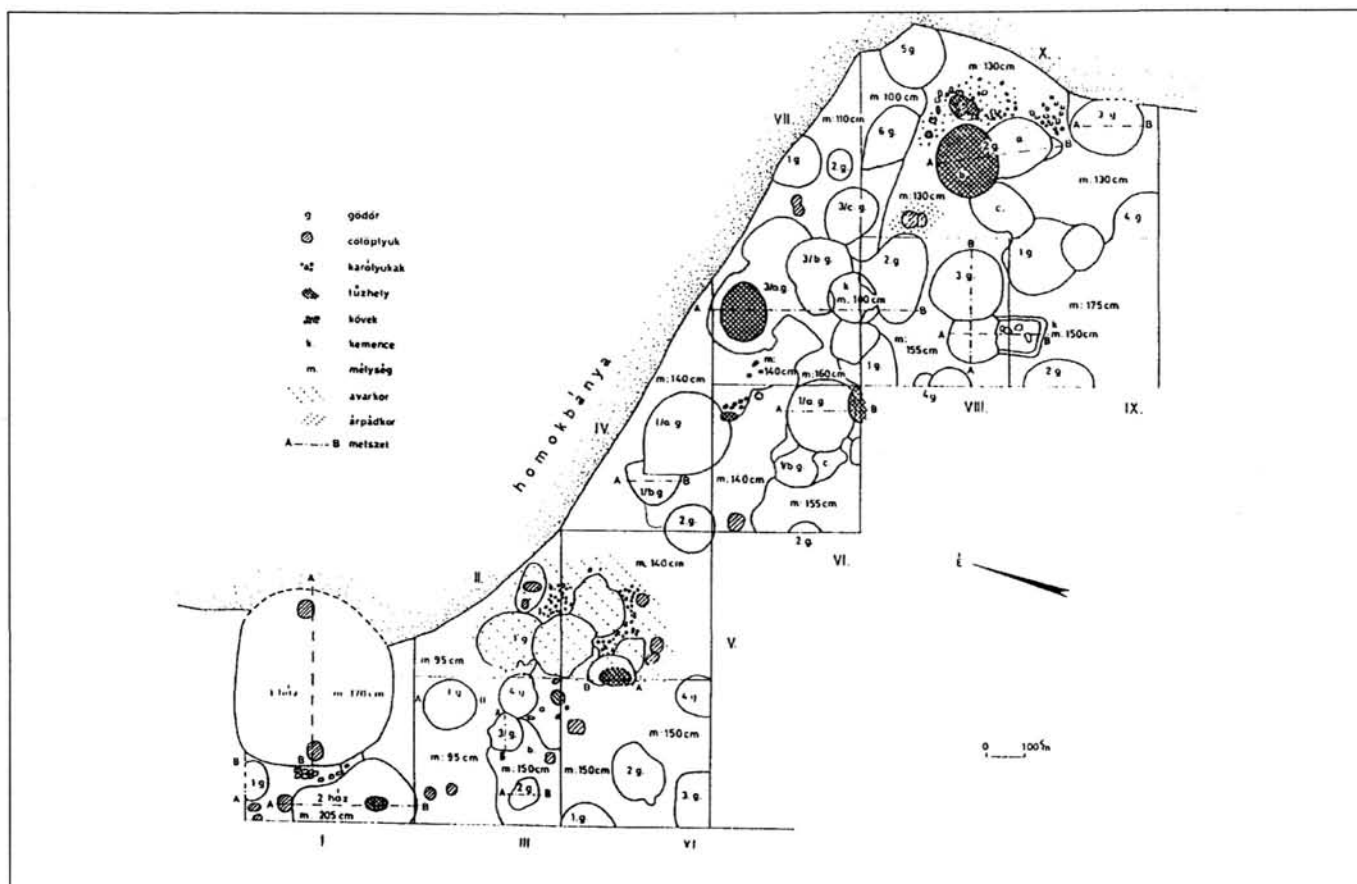
K. VÉGH KATALIN

1966 nyarán Szirmabesenyő határában, a Sajó mellett, lapos, enyhe kiemelkedésen levő homokbányában homokkitermelés során császárkori telep maradványai kerültek elő (1. kép). A veszélyeztetett területen leletmentést végeztünk (2. kép), majd az újabb homokkitermelés miatt 1967-ben is sor került egy kisebb ásatásra, az előzőtől délre, 127 m távolságra (3. kép), ahol ugyanennek a telepnek egy részletét tártuk fel. Az 1966-os leletmentés során kevés késő avar- és Árpád-kori telepmaradvány is előkerült. Tanulmányunkban a római kori telepjelenségeket és leleteket ismertetjük.¹

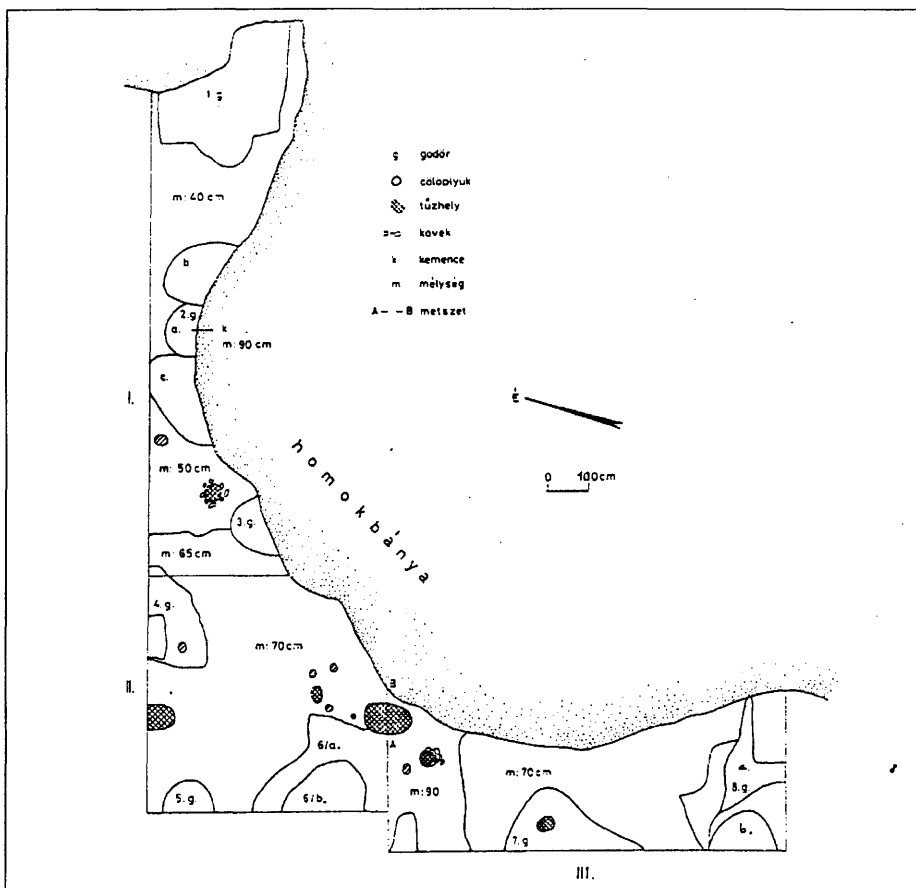

1. kép. A leletmentés helyszínrajza

¹ A leletek a miskolci Herman Ottó Múzeumban vannak, ltsz. 67.1.1–1023., 68.16.1–48., 68.17.1.125., 69.39.1–5. Az állatsontokat nem soroljuk fel, ezeket Vörös István „Római császárkori telep állattartása Szirmabesenyőn” című dolgozata tartalmazza. A rajzokat Kuczogi Zsuzsanna készítette.

2. kép. Az ásítás alaprajza – homokbánya I.

3. kép. Az ásatás alaprajza – homokbánya II.

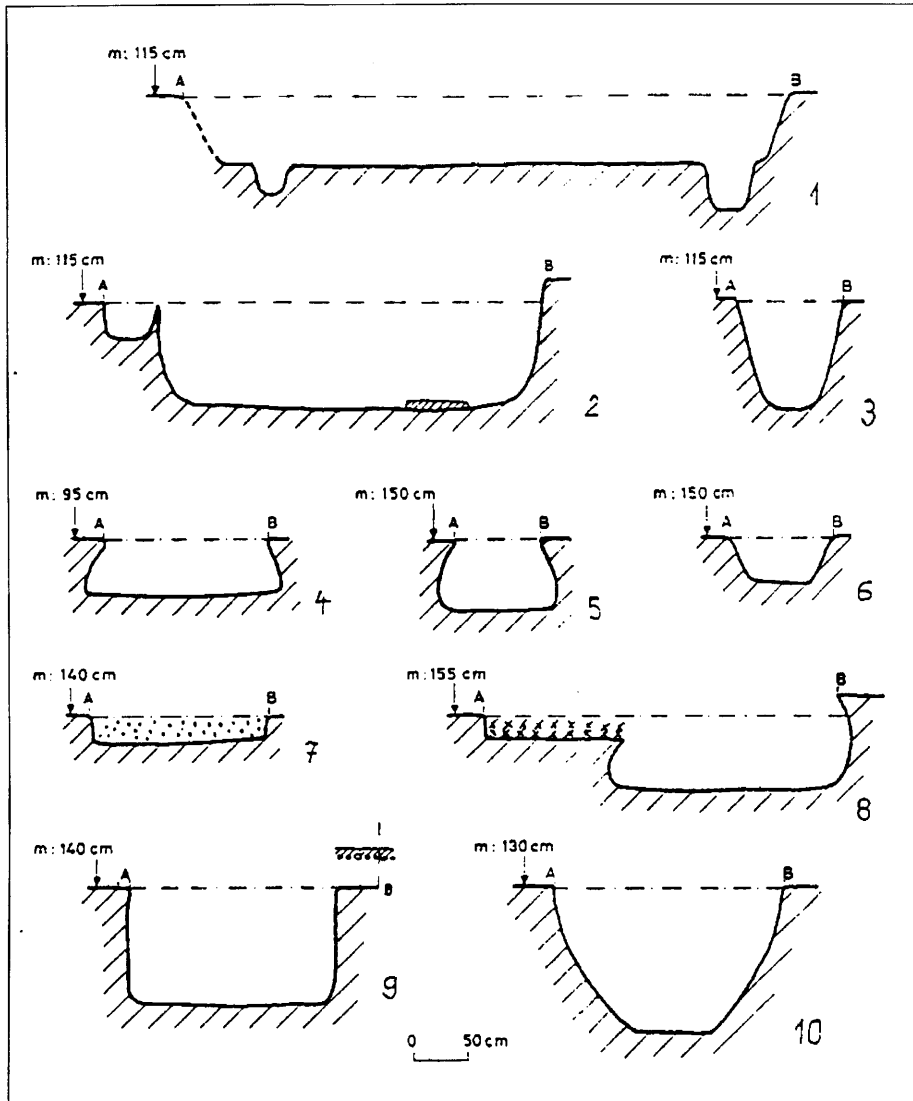
AZ ÁSATÁS ÉS A LELETEK LEÍRÁSA

Homokbánya I.

I. szelvény (kb. 100 cm mélységig bolygatott), 25–50 cm mélyen: grafitos, korongolt fazéktöredékek (6. kép 1–2.);² barna, durva fazékmaradványok (6. kép 3.); szürke és barna, behúzott peremű táltöredékek (6. kép 5.); durva, barna, szürke edényrészek bütyökkel, seprűzéssel, bekarcolt vonalakkal, ujjbenyomásokkal, körömbenyomásokkal, beszürkált díszítéssel (6. kép 4, 6–12); szürke, korongolt tálrészek (6. kép 13–15.); szürke hombármaradványok (6. kép 16–18.); szürke, barna, korongolt oldalrészek és tagolt korsófül; orsó-gomb, szürke, bekarcolt vonalakkal, átm: 3,9 cm (6. kép 19.); fenőkő, h: 9 cm; kevés anyagtapasztás-darab.

50–75 cm: szürke és barna táltöredékek (7. kép 1–2.); szürke táloldalrész, rátett patkó alakú dísszel (7. kép 3.); barna, szögletes metszetű fülदारab (7. kép 4.); barnásszürke, durva, kihajló peremek; sötétszürke, korongolt oldalrész (7. kép 5.); szürke, korongolt, kihajló peremek, vörösesbarna oldalrész; néhány agyagtapasztás-darab.

2 Itt jegyezzük meg, hogy a kerámia készítésének módját csak a korongoltaknál jelezzük, a többi kézzel formált. A tárgyak leírásánál csak a rajzáról pontosan le nem olvasható jegyeket említjük meg. A mélységadatokat a felszíntől számítjuk. A telepjelenségek általában az alattaliban voltak megfigyelhetők.

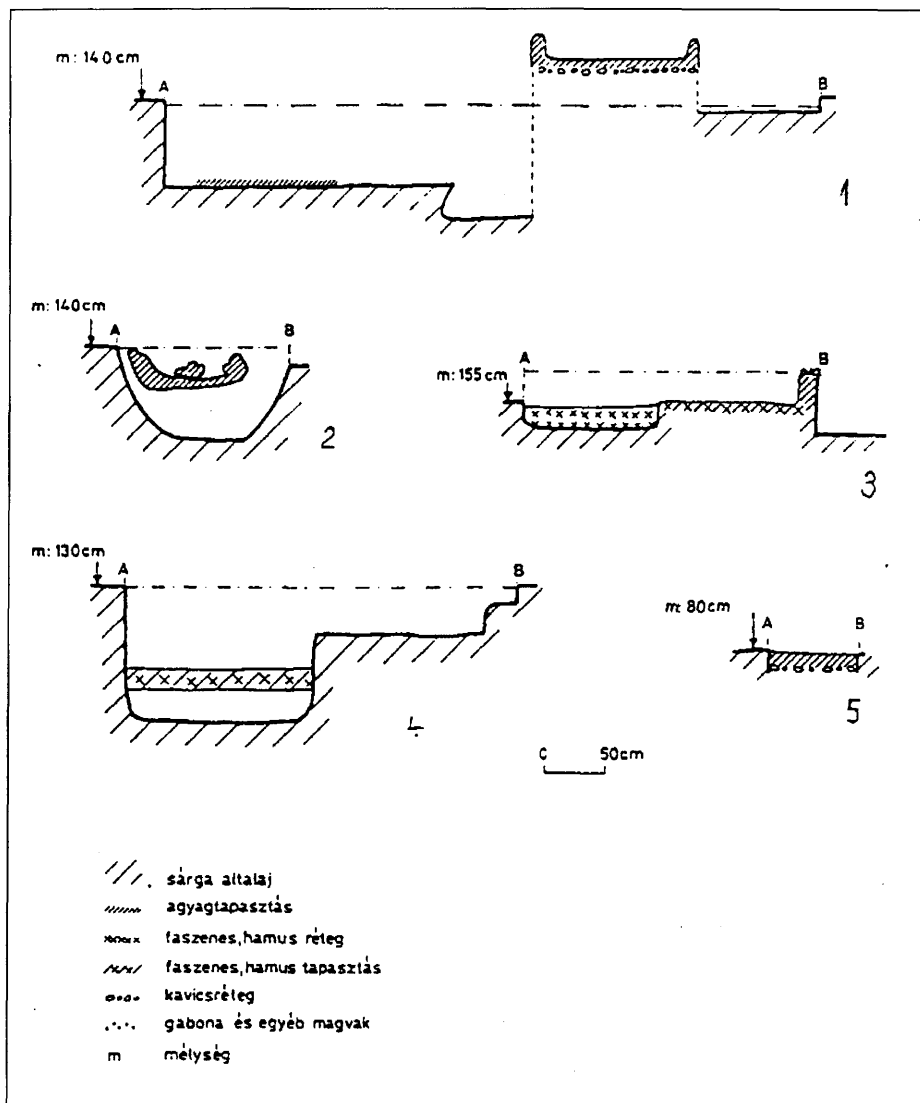

4. kép. Metszetek. Homokbánya I.: 1 – 1. sz. ház, 2 – 2. sz. ház, 3 – I. szelvény/l. gödör, 4 – III./1. gödör, 5 – III./2. gödör, 6 – III./3. gödör, 7 – IV./1./b. gödör, 8 – VIII./3. gödör, 9 – VI./1./a. gödör, 10 – X./3. gödör

75–100 cm: barna és szürke, durva fazék és tál maradványa (7. kép 6–7.); barna, ujjbenyomásos oldalrész (7. kép 10.); szürke, fényezett, árkolt töredék (7. kép 8.); grafitos, fésűs oldalrész (7. kép 9.); szürke, korongolt táltöredékek (7. kép 11–12.); sárgásbarna, korongolt edényrész barna festés(?) nyomával (7. kép 13.); barna, durva, kihajló peremek; szürke, barna, korongolt oldaltöredékek és füles korsó szájperece. Az 1. sz. ház fölötti feltöltésből: terra sigillata töredék, Drag. 37., Westermdorf, Helenius, III. sz. első harmada.³

100–125 cm: szürke, barna, durva töredékek körömbenyomásokkal, bevagdalt bordával, bekarcolt vonalakkal (7. kép 14–17.); grafitos, fésűs fazék maradványa (7. kép 18.); szürke és barna, korongolt táltöredék-

3 Gabler D., AÉ 95 (1968) 226.

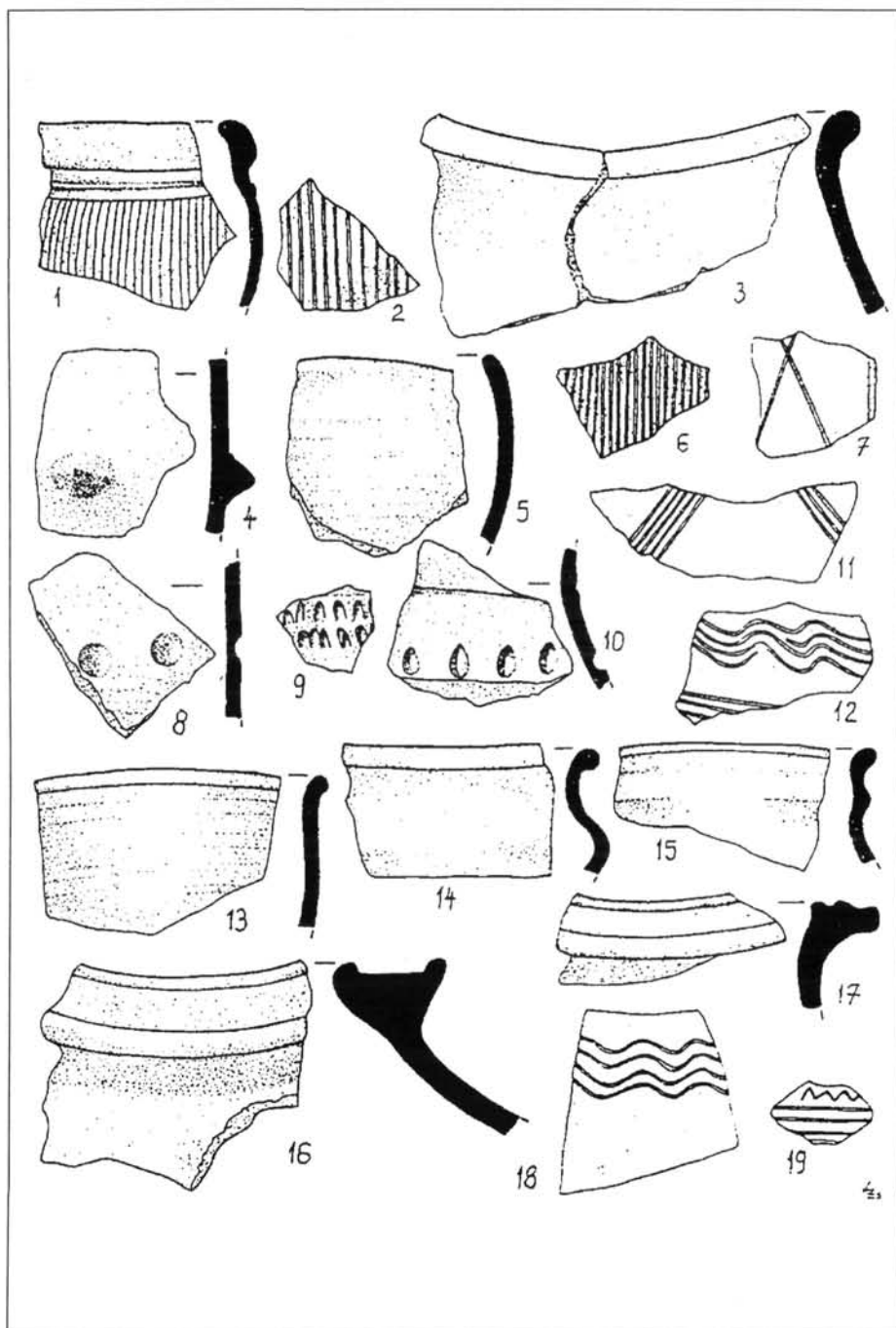
5. kép. Metszetek. Homokbánya I.: 1 – VII–VIII. szelvény gödöregyüttese, 2 – V./tűzhely, 3 – VIII–IX./kemence, 4 – X./2./a-b. gödör; Homokbánya II.: 5 – II–III./tűzhely

kek (7. kép 19–20.); sötétszürke, fényezett töredékek (7. kép 21–22.); sötétszürke, korongolt oldalrész beszímtott hullámvonallal (8. kép 1.); barna és szürke, durva, kihajló peremek; barna, vörösesbarna, korongolt oldalrészek és korsóperem.

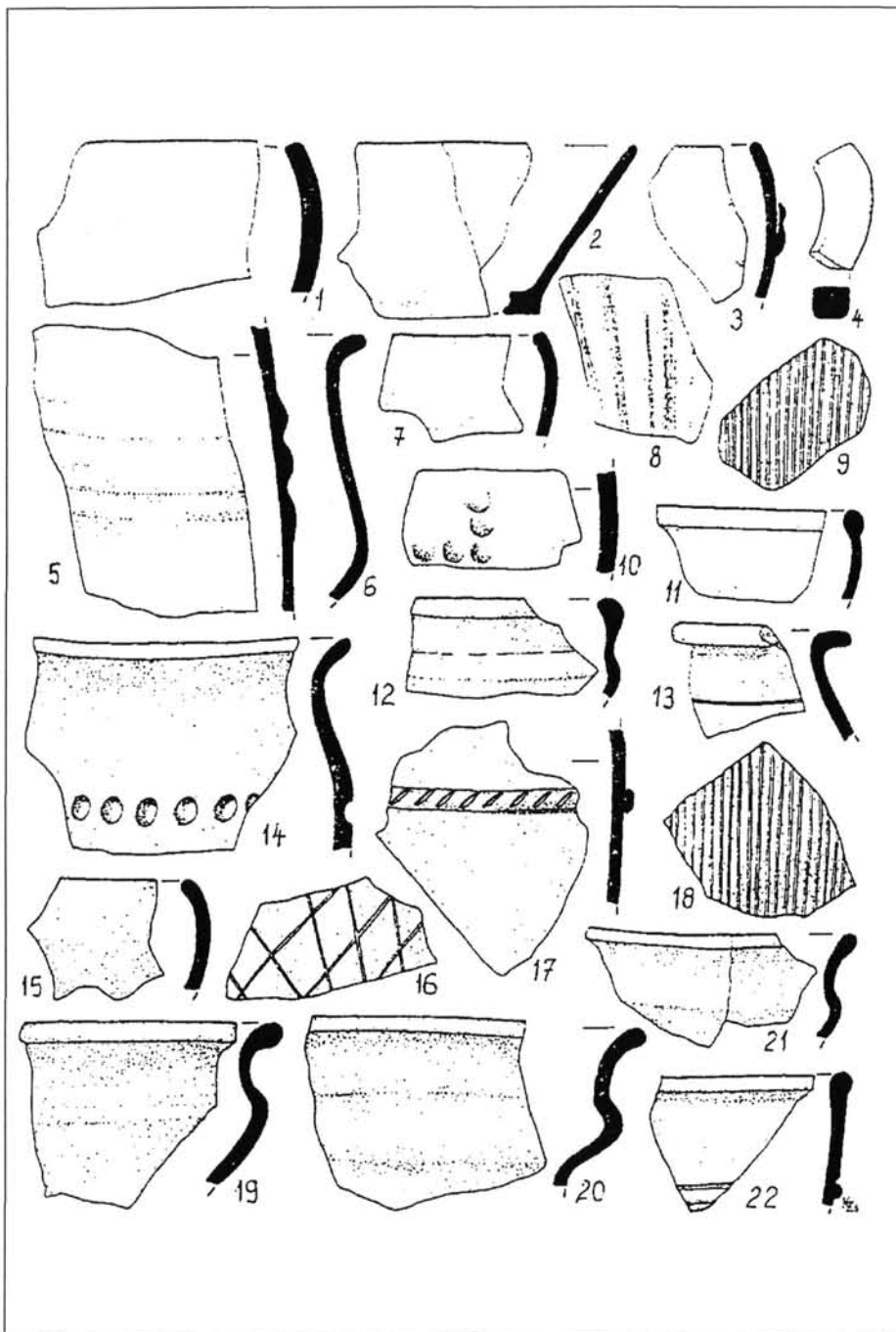
Az altalaj a szelvény északnyugati sarkánál 115 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek

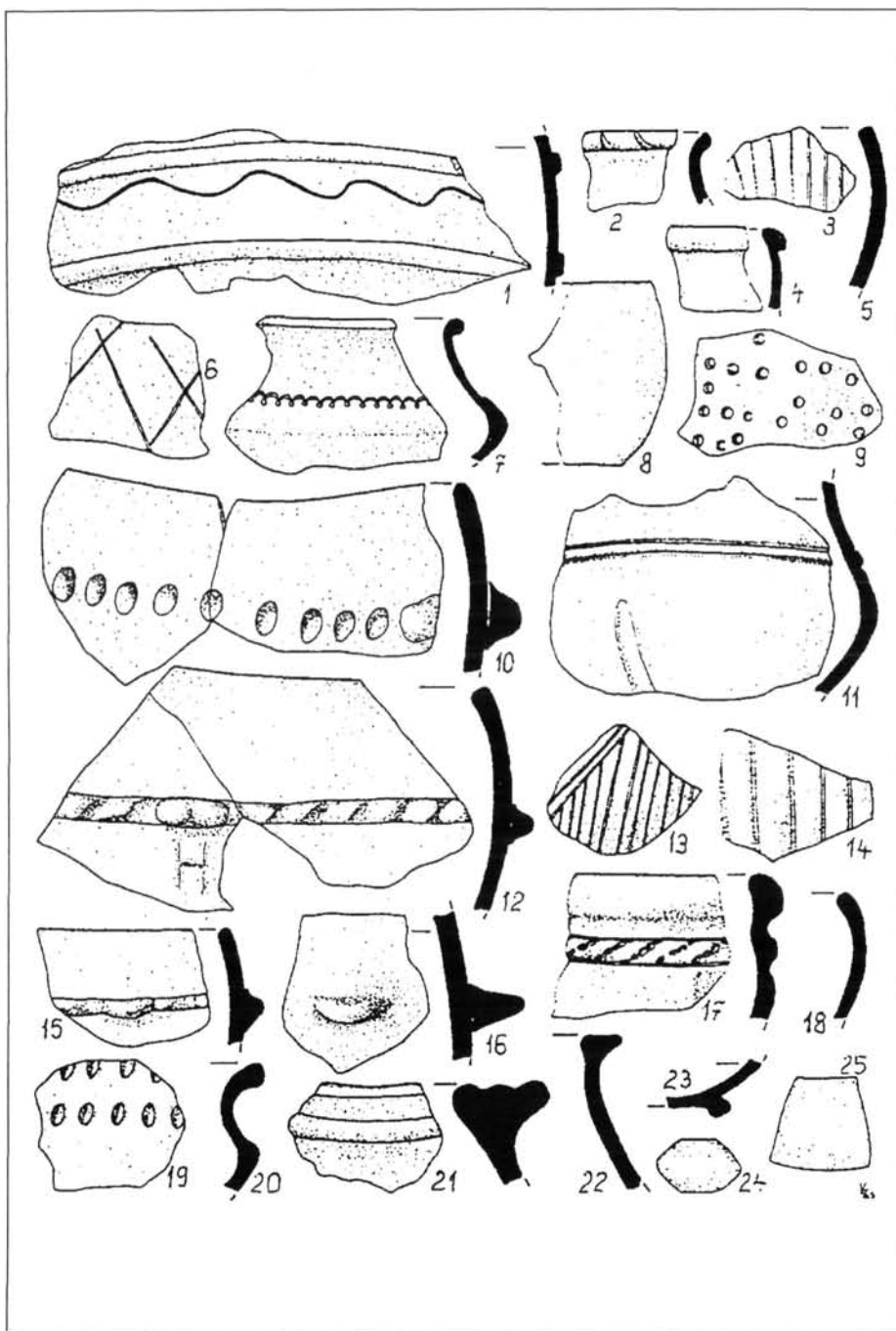
1. ház: négyszögletes, lekerekített sarkú gödör, keleti oldalát homokbányászással elpusztították. Szélessége: 415 cm, mélysége: 170 cm illetve 185 cm. Keleti és nyugati oldalánál belül egy-egy, enyhén tölcésres alakú cölöplyuk van, mélységük: 195 illetve 215 cm (4. kép 1.). Feltöltésükben agyagtapasztás-darabok is voltak.

6. kép. Homokbánya I.: 1–19: I. szelvény

7. kép. Homokbánya I.: 1-22: I. szelvény

8. kép. Homokbánya I.: 1-25: I. szelvény

Leletek: 125–150 cm: szürke, barna, durva oldal- és kihajló peremrészek, egyik bevagdalt (8. kép 2.); hasonló cserepek behúzott peremmel (8. kép 5); bekarcolt vonalakkal (8. kép 3, 6.); szürke, korongolt töredékek (8. kép 4.); kevés agyagtapasztás-darab.

150–170 cm: szürke, korongolt kis csésze maradványa, benyomott ívsorral, szájátóm: 6 cm (8. kép 7.); barna, behúzott peremű tál (8. kép 8.) és szűrődényi töredéke (8. kép 9.); barna, durva, behúzott peremű fazékmaradványok ujjbenyomásokkal, bütyökkel, benyomkodott szalagdísszel (8. kép 10, 12.); szürke oldalrész függőleges ujjbesimítással (8. kép 11.) és bekarcolt vonalakkal (8. kép 13.); barna és szürke, korongolt, valamint sötétszürke, fényezett cserepek.

170–185 cm: szürke és barna, behúzott peremű fazekak töredékei bütyökkel és benyomkodott szalagdísszel (8. kép 15–16.); grafitos fazékmaradványok (8. kép 17.); szürke, behúzott tálperemek (8. kép 18.); szürke, árktolt és körömbenyomásos cserép (8. kép 14, 19.); szürke, korongolt oldal- és aljrészek (8. kép 20, 22–23.); barna hombárperem (8. kép 21.); barna és szürke, durva oldalrészek; szürke orsógombok (8. kép 24–25.).

2. ház: lekerekített sarkú gödör, hossza: 325 cm, mélysége: 205 cm. (A ház nyugati felének kibontására nem volt lehetőség.) Belsejében égett agyagtapasztás jelezte a tűzhelyet (4. kép 2.). A ház északi és déli oldalánál kívül cölöplyukak: az északi oldalon egy nagyobb és két kisebb (mélységük: 130, 125 és 130 cm, lefelé tölcésérek), a déli oldalon két nagyobb méretű (mélységük: 120 és 135 cm, függőleges oldallal). Az 1. és 2. ház között több kisméretű cölöplyuk volt (mélységük: 120–130 cm között). A 2. ház feltöltése hamus, kormos volt.

Leletek: barna és szürke, durva fazéktöredékek kihajló és bevagdalt peremmel, bekarcolt díszítéssel (9. kép 1, 5.); szürke, durva oldalrészek bütyökkel, bekarcolt vonalakkal, ujj- és körömbenyomásokkal (9. kép 2, 4, 6–7.); barna, behúzott tálperemek (9. kép 3.); sötétszürke, fényezett edény vállrésze bekarcolt vonalakkal (9. kép 8.); világosszürke, korongolt töredék besimított vonallal (9. kép 9.); világosszürke, korongolt, horpasztott edény oldalrésze (9. kép 10.); barna, korongolt táltöredékek (9. kép 11, 13.); szürke, korongolt oldal- és aljrészek (9. kép 12.); orsókarika grafitos, fésűs edényből, átm: 3,7 cm (9. kép 14.); néhány agyagtapasztás-darab.

1. gödör: átm: 95 cm, mélysége: 210 cm (4. kép 3.).

Leletek: barna, durva fazék töredéke ujjbesimításokkal (9. kép 15.); szürke, behúzott tálperem (9. kép 16.); barna és szürke, durva, kihajló peremek.

II. szelvény. 25–50 cm: szürke, behúzott tálperemek (9. kép 18.); szürke, kihajló peremek belül bekarcolt hullámvonalköteggel illetve bevagdalt díszítéssel (9. kép 17, 19.); szürke hombároldalrész befésült díszítéssel (9. kép 23.); barna, szürke, durva, kihajló peremek és oldaltöredékek; szürke, korongolt oldalrészek; néhány agyagtapasztás-darab; kevés késő avarkori cserép.

50–75 cm: szürke, behúzott tálperem (9. kép 20.); szürke, vastag, söprűzött oldalrész bekarcolt hullámvonallal (9. kép 21.); barna cserép, mély barázdákkal tagolt (9. kép 24.); barna, durva fazékmaradványok bekarcolt vonaldíszítéssel (10. kép 1–2.); vaskés, egyélű (9. kép 22.); néhány agyagtapasztás-darab.

75–95 cm: szürke, behúzott tálperemek; barna oldalrész bekarcolt vonalakkal (10. kép 3.); szürke hombártöredék bekarcolt díszítéssel (10. kép 4.); szürke, kihajló perem; szürke, korongolt oldal- és peremrészek (10. kép 5.); késő avarkori cserép.

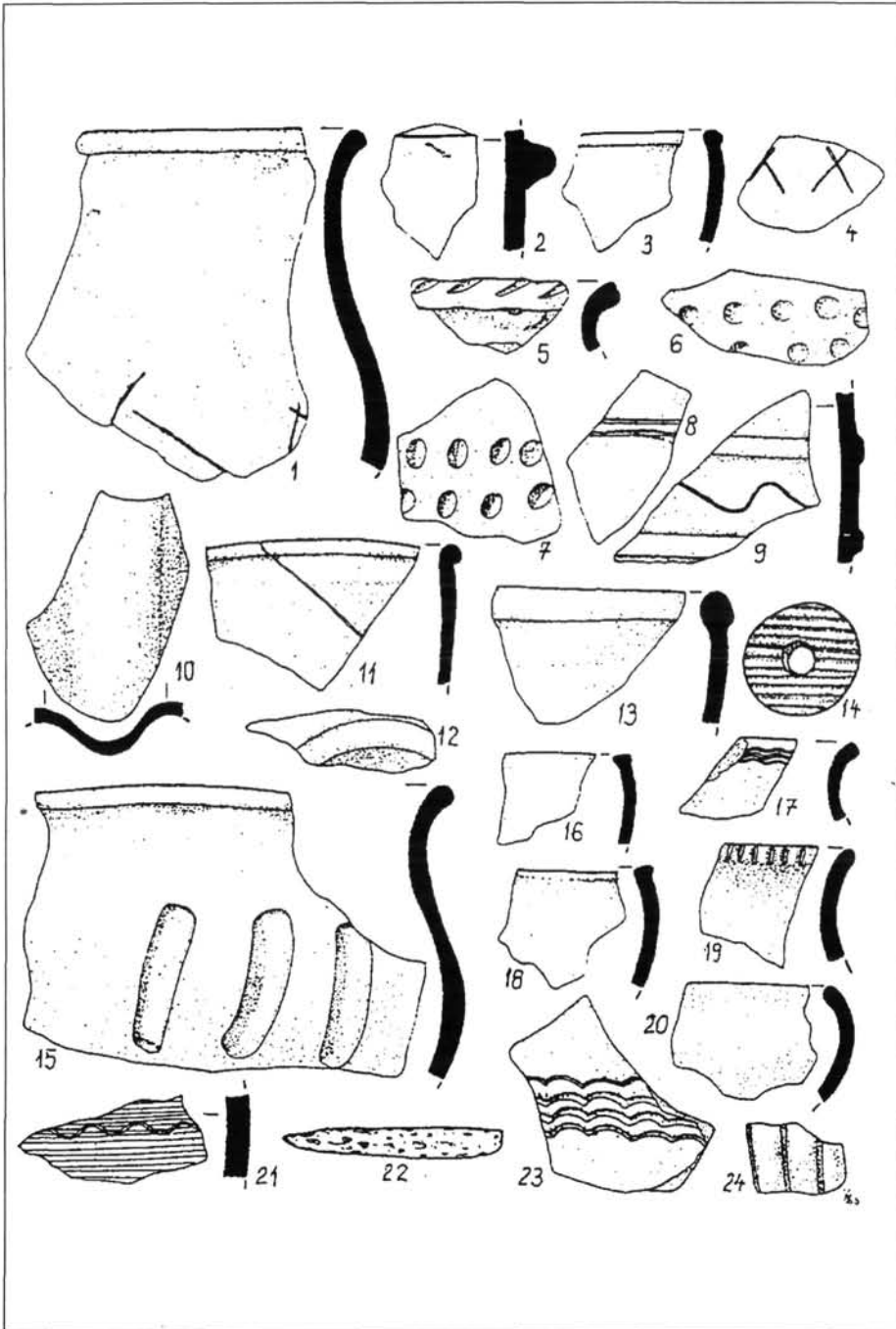
Az altalaj 95 cm mélyen volt.

Telepjelenség

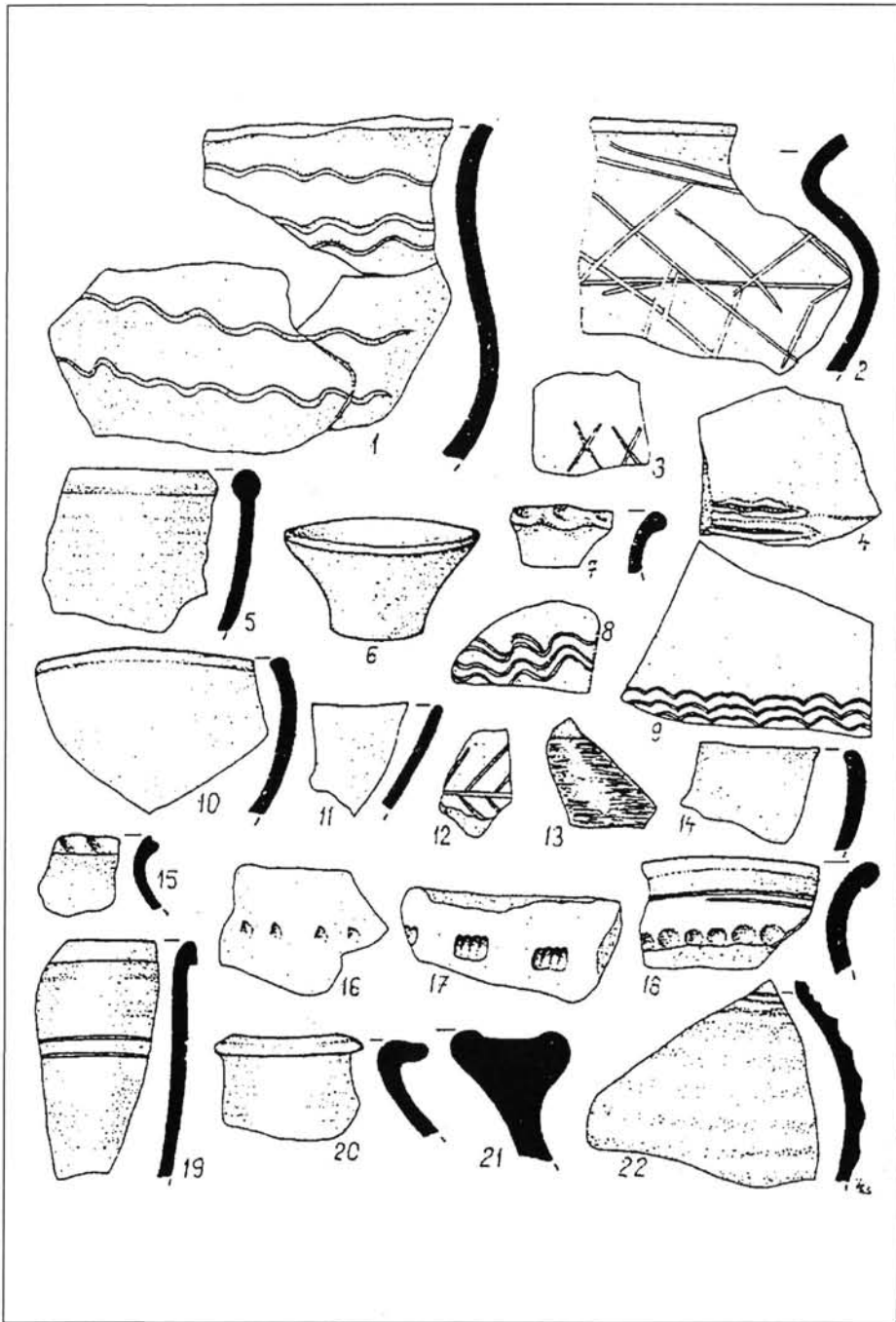
1. gödör: az V. szelvénybe is átnyúló, több gödörből álló telepjelenség cölöp- és kis karólyukakkal. Az egyik karólyukban levő avar orsógomb, továbbá a gödrökből előkerült néhány avarkori cserép alapján római kori rétegbe beasott késő avar településmaradványnak határozhatjuk meg. A gödrök feltöltéséből származó római kori edénytöredékek: tálka, barna, magassága: 5,5 cm, szájátóm: 10,3 cm, fenékátm: 4,5 cm (10. kép 6.); barna és szürke, kihajló peremek, egyik benyomkodott (10. kép 7.); barna oldalrész bekarcolt hullámvonalköteggel (10. kép 8.); szürke hombártöredék befésült díszítéssel (10. kép 9.); szürke, behúzott tálperemek és virágcserep alakú táloldalrész (10. kép 10–11.); barna, durva edénytöredék bevágott fenyőág mintával (10. kép 12.); világosbarna, korongolt, vörösesbarna festéssel és bekarcolt vonallal díszített oldalrész (10. kép 13.); barna és szürke, korongolt cserepek. Az V. szelvény nyugati oldalánál, 170 cm mélyen lévő, római kori edénytöredékekkel előkerült, agyagtapasztásos *tűzhely* (kemence?) a római kori telephez tartozhatott (5. kép 2.).

Leletek: szürke, enyhén fényezett felületű, behúzott peremű táltöredék (10. kép 14.); szürke, durva oldalrész beszúrt díszítéssel (10. kép 17.); barna és szürke peremtöredékek, az egyikben benyomott pontsorrallal (10. kép 18.); barna és szürke, korongolt cserepek.

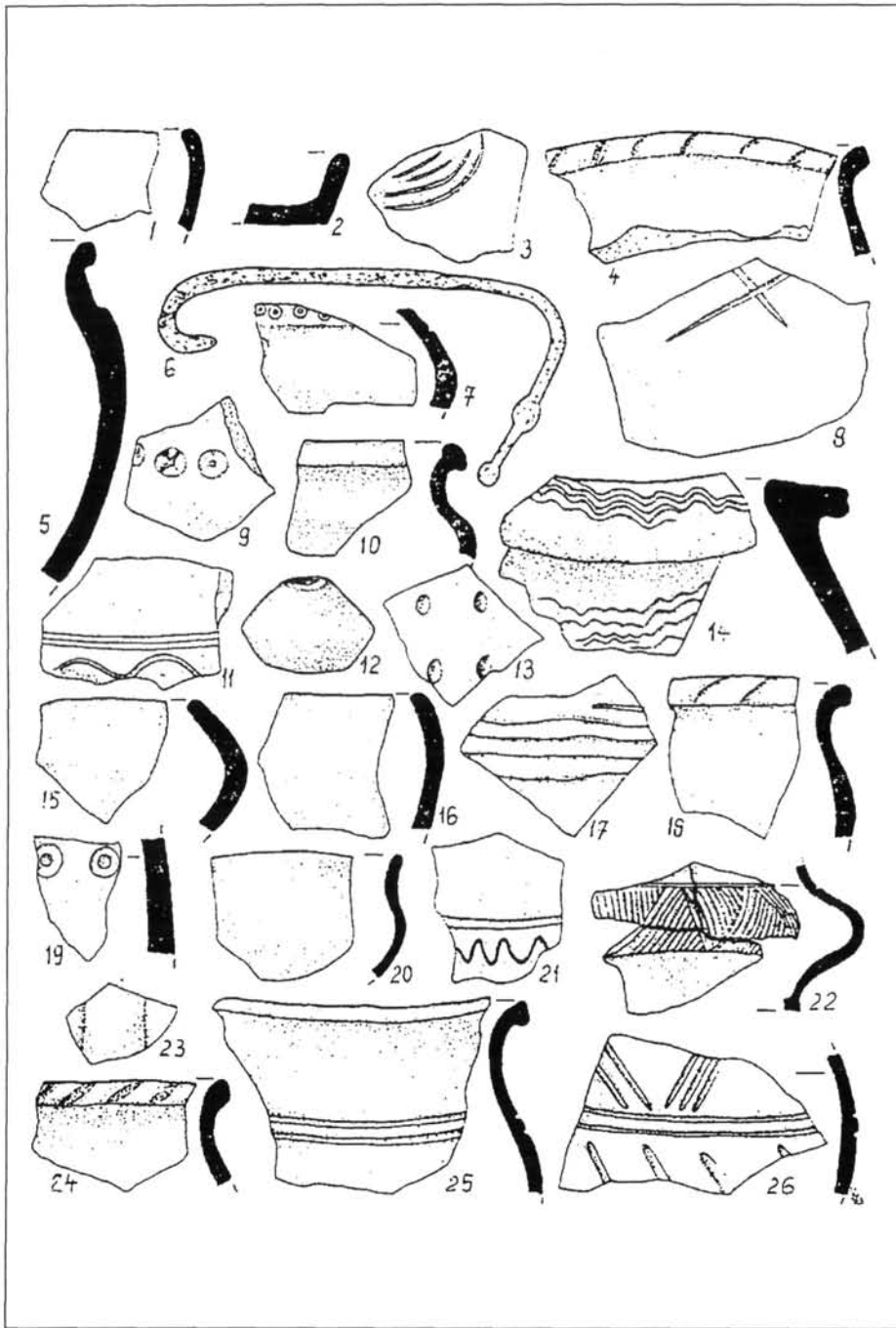
III. szelvény, 15–40 cm: szürke, benyomkodott peremek (10. kép 15.); barna, durva oldalrészek beszúrt alakú díszítéssel (10. kép 16.); barna és szürke, korongolt edénytöredékek (10. kép 19–20.); szürke hombárperemek (10. kép 21.); szürke, fényezett, vízszintesen árktolt oldalrész (10. kép 22.); szürke, durva, kihajló peremek; szürke, korongolt aljrész; fénkövek, 18,8 és 20 cm hosszúak; kevés késő avarkori cserép; néhány agyagtapasztás-darab.

9. kép. Homokbánya 1.: 1–16: I. szelvény, 17–24: II. szelvény

10. kép. Homokbánya I.: 1–13: II. szelvény, 14, 17–18: V. szelvény/tűzhely,
15–16, 19–22: III. szelvény

11. kép. Homokbánya I.: 1–26: III. szelvény

40–60 cm: barnásszürke, behúzott tálperemek (11. kép 1.); barna, lapos tál maradványa (11. kép 2.); barna, durva oldalrész bekarcolt vonalakkal (11. kép 3.); barna, bevagdalt perem (11. kép 4.); szürke, korongolt töredékek, egyiken pecsételt, koncentrikus díszítés (11. kép 5, 7.); barna, durva, kihajló peremek; késő avarkori cserép; vastárgy, kerek metszetű, hossza: 15,8 cm (11. kép 6.).

60–80 cm: barna és szürke oldalrészek bevágott vonalakkal és pecsételt díszítéssel (11. kép 8–9.); szürke, korongolt tál töredéke (11. kép 10.); barna hombártöredék befésült díszítéssel (11. kép 14.); szürke, durva, kihajló peremek; barna és szürke, korongolt oldalrészek.

80–95 cm: barna, bekarcolt vonalakkal díszített oldalrész (11. kép 11.); barna és szürke, durva, kihajló peremek; szürke, korongolt cserép; szürke orsógomb, átm: 4,6 cm (11. kép 12.); néhány vesszőlenyomatos agyagtapasztás-darab.

Az altalaj 95 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek

1. gödör, átmérője: 140x140 cm, mélysége: 140 cm (4. kép 4.). Feltöltésében sok – közöttük vessző- és nádlenyomatos – agyagtapasztás-darabot és néhány cserepet találtunk: barna, körömbenyomatos oldalrész (11. kép 13.); szürke, behúzott tálperem (11. kép 16.); barna és szürke hombártöredékek befésült díszítéssel (11. kép 17.); barna és szürke, kihajló peremek, seprűzött oldalrész; szürke, korongolt töredék. A szelvény déli része 150 cm mély, itt több telepjelenség került elő:

2. gödör, átm: 80x90 cm, mélysége: 210 cm (4. kép 5.).

3. gödör, átm: 100x90 cm, mélysége: 195 cm (4. kép 6.).

4. gödör, átm: 120x120 cm, mélysége: 165 cm.

E gödrök leleteket nem tartalmaztak.

A 135 cm mélyen jelentkező a. gödör részben: 125 cm mélyen tűzhely, 5 cm vastag agyagtapasztásból, mellette három kicsi, 148, 155, 165 cm mély cölöplyuk, kövekkel.

Leletek: barna és szürke, durva edénytöredékek, egyik kihajló, bevagdalt peremmel (11. kép 18.).

A 150 cm mély b. gödör részben: 160 cm mély cölöplyuk.

Leletek: barna oldalrész, pecsételt díszítéssel (11. kép 19.); szürke csésze töredéke (11. kép 20.); barna, árkolt oldalrész (11. kép 23.); barna és szürke, kihajló peremek, egyik bevagdalt (11. kép 24.); szürke edénytöredék, körben bekarcolt vonalakkal (11. kép 25.); barna és szürke, behúzott tálperemek (11. kép 15.); szürke, fényezett, finom anyagú kerámia maradványai bemélyített vonalakkal (11. kép 22, 26.); sötétszürke, korongolt töredék, bekarcolt vonalak alatt besimított hullámvonallal (11. kép 21.); fenőködárab; kb. 100 cm mélyen terra sigillata töredéke, Drag. 37., Westerdorf, Helenius, III. sz. első harmada,⁴ továbbá két késő avarkori(?) cserép.

A délről szomszédos XI. szelvényben 0–30 cm mélyen kevés Árpád-kori edénytöredék került elő.

30–50 cm: szürke, durva, kihajló peremek és oldalrészek; szürke, korongolt fenékrész (12. kép 1.); néhány Árpád-kori cserép.

50–70 cm: szürke, bütykös töredék (12. kép 2.); szürke, vastag oldalrész bekarcolt hullámvonalköteggel (12. kép 4.); szürke hombárperemek befésült díszítéssel (12. kép 3, 5.); szürke, korongolt töredékek besimított díszítéssel (12. kép 6–7., 9.); vörösesbarna, fényezett oldalrész körben bekarcolt vonalakkal (12. kép 8.); szürke, durva, kihajló peremek; barna, korongolt, kihajló perem és vörösesbarna oldalrész; két darab késő avarkori cserép.

70–90 cm: szürke, vastag, söprűzött töredék (12. kép 10.); szürke edénytöredék, a perem belső oldalán és kívül bekarcolt hullámvonallal (12. kép 11.); barna és szürke, durva oldalrészek; néhány késő avarkori(?) cserép.

90–110 cm: szürke, enyhén fényezett, behúzott peremek (12. kép 12.); szürke, durva oldalrészek; barna, korongolt, kihajló perem.

110–130 cm: barna, durva, kihajló peremek, egyik bevagdalt (12. kép 14.); szürke, durva töredék beszurkált díszítéssel (12. kép 13.); barna hombártöredék befésült díszítéssel (12. kép 15.).

130–150 cm: szürkésbarna, behúzott tálperem (12. kép 16.); barna hombárperem (12. kép 17.); szürke, korongolt, fogas díszű töredék (12. kép 18.); barnásszürke, durva cserepek; szürke, korongolt, kihajló perem; agyagkúp töredéke.

Az altalaj 150 cm mélyen volt.

Telepjelenségek

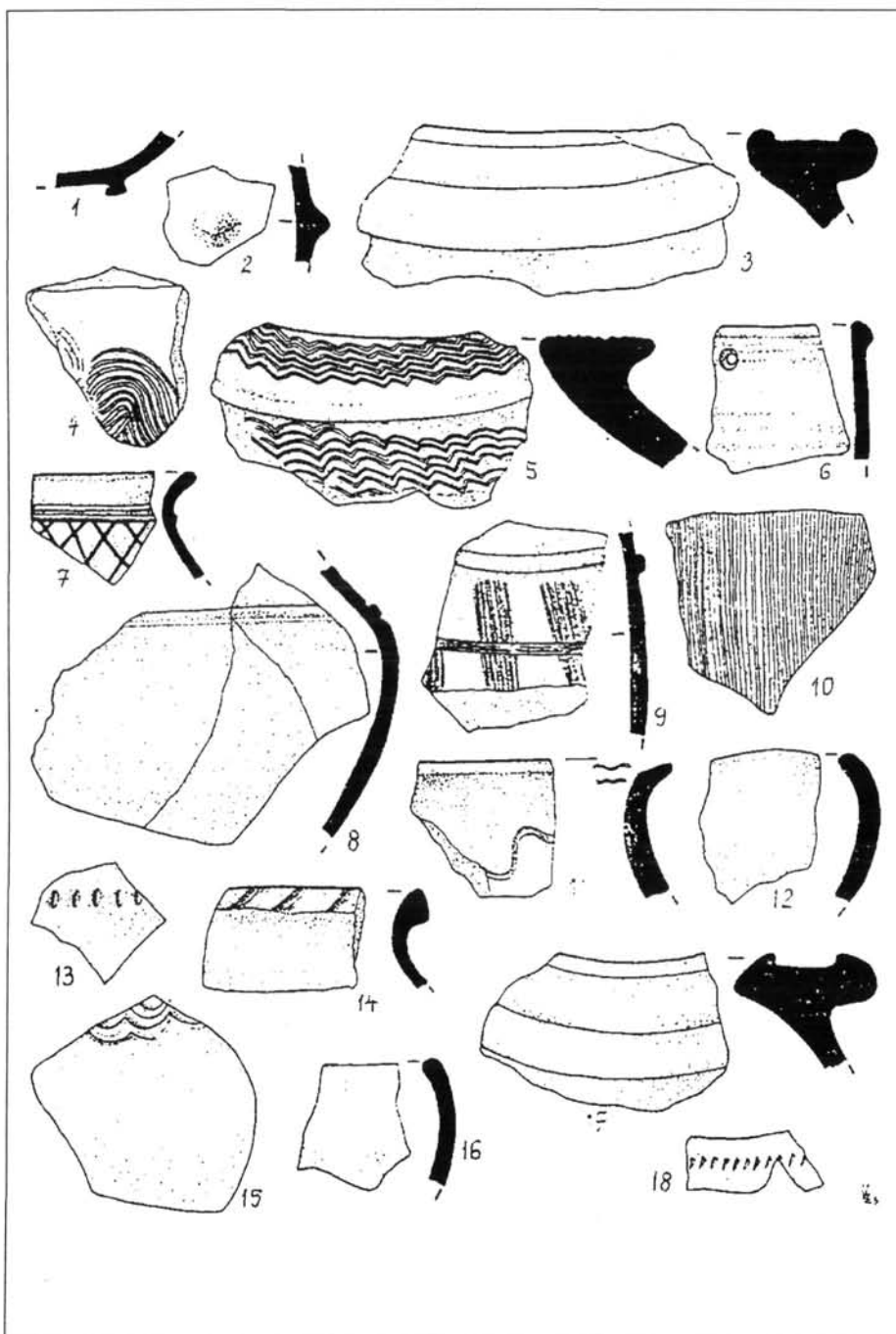
1. gödör, mélysége: 175 cm. Leletet nem tartalmazott.

2. gödör, átm: 170x140 cm, mélysége: 160 cm. Lelet: szürke, durva oldalrész.

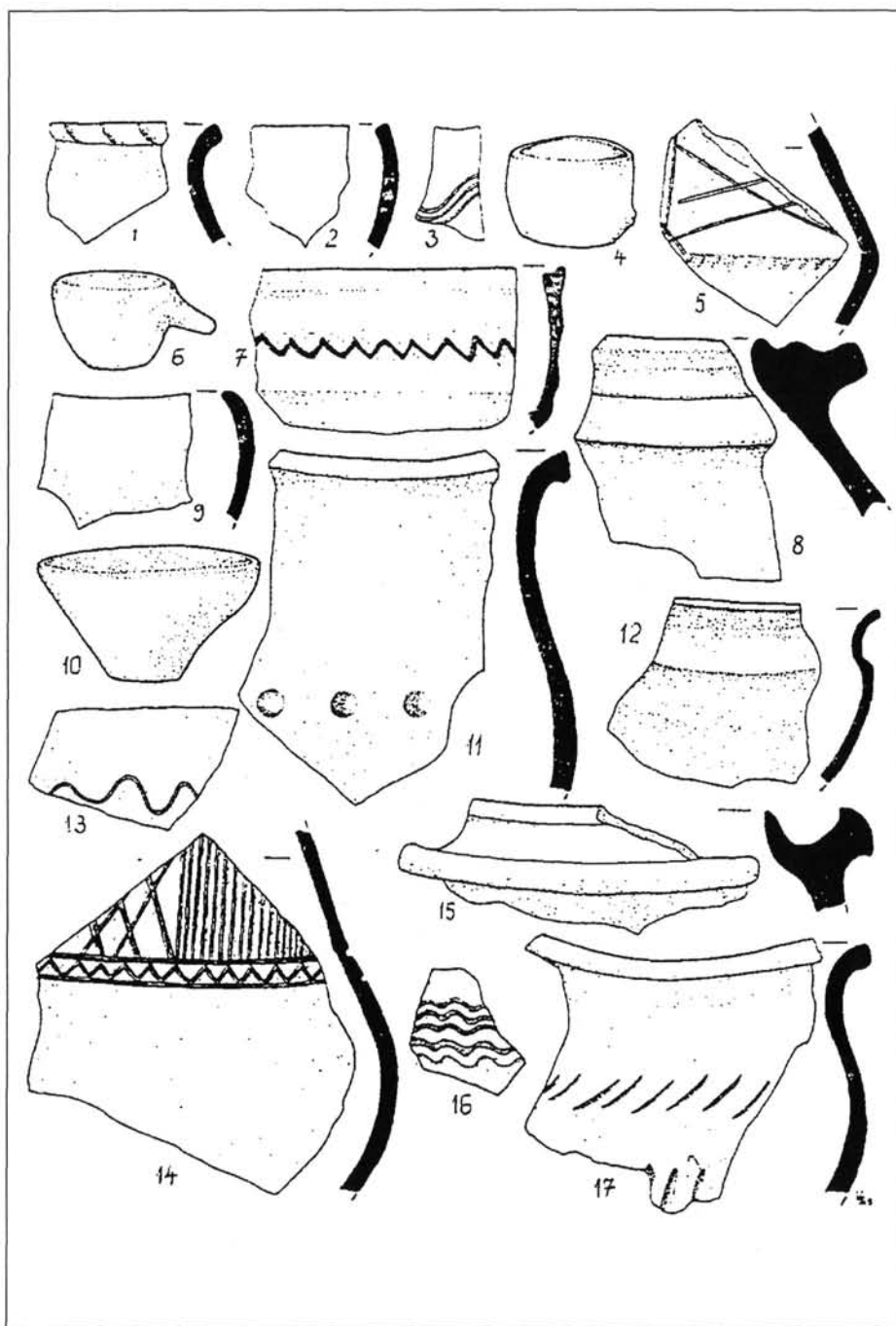
3. gödör, mélysége: 170 cm. Leletet nem tartalmazott.

4. gödör, mélysége: 180 cm. Leletet nem tartalmazott.

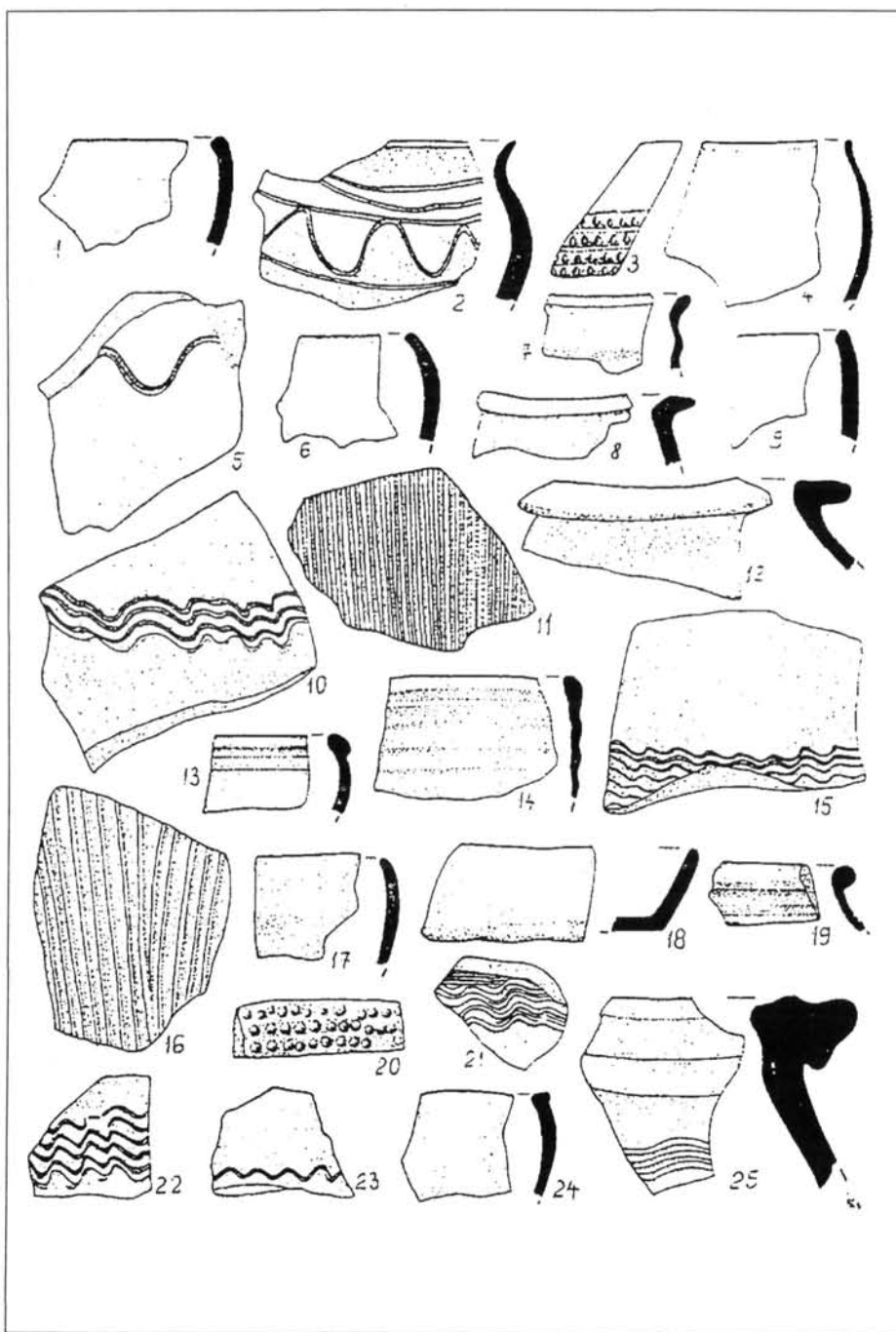
4 Gabler D., AÉ 95 (1968) 226.

12. kép. Homokbánya I.: 1-18: XI. szelvény

13. kép. Homokbánya I.: 1–12: IV. szelvény, 13–17: V. szelvény

14. kép. Homokbánya I.: 1–19, 21: VI. szelvény, 20, 22–25: VII. szelvény

A szelvény északi oldalánál egy nagy, négyszögletes, 160 cm mély és egy kis, 158 cm mély cölöplyuk került elő.

IV. szelvény, 20–45 cm: szürke, durva, kihajló, benyomkodott perem (13. kép 1.); barna és sötétszürke, fényezett, kihajló peremek; barna, korongolt perem.

45–70 cm: barna és szürke, behúzott tálperemek (13. kép 2.); barna, durva oldalrész bekarcolt hullámvonalakkal (13. kép 3.); szürke, korongolt oldalrészek.

70–90 cm: csésze, barnásszürke, füle letört, magassága: 5 cm, szájátm: 7,6 cm, fenékátm: 5,5 cm (13. kép 4.); csésze, barnásszürke, bütyökfogóval, magassága: 3,9 cm, szájátm: 5,3 cm, fenékátm: 3 cm (13. kép 6.); szürke, korongolt töredék bekarcolt rácsmintával és apró, ovális besímitásokkal (13. kép 5.); barna és szürke, korongolt cserepek; kevés agyagtapasztás-darab.

90–110 cm: szürke, korongolt, besímitott díszű edénytöredék (13. kép 7.); barna hombárperem (13. kép 8.); barna, durva, kihajló perem- és oldalrészek; szürke, korongolt cserepek.

Az altalaj 140 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek

1./a) gödör, átm: 230x230 cm, mélysége: 180 cm. Oldala függőleges.

Leletek: barna, behúzott tálperemek (13. kép 9.); tálka, barna, kiegészített, magassága: 6,9 cm (13. kép 10.); barna durva, nagy fazék maradványa, ujjbenyomásos díszítéssel (13. kép 11.); szürke, korongolt edénytöredékek (13. kép 12.); barna, szürke, durva, kihajló peremek; barna hombároldalrész befésült hullámvonalakkal; agyagtapasztás-darabok.

1./b) gödör, mélysége: 160 cm (4. kép 7.). Alján kb. 20 cm vastagon gabona- és egyéb magvakat találunk.

2. gödör, átm: 120x130 cm, mélysége: 180 cm.

Leletek: barna, durva oldalrészek és sok agyagtapasztás-darab.

V. szelvény, 20–65 cm: barna, durva oldalrész bekarcolt hullámvonallal (13. kép 13.); szürke, korongolt edény maradványa, besímitott díszítéssel (13. kép 14.); barna, durva, kihajló perem- és oldalrészek; sötétszürke, fényezett, kihajló perem; szürke, korongolt cserepek; barna és szürke, seprűzött töredékek; néhány késő avarkori cserép.

65–85 cm: barna, enyhén fényezett, korongolt edény tagolt pereme (13. kép 15.); szürke hombároldalrész befésült díszítéssel (13. kép 16.); barna és szürke, durva és korongolt oldalrészek; késő avarkori cserepek.

85–105 cm: szürkésbarna, durva, kihajló peremek és oldalrészek; szürke, korongolt, egyenes táoldalrész; néhány késő avarkori cserép.

105–130 cm: barna fazéktöredék, bevagdalt díszítéssel (13. kép 17.); szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek.

Az altalaj 140 cm mélyen volt.

Telepjelenségek leírását I. fentebb, a II. szelvény ismertetésénél.

VI. szelvény, 20–45 cm: barna, durva, behúzott tálperem (14. kép 1.); szürke, durva fazék töredéke, bekarcolt vonalakkal (14. kép 2.); barna, belül sötétszürke oldalrész fogas díszítéssel (14. kép 3.); szürke, durva, kihajló peremek; szürke, korongolt cserepek és hombárperem; terra sigillata töredék, Drag. 37., Westerndorf, Comitialis, III. sz. első harmada;⁵ kevés késő avarkori cserép.

45–70 cm: barna és szürke, durva, behúzott tálperemek (14. kép 4, 9.); barna és szürke oldalrészek és kihajló peremek; szürke, korongolt, kihajló perem.

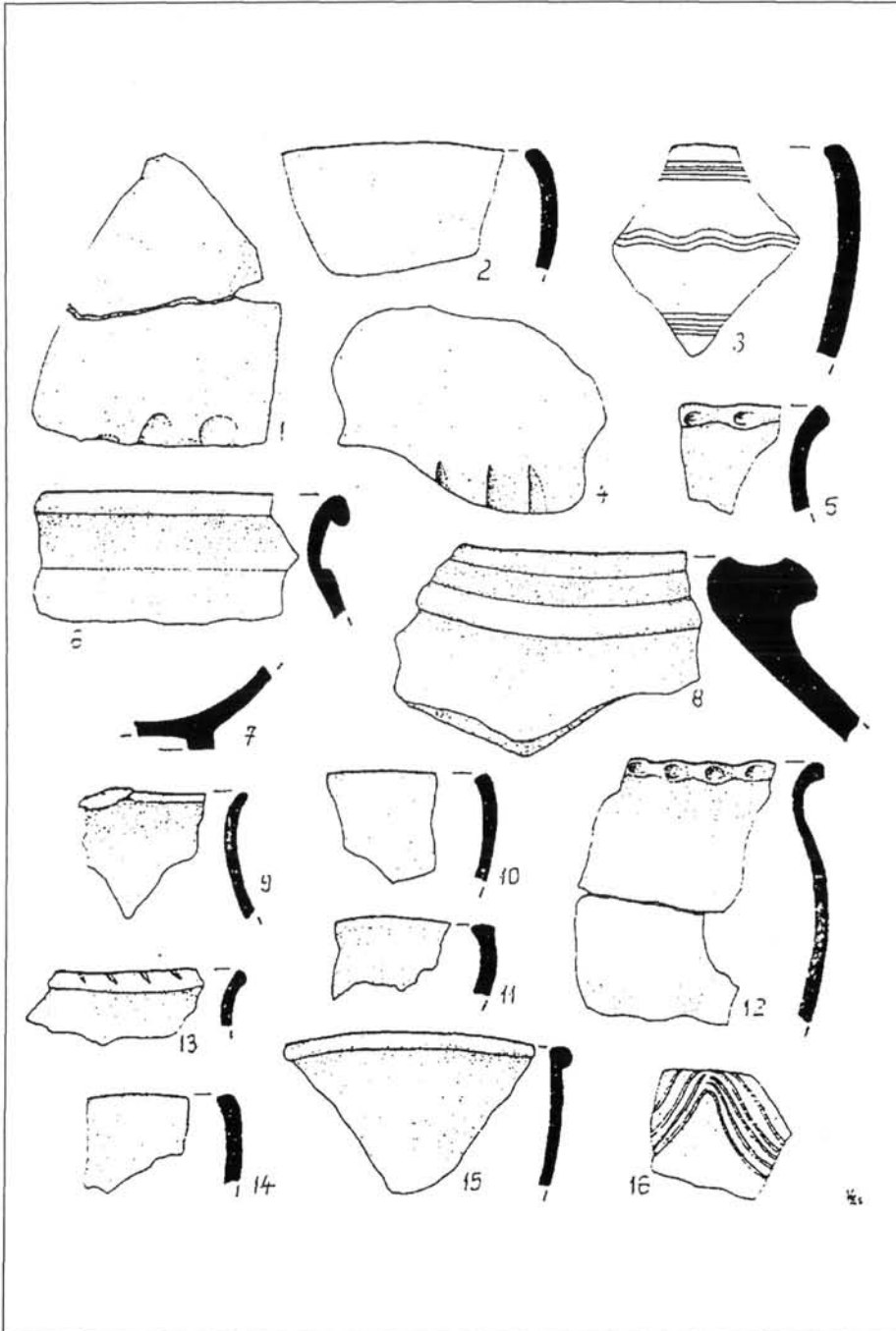
70–90 cm: barna és szürke, behúzott tálperemek (14. kép 6.); barnásszürke, durva oldalrész bekarcolt hullámvonallal (14. kép 5.); barna, durva oldalrészek és kihajló peremek; barna, enyhén fényezett, lesímitott perem (14. kép 8.); szürke, korongolt töredékek (14. kép 7.); barna hombártöredékek befésült díszítéssel (14. kép 10.).

90–110 cm: barna és szürke, durva oldal- és kihajló peremrészek; szürke, korongolt cserepek.

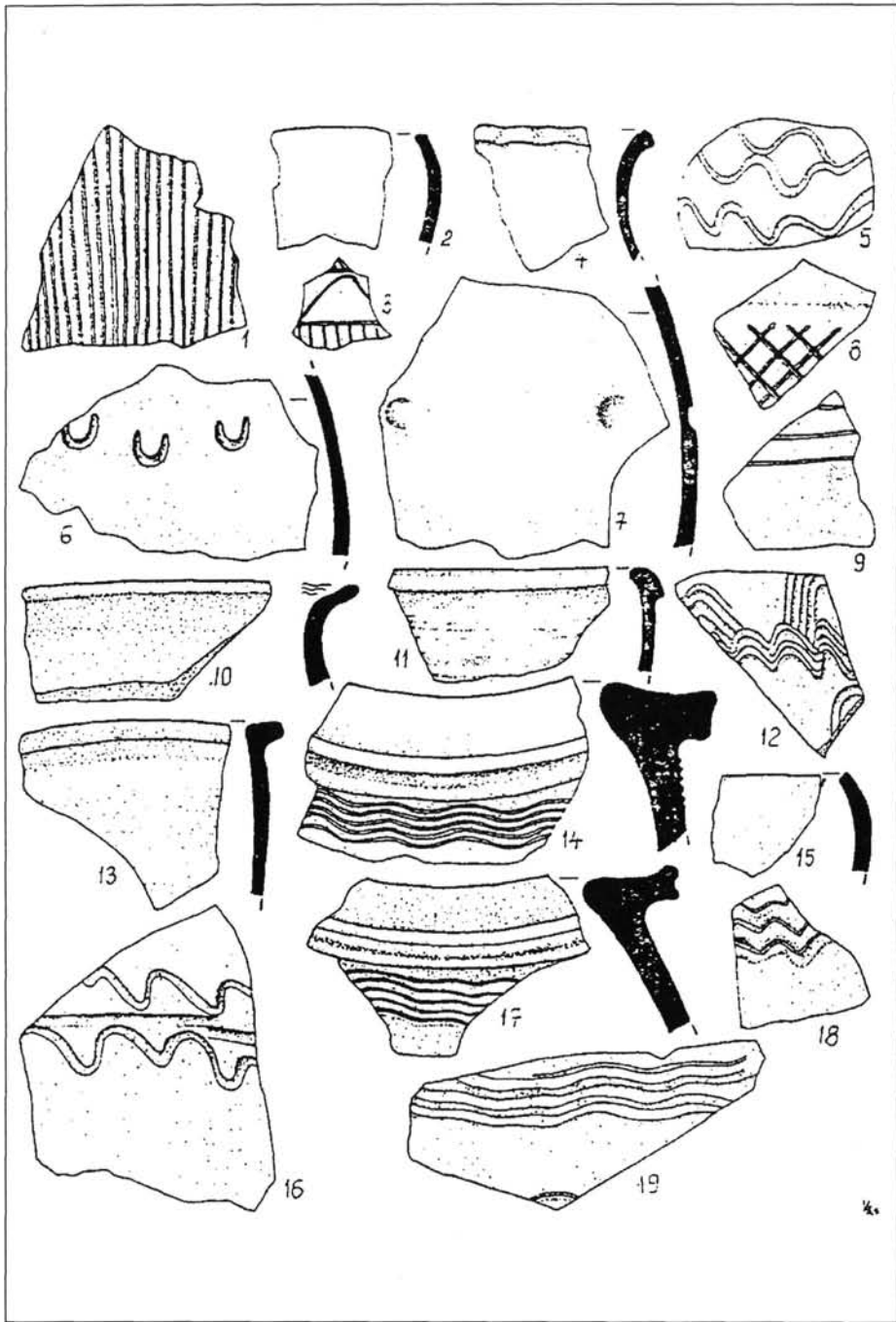
110–125 cm: grafitos, fésűs oldalrész (14. kép 11.); szürke, korongolt töredékek (14. kép 12, 14.); sötétszürke, fényezett tálperem (14. kép 13.); barna hombároldalrész befésült díszítéssel (14. kép 15.); barna, szürke, durva töredékek, kihajló peremek.

125–140 cm: szürke, fésűs oldalrész (14. kép 16.); barna és szürke, behúzott tálperemek (14. kép 17.); barnásszürke, durva oldalrészek és kihajló peremek; fenéktöredék.

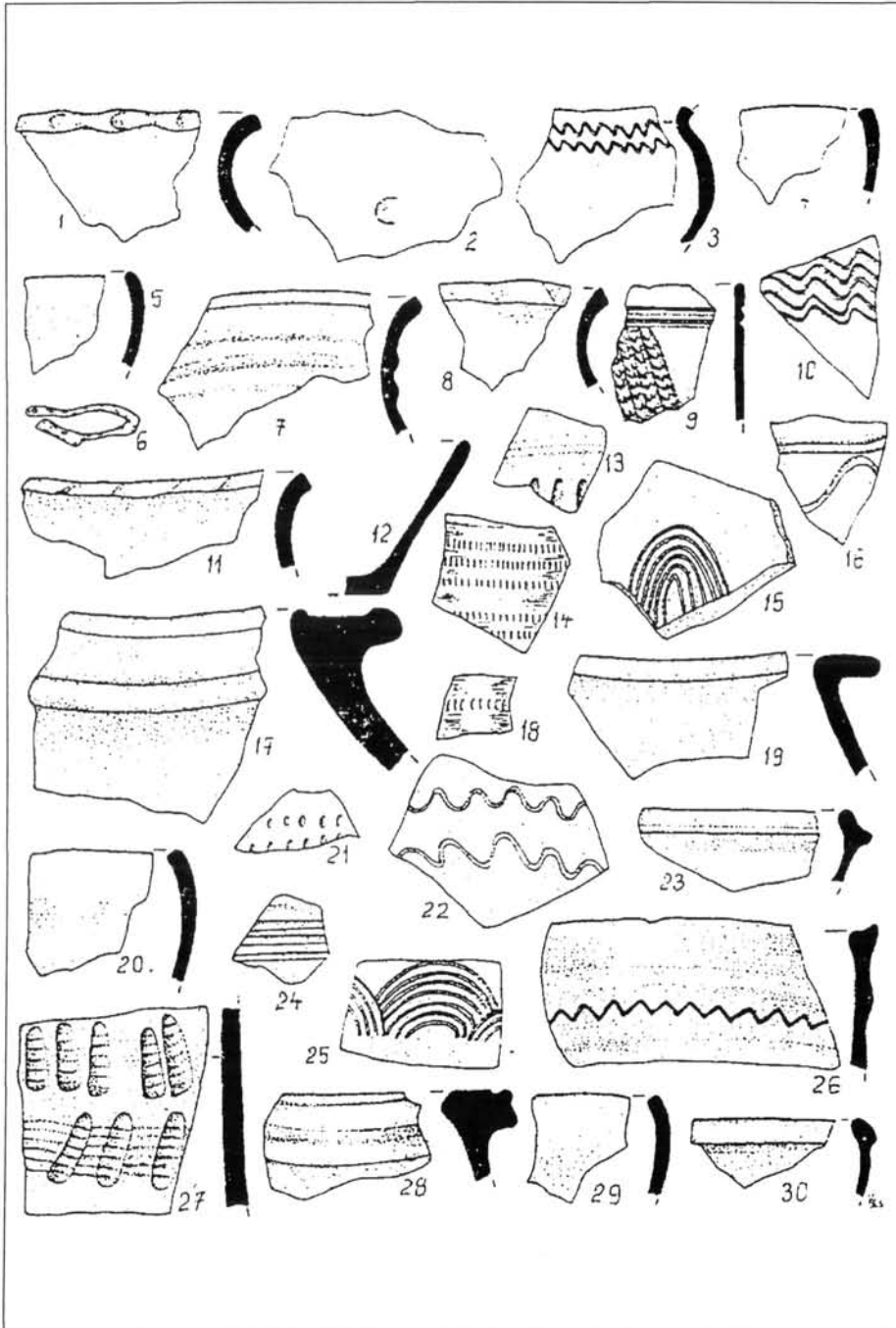
Az altalaj 140 cm mélyen jelentkezett.

15. kép. Homokbánya I. 1-16: VII. szelvény

16. kép. Homokbánya I.: 1-17: VII. szelvény, 18-19: VIII. szelvény

17. kép. Homokbánya I.: 1–19: VIII. szelvény, 20–30: IX. szelvény

Telepjelenségek

A szelvény északkeleti sarkában *tűzhely*, 8 cm vastag agyagtapasztásból, mellette hat 145–154 cm mély kis karólyuk, továbbá egy nagyobb, 155 cm mély cölöplyuk. A szelvény nyugati oldalánál nagy, 160 cm mély, enyhén tölcser alakú cölöplyuk, déli felében pedig a 155 cm mély altalajban több, függőleges oldalú gödör került elő:

1./a) *gödör*, átm: 190x200 cm, mélysége: 240 cm. Fölötte, 115 cm mélyen egy későbbi *tűzhely* maradványa, amely 5 cm vastag agyagtapasztásból és az alatt 5 cm vastag kavicsos homokréttegből állt (4. kép 9.). A gödörből származó leletek: barna, lapos tálka töredéke (14. kép 18.); szürke, korongolt perem (14. kép 19.); barnásszürke töredék bekarcolt hullámvonalköteggel (14. kép 21.); barna és szürke, durva oldalrészek és kihajló peremek; barna, korongolt cserepek.

1./b) *gödör*, mélysége: 210 cm. Leletet nem tartalmazott.

1./c) *gödör*, mélysége: 190 cm. Leletet nem tartalmazott.

2. *gödör*, mélysége: 170 cm. Néhány jellegtelen római kori edénytöredék volt benne.

VII. szelvény, 20–40 cm: szürke hombároldalrészek befésült díszítéssel (14. kép 22.); szürke töredék bekarcolt hullámvonallal (14. kép 23.); barna és szürke, durva cserepek; szürke és sárgásbarna, korongolt oldalrészek; dudoros bronzlemez (14. kép 20.); kevés késő avarkori cserép.

40–70 cm: szürke, durva, behúzott tálperem (14. kép 24.); barna és szürke hombártöredékek befésült díszítéssel (14. kép 25.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek; barna és szürke, korongolt cserepek; kevés késő avarkori edénytöredék.

70–100 cm: barna, durva oldalrész ujjbenyomásokkal (15. kép 1.); barna, behúzott peremű táltöredékek, egyiken bekarcolt vonalkötegek vannak (15. kép 2–3.); barna, kihajló, benyomkodott perem (15. kép 5.); szürke, korongolt töredékek (15. kép 6–7.); barna hombártöredékek, egyiken függőleges, mély bevágások (15. kép 4, 8.); barnásszürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek; szürkésbarna, kihajló, benyomkodott peremű, bekarcolt hullámvonalas fazéktöredékek; sok agyagtapasztás-darab.

Az altalaj a szelvény keleti felében 110 cm, nyugati részében 140 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek

A VII. és VIII. szelvény határán, 100 cm mélyen *kemence* került elő, alatta gödrök (5. kép 1.). A kemence alja 5–6 cm vastag agyagtapasztásból állt, amely alatt kavicsréteg volt. Oldala helyenként 10–15 magasan megmaradt. Feltöltéséből származó leletek: szürke, fűles korsó szájrésze (15. kép 9.); szürkésbarna, behúzott peremű táltöredékek (15. kép 10.); barna és szürke, durva oldalrészek és peremek. A kemence alatt, 100–160 cm mélyen, az alábbi kerámiaanyagot találtuk: barna és szürke, behúzott tálperemek (15. kép 11.); szürke, kihajló, benyomkodott peremű fazék maradványa (15. kép 12.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek.

1. *gödör*, mélysége: 150 cm. Leletek: barna és szürke oldalrészek, benyomkodott, kihajló peremek (15. kép 13.); barna és szürke, behúzott tálperemek (15. kép 14.); szürke, korongolt tál töredéke (15. kép 15.); barna oldalrész bekarcolt hullámvonalköteggel (15. kép 16.); szürkésbarna, korongolt oldalrészek.

2. *gödör*, átm: 80x70 cm, mélysége: 135 cm, lefelé enyhén szélesedett. Leletet nem tartalmazott.

3./a) *gödör*, mélysége: 170 cm. Oldala függőleges. Egy nagyméretű, 130x160 cm átmérőjű tűzhely volt benne, amely kormos szélű, égett agyagfoltként jelentkezett (5. kép 1.). Az átégett, agyagos földből előkerült leletek: barna, behúzott tálperem (16. kép 15.); barna hombártöredékek befésült díszítéssel (16. kép 17.); barna, vastag oldalrész bekarcolt vonalakkal (16. kép 16.); barna, kihajló peremek.

3./b) *gödör*, mélysége: 200 cm. Lefelé enyhén szélesedett, hasonlóan a 3./c) *gödör*höz, amelynek mélysége: 160 cm. E gödöregyüttesből előkerült leletek: grafitos, fésűs oldalrész (16. kép 1.); barna és szürke, behúzott tálperemek (16. kép 2.); szürke, kihajló, benyomkodott és bekarcolt hullámvonalas peremek (16. kép 4, 10.); szürke és barna, durva oldalrészek bekarcolt vonalakkal (16. kép 3, 5, 12.); patkó alakú és kerek benyomásokkal (16. kép 6–7.); szürke, korongolt oldalrész besimított rácsmintával (16. kép 8.); szürke, korongolt táltöredékek (16. kép 11, 13.) és bekarcolt vonalás oldalrész (16. kép 9.); barna hombártöredék befésült díszítéssel (16. kép 14.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek; néhány agyagtapasztás-darab.

Az 1. sz. és a 3. sz. gödöregyüttes között előkerült egy cölöplyuk (mélysége: 120–122 cm), a szelvény nyugati oldalánál pedig három karólyuk (mélységük: 145–146 cm).

VIII. szelvény, 20–60 cm: szürke hombároldalrész befésült díszítéssel (16. kép 19.); barna, durva oldalrészek; kevés késő avarkori cserép.

60–80 cm: szürke hombároldalrész befésült díszítéssel (16. kép 18.); szürke, durva oldalrészek és kihajló perem; szürke, korongolt cserepek.

80–100 cm: barna, kihajló, benyomkodott perem (17. kép 1.); szürke, ujjbenyomásos töredék (17. kép 2.); szürkésbarna kis csupor oldalrésze bekarcolt díszítéssel (17. kép 3.); szürke, behúzott tálperem (17. kép 4.); szürke hombártöredék bekarcolt díszítéssel (17. kép 10.); barna, durva oldalrészek.

100–130 cm: szürke, behúzott tálperemek (17. kép 5.); szürke korsó(?) szájrésze (17. kép 7.); barna, durva, kihajló perem- és oldalrészek; keskeny bronzpánt, egyik vége átlukasztott, a másikon ráhajlított lemez (17. kép 6.).

130–150 cm: barna, benyomkodott, kihajló perem (17. kép 8.); szürke oldalrész bekarcolt hullámvonalal (17. kép 16.); sötétszürke, egyenes oldalrész bekarcolt és rovátkolt díszítéssel (17. kép 9.); szürkésbarna, durva, kihajló perem- és oldalrészek.

Az altalaj 155 cm mélyen mutatkozott.

Telepjelenségek

1. gödör, lefelé kissé szélesedő, egyik részének mélysége: 185 cm, a másiké: 225 cm. Leletek: barna, kihajló, bevagdalt perem (17. kép 11.); barna, virágcserep alakú tál maradványa (17. kép 12.); szürke oldalrész függőleges benyomásokkal (17. kép 13.); barna, vastag töredék bekarcolt hullámvonalaköteggel (17. kép 15.); barna hombárperem (17. kép 17.); korongolt oldalrész vörösésbarna festéssel és fogas díszítéssel (17. kép 14.); barna, kihajló perem- és oldalrészek; vörösésbarna, korongolt cserepek.

2. gödör, mélysége: 145 cm (5. kép 1.). Leletek: korongolt oldalrész vörösésbarna festéssel és fogas díszítéssel (17. kép 18.); szürke, korongolt, széles peremű töredék (17. kép 19.); barna, durva, kihajló perem- és oldalrészek; szürke, korongolt, kihajló perem.

3. gödör, átm: 190x190 cm, mélysége: 220 cm (4. kép 8.). Nyugati oldalánál egy későbbi, 175 cm mély gödör, amely a IX. szelvényben feltárt kemencéhez tartozhatott. A 3. gödör leletet nem tartalmazott.

4. gödör, mélysége: 185 cm. Leletet nem tartalmazott.

IX. szelvény, 25–50 cm: szürke, behúzott peremű táltöredékek (17. kép 20.); szürke oldalrészek beszurkált és bekarcolt hullámvonalas díszítéssel (17. kép 21, 22.); barna töredékek bekarcolt egyenes és ívelt vonalaköteggel (17. kép 24, 25.); barna, korongolt korsó szájrésze (17. kép 23.); szürke, korongolt töredék besimitott díszítéssel (17. kép 26.); barna, durva, kihajló perem- és oldalrészek; szürke és vörösésbarna, korongolt cserepek; kevés késő avarkori edénytöredék.

50–70 cm: szürkésbarna edény töredékei, bordázott benyomásokkal (17. kép 27.); barna, behúzott tálperemek (17. kép 29.); szürke hombárperem (17. kép 28.); szürke, korongolt edény pereme (17. kép 30.); barna, durva, kihajló perem- és oldalrészek; barna és szürke, korongolt cserepek; néhány agyagtapasztás-darab.

70–110 cm: barna, körömbenyomásos edénytöredék (18. kép 1.); szürke, bekarcolt vonalakkal díszített oldalrész (18. kép 2.); barna és szürke, durva töredékek; barnásrózsaszínű és szürke, korongolt cserepek.

110–135 cm: csésze, barnásszürke, magassága: 4,8 cm, szájm: 7 cm, fenékátm: 6,5 cm (18. kép 3.); barna, behúzott peremű táltöredék (18. kép 4.); barna, seprűzött oldalrész (18. kép 5.); barnásszürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek.

Az altalaj 170 cm mélyen volt.

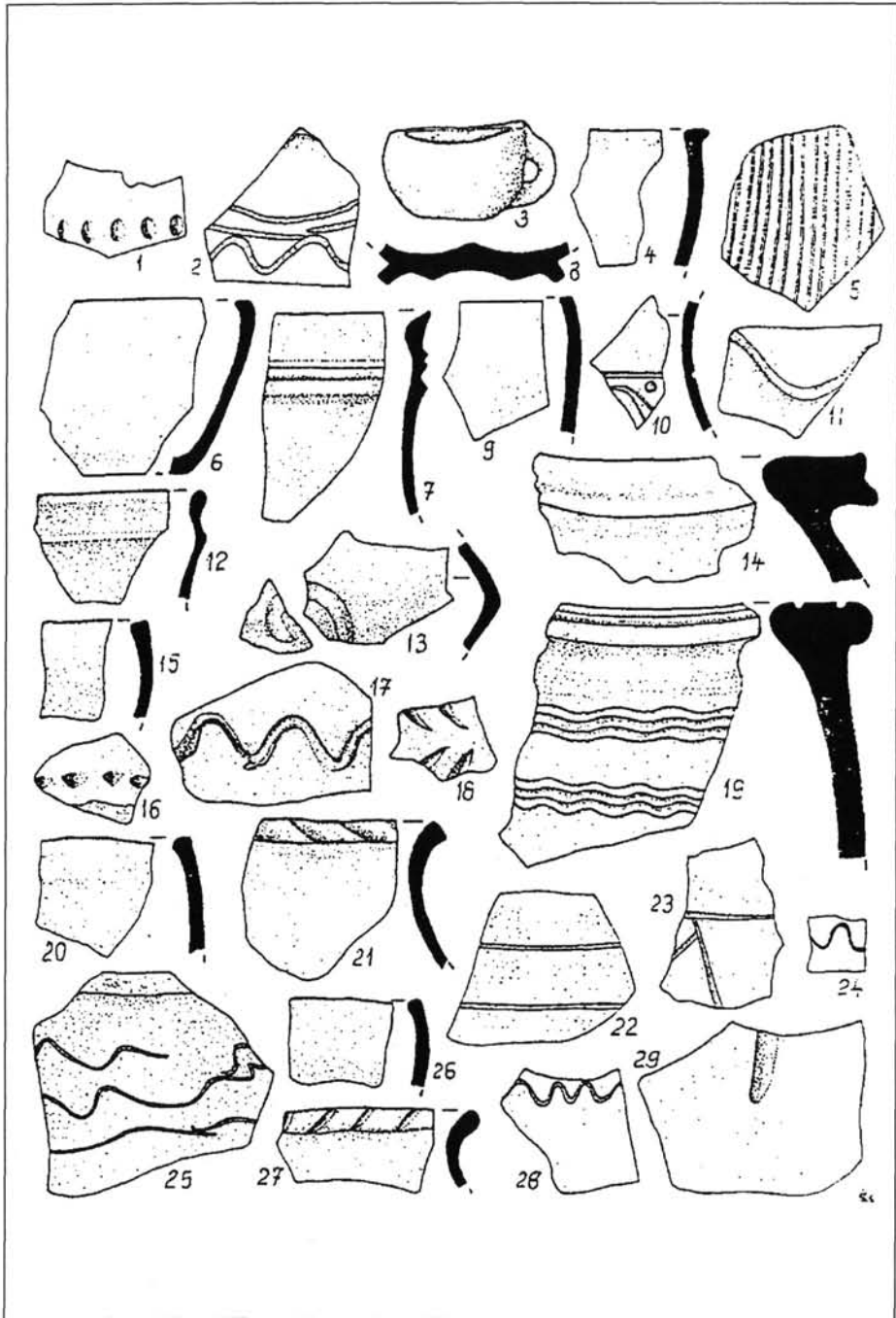
Telepjelenségek

Kemence, négyszögletes tüzelő- és kerek előtérrel. A 150 cm mélyen levő tüzelőtér alja 10 cm vastag faszenes, hamus agyagtapasztás volt. Boltozata is agyagtapasztásból készült, amelynek oldala 20 cm magasan megmaradt. A kemence alján néhány követ találtunk. Az előtér alja 175 cm mélyen jelentkezett, s 15–20 cm vastag hamuréteg volt rajta (5. kép 3.). A tüzelőtér földjéből előkerült edénytöredékek: barna, behúzott peremű tál maradványa (18. kép 6.); barna, korongolt korsó szájrésze (18. kép 7.); barna és szürke, kihajló perem- és oldalrészek; szürke, korongolt cserep.

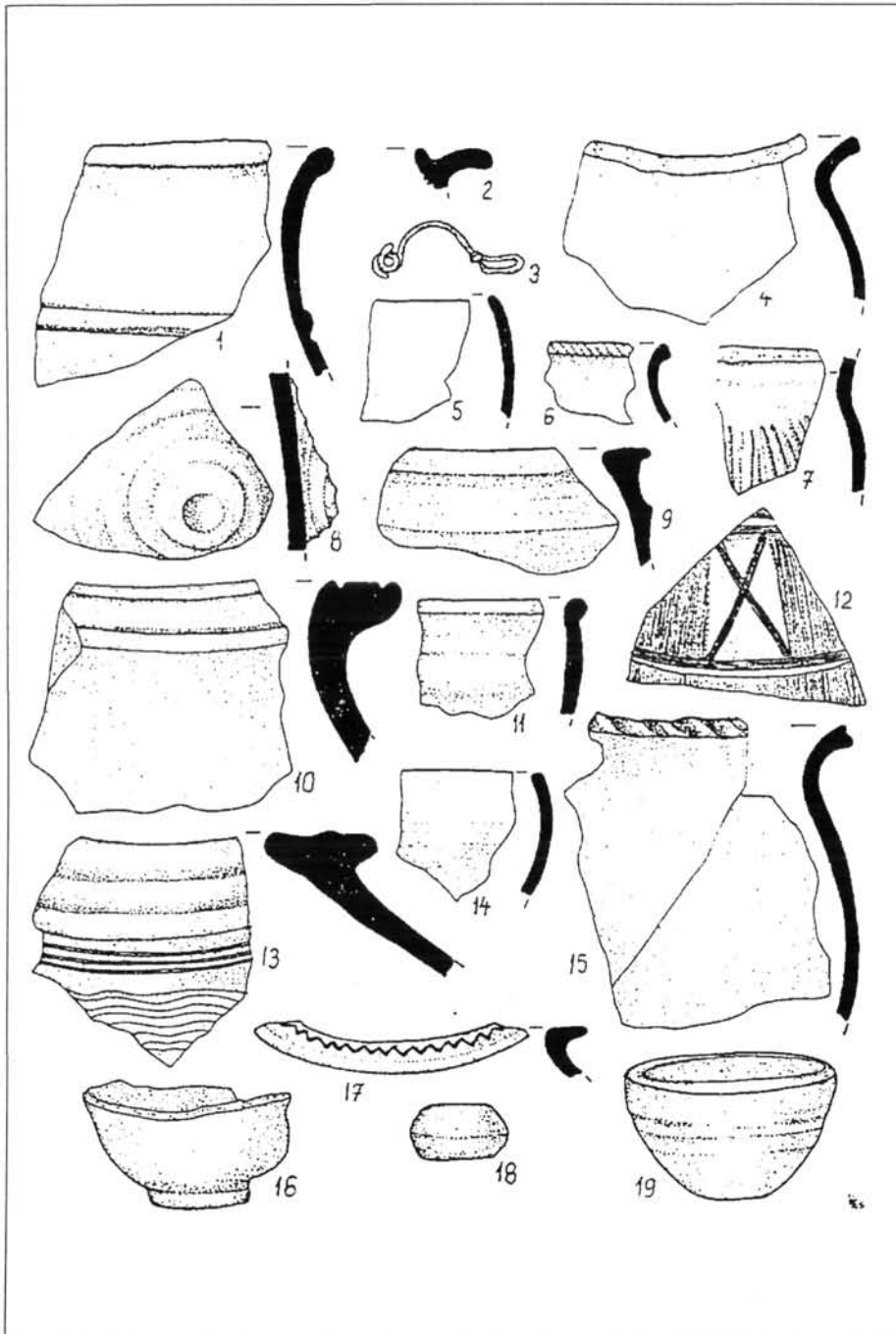
1. gödör, mélysége: 170 cm, a szélébe vájt kis gödöré: 180 cm. A nagyobbik gödöréből előkerült leletek: barna, behúzott peremű táltöredék (18. kép 9.); szürke, durva oldalrészek bekarcolt vonaldíszítéssel (18. kép 10–11.); barna, patkó alakú benyomással díszített edény töredékei (18. kép 13.); szürke, korongolt edény maradványa (18. kép 12.); szürke hombárperem (18. kép 14.); szürke, korongolt talprész (18. kép 8.); sötétszürke, fényezett oldalrész körben bordával; szürkésbarna, fényezett töredék körben bekarcolt, egyenes vonalal; barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek; barna, korongolt cserepek; kevés agyagtapasztás-darab.

2. gödör, mélysége: 330 cm. Leletek: sötétszürke, fényezett, behúzott tálperemek (18. kép 15.); barna oldalrészek ék alakú benyomásokkal, bekarcolt hullámvonalal és bevágott halszákmintával (18. kép 16–18.); szürkésbarna hombártöredékek befesült díszítéssel (18. kép 19.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek; sötétszürke, fényezett töredékek, egyiken körben bekarcolt, egyenes vonal; néhány agyagtapasztás-darab.

X. szelvény, 0–20 cm: szürke, behúzott tálperem (18. kép 20.); barna, benyomkodott, kihajló peremrész (18. kép 21.); barna és szürke, bekarcolt vonalakkal díszített oldaltöredékek (18. kép 22–23.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek; kevés Árpád-kori cserep; fenőkődarabok.

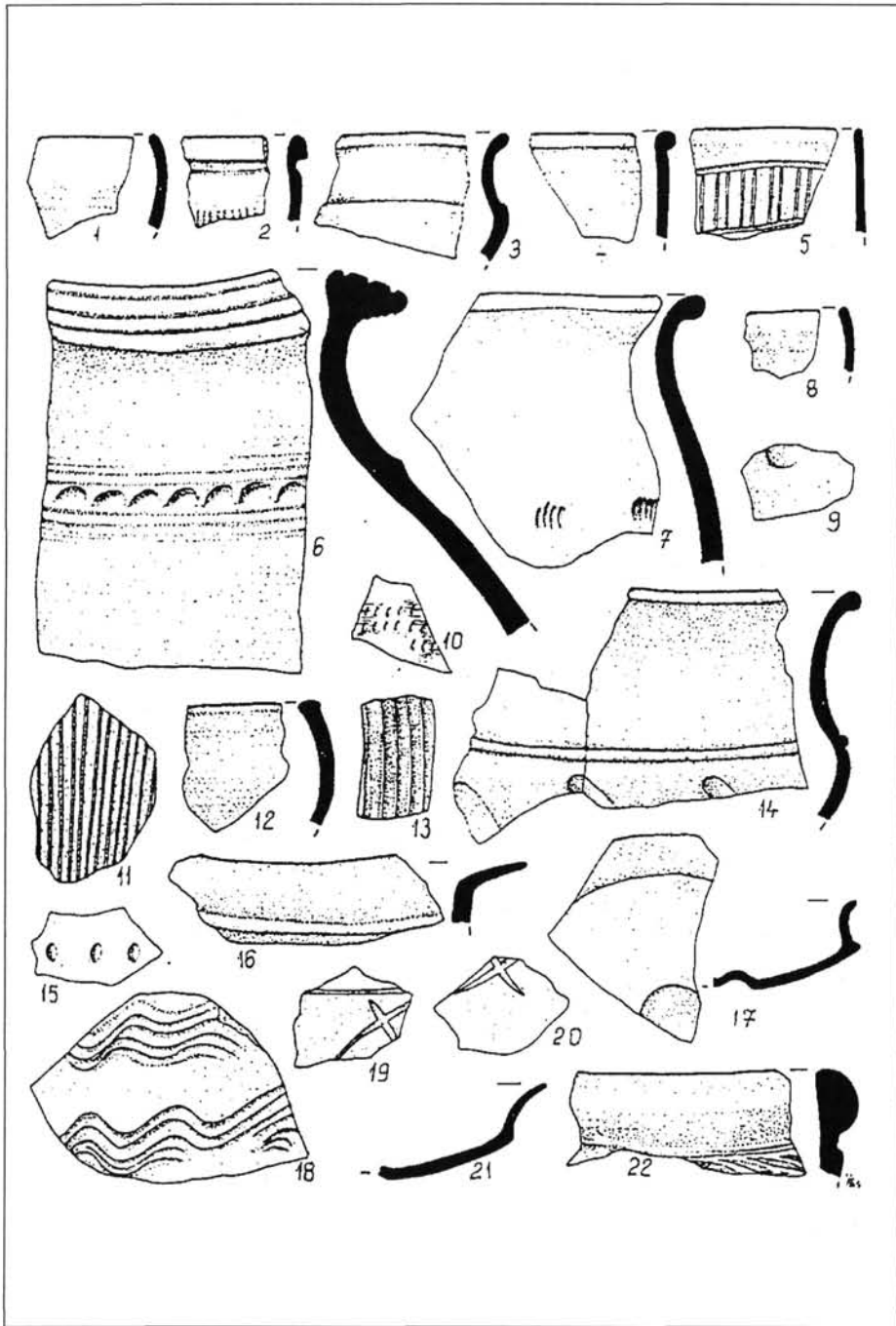

18. kép. Homokbánya I.: 1–19: IX. szelvény, 20–29: X. szelvény

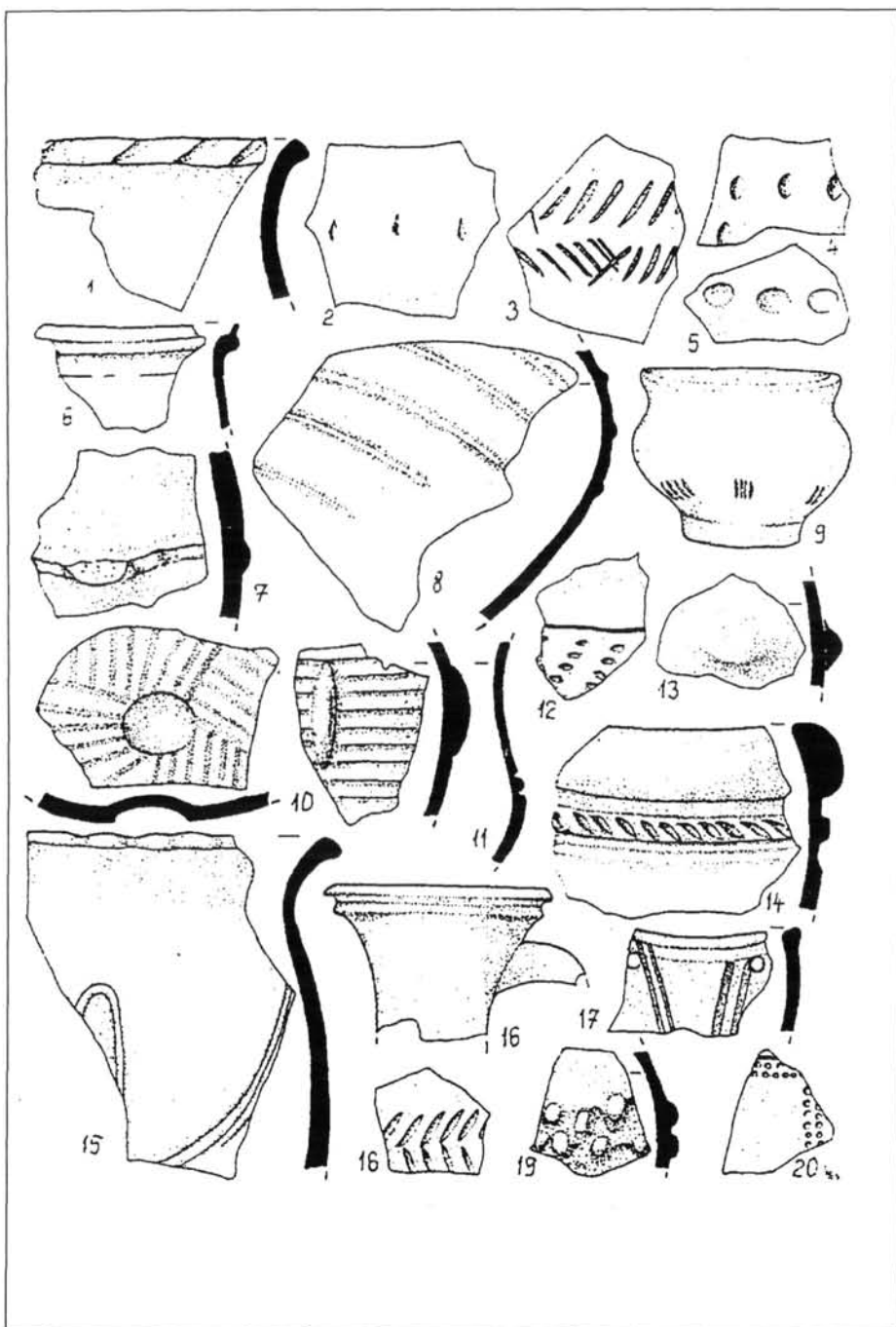

19. kép. Homokbánya I.: 1–19: X. szelvény

20. kép. Homokbánya I.: 1-22: X. szelvény

21. kép. Homokbánya I.: 1–11: a homokbányában levő gödör leletei,
 12–13: I. és III. szelvény közötti tanúfalból, 14–20: szórvány

20–60 cm: szürkésbarna, behúzott peremű táltöredék (18. kép 26.); barna és szürke oldalrészek bekarcolt hullámvonalakkal (18. kép 25, 28); szürke, bevagdalt peremrész (18. kép 27.); szürke, vastag töredék függőleges ujjbesimítással (18. kép 29.); szürke, korongolt cserép, besimított hullámvonallal (18. kép 24.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek; barna és szürke, korongolt peremek és oldaltöredékek; kevés Árpád-kori cserép.

60–85 cm: szürke, fényezett edény maradványa (19. kép 1.); barna-zöld mázas, korongolt peremrész (19. kép 2.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrész; szürke, korongolt cserép; kevés Árpád-kori edénytöredék.

85–105 cm: barna, durva oldalrészek; szürke, korongolt töredékek; bronz fibula, aláhajtott lábú, tüje hiányzik, h: 5,3 cm (19. kép 3.); csonttárgy, egyik vége hegyesre csiszolt.

105–125 cm: szürke, behúzott tálperem (19. kép 5.); barna és szürke, benyomkodott illetve bevagdalt peremek (19. kép 4, 6); sötétszürke, fényezett, sűrűn árkolt oldalrész (19. kép 7.); világosbarna, fényezett töredék koncentrikusan árkolt, benyomott végű dudorral (19. kép 8.); barnászürke hombárperem (19. kép 10.); szürke, korongolt táltöredékek (19. kép 9, 11.); szürke, korongolt oldalrész besimított díszítéssel (19. kép 12.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek; barnásrózsaszínű, korongolt cserepek; Árpád-kori edénytöredékek; hosszúkas vastárgy, hossza: 8,8 cm; csonttárgy, egyik vége hegyesre csiszolt, a másikon négyzögletes lyuk, hossza: 9,9 cm; fenékdarab.

Az altalaj a szelvény északi részében 100 cm mélyen, míg a többi részen 130 cm mélyen jelentkezett. A szelvény területén Árpád-kori telepnyomok is előkerültek: tűzhely kövekkel, mellette karólyukakkal; az északnyugati saroknál kettős cölöplyuk.

2. *gödör*, három részből áll: a.) mélysége: 170 cm. Leletek: szürke és világosbarna, behúzott tálperemek (19. kép 14.); szürke, benyomkodott peremű fazék maradványa (19. kép 15.); világosbarna hombártöredék, befésült díszítéssel (19. kép 13.); szürke edényalj (19. kép 16.); szürke, korongolt, besimított díszű perem (19. kép 17.); tálka, szürke, korongolt, magassága: 6,6 cm, szájm: 11,2 cm, fenékátm: 4,3 cm (19. kép 19.); barna, durva oldalrészek; szürke, korongolt, kihajló peremek; orsógomb, barna, átm: 3,2 cm (19. kép 18.); kevés agyagtapasztás-darab. A gödör keleti oldalánál karólyukak voltak. b) gödörész, mélysége: 245 cm. 200 cm mélyen 15–20 cm vastag égett, faszenes agyagtapasztást találtunk, amely tűzhelyre utal (5. kép 4.). A belőle előkerült leletek: sötétszürke, fényezett, bekarcolt vonalakkal díszített edény töredéke (20. kép 5.); sötétszürke hombárész, benyomkodott díszítéssel (20. kép 6.); barna, durva fazék maradványa, rovátkolt benyomásokkal (20. kép 7.); sötétszürke, behúzott tálperem (20. kép 8.); barna, ujjbenyomásos töredék (20. kép 9.); barna, körben bekarcolt vonalakkal díszített, ujjbesimításokkal árkolt edény maradványa (20. kép 14.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek; szürke, korongolt, kihajló perem; égett csontdarabok. Az agyagtapasztás fölötti feltöltésből származó leletek: barna és sötétszürke, behúzott peremű táltöredékek (20. kép 1.); grafitos fazekat utánzó szürke edény maradványa (20. kép 2.); szürke, korongolt töredék (20. kép 3.); vörösesbarna (mázás?), korongolt tál része (20. kép 4.); barna, szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek; sötétszürke, fényezett, kihajló perem; barna és vörösesbarna, korongolt cserepek; kevés Árpád-kori edénytöredék; agyagküptöredékek; néhány agyagtapasztás-darab. c) gödörész, mélysége: 220 cm. Leletek: grafitos, fésűs oldalrész (20. kép 11.); szürke, behúzott peremű táltöredékek (20. kép 12.); sötétszürke, fényezett, bordázott szalagfűl (20. kép 13.); vörösesbarnára festett, fogas díszű, korongolt oldalrész (20. kép 10.); sötétszürke, kihajló, széles perem (20. kép 16.); sötétszürke, fényezett, lapos, omphalos-os csésze maradványa (20. kép 17.); barna, durva, kihajló perem- és oldalrészek.

3. *gödör*, mélysége: 255 cm, lefelé erősen szűkül (4. kép 10.). Leletek: barna, körömbenyomásos oldalrész (20. kép 15.); szürke hombártöredékek befésült díszítéssel (20. kép 18.); szürke cserép, egymást keresztező bevágásokkal (20. kép 19.); barna és szürke, durva oldalrészek, kihajló és behúzott peremek; agyagtapasztás-darab.

4. *gödör*, mélysége: 170 cm. Leletek: szürke, vastag oldalrész egymást keresztező, bevágott vonalakkal (20. kép 20.); szürke, omphalos-os csésze maradványa (20. kép 21.); grafitos fazék pereme (20. kép 22.); barna és szürke, kihajló perem- és oldalrészek.

5. *gödör*, mélysége: 135 cm. Leletet nem tartalmazott.

6. *gödör*, mélysége: 130 cm. Leletet nem tartalmazott.

A leletmentés megkezdése előtt, a homokbányászás során, az I. szelvényhez közel egy *gödör* került elő, amelyből a következő leletek származnak: barna, durva, kihajló, bevagdalt peremek (21. kép 1.); barna, durva oldalrész beszürkált díszítéssel (21. kép 2.); bevágott halszákamintával (21. kép 3.); köröm- és ujjbenyomásokkal (21. kép 4–5.); vörösesbarnára festett, korongolt töredékek (21. kép 6.); szürke, vastag cserép szalagdísszal és bütyök helyével (21. kép 7.); barna, enyhén fényezett, ferde bordákkal tagolt edény maradványa (21. kép 8.); sötétszürke, fényezett, árkolással, omphalos-szal és bütyökkel díszített edény töredékei (21. kép 10.); sötétszürke, fényezett oldalrész körben bekarcolt két egyenes vonallal (21. kép 11.); csupor, sötétszürke, fényezett, öblén bekarcolt díszítéssel, kiegészített, magassága: 10,8 cm (21. kép 9.); grafitos, fésűs töredék; barna és szürke oldalrészek, behúzott és kihajló peremek; sötétszürke, fényezett cserepek; barna, durva edény töredékei, bekarcolt vonal alatt egymást keresztező vonalakkal; vörösesbarna hombárololdalrész befésült

hullámvonalakötegekkel; barna és szürke, korongolt cserepek és korsó szájrésze; két terra sigillata töredék, Drag. 37.,⁶ agyagtapasztás-darabok.

Az I. és III. szelvény közötti *tanúfalból* előkerült leletek: szürke, vastag oldalrész, bekarcolt vonal alatt beszürkált díszítéssel (21. kép 12.); barna, bütykös töredék (21. kép 13.); barna és szürke oldalrészek, behúzott és kihajló peremek; barna és szürke, korongolt cserepek.

Szörvény a homokbánya területéről: grafitos fazéktöredékek (21. kép 14.); grafitos fazekat utánzó edények maradványai; szürkésbarna, behúzott peremű táltöredékek; szürke, benyomkodott peremű fazékmardványok, bekarcolt hullámvonallal (21. kép 15.); barna, behúzott peremű töredék benyomott pontokkal és bekarcolt vonalakkal (21. kép 17.); szürke, durva oldalrész bevágott halszálkamintával (21. kép 18.); szürke, dudoros töredék (21. kép 19.); szürkésbarna, fényezett oldalrész beszürkált díszítéssel (meander?); szürke és barna, korongolt cserepek és korsó nyakrésze (21. kép 16.); barna, kihajló peremű töredék, a vállrészen ujjbenyomásos sossal; barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek.

Homokbánya II.

I. szelvény, 20–40 cm: barna, bevágott vonalakkal és körömbenyomásokkal díszített fazék maradványa (22. kép 1.); szürke, behúzott perem (22. kép 2.); szürke, korongolt perem (22. kép 3.); szürke és barnásrózsaszínű, korongolt oldalrészek; néhány késő avarkori cserép.

Az altalaj 40 illetve 50 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek

1. gödör, mélysége: 60 cm. Leletek: grafitos fazékperem; szürke, bevagdalt és behúzott perem (22. kép 4–5.); sötétszürke, fényezett, függőlegesen árkolt és barna, ferdén árkolt oldalrész (22. kép 6–7.); szürke és világosbarna, korongolt cserepek.

2. gödör, három részből áll: *a*) gödörészben valószínűleg agyagtapasztásos kemence maradványai kerültek elő, mélysége: 90 cm. *b*) gödörész, mélysége: 210 cm. Leletek: szürke, behúzott tálperemek (22. kép 8.); barna, bütykös és ujjbenyomásos fazéktöredékek (22. kép 9–10.); barna, bevagdalt, kihajló perem (22. kép 11.); sötétszürke, fényezett oldalrész (22. kép 12.); barna, durva töredék, bekarcolt vonal alatt körömbenyomásokkal (22. kép 13.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek. *c*) gödörész, mélysége: 125 cm. Leletek: kevés késő avarkori cserép. *A c*) gödörész mellett 130 cm mély cölöplyukat találtunk.

3. gödör, mélysége: 140 cm. Leletet nem tartalmazott. Közeliében *tűzhely* volt: vékony agyagtapasztás, kövekkel körülrakva. Lelet itt nem került elő.

II. szelvény, 20–70 cm: szürke, ék alakú benyomásos töredék (22. kép 14.); barna és szürke, behúzott tálperemek, egyiken bekarcolt hullámvonal (22. kép 15–16.); barna és szürke, durva oldalrészek, bekarcolt hullámvonallal (22. kép 17.); csupor, szürke, hiányos, magassága: 4,7 cm (22. kép 18.); szürke és vörösesbarna, korongolt cserepek; kevés késő avarkori edénytöredék.

Az altalaj 70 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek⁷

4. gödör, mélysége: 100 cm. Egy kisebb, 115 cm mély gödör és egy 105 cm mély cölöplyuk volt benne. Lelet nem került elő.

5. gödör, mélysége: 180 cm. Lefelé szűkül. Leletek: grafitos, fésűs fazéktöredék (22. kép 19.); barna és szürke, durva oldalrészek beszürkált, bekarcolt hullámvonalas és ujjbenyomásos díszítéssel (22. kép 20–22.); barnászürke, fésűs töredék; barna és szürke, durva oldalrészek és kihajló peremek.

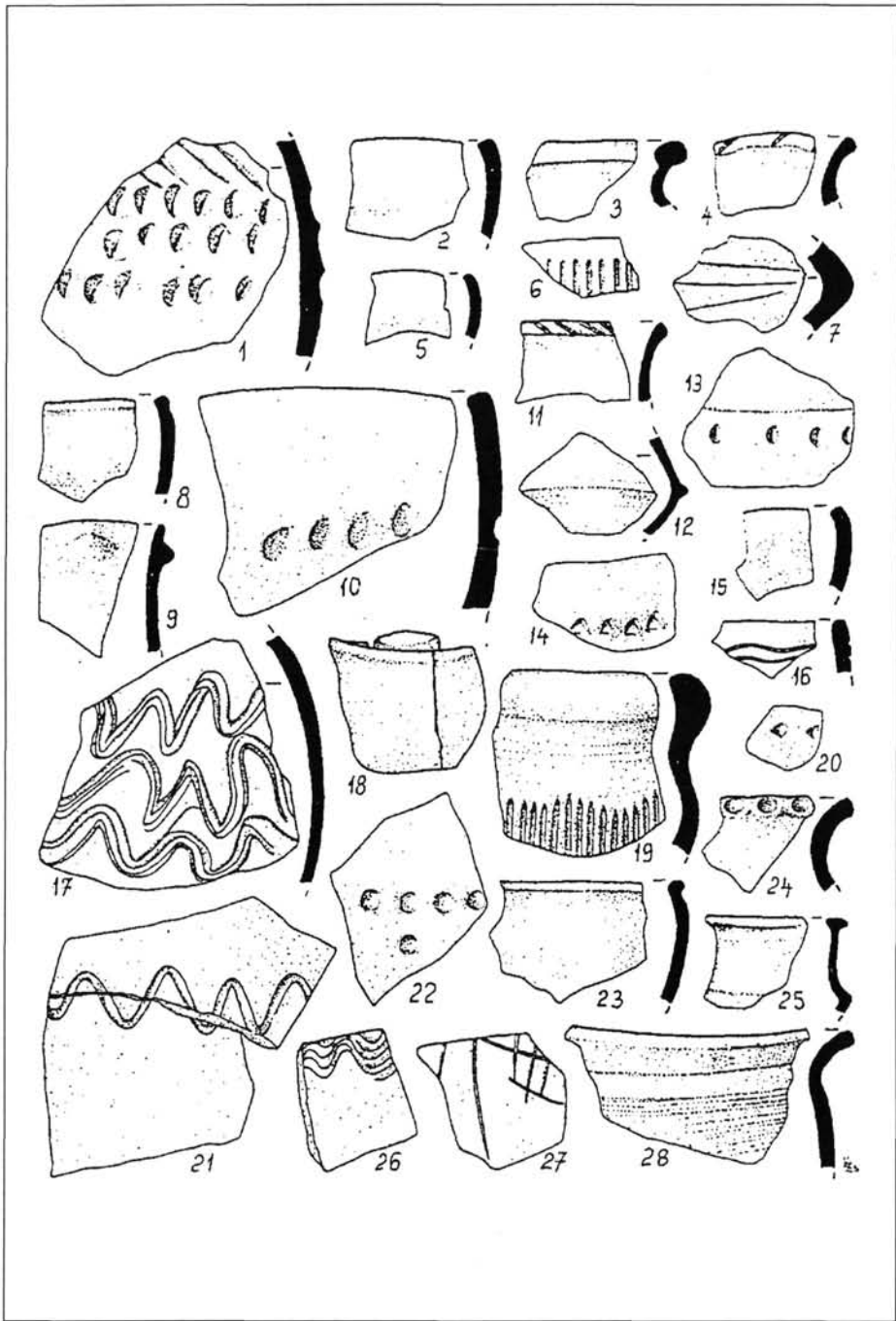
6. gödör, *a*) gödörész, mélysége: 110 cm, a III. szelvényben 90 cm. Itt egy kövekkel körülrakott, agyagtapasztásos tűzhely és 95 cm mély cölöplyuk került elő. A gödör keleti oldalánál, 80 cm mélyen egy nagyobb tűzhelyet találtunk, amely 10 cm vastag agyagtapasztásból állt, alatta kavicsréteggel (5. kép 5.). Ettől északabbra még egy – kisméretű – tűzhely volt, vékony agyagtapasztásból, mellette négy kis cölöplyuk.

b) gödörész, mélysége: 175 cm. Lefelé szélesedett. A 6. gödör leletei: szürke, behúzott peremű táltöredékek (22. kép 23.); szürkésbarna, kihajló, benyomkodott perem (22. kép 24.); barna hombárololdalrész befésült díszítéssel (22. kép 26.); barna, bekarcolt vonalas oldalrész (22. kép 27.); barna, vízszintes fésüléssel díszített töredék (22. kép 28.); barnásrózsaszínű, korongolt kis csésze maradványa (22. kép 25.); grafitos, fésűs oldalrész; barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldaltöredékek; barna és szürke, korongolt cserepek.

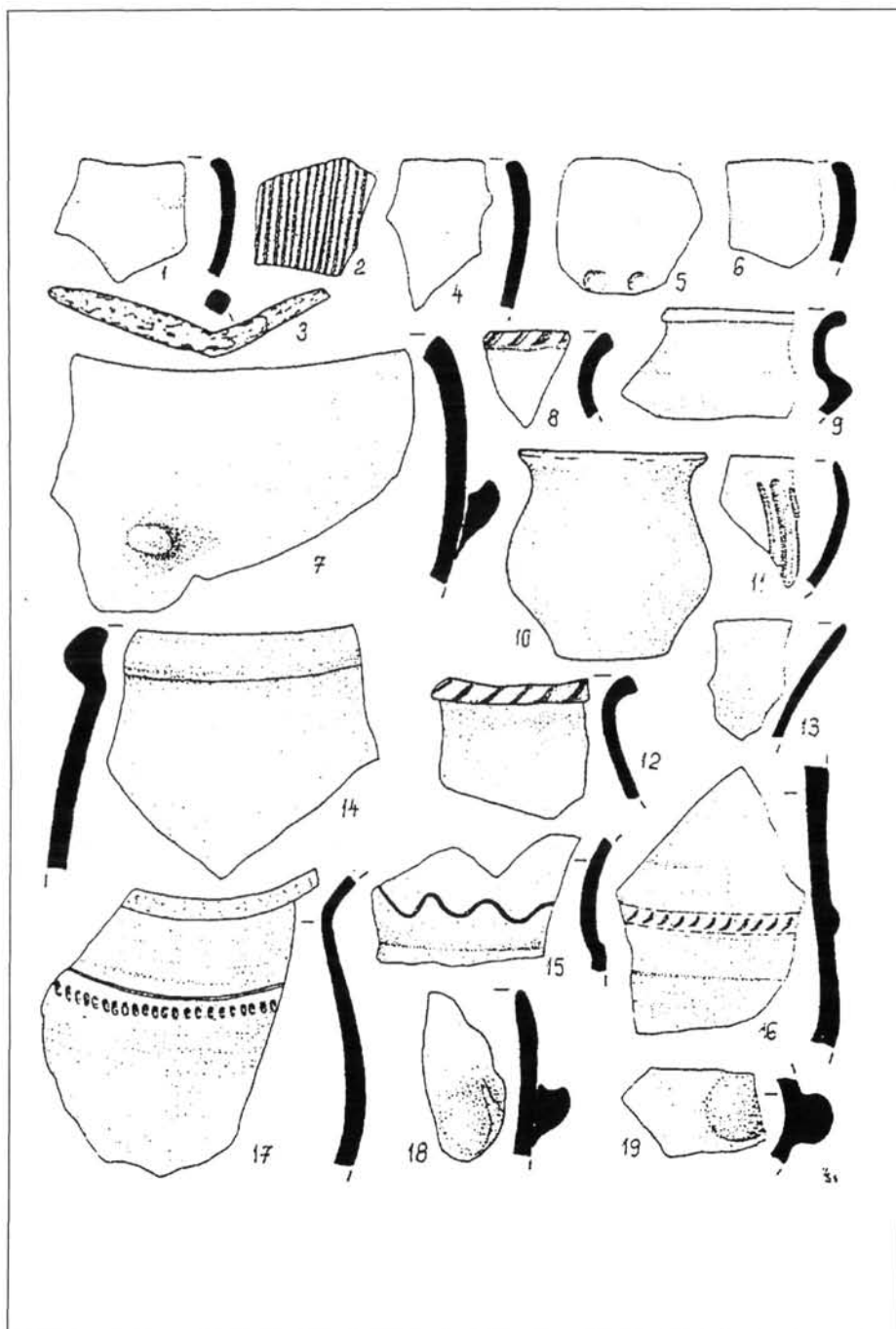
III. szelvény, 0–45 cm: sötétszürke, behúzott peremű táltöredékek (23. kép 1.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldalrészek; szürke, vastag töredék, befésült hullámvonalaköteggel; szürke, korongolt cserepek.

6 Uo.

7 Ezen az ásatási területen a gödröket nem szelvényenként, hanem folyamatosan számoltuk.

22. kép. Homokbánya II.: 1-13: I. szelvény, 14-28: II. szelvény

23. kép. Homokbánya II.: 1–13: III. szelvény,
 14–16: a homokbányában levő gödör leletei, 17–19: szórvány

45–70 cm: barna, fésűs oldalszél (23. kép 2.); barna és szürke, durva oldaltöredékek; vastárgy, négy-
szögletes metszetű (23. kép 3.).

Az altalaj 70 cm mélyen jelentkezett.

Telejelenségek

7. *gödör* (lakógödör?), mélysége: 105 cm. Oldalai függőlegesek. A sarokhoz közel eső tűzhely égett, 5
cm vastag agyagtapasztás. Leletek: barna, behúzott peremű táltöredék (23. kép 4.); barna, ujjbenyomásos ol-
dalrész (23. kép 5.); barna és szürke, durva, kihajló perem- és oldaltöredékek.

8. *gödör*: a) gödörész fokozatosan mélyül, mélysége: 95–175 cm. Leletek: szürke, behúzott tálperem
(23. kép 6.); barna fazék oldalrészbe bütyökfogóval (23. kép 7.); barna, bevagdalt perem (23. kép 8.); csupor,
barnásszürke, kiegészített, magassága: 12,4 cm, szájját: 11,6 cm (23. kép 10.); barna és szürke, durva, kihaj-
ló perem- és oldalrészek; szürke, korongolt töredékek (23. kép 9.). b) gödörész, mélysége: 235 cm. Állat-
csontváz volt benne és néhány edénytöredék: szürke, behúzott peremű táltöredék függőleges barázdákkal (23.
kép 11.); szürke, bevagdalt perem (23. kép 12.); barna, virágcserep alakú tál maradványa (23. kép 13.); barna,
durva és szürke, korongolt cserepek.

A leletmentés előtt, homokkitermelés során előkerült *gödörhöz* tartoztak a következő leletek: barnás-
szürke, vastag, korongolt edény töredéke (23. kép 14.); barna, korongolt oldalrész, besimított hullámvonallal
(23. kép 15.); barna, vastag, korongolt töredék fogazott bordával (23. kép 16.).

Szörvény a homokbánya területéről: barna és sötétszürke edénytöredékek bütyökkel (23. kép 18–19.);
szürke, fényezett, nagy edény oldalrészbe, besimított vonal alatt benyomott „tojás”-sorral (23. kép 17.); szürke,
behúzott tálperemek; barna, durva, kihajló perem; szürke, korongolt töredékek; késő avarkori cserepek.

A LELETEK ÉRTÉKELÉSE

Kerámia

A kerámiaanyag egy része *pannóniai eredetű*, amely kereskedelem útján került
ide. Ilyenek elsősorban a homokbánya I. területén előkerült terra sigillata töredékek,
amelyek közül a keltezhető darabokat az 1. sz. ház fölötti feltöltésben 75–100 cm, a VI.
szelvényben 20–45 cm mélyen, valamint a III. szelvény b) gödörészében 100 cm mély-
ségben találtuk. Valamennyi a III. sz. első harmadából való.⁸ Hasonlóan keltezhető az
Észak-Magyarországon előkerült terra sigillaták többsége.⁹

Festett edény töredéke a II. szelvény 1. gödrében előkerült, 10. kép 13. sz. cserep,
fogas díszű a XI. szelvény 130–150 cm mély rétegeből származó, 12. kép 18. sz. töre-
dék, és festett-fogas díszű a VIII. szelvény 1–2. sz., valamint a X. szelvény 2./c) gödré-
ben talált, 17. kép 14., 18., és 20. kép 10. sz. edényrész. A fogas díszítést Pannóniában
az I–III. sz.-ban alkalmazták.¹⁰ Van egy mázas peremtöredék is, valószínűleg dörzsöltő-
tálból, amely a X. szelvényben, 60–85 cm mélységben került elő: 19. kép 2. A mázas
pannóniai kerámia a szlovákiai lelőhelyeken egyaránt előfordul a korai és a késői római
korban, a mázas dörzsöltőtálak leginkább a III–IV. sz.-ban.¹¹ Egy horpasztott edény töre-
déke (9. kép 10.) a 2. ház feltöltéséből származik. A horpasztott kerámia igen elterjedt
volt a római korban, a szlovákiai darabok zömét a II–IV. sz.-ra keltezik.¹²

Korsóhoz tartoznak a 17. kép 7, 23., 18. kép 7., 21. kép 16. sz. leletek, amelyek
25–130 cm mélység között jelentkeztek. Tálak maradványai: 6. kép 13., 7. kép 11–13.,
8. kép 4, 22., 9. kép 11, 13., 10. kép 5, 19–20., 12. kép 6., 13. kép 15., 14. kép 12–13.,
15. kép 15., 16. kép 11, 13., 17. kép 19, 30., 19. kép 11, 19., 20. kép 4., 21. kép 6., 22.

8 Lásd a 3–5 jegyzetet.

9 Gabler, D. AÉ 95 (1968) 214., 217., 224–226., 230–231.; K. Végh K., HOMÉ 13–14 (1975) 84., AÉ
112 (1985) 97. és HOMÉ 27 (1989) 480–481.

10 Bónis E., DissPann ser. II. 20 (1942) 13.

11 Kreković, E. SA 29 (1981) 374–375.

12 Bónis É., DissPann ser. II. 20 (1942) 17.; Kreković, E., SA 29 (1981) 367., 21. kép, 375.

kép 3, 25. E kerámialeletek a telep mindegyik rétegében, valamint a két ház és több gödör feltöltésében előfordultak, többségük azonban 100 cm mélységig került elő. A hasonló szlovákiai anyagot a II–III. sz.-ra keltezük.¹³

A provinciából származó kerámia tehát a telep szinte minden rétegében előfordult, nagyobb részben azonban a felsőbb rétegekben. Ez megerősíti az eddig kialakult álláspontot, amely szerint a pannóniai import a mai észak-magyarországi és szlovákiai területek felé a markomann háborúk után, a II. sz. második felében fokozódott.

Helyi kerámiának a kelta és a dák jellegű anyagot tartjuk. A *kelta jellegűek* zömét a grafitos fazéktöredékek alkotják: 6. kép 1–2., 7. kép 9, 18., 8. kép 17., 9. kép 14. (orsókarika), 14. kép 11., 16. kép 1., 20. kép 11, 22., 21. kép 14., 22. kép 19. Tálak és néhány csésze maradványaival is találkozunk: 6. kép 14., 7. kép 5, 19., 8. kép 7, 20., 11. kép 10., 15. kép 6., 20. kép 3., 23. kép 9. A leletekből mindössze három volt a felső rétegekben, többségük 100 cm-nél mélyebben, főleg házak és gödrök anyagában. Ez a jelenség a többi észak-magyarországi,¹⁴ a szlovákia¹⁵ és a dél-lengyelországi¹⁶ telephez hasonlóan a kelta kerámiaművéség hagyományainak továbbélését bizonyítja a korai római korban, sőt még a késő római kor kezdeti időszakában is. *Dák jellegűek* a benyomkodott, bevagdalt szalagdíszes, a bütyökkel, ujjbenyomásokkal díszített, behúzott peremű fazéktöredékek (6. kép 4, 8., 7. kép 10, 17., 8. kép 10, 12, 15–16., 9. kép 2., 12. kép 2., 15. kép 1., 16. kép 7., 21. kép 7, 13., 22. kép 9–10, 22., 23. kép 7, 18–19.), a virágcserep alakú tálak maradványai (7. kép 2., 10. kép 6, 11., 13. kép 10., 17. kép 12., 23. kép 13.) és a patkó formájú plasztikus dísszel ellátott töredék (7. kép 3.). E leletekből csak kettő darabot találtunk a felső rétegekben, zömük 100 cm-nél mélyebben, házak és gödrök anyagában került elő. Ez jelzi a dák agyagművéség elemeinek továbbélését, amelyet más észak-magyarországi,¹⁷ továbbá szlovákiai¹⁸ telepek esetében is megfigyelhetünk.

A kerámia nagyobbik részét a *nem helyi* gyökerű anyag alkotja. Ennek egyik csoportját a durva, kézzel formált, házi kerámia képezi, fazekak, csuprok, tálak, különböző díszítésekkel: körömbenyomások (6. kép 10., 7. kép 14., 8. kép 19., 9. kép 7., 11. kép 13., 18. kép 1., 20. kép 15., 21. kép 4., 22. kép 1, 13.), ék alakú bonyomások (10. kép 16., 18. kép 16., 22. kép 14.), kerek ujjbenyomások (9. kép 6., 10. kép 18., 13. kép 11., 17. kép 2., 20. kép 9., 21. kép 5., 23. kép 5.), függőleges ujjbesimítások (9. kép 15., 18. kép 29.), patkó alakú bemélyítések (16. kép 6., 18. kép 13.), ovális bemélyítések (17. kép 13, 27.), beszurkált díszítések (6. kép 9., 10. kép 17., 12. kép 13., 17. kép 21., 20. kép 7., 21. kép 2, 12., 22. kép 20.), pecsételt (11. kép 9, 19.), bekarcolt illetve bevágott halszálla- vagy fenyőágminta (10. kép 12., 13. kép 17., 18. kép 18., 21. kép 3, 18.), bekarcolt, egymást keresztező vonalak és rácsminta (6. kép 7., 7. kép 16., 8. kép 6, 13., 9. kép 1, 4., 10. kép 2–3., 11. kép 8., 18. kép 23., 20. kép 19–20., 22. kép 27.), egyéb bekarcolt minta (16. kép 3., 18. kép 10., 21. kép 17.), seprűs-fésűs díszítés (6. kép 6., 8. kép 3., 12. kép 10., 14. kép 16., 18. kép 5., 20. kép 2., 22. kép 28., 23. kép 2.), bekar-

13 Krekovič, E. SA 29 (1981) 375.

14 K. Végh K., HOMÉ 13–14 (1975) 83–84., 92. korábbi irodalommal, HOMÉ 27 (1989) 488. és AÉ 112 (1985) 103.

15 Lamiová-Schmiedlová, M. SA 17 (1969) 462.; Kolník, T. SA 19 (1971) 555.

16 Godłowski, K. Das Gräberfeld in Kryspinów bei Kraków und seine Bedeutung für den Übergang zwischen der La Tène und der römischen Kaiserzeit in Kleinpolen. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. (Bratislava 1977) 59.

17 K. Végh K., HOMÉ 13–14 (1975) 84.; HOMÉ 27 (1989) 488. és AÉ 112 (1985) 103.

18 Lamiová-Schmiedlová, M. Thracodacica 3 (1982) 31., 34., korábbi irodalommal; Pieta, K. Die Puchov-Kultur. (Nitra 1982) 101–105., 210–211. és Thracodacica 3 (1982) 38–45.

colt, vízszintes, egyenes vonalak (11. kép 25., 17. kép 24., 18. kép 22.), bekarcolt hullámvonal (9. kép 21., 10. kép 1., 11. kép 11., 13. kép 13., 14. kép 2, 5, 23., 16. kép 5, 16., 17. kép 3, 16, 22., 18. kép 2, 11, 17, 25, 28., 21. kép 15., 22. kép 21.), befésült hullámvonalakötegek (6. kép 11–12., 10. kép 8., 11. kép 3., 12. kép 4., 13. kép 3., 14. kép 21., 17. kép 15, 25., 22. kép 17.), benyomkodott és bevagdalt peremek (8. kép 2., 9. kép 5, 19., 10. kép 7, 15., 11. kép 4, 18, 24., 12. kép 14., 13. kép 1., 15. kép 5, 12–13., 16. kép 4., 17. kép 1, 8, 11., 18. kép 21, 27., 19. kép 4, 6, 15., 21. kép 1, 15., 22. kép 4, 11, 24., 23. kép 8, 12.), bekarcolt hullámvonalas peremek (9. kép 17., 12. kép 11., 16. kép 10.), díszítetlen fazekak (6. kép 3., 7. kép 6., 13. kép 12., 23. kép 10. stb.). Ide tartoznak még a füllel, bütyökfogóval ellátott és fül nélküli kis csészék (11. kép 20., 13. kép 4, 6., 18. kép 3., 22. kép 18.), továbbá a lapos (11. kép 2., 14. kép 18.), a behúzott peremű tálak (6. kép 5., 7. kép 1, 7, 15., 8. kép 5, 8, 18., 9. kép 3, 16, 18, 20., 10. kép 10, 14., 11. kép 1, 15–16., 12. kép 12, 16., 13. kép 2, 9., 14. kép 1, 4, 6, 9, 17, 24., 15. kép 2, 3, 10–11, 14., 16. kép 2, 15., 17. kép 4–5, 20, 29., 18. kép 4, 6, 9, 15, 20, 26., 19. kép 5, 14., 20. kép 1, 8, 12., 22. kép 2, 5, 8, 15–16, 23., 23. kép 1, 4, 6, 11.) és szűrőedénytöredék (8. kép 9.). Ezek a kerámiafélék a telep mindegyik rétegében előfordultak, miként a sajókeresztúri és a miskolc-szirmai településen is.¹⁹

A nem helyi eredetű kerámiaanyag másik csoportját a sötétszürke, néha barnás-szürke, barna, általában fényezett, finomabb, többnyire kézzel formált kerámia alkotja. Fazekakhoz, csuprokhoz, tálakhoz tartoztak a kihajló peremű, kiugró vállú vagy öblű töredékek (7. kép 20–21., 13. kép 15., 14. kép 8., 20. kép 16., 21. kép 9., 22. kép 12.), a körben vízszintesen bekarcolt vonallal (7. kép 22., 9. kép 8., 12. kép 8., 19. kép 1., 21. kép 11., 23. kép 17.), a sűrűn bekarcolt vonalakkal díszített edényrészek (11. kép 22., 20. kép 5.), az árkolt nagy dudor (19. kép 8.), a barázdált fül (20. kép 13.), a fogazott, rovátkolt, apró dudoros és beszurkált pontokkal (meander?) díszített töredékek (14. kép 3., 17. kép 9., 21. kép 19–20.), a függőleges vagy ferde ujjbesimításokkal, bemélyített vonalakkal, barázdákkal tagolt oldalrészek (8. kép 11., 9. kép 24., 11. kép 26., 20. kép 14.).

Idetartoznak az árkolással díszített kerámiamaradványok (7. kép 8., 8. kép 14., 10. kép 22., 11. kép 23., 14. kép 14., 19. kép 7., 21. kép 8, 10., 22. kép 6–7.) és az omphalos-os kis csészék töredékei is (20. kép 17, 21.). Az e kerámia csoportba sorolható tárgyak zöme gödrök leletegyütteseiben fordult elő, a többit nagyrészt 50–125 cm közötti mélységben találtuk, kevesebb került elő a legmagasabban és a legmélyebben fekvő rétegekben.

A nem helyi eredetű kerámiához hasonló leletek Észak-Magyarország korai és késő császárkori telepeiről,²⁰ a vandálnak tartott Przeworsk-kultúra kelet-szlovákiai kora római kori településeiről,²¹ Közép- és Dél-Lengyelország,²² Felső-Szilézia,²³ Felső-Dnyeszter és a Nyugat-Bug vidékének²⁴ I–III. sz.-i lelőhelyeiről ismertek. Sok hasonló vonást találunk a délnyugat-szlovákiai és morva területek, valamint a Duna-könyök I–III. sz.-i quád telepeinek kerámiájával is, főleg a durva, házi kerámiacsoporttal.²⁵ A jellemző díszítéseket a quád anyagban általában a II. sz.-tól keltezik.²⁶ Przeworsk-elemnek tartják az omphalos-aljú, árkolt tálkát, a gömbölyded aljú csészéket, a finom rovátkolást, a benyomott pontos díszítést, a meandert.²⁷ A Przeworsk-kultúra lelőhelyein előforduló árkolt edények quád eredetűek.

A szirmabesenyői telep anyagában gyakori a *hombártöredék*, széles peremmel, mélyen befésült hullámvonalköteggel. Tagolatlan peremek (11. kép 14., 12. kép 5., 16. kép 14, 17., 18. kép 14.), tagoltak (6. kép 16–17., 8. kép 21., 10. kép 21., 12. kép 3, 17., 13. kép 8., 14. kép 25., 15. kép 8., 17. kép 17, 28., 18. kép 19., 19. kép 10, 13., 20. kép 6.), oldalrészek (6. kép 18., 19. kép 23., 10. kép 4, 9., 11. kép 17., 12. kép 15., 13. kép 16., 14. kép 10, 15, 22., 15. kép 4, 16., 16. kép 12, 18–19., 17. kép 10., 20. kép 18., 22. kép 26.). A *hombártöredékek* gyakori leletek az ismert észak-magyarországi római kori telepeken,²⁸ Kelet-Szlovákiában,²⁹ a quád területen,³⁰ sőt a csernyahovi kultúra

20 Párducz M., HOMÉ 1 (1957) 45–59.; K. Végh K., HOMÉ 4 (1964) 45–62.; Salamon Á.–Török Gy., FA 12 (1960) 160–169., XXIX–XXXIV. t.; Párducz M.–Korek J., AÉ 85 (1958) 18–36., VI–XIV. t.; K. Végh K., HOMÉ 13–14 (1975) 65–129., AÉ 112 (1985) 104., HOMÉ 27 (1989) 489–490.

21 Lamiová-Schmiedlová, M. SA 17 (1969) 403–501.; Jurečko, P. Historica Carpatica 14 (1983) 381–382., 341–354., 42–55. kép.

22 Jadczykowa, I. Prace i Materiały 20 (1973) 129–162.; Dabrowski, K. WA 35 (1970) 347–392.; Godłowski, K. ZfA 2 (1968) 256., 260., 264., 268.; Abramek, B. Sprawozdania Archeologiczne 34 (1983) 160–165., 6–11. kép.

23 Godłowski, K. Materiały starożytne i wczesnosredniowieczne 2 (1973) 255–382. és 4 (1977) 7–237.; Maczynska, M. Materiały starożytne i wczesnosredniowieczne 1 (1971) 251–316.

24 Szmirnova, G. I. MIA 116 (1964) 203., 207., Baran, V. D. Poszeleennja persih sztolit nasoj eri bilja szela Cserepin. (Kijiv 1961) tabl. VII–VIII., Materiali i doszlidzsennja z arheologii Prikarpatcja i Volini 3 (1961) 84., risz. 6., Kozak K. D. N., Arheologija, Kijiv 26 (1978) 96–107., 37 (1982) 31–48., Kropotkin, V. V. Denkmaler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Cernjachov-Kultur. In: Symposium Ausklang der Laténe-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. (Bratislava 1977) 173–180.

25 Pernička, R. M. Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren. (Brno 1966) 41–82.; Kraskovská, L., ZSNM Hist. 10 (1970) 105–119.; Peškař, I. P řehled Vyzkumu 1970. 45., 29. t. és 1972. 49–50., 37. t.; Tejral, J. P řehled Vyzkumu 1973. 53–54., 59–61. t.; Bóna I., AAH 15 (1963) 280–284.

26 Bóna I., AAH 15 (1963) 282–283.; Pernička, R. M. Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren. (Brno 1966) 108–111.

27 Tejral, J. PA 61 (1970) 213, 189., 2. kép 7a–b–8., 193., 3. kép 1–4., 197., 5. kép 16–17.; Pieta, K. Die Púchov-Kultur. (Nitra 1982) 105.

28 K. Végh K., HOMÉ 13–14 (1975) 105–109., 114–116., 118–129., korábbi irodalommal, AÉ 112 (1985) 104., HOMÉ 27 (1989) 491.

29 Lamiová-Schmiedlová, M. SA 17 (1969) 475–477.

30 Pernička, R. M. Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren. (Brno 1966) 74.; Peškař,

nyugat-ukrajnai lelőhelyein is.³¹ A szirmabesenyői telep különböző rétegeiben fordult elő ez az edényfajta, a tagolt peremű gyakran együtt a tagolatlanul.³²

A kerámiaanyag külön csoportját képezik a *szürke, korongolt, besimitott, pecsételt díszű* edénytöredékek: 6. kép 15., 9. kép 9., 11. kép 5, 7, 21., 12. kép 7, 9., 13. kép 5, 7, 14., 14. kép 7., 16. kép 8–9., 17. kép 26., 18. kép 12, 24, 19. kép 9, 12, 17., 23. kép 14–16. E leletek zöme 0–60 cm mélységben került elő, továbbá gödrök feltöltésében. Csupán néhány darab fordult elő a 60–100 cm mély rétegekben, s mindössze két töredéket találtunk 105–125 cm mélyen, az Árpád-kori telepjelenség által bolygatott X. szelvényben. A lakógödrök vastag feltöltésében is ebben a mélységben volt ez a kerámia. Ilyen leletek ismertek az észak-magyarországi telepekről,³³ Kelet-Szlovákiában a blažicei,³⁴ Dél-Lengyelországban az Igomia-típusú³⁵ kerámia lelőhelyeiről. Az észak-magyarországi hasonló leletekkel együtt a szirmabesenyőieket is a II. sz. végétől a III. sz.-ig keltezett blažicei műhely termékeinek tartjuk.³⁶

Egyéb leletek

Elsőként a *fibulát* (19. kép 3.) említjük. Ez az aláhajtott lábú fibulatípus a markomann háborúk után jelent meg, és igen elterjedt Pannóniában és a barbaricumban is, egészen a népvándorlás korig.³⁷ A morva területen előforduló, a szirmabesenyőiehez hasonló fibulákat a III. sz.-tól keltezik.³⁸ Leletünk a X. szelvényben, 85–105 cm mélységben került elő. Keltező értéke kevés, mivel a X. szelvény felső rétegeit az Árpád-kori telepjelenség megbolygatta.

Előkerült még egy dudoros, préselt *bronzlemez* (14. kép 20.), egy csipesz alakú *bronztárgy* (17. kép 6.), *vaskés* (9. kép 22.) és még néhány meghatározhatatlan rendeltetésű *vastárgy* (11. kép 6., 23. kép 3.). A leletanyagban vannak még *fenőkövek, orsógombok* is. Az utóbbiak – egy csonka kúpos (8. kép 25.) kivételével – kettős csonka kúposak (6. kép 19., 8. kép 24., 11. kép 12., 19. kép 18.). A kétféle orsógomb együttes előfordulása egyidejű használatukat jelzi. Csupán egy *orsókarika* került elő, amelyet grafitos fazék oldalrészéből készítettek (9. kép 14.). A kevés – egyik végén hegyesre csiszolt – csonteszköz előkerülési helyénél fogva Árpád-kori is lehet.

31 *Szmirnova, G. I.* MIA 116 (1964) 205., 6., 16. kép, Materiali i doszlidzsennja z arheologii Prikarpatja i Volini 2 (1959) 95.; *Szimonovics, E. A.*, MIA 116 (1964) 276–277., 3–4. kép

32 A hombárok keletkezésére tett kísérletet Párducz M. és M. Lamiová-Schiedlová. Véleményük szerint az egyszerű, tagolatlan pereműek a korai, míg a tagoltak a késői római korba sorolhatók. (*Párducz M.–Korok J.*, AÉ 85 (1958) 31.; *Lamiová-Schmiedlová, M.* SA 17 (1969) 476.) A szirmabesenyői telepen a legkorábbi rétegekben is előfordult tagolt hombárperem.

33 *Salamon Á.–Török Gy.*, FA 12 (1960) 157.; *K. Végh K.*, AÉ 112 (1985) 105. és HOMÉ 13–14 (1975) 126. XXII. t. 8., 86.; HOMÉ 27 (1989) 491.; *Salamon Á.*, FA 20 (1969) 56., Klio 51 (1969) 327., MAIU 1 (1970) 143., 31. t.; *Csallány D.*, ASzeg 10 (1966) 87–88.

34 *Pastor, J.* AR 12 (1960) 800–810.; *Lamiová-Schmiedlová, M.* SA 17 (1969) 461., 38. kép 1, 3–4., 467–472.; *Kolník, T.* SA 19 (1971) 528., 30. kép 1.

35 *Gajewski, L.* APolsk 3 (1959) 101–158. és Sprawozdania Archeologiczne 5–6 (1959) 281–302.; *Burattynski, S.* Prace archeologiczne 22, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCCXII. (1976) 89–112.; *Godłowski, K.* Materialy starożytne i Wczesnosredniowieczne 2 (1973) 304–319. és 4 (1977) 56–75.

36 A szürke, korongolt, besimitott kerámia és pecsételt díszítésének eredetére vonatkozó nézetek összefoglalását lásd: *K. Végh K.*, AÉ 112 (1985) 105. Kelet-szlovákiai megjelenésével, előzményeivel legutóbb P. Jurečko foglalkozott: *Jurečko, P.* Zur Frage der Genese der römerzeitlichen scheibengedrehten Keramik in der Ostslowakei. In: Römerzeitliche drehscheibenware im Barbarikum. (Weimar 1984) 71–77.

37 *Patek E.*, DissPann ser. II. 19 (1942) 61–63.; *Párducz M.*, AAH 7 (1956) 160–171.; *Lamiová-Schmiedlová, M.* Epitymbion Roman Haken, Pragae (1958) 71.; StZ 5 (1961) 108. és SA 17 (1969) 483.; *Kolník, T.* SA 13 (1965) 209.; *Peškar, I.* Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren (Praha 1972) 108.

38 *Peškar, I.* Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren (Praha 1972) 111.

A feltárás során a IV. szelvény 1./b) gödrében nagy mennyiségű *magleletet* találtunk. A magok döntő többsége búza és zab volt, a többi rozs és különböző gyomnövények magjai.³⁹ Több észak-magyarországi római kori telepen talált agyagtapasztás-töredékekben határoztak meg mag- és termésleleteket, amelyek között a szirmabesenyőivel megegyező búzafajta is volt.⁴⁰ Ezek a magleletek azt bizonyítják, hogy e települések lakói földműveléssel, gabonatermesztéssel is foglalkoztak.

Telepjelenségek

A leletmentés során a homokbánya I. feltárt területen két ház (1. és 2. sz. ház) maradványai kerültek elő, s talán lakógödör lehetett a homokbánya II. részen levő 7. sz. gödör is. E lakógödröket az altalajba mélyítették, a tetőt a cölöplyukakba állított oszlopok tartották. Az 1. sz. házban belül volt két cölöplyuk, míg a 2. sz. ház esetében a cölöplyukak a lakógödörön kívül helyezkedtek el. A 7. sz., feltételezett lakógödör feltárt részleténél nem került elő cölöplyuk. A kevés cölöplyuk arra enged következtetni, hogy a tetőzet a földfelszínre támaszkodhatott. Tapasztott padló nyomát nem találtuk. A vessző- és nádlenyomatos agyagtapasztás-darabok a házak fonott-tapasztott falára utalnak. Tűzhely az 1. sz. házban nem volt, a 2. sz. házban és a 7. sz. lakógödörben(?) viszont előkerült, agyagtapasztásból készült. A házak bejáratára utaló nyom nem került elő.

A szirmabesenyői házakhoz hasonló, kétcölöpös lakógödört a római korból Észak-Magyarországon Ózdról,⁴¹ továbbá Nyugat-Szlovákiából⁴² ismerünk. A többi észak-magyarországi,⁴³ szlovákiai,⁴⁴ morva⁴⁵ területen, a Przeworsk-kultúra lengyelországi telepein,⁴⁶ továbbá a Felső-Dnyeszter vidékén⁴⁷ előkerült házak a cölöpök száma és elhelyezkedése, a bejárat elhelyezése szerint a földbe mélyített, kisméretű lakóház-típusnak több fajtáját mutatják, amelyek az egész római korban át egy időben megvoltak.⁴⁸ A római kori háztípusok a késő vaskorig nyúlnak vissza. A szirmabesenyői lakógödrök előzménye is a kelta korban jelentkezik. Több ugyanilyen, késő kelta kori

39 A magok meghatározását lásd: P. Hartyáni B.–Nováki Gy.–Patay Á., MezőMK 1967–68. 47.

40 P. Hartyáni B.–Nováki Gy., MezőMK 1973–74. 30–32.

41 Párducz M.–Korek J., AÉ 85 (1958) 23., 3. kép 8. és Vargha, L. AAH 10 (1959) 204., 11–12. kép.

42 Kolník, T. AR 14 (1962) 363., 110. kép és Studia Historica Slovaca 2 (1964) 41., 1. kép 4.; Šeda, O. AR 37 (1985) 447., 1. kép.

43 Salamon, Á. MAIU 1 (1970) 140–144., Klio 51 (1969) 327.; Párducz M.–Korek J., AÉ 85 (1958) 18–29.; Vargha, L. AAH 10 (1959) 197–204.; Bóna I., AAH 15 (1963) 279–280.; Papp, L. MAIU 1 (1970) 111–116.; Erdélyi, I.–Lamiová-Schmiedlová, M. Vyp 2 (1971) 63., 1. kép 1., 72.; K. Végh K., HOMÉ 27 (1989) 493.

44 Lamiová-Schmiedlová, M. SA 17 (1969) 487–488., 490.

45 Peškař, I. PA 52 (1961) 415–418.; Kolník, T. AR 14 (1962) 347, 357, 359, 361, 363. és Studia Historica Slovaca 2 (1964) 41.

46 Godlowski, K. WA 34 (1969) 329., 307., 1. kép, 318., 8. kép 317., 5. kép 319., 9–10. kép 320., 11. kép 321., 12–13. kép; Jadczykova, I. Prace i Materialy 28 (1981) 114–187., 246–247.

47 Kozak, D. N. Arheologija, Kijiv 23 (1977) 72., risz. 1–2., 37 (1982) 40., risz. 3., 43 (1983) 44., risz. 1–2.

48 Lamiová-Schmiedlová, M. SA 17 (1969) 487.

házat ismerünk magyarországi,⁴⁹ szlovákiai,⁵⁰ csehországi,⁵¹ felső-sziléziai⁵² telepekről. A szirmabesenyői 1. és 2. sz. ház a település legkorábbi rétegéhez tartozik, építésük az i. u. II. sz. első felére tehető, s őrzik a kelta házak formáját. E lakógödörtípus késői előfordulásával a korai népvándorlás korában is találkozunk.⁵³

A tűzhelyeket általában agyagtapasztás képezte, amely alatt néha folyókavicsok voltak. Hasonlót figyeltek meg a kelet-szlovákiai telepeken is.⁵⁴ Három kemencét találunk, közülük kettőt lehetett teljesen feltárni. Egyik (a VII. és VIII. szelvény határán) ovális alakú, alja kavicsal és agyaggal tapasztott, a telep későbbi rétegéhez tartozik. A másik (a VIII. és IX. szelvény határán) négyszögletes formájú, alján agyagtapasztással, amelyen néhány kő feküdt. Előtere kerekded alakú, amelynek 25 cm-rel mélyebben levő fenekén vastag hamuréteg volt. A kemencék tapasztott oldalának és boltívének maradványai is előkerültek. Hasonló szabadtéri kemencéket tártak fel több észak-magyarországi,⁵⁵ kelet-szlovákiai⁵⁶ és dél-lengyelországi⁵⁷ telepen. Szirmabesenyőn a kemencékben talált kevés, viszonylag jellegtelen edénytöredék nem ad lehetőséget a pontosabb keltezésre. Valószínűleg a II. sz. második felénél korábbi időszakra nem tehetjük őket.

A feltárás során a házakon kívül, szabad területen sok gödör került elő, amelyek lefelé szűkültek vagy kissé szélesedtek, ritkábban függőleges oldalúak voltak. Közülük csak a IV. szelvény 1./b) gödrének rendeltetését ismerjük: a gabonamagvak azt jelzik, hogy gabonát tároltak benne. A többi gödröt is valamilyen gazdasági célra, hulladék tárolására, vagy homok, agyag kitermelésére használhatták. A leletek alapján úgy tűnik, hogy a 180 cm-nél mélyebb és értékelhető kerámiát tartalmazó gödrök többségének készítési idejét a telep legkorábbi időszakára, a II. sz. első felére tehetjük: homokbánya I. – I. szelv. 1., IV. szelv. 1./a), VI. szelv. 1./a), VIII. szelv. 1., IX. szelv. 2., X. szelv. 2./b) (tűzhely), 3.; homokbánya II. – I. szelv. 2./b), II. szelv. 5., 6./b), III. szelv. 8./a–b. A többi gödröt a II. sz. második felétől vagy utolsó harmadától, végétől keltezik a blažicei és a pannóniai kerámiamaradványok. A gödrök használatának végét időben nem tudjuk meghatározni, mivel a gödrök feltárta csak az altalajban látszott, így a későbbi leletek a telep felső rétegeinek anyagában találhatóak. A III. szelvény b) gödör részében, kb. 100 cm mélyen talált terra sigillata azt jelzi, hogy a gödör a II. sz. vége felé létesült és a III. sz. első harmadában még használatban volt.

49 *Nováki Gy.*, SSz 15 (1961) 247., 1. kép; *Torma, I.* MAIU 1 (1970) 19. t.; *Torma I.*, RFüz 20 (1967) 22.; *Pusztai R.*, Arrabona 9 (1967) 8–9., 3–4. kép; *Horváth L.*, VMMK 11 (1972) 86. és Zalai Gyűjtemény 8 (1978) 12., 3. kép 15., 5. kép; *Gabler, D.* MAIU 10–11 (1980–81) 357., 3. t.

50 *Cizmar, M.* PA 75 (1984) 466., 2. kép; *Cizmar, M.–Jelínková, D.* AR 37 (1985) 22., 1. kép; *Točík, A.* StZ 19 (1981) 141., 1. kép, 142., 2–3. kép.

51 *Motýková-Sneidrová, K.* PA 51 (1960) 176., 16. kép, 178., 18. kép; *Waldhauser, J.* AR 29 (1977) 153., 3. kép A/1–4.; *Drda, P.* AR 29 (1977) 368., 2. kép 23–24, 26, 28.; *Salač, V.* AR 36 (1984) 263., 2. kép 7, 9, 15., 265., 3. kép 14.

52 *Pl. Czernska, B.* Archeologia Slaska 3 (1959) 28., 3. kép.

53 *Szabó J.*, BékMK 5 (1978) 65., 4. kép.

54 *Lamiová-Schmiedlová, M.* SA 17 (1969) 488.

55 *Salomon, Á.* MAIU 1 (1970) 140., 28. t. 143.; *Párducz M.–Korek J.*, AÉ 85 (1958) 29–30.; *K. Végh K.*, HOMÉ 27 (1989) 494.

56 *Lamiová-Schmiedlová, M.* SA 17 (1969) 488.

57 *Bender, V.–Barankiewicz, B.* APolsk 7 (1962) 33–35.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az ismertett szirmabesenyői római kori telep egy nagy kiterjedésű település részletének tekinthető. Általában nagy kiterjedésűek Délkelet-Szlovákiában is, átmérőjük gyakran az 500 m-t is meghaladja.⁵⁸ Mivel a telep teljesebb feltárására nem volt lehetőség, szerkezetére nem lehet következtetéseket levonni.

A kisméretű házak arra mutatnak, hogy kis létszámú családok laktak bennük, miként a párhuzamként említett római kori és késő kelta házakban. Az állatsontanyag,⁵⁹ a maglelet tanúsága szerint a telep lakói állattartással és földműveléssel foglalkoztak.

Az állatsontanyag fajok szerinti megoszlása (db):

	A	B	C	Összesen
Szarvasmarha	553	108	242	903
Kiskérődző	87	22	33	142
Sertés	104	24	85	213
Ló	28	1	18	47
Kutya	36	–	–	36
	808	155	378	1341
Tyúk	3	–	5	8
Lúd	2	–	–	2
Madár	3	–	–	3
Őstulok	1	–	–	1
Gímszarvas	7	–	3	10
Őz	–	–	2	2
Vaddisznó	2	2	–	4
Összesen:	826	157	388	1371

A = i. u. II. sz.; B = II. sz. második fele – III. sz. első fele; C = III. sz. – késő avarok/Árpád-kor.

Az orsógombok szövés-fonásra utalnak. A távolabbi területekkel való kereskedelmi kapcsolatot jelzi a pannóniai és a blažicei kerámia. A telep megszűnésének oka a Sajó áradásának veszélye, vagy a mezőgazdasági művelés alá vett területek kimerülése lehetett, mivel hirtelen pusztulásnak (tűzvész stb.) a nyomát nem találtuk.

A település korát az i. u. II. sz. első felétől a III. sz. közepéig keltezhetjük, Eggers abszolút kronológiája szerint a B₂ első fele – C₁ és C₂ első felére, Godlowski időrendje alapján a B₂ vége – B₂/C₁–C_{1a-b} szakaszra, Kolník beosztása szerint pedig a B_{2b-c}–B₂/C₁–C_{1a-b} korszakra.⁶⁰ A korai időszakból, a II. sz. első feléből származik a jellegze-

⁵⁸ Lamiová-Schmiedlová, M. SA 17 (1969) 487.

⁵⁹ Az adatokat Vörös István bocsátotta rendelkezésemre, szívességét itt is megköszönöm.

⁶⁰ Eggers, H. J. JRGZ 2 (1955) 230.; Godlowski, K. The chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. (Kraków 1970) 99., 19. kép és Kultura przeworska (Prahistoria Ziemi Polskich, Tom V.: Pózný okres latenski i okres rzymski, Wrocław 1981.) 52.; Kolník, T. SA 28 (1980) 197–212.

tes kelta és dák leletek zöme. A legkésőbbi időszakot a terra sigillaták és a blažicei típusú kerámia jelzi. A telep felső rétegeiben előkerült terra sigillaták a telep megszűnésének idejét a III. sz. első felére határozzák meg. Ezzel egybehangzóan a viszonylag kevés blažicei típusú kerámia azt bizonyítja, hogy a telep a blažicei műhely virágkorában már nem állt fenn, tehát legkésőbb a III. sz. közepén megszűnt. A legkorábbi réteghez tartozik az 1. és 2. sz. ház, valamint a 180 cm-nél mélyebb gödrök többsége. A II. sz. második felére vagy utolsó harmadára és a III. sz. első felére keltezhető a magasabban levő gödrök többsége, és későbbiek a tűzhelyek, a kemencék is. A telep felső, általában kb. 80–100 cm mélységig terjedő rétegeit a leletek a II–III. sz. fordulójától keltezik.

A leletanyaggal egybehangzóan az átlagosan 140 cm vastag települési réteg is a telep hosszú, legalább százéves fennállását, a markomann háborúk előtti keletkezését bizonyítja. A leletanyag túlnyomó többségét a nem helyi eredetű kerámia alkotja, amely egy új népcsoport megjelenésével magyarázható. Ez a kerámia a vandál Przeworsk-kultúra I–III. sz.-i emlékeihez kapcsolódik. Ezért a szirmabesenyői telep a sajókeresztúri, a miskolc–szirmai és valószínűleg a nógrádi területekről keletre eső több más észak-magyarországi lelőhellyel együtt felveti annak lehetőségét, hogy a történeti források szerint a markomann háborúk után Dácia északi peremén, a Felső-Tisza-vidéken letelepített (i. u. 171.) vandálok előtt a mai Délkelet-Szlovákia felől kisebb népcsoportok vándoroltak be. Az újabb szlovákiai kutatás e népességnek a mai lengyelországi területtől Kelet-Szlovákiába történő benyomulását az i. u. 70–80 körülre illetve az I–II. sz. fordulójától keltezi.⁶¹ A Przeworsk-kultúra Felső-Tisza-vidéki elterjedésének a lehetőségét már M. Lamiová-Schmiedlová és V. V. Kropotkin is felvetette.⁶² A jelenlegi hazai kutatás, továbbá több lengyel és csehszlovák kutató – elsősorban az írott forrásokra támaszkodva – azon az állásponton van, hogy a vandál leletanyag a Felvidéken, Észak-Magyarországon a markomann háborúk utánra keltezhető.⁶³ Úgy gondoljuk azonban, hogy a történeti forrásoknak nem mond ellent a feltárt telepek értékeléséből adódó feltevés: néhány vandál népcsoport már a háborút megelőzően letelepedett ezen a területen.

A leletanyagban jelentkező quád illetve nyugati germán jellegű kerámia a szomszédos quád kultúrkör hatásával, kereskedelmi kapcsolattal magyarázható. A kelta leletek és késő vaskori telepjelenségekkel mutatott rokon vonások pedig azt bizonyítják, hogy a kelta kori gazdasági-társadalmi viszonyok, hagyományok tovább éltek a római kor első századaiban.⁶⁴

61 Lamiová-Schmiedlová, M. Ältere römische Kaiserzeit in der Ostslowakei. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. (Bratislava 1977) 205. és Thraco-Dacia 1982. 32.; Kolník, T. SA 28 (1980) 197–212.; Jurečko, P. Historica Carpatica 12 (1981) 207. és 14 (1983) 382.

62 Lamiová-Schmiedlová, M. SA 17 (1969) 466.; Kropotkin, V. V. Denkmäler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Černjachov-Kultur. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. (Bratislava 1977) 174. Lásd még: Tejral, J. PA 61 (1970) 209., 9. kép. Észak-Magyarország római kori etnikumával kapcsolatos eddigi véleményeket lásd: K. Végh K., AÉ 112 (1985) 106. és HOMÉ 27 (1989) 495–496.

63 Pl. Kaszewska, E. Vyp 2 (1971) 87.; Tejral, J. PA 61 (1970) 213.; Kenk, P. BRGK 58 (1977) 361. Legújabb lengyel irodalom: Godlowski, K. SA 32 (1984) 327–346.

64 A kézirat lezárva: 1986.

RÖVIDÍTÉSEK

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	Archaeologiai Értesítő
APolsk	Archeologia Polski
AR	Archeologické Rozhledy
ASzeg	Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
DissPann	Dissertationes Pannonicae
BékMK	Békés megyei Múzeumok Közleményei
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
FA	Folia Archaeologica
HOMÉ	Herman Ottó Múzeum Évkönyve
JRGZ	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums
MAIU	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
MezőMK	Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
MIA	Materiali i Isszledovanija po Arheologii SzSzSzR
PA	Památky Archeologické
RFüz	Régészeti Füzetek
SA	Slovenská Archeologia
SSz	Soproni Szemle
StZ	Študijné Zvesti AUSAV
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
Výp	Východoslovensky Pravek
WA	Wiadomości Archeologiczne
ZfA	Zeitschrift für Archäologie
ZSNM Hist.	Zborník Slovenského Národného Múzea, História

EINE SIEDLUNG AUS DER KAISERZEIT IN SZIRMABESENÝÓ

In den Jahren 1966–67 kamen in der Gemarkung von Szirmabesenýó in einer Sandgrube am Lauf des Flusses Sajó die Überreste einer Siedlung aus der Kaiserzeit zum Vorschein (1. Bild). Auf dem Gelände der Sandgrube I. wurden 1966 Fundbergungen durchgeführt und auf dem der Sandgrube II., etwa 127 m entfernt von der anderen, dann 1967 (2.–3. Bild). Die ans Tageslicht beförderten Siedlungsreste gehören zu ein und derselben Siedlung. In den oberen Schichten kamen auch wenige Funde aus der späten Awarenzeit und der Arpadenzeit zum Vorschein. Diese befinden sich im Herman Ottó Múzeum zu Miskolc. In der vorliegenden Studie beschäftigen wir uns mit Siedlungerscheinungen und Funden aus der römischen Zeit.

Ein Teil der *Keramiken* stammt aus Pannonien: die auf das erste Drittel des 3. Jahrhunderts datierbaren Terra-Sigillata-Fragmente, die Teile von bemalten Ziergefäßen mit Henkel, der emallierte Rand, das Fragment eines eingebeulten Gefäßes sowie die

Krug- und Schüsselüberreste. Die meisten dieser Funde kamen in den oberen Schichten in einer Tiefe von 100 cm vor.

Die keltisch und dakisch anmutenden Stücke halten wir für Keramiken aus dieser Gegend. Diese wurden zumeist tiefer als 100 cm gefunden und waren hauptsächlich in dem Material von Häusern und Gruben. Das Vorhandensein dieser Funde beweist ähnlich wie bei anderen nordungarischen und slowakischen Siedlungen das Fortbestehen der Überlieferungen der dakischen Keramikunst in der frühen Römerzeit, ja, sogar auch in der Anfangsperiode der späten Römerzeit.

Den größeren Teil der Keramiken machen Stücke aus anderen Gegenden aus. Eine Gruppe stellen die groben, von Hand geformten und mit verschiedenen eingedrückten, eingestochenen und einkratzten Linien verzierten heimischen Keramiken dar, während zu der anderen Gruppe die dunkelgrauen, zuweilen braunen, im allgemeinen aber polierten und aus feinerem Material bestehenden Gefäßbruchstücke zählen, die mit eingekratzten Linien, Runen, Furchen, Kannelierungen, Buckeln und omphalem Boden verziert sind. Funde, die diesen Keramiken ähneln, sind uns in Nordungarn von den Siedlungen aus der frühen und späten Kaiserzeit, von den Siedlungen aus der ostslowakischen frühen Römerzeit der als wandalisch angesehenen Przeworsk-Kultur, von den Fundstellen aus dem 1.–3. Jahrhundert in Mittel- und Südpolen, Oberschlesien, Oberdnjester und West-Bug. Viele ähnliche Züge weisen auch die Keramiken, vor allem die groben, selbstgefertigten Keramiken, aus Gebieten in der Südwestslowakei und Mähren sowie aus den sog. Quad-Siedlungen am Donauknie auf.

In eine andere Gruppe reihten wir die grauen, getöpferten, geglätteten Gefäßüberreste mit Stempelaufdrücken, die zumeist aus einer Tiefe von 0–60 cm zum Vorschein kamen. Derartige Funde waren auch von anderen Siedlungen in Nordungarn bekannt. Wir halten sie alle für Produkte der Werkstatt Blazice aus der Zeit vom Ende des 2. Jahrhunderts bis zum 3. Jahrhundert.

Im Verlauf der Aufdeckungsarbeiten stießen wir in der Grube 1./b. des Abschnittes IV. auf einen großen *Körnerfund*. Hierbei handelte es sich vor allem um Weizen und Hafer sowie in kleineren Mengen um Roggen und die Samenkörner von Unkrautpflanzen. Wir konnten in mehreren nordungarischen Siedlungen aus der Römerzeit Körner- und Fruchtfunde machen, unter denen die gleiche Weizenart vorkam wie nun hier in Szirmabesenyő. Diese Funde liefern den Beweis, dass die Einwohner der Siedlungen sich schon damals auch mit Ackerbau und Weizenanbau beschäftigten.

Unter den *Siedlungerscheinungen* gab es einige Häuser: Die Häuser Nr. 1 und 2, und die Grube Nr. 7 im Teil II. der Sandgrube mag vielleicht auch als Wohngrube gedient haben. Die Häuser waren in den Unterboden eingelassen (4. Bild 1–2). Die geringe Anzahl an Pfeilerlöchern lässt darauf schließen, dass das Dach, das eigentlich von Pfeilern, die in die Pfeilerlöcher gesteckt wurden, getragen wurde, in diesem Falle auf dem Erdboden aufsaß. Es gab keinen Hinweis darauf, dass der Fußboden verputzt war. Die Lehmklumpen mit Ast- und Schilfstücken stammen wahrscheinlich von den Hauswänden. Die Feuerstellen bestanden ebenfalls aus Lehmputz. Es gab auch keinen Hinweis auf einen Hauseingang. Die Häuser Nr. 1 und 2 gehören der frühesten Schicht der Siedlung an. Wahrscheinlich wurden sie in der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts errichtet. Sie lassen die Form des keltischen Hauses erkennen. In den Siedlungen kamen often mehrere Feuerstellen und Öfen sowie eine Grube zum Vorschein. Die aufgedeckte Fläche darf nur als ein kleiner Teil der weitausgedehnten Siedlung angesehen werden. Aus diesem Grunde können auch keine Schlussfolgerungen auf ihre

Struktur gezogen werden. Die von ihren Abmessungen her kleinen Häuser weisen darauf hin, dass sie von zahlenmäßig kleinen Familien bewohnt wurden. Den Funden zufolge beschäftigten sich die Bewohner der Siedlung mit Ackerbau und Viehzucht.

Das Alter der Siedlung kann auf die Zeit zwischen der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts bis hin zur Mitte des 3. Jahrhunderts angesetzt werden; nach der absoluten Chronologie von Eggers ist die erste Hälfte von B2 auf die erste Hälfte von C1 und C2, datierbar, anhand der Zeiteinteilung von Godlowski hingegen auf den Abschnitt Ende von B2 bis B2/C1-C1a-b, und laut der Einteilung von Kolnik auf die Zeit B2b-cB2/C1-C1a-b. Aus der frühen Periode, aus der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts, stammen die meisten der typisch keltischen und dakischen Funde. Die späteste Periode ist durch die Terra sigillata und die Keramiken von Typ Blazice gekennzeichnet. Neben diesem Fundmaterial ist auch die im Durchschnitt 140 starke Siedlungsschicht ein Beweis dafür, dass die Siedlung schon lange besteht und schon vor den Markomannerkriegen entstanden sein muss. Die den Hauptteil des Fundmaterials ausmachende und nicht von dort stammende Keramik weist Verbindungen zu den Stücken der Przeworsk-Kultur aus dem 1.–3. Jahrhundert auf. Aus diesem Grunde räumt die Siedlung von Szirmabesenyő gemeinsam mit zahlreichen anderen Fundstellen in Nordungarn, die östlich von Sajókeresztúr, von Miskolc-Szirma und wahrscheinlich von Nógrád liegen, die Möglichkeit ein, dass laut historischen Quellen noch vor den Wandalen, die nach den Markomannenkriegen am Nordrand von Dakien am Oberlauf der Theiss angesiedelt (171 n.Ch.) worden waren, über die heutige Südostslowakei kleinere Volksgruppen eingewandert sind. Neuere slowakische Forschungen setzen das Eindringen in die Ostslowakei vom Gebiet des heutigen Polen her auf die Zeit um 70–80 n.Ch. bzw. auf die Wende vom 1.–2. Jahrhundert. Die Möglichkeit einer Ausbreitung der Przeworsk-Kultur am Oberlauf der Theiss wurde auch schon von M. Lamiowá-Schmiedlowá und W. W. Kropotkin in Erwägung gezogen.

Das Vorhandensein von sog. Quad-Keramik oder westgermanisch anmutender Keramik lässt sich mit der Auswirkung des Quad-Kulturkreises sowie merkantilen Verbindungen erklären.

Katalin K. Végh

A SZIRMABESENYŐI CSÁSZÁRKORI TELEP ÁLLATCSONTMARADVÁNYAI

VÖRÖS ISTVÁN

Szirmabesenő határában a Sajó jobb partján működő homokbánya területén 1966–67-ben *K. Végh Katalin* (HOM) végzett leletmentő ásást, melynek során 2–3. századi császárkori, késő avar és Árpád-kori település objektumai és leletanyagai kerültek elő. A Przeworsk kultúrkör D-i peremterületén, az Északi-középhegység völgyeiben megtelepült vandál népcsoport szirmabesenői telepének régészeti feldolgozását is *K. Végh Katalin* végezte el.

A jelentős számú csontanyag – köszönhetően a jól dokumentált begyűjtésnek – kronológiailag elkülöníthető. A helyenként 100–150 cm vastag települési réteg felső szintjében a császárkori leletanyag a 66. X. és XI. szelvényekben Árpád-kori; a 66. II.–III., V., IX., XI. és a 67. I.–II. szelvényekben késő avar kori leletekkel keveredik. A települési rétegek kevert csontanyaga nem választható el egymástól. A maradványok fizikai állaga, megtartása alapján azonban valószínű, hogy döntő többségében császárkori leletek. Dolgozatomban csak a „tiszta” császárkori csontanyagot ismertetem.

A későbbi korok leleteitől mentes császárkori anyag közül a 2–3. század fordulójától a 3. század első harmadáig keltezhető leletek a 66. I., IV.–VI. szelvényekben; a 2. századi leletek a feltárt területen a 66. II. és V. szelvények kivételével mindenütt előfordulnak. A 66. I. szelvény 1. és 2. ház 125–150 cm-es rétegében, valamint a 67. III. szelvény 70 cm-es mélységében feltűnően sok az égett állatcsont. A kemencék aljába tapasztott csontok rendszerint szénre égtek.

A leletmentés során 1423 db állatcsontmaradványt gyűjtöttek össze, melyek közül 985 db – 69,2% császárkori, 438 db – 30,8% kora középkori maradványokkal kevert csontanyag (1. táblázat).

Az állatcsontanyagban hat háziállat: a *szarvasmarha* (*Bos taurus* L.), *juh* (*Ovis aries* L.), *kecske* (*Capra hircus* L.), *sertés* (*Sus scrofa domesticus* Erxl.), *ló* (*Equus caballus* L.), és a *kutya* (*Canis familiaris* L.); két baromfi: a *házityúk* (*Gallus domesticus* L.), és a *házilúd* (*Anser domesticus* L.); a vadászott állatok közül négy nagyvad: az *őstulok* (*Bos primigenius* Boj.), *gímszarvas* (*Cervus elaphus* L.), *őz* (*Capreolus capreolus* L., csak a kevert anyagban), és a *vaddisznó* (*Sus scrofa ferus* L.) maradványa volt meghatározható (1. táblázat).

Az állatcsontanyag – a kutya kivételével – sok vágási-hasítási nyomokat viselő állatfeldarabolási, konyhai hulladéka, amely a már felhagyott, funkcióját veszített objektumokban, illetve a 100–150 cm vastag települési rétegekben igen szélsőséges megoszlásban (1–115 db) másodlagos helyen halmozódott fel.

1. táblázat: Szirmabesenyő császárkori telep állatsontleletei (db)

Korszak (sz.)	2.		2.	3.	2-3.	3.		Összes
	első fele	második fele				2. késő avar	3. Árpád-kor	
Szarvasmarha	204	344	548	113	661	207	81	949
Juh	31	48	79	23	102	29	36	137
Kecske	1	6	7	–	7	–	–	7
Sertés	42	62	104	24	128	37	50	215
Ló	4	23	27	2	29	11	7	47
Kutya	33	3	36	–	36	–	–	36
	315	486	801	162	963	284	144	1391
Házityúk	–	8	8	–	8	–	5	13
Házilúd	–	2	2	–	2	–	–	2
	–	10	10	–	10	–	5	15
Óstulok	1	–	1	–	1	–	–	1
Gímszarvas	3	4	7	–	7	2	1	10
Őz	–	–	–	–	–	2	–	2
Vaddisznó	1	1	2	2	4	–	–	4
	5	5	10	2	12	4	1	17
Összesen	320	501	821	164	985	288	150	1423

1. AZ ÁLLATOK ZOOLOGIAI JELLEMZÉSE, HASZNOSÍTÁSUK

Szarvasmarha – 661 db – 48 egyed

A szarvasmarha-maradványok kis és közepes testméretű állatokból származnak (5. táblázat). A tehenek rövid szarvcsapjai felfelé hajlók. Egy bika (vagy ökör?) nagy méretű szarvcsapja széles, lapos. A koponya relatíve rövid, széles, magas. A rövid mandibula corpora ívelt, alacsony. Az alsó fogsor (M_{1-3}) h. 67–84 mm n-4, M_3 h. 30–36 mm n-6.

A hosszúcsontok hosszúságméretéből Matolcsi-módszerrel¹ számított marmagassági értékek (cm):

Csont	Hossz mm	Karcsúsági index	Nobis index	Marmagasság	Neme
mc	172	16,8	30,8	103,8	tehen
	176	18,7	33,0	111,4	bika
	185	18,4		117,2	bika
	195	16,4	29,7	123,5	ökör
	197	16,8	32,0	124,7	ökör
mt	201	16,4	29,8	127,3	ökör
	202	10,4	19,3	107,7	tehen
	205	11,2	17,0	109,3	tehen

¹ Matolcsi J., 1970. 113.

2. táblázat: Szirmabesenyő, állatsont-maradványok anatómiai megoszlása (db)

Faj Század	Szarvasmarha		Juh	Kecske	Juh	Sertés	
	2.	3.	2.	2.	3.	2.	3.
szarvcsap	6						
agykoponya	29					6	1
arckoponya	4	2	2	1		8	4
mandibula	37	7	11	3	4	20	4
fog	20	6	2			2	2
nyelvcsont	3	1					
	99	16	15	4	4	36	11
csigolya	70	5	2		1	2	2
borda	166	30				7	2
	236	35	2		1	9	4
scapula	32	13	3			10	3
humerus diaph.	12	4	2			7	
dist.	6	7		1		6	1
radius prox.	13	1	1	1		2	
diaph.	6	3	3		3	4	
dist.	1	1			1		
ulna	4	1			1	3	
carpus	5						
metacarpus prox.	2	1	1				
diaph.	15	4	1	1		6	1
dist.	1						
	97	35	11	3	4	38	5
pelvis	17	4	8			2	
femur prox.	1	1	1			1	
diaph.	4	2	15		5	2	1
dist.						2	
patella	1						
tibia prox.	5	1					1
diaph.	32	12	18		4	9	1
dist.	4	1	2		1	1	1
fibula						1	
tarsus	10	1	1			2	
metatarsus prox.	7	4	2				
diaph.	11		2			1	
dist.	3	1					
	95	27	49		13	21	4
os ph. I.	15		2				
II.	2						
III.	4						
	21		2				
Összesen	548	113	79	7	23	104	24

A tehenek 103,8–109,3 cm, a bikák 111,4–117,2 cm, az ökrök 123,5–127,3 cm magasságúak voltak. A mérhető szarvasmarhacsontok közel 60%-a kisméretű tehéncsont. Egy bika mc dist. epiphysisén a trochleak legyezőszerűen szétállnak (dist. sz. 64 mm). Egy elülső első ujjperc (os ph. I.) felső része megnagyobbodott; az ízületi felületét hosszanti irányú kimaródott barázdák szabdalják, az epiph. medio-dorsalis peremén exostosis található.

A szarvasmarha-maradványok anatómiai megoszlására (2. táblázat) jellemző, hogy a leletek 82,7%-a (546 db) postcranialis vázcsont. A testrégiók szerinti megoszlását² tekintve a legtöbb maradvány a törzs-régióból van 41% 271 db. Az étkezésre hasznosítható törzs-régió (csigolyák, borda-sor) kívül a legtöbb lelet az ún. húsos végtag maradványai 26,8% 177 db. A lapocka-felkaron levő hús lefejtésekor a lapos scapulát széthasították, a vállizületet alkotó csontvégeket (scapula dist. + hum. prox. epiph.) pedig egyben fejtették ki. Ezek a település feltárt részén nem kerültek elő. A végtagcsontok közül a mellső (20% 132 db) és a hátsó (18,4% 122 db) láb maradványai közel azonos arányban kerültek elő. Az ujjpercek száma kevés. A fartó-comb felső régióból a csontokat jobban kibontották, mint a lapocka-felkar esetében. A kevés hasított csigolya mellett legnagyobb számban lehasított koponya/mandibula töredékek nagy száma alapján feltételezhető, hogy – mint a sertés és a juh(?) esetében – a fejből is főztek ételt, vagy étel „alaplevet”. Vágásnyomok találhatóak általában a bordavégek mindkét felületén. A metapodiumok alsó végét az ujjpercekkel együtt eltávolították. A csánkizület bontását hátulról és oldalról végezték (calc., astragalus, mt prox. epiph.), több mt prox. epiph. plantalis pereme lehasított.

A 48 szarvasmarha egyed közül 4 két évnél fiatalabb, juvenilis. 1 cca hároméves, subadultus, és 43 kifejlett, adultus életkorú (4. táblázat). Ez az arány az élő szarvasmarha elsődleges hasznosítását jelzi. A bikák és az ökrök igavonó erejét a szállításban és a földművelésben egyaránt felhasználták.

Egy mt dorsalis felületének mindkét végén faragás nyoma található (66. VII. szelv. 3/a gödör). A metapodiumok egy részének mindkét végét levágták.

Kiskérődzők

Juh 102 db – 18 egyed

Kecske 7 db – 2 egyed

A telep feltárt részéről kiskérődző szarvcsap nem ismert. A fej-régióból is – két maxilla kivételével – csak mandibula és alsófog került elő. A procranialis csontok közepes testméretű állatokból származnak (6. táblázat). A hosszúcsontok hosszúságából Teichert módszerrel³ számított juh, és Schramm módszerrel⁴ számított kecske marmagassági értékek (cm):

² Kretzoi, M. 1968. 230.

³ Teichert, M. 1975. Tab. 4.

⁴ Schramm, Z. 1967.

Csont	Hossz	Marmagasság	Neme	Faj
rad	150	60,3	nőstény	Ovis
mc	133	60,4	nőstény	Ovis
	120	69,0	nőstény	Capra
fem ^x	175	61,8	nőstény	Ovis
tibia ^x	202	60,8	nőstény	Ovis
mt	135	66,0	nőstény	Ovis

^x hátsó végtag összefüggő csontjai

A juhmaradványok anatómiai megoszlását a 2. táblázat tartalmazza. A legtöbb maradvány az ún. húsos végtag régióból 66,7% – 68 db, annak is a hátsó comb részéből (53% – 54 db) került elő (2–3. táblázat). Mind a scapula, mind a pelvis leletek kis számából úgy tűnik, a hát-lapockából és a fartő/combból a csontokat kifejtették. A 18 juh harmada, 6 egyed egy évnél fiatalabb korában került levágásra (4. táblázat). A kifejlett juhok tejét és szőrét (gyapját?) hasznosíthatták.

3. táblázat: Szirmabesenyő, állatcsont-maradványok testrégiók szerinti megoszlása (db)

Fajok	db	Fej	Törzs	Húsos-végtag	Száraz végtag	Ujjperc
Szarvasmarha	661	115	271	177	77	21
Juh	102	19	3	68	10	2
Kecske	7	4		2	1	
Sertés	128	47	13	58	10	

4. táblázat: Szirmabesenyő, egyedszám, életkorcsoportok szerinti megoszlása

Fajok	Egyed	Infantilis	Juvenilis	Subadultus	Adultus
Szarvasmarha	48		4	1	43
Juh	18	5	1	1	11
Kecske	2				2
Sertés	22	3	3	2	14
Ló	3				3
Őstulok	1	1			
Gímszarvas	2		1		1
Vaddisznó	2				2

A két kifejlett kecskének csak egy-egy fejtörredéke, illetve húsos lapocka-része (hum-rad) és bórben maradó lábközépcsontja (mc) került elő. A nőstény kecske 69 cm marmagasságú volt.

A nőstény juhoknak 60,6–66 cm között volt a magasságuk.

Sertés 128 db – 22 egyed

A sertéscsontok kis és közepes testméretű állatoktól származnak (6. táblázat). A koponyákat széthasították, de számuk a mandibulához képest alacsony. Egy lacrimale magassága 19 mm. Az M₃ h. 28–33 mm n-4. Egyes csontok hosszúságmértékéből

Teichert-módszerrel⁵ számított marmagassági értékek (cm): 59,0 (scapula), 62,6 (juv.) – 64,5 (astragalus).

A sertécsontok anatómiai megoszlására jellemző (2. táblázat), hogy a legtöbb maradvány a húsos végtag 45,3% – 58 db, és a fej-régióból 36,7% – 47 db származik (3. táblázat). Az oldalast és a csülköt kevés csont képviseli. A 22 sertés közül 6 egyed egy évnél fiatalabb, 2 egyed subadultus, és 14 egyed kifejlett állat (3. táblázat). A sertés húshasznosítású volt.

Ló 29 db – 3 egyed

A településről kifejlett, 130–135 cm magas, karcsú csontozatú állatok maradványai kerültek elő. A két fog és a három csigolyán kívül a poscranialis vázcsontok megoszlása a következő: mellső végtag – rad, mc; hátulsó végtag – pelvis, fem, tib, tarsus, mt töredékek. Az ujjpercek hiányoznak. A rad, fem/tib töredékek esetleg konyhai hulladéknak tekinthetők. A metapodiumok és a tarsus csontok sérültek, vágták, hasították azokat. Egy bal oldali mt-ból „csontkorcsolyát” készítettek. A diaph. dorso-lateralis oldalán 12–15 mm széles sík felületet csiszoltak. A megmunkált csontfelület éles pereme kizárja annak – a közép- és újkorból ismert – korcsolya vagy szánkótalpként történő alkalmazását (66. VI. szelv. 120–150 cm).

Kutya 36 db – 4 egyed

A 67. III. szelv. 8/b gödörben egy kutya hiányos csontváza volt. Hiányzik a kutya feje, a gerincoszlopa és a mellkasa, jobb oldali ulna, femur és tarsus csontja. Maradványai: atlas, epistropheus, sacrum, scapula-hum-rad-ulna, pelvis-fem-tib-tarsus és 12 metapodium. A poscranialis végtagcsontok méreteit a 7. táblázat tartalmazza.

A hosszúcsontok hosszúságméreteiből Koudelka módszerével⁶ számított marmagassági értékek (cm):

Csont	Hossz	Marmagasság
scap	130	52,78
	130	52,78
hum	165	55,60
	167	56,28
rad	164	52,80
	165	53,13
ulna	192	51,26
fem	179	53,88
tib	182	53,15
	182	53,15
		53,48

A kifejlett nőstény kutya intermedius típusú – összesített – marmagassága 53,48 cm.

⁵ Teichert, M. 1969. 286.

⁶ Koudelka, F. 1886. 151.

Az ún. „szórvány” kutyamaradványok száma kevés. Két helyen csak fej (maxilla, mandibula), egy helyen fej (max.) és mellső végtag (scap., rad/ulna) töredéke került elő. Ezek nagyobb testű kutyák maradványai.

Baromfiak

A kevés házityúklelet (8 db) között fiatal egyed, tyúk (coracoideum h. 41 mm), és kakas (ulna h. 77 mm) maradványa egyaránt megtalálható. A házilúd (2 db) közepes testméretű (tibiotalus h. 130 mm).

2. VADÁSZOTT ÁLLATOK

A szirmabesenyői település lakossága a Barbaricumban előforduló minden nagyvadra vadászott (1. táblázat). Az *őstulok* már ritka nagyvad, a telepen egy borjú szarvcsap-töredéke képviseli. A *gímszarvas* és a *vaddisznó* közönséges hús vad, nemre és életkorra való tekintet nélkül vadásznak rájuk. Őzmaradvány a telep népvándorlás kori anyaggal kevert rétegében volt. A gímszarvas agancsát feldarabolták: a telepen 2 ágdarab van, mindkettő bázisán „szekerce” vágások találhatók.

3. ÖSSZEFOGLALÁS

A Szirmabesenyő határában feltárt vandál településrészleten a begyűjtött (1423 db) csontleletek 69,2%-a 985 db – népvándorlás és középkori leletekkel nem keveredett – 2–3. századra keltezhető. A csontanyag kronológiai megoszlása a következő: 83,4%-a 821 db a 2. századba, 16,6%-a 164 db a 3. századba sorolható. A település lakossága a 2. században intenzív élelemtermelő tevékenységet folytatott. A 2. század első felében létrehozott telepen a korai időszaktól 2 ház és 11 gödör tartalmazott csontanyagot. A 2. század második felében 11 objektum (263 db) és ún. település rétegsor (238 db) tartalmazott csontmaradványokat. A 66. IV. szelv. 1/b gödörben 20 cm vastagságban volt zab és búza maglelet cca. 150 dm³ mennyiségben.⁷

Az állatcsont-maradványok 98,8%-a háziállat, és 1,2%-a vadállat maradványai. A háziállat-maradványok 93,2%-a gazdasági haszonállat, 3,0%-a lóé és 3,8%-a kutya lelet. A kecske és a baromfiak a 2. századra, az őstulok a 2. század első felére keltezhető.

A szirmabesenyői település állatcsontlelete, annak összetétele jól beleillik az Észak-, Északkelet-Magyarország császárkori települések sorába (8. táblázat), ahol a háziállat-állomány gyakorisági (db) sorrendje a következő: szarvasmarha–sertés–kiskérődzők.⁸ A térségben a négy nagyvadon kívül prémes állatokra is vadásztak. A Sajó-völgy és a Bodroghöz akkori sajátos folyóparti galéria-erdei, erdei miliójére utal a hód (Szirma, Zalkod) jelenléte.

⁷ P. Hartyáni et al. 1968. 47.

⁸ Vörös I., 1993. 6. táblázat

5. táblázat: Szirmabesenyő, szarvasmarhacsontok méretei (mm)

Szarvcsap	1.	2.	3.	4.
(157)	72	50	198	
(80)	57	48	160	
(40)	48	40	145	
(120)	44	34	123	

1. (töredék hossza!), 2. nagy átmérő, 3. kis átmérő, 4. báziskörméret

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Humerus	-	-	-	70	-	-	73
	-	-	-	77	-	-	73
	-	-	-	80	-	-	-
	-	-	-	81	-	-	-
Radius	-	60	-	-	31	-	-
	-	64	-	-	32	-	-
	-	66	-	-	34	-	-
	-	67	-	-	35	-	-
	-	76	-	-	38	-	-
	-	77	37	-	38	-	-
	-	80	-	-	40	-	-
	-	-	-	61	-	-	41
	-	-	-	77	-	-	48
	-	-	-	81	-	-	-
Metacarpus	172	53	29	-	32	17	29
	176	58	33	64	37	22	33
	185	-	34	61	-	20	30
	195	58	32	60	36	20	-
	197	63	33	65	38	22	33
	201	60	33	63	38	23	32
	-	63	34	-	38	22	-
	-	58	-	-	37	-	-
	-	57	32	-	33	21	-
	-	52	26	-	31	19	-
	-	52	25	53	30	20	30
	-	48	26	-	29	19	-
	-	48	26	-	28	18	-
	-	-	34	-	-	24	-
	-	-	26	-	-	18	-
Tibia	-	-	-	51	-	-	39
	-	-	-	53	-	-	38
	-	-	-	53	-	-	39
	-	-	-	55	-	-	41
	-	-	-	56.	-	-	40
	-	-	-	58	-	-	43

juv.
juv.
juv.
juv.
juv.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
Metatarsus	202	39	21	45	37	20	25	tehén
205	43	23	48	48	-	20	-	tehén
-	46	24	55	42	23	32	32	
-	48	25	-	-	22	-	-	
-	-	-	47	-	21	26	26	
-	-	-	53	-	21	26	26	
-	-	-	53	-	23	-	-	
-	-	-	56	-	26	30	30	juv.
Os phalangis I.	48	32	29	32	30	19	21	
48	35	27	-	35	16	16	-	
50	26	22	24	28	15	18	18	
50	29	24	28	31	18	23	23	
53	-	22	25	-	15	19	19	
53	20	24	27	32	17	21	21	
53	28	23	28	32	16	-	-	
53	29	27	29	30	18	21	21	
56	27	21	27	31	18	23	23	
48	24	19	22	25	14	16	16	
52	27	22	27	31	17	21	21	
55	28	25	28	33	18	22	22	
Os phalangis II.	32	28	22	24	30	20	30	

1. hossz, 2. prox. epiph. sz., 3. diaph. legk. sz., 4. dist. epiph. sz., 5. prox. epiph. m.,
6. diaph. legk. m., 7. dist. epiph. m.

Astragalus	1.	2.	3.	Os phalangis III.	1.	2.	3.
53	35	30	62	21	28		
57	39	33	62	25	38		
61	41	34	67	23	34		
61	42	36	82	25	40		
62	42	-					
68	44	37					
68	48	-					

6. táblázat: Szirmabesenyő, csontméretek (mm)

Scapula	1.	2.	3.	4.	5.		
Sertés	155	19	29	26	21		
	–	23	36	28	24		
Vaddisznó	–	34	50	43	35		
Scapula: 1. hossz, 2. collum sz., 3. ang. artic. sz., 4. fac. artic. sz., 5. fac. artic. m.							
Humerus	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Sertés	–	–	–	35	–	–	36
	–	–	–	35	–	–	–
	–	–	–	37	–	–	36
Vaddisznó	–	–	–	55	–	–	51
Gímszarvas	–	–	–	60	–	–	60
Radius							
Juh	150	29	16	28	15	9	19
	–	–	–	27	–	–	–
Kecske	–	37	–	–	18	–	–
Sertés	–	27	–	–	18	–	–
Ló	–	67	33	–	36	–	–
Metacarpus							
Juh	133	24	14	27	16	10	16
	–	23	–	–	17	–	–
Kecske	120	25	16	29	17	11	17
Femur							
Juh	175	42	15	38	24	16	46
Tibia							
Juh	202	41	13	26	38	11	20
	–	–	–	25	–	–	19
	–	–	–	27	–	–	23
	–	–	–	29	–	–	21
Sertés	–	–	–	29	–	–	–
Sertés	–	–	19	27	–	13	23
	–	–	–	29	–	–	24
	–	–	–	29	–	–	25
Metatarsus							
Juh	135	18	11	–	–	10	–
	–	22	–	–	22	–	–
Ló	–	–	–	48	–	24	35

1. hossz., 2. prox. epiph. sz., 3. diaph. legk. sz., 4. dist. epiph. sz., 5. prox. epiph. m., 6. diaph. legk. m., 7. dist. epiph. m.

7. táblázat: Szirmabesenyő, kutyacsontváz csontméretei (mm)

Scapula	<u>1.</u>	<u>2.</u>	<u>3.</u>	<u>4.</u>	<u>5.</u>	<u>6.</u>
	130	–	23	28	25	17
	130	64	24	28	24	17

1. hossz, 2. prox. sz., 3. collum sz., 4. ang. artic. sz., 5. fac. artic. sz., 6. fac. artic. m.

	<u>1.</u>	<u>2.</u>	<u>3.</u>	<u>4.</u>	<u>5.</u>	<u>6.</u>	<u>7.</u>
Humerus	165	26	11	32	39	13	24
	167	27	11	31	39	13	24
Radius	164	18	12	24	12	5,5	13
	165	18	12	24	12	5,5	13
Ulna	192						
Pelvis	194						
Femur	179	35	12	29	18	12	36
Tibia	182	32	11	21	35	10	15
	182	33	11	21	37	11	15

1. hossz, 2. peox. epiph. sz., 3. diaph. legk. sz., 4. dist. epiph. sz., 5. prox. epiph. m., 6. diaph. legk. m., 7. dist. epiph. m.

	<u>1.</u>	<u>2.</u>	<u>3.</u>
Calcaneus	46	17	19
Astragalus	28	19	13

1. hossz, 2. szélesség, 3. magasság.

8. táblázat: Észak- és Északkelet-Magyarország
császárkori telepeinek állatcsontleletei (db)

Lelőhely	Szilvás- várad	Garad- na	Miskolc Szirma	Szirma- besenyő	Arka	Zalkod	Apagy	Bereg- surány
Szarvasmarha	246	86	752	661	97	93	87	259
Juh	30			102			10	
Kiskérődző	34	31	80		27	25	30	29
Kecské	5			7			15	
Sertés	157	41	140	128	30	28	61	63
Ló	40	7	26	29	6	3	15	13
Kutya	31	2	3	36	44	–	5	–
	543	167	1001	963	204	149	223	364
Östulok	–	–	1	1	–	–	10	–
Gímszarvas	8	1	21	7	2	4	12	2
Őz	3	1	3	–	4	2	1	–
Vaddisznó	1	–	–	4	–	20	6	1
Barna medve	–	–	–	–	–	–	3	–
Borz	–	–	1	–	–	–	–	–
Hód	–	–	20	–	–	1	–	–
Mezei nyúl	1	–	–	–	–	–	–	–
	13	2	46	12	6	27	32	3
Madár (teknős) hal	1	1	21	10	1	22	4	1
Összesen	557	170	1068	985	211	198	259	368

IRODALOM

Koudelka, F.

1886 Das Verhältniss der Ossa longa zur Skelethöhe bei den Säugethieren. Verh. der naturf. Ver. (Brünn) 24, 1. (1885) 127–153.

Kretzoi, M.

1968 La répartition anatomique du matériel ostéologique selon les espèces et les déchets. *Gábori-Csánk, V.–Kretzoi, M.: Zoologie archeologique.; Gábori-Csánk, V.: La station du paléolithique moyen d'Erd–Hongrie. Monum. Hist. Budapestinensia III. Budapest, 223–244.*

Matolcsi, J.

1970 Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. Z. Tierzüchtung. u. Züchtungsbiol. 87. 2. 89–137.

P. Hartyáni, B.–Nováki, Gy.–Pataj, Á.

1968 Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig I. Mezőgazd. Múz. Közl. 1967–68. 5–84.

Schramm, Z.

1967 Die Röhrenknochen und die Widerristhöhe bei der Ziege. Roczniki Wyzszejszej Szkoly Rolniczej w Poznaniu. Posen. 89–105.

Teichert, M.

1969 Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. Kühn-Archiv 83. Berlin, 237–292.

1975 Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: *Clason, A. T.* ed.: *Archeozoological Studies*. Amsterdam–Oxford–New York, 51–69.

Vörös I.

1993 Apagy barbaricum császárkori település állatsont-maradványai. Jósa A. Múz. Évk. 23–25. (1990–1992) Nyíregyháza, 33–65.

TIERKNOCHENFUNDE AUS DER KAISERZEIT LICHEN SIEDLUNG IN SZIRMABESENYŐ

In den Jahren 1966–67 führte KATALIN K. VÉGH (HOM) in der Gemarkung von Szirmabesenyő am rechtseitigen Ufer des Sajó Ausgrabungen zur Fundbergung durch. Ausser dem Fundmaterial aus der Kaiserzeit, welches auf das 2–3. Jahrhundert n. Chr. datiert werden kann, kam aus den oberen Schichten auch Material aus der späawaren- und arpedenzeit zum Vorschein. Im Verlauf der Fundbergung konnten 1423 Tierknochen zusammengetragen werden; 985 davon (69,2%) stammten aus der Kaiserzeit und 438 (30,8%) bildeten zusammen mit Überresten aus dem frühen Mittelalter einen gemischten Knochenfund (Tabelle 1).

Innerhalb dieses Fundmaterials liessen sich die Knochenüberreste von sechs Säugetierarten, d.h., von Rindern, Schafen, Ziegen, Schweinen, Pferden und Hunden, von zwei Federvieharten, d.h., von Haushühnern und Hausgänsen, sowie unter den Jagdwildarten die von vier Großwildarten, d.h., von Auerochsen, Damhirschen, Rehen (nur in den gemischten Schichten) und Wildschweinen bestimmen.

Die Knochenüberreste der einzelnen Tierarten sind folgendermaßen aufgeschlüsselt, und zwar in der Tabelle 2 nach ihrer Anatomie, in Tabelle 3 nach den Körperregionen, in Tabelle 4 nach dem Lebensalter der Individuen und in den Tabellen 5, 6 und 7 nach den Knochenabmessungen.

Die Höhe des Widerristes betrug bei den Kühen zwischen 103,8 und 109,3 cm, bei den Stieren zwischen 111,4 und 117,2 cm und bei den Ochsen zwischen 123,5 und 127,3 cm. Die meisten Rinderknochen stammen aus der Rumpf- (41%) und der sog. bewachsenen Beinregion (26,8%). Schnitt- und Stichverletzungen konnten an den

Rippenenden, an den abgetrennten Wirbelfortsätzen und an den Knochen der Fersengelenke ausgemacht werden. Wahrscheinlich wurden die Rinder seinerzeit in erster Linie als Zugvieh genutzt.

In dieser Siedlung kamen beide Arten der Kleinwiederkäuer vor. Bei den weiblichen Schafen betrug der Widerrist eine Höhe von 60,6–66,0 cm und bei den Ziegen 69,0 cm. Die meisten Knochenüberreste (66,7%) stammten aus der bewachsenen Beinregion.

Die vom Körperwuchs her kleinen und mittelgroßen Schweine wurden als Fleischvieh genutzt. Ihre Widerristhöhe betrug 59,0–64,5 cm. Die meisten Knochen stammten auch hier aus der bewachsenen Beinregion (45,3%) und aus der Kopfregion (36,7%). Die Pferde waren eine 130–135 cm hohe schmal gebaute Rasse. Aus einem Knochen wurden die sog. „Knochenkufen“ geschnitzt, die aufgrund ihrer geschliffenen Oberfläche aber weder als Schlittschuhkufen noch als Schlittenkufen benutzt worden sein können. Das unvollständige Hundeskelett zeigt die Überreste einer ausgewachsenen Hündin intermediären Typs mit einer Widerristhöhe von 53,48 cm. Die sog. „gestreuten“ Funde von Hunden stammen von größeren Tieren.

Sowohl das Haushuhn als auch die Hausgans waren mittelgroß. Die Bewohner der Siedlung jagten das im Barbaricum vorkommende Großwild. Der Auerochse war schon seltener, dafür kam hier das Hirschkalb vor. Der Damhirsch und das Wildschwein galten als gemeines Fleischwild.

Die Bewohner der Siedlung von Szirmabesenyő betrieben im 2. Jahrhundert intensive Lebensmittelproduktion und deren Verbrauch. Der Tierknochenfund dieser Siedlung fügt sich von seiner Zusammensetzung und seinen Proportionen her gut in die Reihe der nord–nordostungarischen Siedlungen aus der Kaiserzeit ein (Tabelle 8), für deren Häufigkeit von Nutztvieh die Reihenfolge Rind–Schwein–Kleinwiederkäuer typisch war.

István Vörös

HUN ÉS GERMÁN JELLEGŰ LELETEK BORSOD MEGYÉBEN

LOVÁSZ EMESE

Az *M3-as* autópálya Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szakaszán, a 6. számú lelőhelyen került elő egy három temetkezésből álló, Kr. u. 5. századra keltezhető sírcsoport, egy női és két gyermeksír. A lelőhely a *Mezőkövesdről Szentistván felé vezető út* jobb oldalán, az egykori szovjet katonai repülőteréhez tartozó ún. „katonai út” és a jelenleg is működő magyar katonai laktanya közötti dombháton található (1. térkép). A sírcsoport közelében nagyméretű neolitikus házak omladékait tártuk fel, ugyancsak ebből a korszakból származó árokkal és szemetesgödörökkel. Néhány szerény leletanyagú szarmata gödröt találtunk még a hetek óta felnyesett, és üresnek látszó szelvényrészben. Egy hirtelen és rövid nyári zápor nyomán rajzolódott ki a két sírfolt, lassabban száradván meg felületükön az egyébként környezetől elütő színű sárga homok.

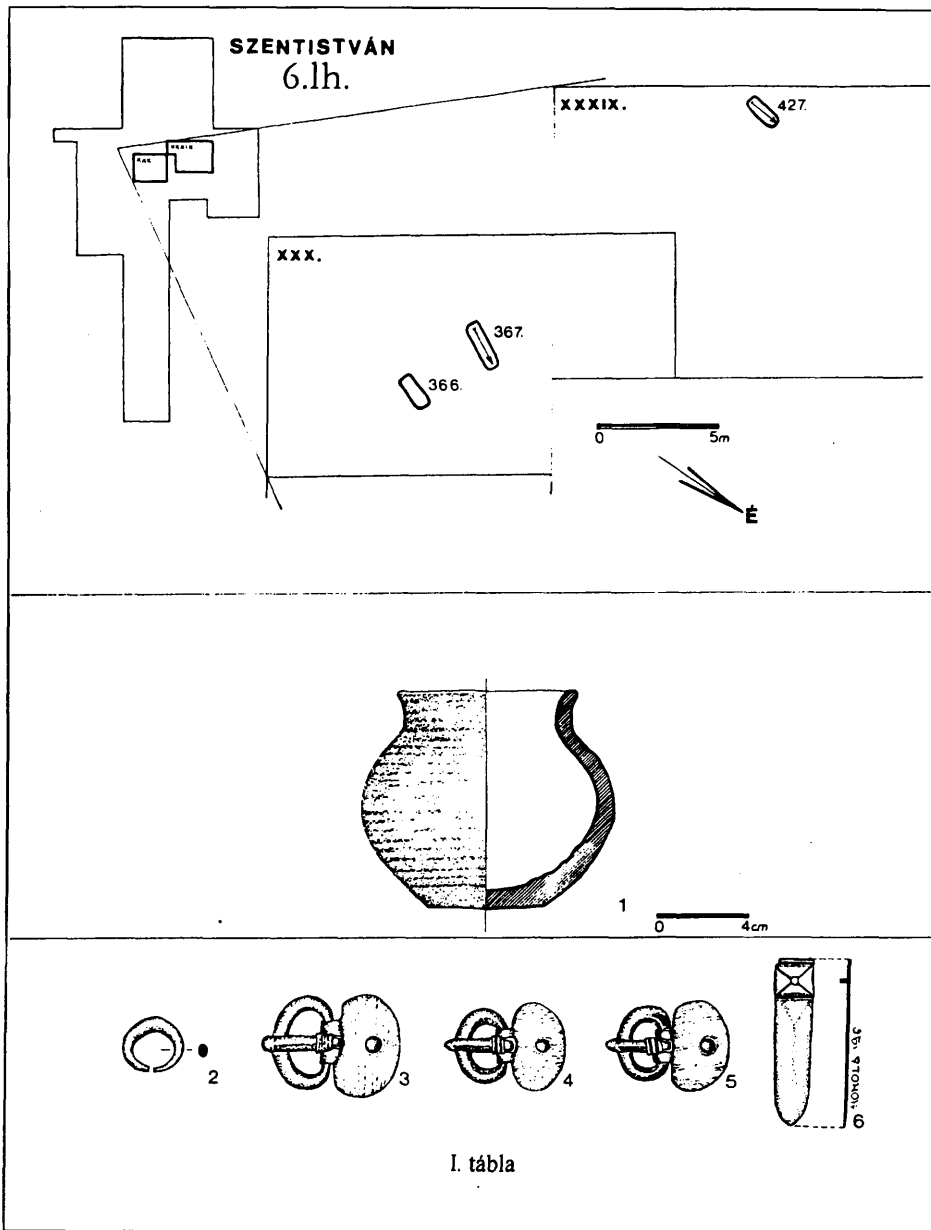
A környező szelvényekben a különböző korból származó objektumok foltjai határozott betöltéssel jelentkeztek, így a szarmata gödrök is. A dombvonulatot hajdan mocsár övezte, a nedvesebb és szárazabb periódusok váltakozását jelezhetik a sötétebb (neolitikus) és a szürkébb, kötöttebb (szarmata) betöltések. A 6. számú lelőhely Ny-i határát egy ma is nádas, mocsaras mélyedés zárja le, ezen túl található az ún. „katonai tó” (elhagyott kavicsbánya), melynél *Patay Pál* a *Csörsz-árok* egy szakaszát meghatározta.¹

Miután kibontottuk a véletlenül megtalált két sírt, módszeres kereséssel bukkantunk rá a harmadik sírfoltra, az előzőektől 16 méter távolságban. E gyermeksír mellett újra neolitikus gödröket, és egy azonos korú, zsugorított sírt tártunk fel, valamint egy 4. századra keltezhető nagyobb méretű házat, 5 db teljesen ép fazékkal és 2 db tállal, a ház mellett egy erősebben földbe mélyített, kisméretű, hasonló leletanyagú gazdasági épülettel.

Az elsőként megtalált női és gyermeksír egymás közelében, azonos, ÉK–DNy tájolásban feküdt. A 366. objektumszámot kapott gyermeksírt a továbbiakban 1. számú sírként említjük.

Betöltéséből kb. 140–160 cm mélységből kerültek elő a leletek, és néhány rossz megtartású hosszúcsont-töredék. Végül is nem tudtuk eldönteni, hogy bolygatott volt-e a sír, vagy a csonttöredékek alapján a 3–5 év közötti gyermek maradványai egyszerűen felszívódtak a mélyebben már agyagos talajban.

¹ *Patay Pál*: Neuere Ergebnisse in der topographischen Untersuchung der Erdwälle in der Tiefebene. MFME 1969–2. 105–112.

1. sír

120 cm hosszú, 50 cm széles, ÉK–Dny tájolású gyermeksír. Mélysége 160 cm.

Leletek:

1. *Ezüst övcsat*, kerek átmetszetű, ovális csattesttel, a csattestre ráhajló, félkör átmetszetű pecekkel, a pecek tövében sima, téglalap alakú, kiemelkedő résszel. Öntött. Szíjbefogója lemezes, félkör alakú, hátlapján visszahajtott része a csattesthez kapcsolódó fülek mögött téglalap forma. Egy gömbölyded fejú nittszeg fogja össze a lemez két részét, a közéjük fogott bőr vastagsága nem lehetett több 3 mm-nél. H: 3 cm (I. t. 3.) (1. kép 1.).

2. *Ezüst csat* (csizmaszj?) kerek átmetszetű, ovális csattesttel, a csattestre ráhajló, félkör átmetszetű pecekkel, a pecek tövében három, hosszanti rovátkolással díszített, kiemelkedő téglalap alakú résszel. Öntött. Félkör alakú, lemezes szíjbefogója hátlapján, a csattestre kapcsolódó fülek mögött gömbölyded fejú nittszeg fogja össze a lemez két részét. A közézfogatott bőrszj 2–3 mm vastag lehetett. H: 2,5 cm (I. t. 4.) (1. kép 2.).

3. *Ezüst csat*, az előzővel azonos méretű, eltérés csak a pecek végén kiemelkedő téglalap alakú rész rovátkolt díszítésének arányaiban található. H: 2,6 cm (I. t. 5.) (1. kép 3.).

4. *Ezüst szíjvég*. Keskeny, elmosódott középbordával ellátott, lekerekített végű. Felső részén kiszélesedő téglalap alakban X alakú, bevéselt díszítés látható. Az „X” vonalainak metszéspontján szegecselés, mely nem emelkedik ki a hátlap síkjából. H: 3,5 cm, Sz: 0,7–0,9 cm. A szegecs hossza 0,3 cm (I. t. 6.) (2. kép).

5. *Arany hajfűrkarika*. Elkeskenyedő végű kifli alakú. Nem tömör arany, erről a középső, legvastagabb részén látható repedésből kitüremkedő fénoxid árukkodik. Az aranylemezt rákalapálták a bronz „kiflire”. Átm: 1,4 cm, profilvastagsága 0,4 cm (I. t. 2.) (3. kép).

Az arany hajfűrkarikát és az egyik csizmaszjcsatot a sír alján találtuk, a többi lelet ezektől kb. 15–20 cm-rel magasabban került elő.

A 367. objektumszámot kapott sírt a továbbiakban 2. számú sírként említjük.

2. sír

200 cm hosszú, 60 cm széles ÉK–Dny tájolású sír. A mai felszíntől mért – 190 cm-es mélységben talált női váz fejfel K-nek feküdt. A sírt egészen a szürkés színű, agyagos vízzáró rétegig mélyítették, csontjai emiatt közepes megtartásúak. Koponyája balra fordult, és kissé előrebukott. Vállai enyhén felhúzva, gerince enyhe ívben meghajolva. Bal karja szorosan a test mellett, kézfeje a combtőnél, kissé behajlított ujjakkal. Jobb karja könyökben meghajlítva, kézfeje a jobb medencén. A térdek és a lábfejek szorosan egymás mellett, utóbbiak erősen lefeszített helyzetben voltak. Koporsó nyomát nem észleltük, a leírt testhelyzet a halott valamilyen romlandó anyagba (textil, bőr, gyékény) való becsavarására utal.

Az antropológiai vizsgálat előtt is elmondhatjuk a fogak állapota és a koponyavarratok elcsontosodása alapján, hogy a 2. számú sírban 50 év körüli nő nyugodhatott.

Leletek:

1. *Fülbevalópár*. Poliéder-csüngős, sima karikájú, arany fülbevalópár. A koponya két oldalán, a csecsenyűlványnál kerültek elő. Nem színaranyból készültek: vékony aranylemezt kalapáltak(?) rá mesteri módon a bronzkarikára. Csak a karikavégeken árukkodik a fölrepedt aranylemez alól kitüremkedő kevés fénoxid. Egyik példányunk csüngőjének belsejéből kioldódott az ún. kitöltőpaszta, így a vékony aranyrács-háló átláthatóvá vált. A karika 2 mm vastag huzala áthatol az oldalsó, rombusz alakú aranylemezen, kívülről az áthatolási pontot egy rovátkolt aranyhuzal gyűrűje veszi körül. A csüngő belsejében haladó karika elvékonyodik, elkalapált vége a túlsó aranyrombusz külső oldalán alig észlelhető.

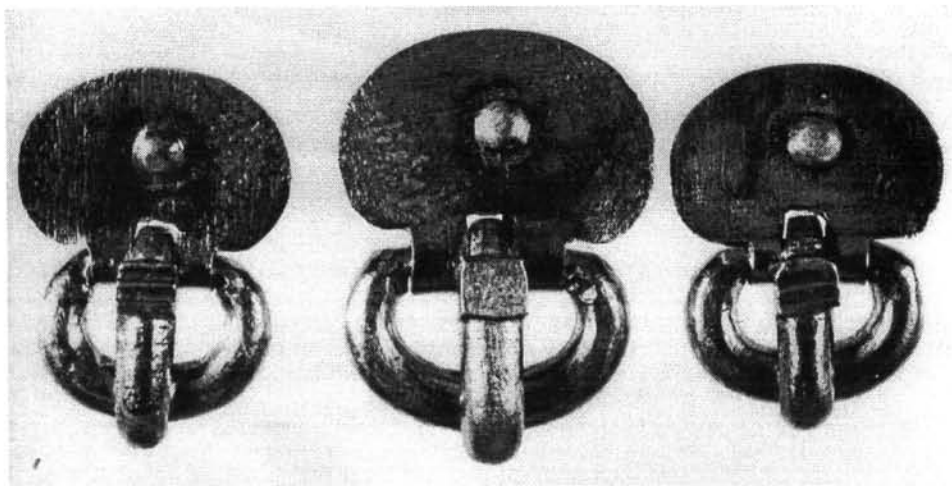
A csüngők vékony aranylemezből kialakított rácshálójá 4–4 rombusz, és 8–8 háromszög alakú, vélhetően zöldes színű üveglapot fogott közre. A lapok rögzítéséhez kitöltőpasztát használtak, a rácsok széle nincs foglalatként felhajlítva. Egyetlen, zöldes, irizáló lapocska maradt meg. A rombusz alakú részek csatlakozási pontjain 3–3 gömböcskéből álló granuláció díszíti a kosarat. A függesztőkarika áthaladásánál, a tömör aranyrombuszt csak jobbról-balról díszíti granuláció (II. t. 1–2.).

1. *fülbevaló* (a kitöltőpaszta nélküli) karikájának íve 3 cm, illetve 2,5 cm. A csüngő kosara sérült, kissé hiányos. Átm: 1,3x1,6 cm (4. kép 1.).

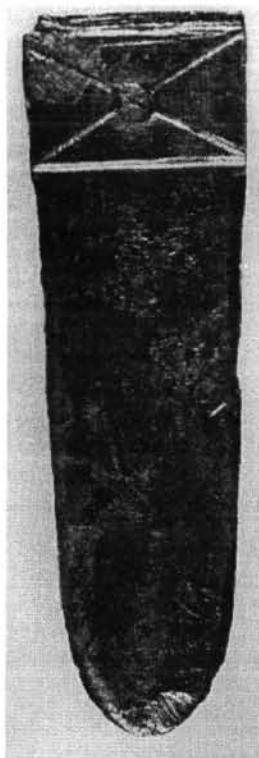
2. *fülbevaló*. Karikájának íve 3 cm, illetve 2,5 cm. A csüngő kosara sérült. Átm: 1,3x1,6 cm (4. kép 2.).

2. *Gyöngyök*

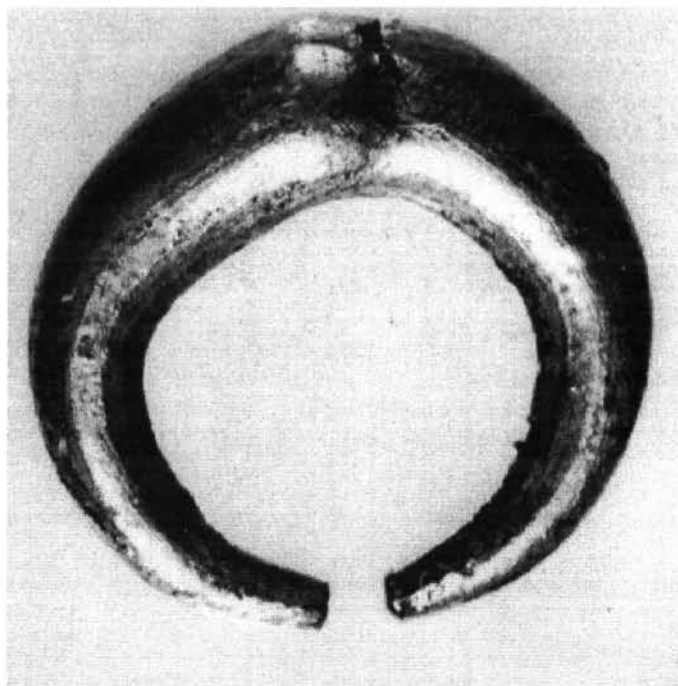
Apró, sárga és fehér színű „kásagyöngyök” a nyak körül, két-három sorban, szorosan. A sír bontása közben nagy részük elporlott, így rajz és fotó nem készült róluk.

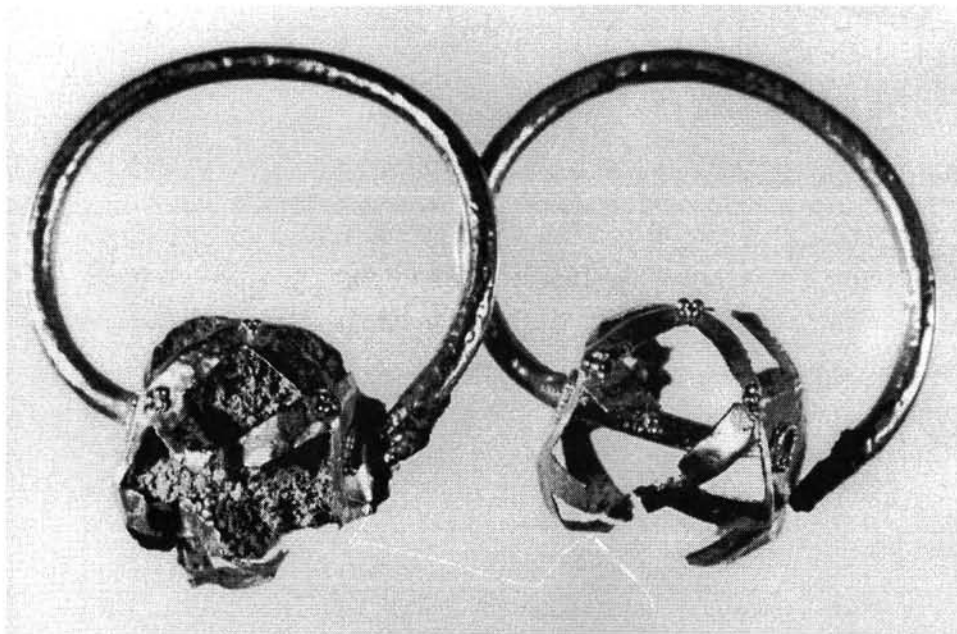
1. kép. 1–3. 1. sír. Ezüst övcsatok

2. kép. 1. sír.
Ezüst szíjvég

3. kép. 1. sír. Arany hajfürtkarika

4. kép. 1–2. 2. sír. Arany fülbevalópár

3. Fibulapár

Ezüstlemezből készült, félkorongos fejű fibulapár. Teljes hosszuk, a félkorongos fej közepén elhelyezkedő madárfejjel együtt 19,7 cm. A fej szélessége 7,5 cm, hossza 4,8 cm. A keskeny, rövid kengyel hossza 3,7 cm, szélessége 0,6 cm.

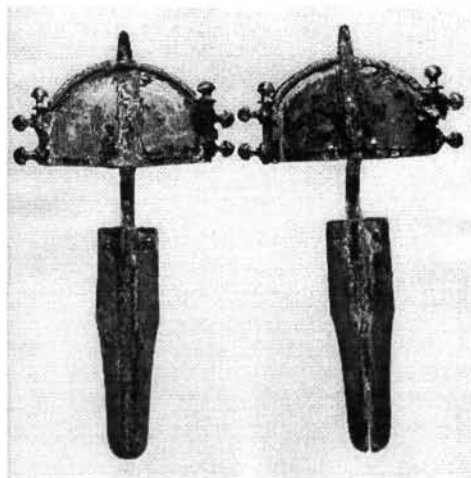
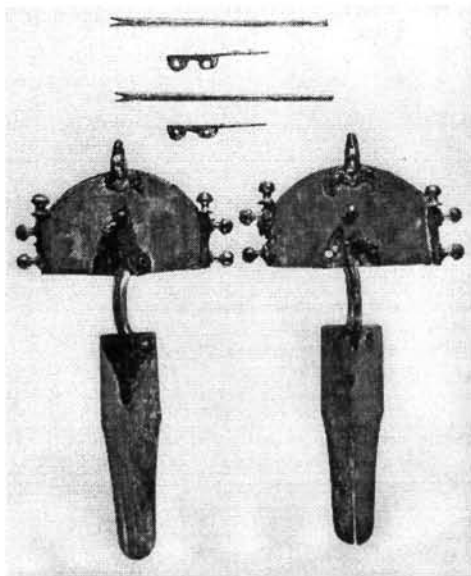
A kacsacsőre emlékeztető formájú láb méretei: hossza 10,6 cm, szélessége 1,8 cm.

A fejlap szélére 2,3 cm hosszú, 1 cm széles, tűzaranyozott, sűrű, vízszintes rovátkolással díszített merevítőlemez hajlítottnak rá. Ennek oldalán, illetve a tetején 3–3 öntött bronz, profilált gomb helyezkedik el. Méretük 1,3x0,9 cm, nem teljesen egyformák. A fejlap tetejéből bronzból öntött, majd kalapált, ugyancsak tűzaranyozással díszített madárfej nyúlik ki. Két kerek fejű bronzszegecs erősíti a fejlaphoz a hátracsapó madárszárnyakat imitáló, poncolt szélű, hátsó díszítőelemet. Az egyik fibula madarának rövidebb a csőre, és a fej mögötti, igen tömzsi díszítőelem éppen csak jelzi a szárnyakat.

A kengyel tövénél a fejlemezén csakúgy, mint a lábon, ívelt oldalú, palmettadíszes, valószínűleg aranyozott ezüstlemez díszítette a fibulákat. A lemezeket 3–3 szegeccsel erősítették föl. A kengyel középvonalán 0,3 cm széles, sűrű, vízszintes rovátkolással díszített, aranyozott szalag fut, 0,6–0,6 cm hosszan tapadva a fej, illetve a láb lemezére.

A fejlemez hátlapján, az alsó rész kivételével, 0,4 cm széles, aranyozott ezüstpánt fut körbe. A fibulák kétsoros rugószerkezete és tüje vasból készült, mindkettőre csak a rozsdanyomok utalnak. A tűt tartó elem 4,6 cm hosszú, elkeskenyedő. Szélesebbik oldalán 0,5, a kengyel felé eső végén 0,3 cm méretű. Keskenyebbik végén két fül található. Az elemet a fejlemezre szegeccsel és forrasztással erősítették fel. A szegecsfuratot a fej középvonalában, a kengyel csatlakozásától mérve 2,65 cm-re fűrták. Ha az elemet a fibulafej hátlapján képződött sekély benyomatba illesztjük, az elemet látható szegeccsetest-maradvány pontosan fedi a szegecsfuratot, vagyis annak ellendarabját képezi. A tűrőgázító kapcsot a fibulalábra a kengyel csatlakozásánál forrasztással erősítették fel. 1x1 cm méretű, szabad végét 0,5 cm-re visszahajtották, ebbe volt a tű bekapcsolható. Visszahajló végét lekerekítették. Az egyik fibula tűrőgázító kapcsa őrzi a vastű oxidját.

A fibulák alatti, 11 cm hosszú, 0,4 cm széles, félkör keresztmetszetű, egyik végén Y alakú, tűszerű alkatrész nem a ruhára való fölerősítést szolgálta, hanem a meglehetősen nagyméretű fibulalábat merevítette. Hasonlóképpen hátsó merevítésül szolgált a fejlemez hátlapjára forrasztott-szegeccsel tűtartó elem! Érdekeséggént megemlítendő, hogy az elemet készítő mester az alkatrész elkészítésekor mai szóhasználatlálva „selejtet” gyártott, ugyanis a szegecsfuratot félrefúrta, ami a merevítőelemnek éppen csak a szélét érinti, ezért a szegeccskötés nem volt tökéletes. Az elem fibulára szerelésének módja viszont éppen ebből a rosszul elkészített furatból állapítható meg egyértelműen. A fibulalábon és a merevítőelemen látható furatok csak úgy

5. kép. 1–2. 2. sz. Ezüst fibulapár

illeszkednek egymáshoz, ha az Y alakú szárai közé helyezzük a tüdőgázító elemet. A szegecselési helyek egyértelműen bizonyítják, hogy melyik elem melyik fibula alkatrésze volt (III. t. 1–2.) (5. kép 1–2.).

5. Gyöngyök

Hat darab gyöngy került elő a jobb oldalon viselt fibula alatt, a bordaív és a csigolyák között, félkörben elhelyezkedve. Lapított gömb alakú, sötétkék és zöld üvegpaszták, és egy hasonló alakú borostyán. Átm: 1,5 cm–3 cm (II. t. 3.) (6. kép).

6. Vaskés

Egyélű, rövid nyéltüskéjű vaskés, hegyével a lábak felé. M: 8 cm Sz: 2,5 cm (II. t. sírrajz).

7. Tükör

Fehérfém tükör, hátán bronz borítás maradványaival. Középen kis füllel, a belső kör és a tükörszél között 10 küllővel. A bal alkaron feküdt, hátlapjával felfelé, hegyével érintette a vaskés. A tükör összetörve került a sírba, de minden darabja megvan. Átm: 5,8 cm (II. t. 4.) (7. kép 1–2.).

8. Karperecek

Tömör ezüst ovális alakú karperecpár, kiszélesedő, egyesre vágott végekkel, a végeken hármás, körbefutó vésett díszítve. 8/1. Átm: 6,3x5,5 cm, profilkeresztmetszet 0,4 cm, a végeknél 0,5 illetve 0,6 cm. 8/2. Átm: 6,5x5,5 cm, profilkeresztmetszet 0,4 cm, a végeknél 0,5 cm (II. t. 5–6.) (8. kép).

9. Gyűrűk

9/1. Bronz pántgyűrű, téglalap alakú fejjel, a téglalapon körbefutó véseten belül négy lábú, hosszú farkú, ugró állatalkak vésete látható. A gyűrű pántjának hátsó fele hiányzik, a törés nem friss. A pánt átmérője 0,3 cm, a fej 0,5x0,7 cm (II. t. 7.) (9. kép 1.).

9/2. Ezüst, a fej felé szélesedő, a szélesedő részen három, egymástól eltartó bevéssett vonallal díszített pántgyűrű. Az össze nem érő pántokra hajdan ráforrasztották a követ tartó, felhajtott szélű rekeszt, mely a gyűrűről levált. A rekeszbe foglalt sárgásfehér kő(?) erősen porlad, a rekesz hiányos. Átmérője 0,3x0,9 cm, a követ tartó rekesz 1,4x1,2 cm. A rekesz magassága 0,4 cm (II. t. 8.) (9. kép 2.).

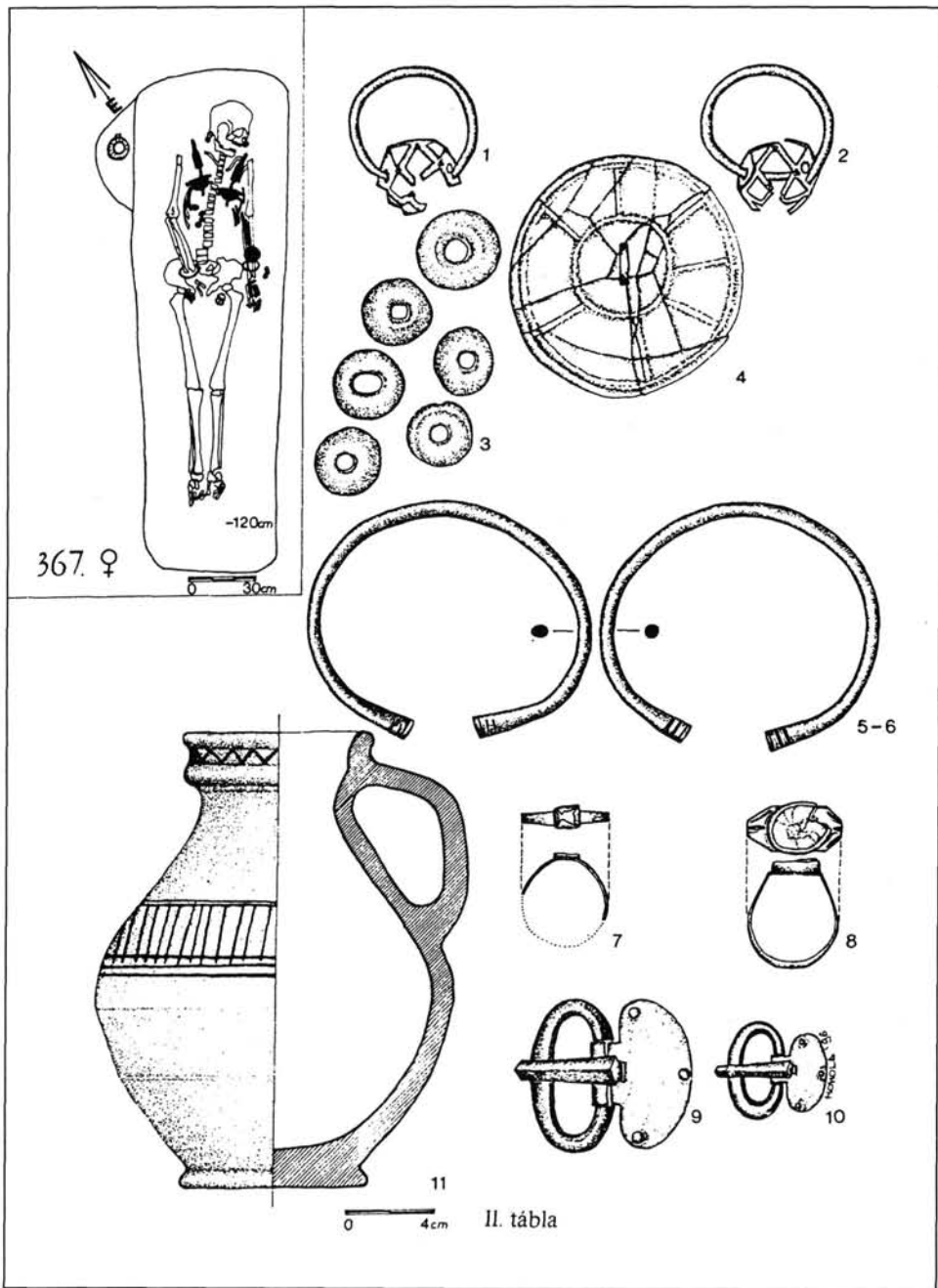
10. Övcsat

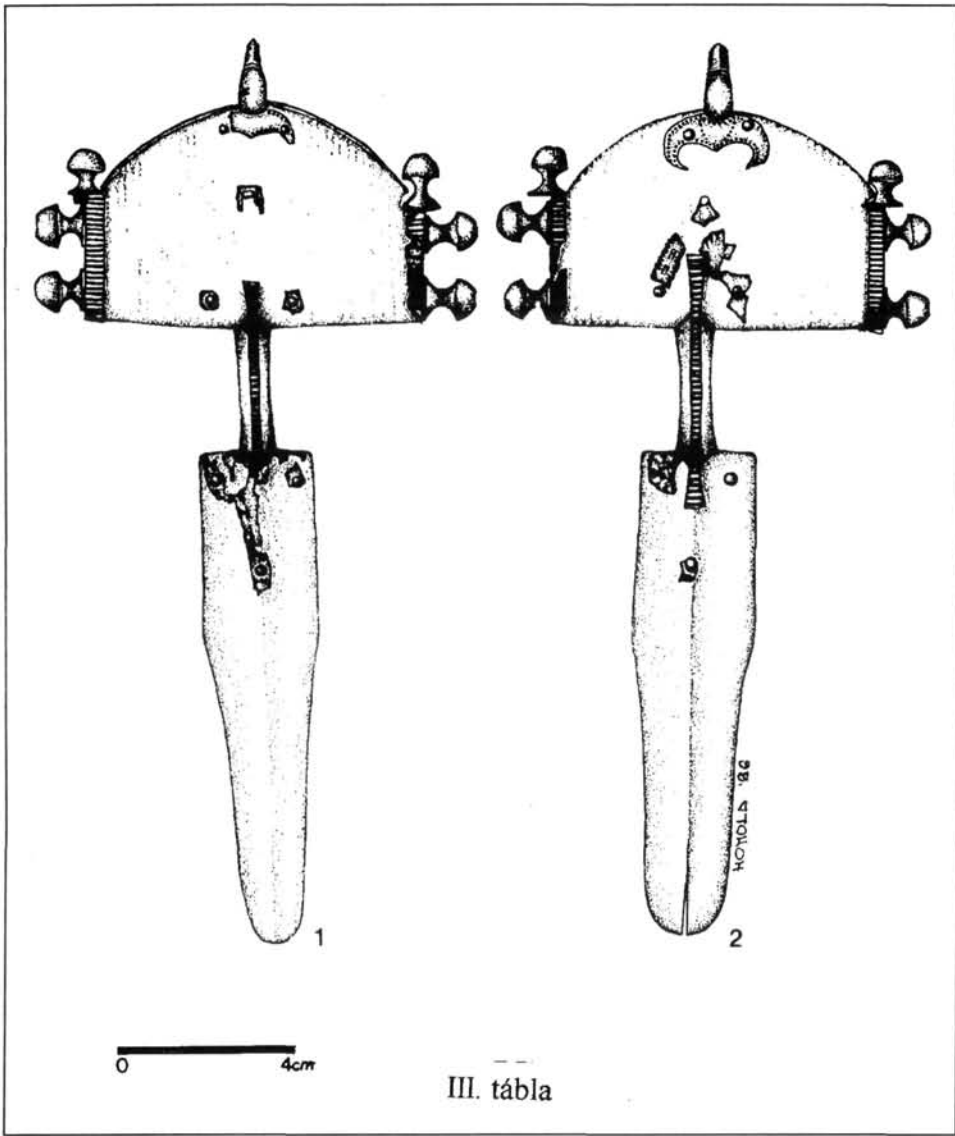
Öntött ezüst, félkör átmetszetű, ovális karikájú csattest, reáhajlő, éles középbordájú háromszög átmetszetű pecekkel. Az ovális, peremes szíjbefogó hátlapján visszahajlő része a csattestre hurkolódó füleknél lemezé vékonyodik, a hurkolásnál el is repedt. Három küpos fejű, elkalapált végű ezüstszegecs fogja össze a szíjszorító két lemezét. A szegecs hosszúsága alapján kb. 3 mm vastag lehetett az öv. H: 3,7 cm.

Az övcsat a bal combcsont és a medence ízesülésénél feküdt, kissé ferden, pecekkel a térdek felé. Az övet lecsatolhatták, vagy pedig egészen lazán, csipő alatt foghatta át a ruhát (II. t. 9.) (10. kép 1.).

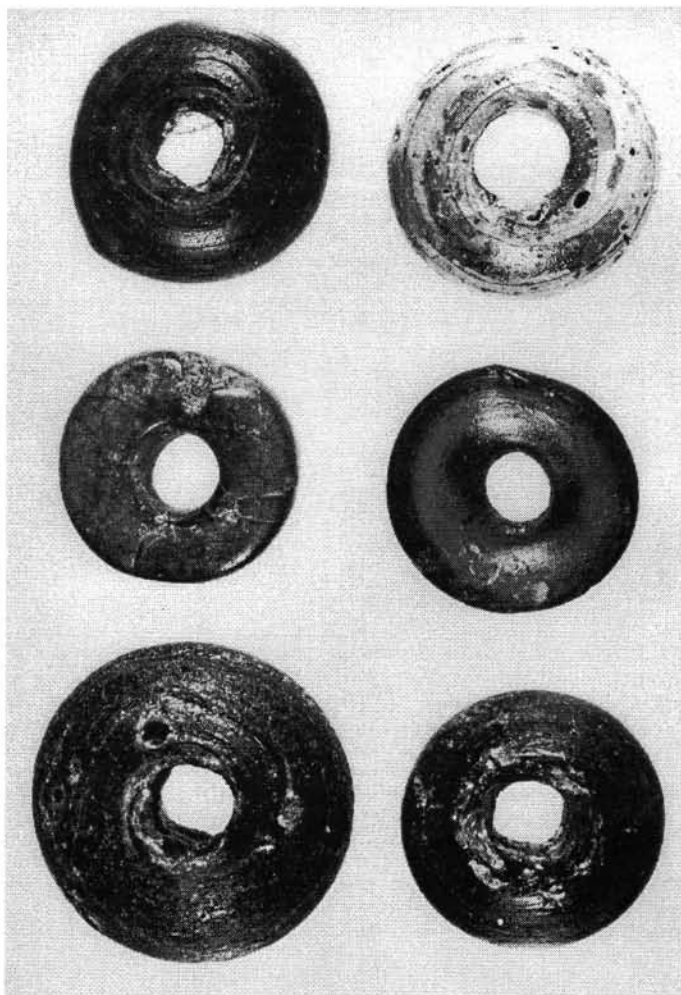
11. Ezüstcsat

Az övcsat kicsinyített mása, annyi eltéréssel, hogy az ovális szíjbefogó itt a hátlapon háromágú „koronaként” hajlik vissza, csúcsai hegyét üti át a három kis szegecs. Átm: 2,5 cm. A bal bokánál került elő, peckével balra (II. t. 10.) (10. kép 2.).

6. kép. 2. sír. Gyöngyök

12. Korsó

Világosszürke, rosszul kidolgozott anyagú, itt-ott nagyobb szemcséket hordozó, aszimmetrikus testű, murgai típusú korsó. Pereme alatt besimított, meredek hullámvonaldísz fut körbe, vállán 1,5 cm-es sávban függőleges besimítás, hasán, a profilált fül csatlakozásánál egymástól 3 cm távolságban két, körbefutó besimított sáv között szabálytalanul, sűrű közökben függőleges, besimított vonalak láthatók. M: 21 cm (II. t. 11.).

A korsó a sír felszedése után két héttel került elő, amikor a nyitva maradt sírgödör fej felőli jobb oldala megrepedezett és leszakadt. Egy kb. 40x40 cm-es fülke bukkant így elő, benne a korsón kívül még néhány (valószínűleg) báránycsontot találtunk.

A sírfal a leszakadt oldalon is ugyanolyan egynemű anyagú volt, mint az egész sír betöltése maga. A sírok ásásakor nem borította a dombot a ma is vékonynak mondható humuszréteg, ez lehet a magyarázata annak, hogy nem talákoztunk a beásások foltjaival.

A 427. objektumszámot kapott sírt a továbbiakban 3. számú sírként említjük.

7. kép. 2. sír. Tükör

3. sír

110 cm hosszú, 50 cm széles, ÉK-DNy tájolású gyermeksír. 80 cm mélységben hátán nyújtott helyzetben fekvő, feltűnően nagy koponyájú, görbe lábú, 2–3 éves gyermek vázának közepes megtartású maradványai kerültek elő.

Leletek:

1. Ezüst hajfűrtkarika

Az 1. számú sírban előkerült, aranyból készült hajfűrtkarikához hasonló méretű, a koponya bal oldalán feküdt. Még az ásatás idején, a leletek csomagolásakor elveszett.

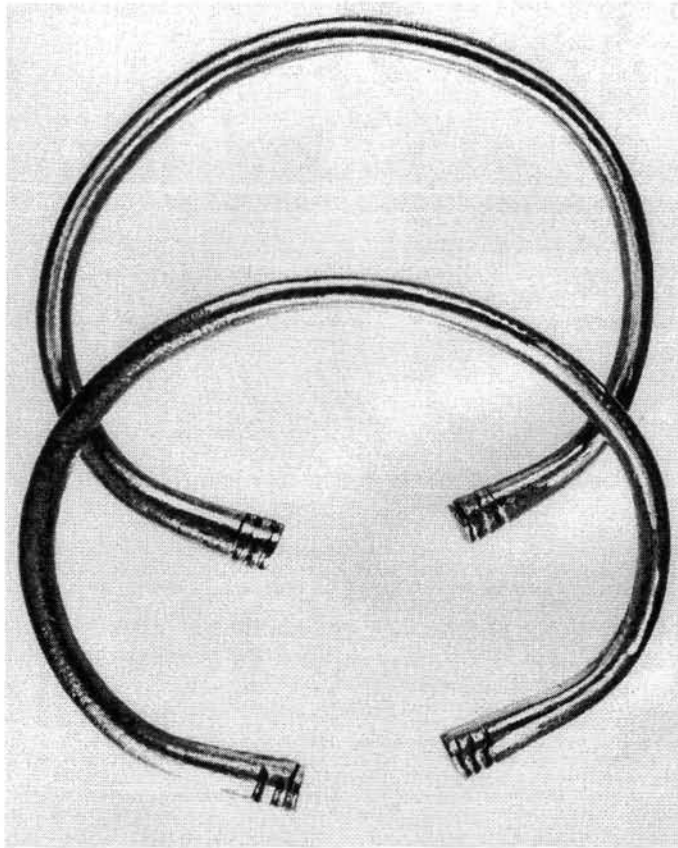
2. Edény

Világosszürke, kissé szemcsés anyagú, középen hasasodó kis csupor. Belsejében erősen, kívül elmosódottabban látszanak a korongolás hornyolatai. Egyenesre vágott pereme enyhén kihajlik. M: 9,5 cm (I. t. 1.)

A sírcsoport az előző, 1994-es ásatási szezonban, a 6. számú lelőhelyen megtalált *Csörsz-árok* szakasz közvetlen közelében, attól É-ra feküdt.² A 6. számú lelőhelytől 3 km-re Ny-ra, a 3. számú lelőhelyen ugyan nem találtunk a *Csörsz-árok*kal, de kiszertezett irányát tekintve itt is a közelében, és tőle É-ra került elő egy magányosnak tűnő, torzított koponyás női sír. Ennek sírfoltja halovány, szürke foltként jelentkezett. A közel két méter mélyen fekvő halottnak a nyakát szorosan körülölelő, apró fehér és sárga gyöngyökből álló, legalább ötsoros füzéren kívül más melléklete nem volt. A sírt Ny–K tájolásban ásták, benne arccal K-nek feküdt a halott. Sírrablók nem bolygatták.³

² Az ároknak csak nagyon keskeny sávja esett az autópálya nyomvonalába. Patay Pál szíves szóbeli, helyszíni közlése szerint a fentebb említett, ún. katonai tóhoz bekötő, általa felfedezett szakasz folytatása.

³ 19. számú sír, M3-as, 3. számú lelőhely, Lovász Emese feltárása. Közöletlen.

8. kép. 2. sír. Ezüst karperecpár

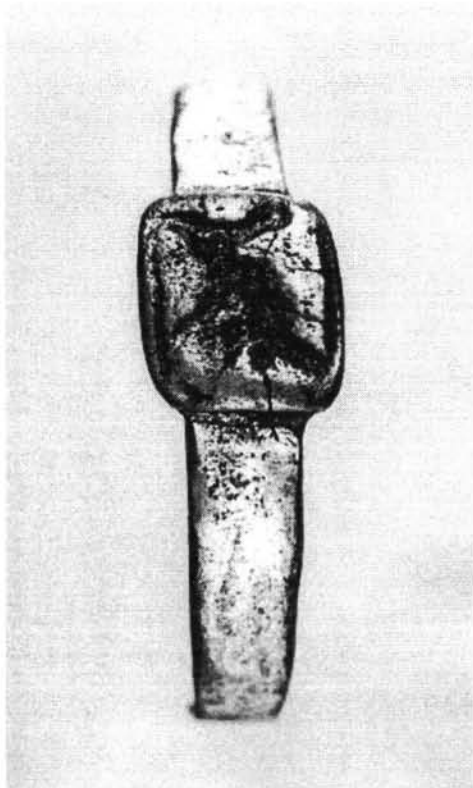
Nem így azt az öt, szorosan egymás mellé ásott, ugyancsak Ny–K tájolású, igen mély sírt, melynek mindegyikében a sír Ny-i, koponya felőli végében találtuk meg a minden bizonnyal férfi vázrészeket. Kétélű vaskard töredékeit, és duplasoros, díszített csontfésűket hagytak csak az összedobált csontok között.⁴ Duplasoros csontfésűvel, ovális csatkarikájú bronzcsattal eltemetett férfi sírját tártuk fel a 17. számú lelőhelyen is, a *Csörsz-árok*tól néhány méterre É-ra.⁵

Egy újabb, 5. századi temető 8 sírja került elő, meglehetősen nagy távolságban egymástól, *Mezőkeresztes* határában. A két felnőtt sír mintegy 130 méterre helyezkedett el egymástól, mindkettő bolygatott volt. Néhány lelet elkerülte a sírbrólok figyelmét: duplasoros csontfésűk, murgai típusú korsó, aranyozott ezüst, ötujjas, üveg- és almandinbetétes fibulapár, valamint a bolygatatlan gyermeksírok jelzik egy 5. századi, kisebb település, közösség létét.⁶

⁴ Ugyancsak a 3. számú lelőhelyen, mely a Mezőkövesdről Egerlővő felé vezető út mellett található. Közöletlenek.

⁵ A 17. számú lelőhely Gelej és Csincse közigazgatási határán, a Csincse patak gátjától K-re 600 m-re található. Közöletlen.

⁶ *Wolf Mária–Simonyi Erika*: Előzetes jelentés az M3-as autópálya 10. lelőhelyének feltárásáról. Somogyi Múzeumok Közleményei 11. 1955. 9–11. 17–18. rajz.

9. kép. 1. 2. sír. Bronz pántgyűrű

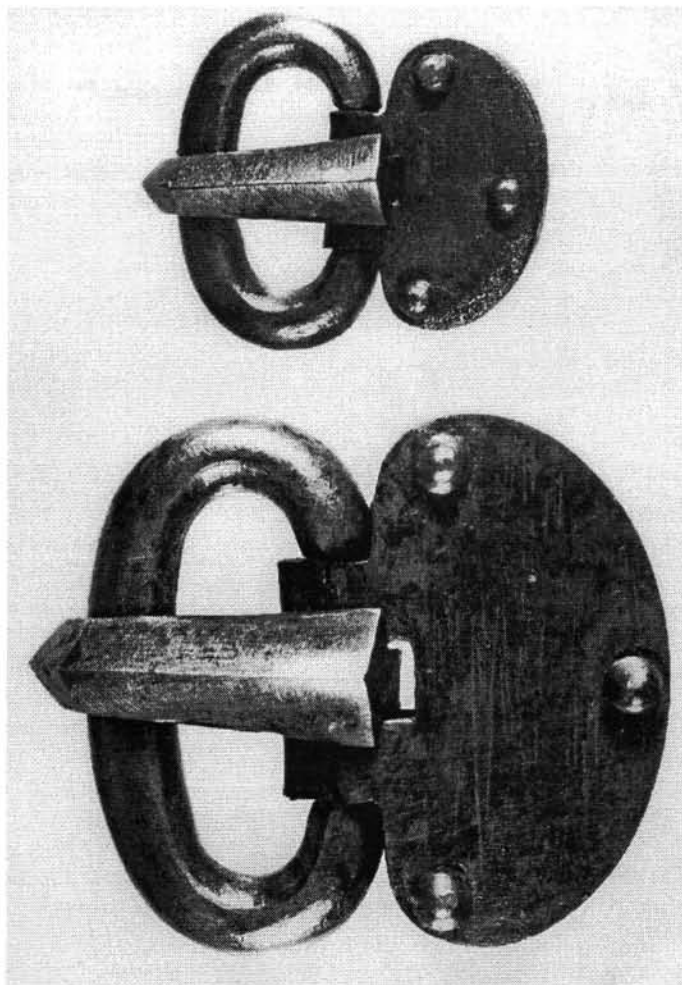
9. kép. 2. 2. sír. Ezüstgyűrű

9. kép. 2. sír. Ezüstgyűrű rekeszbe foglalt kőve

Az imént említett leletek a legújabb kutatások eredményei, az M3-as autópálya nyomvonalán, egymástól csekély távolságban. Különös szerencse folytán a nyomvonal ezen a szakaszon szinte „követi” a *Csörsz-árkot*, így tapasztalhattuk, hogy az általunk feltárt temetőketemkezések mind a *Csörsztől* É-ra kerültek elő, kis távolságban.⁷ A szarmata sánc puszta léte is igazolja, hogy építésének idején tőle É-ra idegenek éltek. Szerepe azonban a későbbiekben megváltozott, az 5. században bizonyos népcsoportok számára D-ről jelentett határt, és védelmet. Területünkön a szarmata megszállás határa nagyjából a *Csörsz-árok* vonaláig terjedt.

⁷ Garam É.–Patay P.–Soproni S.: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. RégFüz Ser II No. 23, 1983.

10. kép. 1–2. 2. sír. Ezüst övcsat és bokaszíjcsat

A korai szarmata leletek lépik csak át ezt a határt, a későbbi anyag „visszahúzódni” látszik a sánc mögé.⁸ Mócsy András 294 utánra,⁹ Soproni Sándor 322 utánra keltezi a sánc építését.¹⁰ A több szakaszban történt építés bizonyítéka lehet a *Mezőkövesd–Szentistván–Mezőkeresztes* határában meglévő legalább két, egymással párhuzamos sánc is. Az 1960-as években megindult sáncutatás (terepbejárás, sáncátvágás) idő és pénz hiányában nem tudta tisztázni az építés idejének meghatározása szempontjából igen fontos sánc- és környezete kapcsolatát. *Csincse* határában, ahol 1994-ben a *Csörsz* egy szakaszát át is vágtuk,¹¹ szarmata település házait és gödreit, 400-nál több objektumot

8 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szarmata kori leleteket K. Végh Katalin gyűjtötte össze. K. Végh K.: Szarmata kori leletek a miskolci Herman Ottó Múzeumban. (Sarmatenzeitliche Funde im Herman Ottó Museums von Miskolc) HOMÉvk. X. 1971. 87–114.; Kiegészítése: *Lovász Emese*: Adatok Észak-Magyarország római kori történetéhez. JAMÉ XXX–XXXII. 1987–89. 31–46. 8. kép.

9 Mócsy András: Pannónia a késői császárkorban. Bp. 1974. 98–101.

10 Soproni Sándor: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Bp. 1978. 113–137. 91. térkép

szát át is vágtuk,¹¹ szarmata település házait és gödreit, 400-nál több objektumot tártunk fel, az ároktól pár méterre É-ra. A nagy mennyiségű leletanyag rendszerezése, restaurálása utáni feldolgozás bizonyára sok új adattal és bizonyítékkal szolgál majd a sokat vitatott kérdésben.¹²

A szarmata és a sáncon túli „idegenek” leletanyagát térképen megjelenítve észleltük, hogy bár a *Tisza* vonalában sűrűn sorjáznak a szarmata lelőhelyek (Tiszavalk, Tiszadorogma, Ároktő, Oszlár), a *Sajó* torkolatán túl ez a sorozat megszűnik. A *Sajó*, a *Hernád*, a *Takta* folyóvölgyeiben, a *Tiszakanyarban* és a *Bodrog* mentén a germán jellegű leletanyag jelentkezik.¹³

A két települési tömb közötti kevés átfedés az egymás közötti, illetve a római közvetítéssel történő kereskedelem következménye is lehet. A *Barbaricumon* át vezető római kereskedelmi út *Aquincumból* kiindulva *Hatvanon* át nagyjából *Miskolc* irányában vezetett. Bizonyítéka a *rákospalotai genio commercii* oltár,¹⁴ az út mentén előkerült római importtárgyak, a késő római őrállomás megléte *Hatvan–Gombospusztán*.¹⁵ Ebből az útból ágazott le a *Sajó* és a *Hernád* völgyén át az É felé vezető kereskedelmi út,¹⁶ meghosszabbítása pedig *Mezőkeresztes–Muhi–Szerencs–Tokaj* irányában haladt. *Tokaj* volt az egyetlen megfelelő tiszai átjáró a Bodrog, a Tisza, és a Taktaköz mocsarai között. Ezt megerősítik a *Tokaj* környékén előkerült leletek: római fibula, egy bronzcsíptető, három súly, közülük az egyik ezüstberakásos felirattal.¹⁷

A római kereskedelem legbiztosabb mutatói a pénzletek. *Miskolc–Régi katonai gyakorlótér* lelőhelyen 115 db-ból álló, edényben elrejtett kincs (a legkésőbbi érem kibocsátási éve 193) már az idegenek támadását jelezheti. *Szirma–Fáskert* lelőhelyen két-élű vaskard, lándzsák, ezüst, lemezes fibulák jelzik a germán jelenlétet, már 254 és 361 között vert római pénzsekkel: *Gallienus, II. Claudius Gothicus, Diocletianus, I. Constantinus, I. Licinius, II. Constantinus, I. Constans* veretei voltak a sírokban.¹⁸

A 2. század végi viktovál–vandál betelepedés nyomát őrzi a *tiszaladányi telep*: gazdag kerámiaanyaga erős *Przeworsk*-hatást mutat.¹⁹ A szarmata sánctól a 4. század közepéig harmadától fenyegeti előrenyomulásával a *gepidák* népe, akik ellen a védmű minden bizonnyal eredetileg is épült. A *tiszaladányi* telep pusztulását a házak feltárásakor észlelt vastag hamuréteg jelezte. Az egyik félig betöltődött gödörben sebtében, de mégis tisztességgel eltemetett két halottat találtunk. Miután szűk volt a nem erre a célra ásott gödör, a halottak feje előrebukott, lábfejük visszatűrődött. Melléjük helyezték azonban a

11 *Fischl Klára*: Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsen. Somogyi Múzeumok Közleményei 1995. 33–46.

12 Ároktő, Tiszadorogma, Tiszakeszi gazdag leletanyaggal: a legutóbbi aranyfibulás, késő szarmata lelet Ároktő–Szivárgócsatorna. *Lovász* i. m. 32–34. 3–4. kép.

13 Terepbejárások eredményei Tokaj, Tiszaladány, Tiszatardos, Csobaj környékén. HOM Adattár.

14 *Gabler Dénes*: Terra sigillaták a Kelet-Pannoniával szomszédos Barbaricumban. A barbaricum importjának néhány kérdése. Sigillaten im Ostpannonien benachtbarten Barbaricum. *AE* 95. 1968. 211–242.

15 *Soproni Sándor*: Késő római katonai őrállomás Hatvan-Gombospusztán. Spätromische militärische Station in Hatvan-Gombospusztá. *Dolgozatok Heves megye múltjából*. Eger, 1970. 17–29.

16 *Salamon Á.–Török Gy.*: Funde von No-Ungarn aus der Römerzeit. *Folia Archaeologica* 12. 1960. 145–171.

17 A N. Múzeumi Régiségtár gyarapodása az 1896-ik évi harmadik évnegyedben. *AE* 16. 1896. 442–444.

18 *K. Végh Katalin*: Régészeti adatok Észak-Magyarország I–IV. századi történetéhez. *Archäologische Beiträge zur Geschichte Nord-ungars im I–IV. Jahrhundert n.Z.* HOMÉvk. XIII–XIV. 1974–75. 65–129.

19 *Lovász Emese*: Császárkori telep Tiszaladányban. HOMÉvk. XXX–XXXI–2. 1993. 59–88.

lándzsát, vas- és csonteszközeiket. A támadók közül elesett két harcosnak adhatták meg így társaik a végtisztességet.²⁰

A *hunoknak* a Kárpátok külső övezetében való megjelenése területünkről a *vandálok*, és a hozzájuk csatlakozott *gepida* néptörzsek menekülését eredményezte. Az itt maradt gepidákat az 5. század első évtizedében hódoltatták meg az osztrogótok, maguk is hun alattvalók. A „leigázott” gepidák D-re húzódva kezdték elfoglalni a vandálok által elhagyott telepeket, így Tiszaladányt is, előrenyomulva egészen a Hernádig.²¹ Hozzájuk köthetők azok a Tisza mindkét partján megjelenő teljesen új leletanyagot tartalmazó temetők, melyekben azonos, vagy nagyon hasonló rítus szerint, ugyancsak hasonló viseleti tárgyakkal és mellékletekkel temették el a halottakat. Tiszadob-Sziget,²² Tiszakarád-Inasa,²³ Tiszavalk.²⁴

Legfeltűnőbb a fegyverek megjelenése a férfisírokban: nehéz, kétélű kardok, lándzsák, vas pajzsdudorral felszerelt pajzsok. Utóbbiak 400 körüli feltűnésük után a gepidáknál terjedtek el leginkább.²⁵ A női sírok viselete a valóságban, és átvitt értelemben is tarkább képet mutat. Sok színes gyöngyöt viseltek nyakláncként és a ruha különböző részein fölvarrva, szoknya és nadrág viseletére is engedve következtetni. A ruhát bronz- vagy ezüstcsattal ellátott övvel is átfogták, de előfordult az övről lecsüngő gyöngyfűzér is.²⁶ Viseltek gyöngyökkel kivarrott tarsolyt, de használták még a púposhátú csontfésűt is. (Tiszakarádon az egyetlen példány férfisírból került elő, valószínűleg tarsolyból, tűzkészséggel, és egy római pénzzel együtt).²⁷ Jellegzetes ékszerük volt a ruha összefogására, néha övcsattal együtt előfordulva a félkorongos fejű, kisebb méretű ezüstlemez fibula, mely a *Kárpát-medencében* a 376-ban megszakadt *vizigót* lemezfibula-divat egyenes folytatása.²⁸

A sírokban többnyire egyesével fordul elő a kerámiamelléklet, az edények szármata és csernyahovi hatásúak, feltűnnek a korongolt, szürke agyagpoharak.

A nőknél előforduló koponyatorzítás divatja (*Tiszakarádon* három sírban is) a keletről csatlakozott idegenekhez, az *alánokhoz* kapcsolható, csakúgy, mint a szín pompás gyöngyös viselet. Tiszakarádon egyetlen töredék formájában megjelenik a *tükör* is.²⁹

A valóságos *hun* fennhatóság 424 körül következett be a gepidák számára. A Ruga nagykirály által a Körösöktől D-re fekvő Alföldre helyezett fejedelmi székhely eléggé

20 Lovász i. m. 1992. 6–7. rajz.

21 A gepidák történetéről: *Bóna István*: A honfoglalás előtti kultúrák és népek. Szabolcs-Szatmár megye monográfiája I. 1993. 108, 115.; *Bóna I.*: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. 1986. 69–76.; *Bóna I.*: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993.; A középkor hajnala. A gepidák és a longobardok a Kárpát-medencében. Budapest, 1974.; Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. Germanen, Hunnen und Awaren, Schätze der Völkerwanderungszeit. 122–124.

22 Tiszadob-Sziget: *Istvánovits Eszter*: Das Gräberfeld aus dem 4–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. Acta ArchHung 44, 1992.

23 Közöletlen, előzetes jelentés: *Lovász Emese*: A tiszakarádi germán temetőről. Régészeti kutatások Északkelet-Magyarországon. Miskolc, 1987. 10–14. 1–2. kép.

24 Tiszavalk: *Éva Garam-Andrea H. Vaday*: Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk. ComArchHung 1990–91. 191–219.

25 *Bóna István*: Az újhartyáni germán lovassír. AÉ 88, 1971.; *Tejral, Jaroslav*: Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit. Peregrinatio Gothica, in. Archaeologia Baltica VII. Lódz 1986. 175–238.; *Istvánovits Eszter-Kulcsár Valéria*: Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső Kárpát-medencei Barbaricumban. JAMÉ XXX–XXXII. 1987–89. 47–96.

26 *Lovász Emese*: Újabb adatok a római és a hun kori női viselethez. HOMÉvk. XXVII. 1989. 501–511.

27 19. számú sír, közöletlen.

28 *Bóna István*, SzSzBmM I. 111.

29 14. számú sír, közöletlen.

közel volt ahhoz, hogy a fejedelmi udvart követő és vigyázó „elit” alakulatok a régi gepida arisztokrácia végzetét jelentsék.³⁰ A hunok azonban nem szállták meg a gepida területeket, sőt szemet hunytak a határok kiterjesztése fölött, de elképzelhető, hogy segítették is azt. Az Alföldön élő, földművelő és állattenyésztő lakosság a következő évtizedekben hun fennhatóság alatt lévő gepida urai felügyelete alatt és hasznára végezte dolgát, és élte megszokott életét. A területünkön ettől az időtől feltűnő *hun* tárgyak inkább csak a hunok hatására utalnak.

Hejőkeresztúr közelében, a mezőcsáti út jobb oldalán nyitott homokbányában hamvasztásos sír leleteit mentette meg 1958-ban Kalicz Nándor. A kurgánszerű halomnak meghatározott dombon – 80 cm-es mélységből kerültek elő az égett csontok, mellettük egy arany és egy ezüst hajfűrtkarika, 2 db edény, 25 cm távolságban egy bronz kolomp volt. Kerek csatkarikájú, megnyúlt peckű ezüstcsat, és egy fűzfalevél alakú arany csüngő tartozott még a sírhoz.³¹ *Palkonyán*, (Tiszapalkonya, Hőerőmű lakótelepének építéskor, ma Tiszaújváros) ÉÉNy–DDK irányítású, csontvázas, padmalyos sírban három vascsat, közülük kettő jellegzetes, hosszú, lehajló bronzpecekkal, ennek tövén négyszögletes pajzs alakban X alakú bevágással, és egy töredezett, hiányos tükör került elő. Ün. *nomád tükör*, hátlapján kis füllel, a szél és a belső kör között 12 bordával.³² A *Szirmabesenyőn* É–D irányításban, kétélű kardjával, törével eltemetett harcos alacsonyabb rangú, hun szolgálatban álló tiszt lehetett. Torzított koponyája utal arra, hogy nem volt „született hun”. A sírt magányos temetkezésként tartja számon a kutatás, a helyszínelési jelentések azonban arról számolnak be, hogy még két, hasonló tájolású sír került elő a fegyveres férfisírtól 15–20 méter távolságban.³³

Kistokajban a hunok szolgálatában magasabb rangot elért férfi és asszonyának temetkezése került elő, nem hiteles körülmények között, homokbányászaskor. A leleteket röviddel egymás után hozta be a Herman Ottó Múzeumba, és adta el a lelő-körülményekről csak nagy rábeszélésre nyilatkozó „becsületes megtaláló”. Az almandinbetétes aranylemezes csat, a díszetlen lemezű ezüst csizmacsat, és a jó minőségű, besimított díszítésű korszó valószínűleg egy sírból származott. Másodszorra hozta a találó a tűzaranyozott cikádafibulákat, a szorítólemez nélküli ezüstcsatot, a félhold alakú szegecsekkel. A helyszíni szemle során a síroknak az időközben tovább művelt homokbányában már csak a körülbelüli helyét tudta megmutatni. A tél beállta miatt csak a következő év tavaszán került sor leletmentésre. Ekkor, nem messze az említett síroktól melléklet nélküli, bolygatatlan gyermek sír, és egy feldúlt női sír került még elő.³⁴

Mindezen körülmények, és a szirmabesenyői sír is arra utalnak, hogy a „magányos temetkezés” meghatározás többnyire nem helytálló. Sajnos, a *szirmabesenyői, kistokaji* és a *hejőkeresztúri* homokbányák helyén ma már hétvégi telkekkel körülvett tó található, így ezeken a helyeken tovább már nem lehet kutatni.

A gepidák fölé átmenetileg helyezett hun vagy alán vezetők, és az újonnan kialakult gepida arisztokrácia férfiviseletéről szükséztlenül vallanak a régészeti leletek. A kisebb udvarházakhoz köthető családi temetőikben csak a pompás, sőt hivalkodó gazdagságot tükröző viseletben eltemetett nők és gyermekek nyugodtak. Ezen nemesasszonyi sírok jellegzetes ékszere a már funkcióját veszített, szinte izléstelenül nagyméretűvé vált

30 Bóna István, SzSzBmM I. 110.

31 *Csallány Dezső*: Hamvasztásos és csontvázas hun temetkezések a Felső-Tisza-vidéken. HOMÉvk. II. 1958. I. t. 1–4, II. t. 1–1a–1b, 2–3.

32 *Csallány Dezső*, HOMÉvk. II. 1958. I. t. 8.

33 *Megay Géza*: Hun–germán sírleletek a Borsod megyei Szirmabesenyőről. AÉ 1952. 132–133.

34 HOM Adattár, Kistokaj.

ezüstlemez fibulapár. A fibulák, és az ugyancsak jellegzetes kísérőleletek keltezése nehéz, hiszen mint *divatcikkek*, legalább két évtizeddel túléltek a hunok bukását. Legkésőbbi változataik éppen a *gepida nemesség* hunkor utáni, délebbre költözésének bizonyítékai. „Maga a divat azonban annyira pöffeszkedően újjazdag, hogy kialakulása csakis a hun korra tehető”.³⁵

A lemezfibulák kifejlődését és elterjedését már a századfordulón pontosan meghatározták. A *Pontus-vidéken*, a római provinciális fibulák hatására alakult ki a félkörös fejű és rombikus lábú germán fibula, melynek legkorábbi példányain a rombusz formájú láb mellett még megvan az aláhajtott láb. A félkör alakú fej a rugószerkezet elrejtésére szolgált, szinte a kezdetektől tág lehetőséget adva a változatos díszítési formáknak. A *Szentistván* határában előkerült gazdag női temetkezés a magyarországi, 5. századi leletanyag jellegzetes csoportjához, az ezüstlemezes fibulák köréhez tartozik.

Nagyszámú párhuzama közül a *Tiszalökön* 1948-ban előkerült síregyüttes térben és időben is közeli.

A sírlelet egyben jól példázza a többi „nemesasszonyi” temetkezés előkerülési körülményeit. Hiába temették titokban, félreeső helyen a páratlan ékszerek tulajdonosait: 1500 évvel később az újkori földmunkák, vagy a homokbányászás lett feldúlásuk oka.³⁶ A *szentistváni lelet* legnagyobb jelentőségét az adja, hogy szerencsés körülmények következtében hiteles feltárás során került elő. A *tiszalöki* sírt a találók elmondása szerint rekonstruálták, hasonlóképpen a *Mádon*, építkezés közben előkerült sírt. ÉNy–DK irányításban, 170–180 cm mélyen feküdt, csontjai teljesen elkorhadtak. A találók szerint a csontváz lábánál egy kétfülű edény volt, melyet széttörtek. A leleteket a Magyar Történeti Múzeum Régészeti Osztályára küldték, de eredeti helyzetükről a helyszíni szemlén már nem tudtak felvilágosítást adni.³⁷

A hazai kutatás a *tiszalöki* és a *mádi* leletek előkerülésekor kezdett foglalkozni a lemezfibulákkal. Kifejlődésük területének, és elterjedésüknek meghatározása mellett helytállónak tekinthető az a megállapítás is, mely szerint a *Pontus-vidék* ötvösműhelyeiben kezdték ezeket a fibulákat aranylemezekkel borítani, sokszínű ékkőberakással és granulációval díszíteni.³⁸

Az ezüstlemez-fibulákkal korábban legbehatóbban foglalkozó *Beninger* megállapításával, aki szerint a pontusi emlékanyagból elkülönített lemezfibulás emlékcsoport a *nyugati gótokhoz* köthető, már a *tiszalöki* és a *mádi* anyagot feldolgozó *Kovrig Ilona* sem értett egyet. Felismerte, *Párducz Mihály* nyomán, hogy *Erdély* jól ismert nyugati gót leletanyaga nem jelentkezik *Magyarországon* nagy számban. Az akkoriban újdonságnak számító *malajdoki* temetőben a gót hatást tükröző tárgyak: fibulák, csatok nemzetközi divatcikkeknek számítanak, nem gót közvetítéssel jutottak ide.³⁹ A *marosszentannai* temető anyagával való összevetéskor megállapította, hogy az ezüstlemez-fibulás sírok edényei, az a kevés, ami akkor ismert volt, és a marosszentannaiak *semmilyen hasonlóságot nem mutatnak*. Nem fordultak elő a marosszentannai temetőben nagyméretű lemezfibulák,

35 *Bóna István*, SzSzBmM I. 112.

36 *Kovrig Ilona*: A *tiszalöki* és a *mádi* lelet. AÉ 78, 1951. 113–120, 42–44. t.

37 *Kovrig Ilona*, AÉ 78. 1951.

38 A lemezfibulák kutatástörténetéhez: *Salin, B.*: Die altgermanische Thierornamentik. Stockholm, 1904.; *Beninger, E.*: Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa. Mannus Bibl. 51, 1931. 15–31., 125, 130.; *Bierbrauer, V.*: Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts. In: Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Wien, 1980. 131–142.; *Ambroz, A, K.*: Drevnosztyi eposi velikovo pereszelenyija narodov V–VIII. vekov. Szovjetszko–vengerszkij szbornyik. Moszkva, 1982. 107–121.

39 *Párducz Mihály*: Der gotische Fund von Csongrád. Dolgozatok, Szeged XIV. 1938. 124–138.

ellenben a magyarországi lemezfibulás együttesekben sincsenek meg a Marosszentannára oly jellemző púposhátú csontfésűk. Felismerte, hogy a sima ezüstlemez-fibulák nem választhatók el élesen az arannyal borított, ékköves példányoktól. Példaként hozta a *szilágysomlyói II. kincs* némely fibulájának alakját és szerkezetét, sőt a díszítés beosztását is: egyes daraboknál a fej- és a láb háromszög, illetve félkör alakú rekeszmunkáit, a már itt is meglévő merevítőléceket.⁴⁰ Felismerte a sugaras hátú bronztükrök (nomádtükrök) jelentőségét, mely az akkor ismert magyarországi leletek közül hétben fordult elő. Az a tükrök, mely a kaukázusi sírokban leginkább az 5. századtól került elő. Ez utóbbi körülményt jelentősnek tartotta a lemezfibulás csoport időrendje szempontjából. Újabb érvként említette, hogy ezek a tükrök hiányoznak *Marosszentanna* gót sírjaiból, és nincsenek meg a *spanyolországi nyugati gót* anyagban sem.

A kutatás hiányosságait is magán hordozó elterjedési térkép alapján három csoportot vélt elkülöníthetőnek: a *keleti csoportban* a fibulák minden fejlődési szakasza mellett kevés változatban fordultak elő a kifejtett példányok. A *középső csoportban* (*Közép-Európában*) előforduló fibulák magukon viselik a pontusi, az ékköves fibulák hatását, de már megjelenik rajtuk késő római provinciális elemként az ékvágás és a csavart indadisz. A harmadik, a *nyugatra* eljutott példányokon az előző hatások már alig érvényesülnek, a fibulák stílusa letisztulni látszik, díszítésük szinte egyféle elemre korlátozódik.

A *Felső-Tisza-vidéken* előkerült, egymáshoz közeli lemezfibulás leletekben *egy népcsoport asszonyainak* temetkezését sejtette *Kovrig Ilona*. A leletek többségénél előforduló ékvágásos és csavartindás csatok, a sugaras hátú tükrök, a *szilágysomlyói kincs* körével kimutatható rokonság, valamint a leletek időrendje és földrajzi elhelyezkedése alapján azt is megjegyezte, hogy mindez nem kedvez a *nyugati gótok* hagyatékával való azonosításnak. Felvetette a *gepidák* esetleges szerepét, de ennek tisztázáshoz azok 5. századi emlékanyagának felgyűjtését tartotta szükségesnek.

A *tiszalöki* és a *mádi* lemezfibulás leletek előkerülése idején a következő „felső tiszai” párhuzamok voltak ismertek: Balsa;⁴¹ Barabás (a korábbi irodalmakban Mezőkaszony);⁴² Székely;⁴³ Szendrőlád;⁴⁴ Heves megye (Maklár?).⁴⁵ További párhuzamokként említette *Kovrig Ilona* a következőket: Csongrád;⁴⁶ Bakodpuszta;⁴⁷ Csorna;⁴⁸ (ez

40 *Fettich Nándor*: A szilágysomlyói II. kincs. Der zweite Schatz von Szilágysomlyó. ArchHung VIII. 1932. XVIII. t. 1–2, XXII. t. 2, XXV. t. 1.

41 Beninger, E.: Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa. Mannus Bibl. 51. Leipzig, 1931. 17. 3. kép.

42 Mezőkaszony-Kosino-Koszinov. *Hampel József*: Alterhümer des frühen Mittelalters in Ungarn III. Braunschweig, 1905. 44. t.; *Lehoczy Tivadar*: A mezőkaszonyi gót sír. AÉ 17, 1897. 32–40., 37. o. rajz; Az irodalmat és kutatástörténetet részletesen lásd: *Bóna István*: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. 88. 256. jegyzet. Fibula, csatok és tükrök fotója uo. 23. kép.

43 *Hampel József*, Alterhümer II. 11. III. 12. t. 4–5, 5. 1. 2. AÉ 5, 1871. 81–82, 11–12. kép; Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Verlag des Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg, 1987. 220–221. Abb. V, 6. b, c.

44 *Hampel József*, Alterhümer II. 50.; *H. Kühn*: Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit. II. Graz.

45 *Hampel József*, Alterhümer III. 44. I. 1–3.

46 *Párducz Mihály*, Der gotische Fund 1938. V–VI. t.

47 *Hampel József*, Alterhümer I. t. 1.; *Kiss Attila*: Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. ActaArchHung XXXV. 1–2. 1983. 95–133.

48 *Hampel József*, Alterhümer III. 13. t.; *Alföldi András*: Leletek a hun korszakból és etnikai szétválasztásuk. ArchHung IX. VIII. t.

utóbbi csak a tükörhöz), Gyulavári;⁴⁹ Kiskunfélegyháza;⁵⁰ Szabadbattyán;⁵¹ Budapest környéke (csak említve Beningernél).

A lemezfibulás sírokban előforduló viseleti darabok egy népeken és földrajzi határokon átcsapó divathullám hatását tükrözik. Ami a síregyüttesekben általánosan előforduló tárgyakon túl jelentkezik, az kölcsönöz viselője megjelenésének egyéni ízt. A *szentistváni* női sírban előforduló tárgyak: poliéderes arany fülbevalópár, ezüstlemezes fibulapár, gyöngyök, ezüst karperecek, tükör (nem mellékes körülmény, hogy törött ugyan, de darabjai hiánytalanul megvannak), ezüst övcsat, gyűrűk, kisebb ezüstcsat, vaskés, edény és állatcsont, azaz ételmelléklet. A felsoroltak közül a viselet részein túl mellékletként értékeljük a tükröt, a vaskést, az edényt és az ételmaradványokat.

A *tiszalöki* sír leletei: poliéderes fülbevalópár, ezüst karperecek, tükör (törött, és egy helyen csorba), ezüstcsat (de nem sima, mint a szentistváni, hanem csavartindás), gyöngyök (sokkal több és színesebb, mint Szentistvánban, a nyak környékén kívül a bal térd mellett is), vaskés.

A viselet egyéb darabjai, melyek nem voltak meg a szentistváni sírban: aláhajtott lábú ezüstfibula (a derékban csattal összefogott ruhát a jobb mellen ezzel is megtűzték); kagylóból faragott csüngő a nyaklánc gyöngyei között; csonthenger szintén a nyak környékén; mellékletként adták a jobb combcsont mellett előkerült orsógombot.

A *szentistvánihoz* hasonló lemezfibulás sírok leletegyütteseit vizsgálva nem szabad elfelejtenünk, hogy szinte egyiket sem tárták föl hiteles körülmények között. Így bizonyos tárgyak hiánya nem jelenti azt, hogy biztosan nem voltak a viselet részei.

A *mádi* sír leletei:⁵² arany fülbevalópár, nem a szokásos poliéderes, hanem csüngőjén félgömbökkel és granulációval díszített; ezüstcsat karikája és tövise; kis ezüstcsat szíjszorító lemeze; ezüst karperec töredékei; tükör (összetört, és hiányosan sírba helyezett darab); gyöngyök. A viselet további darabjai: ezüstpánt szíjbújtató; rugós gyűrűre erősített balta alakú csüngő; ezüstpánt töredékei; ezüstpitykék töredékei; edény: a töredékek alapján elképzelhető, hogy két edény is volt a sírban.

A *barabási* sír leletei:⁵³ ezüstcsat (ékvágásos díszítéssel); kisebb ezüstcsat; tükör (összetörve, de hiánytalanul); gyöngyök (borostyán- és üvegyöngyök, közelebbit nem tudunk róluk). További mellékletek: orsógomb; fekete színű korsó; üvegpohár.

A *székelyi* sír leletei:⁵⁴ ezüstcsat (ékvéséssel díszítve); tükör (kettétörve, és kissé hiányosan).

A *gyulavári* sír leletei:⁵⁵ ezüstcsat (állatfejes csatkarikával, bevéssett virágdísszel a téglalap alakú szíjbefogón).

A *kiskunfélegyházi* sír leletei:⁵⁶ ezüstcsat (maszkos díszű); tükör (ép); gyöngyök. Viseleti tárgyként jelentkezik itt a duplasoros csontfésű.

49 *Fettich Nándor*: Nyugati gót lelet Gyula határában. *Western Gothic Finds in the Precinets of Gyula*. Magyar Múzeum, 1945. 67–71.; *Werner J.*: Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatenukraine. *Slovenská Arheológia* VII/2, 1959. III. t.

50 A kecskeméti múzeum anyagában volt, a II. világháború alatt megsemmisült sírlelet. Említi: *Török Gyula*: A kiszombori germán temető helye népvándorlás kori emlékeink között. *Dolgozatok*, XII. 1936. 101–154, 155, 177.; Idézi a korábbi irodalmat, és azonosítja a leleteket: *Kiss Attila*, 1983.

51 *Barkóczy László–Salamon Ágnes*: Das Gräberfeld von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. *MitArchInst* 5. 1974–75 (1976) 89–111.; *Kiss Attila*: Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. *Alba Regia* XVIII. 1980. 105–113.

52 *Kovrig Ilona*, *AÉ* 78, 1951. 113–114.

53 *Lehoczky Tivadar*: A mezőkaszonyi gót sír. *AÉ* 17, 1897. 32–40. Adatok hazánk archaeológiájához, II. Munkács, 1912. 77–81.

54 *Hampel József*: Népvándorlás kori kincs Szabolcs megyében. *AÉ* 11. 91–92.

55 *Fettich Nándor*, 1945.

A hódmezővásárhely-sóshalmi sír leletei:⁵⁷ ezüstcsat (aranyozott ezüstcsat, ékvágással és csavart indadíszsel); tükör (töredékes); gyöngyök (borostyángyöngyök). A vi-selet részeiként: duplasoros csontfésű; ezüsthenger.

Az imént felsorolt leletegyüttesekben a tükör az a tárgy, melléklet, mely legtöbb esetben megvan: Szentistván, Tiszalök, Mád, Barabás, Székely, Kiskunfélegyháza és Hódmezővásárhely-Sóshalom lelőhelyeken. A tükör rituális sírba helyezése az iráni világ sajátossága, hiányzik a kelta–germán szokáskörből. Az 5. században, a hun invázió következtében változott meg ez a helyzet. Az ún. „nomád tükrök” a szaltovói kultúra anyagában alán hatásként jelentek meg, egyes típusai korhatározóként szerepeltek egészen a 8. századig.⁵⁸ A nomád tükör kerek alakú, hátlapján plasztikus bordákkal díszített, középen kis, hurok alakú füllel, melyen szalagot vagy bőrszíjat fűzhetek keresztül.

A Kárpát-medencében kb. 50 temetkezésből került elő tükör. A Barbaricumban nincsen előzménye, Pannoniában azonban előfordul. A legtöbb Kárpát-medencei példány a sugaras díszű, ún. Csmi-Brigetio típusú, és az 5. században szinte kizárólag női temetkezésekben fordulnak elő. Kivétel néhány gyermeksírr.

A sírban nincs meghatározott helye a tükörnek: legtöbbször „kézközelben” (így Szentistván és Tiszalök esetében), esetleg tarsolyban. Előfordultak azonban a fejnél és a lábnál is.

A nomád tükrök egy része törötten került a sírba a Kárpát-medencében. A tükörtörést „az iráni világ peremén, közép-ázsiai és kaukázusi lelőhelyeken szarmata hatásként szokás értékelni”.⁵⁹ A nomád tükrök gyakran fordulnak elő lemezes fibulákkal, vagy ékveséses fibulákkal, nem egyszer torzított koponyás sírokban is. A Kárpát-medencéhez hasonló lelőköriülmények és leletanyag jellemző a kaukázusi anyagra is. Kisebb méretű fibulákkal fordult elő a nomád tükör: Csorna (8–10 cm), Kővágószőlős (11 cm),⁶⁰ Laa a. d. Thaya (12,3 cm) lelőhelyeken.⁶¹ Nagyobb lemezes fibulákkal: Barabás, Hódmezővásárhely-Sóshalom, Kiskunfélegyháza, Tiszalök, Mád, Székely, Szentistván, Dindesti⁶² leletei között. Színes ékkőberakásos példány fibulával került elő Untersiebenbrunnban.⁶³

A legtöbb esetben csak tükörtöredéket helyeztek a sírokba. Ezen lelőhelyek alapján is két földrajzi egység látszik kirajzolódni.⁶⁴ Az egyik a Felső-Tisza-vidék, a másik a Dunántúl északi része, valamint a Morva és a Thaya völgye. Utóbbi terület fontos összekötő útvonal lehetett az 5. században a Kárpát-medence és az északi területek között. A hajdani borostyánút mellett megtelepedett, és az utat továbbra is használó lakosság emlékanyagában a kúpos pajzsudorok is jelentős szerepet játszottak.⁶⁵

---

56 Török Gyula, 1936.

57 Nagy Margit: Az i. e. I.-i. sz. VI. század. Hódmezővásárhely története. 1984. 189–228. 14. ábra.

58 Istvánovits Eszter–Kulcsár Valéria: Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori barbár népek-nél a Kárpát-medencében. HOMÉvk. XXX–XXXI-2, 1993. 9–56. A részletes irodalmat a tükrökhöz l. itt.

59 Istvánovits–Kulcsár, uo. 11.

60 Salamon Ágnes–Barkóczy László: Régészeti adatok Pannonia késő római periodizációjához. (376–476). AÉ 105, 1978. 189–205.; Pannonien in nachvalentinianischer Zeit (376–476). Ein Versuch zur Periodisation. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz 147–178.

61 Beninger, E.: Germanengräber von Laa an der Thaya (N.-Ö.) Eisenzeit und Urgeschichte VI. Leipzig 143–155. Germanen, Hunnen und Awaren, 345. Taf. 51–53.

62 Németi István: Descoperiri funerare din sec. V. e. n. lînga Carei. Grabfunde des 5. Jhs. u.Z. aus der Umgebung der Stadt Carei. Acta Musei Napocensis IV. 1967. 499–509.

63 Ubl, H. Inventar eines germanischen Kindergrabers. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz 1982. 484–485.

64 Istvánovits–Kulcsár 1993. 17.

65 Istvánovits Eszter–Kulcsár Valéria: Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső Barbaricumban. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XXX–XXXII. 1987–1989. 47–97.

A leletegyüttesekben majdnem minden esetben megtalálhatók a sokszínű gyöngyök: nyaklánc, illetve ruha-, esetleg tarsolydíszként is. A színes gyöngyökkel ékesített viselet ugyancsak az iráni világ felé mutat.

A *tiszalöki* sír gyöngykészlete talán a legteljesebb: 7 db lapos borostyán, 1 db világoszöld, rovátkolt paszta, 7 db gömb alakú, kis, sárga karneol, 29 db világoszöld üveg-paszta, 1 db kagylóból faragott csüngő, 4 db festett kréta, 1 db világoszöld, gömbölyűre csiszolt smaragd, 3 db zöld üveg, 3 db kék üveg, 1 db barna paszta, 1 db profilírozott kék üveg, 3 db fehér üveg, 3 db lila üveg, 1 db lapos, kék színű, inkrusztációval díszített lapos üveg és 1 db rombusz alakú üveg, foglalattal nélkül. Amennyiben az összes gyöngy „megtalálásra került”, legalább 60 db helyezkedett el a nyak környékén.

A gyöngyök a legváltozatosabb furatmérettel rendelkeznek. Nehéz őket elképzelni nyakláncként, a találók elmondása alapján azonban nem rekonstruálható a ruha díszítése.

Újabb „gyöngyhalmazt” jelez a rekonstruált sírrajz a bal combcsont alsó harmadától a lábszár feléig: 9 db kerek kalcedon, 3 db hosszúkás kalcedon, 1 db fehér kréta, 5 db karneol, 1 db profilált kalcedon-achat, 1 db nagyobb, kónikus borostyán és 1 db nagyobb, kónikus üveg. Összesen 21 db gyöngy.

Ennek a legalább 30 cm hosszú gyöngyfűzérnek a következők miatt nehéz az értelmezése. Nem lehetett a ruha hasítékának felvarrt dísze, hiszen az aláhajtott lábú ezüsts-fibula tanúsága szerint az ellenkező irányban hajtódott az öltözék. Nem lehetett gyöngyözött tarsoly díszítése sem, a sírban elfoglalt hely, és a fűzér hosszúsága miatt. A hasonló helyzetben előkerült gyöngyfűzér szarmata, gepida és „hunkori” sírokban *gyöngyökkel kivarrt textilövként* is értelmezték.⁶⁶ A *tiszalöki sírban* a csavartindával díszített ezüstcsatos öv fogta össze a ruhát. A rekonstruált sírrajz az övcsatot jobbra álló pecekkel mutatja. A bal oldalon, térd környékén talált gyöngyhalmaz egy ugyancsak az övről lecsüngő, szélesebb szalag dísze lehetett.

A *tiszalöki sírban* nyugvó nő életkoráról nem tudunk biztosat, bár a csontváz annak idején a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Osztályára került. Nem lenne haszon nélkül való megvizsgálása, hiszen a női viselet szempontjából egyáltalán nem mellékes az életkor. Ennek fontosságára két, *Kapolcs* belterületén talált női sír hívta fel a figyelmünket. A sírok azonos, Ny–K tájolásban, egymástól 4 méterre kerültek elő, egyikük igen gazdag, a másik szegényes viselettel. Keleti germánnak határozták meg őket, elhantolásukat az 5. század utolsó harmadára téve.⁶⁷

Az 1. számú sírban nyugvó, magas termetű, fiatal nő (15–18 év között) kivételes gazdagságú ékszereket viselt: poliéder csüngős, színarany, almandinlapokkal díszített fülbevalópárt; tömör aranyhuzalból készített tűpárt; arany gyöngyöket és aranycsövecskéket a nyakán; ezüsből készült, balta alakú csüngőt; gyöngyöket: 3 db sötétkék, lapított gömb alakú üvegyöngy (hasonlóak a szentistvánihoz), hengeres borostyán, 3 db kisebb üvegyöngy, 1 db hengeres piros paszta, 1 db piros paszta, 1 db sárga paszta, 4 db gerezdelt, aranyozott ezüstgyöngy, 1 db sima ezüstgyöngy, 151 db ép, és 9 db töredékes korallgyöngy, 555 db ép, és 46 db töredékes, kék színű, üvegből készült kásagyöngy. A bordák tájékáról előkerült darabok a gyöngyhímzéses ruha díszei lehettek. Gyöngyök kerültek elő a bal lábfej mellett is: 2 db borostyán, 2 db sötétkék–piros–zöld–sárga virágokkal díszített üvegyöngy és 2 db nyolcszögű, kék üvegyöngy. Aranyozott ezüstcsat fogta össze a ruháját, ezüst karpereceket viselt mindkét karján, mindkét kezén 1–1 gyű-

66 *Vörös Gabriella*: Adatok a szarmata kori női viselethez. *ComArchHung*, 1981. 121–134.; *H. Vaday Andrea–Szőke Béla*: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókeresztén. *ComArchHung*, 1983. 79–126.

67 *Cs. Dax Margit*: Keleti germán női sírok Kapolcson. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 15. 1980. 97–107.

rút. Ezüstlemezek, és egy csontfésű töredéke került elő a boka melletti gyöngyökkel együtt – valószínűleg gyöngyözött tarsolyát tették ide. A bal térde mellé helyezték bronzból öntött, tűzőnozással díszített tükrét.

A 2. számú sírban egy 50–56 éves nő nyugodott. A mellkasa táján előkerült 2 db, kerekre kalapált ezüsttűn kívül semmi más melléklete nem volt. A sír jelentős mélysége, és a koponyán felfedezhető kisebb méretű torzítás arra utal, hogy az idősebb nő mégsem szolgálója, hanem valamilyen rokona lehetett a gazdagon felékszerezett fiatalabbnak. A fiatal nő ékszerei az 5. század ismert darabjai, melyek „inkább viselőjének társadalmi rangját, semmint ethnikai hovatartozását hangsúlyozzák, szinte nemzetközi viseletnek számító darabok”.⁶⁸

Meglepő, hogy a viseletből hiányoznak a fibulák. *Bóna István* említi, hogy pl. a longobard nők a nászéjszaka után, az újdonsült férj ajándékeként kapták meg a fibulát.⁶⁹ Elképzelhető, hogy a „nemzetközi divatcikkek számító ékszerekkel”, ám fibulapár nélkül eltemetett nők hajdon leányok voltak.

A tömör öntésű karperecek párhuzamait szép számmal ismerjük. Viselték ezeket a gepidák és az alánok, a keleti gótok csakúgy. Méretük azonban általában nagyon kicsi. Elképzelhető, hogy ezeket, ellentétben a fibulákkal, már kislánykorban megkapták, és viselték életük végéig.

Nem volt fibula a *Mezőkövesd-Nyárfa utca 8. szám* alatt, 1932-ben előkerült női sírban sem. Kb. 2–2,5 méter mélyen találták, gödörásás közben, egy dombos magaslaton álló ház udvarán. Leszih Andor értesülése szerint már a szomszédos telken is találtak „csontokat és agyagedényeket”, valamint a Nyárfa u. 8. számú ház kapujának és kerítésének készítésekor, az oszlop leásásakor is előkerült egy emberi lábszár. A csontváz keletelve feküdt. „Orvosok” megvizsgálták, és azt állapították meg, hogy 30–35 év körüli életkorú, 165–170 cm magas, inkább kerekded, mint hosszú, magas koponyájú volt. A csontváz hollétéről nem tudunk. A leletek a Herman Ottó Múzeumba kerültek: poliéder csüngős arany fülbevalópár, almandin vagy gránát(?) lapocskákkal díszítve; arany tű, egyik vége hegyes, tehát valóban tűzésre használták, a másik vége kétfelé kalapált spirális; lapos, korong alakú borostyángyöngy.⁷⁰

A *mezőkövesdi* fülbevalóhoz hasonló darabok kerültek még a Herman Ottó Múzeum gyűjteményébe *Miskolc-Sajópart* (ez csak 1 db) és *Edelény-Lánczi völgy* lelőhelyek megjelölésével, vásárlás útján. A lelőköriülményekről, és az esetleges többi tárgyról nem tudunk. A *Lánczi-völgy* közelében Árpád-kori temető leletmentésekor „germán” telepjelenségeket figyeltek meg. Egy gödörben 2 db díszített, kétoldalas csontfésű töredékei, és egy világosszürke, éles hasvonalú, besimított rácsmintával díszített edény került elő.⁷¹

A fentebb említett, szín pompás gyöngyökkel ékesített viselethez képest (*Tiszalök, Kapolcs*) a *szentistváni* sír gyöngykészlete nagyon szegényesnek tűnik. A nyak körül talált, porladó, apró fehér és sárga gyöngyök füzére „visszaköszön” a 3. számú lelőhelyen talált, magányosnak tűnő, torzított koponyájú női sírból. Egyéb mellékletet nem találtunk a mély (–230 cm), és rabolatlan sírban. A *szentistváni* sír gyöngyei a mellkas jobb oldalán, mintegy a fibula folytatásában, félkörben helyezkedtek el.

68 Uo. 99.

69 *Bóna István*: A középkor hajnala. Bp. 1974. 71.

70 *Leszih Andor*: Magyar Jövő 1932. április 3.

71 *Edelény-Cseb, Gádor Judit* ásatása. Közöletlen. HOM Adattár.

Érdekes viseletrekonstrukciót közöl alamann női sírok alapján *Max Martin*. (A laza övvel átfogott derekú ruha bal válláról csüngenek itt le a gyöngyök, a ruha ujját és a vállát összefűző börszíjról.⁷²

A koponyavarratok elcsontosodása, és a fogak állapota alapján a szentistváni sírban egy 50 év körüli nő nyugodhatott. Életkorához minden bizonnyal nem illett volna már a színes gyöngyök tarkasága. Karperecei hasonlóképpen kisméretűek, mint *Kapolcs*, *Domolospuszta*,⁷³ *Regöly*⁷⁴ esetében. Kiszélesedő végein három, párhuzamos bevéséssel díszített példány volt a mádi leletben,⁷⁵ Laa a. d. Thaya 1. sírjában,⁷⁶ Smolín XXXII. sírjában.⁷⁷ Többszörös, körbefutó vésett díszítve a miszlai „gót” sírban,⁷⁸ Basel Kleinhüningen 126. sírjában,⁷⁹ Keszthely-Fenekpuszta 5. sírjában. Figyelmet érdemel vaskos, öntött ovális csatkarikájú és szíjbefogójú, díszítetlen ezüstcsatja. Hasonló, három szegeccsel ellátott darab volt a miszlai sírban, maga a forma Abrau-Dürso temetkezéseiben nagy számban, díszített példányokkal is képviselteti magát.⁸⁰ Ugyanitt nagy számban kerültek elő ezüst lemezfibulák, kicsik és nagyok is, „vitathatatlanul hun kori alán temetőben, mégpedig olyan tömegben és változatosságban, hogy szám szerint is fölmúlják a Kárpátoktól a Donig és Keréig ismert ilyen fibulákat – halomra döntve minden korábbi elméletet és elképzelést”.⁸¹

A *Fekete-tenger* északi partján, és *Pannoniában* egyszerre tűnnek fel az azonos formájú és díszítésű csatok, eljutván a „barbárokhoz” is.⁸² Megtaláljuk a típust hun kori méltóságviselő sírjában, *Kispekben*, kisebb és nagyobb példányokban egyaránt.⁸³ Bár arányaiban kissé más, és mind a csatkarika, mind a szíjbefogó díszített típusunkhoz hasonló a *Zamošč*, *Tiszaladány*, *Smolín* lelőhelyről származó övcsat.⁸⁴ Bronzból készült díszített, ovális, háromszegeccses változata *Csongrád-Kettőshalomból* került elő.⁸⁵

A formára hasonló, de jóval kisebb ezüstcsatot a bal boka mellett találtuk. Nem számít ritkaságnak, hogy csak az egyik lábánál került elő az ún. csizmaszíz, vagy bokaszíjcsat. Egy csizmaszízcsat volt pl. *Kistokajban* az 1. számú sírban, *Genccsapáti* (korábban Gyöngyösapáti)- *Kápolna-dombon*, női sírban.

Fülbevalói üveglapocskákkal vagy almandinnal díszítve ott vannak csaknem minden gazdag, 5. századi temetkezésben. *Pannoniában*, a limes mentén fekvő települések temetőiben, valamint az egész Kárpát-medencében. Alig fordul elő azonban ez a fülbe-

72 *Max Martin*: Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung. In: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz* 38. 1991/2. 654. Abb. 29.

73 *Dombay János*: Die ostgotische Grabfund von Domolospuszta. A domolospusztai gót sírlelet. *JPMÉ* 1. 1956. 130. XVII. t. 1–2.

74 *Mészáros Gyula*: A regölyi korai népvándorlás kori fejedelmi sír. *AÉ* 97. 1970. 75. 12. kép 2.

75 *Kovrig*, *AÉ* 78–79. 1951–52. XLV. t. 4.

76 *Germanen, Hunnen und Awaren*. 326. Taf. 52. VII. 37. c.

77 *Jaroslav Tejral*: Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauum. *Archaeologia Austriaca* 72. 1988. 223–304. Abb. 43, 2.

78 *Szendrey Ákos*: A miszlai gót sírlelet. *AÉ* 42, 1928.; *Jaroslav Tejral*: In: *Peregrinatio Gothica*, VII. 1984–85. Abb. 14/B.; *Kiss Attila*: Die Skiren im Karpatenbecken. *Acta ArchHung* 31, 1979. 337.

79 *Erdélyi István*: Novij mogilnyik V. v. v. Keszthely-Fenekpuszta. *Drevnosztyi eposi velikovo pereszelenyija narodov V–VII. vekov Moskva*, 1982. 64–69. 3.

80 *A. V. Dmitrijev*: Rannjeszrednyevokovije fibuli iz mogilnyika na r. Dürszo. *Drevnosztyi...* 1982. 69–107. 6, 8. rajzok.

81 *Bóna István*, *A hunok...* 1993. 158.

82 *Bóna István*, *A hunok...* 1993. 92. 40. rajz.

83 *Uo.* 70/B. rajz

84 *Jaroslav Tejral*, *Arch. Austriaca* 1988. Abb. 35.

85 *Bóna István*: *A hunok és nagykirályaik*. 253. 75.

valótípus a Csernyahov-Marosszentanna kultúra területén. A már felsoroltakon kívül a *gávai*,⁸⁶ és a *vencsellői*⁸⁷ fülbevalók jó párhuzamok.

Gyűrűi az 5. századi viselet megszokott darabjai. Hasonlókat hordott a *kapolcsi 1. számú sír* fiatal leánya: sima, ezüst pántgyűrűt, kis kerek ezüstlap fejjel, egy másik ezüst pártgyűrűt, melyről a követ tartó rekesz a kövel együtt elveszett, csak a felhajtott szélű rekesz kis töredéke maradt meg. *Tiszadob-Sziget 17. sírjában* (bár ez férfisír volt) ezüstgyűrű volt, bevéssett madár alakú díszítéssel, valamint egy bronzgyűrű, vésett kereszttel. Ugyanebben a sírban előkerültek egy nagyméretű fibula gombjai is.⁸⁸ A *19. számú sírban* karneollal díszített ezüstgyűrűt viselt a halott. *Tamási-Adorjánpusztán* hun köznépi sírből gyűrűvel és karperecekkal eltemetett lánygyermek maradványai kerültek elő. Az ezüst fejesgyűrűn bevéssett Z vagy N betű látható.⁸⁹ *Duratón* (Spanyolország) *176. sírjából* a női viselet megszokott darabjaival kerültek elő a gyűrűk: 1 pár nagyméretű ezüstfibula, övcsat, itt téglalap alakú szíjbefogóval, 1 pár fülbevaló, üveg, üvegpasztá és borostyángöngyök.⁹⁰

A *szentistváni sír fibulapárjának* mérete, a fejlap, a kengyel és a láb díszítése egyenként fontos tényező a „közeli rokonság” meghatározásának tekintetében. A lemez-fibula *teljes méretének és alakjának* legjobb párhuzama nézetünk szerint a *Tatabánya-Sárberek* lelőhelyű fibulapár.⁹¹ A fejlap közepének díszítése itt is madárfej, mely a zuhanórepülést imitáló, hátracsapott szárnyakkal a leginkább hasonló a *szentistvánihoz*. A *tiszalöki* fibula fejlapjának közepén Kovrig Ilona leírása szerint „állatfejekből alkotott csoport ül, amely két sematizált madárfej, és egy nagy emlősállat fejéből áll.” A madárfejek erősen stilizáltak, csőrükkel egymás felé fordulnak. A *barabási* fibula fejlapjának közepén is egy füles emlős tűnik föl, mögötte poncolt „szarvak” látszanak. A *Tejral* és *Bierbrauer* által közölt rajzokon, a nagyobb szegecsk körül egy napkorong(?) látszik, újabb szarvakkal.⁹² *Kolut-Küllöd* fibulájának fejlapján a madárfej fordított, „szárnyaló” madáralakot imitál.⁹³ Smolín fibulájának fejközepén egy jelentését vesztett, sematizált állatfej ül, mögötte kihajló, kétkaréjos „korona” idézi a minta előzményét.⁹⁴ *Laa a. d. Thaya 1. sírjának* fibuláján a tömzsi madárfej, csőrre emlékeztető nyúlvánnyal, mögötte kétoldalt, fölfelé kunkorodó, középen ívelő motívummal zuhanó madár szárnytartására emlékeztetnek. A szegecsek elhelyezése nem sugallja a csőrükkel egymás felé hajló madarak képét.⁹⁵

A *balsai* ékköves-galléros fibulapár meglévő fejközép gombja erősen sematizált madárfej, mögötte megnyúlt nyakból ágazik kétfelé a rövid, hegyes karéj.⁹⁶ *Gyulavári* fibulájának fejközepén egyedi ábrázolás látható: dülledt szemű állatfej, mögötte poncolt

86 Germanen, Hunnen und Awaren, Taf. 19.

87 *Csalány Dezső*: A Szegedi Városi Múzeum Közleményei II. 4. Szeged, 1943. 3. Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. (454–568. u. Z.) AH XXXVIII. Bp. 1961.

88 *Istvánovits Eszter*: Das Gräberfeld von Tiszadob. Acta ArchHung. 45, 1993. Abb. 7, 10.

89 *Bóna István*, A hunok... 253. 76.

90 *Magdalena Tempelmann-Mączynska*: Das „reduzierte” Trachtmodell der gotischen Frauen und seine Ursprünge. In: Archaeologia Baltica VIII. 1989. (Peregrinatio Gothica) 203–230. Abb. 1.

91 *B. Szathmáry Sarolta*: Severin, 480–481. Taf. 26. 5. 29.; *B. Szathmáry Sarolta*: Germán sírlelet Tatabányáról. Kuny Múzeum Közleményei II.

92 *Jaroslav Tejral*, Archaeologia Austriaca, 72. 1988.

93 *Kiss Attila*, Acta ArchHung. 35, 1983. 120. 13. kép.

94 *Jaroslav Tejral*: Mähren im 5. Jahrhundert. Studie Archeologického Ustavu Československé Akademie Věd v Brně 1973. 3. Abb. 4.

95 Germanen, Hunnen... 325. Taf 51. VII. 37a.

96 *Anna Haralambieva*: Dve gotski fibuli ot V. vek ot Marcianopol Izvesztyija na narodnija muzej. Varna, 24. 1988.

szélű lemezből formált két, egymás felé hajló, hosszú nyakú madárfej, melyek horgas csőrükkel az előbbi állatba marnak.

A fejlap rátétésze: *Gyulavári* esetében indás rátét látható a fejen és a lábon, ívelt szélű háromszög alakú, a csatlakozásnál rovátkolt szegéllyel. *Barabáson* ívelt oldalú, háromszög alakú, indás rátét látható a fejlapon, a lábon pedig pikkelyes dísz. A *hódmezővásárhely-sóshalmi*, valamint a *tiszalöki* fibulákon pikkelyes-geometrikus díszítés van a fejen és a lábon.

A fejlap merevítőléceinek párhuzamai: *Tatabánya-Sárberek*, a vízszintesen rovátkolt léccel a fejlap széléig ér, tetején gomb ül. *Lom*, a keskeny és rövid, vízszintes rovátkolással díszített oldalmerevítő léccen mindkét oldalon 1-1 gomb ül (alatta legfeljebb még 1-1 fért el), a fejlap közepén erősen sematizált a kinyúló madárfej, a két szegeccsel felerősített hátsó motívum hátracsapott madárszárnyakat utánoz.

Marcianopolis fibulájának oldalmerevítő lécein a rovátkolás elnagyolt, nem mindig vízszintes. A gombok itt rügyszerűek, és a merevítőléc közepén helyezkednek el.⁹⁷ A *Lomi Múzeum* karcsúbb és kisebb fibuláján ferdén rovátkolt az oldalmerevítő léccel, oldalán két-két, tetején 1-1 gomb helyezkedik el. A fejlap közepén itt szintén gomb ül, a fejlap és a lábmező csatlakozásánál ékvágásos gallér díszíti, illetve fogja körül a kengyelt. *Smolín, XXXII. sír*, hármassal díszített léccel a fejlap oldalain, a léccel tetején X alakú rovással. Oldalgombjai hiányoznak, a léccel tetején elhelyezkedő gomb zömökebb a szentistvániánál. *Tatabánya-Sárberek*, a fejlap széléig érő, rovátkolt léccel, a tetején gombbal. *Saint-Martin-de-Fontenay 359. sírjában* fiatal, 18–25 év közötti nő nyugodott. Ezüstlemez fibulapárja fejlapjának merevítőlécei ugyancsak vízszintesen rovátkoltak, gombjai kisméretűek. A fej és a lábmező díszítő gallérok a *smolíni*, a *szabadbattyáni* és a *küllői* fibulák díszre emlékeztetnek.⁹⁸

A *szentistváni* fibula jellegzetessége a keskeny, karcsú kengyel, és az ennek közepén végigfutó, aranyozott bronz, ferdén rovátkolt csík. *Kiskunfélegyháza* fibulájánál hasonló csíkot találunk a kengyel közepén, a fej és a lábhoz való csatlakozásnál ék alakban futó, keskeny, bevagdosott szegéllyel. *Barabás* esetében ugyancsak karcsú, de díszítetlen a fibula kengyele, erős profillal. Gyöngyözött-rovátkolt, ám félkör alakú szegély látható a fej és a lábhoz való csatlakozásoknál. Egyenes oldalú háromszög alakú, indás díszes rátétlemeze a fejközépnél elhelyezett állatfejig ér. *Bakodpuszta 3. sírjában* talált fibula kengyelén is középen végigfut a rovátkolt csík. A *gávai* fibula szélesebb kengyelén, és az arányaiban is más fibulapáron szintén megtalálható a rovátkolással díszített, vésett középborda. A *gyulavári* fibula keskeny, szélén is gyöngyözött szegélyű kengyelén közepén ugyancsak bordázott csík van. *Tatabánya-Sárberek* fibulapárjának közepén (bár rossz minőségű fotón láttuk csak) felfedezhető a rovátkolt bordás díszes csík.

A *szentistváni* fibulák rátétes ezüstlemez díszei fölszedés közben a szemünk láttára porladtak szét. Így csak elmondhatjuk, hogy a fej és a lábmező háromszög alakú dísz egyaránt palmettás motívumú volt. Az általunk látott palmettás dísz legközelebbi párhuzamai a *barabási* és a *gyulavári* fibulákon látott díszítőlemezek, melyekhez az előbbinél ékvágásos, az utóbbinál csavartindás oldalmerevítő léccel tartozott.

A *szentistváni* fibulapár nem választható el kísérő leleteitől, melyeket fentebb felsoroltunk. Mint említettük, a női viseletet véleményünk szerint erősen meghatározta az illető társadalmi rangján túl életkora, és a közösségekben-családban betöltött szerepe. Nem választható el a női sír leletanyaga a közelében eltemetett gyermekek viseleti darabjaitól

⁹⁷ Anna Haralambieva, uo. Tabl. 1.

⁹⁸ Christian Pilet: La Présence orientale a Saint-Martin-de-Fontenay (Calvados) in. Attila, Les influences danubiennes. Publication du Musée de Normandie, Nr. 9. Caen, 1990.

sem. Ha hiszünk is a „divatickek” diktálta datálásnak, a gyermeksírok leletei a *szentistváni női sírt* „lefelé húzzák”. Mindenekelőtt az arany és ezüst hajfűrtkarikák, melyek 1-1 példányban képviselték magukat a gyermeksírokban. Ezek a kifli alakú „hajfűrtkarikák” bronz, ezüst és arany példányai a keleti hun és alán leletekben sokkal nagyobb számban fordulnak elő, mint a Kárpát-medencében. Viseletüket már az 5. század első felében átvették a *gepidák* és más germánok, az 5. század második felében nyitott alföldi és erdélyi temetőik tanúsága szerint divatját a *gepidák* a század második feléig megőrizték.

Kárpát-medencei előfordulásait áttekintve úgy látszik, hogy egyenlő arányban fordultak elő női, férfi- és gyermeksírokban.⁹⁹ Női sírból: *Csongrád-Iskola utca* (ezüst); *Marchegg, Alsó-Ausztria* (arany); *Ivanka pri Dunaji-Pozsonyivánka* (arany, párban); *Nagybakta* (arany); *Léva-Levice, Kálváriahegy* (ezüst). (A leletegyüttes alapján női sír lehetett: fibulapár, cikádafibula, gyöngyökkel díszített nyakperccel volt a halott mellett. Férfisírból: *Csongrád-Kaszárnya, 128. sír* (ezüst); *Laa a. d. Thaya, 2. sír* (arany); *Drslavice* (arany); *Magyarország* (bronz). Hamvasztásos sírból: *Hejőkeresztúr-Homokbánya* (arany és ezüst). Meghatározhatatlan nemű, vagy meg nem figyelt sírból: *Csongrád-Kenderföldek 14. sír* (ezüst); *Nyírkarász-Kishalom* (arany); *Oros környéke* (arany); *Mözs, Paláncpuszta 21. és 23. sír* (arany); *Intercisa, Dunapentele* (arany); *Békéscsaba* (arany); *Tiszadob-Sziget* (ezüst); *Szentes-Kökényzug, 77. sír* (aranyozott bronz); *Szentes-Nagyhegy, 27. sír* (arany); *Szolnok-Szanda 30. sír* (arany). Gyermeksírból: *Szentistván 1. és 3. sírok* (366. és 427. obj.) (arany és ezüst); *Csongrád, Werbőczy utca 5. sír* (ezüst).

Jellegzetes hun kori darabok a kifli alakú csatkarikájú, kerek, egy gömbölyű nittszeggel átütött szíjbefogójú kis csatok, a csattestrel hajló pecekkel. A hun kori viselet egységét bizonyítják „a Kaukázustól a Szajnáig” csakúgy, mint az övre szerelhető függesztőkarikák.¹⁰⁰ A pecek tövének kiemelkedő téglalapján látható rovátkolt dísz előfordul (többek között) *smolíni XXXII. sír* leletei között is.¹⁰¹

A hun férfiviselet fontos darabja volt a veretekkel és szíjvégekkel díszített öv. Jellegzetesen kecses, keskeny példánya a szíjvégeknek a *szentistváni 1. sírban* megtalált darab. Jó párhuzama származik *Mundolchseimből*,¹⁰² karcsúbb, más szíjbefogójú változatai *Lengyeltóti*ből,¹⁰³ egészen távoli (földrajzilag) rokona *Gloucesterből*.¹⁰⁴ A szíjvég megléte a *szentistváni* kisgyermek sírjában azt bizonyítja, hogy a fiúgyermek(?) már férfivé avatása előtt megkapta övét, a veretei száma későbbi élete során gyarapodhatott.

A *szentistváni* női sír fibulapárjának legközelebbi rokonai a *barabási, tiszalöki, tatabányai, lomi, stetteni, gyulavári* és *kiskunfélegyházi* fibulák. A női sír közelében eltemetett gyermekek leletanyaga, és a lemezfibulákkal előforduló egyéb viseleti tárgyak alapján úgy véljük, hogy a *Szentistván* határában előkerült kis, családi temető halottai közül a gyermekeket (legalábbis a csatos-szíjvéges, hajfűrtkarikás gyermeket) temethették el korábban, de még a hun kor idején.

A *szentistváni lemezfibula* legközelebbi, fentebb említett rokonai közvetlenül a hun kor végére keltezhetők. A *Felső-Tisza-vidék* és a *Tiszántúl* nagyméretű lemezfibulá-

99 Bóna István, A hunok... 225–226.

100 Bóna István, A hunok... 94. 41.

101 Jaroslav Tejral, Arch. Austriaca 1988. Abb. 43.

102 Michel Kazanski, in. Attila, 63.

103 Bakay Kornél: Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti. Acta ArchHung. 30, 1978. 149–172; Reitervölker aus dem Osten Hunnen + Awaren. Katalog der Bürgerländischen Landesausstellung 1966. Eisenstadt 1996. 140.

104 Michel Kazanski, in. Attila 47.

kat tartalmazó gazdag női sírjait a kutatás már korábban is a gepidákkal hozta kapcsolatba. A *gepidák 454 előtt a Csörsz-árok*tól É-ra eső területeken éltek, a hun kori gepida arisztokrácia asszonyaihoz köthetők az ezen a területen előkerült sírleletek.

A lemezfibulás női sírok keltezésére különböző kísérletek születtek. *Mádot, Tiszalökö*t és *Kosino-Barabást* (ebben az egymásutániségben) *J. Tejral* az általa meghatározott D₂, D₃ fázisba sorolva, közvetlenül 450 előttre keltezi.¹⁰⁵ *V. Bierbrauer* az általa D₂ b, Laa/Bakodpuszta fázisba sorolja *Dindești-Dengeleget, Mádot, Tatabányát, Lomot, Stettent* és *Gyulavárit*, 440–450 közé keltezte. *Barabást, Kiskunfélegyházát, Tiszalökö*t és *Székelyt* az általa D₂/D₃-nak nevezett fázisba, 450 körülre keltezte.¹⁰⁶

Bóna István véleménye szerint a *Felső-Tisza-vidék* ezüstfibulás leleteinek egy része talán már 455 után került a földre. A *Dengeleg-Dindești* sírleletet a *tiszalöki* és a *székelyi* fibulák közötti átmenetnek értékeli. A *gyulavári, hódmezővásárhelyi, iloki*¹⁰⁷ ezüstfibulás ékszergyűtéseket a hunok leverése után győztesen előrenyomuló gepidák hagyatékának tartja.¹⁰⁸

A nagyméretű lemezfibulák (és a lemezfibula alapon, aranylemezzel bevont, kőbetétes példányok is) az 5. század nemzetközi divatját reprezentálják. Elterjedésüket a Kárpát-medence 454 utáni településterületeire vetítve a következő kép rajzolódik ki. *Gepida* településterülethez köthető: *Makó, Perjámos, Hódmezővásárhely-Sóshalom, Gyulavári, Arad, Dengeleg, Szilágysomlyó, Barabás, Székely, Balsa, Tiszalök, Mád, Szendrőlád, Szentistván* fibulája, illetve leletegyüttese. *Skír* területhez *Bakodpuszta, Kiskőrös, Kiskunfélegyháza, Kolut-Küllöd, keleti gót* területhez *Regöly, Dombóvár, Ilok és Szabadbattyán* leletegyüttese. *Svéb* területhez *Léva, Tatabánya és Esztergom* anyaga.

Mindezek után annyit mondhatunk, hogy a nagyméretű, lemezes fibulák, és azok kísérőleleteinek viselői a Kárpát-medencében a hun kori germán arisztokrácia asszonyai voltak.

A fibulatípus dél felé való terjesztésében nagy szerepe volt a hun kor után uralomra kerülő és területeket hódító *gepidáknak*, a női viselet keleti, az iráni világ felé mutató elemei pedig az *alánok* esetleges szerepére hívják fel a figyelmet.

105 *Jaroslav Tejral*: Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittlerem Donauraum. *Arcaeologia Austriaca* 72, 1988. 295.

106 *Volker Bierbrauer*: Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italian). Zur chronologischen, ethnischen, und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien. In: *Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums, Mainz* 38. 1991/2541–593.

107 *J. Brunšmid*: Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. In: *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva*. NF. 5, 1901. Zagreb. s. 160. Abb. 116.; *Germanen, Hunnen...* 223. V. 10.

108 *Bóna István*, *SzSzM Régészeti emlékei* I. 73.

RÖVIDÍTÉSEK

Acta ArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AÉ	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	Archaeologia Hungarica (Budapest)
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
HOMÉvk.	Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JAMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
MFME	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)

HUNNISCHE UND GERMANISCHE FUNDE IM KOMITAT BORSOD

Am Fundort Nr. 6 am Autobahnabschnitt entlang des Komitats Borsod-Abaúj-Zemplén wurde eine aus drei Bestattungen bestehende Gräbergruppe entdeckt, die auf das 5. Jahrhundert n.Chr. zu datieren ist.

Während der Aufdeckungsarbeiten in dem großen Neolithgebiet zeichneten sich auf einem schon zuvor abgestutzten und leer anmutenden Abschnitt nach einem plötzlichen Regenschauer zwei Gräber ab, da die hier irgendwann einmal aufgewühlte Erde die Feuchtigkeit besser gehalten hatte.

Nachdem wir die beiden Gräber aufgedeckt hatten, stießen wir durch methodisches Vorgehen in 16 km Entfernung auf ein drittes.

Aufgrund der archäologischen Funde kann diese Gräbergruppe auf das 5. Jahrhundert n.Chr. datiert werden. Es handelt sich hierbei um ein typisches Familiengrab, in dem eine ältere Frau und zwei kleine Kinder bestattet worden waren. Sie lagen alle in der gleichen Richtung von Nordosten nach Südwesten.

Aus dem Grab Nr. 1 kamen aus einer Tiefe von 160 cm neben den Knochenüberbleibseln eines drei bis 5 Jahre alten Kindes die für die „Hunnenzeit“ typischen Bekleidungsobjekte zum Vorschein, so z.B. aus Silber gegossene, kleine runde Schnallen, die als Riemenhalterung dienten. Wahrscheinlich befand sich die größere unter diesen am Gürtel und die beiden kleineren an den Schuhen oder Stiefelchen. Vom Gürtelende stammte wahrscheinlich auch die zierliche Silberverzierung. Zu dem Ensemble gehörte auch der goldene, sich zu den Enden hin verjüngende, hörnchenförmige Haarreif. Er war nicht aus purem Gold, wie das Eisenoxid verrät, das aus einem Riss in der Mitte hervortritt. Die dünne Goldplatte war auf das bronzene „Hörnchen“ aufgehämmert.

Im Grab Nr. 2 deckten wir in einer Tiefe von 200 cm ein unberührtes weibliches Skelett auf. Es lag gestreckt auf dem Rücken in der recht schmalen Grube. Spuren, die auf einen Sarg schließen ließen, konnten wir nicht entdecken. Die leicht angezogenen Schultern weisen darauf hin, dass der Leichnam in Textil, Leder oder eine Schilfmatte eingewickelt bestattet worden war. An beiden Ohren trug sie ein polyedrisches Ohrgehänge mit grünen Glasintarsien. Das Gehänge muss in ähnlicher Weise gefertigt

worden sein wie der Haarreif des Kindes, indem ein bronzenener Reif in meisterhafter Weise mit einer dünnen Goldplatte verkleidet wurde. Die feinen Körbe des Ohrschmuckes wurden durch den Druck der Ohren beschädigt.

Die in zwei-drei Reihen um den Hals liegenden Perlen, die in dem tonhaltigen Boden meist schon zerfallen waren, mögen als Schmuck am Hemd angenäht gewesen sein.

Unter beiden Schultern befanden sich rund 20 cm lange Fibeln aus Goldblech, das zu einem Halbkreis geschmiedet war. Diese Gewandspangen schmückten seitliche Verstärkungsleisten mit feuervergoldeten, bronzenen Knöpfen und ein aus der Mitte des Kopfblattes herausragender Vogelkopf, hinter dem nach hinten weisende, am Rand gepunzte Imitationen von Vogelschwingen zu sehen sind. Am Bügel sowie am Kopf und an den Füßen konnten wir die nicht mehr zu rettenden, zerstaubten Überreste einer palmettenverzierten, vergoldeten Silberplatte entdecken. Unter der rechten Spange befanden sich sechs größere grüne und blaue Perlen.

Der Frauenleichnam trug an beiden Armen Armreifen aus purem Silber, die sich zu den Enden verdickten und an der einen Hand einen bronzenen Ring, auf dem ein springendes Tier eingraviert war, und an der anderen einen Silberring mit einer Pasteneilange.

An der Hüfte fanden wir eine massiv silberne Gürtelschnalle und deren verkleinertes Gegenstück am linken Knöchel.

Am linken Handgelenk befanden sich ein eisernes Messer, einige Perlen und ein zerbrochener Weissmetallspiegel mit glänzender Rückseite.

In der nach den Aufdeckungen offen gebliebenen Grube stürzten die Wände ein und dabei stießen wir in einer kleinen Nische auf einen Henkelkrug und ein paar Lämmerknochen.

Im Grab Nr. 3 war ein etwa fünf bis sechs Jahre altes Kind bestattet, das auffallend krumme Beine und einen übergroßen Kopf hatte. Neben dem Skelett lagen ein silberner Haarreif und ein graues getöpftes Gefäß.

Die in den beiden Kindergräbern entdeckten Gegenstände (Haarreifen, Gürtelverzierungen) kommen in hunnischen und alanischen Funden in großer Zahl vor. Ihre Trachten wurden von den Gepiden und anderen Germanen übernommen. Über die Hunnen und Alanen verbreitete sich auch der Brauch der Schädelverunstaltung.

Große Gewandschnallen und die dazugehörenden „Modeartikel“ wurden zur Zeit der Hunnen von den Adelsfrauen der germanischen Aristokratie getragen. Die Verbreitung dieser Fibeln nach Süden hin kann mit den nach der Hunnenzeit an die Macht gelangten Gepiden in Zusammenhang gebracht werden. Andere Teile der Frauenbekleidung, wie die farbigen Perlen und der Brauch des Spiegelzerbrechens weisen auf den Iran hin und machen auf die eventuelle Rolle der Alanen aufmerksam.

Emese Lovász

HONFOGLALÁS KORI TEMETŐ TENGŐD-HÉKÚTPUSZTÁN

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

A Somogy megye északkeleti határán fekvő Tengőd községhez tartozó Hékkút-pusztán, a majorságtól délnyugatra még további 400 méterre elterülő dombtetőn 1960 nyarán favázás tehénistállók építésébe kezdtek (1. kép 1). A tartóoszlopok gödreinek ki-
ásása során a munkások a nyugatabbra fekvő istálló nyugati végében honfoglalás kori
sírra bukkantak, majd a munkálatok továbbhaladtával még az év novemberében, újabb
gödrök lemélyítése alkalmával ismét két temetkezést bolygattak meg. Az előkerült leletek
egy részét Györgypál János tengődi igazgató-tanító összegyűjtötte, s a kaposvári múzeum
közvetítésével eljuttatta a Magyar Nemzeti Múzeumba. Az 1960. december 7–10. között
végzett leletmentő ásatás során Dienes István újabb két sírt (4. és 5. sír) tárt fel (1. kép
2). Az építkezésnél dolgozó munkásokat kikérdezve, megkísérelte az első három sír le-
letanyagát is szétválasztani, ez irányú törekvése azonban nem járt teljes sikerrel.¹ Anyagi
problémák miatt Dienes a leletmentést a későbbi évek során nem tudta folytatni, erre
csak 1973-ban került sor, Bakay Kornél vezetésével. Bakay a korábban feltárt síroktól
északra, nyugatra és délre fekvő területet szelvényekkel átkutatta, de újabb temetkezésekre
nem akadt. Egyedül a sírsor keleti oldalán rejtőzhet esetleg még néhány sír a föld alatt,
ezekhez azonban az istálló belsejének vastag betonpadlózata miatt nem lehetett hozzá-
férní.² Mindezek ismeretében úgy vélem, az egyetlen sírsorból álló kis temető teljesen
feltártnak tekinthető. Közszételét nemcsak az indokolja, hogy a Dél-Dunántúlról rendkí-
vül ritkán kerülnek elő hasonló jellegű leletek, hanem az is, hogy a mellékletek között a
honfoglalás korban egyedülálló, vagy ritkaságnak számító tárgyak is vannak.

1. A sírok leletanyaga

1. sír. Az épület északi falának utolsó előtti oszlopa helyén találták, az összedobált
csontokat Dienes I. bontotta ki újra. Mellékletei közül a munkások csak néhány *nyíl-
csúcsra* emlékeztek, amelyek a találók kezén elkallódtak. Dienes szerint valószínűleg más
nem is volt a sírban, s a munkások lócsontokról sem tettek említést.

2. sír. Az építkezés során teljes egészében feldúlt sír. Mellékletei közül a követke-
zőket sikerült megmenteni: 1. Kerek átmetszetű, nyitott arany *hajkarika*, átm. 2,2 cm (2.
kép 1). 2. Töredékes vas *csikózabla*, a szájvasak együttes hossza 15 cm (2. kép 7). 3.
Ovális alakú vas *hevedercsat*, a csatpecsek letört. hossza 4,5 cm, szélessége 3,5 cm (2.
kép 2). 4. A találók 7-8 db *nyílcsúcsra* emlékeznek, a leletek között azonban (a 3. sír
anyagával összekeveredve) összesen 3 db *nyílcsúcs* található (2. kép 3–5). Azt már a le-
leteket összegyűjtő Dienes I. sem tudta megállapítani, hogy e tárgyak a két sír melyikéből
láltak napvilágot. Az erősen töredékes *nyílcsúcsok* közül kettő valószínűleg, egy pedig

1 MNM Rég. Ad. XII. 217/1962., Rég.Füz. Ser. I. 1961. 56., Arch.Ért. 88 (1961) 292. A leletanyag az
MNM honfoglalás kori gyűjteményében található, leltározatlan.

2 Bakay K., 1975, 310.

bizonyosan a rövid vágóélű, deltoid alakú változatok közé sorolható. Méreteik: 8,2x2,1 cm, 9,2x1,4 cm, 6,2x1,9 cm. 5. A munkások szerint a csontváz mellett feküdt egy szív alakú mintás és egy hasonló mintájú, hosszúkás, csúcsos végű „szíjdísz”, talán egy *öve- ret* és egy *szíjvég*. 6. Sikertült megmenteni a töredékes *lókoponyát* is, tehát nyúzott lovas temetkezésről van szó.

3. *sír*. Az istálló DNy-i sarkát tartó oszlop helyén került elő, a beállított oszlop köré visszadobált csontokat a leletmentés során megtalálták. A munkások szerint e sírban a következő mellékletek feküdtek: 1. *Nyílcsúcsok*, pontos számukat nem ismerjük, a megmentett darabokat a 2. sír leírása során már bemutattuk. 2. *Zabla*, típusa ismeretlen, elvesztett. 3. Erősen töredékes körte alakú, lapos szárú *vaskengyelpár*, az épebb példány magassága 13 cm, szélessége 11,2 cm, a másinak csak deformálódott töredékei maradtak meg (3. kép 2–3). 4. A visszadobált csontok között viszonylag épségben maradt *lókoponya- és lábszárcsontok* is előkerültek.

A 2. és 3. sír valamelyikében voltak az alábbi, Györgypál J. által összegyűjtött és a múzeumba beküldött tárgyak is: 1. Téglalap alakú vas *hevedercsat*, méretei: 4,6x3,5 cm (2. kép 8). 2. Hosszanti oldalain ívelt, lekerekített sarkú vas *hevedercsat* a ráhajlított lemez vas csattúske töredékével, méretei: 6x4,5 cm (2. kép 9). 3. Kovácsolt *vasszeg* töredéke (2. kép 6). 4. Ismeretlen rendeltetésű *vastárgy* töredéke. A keskenyebb részén U-alakúan visszahajlították, kiszélesedő részén tompaszög alakúan lefelé hajlik, méretei: 4,2x2,1 cm (2. kép 10). 5. Ismeretlen rendeltetésű *vaseszköz*, hiányos pengéje legyezőszerűen kiszélesedik, épségben maradt sarka lekerekített, éle enyhén ívelt. Maga a penge is enyhe ívben csatlakozik a vele egybekovácsolt nyéltüskéhez. Hossza 14 cm, legnagyobb szélessége 9 cm körül lehetett (3. kép 1).

Mindhárom sír nagyjából Ny–K-i tájolásban feküdt, 1,0–1,2 m mélységben. A lovassírokban a lócsontok a munkások emlékezete szerint az emberi vázak lábainál helyezkedtek el. A leletmentő ásatás során Dienes I. az istálló belső területének nyugati végét kutatta át szelvényekkel. A megbolygatott 2. és 3. sír között fekvő területen tárta fel a 4. és 5. sírt.

4. *sír* (5. kép 1–3): A téglalap alakú, délnyugati sarkánál erősen lekerekített sírgödör hossza 286 cm, szélessége 75 cm, mélysége 124 cm, tájolása Ny–K, a nyugati iránytól 10 fokkal tér el észak felé. A sírban bolygatatlan, háton fekvő, nyújtott helyzetű 165 cm hosszú férfivázat tártak fel. Koponyája kissé a jobb oldalára billent, mindkét alkart könyökben enyhén behajlították. Mellékletek: 1. 7 db *vasnyílcsúcs*, közülük öt a koponya bal oldala mellett szétszórtan helyezkedett el, egy-egy további példányt a jobb oldali bordák között és a jobb térd mellett tártak fel (3. kép 4–9). A nyílcsúcsok közül kettő hosszú vágóélű, deltoid alakú, egy rövid vágóélű, deltoid alakú, kettő rombusz alakú, további kettő erősen töredékes, így típusuk nem állapítható meg egyértelműen. Méreteik: 9,6x3,3 cm, 6,6x3,3 cm, 6,7x2,5 cm, 6x2,2 cm, 5,3x2,1 cm, 5,3x2,3 cm, 6,5x2,1 cm. 2. A koponya bal oldalán *szarvasmarha femur* (2–2,5 éves borjú).³ 3. A jobb oldali medencelapáton két *íjmarkolatsont* feküdt (4. kép 1–2). Előlapjukat simára csiszolták, két végük irdalt, csakúgy, mint a cél felé néző, ferdén levágott élük és a teljes hátlapjuk. Méreteik: 13,9x2,9 cm, 13x2,7 cm. 4. A bal oldali medencelapát és a bal alkarcsontok között egy ívelt *vaspánt* két töredéke került elő, feltehetőleg a nyíltartó tegez fenékpántjához tartoztak. Méreteik: 5,2x1,8 cm, 5,3x1,8 cm (3. kép 10–11). 5. A sír keleti végében, a lábvégektől 40 cm-re feküdtek a *nyúzott lovas temetkezés* maradványai. A négy ló láb-szárcsont patája a sír ÉK-i vége felé nézett, s ugyanebbe az irányba fordították orrával a

3 Az állatcsontok meghatározását Vörös István végezte el, segítségét ezúton is köszönöm.

felettük elhelyezett lókoponyát. 6. A lócsontok és a sír északi oldala között helyezkedett el a *kengyelpár*. Az egyik kengyel vasból készült, egyenes talpú (4. kép 12, 9. kép 4). Téglalap alakú füle (középen a szíj átfűzésére szolgáló ovális nyílással) széles nyakkal kapcsolódik az ívelt, négyszög átmetszetű, alsó harmadukban kiszélesedő szárakhoz. Talpalója a fül felőli oldalán enyhén ívelt. Magassága 15,8 cm, szélessége 11,8 cm. E kengyel alatt feküdt hajdan annak fából készült párja, ez utóbbiból azonban csupán az ötszög alakú fül és az ahhoz külön nyak nélkül kapcsolódó lapos szárak indításának kétdoldali csontborításai maradtak meg (4. kép 10–11, 8. kép 1). A kengyelszíj befűzésére lekerekített sarkú téglalap alakú nyílás szolgált. Az épebb csontlemezt három vasszeg üti át: egy-egy a szárak indításánál, a harmadik a szíjbefűző nyílás felső sarka mellett (ez utóbbinak a párja nyilván az átellenes oldalon volt, de a lemez egy darabkája éppen itt tört le). A lemez hátoldala erősen irdalt, a csontborítást tehát a szegek mellett ragasztással is rögzítették a fakengyelhez. A csontlemez külső széléit egyenesen levágták, s az éleket csiszolással tüntették el. A szárak belső nyílásához csatlakozó ívet ezzel szemben ferdén lecsiszolták. A másik csontlemez egy részét a feltárás során az ásó hegyével szétzúzták. Az épebb lemez legnagyobb szélessége 6,8 cm, magassága 4 cm, a szárak 1,7 cm szélesek voltak. A csontlemezek mellett találtak még két töredékes, egy-egy szeggel átütött vas pánttöredéket, melyek szélessége megegyezik a kengyelcsárak szélességével (4. kép 7–8). Feltehetőleg ezek is a fakengyel erősítését szolgálták. Egy 1,7 cm hosszú szeg a farészek vastagságát határozza meg (4. kép 9). 7. A ló patái előtt aszimmetrikus szájvasú *csikózabla* feküdt a sír keleti végében. A szájvasak hossza 9,5 cm ill. 7,5 cm, a zablakarikák átmérője 4,2 cm (4. kép 13). 8. A kengyelek és a ló alsó állkapcsa között téglalap alakú vas *hevedercsat* került elő, méretei: 6,2x3,5 cm (4. kép 14). 9. A lókoponya bal oldalán, egy sorban helyezkedett el 3 db szabálytalan téglalap alakú, egy-egy lyukkal átfúrt *ezüstlemez*. Feltehetőleg kantárdíszként szolgáltak. Méreteik: 2,4x1,2 cm, 3,1x1,1 cm, 1x0,7 cm (4. kép 3–5).

5. *sír*. Ovális formájú, erősen ívelt oldalú sírgödör, melynek ÉK-i sarkát korábban faültetés során már megbolygatták, a sírban nyugvó váz bal lábszárcsontjával és lábujjperceivel együtt. A sírgödör hossza 160 cm, szélessége 56 cm, mélysége 90 cm, tájolása Ny–K, 13 fokkal hajlik el déli irányba. A sírban háton fekvő, nyújtott helyzetű női vázat találtak, a csontváz hosszát nem mérték. Melléklete: 1. A koponya jobb oldalánál kerek átmetszetű, vékony bronzhuzalból hajlított nyitott *hajkarika* feküdt, átmérője 1,6 cm (4. kép 6).

2. A leletanyag értékelése

A tengődi temető 5 sírja közül 4 férfiakat rejtett (1–4. sírok), feltehetőleg ez a magyarázata annak a jelenségnek, hogy maradandó anyagból készült ruhadíszek egyáltalán nem kerültek elő sem az építkezés során megbolygatott, sem a feltárt temetkezésekből. A honfoglalás kori férfiviseletet egyébként is rendkívül ritkán, csak a leggazdagabbak esetében díszítették nemesfémveretekkel. A rendkívül csekély mennyiségű *ékszerkészletet* is mindössze két hajkarika képviseli: a 2. sírban lelt arany, s az 5. sírban talált bronz kerek átmetszetű, nyitott *hajkarika* (2. kép 1, 4. kép 6). Ez az arány, valamint az a jelenség, hogy síronként csak egy hajkarika került elő, összhangban áll a korszak más lelőhelyein megfigyeltekkel.⁴ A hajkarikák anyagából nem következtethetünk egyértelműen hajdani viselőik gazdagságára, társadalmi helyzetére. Több olyan példát ismerünk ugyanis, amikor viszonylag szerény mellékletű férfiak, nők arany hajkarikát viseltek, de arra is, hogy

⁴ Szőke B., 1962. 35.; Kürti B., 1980. 325.; Révész L., 1996. 79.

pompás ékszerekkel, méltóságjelvényekkel elhantolt halottak mellől csak rosszszűst vagy bronz hajkarika látott napvilágot.⁵ Az azonban kétségtelen, hogy a honfoglalás kori sírokból – még a leggazdagabb temetőkből is – viszonylag ritkán kerülnek elő arany ékszerek. Ezek megszerzésére főként azoknak nyílhatott módjuk, akik részesültek a szolgáltató népektől behajtott adóból, vagy a kalandozások során megszerzett hadizsákmányból. E kör tagja lehetett a tengődi 2. sírban nyugvó férfi is. Erre utalnak azok az adatok is, amelyek szerint – sajnos a találók kezén elkallódott – *övveretek* is voltak a sírban. Amennyiben ez megfelel a valóságnak, úgy a tengődi lelet a Somogy megye területéről eddig ismert negyedik övveretes sír lenne.⁶

Fegyverek mindegyik férfisírból kerültek elő, mégpedig kizárólag az íjászfelszerelés darabjai. Ismeretlen számú *nyílcsúcs* (2. kép 3–5, 3. kép 4–9) kallódott el az 1. sírból, a 2. sírban a találók szerint 7–8 db nyílhegy lehetett, s ugyancsak nem ismerjük a 3. sírban lelt nyílcsúcsok számát sem. (Utóbbi két sír összekeveredett leletei között összesen 3 db. maradt meg.) A síron belüli elhelyezkedésükről nincsenek adataink. A 4. sír hat nyílcsúcsa közül négy a koponya bal oldala mellett feküdt, további kettő pedig másodlagos helyzetben a jobb oldali bordák fölött és a jobb térd mellett került elő. Ez esetben a tegez az övről leoldva az elhunyt bal karjára fektették. Erre utal az is, hogy a két, tegez fenékpántként meghatározható vastörredék a bal oldali medencelapát és a bal alkarcsontok között helyezkedett el. *Nyíltartó tegez* maradványai csak ebből a sírből kerültek elő, de itt is csak a tegez fenékeszékjait pántolták meg (3. kép 10–11). Valamennyi nyílcsúcs a honfoglaló magyarok által széles körben használt nyéltűskés, rombusz vagy deltoid alakú változatok közé sorolható.⁷ Mivel egy sír kivételével a pontos számukat nem ismerjük, így az sem állapítható meg, hogy a tengődi közösség tagjai követtek-e valamiféle rendszert a nyilak sírba helyezése során.⁸ *Íjat* minden bizonnyal a feldúlt első három sírba is tettek a temetés során, csak azoknak nem voltak (vagy elkallódtak) a csontlemezeik.⁹ Egyedül a 4. sírban sikerült megfigyelni a jobb oldali medencelapáton, részben egymást fedve fekvő két íjmarkolat csontot.

A tengődi harcosokat tehát kizárólag távolsági támadó fegyverekkel szerelték fel (vagy legalábbis csak azokat tették melléjük a sírba). Életük során feltehetőleg lovas íjászként szolgálták valamelyik, a környező területet uraló törzs- vagy nemzetséggfőt. Hagyatékuk a kisszámú somogyi fegyveres sírt gyarapítja.

A 2. és a 3. sír összekeveredett leletei között található egy nyéltűskés, legyező alakú pengéjű vastárgy (3. kép 1). Hasonló eszközt a honfoglalás kori leletanyagban nem ismerek. A penge mérete, alakja a középkori ösztökékre és a kapatisztítókra hasonlít, nyélkiképzése azonban eltér azok köpús, illetve csavart formájától. Ilyesforma eszközt közöltek már vésőként és vasolvasztó kohók tisztítására használt szerszámként is.¹⁰ Enyhén ívelt pengéje alapján nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy bőrnýzó szerszámként használták. A megoldáshoz azonban csak újabb, jól megfigyelt és dokumentált leletek előkerülése segíthet hozzá bennünket.

5 Révész L., 1996. 79.

6 Balatonszemes (*Költő L.*, 1990. 85–101.), Fonyód (*Költő L.*, 1996. 187–196), Vörs (*Költő L.*, 1993. 433–446.). Korábban övveretként tárgyaltam a Balatonkilitiről szörványként előkerült leletet (*Hampel J.*, 1907. 118.; Révész L., 1996. 126.), az eredeti tárgy tanulmányozása után azonban úgy vélem, hogy az méretei miatt inkább lószerszámdísz lehetett.

7 Cs. Sebestyén K., 1932. 193–206.

8 László Gy., 1944. 132.; Dienes I., 1957. 29–31.

9 László Gy., 1955. 119.; Fodor I., 1981. 150.

10 Müller R., 1982. 441–442.

Lószerszámot három tengődi sírba helyeztek (2., 3., 4. sír). A 2. és a 4. sírban keskeny, aszimmetrikus szájvasú *csikózáblát* találtak, a 3. sír záblája elveszett (2. kép 7, 4. kép 13). Minden bizonnyal *kantárdíszként* szolgáltak a 4. sírban a lókoponyán lelt szabálytalan téglalap alakú, egy-egy lyukkal átfúrt ezüstlemezek. Hasonló módon ékesített kantárokat több honfoglalás kori sírból is ismerünk.¹¹ Használóik döntő többségben rangos, fegyveres férfiak, akik feltehetőleg valamilyen formában részesedtek a kalandozások során szerzett adóból vagy zsákmányból, így a nyersanyagként felhasználta, szétkalapált ezüstlemezekből is, amelyekből ezeket az egyszerű díszeket maguk is előállíthatták.¹² Nyerget valószínűleg mindhárom sírba helyeztek. A 2. sír leletei között ugyan nem maradt meg kengyel, s előkerülését a találók sem említették, egy ovális *hevedercsat* azonban a nyerges temetkezés egyértelmű jele. Nem zárható ki – s erre, mint látni fogjuk, éppen a tengődi leletek szolgálnak újabb bizonyítékot –, hogy a harcos fából faragott kengyeleket használt. A 3. sír mellékletei között két *hevedercsat* található, s előkerült egy darab a 4. sírből is.

A tengődi sírokból előkerült, ill. megmaradt *kengyelek* alkotják a leletanyag legváltozatosabb részét. A 3. sír kengyelei a honfoglalás kor leggyakoribb, széles körben elterjedt *körte alakú* kengyeltípusai közé tartoznak (3. kép 2–3). Jóllehet mindkét példány erősen töredékes, az azonban megállapítható, hogy hajdan azonos méretűek és formájúak voltak: téglalap alakú fülük közvetlenül, külön nyak nélkül kapcsolódott a lapos szárhoz, amelyek puha talpú csizmához való homorú talpalóban végződtek. Ez utóbbi alját nem erősítették meg külön bordákkal. A korszak közrendű férfainak, harcosainak sírjaiban többnyire jóval nagyobb méretű, s nem ritkán aszimmetrikus kengyel párok figyelhetők meg.¹³ A körte alakú kengyelek használata a magyarság körében még a 11. században is kimutatható, de elterjedtek az egész eurázsiai steppevidéken is.¹⁴

Teljesen eltérő formájú, anyagú és típusú kengyeleket csatolt a 4. sírban nyugvó harcos a nyergére. Közülük az egyik a rendkívül ritkán megfigyelhető *fakengyelek* közé sorolható (4. kép 10–11, 8. kép 1). A honfoglalás kori leletanyagban korábban mindössze két, fakengyelre utaló tárgy került elő, mindkettő nő, illetve fiatal lány sírjából. Kiszombor–E temető 46. sírjában nyitott bronz hajkarika, rombusz alakú ingnyakdíszek, fülesgomb, ezüstlemezke, vascsat és egy záblakarika társaságában találták egy fa kengyel pár megvasalt fülrészének a darabjait (8. kép 2). A kérdéses tárgyak rendeltetését már Cs. Sebestyén Károly felismerte, de gondos rekonstrukcióját, párhuzamainak aprólékos összegyűjtését Dienes István végezte el.¹⁵ Lajosmizsén kelta telep, szarmata telep és temető, valamint Árpád-kori telep feltárása során bukkant elő egy magányosan eltemetett 7 év körüli kislány lovassírja.¹⁶ Ruházatát dudoros üvegpaszta gyöngyökkel és felvarrott, ezüstlemezekből kivágott ruhapántokkal díszítették. Melléhelyezték apró vaskését és lószerszámát is, amely oldalpálcás vaszáblából, hevedercsatból és a fakengyelből állott, ez utóbbi fülét bronzlemezből kivágott merevítővel erősítették meg.

A kiszombori és a lajosmizsei lemezek egyaránt olyan kengyelhez tartoztak, amelynek szálirányban megmunkált farészét gőzöléssel hajlították meg, s így a fül nem különült el a száratól – ez esetben ugyanis a faragással a fa rostjait roncsolták volna –

11 Révész L., 1996. 77., 249. j.

12 Révész L., 1996. 90.

13 Dienes I., 1966. 229–232.

14 Schulze 1984. 508–510.; Schulze-Dörrlamm 1991. 422–423.

15 Dienes I., 1958. 125–141.

16 Kulcsár V., 1992. 75–85.

hanem azok egyenes folytatását képezték¹⁷ (8. kép 3). E forma vasból készített (s bizonyára a fából való előképeket utánzó) változatai a vállába kovácsolt fülű kengyelek.¹⁸ A vas- ill. bronzlemezből kivágott fülborítás elő- és hátlapját mindkét esetben 4–4 szegeccsel rögzítették egymáshoz, ezek hossza 10–12 mm, amely egyben a fakengyel fülének a vastagságát is megadja. A lemezek széleit behajlítgatták, ily módon azok mintegy tokot képezve védték a kengyel fülét és szárainak indítását.¹⁹

A tengődi fakengyel és annak fülborítása a fenti párhuzamoktól nemcsak anyagában, de valószínűleg készítési módjában is jelentős mértékben eltért. A csontlapok a fa fülrészt csak annak két oldalán védték, de nem alkottak olyan zárt tokot, mint a fémlemezből hajlított fülvédők. A lemezpárokat ez esetben is 4 szegecs rögzítette egymáshoz, ill. a közöttük lévő famaghoz, ez utóbbi azonban – részben a fenti körülmény folytán – vastagabb, az egyik épségben fennmaradt szegecs tanúsága alapján 17 mm lehetett. A régészeti leletek között fennmaradt, ill. a recens néprajzi anyagból ismert fakengyelek döntő többségét hajlítással, gőzöléssel formázták meg.²⁰ Jóval ritkábban ugyan, de előfordulnak egy darabban kifaragott példányok is. Ezek füle nem a szár ívének a törés nélküli folytatása, hanem ahhoz tompaszögben csatlakoznak, s kiemelkednek abból. Ilyen ötszög alakú a tengődi kengyel fülkiképzése is, amely hajdan a körte alakú kengyelek formáját utánozhatta. E formát a fa rostjainak jelentős mértékű roncsolása, s ennek következtében a kengyel meggyengítése nélkül nem lehet előállítani, így a gőzöléssel vagy hevítéssel történő kialakítással sem volt értelme vesződni, egyszerűbb volt egy darab fából kifaragni a kengyelt.

A jelenleg rendelkezésünkre álló csekély számú adat is arról tanúskodik, hogy a honfoglaló magyarok szerves anyagból – jelen esetben fából – készített eszközeit is a nagy formagazdagság, változatosság jellemezte. A mindössze három lelőhelyről adathozható fakengyelek készülhettek gőzöléssel-hajlítással és egy tömbből kifaragva, fülborításukhoz használtak vas- és bronzlemezt csakúgy, mint csontlapokat, formájuk egyaránt lehetett körte alakú és a vállába kovácsolt fülűekhez hasonló. Használok között férfi, nő és gyermek egyaránt akad. Mivel a három ismert példány a Kárpát-medence más-más tájegységeiről került elő, a fakengyelek használatát feltehetőleg az egész 10. századi magyar szállásterületre jellemzőnek tarthatjuk. Minden bizonnyal az ismertnél jóval nagyobb számban készítettek ilyen eszközöket a honfoglalók, de azok – nem lévén szerves anyagból való alkotóelemük – a földben nyomtalanul elenyésztek. Feltehetőleg fakengyelek voltak azon sírok jó részében is, amelyekből a feltárás során csak zabla és hevedercsat látott napvilágot.²¹

Alkalmazásuk indokaként a vashiányt kevésbé tarthatjuk valószínűnek. Különösen nem lenne értelme erre hivatkozni a tengődi lelet esetében, hiszen a lelőhely tágabb körzetében, Somogyfajszon éppen az elmúlt években kerültek elő kétséget kizáróan a 10. századra keltezhető vasolvasztó kemencék.²² A honfoglalás kori temetők feltárása során – még a köznépi temetők esetében sem – egyáltalán nem utal semmiféle nyom arra, hogy a vastárgyak sírba helyezésétől takarékoságból tartózkodtak volna eleink. A fakengyeleket rejtő sírokban nyugvó emberek mellékleteik alapján legalábbis a módos közrendűek közé tartozhattak, számukra aligha jelenthetett leküzdhetetlen akadályt egy vaskengyel

17 Dienes I., 1958. 134–135., 27. ábra

18 Dienes I., 1958. 139–140.

19 Dienes I., 1958. 127., 24. ábra 2, XVIII. t. 1–2; Kulcsár V., 1992. 76–77., 1. t. 4, 3. kép 2

20 Dienes I., 1958. 129–135.; U. Köhalmi K., 1958. 143–147.

21 Dienes I., 1958. 126–127.

22 Gömöri J., 1996. 27–279.

beszerzése. Eljárásuknak inkább gyakorlati okai lehetnek: a fakengyelek télen nem hűlnek le annyira, mint a fémből valók, s ily módon a lovas lábai kevesebbet szenvednek a hidegtől.²³ Ez a magyarázat azonban főként azokban az esetekben merülhet fel, amikor a kengyelpár mindkét darabja fából készült (Kiszombor, Lajosmizse), s kevésbé indokolt akkor, amikor – mint a tengődi leletnél is – a fakengyelnek vasból készített párja van. A hajdani hétköznapiok e rejtélyes kis epizódját így a mai tudásunk alapján magyarázni ugyan tudjuk, hitelesen megoldani azonban aligha vagyunk képesek.

3. Az ún. szaltovói típusú kengyelek

A tengődi 4. sírban nyugvó harcos a fakengyele mellé egy kiugró fülű, boltozatos szárú, egyenes talpú vaskengyelt csatolt a nyergére (4. kép 12, 9. kép 4). E típus és különféle változatai viszonylag ritkán fordulnak elő a honfoglalás kori leletanyagban, ennek ellenére részletes felgyűjtésük és elemzésük még nem történt meg. Erre már csak azért is szükség van, mert már az első múzeumba jutott példányok vizsgálata során felmerült a kengyeltípusnak az avar sírokban, illetve a szaltovói kultúra területén talált kengyelekkel való rokonsága, s ily módon annak a lehetősége, hogy előfordulásuk a 10. századi magyarság legkorábbi, honfoglaló generációját jelzi. Elsőként Hampel J. hívta fel a figyelmet arra, hogy a zselickislaki kengyel az avar kori kengyelek fülkiképzését követi.²⁴ Nagy G. a magyarlapádi, marosgombási és kótaji leletek vizsgálatára során jutott arra a következtetésre, hogy e tárgyak a honfoglalók által itt talált avar kori finnugor–szláv keveréknép hagyatékát jelzik, amely megérte a magyar honfoglalást, s betagozódott a magyar nemzetségek közé.²⁵ Ma már azonban tudjuk, hogy az általa vizsgált leletek valójában avar koriak, s e tény sokat levon megállapításainak értékéből. Egészen más – s mint később kiderült, téves – nyomon indult el Szőke B., aki a Koroncó-Újtelepen, rozettás lószerszámos női sírban lelt példányokat az ugyancsak egyenes talpú, de jóval szélesebb fülű észak- és nyugat-európai 10–11. századi kengyelekkel rokonította.²⁶ Az ötvenévi lovas sírt közlétező Uzsoki A. gyűjtötte össze elsőként e kengyeltípus addig előkerült néhány hazai párhuzamát (Tiszaeszlár–Bashalom 22. sír, Koroncó-Újtelep, Zselickislak), amelyeket ő is az avar kengyelekkel rokonságban állóknak tartott. E kengyeltípust a szaltovóiakhoz közel állónak, majd később szaltovói típusúnak Bálint Cs. határozta meg, bár e kérdésben nem foglalt határozottan állást.²⁷ Vele ellentétben Mesterházy K. csak „egyenes talpallójú kengyelek”-ről értekezett, „...amelyek valószínűleg átmeneti formát jelentenek egy ritkán felbukkanó, bizonyosan idegen hatásra megjelenő kengyeltípus [*a karoling-normann kengyelek* – R. L.] mellett”.²⁸

Az elmúlt évtizedek során a kengyelek használati módja, méretezése, a felemás kengyelpárok vizsgálata terén Dienes I. ért el maradandó eredményeket.²⁹ Egyes típusok alapos felgyűjtése és elemzése – főként a gombos nyakú, ill. villás szárú karoling-normann, valamint a trapéz alakú vállas kengyelek esetében – hozzásegítette a kutatást ezen tárgytipusok időrendjének, használói körének pontosabb megismeréséhez.³⁰ A 10–11. századi magyarság leletanyagának alaposabb megismeréséhez, időrendi tagolásához az ilyesfajta régészeti aprómunka elengedhetetlenül szükséges. Ehhez nyújthat adalékot

23 Dienes I., 1958. 135–136.

24 Hampel J., 1907. 151.

25 Nagy G., 1913. 270–271.

26 Szőke B., 1954. 127.

27 Bálint Cs., 1975. 58.; Bálint Cs., 1976. 136.

28 Mesterházy K., 1981. 211.

29 Dienes I., 1966. 229–232.

30 Mesterházy K., 1981. 211–222.; Kovács L., 1985. 125–139.; Kovács L., 1986. 195–225.; Kovács L., 1986a. 110–113.

ilyesfajta régészeti aprómunka elengedhetetlenül szükséges. Ehhez nyújthat adalékot az általunk tárgyalt kengyel típus vizsgálata is.

Kiugró fülű, boltozatos szárú, egyenes vagy enyhén domború talpú kengyelek az alábbi lelőhelyeken kerültek elő:

1. *Gyulafehérvár (Alba Iulia, Ro.) – Mentőállomás.* A közöletlen, de legalább 800 síros 9–10. századi temető XXXIII/8. sírjában talált kengyel kiugró, négyzet alakú füle vaskos nyakkal kapcsolódik a kerek(?) átmetszetű, boltozatos szárakhoz. Széles talpalója enyhén domború. A kengyel magassága: 17,2 cm, szélessége: 11,5 cm. A kísérő leletek közül oldalpálcás vaszabláról valamint három vascsatról van tudomásunk.³¹

2. *Kenézlő-Fazekaszug II. temető, 45. sír (férfi).* A kengyel törött, feltehetőleg négyzetes füle rövid nyakkal kapcsolódik a pálcás szárakhoz, amelyeket alsó harmadukban korong alakúan laposra kalapáltak, s trapéz alakúan szélesedve mennek át az egyenes, enyhén domborodó talpalóba. A kengyel magassága: 14 cm, szélessége: 11,4 cm, talp szélessége: 3,7 cm. Kísérő leletek: aranyozott ezüst veretes öv, nyílcsúcsok, tegezvasalások, 2 dudoros üvegpasztá gyöngy, kagylótöredék, kauricsiga, Ahmed ben Ismail emír 295–299 H = 907/8–911/12-ben kibocsátott, két lyukkal átfúrt ezüstdírheme, vas csikózábla, hevedercsat, körte alakú vaskengyel, lókoponya és lábszárcsontok.³²

3. *Koroncó-Újtelep (női sír).* A téglalap alakú fül mindkét kengyel esetében rövid, vaskos nyakon ül, ebből ágaznak ki boltozatos ívben az oldalszárak. A talpaló egyenes, nincs rajta borda. A kengyelek magassága: 15,5 cm, szélessége: 10,5 cm, a talp szélessége: 2,3 cm. Egyéb mellékletek: gömbsorcsüngős fülbevaló, háromszög alakúra összehajtogatott aranyozott bronzlemez, lekerekített végű ezüst pántkarperec, díszítetlen bronz huzalgűrű, hevedercsat, oldalpálcás zabra, bronz rozettás lószerszámveretek, lókoponya és lábszárcsontok.³³

4. *Öttevény (40 év körüli férfi sirja).* A sérült, egykor feltehetőleg négyzet alakú fül vaskos nyakkal kapcsolódik a rombusz átmetszetű, boltozatosan ívelő szárakhoz. A szárak alsó vége háromszög alakúan kiszélesedik, s hegyesszögben csatlakozik a széles talpalóhoz, amelyet három borda erősít. A kengyel magassága: 17,3 cm, szélessége: 11,5 cm, a talp szélessége: 3,9 cm. Egyéb mellékletek: 2 nyitott ezüst hajkarika, vaskés, juh combcsont, oldalpálcás zabra, karoling-normann gombos nyakú kengyel, lócsontok.³⁴

5. *Pozsonyvezekény (Vozokany, Sl.) – Harmadik homokdomb, 3/41. sír.* A felemás kengyel pár mindkét darabjának füle legyező alakúan kiszélesedik, hurkos kiképzésű. A szárak a fülek egyenes folytatásai, egyik esetben boltozatos kiképzésűek, a másiknál enyhén trapéz alakúak. Talpalójuk egyenes. A kengyelek magassága: 13,5 cm ill. 11,5 cm, szélessége: 10 cm, ill. 10,7 cm. A homokbányászás során feldúlt sírból ezen kívül még két hevedercsatot és 10 db félgömbfejű szegecsset (lábbeliveret?) sikerült megmenteni.³⁵

6. *Rakamaz-Gyepiföld (Túróczi-part) 1. sír (férfi) (10. kép).* A kengyel pár egyik tagjának a füle sérült, de a másik is töredékes, lekerekített sarkú téglalap alakú. A fülek rövid, vaskos nyakkal kapcsolódnak a rombusz átmetszetű boltozatosan ívelődő szárakhoz. Ez utóbbiak alsó vége háromszög alakúan kiszélesedik, s ívesen kapcsolódik az enyhén homorú, három bordával megerősített talpalóhoz. A kengyelek magassága: 16,5 cm, szélessége: 11,8 cm, a talp szélessége: 2,8 cm. Egyéb mellékletek: a szemgödrökben, a szájban és a fogak között, valamint a medencén apró ezüstlemezek töredékeit figyelték

31 *Ciugudean* 1996. 4–11, 17–28, Cat. Nr. 99

32 *Fettich N.*, 1931. 94–96., 77–80. kép; *Kovács L.*, 1989. 37–38.

33 *Szőke B.*, 1954. 126–128., XXIII–XIV. t.

34 *Uzsoki A.*, 1962. 9–26., 5. kép 6, 6. kép 3–4

35 *Točík, A.* 1968. 63., LIII. t. 21, LIV. t. 19–20, 22–23.

meg. A koponya mellett nyitott ezüst hajkarikát találtak. Vasalt tegezében 5 nyílcsúcs volt. A medence jobb és bal oldalán egy függesztőveret, ill. egy bronzcsat feküdt. Ugyanitt vaskést és fenőkövet leltek, valamint két vascsatot. A lókoponya szájában csikózabla volt, a lábszárcsontok között pedig hevedercsat.³⁶

7. *Rakamaz-Gyepiföld (Túróczi-part) 2. sír* (férfi). (11. kép) A kengyelpár egyik tagja pontosan ugyanolyan, mint az 1. sírban talált kengyelek. Lényeges különbség azonban, hogy ezen egyértelműen megállapítható: a hajdan egyenes talpalót utólagosan igyekeztek használojának igényeihez formálni, s homorúra kalapálni. A talp azonban eközben meggyengült és megsérült, ezért még alászegecseltek egy ívesre hajlított vaslemezt. A kengyel magassága: 17,8 cm, szélessége: 11,8 cm, a talp mérhető legnagyobb szélessége: 2,8 cm. A kengyel párja vállába kovácsolt fülű volt. Egyéb mellékletek: vasalt tegez, 3 nyílcsúcs, ezüstlemezkék a halotti szemfedőről és a ruházatról, küllős szíjelosztó karikák, bronzcsat és két karéjos veret, csiholóacél, vas szíjszorítók, csikózabla, lócsontok.³⁷

8. *Sárospatak-Baksahomok 10. sír* (férfi) (6. kép 1). A kengyel négyszögletes, hosszú, lapos füle rövid, széles nyakkal kapcsolódik a hengeres átmetszetű boltozatos szárakhoz. A szárak alul egy-egy lapos korongban, majd trapéz alakúan kiszélesedve folytatódnak, s derékszögben csatlakoznak a széles, egyenes talphoz. A kengyel magassága: 16,3 cm, szélessége: 12,3 cm, a talp szélessége: 3,8 cm. Egyéb mellékletek: körte alakú kengyel, hevedercsat, oldalpálcás zabla, nyitott ezüst hajkarika, csiholóvas, szablya, lócsontok.³⁸

9. *Szentés-Nagytóke, Jámorhalom, özv. Kiss Bálintné földje*. Szórványlelet. Téglaalap alakú füle rövid, széles nyakkal kapcsolódik a kerek átmetszetű szárhoz. A szár és a talpaló találkozásánál korong alakúan kiszélesedik, majd derékszögben folytatódik a széles, lapos talpban. A kengyel magassága: 14,8 cm, szélessége: 12,3 cm, a talp szélessége: 2,8 cm.³⁹

10. *Szomód-Bocskagegy* (férfisír) (7. kép, 9. kép 1–2). A kengyelpár egyik tagja hurkosfülű, négyszög átmetszetű, szára boltozatosan ívelt. A szár alsó harmadában ellipszis alakúan, majd trapéz alakúan kiszélesedik, és derékszögben csatlakozik a széles, lapos, egyenes talphoz. A kengyel magassága: 16,3 cm, szélessége: 12,5 cm, a talp szélessége: 3 cm. A másik kengyel négyzet alakú füle rövid, széles nyakkal kapcsolódik a kerek átmetszetű, boltozatosan ívelődő szárakhoz. A szárak alul ellipszis, majd trapéz alakúan kiszélesednek. Eredetileg ez is egyenes talpú lehetett, de a szárak trapéz alakú alját utólag behajlították, a talpalót levágták, s egy széles, ívelt vaslemezt szegecseltek hozzájuk, ily módon homorú talpúvá, körte alakúvá átformálva a kengyelt. A lövészárkok ásása közben megbolygatott sírból ezen kívül még egy oldalpálcás zablát, hevedercsatot, 6 nyílcsúcsot, tegezvasalásokat és két arab dirhemet sikerült megmenteni. Az érmék Ahmed ibn Ismail szamanida emír 295 H = 907/8, ill. 311 H = 923/24 között vert érméi.⁴⁰

11. *Tengőd-Hékúpuszta 4. sír*.

12. *Tiszaderzs-Kupasor* (férfisír). A kengyel töredékes, füle hiányzik, csak a nyak indítása figyelhető meg. A szárak boltozatosan ívelődnek, a talp egyenes. A rendkívül rossz állapotú, töredékes kengyel méretei nem mérhetőek. A faültetés során feldúlt sír

36 Közöletlen. A sírleírás *Fodor I.*, 1996. 162–163.

37 Közöletlen. A sírleírás *Fodor I.*, 1996. 163.

38 *Kalicz N.*, 1957. 167–168.; *Fodor I.*, 1996. 168–169.

39 A közöletlen leletre Türk Attila régészhallgató (JATE) hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is szeretnék megköszönni.

40 Közöletlen. Az érméről *Kovács L.*, 1989. 68.

egyéb mellékletei közül egy körte alakú kengyelt, faragott csont oldalpálcás zablát és egy szablyát mentettek meg.⁴¹

13. *Tiszaeszlár-Bashalom I. temető 3. sír* (női sír). Az erősen töredékes kengyelpár mindkét tagjának hiányzik a füle. Csak a széles, lapos nyak figyelhető meg, amely négy-szögletes átmetszetű, boltozatosan ívelődő száракban folytatódik. A talpaló egyenes. A sír egyéb mellékletei: öntött ezüst bizánci fülbevaló, trepanáló eszköz, fülesgombok, hullámosra hajlított ezüst huzalkarperecek, oldalpálcás zabla, lócsontok.⁴²

14. *Zselickislak* (női sír). A kengyel széles hosszánegyszög alakú fülének mindkét szélén erős perem húzódik. A fül rövid, széles nyakkal kapcsolódik a félkör átmetszetű, boltozatos ívelésű száракhoz. A száрак alja korongszerűen, majd trapéz alakúan kiszélesedik, s derékszögben csatlakoznak a széles, lapos, enyhén domborodó talphoz. A kengyel magassága: 16 cm, szélessége: 11 cm, a talp szélessége: 3,7 cm. A szántással megbolygatott sír leletei közül ezen kívül két rozettás lószerszámveretet és egy oldalpálcás zabla felét, valamint lócsontokat mentettek meg.⁴³

15. *Zsombó-Bába dülő* (férfisír). A kengyel négyzet alakú füle rövid, széles nyakkal kapcsolódik a félkör átmetszetű, boltozatos ívelésű száarakhoz. Ez utóbbiak végükön háromszög alakban kiszélesednek, és tompaszögben csatlakoznak a széles, három bordával megerősített talpalóhoz. A kengyel magassága: 16 cm, szélessége: 12 cm, a talp szélessége: 5,4 cm. A gödörásás során megbolygatott sír további leletei: vascsat, négyzet alakú, ezüstlemezből kivágott övveretek, vaskés, tegezvasalások, íjcsontok, 5 nyílcsúcs, gombos fülű, villásszárú karoling-normann kengyel, lócsontok.⁴⁴

A szakirodalom több olyan egyenes talpú kengyelt is honfoglalás kori leletként említ, amelyek nagy valószínűséggel nem sorolhatók a 10. századi emlékek közé:

1. *Magyarlapád (Lopadea Noua, Ro.)* A szűkszavú közlemények szerint a Gorgány és a Vár nevű hegyek közt elterülő vízmosásos völgykatlanban összesen 11 kora vaskori, valamint honfoglalás kori és avar sírt tártak fel. Allítólag a 4. sírban (amely lovas sír volt) kerültek elő a boltozatos szárú, erősen domborodó talpú kengyelek (egyik töredékes, a füle mindkettőnek hiányzik), egy trapéz alakú hevedercsat, vasbalta, keskeny pengéjű lándzsa és egy bronz falera kíséretében. E tárgyak véleményem szerint avar koriak.⁴⁵ Bizonyosan 10. századnak csupán a kétagú csüngős veretek, valamint az ezek felső tagjához hasonló veretek tekinthetők. Ma már nem dönthető el, hogy az utóbbiak a feltárás után keveredtek-e egy avar sír leletei közé, vagy (a hitelesen kiásott és dokumentált sírok közül elsőként!) valóban ugyanazon temetkezés mellékletei voltak az avar és a magyar jellegű tárgyak. Magam inkább az előbbi lehetőséget tartom valószínűnek, így a magyarlapádi leletekkel a tárgyalta kengyeltípus 10. századi vizsgálatánál nem számolhatunk.⁴⁶

2. *Marosgombás (Gimbas, Ro.)* Hasonló a helyzet, mint a magyarlapádi leletek esetében, itt is avar és honfoglalás kori sírok anyaga keveredett össze. Nem véletlenül utalt Nagy G. a marosgombási kengyelek avar kori párhuzamaira,⁴⁷ mivel azok csakugyan avarok (mégpedig a 670 előtti időszakból), az általa keltának tartott széles pengéjű

41 Fodor I., 1996. 288.

42 Dienes I., 1956. 245–277.; Dienes I., 1957. 24–37.

43 Hampel J., 1907. 151., 39. t.

44 Lőrinczy G.–Szalontai Cs., 1993. 279–320.

45 A lándzsát Kovács L., 1971. 87. is csak fenntartással sorolta a honfoglalás kori leletek közé. A tárgyak avar párhuzamait hangsúlyozta Horedt, K. 1958. 101. Egyértelműen avarként határozta meg e sír leleteit Bóna I., 1986. 175.

46 Nagy G., 1913. , Roska M., 1936. 8., 4. kép

47 Nagy G., 1913. 270–274.

lándzsacsúccsal együtt.⁴⁸ E kengyeleket tehát nem vehetjük számba a 10. századi leletek között.

3. *Kótaj*. Teleki L. birtokán talált sírokból származik egy körte alakú és egy hurkos fülű kengyelpár, egy csikózabla és egy lándzsacsúcs. A nyilvánvalóan összekeveredett, különböző sírokból és korszakokból való leleteket Hampel J. megtévesztő módon úgy párosította egymás mellé (egy-egy körte alakú kengyel mellé egy-egy hurkos fülűt illesztve), mintha e párok egy leletegyüttest képeznének, s azokat az avar–bolgár továbbélés ritka emlékeinek egyikeként értelmezte.⁴⁹ E gondolatmenetet folytatta a későbbiek során Nagy G. is.⁵⁰ Az azonos anyagú hurkosfülű kengyelek és a lándzsa jellegzetes korai avar tárgyak,⁵¹ így törölnünk kell azokat a honfoglalás kori leletek sorából.

4. *Ismeretlen lelőhelyű kengyel*⁵² (6. kép 2, 9. kép 3). A hosszú, töredékes fülű kengyel szárai rombusz átmetszetűek, boltozatos ívelésűek. A száruk végeit ötszög alakúra kalapálták, a széles, bordázott talpalo (melynek csak az indítása maradt meg) V-alakban kapcsolódik a szárhoz. Ilyen csücskös végű talppal kialakított kengyeleket a kései avarok használtak, így minden bizonnyal e tárgyat is a 8–9. századi emlékek közé kell sorolnunk. A tárgy közöletlen.

A honfoglalás kori sírokból talált kengyelek teljességre törekvő felgyűjtése mind- eddig nem történt meg, éppen ezért a különböző publikációkban alkalmazott szaktermi- nológia sem egységes. Még a korszak kengyeleinek főbb típusait áttekintő elemzések sem tarthatók teljesnek, hiszen azokból éppen a fentiekben bemutatott kengyelek teljesen hiányoznak.⁵³ Szabatos leírás mindössze a trapéz alakú vállas kengyelekről,⁵⁴ valamint az egyenes talpúak közül a különböző fajta karoling-normann kengyelekről született.⁵⁵

A további, néha szaltovói típusúnak nevezett egyenes talpú kengyelek között is valójában többfajta változat különíthető el. Az imént bemutatott 15 lelet között leggyako- ribbak azok, amelyek négyszög (többnyire négyzet) alakú füle rövid, lapos, széles nyak- kal kapcsolódik a rombusz vagy kerek átmetszetű szárukhoz. Lapos, szélesre kalapált szárukkal ilyen kengyeleket nem készítettek. További lényeges sajátosság, hogy (szem- ben a körte alakú, a vállába kovácsolt fülű vagy a trapéz alakú, vállas kengyelekkel) a lovasfelszerelés e darabjai mindig szimmetrikus formájúak, egyetlen példát sem találunk arra, hogy a ló oldalához támaszkodó (belső) kengyelszár rövidebb, meredekebb lenne mint a külső, íveltebb, hosszabb szár. Fontos megkülönböztető jegy az is, hogy a száruk alul korong vagy ellipszis alakúan, laposan kiszélesednek (kiemelkedő dudor ellenben soha nincs rajtuk, mint pl. a trapéz alakú, vállas kengyeleken), majd trapéz alakban to- vább szélesedve csatlakoznak (legtöbbször 90°-os, vagy ahhoz közelítő szögben) a tal- palóhoz. A széles, lapos talpak leggyakrabban egyenesek, ritkán enyhén domborúak, és nincs rajtuk bordázás. Az avar kengyelektől – amelyekkel a felületes szemlélő könnyen összekeverheti e típust – élesen elkülönítik e jegyek, valamint még egy sajátosság: a 10. századi darabokon soha nem tapasztalható az, hogy a száruk „tűfutnának” a talpalón, ill.

48 Bóna I., 1986. 171.; Kovács L., 1971. 86.

49 Hampel J., 1902. 299–300.

50 Nagy G., 1913. 270–274.

51 Csallány D., 1958. 41.; Kovács L., 1971. 87.

52 MNM Honfoglalás kori gyűjtemény, ltsz. 11/1952.1.

53 Ezek közül Ruttkay 1976. csak a pozsonyvezekényi kengyelpárt említi. Igaz, erre magyarázatul szolgál az a tény, hogy anyaggyűjtése csupán Szlovákia területére korlátozódik, s onnan napjainkig valóban nem ismerünk olyan leleteket, amelyek e típusba tartoznának. Kovács 1986b honfoglalás kori kengyeleket bemutató típusátlajából pedig hiányzik a tárgyalat változat.

54 Kovács L., 1986. 204–223., Kovács L., 1986a. 110–113.

55 Kovács L., 1985. 125–139.; Kovács L., 1986. 195–204.; Mesterházy K., 1981. 211–222.

hogy az utóbbi egészen keskeny hegyesszögben nyúljon le kiszélesedő szárvéghez. Tausfrozás nyomait az ismertetett leletanyag egyetlen darabján sem fedeztük fel.

A fentiekben leírt jellegzetességek az imént bemutatott 15 lelet közül azonban csupán kilencre érvényesek (Tengőd, Koroncó, Sárospatak, Zselickislak, Kenézlő, Gyulafehérvár, Tiszaeszlár-Bashalom, Tiszaderzs, Öttevény).

Az egyenes talpú kengyelek további formai változatait jelentik a pozsonyvezekényi leletek, valamint az egyik szomódi kengyel. Az előzőektől csupán fülkiképzésükben különböznek: mindhárom darab hurkos fülű. Csupán feltételesen sorolható a tárgyalt kengyelformához a Rakamaz-Gyepiföldön az 1. és a 2. sírból előkerült három kengyel. Ezek sajátosságaira a későbbiekben még részletesen kitérünk, most csupán annyit szeretnék előre bocsátani: a rakamazi kengyelek szárvégeiről hiányzik a korong alakú kiszélesedés, talpalójuk pedig az előzőekkel szemben bordázott. Végezetül bizonyos formai szempontok alapján csak fenntartásokkal sorolhatjuk e kengyelek közé a két Csongrád megyei példányt (Szentcsanak, Zsombó). Utóbbi talpalója ugyancsak bordázott, s hiányzik róla a szárvégek korongos kiképzése is. Pontos párhuzamaikat ez ideig sem a steppei, sem a nyugat- ill. észak-európai korabeli leletek között nem találtam, de az tény, hogy eltérnek a honfoglalás korában megszokott formáktól.

Egy-egy tárgytípus vizsgálata során lehetőség szerint a következő kérdésekre kell választ keresni: kik és hogyan használták az adott tárgytípust, milyen időhatárok közé keltezhető az előfordulása, s végezetül kideríthető-e az, hogy honnan származik?

Az egyenes talpú, boltozatos szárú, négyzetes fülű kengyelek többsége (15 lelet közül 9 esetben) férfiak mellékleteként látott napvilágot, mégpedig egy kivétellel (Öttevény) fegyveres férfisírokból. Kísérő leleteik között felbukkannak a korszak viszonylag ritka leletének számító szablyák (Sárospatak, Tiszaderzs), a további hat sírban pedig az íjászfelszerelés darabjai (Kenézlő, Rakamaz 2. és 3. sír, Szomód, Tengőd, Zsombó). A méltóságjelvényeket a kenézlői, zsombói és a rakamazi 2. sírból való övveretek képviselik. Az e kengyeltypust használó férfiak tehát a 10. századi magyar társadalom módos, ill. vezető rétegeibe tartoztak, egyértelműen köznépi környezetbe egyikük sem sorolható be.

Ez utóbbi megállapítás érvényes a három női sírra is. Közülük kettő rozettás lószerszámveretei alapján feltehetőleg a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagja lehetett (Koroncó-Újtelep, Zselickislak), de leletkörnyezete alapján ugyanebbe a rétegbe sorolható (vagy a katonai kíséretben szolgáló egyik férfi asszonya lehetett) a tiszaezslár-bashalmi I. temető 3. sírjában nyugvó nő is. A részleges feltárás, ill. hiányzó közzététel miatt nem értékelhető a gyulafehérvári, pozsonyvezekényi és a Szentcsanak-nagyőkei lelet.

A vizsgált kengyeltypus elterjedésének súlypontja a Dunántúl (ezen belül is a Kiszál-föld és Somogy megye), valamint a Tisza-mente, főként a Felső-Tisza-vidék. E gócpontoktól egyedül a gyulafehérvári lelet került elő távolabb. A Csongrád megyei bizonytalan besorolású példányoktól eltekintve hiányzanak viszont Dél-Magyarországról, a Duna-Tisza-közéről és a Tiszántúlról (12. kép).

A honfoglalás kori sírokban talált kengyelek túlnyomó többségét a puha talpú bőr- vagy nemezcsizmákhoz való ívelt, homorú talpalójú változatok alkotják. Az ezektől eltérő formájú, egyenes talpú kengyelek zömmel a kalandozó hadjáratok révén a nyugati országokban hadizsákmányként szerzett példányok voltak, de ezek is ritkán kerülnek elő párosával: egy-egy ilyen darabnak az adott leletgyűjtésen belüli párja többnyire a hagyományos típusok közül kerül ki. Hasonlóképpen volt ez az egyenes talpú, boltozatos szárú, négyzetes fülű kengyelek esetében is. A 15 lelet közül háromnak nem ismerjük a párját (Gyulafehérvár, Szentcsanak-nagyőke, Zselickislak), további 5 esetben pedig körte

alakú, vállába kovácsolt fülű vagy feltehetőleg ugyancsak ívelt talpú fakengyelt csatoltak mellé a nyeregbe (Kenézlő, Sárospatak, Rakamaz-Gyepiföld 2. sír, Tengőd, Tiszaderzs). Ez azonban lovaglás közben eléggé kényelmetlen lehetett: az eltérő talpforma mellett ugyanis a hagyományos magyar kengyelek mindig aszimmetrikusak is voltak (szemben a szimmetrikus egyenes talpúakkal), s ez ilyen esetekben bizonyos mértékig eltérő lábtartást is követelt a lovastól. A zombói és az ötvenyi sírban nyugvó férfi talán éppen ezért alkalmazott egyenes talpú, boltozatos szárú kengyele mellé nagyméretű, villás szárú és ugyancsak egyenes talpú karoling-normann kengyelt.

A vizsgált leleteknek mindössze egyharmadában fordult elő többé-kevésbé azonos kengyelpár (Koroncő-Újtelep, Pozsonyvezekény, Rakamaz-Gyepiföld, Szomód, Tiszaeszlár-Bashalom I. temető). Ezek közül azonban csak a tiszaezsláriak, a rakamaziak és a koroncóiak voltak teljesen egyformák. A hajdani használók számára azonban még így is szokatlanok, kényelmetlenek lehetnek, s ezen házilagós átalakítással próbáltak meg segíteni. E beavatkozás kevésbé drasztikus formája az volt, hogy az egyenes talpalót kalapálással igyekeztek kissé meghajlítani, ívesre formálni (Rakamaz-Gyepiföld 1. sír) (10. kép). A művelet során azonban a talp elvékonyodott, jelentősen meggyengült s így könnyen eltörhetett. A kengyel ennek következtében használhatatlanná vált, s vagy nyersanyagként beolvasztották, vagy pedig még szembetűnőbb változtatást végeztek rajta: a Szomódról és a rakamazi 2. sírből előkerült példányokon a meggyengült talpat kivágták, a szárvégeket behajlították, s egy-egy ívelt vaslemezt szegecseltek hozzájuk. Ily módon egy eléggé durván összebarkácsolt, de mégis csak az általuk megszokott formához hasonló kengyelt sikerült előállítaniuk (7. kép 2, 9. kép 2, 11. kép).

Felmerülhet ellenérvként, hogy e javított kengyelek nem voltak-e eredetileg is homorú talpúak, hiszen akkor csupán egy megrongálódott tárgy javításáról beszélhetnénk, nem pedig átalakításról? E feltevésnek két érv mond ellent: egyrészt a szomódi kengyel szárvégei pontosan olyanok, mint az egyenes talpú, boltozatos szárú példányoké, másrészt pedig az általánosan elterjedt homorú talpú honfoglalás kori kengyelek között a heves-kapitányhegyi lelet⁵⁶ kivételével nem találtam olyat, amelyiket hasonlóképpen javítani kellett volna. (Egyébként a hevesi kengyel sem a szárvégek és a talpaló találkozásánál pattant el, hanem a talp közepén, s egy acélhuzallal erősítették meg.) A honfoglaló magyarok körében egyébként sem volt ismeretlen az az eljárás, hogy egy számukra szokatlan vagy kényelmetlen idegen tárgyat az általuk megszokott formákhoz próbálják igazítani, e kísérlet eredményeként jelentek meg felszerelésükben pl. a szablamarkolatú kardok. Mindezek fényében úgy vélem, hogy az egyenes talpú, boltozatos szárú, négyzetes fülű kengyelek nem a magyar kovácsok munkái voltak, így eredetüket másutt kell keresnünk.

Mint ahogy e fejezet bevezetőjében már utaltam rá, a tárgyalt kengyeltípus esetében többször felmerült a szaltovói eredet lehetősége. Amennyiben e hipotézis megállja a helyét, annak messzire vezető következményei lehetnek: felmerülhet az a lehetőség, hogy e honfoglaló eleink által még a Kárpátoktól keletre a szaltovói kultúra népeitől átvett tárgytípus alkalmas lehet az első, honfoglaló generációnak a 10. századon belüli elkülönítésére.⁵⁷ Mivel egy tárgyat nem szabad önmagával keltezni (így nem fogadhatjuk el *eleve* azt a tételt, hogy e kengyeltípus szaltovói eredetű, *tehát* mint keleti örökség bizonyosan az első generáció hagyatékát jelzi), alaposan meg kell vizsgálnunk az egyenes

⁵⁶ Pataki V., 1939. 200–208.

⁵⁷ Honfoglalás kori sírokban lelt tárgyak keleti párhuzamai alapján kísérlete meg az első generáció hagyatékának elkülönítését Mesterházy K., 1990. 235–274., a szaltovói eredetűnek tartott leletekről összefoglalóan legutóbb Révész L., 1998. (sajtó alatt).

talpú, boltozatos szárú, négyzetes fülű kengyelek leletkörnyezetét, ill. annak időrendi tanulságait.

A számunkra rendelkezésre álló 15 (pontosabban az eleve kétes besorolású és szórványként előkerült szentes-nagytókei és a közöletlen gyulaféhevári temetőt leszámítva 13) leletgyűttes viszonylag kevés olyan tárgyat tartalmaz, amely a finomabb időrendi besorolást lehetővé teszi.

A három, övvereteket is tartalmazó sír közül a zombói egyszerű ezüstlemezből kivágott övdíszek a 10. századon belül pontosabban nem keltezhetők,⁵⁸ de a rakamaz-gyepiföldi 2. sírban lelt karéjos övdíszeket sem tudjuk jelenleg a század első felénél pontosabban időhöz kötni.⁵⁹ A hazai leletek között nem ismerjük a kenézli 45. sír övvereteinek a párhuzamait.⁶⁰ Az ott nyugvó fiatal férfit Mesterházy K. szerint 920 körül, családja második nemzedéke tagjaként hantolták el.⁶¹

Az ékszerek közül a préselt gömbsorc süngös fülbevalókat (Koroncó-Újtelep) az egész 10. század folyamán, sőt még a 11. század első harmadában is használták,⁶² hasonlóképpen mint a félhold alakú, granulált díszű bizánci függőket (Tiszaeszlár-Bashalom I. temető 3. sír).⁶³ Ugyancsak a bashalmi sírból származik egy hullámosra hajlított ezüstkarperec, de ezt az ékszert sem lehet a 10. század első felénél pontosabban datálni.⁶⁴

A készenléti íjtegezek jellegzetes függesztőit (Rakamaz-Gyepiföld 1. sír) ugyancsak a 10. század első kétharmadára keltezhetjük, bár szórványként, másodlagosan felhasználva még a 11. században is felbukkannak,⁶⁵ s ugyancsak átnyúlik a 11. századba a szablyák (Tiszaderzs, Sárospatak) és a nyilak, tegezek használata is.

A lószerszámok közül a rozettás veretek (Koroncó-Újtelep, Zselickislak) ugyancsak aligha datálhatók a 10. század első kétharmadánál szűkebb időhatárok közé,⁶⁶ akár csak a karoling-normann villásszárú kengyelek (Zsombó, Öttevény).⁶⁷

A vizsgált kengyeltípust tartalmazó sírok közül kettő tartalmazott érméket. A kenézli 45. sírban Ahmed ben Ismail számánida emír 295–299 H = 907/8–9–911/12-ben kibocsátott dirheme feküdt. Az érme hajdani utolsó tulajdonosa egy 20 éves kora körül elhunyt fiatalember volt, aki tehát legkorábban a honfoglalás körüli években született, de már a Kárpát-medencei új hazában vált felnőtté.⁶⁸ A lószerszámához tartozó kengyelt így semmiképpen nem szerezhette a keleti szállásterületen. Fokozottan érvényes ez a szomódi harcosra. Az ő életkorát sajnos nem ismerjük, két dirhemét azonban 295 H = 907/8-ban ill. 311 H = 923/24 között verték, így szinte teljes biztonsággal kizárható, hogy még Etelközben vagy Levédiában töltötte volna ifjúkorát.

58 Lőrinczy G.–Szalontai Cs., 1993. XII. t. 3–9.

59 Révész L., 1996. 106., 118–119.; Mesterházy K., 1990. 238. szerint e verettípus keleti párhuzamai (Krkukovo-Kuzsnovo, Tabaevka) alapján a honfoglaló első generáció hagyatéka. Az övveretek finomabb keltezésének lehetőségéről, ill. korlátairól Révész L., 1996. 131–132.

60 Fettich N., 1931. 77. kép

61 Mesterházy K., 1990. 245.

62 Révész L., 1988. 141–159.

63 Dienes I., 1956. 57. t. 8.; Mesterházy K., 1990a 92–94.

64 Szabó J. Gy. 1978–79. 64.

65 Révész L., 1996. 159–160.

66 Révész L., 1996. 60–62.

67 Mesterházy K., 1981. 211–222.; Kovács L., 1985. 125–139.; Kovács L., 1986. 195–225.

68 Mesterházy K., 1990. 245. szerint az ifjú kenézli harcos a temető második generációjaként meghatározható sírjai között nyugodott.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az egyenes talpú, boltozatos szárú, négyzetes fülű kengyelek kísérő leletei és leletkörnyezete nem teszik lehetővé, hogy e tárgyakat az első generáció elkülönítésére alkalmas leletekként értelmezzük. Használatukat nem szűkíthetjük a 10. század első egy-két évtizedére, legfeljebb a század első kétharmadára. Mindez egyáltalán nem könnyíti meg a választ arra a kérdésre, hogy honnan származik e kengyeltípus.

Formailag hasonló kengyeleket a kelet-európai steppékről viszonylag nagy számban ismerünk, a legtöbb valóban a szaltovói kultúra területén került elő. S. A. Pletneva szerint ez a forma tipikus volt a szaltovói kultúra erdős-steppei változatának területein, valamint a vele párhuzamos észak-kaukázusi alán leletek között is, összességében a szaltovói kengyelek közel 40%-át ez a változat képviseli.⁶⁹ Véleménye szerint pontos párhuzamait e területeken kívül majdnem teljesen ismeretlenek, használati idejükét pedig a 8. század vége és a 10. század eleje közötti időszakra határozza meg. Felhívja azonban a figyelmet arra, hogy később, a 10. században ezt a formát a besenyők is alkalmazták, s továbbadták a dél-orosz steppe más népeinek is.

A. N. Kirpičnikov hatalmas anyaggyűjtésen alapuló munkájában arra a következtetésre jutott, hogy a körte alakúak mellett az általunk vizsgált változat a legelterjedtebb típus, az általa felgyűjtött 139 kengyelből 48 db ide sorolható.⁷⁰ A legtöbbet ő is a szaltovói kultúra területén találta (az összes példány kétharmadát), de kimutathatók a muromák leletanyagában, Kijev és Csernyigov környékén, néhány pedig felbukkan a Ladoga vidékén, valamint Suzdal és Harkov körzetében is. Párhuzamai rendkívül széles körben elterjedtek, a Szaján-Altáj vidékétől egészen a Kárpát-medencéig. Keltezésüket viszonylag tág időhatárok közé, a 9–11. századra helyezi.

Ha nem is túl nagy számban, de előkerültek hasonló kengyelek a Dél-Ural vidékén, a bahmutyinói kultúra területén valamint a volgai bolgár temetőben is.⁷¹

M. Schulze-Dörrlamm a honfoglalás kori magyar leletek periodizációjára tett kísérlete során foglalkozott röviden a kérdéses kengyeltípussal.⁷² Az általa „esztergomi típusnak” nevezett kengyelekről megállapítja, hogy előzményeik felfedezhetők a kései avar leletek között, s ezért lehetségesnek tartja az egyenes talpú, boltozatos szárú kengyeleknek a 9. század végére és a 10. század elejére való keltezését. Ily módon azon tárgyak közé tartoznának, amelyek a honfoglaló magyarok első generációjának hagyatékába sorolhatók. Schulze-Dörrlamm megállapításait azonban több ponton is súlyos nehézségek terhelik. A német szerző a korszak leletanyagát csak fotókról és rajzokról ismeri többek között, s ez komoly félreértésekhez vezet. Az alapvető probléma többek között az, hogy éppen a típusnak nevet adó leleteként kiválasztott esztergomi kengyel nem sorolható az egyenes talpú, boltozatos szárú, négyzetes fülű kengyelek közé, hanem jellegzetes karoling-normann villásszárú példány.⁷³ Hogy Schulze-Dörrlamm mégis az általunk tárgyalt típusra gondolt, azt alátámasztja az is, hogy a párhuzamként felsorolt leletek egy része (Tiszaeszlár-Bashalom I. temető 3. sír, Ötvevény, Koroncó-Újtelep, Kőnézdlő-Fazekaszug II. temető 45. sír) valóban ide tartozik, másrészt pedig külön kategóriaként kezeli a karoling-normann kengyeleket (Ladby- ill. Balladoole- típus).⁷⁴ Sajnálatos mó-

69 Pletneva 1967. 167.

70 Kirpičnikov 1966. 49–55.

71 Mažitov 1981. 15. kép 16, 17. kép 13, 21. kép 20, 26. kép 12, 27. kép 33, 40. kép 5, 49. kép 31, 50. kép 12–13, Chalíkova–Chalíkov 1981. 38., XXIII. t. 19.

72 Schulze-Dörrlamm 1991. 429–432.

73 Mesterházy K., 1981. 212., Kovács L., 1986. 200., 16. j.

74 Schulze-Dörrlamm 1991. 425–429., 432–438.

don az ismertetett alapvető módszertani hibák miatt M. Schulze-Dörrlamm következtetései nem alkalmasak arra, hogy alaposabban mérlegeljük azokat a tárgyalt kengyeltípus kialakulásának és időrendjének vizsgálatá során.

Visszatérve az idézett kelet-európai analógiákra, azokkal kapcsolatban is szeretném felhívni a figyelmet egy aligha elhanyagolható momentumra: a magyar szakirodalomban szaltovói típusúnak nevezett egyenes talpú, boltozatos szárú kengyelek néhány alapvető vonásukban eltérnek a valódi szaltovói kengyelektől. Utóbbiak szárvégein ugyanis soha nem fedezhető fel a korong alakú, majd az alatt a trapéz formájú kiszélesedés, és a talpalóik mindig bordázottak. Ezen apró, de mégis meghatározó eltérések véleményem szerint kizárják azt a lehetőséget, hogy a két kengyeltípust azonos kategóriába soroljuk, s a honfoglalás kori sírokban talált példányokat a „szaltovói típusú” elnevezéssel illessük. A jövőben javasolom e kengyeleinket az általam használt *egyenes talpú, boltozatos szárú, négyzetes-* (ill. *hurkos-*)*fülű* változatnak nevezni.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: az egyenes talpú, boltozatos szárú, négyzetes/hurkos fülű kengyeleket a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján a 10. század első kétharmadában használták a korabeli magyar társadalom vezető ill. középrétegének tagjai közé tartozó férfiak és nők. Használatuk nem korlátozható a honfoglaló első generáció életének időtartamára. Csekély számuk miatt elterjedési területük csak óvatosan határozható meg, zömük a Dunántúlon és a Felső-Tisza-vidéken került elő, de a jövőben számolhatunk más területeken való felbukkanásukkal is. Alakjuk miatt nem váltak közkedveltté a magyarság körében, több alkalommal utólagosan igyekeztek a széles körben elterjedt változatokhoz igazítani azokat. A szaltovói típusú kengyelekkel valóban mutatnak formai rokonságot, meghatározó jegyeikben azonban eltérnek azoktól, így törölnünk kell e leleteket a honfoglalás kori hagyatéék bizonyosan szaltovói eredetű tárgyainak amúgy is egyre fogyatkozó listájáról,⁷⁵ éppen ezért le kell mondanunk mind az eredeztetés, mind a keltezés szempontjából ezen keleti analógiák által nyújtott segítségről. Nem zárható ki ugyanakkor, hogy kialakításukban valóban szerepet játszhattak a szaltovói előképek, e kérdésre azonban a jelenleg rendelkezésünkre álló csekély számú leletanyag tüzetes elemzése alapján sem tudunk határozott választ adni. A fent elmondottak ugyanakkor arra is rávilágítanak: komoly veszélyt jelentenek, sőt tényleg vezetnek bennünket az olyan nagyívű, összefoglaló igényű vizsgálatok, amelyek az Altajtól vagy a Kaukázustól a Lajtáig terjedő hatalmas térség tárgyi kultúráját eleve egységesnek veszik, közös nevezőre hozzák, s nem végzik el egy-egy tárgytípus alapos, a részletekre is kiterjedő feldolgozását.

A Tengőd-Hékútpusztán feltárt kis honfoglalás kori temető a sírok csekély száma ellenére Somogy megye, ill. a Dél-Dunántúl egyik legfontosabb 10. századi lelőhelye. Noha a leletanyag a 10. századon belüli pontosabb keltezést nem teszi lehetővé – hiszen azt többnyire hosszabb ideig, egy-másfél évszázadon át folyamatosan használt tárgyak alkotják – bizonyos jelek (arany hajkarika, ezüstlemezkék) arra utalnak, hogy e közösség részeseedett a kalandozó hadjáratok során szerzett hadizsákmányból. A lovas, fegyveres sírok e tájegységen belül példátlanul magas aránya azt sejteti, hogy a Tengődön elhantolt férfiak valamely törzsi előkelő katonai kíséretének harcosai, esetleg csak alkalmászerűen katonáskodó tagjai lehettek. Az újabban előkerült vörösi, balatonszemesi, fonyódi leletekkel együtt pedig mind határozottabb vonalakkal kirajzolják egy törzs- vagy nemzetségfőnek a Balaton déli partvidékén létesített uralmi központját. Ahhoz azonban, hogy e régió

⁷⁵ Révész L., 1998. (sajtó alatt).

10. századi településtörténetét pontosabban megismerjük, még több hasonló leletre, s az eddig előkerült sírok, temetők közzétételére lenne szükség.

IRODALOM

Bakay Kornél

1975 Somogy megyei régészeti kutatások 1973/75. évben. SMK 2. 296–310.

Bálint Csanád

1975 A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. (On the avar and hungarian relations of the saltovo-mayak culture) ArchÉrt. 102. 52–63.

1976 A honfoglalás kor (Die Ungarische Landnahmezeit) in: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk.: *Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A.* Bp. 121–164.

Bóna István

1986 Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Erdély története I. szerk.: *Makkay L.–Mócsy A.* Bp. 194–234.

Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H.

1981 Altungarn an der Kama und im Ural. Das Gräberfeld von Bolschie Tigani. Rég.Füz. Ser. II. No. 21 Bp.

Ciugudean H.

1996 Anul 1000 la Alba Iulia – Între istorie și arheologie. Catalogul expoziției Muzeul Național al Unirii Alba Iulia. red. H. Ciugudean, Alba Iulia

Csallány Dezső

1958 Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. (Awarische Funde des Komitates Szabolcs-Szatmár) JAMÉ 1. 31–85.

Dienes István

1956 Un cimetière de Hongrois Conquérents á Bashalom. Acta Arch.Hung. 7. 245–273.

1957 A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori magyar temető. Arch.Ért. 84. 24–37.

1958 A honfoglaló magyarok fakengyele (Holzsteigbügel der landnehmenden Ungarn) Fol.Arch. 10. 125–141.

1966 A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága (Quelques enseignements tires de l'harnachement de Hongrois Conquérents) Arch.Ért. 93. 208–232.

Fettich Nándor

1931 Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához (Angaben zur Archäologie der ungarischen Landnahmezeit) Arch.Ért. 45. 48–112.

Fodor István

1981 Honfoglalás kori sír Doroszlón. (Ungarisches Grab von Doroszló aus dem 10. Jh.) Com.Arch.Hung. 1. 149–164.

1996 Rakamaz-Gyepiföld, Sárospatak-Baksahomok, Tiszaderzs-Kupasor. In: A honfoglaló magyarság. Szerk.: *Fodor I.–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I.* Bp. 162–166., 168–170., 288.

Gömöri János

1996 10. századi vasolvasztó műhely Somogyfajszon. BKL Kohászat 129. 270–279.

Hampel József

1902 Régiségek a honfoglalás korából. Arch.Ért. 22. 296–316.

1907 Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Bp.

Horedt, K.

1958 Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII. Bukarest

Kalicz Nándor

1957 A Herman O. Múzeum ásátásai és leletei 1957-ben. HOMÉvk. 1. 166–169.

Kirpičnikov, A. N.

1966 Drevnje russkoe oružie I–II. SAI E1–36. Moszkva–Leningrád

Kovács László

1971 A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsás temetkezésük. (Die Lanzen der landnehmenden Ungarn und ihre Lanzenbestattung) Alba Regia 11. 81–108.

1985 Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán I. Temető utca 5. (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa I: Temető-Gasse Nr. 5.) Com.Arch.Hung. 125–139.

1986 Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. Acta Arch.Hung. 38 195–225.

1986a Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II: A homokbányai temetőrészlet. (Landnahmenzeitliche Gräber in Nagytarcsa II. Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube) Com.Arch.Hung. 93–121.

1986b Viselet, fegyverzet. In: *Kristó Gy.*, Az Árpád-kor háborúi. Bp. 216–281.

1989 Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Fontes Arch.Hung. Bp.

Költő László

1990 A Balatonszemes, Landler Jenő utcai honfoglalás kori lovas sír. In: Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről. Balatonszemes 85–101.

1993 Honfoglalás kori tegezés sír Vörsön. (Ein landnahmezeitlicher Köcher in Vörs) HOMÉvk. 30–32/2. 433–445.

1996 Az első honfoglalók a Balaton déli partján. (Die ersten landeseroberer am Südufer des Plattensees) In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: *Wolf M.–Révész L.* Miskolc 187–196.

U. Kőhalmi K.

1958 Fakengyel és egyéb fatárgyak egy nyugat-mongóliai múzeumban. (Derevjannij stremen i drugie derevjannie vesi v muzee zapadnoj Mongolii) Fol.Arch. 10. 143–147.

Kulcsár Valéria

1992 Honfoglalás kori gyermeksírről Lajosmizséről. (Landnahmezeitliches Kindergrab aus Lajosmizse) Cumania 13. 75–85.

Kürti Béla

1980 Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. (Ein ungarische Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő) MFMÉ 1978–79/1. 323–347.

László Gyula

1944 A honfoglaló magyar nép élete. Bp.

1955 A kenézlii honfoglalás kori íjtegez. (Der altungarische Bogenköcher von Kenézli) Fol.Arch. 7. 111–122.

Lőrinczy Gábor–Szalontai Csaba

1993 Régészeti adatok Csongrád megye 6–11. századi településtörténetéhez. (Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6–11. Jh.) HOMÉvk. 30–31/2. 279–320.

- Mažitov, N. A.*
1981 Kurgani južnogo Urala VIII–XII. vv. Moskva
- Mesterházy Károly*
1981 Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. (Steigbügel karolingisch-normannischen Typ bei den Landnehmenden Ungarn) Fol.Arch. 32. 211–222.
1990 A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. (Hronologija istorii juvelirnoj masterskoj na territorii Verhnej Tissy nahodok iz vremeni priobretenija vengrami rodiny) Agria 25–26 (1989–90) 235–274.
1990a Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. (Gegenstände Byzantinischen und Balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh.) Fol.Arch. 41. 87–115.
- Müller Róbert*
1982 A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig. (Die Entwicklung der eisernen Agrargeräte in Ungarn von der Späteisenzeit bis zur Ende der Türkenherrschaft) Zalai Gyűjtemény 19/I–II. Zalaegerszeg
- Nagy G.*
1913 Erdély a honfoglalás idején a régészeti leletek világánál. (La conquête de Transylvanie et les trouvailles) Arch.Ért 33. 268–275., 293–294.
- Pataki V.*
1939 A hevesi honfoglalás kori magyar sírlelet. (Der Grabfund von Heves aus der Landnahmezeit) Fol.Arch. 1–2. 200–208.
- Pletneva, S. A.*
1967 Ot kočevij k gorodam. MIA 142. Moskva
- Révész László*
1988 Gömbsorc süngös fülbevalók a Kárpát-medencében. (Ohrgehänge mit Kugelreichenanhänger im Karpatenbecken) HOMÉvk. 25–26. 141–159.
1996 A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im X. Jahrhundert) Miskolc
1998 Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. (Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde aufgrund der östlichen Analogien) MFMÉ-Stud. Arch. 4. (sajtó alatt)
- Roska M.*
1936 A honfoglalás és Erdély. In: A történeti Erdély. Bp. 3–13.
- Ruttkay A.*
1976 Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. SIA 24. 245–396.
- Schulze, M.*
1984 Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lés Corps. JRGZ 31. 473–514.
- Schulze-Dörflamm, M.*
1991 Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme. JRGZ 35. 373–478.
- Cs. Sebestyén Károly*
1932 „A sagittis Hungarorum.” A magyarok íjja és nyila. (Bogen und Pfeil der alten Ungarn) Dolg. 8. 167–255.

Szabó János Győző

1978–79 Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. (Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud) *Agria* 16–17. 45–136.

Szőke Béla

1954 Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. (Angaben zur Geschichte der kleinen Tiefebene im 9. und 10. Jh.) *Arch.Ért.* 81. 119–136.

1962 A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *Rég.Tan.* I. Bp.

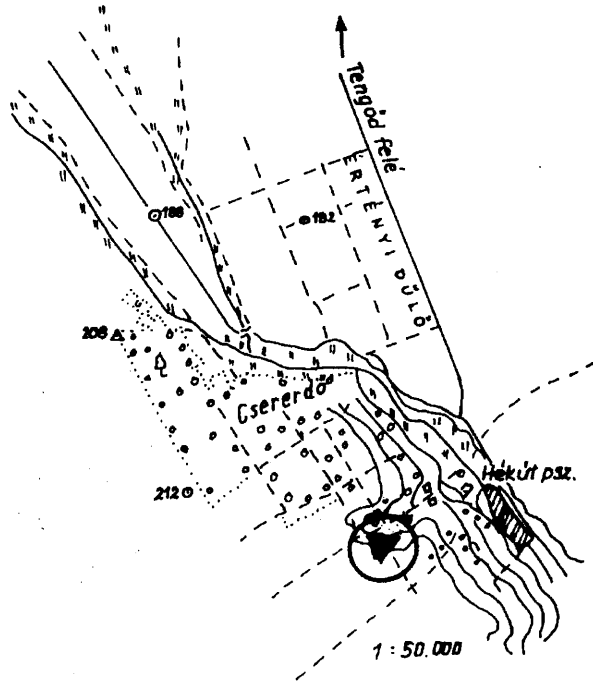
Točík, A.

1968 Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. *Arch.Slov. Cat.* 3, Bratislava

Uzsoki A.

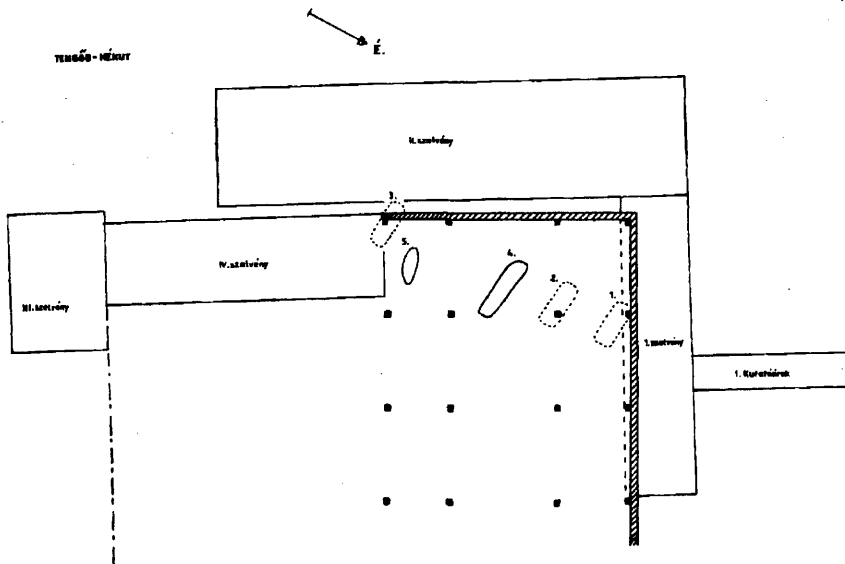
1962 Honfoglalás kori magyar lovassír Öttevényben. (Ein landnahmenzeitliches ungarisches Reitergrab von Öttevény) *Arrabona* 4. 9–24.

L-34-37-C (Tab)
L-34-49-A (Szakcs)

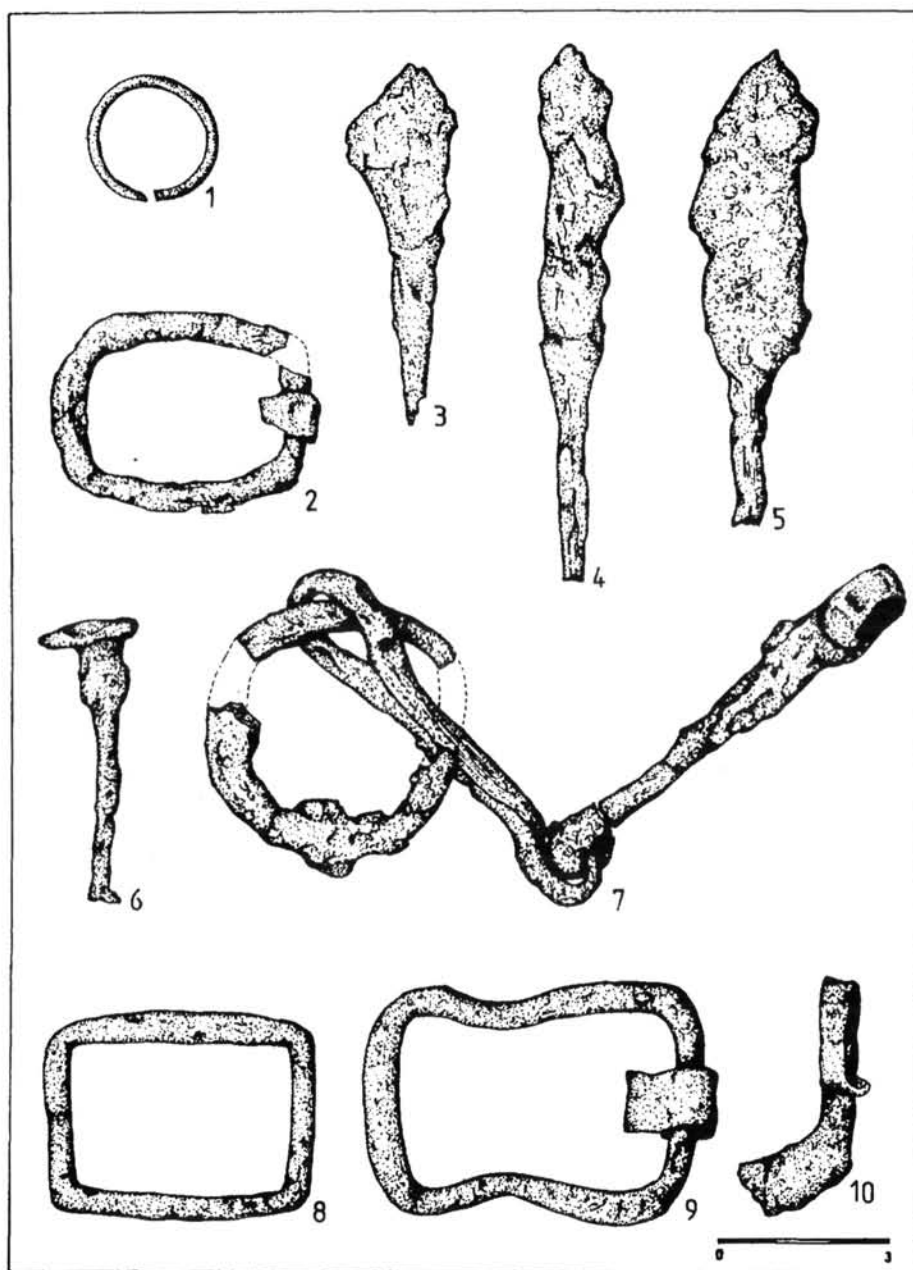

Ⓧ honfoglaláskori temető

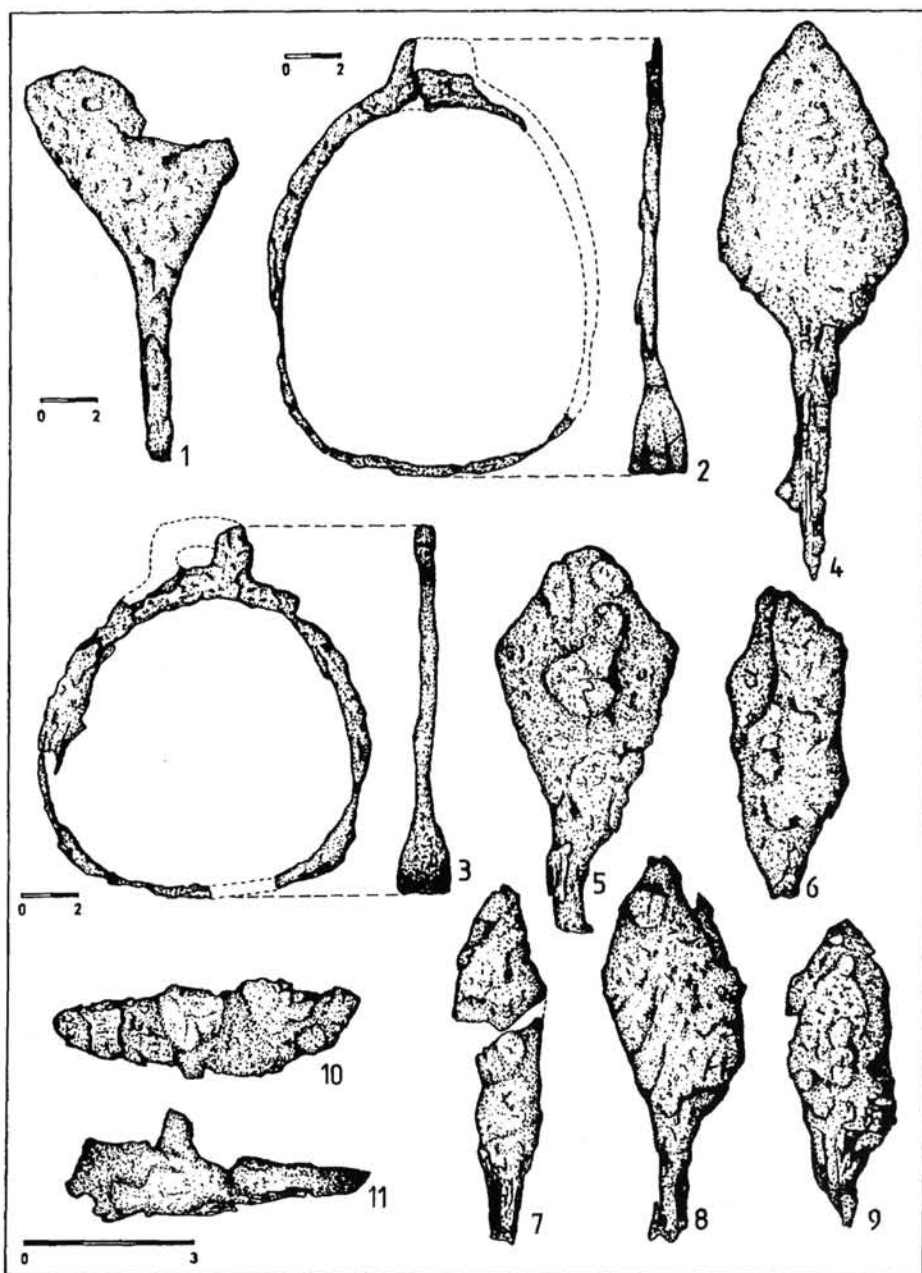
1. kép. Tengőd-Hékútpuszta honfoglalás kori temetője. 1: A temető helyszínrajza

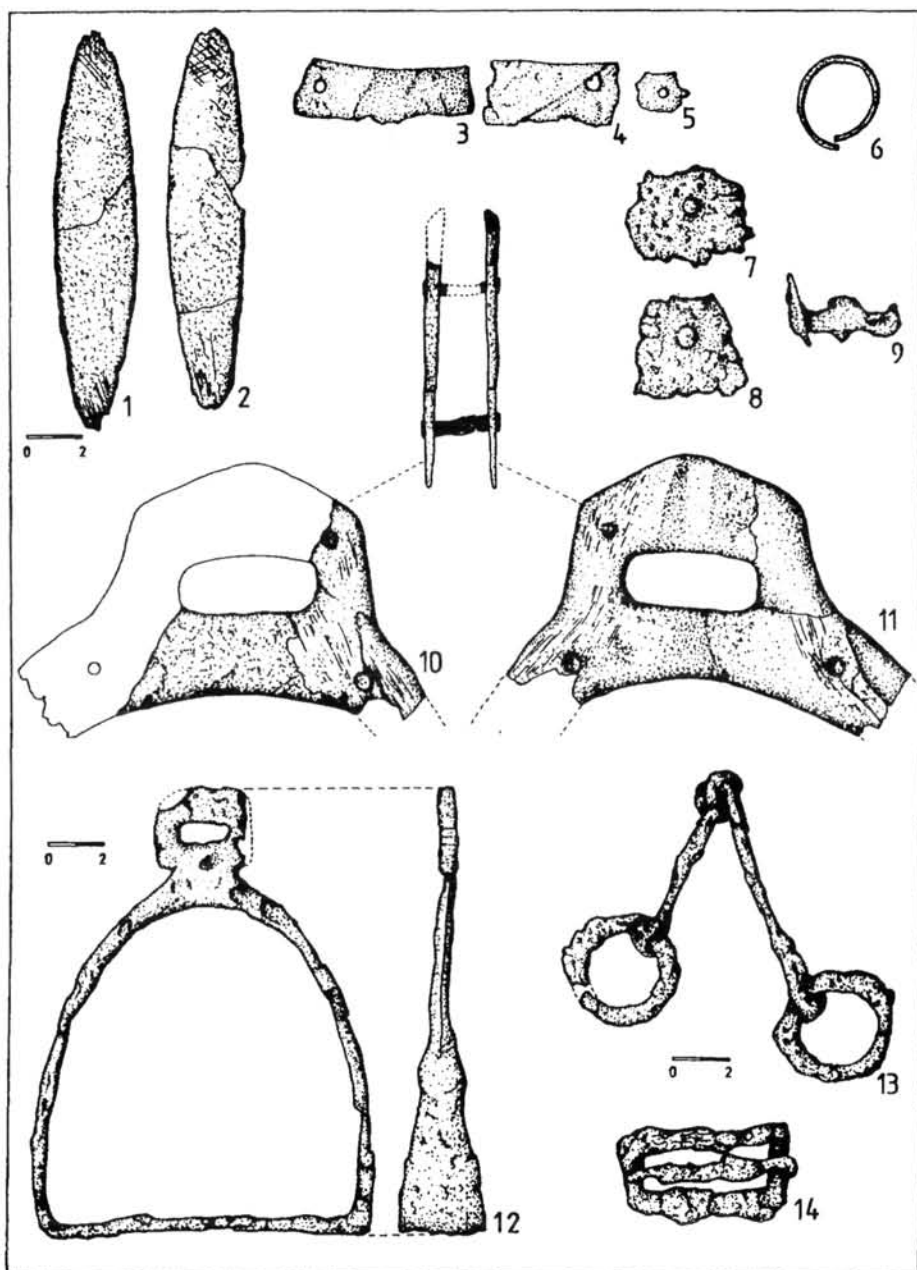
1. kép. 2: A temetőtérkép (Dienes I. és Bakay K. nyomán)

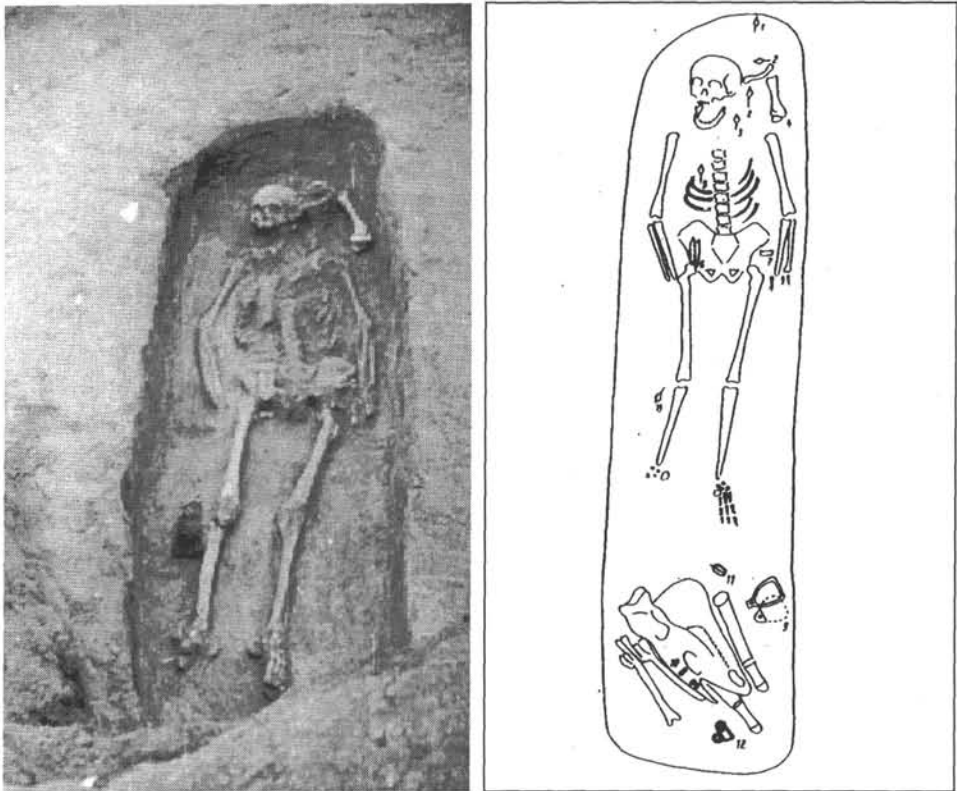
2. kép. A tengődi temető leletei. 1-7; 2. sír, 8-10: 3. sír

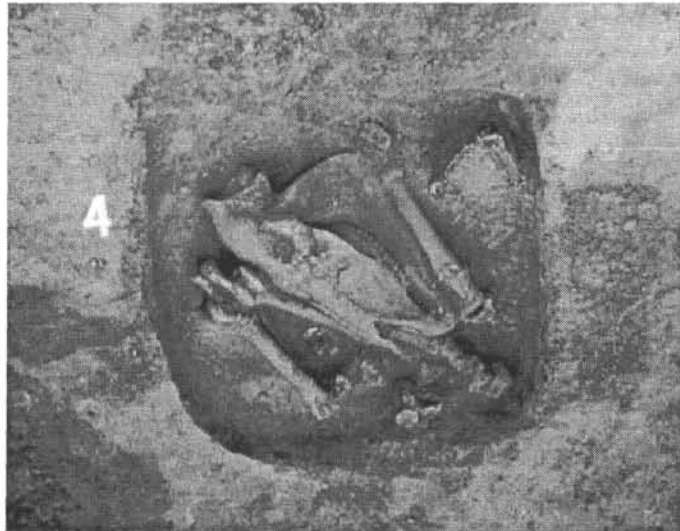
3. kép. A tengerősi temető leletei. 1-3: 3. sír, 5-11: 4. sír

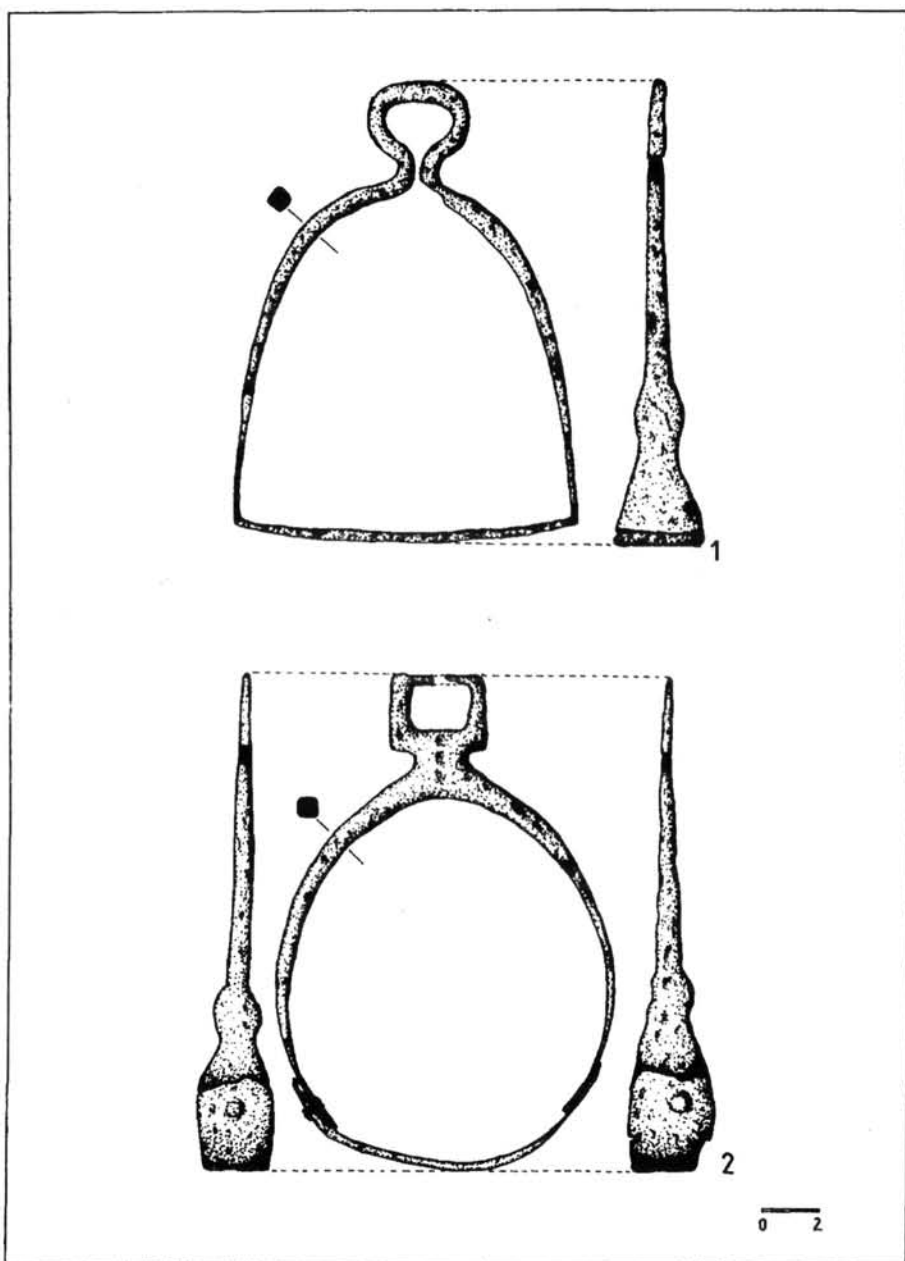

4. kép. A tengődi temető leletei. 1-5, 7-14: 4. század, 6: 5. század

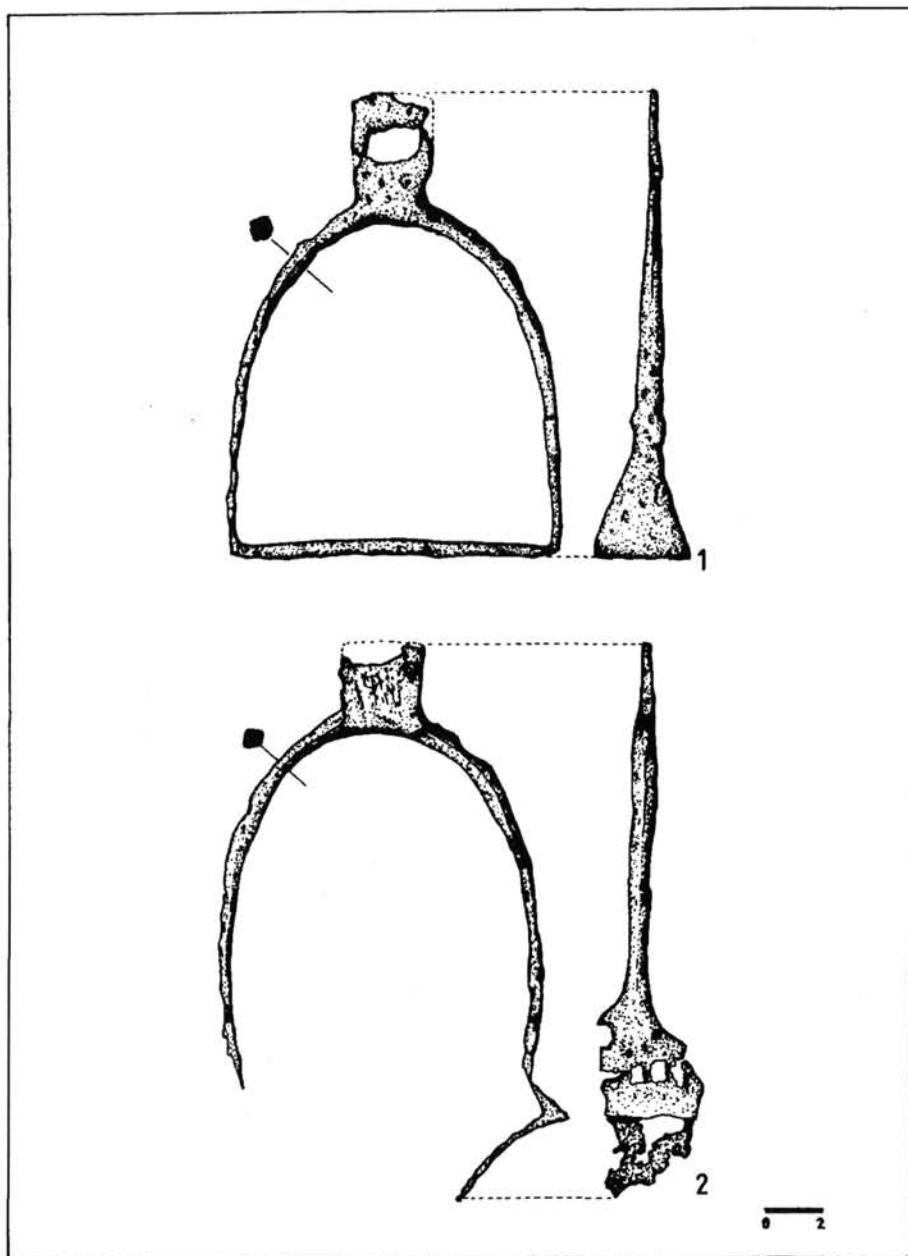
5. kép. 1–3: Tengőd-Hékúpuszta 4. sír

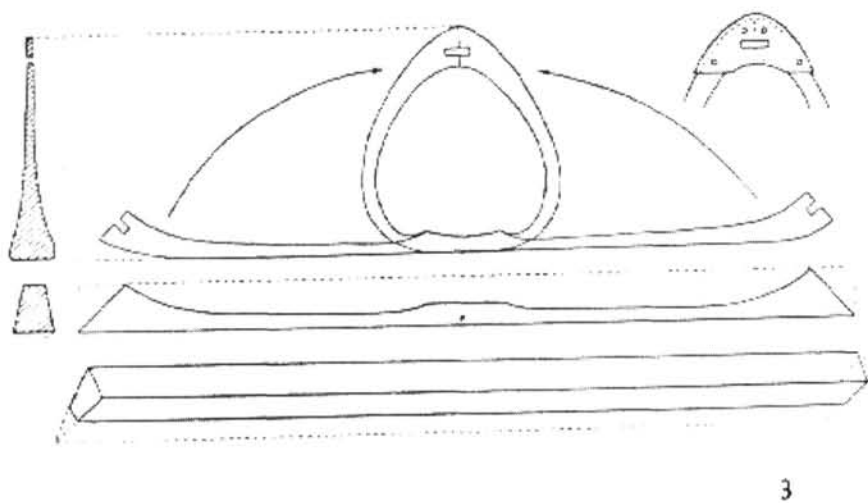
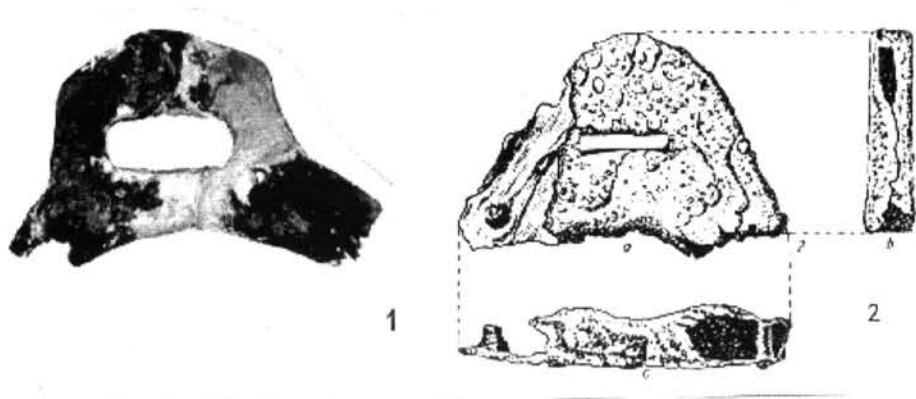

6. kép. 1-2: A szomódi kengyel pár

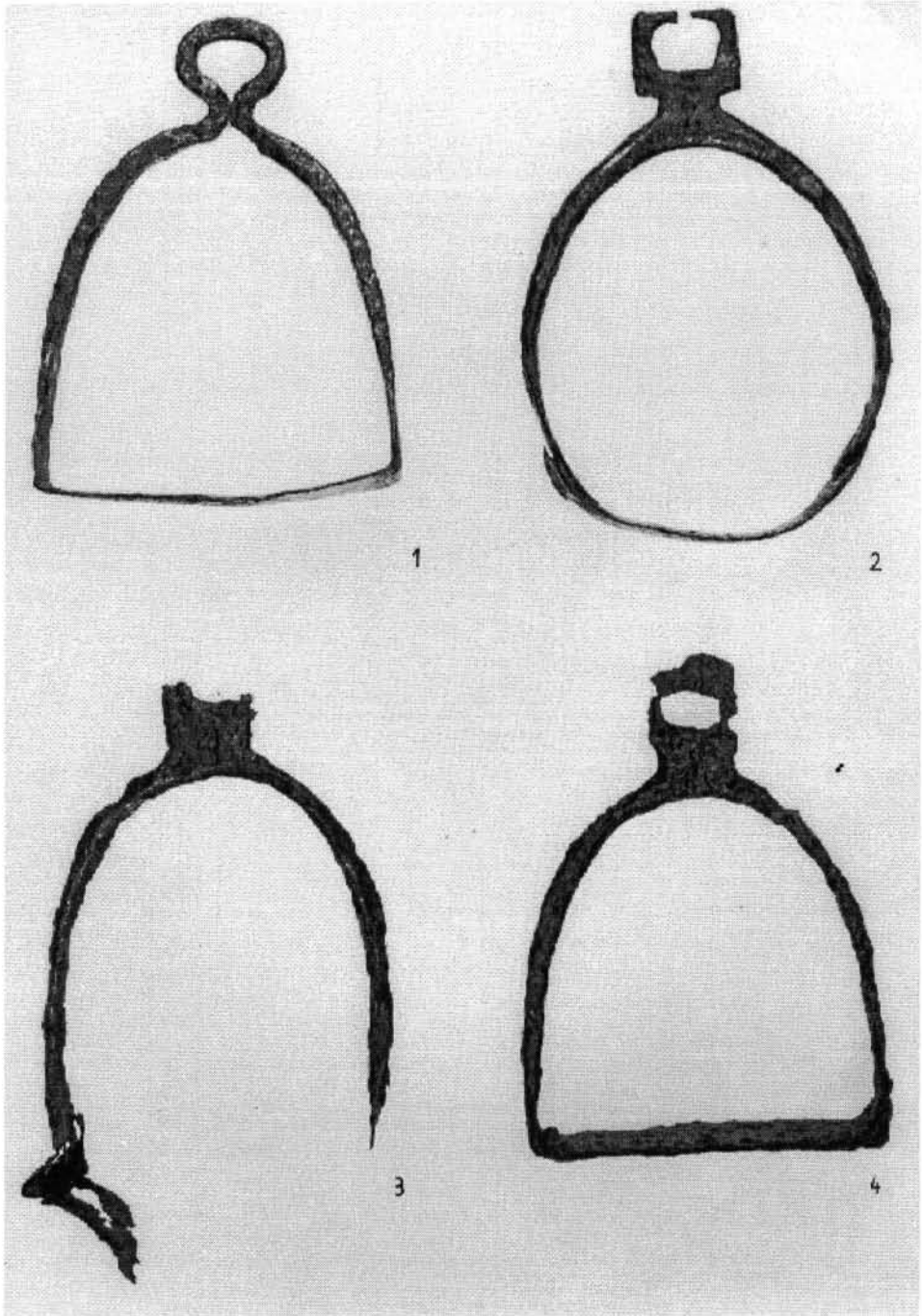

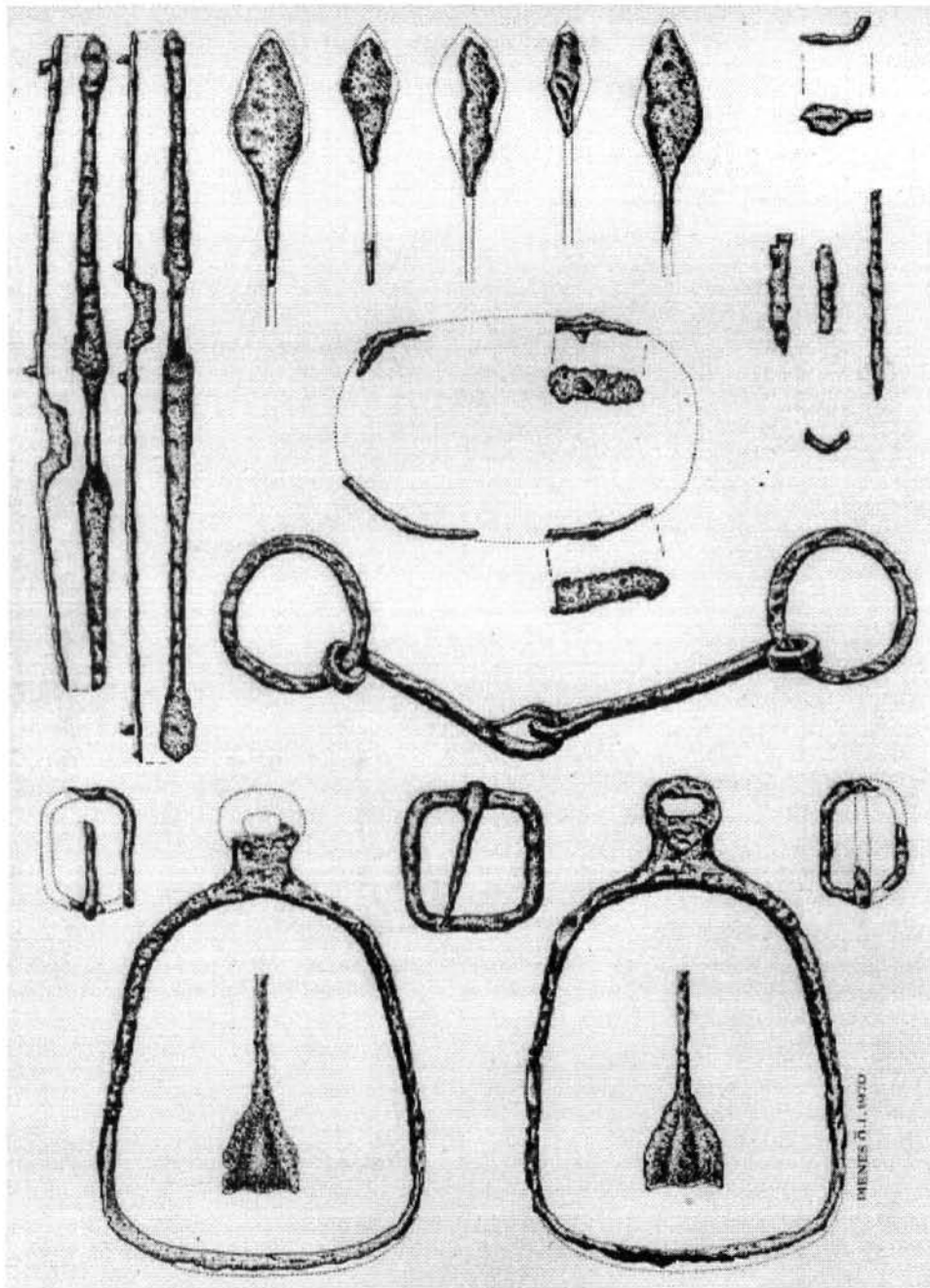
7. kép. 1: Sárospatak-Baksahomok 10. sír kengyele. 2: ismeretlen lelőhelyű kengyel az MNM honfoglalás kori gyűjteményéből

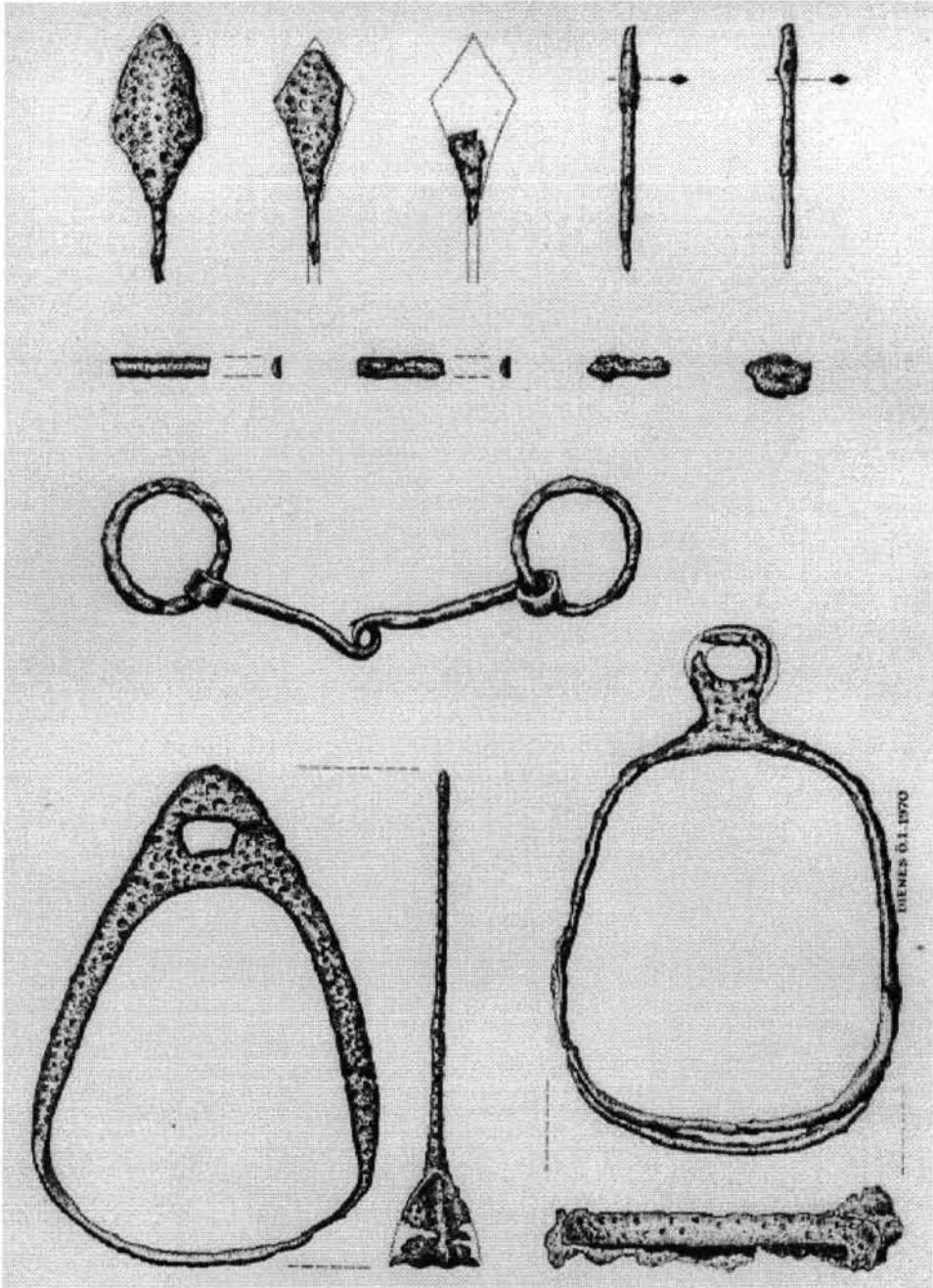
8. kép. 1: Fakengyel csontborítása a tengődi 4. sírból. 2: Fakengyel vaslemez fülvédő borítása Kiszombor-E temető 49. sírjából. 3: Fakengyel készítésének fázisai. (Dienes I. nyomán)

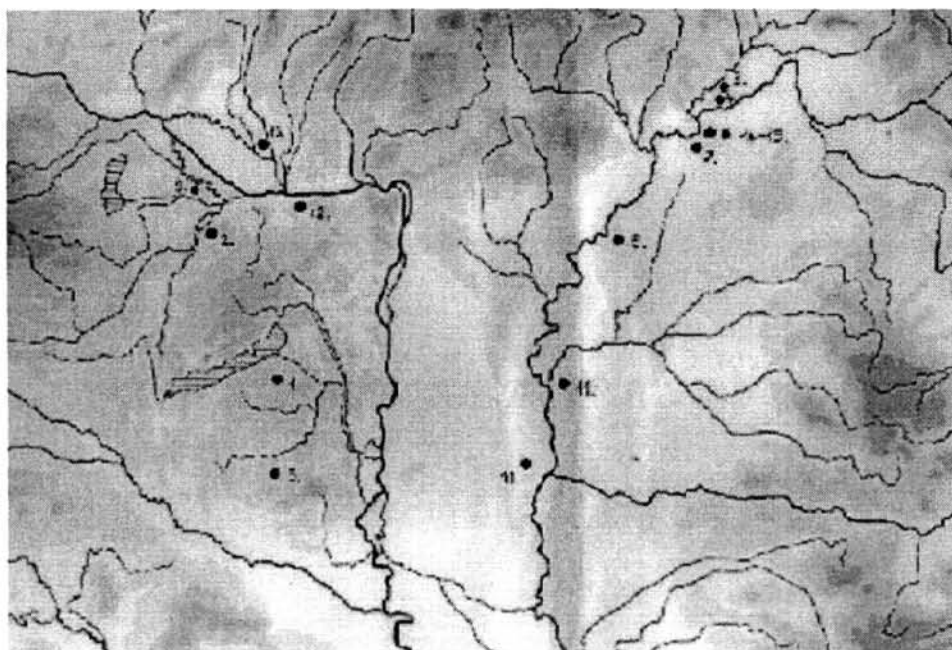
9. kép. 1–2: A szomódi kengyelpár. 3: Ismeretlen lelőhelyű kengyelpár az MNM honfoglalás kori gyűjteményéből. 4: Egyenes talpú, boltozatos szárú, négyzetes fülű kengyel a tengódi 4. sírból

10. kép. Leletek Rakamaz-Gyepiföld 1. sírjából,
a két utólagosan homorú talpúvá alakított kengyellel

11. kép. Leletek Rakamaz-Gyepiföld 2. sírjából. Az egyik kengyel talpát levágták, s helyére ívelt vaslemez szegecselték

12. kép. Az egyenes talpú, boltozatos szárú, négyzetes vagy hurkos fülű kengyelek lelőhelyei a Kárpát-medencében

FRIEDHOF AUS DER ZEIT DER LANDNAHME IN TENGÖD-HÉKÚTPUSZTA

In dem zur Gemeinde Tengőd, im Komitat Somogy gehörenden Hékötpusztá wurden 1960 beim Bau eines Stalls drei Gräber aus der Zeit der Landnahme zerstört, zwei weitere aber konnten durch Fundrettungsgrabungen freigelegt werden. Der Friedhof ist unter anderem deshalb bedeutend, da in drei von den fünf Gräbern auch Pferdeknöchel und Pferdegeschirr gefunden wurde und ähnliche Funde im Süden von Transdanubien eine Seltenheit sind. Obwohl eine genauere Datierung des Fundmaterials innerhalb des 10. Jahrhunderts nicht möglich ist – da dies ja aus Gegenständen besteht, die meistens über längere Zeit, ein ganzes oder anderthalbes Jahrhundert hindurch ständig benutzt wurden – weisen bestimmte Merkmale (das Vorhandensein von goldenen Haarringen, silbernen Plättchen) darauf hin, daß diese Gemeinschaft einen Anteil an der während den Eroberungszügen aufgebrachten Beute hatte. Der unvergleichlich große Anteil von Gräbern mit Pferden und Waffen in dieser Region läßt vermuten, daß die in Tengőd beerdigten Männer die Krieger der militärischen Eskorte eines Stammoberhauptes, eventuell aber deren nur gelegentlich als Soldaten dienenden Mitglieder waren. Gemeinsam mit den neuerdings freigelegten Funden aus Vörs, Balatonszemes und Fonyód aber zeichnet sich immer klarer die im südlichen Ufergebiet des Plattensees errichtete Herrscherzentrale eines Stammhauptes ab.

Aus den Gräbern kamen auch zwei seltene Funde zum Vorschein, beide aus dem 4. (Männer) Grab. Einer ist der aus Knochen geschnitzte Bügelteil eines Holzsteigbügels. Auf Holzsteigbügel hinweisende Funde wurden außer in Tengőd bisher nur in zwei Gräbern aus der Zeit der Landnahme freigelegt: in Kiszombor und Lajosmizse waren die Bügel der Holzsteigeisen mit Eisen- bzw. Bronzeplättchen verkleidet.

Ebenfalls aus dem 4. Grab kam ein Eisensteigbügel mit geradem Sohlenteil, gewölbtem Schaft und quadratischem Bügel ans Tageslicht. Ähnliche Funde wurden bisher parallel zu den Steigbügeln gestellt, die in der materiellen Kultur der kazarischen Kaganatenvölker darstellenden Saltwoer Kultur auftauchten und in den aus den Grabstätten der landnehmenden Ungarn stammenden Steigbügeln ähnlichen Typen vermutete die Forschung ebenfalls Saltwoer Typen. Der Verfasser trug alle in den Gräbern aus der Zeit der Landnahme gefundenen Steigbügel dieses Typen zusammen (insgesamt 15 Stück) und gelangte zu der Feststellung, daß diese Stücke trotz der oberflächlichen Formenähnlichkeit keine Saltwoer Typen sein können. Deren Schaftenden und auch die Form des Sohlenteils weisen nämlich grundsätzliche Abweichungen auf. Diese ungarischen Steigbügel mit geradem Sohlenteil können auf das erste Zweidrittel des 10. Jahrhunderts datiert werden, können aber auf keinen Fall als Erinnerungstücke der ersten (landnehmenden) Generation aus den Anfängen des 10. Jahrhunderts betrachtet werden. Ihre Anwendung kann im gesamten Karpatenbecken nachgewiesen werden, doch die meisten Stücke sind in Transdanubien und im oberen Theißgebiet konzentriert. Ihre Benutzen waren zumeist bewaffnete Männer, bzw. reiche Frauen, unter den Funden des gemeinen Volkes sind sie nicht bekannt.

László Révész

TENGŐD-HÉKÚTPUSZTAI HONFOGLALÁS KORI SÍROK LOVAI

VÖRÖS ISTVÁN

A tengődi ÁG. hékúti üzemegységének területén 1960 decemberében *Dienes István* (MNM) végzett leletmentést, ahol korábban istállóépítés során három honfoglalás kori sírt dúltak szét. Az ásatáson még két sír került elő, az egyik (4.) lovassír volt. A helyszíni szemle eredményeként Dienes István megállapította, hogy a feldúlt 2. és 3. sírok is lovassírok voltak. A megmaradt lócsontmaradványok több közvetítőn át kerültek végül a MNM Archaeozoológiai Gyűjteményébe, Ltsz. 62.33.1–27., 62.39.1.

A sírok régészeti leletanyagának leírását és értékelését *Révész László* (MNM) végezte el, tanulmányát lásd ugyanezen kötetben.

1. Lómaradványok

2. sír férfi, lovassír

Ló részleges csontváza. A koponya szétporladt, a mellső lábvég és az ujjpercek elvesztek. *Hátulsó végtag* – mt sin. et dext. (1. kép 1.). A ló neme: a metatarsusok formája és skulpturája alapján nagy valószínűséggel – mén. A ló életkora: a metatarsusok vékony diaphysise, relatíve széles epiphysisei alapján 1–1,5 évesnél idősebb, de még nem kifejlett (4 évesnél fiatalabb) állat. A ló marmagassága, testalkata: a két mt hosszmeretéből Vitt-módszerrel (1952) számított marmagasság 139,2 cm, kisközepes testmagasságú. A vékony mt-ok karcsúsági-index értékei 10,86 és 10,94.

3. sír férfi, lovassír

Ló részleges csontváza

Koponya (2. kép 1–2) nehéz, vastag falú; hosszú, alacsony. Az agykoponya széles, boltozatos. A hosszú nyakszirti régió hátrahajló. A profilvonal egyenes, a homlok széles, enyhén homorú. A magas, egyenes keskeny orrhát aboralis harmadában domborulat található. Az orrnyílás keskeny. A tág orbiták kerekdedek. Az arcléc széles. A fogazat szabályos: $I^{1-3} C P^{2-4} M^{1-3}$, időskori „microdont”. A rágófelület hullámos kopású, középen domború. A c–k belső fala kopott.

Mandibula (3. kép 1) corpora hosszú, alacsony. Az angulus és a ramus keskeny, az utóbbi hátrahajló. Az alsó él egyenes, az érvágány (inc. vasorum) mély. A fogazat szabályos: $I_{1-3} C P_{2-4} M_{1-3}$. A rágófelület hullámos kopású, középen homorú. A c–k koronája nem kopott. Pathologia: a bal oldali P_2 rágófelületének elülső harmadában – keresztirányú – „félhold alakú” mélyedés található, mesialis vége csúcsosan kopott. A P_3 dext. mesio-lateralis pereme csorbult.

A koponya bal oldali homlokán tompa tárgy okozta 30x20 mm-es bezúzott felület található. *Mellső végtag* – mc sin. et dext. (1. kép 3), hátulsó végtag – mt, mt_4 dext. (1. kép 4). A ló neme: a fejlett C alapján – mén. A ló életkora: – a foggarnitúra statusa és a rágófelületek kopása alapján 10–11 év. A ló marmagassága, testalkata: a három metapodium (mc/mt) hosszmeretéből Vitt-módszerrel (1952) számított marmagassági érték 135,38 cm, alacsony testmagasságú. A mp-ok középhosszúak; a széles mc

diaphysise dist. irányában ellaposodó, homorú ventralis falú. A mt diaph. keskeny, a dist. epiph. alacsony; fölötte a lateralis oldalon csontdudor alakult ki. A mc-ok karcsúsági-index értéke 15,50 (sin.) – 15,63 (dext.), a középkarcsú/középvastag kategóriák határára esnek. A mc/mt hosszúsági méretaránya 0,821.

4. *sír férfi, lovassír*

Ló részletes csontváza, a sír K-i végében az emberváz lábfeje előtt ca. 25–30 cm-re. A ló feje ÉK-i tájolásban a jobb oldalán, a lábvégek a lókoponya alatt (mc-ok), és mellett (mt-ok) – vele azonos irányban – feküdtek. A ló feje lekantározva. A kétkarikás (1+1) kéttágú csuklós vaszabla összehajtvva a lómaradványok előtt a K-i sírfal mellett volt.

Koponya összeroppant, összetört. Az ásatási in situ fotó alapján hosszú, alacsony. Az agykoponya tág boltozatos. A nyakszirti régió hátrahajló. A profilvonal egyenes. A homlok széles, enyhén homorú. Az orrhát magas, keskeny. A tág orbiták kerekdedek. A fogazat szabályos: $I^{1-3} C P^{2-4} M^{1-3}$. A C-k gyökere még nyitott. A rágófelület hullámos kopású, középen domború.

Mandibula (3 kép 2) corpora hosszú, alacsony. Az angulus és ramus keskeny. Az alsó él enyhén ívelt, az érvágány (inc. vasorum) mély. A fogazat szabályos: $I_{1-3} C P_{2-4} M_{1-3}$. A rágófelület hullámos kopású, középen homorú. A P_2 sin. korona mesialisan lejtősen kopott. Pathologia: mindkét M_3 gyökérvége perforálta a ram. mandb. lateralis (sin.), illetve medialis (dext.) falát. A bal oldali fogsor labialis „gyökérnyakán” mély árokserű kimaródás, caries található. Mellső végtag – 7 carpale, sin. et dext. mc, mc_{2+4} , ph. I.–III., sin. ph. II. (4. kép 1–3), *hátsó végtag* – 9 tarsale, sin. et dext. mt, mt_{2+4} , ph. I.–II.–III. 1 farokcsigolya (V. v. caud.) (4. kép 4–6). A ló neme: a fejlett C alapján – mén. A ló életkora: – a foggarnitúra statusa és a rágófelületek kopása alapján 5,5–6 év. A ló marmagassága, testalkata: a négy metapodium (mc/mt) hosszúságából Vittmódszerrel (1952) számított marmagassági érték 135,0 cm, alacsony testmagasságú. A mp-ok (4. kép 1, 4) és az ujjpercek középhosszúak. A mc-ok karcsúsági-index értékei 15,34 (sin.) – 15,42 (dext.) középkarcsúak. A relatíve vékony mc-ok epiphysis végei kiszélesedők. A mc/mt hosszúsági arány 0,823. A patacsontok (ph. III.) kicsik.

A 3. sír lovának koponyaméreteit az 1., a fogméreteket a 2., a mandibulaméreteket a 3., a postcranialis csontméreteket a 4., a három ló legfontosabb csont- és testmért adatait az 5. táblázat tartalmazza.

Az egyetlen ép koponya (3.) alaphossza a *közepesen hosszú* kategória felső tartományába esik. A mandibulák érvágánya mély, az angulus/ramus keskeny, hátrahajló (3.), vagy „függőlegesen álló” (4.4.). A koponya és a mandibula alakja együtt adja meg a ló fejének az együttes formáját. A 3. és a 4. ló feje „trapezoid” alakú.

A hékúti lovak *alacsony* 135,0 cm (4.), 135,38 cm (3.) és *kisközepes* 139,2 cm (2.) testmagasságúak. A lábszárak (mp-ok) abszolút hosszúságmértékeitől függetlenül a mellső szár (mc) a hátsóhoz (mt) viszonyítva relatíve rövidebb: méretkülönbség 45,5–46 mm, méretarány 0,821 (3.) és 0,823 (4.). Ezek az ún. „rövid mellső szárú” futó lovak.

A három hékúti ló az ún. borealis típusba tartozik.¹

2. *Ételadomány*

A 4. sírban az emberváz bal válla mellett, az É-i sírfal tövében egy *szarvasmarha borjú dext. femur* feküdt (az epiphysisek nem csontosodtak el, a sírfotón a dist. epiph.

¹ Prof. Kretzoi Miklós elnevezése, Vörös I., 1997a

még látható; ca 8–10 hónapos). Kalibrált marmagassága 75–80 cm, a borjú mortalitása tél vége.

A honfoglalás kori sírokban a szarvasmarha lapocka (humerus), vagy fartó (pelvis), comb (femur) ételadomány rendkívül ritka. Ez idáig az alábbi helyekről ismeretek:

humerus – Karos II. 36., 37., 66., 67. sír,² Algyő 25. sír,³ Przemysł 1.⁴, 5. sír,⁵ Győr-Pósdomb 126. sír, Ártánd-Nagyfarkasdomb 6. sír.⁶

pelvis – Algyő 32., 106. sír,⁷

femur – Hékkút 4. sír, Karos II. 1., 16., 27., 58. sír,⁸

ágyékcsigolya – Ibrány-Esbóhalom 224. sír.⁹

A honfoglaló magyarok az ételadományokat leggyakrabban az elhunyt feje/válla mellé helyezik el. Szemben az avarokkal, akik az ételadományok 90–95%-át az elhunyt comb/lábszár/lábfej mellé és/vagy közé helyezték el.¹⁰

A szarvasmarha lapocka (hum) és comb/fartó (pelv., fem) valószínűleg nyersen került a sírba. Ezen állatrészekben „hagyott” csontok mindenféle ételkészítési módot (így pl. sütést, főzést, füstölést) kizárnak. Ha ezek a nagy darab húsos lábrészek az áldozati állatból kivágva – valóban nyersen – kerültek a sírba, akkor felvetődik a kérdés, hogy kinek volt szánva? Az elhunytak nem adhatták „útravalóul”. Akkor valószínűsíthető, hogy ezek a típusú szarvasmarha/ló testrészek áldozati adománynak, temetési áldozatnak tekinthetők. Ennek a temetési rítusnak egy érdekes szokása alakult ki Halimbán, ahol 60 sírban az étel- és áldozati adományokat vaskéssel együtt helyezték el.¹¹

3. Lovastemetkezés

A sírok tájolása Ny–K-i volt. A 4. sírban a lómaradványok az emberváz lábfeje előtt feküdtek. A sírokat szétdúló munkások szerint a 2. és 3. sírban is hasonló volt a lócsontok elhelyezkedése.

A lekerekített végű, 210 cm hosszú 4. sírgödör K-i irányban folytatódott (+ 76 cm), ahol a lócsontok és a lószerszámok előkerültek. A leletmentést végző Dienes István jelentésében hosszan mentegetőzik, hogy a 4. sír és a lócsontok összetartozását – állatjárat miatt – csak később vette észre. Akkor, amikor a K felől körbeásott sír mellett jelentkező „kisméretű foltot” feltárták.¹² Lehet, hogy Dienes István nem tévedett. A 4. sír K-i végében (falában?) húzódó „állatjárat” ha volt is ca. 90–95 cm-en jelentkezett, alatta nem volt észlelhető. A sír É-i és D-i fala pedig kissé szűkül. A 4. sír csontmaradványainak topográfiai helyzetét, illetve a sír egészét tekintve az algyői 29. és 80. sír temetési rítusával egyezik meg. Algyőn a két sír esetében az az igen ritka szokás figyelhető meg, amikor a sír K-i végére ásott „gödörbe” helyezték a lómaradványokat és a lószerszámokat. Ez a temetési forma kivitelezésében a volgai bolgár bolsie-tarháni temető 143., 190. és 274.,¹³ és a tankajevkai temető 202. és 770 sírjaival¹⁴ egyezik meg.

2 *Vörös I.*, 1996.

3 *Vörös I.*, 1997a

4 *Zakrzewska* 1978. 235.

5 *Koperski* 1996. 442.

6 A két utóbbi adatért Mesterházy Károlynak tartozom köszönettel.

7 *Vörös I.*, 1997a

8 *Vörös I.*, 1996.

9 Istvánovits Eszter ásatása

10 *Vörös I.*, 1997c

11 *Vörös I.*, 1997b

12 MNM Át. XII. 217. 1962.

13 *Gening–Halikov* 1964. 24., 9–10. ábra

Hékúton a 4. sírban a ló maradványainak sírpozíciója alapján a honfoglalás kori részleges lovastemetkezések két fő típusa közül a *lóbőr nélküli* változat fordul elő.¹⁵ Ebben az esetben a lónak csak a levágott feje, lábvégei, esetleg a levágott farokrésze kerül a sírba, vagy a sírra ásott gödörbe. Algyőn 10 sírban volt lóbőr nélküli, és 3 sírban volt csak *nyüzött lóbőrös* lovastemetkezés.

A 3. sírba helyezett lovat a homlokára mért ütéssel taglózták le. A 4. sírba a temetés a szarvasmarha borjú és a ló mortalitása alapján a tél végi időszakban történhetett.

4. Lószerszámzat

Zabla

A lófejek nem voltak felkantarózva. Két sír zablája ismert.

2. *sír*: kétkarikás (1+1), kéttagú csuklós vaszabla. A szájvas vékony, éles, kemény. Az aszimmetrikus zablatagok h. 74 és 87 mm. Érdekessége, hogy a szájvas bal oldali tagját egy gyenge minőségű, hevenyészetten összekalapált „hurokkal” pótolták. A vékony szögvasból kovácsolt szájvas belső (medialis) gyűrűje kicsi; a szájrész utáni hosszú csikból egy lapos külső (lateralis) gyűrűt hajlítottak, majd a megmaradt végét a szájvas részhez hajlították vissza és kovácsolták össze. A zablatagon jól látható a két szájvas illeszkedése. A nem megfelelő hőmérsékleten végzett munka következtében a szájrész két fele hosszában szétvált. A szájvas mindkét tagjának belső és külső gyűrűi egy síkban vannak. Az oldalkarika vékony, lapos (6–7 mm), átm.: 45–50 mm. A szájvas B tagjának külső gyűrűje negyed/fél körívvel túl van hajlítva. Ezáltal a szájrész hossza rövidült.

4. *sír*: kétkarikás (1+1), kéttagú csuklós vaszabla. A szájvas vékony, éles, kemény. Az aszimmetrikus zablatagok h. 76 és 90 mm. Az oldalkarika vékony, lapos (5–6 mm), átm.: 35–40 mm. Az összehajtott állapotban talált zabla valószínűsíti, hogy nem volt kantárzathoz kötve.

Zablaméreték (mm)

	Max. h.	Fis. h.	Szájvas				Karika átm.
			A h.	átm.	B h.	átm.	
2.	152	100	74	4–5	87	4–5	45–50
3.	175	130	76	4–5	90	4–5	35–40

Nyeregszerszámzat

A csatok belső méretei alapján a hevederszíjak szélessége 23, 25 és 28 mm volt.

Kengyel

3. *sír*

– füles, kerek kengyel (kerek vállú, szárú és talpalójú), max. m. 140 mm, sz. 110 mm. Talpalója széles, lapos.

– füles, ovális kengyel (ívelt vállú, szárú és talpalójú), max. m. 160 mm., sz. ca. 120 mm. Talpalója széles, lapos. A fül alig kiemelkedő, alacsony.

Mindkét kengyel töredékes, hiányos. A két keskeny hevedercsat közül az egyik a nyeret, a másik a nyeretakarót rögzíthette.

4. *sír*

– füles, kúp alakú kengyel (ívelt vállú és szárú, egyenes talpalójú), max. m. 157 mm, sz. 120 mm. A lapos fül négyzet alakú, a nyaknál bemetszett (sz. 35 mm, m: 28 mm). Talpalója széles, lapos.

14 Khalikova–Kazakov 1977. 7., 33. tábla

15 Vörös I., 1997a

– 2 db kengyel-fül csontborítás. A valószínűleg lapocka- vagy medencecsontból készített fülborítás nagy méretű kengyelhez tartozik. Az épebb töredék sz. ca. 70 mm, m. 50 mm. A fül széles (alapjának sz. 50 mm, m. 28 mm), felső éle csúcsban ívelt. A csontborítás külső felülete homorú, belső felszíne csúcsosan domború. A csontlapokat 4 db 3 mm átmérőjű vasszög kapcsolta össze: 2 a fülnyílás fölött, 2 a kengyelvállban található. A szögek körüli rozsdafoltok esetleg a lapos szögfejek nyomai lehetnek. Az egyik szögnél rozsdás fafoszalány maradt meg. A fülnyílás sz. 20/22 mm.

A két csontlap – általános vélemény szerint – fakengyel fülét borította. A faszerkezet fülrészét a fülnyílások alatti homorú kiképzéssel tovább vékonyították.

Hasonló méretű, de fémből készült „fülborító” ismert Kiszombor E. temető 46. sírjából.¹⁶ A vékony vasbádoggal való vasalás a farészt oldalt is fedi. Alapvető formai eltérése a hékútítól az, hogy egy fül nélküli (helytelen szóhasználattal: „vállában kovácsolt fülű”) kengyel tartozéka. Azaz a „kengyelnyílás” a csúcsban összeérő száruk középvonalában van kialakítva. A Lajosmizse Kónya-major 25. gyereksírban talált bronzlemez „fülborítás” egy feleakkora fakengyel tartozéka, mint a hékúti vagy a kiszombori.¹⁷

1. táblázat: Tengőd-Hékútpuszta 1960. 3. sír honfoglalás kori lókoponya méretadatai (mm)

Életkor 10–11 év

Nem: mén

1. alaphossz (B-P)	485
2. tetőhossz (P-A)	540
3. agykoponya dors. h. (A-Ect lin.)	180
4. arckoponya dors. h. (Ect lin. - P)	375
5. A-Ect táv.	201
6. Ect-P táv.	370
7. agykoponya h. (A-N)	243
8. arckoponya h. (N-P)	–
9. interparietale h. (A-L)	37
10. parietale h. (L-Br)	–
11. o. nasale h. (N-Rh)	–
12. lacrimal. dors. h. (Lmo-FI)	33
13. M-alv. szél táv.	23
14. proc. zyg. o. temp. m.	27
15. proc. zyg. o. front. sz.	28
16. proc. temp. o. zyg. m.	12
17. orbita horizontalis átm.	63
18. orbita vent. átm.	61
19. max. dors. h. (Lmo-Ni)	114
20. intermax. dors. h. (P-Ni)	195
21. orbita - M táv.	100
22. agykoponya sz. (eu-eu)	115
23. agykoponya legk. sz. (fs-fs)	90
24. koponya sz. (ug-zg)	212
25. frontale legn. sz. (Ect-Ect)	215

¹⁶ Dienes I., 1958.

¹⁷ Kulcsár V., 1992.

26. Ent-Ent táv.	158
27. Sp-Sp táv.	156
28. arckoponya sz. (M-M)	158
29. If-If táv.	83
30. nasale sz. (Fl-Fl)	115
31. nasale sz. (Ni-Ni)	63
32. praemaxilla max. sz.	62
33. agykoponya basal. h. (B-St)	220
34. arckoponya basah h. (St-P)	265
35. P-Mol lin. táv.	219
36. Mol lin. - B táv.	266
37. basioccipit h.	61
38. B-vomer táv.	116
39. choanae sz.	51
40. fogsor h. (P-Pd)	290
41. I-k h. (P-Ic)	32
42. diastema h.	97
43. P ¹ - C táv.	59
44. C alv. h.	15
45. zápfogsor h. (P+M)	163
46. premolaris h. (p ¹⁻⁴)	90
47. molaris h. (M ¹⁻³)	80
48. occipit m. (B-A)	98
49. occipit. régió m. (O-A)	62
50. asterion sz.	56
51. for. magn. m. (B-O)	39
52. for. magn. sz.	34
53. c-c táv.	84
54. jug-jug táv.	93
55. po-po táv.	120
56. fos. mandb. sz.	58
57. szápadlás sz. (Mol)	126
58. szápadlás sz. (Pm)	66
59. intermax. sz. C-nél	65
60. I-k sz.	68
61. intermax. legk. m.	31
62. agykoponya m.	106
63. arckoponya m. M ³ mögött	136
64. orrhát m. P ¹ előtt	98
65. koponya+mandibula m.	300

2. táblázat: Tengőd-Hékúpuszta 1960., honfoglalás kori lovak fogmérletei (mm)

Felső fogsor

Fog Sírsz.	P ²		P ³		P ⁴		M ¹		M ²		M ³	
	3.	4.	3.	4.	3.	4.	3.	4.	3.	4.	3.	4.
h.	34,0	37,0	29,0	29,0	27,0	28,5	24,0	25,5	24,0	25,5	28	28,0
sz.	23,0	24,0	26,0	27,0	25,5	27,5	26,0	26,1	25,0	25,0	23	22,0
Pc.sz.			10,5	12,0	9,0	12,0	11,0	11,5	12,0	12,1	14	12,4
m.				60,0		70,0		60,0		68,0	30	70,0

Alsó fogsor

Fog Sírsz.	P ₂		P ₃		P ₄		M ₁		M ₂		M ₃	
	3.	4.	3.	4.	3.	4.	3.	4.	3.	4.	3.	4.
h.	32,3	32,3	27,0	27,5	25,5	27,0	23,5	26,0	24,0	24,5	31	30
sz.	17,0	15,5	17,0	17,5	17,0	17,8	14,5	17,0	14,5	16,0	14	14

h.: koronahosszúság, sz.: szélesség, Pc. sz.: protoconus sz., m.: magasság

3. táblázat: Tengőd-Hékúpuszta 1960., honfoglalás kori lovak mandibulamérletei (mm)

Sírszám	3.	4.
Életkor (év)	5,5-6	10-11
1. teljes h. (id-goc)	415	
2. alsó él h. (id-gov.)	295	
3. átlós h. (id-cm)	440	
4. fogsor h. (id-M ₃)	280	
5. zápfogsor h. (P+M)	165	175
6. diastema h.	90	
7. C-P ₂ táv.	67	
8. premolaris h. (P ₁₋₄)	86	90
9. molaris h. (M ₁₋₃)	79	83
10. ang. mandb. sz.	130	116
11. corp. mandb. m. P ₂ -nél	62	56
12. corp. mandb. m. P ₄ /M ₁	77	76,5
13. corp. mandb. m. M ₃ mögött	101	107
14. ram. mandb. m. incisura mandb.	225	217
15. ram. mandb. m. proc. artic.	245	236

4. táblázat: Tengőd-Hékúpuszta 1960., honfoglalás kori lovak postcranialis csontmérletei (mm)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
<i>Metacarpus</i>								
3.	216	47,5	33,5	46,5	33,5	20,0	34,0	133,88
	217,5	47,0	34,0	47,0	33,0	21,0	34,0	134,68
4.	215	48,0	33,0	48,5	32,5	20,5	36,0	133,30
	214	49,0	33,0	49,0	33,0	21,0	36,5	132,77
<i>Os ph. I. ant.</i>								
4.	86	55,0	33,0	45,0	34,0	18,5	23,0	
	86,5	55,0	34,0	45,5	35,0	18,5	23,5	
<i>Os ph. II. ant.</i>								
4.	43,5	52,0	44,0	49,0	30,0	20,5	24,5	

<i>Metatarsus</i>									
2.	267	49,0	29,0	47,5	–	23,5	37,0	139,71	
	265	48,0	29,0	–	–	23,0	37,5	138,65	
3.	263	46,0	32,0	47,0	42,5	24,0	35,0	137,60	
4.	261	49,0	30,0	47,5	42,0	23,5	38,0	136,53	
	262,5	49,0	31,0	48,5	43,0	23,0	37,5	137,32	
<i>Os ph. I. post.</i>									
4.	83,5	55,5	33,0	43,0	38,0	19,0	25,0		
	84,0	54,5	33,5	43,0	38,0	19,0	25,0		
<i>Os ph. II. post.</i>									
4.	42,5	51,0	42,0	47,0	32,5	21,5	26,0		
	43,0	51,0	41,5	47,0	31,5	22,0	25,5		
<i>Astragalus</i>	2.	3.	4.	5.	6.	<i>Calcaneus</i>	1.	2.	3.
4.	59	58	49	54	34		114	53	48
	60	59	50	52	35		114	52	48

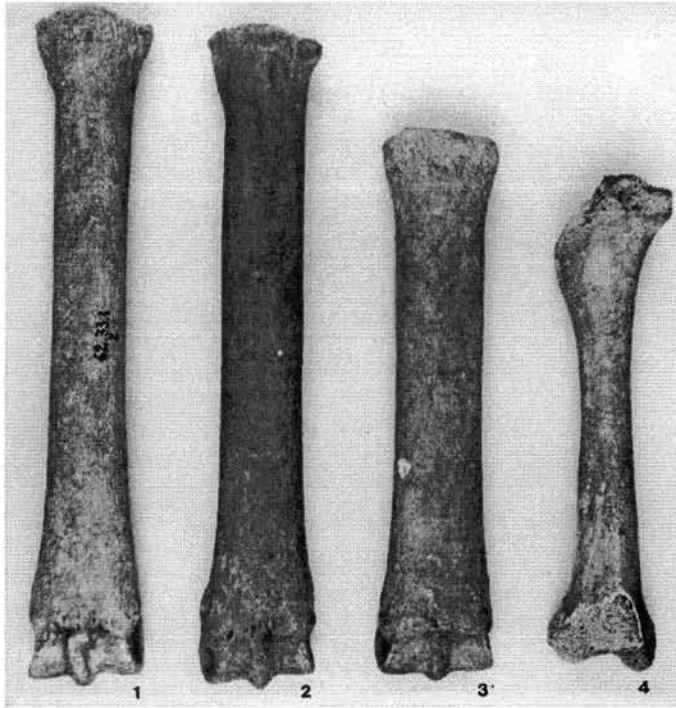
Rövidítések: 1.–8., 1. hosszúság, 2. prox. epiph. sz., 3. diaph. legk. sz., 4. dist. epiph. sz., 5. prox. epiph. m., 6. diaph. legk. m., 7. dist. epiph. m., 8. marmagasság (cm);

Rövidítések: 1.–6., 1. hosszúság, 2. szélesség, 3. magasság, 4. cochlea sz., 5. izf. sz., 6. izf. m.

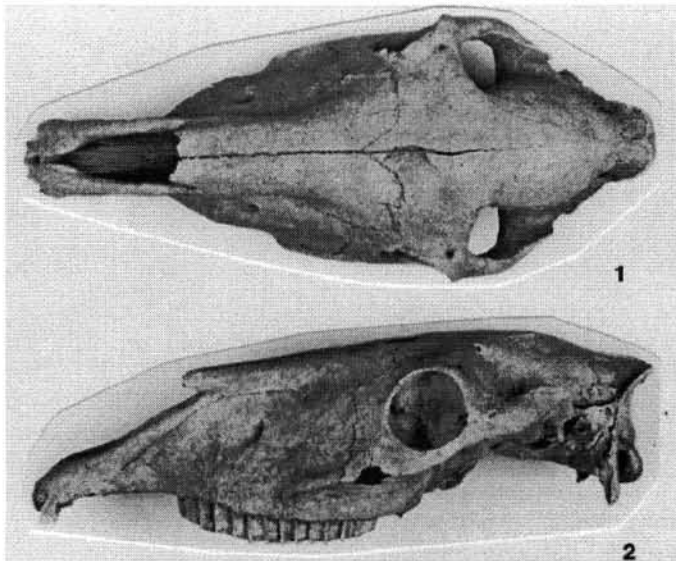
5. táblázat: *Tengőd-Hékútpusztá 1960., honfoglalás kori lovak legfontosabb csont- és testméretei (mm, cm)*

Sírszám	2.	3.	4.
Életkor (év)		10–11	5,5–6
Koponyaalap h.		485	
Fogsorhossz felső		163	171
Fogsorhossz alsó		165	175
Metacarpus h.		216	215
		217,5	214
Mc karcsúsági index		15,50	15,34
		15,63	15,42
Marmagasság (mc)		133,88	133,30
		134,68	132,77
Os ph. I. h.			86,0
Os ph. II. h.			43,5
Os ph. III. sz.			75,0
Astragalus sz.			60,0
Calcaneus h.			114
Metatarsus h.	267	263	261
	265		262,5
Mt karcsúsági index	10,86	12,16	11,49
	10,94		11,83
Marmagasság (mt)	139,71	137,6	136,53
	138,65		137,32
Os ph. I. h.			83,5
Os ph. II. h.			42,5
Os ph. III. sz.			70,0
Összesített marm. M	139,20	135,28	135,00

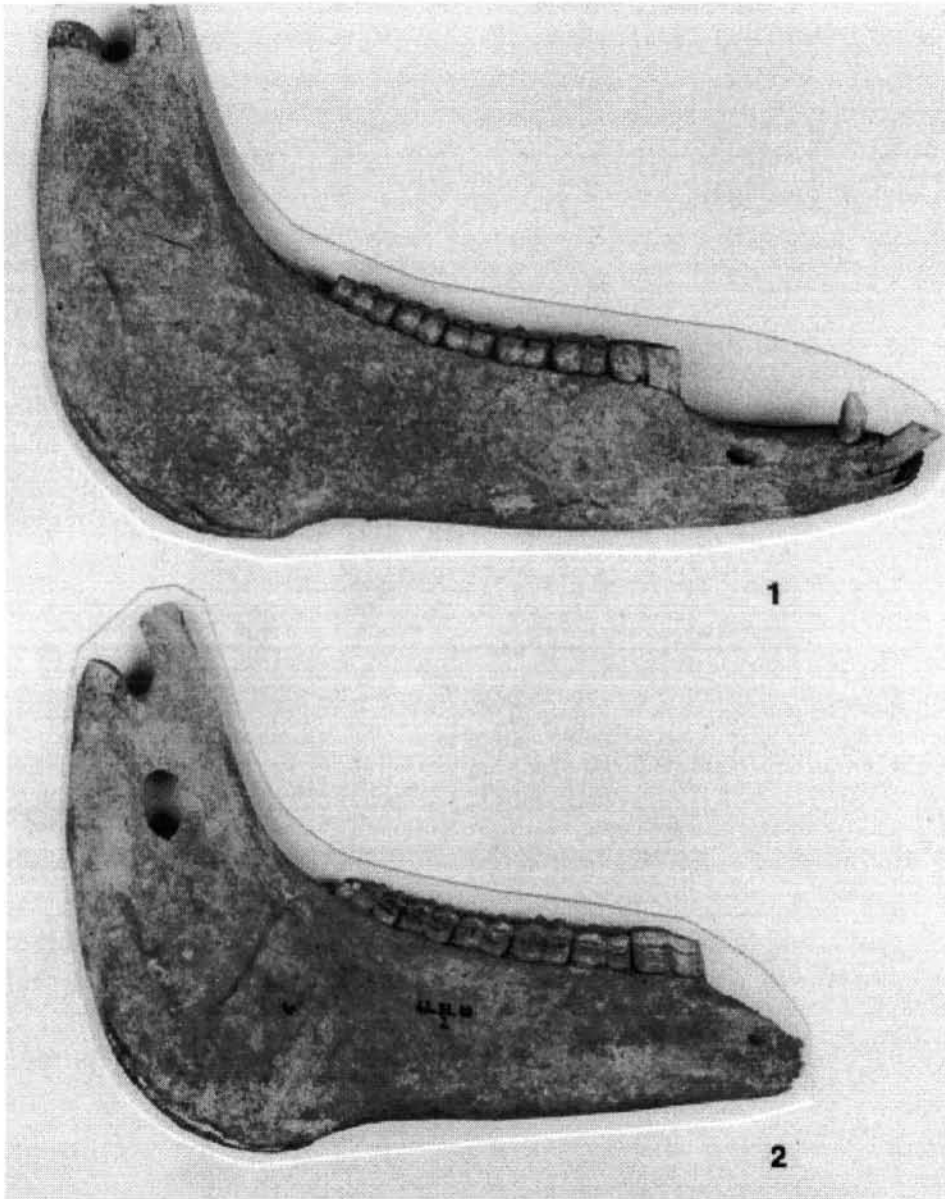

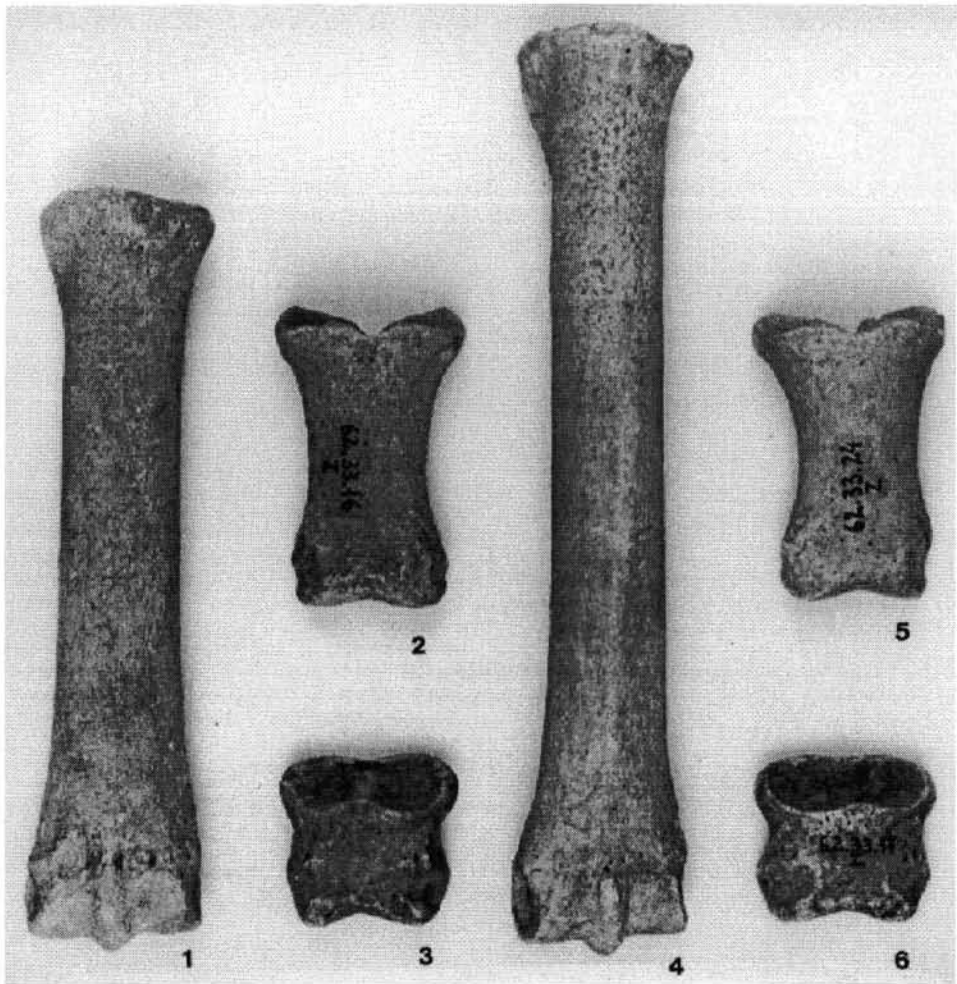
1. kép. Tengőd-Hékútpuszta 1960. 1. 2. sír ló metatarsus dext., 2. 3. sír ló metatarsus dext.,
3. Metacarpus dext., 4. 4. sír szarvasmarha borjú femur dext.

2. kép. Tengőd-Hékútpuszta 1960. 3. sír lókoponya 1. n. frontalis,
2. n. lateralis

3. kép. Tengőd-Hékútpuszta 1960. 1. 3. sír ló mandibula dext.,
2. 4. sír ló mandibula dext.

4. kép. Tengőd-Hékúpuszta 1960. 4. sír ló végtagcsontok, 1. metacarpus dext., 2. os ph. I.,
3. os ph. II., 4. metatarsus dext., 5. os ph. I., 6. os ph. II.
(Fotók: Képesy Bence, MNM)

IRODALOM

Dienes István

1958 A honfoglaló magyarok fakengyele. *Fol. Arch.* 10. 125–142.

Gening V. F.–Halikov A. H.

1964 Rannie Bolgary na Volge (Bolse-Tarhanskij mogilnik) Moskva

Khalikova E. A.–Kazakov E. P.

1977 Le cimetière de Tankeevka. In: *Erdélyi István* (szerk.): *Les Anciens Hongrois et les ethnies voisines a l'Est.* *Stud. Arch.* VI. Budapest, 21–221.

Koperski A.

1996 Przemyśl (Lengyelország). In: *A honfoglaló magyarság.* Szerk.: *Fodor István,* Budapest, 439–448.

Kulcsár Valéria

1992 Honfoglalás kori gyermeksír Lajosmizséről. *Cumania* 13. 75–85.

Vitt O. V.

1952 Losadi pazyrykskih kurganov. *Sov. Arh.* 16. 163–205.

Vörös István

1996 A karosi honfoglalás kori temetők állatsontmaradványai. In: *Révész László:* *A karosi honfoglalás kori temetők.* Miskolc, 461–493.

1997a Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoológiai vizsgálata. Kézirat

1997b A halimbai avar kori temető állatsontleletei. Kézirat

1997c Avar kori állatsontleletek Veszprém megyében. *Veszprém megye története* I. kötet (sajtó alatt)

AUS DER LANDNAHMEZEITLICHEN GRÄBERN VON TENGŐD-HÉKÚTPUSZTA

Auf dem Gelände der Hékkuter Betriebseinheit der Tengőder A. G. führte István Dienes (MNM) im Dezember 1960 eine Fundrettung durch, wo insgesamt fünf Gräber freigelegt wurden, drei davon waren Reitergräber (2., 3., 4.).

Die partikularen Knochen der Pferde befanden sich am östlichen Rand der Gräber, vor den Füßen der menschlichen Skelette. Alle drei Pferde waren Hengste; das 2. 1/1,5 Jahre, das 3. 10–11 Jahre und das 4. 5, 5–6 Jahre alt.

Die Grundlänge des einzigen wohl erhaltenen Schädels (3., Bild) fällt in den oberen Bereich der mittelmäßig langen Kategorie. Der Aderstrang der Mandibeln war tief, der Angulus/Ramus schmal, nach hinten gebogen (3.) oder „senkrecht stehend“ (4.). Der Kopf der Pferde 3 und 4 war „trapezoid“-förmig. Die Hékkuter Pferde hatten eine niedrige 135,0 cm (4.), 135,38 cm (3.) und eine kleine mittelgroße 139,2 cm (2.) Körpergröße (Vitt 1952). Die mc waren im Vergleich zu den mt relativ kurz: die Maßdifferenz betrug 45,5–46 mm, das Maßverhältnis 0,821 (3.) und 0,823 (4.). Hier handelt es sich um die sogenannten Rennpferde mit „kurzen Vorderbeinen“. Die drei Pferde gehören zum sogenannten Borealtyp (Vörös 1997a).

Im 4. Grab lag neben der linken Schulter des menschlichen Skelettes, am fuß der nördlichen Grabwand das dext. Femur eines Rinderkalbes. Das Lebensalter des Kalbes betrug 8–10 Monate, seine kalibrierte Risthöhe 75–80 cm. Bei den Gräbern aus der Zeit der Landnahme zählt das aus dem Schulterblatt (Humerus), dem Schwanzstück (Pelvis) oder der Keule (Femur) eines Rindviehs bestehende Speiseopfer zu einer Seltenheit. Bisher war dies aus folgenden Orten bekannt: Karos II. (Vörös 1996), Algyő (Vörös 1997a), Przemysl (Zakrzewska 1978, Koperski 1996), Hékkút, Győr-Pósdomb, Ártánd-Nagyfarkashügel (Ausgrabung von Károly Mesterházy), Ibrány-Esbóhalom (Ausgrabung von Eszter Istvánovits). Die landnehmenden Ungarn legten das Speiseopfer meistens neben den Kopf/die Schulter des Verstorbenen. Im Gegensatz zu den Awaren, die 90–95% des Speiseopfers neben die Oberschenkel/das Unterbein/die Füße und/oder dazwischen legten (Vörös 1997c). Die Schulterblatt- oder Keulenteile der Rinder und Pferde wurden vermutlich in rohem Zustand in die Gräber gelegt und können als Opfergabe, als Begräbnisopfer betrachtet werden.

Aufgrund der Grabposition der Pferdeüberreste im 4. Grab von Hékkút handelt es sich von den zwei Haupttypen der partikularen Reiterbestattungen um die Variante ohne Pferdehaut. In diesem Falle kam nur der abgeschnittene Kopf, die unteren Beinteile und eventuell der abgeschnittene Schwanzteil ins Grab oder in die auf dem Grab ausgehobene Grube. Das im 3. Grab befindliche Pferd wurde durch einen Schlag auf die Stirn getötet. Die Bestattung im 4. Grab mußte aufgrund der Moralität des Kalbes und Pferdes in der Zeit gegen Winterende stattgefunden haben.

Bei den Zügeln handelt es sich um zweigliedrige, gelenkige Eisenzäume mit zwei Ringen (1+1) und asymmetrischen Zügelgliedern. Die Gurtschnallen sind schmal. Im 3. Grab befanden sich ein runder, gehörter und ein ovaler, gehörter Steigbügel aus Eisen. Im 4. Grab lag ein gehörter, kegelförmiger Eisensteigbügel und 2 Stück Knochenbesätze für Steigbügel, die vermutlich zu Holzsteigbügeln gehörten.

István Vörös

A FÖLDVÁRKUTATÁS JELENLEGI HELYZETE, A BORSODI FÖLDVÁR¹

WOLF MÁRIA

A magyarországi földvárak kutatását a 17–18. század fordulójára, az első katonai térképek készítésének idejére vezethetjük vissza. Az országot térképező hadmérnökök figyeltek fel ugyanis először a különböző hosszanti sáncokra és földváraakra. Természetesen ekkor még nem beszélhetünk tudatos kutató tevékenységről, ezek a térképek azonban mégis fontosak, hiszen számos olyan földvárat és sáncot őriztek meg számunkra, amely napjainkra már elpusztult. A többé-kevésbé tudatos kutatások a 19. század első felében kezdődtek meg, 1817-ből van az első adatunk Erdélyből, amely földvárak szisztematikus bejárásáról és leírásáról tudósít bennünket. Ezt követően mind többen és többen foglalkoztak a témával, sokan csak az íróasztal mellett igyekeztek tisztázni a várak építési idejét és funkcióját, mások azonban a gyakorlati munkát választva járták a földvárakat és gyűjtötték a velük kapcsolatos adatokat. Jó néhány kutató nem tulajdonított védelmi jelentéget ezeknek a váraknak, pogány áldozóhelynek, vagy állatok őrzését szolgáló létesítménynek tartva őket. A korabeli tökéletlen régészeti módszerekkel nehezen tudták a várak korát megállapítani, és igen gyakran az akkor uralkodó romantikus történelemszemlélet jegyében a hunokhoz, az avarokhoz, vagy éppen a rómaiakhoz kapcsolták őket. A földvárak egy részének az abban az időben nomádnak tartott magyarsághoz való kapcsolása föl sem merült.²

Az első földvárásatások az 1870-es években történtek, ezt követően ásták meg először például Szabolcs várát is.³

A millennium éve, 1896 jó alkalmat szolgáltatott az addigi eredmények összefoglalására, és bár a történeti kutatások igen sokat foglalkoztak a magyar honfoglalás és államalapítás időszakával, az István király által létrehozott vármegyerendszer eredetével, kialakulásával, továbbra sem hozták összefüggésbe ezen megyék székhelyeit még az oklevelekben említett földvárakkal sem. Ez a helyzet lényegében véve változatlan maradt a II. világháborút követő újabb kutatásokig. Miközben a földvárkutatás módszerei mind tökéletesebbé váltak, egyre nagyobb pontossággal tudták az őskor különböző időszakaihoz kötni a várakat, kora középkori várakról alig hallunk, legfeljebb néhány esetben merül fel a 8–9. századi szláv, vagy a 16–17. századi, törökkori eredet lehetősége.

A 10–11. századi földvárak módszeres kutatása a második világháborút követő években a mai országhatárainkon kívül indult meg. Különösen nagy erővel folyt ez a munka Erdélyben. Az elért eredmények reális kiértékelését azonban aktuálpolitikai szempontok, valamint az a tény nehezítette meg, hogy Anonymus regényes Gesta-jának eseményeihez igyekeztek idomítani őket.⁴

¹ Első formájában előadásként elhangzott a „Középkori régészetünk legújabb eredményei” című 1995-ben megtartott konferencián.

² *Nováki Gy.* 1963. 3. skk., 66.

³ *Németh P.* 1973. 167–179.

⁴ *Bóna I.* 1995. 14., 25.

A téma hazai kutatása meglehetősen későn, eleinte többnyire véletlenszerűen, mintegy az őskori földvárak kutatásának melléktermékeként indult meg. Termékenyítően hatott rá Györffy György nagyszabású elmélete, amelyben a Szent István-kori megyék eredetéről, kialakulásáról értekezve megállapítja, hogy a megyék központjai földvárak lehettek, amelyek közül több már a 10. században, egy-egy előkelő nemzetségszű szállás-helyeként épült föl. E várak egy részét István király kisajátította, berendezve bennük állama első központjait, a közigazgatást, az egyházi és világi életet egyaránt irányító megyeszékhelyeket. A földvárak másik része viszont az államalapítás korában, a 11. század elején, kifejezetten megyeközpontként épült. Különös jelentőséget tulajdonított az országból kivezető fontos hadi utak mellé épített határváraknak és a hozzájuk kapcsolódó határmegyéknek. Nézete szerint ezek a várak a tatárjárás után elveszítik jelentőségüket, helyüket a kövárak veszik át.⁵

„A honfoglalás és kora Árpád-kori nemzetségszűi és ispánsági központok régészeti kutatása” című programsorozat, amelynek a feladata a korszak földvárainak régészeti feltárása, építési idejüknek, funkciójuknak meghatározása volt, az 1960-as évek végén, '70-es évek elején kezdődött. A program kidolgozói abból indultak ki, hogy a mai Magyarország területén húsz Szent István által alapított vármegye helyezkedik el, elvileg tehát ezek központja kutatható. Ezek közül azonban nyolc erősen beépített helyen áll, kutatása csaknem reménytelen, ilyen például Győr, Sopron, Moson vára. Hatnak csak a nevét ismerjük, helyét mind ez ideig hasztalan próbálták meg beazonosítani, ezek közé tartozik Heves, Csongrád, vagy Békés vára. Alaposabb régészeti kutatásra mindössze öt vár látszott alkalmasnak: Szabolcs, Somogyvár, Abaújvár, Visegrád és Borsod.⁶ A meginduló feltárások a legígéretesebb helyeken, a szabolcsi, az abaújvári, a somogyvári és a visegrádi várakban igyekeztek választ találni magukkal a várakkal, építési idejükkel, módjukkal, illetve a korszakban betöltött szerepükkel kapcsolatos kérdésekre. A mintegy másfél évtizeden keresztül intenzíven folyó kutatási program a fentebb felsoroltakon kívül is számos lelőhelyről szolgáltatott értékes információkat (Gyöngyöspata,⁷ Sály-Örsúr vára,⁸ Sopron, Moson, Győr⁹ vára, hogy csak néhányat említsünk az ez idő tájt zajlott kisebb-nagyobb ásatások közül). Az említett kutatások révén elsősorban a várak sáncainak építési technikáját illetően nyertünk megbízható adatokat. Kitűnt, hogy e várak túlnyomó többsége azonos módon épült, a földsáncokat minden esetben faszerkezettel erősítették meg. A szerkezettel kapcsolatos megállapítások, hogy tudniillik vannak, rekeszes, kazettás és rácsszerkezetű várak, ma már általánosan elfogadottak, annál több vitára ad azonban okot egy-egy vár építési idejének a meghatározása. Óriási vitát kavart ezen sáncátvágások egyik fontos megfigyelése is, amely szerint a sáncok részben, vagy teljes egészében vörösrre égtek ki. E tényt már a múlt századi szórványos ásatások és terepbejárások is rögzítették. Az úgynevezett vörössánc-vita résztvevői a sáncok mesterséges vagy véletlenszerű kiegészése, kiegészése mellett foglaltak állást, mindkét részről bevonva mérnökök és természettudósok számításait, vélekedését is.¹⁰ A témával foglalkozó legutóbbi munkájában Bóna István¹¹ nemes egyszerűséggel a földvárkutatás mellékvágányának nevezte ezt

5 Györffy Gy. 1977. 200. skk.

6 Németh P. 1985. 105. skk.

7 Kovács B. 1974. 235–243.

8 Gádor J. 1985. 115–129.

9 Tomka P. 1987. 147–155.

10 Lásd az úgynevezett vörössánc-vitát a Soproni Szemle 1987-es számaiban. Pl. Nováki Gy.–Sándorfi Gy. 1987. 38–48., Kovács B. 1987. 156–161., Tomka P. 1987. 147–155., vonatkozó irodalommal.

11 Bóna I. 1995. 15–16.

a vitát, az a szenvedély azonban, ahogyan erről szól azt bizonyítja, hogy a vörössánc-vita ma sem zárult le mindenki számára megnyugtató módon, legfeljebb csak háttérbe szorult a földvárásatások és felmérések kapcsán felmerült számos újabb problémával szemben.

Kevés lehetőség adódott ebben az időben a várbelső feltárására. Azon a néhány helyen pedig, ahol ezzel megpróbálkoztak (Abaújvár, Somogyvár, Visegrád), nem a várt eredmények születtek. Sem Abaújváron, sem Somogyváron nem került elő az oklevelekben szereplő adatok alapján kikövetkeztethető ispáni lak, esperesi templom, tárházak, börtönök stb. Helyettük 11. századi templomot, körülötte sok száz síros temetőt (Abaújvár),¹² illetve a 11. század végén épült bencés apátságot találtak (Somogyvár).¹³ Visegrád minden tekintetben különleges, hiszen itt egy jó állapotban lévő római erődöt használtak fel ispáni várként.¹⁴

Németh Péter elsősorban saját kutatásai, és az azzal rokonítható soproni eredmények alapján megpróbálta felvázolni egy Árpád-kori megyeszékhely képét.¹⁵ Későbbi elemző, összegző tanulmányában azonban megállapítja, hogy a várbelső módszeres feltárása nélkül ebben a témakörben nem tudunk előrelelni.¹⁶

Az elért eredmények közkinccsé válását nagymértékben akadályozta az a tény is, hogy a publikációk erősen megkésve követték az ásatásokat, akkor láttak napvilágot, amikor a földvárkutatás hangsúlya az ispáni várakról egy újonnan felfedezett vártípusra, a korai feudális magánvárakra, utóbb általánosan használt terminológia szerint a kisvárakra helyeződött át. Már a nemzetségfői és ispáni várak kutatása során is több olyan várat fedeztek fel, amelyeket az írott forrásokkal nem lehet azonosítani (Bácsa-Szent Vid domb, Bernecebaráti-Templomhegy, Zalaszentiván-Kisfaludi hegy stb.),¹⁷ és semmiképpen sem lehet őket ispáni váraknak tekinteni. Méretük és sáncszerkezetük azonban ezekhez kapcsolja őket. Keltezésük igen sok problémát okozott, mivel kevés, vagy semmilyen leletanyag sem került elő belőlük. Korukat többnyire analógiás alapon próbálták meghatározni.

A módszeres terepbejárások és felmérések során felfedezett kisvárak, amelyek némiképp eltérnek a fentebb említett, ispáni várakhoz hasonló szerkezetű váraktól, tovább bonyolították az eddig ismert földvárak keltezési nehézségeit, szerepük meghatározását. A legtöbbjüköt csak felmérésből és terepbejárásból ismerjük,¹⁸ igen kevésben folyt szondázó jellegű ásatás.¹⁹ Egy részük mesterségesen felhordott halomra épült. Sándorfi György é az érdem, hogy a mesterséges halomra épült földvárak, a motték magyarországi előfordulását felfedezte.²⁰ E kisvárak keltezése a belőlük előkerült csekély leletek alapján igen nehéz. A megtalálásuk körüli időszak eufórikus hangulatában a kutatók egy része a 11. századra, az ispáni várakkal egy időre keltezte őket, hangsúlyozva, hogy már ebben a

12 Gádor J. 1994. 28.

13 Bakay K. 1975. 191–207.

14 Szőke M. 1986., Bóna I. 1995. 22.

15 Németh P. 1977. 1191–1194., 1981. 50–58.

16 Németh P. 1985. 105–115.

17 Sándorfi Gy.–Nováki Gy. 1984. 167–179.

18 Legutóbb Fehér megye várait gyűjtötte össze Terei György: Fehér megye középkori és kora újkori erődítményei. Szakdolgozat az ELTE Régészettudományi Tanszékcsoportján. 1998. Itt mondok köszönetet Terei Györgynek, hogy szakdolgozata elolvasásához hozzájárult.

19 Miklós Zs. 1985. 143–158., a közelmúltban azonban örömdetesen megsaporodott ezek száma: Felsőzsolca-Várdomb: Simonyi Erika ásatása, Csabdi-Vásztélypuszta: Kulcsár Mihály–Terei György ásatása. Szíves szóbeli közlésüket ezúton is köszönöm.

20 Sándorfi Gy. 1980. 9–41.

korai időszakban is épültek magánvárak.²¹ Minél nagyobb számban kerültek azonban elő ezek a várak, annál kevésbé volt tartható valamennyiüknek ilyen korai időre való keltezése. A kisvárak szerepe, és a keltezésük körül kialakult vita képezi a legutóbbi időszak földvárkutatásának témakörét. E vita arra készítette a benne részt vevő kutatókat, hogy újragondolják mindazt, amit a kora középkori magyarországi földvárakról tudunk.

Sándorfi György például tipológiai alapon próbálta meghatározni és keltezni korai várainkat. Úgy vélte, hogy a széles talpú, nagy alapterületű váraink még a 10. században, egy-egy nemzetségszék központjaként épültek. E csoportban talált helyet a már említett, oklevelekkel nem azonosítható váraknak, de Patának, Örsúr várának is. Nézete szerint e várak funkciója eltér a kifejezetten ispáni várak, a 11. század elején épült, kisebb alapterületű, keskeny talpú sánccal körülvett váraktól, még akkor is, ha később ispáni várrá alakították némelyiküket. Ez utóbbiak közé sorolta például Borsod várát is. A fentebb említett kisvárakat a 11. század magánváraiként interpretálta.²² A várak e tipológia alapján történt kronologizálását a szakmai közvélemény nem fogadta el.²³

Nováki Gyula a magyarországi 10–11. századi várépítészetet vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy velük kapcsolatos biztos adatunk csak a 11. század elejéről van. Váraink egy részéről csak feltételezzük, hogy a 10. században épültek. Korai váraink, amelyek között nem ispáni várként használt, de ahhoz hasonló alapterületű és sánccs szerkezetű várak is vannak, általában a magyarság szállásterületeinek a szélén helyezkednek el. A belső területeken a várak száma elenyésző, bár ennek egyik oka a kutatás hiányossága is lehet.²⁴

A magyarországi 10. századi várépítészeti meglétét a témával foglalkozó régészek közül mind többen vonják kétségbe,²⁵ a történeti irodalom azonban változatlanul evidenciaként kezeli.²⁶

Miklós Zsuzsa egyre pontosabban határolja körül a kisvárak építési idejét és funkcióját. Megállapítja, hogy ezek a várak általában a 12–14. században voltak használatban, egy-egy kis-, vagy középbirtokos család gazdasági központjaként. Nézete szerint a kisvárak átmenetet képeznek az ispáni várak és a kővárak között.²⁷

A várak mint gazdasági központok értelmezése irányítja a nem földvárakkal foglalkozó kutatók figyelmét is erre a témára. Feld István kifejti azon nézetét, hogy a vár fogalom eddigi értelmezését ki kell szélesíteni, nemcsak a hadászati, hanem a gazdasági jelentőség szempontjából is értékelve a szóban forgó várakat. Véleménye szerint nincs éles határvonal a földvár és a kővár építkezések között, a várak építőanyagát a terepadottságok és az építetető anyagi ereje szabta meg. A kisvárak építési idejét a 13. századra teszi, hangsúlyozva, hogy szerepük és jelentőségük nem más, mint az úgynevezett klaszszikus váraké. Ő az első, aki felhívja a figyelmet arra, hogy a kisvárakkal kapcsolatban nem szerencsés a földvár elnevezés használata, hiszen így esetleg összetéveszthetők az ispáni várakkal.²⁸

21 Sándorfi Gy.–Nováki Gy. 1984. 164–179.

22 Sándorfi Gy. 1989. 19–27.

23 Feld I. 1990. 129–139.; Bóna I. 1995. 15.

24 Nováki Gy. 1988. 145–150.

25 Németh P. 1985. 111.; Bóna I. 1995. 46–47.

26 Györffy Gy. 1977. 30–38., 92–121., 191–264., 329–331.; Kristó Gy. 1988. 21–44., 73–99., 147–152., 201–207.

27 Miklós Zs. 1985. 143–158.

28 Feld I. 1985. 175–202.

A kisvárakkal kapcsolatos nézetét, a témában való továbblépés lehetőségét fejtette ki például Kubinyi András²⁹ és Engel Pál is.³⁰

A legutóbbi összefoglaló munka azonban mégsem ebben a témakörben született meg. Bóna István az ispáni várak kutatása, a korai, 10–11. századi várépítéssel terén elért eredményeket összegezte, fejtette ki velük kapcsolatos véleményét. Többek között azon meggyőződésének is hangot adott, hogy az ispáni várakkal kapcsolatban sem helytálló a földvár elnevezés, hiszen ezek sánca kivétel nélkül mind föld-fa konstrukcióból áll, nem is beszélve az írásos források azon gyakorlatáról, miszerint a földvárnak csak az elpusztult, használaton kívüli várakat nevezték. Ispáni várainkra tehát az általunk vizsgált, várágkorukat jelentő időszakban semmiképpen sem ezt a kifejezést használták.³¹

Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy míg a '80-as évek közepéig az ispáni várak, ezeknek is a régészeti feltárása, addig az azt követő időszakban inkább az újonnan felfedezett kisvárak, illetve az általuk felvetett problémák álltak a kutatás előterében. A terepmunkák a földvárfelmérésekre, terepbejárásokra korlátozódtak, ennek elsősorban a szűkülő anyagi lehetőségek voltak az okai. A nagy munkák, az elért eredmények kiértékelése, interpretálása a különféle folyóiratok hasábjain, szakmai konzultációk keretein belül folytak. Szakmánk küszködött, vitatkozott önmagával, az egyes várak keltezését, tipologizálását illetően, Anonymus-szal, a Névtelen mai napig a tudományos köztudatban élő igen gyakran hamis történeteivel, a történészekkel, akik tisztelet a kivételnek, még mindig makacsul ragaszkodnak abbéli nézetükhöz, hogy a régészet a maga sokszor tényleg bizonytalan keltezési lehetőségeivel e témakörhöz sem tud érdemben hozzászólni.³²

Magam egy szerencsés véletlennek köszönhetően éppen ebben az időszakban kezdhettem el feltárni a borsodi földvárat, amely a mai Magyarországon az utolsó, a beépítetlen területre eső, tehát jól kutatható ispáni várak között.

A borsodi földvár Miskolctól mintegy 30 km-re É-ra, a Bódva folyó partján, egy lapos szikladombon helyezkedik el. A domb kb. 15 m magasan emelkedik a folyó szintje fölé, 205x105 m-es platóját vették körbe egykor a vár sáncai, amelyek a K-i és a Ny-i oldalon maradtak meg legépebben. Ezeken a helyeken mintegy 5 m-rel magasodnak a várbelső mai szintje fölé.

A várat három irányból a Bódva és annak mocsarai védték, a bejárata tehát feltehetőleg a D-i oldalon lehetett. Itt helyezkedik el a várral azonos dombon, de annak sáncain kívül a műemlék jellegű református templom. Ez mai formájában a 18. század végén épült, Árpád-kori eredete azonban az itt előkerült leletek alapján valószínűsíthető.

A várat Anonymus említi először Gesta-jában: Árpád a honfoglalás során Bors vezért küldte ki erre a területre, hogy a Tátra hegyéig kémlelje ki a vidéket. Bors ezt követően a környék lakosságát összegyűjtve, alkalmas helyen, a Bódva partján várat építtetett, amelyet az ő nevére Borsodnak neveztek el. Árpád Bors vezért tette meg ispánnak ebben a várban, rábízva a vidék gondozását.³³ Az anonymusi hagyománynak megfelelően a korábbi történetírás nem kételkedett a vár honfoglalás kori eredetében, és jelentőségét a

29 Kubinyi A. 1989. 290–302.

30 Engel P. 1984. 9–14.

31 Bóna I. 1995. 20–21.

32 A földvárkutatásban új lehetőséget jelent, hogy a '90-es évek elején szabaddá tették a hazai légi felvételek tanulmányozását. További távlatok nyílnak e témakörben is a térinformatikai módszerek használatával. Magam legutóbb erre tettem kísérletet: Wolf M.: A felsőzsolcai földvár és környezetének térinformatikai rekonstrukciója. In: Emlékkönyv Kubinyi András 70. születésnapjára. Nyomdában. Mindez azonban nem annyira a jelen, mint inkább a jövő.

33 Anonymus 1977. 32. 107.; vö. Györffy Gy. 1963. 737.

határvédelemben látta.³⁴ Ezzel szemben Györffy György úgy vélekedik, hogy Bors nem honfoglalás kori vezér, hanem az államalapítás korában élt személyiség, Borsod vármege első ispánja volt, a borsodi földvárát pedig ebben az időben ispánsági várnak építették az országból kivezető fontos hadi út mellé. A vár határvédő szerepét ő is kiemeli.³⁵

A várat 1219-ben említi először oklevél,³⁶ jelentőségét azonban a tatárjárás után valószínűleg elveszíti, mert egy 1334-es oklevél már csak mint „földvárnak nevezett árkot” említi.³⁷

A várban 1926-ban rövid szondázó ásatást végeztek, amelynek során a sáncot négy méteres mélységig vizsgálták. Ekkor találták a ma is álló templom közelében azt az erősen bolygatott temetőrészletet, amelyből 9 Árpád-korra keltezhető hajkarika került elő.³⁸ Ez, mint említettük, valószínűvé teszi, hogy a templom első formájában már az Árpád-korban fennállt.

A jelenleg is folyó kutatást 1987-ben kezdtük meg. 1988–1990 között Nováki Gyula két helyen vágta át a földvár sáncát. Főbb vonásokban mindkét helyen azonos eredményekre jutott, a részletekben azonban több eltérés mutatkozott. A sánc rétegződése igen változatos, sok gerendamaradvány került elő belőle. A sáncátvágások során két építési periódust lehetett megfigyelni, mindkettőt egy korábbi település romjaira emelték, amelynek az objektumai a domb széléig, a sáncok alá húzódtak. Az első építési periódus sűrű rácsszerkezetét elegyengették, ennek a maradványaira építették fel a következő, rekeszes szerkezetű sáncot. Mindkét építési periódus bontása során igen sok, azonos korú cseréptöredéket találtunk, amelyeknek a legközelebbi párhuzamai a várbelsőben feltárt településről származnak. Az előkerült leletek alapján úgy véljük, hogy a sánc mindkét építési periódusa a 10. század végén, a 11. század elején épülhetett. A rekeszes sáncszerkezet általánosan ismert a magyarországi földvárépítészetben, a sűrű rácsszerkezethez hasonlóval azonban idáig még nem találkoztunk. Egyedül a gyöngyöspatai vár sáncában került elő sűrűn egymás mellé fektetett gerendákból álló rácsszerkezet, ez sem szolgál azonban teljes analógiával sáncunk első építési periódusához.³⁹

A várbelső feltárása gazdag eredményt hozott. Egy 10. századi település több objektumát sikerült feltárunk. A település képe nagymértékben hasonlít az ország számos pontján feltárt települések képeéhez, kisméretű házakat, szabadon álló kemencéket találtunk. E település valamennyi objektuma leégett.

A leletanyag túlnyomó többségét a kerámia alkotja. Nagyrészt az általánosan ismert típusokhoz tartozik, van azonban néhány, a magyarországi anyagban kevésbé ismert darab is. Elsőként említhetjük a bordás nyakú edényeket, amelyek feltűnően nagy számban kerültek elő a településen, és feltehetőleg innen jutottak a sánc második építési periódusába is. A bordásnyakú edények jelenlegi tudásunk szerint a magyarsággal jelennek meg a Kárpát-medencében, és eredetük annak őshazája felé mutat.⁴⁰ A szaltovói edénművességben vannak párhuzamai a hazai anyagban eddig ismeretlen pithosz formájú edényünknek is,⁴¹ amelyhez a publikált leletek közül még leginkább a nyírtasi szlávnak tartott urna hasonlít.⁴²

34 Borovszky S. 1909. 11–13.; Leszih A. 1927. 71–73.; Kniezsa I. 1938. II. 308.

35 Györffy Gy. 1963. 737.

36 Györffy Gy. 1963. 737.

37 Györffy Gy. 1963. 737.

38 Leszih A. 1927. 85–95.

39 Nováki Gy. 1993. 144.

40 Mesterházy K. 1975. 99–117.; Fodor I. 1985. 165–171.

41 Magomedov M. G. 1990. 286.; Krasil'nikov K. J. 1990. 239.

42 Németh P. 1975. 17. 6. kép

A leégett objektumokban a kerámiatárgyakhoz képest kis számban kerültek elő fémtárgyak: kések, birkanyró olló, rövid kasza, sarló, ösztöke. Az ékszerek (karperecek, hajkarikák, kettős csüngő) egyszerűek, bronzból készültek, némelyikük ónozott, koruk a 10. század második felére tehető. Két különösen szép, bekarcolt paletta mintával díszített csonttárgyat, egy tömlőszopóka-töredéket, valamint egy zabla oldaltagot is találtunk.

A település egyedülálló lelete a kőépület, amelyet a várbelső ÉK oldalán tártunk fel. A kissé szabálytalan alakú, 5x5 m nagyságú épület 80 cm vastag falait agyagba rakták, és fával alapozták meg. Az előkerült objektum valószínűleg egy épület kőalapja, amelynek felmenő falaira csak következtetni tudunk. Úgy véljük, ez az épület a 10. századi település vezetőjének, egy rangosabb személynek a lakóhelye lehetett.

Mivel ennek a településnek az objektumai a faszerkezettel erősített sáncok alatt is, egészen a domb széléig húzódtak, nyilvánvaló, hogy nem tartozhattak össze. A 10. századi települést tehát nem védelmezte sánc.

A 10. századi település valamennyi objektuma két, a várbelső K–Ny-i irányban átszelő igen mély és széles árokra települt rá. Mélységük 3–3,5 m, szélességük megközelítőleg 20 m. Az árkokat több helyen átvágtuk, vonalukat egészen a sáncokig követtük. Egyelőre nem tisztázott azonban, hogy a sáncok alatt folytatódnak-e.

A vár későbbi életének fontos bizonyítékát, egy templomot sikerült feltárunk a várbelső ÉK-i részén. A hajó hossza 15 m, szélessége 8 m, patkó alakú szentélye 3,5 m átmérőjű. Falai 80 cm vastagok voltak, többnyire csak az alapozási árkot, a kiszedett falak helyét találtuk meg, néhány helyen azonban megmaradt a habarcsba rakott kövekből álló alap is. A diadalív vonalában két pillér helyezkedett el. A hajó É-i oldalát egy sor kőből álló omladékréteg kísérte, ezek között egy meglehetősen rossz állagú Salamon denárt találtunk.⁴³ A szentélytől 2,5 m-re ÉK-re egy mállékony anyagú kőből készített szenteltvíztartót, ugyanebben az irányban 5 m-re pedig egy ugyanebből az anyagból való hatalmas kőlapot, feltehetőleg egy oltárt találtunk. Ennek a közelében került elő az egyetlen, másodlagos helyzetben lévő temetkezés is. Ezen kívül sem a templomban, sem azon kívül nem kerültek elő sírok. Jól meg lehetett azonban figyelni körülötte egy korábbi település objektumait, kemencéket, tűzhelyeket, valamint a templom ÉNy-i sarkánál egy nagyméretű, igen mély kutat.

A templom szokatlanul nagy mérete, és a temetkezések hiánya egyaránt azt bizonyítja, hogy nem egyszerű falusi templommal állunk szemben. Valószínűvé teszi ezt az a tény is, hogy mint már említettük, a várral azonos dombon, de annak sáncain kívül egy másik templom is található, amelynek Árpád-kori eredetét éppen a körülötte előkerült sírok bizonyítják. Feltehető tehát, hogy a várbelsőben előkerült templom az esperesi templom lehetett, amelynek a feladata a megye egyházi életének az irányítása volt. Mellette a közösség lelki gondozását a vár sáncain kívül álló templom láthatta el.

A borsodi földvár, amelyben ez idáig a legkiterjedtebb várbelső feltárások folytak, óriási előrelépést jelent az ispáni várak kutatásában. Először nyílt ugyanis lehetőségünk arra, hogy elkülönítsük egy 10. századi előkelő szálláshelyének és egy 11. századi ispáni központnak az emlékanyagát. A borsodi ásatási eredmények alapján a 10. századi központ nem vár, hanem nyíltszíni település volt, amelynek vezetője a kő alapú házban, kísérete pedig egyszerűbb, más kora Árpád-kori falvakban feltártakhoz hasonló házakban élt. Nincs okunk kételkedni abban, hogy ez a 10. századi előkelő, akinek szállását feltártuk, Bors volt, noha nevét csak Anonymus említi. Maga a helynév azonban, amely Bors puszta személynevéből keletkezett, jelenlegi tudásunk szerint 10. századi. E 10. századi

43 Az érem meghatározásáért Gedai Istvánnak tartozom köszönettel.

település pontos időrendjét nehéz meghatározni, hiszen a leletek túlnyomó többsége kerámia, amelynek a keltezési nehézségei ismertek. Mindazonáltal a Borsodon előkerült ritka, vagy idáig ismeretlen típusok az eddigieknél valószínűleg több lehetőséget nyújtanak. A kerámiánál jóval kevesebb fémtárgy, elsősorban az ékszerek részleges kiértékelése a 10. század második felére mutat.

E település romjain épült fel a 10. század végén, a 11. század elején az ispáni központ, amelyet föld-fa szerkezetű sánc védett. Ennek építéséhez a várbelső területén állt település maradványait is felhasználták.

Az ispánsági központ feltárása során előkerült templom ellentmond a korábbi elképzeléseknek, amelyek szerint az ispáni palota, az esperesi templom, a börtönök, tárházak, egyszóval mindazok az objektumok, amelyeknek létéről az írásos források tudósítanak bennünket, magán a tényleges váron kívül keresendők.⁴⁴ Minden kétséget kizáróan az esperesi templom maradványának tekinthetjük ugyanis a várbelső ÉK-i részén elhelyezkedő templomot, amely az omladécai között előkerült Salamon denár tanúsága szerint meglehetősen korai. Titulusát nem ismerjük, és mivel csak igen kevés, és késői oklevél említi a várat, nem sok a reményünk, hogy valaha is megtudhatjuk. A vár sáncain kívül álló ecclesia baptismalis patrociniumát egy 1334-es oklevél említi, Szent Lőrinc mártír tiszteletére volt felszentelve.⁴⁵ E titulus sem egyezik meg a korábban általánosnak vélttel.⁴⁶

A borsodi földvár eddigi feltárása beváltotta azokat a reményeket, amelyeket a várbelső kutatásához fűztünk, közelebb vitt bennünket a kora Árpád-kori ispáni központok megismeréséhez, számos, a földvárkutatás során felmerült kérdésre választ adott. Bebizonyosodott, hogy a vár a 11. században épült, nincsenek 10. századi előzményei, az ispáni központhoz tartozó épületek a váron belül helyezkednek el. A 10. századi központ és az ispáni vár helyileg azonos ugyan, kapcsolat azonban nincs közöttük. Meggyőződésem, hogy az eredmények részletes kiértékelése további kérdések megválaszolásához is közelebb visz bennünket. Azt azonban, hogy az így kialakult kép mennyire általánosítható, további várbelső-feltárások nélkül nem tudhatjuk.⁴⁷

44 Németh P. 1981. 50–58.

45 Györfly Gy. 1963. 737.

46 Németh P. 1981. 50–58.

47 Az elért eredmények részletes ismertetése: Wolf M. 1992. 393–431.; Wolf M. 1996a. 242–255.; Wolf M. 1996b. 209–240.

IRODALOM

Anonymus

1977 *Gesta Hungarorum*, Pais Dezső fordítása. Bp.

Bakay Kornél

1975 Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974–75.) Somogy megyei Múzeumok Közleményei 2. (1975.) 191–207.

Bóna István

1995 Az Árpádok korai váraitól. Debrecen

Borovszky Samu

1909 Borsod vármegye története. Magyarország Vármegyéi és Városai. Bp.

Engel Pál

1987 Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémáiról. In.: Műemlékvédelem 31. 9–14.

Feld István

1985 Késő középkori várkutatók újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai. Szerk.: *Fodor I.–Selmeczi L.* Bp. 175–202.

1990 Megjegyzések a tudományos várkutatók módszertanához. In.: Műemlékvédelem 34. 129–139.

Fodor István

é. n. Honfoglalás kori bordázott nyakú edényeink származásáról. FA. 36. 165–171.

Gábor Judit

1985 A sály-latori nemzetségfői központ kutatása. In.: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai. Szerk.: *Fodor I.–Selmeczi L.* Bp. 115–129.

1994 Abaújtörékek. In.: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: *Kristó Gy.* Szerk.: *Engel P.–Makk F.* Bp.

Györffy György

1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp.

1977 István király és műve. Bp.

Kniezsa István

1938 Magyarország népei a XI. században. In.: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. I–III. Szerk.: *Serédi J.* Bp. 193–244.

Kovács B.

1974 A gyöngyöspatai vár ásatásai. Arch. Ért. 101. 232–243.

1987 A vörös sánctörékek keletkezése. In.: Soproni Szemle 1987. 2. 156–161.

Krasil'nikov K. I.

1990 Die Keramik der Saltovo- Majaki-Kultur am nördlichen Mittellauf des Donec. Die Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur und ihrer Varianten. VAH. 3. 193–244.

Kristó Gyula

1988 A vármegyéik kialakulása Magyarországon. Bp.

Kubinyi András

1989 Árpád-kori váraink kérdése. In.: *Castrum Bene* 1989. Váraink a 13. században 290–302.

Leszih Andor

- 1927 A Miskolci Múzeum ásatásai Borsodon. Történeti és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsod vármegye múltjából. II. évf. 1. 85–95.

Magomedov M. G.

- 1990 Die Töpferproduktion im alten Chasarien. Die Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur und ihrer Varianten VAH. 3. 275–290.

Mesterházy Károly

- 1975 Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai FA. 26. 99–117.

Miklós Zsuzsa

- 1985 Árpád-kori (XII–XIV. századi) kisváarak Magyarországon In.: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk.: *Fodor István–Selmeczi László* Bp. 143–158.

Németh Péter

- 1973 Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első 3 esztendejéről 1969–71. Arch. Ért. 100. 167–179.
- 1975 Borsova határvármegye kialakulása. A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 5. Kisvárdai 7–12.
- 1977 Milyen volt egy Árpád-kori megyeszékhely? Sopron-Szabolcs. Élet és Tudomány 1191–1194.
- 1981 Civitas et suburbium Soproni Szemle XXXV./1. 50–58.
- 1985 Az I. István-kori ispánsági központok kutatásának eredményei és feladatai. In.: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk.: *Fodor István–Selmeczi László*. Bp. 105–115.

Nováki Gyula

- 1963 A magyarországi földvárkutatás története. Rég. Füz. Ser. II. 12.
- 1988 Várpítészlet Magyarországon a X–XI. században. In.: Szent István és kora Bp. 145–151.
- 1993 A borsodi földvár sánca HOMÉvk. XXX–XXXI. 125–145.

Nováki Gyula–Sándorfi György

- 1984 Az Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. Műemlékvédelem 28. 167–179.
- 1987 A soproni belváros „vörös sánca” kutatásának eredményei. Soproni Szemle 1. 38–48.

Sándorfi György

- 1980 Motte típusú várak a történeti Borsod vármegyében. HOMÉvk. XIX. 9–39.
- 1989 Várak a X. században Magyarországon. Műemlékvédelem 33. 19–27.

Szőke M.

- 1986 Visegrád ispánsági központ. Tájak, Korok, Múzeumok kiskönyvtára. Bp.

Tomka Péter

- 1987 Régészeti adatok a győri, mosoni és a soproni kora középkori sánccváarak történetéhez. Soproni Szemle 2. 147–155.

Wolf Mária

- 1992 Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987–1990.) A nyíregyházi Jósa A. Múzeum Évkönyve 30–32. 1987–1989. 393–431.
- 1996a. A borsodi földvár. In.: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: *Wolf M.–Révész L.* Miskolc 242–255.
- 1996b. Die Gespanschaftsburg von Borsod (Grabungen 1987–1993) Acta Arch. 48. 209–240.

DIE GEGENWÄRTIGE LAGE DER ERFORSCHUNG DER ERDBURGEN, DIE BORSODER ERDBURG

Die Erforschung der ungarischen Erdburgen kann bis zur 17–18. Jahrhundertwende, auf die Zeit der Anfertigung der ersten Militärkarten zurückgeleitet werden. Auf die verschiedenen längsseitigen Schanzen und Erdfesten wurden nämlich zuerst die Ingenieuroffiziere aufmerksam, die das Land kartographisch aufnahmen. Mit der mehr oder weniger bewußten Forschung wurde in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts begonnen und immer mehr Forscher versuchten die Bauzeit und Funktion der Burgen zu klären. Das Alter der Burgen konnte nur schwer bestimmt werden, im allgemeinen wurden sie für Bauwerke der Hunnen, der Awaren oder der Römer gehalten. Der Gedanke daran, daß ein Teil der Erdburgen mit dem zu dieser Zeit vermutlich noch nomadisierenden Ungarntum verbunden werden könnte, kam gar nicht auf. Die ersten Ausgrabungen der Erdburgen erfolgten in den Jahren um 1870.

Mit der methodischen Forschung der aus dem 10–11. Jahrhundert stammenden Erdburgen wurde in den Jahren nach dem zweiten Weltkrieg, außerhalb unserer heutigen Landesgrenzen begonnen. Mit besonders großen Anstrengungen wurde diese Arbeit in Siebenbürgen durchgeführt. Die reale Auswertung der erzielten Ergebnisse aber wurde aus aktuellen politischen Gesichtspunkten, sowie durch die Tatsache erschwert, daß versucht wurde, diese Ergebnisse den Ereignissen der romanhaften Gesta von Anonymus anzupassen.

Mit der einheimischen Forschung dieses Themas wurde verhältnismäßig spät, Ende 1960, Anfang der 70-er Jahre begonnen. Hierauf hatte die großangelegte Theorie von György Györffy eine fruchtbringende Wirkung, der in seiner Abhandlung über den Ursprung die Entstehung der Komitate zur Zeit von Sankt Stephan feststellt, daß die Komitatszentralen Erdburgen gewesen sein könnten, wovon mehrere schon im 10. Jahrhundert als Quartiere hoher Stammesführer erbaut wurden. Den Grenzburgen, die an den aus dem Land führenden wichtigen Heerstraßen gebaut wurden und den damit verbundenen Grenzkomitaten mißt er besondere Bedeutung bei. Seiner Ansicht nach verloren diese Burgen nach dem Tatarenzug ihre Bedeutung und ihr Platz wurde von den Steinburgen eingenommen.

Die Programmreihe mit dem Titel „Die archäologische Forschung der Gentilvorsteher- und Gespanschaftszentralen zur Zeit der Landnahme und in der frühen Arpadenzeit“, deren Aufgabe die archäologische Freilegung der Erdburgen dieser Epoche, sowie die Bestimmung ihrer Bauzeit und Funktion war, ging davon aus, daß es auf dem Gebiet des heutigen Ungarns zwanzig, von Sankt Stephan gegründete Komitate gibt, also können deren Zentralen prinzipiell erforscht werden. Die an den erfolgversprechendsten Orten, in den Burgen von Szabolcs, Abaújvár, Somogyvár und Visegrád eingeleiteten Freilegungen versuchten eine Antwort auf diese Fragen zu finden. Anhand der Forschungen konnten in erster Linie bezüglich der bei den Burgschanzen angewendeten Bautechnik zuverlässige Angaben gewonnen werden. Es stellte sich heraus, daß die überwiegende Mehrheit dieser Burgen die gleiche Bauweise aufwies, wobei die Erdschanzen in jedem Falle durch Holzkonstruktionen verstärkt waren. Das Festlegen der Bauzeit dieser Burgen, sowie der Ursprung der bei einem Großteil der Schanzen vorkommenden gebrannten Erdschicht löste heftige Debatten aus.

Zu dieser Zeit gab es kaum Möglichkeiten zur Freilegung des Burginneren. Bei den wenigen Orten aber, wo dies versucht wurde (Abaújvár, Somogyvár, Visegrád), konnten die anhand der urkundlichen Daten vermutbaren Gespanunterkunft, Dechantenkirche, Lagerhäuser, Gefängnisse usw. nicht gefunden werden.

Ab Mitte 1980 wurde die Betonung der Erdburgenforschung von den Gespanburgen auf einen neuentdeckten Burgtyp, die frühen feudalen Privatburgen, entsprechend der allgemein angewendeten Terminologie der letzteren, auf die Kleinburgen verlegt. Die Datierung der bei methodischen Geländebegehungen und Vermessungen entdeckten Kleinburgen, die sich gewissermaßen von den Gespanburgen unterscheiden, ist aufgrund der hier entdeckten, geringen Funde sehr schwer. Ein Teil davon war auf künstlich aufgetragenen Hügeln gebaut. Die um die Kleinburgen entstandene Debatte veranlasste die betroffenen Forscher dazu, all das bekannte Wissen über die ungarischen Erdburgen aus dem frühen Mittelalter neu zu durchdenken.

György Sándorfi versuchte unsere frühen Burgen auf typologischer Basis zu bestimmen und zu datieren. Er war der Ansicht, daß die Burgen mit breiter Sohle und großer Grundfläche schon im 10. Jahrhundert als Zentralen von Stammhäuptern gebaut wurden, während die von einer schmalsohligen Schanze umgebenen Gespanburgen mit kleinerer Grundfläche Anfang des 11. Jahrhunderts entstanden. Gyula Nováki stellte fest, daß sichere Daten in Bezug auf die ungarische Burgarchitektur nur aus den Anfängen des 11. Jahrhunderts vorhanden sind.

Das Vorhandensein einer ungarischen Burgarchitektur im 10. Jahrhundert wird von immer mehr Archäologen, die sich mit diesem Thema beschäftigen, angezweifelt, doch die Geschichtsliteratur hält dies auf unveränderte Weise in Evidenz.

Zsuzsa Miklós ist der Meinung, daß die Kleinburgen im 12–14. Jahrhundert allgemein als Wirtschaftszentralen von kleinen oder mittleren Grundbesitzerfamilien benutzt wurden. Ihrer Ansicht nach bilden die Kleinburgen einen Übergang zwischen den Gespanburgen und den Steinburgen.

Die Deutung der Burgen als Wirtschaftszentralen lenkt auch die Aufmerksamkeit der Forscher, die sich nicht mit Erdburgen beschäftigen, auf dieses Thema. István Feld gab seiner Meinung in dem Sinne Ausdruck, daß die bisherige Auslegung des Begriffes Burg erweitert werden muß und die erwähnten Burgen nicht nur aus strategischen Gesichtspunkten, sondern auch in Hinsicht auf ihre wirtschaftliche Bedeutung ausgewertet werden sollten. Nach seiner Meinung gibt es zwischen dem Bau der Erdburgen und Steinburgen keine scharfe Grenzlinie, das Baumaterial der Burgen wurde durch die Beschaffenheit des Geländes und die materielle Kraft des Bauherren festgelegt. Er ist der erste, der darauf aufmerksam macht, daß die Anwendung der Bezeichnung Erdburg nicht zutreffend ist.

In seiner letzteren resümierenden Arbeit fasst István Bóna die bei der Forschung der Gespanburgen, auf dem Gebiet der frühen Burgarchitektur aus dem 10–11. Jahrhundert erreichten Ergebnisse zusammen.

Zusammenfassend kann also festgestellt werden, daß bis Mitte der 80-er Jahre die Gespanburgen, das heißt deren archäologische Freilegung und in der darauffolgenden Zeitspanne vielmehr die neuentdeckten Kleinburgen, bzw. die dadurch aufgeworfenen Probleme im Vordergrund der Forschung standen. Unsere Fachwelt kämpfte und stritt bezüglich der Datierung, der Typologisierung einzelner Burgen mit sich selbst, mit Anonymus, den im wissenschaftlichen Bewußtsein bis heute lebendigen, aber sehr oft trügerischen Geschichten des Namenlosen, mit den Geschichtsforschern, die – Ehre den Ausnahmen – noch immer hartnäckig an ihrer Überzeugung festhalten, wonach die

Archäologie mit ihren oft – tatsächlich – unsicheren Datierungsmöglichkeiten bei diesem Thema nicht gebührendermaßen mitreden kann.

Ich selbst begann zu dieser Zeit mit der Freilegung der Borsoder Erdburg, die heute eine der letzten, auf unbedautem Gelände befindliche, also gut erforschbare Gespanburg in Ungarn ist.

Die Borsoder Erdburg befindet sich nördlich von Miskolc in ungefähr 30 km Entfernung am Ufer des Flusses Bódva, auf einem flachen Felshügel. Der Hügel erhebt sich ca. 15 m über dem Wasserspiegel des Flusses und die Schanzen der Burg umgaben einst einen 205x105 m großen Palast. Die Burg wird zuerst von Anonymus erwähnt: sie wurde zur Zeit der Landnahme vom Anführer Bors gebaut. Dementsprechend hielt die frühere Forschung die Borsoder Burg für ein Bauwerk aus der Zeit der Landnahme, deren Aufgabe der Granzschutz war. Demgegenüber war György Györffy der Ansicht, daß die Burg zur Zeit der Staatsgründung entstand und den Namen von ihrem damals lebenden ersten Gespan erhielt. Ihre Grenzschutzrolle wird aber auch von ihm hervorgehoben. In der Burg erfolgte 1926 eine kurze Ausgrabung.

Mit den auch heute noch laufenden Freilegungsarbeiten wurde 1987 begonnen. Zwischen 1988–90 durchstachen wir die Schanze an zwei Stellen und konnten dadurch zwei Bauperioden beobachten. In der ersten Periode bildet die zur Verstärkung der Schanze dienende Holzkonstruktion ein dichtes Gitter. Eine ähnliche Konstruktion ist bei der Architektur der Erdburgen in Ungarn bisher nicht bekannt. Die Fachwerk-konstruktion der zweiten Periode aber ist allgemein verbreitet. Beide Perioden der Schanzen stammen anhand der hier freigelegten Funde aus dem Ende des 10. Jahrhunderts, dem Anfang des 11. Jahrhunderts.

Bei der Freilegung des Burginneren fanden wir Häuser und freistehende Öfen einer Siedlung aus dem 10. Jahrhundert. Die Häuser der Siedlung waren abgebrannt und unter den Trümmern befanden sich ihre Einrichtungen, irdenes Geschirr, landschaftliche Geräte und einfache Schmuckgegenstände. Ein besonderer Fund der Siedlung ist ein Gebäude mit Steinfundament, das vermutlich der Wohnsitz eines Anführers der Gemeinschaft war. Aufgrund der ausführlichen Untersuchung des freigelegten, sehr reichen Fundmaterials sind wir der Meinung, daß das Dorf um die Mitte des 10. Jahrhunderts vernichtet wurde. Da sich die Objekte dieser Siedlung auch unter den Schanzen fortsetzen, ist es offensichtlich, daß sie nicht zusammengehören können. Die Siedlung aus dem 10. Jahrhundert war nicht von den Schanzen umgeben. Die den Gespansitz schützenden Schanzen wurden zur Zeit der Staatsgründung auf den Ruinen der Siedlung, zum Teil unter deren Verwendung gebaut. Die große Kirche, die auf der nordöstlichen Seite des Burginneren freigelegt wurde, kann wohl mit Sicherheit als der Überrest einer zum Gespansitz gehörenden Dechantenkirche betrachtet werden. In dieser und auch in ihrer unmittelbaren Umgebung konnten keine Grabstätten entdeckt werden, das einzige, in zweitrangiger Lage befindliche Grab befand sich neben dem außerhalb der Kirche liegenden Altar. Unter den Trümmern der Kirche kam ein Denar König Salamon (1063–1074) zum Vorschein.

Die bisherige Freilegung der Borsoder Erdburg brachte uns dem Wissen um die Gespanzentralen in der frühen Arpadenzeit näher und gab zahlreiche Antworten auf die Fragen, die während der Forschung der Erdburgen aufgetaucht waren. Es bestätigte sich, daß die Burg im 11. Jahrhundert gebaut wurde und keine Vorgeschichte aus dem 10. Jahrhundert hat. Die zur Gespanzentrale gehörenden Gebäude befanden sich im Inneren der Burg. Die Zentrale aus dem 10. Jahrhundert und die Gespanburg liegen zwar am gleichen Ort, haben aber keine Verbindung miteinander. Ich bin überzeugt davon, daß

uns die ausführliche Auswertung der Ergebnisse auch den Antworten auf weitere Fragen näher bringen wird. Inwiefern allerdings das so gestaltete Bild verallgemeinert werden kann, können wir ohne weitere Freilegungen des Burginneren nicht wissen.

Mária Wolf

VÁRAK A MAGYARORSZÁGI GÖMÖRBEN

NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN

Dobosy László emlékére

Borsod-Abaúj-Zemplén megye az ország várakban egyik leggazdagabb területének számít. A terület várainak kutatása – az ország más részeihez hasonlóan – már a múlt század elején elkezdődött, de teljességre törekvő számbavételük, kiértékelésük csak 1974-től, az abaújvári ispánsági vár kutatásával tekinthető tervszerűnek. Ennek a mai megye egész területét felölelő rendszeres kutatásnak az első összefoglaló, topográfiai jellegű eredménye az 1992-ben megjelent, a történeti Borsod megye várairól szóló kötet volt.¹ Közben a megye többi részeire is kiterjedt a terepbejárásokkal, felmérésekkel és irodalmi feldolgozásokkal járó munka, amely lényegében 1997-re befejeződött.

Jelen összeállításunk Borsod-Abaúj-Zemplén megyének arról a kis területéről – a megye ÉNy-i, országhatár mentén húzódó keskeny sávjából – ismertet várakat, amely az egykori Gömör vármegye DK-i területe volt. A kissé körülményesen megfogalmazott terület definiálására a néprajz már tömörebb meghatározást alkalmazott: – magyarországi Gömör – melyet jelen esetben mi is felhasználtunk tanulmányunk címéhez.

A gömöri területek várainak kutatása nem tekint vissza nagy múltra. Néhány korábbi gyűjteményes munkában, mint pl. *Pesty Frigyes* kéziratos helynévtárában, a *Borovszky Samu* által szerkesztett megyei monográfiában, vagy *Gerecze Péter* műemlékjegyzékében² már többnyire szerepelnek a váraink. Első rendszeres helyszíni felkutatásuk és feldolgozásuk azonban az 1995-ben elhunyt *Dobosy László* érdeme. Ez irányú munkáját 1964-ben kezdte meg, és fáradságos kutatásainak eredményeit az 1975-ben megjelent, Ózd környékének várait bemutató könyvében ismertette.³ Ebből kiderült, hogy nem csak a ma is azonosítható várakat, de várat sejtető helyeket (erődítményre utaló nevek helyét és őrneveket) is felkeresett és amennyire a felszínről lehetséges volt, azok eredetét is tisztázta. Dobosy László a helytörténet kiváló, alapos, sokoldalú kutatója volt, sok más témakör mellett a várkutatás terén is maradandót alkotott.

Az alább ismertetett munkák során Dobosy László nyomdokain haladtunk. Amivel gazdagítani tudtuk az eredményeit, az a várak részletesebb felméréseit, az irodalmi és történeti adatok továbbfejlesztését jelenti. A várak jelenlegi állapotát a kiváló várkutató mérnök, Sándorfi György által kidolgozott felmérési módszerrel rögzítettük. Az Imola – Bakbányavár 1989-ben lényegében még Sándorfi mérte fel, azonban betegsége és egyéb elfoglaltságai miatt a továbbiakban nem tudott a terepmunkákban részt venni;

1 *Nováki–Sándorfi* 1992.

2 *Gerecze P.*, 1906. passim.

3 *Dobosy L.*, 1975. Várakkal kapcsolatos kutatásait később is folytatta és eredményeit 1993-ban az Ózdi Vasas című hetilapban 28 részes cikksorozatban tette közzé.

közreműködött ugyanakkor a szerkesztés számítógépes előkészítésében. A hátralévő tepermunkák befejezését 1992-ben így Nováki Gyula végezte el.

Sándorfi György 1993. évi elhunytja után Sárközy Sebestyén lépett be a feldolgozásba és a már korábban elkészült történeti-irodalmi jegyzeteit továbbfejlesztve, első sorban a történeti adatok kutatásával vett részt az alábbi ismertetések kidolgozásában.

A történeti Gömör-Kishont megye egykori területéről egy országos gyűjtés eredményeként jelenleg 91 erődített helyre utaló adatokról tudunk.⁴ Ezek közül azonban mindössze 6 vár esik a mai Magyarország területére, valamint néhány bizonytalanak és tévesnek tekinthető – várra utaló – helynév.

Csalódást kell okoznunk azonban azoknak, akik a terület legismertebb várát, Putnokot keresik ebben az összeállításban. Hogy nem szerepel benne, annak egyik oka, hogy bár a vár helyét ismerjük, annak jelenleg a felszínen látható nyomai nincsenek, így csak egy jövőbeni ásítás eredményeként kerülhet sor maradványainak felmérésére. A jelenlegi állapotot rögzítő felmérés tehát Putnok esetében nem adott feladatot számunkra. További érveként merült fel az is, hogy a putnoki várra vonatkozó – részben a már publikált irodalmi, részben a levéltári – gazdag adatok rendkívül szétszórtan lelhetők fel, így ezek összegyűjtése olyan volumenű kutatást és időt igényelne, amely túlmutat jelen összeállításunk keretein.

A következőkben ismertetésre kerülő erődítmények olyan új felmérések, amelyek eddig még nem kerültek közlésre. Ezeket követően pedig – ugyancsak Dobosy László példáját követve – a címben megjelölt terület bizonytalan eseteit, ún. „várgyanús” helyeit és az erődítményekre utaló helyneveit is sorra vesszük.

Hangony – Birinyivár

A vár eredeti neve Berény volt,⁵ melyet először Soós Elemér kéziratos munkája említ.⁶ A Borovszk-féle megyei monográfiában Vende Aladár, mint Harmachoz⁷ tartozó várhelyként utal „Birinyivárra”, amelynek már nincs nyoma és szerinte – tévesen – helyén a XVI. században pálos kolostor létesült.⁸ A monográfia adatát Gerecze is átveszi.⁹ Később Ila Bálint a várra és a várhegyre vonatkozó helyneveket gyűjtötte össze, melyek szerint a várat először 1297-ben említik, és a várat építő Hangonyi-nemzetség korai, X. század közepére tehető itteni megtelepedése alapján azt a következtetést vonja le, hogy a vár a X. század második felében keletkezhetett, eredetileg azonban csak őrhely volt, amely a Rima-völgy felől nyújtott védelmet.¹⁰ Dobosy László a helyszínen járva részletes leírást ad a várról, és a rá vonatkozó adatok összegyűjtésével annak vázlatos alaprajzát is közölte.¹¹ Fügedi Erik a „mentsvár” építését 1285 előttre téve Hangonyi Péternek tu-

4 Ezúton fejezzük ki köszönetünket Dénes Józsefnek, hogy az általa összeállított „Magyarországi várak jegyzéke” Gömör-Kishont megyei részét rendelkezésünkre bocsátotta.

5 A *Berény* helynév eredete bizonytalan, talán török eredetű, kabar törzsnévből keletkezhetett. Etimológiai irodalma: *Kristó–Makk–Szegefi* 1973. 39–40.; *Török* 1982. 986–1059.; *Kiss* 1988. I. 200, II. 778.; *Sándorfi* 1989. 42, 71.

6 *Soós* 1889–1928. VIII. 112–118.; *Soós–Pogrányi–Nagy* 1940. II. 9.

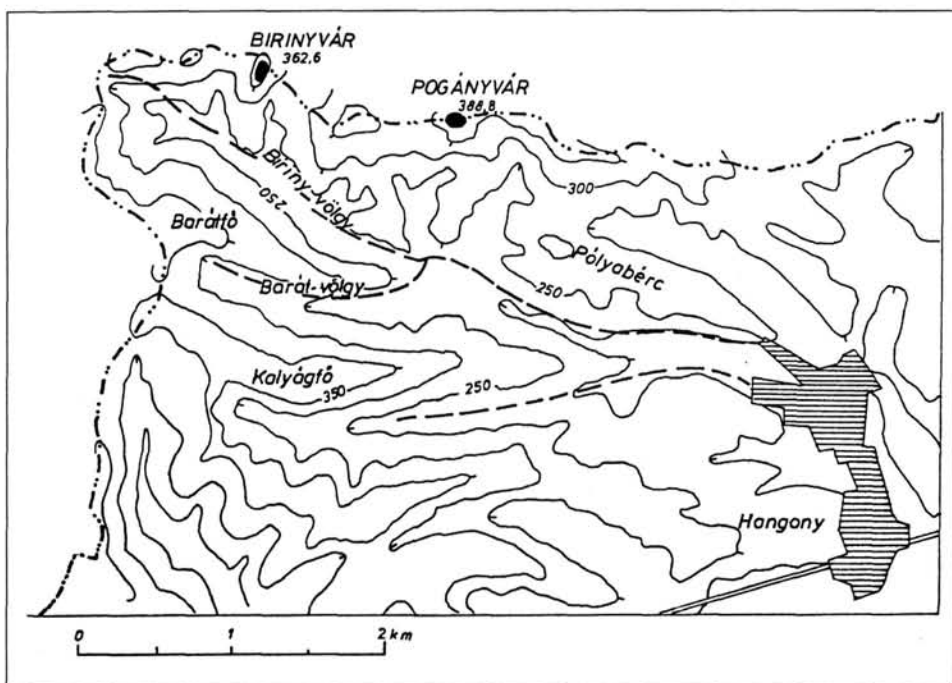
7 Mivel a vár Harmac (ma Chrámec Sz.) és Felsőhangony közös határán állt, ami egyben a mai szlovák–magyar határ, ezért sokszor Harmachoz tartozóként is szerepelt.

8 *Vende* 1903. 53. – A pálos kolostor nem itt, hanem a mai Barát-völgyben volt. Vö.: *Dobosy* 1975. 23.; *Dobosy* 1991. 30.

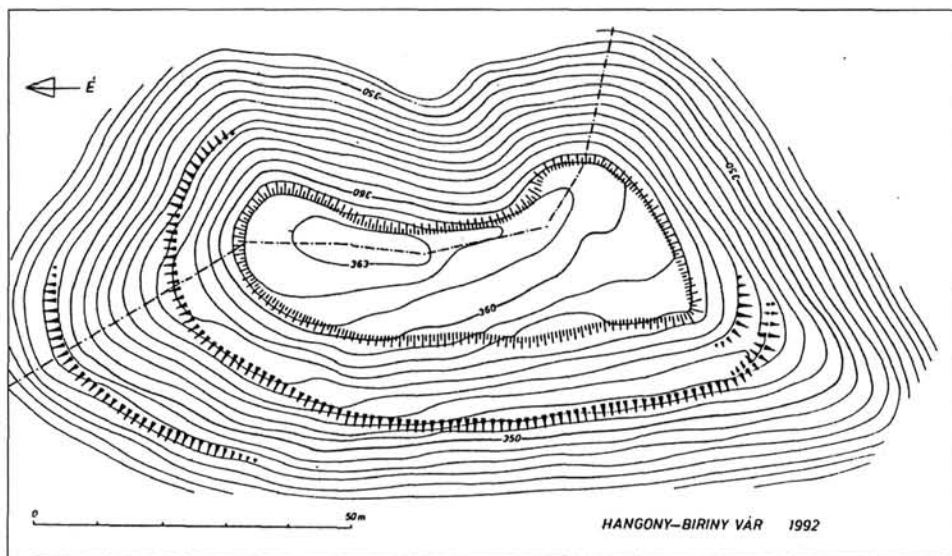
9 *Gerecze* 1906. 324.

10 *Ila* 1944–1976. I. 71–72. II. 284, 381. – Ila tévesen 1291. évet közölt.

11 *Dobosy* 1975. 23–25.

Hangony – Pogányvár és Hangony – Birinyvár helyszínrajza

Hangony – Birinyvár térképe

lajdonította, míg Sándorfi György szintén a XIII. század második felére valószínűsítette keletkezését. 1987-ben Györffy György Gömör megyét is tárgyaló történeti földrajza foglalta össze a vár adatait.¹² A későbbi munkák már a korábban ismert adatok újraközlését tartalmazzák.¹³

Hangony községtől ÉNy-ra kb. 3,8 km-re közvetlenül az országhatáron húzódó hegygerincen találjuk a 364 m tengerszint feletti magasságú Birinyvár nevű hegyet. Ugyanezen a gerincen K-re 1,4 km-re helyezkedik el a Pogányvár őskori sáncvára is.

A vár az É–D-i irányú, hosszan elnyúló hegytetőt foglalja magába, körös-körül igen meredek hegyoldalakkal. Területét jól felismerhető perem jelzi, platójának területe 70 x 25 m. A K-i oldalon különösen meredek a hegyoldal, ezért itt nincs nyoma mesterseges erődítésnek. A valamivel lankásabb Ny-i oldalát elmosódott terasz, feltehetően betemetődött árok védi, a felső plató alatt 5–6 méterrel alacsonyabb szinten. Mindkét vége bekanyarodik az É-i, illetve a D-i oldal alá, utóbbi helyen alacsony sánc is látszik. A várhegy É-i és D-i végéhez egy-egy meredek, de járható természetes gerinc vezet fel, és mindkét irányból további, rövidebb sánc is védte a várat. Dobosy a vár középső, legmagasabb részén mészhabarcst és téglatörmelékét talált.¹⁴ A vár területe füves, jól áttekinthető, a hegyoldalt erdő borítja.

A várra vonatkozóan mindössze egyetlen hiteles korabeli okleveles adatot ismerünk. 1297-ből, amikor egy per során elmondják, hogy Hangonyi Péter fia Máté várát Berényt /castrum Beren/ a második tatárjáráskor (1285-ben) a szomszédos birtokos, a Rimaszécsét is birtokló (Balogi) Ivánka fia Miklós ispán megrohanta és elfoglalta, mindent elrabolva belőle 40 Márka értékben, Pétert megölte és Mátét fogságban láncra verve sanyargatta. A perben Máté 140 nemest sorakoztatott fel tanúként maga mellett, akik eskü alatt vallottak a Balogiak hatalmaskodásáról és kártételéről.¹⁵

Hangony – Pogányvár

A Pogányvár¹⁶ helynévként először 1347-ben egy oklevél határleírásában bukkan fel, majd a későbbi forrásokban és kéziratok térképeken is változatlan alakban megtalálható.¹⁷ Ila Bálint a hegy nevében a magyarok előtt itt élő pogány népesség emlékeit és a magyarság névadását látta.¹⁸ Várhelyként – mint Harmac határában lévő – elsőnek a Borovszky-féle megyei monográfia említette, amely a honfoglaláskor fennállt egykori várra utal, de nyoma már nem lelhető fel. Később ugyanezt említi róla Gerencze Péter is.¹⁹ Dobosy László is foglalkozik a Pogányvárral, utalva Korózs István 1936. évi kézirat falumonográfiájára, aki szerint a sáncok helyét még látni lehet. Dobosy, aki a Pogányvárban elásott kincsek helyi szájhagyományát is említette, 1965-ben járt a helyszínen, de a sánctól nem sikerült felismernie.²⁰ A közzétett megyei várjegyzékben is

12 Fügedi 1977. 108.; Sándorfi 1979. 249.; Gádor–Nováki–Sándorfi 1978–1979. 26.; Györffy 1987. II. 471, 487.

13 Dobosy 1993. 20. 7.; Lehoczky 1996. 17–9, 61–2, 66.

14 Dobosy 1975. 25.

15 Dobosy 1975. 23.; Fügedi 1977. 108.; Györffy 1987. II. 471, 487.

16 Szlovákul Pohansky hrad. Mivel a vár Harmac (ma Chrámec Sz.) és Felsőhangony közös határán áll, ami egyben a mai szlovák–magyar határ, ezért sokszor Harmachoz tartozóként is szerepelt.

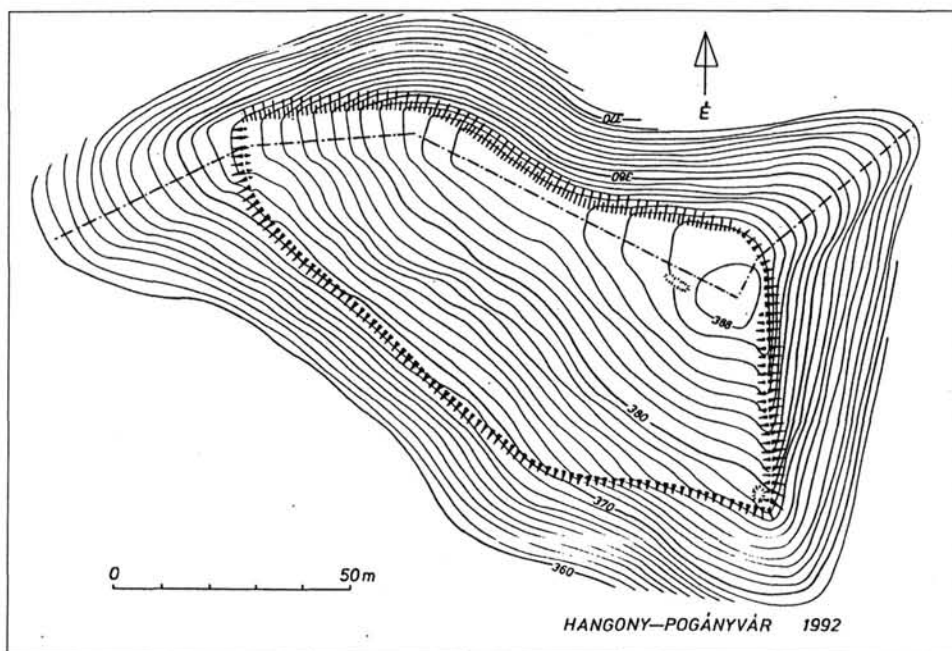
17 Ila 1944–1976. II. 286, 378, 381.; Seres–Kováts 1977–1979. 7. 102. (BL.U. 30. sz. térk.)

18 Ila 1940. 66, 66. 207. sz.j.z.; Ila 1944/1976. II. 35, 378.

19 Vende 1903. 53.; Gerecse 1906. 324.

20 Dobosy 1975. 53.

Hangony – Pogányvár térképe

szerepel.²¹ A későbbi munkák a már korábban ismert adatok újraközlését tartalmazzák.²²

Hangony községtől Ny-ÉNy-i irányban nagyjából egyenes vonalban emelkedik a Birinyi-völgy, majd fent az országhatár szögletében végződik. Vele párhuzamosan, a völgy É-i oldala felett húzódik a gerincen az országhatár. A völgyben a község szélétől számítva 2,3 km-t haladva É irányában felkapaszkodva a gerincre, közvetlenül az országhatár mentén található a 390 m tszf magasságú Pogányvár nevű hegy.

A K-Ny-i irányú gerinc É-i oldala rendkívül meredek, D-i és DNy-i oldala jóval enyhébb lejtésű. A sáncvár az utóbbi oldalon van, É-i szélét fent a gerinc jelenti. Észak felől a meredek oldal miatt nincs mesterséges erődítés. A másik, lankásabb oldalt azonban sánc védte, amely a gerinctől kiindulva mélyen lekanyarodik a D-i oldalon és a másik végén ismét felfut a gerincre. A sánc viszonylag legépebb része a K-i, meredeken felfelé futó részen van. Ny-i végén pedig egy kis szakaszon ugyancsak jól látható. A sánc alatt hirtelen meredekebbé válik a D-i hegyoldal is. A hegy egész környékét erdő fedi.

A helyszínen cserepet nem találtunk, de a vastag avar ennek keresését nem is tette lehetővé. Az erődítés magas földrajzi fekvése és jellege alapján őskori, feltehetően a késő bronzkorból származik.

21 Gádor–Nováki–Sándorfi 1978–1979. 26.

22 Dobosy 1993. 17. 7.; Lehoczky 1996. 28, 62.

Imola – Bakbány vár

A hely nevére vonatkozóan a legkorábbi adatokat Ila Bálint tette közzé levéltári adatok alapján, így 1677-ben „*Bak banya alatt*”, 1773-ban „*Bakbanya alatt*” néven említik a környékét.²³ A múlt századi térképeken „*Bagbán alja*”, „*Bakbány*”, „*Bak rét*” névalakokat találjuk, míg a jelenleg hivatalosnak tekinthető földrajzinév-jegyzékben „*Bakbán*”-ként szerepel.²⁴

Hogy az említett területen vár állhatott, arra először Jakucs László utal, amikor azt írja, hogy a Tóberke után egy markánsan kiemelkedő dombot látni, melyen – a helyi monda szerint – valaha Bakbán vára állott.²⁵ Jakucs konkrétan nem említi a várat, de nem sokkal később Nováki Gyula röviden leírja, azonban tévesen „*Bánk bán vára*” név alatt.²⁶ A későbbi útikalauz is már ezen a néven veszi át az adatokat.²⁷ Sándorfi György a vár keletkezését topográfiai alapon a tatárjárás előttre valószínűsíti, majd a megyei várjegyzékben is szerepel.²⁸ 1985-ben a helyi származású Lenkey Dénes a várról és Bánk bánról készített tanulmányt, melyhez történeti adatokat is felhasznált, de megállapításait nem támasztotta alá, így azok pusztán feltételezéseknek tekinthetők.²⁹

Imola községtől Ny-ÉNy-ra húzódik a Tóberke nevű völgy. A község szélétől valamivel több mint 2 km-re, a völgy É-i oldala fölé ugrik ki D-i irányba a Bakbány vár nevű hegynyúlvány, amelynek végén található a kis sánccvár. Tőle 500 m-re ÉNy-ra, a hegy lábánál van az Ördöglyuk nevű víznyelő.

A keskeny hegynyúlvány végén kissé szabálytalan kör alakú, nagyrészt már feltöltődött árok veszi körül a vár belső területét. Ennek szélét jól elváló perem jelzi, legmagasabb része a ÉK-i szélén van. Mérete 28 x 20 m, az árok szélessége 8–14 m között váltakozik. Az egész környékét, így a várat is erdő fedi. Régészeti leletet a vastag avarban nem lehetett találni.

Történeti adatot a várról nem ismerünk, jellege alapján azonban középkorinak tekinthető.

23 *Ila* 1944–1976. II. 422.

24 *Ila*, 1944–1976. II. 422.; *Seres–Kováts*, 1977–1979. 7. 132. (BL.U. 323. BL.U. 324. sz. térk.); *Földi*, 1980. 51.

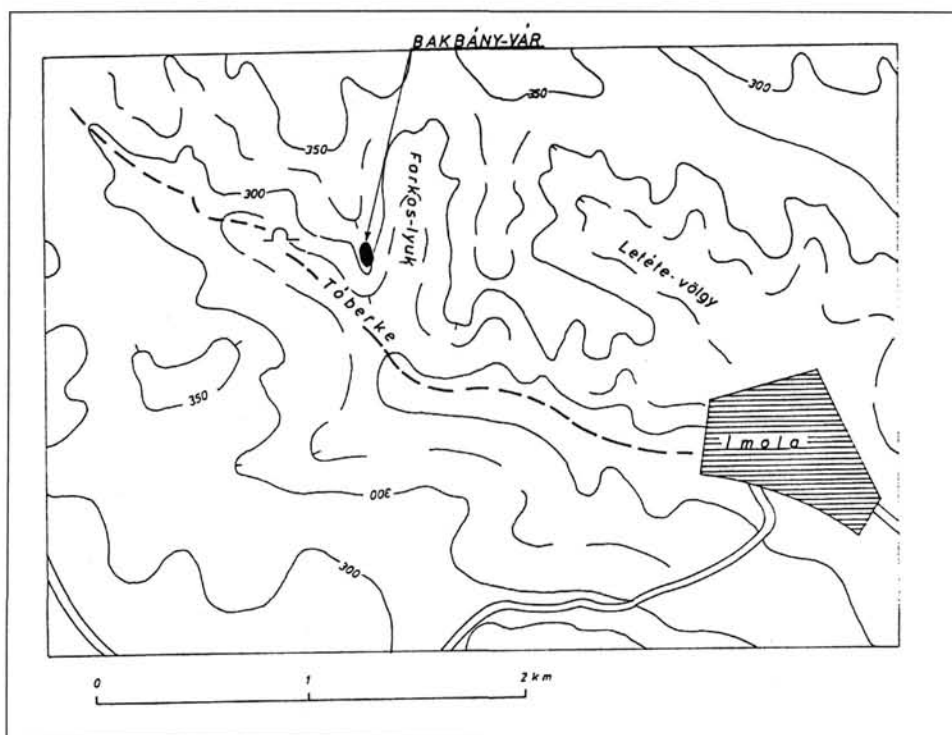
25 *Jakucs* 1961. 290.

26 *Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay*, 1968. 22.

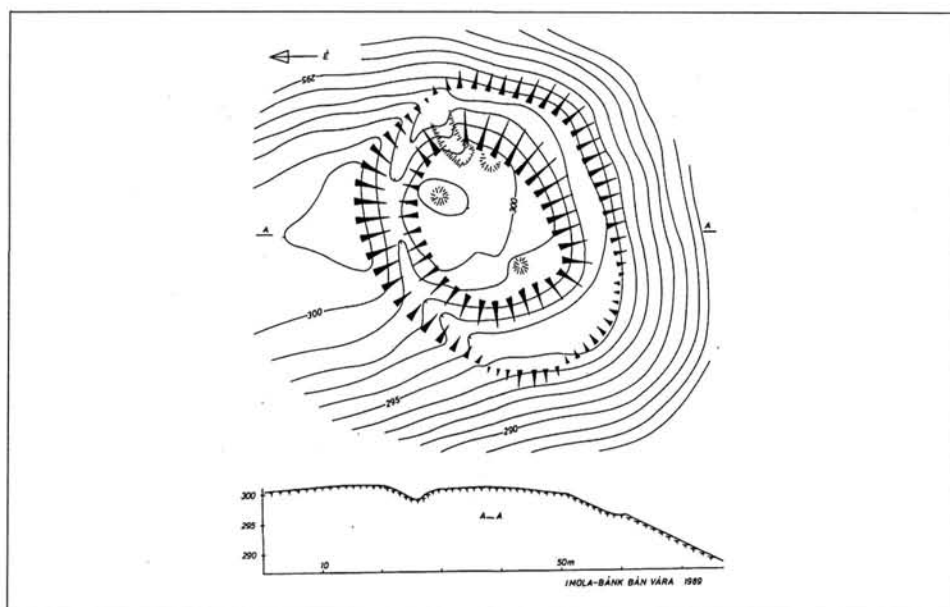
27 *Dénes* 1975a. 71.

28 *Sándorfi* 1979. 249.; *Gádor–Nováki–Sándorfi* 1978–1979. 26.

29 *Lenkey*, 1985. passim – Gömör megyében Csoma és Gortva birtoka valóban Bánk báné volt 1240 előtt, de arra nincs adat, hogy Imola környékén is birtokos lett volna. Vö.: *Ila* 1944–1976. II. 420.; *Györffy* 1987. II. 468, 492, 499.

Imola – Bakbány vár helyszínrajza

Imola – Bakbány vár térképe

Kelemér – Mohosvár

A várra vonatkozóan először a Borovszky-féle megyei monográfiában találunk homályos utalást, mely szerint a várnak ma már semmi nyoma sincs.³⁰ Csak jóval később, Ila Bálint teszi közzé a vár létét igazoló okleveles adatokat. Ezekből azt a következtetést vonja le, hogy a várat a terület birtokosai, a Gut-Keled nemzetség tagjai, közvetlenül a tatárjárás után építhették.³¹ A környék útikalauzában Ila előbb említett adatait találjuk.³² Ferenczi Imre–Pesty Frigyes helynévgyűjtése alapján – mint Vártető-domb nevű helyet említi és ismerteti a sáncához fűződő, huszita emléket őrző helyi szájhagyományt.³³ A Vártúrák kalauza a vár helyének leírásán túl csak azt közli róla, hogy ellipszis alakja van.³⁴ Legrészletesebb leírása, a korábbi irodalom részbeni ismeretével, Dobosy Lászlótól származik,³⁵ aki a helyszínen készített vázlatos rajzát is közli. Az ugyanebben az évben kiadott útikaluz azonban a várat még teljesen ismeretlenként szerepelteti.³⁶ 1976. évi terepbejárása eredményeként Sándorfi György – topográfiai alapon – a vár tatárjárás előtti keletkezését valószínűsítette, és szerepel a megyei várjegyzékben is.³⁷ 1985-ben Gyulai Iván oly módon említi, mint ahol a kővár előzményeként a honfoglalás idejéből származó szláv földvár áll, majd ugyancsak korai – a tatárjárás előtti – keletkezésűnek tekintette Pintér István is. Legutóbb Faggyas István foglalta össze a természetvédelem alatt álló Mohosokra és a várra vonatkozó adatokat.³⁸

Kelemér községtől D-re, kb. 2 km-re található az egymástól 400 m-re lévő, természetvédelem alatt álló Nagy- és Kis-Mohos nevű tavak. A Kelemér–Putnok közötti országút völgyben futó részének egyetlen éles kanyarulatától DNy-ra indul el az a völgy, amelyben az úttól 500 m-re a Nagy-Mohos tavat találjuk. Innen tovább DNy-ra 200 m-re emelkedik a Mohosvár nevű sáncvár.

A hegy, amelyen a vár található, önálló kis kúpot képez, alakja hosszúkás, ovális. A vártető kiterjedését perem jelzi, belső területe erősen bolygatott, mély gödrök és magas földhalmok teszik felismerhetetlenné az egykori felszínét. A felmérés ezek figyelembevételével nélkül, leegyszerűsített formában mutatja be a vár belső területét. Átmérője 44 x 20 m. Dobosy László a vár belső területét az 1966. évi terepbejárása alkalmával ugyancsak erősen bolygatottnak találta, de a K-i részen még egy boltíves helyiség falmaradványait látta.³⁹ A várhegyet átlagosan 6 méterrel alacsonyabb szinten egy 14–20 m széles, mély árok veszi körbe, külső oldalán sánc húzódik. A sánc azonban a DK-i oldalon már csak terasz alakjában követhető, D-i oldala nyitott és itt a sánc mindkét vége röviden lekanyarodik. Mivel ez a nyitott rész a legmeredekebb oldalon van, ez nem bejárat lehetett, hanem az árokban felgyülemelő csapadék levezetését szolgálhatta.

30 *Vendé* 1903. 57.

31 *Ila* 1940. 24., 24. 112.sz.jz.; *Ila* 1944–1976. II. 486., 486. 2.sz.jz.

32 *Jakucs* 1961. 47.

33 *Ferenczi* 1963. 113.; A hely neve más változatban *Vár hegy*. Vö. *Seres–Kováts* 1977–1979. 8. 16. (BL.U. 348, BL.U. 350. sz. térk.)

34 *VK*. 1975. I. 188–189.

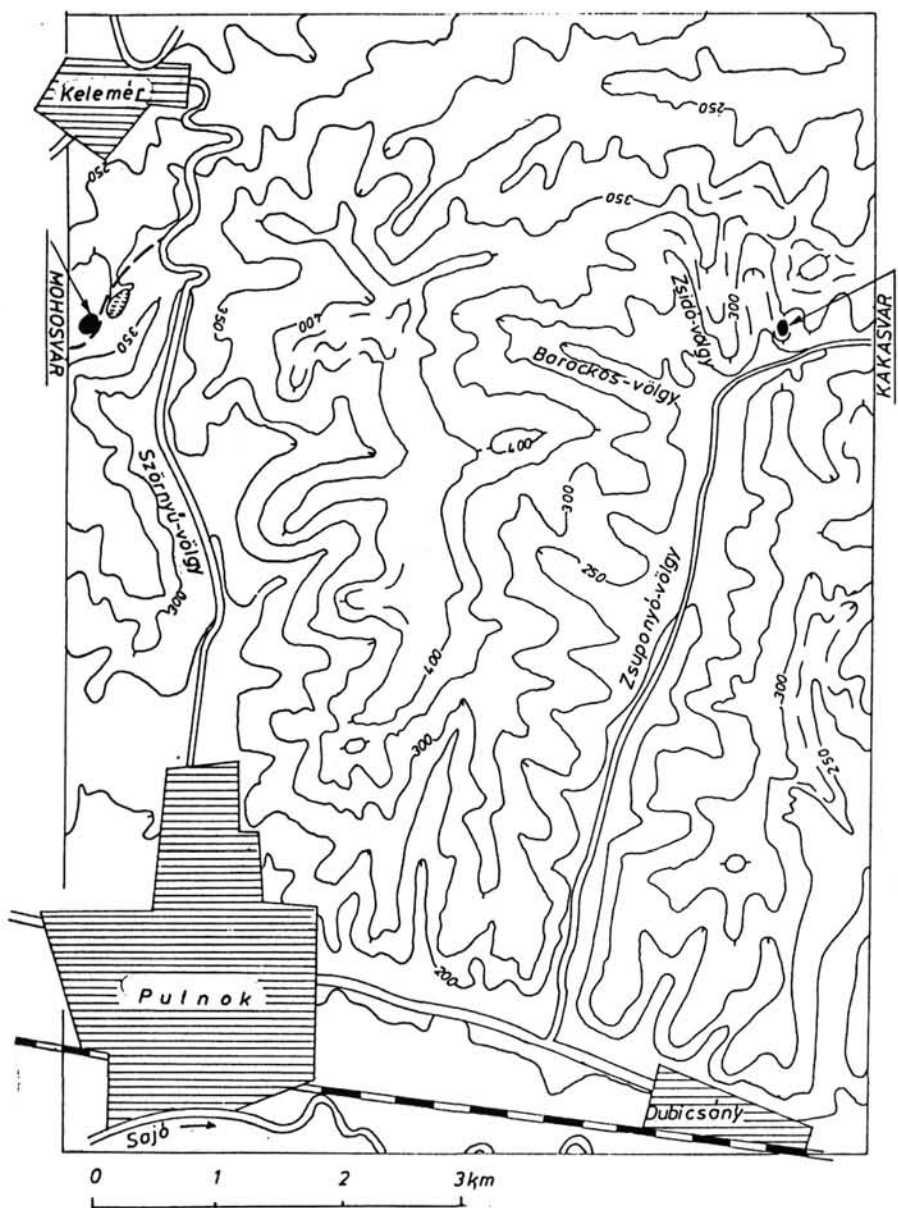
35 *Dobosy* 1975. 25–28.; *Dobosy* 1993. 27. 7.

36 *Dénes* 1975a. 71.; *Dénes* 1975b. 386.

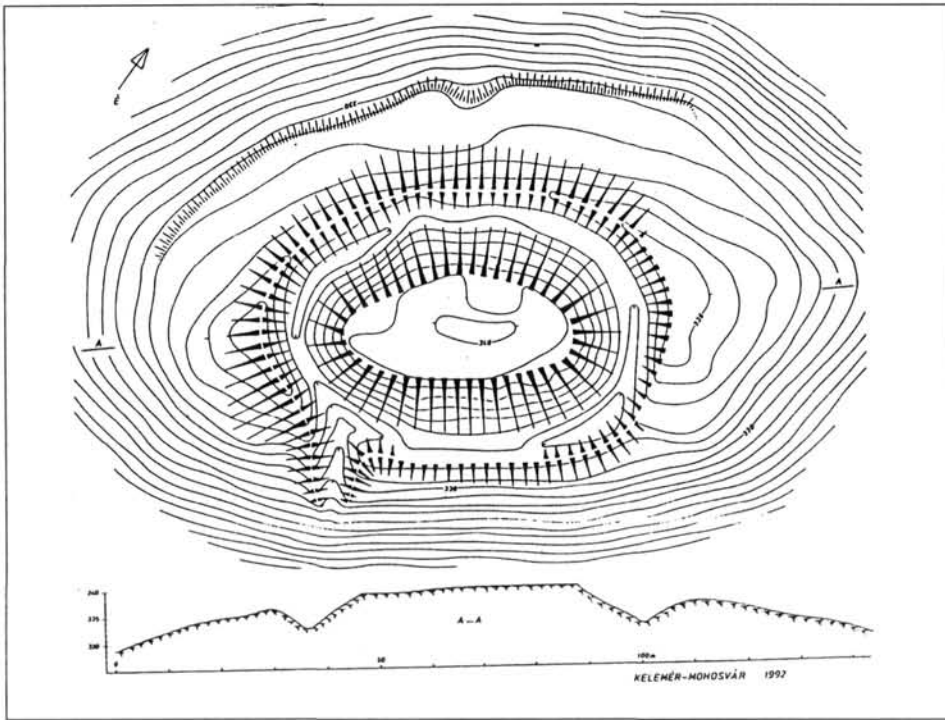
37 *Sándorfi* 1979. 249.; *Gádor–Nováki–Sándorfi* 1978–1979. 26.

38 *Gyulai* 1985. 4.; *Pintér* 1986. 43.; *Faggyas* 1991. 17–27.

39 *Dobosy* 1975. 27.; *Dobosy* 1993. 27. 7.

Kelemér – Mohosvár és Putnok – Kakasvár helyszínrajza

Kelemér – Mohosvár térképe

Az ÉNy-i oldalon a sáncon kívül 18–20 m széles, 120 m hosszú egyenes terasz húzódik, külső szélét határozott perem jelzi, alatta a meredek hegyoldal folytatódik. E terasz mindkét vége nyitott, bár mindkettőnél meredekebbé válik a hegyoldal és ez bizonyos behatárolást jelent. A terasz mindenképpen a vár külső része volt, de esetleges erődítését, kerítését a peremen csak ásatással lehetne megállapítani.

A vár belső bolygatott területén jelenleg is sok mészhabarcscarab található, ami az egykori falazat jele, de összefüggő falmaradvány már nincs és kő is alig található, ami a későbbiekben említésre kerülő újkori pusztulás következménye.

Bár Kelemér első okleveles említése csak 1332-ből ismert, a terület már 1232-ben a Gut-Keled nemzetség dorogi, majd ennek kihalása után a dobi ágának birtoka. A nemzetség 1338. évi birtokosztozásakor Kelemér Dorog fia Lőrinc fia István mesteré lett, akinek leányát Dobi Erzsébetet a király fiúsította és a tőle származó család szintén a Dobi nevet vette fel, akik itt még 1431-ben is birtokosok voltak.⁴⁰

A vár az 1338. évi birtokosztozáskor még nem szerepel, első említése a XIV. századból való, amikor már csak a helyét említik.⁴¹ 1397-ben Zsigmond király Dob-i Mihály fia Péternek új adományként adja többek között Kelemér falut a romos Mohos

⁴⁰ Nagy 1857–1868. III. 333–334.; Karácsonyi 1900–1901. II. 45, 55.; Ila 1940. 22,24.; Ila 1944/1976. I. 100., II. 485–487.; Pintér 1986. 43–44.; Györffy 1987. II. 514.; Engel 1996. II. 62.

⁴¹ Ila 1940. 24. 112. sz.jz. – A vár említése 1338–1387 közöttre valószínűsíthető. Vö. Györffy 1987. II. 514. és Mályusz Elemér, 1951–1994. I. kötet.

várral (*Kelemer cum deserto castro Mohus vocato...*)⁴² Egy 1430. évi oklevél szintén csak a vár helyéről (*locus castri*) szól.⁴³ Lehetséges azonban, hogy számolni kell a XV. sz. közepén a vár újbóli felhasználásával is. A szuhafői református egyház újkori eredetű, de minden bizonnyal eredeti oklevelek alapján készített jegyzőkönyve szerint 1449–1450-ben Panith-i Wza Bereck (Uza Briccius) gömöri alispán pert folytatott le a kazai Kakas család és a Putnoki család között keletkezett hatalmaskodási ügyben, mely szerint a Kakas család tagjai a csehekkel (huszitákkal) együttműködve a keleméri erdőben felépített Mohosvárból háborgatták a vidéket.⁴⁴

A vár jellege alapján középkori, amelyet az okleveles adatok is alátámasztanak, de az oklevelekből a pusztta létén kívül szinte mást nem is tudunk meg róla, mert minden esetben elpusztult, elhagyott várként említik.

A várat a Gut-Keled nemzetség tagjai építhették. Keletkezését illetően azonban megoszlanak a vélemények a tatárjárás előttre és utánra, de ehhez a kérdéshez valójában majd csak egy jövőbeli ásatás szolgálhat támpontokkal.

A huszitákkal kapcsolatos említése alapján Faggyas István feltételezi, hogy a vár Mátyás király 1458–1459. évi Sajó-völgyi hadjárata alkalmával pusztult el végleg.⁴⁵

A vár köveit Pogány Fridrik keleméri birtokos építette be kúriájának falaiba, a múlt század negyvenes éveiben. Diószeghy Dezső, a későbbi birtokos pedig a századforduló táján szállította el a várrom maradék köveit kastély és istálló építéséhez. A helyszínen található kövek azonosítása alapján a vár építésekor a követ a közeli Hanvai-féle erdő *Kővágás* nevű dűlőjében bányászták ki.⁴⁶

Putnok – Kakasvár

A várra – nevének említése nélkül – először a Borovszky-féle megyei monográfia utal, mikor közli, hogy a XV. sz. közepén Kazai Kakas Gyula a Zsuponyó völgyében emelt várat, ahonnan szövetségeseivel, a csehekkel kitorve, dúlta és rabolta a vidéket.⁴⁷ Ila Bálint Putnok földrajzi nevei között szerepelteti a név legkorábbi, 1522-ből való alakját: „*Kakas wara*”, megemlítve azt, hogy nevét a Rátold nembeli kazai Kakas családtól kapta, valamint hogy a vár területe akkor még a Borsod megyei Kazához [ma Sajókaza] tartozott.⁴⁸ Neve a későbbi századokban is változatlanul él.⁴⁹ Legrészletesebben Dobosy László foglalkozott vele, aki a szuhafői református egyház jegyzőkönyvére hivatkozva, a megyei monográfiában leírtakat ismételi meg. Dobosy a helyszíni bejárása alapján leírást és rajzot is közöl a várról.⁵⁰ Sándorfi György a bizonytalan korú X–XIV. századi várak csoportjába sorolta az irodalom alapján,⁵¹ végül a közzétett megyei várjegyzékben is szerepel.⁵²

42 *Mályusz* 1951–1994. I. 4986. sz.

43 *Ila* 1944–1976. II. 486. 2. sz.jz.

44 *Szkárosi* 1879. I. 235.; A kazai Kakas család tagjainak egykorú környékbeli hatalmaskodásairól több más oklevél is tanúskodik. A fenti adatot idézi: *Dobosy* 1975. 25.; majd ennek nyomán: *Faggyas* 1991. 22.

45 *Faggyas* 1991. 22.

46 *Faggyas* 1991. 24.

47 *Reiszig* 1903. 488.

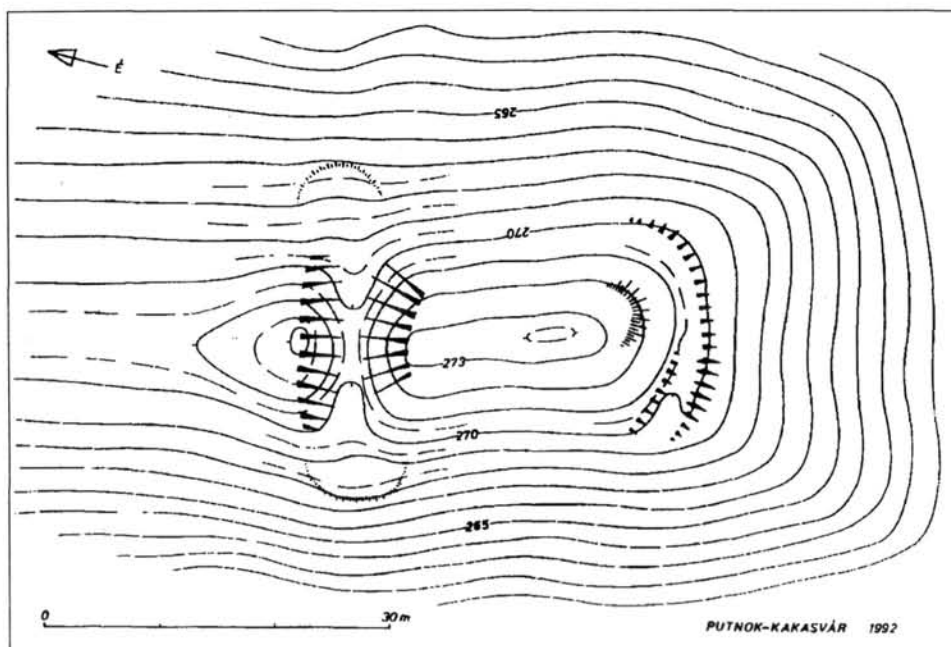
48 *Ila* 1944–1976. III. 243.

49 1774-ben is említik, valamint Pesty helynévgyűjtésében, egy 1875. évi kéziratós térképen is megtalálható. Vö. *Ila* 1944–1976. III. 243.; *Seres-Kováts* 1977–1979. 8. 137. (BL.U. 515. sz. térk.)

50 *Szkárosi* 1879. I. 253.; ezt idézi: *Dobosy* 1975. 30–32.; *Dobosy* 1993. 30. 7.

51 *Sándorfi* 1979. 249.

52 *Gádor J.–Nováki Gy.–Sándorfi Gy.*, 1978–1979. 27.

Putnok – Kakasvár térképe

A Zsuponyó-völgy a Putnok–Dubicsány közötti országút felől indul ÉÉK-re, egyenes vonalban. Az említett országúttól számítva 2,6 km-re a völgy ÉK felé kanyarodik. További 500 m után ÉNy felől egy mellékvölgy torkollik be, melynek ÉK-i oldala felett, a hegynyúlvány D-i végében találjuk a Kakasvárat. A térképeken rossz helyen, a vár tényleges helyétől ÉNy-ra, kb. 1,3 km-re, a Zsidó-völgy felső vége felett, a 350 m-es szintvonalon jelölik a „Kakasvár” feliratot, ami megtévesztő.

A Kakasvár egy D-i irányban erősen lejtő, egyre keskenyebb gerinc alacsony legvégét foglalja megába. É felől a gerinc folytatásától 9 m széles és 3 m mély mesterséges árok védte. Az árok két vége alatt az árokból kitermelt, szétteregtetett föld látható. A vár D-i végét is árok védte, de ennek nagy része ma már csak terasz alakjában követhető. E terasz felett a belső terület D-i végét rövid perem jelzi, de két hosszanti oldala terasz, vagy árok híján egyáltalán nem állapítható meg, a keskeny hegygerinc természetes, domború alakját mutatja. A vár hossza 19 m, szélessége 10 m körüli lehetett. Egész területét jól áttekinthető erdő fedi.

A szuhafői református egyház jegyzőkönyvének a huszita korról kapcsolatos adatait a Mohosvárnál már ismertettük. Ugyanott olvashatunk a Kakas család és a husziták rablásairól a Zsuponyó-völgyi (Kakas-) várral kapcsolatban is.⁵³ Lényegében ugyanezt említette róla – forrásmegjelölés nélkül – a már hivatkozott Reiszig Ede is. A szomszédos, Borsod megyei Kazáról származó Kakas család mint a környék egyik birtokosa 1383 és 1488 között számos alkalommal szerepel az itteni hatalmasodási perek iratai-

53 Dobosy 1975. 30.; Dobosy 1993. 30. 7.

ban.⁵⁴ Ugyanakkor az a terület, amelyen a vár nyomai vannak, egy 1522-i oklevél szerint ekkor még Kazához tartozott, így valószínű, hogy a vár ettől a családtól kapta a nevét.⁵⁵

A várat jellege, kialakítása és alakja alapján középkori eredetűnek tartjuk. Azonban a vár és a kazai Kakas család kapcsolatát alátámasztani látszó adatok ellenére kételkedünk abban, hogy a huszita korban e várból kiindulva háborgatták volna a lakosságot. Ugyanis a vár feltűnően kicsi, a természetes domborúságot mutató belső területe szinte a befejezetlenségre vall, és lakottságának semmi jele sem volt felismerhető a területén.

HELYNEVEK ÉS ELPUSZTULT ERŐDÍTMÉNYEKRE UTALÓ ADATOK

Aggtelek – Kardos tó

Az Aggtelektől DK-re lévő Kardos-völgyben található Kardos-tó feletti dombháton 1975-ben Dénes György említi egy 30-40 m átmérőjű földvárat, melyet – az imolai Bakbány várához hasonlóan – középkorinak határozott meg és keletkezését a környéken megtalálható Árpád-kori vaskohászattal hozta kapcsolatba.⁵⁶ Ennek alapján a közzétett megyei várjegyzékbe is bekerült.⁵⁷ Az Aggtelek helyneveit összeállító Antal István Bertalan azonban a Kardos tó feletti dombon lévő – *Kender tó* nevű – kör alakú földhányás vár mivoltát meggyőzően cáfolta és helyi adatok alapján azt valószínűsítette, hogy kenderáztatás céljára létesített mesterséges kis tó volt.⁵⁸ Ez utóbbi álláspont helyességéről az 1993. évi helyszíni bejárásunkkor magunk is meggyőződünk.

Aggtelek – Szedervári puszta

Aggtelekről NyDNY-ra kb. 1,5 km-re az uradalmi majorsági tanya területét nevezik Szedervári pusztának. A település helyneveinek összeállítója szerint a régi térképeken nem szerepel, elsőnek az 1928. évi kataszteri térkép írja így a nevét. Neve ismeretlen eredetű, csak az tekinthető biztosnak, hogy területén erődítménynek semmilyen nyoma nem található.⁵⁹

Aggtelek – református templom

Aggtelek műemlék jellegű református templomáról először Antal István Bertalan nyilatkozik úgy, mint kifejezetten középkori erődítésről, mivel kőfal veszi körbe, majd ezt követően Csorba Csaba is az erődítmények közé sorolta.⁶⁰ A templomról tudjuk, hogy a XIII. században eredetileg román stílusban épült, melyet D-i oldalának egykori falnyílásai is igazolnak. A templom bővítésére és jelentős mértékű átépítésére 1785-ben, majd 1861–1864 között került sor.⁶¹ A templomot övező kőfal, melyen belül egykor temető – cinterem – volt, jelenlegi formájában egy megújított állapotot mutat, különösebb

⁵⁴ Nagy 1857–1868. VI. 17–18, 530.; Csánki 1890. I. 155, 165, 187.; Forgon 1909. II. 84, 164, 315.

⁵⁵ Ila 1944–1976. III. 243.

⁵⁶ Dénes 1975a. 71.

⁵⁷ Gádor–Nováki–Sándorfi 1978–1979. 24.

⁵⁸ Antal 1990. 23–24.

⁵⁹ Antal 1990. 36.

⁶⁰ Antal 1990. 43.; Csorba 1993. 197, térk. mell.; Csorba 1994 102.

⁶¹ Genthon 1961. 11–12.; Dénes 1975b. 377.; Várady 1989. 24–25.; Antal 1990. 43.; Szabadfalvi–Cseri 1992. VI. 6.;

korhatározó és erődítettségre utaló jelleg nélkül. Az É-i oldalon a fal magasított, barokk kapubejárati építménye szintén az 1785. évi építkezés eredménye.⁶²

Aggtelek – Várhegy

A helynevet először Hunfalvy János megyemonográfiája említi.⁶³ Ugyanazon a helyen Aggtelektől É-ra a Poronya-tető ÉK-i nyúlványaként – a magyar–szlovák határon – tüntetik fel Dudich Endre 1932-ben kiadott útikalauzájának térképei is a 412 m tszfm. Várhegy nevű hegyet.⁶⁴ Az Aggtelek helyneveit összeállító Antal István Bertalan azonban a név eredetét kutatva arra mutatott rá, hogy a hegynyúlvány eredeti neve *Kuznok* volt, melyet már Raisz Keresztély 1801. évi térképe, majd valamennyi későbbi kataszteri térkép e néven szerepeltet; az összes katonai térképen azonban Várhegy a neve, de nem lehet már azt megállapítani, hogy honnan került a katonai térképekre a téves adat. Antal István Bertalan végül megjegyzi azt is, hogy mivel itt vár sohasem volt, a nép körében sem volt ez a név használatos, a nép nyelvén ma is Kuznok a neve.⁶⁵ Kuznok néven szerepel a falu 1864. és 1869. évi kéziratos térképein is.⁶⁶

Imola – református templom

Imola műemlék jellegű református temploma Csorba Csaba tanulmányaiban szerepel mint erődített templom.⁶⁷ A műemléki szakirodalom szerint a jelenlegi templom elődje 1631-ben épült, de ezt lebontották, így a jelenlegi késő barokk templom XVIII. századi eredetű.⁶⁸ A templomot egyszerű kapuval ellátott tömör kőfalazatú kerítés veszi körbe, melyen semmilyen erődítettségre utaló részlet nincs.

Kelemér – református templom

A keleméri műemlék jellegű református templom egyedül Csorba Csaba tanulmányaiban szerepel erődítettként.⁶⁹ A szakirodalom szerint a templom a XIV. században épült gótikus stílusban, melynek néhány részlete még ma is felismerhető az épületen az 1780-ban és 1905-ben végzett jelentős átépítések ellenére.⁷⁰ Semmilyen hiteles adatunk nincs azonban arra, hogy a templom és annak környezete erődítettségre utaló nyomokat viselt volna magán.

Putnok – Zsidóvár

A Putnok területén lévő Zsidóvár nevű hely a történeti irodalomban nem szerepel, csak Dobosy László kutatásai alapján vált ismertté. A Putnoktól É-ra 5 km-re a Szörnyű-völgy K-i oldalán található 349 m tszfm-ű meredek hegycsúcsot ma *Nagykőnek* nevezik, de neve egy 1883-as katonai térkép szerint eredetileg *Zsidóvár* volt. Dobosy egy helyi adatközlő várat sejtető elbeszélése alapján 1967-ben sikertelenül kereste a helyet,

62 Várady 1989. 24.

63 Hunfalvy 1867. CXV.

64 Dudich 1932. 3, 72.

65 Antal 1990. 27.

66 Seres–Kováts 1977–1979. 6. 11. (Bm.U.10, 11.)

67 Csorba 1993. 197, térk. mell.; Csorba 1994. 102.

68 Genthon 1961. 135.; Várady 1989. 136.; Szabadfalvi–Cseri 1992. III. 9–10.

69 Csorba 1993. 197, térk. mell.; Csorba 1994. 102.

70 Genthon 1961. 155.; Várady 1989. 149.; Szabadfalvi–Cseri 1992. III. 28.

megtalálnia csak segítséggel később sikerült neki. A meredek sziklás hegytető megközelítése leginkább ÉK-i irányból, a Kormos-verő nevű hegy irányából húzódó gerincen volt lehetséges, ahol Dobosy egy kisebb árok nyomát találta. Vára utaló egyéb nyomot azonban nem tapasztalt.⁷¹ A mostani helyszíni vizsgálatunk során azonban még a Dobosy által említett, és általa mesterségesnek vélt árkot sem lehetett megtalálni.

Ózd-Szentsimon – római katolikus templom

A templom szintén Csorba Csaba munkáiban szerepel az erődítmények között.⁷² A kétségtelenül román kori eredetű templomra vonatkozóan azonban sem az irodalomban,⁷³ sem pedig a helyszínen nem ismerünk olyan adatot vagy megfigyelhető részletet, amely erődítettségre utalna.

Ózd-Susa – Tücsökvár

Dobosy László említi, hogy Susától K-re a Dézsmás-dűlő egyik dombját Tücsökvárnak nevezték, de a füves legelőterületen erődítésnek semmilyen nyomát nem találta. Az adatközlők szerint nevét az itt mindig nagy számban tanyázó tücskök után kapta.⁷⁴

Ózd-Susa – Várhegy

A Susától DNy-ra húzódó völgyet már az 1886. évi katonai térkép Vár völgynek jelöli, mely név a legújabb földrajzinévtárban is megtalálható.⁷⁵ A völgy végén az országhatáron lévő hegy neve Várhegy, melynek a 301 m tszfm. legkimagaslóbb részét Vár völgyfőnek, a hegyhez tartozó ellaposodó részt pedig Várkertnek nevezik. Dobosy a területről várra utaló nyomokat nem említi, csak arra utalt, hogy a ma is művelt területről régebben szántáskor – az adatközlők szerint – épületmaradványok kerültek a felszínre. Dobosy megemlítette azt is, hogy a helynevek elhelyezkedése alapján ezzel a hellyel hozható összefüggésbe az Ózd-Szentsimonnál szerepeltetett „Földvár” nevű hely.⁷⁶ Szentsimon földrajzi nevei között várra utaló név nem szerepel.

Ózd-Uraj – Farkasvár

Dobosy László helynévgyűjtésében szerepel a Farkasvár nevű hely, amely a ma Ózdhoz tartozó Urajtól Ny-ra lévő, a település melletti két kisebb magaslat neve. Dobosy 1969. évi terepbejárásakor a dombtetőn és annak közvetlen környékén erődítés nyomait nem találta. A helyi adatközlők az itt ásott farkasvermekkel hozták kapcsolatba a hely elnevezését, mely adat már Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában is így szerepelt.⁷⁷

71 Dobosy 1975. 54–55.; Dobosy 1993. 37. 7.

72 Csorba 1993. 197, térk. mell.; Csorba 1994. 102.

73 Genthon 1961. 274.; Marosi 1979. 149.; Nagy 1985. 1–20.; Várady 1989. 392.; Szabadfalvi–Cseri 1992. III. 36.

74 Dobosy 1975. 55.; Dobosy 1993. 40. 7.

75 Földi 1980. 60.

76 Dobosy 1993. 40. 7.

77 Dobosy 1975. 56.; Dobosy 1993. 40. 7.

Trizs – kastély

Trizs földrajzi nevei között az 1770-es évektől adatolható a *kastély* nevű hely, melyet Ila Bálint az 1887. évi katonai térkép *Kastély bérc* nevű helyével azonosít.⁷⁸ E név azonban ma Trizs határához közel, attól Ny-ra, Szuhafő és Zádorfalva közös határán található.⁷⁹ Az elnevezés feltehetően a Bejei család Trizsben állt egykori udvarházáról vette nevét, amely Ila Bálint szerint erősségszerűen kiképzett kastély volt, és amelyet Bebek György 1556-ban fegyveres haddal megtámadott, elfoglalt és kifosztott.⁸⁰

IRODALOM

Antal István Bertalan

1990 Aggtelek helynevei. In: Gömör néprajza. XXVI. Szerk.: *Ujváry Zoltán*. Debrecen. 5–45.

Csánki Dezső

1890 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp.

Csorba Csaba

1993 A végvári rendszer néhány kérdése Északkelet-Magyarországon. In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk.: *Petercsák Tivadar és Szabó Jolán*. Eger, 193–209. (Studia Agriensia 14.)

1994 Az Árpád-kori vármegyéktől Borsod-Abaúj-Zemplénig. In: Megyekönyv – Borsod-Abaúj-Zemplén. Szerk.: *Viga Gyula*. Miskolc, 81–130.

Dénes György

1975a A Sajó-Bódva közének műemlékei. In: Aggteleki karsztvidék. Útikalauz. Szerk.: *Jakucs László*. Bp. 70–73.

1975b Az Aggteleki-karsztvidék községeknek kislexikona. In: Aggteleki karsztvidék. Útikalauz. Szerk.: *Jakucs László*. Bp. 375–402.

Dobosy László

1975 Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Miskolc (Borsodi Kismonográfiák 1.)

1991 Egyházi emlékek a Hangony-völgyben. Debrecen (Gömör Néprajza XXVIII.).

1993 Várak, várhelyek Ózd környékén. In: Ózdi Vasas. Területi Hetilap. 26. évf. 15–42. szám

Dudich Endre

1932 Az aggteleki cseppkőbarlang és környéke. Bp. (Népszerű Természettudományi Könyvtár 12.)

Engel Pál

1996 Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5.)

78 Ila 1944–1976. IV. 140.

79 Földi 1980. 66, 71.

80 Ila 1944–1976. I. 239.; IV. 139. 9. sz. jz.

- Faggyas István*
1991 A keleméri Mohosok. Növényföldrajz, történelem és néphagyomány. Debrecen
- Ferenczi Imre*
1963 Huszita emlékek és a néphagyomány. In: Műveltség és Hagyomány. V. Szerk.: *Gunda Béla*. Bp. 107–128.
- Forgon Mihály*
1909 Gömör-Kishont vármegye nemes családai. I–II. Kolozsvár
- Földi Ervin* (szerk.)
1980 Magyarország Földrajzinévtára II. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Bp.
- Fügedi Erik*
1977 Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.)
- Gádor Judit–Nováki Gyula–Sándorfi György*
1978–1979 Borsod-Abaúj-Zemplén megye őskori és középkori erődítményei. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 17. Miskolc, 23–29.
- Genthon István*
1961 Magyarország művészeti emlékei 2. Duna–Tisza-köze, Tiszántúl, Felsővidék. Bp.
- Gerencze Péter* (összeáll.)
1906 A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Bp. (Magyarország műemlékei II. A Műemlékek Országos Bizottságának Kiadványai II.)
- Györffy György*
1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Bp.
- Gyulai Iván*
1985 Kelemér. Mohos tavak. H. n. (Bp.) (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára 207.)
- Heckenast Gusztáv–Nováki Gyula–Vastagh Gábor–Zoltay Endre*
1968 A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (A honfoglalástól a XIII. század közepéig) Bp.
- Hunfalvy János* (szerk.)
1867 Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása. Pest
- Ila Bálint*
1940 Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. In: Turul. 54. 1–28., 53–72.
1944–1976 Gömör megye. I–IV. Bp. I. köt. A megye története 1773-ig. (1976) (A Magyar Országos Levéltár kiadványa); II. köt. (1944) (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. sorozat, 3. kötet); III. köt. (1946) (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. sorozat, 2. szám); IV. köt. A település története 1773-ig (1969) (A Magyar Országos Levéltár kiadványa)
- Jakucs László*
1961 Aggtelek és környéke útikalauza. 2. átdolg. és bőv. kiadás. Bp.
- Karácsonyi János*
1900–1901 A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp.
- Kiss Lajos*
1988 Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I–II. Bp.

- Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegeő László*
1973 Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. Szeged (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLIV.)
- Lehoczky Alfréd*
1996 Hangony–Hódos völgye a honfoglalás idején és a középkorban. Miskolc
- Lenkey Dezső*
1985 Bánk bán és az imolai Bakbán vára. Kézirat. HOM. Miskolc, Történeti Adattár
- Mályusz Elemér* (összeáll.)
1951–1994 Zsigmond-kori oklevéltár. I–IV. Bp. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3, 4, 22, 25.)
- Marosi Ernő*
1979 Magyar falusi templomok. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Bp. (Építészeti hagyományok)
- Nagy Iván*
1857–1868 Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. + Pótlék-kötet. Pest
- Nagy Károly*
1985 Szentsimon – Plébániatemplom. Bp. (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára 210.)
- Nováki Gyula–Sándorfi György*
1992 A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Bp.–Miskolc
- Pintér István*
1986 Dél-Gömör településnéprajza. Debrecen (Gömör néprajza II.)
- Reiszig Ede*
1903 Gömör-Kishont vármegye története. In: Gömör-Kishont vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 449–558.
- Sándorfi György*
1979 A magyar várépítészet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. In: Archaeologiai Értesítő, 106. 244–252.
1989 Korai helyneveink vizsgálata. Miskolc
- Seres Péterné–Kováts Dániel*
1977–1979 Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kéziratos térképein. Miskolc (Borsodi Levéltári Füzetek 6–9.)
- Soós Elemér*
1889–1928 Magyarország várai. (Anyaggyűjtés és tanulmányrészletek). Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár I–XL. kötet. Fol.Hung. 3105.
- Soós Elemér–Pogrányi-Nagy Félix*
1940 Magyarország várai. (Anyaggyűjtés és fogalmazványrészletek). Kiegészítés Soós Elemér munkájához. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár I–III. kötet. Fol. Hung. 3512.
- Szabadsfalvi József–Cseri Miklós* (szerk.)
1992 Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke. III. Sajó völgye – Ózd környéke. VI. Bódva völgye – Edelény környéke. Miskolc
- Szkárosi Gusztáv*
1879 Kivonat a szuhafői református egyház jegyző- és anyakönyveiből. Kézirat

- Török Sándor*
1982 Mi volt a neve a három kabar törzsnek? In: Századok. 116. 986–1059.
- Várady József*
1989 Tiszáninnen református templomai. Debrecen
- Vende Aladár*
1903 Gömör-Kishont vármegye községei. In: Gömör-Kishont vármegye. Szerk.:
Borovszky Samu. Bp. 25–107.
- Vk*
1975 Vártúrák kalauza I. Észak-magyarországi, alföldi várak és vártúra-útvonalak. 2. javított kiadás. Bp.

BURGEN IM UNGARISCHEN GÖMÖR

Die Studie ist ein Teil der topographischen Serie, die das gesamte Borsod-Abaúj-Zempléner Komitat umfasst und eine ausführliche Beschreibung der im Gebiet der einzelnen Regionen des Komitates auffindbaren prähistorischen und mittelalterlichen-frühneuzeitlichen Festungswerke enthält. In diesen Regionen ist das „ungarische Gömör“ das kleinste Gebiet, das vom ehemaligen Territorium des 1920 abgeschafften historischen Komitates Gömör-Kishont das in das heutige Ungarn fallende Gebiet darstellt.

Die Erforschung der Burgen dieses Gebietes geht bis zum Anfang des vergangenen Jahrhunderts zurück, doch mit deren systematischen, planmäßigen Forschung wurde erst 1974 begonnen. Mit dieser Studie soll gleichzeitig dem 1995 verstorbenen László Dobosy, der eine vorrangige Rolle bei der Erforschung der Burgen dieser Region einnahm, ein Denkmal gesetzt werden.

Vom ehemaligen Territorium des historischen Komitates Gömör-Kishont sind gegenwärtig 91, auf befestigte Orte hinweisende Daten bekannt, von diesen fallen aus das Gebiet des heutigen Ungarns aber nur 6 Burgen, sowie einige als unsicher und irrtümlich geltende auf Burgen hinweisende Ortsnamen.

Bei der Zusammenstellung mußten allerdings noch weitere Einschränkungen vorgenommen werden, zumal nur diejenige Burg einer ausführlichen Untersuchung unterworfen wurden, die auch heute noch über sichtbare und erforschbare Überreste verfügen. Deshalb wird auch die wohl bekannteste Burg der Region in Putnok nicht erwähnt, da im Verlauf der vergangenen zweihundert Jahre die ehemaligen Spuren der Burg vollständig verschwunden sind, das Baumaterial wurde aufgebraucht und in der Neuzeit an dieser Stelle ein Schloß errichtet. So konnten wir die ausführliche Beschreibung von nicht mehr als fünf Burgen übernehmen, wovon eine prähistorisch ist, während vier mittelalterlichen Ursprungs sind.

Hangony – Birinyburg: Die Burg befindet sich nordwestlich der Gemeinde Hangony unmittelbar an der ungarisch-slowakischen Grenze auf dem 364 m über dem Meeresspiegel liegenden, gleichnamigen Berg, wo sie auf dem von Norden nach Süden gerichteten Berggipfel eine Fläche von 70x25 m einnimmt. Dieses Plateau wird nur von einer Bergkante gekennzeichnet. Auf der abschüssigen Ostseite gibt es keinerlei Spuren einer Befestigung, auf den anderen Seiten sind verschüttete Gräben und niedrige Schan-

zen zu sehen. Uns ist nur eine einzige urkundliche Angabe über die Burg mit dem ursprünglichen Namen Berény aus dem Jahr 1297 bekannt. Darin wird deren 12 Jahre vorher erfolgte Ausplünderung erwähnt, als die Burg im Besitz von Máté Hangonyi war.

Hangony – Pogányburg: Dies ist die einzige prähistorische, vermutlich aus der späten Bronzezeit stammende Burg dieser Region, die sich in der Nähe der Birinyburg, ebenfalls an der ungarisch-slowakischen Grenze auf dem gleichnamigen, 390 m über dem Meeresspiegel liegenden Berg befindet. Auf der abschüssigen Nordseite sind keine Spuren einer künstlichen Befestigung zu finden, die andere Seite aber wurde von einer tief hinunterschlingelnden Schanze geschützt, die auf der Ostseite am besten erhalten geblieben ist.

Imola – Bakbány-Burg: Nordwestlich der Gemeinde Imola befindet sich über dem Tal namens Tóberke der Gebirgsausläufer, der als Bakbány-Burg bezeichnet wird und an dessen Ende liegt die 28x20 m große Schanzburg in etwas unregelmäßiger Kreisform. Die Innenfläche der Burg ist zum größten Teil von einem schon zugeschütteten 8-14 m breiten Graben umringt. Über die Burg sind keine geschichtlichen Daten bekannt, aufgrund ihrer Merkmale kann sie aber als mittelalterliche betrachtet werden.

Kelemér – Mohosburg: Südlich der Gemeinde Kelemér befindet sich in ca. 2 km Entfernung die Schanzburg namens Mohosburg, die auf einem kleinen selbstständigen Gipfel liegt. Die Innenfläche mit einem Durchmesser von ca. 44x20 m ist stark aufgewühlt. Der innere Bereich der Burg ist von einem durchschnittlich 6 m niedriger liegenden, 14-20 m breiten, tiefen Graben umgeben, an dessen Aussenseite sich eine Schanze entlangzieht. Die vielen Kalkmörtelstücke im Inneren der Burg weisen auf das ehemalige Vorhandensein eines Mauerwerkes hin. Über die Burg sind uns urkundliche Angaben aus dem 14. und 15. Jahrhundert bekannt, aber diese berichten bereits über deren trümmerhaften, verwüsteten Zustand. Die Burg wurde zu einem vorläufig noch nicht näher bestimmbareren Zeitpunkt vermutlich von den Mitgliedern des Gut-Keleder Geschlechtes gebaut, deren Besitztum dieses Gebiet war.

Putnok – Kakasburg: An der Straße zwischen Putnok und Dubicsány beginnt das Tal mit dem Namen Zsuponyó, an dessen Ende sich auf einem kleinen Gebirgsausläufer die Schanzburg namens Kakasburg befindet. Vom Kamm des Ausläufers her wurde die Burg durch einen 9 m breiten und 3 m tiefen künstlich angelegten Graben geschützt. Am südlichen Ende der Burg sind auch die Spuren eines anderen zugeschütteten Grabens zu erkennen, dazwischen lag die größtenteils nur von einem Rand umgrenzte Burg auf einer Fläche von ca. 19x10 m. In Verbindung mit der Burg kennen wir nur solche schriftlichen Daten, die nicht als authentisch betrachtet werden können. Aufgrund ihrer Art und Form handelt es sich um eine mittelalterliche Burg, die Merkmale der Unvollendetheit trägt.

Der andere Teil der Studie behandelt eine Reihe weiterer, auf Burgen hinweisende Ortsnamen und Daten der Region, unter denen allerdings kein nachweisbar befestigter Ort gefunden werden konnte.

Gyula Nováki–Sebestyén Sárközy

ROMÁN KORI ÉREMMŰVÉSZET ÁRPÁD-HÁZI PÉNZEKEN

GEDAI ISTVÁN

Román kori művészettörténetünk kiváló kutatója, Gerevich Tibor 1938-ban hiányolta Árpád-kori pénzeink művészettörténeti szempontból történő vizsgálatát.¹ Pedig – mutatott rá Gerevich Tibor – a pénzek forrásértéke különösen nagy, mert biztosan keltezhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia által a '80-as évek első felében kezdeményezett középkori művészetünk történetének korszerű, új feldolgozásából csak az 1370–1470 közötti korszakra vonatkozó rész került kiadásra, ahol a pénztörténet, pontosabban a pénz, mint kispasztikai alkotás művészeti elemzése is helyet kapott.² A román kort feldolgozó kötet sajnos a mai napig sem jelent meg, így csupán utalásszerű cikket idézhetünk e témából.³

Bevezetésként meg kell említeni, hogy az éremművészet Magyarországon a 16. század elejéig, tehát művészettörténeti korszakokat tekintve a román korban és a gótikában azonos a pénzekkel. A ma közismert, kötetlen éremművészet itáliai és német hatásra nálunk a 16. században kezdődött és indult virágzásnak.

A pénznek, mint kispasztikai alkotásnak vizsgálata előtt továbbá utalni kell néhány olyan kötöttségre, amely más művészi alkotások készítésénél nem áll fenn. Egyrészt a gazdasági körülmények mindenkor meghatározzák a pénz anyagát, a nemesfém finomságát, súlyát, s ennek következtében az ábrázolás lehetőségének nagyságát. Másrészt a pénzen olyan – előírt – ábrákat, feliratot, jegyeket kellett alkalmazni, amelyek utaltak a kibocsátóra. Később értékjelzést, évszámot, verdejegyvet is fel kellett tüntetni; ez utóbbiak azonban Árpád-házi királyaink pénzein, azaz a román korban még nem szerepeltek.

Magyarországon a román kor egybeesik az Árpád-korral, ez pedig egy pénztörténeti korszakkal, a denárperiódussal, amikor csak denárt és annak felét, obulust vertek. A denár kisméretű pénz, átmérője nem haladta meg a 20 mm-t, de néha csak 7–8 mm körül volt.

Az önálló magyar pénzverés megindulása egybeesik államalapításunkkal és úgy tűnik, hogy István király ezt a felségjogát koronázása után azonnal gyakorolni kezdte. A magyarságnál már a 10. században – sőt a honfoglalás előtt – sem volt ismeretlen a pénz; hadjárataik és kereskedelmi kapcsolataik folyamán bizánci, arab és nyugat-európai veretek kerültek birtokukba. Ezeket azonban nem pénzként, hanem többnyire átfúrva, főleg ékszerként, lószerszámdíszként használták. Bár – úgy tűnik – a bizánci aranypénz volt a

1 Gerevich Tibor: Magyarország román kori emlékei. Budapest, 1938. 213.

2 Gedai István: Pénzverés. In: Magyarországi Művészet 1300–1470 körül. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1987. I. 241–246., II. 104–107.

3 Gedai István: Hungarian coinage in the Romanesque period. Actes du XXIIe Congres Int. d' Histoire de l'Art. Budapest, 1969. (1972). I. 467–469.; Román kori magyar éremművészet. Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve. 1970. 5–10.

legismertebb a magyaroknál, István mégis – helyes politikai és gazdasági érzékkel – a nyugat-európai ezüstvalutát, a denárrendszert vette át. Bizánc fejlett gazdasági élete ugyanis megkívánta a különböző értékű – arany, ezüst – értékpénzt, sőt a rézből készült váltópénzt is. Erre a fokra Nyugat-Európa, benne Magyarország is, jóval később, évszázadok múlva jutott el.

A nyugat-európai pénzverés a Nagy Károly által 781 táján meghatározott pénzláb szerint folyt. Eszerint a 408 g-os karoling fontból 240 db ezüst denárt vertek.⁴ Bár Nagy Károly utódai ezt könnyítették, évszázadokig – nagyjából a 13. század végéig – ez volt a pénzverés alapja. A 9–10. századra kialakult egy hátlapi éremképtípus, amely birodalomszerte elterjedt, az ún. karoling templom. Egyszerű, párhuzamos, egyenes vonalakból kialakított háromszög képezte a templom ormát, alul két vízszintes vonal jelezte a lépcsősört, a kettő között pedig függőleges vonalak a homlokzati oszlopokat. Később a bajor verdékben ezeket az oszlopokat egy felirattal váltották fel (1. kép), amelynek jelentését ez idáig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.⁵ E pénzek előlapja rendszerint egyszerű keresztet ábrázol, körülötte a kibocsátó neve.

Közismert, hogy István királyunkat sógora, IV. Henrik bajor herceg, majd II. Henrik néven 1002-től német király, 1014-től pedig császár segítette államszervező munkájában. Első pénzeinket is bajor hatást fedezhetünk fel.⁶ Legelső pénzünk hátlapja az ún. karoling templomot ábrázolja, ám ennek kivitelezésében nem találunk idegen elemeket; a verőtöveket magyar ötvösök készítették. A magyar ötvös kezében ugyanis a minta idegen volt az egyszerű, egyenes vonalakkal, háromszöggel. Az ő kezük alól eddig inkább, palmettákkal díszített művészi ékszerek kerültek ki. A mintául kapott pénznek ábráját is ízlésüknek, művészi szemléletüknek és gyakorlatuknak megfelelően alakították ki. A felső háromszög két oldala kacsszerűen kihajlik, az oldalszár ível, belső hajló vonalak kísérik a külsőket (2. kép). Ebben a kompozícióban sehol sem találunk egyetlen merev vonalat sem, lüktet benne a dinamika. Körirata REGIA CIVITAS, Regensburg REGINA CIVITAS-ának magyarítása. Ha a REGINA CIVITAS körirat Regensburgot jelenti (márpedig azt jelenti), akkor jogos a feltételezés, hogy a magyar pénz REGIA CIVITAS felirata István király pénzverővárosát jelenti. Eddigi kutatóink nagy többsége a számba jöhető Esztergom és Székesfehérvár közül inkább Esztergom mellett foglaltak állást. A vitát nem tekinthetjük lezártnak, még az is kérdéses, hogy egyáltalán egy bizonyos helységet jelent-e; ugyanis a REGIA CIVITAS-t felváltó PANNONIA, sőt PANONIA TERA (sic!) valószínűtlen, hogy egy városra utal.⁷ Kellő forrásanyag hiányában elégedjünk itt meg annyival, hogy István király pénzét valószínűleg székvárosában, Esztergomban, vagy Székesfehérvárott verték. E bizonytalanságra később még visszatérünk.

Az első magyar pénz előlapján egy zászlós, szárnyas lándzsát találunk, felirata is erre utal: LANCEA REGIS. A lándzsával, mint a királyi jelvénnel itt nem kívánunk foglalkozni, légyen elég István király képére hivatkozni a koronázási paláston és emlékeztetni a ménfői csatára, amikor kiemelték a források, hogy a császár elé hozták az el-

4 *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet. Budapest, 1916. 31.

5 *Hahn, Wolfgang*: König Arnulfs Italienzüge und die ersten Regensburger denare vom Typ Kreuz Letternkirche. Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft. 18. (1973/4) 14–19.; Moneta Radasponensis. Bayerns Münzprägung im 9., 10. und 11. Jahrhundert. Braunschweig, 1976.

6 *Gedai, István*: Bavarian Influence on the Early Coinage of the States in Central Europe. Actes du 8ème Congrès International de Numismatique. (New York–Washington, Septembre 1973.) Paris–Bale. 1976. 415–421.; István király denára. Numizmatikai Közlöny, LXX–LXXI. (1971–1972) 23–32.; XI. századi kincslelet Nagyharsányból. A Pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. XVII–XVIII. (1972–1973) 85–90.

7 *Gedai István*: A magyar pénzverés kezdete. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1986. 37–39.

esett Aba Sámuel király aranyozott lándzsáját, aki ezt nem adta vissza a neki hűbért ígérő Péternek, hanem Rómába küldte. Bizonyára azért, mert az a lándzsa a magyar király szuverenitását fejezte ki. Györffy György véleménye szerint – amit igaznak fogadunk el – a pénzen levő zászlós lándzsa egy vexillum, amit a felhőből Isten keze ad át.⁸ Ez az átadás a Rómától való spirituális függőséget fejezi ki, hangsúlyozva ezzel a császárságtól való függetlenséget. Györffy logikus következtetéseit mindössze Kovács László vonta kétségbe.⁹

István király az első pénzt valószínűleg azonnal koronázása után verette. E felségjog feltételezhető azonnali gyakorlása mellett numizmatikai érvek is szólnak. Egyértelmű ugyanis, hogy a REGIA CIVITAS felirat a regensburgi REGINA CIVITAS-ból származik, márpedig 1004 után Regensburg RATISPONA feliratot használ.

István király első pénze – leleteink tanúsága szerint – nem készült nagy tömegben, mégis tudomásunk van utánveréséről is. Észak-Európában ugyanis, ahol ekkor még nem volt önálló pénzverés, az ott forgó közkedvelt pénzeket utánozták, István későbbi típusú pénzeiből számtalan utánveret ismeretes, de már ennek az első típusnak utánzásáról is van példánk, ami Skandináviában került elő. A leletet ismertető Peter Berghaus még mint eredetét ismertette,¹⁰ az ügyetlen, merev vonalvezetéséből azonban egyértelműen kiténik, hogy utánzatról van szó.

István király következő pénztípusai – CHN.I.¹¹ 7. és 1. – jóval egyszerűbbek. A két veret éremképei egymással teljesen azonosak, az előlapon egyenlő szárú keresztet találunk, sarkaiban ékekkel, körben STEPHANVS REX körirattal. A hátlapon ugyancsak kereszt van, az első pénztípusról már ismert REGIA CIVITAS körirattal (3. kép). A CNH.I. 7. és 1. csupán pénzláb szempontjából tér el egymástól. A CNH.I. 7. új éremkép mellett megtartotta – átlagsúly szerint – az első típus pénzlábát, míg az ezt követő CNH.I. 1. esetében olyan lényeges súlycsökkenés következett, hogy indokolt volt feltételezni obulusnak. E meghatározás mellett két érvt hoztak fel: egyik, hogy ez bajor pénzláb szerint obulus-súly, a másik pedig, hogy a magyar pénznek mintát adó regensburgi obulusokon a kereszt sarkaiban ékek vannak, amint a CNH.I. 1.-en is. Véleményünk szerint egyik érv sem állja meg a helyét. István első pénzének és az ehhez csatlakozó CNH.I. 7.-nek átlagsúlyául 1,24 g-ot fogadhatunk el. A CNH.I. 1. 0,76–0,8 g-os átlagsúlya 1,5 g-os denársúlynak felel meg, amit az előzőek nem érnek el. Valószínűtlen, hogy egy súlyos, jó minőségű denárverés után felemelik a pénzlábat, de az aszerinti denárnak csak felét, azaz obulusát verik. Bizonyára gazdasági indokok alapján készültek – Györffy György¹² a füstadó bevezetésével hozza kapcsolatba – a 0,76–0,8 g-os CNH.I. 1. veretek, amelyeket mi inkább denárnak tekintünk, annál is inkább, mert István utódai alatt a CNH.I. 1.-hez viszonyítva a pénzeknek lényeges súlyemelése nem történt és László király alatt már forrásaink denárnak mondják a magyar pénzt. A kereszt szárai közötti ékek sem utalnak egyértelműen obulusra, mert a CNH.I. 7. denáron is ékek vannak, másrészt bajor obulusokon is előfordulnak más jegyek.

⁸ Györffy György: A magyar pénzverés kezdeteihez. Numizmatikai Közöny. LXXII–LXXIII. (1973–1974). 35–42.

⁹ Kovács László: A lancea regis a király kezében. Communicationes Archaeologicae Hungariae. 1996. 165–180.

¹⁰ Berghaus, Peter: Beiträge zur Deutschen Münzkunde des XI. Jahrhunderts. Hamburger Beiträge zur Numismatik. Heft 6/7. 1952–1953. II. 61–62.

¹¹ Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae. I. Budapest, 1899.

¹² Györffy György: István király és műve. Budapest. 1977. 342–343.

István első és következő (CNH.I. 7. majd 1.) pénzeinek nemcsak ábrája, hanem betűtípusai is eltérnek. Utóbbiakat kevésbé gondosnak érezzük, s bennük más műhely termékeit véljük látni.

Még két jelenséget kell említenünk első pénzeinknél, ami természetesen kihatott a továbbiakra is. Egyik a ponctechnika alkalmazása, ami a CNH.I. 1.-en és 7-en figyelhető meg legjobban. Betű-elem poncokat használtak; egy vonal-ponccal készítették a T, az E, a H stb. elemeit. Két kicsi félholdból alakították az S betűt és a P betű ívét. A másik jelenséget pedig akkor érthetjük meg, ha István pénzeit összevetjük külföldi pénzekkel, ahol a feliratok majd minden esetben torzák, amit nem lehet mindenkor a verető készítő mester írni-olvasni nem tudásával indokolni. István pénzein viszont sehol egy tévedés! Ennek oka, hogy a verőtöveket készítő magyar mester – mint a 10. századi ékszereknél is – előzetesen megszerkesztette művét, a képet, felirati mezőt négy részre osztotta és a többi ezek közé szorította.¹³

Említettük, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt ismerték – és értékmérőként használták is – a bizánci aranypénzt. Talán ennek emléke II. Michael és Konstantinos (832–839) két félbevágott, illetve átfúrt solidusa, amely Jánoshalmán és Tiszaeszláron került elő.¹⁴ A Kárpát-medencébe költözött magyaroknál csak fokozódott a bizánci solidus szerepe; leletek (Tokaj, Nagyharsány),¹⁵ majd írott források bizonyítják. Hóman Bálint szerint ezt jelenti a Szent István törvényeiben említett „pensa auri”¹⁶ és természetesen erre utal Szent László II. 11. tc. „bizantium”-a. A bizánci solidus kiemelkedő szerepét látjuk Szent István aranypénzverésében, amely a bizánci solidus pénzlába szerint készült.¹⁷ Előlapján STEPHANVS REX köriratban a király nyitott koronás mellképe van, kezében maga előtt országalmát tart. Hátlapján PANNONIA köriratban ugyancsak koronás mellkép (Szűz Mária?) látszik (4. kép). Ebből az aranypénzből mindössze három példány maradt fenn: kettő a Magyar Nemzeti Múzeum éremgyűjteményében, egy pedig a gothai múzeumban van. Kérdés, hogy Szent István aranypénzverésének gazdasági vagy politikai indoka volt. Az bizonyosra vehető, hogy a magyar gazdaság nem igényelt ilyen nagy értékű fizetőeszközt. A nemzetközi kereskedelem (Ibrahim ibn Jakub prágai jelenléte Magyarországról származó bizánci aranyakkal¹⁸) azonban indokolhatta és a törvények csak hangsúlyozzák a solidus magyarországi szerepét. Ettől függetlenül akár szimbólumként is felfoghatjuk István király regensburgi és bizánci mintára vert pénzverését, mint a kor két szuperhatalma közötti diplomáciai koncepciót. A magyar aranypénz azonban művészettörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű: két mellképábrázolás kisplasztikán Szent István korából. Bár a bizánci éremképek hatása egyértelmű, de inkább csak kompozícióban, amennyiben azokon is szembenéző uralkodó-mellkép van. A magyar aranypénz királyábrázolása valóságúságra törekszik. A nyitott korona és országalma, István király szakállas képe a koronázási palást Szent Istvánjával vethető össze és így annak is valóságúságát erősíti.

13 *Vadász György*: Éremkép-szerkesztés pénzverésünk kezdetén. Az Érem. 1978/2. 3–9.

14 *Gedai, István*: Ninth century Byzantine coins in the tenth century Hungarian Finds. *Indian Numismatic History, Art and Culture*. (Essays in honour of Dr. Parmeshwari Lal Gupta.) Delhi. é. n. (1993) 209–213.

15 *Kövér Béla*: Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. *Archaeologiai Értesítő* XVII. (1897) 233–241.; *Gedai István*: A magyar pénzverés kezdete. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1986. 40–49.

16 *Hóman* i. m. 163.

17 *Gedai, István*: The effect of the Byzantine gold coins on the Hungarian Coinage. *Proceedings of the XIth. International Numismatic Congress*. Louvain-la-Neuve. 1993. III. 191–194.

18 *Hóman Bálint*: Adalék a X–XI. századi pénztörténetünkhöz. *Századok*. LII. (1918) 161–167.

Természetesen az arcvonásokat tekintve aligha beszélhetünk mai értelemben vett portréről, de közelebb áll hozzá, mint az időben következő figurális ábrázolás királya Salamon denárán.

István közvetlen utódai alatt – Péter (1038–1041, 1044–1046), Aba Sámuel (1041–1044), I. András (1046–1060), I. Béla (1060–1063) – a pénz külső képe alig változott. Csak természetesen az uralkodó neve az előlap köriratában és a hátlati felirat változott PANNONIA-ra. A feliratváltozás ismét felveti a műhely, illetve verde (verdek?) helyének kérdését. I. András első, rövid ideig tartó típusán – CNH.I. 11. (5. kép) – ugyanis ismét a REGIA CIVITAS – felirat van és ennek betűtípusai megegyeznek István CNH. I. 1. betűivel. Ez fel kell vesse a REGIA CIVITAS feliratot használó műhely (verde?) azonosságát, ugyanakkor elkülönülésüket a PANNONIA feliratot készítő műhelytől. Két verde feltételezése kielégítő magyarázatot adna a hátlati feliratok változására. A 11. században további verdét is meg kellett állapítanunk. I. András és Salamon király (1063–1074) alatt ugyanis Béla (a későbbi I. Béla), illetve Géza (a későbbi I. Géza) hercegeknek pénzverésük is volt (6–7. kép). Numizmatikai, valamint történeti okok alapján elképzelhetetlenek tartjuk király és herceg azonos verdehasználatát, annak ellenére, hogy mindkettőjükén PANNONIA hátlati körirat van.¹⁹

I. András valamennyi kiverett pénz azonos értékben forgott. Ekkor azonban – az általános európai gyakorlatnak megfelelően – előbb kétévente, majd évente új pénzt bocsátottak ki, a régít kivonva a forgalomból, így azt – illeték mellett – be kellett váltani. Ez indokolja, hogy egy-egy uralkodónak több pénztípusa is van. Ugyancsak I. Andrástól tűnnek fel a 12. század végéig alkalmazott jellegzetes jegyek, a „sziglak”. Ezek az apró, szabad szemmel gyakran alig látható jegyek a kép- vagy a felirati mezőben vannak.

Különösen művészettörténeti szempontból történt lényeges változás Salamon király pénzverésében. Az eddigi egyszerű keresztet figurális ábrázolás váltotta fel. Sematikussága ellenére is legművészebb a CNH.I. 19. térdképe (8. kép). A kép szinte a teljes mezőt betölti, a +SALOM-ONI REX felirat kétoldalt helyezkedik el; mind felül, mind alul a kép a peremig ér. A király ugyanolyan liliomos abroncskoronát visel, mint amilyent a koronázási palást István-ábráján látunk. Másik típusán – CNH.I. 22. (9. kép) – a mellkép van és a király kezében országalmát tart, a körirat pedig teljesen körbefut. Hátlapján viszont a felirat három vízszintes sorban – +PA-NON-IA – helyezkedik el. A harmadik típus – CNH.I. 21. (10. kép) – egyszerű fejábrázolás és csak két ferde vonal jelzi a mell vonalát, s mellette két kereszt van. A körirat ugyancsak teljesen körbefut.

Salamon pénzverése annyira eltérő mind elődeinek, mind utódainak pénzverésétől, hogy fel kell vetni az eredetkérdést. A CNH.I. 22. hátlapjának vízszintes felirata alapján Hóman Bálint kölni hatást vélt felfedezni Salamon pénzverésében,²⁰ s utalt arra, hogy Salamonnak nevelője, Hanno azt megelőzőleg Köln érseke volt. Kölni pénzekben pedig hagyományos és gyakori a vízszintes felirat. Nincs okunk Hóman érvelését visszautasítani, csupán azzal kiegészíteni, hogy a minta minden bizonnyal nyugatról (Köln, vagy más város felől) jött, de a verőöveket most is magyar ötvösök készítették.

Salamon művészi pénzverését – Géza (1074–1077) rövid uralkodása után – László (1077–1095) változatosabb, de kevésbé művészi pénzverése váltotta fel. Néhány típusán – CNH.I. 27. (11. kép), 28–30. – előfordul ugyan figurális ábrázolás, ez azonban egyszerű fejábrázolássá satnyult. Új elem a kálvária – CNH.I. 33. és 34. (12. kép) – három keresztje, valamint az egyenlő szárú kereszt hagyományos és újabb változata (13. kép). A

19 *Gedai István*: Numizmatikai adatok a dukátos kérdéséhez. *Folia Archaeologica*. XX. (1969) 99–105.

20 *Hóman* i. m. 195.

kálvária feltűnése nem véletlen, mint ahogyan a pénzbráknak mindenkor politikai, ideológiai, propaganda szerepe is van. Ez az éremkép arra az első keresztes hadjáratra utal, amelyben az eredeti terv szerint László is részt vett volna.

I. László pénzverésével lezárult a magyar pénzverés első korszaka. Ezt a közel egy évszázadot minőségileg kifogástalan, súlyos ezüstdenár jellemezte, amelynek ábrái – Salamon pénzeivel a csúcson – méltán tarthatnak számot művészi értékelésre. Kálmánnal (1095–1114) kezdődött az a korszak, amelyet általában a 12. századi aprópénzverésnek nevezünk. Pénzeinek súlya, színezüst-tartalma – a kamara magasabb jövedelme érdekében – rohamosan csökkent és ez denáraink megjelenésére is kihatott; a csökkentett felületen végül már nem lehetett elhelyezni a kibocsátó nevét, az ábrák pedig egyszerűek, geometrikus jelekké süllyedtek. A hátlap kialakítására már László óta nem fordítottak gondot, így – művészi értékelés szempontjából – figyelmen kívül hagyható.

A 12. századi „aprópénzeket” nem lehet uralkodónként, időrendben tárgyalni, hiszen gyakran nem is tudjuk őket kibocsátóhoz kötni, ezért inkább ábrázolások szerint csoportosítjuk.

A figurális ábrázolás László-kori formája, azaz a fejbrázolás időnként visszatér, de – ha ez egyáltalán lehetséges – még sematikusabb formában, mint pl. II. Bélánál (1131–1141), a CNH.I. 59. (14. kép) típusú pénzen. Ugyancsak Lászlótól öröklődik a Golgota három keresztje (15. kép).

Réthy László corpusában 40–170-ig foglalja össze a 12. századi aprópénzeket ezen belül szinte lehetetlen áttekinteni a keresztábrázolás különböző változatait. Leggyakoribb az egyenlő szárú kereszt alkalmazása, sarkaiban különböző jegyekkel, ábrákkal; egyszerű ékekkel (16. kép), félholdakkal (17. kép), betűkkel (18. kép) stb. Másoknál a kereszt szárait fogják össze vonalakkal (19. kép), vagy más jegyekből kialakított ábra; félholdak (20. kép), ómega-betűk (21. kép). Gyakori a több keresztből készített kombináció (22–23. kép). E 12. századi jegyek értelmezésével sajnos még nem foglalkozott senki, pedig bizonyára van értelme a ma csupán díszítőelemként ismert mértani, geometrikus ábráknak, különböző keresztvariációknak (24–27. kép).

A 12. század végén két olyan jelenséggel kell foglalkoznunk, amelyek – mint anynyi más – nem tekinthető tisztázottnak. Mindkettő III. Bélához (1173–1196) fűződik.

Egyik jelenség a bizánci befolyás ismételt feltűnése III. Béla egyik pénzén. Ez nem rendkívüli, mert – amint láttuk – bizánci pénzek állandóan előfordultak a magyar pénzforgalomban, az állandó érintkezés ezt érthetővé teszi és különösen indokolt III. Béla esetében. Ami azonban feltűnő, hogy ezek rézpénzek (28. kép). Említettük már, hogy Európa, s ezen belül Magyarország sem állt olyan gazdasági fokon, hogy csak névértékkel rendelkező (nem nemesfémből készült) pénz forgalma, veretése indokolt lett volna. Bár a magyar gazdasági életben némi szerepet játszottak a bizánci rézpénzek, mert a 12. századi éremleleteinkben időnként előfordulnak,²¹ akkora szerepük mégsem volt, hogy III. Bélánál magyar rézpénzverést kellett kiváltania. A biztosan III. Bélához köthető ezüstpénzekben nem találunk ilyen hatást és ez – úgy érezzük – csak növeli a homályt. Végeredményben tehát léténél többet alig állapíthatunk meg az előlapon REX BELA-t és REX ST S-t (Sc S?) hátlapon pedig Szűz Máriát ábrázoló pénzekről. A királyok bizáncias ábrázolásán kívül rá kell mutatni a hátlap SANCTA MARIA feliratára, ami ugyancsak Bizánc felé mutat, mert a magyar használatban Jézus anyját általában virgo és nem sancta jelzővel illették. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet azokra a

²¹ *Gedai István*: Adalék a XI–XII. századi bizánci pénzek forgalmához. *Folia Archaeologica*. XIX. (1968). 145–150.

pénzverőjegyekre (pontokból, ékekből álló sziglákra), amelyek kizárták ezeket Magyarországon kívüli verését.

Másik jelenség, amivel III. Béla korában foglalkoznunk kell, az arab (vagy más keleti) hatás. Ez fűződik az előző problémához, mert a bizánci stílusú rézpénzekkel együtt fordulnak elő az arab feliratú (feliratot utánzó?) rézpénzek is (29. kép). Ezekről még annyit sem tudunk, mint a bizánci stílusúakról. A felirat (vagy utánzata) legalábbis a mai ismereteink szerint olvashatatlan. Az egyik oldal külső körében változó jegyek ismerhetők fel, de ezek ugyancsak megfejthetetlenek vagy legalábbis máig megfejthetetlenek. Az arab stílusú rézpénzek annyiban mutatnak eltérést a bizánciaktól, hogy itt egy ezüsből vert típus (CNH.I. 109.) is ismeretes (30. kép). Ezt azért tartjuk rendkívül fontosnak, mert hátlapján kereszt jegyek vannak, ami kizárja a mohamedán eredetet.

A két, önmagában is feltűnő jelenségen kívül III. Béla pénzverésének még egy típusa érdemel megkülönböztetett figyelmet, a CNH.I. 105. (31. kép). Előlapja inkább griffet, mint sást ábrázol, bár a kibocsátóra utaló köriraton – MONETA BELE REGIS – belül az állatra vonatkozó AQILA felirat van. Hátlapján négy lábú állat (oroszlán?) van. A magyar pénzverésben eddig állatot nem ábrázoltak, így teljesen új jelenséggel állunk szemben. Inkább numizmatikai, történeti szempontból nem tekintendő közönséges típusnak III. Béla CNH.I. 106. számú verete, amely lényegében egyszerű ábrán kívül csak feliratot mutat: R+MONETA BELE REGIS, a képmezőben, a kereszt sarkaiban egy-egy T betű (32. kép). Az említettekhez viszonyítva a III. Bélához köthető többi pénztek teljesen problémamentesek, valamilyen formában rajta van az uralkodó neve (CNH.I. 110–112.).

III. Béla pénzverésénél szokták volt említeni az egyoldalú lemezpénzeket (brakteátákat), ezeket azonban később fogjuk tárgyalni, mert véleményünk szerint ezek IV. Béla (1235–1270) veretei.

Árpád-kori, azaz román kori pénztörténetünk három évszázada szinte három egyenlő századra osztva különül el egymástól. A 11. század a jó, súlyos denárával jellemezhető, a 12. század az aprópénzek korszaka, ami III. Béla több, megoldatlan kérdést felvető pénzverésével zárul. Ezzel együtt zárul a magyar gazdaság, külkereskedelem bizánci iránya is, hogy a századfordulón új irányt keressen és találjon Nyugat-Európa felé. A 13. század ismét új fejezet a magyar Árpád-kori pénzverésben, a denárperiódusban.

A Mánuel halála után lehanyatlott, 1204-ben a keresztetek által elfoglalt Bizánc sem gazdasági, sem politikai partner nem volt már Magyarország számára. Az új utakat nyugat felé találta meg a magyar külkereskedelem. Az irányváltás egybeesett a gazdasági rendszer, az áruterelés és ennek következménye, a kereskedelem fejlődésével is.

Ennek a nyugati külkereskedelmi kapcsolatnak lett pénzforgalmi következménye a friesachi denárok beáramlása az országba. A Karinthiában fekvő Friesach a salzburgi érsek pénzverdéje volt; ám friesachi denárok gyűjtőnéven értjük a többi e korbeli karinthiai verde termékeit is. Az aquileiai patriarchát, az andeschi hercegeket, a görzi grófokét stb. E pénzek minősége és stílusa nagyjából azonos. Kivitelezésük, főleg a lapka kialakítása eléggé elnagyolt, ábrái azonban, főleg a 13. század elejétől, II. Eberhard salzburgi érsektől (1200–1246), illetve Bernhard karinthiai hercegtől kezdve (1202–1256) rendkívül változatos. Előlapja gyakran ábrázolja a kibocsátót; ha egyházi személy, infulával, kezében könyvet, pástortbotot, kulcsot, vagy keresztet tart; ha pedig világi személy, rendszerint fedetlen fővel, kezében többnyire lilium, zászló, vagy kard. A hátlap rendkívül változatos, épületeket, állatokat ábrázolnak különböző változatokban.

Mind okleveleink, mind leleteink a friesachi pénzek rendkívüli elterjedtségét tanúsítják. Ennek legfőképpen gazdasági oka volt, mert a friesachi pénz nem esett évi bevál-

tási kötelezettség alá, mint a magyar királyi denár, bár előírt átváltási aránya hátrányos volt.

A friesachi pénzek a 12. századi magyar denárokhoz viszonyítva összehasonlíthatatlanul jobbak voltak. S ezek a jó, idegen denárok éppen akkor terjedtek el, amikor súlyos válság jelei mutatkoztak; a már említett élénkülő kereskedelem nem tudott megelégedni a nehézkes – jó pénzt helyettesíteni próbáló – veretlen ezüsttel és a gyakorlatilag váltópénzszeret sem betölteni képes 12. századi magyar denárral. Nem véletlen tehát, hogy a friesachi denárok közvetlenül igen nagy hatást gyakoroltak a magyar pénzverésre; a magyar denár súlyosabb, jobb minőségű lett, éremképein pedig közkedveltté tétele érdekében a friesachi denárok módosított éremképelemei jelentek meg.

II. András (1205–1235) egyes pénztípusai még magukon viselik a 12. századi hagyományokat (33. kép). Jellemzőbb azonban a friesachi elemek feltűnése és ezek variálása. A 12. század végi friesachi denárok legjellegzetesebb ábrázolása a kéttornyú templom (Luschin 6.),²² amely a magyar pénzekben is feltűnik (34. kép). Némely éremkép Európa-szerte ismert és alkalmazott volt, s így vethetjük össze pl. különböző kibocsátók városfal-ábrázolásait (35. kép). Friesachi hatás az épületelemmel kombinált figurális ábra (36. kép), vagy magának a kibocsátónak egész alakos bemutatása (37. kép). Röviden jelezzük csupán és nem foglalkozunk itt a friesachi denárokkal idekerült kölni denárokkal, mert szerepük azonos a friesachiakéval. Számuk – bár nem csekély – elvész a friesachiaké mellett. Pénzverésünkben azonban olyan új elem is előfordul, amely a kölni denár hatásának tudható be (38. kép). A kölni denárok itteni előfordulása közvetlen magyar-Rajna-menti kapcsolatot tételez fel, mert a friesachi denárok karinthiai forgalmi területén kölni denár nincs. A közvetlen kapcsolat forrásértékét a művészettörténeti kutatás más ága bizonyára jól fel tudja használni.

Természetesen II. András változatos pénzverésében (CNH.I. 171–227: tehát Réthy szerint – ha nem is értünk vele egyet minden esetben – 56 típus) nem lehet valamennyi típusnak kimutatni megfelelő idegen példáját. De nem arról van szó, hogy a friesachi pénzeket lemásolták, hanem elemei hatottak, majd a magyar pénzverésben önállóan fejlődött tovább. Az idegen pénzekről származó részletek mellett magyar értelmezésű képek is előfordulnak, ha ezeknek az értelmezéseknek nem is vagyunk birtokában. II. András CNH.I. 173. sz. denárán (39. kép) erősen stilizált városfal van városkapuval(?), ám a fal feletti képelemet nem tudjuk értelmezni. Gyakoriak a különböző épületek is, illetve épületelemek, gyakran figurális ábrákkal kombinálva (pl. CNH.I. 176., 181.: 40. kép, 183. stb.). Történetileg is jelentős a pajzsban foglalt sávós címer (CNH.I. 206.: 41. kép), de egyéb ábra is előfordul. Egyértelmű, hogy itt a figurális ábrákat emeljük ki. Közülük a CNH.I. 223. sz. denárt említjük (42. kép), amelynek királyábrája jellegzetes 13. századi megfogalmazás; hátlapja pedig dinamikus ember-állatküzdelmet ábrázol.

Művészi kialakítás szempontjából értékelve a friesachi hatáson nyugvó magyar pénzverést, elsőként azt kell megállapítani, hogy a magyar pénzek sokkal gondosabban megmunkáltak. Már a lapka kivágása is: a magyar pénzek gondosan kör alakúra vágottak, míg a friesachiak – néhány kivételtől, mint pl. a landstrassi verde itáliai stílusú vereteitől eltekintve – elnagyoltan, szögletesre vágottak. Ugyanezt állapíthatjuk meg az ábrákról is. Ha nem is állíthatjuk, hogy II. András pénzei művészileg korának csúcán állnak, gondosan komponáltak és félreverés nem fordul elő, ami a friesachiaknál általános. Ugyanez vonatkoztatható a felíratra is, bár sajnos II. Andrásnak alig néhány pénztípusán van felírat. Ahol azonban van (CNH.I. 171., 172., 197.), ott a felírat hibátlan.

²² Luschin-Ebengreuth, Arnold: Friesacher Pfennige. Numismatische Zeitschrift. 56. (1923) 33–146.

A friesachi denárok hatásának problematikájánál említjük a már III. Bélánál érintett lemezpénzeket (brakteátákat): CNH.I. 269–283. Vizsgálatainkból most a 269-et kizárjuk, mert időrendben ez az egy típus egy korábbi korszakhoz tartozik. A lemezpénzek kormeghatározása időnként fel-feltűnő kérdése a magyar numizmatikának.²³ A CNH.I. 280. BELA REX felirat Béla királyra utal. Eldöntendő kérdés azonban, hogy III. vagy IV. Bélára. Véleményünk szerint a leletadatokból kell kiindulni. Ezek a lemezpénzek az 1241-ben elrejtett friesachiakkal együtt kerülnek elő, valamint a CNH.I. 263. sz. denárral. Akkor viszont azt kell jelentse, hogy 1241-ben voltak forgalomban, tehát IV. Béla veretének tartjuk. Ezt erősíti az is, hogy az olyan lelet, amelyről kimutatható, hogy a 13. század elején, II. András alatt került elrejtésre (pl. a szigetcsépi friesachi denárlelet),²⁴ nem tartalmazott lemezpénzt. De ha a CNH.I. 275. sz. lemezpénz lovas király ábráját (43. kép) összevetjük a CNH.I. 257. sz. denár képével, lehetetlen meg nem állapítani, hogy azonos kor, azonos verde terméke. Ez pedig egyértelműen IV. Béla denára; ezt senki nem vonta kétségbe. Éppen a friesachi leletek azonban azt is bizonyítják, hogy IV. Béla uralkodásának elején, 1235–1241 között készültek. Ábrái karakteresebbek II. András vereteinél, mint ahogy IV. Béla veretei általában kevésbé sematikusak: a CNH.I. 272 keleties feje, a 280. hármas arca (Szentháromság?), de különösen a 271. és 275. ábrái.

A lemezpénzekkel összefüggő téma a CNH.I. 263. sz. denár (44. kép) keltezése, illetve ennek következménye. Az 1241-ben elrejtett friesachi denárokkal együtt előkerülő lemezpénzeket ugyanis IV. Béla vereteinek véljük és mivel ezekkel azonos leletjelenséget mutatnak a CNH.I. 263. sz. denárok, vissza kellett térni Réthy László keltezéséhez, aki IV. Bélát látja a CNH.I. 263. sz. denár kibocsátójában. Ez a keltezés azonban megrendíti azoknak a történészeknek bizonyítékát, akik a III. Bélának tulajdonított CNH.I. 263. sz. denár kettős kereszt éremképe alapján vélték bizonyítottnak látni, hogy a kettős keresztet, illetve használatát III. Béla hozta Bizáncból. A kettős kereszt azonban nem a CNH.I. 263. sz. denáron tűnik fel először, hanem kibocsátót fel nem tüntető névtelen pénzekben, a CNH.I. 127–218. sz. típusú denáron (45. kép) és a 163–164. sz. obuluson. Sajnos kormeghatározásra alkalmas leletadatok nem állnak rendelkezésünkre ebből a korszakból, így csupán logikai úton, elsősorban éppen a kettős kereszt alapján soroljuk a CNH.I. 127–128., 163–164. sz. vereteket III. Béla pénzei közé. Feltételezésünket megerősíti, hogy a CNH.I. 110–111. sz. biztosan III. Béla veretekkel ezek a pénzek azonos megfogalmazást mutatnak. Végül is az említett típusok kibocsátóhoz kötése mellett továbbra is marad numizmatikai bizonyítéka III. Béla kettős kereszt használatának, annak ellenére, hogy a CNH.I. 263. sz. denárt IV. Béla veretei közé utaltuk.

IV. Béla pénzei művészi szempontból ugrást jelentenek II. András pénzeihez viszonyítva, különösen a figurális ábrázolásoknál. II. András királyképei és épülettel kombinált fejábrázolásai egyéniség nélküliek, kevésbé jellegzetesek. IV. Bélának azonban különösen a trónon ülő királyábrái – CNH.I. 228–230., 237–238., 253–255., 258., 271. – kompozicionálisan, de művészi kivitelezés szempontjából is kiemelkedőek a 13. században. Különösen a CNH.I. 229-nél (46. kép) állapíthatunk meg életszerűséget, a merevség eltűnését, ülés ellenére is dinamikát. Ha a trónon ülő király művészi ábrázolását – különösen az előzőekhez viszonyítva értékeljük, akkor azonnal rá kell mutatni más, az életből vett jelenetek magas fokú művészi ábrázolására. A középkori solymászat jelentősé-

23 *Gedai István*: Árpád-kori lemezpénzeink kormeghatározásához. Numizmatikai Közöny LXIV–LXV. (1965–1966) 33–40.

24 *Gedai István*: A szigetcsépi friesachi denárlelet. Numizmatikai Közöny. LXXIV–LXXV. (1975–1976). 27–36.

gére, hogy még pénzábrát is adott, már rámutattak.²⁵ Nem foglalkozott viszont a tanulmány a CNH.I. 260. életszerűségével és kompozicionális megoldásával (47. kép). E kép azt a pillanatot ábrázolja, amikor egy sólyom karmaival összeroppantja a nyúl gerincét, csőrével pedig a fejébe vág. E pillanat megragadása adta a művész számára a kör alakú pénz legtokéletesebb kompozíció-lehetőségét. A fejét előrehajtó – a nyúl fejébe vágó – madár tökéletesen idomul a pénz felső ívéhez, az összeroppantott gerincű, kissé megroggyó nyúl pedig az alsó ívhez történő közeledésével a természetből ellesett életet adja. A tökéletes kompozíciót ugyanakkor nem sajátíthatja ki a magyar művészet, velencei paterákon szinte azonos ábrázolásokat látunk.²⁶ IV. Béla több pénzéhez is nyúlhatunk vizsgálatra. Első ízben fordul elő lovas király megmintázása (vö. 43. kép). Ennek lendületes solymászó királya művészi szempontból az előzőekhez sorolja ezt az éremképet.

IV. Béla pénzverésének művészi értékét tovább gazdagítja a vallási motívumok alkalmazása; ezek között olyan bonyolult is, mint a sárkányt leszúró angyal (48. kép). Ennél az ábrázolásnál is elsősorban a kompozícióra kell a figyelmet felhívni; a sárkány ível a körhöz, az angyal jobb karja és lába ugyancsak körbe komponált. Jellemzője még az egész ábrát átható dinamika. Az „Agnus Dei” ábrázolás (49. kép) ehhez képest statikusabb, művészi értéke azonban nem lebecsülendő.

Néhány állatalak életszerű ábráját kell még kiemelni, mindenekelőtt egy szétterjesztett szárnyú madarat (CNH.I. 246.; 50. kép), valamint egy griffet (CNH.I. 256.) és egy emberfejű szárnyas állatot (CNH.I. 257.; 51. kép).

IV. Béla változatos pénzverésében természetesen az előzőekhez viszonyítva kevésbé művészi megfogalmazású, vagy kivitelezésű pénzábrát is találunk; Krisztus-fej, királyfej, kereszt, liliom, épületelem stb. Összességük azonban véleményünk szerint meggyőzően bizonyítja a II. Andrással kezdődő jobb minőségű, nagyobb felületű pénzek ábráinak gyors, lendületes fejlődését, IV. Béla alatti magas művészi fokát.

IV. Béla uralkodásának végén ismét új, idegen pénzek tűnnek fel a Kárpát-medencében; a bécsi denárok.²⁷ Ez azt jelenti, hogy a magyar külkereskedelem nyugati iránya kissé módosult, a Duna vonalára, azaz Európának ez a mindenkor fontos vízi útja megkapta jelentőségének megfelelő szerepét. A bécsi denárok elterjedése azonban – a friesachi denárokéval ellentétben – csak az ország nyugati felére, pontosabban a Dunántúl északnyugati és a Felvidék délnyugati részére korlátozódott. A magyar pénzverésre gyakorolt befolyása sem közelítette meg a friesachiékat. Ha V. István (1270–1272), IV. László (1272–1290) és III. András (1290–1301) egyes veretein fel is fedezünk bécsi hatást (pl. CNH.I. 326; 52. kép) teljesen új irányzatot nem alakított ki és a legtöbb pénz az előző évtizedek képrendszerét folytatja, amelyet a bécsi denárok csak módosítottak.

Az 1270–1290 közötti két évtizedet, két uralkodó – V. István és IV. László – vereteit művészettörténeti értékelés szempontjából nem indokolt elkülöníteni. Az ábrázolások – bár témájuk meglehetősen változatos – IV: Béla pénzeihez viszonyítva lényeges módosulást nem mutatnak. Továbbra is egyik leggyakoribb ábra az uralkodó képe. Az ülő, (főleg trónon) király ábrája néha igen jól kidolgozott (CNH.I. 284; 53. kép, CNH.I. 317., 332.) de néhány térd-képábrázolást (CNH.I. 285–286., 313.; 54. kép, 328; 55. kép)

²⁵ *Huszár Lajos*: Sólyomábrázolások középkori pénzeinken. Aquila. LXVII–LXVIII. (1960–1961). 195–202.

²⁶ *Zygmunt Swiechowski und Alberto Rizzi*: Romanische Reliefs von Venezianischen Fassaden. „Patere e Formelle.” Franz Steiner Verlag. Wiesbaden. 1982. Pl. No. 152., 189., 982. stb. (A forrásra Tóth Melinda hívta fel a figyelmet, szívességét ezúton is köszönöm.)

²⁷ *Gedai, István*: Fremde Münzen in Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. Acta Archaeologica. Tom. XXI. (1969) 105–148.; *Koch Bernhard*: Der Wiener Pfennig. Wien. 1983.

is kitűnőnek tartunk, s ugyane ide sorolandó épülettel kombinált figurális ábra is (CNH.I. 331.; 56. kép). A fejbábrázolások általában sokkal sematikusabbak, bár finomabbak is előfordulnak (pl. CNH.I. 319; 57. kép). Általában hátlapi ábrák között fordulnak elő a már említett bécsi denárok hatásának betudható, főként különböző állat- és szörnyfigurák. Meg kell azonban állapítani, hogy a magyar veretek sokkal gondosabban megmunkáltak, nemcsak a lapka pontos körülvágásában, hanem a verdei tervezésben és kivitelezésben, általában a művészi munkában. Ilyen éremképek a már említett CNH.I. 326-on (vö. 52. kép) kívül pl. a CNH.I. 320., 322–325. (58. kép), 330. (59. kép), 331–333. stb.

A pénz jellegéből adódik, hogy gyakran – legalább az egyik oldalon – az éremkép igen egyszerű ábra (pl. kereszt), sőt néha csak felirat. Ez azonban távolról sem jelenti ezeknek művészi leértékelését (pl. CNH.I. 285; 60. kép).

Az utolsó Árpád-házi király, III. András pénzverése tematikában semmiben nem különbözik az előző két uralkodótól, több ott tett megállapítást ide is vonatkoztathatunk. Mégis külön tárgyaljuk, mert az ábrák általában finomabbak, sőt néhány fejbábrázolás már a portré fokát is elérte: CNH.I. 362., 371., 373. (61. kép), 375. (62. kép), 378. Külön tárgyalandóan kell megemlíteni néhány más ábrát is, az olyan egyszerűt, mint pl. a kettős kereszt, amely a maga egyszerűségével tűnik ki (CNH.I. 375.; 63. kép, 376.; 64. kép).

A magyar pénzverés egyik sajátossága volt a pénzverési jog kizárólagos királyi felségjoga. A német-római császárságban ezt a jogot a császár előbb a nagyobb, majd kisebb tartományuraknak, egyházfőknek, városoknak eladományozta. Magyarországon ez nem következett be. A már említett 11. századi hercegi pénzverésen kívül azonban meg kell említeni a 13. század első felében megindult báni pénzverést. Szlavónia bánja ugyanis előbb Pakrácon, majd Zágrábban királyi denártól eltérő külön pénzt veretett. Ám ez mégsem jelenti a pénzverési jognak, mint kizárólagos királyi felségjognak megsértését, körirata ezt nyilvánvalóvá teszi: MONETA REGIS P SCLAVONIAE, tehát a bán ezt királyi pénzként verette a szlavón tartomány részére. Verésének gazdasági oka volt. Említettük az ezüstdenár válságát: az évi kényszerbeváltás a kereskedelmet erősen sújtotta. Egyik, ezen javítandó kísérletnek tekintjük a báni pénzverést: ezt ugyanis jobb pénzláb szerint verték és nem esett az évi kényszerbeváltási rendszer alá.

A szlavón denárok éremképe állandó volt: egy kettős kereszt, alul két koronás fővel képezte az előlap éremképét, s itt a kereszt szárainál voltak az uralkodó királyra vonatkozó jegyek. A hátlap Szlavónia címerállatát, a nyestet ábrázolta; körötte a már említett felirat (65. kép). A szlavón denárok szerepe csak a 14. század közepe táján szűnt meg.

Leegyszerűsítve általában azt lehet mondani, hogy az Árpád-kor egyetlen pénzverdéje Esztergomban volt. Ám – láttuk – kétségbe vonható, hogy az első verde valóban Esztergomban volt-e, vagy esetleg Székesfehérvárott. A hercegeknek ugyancsak önálló pénzverdéjüknek kellett lenni és ez nem lehetett Esztergomban. Így az esztergomi verde kizárólagossága csupán a 12. századra vonatkoztatható, ha csak fel nem vetjük itt is, hogy III. Béla rézpénzei máshol is készülhettek. A 13. században – mint említettük – a szlavón denárokat előbb Pakrácon, majd Zágrábban verték. A 13. században a királyi pénzek sem kizárólag Esztergomban készültek, a század közepén felállították a budai verdét,²⁸ s az esztergomi pénzverők az év egy részében Budára jöttek pénzt verni. A budai és esztergomi verde azonban egy kamarai igazgatás alatt állt. Sajnos – jelenlegi ismereteink szerint – a pénzeket nem tüntették fel, hogy az esztergomi, vagy a budai verdében készültek-e.

28 *Huszár Lajos*: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958.

Árpád-kori pénzeink művészettörténeti elemzése tehát végül is – minthogy gazdasági, valamint numizmatikai szempontból is – három korszakra, egy-egy évszázadra tagolja az egységes kort. A 11. században, első pénzünkön még élnek a 10. századi hagyományok; csúcst jelent Szent István aranypénze és Salamon pénzverése. A 12. század kevésbé művészi igénnyel – vagy inkább lehetőséggel? – vert pénzei után II. Andrással indul meg egy gyors és grandiózus fejlődés. Elsősorban a figurális és az e köré csoportosuló ábrázolás fejlődött rohamosan: egy évszázadnak sem kellett eltelnie, hogy eljusson a megközelítő portréábrázolásig.

A III. András halála utáni korszak uralkodóinak – Vencel (1301–1305), Ottó (1305–1307), de még Károly Róbert (1308–1342) uralkodásának eleje is – pénzverését még a III. Andrásnál megállapítottakkal is jellemezhetnénk. Károly Róbertnél rövid időre feltűnik az itáliai trecento hatása, Nagy Lajos pénzein pedig már a gótika virágzik.

MÜNZKUNST AUS DER ROMANISCH ZEIT AUF MÜNZEN AUS DEM ARPADENHAUS

In Ungarn nahm die heute bekannte, ungebundene Münzkunst mit Beginn des 16. Jahrhunderts ihren Anfang. Bis dahin machten die Darstellungen auf den in Umlauf befindlichen Münzen die Münzkunst aus. Somit müssen also bei der künstlerischen Analyse der romanischen Zeit und der Gotik die mehr oder weniger kunstvollen Darstellungen auf Münzen untersucht werden.

Das erste ungarische Geld ließ der HI. Stephan (997–1038) unmittelbar nach seiner Krönung (nach 1000) als Hoheitsrecht eines souveränen Staates prägen. Damit schloss er sich dem europäischen Denar-System an, wenngleich im Erscheinungsbild dieser Münzen die Traditionen der ungarischen Goldschmiedekunst aus der Landnahmezeit zu sehen sind. Neben dem westeuropäischen Silberdenar war den Ungaren seit Jahrhunderten die byzantinische Goldmünze bekannt. Wahrscheinlich bewegte diese HI. Staphan dazu, Goldmünzen prägen zu lassen. Sie entstand zwar nach dem byzantinischen Münzfuß, zeigt jedoch das um Realitätstreue bemühte Krönungsporträt von HI. Stephan. Aus diese Weise ist der Krönungsmantel neben dem Bildnis von Stephan als eine andere derzeitige Darstellung des heiligen ungarischen Königs zu sehen.

Weitere Silbermünzen des HI. Stephan sowie seiner unmittelbaren Nachfolger (Peter, Aba Samuel, András I. und Béla II.) waren recht einfach; auf ihnen ist ein Kreuz mit gleichlangen Balken drage stellt, um das herum der Name des jeweiligen Königs geschrieben steht. Künstlerisch bedeutend sind die Denare von König Salamon (1063–1074), auf denen ein schematisches, aber dennoch künstlerisches Knie- und Brustbild des Königs zu sehen ist. Auch bei den nach Salamon folgenden Herrschern gibt es figurliche Darstellungen, die aber zu noch mehr schematischen Kopfdarstellungen verkümmert waren. Im Verlauf des 12. Jahrhunderts nahmen Qualität und Umfang des ungarischen Geldes stark ab.

Es erschienen vor allem Münzen ohne Inschriften mit geometrischen Darstellungen.

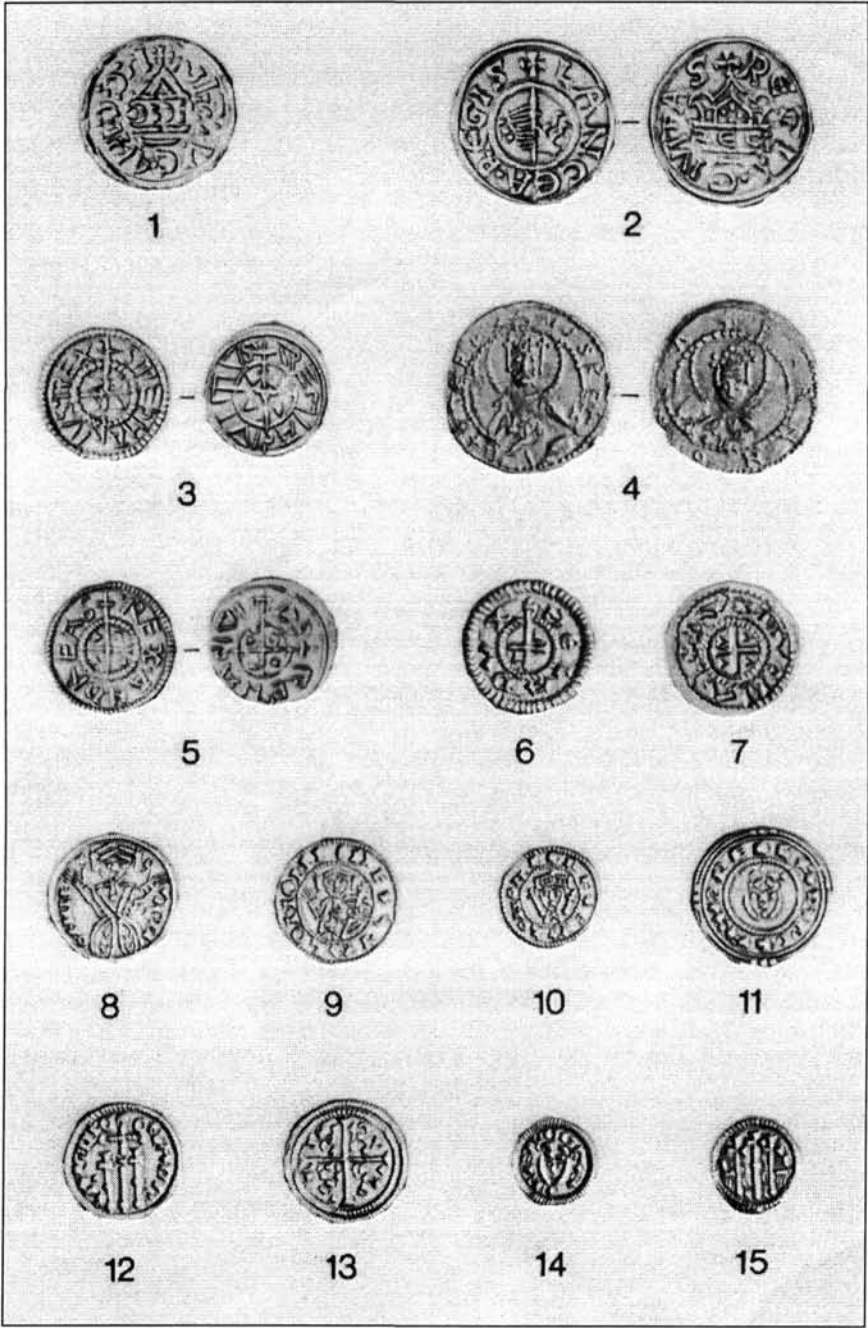
Einzigartig erscheinen hier die Kupfermünzen von Béla III. (1173–1196). Auf einer davon sind mit Hinweis auf byzantinischen Einfluss zwei auf dem Thron sitzende Könige und auf der Rückseite das Bild der Jungfrau Maria zu sehen. (Auf einer anderen Kupfermünze befindet sich eine bis heute nicht entzifferte orientalische Inschrift.) Auch eine der Silbermünzen von Béla III. verdient besondere Aufmerksamkeit. Auf der Vorderseite ist mit der Inschrift AQUILA eine mehr an den Vogel Greif als an einen Adler erinnernde Darstellung zu sehen, während die Rückseite ein vierbeiniges Tier (Löwe?) ziert.

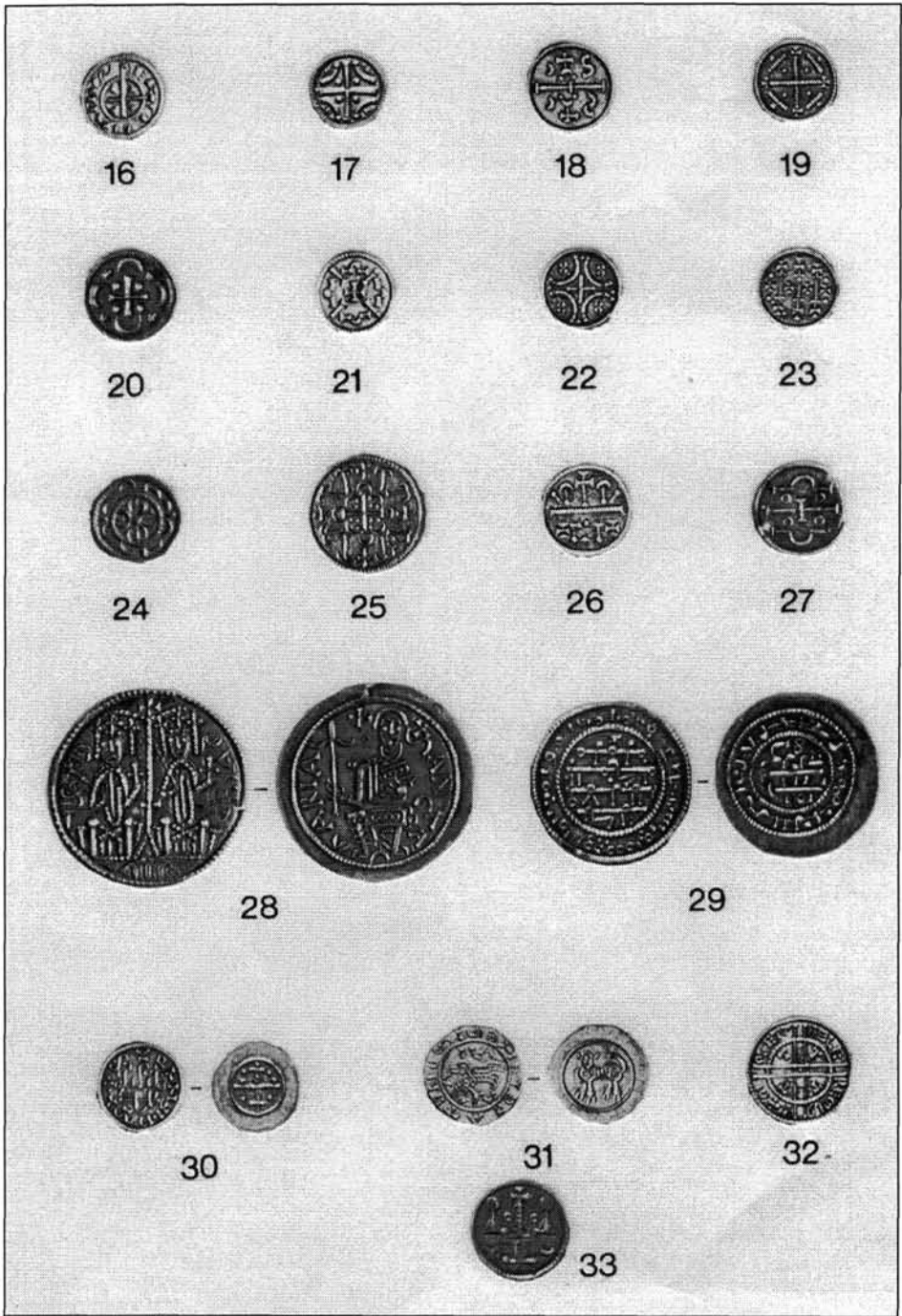
Das 13. Jahrhundert stellt ein neues Kapitel in der drei Jahrhunderte andauernden ungarischen Denarepoche dar. Infolge wirtschaftlicher Beweggründe flossen die in Kärnten geprägten Friesacher Denare ins Land, die mit ihren ausserordentlich abwechslungsreichen Abbildungen auch die ungarische Münzprägung beeinflussten. Man ahmte die fremden Münzen nicht nach, sondern ließ deren einzelnen Elemente auf sich wirken und entwickelte dann eigenständige Münzen. Auf den Denaren von András II. (1205–1235) erscheinen wieder figürliche Darstellungen: Königsgestalt, Wappentier (Adler), Kirche, Stadtmauer, gestreiftes Wappen usw. Nicht allein die Münzen, sondern auch die Abbildungen darauf waren sorgfältiger ausgearbeitet als bei den Friesachern. Die Abbildungen auf den Münzen von Béla IV. (1235–1270) zeigen eine deutliche künstlerische Entwicklung. Hierbei handelt es sich abwechslungsreiche Münzabbildungen, die sowohl von der Komposition als auch von der Formulierung und der Ausführung her vollkommener und künstlerischer erscheinen als alle bisherigen.

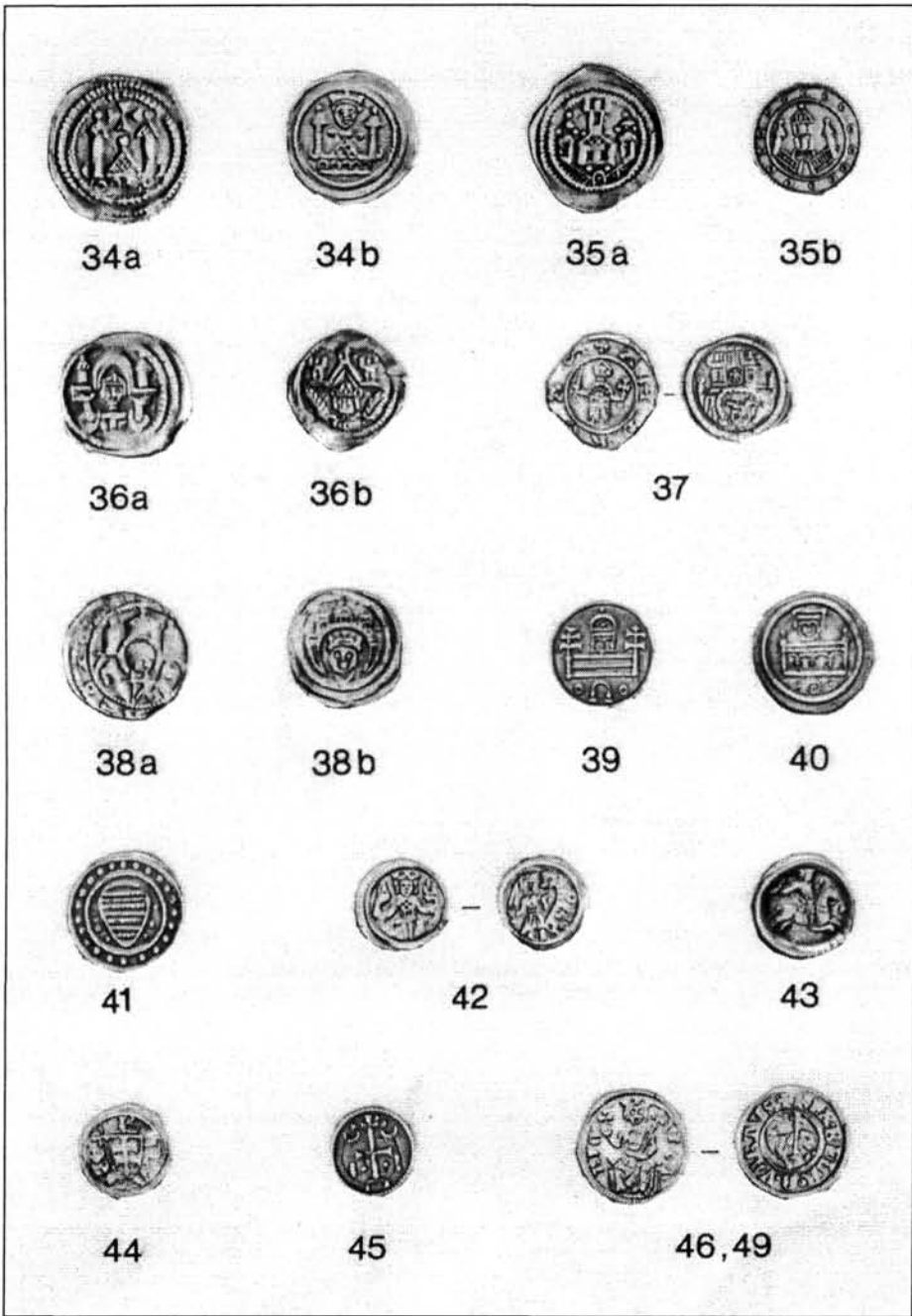
Die Abbildungen auf den Münzen der letzten Jahrzehnte des 13. Jahrhunderts weisen keine wesentlichen Abweichungen im Vergleich zu den Prägungen Béla IV. auf. Weiterhin war auch die Abbildung des Herrschers vorwiegend, und in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts tauchten in Wirkung der sich in Ungarn verbreitenden Wiener Denare die verschiedenen Tierdarstellungen auf. Dennoch zeichnete sich eine weitere Entwicklung ab, da das Bild auf einigen Denaren von András III. (1290–1301) mehr und mehr einer Porträtdarstellung ähnelte.

Demzufolge lässt sich diese einheitliche Epoche anhand der Münzen der Arpadenzeit sowohl vom numismatischen wie auch künstlerischen Aspekt her in drei Teile gliedern. Zu Beginn des 11. Jahrhunderts lebten noch die Goldschmiedetraditionen des 10. Jahrhunderts, später dann erschien auch die schematisch figürliche Darstellung. Nach den künstlerisch weniger anspruchsvollen Münzen des 12. Jahrhunderts gab es im 13. Jahrhundert eine schnelle und grandiose Entwicklung, zu deren Auslauf hin die Abbildungen auf den Münzen schon Porträtdarstellungen nahekamen.

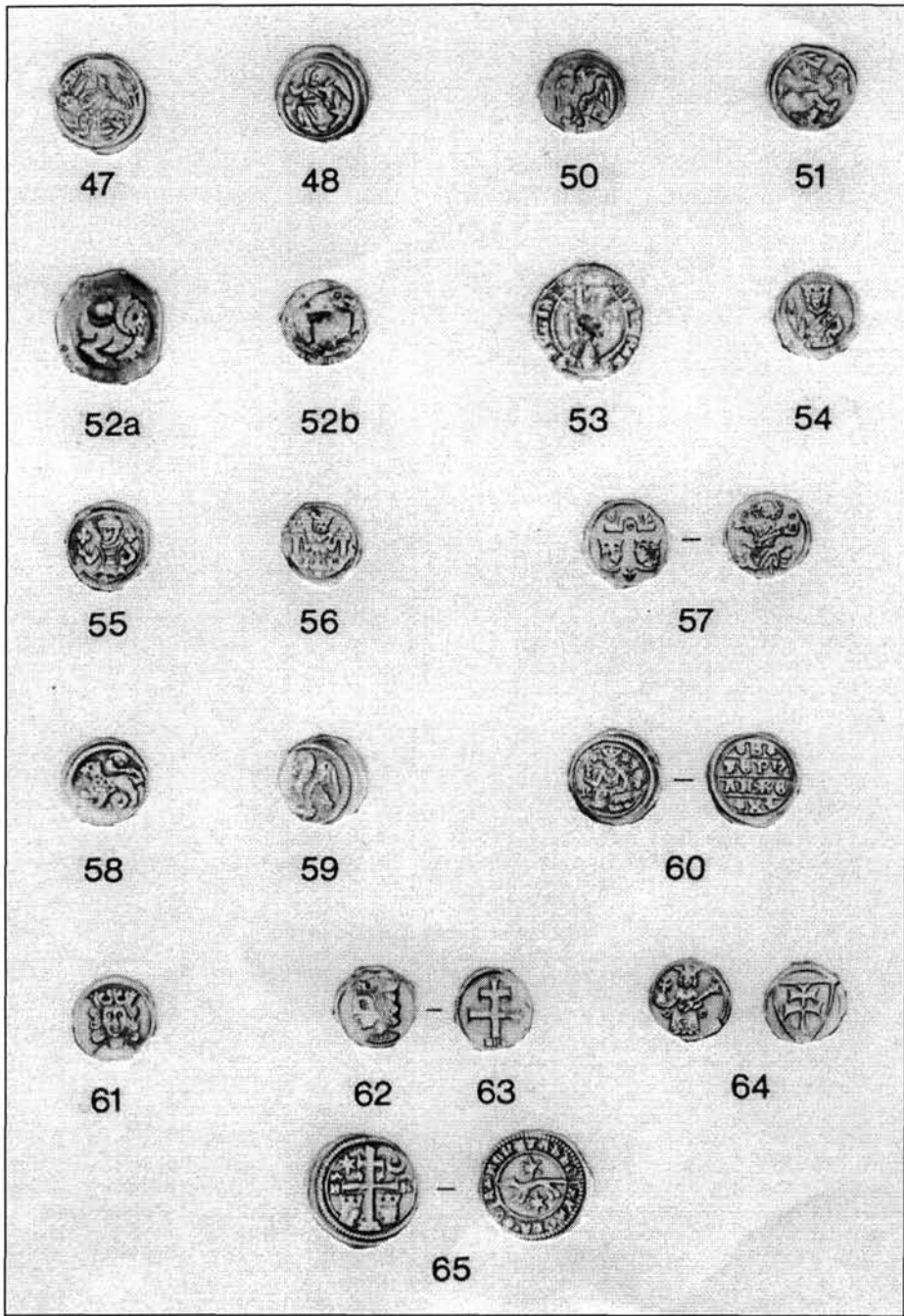
István Gedai

KÉPJEGYZÉK

1. kép. II. Henrik (1002–1024) denárának hátlapja
2. kép. István király denárának (Dbg. 1706/a.) elő- és hátlapja
3. kép. István király CNH.I. 1. típusú pénzének elő- és hátlapja
4. kép. Szent István aranypénzének elő- és hátlapja
5. kép. I. András denárának (CNH.I. 11.) elő- és hátlapja
6. kép. Béla dux denár (CNH.I. 15.) előlapja
7. kép. Géza dux denár (CNH.I. 23.) előlapja
8. kép. Salamon denárának (CNH.I. 19.) előlapja
9. kép. Salamon denárának (CNH.I. 22.) előlapja
10. kép. Salamon denárának (CNH.I. 21.) előlapja
11. kép. I. László denárának (CNH.I. 27.) előlapja
12. kép. I. László denárának (CNH.I. 34.) előlapja
13. kép. I. László denárának (CNH.I. 37.) előlapja
14. kép. II. Béla denárának (CNH.I. 59.) előlapja
15. kép. II. István denárának (CNH.I. 53.) előlapja
16. kép. II. István denárának (CNH.I. 51.) előlapja
17. kép. 12. századi denár (CNH.I. 76.) előlapja
18. kép. 12. századi denár (CNH.I. 123.) előlapja
19. kép. 12. századi denár (CNH.I. 145.) előlapja
20. kép. 12. századi denár (CNH.I. 73.) előlapja
21. kép. 12. századi denár (CNH.I. 125.) előlapja
22. kép. 12. századi denár (CNH.I. 126.) előlapja
23. kép. 12. századi denár (CNH.I. 161.) előlapja
24. kép. 12. századi denár (CNH.I. 82.) előlapja
25. kép. 12. századi denár (CNH.I. 107.) előlapja
26. kép. 12. századi denár (CNH.I. 119.) előlapja
27. kép. 12. századi denár (CNH.I. 136.) előlapja
28. kép. III. Béla rézpénzének (CNH.I. 98.) elő- és hátlapja
29. kép. III. Béla rézpénzének (CNH.I. 101.) elő- és hátlapja
30. kép. III. Béla denárának (CNH.I. 109.) elő- és hátlapja
31. kép. III. Béla denárának (CNH.I. 105.) elő- és hátlapja
32. kép. III. Béla denárának (CNH.I. 106.) előlapja
33. kép. II. András denárának (CNH.I. 192.) előlapja
34a kép. 12. század végi friesachi denár (Luschin 6.) hátlapja
34b kép. II. András denárának (CNH.I. 200.) hátlapja
35a kép. II. Eberhard salzburgi érsek denárának (Luschin 8.) hátlapja
35b kép. II. András denárának (CNH.I. 171.) hátlapja
36a kép. II. Eberhard salzburgi érsek denárának (Luschin 118.) hátlapja
36b kép. II. András denárának (CNH.I. 201.) előlapja
37. kép. II. András denárának (CNH.I. 172.) elő- és hátlapja
38a kép. Dietrich kölni érsek denárának előlapja
38b kép. II. András denárának (CNH.I. 203.) előlapja
39. kép. II. András denárának (CNH.I. 173.) előlapja
40. kép. II. András denárának (CNH.I. 181.) hátlapja
41. kép. II. András denárának (CNH.I. 206.) hátlapja
42. kép. II. András denárának (CNH.I. 223.) hátlapja
43. kép. IV. Béla lemezpénze (CNH.I. 275.)
44. kép. IV. Béla denárának (CNH.I. 263.) előlapja
45. kép. III. Béla denárának (CNH.I. 127.) előlapja
46. kép. IV. Béla denárának (CNH.I. 229.) előlapja
47. kép. IV. Béla denárának (CNH.I. 260.) hátlapja
48. kép. IV. Béla denárának (CNH.I. 244.) hátlapja
49. kép. IV. Béla denárának (CNH.I. 229.) hátlapja
50. kép. IV. Béla denárának (CNH.I. 246.) hátlapja
51. kép. IV. Béla denárának (CNH.I. 257.) hátlapja
52a kép. Albert herceg bécsi denárának (Luschin 123.) előlapja
52b kép. IV. László denárának (CNH.I. 327.) hátlapja
53. kép. V. István denárának (CNH.I. 284.) előlapja
54. kép. IV. László denárának (CNH.I. 313.) előlapja
55. kép. IV. László denárának (CNH.I. 328.) előlapja
56. kép. IV. László denárának (CNH.I. 331.) előlapja
57. kép. IV. László denárának (CNH.I. 319.) elő- és hátlapja
58. kép. IV. László denárának (CNH.I. 322.) hátlapja
59. kép. IV. László denárának (CNH.I. 330.) hátlapja
60. kép. V. István denárának (CNH.I. 285.) elő- és hátlapja
61. kép. III. András denárának (CNH.I. 373.) előlapja
62. kép. III. András denárának (CNH.I. 375.) előlapja
63. kép. III. András denárának (CNH.I. 375.) hátlapja
64. kép. III. András denárának (CNH.I. 376.) elő- és hátlapja
65. kép. Szlavón denár V. István korából; elő- és hátlap

A DIÓSGYŐRI VÁR FELTÁRÁSA

CZEGLÉDY ILONA

1775-ben szerepel először a Conscriptióban, hogy a vár rom, 1776-ban mondják a „diósgyőri ócska templomban az utolsó könyörgést”. A faluban elkészült az új templom, és megépültével odaköltöztették az egyházi felszerelést. Csak a 18. század végén szűnt meg a vár falai között az élet, nőtte be a gyom az elhagyott épületet, azóta rombolja a szél, az eső és az ember. Mintegy száz esztendőn át pusztult teljesen gazdátlanul a vár, akkor öltötte fel azt a képet, amelyet a 19. század elejéről fennmaradt festmények, rajzok mutatnak: sűrű bozóttal benőtt domb tetején áll négy vastos torony, az összekötő szárnyak, és a külső vár falait csak sejtteni lehet, csupán az északi kazamatasor boltozatai láthatók.

Magyarországon a 19. század közepén a nemzeti múlt letűnt nagysága utáni nosztalgia lassan átalakult a múlt értékeit felderíteni, megőrizni kívánó törekvéssé. 1856-ban Henszlmann Imre figyelt fel rá, hogy a diósgyőri királyi vár kápolnájának még mindig igen szép részletei láthatók. Ám hosszú idő telt el addig, amíg a figyelemfelhívástól a romok pusztulásának megállításáig jutottak. 1873-ban a diósgyőri uradalmi prefektus még bontatja a vár köveit, hogy az uradalmi gazdatisztek számára lakásokat építsen. A vár környékének régi házaihoz építőanyagként használták a szépen faragott kváderköveket, konzolokat stb.

A Műemlékek Országos Bizottsága 1892-ben adott megbízást a rom felmérésére. Rövidesen elkészült egy egész sorozat rajz a tornyokról, a palota látható maradványairól; ekkor még sok boltozat ép volt, és az északi kazamatasor földszintje is állt.

Ezek az évek (1894–1898) a vár iránti érdeklődés jegyében teltek el: megtaláltak egy sor faragott követ, amelyet a várból hurcoltak el. A miskolci minorita templom falából bontották ki a várkápolna díszes köveit: a diósgyőri pálos romok kerítéséből előkerült a „Diósgyőri Madonna” néven ismertté vált reneszánsz oltártöredék. A vár romjai között értékes tárgyakat is találtak.

A 19. század végén nemcsak a tárgyi emlékek vizsgálata, a rom felismerése történt meg, hanem elkezdték gyűjteni a Diósgyőrre vonatkozó okleveleket, történeti forrásokat, tanulmányozták Diósgyőr múltját, történeti szerepét, jelentőségét. Levéltárosok, építésszek egész sora foglalkozott a várral mint történeti-művészeti emlékekkel.

Az Erdőkincstár bekerített a romot, hogy ezzel megakadályozza a kövek további széthordását, és kisebb állagmegóvási munkákat végeztetett.

1926-ban Möller István elkészítette a vár első szakszerű építészeti leírását. A Műemlékek Országos Bizottsága javaslata az, hogy a várromok elrejtett részeit szakszerű ásatásokkal tárják fel.

Ennek eredményeképpen az első tudományos igényű feltárás 1934. október 1-jén kezdődött az akkori „libalegelő képét mutató várrombban”, a helybeli Erdőhivatal segítségével, a Műemlékek Országos Bizottságának szakmai irányításával. Pontos naplót

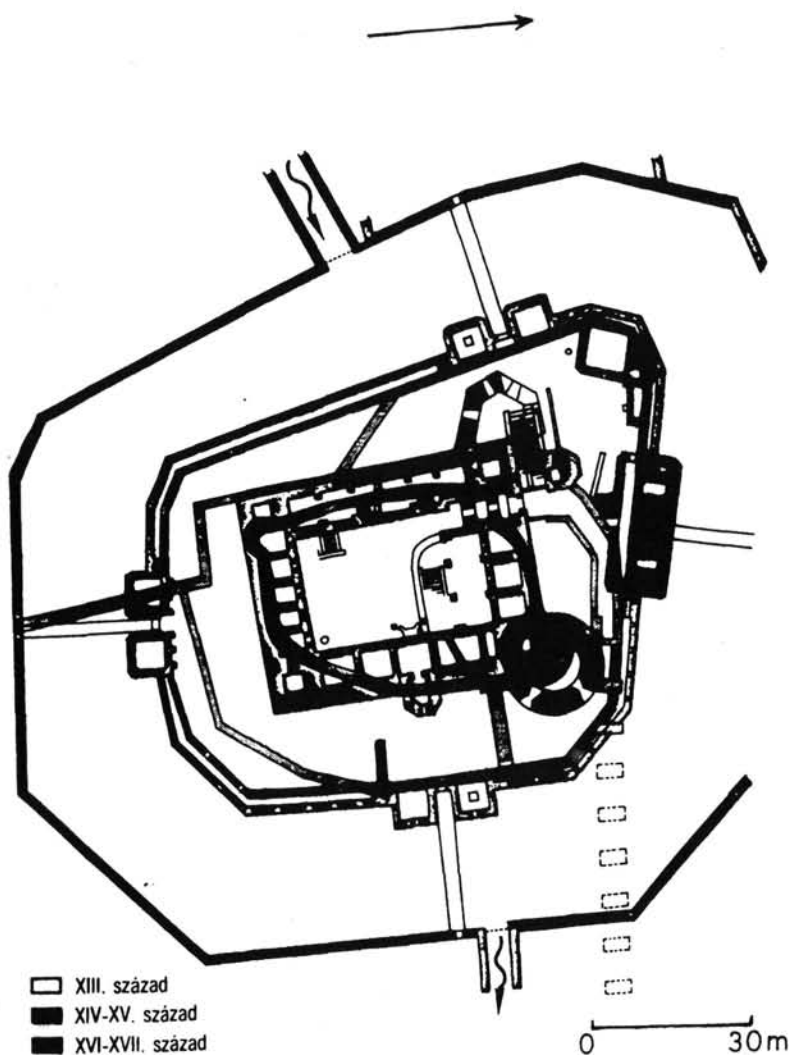
vezettek, felmérési rajzokat készítettek a munkáról. Az 1934–1936-ban folyt ásatással sikerült tisztázni a belső palota alaprajzi rendszerét. Gazdag régészeti leletanyagot találtak a több méter vastag feltöltésben. Az anyagi keret azonban kimerült, nem volt pénz sem a feltárás folytatására, sem a romok konzerválására.

Mind a műemlék tudományos kutatására, mind pedig megőrzésére, a konzerválás új módszerének kialakítására csak 1945 után került sor. 1953-ban a várrom tornyai beszakadt kürtők voltak. A belső vár 1936-ban feltárt, konzerválatlan maradványai omladoztak, az egészet sűrűn benőtte a gaz. A külső várat gyepes dombok, orgonabokrok, fák takarták.

A műemlék védelme kezdetben csak az életveszély megszüntetésére irányult. Az évről évre fokozatosan növekvő összegekből mód nyílt a legveszélyeztetettebb részek helyreállítására, majd 1960-tól kezdve az egész vár feltárásával egyidejűleg a teljes helyreállítási koncepció kialakítására.

A műemléki helyreállítási munkákhoz kapcsolódóan sor került kisebb régészeti leletmentésekre (1955-ben Bálint Alajos, 1958–60 között Komáromi József, a Herman Ottó Múzeum akkori igazgatója vezetésével) és tereprendezési munkálatokra.

Az anyagi lehetőségek növekedése és az erre fordítható tudományos kutatói kapacitás növelése, megteremtették az új – tervezett – feltárás lehetőségét. Az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából a Budapesti Történeti Múzeum régésze, Lócsy Erzsébet végezte el (1960–61) az ÉNy-i ötszögű bástya és kaputorony feltárását, valamint ő kezdte meg a belső vár déli palotaszárnyában a kutatást, ő találta meg az Anjou-kori várnál régebbi periódus első nyomait.

Az 1962-es év hozta a koncepcióváltást a feltárásban és a helyreállításban, az OMF saját kebelébe vonta mindkettőt. 1962 őszén kezdte meg hivatali feladatként az OMF Tudományos Osztályának kezdő régésze, Czeglédy Ilona a diósgyőri vár teljes feltárási munkáját, a teljes feltárás igényével.

1963-ban a belső vár régészeti feltárása történt meg; a lehető teljességben. A négy saroktoronyos várpalota minden lakószárnyában és a várudvar teljes területén folytathattunk feltárást.

Előkerült a Nagy Lajos-korinál korábbi, szabálytalan alaprajzú vár alapfalának legnagyobb része; a nyugati pinceszint teljes hosszában, a délnyugati torony falában illetve alatt, a déli palotaszárny falai alatt (illetve erre épült a déli palotafal) a keleti szárny déli helyiségeiben – a legteljesebben – innen északnyugat felé tartott az eredeti falöv, de további nyomait keleten, a jelenlegi rondella építésekor tüntethették el, a természszikla is

errefelé lejtett. A jelenlegi – a 14. századival azonos – járósínt alatt őskori: bronz- és vaskori leletek kerültek elő, bizonyítva a hely ősi használatát. A 14. századi Anjou-palota korábbi feltárásait is hitelesítettük, amennyire ezt a lepusztult falak, szintek lehetővé tették.

A 14. századi Nagy Lajos-kori vár tehát minden bizonnyal az Ernye család nemzetségi várának lebontott maradványaira épült rá.

1964-ben a teljes külső vár, a falszorosok feltárása történt meg. A keleti falszorosban, észak felé haladva, a rondella előtt-alatt előkerült az Ernye-vár eredeti bejáratának maradványa, kibontakozott a falszoros (keleti) ikerkapu tornyának két helyisége, a külső várfal egész szerkezete. A kaputornyokhoz vezető kis csigalépcsőházak maradványai, továbbá két, stratégiai célból készített, a keleti belső palotafalra merőleges vastag fal. A déli falszorosban szintén az ikerkapu-torony pár került elő a csigalépcsőkkel, továbbá itt bontakozott ki az Ernye-vár külső falának bizonyult – a külső várfalövnél korábbi – falvonulat. Itt találtuk a legegységesebben (a szemétdödrökben) megmaradt Anjou-kori régészeti leletanyagot.

A nyugati – keskenyebb – falszorosban szintén előkerült az Ernye-vár külső falának maradványa, a falszoros északi felében már korábban feltárt védőmű előtt a nyugati kaputoronypár.

Az északi falszoros nyugati szögletében nagyméretű konyha és kulcsárház, a hatalmas északi kazamatasor hat ágyúállásos, többszintes maradványa; számos különböző korszakból származó építészeti maradvány látott napvilágot.

1965-ben a kitűzött cél a várak kutatása volt, központjában a nyugati kaputoronypár előtt sejthető, az árkot átszelő fahíddal. A tervet – a szokatlanul magas talajvíz miatt – csak részlegesen oldottuk meg. Teljesen feltártuk a külső várfalöv külső burkolatának megmaradt, feltárható részeit (a helyreállítás miatt erre feltétlenül szükség volt), mintegy három helyen vágtuk át az árkot a talajvíz szintjéig.

1965 őszén a feltárás egyik legérdekesebb mozzanata volt a nyugati bejárat előtti fahíd gerendavázának, illetve az árokba zuhant maradványainak kiemelése. Az árok ellenfalától a kaputorony faláig 3 egymás fölötti rétegben 3 híd gerendái feküdtek, közöttük sok értékes kőfaragvány és más régészeti lelet.

1967-ben ismét a várak lehetséges mértékű kutatása folyt, és a nyugati bejárat előtt sejthető elővár, a későbbi „huszárvár”-nak bizonyult terület kutatása.

Összefoglalva: a feltárás mint 25 000 köbméter földet mozgatót meg. A belső és külső várban megtörtént a teljes feltárás, de a várakban és a huszárvárban csak kisebb kutatásra nyílt lehetőség. A virágoskert, a vadaskert területén terepbejárás folyt, ott a helyszíni megfigyelések, továbbá a régi fényképek, térképek adataiból bontakozott ki a történeti topográfia.

A palota belsejében a lakószárnyak közepén, illetőleg alapfalai alatt tártuk fel a 13. századi kővár alapfalait. Felmenő fal csupán a délkeleti torony melletti helyiségben maradt meg, ahol ezt a ferdén, támfalszerűen épített falat be is mutatjuk. Az Ernye-féle várat megelőző periódusokból csupán kisebb falnyomok maradtak meg. A 13. századi külső vár fala a déli illetve a délkeleti falszorosban került felszínre. A természesszikla és a várfal közötti feltöltés háborítatlanul megőrizte az Anjou-kori palota használati tárgyait; edényeket, faragott csontokat, fémtárgyakat.

A falszorosban köröskörül 4–6 méter vastag, bokrokkal, fákkal benőtt törmelékréteget kellett eltávolítani. A külső várkapu tornyainak szintjéig, tehát a 14. század végi járósínt mélységéig hatolt le az ásatás, néhány helyen, így például a rondella előtt és a déli kaputoronynál pedig egészen a természesszikláig.

A régészeti munka a várfalakon belül a lehetőség szerinti teljes feltárássra törekedett. Eredménye, hogy napvilágra kerültek a vár évszázadok óta földben rejlő falai, építészeti részletei, gazdag leletanyaga, és ezzel lehetségessé vált az építéstörténeti korszakok szétválasztása, az elméleti rekonstrukció, később a tényleges helyreállítás.

A műemlék helyreállítás módszere Diósgyőrben a részleges helyreállítással egybekötött romkonzerválás. A restaurálás elsősorban az eredeti felületek maximális megtartására, az előkerült eredeti faragványok visszahelyezésére törekedett. A műszakilag szükséges kiegészítések, rekonstrukciók következetesen a műemlék anyagától elütő vasbetonból készültek.

1968-ra jutott el az egész diósgyőri kutató-helyreállító munka oda, hogy új gazdát kellett találni számára, ugyanis a területileg illetékes Herman Ottó Múzeum már 1963-ban lemondott a diósgyőri vár régészeti leleteinek befogadásáról, sőt az előző évtizedekben ide bekerült diósgyőri anyagot is felajánlotta; az 1968-ban – a Művelődési Minisztérium engedélyével Miskolc Város Tanácsa által – létrehozott Diósgyőri Vármúzeum részére, amely 1968. augusztus 20-án nyitotta meg kapuit a nagyközönség számára.

1968-ban a városi kezelésbe átadott vár helyreállítása zajlott, illetve a várbejárat előtt hatalmas tereprendezés történt: a huszárvár területének leválasztása az utca területéből... 1969–72-ig belső, múzeum-átalakítási munkák zajlottak, kiállításrendezés (tanulmányi raktárak).

1973-ban – váratlan lehetőségként – leletmentés jelleggel, a diósgyőri városközpont épület-beruházásának járulékos pénzéből sor került a vártól mintegy másfél kilométerre lévő, diósgyőr-majláti volt pálos kolostor, az egykori „Corpus Christi” kolostor kutatására. Ez a feltárás az egész diósgyőri vár építéstörténetében is váratlan, új lehetőséget, új szemléletet hozott.

A diósgyőr-majláti pálos kolostor kutatása 1973. április 26-tól május 31-ig tartott, bebizonyította a feltárás előtt összegyűjtött – a barokk kolostorra vonatkozó – adatok hitelességét és a gótikus kolostor létét, alaprajzi rendszerének néhány lényeges pontját.

A történeti forrásokból tudható volt, hogy állt itt a területen egy középkori pálos kolostor, amelyet Ákos nembeli Ernye fia István nádor építtetett 1304 körül, amelyet 1526-ban elpusztítottak. 1739–42-ig a sajóládi pálos kolostor filiájaként újjáalakították. Ezt a kolostort 1786-ban, a rend feloszlásakor ismét szétdúlták, a birtok a diósgyőri uradalom, majd az erdészet tulajdona lett, akik építve-bontva napjainkig használták.

A 18. századi barokk kolostorterület azonos az ásatás előtt ismert alaprajzokkal és kiterjedéssel.

A barokk rendház alatt fekszik a megközelítően azonos alaprajzú, szabályos típusú középkori rendház. A kutatás láthatóvá tette a rendház nyugati szárnyának falait, és a kápolna sokszögű, támpilléres, keletelt szentélyzáródását, valamint az északi oldalon a csontházat; a középkori rendház déli oldalán a két helyiségből álló bejáratú toldalékot, mellette újabb kori ciszternát; a középkori rendház keleti oldalán kb. két méter mélyen fekvő padozatán álló falakat és nyílászkeret köveket.

A rendháztól délre, 14 m távolságra, egységes alaprajzú középkori épület került elő. Az épület oldalfolyosóra fűzött három helyiségből és egy alárendelt térből állt. A középkori épület egy tőle keletre álló korábbi épület körvonalaihoz illeszkedik. Ugyancsak erőteljesebb falak jelentkeztek a templomtól délre, valamint az út mellett talált középkori épület keleti oldalán. Az egymástól 70 méterre lévő falak feltehetően összetartoztak és falvastagságukkal, toronyszerű tagolásukkal, támpillér alapozásukkal egy meg erősített építményre utalnak, amely sokkal korábbi, mint a kolostor.

A kutatás alapján feltételezhető, hogy a szabályos alaprajzi típusú középkori rendház építését megelőzően már állt a területen épület. Megkockáztatható az a feltevés, hogy az 1319. évi oklevélben említett „Erney Wyuar”, azaz Ernye-féle diósgyőri újvár építése előtt állt már a majláti szigeten egy erődített szálláshely, esetleg torony vagy curia, amelyre rá- és hozzáépült a pálosok kolostora.

IRODALOM

Czeglédy Ilona

- 1964 Jelentések és panaszos levelek a diósgyőri vár XVII. századi állapotáról. In: HOMÉvk. IV. 77–86.
- 1964 Előzetes jelentés a diósgyőri vár 1963. évi feltárásáról. In: AÉ 91. 229–237.
- 1966 Előzetes jelentés a diósgyőri vár 1964. évi feltárásáról. In: AÉ 93.
- 1966 Középkori csontmegmunkáló műhely a diósgyőri várban. In: HOMÉvk. VI. 227–237.
- 1975 Diósgyőr vára. In: Gerő László: Várépítészetünk. Budapest
- 1968 A diósgyőri vár 1629. évi inventáriuma. In: HOMÉvk. VII. 91–99.
- 1971 A diósgyőri vár. Budapest, Corvina Kiadó
- 1980 A diósgyőri vár feltárása. Budapest (Kandidátusi disszertáció kézírata)
- 1987 Diósgyőr Királyi vár. In: Tájak, korok, múzeumok Kiskönyvtára 2. Budapest (3. kiadás)
- 1988 A diósgyőri vár. Budapest, Akadémiai Kiadó

DIE AUFDECKUNG DER BURG ZU DIÓSGYŐR

Die Geschichte der Burg zu Diósgyőr als die eines Kunstdenkmals ist so alt wie die Geschichte des Denkmalschutzes in Ungarn. Schon Mitte des 19. Jahrhunderts wurde man auf die Ruine aufmerksam. Die ersten wissenschaftlichen Aufdeckungsarbeiten wurden 1934 in Angriff genommen, bis dann ab 1960 gleichzeitig mit der Aufdeckung der gesamten Burg auch eine Konzeption zu ihrer Wiederherstellung ausgearbeitet wurde. Das Jahr 1962 brachte dann einen Konzeptionswechsel sowohl für die Aufdeckungs- als auch für die Wiederherstellungsarbeiten. Im Jahre 1963 wurde die Innenburg archäologisch zu größtmöglichen Teilen freigelegt, so dass die Aufdeckungsarbeiten in allen Wohnflügeln des Burgpalastes mit seinen vier Ecktürmen sowie auf dem gesamten Gelände des Burghofes fortgesetzt werden konnten.

Der größte Teil der Grundmauern der in ihrem Grundriss unregelmäßig angelegten Burg, die älter als diejenige aus der Zeit von Lajos dem Großen war, kamen damals zum Vorschein. In der Gesamtlänge des westlichen Kellergeschosses, in bzw. unter der Mauer des südwestlich gelegenen Turmes, unter den Mauern des Südfügels des Palastes (bzw. unter der darauf errichteten südlichen Palastmauer) in den südlichen

Gemächern des Ostflügels erstreckte sich von hier aus die ursprüngliche Mauer am deutlichsten nach Nordwesten, wobei weitere Spuren der Mauer im Osten im Verlauf der Bauerbeiten für das jetzige Rondell verschwunden sein mögen, denn die Felsen fallen auch nach hier ab.

Im Jahre 1964 erfolgte die Aufdeckung der gesamten Außenburg und der Mauerengen. In der östlichen Mauerenge nach Norden hin kamen vor bzw. unter dem Rondell die Überreste des ursprünglichen Einganges zur Ernye-Burg zum Vorschein und es taten sich zwei Gelasse des (östlichen) Doppeltorturmes und die gesamte Konstruktion der äußeren Burgmauer auf. Hier gab es die Überreste einer kleinen zu den Tortürmen führenden Wendeltreppe sowie zwei dicke Mauern, die aus strategischen Gründen senkrecht auf die östliche innere Palastmauer wiesen. In der südlichen Mauerenge kam ebenfalls ein Doppeltorturm mit Wendeltreppen zum Vorschein. Des weiteren tat sich hier eine Mauer auf, die sich älter als die Außenmauer der Ernye-Burg und jünger als der äußere Burgmauergürtel erwies. Hier stießen wir auf die am komplexesten (in Abfallgruben) erhalten gebliebenen archäologischen Funde aus der Anjou-Zeit.

In der westlichen – schmaleren – Meuerenge kam ebenfalls ein Überrest der Außenmauer der Ernye-Burg ans Tageslicht, und zwar das Westliche Torturmpaar vor dem Schutzwerk, das in der Nordhälfte der Turmenge schon früher aufgedeckt worden war.

Im westlichen Winkel der nördlichen Mauerenge befanden sich eine geräumige Küche und ein Wirtschaftsgebäude, die sich über mehrere Stockwerke erstreckenden Überreste der mächtigen Kasematten mit sechs Schießständen.

Im Jahre 1965 bestand die Zielsetzung in der Aufdeckung der Burggräben.

Zwei Jahre später 1967 wurde eine den Gegebenheiten angemessene Forschung der Burggräben und der vor dem Westportal erahnten Vorburg, der späteren „Husarenburg“, betrieben.

Zusammenfassung: Im Verlauf der Aufdeckungsarbeiten wurden etwa 25 000 m Erdreich bewegt. Die Innen- und Außenburg wurde völlig aufgedeckt, doch in den Burggräben und in der Husarenburg kam es nur zu geringeren Forschungsarbeiten. Das Gelände des Blumengartens und des Jagdgartens wurde durch Begehung erschlossen. Im Verlauf von Ortsbesichtigungen sowie anhand von Angaben aus alten Fotografien und Landkarten tat sich hier die historische Topographie auf.

Im Palastinnern in der Mitte der Wohnflügel bzw. unter deren Grundpfeilern deckten wir die Grundreste der Steinburg aus dem 13. Jahrhundert auf. Eine aufsteigende Mauer war allein in einem Raum neben dem Südwestturm erhalten geblieben, wo diese schräge stützmauerartig errichtete Mauer auch zu besichtigen ist. Aus den der Ernye-Burg vorherschreitenden Periode sind einzig und allein kleinere Mauerreste erhalten geblieben. Die Mauer der Außenburg aus dem 13. Jahrhundert gelangte in der südlichen bzw. südöstlichen Mauerenge zum Vorschein. Durch die Aufschüttung zwischen den Felsen und der Burgmauer waren die Gebrauchsgegenstände des Palastes aus der Anjou-Zeit – wie Gefäße, geschnitzte Knochen und Metallgegenstände – vollständig erhalten geblieben.

In der Mauerenge musste eine 4–6 Meter starke, von Büschen und Bäumen bewachsene Schuttschicht entfernt werden. Die Grabungen drangen hier bis auf die Ebene der äußeren Burgtortürme, d.h., bis in die Tiefe der Gehwege vom Ende des 14. Jahrhunderts vor und stellenweise, so z.B. vor dem Rondell und am südlichen Torturm sogar bis zu den Felsen. Die archäologischen Arbeiten waren darauf bedacht, innerhalb der Burgmauern so viel wie nur möglich aufzudecken, was zum Ergebnis hatte, dass die

seit Jahrhunderten im Erdreich verborgenen Mauern der Burg, ihre architektonischen Details und ein reiches Fundmaterial ans Tageslicht gelangten. Somit konnten architekturhistorische Epochen voneinander unterschieden werden für eine theoretische Rekonstruktion und eine spätere tatsächliche Wiederherstellung.

Die Methode der Baudenkmalwiederherstellung in Diósgyőr stellt eine mit partieller Wiederherstellung verbundene Ruinenkonservierung dar.

Im Jahre 1973 ergab sich die unerwartete Möglichkeit, aus Geldern für Gebäudeinvestitionen im Stadtzentrum von Diósgyőr etwa anderthalb Kilometer von der Burg entfernt, mit der Erforschung des einstigen Paulinerklosters von Diósgyőr-Majlád, dem einstigen „Corpus Christi“ zu beginnen.

Von August 1968 bis Januar 1974 stellte das Burgmuseum Diósgyőr eine eigenständige Institution dar. Dann wurde es juristisch aufgelöst und dem Komitatsmuseum angeschlossen, wobei die rekonstruierte Burg als Ausstellungsort belassen wurde.

Ilona Czeglédy

A RÉGÉSZETI KUTATÁSOK JELENTŐSÉGE A SÁROSPATAKI VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉNEK FELDERÍTÉSÉBEN

DANKÓ KATALIN–FELD ISTVÁN–SZEKÉR GYÖRGY

Az elmúlt korok építészeti emlékeinek kutatása során gyakran még a legfelkészültebb szakember sem tudja függetleníteni magát az érzelmi szempontoktól. Ezek közé tartozik az a társadalomtudomány pszichológiai megközelítésben talán még nem is vizsgált jelenség, amelyet röviden talán úgy nevezhetnénk, hogy „az a szebb (kedvesebb), ami régebbi”. Nincs terünk most arra, hogy mindezt példák sorával támasszuk alá, csupán egy igen árulkodó esetet kívánunk megemlíteni. A történeti Szabolcs és Szatmár megyék határán elterülő Vaja reneszánsz kastélyának építési ideje nem tisztázott, mivel írott forrásanyag alig maradt fenn történetéről. Az adattöredékek elemzésekor írta Koroknay Gyula, a környék műemlékeinek jeles kutatója, miszerint „*a legkedvezőtlenebb eset az lenne*”, ha egy bizonyos birtokos a 16. század közepén élt volna – hiszen ebben az esetben nem lehetne 1526 elé keltezni az általa mindenképpen „*a magyar reneszánsz kultúra nemesi legyökerezése*” fontos bizonyítékának kívánt – általunk azonban csak az 1580-as évekre helyezett – épületet.¹

Ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy nem csupán Sárospatakra jellemző az a lelkes lokálpatriotizmus, amely nem nyugszik bele abba, hogy a város vagy a környék egy jeles történeti emléket újabban sokkal későbbi időkből eredeztetni a kutatók egy része. Ugyanis szinte már tudománytörténeti példatárba illik annak áttekintése, mikor és hogyan ítélték meg művészet- és építészettörténészek a sárospataki vár magjának, a Vörös-toronynak építési idejét. Bár már egy 18. századi urbáriumban az olvasható, hogy a 16. század első felében élt Perényi Péter és fia Gábor emeltette², az épületet elsőként alaposan leíró Divald Kornél³ óta meggyökerezett a köztudatban az a – Gerő László vártípológiájával⁴ is alátámasztott – vélekedés, mely szerint az épület a legtökéletesebb Árpád-kori királyi lakótornyunk. Bár e felfogást alaposan megingatta a sárospataki vár története kutatásában mindeddig a legjelentősebb érdemeket szerzett Détszy Mihály 1966-ban közzétett tanulmánya⁵, mely szerint az Árpád-kori pataki vár a mai Sátoraljaújhely felett emelkedett, teljesen azonban máig sem tűnt el, ha a kutatók többsége meg is egyezett egy újabb, 15.

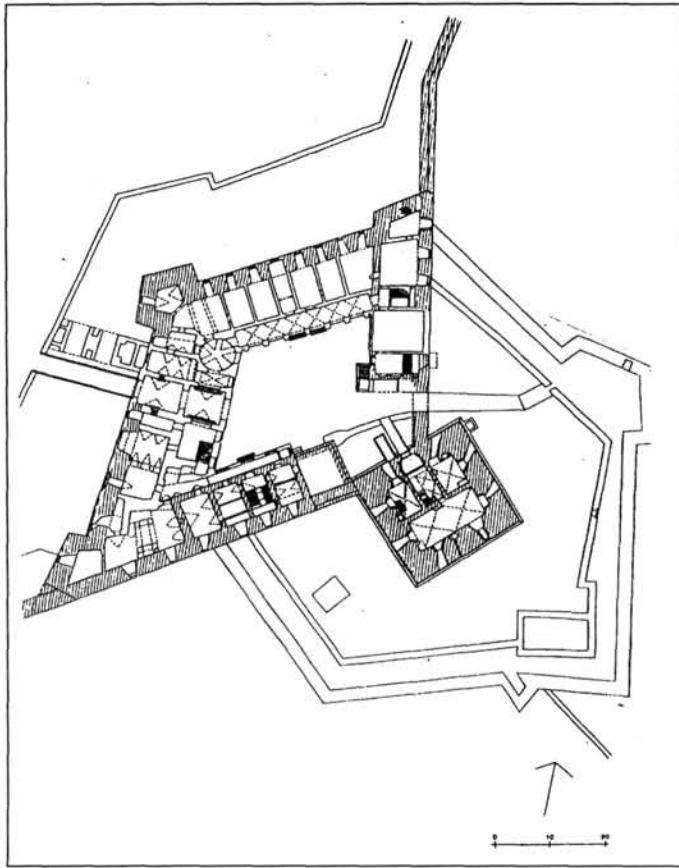
1 *Koroknay Gyula*: Adatok a vajai Vay-kastély történetéhez. Műemlékvédelem VII (1973) 73–74., uő: Néhány újabb adat a vajai várkastély építéstörténetéhez. Rákóczi-kori tudományos ülésszak, 1973. szeptember 20–21. Szerk. *Molnár Mátyás*. Vaja, 1975. 101–103. L. a kérdést bővebben: *Feld István*: 16. század kastélyok régészeti kutatása Északkelet-Magyarországon. Kandidátusi disszertáció. Bp. 1994. 148–155.

2 *Détszy Mihály*: Hol állt a középkori sárospataki vár? A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VI. (1966) 177.

3 *Divald Kornél*: A sárospataki vár. Klny. a Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönyéből, Bp. 1902.

4 Először csak Sárospatakra: *Dercsényi Dezső–Gerő László*: A sárospataki Rákóczi-vár Bp. 1953., majd összefoglalóan: *Gerő László*: Magyarországi várépítéset Bp. 1955. 120–125.

5 L. a 2. jegyzetben i. m.

1. kép. A belső vár földszinti alaprajza (sraffozott: biztosan Perényi Péter-kori falak)

század végi építési időben⁶. Ez utóbbi részletes indoklása ugyan elmaradt – egyetlen építész sem fejtette ki, hogyan képzelhető el folyosó- és lőrésrendszerek, hatalmas kőkeretes nyílások utólagos kialakítása –, mint ahogy senki sem vállalkozott Varjú Elemér – ugyancsak sommásan kifejtett – véleménye cáfolatára sem, ő ugyanis már 1932-ben lezögezte: ez a „remek épület, úgy ahogy ma előttünk van, egészen Perényi Péter alkotása”.⁷

Az igazsághoz tartozik ugyanakkor, hogy Détsy Mihály 1966-ban még nem zárta ki a torony Perényi Péter által való emeltetését sem, később azután mégis hatása alá kerülhetett a „szébb a régi” álláspontnak, s még 1987-ben is csak a torony gyökeres átala-

6 L. erre: *Gömöri János: A Pálócziak sárospataki és szerednyei lakótornya. Műemlékvédelem XV.* (1971) 162–168. (Itt kell megjegyeznünk, hogy Gömöri csak irodalomból ismerte a szerednyei tornyot. Magunk 1997. évi helyszíni szemlénk során megállapíthattuk, hogy a két építmény között semmilyen kapcsolat nem állapítható meg, ugyanakkor Szerednye valóban egy jelentős késő gótikus épület.) A szerző álláspontját egyébként később is fenntartotta: *Gömöri János: A sárospataki plébániai iskola feltárása. A magyar iskola első évszázadai. Kiállítási katalógus. Győr, 1996. 70. (térkép)*

7 *Varjú Elemér: Magyar várak Bp. é. n. (1932) 136–141.*

kítását kötötte Patak Mohács utáni birtokosához.⁸ Ekkor ugyan már néhány éve folyt a torony falazatainak régészeti vizsgálata, amely szinte azonnal kiderítette, hogy az *alsó szintek díszes reneszánsz faragványai vitathatatlanul egyidősek a torony falával, s így meghatározzák annak építési idejét*. Erről még 1987-ben csak egy külföldi várfolyóirat magyar számában jelent meg néhány sor⁹, de hamarosan Détsy is tudomást szerezhetett róla, mint ez a vár 16. századi történetét feldolgozó, a kutatás számára biztosan hosszú ideig alapmunkának számító – bár a kutatási eredmények pontos ismerete hiányában nem éppen hibátlan rajzokat közlő – 1989-ben megjelent művéből kiderül. Ebben már ő is csatlakozott Varjú Elemér felfogásához.¹⁰

A toronyban végzett falkutatás eredményeinek első vázlatos, de részletesen dokumentált ismertetésére 1994-ben került sor az Országos Műemléki Hivatal új kiadványsorozatában¹¹. Úgy tűnik azonban, hogy ez csupán szűk kör számára vált hozzáférhetővé, s az új eredmények közkinccsé válását nem segítette elő még kellőképpen a helyreállított Vörös-toronyról megjelent népszerűsítő füzet sem.¹² Ezért indokoltnak látszik számunkra, hogy e jubileumi kötetben összefoglaljuk mindazokat a tanulságokat, amelyeket a *régészeti módszer* céltudatos és szakszerű alkalmazása nyújthat Borsod-Abauj-Zemplén megye egyik legjelentősebb álló, ma is használt műemléke, a sárospataki vár története felderítése terén. A vár – amely fogalom alatt a jelenleg a múzeumot magába foglaló épületcsoportot, tehát a tulajdonképpeni „belső várat” értjük (1. kép) – teljes építészettörténeti elemzésére most nem csupán azért nem vállalkozhatunk, mivel a palotaszárnyak kutatása még korántsem fejeződött be, de azért sem, mivel egy ilyen munka külön kötetet igényelne – ez terveink szerint néhány éven belül el is fog készülni.

Felvetődhet ugyanakkor a kérdés, miért nem végezzük el az *írott források* kritikai elemzését is. Úgy véljük, ez alól egyrészt felment bennünket Détsy Mihály említett 1989. évi kötete¹³ – mely jó bizonyosságául szolgál annak, hogy még egy ilyen gazdag levéltári anyagból sem állapítható meg közvetlenül, hogy pontosan mikor és mit építettek Mohács után a Perényiek vagy Patak későbbi birtokosai, a Dobók. Másrészt a késő középkor vonatkozásában még valóban elvégzendő feladat a várost uraló Pálócziak család- és birtoklástörténete illetve az ezzel összefüggő településtörténeti kérdések beható elemzése. Magunk azonban ezt is elsősorban Détsy Mihálytól várjuk – korábban ő ugyanis röviden már összefoglalta az egyes családokra és lakóhelyeikre vonatkozó ismereteket, bizonyítva, hogy az erősségeket említő írott adatok vagy az újhelyi várra, vagy pedig az 1465 után kiépített hécei *castellumra* vonatkoznak¹⁴ –, mivel az 1980-as években terve-

8 Détsy Mihály: Adatok Perényi Péter sárospataki várépítkezésének és mestereinek kérdéséhez. *Ars Hungarica* XV (1987) 123–131.

9 Feld István: Neuere Ergebnisse bei der Untersuchung mittelalterlicher ungarischen Burgen. *ARX. Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol*. 1987/1. 202.

10 Détsy Mihály: Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig. Sárospatak, 1989.

11 Feld István–Szekér György: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázlata. Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. *Tanulmányok. Művészettörténet–Műemlékvédelem* VI. Bp. 1994. 169–194.

12 Dankó Katalin–Feld István: Sárospatak, Vörös-torony. *Tájak, Korok, Múzeumok* Kiskönyvtára 536. Bp. 1996.

13 L. a 10. jegyzetben i. m., továbbá folytatását: Détsy Mihály: Sárospatak vára a Rákócziak alatt 1616–1710. Sárospatak, 1996.

14 L. a 2. jegyzetben i. m.

zett várostörténeti monográfiából – korai halála miatt – Szűcs Jenő csak az Árpád-kor időszakát feldolgozó fejezetet készíthette el.¹⁵

A régészeti módszer egy konkrét emlék esetében amúgyis főként akkor bír jelentőséggel, ha azt elemezzük, hogy milyen eredményekhez juthatunk, ha az írott forrásoktól függetlenül alkalmazzuk az ásatás és a falkutatás eredményeit. Ugyanis hangsúlyoznunk kell, hogy felfogásunk szerint egy ma is magas falakkal álló történeti épület esetében a régészet nem csupán az utolsó terepszint alatti ásatást – a különböző „kultúrretegek” elemzését – foglalja magában, hanem legalább olyan fontos része maguknak a falazatoknak a kutatása is, azaz a különböző habarcs- és vakolatrétegek, nyílások, kőfaragványok vizsgálata.

A sárospataki vár esetében először ásatásra került sor – már szinte azonnal az épület 1949-től szinte napjainkig folyamatosan zajló műemléki helyreállítása megkezdése után. Dercsényi Dezső 1950-ben még csak a délnyugati fal előtti keskeny blokkban termeltette ki a Vörös-torony körüli terület feltöltését, amelyet Gerő Lászlóval együtt a 16. századból eredeztetett, bár a leletanyag inkább 17. századi volt.¹⁶ A rendszeres feltárás azután 1958-ban kezdődött meg, előbb Kovalovszky Júlia irányításával, majd 1963–65 között Molnár Vera, 1966–69 között Gömöri János, s végül 1970-től Dankó Katalin vezetésével. Bár e munkákról csak Molnár Vera és Gömöri János számolt be írásban¹⁷, a rendelkezésünkre álló s jelenleg éppen feldolgozás alatt álló dokumentációs adatok alapján összefoglalhatóak főbb eredményei.

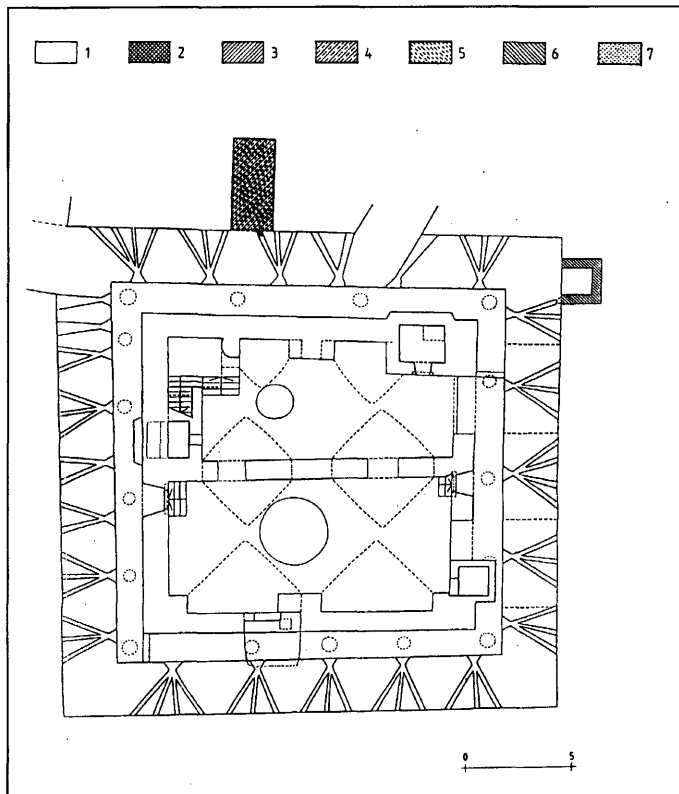
Mindenekelőtt megállapítható, hogy az ásatás alapvetően négy fő területre terjedt ki. A legjelentősebb munkát a Vörös-tornyot három oldaláról körülölelő hatalmas ágyúvédőmű feltárása jelentette, amelynek felső részét még a 18. század elején bontották le. Belső és részben külső részének teljes feltöltésére azzal kapcsolatban került sor, hogy a 19. század első felében a Vörös-torony környéke az angol tájképi park része lett, s a bástyafalak egy részéhez kívül üvegházak is épültek. A kutatás egyrészt tisztázta az Olasz-bástyának nevezett építmény egykori formáját és két fő építési periódusát¹⁸, valamint bebizonyította, hogy maga a Vörös-torony egy, a sziklás altalajba mélyített teknőszerű mélyedésben épült fel, mégpedig úgy, hogy legalsó szintje többágu szakállas pus-

15 Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. Történelmi Szemle 1993. 1–58. – E munkában azonban a pataki királyi udvarház lokalizálásával kapcsolatban néhány késő középkori adatot is említ. Meggyőzően bizonyítja, hogy a mai rk. plébánia telkére helyezhető udvarház Patak magánföldesúri kézre kerülése után a Perényiek, majd a Pálócziak Mátyus-ága birtokában volt, s ezt említették 1529-ben pallacium, 1567-ben domus domini terrestris, 1577-ben pedig alsó vár néven, s ez a 17. században a jezsuiták kezére jutott. A másik Pálóczi-ág lakóhelyét a város északi, Héce nevű részén ugyanakkor a szerző mint „a középkor-végi sárospataki vár magját” említi, s hangsúlyozza, hogy az írott források szerint 1528-ban teljesen elpusztult. Alaptalan ugyanakkor az a megjegyzése, miszerint az rk. plébánia 1970 körüli renoválását a régészek nem használták fel a terület megkutatására – ez ugyanis kifejezett törekvésünk volt, az azonban a Rákóczi Múzeum és az Országos Műemléki Felügyelőség akkori vezetése támogatásának hiányában illetve ellenállása miatt hiúsult meg s marad későbbi generációk feladata.

16 Dercsényi Dezső–Gerő László: A sárospataki Rákóczi-vár Bp. 1957. 8., 3–4. kép

17 Molnár Vera: Beszámoló a sárospataki vár 1963–64. évi ásatásáról. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve V. (1965) 213–222., uő: A sárospataki bokályos ház. Folia Archaeologica XXII (1971) 183–215., Gömöri János 6. jegyzetben id. 1971. évi műve 163.

18 Déshy Mihály: A sárospataki vár helyreállítási munkái 1955–1962-ben. Magyar Műemlékvédelem 1961–1961. Bp. 1966. 72–78. A korhatározás elsősorban a fennmaradt korai alaprajzok és 17. századi írott források alapján történt, így csak annyi volt megállapítható, hogy a bástya belső falvonulata még a Perényiekhez köthető. Nem sikerül ugyanakkor meghatározni annak az alig 90 cm széles falcsonknak a korát és szerepét, amely hegyesszögben metszette a déli bástyafalat, s mind dél, mind pedig észak felé folytatás nélkül megszakadt. Ez lehet az egyetlen olyan eddig ismert falazat a vár területén, amely elvben akár a Vörös-torony építését is megelőzhette, jellege azonban nem ad lehetőséget további következtetésekre.

2. kép. A Vörös-torony pinceszintjének alaprajza (jelkulcs 1. 1534 körül, 2. 1600 körül, 3. 1639., 4. 1642–47., 5. 1656, 6. bizonytalan, 7. 20. századi rekonstrukció)

ka-lőrésői (2. kép) előtt 10–15 méterre egy, néhol *in situ* őskori leleteket is tartalmazó földrézsű húzódott. E „teknő” külső szélének legmagasabb pontja néhol megegyezett a torony alsó, félhengeres övpárkánya magasságával. Tehát az említett lőréséket gyakorlatilag alig lehetett használni, így csupán arra gondolhatunk, hogy kialakításukkor még azt tervezték, hogy később elhordják a külső rézsút. Erre azonban nem került sor, hanem megépült az Olasz-bástya belső falvonulata s a torony alsó lőréses folyosójára már nem volt szükség. Az ásatás során az emelkedő agyagos altalaj felszínén változó vastagságú lerakódást lehetett megfigyelni, 15–16. századi pénzekkel és olyan kerámialeletekkel, melyekről a kutatás mai állásánál csak annyit mondhatunk, hogy 1500 körülre helyezhetők – azaz nem alkalmasak a Vörös-torony korának évtizedre pontos meghatározásához. A néhol több mint 3 m vastag következő réteg (6–7. kép) a 18. századi bontásokpusztulások anyagából képződött – s azok számos, az írott forrásokból addig ismeretlen szakaszára hívta fel a figyelmet – illetve az azt követő szintkiegyenlítések eredménye. Az innen előkerült falburkoló- és kályhacsempe-töredékek valamint kőkeretek tették lehetővé a torony leomlott délkeleti második emeleti tere hiteles helyreállítását. Ez a rétegsor jól megfigyelhető a munka során készített metszetrajzokon is. Az ásatás során mindezek mellett előkerültek a Vörös-toronytól északra nyílt kapu maradványai és hídpilléreinek csomkjai is, a délnyugati homlokzat ún. kerti kapuja előtt pedig olyan cölöplyukakra buk-

kantak, amelyek egy, a védőműbe vezető másik hídépitménnyel hozhatók kapcsolatba (1. kép).

Részben az előző munka folytatásának tekinthető a mai várudvaron végzett feltárás, mivel a Vörös-torony körüli „teknő” kiterjedt annak északkeleti oldalára is, ahol ugyancsak megvannak a többágú lőrések. A torony díszes reneszánsz kapuzata előtt egy mély, falazott árok került feltárásra, melynek északkeleti támfala minden bizonnyal később épült a déli várfalhoz csatlakozó palotaszárnyhoz. Későbbinek bizonyult a toronymnál az árok aljára alapozott hatalmas pillér is, melynek csak lábazati része maradt meg a későbbi feltöltésben (2. kép). Végül napfényre kerültek a kapuküszöb hídpersely köveinek csomkjai, sőt az egykori híd tartóölpjeinek maradványai is.¹⁹ Az ásások az udvar burkolása előtt kiterjedtek a 19. századi folyosókkal övezett várudvar egészére. Itt a jelentős újabb kori feltöltés alatt átlag 120 cm-es mélységben egységes kőburkolat formájában jelentkezett a reneszánsz járósínt. Kibontásra került a 17. századi kútház alapozása és felmenő fala, továbbá az északi árkádós folyosó és a keleti palotaszárny csatlakozásánál egy kőből épített íves faltömb, mely minden bizonnyal egy külső lépcsőt hordott. Előkerültek egy 17. századi csatornaépitmény maradványai is.

A külső ásások másik nagy feladata a nyugati és az északi palotaszárnyak előtt húzódó, ugyancsak a 19. század első felében betöltött, széles, falazott árok feltárása volt. A sziklás altalajig végzett földkitermelés során délen került elő egy, a várfalhoz csatlakozó boltozott épitmény, mely az előkerült leletek és faragott kőtöredékek alapján a 17. században épült és a közeli ágyúöntőház raktára lehetett. Kibontakoztak a legkorábbi nyugati kapuhoz tartozó híd átboltozott pillérei s végig láthatóvá váltak a „belső várat” a „külső vártól”, azaz a fallal övezett városrésztől elválasztó bástyás fal korai lőrésai is. Végül az árok északkeleti fala alatt egy középkori épitület sarka volt megfigyelhető, melynek feltárására mindeddig nem volt még mód.

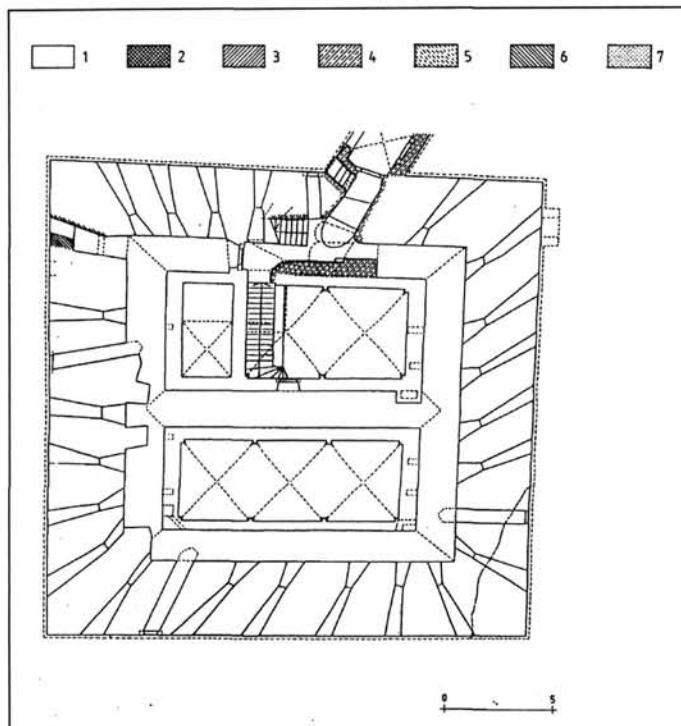
Az épitületbelsőben ugyanakkor mindeddig viszonylag korlátozott mértékben folytak ásások. A déli palotaszárny 19. században elbontott keleti vége pincéjét a Vörös-torony előtti árok kutatásával kapcsolatban tárták fel. Kiderült, hogy keleti végfala egyértelműen később épült hozzá a déli várfalhoz. A Vörös-torony legalsó szintjén (2. kép) a korábbi járósíntek meghatározására történt kísérlet, feltárásra került egy addig ismeretlen sziklaverem és megtörtént a délkeleti sarokban lévő kút kitisztítása.²⁰ Végül a legújabbban a déli és nyugati kastélyszárnyak – szerencsés módon alapincézetlen – találkozásánál végzett ásások egyrészt azt bizonyították, hogy a „belső vár” külső falát erősítő déli „félbástya” sohasem volt belül nyitott, s eredetileg volt egy 17–18. században betöltött alsó szintje is. Belső zárófalának elbontására akkor került sor, amikor e részen, az említett déli palotaszárny nyugati végfala előtt megépitették a vár konyháját. Mind az egykori középső kürtőjét illetve a boltozatot tartó négy vaskos pillért, mind pedig a közöttük feltárt téglalap alaprajzú falazott tüzelőpódiumot – a tulajdonképpeni sütés-főzés színterét – a bolygatatlan altalajba alapozták (1. kép). Korábbi épitmények vagy korhatározásra alkalmas leletek nem kerültek elő.

Sorra vége a másik régészeti módszer, a *falkutatás* eredményeit, mindenekelőtt arról kell szólni, ami szorosan kapcsolódik az előzőekben áttekintett ásási megfigyelésekhez. Mint arról az már szó esett, e földmunkák eredményeképpen vált vizsgálhatóvá a Vörös-torony alsó része és a várfalak ahhoz kapcsolódó szakasza. Ennek során vált minden kétséget kizáróan megállapíthatóvá, hogy a várral foglalkozó szakirodalom egy

¹⁹ *Détszy Mihály*: A sárospataki vár helyreállítási munkái 1963–1972-ben. Magyar Műemlékvédelem 1971–1972. Bp. 1974. 258.

²⁰ uo. 274. ill. 264.

3. kép. A Vörös-torony I/A szintje védőfolyosójának alaprajza (jelkulcs: 1. a 2. képnél)

részének kedvelt megállapításával szemben a várfalak nem takarják a torony lőréseit, inkább az utóbbiak kifejezetten a falak vonalához alkalmazkodnak. Sőt, a várfalak délen és keleten azonos alapozásúak és egybe is épültek a torony falával, még ha ez a déli fal 19. századi visszabontása és az ezzel kapcsolatos toronyfaljavítás illetve az északi Lorántffy-loggia emelése miatt a felső részeken ma már nem is látható egyértelműen. Mindezt Kovalovszky Júlia már 1963-ban megállapította, megfigyelése azonban 1989-ig az ásatási dokumentációk titka maradt.²¹ Úgy véljük, e megállapítás helyességének alátámasztására elegendő néhány pillantást vetni a Vörös-torony legújabb alaprajzi felméréseire (1–3. kép). Különösen meggyőző e vonatkozásban az alsó, pinceszint illetve az I/A emelet folyosója lőréseinek elhelyezkedése, de ezt bizonyítják a földszint és az I. emelet keleti várfalat oldalazó ágyúlőrési is. Jól látszik, hogy a lőrések végigpásztázzák a várfalakat, megfelelnek azok irányításának, bizonyítva, hogy a torony és a várfalak egykorúak és egységes elképzelésnek megfelelően épültek.

A Vörös-torony felmenő falainak kutatása azonban számos, az ásatástól teljesen független megállapítást is eredményezett. Mindenekelőtt kiderült, hogy a három alsó szintje teljes egészében, sőt a II. emelet falainak egy része is egyetlen építési periódus eredménye, ha ez – legalább – két építési fázisban valósult is meg (7., 9. kép). Az alsó szintek összes nyílása és boltozata egyidősnek bizonyult a külső és belső főfalakkal, később itt csupán jelentéktelen módosításokra került sor, melyek felsorolásától most elte-

²¹ L. a 10. jegyzetben i. m. 83., 77. jegyzet, illetve a 11. jegyzetben i. m. 173–174.

kintünk.²² Ugyanakkor azt is megállapíthattuk, hogy a legalsó, pinceszint, valamint az alsó, rézsűs falszakaszt lezáró hengeres övpárkány feletti földszint külső falainál használt habarcs kissé eltér a felső részekétől, s ami még fontosabb, *építőanyagának többsége másodlagosan felhasznált faragott kő*. Különösen a délnyugati toronyhomlokzat alsó részén vehetők ki ma is jól a bontásból származó kváderkocka-sorok (9. kép), de még fontosabbak számunkra azok a kőfaragványok, amelyek átfaragva, övpárkányelemként vagy nyílászkeretként épültek bele a toronyba. Az előbbieket annak kapcsán váltak ismertté, hogy a torony utolsó helyreállítása során kivésték helyükről a lepusztult eredeti párkányelemek egy részét – ennek során sajnálatos módon igen sokat meg is roncsoltak s mélyebben lévő részüket bele is törték a falba –, míg az utóbbiak azáltal váltak tanulmányozhatókká – sőt, kiállíthatókká –, hogy a Vörös-torony egyedülálló értékű kőfaragványainak megmentése érdekében jelentős részüket másolattal pótolták a restaurátorok. E szempontból különösen érdekes a délnyugati homlokzat ún. kerti kapuja – ez szolgálhatott az ásatás leírásánál említett hídra –, melynek íves kerete egy részét egy gazdag pálcátagozatos késő gótikus nyíláselemből, lunettáját pedig egy gótikus oltárlapból faragták ki. Ugyancsak főként késő gótikus köelemekből készítették a földszint ágyúlőréseit a belső terek felől lezáró kereteket is, de itt még egy reneszánsz profilú köelemet is felhasználtak, rajta a magyarországi – lényegében a Jagelló-korral azonos – kora reneszánsz jellegzetes lapos tagozatával és profilátmetsződéssel (8. kép).

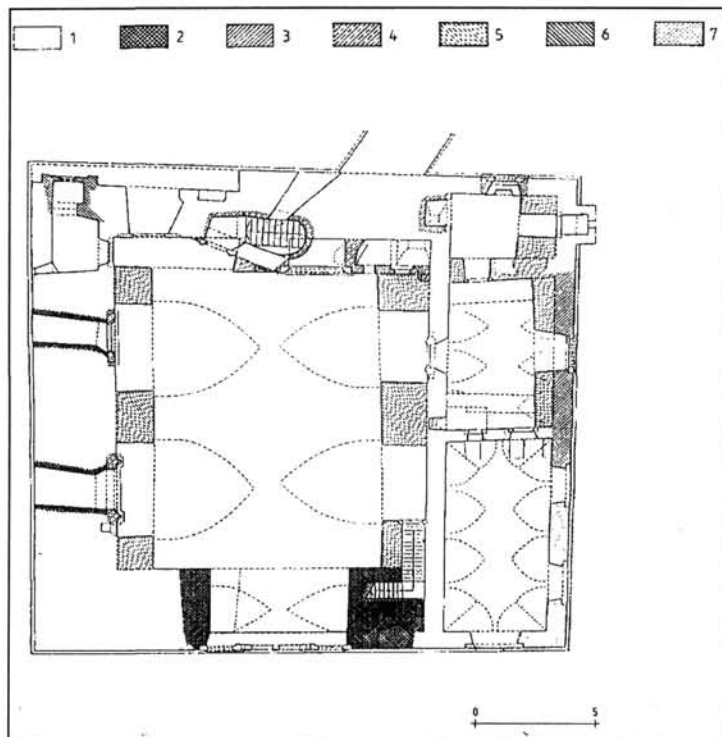
Szó sincs tehát arról, hogy e gótikus és reneszánsz faragványok utólag, netalán javításként kerültek volna a torony falába – sokkal inkább arról kell beszélnünk, hogy *a torony alsó része egy vagy több elbontott késő középkori épület* – mégpedig kifejezetten reprezentatív épület – *bontási anyagából épült*, hasonlóan a déli várfalhoz, amelyről ezt már a korábbi kutatás is megállapította.²³ Hogy ez melyik épület lehetett, az összes másodlagosan felhasznált köelem ismerete hiányában nem dönthető el egyértelműen, mint ahogy az is nyitott kérdés marad, hogy a Vörös-torony pinceszintjén ma is meglévő két ajtókeretet eleve ezen alárendeltebb funkciójú terek számára faragták-e, vagy ezek is eredeti helyükről kibontva másodlagosan kerültek-e itt felhasználásra. A toronyban illetve környezetében egyébként még két „korai” jellegű nyílászkeret található: egy igen egyszerű, szemöldökgyámos ajtó az I/A emelet belső védőfolyosójára vezet, egy reneszánsz ajtókeret pedig a Lorántffy-loggia hátfalában látható. Utóbbi egy már elbontott 19. századi árnyékszékbe vezetett, tehát mindenképp másodlagos beépítésben lehet, s jelenleg még az is kérdéses, hogy valóban az 1506 és nem az 1566 évszámot vették-e szemöldökébe. Mai ismereteink szerint késő gótikus és kora reneszánsz kőfaragványok alapvetően két pataki épület bontásából kerülhettek ide. Leginkább a közelben állt, de ásatással még nem azonosított domonkos kolostorra gondolhatunk, ennek köveit Perényi Péter írott források szerint is a vár építéséhez használta fel. A kolostor ugyan a 15. században már aligha működött, temploma azonban mindenképpen használatban lehetett, hisz 1508-ban leégett, s az utolsó Pálóczi, Antal végrendeletében is hagyott egy kis összeget a helyreállítására.²⁴ De ugyanígy számításba jöhet az 1528-ban biztosan elpusztult hécei castellum is, amelynek részleges feltárása során került is elő néhány kisméretű pálcátagozatos kötőredék.²⁵ E kérdés mindenesetre még további kutatást igényel.

22 L. mindezt részletesen, bővebb dokumentációval a 11. jegyzetben i. m.

23 L. a 18. jegyzetben i. m. 79., itt a szerző másodlagosan beépített román és gótikus faragványokról ír.

24 L. a 10. jegyzetben i. m. 5.

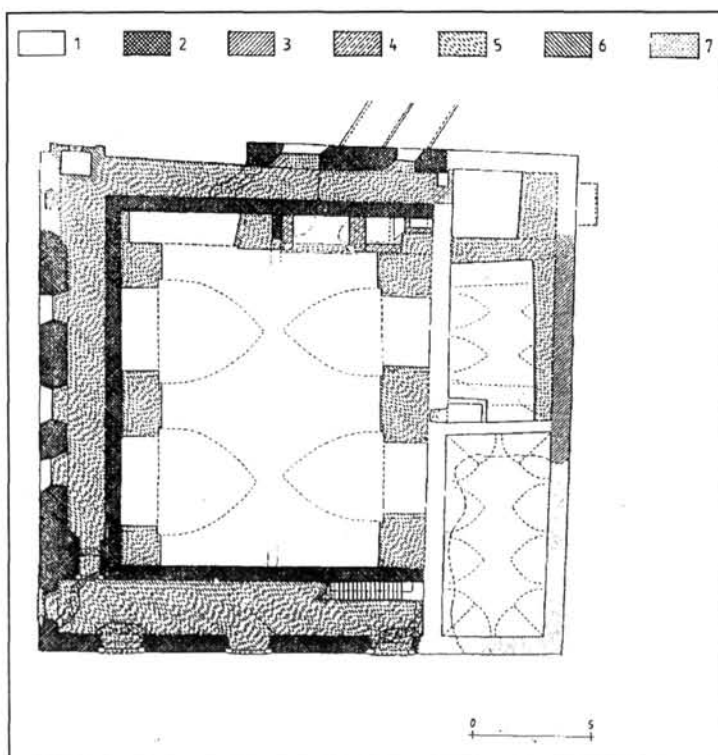
25 J. Dankó *Katalin*: A sárospataki castellum kutatása. Várak a késő középkorban. Castrum Bene 2/1990. Szerk. Juan Cabello Bp. 1992. 217. l. még a 15. jegyzetben foglaltakat.

4. kép. A Vörös-torony II. emeleti alaprajza az építési periódusokkal (jelkulcs: 1. a 2. képnél)

Ezzel szemben az már biztos, hogy a Vörös-torony építésének legelső, bontott kőanyagot is felhasználó építési fázisában nem pontosan azt az épületet tervezték, ami végül is elkészült. Míg ugyanis a délnyugati homlokzaton az első emelet padlószintje magasságában egy közel vízszintes vonalban ér véget a „kváderkockás” falazat, a délkeleti oldalon e magasságban be nem fejezett lőrészor maradványait is felfedezhettük a falkutatás során (10. kép). Bár ezek ma – elég félrevezető módon – szinte pártázatként lettek bemutatva, lényegében arról lehetett szó, hogy eredetileg itt meg akarták ismételni az alsó, pinceszint többágú lőréses folyosóját. Hogy ez pontosan milyen lett volna, arra nem volt módunk adatokat nyerni – ez csak a falazatba való nagy kiterjedésű belebontással lett volna lehetséges –, azt azonban tudjuk, hogy ugyanekkor a délkeleti toronyfalban egy belső feljárófolyosó kialakítását is megkezdték. Használatára azonban már nem került sor, mivel időközben a koncepció megváltozott, addig valószínűleg nem tervezett osztófalak, boltozatok, továbbá kényelmes belső lépcső készültek és a védőfolyosó egy fél szinttel magasabban került megépítésre.²⁶ Hogy mindennek mi lehetett az oka, ma már felderíthetetlen, mint ahogy azt sem fogjuk sohasem tudni, hogy szünetelt-e egyáltalában néhány hétig-hónapig maga az építkezés – annyi bizonyos csupán, hogy a második építési fázisban már nem használtak (vagy alig használtak) bontott kőanyagot, s az ekkor elkészült I. emelet díszes késő reneszánsz ablakkereteit már a közeli kőbányákban fejtett kőhasábokból faragták.

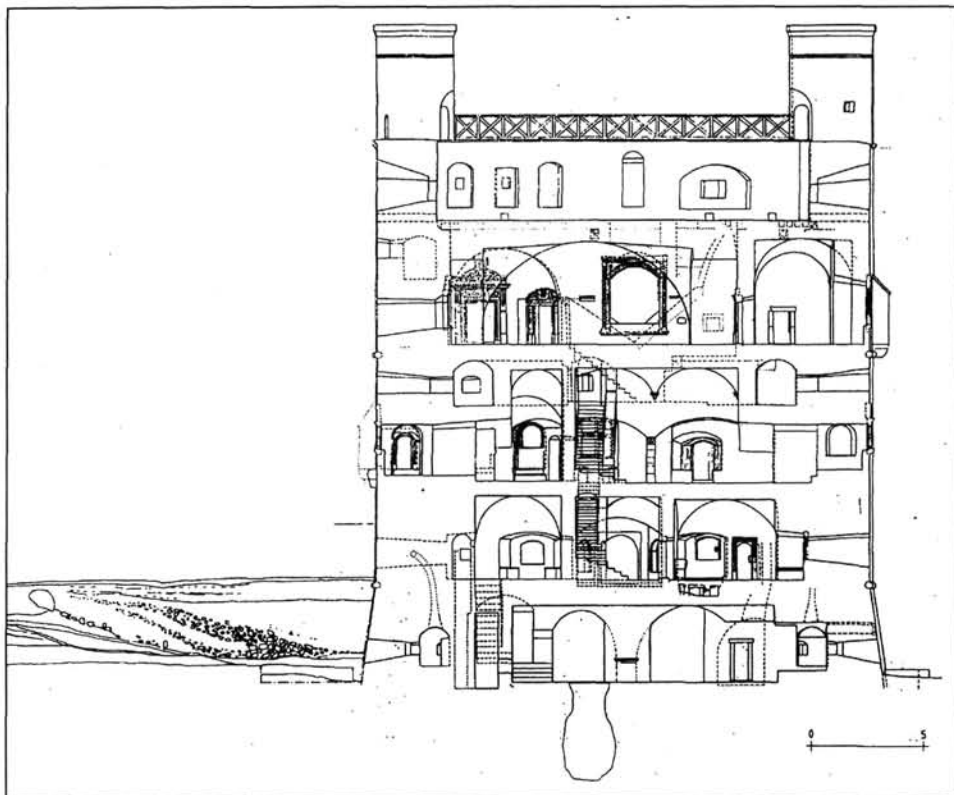
²⁶ Részletesebben I. a 11. jegyzetben i. m.

5. kép. A Vörös-torony feltárt II/A szintje védőfolyosójának alaprajza (jelkulcs: 1. a 2. képnél)

Mint arról már szó esett, az első építési periódus utóbb említett második fázisából a torony mai legfelső, II. emeletén is maradtak ránk falak (4. kép). E szint nagy részét eredetileg egy hatalmas, minden bizonnyal síkmennyezetes nagyterem foglalta el, délnyugat, északnyugat és részben északkelet felé az alsó szintekhez hasonlóan több méter vastag fallal. Meglepő módon azonban e jellegzetes „öreg palotához” délkelet felől egy jóval vékonyabb falak alkotta, boltozott téregyüttes kapcsolódott, amely egy középső, kandellos pitvarból, egy onnan észak felé nyíló kisebb, árnyékszékkel ellátott szobából és egy dél felé elhelyezkedő nagyobb „palotából” állt. Az építető és építőmestere bizonyára az ezen az oldalon korábban még a mainál is nagyobb kanyarulatot leíró Bodrog nyújtotta természetes védelemben bízott, amikor hadászati szempontból ennyire „meggyengítette” a tornyot. Ennek bizonyára az lehetett az oka, hogy e terek alkothatták a torony úrának reprezentatív lakóhelyét – e kérdés behatóbb elemzésére azonban itt nem vállalkozhatunk.²⁷ Az épületrégészeti megállapításokat sorra véve inkább azt kell hangsúlyoznunk, hogy érdekes módon épp a nagyterem és a hármaskörös lakóegység közös fala maradt meg leginkább eredeti állapotában. Ebből adódik, hogy a legkorábbi falazat épp ennek déli folytatásában emelkedik a legmagasabbra a torony délnyugati homlokzatán (9. kép), s így őrizhette meg az épület legnagyobb ablaknyílásának keretfészket – maga a keret a torony délkeleti sarkának leomlásakor zuhant a mélybe, hogy azután az említett ásatások során kerüljön ismét napvilágra.

²⁷ uo.

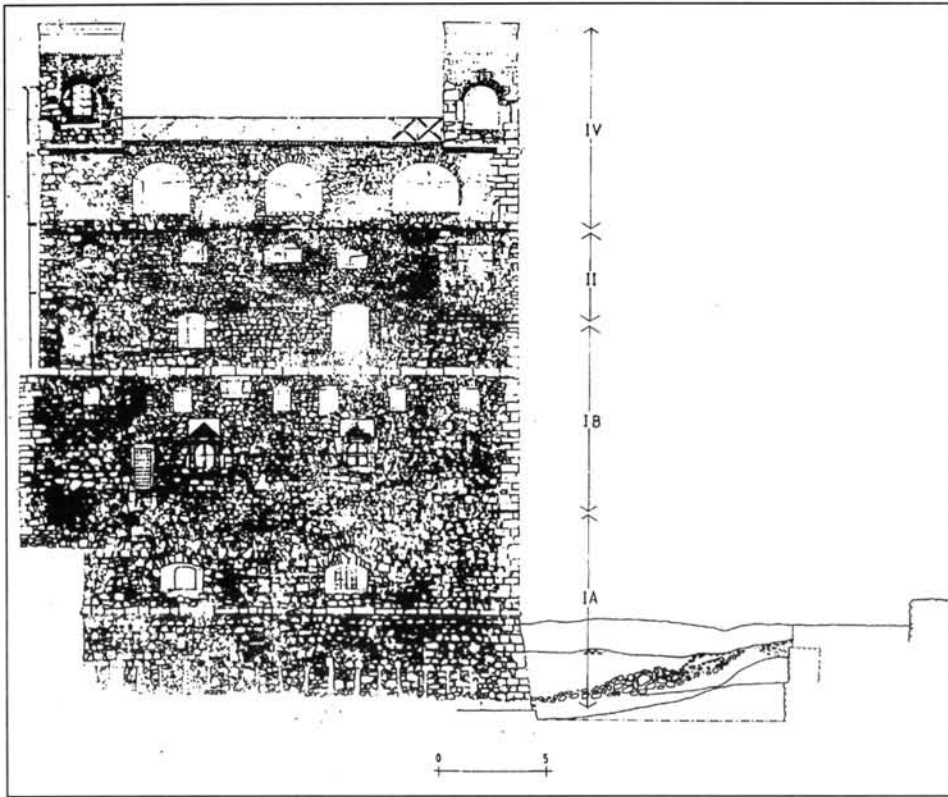
6. kép. A Vörös-torony Ny–K-i keresztmetszete az Olasz-bástya rétegsorával

Ez azonban csak az utolsó, bár talán a legdurvább változás volt, amely a torony II. emeletét érintette. Azt megelőzően, 1639-ben egy löporrobbanás már kidöntötte a keleti téregyüttes külső falait – erről, valamint újjáépítéséről, a délkeleti „bokályos ház” török falicsempéiről s végül a torony mai képét meghatározó fiatornyos ágyúterasz emeléséről azonban már a Rákóczi-birtoklás korának írott forrásai is tudósítanak bennünket.²⁸ De ahogy a Vörös-torony építéséről nem rendelkezünk egyetlen oklevéllel vagy más levéltári forrással, ugyanúgy nem tudunk annak a nagy átalakításnak még a tényéről sem, amelyet ugyancsak régészeti módszerek alkalmazásával sikerült felfedeznünk. A toronnyal foglalkozó kutatóknak ugyan már korábban is feltűnt a délnyugati, befalazott ablaksor illetve néhány kisebb lőrés az északnyugati és az északkeleti oldalon. Détszhy Mihály ezeket úgy értékelte, mint egy újabb, közelebről azonban nem részletezett, később megszüntetett emelet emlékeit.²⁹

Különös szerencsénkre azonban a falazat kötőanyagának, sőt falazóköveinek ritka markáns váltása – egy szinte hófehér habarcs és fekete riolitdarabok alkalmazása – azonnal felhívta a figyelmünket arra, hogy itt egy új építési periódusról van szó. Kiderült, hogy ennek során a nagyterem mindhárom vastag falát a padlótól mért mintegy 2 m-es magasságig körben visszabontották, sőt néhány szakaszon még alacsonyabban maradt

28 L. mindezeket legutóbb Détszhy 13. jegyzetben említett, 1996-ban kiadott munkájában.

29 L. a 10. jegyzetben i. m. 24., valamint a 23. oldalon található rajzi rekonstrukció.

7. kép. A Vörös-torony ÉNy-i homlokzata az építési periódusokkal és az Olasz-bástya rétegsorával, (IIA–B: 1534. II: 1600 körül, IV: 1656)

meg az eredeti fal. Északnyugaton két hatalmas ágyúlőrést alakítottak ki benne (7. kép), délnyugaton ugyanakkor egy hatalmas ablakfülke váltotta fel az itt volt két kökeretes ablakot, keretelemeiket – kiegészítve egy, valamelyik palotaszárnyból származó, megcsontított kettős ívszakasszal – új elrendezésben használták fel (9. kép). Még jelentősebb volt azonban az, hogy a visszabontott falkoronán körben – tehát U alaprajzon – egy, nyilvánvalóan az alsó szintek belső védőfolyosóit utánozó boltozott folyosót alakítottak ki (5. kép), amelynek feljárója a nagyterem délkeleti sarkából illetve az északkeleti kis szobából nyílhatott. Hogy itt mindenképpen egy, a torony védhetőségét fokozó átalakításról volt szó – miközben a sík mennyezetes nagyterem továbbra is használható volt – azt a folyosó északkelet illetve nyugat felé irányuló, kisebb kaliberű tűzfegyverek számára szolgáló lőrésai egyértelműen jelzik. Meglepő ugyanakkor, hogy nyugat–délnyugat felé már nem szabályos lőrések néznek – az itt szélesebb belső folyosó külső falának nyílásaiba egyértelműen másodlagosan – megcsontítva, szabálytalanul – beépítve olyan reneszánsz ablakkereteket láthatunk, amelyek párjai vitathatatlanul a torony építésével egykorúak (9. kép).³⁰ Ma már aligha deríthető fel, mi volt az oka annak, hogy délnyugat felé

³⁰ Ránk ugyan csak egyetlen ilyen, keresztosztós, díszes frízzel ellátott ablak maradt meg in situ az I. emeleten – ez a belső lépcső megvilágítását szolgálta, elég szerencsétlenül beszorítva a bejárati kapuzat fölé –, az összes többi változtatta helyét, de értékelésük nem képezheti vita tárgyát.

másodlagosan felhasznált keretekkel takarták el a folyosó lőréseit – bizonyos esztétikai megfontolásokat is sejthetünk emögött, hisz alattuk képezték ki ugyanakkor az említett ablakcsoportot –, az azonban nagyon fontos számunkra, hogy ennek alapján megállapíthatjuk, legalább három, de esetleg négy ablak eredeti helyét kell megkeresnünk. Ha azonban a II. emelet alaprajzát nézzük, kiderül, hogy a nagyterem két déli ablakának megvan az eredeti keretezése, a nyugati oldalon – a lőrések helyén – azonban csak két további ablak képzelhető el. Bár az északi oldal korai formája nem volt mindenben megnyugtatóan tisztázható, az szinte biztosan kizárható, hogy itt ablak nyílt volna. Így logikusan juthatunk el ahhoz a következtetéshez, hogy a Vörös-torony legkorábbi formájában is közel olyan magas volt mint ma, azaz – ha más módon is, mint Détsy Mihály képzelte³¹ – rendelkezett még egy III. emelettel is (10. kép).

Ezt a teljes emeletet el kellett tehát bontani akkor, amikor az ismertetett s 1656-ban azután tömören elfalazott védőfolyosót a torony legkevesbé védett három oldalán megépítették. Hogy azonban erre mikor került sor, arról régészeti adatok nem tanúskodnak. Csak közvetett forrástörédek alapján gondolunk arra, hogy mindez az 1590-es években, Dobó Ferenc birtoklása idején történhetett.³² Falkutatásunk természetesen pontosan meghatározta azokat a változásokat, amelyek a Lorántffy-loggia építése kapcsán az 1640-es években érték a Vörös-tornyot (4. kép). A falazatok eltérése azt is igazolta, mit és hogyan kellett a II. emeleten megerősíteni, amikor az özvegy fejedelemszony 1656-ban a hatalmas ágyúterasz építése mellett döntött. Ezzel kapcsolatban az is kiderült, hogy a délkeleti sarok leomlása nem a Habsburg-ármánynak, hanem egy jó szándékú, de sajnos túlzottan kockázatos statikai megoldásnak „köszönhető”: Lorántffy Zsuzsanna ismeretlen építésze szeretne volna eredeti pompájában megőrizni a török falicsempékkel díszített sarokszobát, de nem számolt azzal, hogy a hatalmas sátorotető le is éghet s a lezuhanó gerendáknak már nem tudnak ellenállni a vékony keleti falak.³³

Ugyanakkor azt azonban már nem tudta kutatásunk megállapítani, honnan emeltette ki a fejedelemszony azokat a Perényi-címeres reneszánsz nyílászkereteket – köztük a legszebbet, a mai óratorony melletti díszes kapuzatot –, amelyekkel épp az előzőekben részletezett, katonai célú átalakítás nyomait kívánta eltakarni. Véleményünk szerint ezek mindenképpen a várudvar körüli palotaszárnyakból származnak, de erről többet ma aligha mondhatunk. Míg ugyanis a Vörös-torony építéstörténetét – mint ez az eddigiekből reményeink szerint ki is derült – viszonylag jól ismerjük, sokkal korlátozottabbak ismereteink a vár további épületrészeiről. Ez alapvetően abból adódik, hogy a toronnyal szemben a négy palotaszárnyat alaposan átalakították, sőt udvari folyosókkal bővítették a 19. század első felében (1. kép). Ugyanakkor a vár ezen részeinek felújítása során korábban nem is fektettek kifejezett hangsúlyt arra, hogy tudatosan megismerjék az egyes építési periódusokat.³⁴

Így máig sem teljesen tisztázott, van-e egyáltalában eredeti helyén reneszánsz faragvány a Perényi-szárnyak nevezett keleti palotaszárnyban, vagy csak a 19. században „gyűjtötték” ide a ma itt látható részleteket?³⁵ Nem tudjuk azt sem, hogyan viszonyulnak a falszövehez az évszám-címerdíszes erkély után Lorántffy-szárnyak nevezett déli palotaszárny reneszánsz ajtókeretei és fiókos dongaboltozatai. Ma mindenesetre úgy véljük, épp ez utóbbi lehetett a legkorábbi palotaszárny, amely a Vörös-torony megépíté-

31 L. 10. jegyzetben i. m. 23. oldal rajza

32 L. a 11. jegyzetben i. m. 190.

33 Uo. 191.

34 L. a 18. és 19. jegyzetben i. m., a 19. századi építkezések jellemzésével.

35 L. a 19. jegyzetben i. m. 266–272.

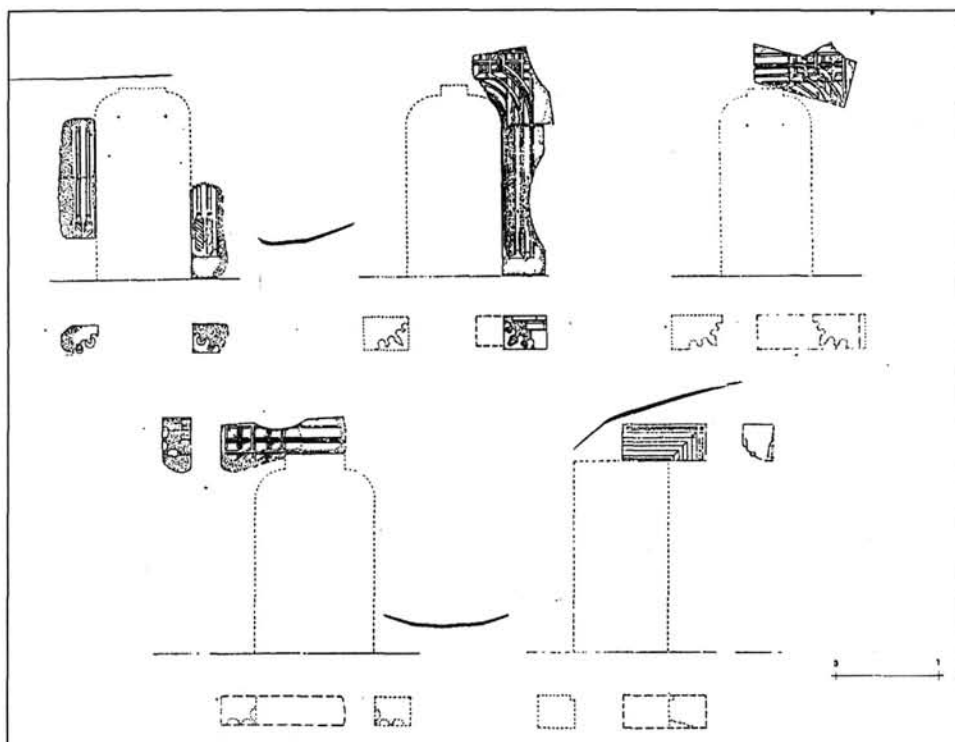
sét követte. Erre érvként azonban ma még csupán szabályos alaprajzi elrendezése hozható fel, továbbá az a megfigyelés, amelyet az ásatások leírásánál már említett konyha falkutatása során tehetünk. Ott ugyanis megfigyelhettük, hogy a boltozat későbbi a Lorántffy-szárny nyugati végfalánál, sőt annak északnyugati sarkát kissé le is „nyesték” a konyha megépítésekor. Épp a konyha régészeti vizsgálatával kezdődött meg a palotaszárnyak, elsőként a nyugati szárny beható régészeti vizsgálata, eddig sor került annak emelete, sőt az északi szárny egykori udvari homlokzata feltárására is. Mivel a kutatás alapvetően a vár építészeti felújításának üteméhez igazodik, az eddigi eredmények még közel sem véglegesek. Az azonban igen valószínű, hogy a két utóbb említett lakószárny ugyanabban az időben épült hozzá az addig csak védelmi szerepet betöltő, s magjában a Vörös-toronyéhoz hasonló védőfolyosót rejtő bástyás falhoz, amely a „belső várat” a fallal körülvett várostól elválasztotta. Hogy azonban ez pontosan mikor történt, még nem tudjuk, s bár feltártuk a legkorábbi ablakok és födémek rendszerét is, még további kutatások szükségesek ahhoz, hogy a térelrendezés minden elemét megrajzolhassuk. Az utóbbi megállapítás vonatkozik természetesen a keleti szárnyra is, míg a jelenleg vendégszobáknak helyt adó déli szárnyat már bizonyára csak utódaink fogják minden részletében megismerni.

Áttekintésünk végére érve, kíséreljük meg röviden összefoglalni az eddigi régészeti kutatások eredményeit. Talán a legfontosabb ezek közül a Vörös-torony építési ideje. Mire láttuk, munkánk erre vonatkozóan mindenekelőtt annyiban eredményezett egzakta adatot, hogy kiderült, a torony építésénél máshonnan származó késő gótikus és kora reneszánsz épületfaragványokat építőanyagként használtak fel, illetve, hogy az alsó szintek ablak- és ajtókeretei a torony építésével egyidősek. Mivel az utóbbiakon egyetlen felirat vagy címer sem található s a számos kőfaragójegy korhatározásra aligha alkalmas – Divald Kornél ugyan látni vélte az északi kapuzaton a Perényi-címereket³⁶ –, az épület datálása részben a kőfaragványok datálásának függvénye. Az mindenesetre kizárható, hogy egy hosszan elnyúló – még a Pálócziak idején elkezdett és Perényi Péter alatt befejezett – építkezésről lenne szó, az eredeti helyükön ránk maradt faragványok ennél sokkal egységesebbek, azonos kőfaragókörről tanúskodnak, sőt az első és második építési fázisban a falakba beépített darabok is szoros stílárius kapcsolatban állnak egymással. S bár az eddigi művészettörténeti elemzések inkább jóval a Perényi Péter-féle építkezések kezdeteként ismert 1534 utánra, mint egy azt megelőző időre helyezték a torony faragványait, azok *elvéleg* még lehetnének akár *valamivel* 1526 előttiék is, hisz kapcsolatuk a Jagelló-kori magyar reneszánszsal aligha tagadható. *Sokkal* korábbi voltukat ugyanakkor az építőanyagként másodlagosan felhasznált köelemek zárják ki.

Ez utóbbi fejtegetés azonban csupán módszertani szempontból bír jelentőséggel. A torony ugyanis – mint említettük – egy koncepció részeként, *együtt épült a hozzá csatlakozó vár(os)fallal*. Erről viszont tudjuk, hogy építését 1534-ben kezdte meg Perényi Péter s befejezésének 1541-es évszámát a ma is álló Vízi-kapu ma már lepusztult építési felirata őrizte meg. Ezt a tényt még akkor sem vonhatjuk kétségbe, ha mai szemmel értelmetlennek tűnik az alsó folyosó lőrésora, hisz épp ezek a védelmi berendezések igazolják azt, hogy Perényi Péter egy hatalmas, saját korában példa nélkül álló *bástyás erődépítés* részeként emeltette itt új rezidenciáját, mely utóbbira ugyancsak nem ismerünk hazai példát. Feltételezzük, nem is magyarországi példaképeket kívánt utánozni, hanem az általa személyesen is jól ismert Lengyel Királyság hasonló „toronypalotáit”, köztük leginkább talán a Zsigmond király által 1512–19 között Piotrkowie-ban emelt ha-

36 L. a 3. jegyzetben i. m.

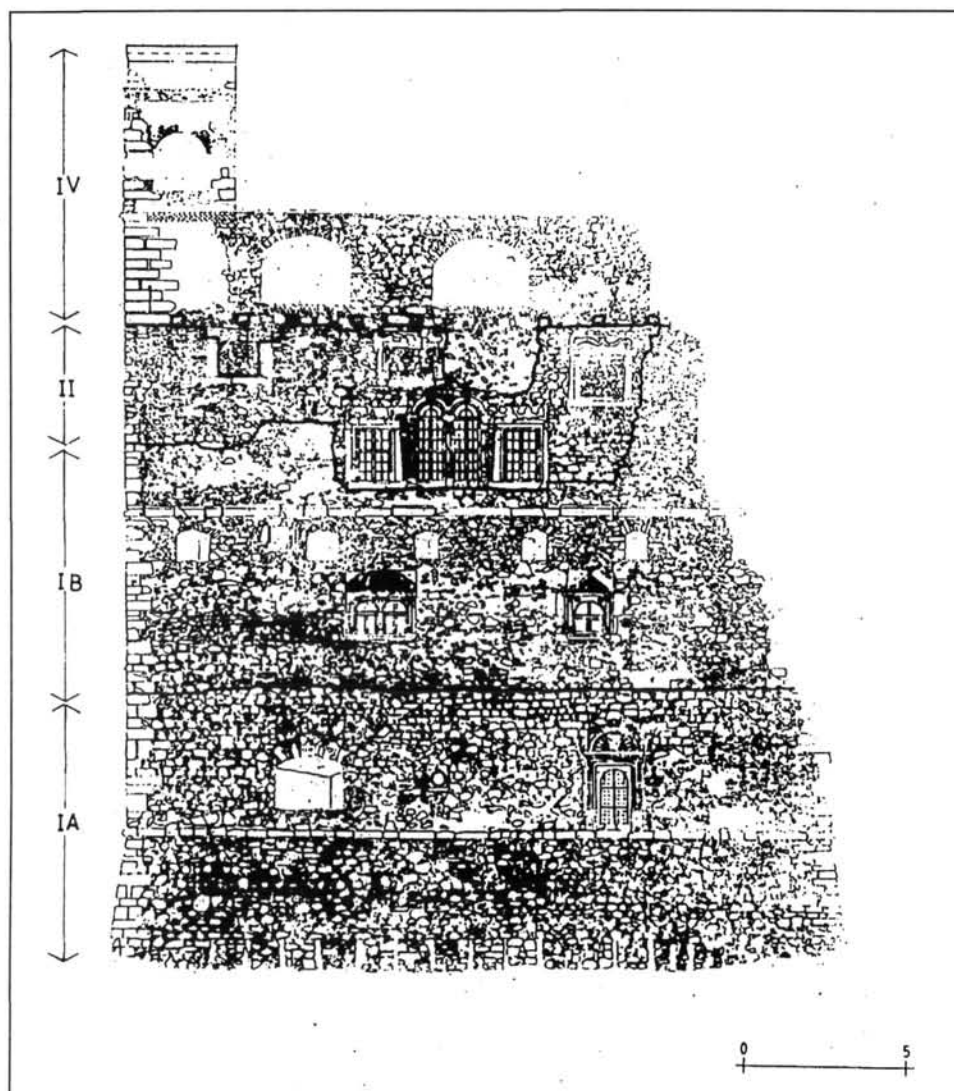

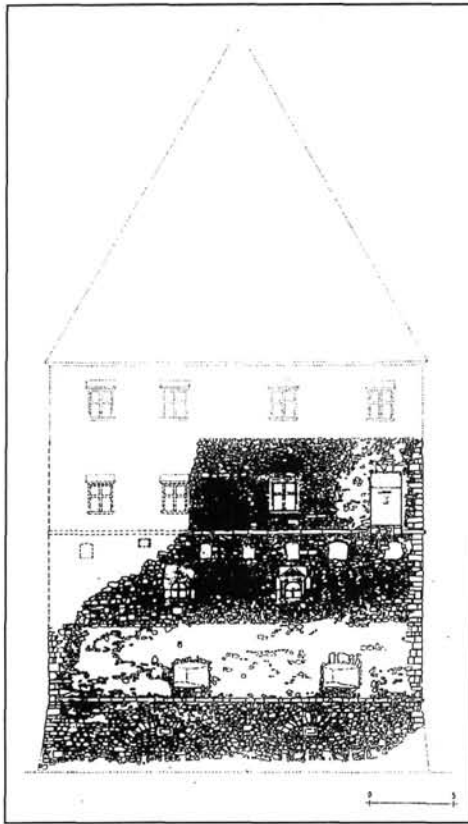
8. kép. Késő gótikus és kora reneszánsz nyíláskeret-rekonstrukciók a Vörös-torony alsó szintjeinek falában építőanyagként felhasznált kőfaragványokból

sonló tornyot (11. kép).³⁷ Ez utóbbi torony éppúgy nem volt rideg és kényelmetlen, mint Perényi pataki lakótornya, mindkettőben megtaláljuk az adott kor legdivatosabb művészeti irányzatának emlékeit, s egyik esetben sem tagadható a reprezentatív megjelenésre és a kényelmes lakásigény kielégítésére való törekvés. Megkésett, elavult és anakronisztikus? Bizonyos szempontból és Európa nyugati feléből nézve kétségtelen, úgy, ahogy ilyen volt már a Patakkal korábban kapcsolatba hozott szerednyei torony (12. kép), a Pálócziak épülete és a Vezsenyiek nagyvázsonyi lakótornya a 15. század közepéről, vagy a 16. század elején emelt dunaföldvári torony is, hogy csak hazai példákat hozzunk fel és eltekintsünk további lengyel párhuzamoktól. Ugyanakkor emellett egyúttal igen korszerű is volt a Vörös-torony, hisz benne tisztelhetjük egyik legkorábbi ágyútoronyunkat – ilyen löréses belső folyosórendszer szinte sehol sem épült a korabeli Magyarországon. Egy reprezentatív lakótorny – „toronypalota” – és egy modern ágyútorony szimbiózisa, egy egyedülálló építészeti alkotás, amely ugyanúgy társtalán, mint építetője volt, aki a magyarországi történelem egy egyedülállóan nehéz időszakában kereste a hasznos – saját maga és hazája számára hasznos – cselekvés lehetőségét. *Emiatt* kell, hogy értékes legyen számunkra a Vörös-torony, s ezért nem állítható, hogy jobb *lenne*, ha 1270 vagy 1470 körül épült volna.

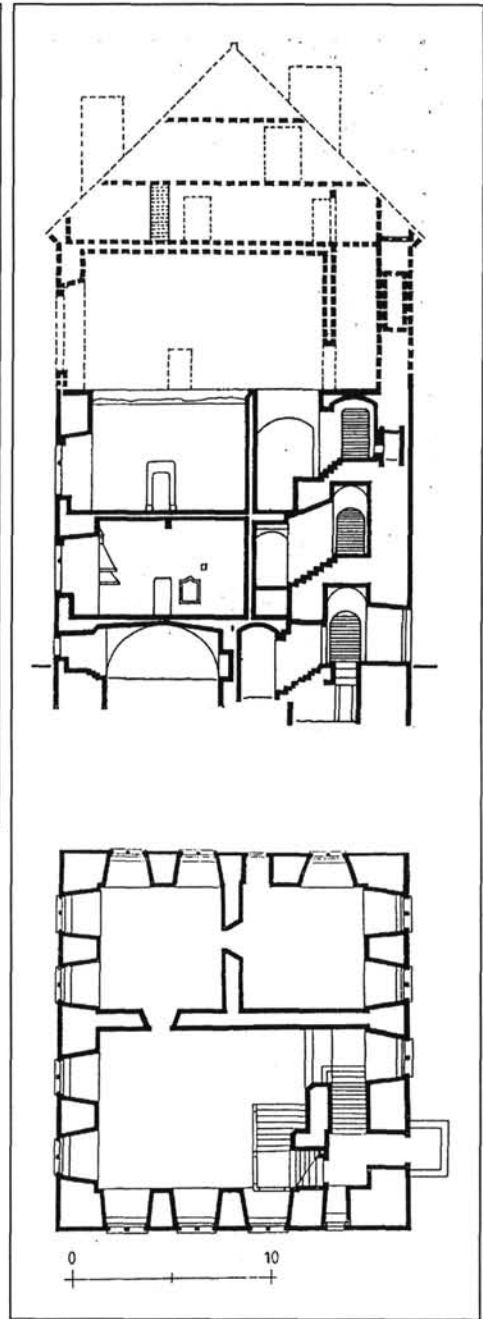
37 Teresa Jakimówicz: Dwór murowany w Polsce w wieku XVI. Warszawa–Poznan 1979. 79–91.

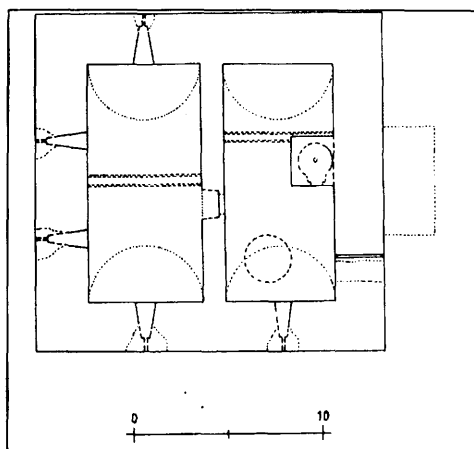
9. kép. A Vörös-torony DNy-i homlokzata az építési periódusokkal
(jelkulcs: l. a 7. képnél)

10. kép. A Vörös-torony DK-i homlokzata a feltételezhető legkorábbi állapot rekonstrukciójával

11. kép. Zsigmond lengyel király lakótornya Piotrkowie-ben (Jakimóvicz után)

Mint láthattuk, a régészeti módszer céltudatos és szakszerű alkalmazása nem csupán a sárospataki vár magját és ma is legfeltűnőbb – vakolatlan falaival a 19. század romkultusza emlékét őrző – részét illetően járhat eredménnyel. A további tanulmányok összefoglalása azonban – a folyamatban lévő kutatások lezárulása után – már egy következő tanulmány feladata kell, hogy legyen.

12. kép. A szerednyei castellum központi toronyépítménye

DIE BEDEUTUNG DER ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGEN FÜR DIE AUFHELLUNG DER BAUGESCHICHTE DER BURG VON SÁROSPATAK

Die Burganlage von Sárospatak und besonders der als „Roter Turm“ genannte mächtige Wohnturm in ihrer Südostecke (Abb. 1.) gehört zu den am meisten umstrittenen Wehrbauten Ungarns. Der Turm wurde zuerst in das 13. Jh. datiert, wobei schon früh auch die Meinung geäußert wurde, daß es erst im 16. Jh. erbaut war. Nach der 1966 veröffentlichte Arbeit von Mihály Détsy war die frühe Datierung schon nicht mehr haltbar, die meisten Forscher rechneten dann mit einer Bauzeit um 1500. Erst die zwischen 1985 und 1993 durchgeführte Bauforschung des Turmes ermöglichte dann eine zuverlässige Feststellung der Bauzeit, aber die ersten Publikationen der neuesten Ergebnisse blieben nur für einen engen Kreis bekannt und die Hypothese des „spätgotischen Wohnturmes“ verschwand immer noch nicht aus der Literatur.

Das Ziel der vorliegenden Arbeit ist dementsprechend die kurze Zusammenfassung aller bisherigen wichtigen *archäologischen* Angaben. Das ist der Meinung der Autoren nach ein gutes Beispiel dafür, wie wichtig die während *der Ausgrabung und der Bauforschung* gewonnenen Feststellungen für die Lösung von historischen Probleme sein können, wenn nur unausreichende Schriftquellen vorhanden sind.

In der Burg von Sárospatak wurde 1958 mit der systematischen archäologischen Forschung begonnen, die zuerst die Ausgrabung der Umgebung des Roten Turmes bedeutete. Dabei wurde nicht nur ein mächtiges Verteidigungswerk für Feuerwaffen um den Turm herum freigelegt, es wurde auch klar, daß der große Turm zuerst in einer Mulde stand, wobei seine unterste Schießschartenreihe (Abb. 2.) praktisch nie zu gebrauchen war. In den frühesten Kulturschichten (Abb. 6–7.) lagen Münzen und Keramik aus dem späten 15. und aus dem frühen 16. Jh – eine präzisere Datierung des Fundmaterials war nicht möglich. Auch die späteren Grabungen im Burghof und im trockenen Graben vor den Palastflügeln ergaben keine frühere Funden und Befunden, die

hiesigen Beobachtungen – ebenso, wie die der in den Erdgeschossräumen der Palastflügel durchgeführten Freilegungen – trugen aber dem Kennenlernen der Baugeschichte wesentlich bei. Es ist noch eine besonders wichtige Feststellung der Ausgrabungen zu danken. Durch die Freilegung der untersten Mauerteile wurde nämlich klar, daß der Turm und die Burg (bzw. Stadt)mauern zusammengebaut und dementsprechend gleichzeitig sind. Auch die verschiedene Schießscharten des Wohnturmes akzeptieren eindeutig die Linie der Burg(Stadt)mauern (Abb. 1–3.).

Die Bauforschung, d.h. die systematische Erforschung der aufgehenden Mauerteile brachte auch wichtige Ergebnisse. Es wurde klar, daß die untersten drei Geschosse mit allen schönen Spätrenaissance-Fenstern, -Türen und -Gewölben aus einer Bauperiode stammen und fast unverändert auf uns blieben (Abb. 6–7.). In der ersten Bauphase verwendete man als Baumaterial eine große Menge spätgotische und Frührenaissance-Spolien (Abb. 8.), die aus einem (oder aus mehreren) wichtigen Bau der Umgebung stammen können, die vor dem Bau des Turmes abgetragen wurden. Auch die komplizierte Baugeschichte der oberen Stockwerke (Abb. 4., 9.) mit ihren Renaissance-Details wurde überzeugend geklärt. Hier war – neben der Rekonstruktion eines mit türkischen Wandfliesen bedeckten Raumes aus dem 17. Jh – die Entdeckung eines später vollkommen vermauerten inneren Wehrganges im 2. Obergeschoß (Abb. 5.) besonders wichtig, bei dessen Bau wahrscheinlich ein ganzes Geschoß aus der ersten Bauperiode abgetragen wurde. Auch die noch nicht abgeschlossene Erforschung der im 19. Jh stark umgebauten Palastflügel um den Burghof herum brachte neue Erkenntnisse mit sich, die aber erst später veröffentlicht werden.

Aufgrund der bisherigen archäologischen Forschungen wurde eindeutig klar, daß der Rote Turm – zusammen mit den äußeren Burg(Stadt)mauern, sowie mit der inneren, ebenso bastionierten Burgmauern (Abb. 1.) – ab 1534 von dem Magnaten Péter Perényi (wahrscheinlich nach polnischen Vorbildern – Abb. 11.) als seine neue Residenz erbaut wurde. Der Turm wurde vielleicht schon 1537, die Stadtbefestigung erst 1541 vollkommen fertiggebaut. Es ist zu betonen, daß der Rote Turm nie frei, d.h. alleine stand. Es diente auch nur für eine kurze Zeit als einzige Wohnstätte seines Herren, da es mit dem Bau der Palastflügel um den Hof herum schon um 1540 angefangen wurde (Abb. 1.) und die Bauarbeiten dort fast kontinuierlich bis zum 19. Jh. weitergeführt wurden. Der erste gründliche Umbau des oberen Teiles des Wohnturmes ist in die Zeit um 1600 zu setzen, als Ferenc Dobó der Burgherr war. Da folgten die kleineren Änderungen der Rákóczy–Lorántffy–Zeit, d.h. der Mitte des 17. Jhs., die 1656 mit dem Bau des mächtigen Kanonenplatforms abgeschlossen wurden. Um 1700 begann dann der Verfall des Roten Turmes, der im Englischen Garten der Bretzenheim-Familie aus dem frühen 19. Jh nur die Rolle einer Ruine spielte.

Katalin Dankó–István Feld–György Székér

MEGJEGYZÉSEK A PATAKI VÁRAK DOLGÁBAN

DÉTSHY MIHÁLY

A Herman Ottó Múzeum XXXV–XXXVI. Évkönyvében Dr. Janó Ákos a sárospataki Rákóczi Múzeum nyugalmazott igazgatója *Újabb szempontok a sárospataki vár építéstörténetének kezdeteihez* címmel – méltatva a Patakról vallott régebbi téves nézeteiket és hiedelmeket cáfoló tanulmányaimat – bírálta újabb megállapításaimat.¹ Főképpen két kérdésben vitatta írásaimat,² és ismertette saját gondolatait. Egyrészt vitatta az 1445. évi pataki békeokmányban említett, az egyik ottani kolostorból kialakított legkorábbi erősség, „fortalitium” általam írt azonosítását a ferences monostorral, és az erősséget a domonkos kolostorral igyekezett azonosítani. Másrészt a Vöröstorony építésének idejét illető – korábbi feltevéseimet elvető –, újabb datálásomat utasította el, és a torony 15. század végi építése mellett tört lándzsát.

Bírálatait és feltevéseit az 1988-ban tragikusan elhunyt kiváló történész, egykori pataki diák, *Szűcs Jenő* 1987 őszén a pataki vár előadótermében tartott, Janó Ákos által magnetofonszalagra felvett, a cikkben kivonatossan és átfogalmazva ismertetett előadására hivatkozva írta meg saját elképzeléseivel és következtetéseivel együtt. Ahogyan Szűcs Jenőről írta: „Tőle vártuk, hogy munkájával Détszy kutatásait továbbviszi, annak eredményeit hitelesíti, vagy más szempontból kiegészíti. Éveket töltött a forrásanyag megismerésével, az adatok újraértékelésével, új értelmezésével”.

Feltehetően szerencsésebb, egyben hitelesebb is lett volna, ha Janó Ákos kivonatossan ismertetés helyett a magnetofonszalagon megőrzött előadást publikálja, mert ahogyan írja, „látva Détszy Mihálynak a vár építéstörténetét illető állásfoglalását, és Szűcs Jenőnek az előadásban elhangzott, ettől eltérő következtetéseit, a véleménykülönbségek esetleges kiegyenlítése érdekében Szűcs Jenőt kértem fel a Détszy-kézirat (Sárospatak vára és urai 1526–1616, akkor még más címmel) lektorálására. Ő lektori jelentésében nem érintette a kettőjük közötti véleménykülönbséget, nagyra értékelve Détszy kutatásainak jelentőségét, csak formai észrevételekre hívta fel a szerző figyelmét, s engem is arra intett, hogy mint szerkesztő hagyjam a dolgozatban a szerző véleményének szabad kifejtését”.

Köszönettel tartozom Janó Ákosnak felkéréséért és megbízásáért, hogy megírjam a pataki vár történetének első szakaszát, de Szűcs Jenő emlékének is, aki lektorként javasolta, hogy ne „népszerű jelleggel”, hanem tudományos igényű, jegyzetelt formában kerüljön kiadásra a könyv. Ugyanakkor cáfolnom kell Janó Ákos fent idézett állítását a Szűcs Jenő és közötttem felmerült véleménykülönbségekről. Ennek bizonyítására idézem Szűcs Jenő 1988. augusztus 11-i keltezésű lektori véleményének alábbi részletét: „...le kell szögezmem, hogy – helyenkénti egyenetlensége ellenére – a munkát szakmai szempontból elsőrendűen kitűnőnek tartom, mely meglepően sok új adatot, eredményt és

1 HOMÉvk. XXXV–XXXVI. Miskolc 1997. 35–58.

2 *Détszy Mihály*: Hol állt a középkori sárospataki vár? HOMÉvk. VI. Miskolc 1966. 177–197.; *Détszy Mihály*: Sárospatak. Corvina, Bp. 1968.; *Détszy Mihály*: Sárospatak vára és urai 1526–1616. Sárospatak, 1989.

plauzibilis következtetést tartalmaz, kezdve azon az inimmár határozottan formulázott állásponton, hogy (Détshy írásaiban eddig óvatosan megengedett lehetőséggel szemben, hogy a Vöröstorony esetleg középkor végi, legalábbis alapjaiban a Pálócziakhoz köthető) a torony és az erődítés egy időben készült, Perényi Péter vállalkozása, s ezt a körülményeket megvilágító több, eddig ismeretlen adattal támasztja alá. Minthogy történetesen az elmúlt év nagy részét a Patak középkori történetére való adatgyűjtéssel, a D1 és Df emberileg lehetséges feltárásával töltöttem, magam is perdöntő biztonsággal tudom már állítani, részint a Pálóczi-birtoklástörténet részleteinek tisztázásával, részint közvetlen adatokkal, hogy az 1480-as évek óta szereplő castrum Patak, Sárospatak a Hécén állt, így tehát eredményeink egybevágóak. De az elmúlt két év falkutatásai is perdöntően igazolják – Feld István szíves szóbeli közlései, valamint munkabeszámolója szerint –, hogy a Vöröstorony fala és a kőfaragványok egyszerre készültek. Détshy ezt az érv csoportot, noha nyilván ismeri, fel sem használja, valószínűleg azért, mert még nem került publikálásra...” Szücs Jenő ezután részletes, jobbára stiláris észrevételeket tett, amelyeket túlnyomó részben elfogadtam, és könyvemben érvényesítettem. Végül így fejezte be lektori véleményét: „A kéziratot akkor is javasolnám – bizonyos stiláris átfésülés után – kiadásra, ha a jelen formájában maradna. A jegyzetelten átdolgozott variánst azonban a legmelegebben és a legmagasabb fokú lelkesedéssel javaslom kiadásra”.

Janó Ákos is megemlíti, hogy könyvem „eredményeit és végkövetkeztetéseit”, ti. hogy a Vöröstorony Perényi Péter parancsára 1534–1537 között épült, a torony helyreállítását segítő kutatók (ti. Feld István régész és munkatársai) elfogadták, de annak pontatlanságait is továbbvitték”.³ De hogy mik voltak ezek a pontatlanságok, azt nem részletezi.

Janó Ákos vitatja korábbi tanulmányomban olvasható megállapításomat, hogy az 1445. évi pataki békeegyezményben említett „az ottani kolostorból csinált és készített erősség” a város északi végén állott ferences monostorral azonosítható.⁴ Mint írja: „Itt azonban el kell térnünk Détshy feltételezésétől, sőt biztosan kell állítanunk, hogy ez nem így van. Miért nem valószínű, sőt kizárt, hogy erről a ferences kolostorról van szó? Először is az a kolostor ebben az időben működő kolostor volt... Egy működő kolostort ebben az időben már nem alakítottak át várrá, másrészt teljesen értelmetlen lenne, hogy ha már átalakították volna, akkor azt mégis átadják egy virulens szerzetesrendnek, hogy abból kolostor legyen”.⁵

Hogy vajon működött-e és milyen állapotban volt akkoriban a ferences kolostor, arról Carvajal pápai legátus három évvel később, 1448. június 25-én a Pálócziak kérésére a magyarországi őbszerváns ferencesek vikáriusának írt levele tájékoztat, amelyben a kolostornak a mariánus ferencesektől való átvételére kérte fel.⁶ A levél szövege, amely tudtommal eddig kiadatlan, magyarra fordítva az ottani viszonyokról így szól: „A Patak nevezetű mezővárosban van egy bizonyos kolostor a boldogságos Szűz Mária tiszteletére, amelyet régtől fogva szép számban lakták Szent Ferenc rendjének testvérei, akik által ott az isteni szolgálat ünnepélyesen szokott elvégeztetni. Alapításának ideje óta megannyi szép klenódiával, kelyhekkal, keresztekkel és a mondott szertartásokhoz szükséges kegyzerekkel és egyéb javakkal ellátott és megajándékozott. Aminek idejében a hírneves magyar királyságnak megannyi mágnása és nemese abban maguknak sírhelyet

3 Janó Ákos (továbbiakban J. Á.) i. m. 56.

4 Détshy Mihály: Hol állt a középkori sárospataki vár? 182.

5 J. Á. i. m. 41.

6 Magyar Ferences Levéltár, Gyöngyösi zárda oklevéltára XLVI. Felsorolva címevel az oklevéltár címjegyzékében (Bp. 1936.)

választottak, és alamizsnájukkal a mondott monostor nagyszámú fráterét szokták eltartani. Az utóbbi időben azonban az ott lakó fráterek rendezetlen és feslett életvitele miatt a mágnások és nemesek, valamint más világi férfiak a fráterektől visszahúzódva semmilyen rokonszenvet nem tanúsítottak irányukban, és így az utóbbi néhány esztendőben az alamizsnák elfogyván, a nevezett monostor néptelenné, és az efféle fráterektől elhagyottá vált, és még a kánoni órákat sem tartják meg ottan. Elannyira, hogy gyakorta csupán egy, néha – bár ritkán – a mondott szerzet két frátere időzik benne, és azok is – ahogy a közhit tartja, többnyire a kolostoron és kerítésén kívül kószálnak. Amiért is a nemes Pálóczi urak alázattal könyörögtek nekünk, hogy a mondott monostornak, amely napról napra romladozik, épületeivel meg építményeivel romba dőléssel fenyeget, és amelynek klenódiukai nagyobb részét szétszórattak, alkalmas orvoslásáról gondoskodni méltóztassunk, nehogy frátereink, de még világiak ittlakásától is megfosztassék”.

A kolostornak a levélben leírt romladozása és elnéptelenedése hihetővé teszi, hogy azt néhány évvel korábban Perényi János – Pálóczi Simont támadva – elfoglalja és körítő falait megerősítse, vagy éppen a kolostor már korábban megindult lezülése bátorította elfoglalására és erősítésére.

Janó Ákos valószínűbbnek tartja, hogy Perényi János a város déli végén állott domonkosrendi kolostort erősítette, miután szerinte az már a 15. században kiürült. Ez a feltevés jogos, de semmivel sem bizonyított. A kolostor ugyan nem ürült ki a 15. században, sőt még 1526-ig bizonyítottan működött. Javait és adóját 1494–95-ben felsorolják. 1508-ban Estei Hippolit egri püspök helynöke 50 dénárt adományozott helyreállítására, miután az templomostul leégett. Majd 18 évvel később, 1526. július 25-én kegyura, Pálóczi Antal Mohácsra készülöben, végrendeletében 50 forintot hagyott az „alsó kolostor” Szent Domonkos templomára. Janó Ákos joggal következtetett a „felső kolostor” 15. századi elnevezésből az 1526-ban valóban előforduló „alsó kolostor” elnevezésre.⁷

Egyértelműen tehát nem dönthető el, melyik kolostort erősítette Perényi János, régészeti ásatás hiányában az sem, hogy hol állt a domonkosok kolostora. De legkevésebbé valószínű, hogy a belső vár közvetlen közelében, a 17. századi eredetű volt trinitárius kolostor helyén, ahol annak helyreállításakor végzett ásatás során nem bukkantak a domonkos kolostor nyomaira.⁸

Janó Ákos a kolostor kérdésével kapcsolatban még a következőket írja: „Nagyon valószínűtlen, hogy Pálóczi László a ferences kolostort alakította volna át, miközben ott volt egy kúriája”. Joggal kétli ezt, miközben kizárja, hogy a ferences kolostorról volna szó, hiszen nem Pálóczi, hanem Perényi János erősítette az egyik kolostort, Pálóczi pedig csak 21 évvel később erősítette királyi engedéllyel hécei kúriáját.⁹

Janó Ákos számára a Vöröstorony építésének ideje a legfontosabb kérdés. Mint írja: „Magát az erősítést, amit Perényi Péter 1534-ben elkezdett, elsősorban a külső vár kialakítására koncentrált. A Vöröstoronynak korábbinak kellett lenni, mivel a külső falak értelmetlenné teszik a lőrészeket, amelyek a Vöröstoronyban már megvoltak”.¹⁰ Az alsó szintnek a könyvemben közölt alaprajza világosan mutatja, hogy a toronynak a vá-

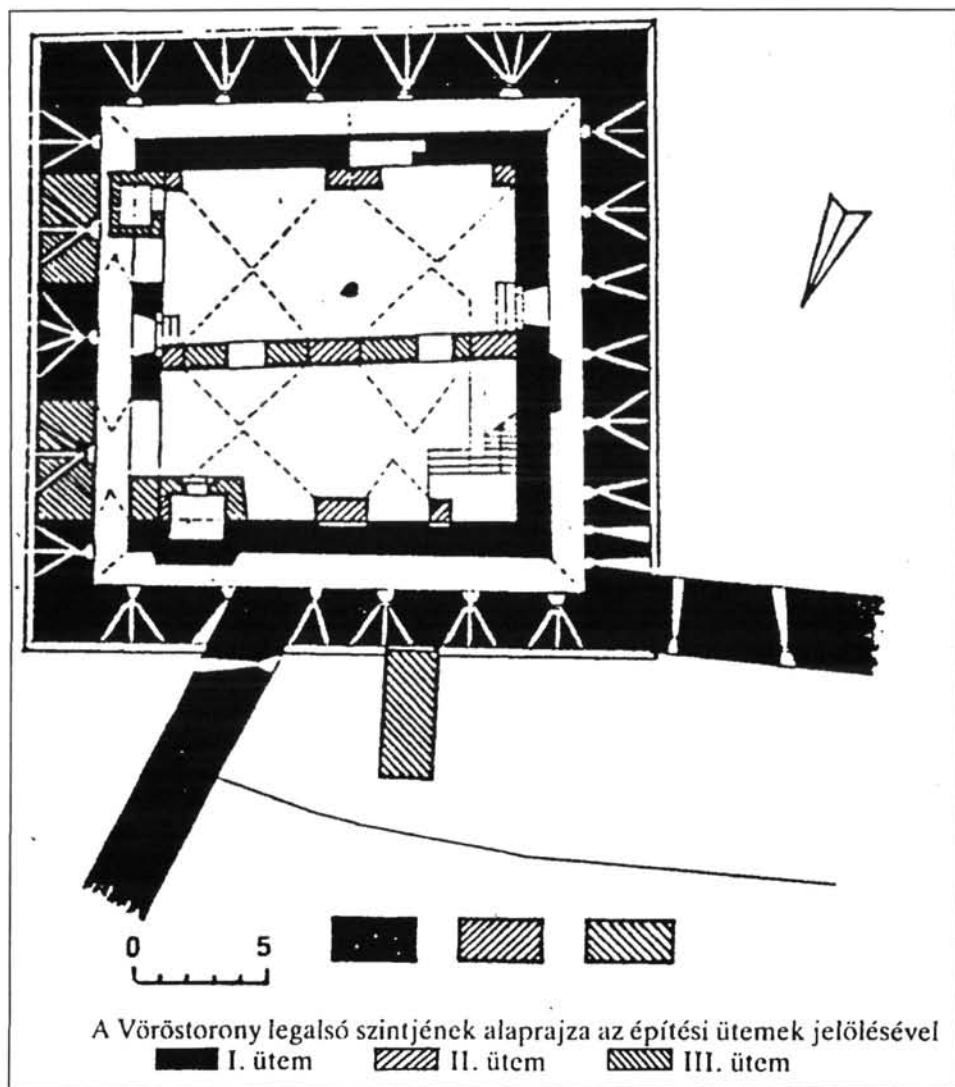
⁷ Szombathy János: *Historia Scholae... Sáropatakiensis*, (Sp. 1860.) a királyi jövedelmek 1494–95. évi jegyzéke; 1508. dec. 9. Estei Hippolit egri udvartartásának számadásai, Modena, levéltár, filmen a MOL filmtárban; „Dedi monachis ordinis Sancti Dominici residentibus in Sáropatak, quorum claustrum cum ecclesia combustum est amore dei denarios 50; Pálóczi Antal végrendelete, MOL DI. 82732: „Item ad reformacionem Ecclesiae claustris inferioris S. Dominici in Pathak legamus fl 50.”

⁸ J. Á. i. m. 44. Téves az a megállapítás, hogy „a dominikánus kolostorok mindenütt keletelt épületek voltak”.

⁹ J. Á. i. m. 42.

¹⁰ J. Á. i. m. 50.

rosfal csatlakozásai melletti lőrésai a többi két-három- és négyágútól eltérően – egyetlen kétágút kivéve – egyágúak, és irányuk a csatlakozó városfalak síkját követi. Az teljesen kizárt, hogy ezeket utólag alakították át a körülbelül 3,5 m vastag toronyfalban. Azt pedig, hogy a lőrésekben elhelyezett szakállas puskákkal a külső terepen közelítő ellenséget mennyire lehetett tűz alá venni, a megváltozott terepviszonyok mellett ma már nehéz megítélni.

Nem világos, hogy Janó Ákos milyen „kerítő falakat” emleget a lőrésekkel kapcsolatban. A torony déli oldalától induló, az „Olaszbástya” falai alatt áthúzódó és a külső

terepen folytatódó, csak alapjaiban megmaradt vékony kőfal egykori rendeltetését nem ismerjük, az a toronynál kétségtelenül korábbi.¹¹

Janó Ákos a torony alsó lőrésével kapcsolatban ezeket írja:¹² „Hogy a torony bejárata előtt tágas udvart képezhessenek, s az akkor már korszerűtlen és kényelmetlen lakótorony helyett a főúr számára a belső várban új lakóhelyet, palotát építhessenek, a toronyt körülvevő árok e szakaszát feltöltötték, így a lőrések föld alá kerültek. Mindez Perényi Péter időszakában történt”. Majd az „Olaszbástyáról”, azaz a torony körüli „párkányról” írja: „Egész belső terét szintén feltöltötték, a torony alsó lőrésora itt is a föld alá került”. Valójában a torony körüli ásítás és földkitermelés során a leletanyag kora alapján is bebizonyosodott, hogy a betöltésekre a 19. század első felében került csak sor.

Janó Ákos a torony 15. századi építését a legelső szinten látható, két egymástól eltérő profilú és méretű gótikus ajtókerettel is igyekszik bizonyítani. Kétségtelen azonban, hogy ezeket a torony építése során másodlagosan építették be. A középtér keleti oldalán látható díszesebb tagolású ajtókeret mását a Szt. Erzsébet utca 20. számú ház kapualjában láthatjuk eredeti helyén. A másik, egyszerű, élszedett keretű ajtó másait megtalálhatjuk a várban, és vélhetően 16. századiak. Hasonlóan a loggia hátfalában látható, 1506 évszámú, reneszánsz profilú ajtókeretet is másodlagosan építették be mai helyére a múlt századi ábrázolásokon látható, a torony és a városfal közötti szegletben állott kerek árnyékszékatorony ma már befalazott bejáratául.¹³

„A várnak és az egész városnak az 1528-i ostrom kapcsán történt lerombolásáról szóló adatok hitelesen igazolják, hogy olyan várról van szó, amit Perényi Péter átalakított, továbbépített, de semmiképpen nem ő volt az építtetője” – írja Janó Ákos.¹⁴ Csak-hogy az egész város 1528. évi lerombolásáról nem szólnak a források, csak a város felső, északi szélén, a Hécén állott vár ostromáról és pusztulásáról. Serédi Gáspár felsőmagyarországi kapitány 1528. június 24-én Mezőzomborból írta meg az egri püspöknek, hogy előző nap katonáival Zomborról, tehát dél felől Patakra érkezve, már a város közepén figyelmeztették, hogy a várat az ellenség körülzárta. Ezért kicsalta a mezőre, és megfutamította őket, majd ezután jutott el, nyilvánvalóan a város északi végén, a Hécén állott várba, amely röviddel ezután ostrom során pusztult el.¹⁵ Nincs tehát az a képzeletbeli vár, amit Perényi később átalakított és továbbépített.

„Érdekes és figyelemre méltó” – írja Janó Ákos, „hogy a vár meglétére utaló adatok mindig a város alsó részét birtokló ághoz kapcsolódnak. Ez is igazolja, hogy a vár említéskor nem a hécei udvarházra, hanem az alsó részen lévő erősségre kell gondolnunk. Lehetett-e ez a megerősített volt domonkos rendház, vagy valamilyen újabban létrejött, az akkori vár fogalmának inkább megfelelő, korszerűbb építmény meglétével kell számolnunk?”¹⁶ Nem derül ki, miért „az alsó részen lévő erősségre kell gondolnunk”, amilyenről nem szólnak az adatok és források, és nem arra, amire van egyértelmű, hiteles adat.

„Détshy számos fontos 15. század végi és 16. század eleji adatot használt fel a várral kapcsolatosan, de mind egyértelműen a hécei kúriára vonatkoztatta. Számára ez természetes”.¹⁷ Nos, miután Mátyás király 1465. évi oklevelében engedélyezte Pálóczi

11 J. Á. i. m. 50.

12 J. Á. i. m. 50.

13 J. Á. i. m. 46.

14 J. Á. i. m. 46.

15 *Détshy* i. m. (1988) 8. Serédi 1528. június 24-i levele.

16 J. Á. i. m. 45.

17 J. Á. i. m. 45.

Lászlónak, hogy pataki kúriáját – amelyet 1461. évi kiváltságlevelében a Héccén állónak nevezett –, vár módjára megerősítse, és más pataki várra vonatkozó forrás nem ismeretes – eltekintve az 1445-ben egyetlenegyszer említett „fortalitium”-tól –, bátran azonosíthatjuk a 15. század végi és 16. század elejei forrásokban említett Patak várát a hécei várkastéllyal. Ennek egykori helyét és alakját *J. Dankó Katalin* régész ásatása és publikációja tisztázta.¹⁸ Mint idéztük, 1988. évi lektori véleményében Szűcs Jenő is elismerte, hogy a „castrum Patak” a Héccén állt.

„A toronynak és a palotaszárnynak, amely a hármás árkád belső oldalának évszáma szerint 1541-ben (valójában 1540-ben) készült el, egyidejű építése ellen szól a két építmény célszerűsége és feltételezett rendeltetése is” – írja Janó Ákos.¹⁹ De vajon ki állította ezek egyidejű építését. Egyébként a hármás árkád nem az eredeti helyén és nem eredeti teljes alakjában látható a jelenlegi helyén, évszáma szerint sem épült egyidejűleg a toronnyal. Ezt az ún. Perényi-szárnyat, amelyet 1540 és 1542 között kezdtek építeni, már Perényi Gábor fejeztette be 1563-ban, amit az udvar felőli eredeti helyén látható ablaknak verses felirata tanúsít:

„Regia fundavit quae tecta Perenius heros,
Jam Gabriel decorat, parce Christe precor. 1563.”

(„Ezt a királyi lakot, mit a hős alapíta Perényi,
Gábor díszíti már, Krisztusom oltalmazd. 1563.”).

„Nyitva maradt még a kérdés, hogy az 1482-től gyakran előforduló Pálóczi László és utódai birtokát képező középkor végi vár okleveles adatai nem vonatkoztathatók-e az 1444-ben átalakított volt dominikánus kolostor helyén továbbfejlesztett erősségre... amit az emlékezet (egy 1580. évi tanúvallomás) alsó várként őrzött meg”²⁰ ... Janó Ákos továbbszövi a feltevéseket. Ez lenne az 1529-ben az eperjesi bírónak (és nem általa) írt levélben említett Bodrog-parti „pallacium”, ami nem jelent „erődített udvarházat vagy épenséggel várát”. Ez az erősség Janó Ákos szerint „a már fennálló Vöröstorony korábbi épülete lehetett”, lehetett szerinte a dominikánus kolostor is, „de semmiképpen nem lehetett a Détszy által feltételezett hécei udvarház”.²¹ Ezt nem is feltételeztem. Nyilvánvaló, hogy a Bodrog partján állott „pallacium” nem lehetett a magaslaton, a Bodrogtól távol álló hécei várkastély. Korábban valóban feltételeztem azt, hogy ez az általam akkor még korábbinak vélt Vöröstorony is lehetett.²² Érdekes adalékkal, ha talán nem is okvetlenül perdöntő bizonyítékul szolgálhat arra, hogy a Vöröstorony nem épült 1534 előtt, a Perényi Gábor halála utáni évben, 1568. április 21-én a királyi tulajdonná lett pataki uradalom udvarbírája, Soklyosy András által Kassára a Szepesi Kamarának küldött alábbi jelentése:²³ „Állva mi elénkben Daru Lukács pataki polgár az ű feleségével, Erzsébet asszonnyal egyetemben és az Csomó György gyermekivel, prókatorával egyetemben úgy mint fölpörös, tön ilyen feleletet: Hogy mikoron úgymond az Nagyságos Prini Pétör Patakot elfoglalta volna, szálla be az mi atyánk házában, ki Csomó Pálé volt volna, én pedig Erzsébet asszony és Csomó György (kinek árvái kegyelmetek előtt vannak) Csomó Pál gyermeki voltunk, és az házban laktunk. Az nagyságos Prini Pétör mikoron az mi házunkban beszállott volna, minket az házból kikülde. Nagy sokszor kenyörgöttünk ű

18 *J. Dankó Katalin*: A sárospataki castellum kutatása. *Castrum Bene* 2. 1990. 217–225. Bp. 1992.

19 *J. Á. i. m.* 51.

20 *J. Á. i. m.* 51.

21 *J. Á. i. m.* 52.

22 *Détszy Mihály*: Adalékok Perényi Péter sárospataki várépítkezésének és mestereinek kérdéséhez. *Ars Hungarica* 1987/2. 123.

23 MOL NRA 1067/28.

nagyságának, hogy az házat el ne idegenítené. mert mi vagyunk vérek benne, de mindenkor azt mondotta, hogy el nem veszi tőlünk. Mikor kedig Pest alá indula, akkor is könyörgöttünk. Akkor azt felelé ű nagysága, hogy ím meg jüvök, el nem veszem tőletek úgy mond, hanem jó választok leszen. Ez idő alatt adá Szabó Bálintnak az házat... Szabó Bálint meghala. és az ház kézről kézre kezde menni.” Utoljára Balzaráti Vitus János prédikátor és Perényi Gábor orvos vette meg, ill. kapta urától a házat, akitől a bíróság előtt Daru Lukács, mint Csomó Pál veje követelte azt vissza, mivel „Doctor uram idegen az házban”. Balzaráti erre többek között így felelt: „Harmincnégy esztendeje, hogy Patakot rakták, az időtül fogva ez ház mind az úr számára volt”. Miután a tárgyalás 1568-ban zajlott, a vár építését valóban 34 évvel korábban, 1534-ben kezdték.

A felperes előadásából nem derül ki, vajon szerinte mikor foglalta el Perényi Patakot, és „szállta be” Csomó Pál házába, kiküldve a benne lakókat. Feltételezhető, hogy nem egyik alárendeltje, jobbágya házában szállt volna meg, ha rangjához méltó és igényes szállás állt volna rendelkezésére, mint a Vöröstorony, ami eszerint sem állt még 1534-ben.

BEMERKUNGEN ZUR FRAGE DER BURGEN IN SÁROSPATAK

Die Streitschrift reagiert auf den Artikel von Ákos Janó im Jahrbuch XXXV–XXXVI: Neuere Gesichtspunkte zu den Anfängen der Baugeschichte der Burg zu Sárospatak. Janó bestritt die jüngsten Datierungen und Feststellungen von Détschy die Entstehungszeiten dreier Festungen bzw. Burgen zu Sárospatak betreffend. Janó identifiziert das 1445 ein einzigesmal erwähnte befestigte Kloster mit dem nach 1526 völlig verschwundenen Kloster der Dominikaner, gegenüber dem in seinen Grundmauern noch bestehenden der Franziskaner. Weitere Streitpunkte sind die Lokalisierung des 1528 zerstörten Burgschlosses, schließlich die Entstehungszeit des bis auf heute erhaltenen Wohnturms, des Roten Turms des gegenwärtigen Schlosses. Détschy beharrt auf seine urkundlich belegte Datierung 1534 gegenüber Janó's unbelegten früheren Zeitpunkt betreffende Behauptung.

Michael Détschy

A MONOKI RENESZÁNSZ KASTÉLY

FELD ISTVÁN

Borsod-Abaúj-Zemplén megye igen gazdag – többségükben műemléki védettséget élvező – kastélyépületekben, de ez a gazdagság az ország sok más tájára is jellemző. Abban azonban egyedülálló hazánk északkeleti sarka, hogy sehol másutt nem találunk ilyen nagy számban korai, 16–17. századi udvarházakat, kúriákat, kastélyokat – azaz az egykori nemesi lakóhelyek különböző, egymástól pontosan sokszor el sem választható formáit.

Mindennek oka a vidék történetének szerencsés és balszerencsés mozzanatai együttthatásában kereshető. Így egyrészt abban, hogy a Dunántúl mellett egyedül itt nyílt mód arra, hogy a török ellen emelt végvár vonal oltalmában egyáltalában kastélyokat emelthessenek maguknak a 16–17. századi földbirtokosok, de másrészt abban is, hogy az ország nyugati részével szemben itt később is csak kevesen engedhették meg maguknak a régebbi épületek gyökeres átalakítását, netán új alkotásokkal való pótlását. Emiatt sokkal több késő reneszánsz épületrész, műrészlet, sőt teljes épület maradt ránk, s talán emiatt a műemlékvédelem is nagyobb figyelmet szentelt a környék kastélyainak, várkastélyainak.¹

A sárospataki várkastély helyreállítása 1949 óta folyamatosan zajlik², majd az Országos Műemléki Felügyelőség 1957-ben történt megalapítása után hamarosan, 1962–63-ban sor került a monoki és a pácini kastélyok első felújítására is.³ Az igazi nagy helyreállítási kampány azután az 1970–80-as években bontakozott ki, hogy eredményeképpen szinte teljesen új formában álljon előtünk a pácini⁴, a kékedi kastély⁵ és a szerencsi „vár”⁶. Ugyanakkor a golopi „kiskastély” esetében csak a kutatás történt meg⁷ s még

1 A fogalmi kérdésekre legutóbb: *Feld István*: Kúriák, kastélyok és várkastélyok a 16–17. századi Magyarországon. Régi magyarországi várkastélyok. Rajzok, grafikák és fényképek az Országos Műemlékvédelmi Hivatal gyűjteményeiből. Kiállítási katalógus. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 32. Sárospatak, 1997. 3–8.

2 A várkastélyra legutóbb, részletes irodalommal a Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtár két füzete: *Détszy Mihály*: Sárospatak, Rákóczi vár. TKM 8. kötet, 10., javított kiadás, 1994. *Feld István–J. Dankó Katalin*: Sárospatak, Vörös-torony. TKM 536. kötet, 1996.

3 *G. Krámer Márta*: A monoki régi kastély. Helyreállított műemlékeink Bp. 1965., uő. A monoki középkori kastély falkutatása és építéstörténete. Magyar Műemlékvédelem 1961–1962. Bp. 1966. 93–102., – *K. Nagypál Judit*: A pácini volt Mágóchy-kastély helyreállítása. Műemlékvédelem VIII. (1964) 227–232., uő. Pácini, várkastély. Helyreállított műemlékeink Bp. 1964.

4 A kastély újabb helyreállításáról részletesebb tanulmány még nem látott napvilágot, l. *Cséfalvy Gyula–Feld István*: Das Renaissanceschloss in Pácini und seine Wiederherstellung. ARX. Burgen und Schlösser in Österreich, Bayern und Südtirol. 1987. 215–218., *Cséfalvy Gyula*: A pácini kastély helyreállításával kapcsolatos építőipari munkák. Magyar Építőipar 1987. 487–489.

5 *Juan Cabello–Simon Zoltán*: A Kékediek és kastélyuk. Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1994. 197–226. illetve újabb munkájuk az előkészületben lévő, Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára című tanulmánykötetben.

6 A Szerencsen végzett munka ugyancsak nem került még feldolgozásra, l. csupán: *Siska József*: Szerencs. Zempléni Múzeum TKM 440. Bp. 1992.

hosszasan sorolhatnánk az egyes hegyaljai mezővárosok máig sem eléggé ismert épületeit, ahol kisebb-nagyobb műemléki munkákra került sor.⁸ Feltűnő azonban, hogy – tekintve e műemlékek számát és a kutatásukra-védelmükre fordított anyagi és szellemi energia nagyságát – a róluk rendelkezésünkre álló ismeretanyag milyen szegényes. A felsorolt munkák eredményei még csak ritkán kerültek részletes közzétételre, s ez ugyanúgy áll az újabb, mint a régi kutatásokra, helyreállításokra.

Az utóbbiak közül különösen figyelemre méltó a monoki ún. régi vagy kiskastély, a falu központjában, a plébániatemplomnak is helyet adó kiemelkedően, tornyos kerítésfalon belül álló, mintegy 22x16 m-es kiterjedésű, zárt tömböt képező emeletes épület, melynek nyugati sarkából kerek toronyépítmény, átellenes részéből pedig egy négyzetes épületrész nyúlik ki (1–3 kép). Ez ugyanis az egyetlen olyan álló nemesi lakóhely a megyében, amelynél nem megalapozatlanul tételez fel az eddigi kutatás egy, a 16–17. századot megelőző, tehát késő középkori eredetet.⁹

Az előzőekben említett helyreállítása kapcsán G. Krámer Márta művészettörténész végzett itt falkutatást, amelyhez azonban nem járult ásatás. A kutató megfigyeléseit csak rövid, kizárólag fényképes dokumentációt tartalmazó tanulmányban tette közzé.¹⁰ Ebben áttekintette a birtokos családokra vonatkozó, általa ismert adatokat, amelyeket azóta is csak a korai időszak vonatkozásában bővítettek Szűcs Jenő kutatásai¹¹ – egy, a késő középkorra és a korai újkorra vonatkozó alapos levéltári kutatás még várat magára.

Az mindenesetre biztos, hogy a Kézai Simon szerint Csehországból bevándorolt Bogát és Radvány utódai közül a korábban megszerzett birtokukról magát Lúciának nevező család – egy 1407-ben átirrt oklevél szerint – 1273-ban kapta IV. Lászlótól Monokot, amely eredetileg zempléni várföld lehetett. Az adományos Symon de Lwch, azaz Simon comes a század közepén még Lúcon lakott, csak fiai és unokái vették fel a de Monak, azaz Monoki nevet s váltak alapítói egy évszázadokig itt élő s Zemplénben igen tekintélyes családnak. Az adomány családi jellegét jelzi, hogy nem szerepel a Monoki és a vele rokonságban álló Szadai család 1287. évi. birtokosztályában. A Bogát-Radvány nemzetséget ekkor már elsősorban csak a szerencsi bencés monostor közös kegyurasága fűzte össze, 1321-ben a Monakiak – és a belőlük kiágazott Dobiak – mellett a Lúciak, a Szadaiak, a Cselejtiek, az Izsépiek és a Morvai-Rákóczi családok osztozkodtak rajta, s a közösség megvolt még 1380-ban is.¹²

A 14. században élt Monakiak közül a nemzetség korai történetét feldolgozó Karácsonyi János Lászlóról és annak négy fiáról számol be. Közülük az 1394 előtt meghalt Mihálynak Nagy Lajos király szolgálatában szerzett, közelebbről nem ismert érdemeiről tudunk. Testvére, Simon 1345-ben a nádor bírságszedője volt. 1380 körül több mint öt

7 Az eredmények első közzététele *Feld István–Szekér György*: A golopi késő reneszánsz kastély. Megjelenik az előkészületben lévő, Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára című tanulmánykötetben.

8 Összefoglalóan ezekre mindaddig csak: Borsod-Abauj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke I–VII. Miskolc, 1992.

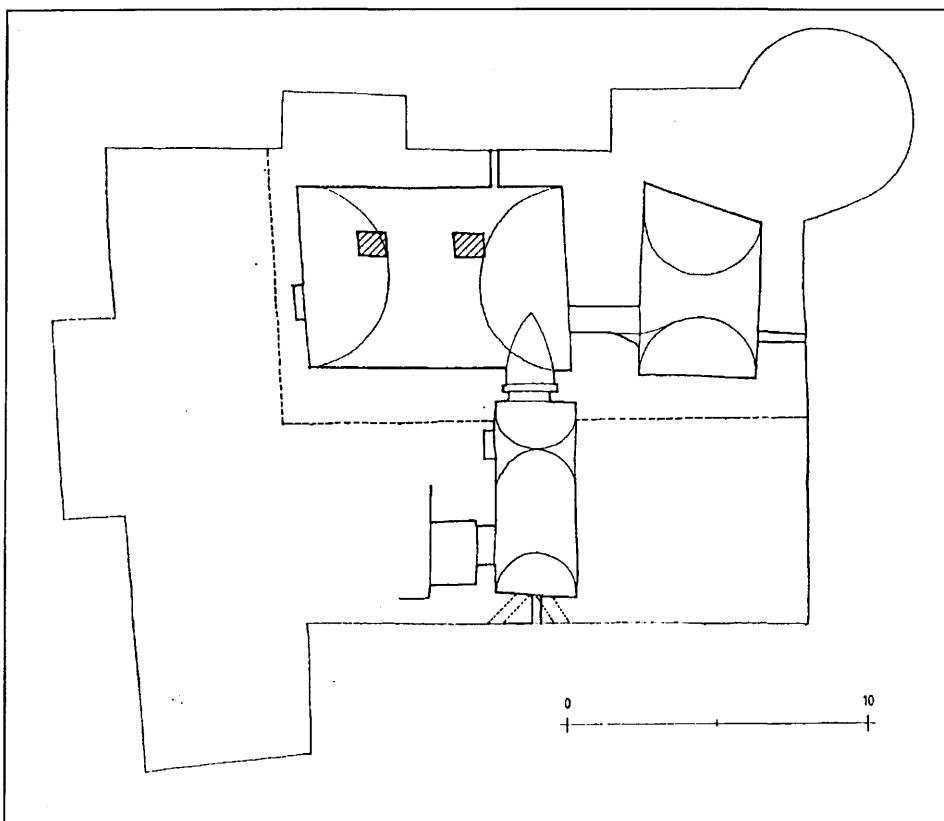
9 Tornanádaska vagy Edelény esetében ui. semmiképp sem bizonyított egy középkori épület megléte, l. minderre *Joó Tibor*: Kastélyok, kúriák Borsod-Abauj-Zemplén megyében. A Herman Ottó Múzeum Közleményei 17. (1978–79) 30–37., l. továbbá ugyanazon szerzőtől: Kastélyok, kúriák, udvarházak és polgárházak. Műemlékek Borsod-Abauj-Zemplén megyében. Szerk.: *Dobrik István* etc. Miskolc, 1987. 33–41., jó példájául annak, hogy korai kastélyaink vizsgálata – alapos régészeti kutatás nélkül – alig haladja meg a hipotézisek gyűjteményét.

10 L. a 3. jegyzetben említett munkákat, melyek szövege lényegében megegyezik egymással. A továbbiakban a Magyar Műemlékvédelem évkönyvben megjelent munkára hivatkozunk.

11 *Szűcs Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. *Történelmi Szemle* XXXV (1993) 43–45.

12 Uo.

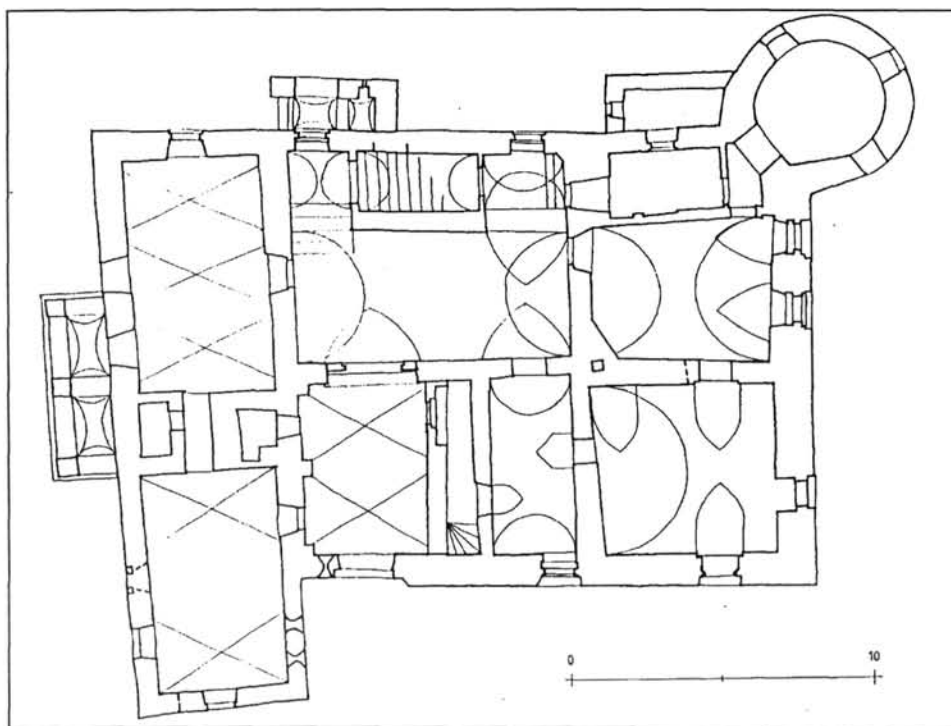
1. kép. A kastély pincealaprajza a feltételezhető korai maggal

férfitagja volt a családnak.¹³ A további részletes családtörténet még felderítetlen, így pontosan nem tudjuk, kinek a leszármazottja volt a 15. század végén említett Miklós és György, majd az 1520-ban szereplő István, akik nem csak a faluban, de a szűkebb környéken is birtokoltak.¹⁴ További levéltári kutatással lesz majd felderíthető az is, melyik ághoz tartozott az a Monaki Mihály, akinek itteni kastélyát Istvánffy Miklós szerint 1567-ben elfoglalta Hasszán temesvári pasa, őt magát pedig fogságba hurcolta. Feltételezhető rokona, Monaki János 1595-ben füleki kapitány lett, Miklós pedig 1625-ben bárói címet nyert. Az utóbbinak nem lévén fiúörököse, birtokai leányágon az Andrassy- és a Thököly-család kezére jutottak. 1652-ben egy „szabad házat” adott el Andrassy Mátyás felesége, Monaki Anna a faluban. Ennek azonosítása kérdéses, az azonban biztos, hogy az általunk vizsgált kastély, melyet 1673-ban említ először inventárium, előbb Thököly Zsigmondé, majd később Nyáry Zsigmondé lett. Részletesebb leírása maradt fenn 1685-ből és 1703-ból. A 18. században az Andrassyak szerezték meg.¹⁵

¹³ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900. Hasonmás kiadás, Nap Kiadó 1995. 279–280.

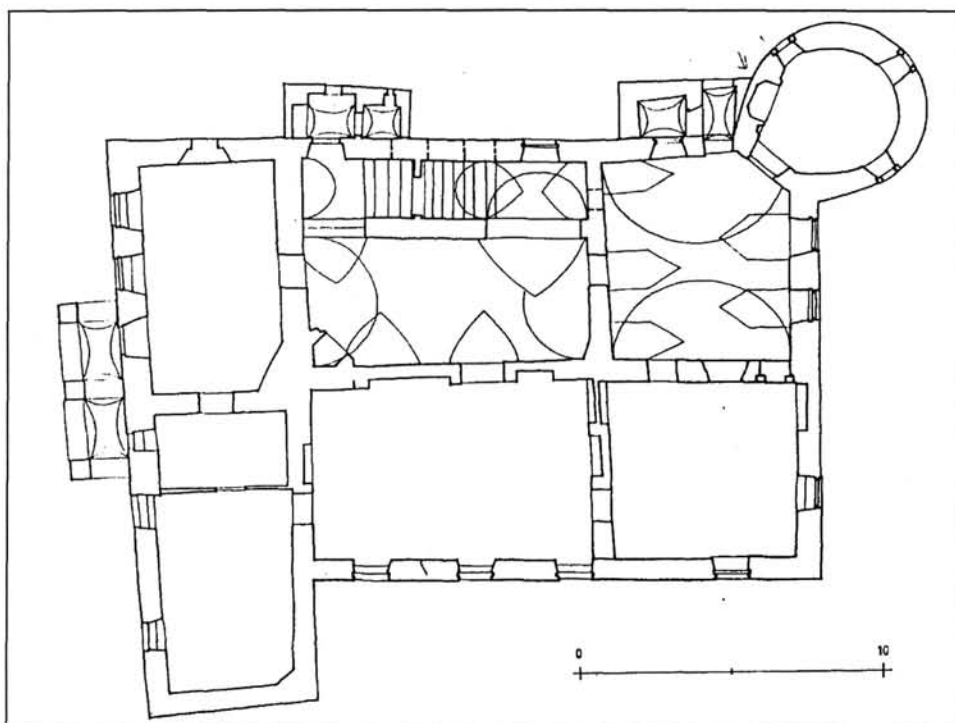
¹⁴ G. Krámer i. m. 93.

¹⁵ G. Krámer i. m. 93–95., H. Takács Marianna: 1970. 93., Az MTA Művészettörténeti Kutatócso-

2. kép. A kastély földszinti alaprajza a falelválásokkal és korábbi nyílásokkal

portjának forráskiadványai. *Urbaria et conscriptiones* 2. füz. (Bp. 1967) 440., 6. füz. (Bp. 1981) 136., 7/1. füz. (Bp. 1981) 294. – 1673: „In Pallatio, ubi prandere solent, sunt Fenestrae ex vitro integrae No 3.. In altero Superiori Pallatio...” (fasc. 9/8. p. 15.)-1674: „Castellum duarum contignationum muratum cum agnis”: *UetC Fasc. 84. n. 71.*-1677: „Castellum ex lapidibus extractum et scandulis tectum cum omnibus pertinentiis” (fasc. 9/8. p. 8.), 1685: Az „udvarház” (külső) kapuján belül alápincézett, romos konyha, a tényleges bejárathoz „fából való feljáró grádics” vezet. Az alsó szinten a bejárat mögött egy nagyobb és négy kisebb boltozatos tér volt, a nagyobb térből lehetett a pincébe is jutni. Ugyancsak a nagyobb boltozatos térből vezetett „feljáró hosszú fa grádicsa” „az felső Contignatiókra való palotákra”. A lépcső egy négyablakos pitvarba vezetett, ahol árnyékszék is volt. Innen lehetett megközelíteni egy kéttablakos, kályhás teret, ahonnan egy tapasztott kemencés, árnyékszékes, boltozatos szobába lehetett jutni. Ugyancsak a pitvarból nyílt az ajtaja egy másik kéttablakos „háznak”, ahol zöldmázás kályha állt s ahonnan végül még egy boltozatos, árnyékszékkel rendelkező teret lehetett megközelíteni. A „paloták padgyára” is a pitvarból vezetett feljáró. (fasc. 152/27.)-1698: „egy kőből építet s Sendelet Kastél cum omnibus apertinentiis” (fasc. 9/8. p. 21.), továbbá „castellum scandulis tectum mediocris qualitatis cum internis suis hicque in Conscriptioe longe lateque descriptis apertinetiis aestimatur ad...” (fasc. 9/8. p. 37.), illetve: „Castellum scandulis tectum, mediocris qualitatis” (fasc. 90/122)-1703: „az kastély körül tövises Sövényes jó kerítés” új deszkás kapuval, a „kastély Piarczán” romos, alápincézett konyha, három ól. „2. Az Kastélyban be járo ajto előtt vagon felvonó hid ... előtte egy labon allo uj deszka sindeles filegoria, azon belől egy ocska bejaro ajto ... azon ajton belől vagon egy bolthajtasos pitvar, dél felől abból nyílo öregh bolt-ra .. azon boltból nyílo egy oldal bolt ... Pitvarbul északra nyílo öregh bolt avagy Sütő ház ... ezen házban van egy sütő kemencze .. abbul vagon más oldalra nyílo bolt .. Ezen boltban roszt lévén az Ablakok és hasadékos, kit is be rakatvan hagyattam rajta Lövő lyukakat. Ugyan az Kastely pitvarabul ket fele ala nyílo Pincze ajto roszt ... azon pinczeben egy ó lejáro gradics, az pincze bolthajtasos ... ezen bolthajtasos pinczeben van egy földből asott ki pincze, az emlitet Pitvarbul az felső contignatióra feljáró deszka gradics, melynek is az feli megh van deszkazva ó deszkákkal. Következik egy öregh roszt Padlásu gerendás Pitvar, azon pitvarbul napkeletre nyílo nagy Palota gerendás padlásos ... ezen házban van egy Sütő kemencze, az házban ablakjai hat darabbul allo fában foglalt üvegekkel.. ezen házban van egy ... Almarium ... Ezen boltból nyílik egy árnyékszék.. Az praespecificált felső pitvarbul

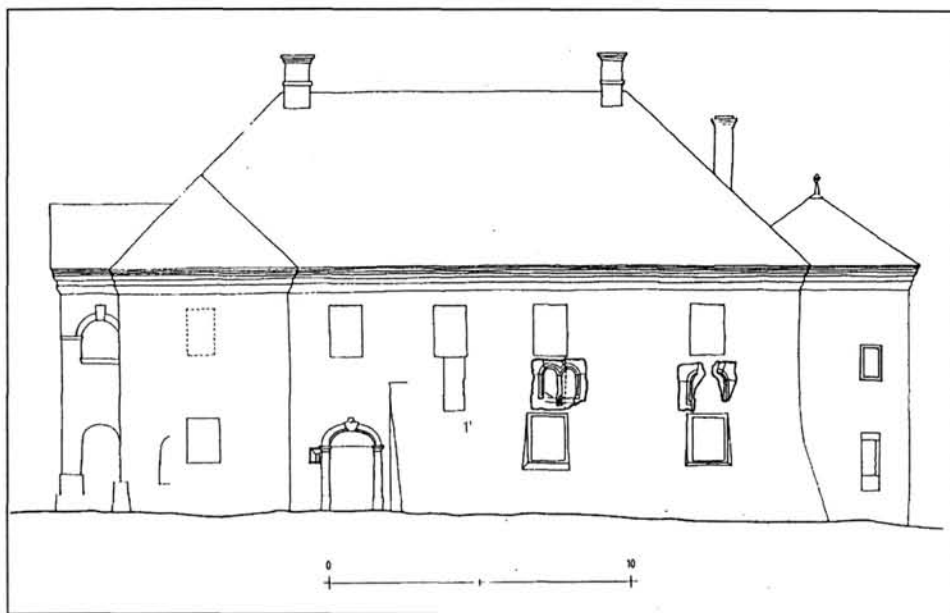
3. kép. A kastély emeleti alaprajza a falelválásokkal és a korábbi nyílásokkal

Az írott forrásoknál gazdagabb ismereteink vannak magáról az épületről, amely maga is fontos történeti forrás. Az említett tanulmányok és az Országos Műemlékvédelmi Hivatal gyűjteményeiben őrzött rajz- és fényképanyag alapján megállapítható, hogy G. Krámer Márta az épület külső és belső falfelületei vizsgálata során számos elfalazott nyílást és festett vakolatréteget tárt fel, de az egyes falazatok, falelválások és az összefüggések elemzésére nem vállalkozott. Így a ránk maradt dokumentációs anyag nem értelmezhető mindig egyértelműen.

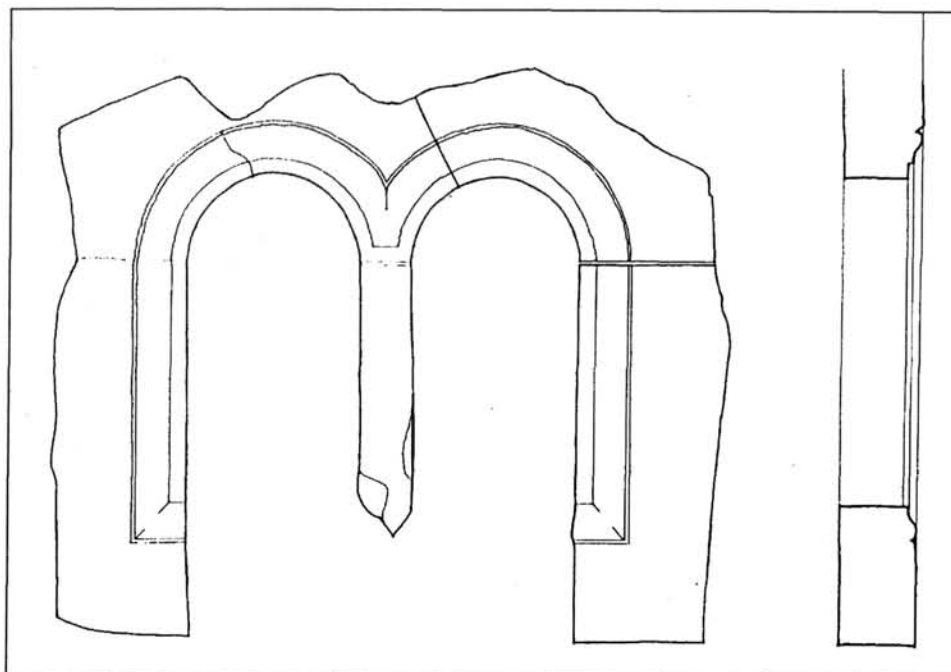
A falkutatás során az épület keleti, bejárati homlokzata északi felén, a mai emeleti és földszinti ablakok közötti sávban két, egyszerű kymatagozatos kőkerettel rendelkező reneszánsz ikerablak került elő. Teljes kibontásuk a mögöttük húzódó földszinti boltzatok miatt nem volt lehetséges. Úgy tűnik, egykorúak voltak a homlokzat falszövetével, felületükön fekete festés nyomait figyelték meg. Tőlük délre, hasonló magasságban további nyílás(ok) maradványait találták meg, már kőkeret nélkül (4–6. kép). A mai főpárkány alatt festett, fekete-fehér ún. futókutya díszítésre bukkantak. Ennek a jelenlegi ablakokhoz való viszonya nem ismert – a kutató különösebb indoklás nélkül a 17. századra keltezte.¹⁶ A földszinten a barokk kőkeretes ajtó mellett közvetlenül egy lőrést bontottak ki, hasonlóan a homlokzattal egybeépült keleti, kiugró épületrész északi falához, ahol alul két kilövényílás került elő. Az utóbbi keleti falában a földszinten egy nem tisztázott ablakot is találtak (2., 4. kép).

következik északra nyíló Palota ... abbul nyílik oldalt bolt...” (fasc. 104/50.)

¹⁶ G. Krámer i. m. 99.

4. kép. A keleti homlokzat felmérése a feltárt reneszánsz ikerablakokkal

5. kép. Reneszánsz ikerablak a keleti homlokzatról

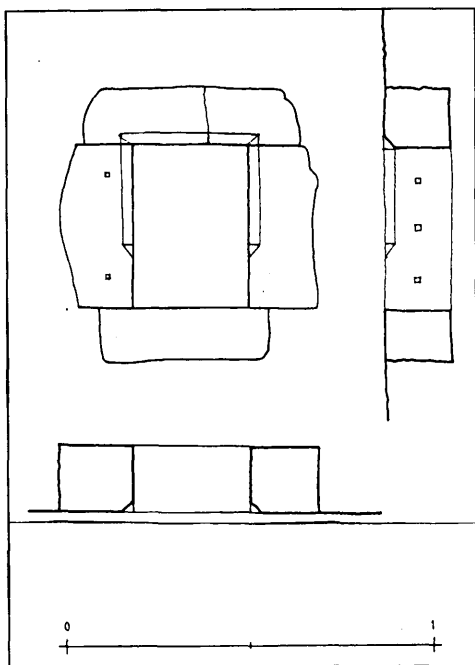

6. kép. A kastély keleti homlokzata az 1962. évi kutatás idején

A déli homlokzaton, az Andrássy-címeres tornáctól keletre, a földszinten egy kis-méretű élszedett profilú kőkeretes ablak került kibontásra, teljesen ép állapotban (7–8. kép). Rendkívül alacsony elhelyezkedése az épület környezetének jelentős feltöltődésére utalhat. A homlokzat nyugati részén valamint a nyugati oldalon általában csak a jelenlegi nyílásrendszer módosításait lehetett megfigyelni (9. kép). A kerek saroktoronyhoz csatlakozó újabb bővítmény bontásából több, ott másodlagosan felhasznált tagozott kőfaragvány került elő. Ezekről biztos ismereteink nincsenek, a rendelkezésünkre álló adatok szerint azonosak lehetnek a jelenleg a kastély padlásán őrzött kőekkel. Úgy tűnik, a torony emeleti, egyszerű élszedéses kőkerettel épített ablakai eredeti állapotukban maradtak ránk, illetve rekonstrukciójuk hitelesnek tartható. Végül az északi homlokzat keleti részén előkerült a harmadik reneszánsz ikerablak, nehezen értelmezhető viszont a mellette talált, alacsonyabb áthidaló ív – mögötte ma a belsőben egy falfülke található (10–11. kép).

A belső terek közül részletesebben foglalkozott G. Krámer Márta a kapubejárat mögötti, általa a „külső pitvarnak” tartott térrel. Úgy vélte, hogy „eredetileg nyitott bejárat volt”¹⁷, de hogy ez mit jelent, nem tudjuk. Ugyanakkor a „belső pitvarnak” vélt mai lépcsőházzal egy széles, nyitott ív kötötte össze, ezt – és az épület boltozatainak többségét – a kutató a 17–18. századból eredeztette. E „külső pitvarból” vezetett volna fel egy csigalépcső az emeletre, azonban az itteni északi osztófal egyértelműen később épült a külső és belső főfal közé (2. kép). Megépítésére talán a pincelejáró kényelmesebb megközelítése miatt volt szükség, ugyanis innen lehetett elérni a kastély nyugati, mintegy

¹⁷ G. Krámer i. m. 98.

7. kép. A déli homlokzat földszinti kökeretes ablaka

harmada alatt kialakított, két helyiségre tagolódó mély pincét, pontosabban az ahhoz vezető, az északkeleti homlokzatra merőleges, lejtős pincegádort. G. Krámer Márta kutatási beszámolója azonban csupán említi az egymástól igen vastag fallal elválasztott két dongaboltozatos pinceteret – csak a lejáró végfalának nehezen értelmezhető háromágú lőréséről szól bővebben. Ma mindenesetre egy modern átalakítás teszi lehetetlenné részletei vizsgálatát (1. kép).

A földszint „belső pitvarát” tárgyalva a kutató az itt és az emeleten megfigyelt – elfalazott – nyugati ablakokat, fűdémgerenda-fészkeket a mai lépcső megépítése előtti periódushoz kötötte. Nem szólt viszont a földszint kerek saroktornyához kapcsolódó helyiség élszedéses kökeretű ajtajáról – melynek egy nem teljesen egyértelmű felmérése maradt csupán fenn – s az északkeleti falában igen magasan feltárt, a mai boltozatot megelőző nyílás belső kávájáról sem (12. kép). Az emelet vonatkozásában csak általánosságban érintette G. Krámer Márta az északi és keleti

terekben előkerült falfestést és nem szólt bővebben a két északi tér közös falának kutatásáról sem. Az ismert dokumentációs anyag tanúsága szerint e fal keleti oldalán, közvetlenül az északi külső homlokzati fal mellett, egy egyszerűbb profilokkal tagozott reneszánsz kökeretes ajtó felső részét bontották ki (3., 13. kép), felületén itt is fekete festésnyomokkal. Küszöbszintje jóval az utolsó padlózat alá nyúlt. Tőle délre egy másik elfalazott nyílás is előkerült, erről csak annyit tudunk, hogy pontosan a földszint említett „magasan ülő” kávája felett helyezkedett el, azaz azonos lehet vele. Figyelemre méltó, hogy a kerek saroktorony belső emeleti szintje ma is alacsonyabban helyezkedik el, mint a többi teremé. További megfigyelésről nincs tudomásunk, azonban a kutatás és a helyreállítás során számos kőből faragott nyíláskeret-elem is kibontásra került. A leírt in situ közelemekkel egyezően kivétel nélkül hegyaljai riolittufából készültek, többségük egyszerű élszedett tagozatú ablak- illetve ajtókeretezés, de symatagozatos ablakkönyöklők is ismeretesek s mindezekből nyílások is összeállíthatók (15. kép).

Az igencsak hiányosnak tűnő falkutatás áttekintett szerény eredményei és a közvetlen építési adatokat nem tartalmazó írott források alapján G. Krámer Márta nem vállalkozott arra, hogy az épület építési idejét és legkorábbi formáját meghatározza. Általánosságban úgy vélte, hogy az „első periódusban kétszintes, szabálytalan alaprajzú, hengeres saroktornyú gótikus épület volt, melyet később reneszánsz részletekkel bővítettek”¹⁸, de arról nem szólt, mi minősülne gótikusnak a kastélyon. Valószínű, nem esett abba a hibába, hogy az egyszerű, élszedett keretelésű, általában alárendeltebb tereket

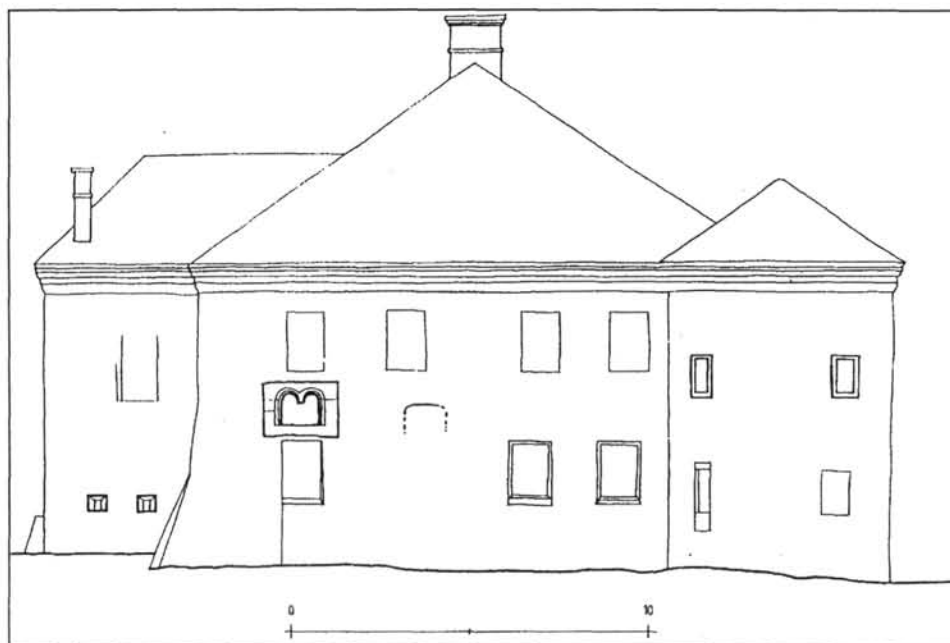
18 G. Krámer i. m. 99.

8. kép. A kastély déli homlokzata az 1962. évi kutatás idején

9. kép. A kastély nyugati homlokzata az 1962. évi kutatás idején

10. kép. Az északi homlokzat felmérése a feltárt korábbi részletekkel

11. kép. A kastély északi homlokzatának az 1962. évi kutatása

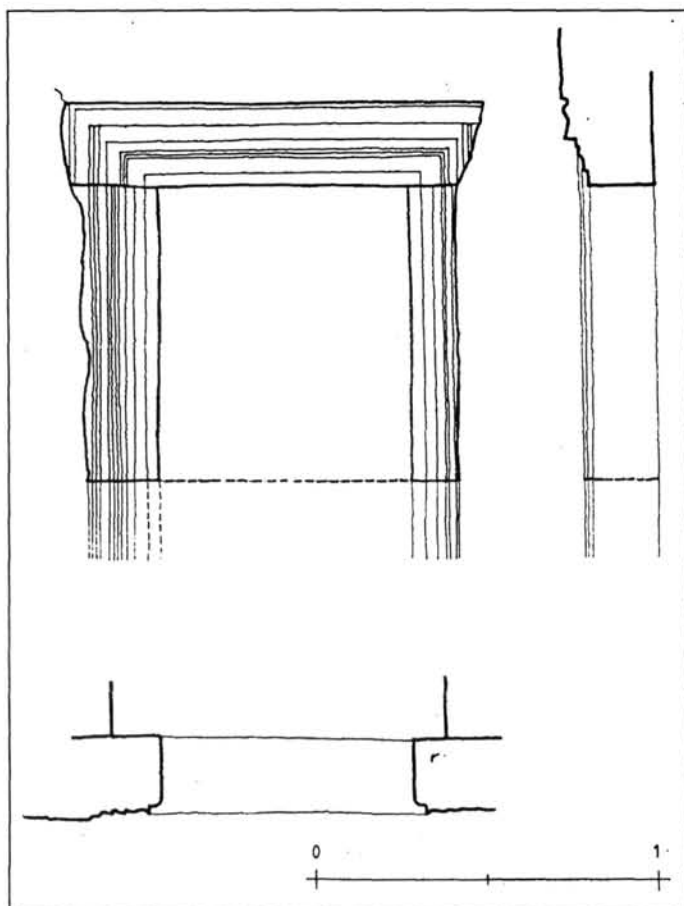

12. kép. Korábbi nyílás feltárása a kastély földszintjén

szolgáló ablakokat gótikusnak jelentsen ki – déli homlokzat ilyen jellegű kökeretes ablakát mindenestre a 16. századra helyezte. Nem látszik azonban megalapozottnak az a feltevése, hogy a következő bővítésnek „1566-ig készen kellett lennie, mert ebben az évben dőlnek fel a törökök a .... kastélyt is”¹⁹ hiszen semmi sem utal arra, hogy az ismertett szerény reneszánsz műrészletek ilyen koraiak lennének. Az északkeleti egyszerű ikerablakok csupán halvány visszfényei a közeli Sárospatak palotaszárnyai 1563 körüli jellegzetes lombard ablakainak²⁰ – egy ilyen időben közeli, közvetlen leszármaztatás, tehát aligha képzelhető el. Mindenesetre egy, közvetlenül a török pusztítás kapcsán csupán *feltételezett* újjáépítés inkább a 16. század utolsó harmadára valószínűsíthető, s az épület mai formáját eredményező, a földémszintek gyökeres megváltozásával – azaz közel félszintnyi eltolással – járó gyökeres átalakítás időpontja is inkább a 18., mint a 17. századra eshetett. Megfelelő adatok hiányában azonban erről – vagy többek között a kerek tornyos külső falak koráról – ma még nem lehet érdemben nyilatkozni. Emiatt az ismert 17–18. századi inventáriumok adta leírás azonosítása sem végezhető még el. Így a további régészeti kutatás – a falvizsgálat mellett elsősorban ásatás – előtt csupán néhány építéstörténeti hipotézis megfogalmazására lehet vállalkozni.

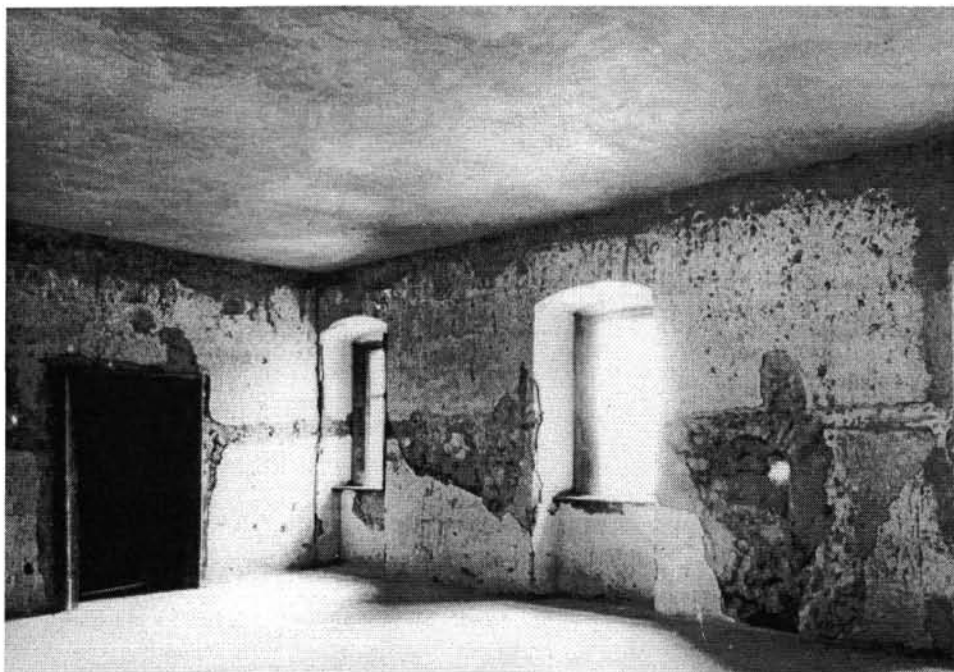
¹⁹ Uo.

²⁰ *Détsy Mihály*: A sárospataki vár és urai 1526–1616. Sárospatak, 1989. 40. A „lombard ikerablakokra” összefoglalóan, részletes irodalommal: *Tóth Ferenc*. A gyulafehérvári fejedelmi-püspöki palota előkerült reneszánsz részletei. Tusnad 1996. A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései. Szerk. *Benczédi Sándor*. h. n. 1997. 109–114.

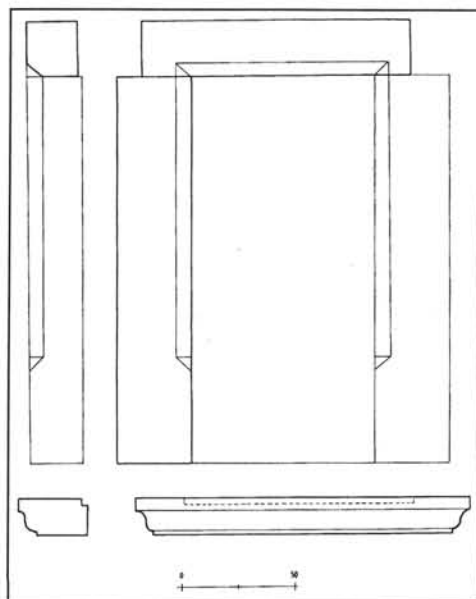
13. kép. Feltárt reneszánsz ajtó a kastély emeletén

Az alaprajzi elrendezés, elsősorban a pinceterek és a pincegádor elhelyezkedése, továbbá az épület észak–déli középfőfala északi részén megfigyelt, kelet felé nyíló ablakként is értelmezhető nyílásmaradvány(ok) elképzelhetővé teszik, hogy a ház legkorábbi formájában csak az alápincézett nyugati részre korlátozódott. Nyitott kérdés, hozzátartozott-e ehhez a cca 18x8 m-es, talán kezdettől fogva emeletes lakóépülethez a részleteiben kevésbé ismert saroktorony, ez mindenesetre nagyon valószínű. Nem zárható ki, hogy ezt a házat foglalta el 1567-ben a török. A következő periódusban – mely bizonyára nem lehetett független a Monakiak társadalmi emelkedésétől – egyrészt felhúzhatták a kisméretű földszinti ablak(ok)kal tagolt, részleteiben ismeretlen déli traktust – keleti irányú végszakasza lőréseivel bizonyos mértékben védelmi szerepet is játszhatott – másrészt a korábbi pincegádor által meghatározott szélességben megépülhetett a keleti traktus. Itt az emeleten helyezkedett el a három ikerablakkal megvilágított nagyterem. Ennek pontos kiterjedését ugyan nem ismerjük – déli végfala talán a pincegádoréval egyezhetett meg, északnyugati sarkából kökeretes ajtó vezetett a szomszédos térbe. A kastély további részleteiről – belső lépcső, fűtésrendszer, földemek, tető –, az egyes terek-szintek funkciójáról ma még feltevések megfogalmazásához sem rendelkezünk elegendő ismerettel.

14. kép. Az emelet keleti traktusa kutatása 1962-ben

Ami az épület későbbi építéstörténetét illeti, valószínű, hogy a délkeleti homlokzat címerdíszes tornác rizalitjának a kutató által meggyőzően 1780 elé helyezett felépítése idején alakulhatott ki a mai külső-belső elrendezés. Később ez alapvetően nem változott, hisz a birtokos család a közelben felépíttette új kastélyát. Ezt a formát őrizte meg az 1960-as évek helyreállítása is, de az épület állapota ma már egyre sürgetőbbé tesz egy újabb felújítást. Reméljük, ennek során mód nyílik egy alapos régészeti kutatásra is, hiszen csak ez tisztázhatja, hogy a monoki kiskastély valóban egy késő-gótikus nemesi lakóépületet őrzött meg magjában, vagy legkorábbi formája csak a 16. század első feléből való.²¹

15. kép. A feltárt kőfaragványokból rekonstruált ablak

²¹ A rajzokat Váliné Pogány Jolán készítette, a fényképek az OMvH fotótárából származnak.

DAS RENAISSANCE-SCHLOß VON MONOK

Unter den vielen Schlössern Nordost-Ungarns, die auch noch heute bedeutende Bauteile aus der Zeit der Renaissance, d.h. aus dem 16–17. Jh. aufzeigen, gehört das sog. „kleine“ Schloß in dem nördlich der Stadt Szerencs liegenden Dorf Monok zu den am wenigsten bekannten Baudenkmalern. Die Ergebnisse der in den Jahren 1962–63 hier geführten Bauforschung wurden nämlich nur teilweise und mit einer unzureichenden Dokumentation veröffentlicht. Eine Ausgrabung fand noch nicht statt und die ausführliche Bearbeitung des Archivmaterials steht auch noch aus. Trotzdem scheint es nützlich zu sein, unsere bisherige Kenntnisse über dieses Adelshaus zusammenzufassen und besonders das aufgrund deren ausgewertete Vermessungsmaterial für die weitere Forschung bekanntzumachen.

Die Adelsfamilie, die sich seit dem Ende des 13. Jhs nach dem Dorf nannte, gehörte zu den bedeutenden Familien des Komitates Zemplén. Ihre Geschichte ist nur bis 1400 aufgedeckt, so wissen wir noch nicht, ob man hier in der darauffolgenden Zeit nur mit einer, oder vielleicht mit mehreren Herrenhöfen rechnen soll. Wir wissen nur, daß 1567 der Pascha von Temeschwar das hiesige Schloß von Mihály Monaki erobert hatte, es ist aber noch überhaupt nicht eindeutig, daß dieses Gebäude mit dem heutigen „kleinen“ Schloß identisch ist. Es ist aber sonst sehr wahrscheinlich, daß sein, in der Nordwest-Ecke vorausgesetzter Kern – ein zweigeteiltes, unterkellertes Gebäude mit Erd- und Obergeschoß, sowie mit einem Rundturm (Abb. 1.) – vor 1567, vielleicht schon am Ende des 15. Jhs stand. Für eine genauere Datierung haben wir aber noch keine Anhaltspunkte. Dagegen deuten freigelegte architektonische Details – vor allem die Zwillingsfenster des ehemaligen Saales im Obergeschoß (Abb. 4–6., 10–11.) mit einfacher Renaissance-Profilierung sowie eine nur zum Teil bekannte Türumrahmung, dann ein einfaches Fenster des Erdgeschoßes (Abb. 7., 13.) und Schießscharten ebendort –, darauf hin, daß etwa am Ende des 16. Jhs. das Gebäude nach Osten und Süden bedeutend erweitert wurde (Abb. 2–3.).

Die Familie Monaki starb Mitte des 17. Jhs. aus, ihr – zwischen den Jahren 1673 und 1703 als *castellum* genanntes und mehrmals ausführlich beschriebenes – Haus kam zuerst zu der Thököly-, dann zu der Andrassy-Familie. Die letztere ließ es vor 1780 gründlich umbauen – seine Umgebung wurde aufgefüllt, die Deckhöhen änderten sich auch bedeutend –, diesen Bauarbeiten ist das heutige Aussehen des Schloßes zu verdanken.

István Feld

**KÖZÉP- ÉS KORA ÚJKORI TELEPÜLÉSRÉSZLET
MOHI MEZŐVÁROS BELTERÜLETÉNEK PEREMÉN
(Jelentés az M-30-as autótút 41. számú lelőhelye
I. és IV. munkahelyének régészeti feltárásáról)**

TOMKA GÁBOR

A lelőhely

A tervezett M-3-as autópálya miskolci bekötőútja (M-30) keresztülhalad az elpusztult Mohi mezőváros területén. Az 1995. áprilisában megkezdett leletmentést Pusztai Tamás vezette, a feltárásba bekapcsolódott az ELTE Középkori és Kora újkori Régészeti Tanszéke dr. Laszlovszky József vezetésével.¹

A tervezett autótút és a 35. számú főútvonal csomópontját a délkelet-északnyugat irányú kiemelkedésen elterülő településmagtól távolabb, ettől kb. 350 m-re délkeletre építik meg (Pusztai 1997, 47, 2. kép). E terület több módszerrel végrehajtott prospekciója (Pusztai 1997, 35–39) során bebizonyosodott, hogy itt is várhatók régészeti jelenségek. Esetünkben információban leggazdagabbnak az intenzív terepbejárás mutatkozott. A terepbejáráson gyűjtött értékelhető kerámiatöredékek szinte kivétel nélkül a XVI–XVII. századra keltezhetőek. A felszíni kerámiasűrűség 0,02–4,36 db/m² között váltakozott, a jellemző érték 0,3 db/m² körül volt (A részletes adatokat l. Pusztai 1997, 52, 7. kép.). Az alacsony leletsűrűség már a feltárást megelőzően is utalt arra, hogy a területet nem használták intenzíven. A lokális sűrűsödések, melyeket a kisebb kiemelkedéseken találtunk, szórtaabb települési struktúrát sejtetnek (l. Pusztai 1997, 47, 2. kép és 53, 8. kép). Mivel a rendelkezésre álló erőforrásokat a település központi részére kívántuk koncentrálni, a területen a felszíni gyűjtés eredményeire támaszkodva egy 750 m²-es (IV. számú munkahely) (1. kép) és egy 3200 m²-es felületet (I. számú munkahely) (2. kép, vö. Pusztai 1997, 54, 9. kép) nyitottunk. Mindkét munkahelyen az égtájak szerint tájolt, 100 x 100 m-es, római számokkal jelölt szelvények 10 x 10 m-es, arab számmal jelölt négyzeteivel dolgoztunk. A stratigráfiai egységek számozása „s” betűvel jelzett számokkal történt. A jelentősebbnek ítélt objektumok stratigráfiai egységeit „o” betűvel jelzett objektumszámokkal fogtuk össze.

IV. számú munkahely (1. kép)

A munkahely az építendő csomópont szélét követve elnyújtott háromszög alakú. Az északi négyzetsorból (I/46–50) a kevés régészetileg értékelhető jelenség miatt csak kettőt (I/46–I/47) tártunk fel. A középső négyzetsor (I/56–I/60) legnyugatibb négyzetének csak északi felét tártuk fel, ugyanis a nyomvonalon kívül nem áshattunk. A déli négyzetsorból mindössze a legkeletibb négyzetet (I/70) kutathattuk. A területet igen mélyen szántották, s bár kézi erővel bontottuk, a bolygatott felső 50–60 cm-ben régészeti jelenségeket nem tudtunk megfigyelni. A szántás a teljes kultúrreteget tönkretette, így a

¹ Az ásatás vezetőinek köszönetet mondok az M-30/41. lh. I. és IV. munkahelye közlési jogának átengedéséért. A leletmentés eredménye a munkában részt vett valamennyi munkatárs közös érdeme. Az ásatás irányításában is részt vett Kulcsár Mihály, Fischl Klára, a rajzokat az OTKA (F023432) anyagi támogatásával Kalászdí György és Vighné Takács Mária készítette.

megfigyelések a sárga agyagos, helyenként homokos altalajba ásott objektumokra vonatkoznak. A rétegződés hiánya, valamint az a tény, hogy ezen a munkahelyen szuperpozíció sem fordult elő, sajnálatosan megnehezíti az objektumok keltezését. Az igen csekély számú leletanyagon kívül nincs fogódzónk a jelenségek korának megállapításához.

A feltárt objektumok és értelmezésük

Humuszos mélyedés

Az I/58–I/59-es négyzetekben 8–10 m széles, határozatlan, de többé-kevésbé észak–déli irányban futó körvonalú, humuszos folt bontakozott ki a szántás alatti nyelésben, az altalajba mélyedve. Bontása során kiderült, hogy sekély, leletanyagot nem tartalmazó mélyedés.

Feltehetően természetes mélyedésről volt szó, mely az erózió során antropogén hatásoktól mentes humusszal töltődött fel.

Árkok

A munkahely nyugati szélén két árokészlet került elő. Az o2 árok az I/46 négyzet délnyugati sarkában jelent meg, és az I/56 négyzetben közel átlósan húzódott északnyugat–délkelet irányban. Az altalajba 30 cm-re mélyítették, szélessége a megfigyelési szinten 60 cm körül ingadozott. Átmetszete félkör alakú, betöltésében két fázist sikerült elkülöníteni. Az alsó, keményebb, fekete lerakódást (s82 és s84), melyet az árok teljes hosszában nem tudtunk megfigyelni, de helyenként 15 cm-es vastagságot is elért, egy lazább, sötétszürke, humuszos betöltés fedte (s77). Az o9 árok az o2 folytatásában, attól délkeletre került elő, az I/57 négyzetben. Északnyugati vége a feltárt területre esett. Az altalajba 25 cm-re mélyült, szélessége 40 cm körüli volt. Az o9 oldala öblös, alja egyenes kiképzésű; fekete, agyagos betöltése (s83) egységes volt.

Az o2 árok alján tapasztalt lerakódás alapján feltehetjük, hogy a hosszabb ideig nyitva álló árokban – legalábbis időszakosan – víz állt. Az o2 és o9 kapcsolatáról biztosan nem mondhatunk. Elképzelhető, hogy az o2 délkeleti folytatása a feltáratlan területen párhuzamosan futott o9-cel; ez esetben egykorúságuk valószínűtlen. A két árok eltérő mérete, kissé eltérő metszete és a betöltés különbözősége is a jelenségek függetlenségét látszik igazolni. Az is lehetséges azonban, hogy o2 az I/56 négyzet feltáratlan déli részén véget ér. Ez esetben a két árok között maximálisan 4,5 m széles átjáró maradhatott. Ha az utóbbi feltételezés igaz, az egykorúság az azonos tájolás miatt valószínű, de nem bizonyos.

Gödrök (o1, o8)

Az I/56 négyzetben egy nagyobb, kb. 1 m átmérőjű gödör mélyült 25 cm-re az altalajba (o1, betöltése s1). A megfigyelési szinten alakja szabálytalan ovális volt. A gödörből néhány kerámiatöredék bukkant elő (3. kép 1).

Elszántott gödör alja lehetett az I/47 négyzetben kibontott beásás (o8). A jelentkezői szinten kerek, 50 cm átmérőjű foltként jelentkezett. Betöltése humuszos volt (s26), a tölcserészen szűkülő objektum alja ívesen lekerekítettnek bizonyult. A betöltésből cserépfedő gombja és néhány további kerámiatöredék került elő (3. kép 2–4).

Az o1-ből előkerült kevés kerámia a késő középkorra datálható, a mázas kerámia hiánya miatt feltehetően a 16. század közepénél korábbi. A profilált fedőgombos, jól korongolt palástú fedőtöredék és a vékony falú füles edény töredéke azt látszik bizonyítani, hogy az o8 gödröt a késő középkor végén, talán már a 16. század folyamán tölthették fel.

Cölöpszerkezetű épület (o3)

Eltekintve az I/47-es négyzetben talált két karólyuktól (s24, s25), cölöp- és karólyukak csak az egymás mellett elhelyezkedő I/59, I/60 és I/70 négyzetekben voltak megfigyelhetők. Az itt feltárt 10–25 cm átmérőjű, az altalajba rendszerint csak 10–15 cm mélységig mélyülő cölöplyukak, hiányosan bár, de meghatároznak egy északnyugat–délkeleti tájolású, legalább kétosztatú cölöpszerkezetes épületet (o3). Az épület szélessége 480 cm, északnyugati helyiségének hossza kb. 6 m, délkeleti helyiségének hossza legalább 530 cm. Ezen épület vázának északnyugati falához tartozhattak az s27–s30 számú stratigráfiai egységek. Az északkeleti oldalhoz tartoztak az s30–s33, s35 számú cölöphelyek. A délkeleti oldal cölöpgödrei az s27, s47, s78, s80 számokat kapták. Feltételelesen ide kapcsolható az s71 is. A megfigyelhető osztófal cölöphelyei rendre s32, s44–s47. Feltűnő, hogy az osztófal cölöphelyei a főfalakénál nagyobb méretűek: átmérőjük elérte a 25 cm-t, mélységük a 30 cm-t. A kissé szabálytalan alakú, közelítően kör átmetszetű cölöpgödörök mellett egyetlen négyzetes átmetszetű cölöplyuk került elő az osztófal helyéről (s46). Vitatható az s71 cölöphelynek az o3-hoz tartozása. Ez a gödör az épület délnyugati falának folytatásába esik. A cölöplyukakból vassalakat és néhány kerámiatöredéket (3. kép 5–6) sikerült gyűjteni.

A délkeleti (vagy középső) helyiségtől délnyugatra, rendszertelen elhelyezkedésben apró karólyukakat bontottunk ki. Néhány apró karólyuk előkerült az épület belsejében és a délnyugati fal vonalában is. A 29 karólyuk 7–8 m oldalhosszúságú, közelítően háromszög alakú területen helyezkedett el.

Az épülettől északkeletre 2,8 m-re, az o3 hossz tengelyével párhuzamosan 3 db (s34, s74, s75) 5–10 cm átmérőjű karólyukat találtunk.

Feltehetően a mély szántás az oka annak, hogy a megszokottnál ritkábban találtunk cölöphelyeket: az északnyugati helyiség délnyugati falának vonalában a cölöpök hiányát még indokolhatnánk szerkezeti megfontolásokkal, de a délkeleti (vagy középső) helyiség északkeleti sarokcölöpének hiánya statikailag megmagyarázhatatlan: feltehetően a sekélyebb gödört a szántás elpusztította. Ha az s71 cölöphely o3-hoz tartozott, akkor az legalább háromsztatú volt, ugyanis az osztatlan délkeleti helyiség minimálisan 9 m hosszúságú volna. Ha az s71 nem tartozott az épülethez, akkor nem szükséges a felettebb bizonytalan (mindössze az s71 és esetleg az s38 által igazolt) harmadik helyiség feltételezése. Az épület korának hozzávetőleges meghatározását az s28-ból előkerült kívül mázazott golyvásnyakú korsó szájának és bevagdalt díszű fülének töredéke tette lehetővé. Ezen leletek alapján valószínű, hogy az épület elkészítésére a XVI. század közepe után került sor. Mint fentebb olvasható, az egyik cölöplyukból (s44) vassalak bukkant elő. A feltárt területtől nyugatra a felszínen számos salakdarab hevert. Ha ez – amint valószínűsíthető, de feltárás hiányában nem bizonyítható – fémfeldolgozó tevékenységet jelez, akkor az o3 cölöpszerkezetű épületet e tevékenység megindulása után emelték. Az épület emelésének felső időhatárát az előkerült kerámia nem határozhatja meg. Történeti adatokból ismeretes, hogy Mohi területe az 1640-es években végleg elnéptelenedett (*Borovszky* 1908, 283: az 1641-es alacsony adótételek csak néhány visszatelepült jelenthettek). Az ásátás többi munkahelyén csak elenyésző mennyiségben kerültek elő biztosan a 17. századra tehető leletek és jelenségek. Ezért valószínűnek tartom, hogy a 15 éves háború a település életében a történeti adatoknak megfelelően (*Borovszky* 1908, 262) valóban döntő pusztulást hozott. Valószínű tehát, hogy a IV. munkahelyen sem számolhatunk a 16. század végénél későbbi építményekkel.

Az építmény rekonstrukciójához és funkciójának meghatározásához a megtalált maradványok nem elegendők. Elképzelhető, hogy a tetőgerinc ÉNY–DK irányban he-

lyezkedett el, s az épület a késő középkori lakóépületekkel megegyező tömeghatású volt. Az osztófal mélyebb cölöphelyei azonban megengednek egy másfajta rekonstrukciót is. Eszerint az épület tetőgerince az osztófal felett (ÉK–DNy irányban) állt volna. Ebben az esetben azonos gerincmagasság esetén a nagyobb fesztáv miatt jóval laposabb tetőt képzelhetünk magunk elé. Egy ilyen – párhuzamokkal nem igazolt – különös épület bizonyára csak gazdasági melléképületként volna értelmezhető: talán színnek vagy pajtának tartatnánk.

A karólyukak és a cölöpszerkezetes épület (o3) kronológiai kapcsolatát szuperpozíciók segítségével nem lehetett meghatározni. Az, hogy a karólyukak egy csoportban, a cölöpszerkezetes épület közvetlen közelében helyezkedtek el, talán arra utalhat, hogy az épülettel egykorúak, és az itt végzett – közelebről nem meghatározható – tevékenység során keletkeztek.

Valószínűleg lineáris jellegű objektumot (talán kerítést) jelöl ki az épület melletti három karólyuk. Az apró lyukakban csak igen vékony botok férhettek el: ezért nem tartom valószínűnek, hogy a cölöpös épülethez kapcsolódó előtetőt (fészert, tornácot) tartottak.

A IV. munkahelyen tehát a 15–16. századra tehető néhány objektumot sikerült feltárni. Az árkok és az épület hozzávetőlegesen a település utcájára merőlegesen álltak.

I. számú munkahely (2. kép)

A munkahelyet az útvonalkorrekció miatt tölcésesen szélesedő veszélyeztetett terület középső részén jelöltük ki, oly módon, hogy a felszíni leletgyűjtés által jelzett objektum (II/72, II/82, II/83 négyzetben) a feltárás középső részére essen. A munka során feltártuk a XIII/69 négyzet északnyugati és a II/95 négyzet délkeleti sarka által meghatározott téglalap alakú területet a II/64 és II/65 négyzet kivételével. Ez utóbbiak feltárása részben a jelenlegi 35-ös út közelsége miatt maradt el, részben pedig azért, mert itt jó részt csak a minimális régészeti adatokat szolgáltató betemetődött medret tárhattuk volna fel. Ezt a területet dél felé, a nyomvonal szélét követve, az I/2–I/5 négyzeteket magába foglaló négyzetsorral valamint az I/13-as négyzettel bővítettük. Egyes problémák tisztázása érdekében rábontásokkal részlegesen kutattuk az északi oldalon a II/61 és II/62, a déli oldalon az I/1, I/11–I/12, illetve I/23 négyzeteket. A IV. munkahelyhez hasonlóan a mély, 50–60 cm-es szántás a kultúrrétegeket ezen a munkahelyen is elpusztította. Ebben a rétegben csak három leletsűrűsödést tudtunk megfigyelni (s2, s3, s18). A többi jelenség az altalajba mélyül. A periodizációt ez esetben az előkerült árkok betöltésének szuperpozíciói tették lehetővé.

A feltárt objektumok

Folyómeder

A munkahelyet keleti és délkeleti irányból humuszos mélyedés veszi körül, melynek észak–déli szakasza a II/75, II/85, II/95, I/5 négyzetekben, északnyugat–délkeleti szakasza az I/4, I/13, I/12, I/23 négyzetekben volt megfigyelhető. Ez a mélyedés a munkálatok megkezdése előtt a szintvonalas felmérésen még jelentkezett.

A mélyedés, nagy valószínűséggel, a középkor folyamán vízjárta, mocsaras terület, elhagyott vagy élő meder lehetett. A meder feltöltődése a magasabbra emelkedő terület eróziójával folyamatosan történt. Az általunk vizsgált korszakban az eróziót azok a leletek igazolják, melyek a lakott kiemelkedésről sodródtak a mederbe.

Árpád-kori kerámia

Mindössze 2 objektumból gyűjtöttünk Árpád-kori kerámiát. Az s146 mélyedésből, mely elszántott gödör vagy cölöplyuk alja lehetett, fehér anyagú, bekarcolt spirálisan körbefutó vonallal díszített palack töredéke került elő (3. kép 7). Az o21 gödör betöltésében (s148) tagolt peremű, vastag falú, barna színű fazék töredékeit (3. kép 8), valamint cserépüst átszúrt peremtöredékét találtuk (3. kép 9). Ebben a gödörben kora újkori töredékek is előfordultak (3. kép 10).

Az s146-ból előkerült hurkatechnikával készült, körbefutó bekarcolt vonalakkal díszített palackok a 12. század végétől a 14. század elejéig voltak használatban, töredékünket tehát hozzávetőlegesen a 13. századra keltezhetjük (*Parádi* 1955, 146, *Holl* 1966, 28, Abb. 30, 7–8, *Parádi* 1982, 136). Az o21-ben talált kézikorongon készült barna fazék Árpád-kori. Tagolt pereme miatt a korszakon belül a későbbi típusok közé sorolható (hasonló perem: tibolddaróc–kácsi várból: *Parádi* 1982, 139, Abb. 6. 1, Kemejrlől: *Wolf* 1989, 57, 25. kép, 67, 43. kép). A robusztus, profilált cserépüstperem, a keltezési nehézségek (*Takács* 1986, 122) ellenére, nem tűnik korai jellegűnek (*Takács* 1993, 478, 13. tábla b) típushoz hasonlítható). Az o21-ben lelt kora újkori töredékek bizonyítják, hogy az említett cserépdarabok helyzete nem elsődleges. Összességében az előkerült leletek valószínűsítik, hogy a 13. században és/vagy a 14. század elején a terület – feltehetően nem folyamatos – emberi tevékenység színtere volt.

Körárok (o16)

Az egymással stratigráfiai kapcsolatban álló objektumok közül a munkahely északi részén előkerült o16 körárok bizonyult a legkorábbinak. Későbbi árkokkal szabdaltszakaiak fekete humuszos betöltése az s20, s102, s106 stratigráfiai számokat kapta. A félkör átmetszetű árok alján a betöltés többi részétől egyértelműen el nem különíthető beiszapolódott réteg helyezkedett el. Az árok szélessége igen tág határok között (50–120 cm) változott, az altalajba 30–50 cm-re mélyült. A körárok északi része a mai 35-ös számú főútvonal alá húzódik, így belső területét csak részlegesen ismerhettük meg. A közel szabályos, félkörrel kiegészített körárok által közrefogott terület átmérője kb. 19,5 m, területe közelítőleg 300 m², kerülete mintegy 61 m.

A bekerített terület feltárt részének belsejében épületnyomokat nem sikerült találni, és az egykori bejárat helye is ismeretlen maradt. A stratigráfiai viszonyok mellett az árok betöltése is azt igazolja, hogy ez lehetett munkahelyünkön az első árokkal körülvett létesítmény. A betöltésből ugyanis antropogén leletanyag nem bukkant elő, ami arra utalhat, hogy a hulladékképződésre csak nagyon rövid idő állt rendelkezésre. Feltételelesen tehát a terület legkorábbi (késő Árpád-kori) leletanyagával tarthatjuk egykorúnak.

A munkahelyüinktől keletre húzódó vízmeder meghatározta az ide épített létesítmény helyét, a körárkot ugyanis közvetlenül a part közelében ásták. Mivel azonos kerületű idomok közül a körnek a legnagyobb a területe, a kör alakú árok használja ki ideálisan a munkaerőt. A területen más létesítmény még nem állt, így a „helypazarló” körárok kialakítása nem ütközött akadályba. A létesítmény funkciója egyértelműen természetesen nem meghatározható. Feltételezésünk szerint az Árpád-kori falvainkból ismert karámokhoz (*Kovalovszki* 1975, 204, 207–208. és 2. kép; *Laszlovszky* 1982, 281–282) hasonló, elsősorban állattartó helyként használt létesítmény lehetett.

Téglalap alakú bekerítés (o13)

Az o16 körárkot metszi az északkelet–délnyugati irányban futó o13 árok. Az árok jellemző szélessége 90–100 cm, legkeskenyebb pontján szélességét mindössze 50 cm-nek mértük. Szürkésfekete, kevés faszénnel és helyenként sóderrel kevert betöltését egy későbbi árok tagolja két stratigráfiai egységre: ezek az s110 és s112. Az árok átmetszete

V-alakban szűkül, alja ívelt. A sárga homokos, helyenként agyagos altalajba 30–50 cm-re mélyülő árok ásásakor helyenként a sárga altalaj alatti kavicsos réteget is elérték. Az árok által közrefogott, közelítően téglalap alakú terület hosszabb oldala északnyugat–délkelet irányú. A nyugati, déli és keleti sarkoknál az árok szakaszai közel derékszöveget zárnak be (az északi sarok a jelenlegi 35-ös út alatt helyezkedik el). A téglalap szabályosságát az északkeleti oldal girbegurba vonala töri meg. Ha feltesszük, hogy az ásási területen kívül az északnyugati oldalon az árok a megfigyelt irányt tartja, az északkeleti oldalon pedig a meder mentén a délnyugati oldallal párhuzamosan fut, akkor az északi sarok közelítően a korábbi körárok ívére kerül, a befoglalt terület kb. 970 m², a kerület mintegy 140 m. Az o13 által közrefogott területen építmény nyomait nem sikerült rögzíteni.

Mivel az o15 és o13 szuperpozícióját nem vizsgálhattuk, és más objektumokkal fennálló viszonyuk sem határoz meg kronológiai különbséget köztük, e két árok időrendi sorrendjének megítélésében a stratigráfia módszerét nem használhatjuk. Felhasználhatunk viszont két, a stratigráfiai megfigyelésnél gyengébb bizonyító erejű módszert: a tájolások, valamint az előkerült leletanyag összevetését.

A két árok enyhén eltérő tájolása, különböző mélysége, valamint az, hogy a 35-ös út alatti metszésponttól délre o15 elkanyarodik, az árok egykorúságát valószínűtlenné teszi. Ha feltesszük azt a – nem nyilvánvaló – tényt, hogy az egymás után használt kerített területek tájolása és alapterületük nagysága egy irányban, sort alkotva változik, akkor meghatározhatjuk a periódusok egymásutániségét. Mivel az o15 által közrefogott terület mérete az 1. periódus létesítményéhez hasonló, tájolása pedig közelebb áll o13-hoz, mint a stratigráfiailag bizonyítható utolsó periódushoz, ezért valószínűbbnek tarthatnánk, hogy o15 korábbi, mint o13.

Más részről, a leletanyag ennek ellenkezőjét látszik igazolni: o15-ben a leletanyag nagyobb részben a kora újkorra datálható kerámiatöredékeket tartalmaz, míg o13 leletei, egy kivétellel késő középkoriak. Ebből az árokból Nagy Lajos király CNH II. 89. számú verete is előkerült.² Természetesen az utoljára készített tárgy pusztulásának kora adja az objektum betöltésének *terminus post quem*-ét, de mivel az egyetlen, kevesebb mint 4 cm²-en belül mázas kora újkori kerámiatöredék az ároknak abból a részéből került elő, mely közvetlenül az utolsó periódus által elrombolt szakasz mellett van, így valószínűsíthető, hogy abból keveredett megtalálási helyére, ezért az o13 datálására nem alkalmas.

Mivel a két módszer közül esetünkben, mikor az egykori létesítmények elhelyezését és méretének megválasztását általunk nem megfigyelhető okok determinálják, az utóbbit gondolom megbízhatóbbnak, a fennálló bizonytalanság ellenére a továbbiakban o13-at a 2. periódushoz, o15-öt a 4. periódushoz sorolom.

A fent említett töredéken kívül az árokban lelt kerámia késő középkori jellegzeteségeket mutat. A leginkább értékelhető, fehér anyagú fazéktöredék többszörösen tagolt, robusztus peremű (3. kép 11). A szerezsenfejes denár és a kerámiatöredékek alapján az objektum abszolút datálását a 14. század második felére vagy a 15. századra kell tenünk.

A második periódus bekerített területe magában foglalja a megelőző periódus elrekesztését oly módon, hogy a korábbi elrekesztést délkeleti és déli irányban bővítették. A kör alaprajz helyett azonban közelítően téglalap alakú a bekerítés, amit talán valamiféle szabályozással hozhatunk összefüggésbe. Az árok alakja szabályosabbá vált, a nyílegyenesen futó oldalak közel tökéletes derékszöveget zárnak be. A gondos munkát csak az északkeleti oldalon váltotta fel szabálytalanabb, aminek okát minden bizonnyal a meder-

² Az érme meghatározását Tóth Csabának köszönöm.

parthoz való alkalmazkodásban kell látnunk. Ez utóbbi létesítmény méretében jelentősen eltér az előző periódusétól. A megnövekedett alapterületet mennyiségi és/vagy funkcionális változásokkal is indokolhatjuk. Egyrészt megnövekedett gazdasági szerepet jelezhet: háromszor akkora területen háromszor annyi állat, esetleg termény tartható. Az igénybe vett munka mennyisége is megnövekedett lehetőségekre utal, ami a megmozgatott föld térfogatán is lemérhető: az o13 kiásásához több mint kétszer annyi földet kellett megmozgatni, mint az o16 elkészítésekor. Másrészt funkcióváltozás is elképzelhető: míg a körároknaál a foszfátanalízissel is igazolt kengyeli párhuzam (Laszlovszky 1982, 283) valószínűvé teszi az állatösszetartó- és védő (karám) funkciót, az utóbbi esetben e lehetőség mellett szóba kerülhet a későbbi forrásokból ismert kertek többi funkciója is³. Számolhatunk tehát több gondoskodást igénylő növényi kultúrával (pl. káposztáskert, tököskert), mezőgazdasági munka végzésével (szérűskert) és terménytárolással (gabonáskert, pajtás-, ill. csűrőskert) is. Mivel a gazdasági melléképületek alapozása nem feltétlenül mélyült a mélyszántás alatti földrétegbe, elképzelhető, hogy a termény vagy állatok tartására a kerten belül további építmények is álltak (csűr, pajta, ól), de ezekről semmit sem sikerült megtudnunk. Megjegyzendő, hogy a bekerített terület mérete nagyjából megfelel egy „kapaalja” földnek (Bogdán 1978, 277). Tartós itt-tartózkodásra utaló nyom ebből a korszakból sem került elő, feltehetjük tehát, hogy lakás céljára a kerten építmény nem állt.

Nyugati kert (o18, o19)

A fenti telektől nyugatra egy másik, árkokkal határolt létesítmény került elő („nyugati kert”).

A hosszú, mintegy 55 m-en át követett ÉNy–DK irányú árokból (o18, s137) nyugatra merőleges irányban 3 árokszakas azágzik el. A legészakibb leágazást (o19, s138) sikerült délnyugatra fordulásáig követni, a két délebbit – rábontással – csak csatlakozásánál vizsgálhattuk. A bekerítés szélessége kb. 17 m, hossza az első keresztárokig 23–24 m. A két délebbi keresztárok között a jelentkezési szinten kb. 1 m széles padka húzódtott. Mivel e keresztárkok és a hosszú árkok betöltése nem vált el, feltehető, hogy a két keresztárkot egy időben használták.

A lakóépület hiánya és a kevés lelet arra utal, hogy tartós itt-tartózkodásra e kertenél sem kell számítanunk, a létesítmény elsősorban mezőgazdasági funkciójú lehetett. A két keresztárok közötti padka kétféleképpen értelmezhető: ha az árokból kitermelt földet kétoldalt halmozták fel, akkor a kettéosztott telek két része között átjáró alakult ki, ezzel szemben ha a földet középen halmozták fel, akkor a két telekrészt egy magasabb sánc osztotta meg. Az első esetben célszerű lett volna a két keresztárok között az északnyugat–délkelet irányú árok betöltése. A feltárás során a három árokszakas betöltését nem lehetett elkülöníteni, ezért valószínűbbnek tartom azt, hogy a földet a két árok közé halmozták. Ha így történt, akkor meghatározhatjuk a sánc szélességét, ami a felszínen kb. 80 cm lehetett.

A stratigráfiai bizonyítékok hiányában a nyugati telket csak tájolása és leletanyaga alapján kísérlelhetjük meg a többi objektumhoz kapcsolni. A tájolás a fent tárgyalt valamennyi ároktól eltér, legközelebb az 5. periódushoz áll. Az előkerült minimális kerámialeletanyag (3 db töredék) mind csekély mennyiségével, mind archaikusabb technológiájával inkább a korábbi periódusokkal mutat rokonságot. Az egyetlen peremtöredék anyaga inkább a késő középkorra utal, formája azonban megengedi azt is, hogy készítését a

³ A foszfátanalízis nem feltétlenül oldaná meg a problémát: a belülről gyűjtött föld magasabb foszfát-tartalma éppúgy jelezheti az állattartást, mint az elsőként bizonyára a kertenél használt trágyázás megjelenését.

kora újkorra tegyük (3. kép 12). A homokos soványítású és mázatlan töredékek valószínűvé teszik, hogy az árkokat már a mázhasználat elterjedése előtt betöltötték. A legvalószínűbbnek a leletanyag alapján a 2. és 4. számú periódusok közé sorolás tűnik, 15. századi vagy 16. század első felére tehető abszolút datálással.

Téglaalap alakú bekerítés (o15)

A felület északkeleti részén elhelyezkedő árok szélessége 45–120 cm között változik, keskenyebb része délkeleten van. Az altalajba az árok mindössze 20–30 cm-re mélyül, betöltése szürkésfekete, agyagos humusz, kevés faszén- és mészdarabkával keverve. Az o15 későbbi árkokkal és átjáróval (?) tagolt betöltését s19, s97, s100, s101, s104 stratigráfiai egységekként jelöltük. Az árok a megfigyelt terület északnyugati végén észak felé kanyarodik, folytatását a 35-ös út miatt nem kutathattuk; megfigyelhető délkeleti vége közel derékszögben északkeleti irányba fordul, azonban itt olyannyira elsekélyedik, hogy a szántás az árok alját is elbolygatta, így a délkeleti oldal tovább nem volt követhető. A sarkok nyomai miatt délnyugati oldalnak tartható árok a déli saroktól kb. 7 m-re 1 m hosszú szakaszon hiányzik. Az egykor elkerített terület méretét a csekély maradványok alapján is megbecsülhetjük: Az árok nyugati és déli sarkától közelítően északkeleti irányba futhatott az északnyugati és a délkeleti árok. A létesítmény északkeleti határát a vízfolyás medre jelölhette ki. Az így kiegészített bekerített terület nagysága mintegy 380 m², kerülete kb. 85 m volt. A létesítmény feltárt részén épület nyomára nem bukkantunk.

A fenti megfontolás alapján az o16 betemetését követő, annak betöltését metsző o15 árokkal határolt kert tartozik a negyedik periódushoz. E periódus bekerített létesítménye többé-kevésbé az első helyén emelkedett. Az elkerített terület a második periódusnak kevesebb, mint fele, az árok sekélyebb, ingadozó mélysége talán kevésbé gondos munkára utal. Kérdéses a délnyugati oldalon megfigyelt hiátus értelmezése: lehetett bejárat is, de az árok sekélysege miatt nem lehetetlen, hogy az ezen a szakaszon kevésbé mélyen kiásott árkot a szántás teljesen tönkretette. Ha bejárat volt, akkor feltűnő, hogy szélessége még a jelentkezési szinten is csak 1 m. A felszínen a nyílás 80 cm-nél aligha lehetett szélesebb; ez esetben azonban nagyobb állatok áthajtására alkalmatlan volt. A hulladék csekély mennyisége és az épületek hiánya továbbra is gazdasági jellegű, állandó tartózkodásra igénybe nem vett létesítményt valószínűsít.

Az árokból előkerült kerámatöredékek részben késő középkori jellegűek voltak, de előkerült több mázas fülesfazék töredéke is (3. kép 13–14). A mázas kerámia jelentős aránya miatt, figyelembe véve a 5. periódus keltezését, az árok betöltésének korát a 16. század második harmadára valószínűsíthetjük.

Téglaalap alakú bekerítés cölöpszerkezetes épülettel (o6, o10, o12, o14, o17, o20, o21)

A legtöbb objektum és a legnagyobb mennyiségű leletanyag ebből a periódusból származik. A fentebb bemutatott kertek helyén terült el az o17, o14, o12 árkokból, az o6 cölöpszerkezetű épületből, valamint az o10, o20 és o21 gödrökből álló komplexum.

Az o12 árkot a meder szélétől tudtuk megfigyelni. Délnyugati irányban a meder partja mentén halad, majd derékszögben északnyugat felé fordul és az o6 cölöpszerkezetű épület déli sarkánál ér véget. Az árok fekete humuszos, helyenként faszéntörmelékkel és mészrögökkel kevert betöltése az s85, s111, s113 számokat kapta. Az árok átmetSZETE V alakú, szélessége jelentkezési szinten 40–80 cm között változott, az altalajba 70 cm-re mélyült. Az árok az o6-hoz közeli részén a munkahelyen szokatlanul nagy mennyiségű leletanyagot tartalmazott. E szeméttel feltöltött árokszakasz elszántott felső része mutatkozott a terepbejárás kiugróan sok leletet tartalmazó II/93 négyzetében és a humuszban megfigyelt s2 leletsűrűsödésében.

Az o14 árok az o6 cölöpszerkezetű épület északkeleti falának északi részétől indul északkeleti irányba, párhuzamos o12 délkeleti oldalával és merőleges ennek délnyugati oldalára. Az árok átmetszete félköríves, szélessége a jelentkezési szinten 50 cm, mélysége 30–50 cm. Fekete humuszos betöltése a cölöpszerkezetű épület sarka mellett nagy mennyiségű, ettől távolodva minimális leletanyagot tartalmazott.

Tájolása, méretei és leletanyaga alapján e periódushoz tartozik a délnyugat–északkelet irányban húzódó o17 árok is.

Az említett épületnek (o6), melynek hossz tengelye ÉNy–DK-i tájolású volt, padlószintje teljesen elpusztult. Az épület kétosztatú volt, teljes hossza 11,7 m, szélessége 4,3–4,5 m. Az északi helyiség hossza 5,7 m, a délié 5,8 m. Az épület falainak helyét humuszos betöltésű cölöplyukak sora jelezte. Helyenként a cölöplyukakban a cölöpök elkorhadt maradványait is meg lehetett figyelni. A cölöplyukak 50–80 cm távolságra helyezkedtek el egymástól, átmérőjük 10–15 cm volt, az altalajba 5–20 cm-re mélyültek. Alapárkot a cölöplyukak között nem lehetett megfigyelni. A délkeleti helyiség nyugati sarkában többrétegű betöltést tartalmazó gödör került elő (o10).

Az o17 és o12 árkok 15,5 m széles, 41,5 m hosszú, 651 m²-es területet jelölnek ki. Ezt a bekerítést osztja o14 egy 13 m-es és egy 28 m-es szakaszra.

A bekerítéstől nyugatra elhelyezkedő gödör (o21) betöltésében talált tál (3. kép 10) ugyanabból az edényből származik, melynek töredékei az o17-es árkokból kerültek elő (8. kép 1), ezért ezt az objektumot is e periódushoz sorolhatjuk.

A kissé szabálytalan, 105–130 cm közötti átmérőjű o20 gödör az o12 és o17 árkok által kijelölt területen helyezkedik el. Kétrétegű betöltéséből kora újkori kerámiatöredékek kerültek elő. Mind a felső, fekete humuszos rétegből (4. kép 1–4), mind a gödör alját kitöltő sötétszürke földből (4. kép 5–7) belül mázas fazekak és profilált talpú korsók töredékei bukkantak elő. A leletanyag alapján a 4. vagy az 5. periódushoz sorolható objektum elhelyezkedése alapján inkább az utóbbihoz köthető.

Az o6 épület egyértelműen kétosztatú volt. Falának vázát cölöpgödörökbe állított ágasok alkották. A cölöpök rögzítését a cölöpgödörökbe visszadöngölt földdel oldották meg. A korszak falusi házainál általánosan alkalmazott alapárkot (Méri 1954, 144, Pálóczi-Horváth 1989, 90, 95) nem találtunk, de a mély szántás miatt egykori megléte nem zárható ki. A rövidebb oldalak és az osztófal közepén megtalálható cölöplyukak alapján feltételezhető, hogy a házat ágasfás-szelemenés szerkezetű tető fedte. Mivel a szántás a padlószintet elpusztította, az épület tüzelőberendezéséről csak az árkokba került szemétből nyert, közvetett adataink vannak. Ez alapján az egyik helyiségben cserépkályha állt. A ház rekonstrukcióját az Alföldről ismert többhelyiséges, kályhás épületek alapján vázolhatjuk (Szabó K. 1938, 81–85, Méri 1954, 142–145, Pálóczi-Horváth 1989, 94–95). Feltehető, hogy az egyik helyiség konyhaként, a másik lepadlásolt szobaként funkcionált. Az egyenetlen cölöplyuksor miatt a bejárat helye csak bizonytalanul határozható meg. A tágasabb cölöpközök alapján bejárat az északkeleti hosszabb oldal északi részén, illetve a délnyugati hosszabb oldal északi és déli végén feltételezhető. Három bejárat a párhuzamok alapján valószínűtlennek tűnik; bármily fontos is lenne a valódiak megismerése, a feltárt jelenségek pontosabb meghatározást nem engednek meg.

Problémás az o10 gödör szerepének megítélése is. Néha a késő középkori házak belsejében, a feltehetően kamaraként szolgáló „harmadik helyiségben” alakítottak ki tárolóvermeket (Méri 1954, 146, 147; Valter 1985, [6]), ezért esetünkben is hasonló funkcióra gondolhatnánk. A beásás aránylag csekély mélységét (a jelentkezési szinttől 50 cm) indokolhatja a mezőgazdasági művelés következtében elpusztult felső réteg vastagsága. A gödör közvetlenül az osztófal vonala mellett helyezkedik el, ezért ha a gödör és a

ház egykorú, a két helyiség között álló feltételezett kályha működtetését, vagy a két helyiség közötti szokásos átjárást akadályozta volna. Ezt az ellentmondást háromféleképpen oldhatjuk fel:

1. A gödör a háznál korábbi, ez utóbbi kialakításakor már be volt töltve. Ebben az esetben felmerülhet az a lehetőség is, hogy a betöltés felső rétegét (s88) talán utólagos, szilárdító feltöltésként alkalmazták. A középső betöltési rétegből (s91) előkerült kora újkori kerámia (4. kép 8–12) mindenestre nem engedi, hogy a két objektum használata között hosszabb intervallumot feltételezzünk.

2. A kályha nem a szokott helyen állt, hanem kívülről fűtötte a szobát (hasonló megoldás egyelőre csak a Dunántúlról ismert: *Holl-Parádi* 1982, 124).

3. A két helyiség között nem volt átjárás, mindkettőt kívülről lehetett csak megközelíteni. Ez utóbbi elrendezés – füsttelenített fűtéssel egybekötve – nagyon célszerűtlennek tűnik.

Az o21 gödörben talált, részben anatómiai rendben fellelt állatcsontok talán az állattartás megőrzött kiemelt szerepét jelezhetik.

Az árkok megadják a település külső övezetében elhelyezkedő lakótelkek egyikének méretét. Sajnos, mivel az árkok kissé szabálytalanul futnak, a mértékrendszerre kevéssé lehet következtetni. Legvalószínűbbnek egy közelítőleg 2,1–2,2 m-es alpmérték tűnik, ez jól illeszkedik a telek hosszához, szélességéhez és a ház szélességéhez. Sajnos, középkori mértékrendszerünk (*Bogdán* 1978, 90, 97) alapegységei közül az öl (kb. 1,8 m) túl kicsi, a királyi öl (3,126 m) túl nagy a számolt értékhez képest, melyet legjobban a ritkábban használt erdőöl (2,3 m) (*Bogdán* 1978, 99) közelít meg.

Az ehhez a periódushoz tartozó leletanyag nagy része az árkok épülethez közeli végéből került elő.

A gyakran bordákkal tagolt peremű, belül mázas fülesfazekakon (4. kép 13–19; 5. kép 1–2) és a vörös sávós és hullámvonalas festéssel díszített vásonfazekakon (6. kép 1–6) kívül feltűnően magas a tálak (3. kép 10; 7. kép; 8. kép 1) aránya. A sinces, függesztőfüles tálak között kétszínű mázas (7. kép 1–5) és bemetélt, bepecsételt díszű példányok (1. kép 10; 7. kép 6–9; 7. kép 1) is előfordultak. Metéltmázás, applikált szemölcsdísszel ékített korsó apró töredékei is előkerültek (5. kép 3–4). Feltehetően egy alsó részén mázatlan korsó vagy kancsó töredéke (5. kép 5), valamint fedők töredékei (6. kép 7–8) is vannak a leletek között.

A kályhakerámia sem hiányzott a leletek közül. Négyzetes tál alakú kályhaszem, vályú alakú feles méretű szem és zöldmázás oromcsempe töredéke is előkerült (8. kép 2–5). E leletek alapján feltételezem, hogy a cölöpszerkezetes épületben kályha állhatott.

A füsttelenített helyiség és a szintén feltételezhető kerámiatálakkal dekorált falak miatt olyan magasabb szintű lakáskultúrára gondolhatunk, mely véleményem szerint csak huzamosabb tartózkodásra szolgáló lakóépületben képzelhető el.

A leletanyag datálása meggyőző párhuzamok hiányában bizonytalanságokat rejt. A metéltmázás kerámia Budán a 15. század végére, 16. század elejére keltezhető (*Í. Melis* 1984, 218). Valószínű azonban, hogy a Felvidék déli részén a technika tovább élt (*Voit* 1954, 99–100), ám használatának felső időhatárát nem ismerjük. Mivel az 5. periódus későbbi a mázas kerámiával keltezett 4. periódusnál, ezért az utolsó periódus a 16. század közepénél, második felénél korábbi nem lehet. Ezt támasztja alá a jellegzetes kora újkori vázonedények megjelenése is. E kerámiatípus belső kronológiája egyelőre még nem kidolgozott, jelenleg csak az világos, hogy a 17. század második felében használt típusnál a fellelt töredékek korábbiak. A „kései” típusból találtak Nyársapáton (*Benkő*

1980, 388, 36. tábla 9–10), 1664 előtti leletegyüttesben, együtt „korábbi” típusokkal. Budán a „kései” típust a 17. század második felére datálják (Gerelyes 1991, 46). Hódmezővásárhelyen 1688 utáni leletben fordul elő (Gál 1985, 98, VII. tábla 1.) Datálásunk harmadik fogódzója jobb híján *argumentum e silentio*: nem került elő írókázott díszű kerámia töredéke. E kerámatípus datálása sem megoldott, de általában a 16–17. század fordulójától feltételezik elterjedését (Vida 1994, 15–16). Összességében jelenlegi ismereteink szerint a létesítmény pusztulásának datálása a 16. század közepe és a 17. század eleje között tűnik valószínűnek, ezen belül a századforduló körüli hadi események történeti oldalról támogathatják a régészeti kelteztést.

Középkori és kora újkori kertek

Az Árpád-kori faluásatások gyakori objektumai a területeket határoló, hosszanti (Méri 1962, 216), valamint a körárkok (Kovalovszki 1975, 207–208, Laszlovszky 1982, 281–285). Az Árpád-kori karámok szerkezetének rekonstrukciójára néprajzi párhuzam alapján tettek kísérletet (Szabó L. 1975, 85–86). A késő középkori falvak árkos határolásait a növekvő számú írásos forrás ellenére régészeti módszerrel még alig kutatták, vagy közlésükre eddig még nem került sor. Egy beltelek kerített részeinek régészeti maradványait közlik Lászlófalva-Szentkirályról (Pálóczi-Horváth 1988–89, 77, 80). Régészeti ismereteink hiányosságainak oka egyrészt az lehet, hogy a belteleket nemcsak árokkal és garádjával (Szabó L. 1975, 86), hanem egyéb – régészetileg nem megfigyelhető – kerítési módszerekkel is körbevehették, másrészt a feltárás körülményei gyakran nem teszik lehetővé a lakóépület tágabb környezetének kutatását.

A kertek, azaz elkerített, körülárkolt, feltehetően sánccal vagy kerítéssel körbevett földdarabok nyilvánvalóan elkülönített, védett területek voltak. E lehatárolások azonban, a „védművek” gyengesége miatt a rossz szándékú betolakodónak komolyabb akadályt nem jelenthettek, legfeljebb a behatolás tilalmát jelezhették. Arra viszont kétségtelenül alkalmasak voltak a lehatárolások, hogy a kóborló és vad állatokat távol tartsák a kert értékeitől. A középkori és az újkori kerteket az írott források gyakran funkciójuk szerint jelölik meg. A kertek egy részében különféle, a szántóföldön termelt növényeknél értékeesebbnek tartott növényi kultúrákat neveltek. E növények vagy termőre fordulásukhoz szükséges hosszú idő miatt (gyümölcsösök), a gondozásukra fordított többletmunka miatt (pl.: zöldséges- és szőlőskertek), illetve speciális felhasználásuk miatt (vászonalapanyagok, fűszer- és gyógynövények) érdemelhették meg a körülkerítésben is megnyilvánuló gondoskodást. A veteményes- és káposztáskertek (*hortus olerum, caulium*) a jobbagytelkek tartozékai, gyakran az udvarhoz csatlakoznak (pl.: Major 1960, 43), de attól térben el is különülhetnek (Szabó I. 1969, 45). Különösen a káposztáskertek kerülhettek távolabb a fundustól, mert e növénynek nedves talajra van szüksége (Szabó I. 1969, 46). A kertekben középkori adatok szerint sáfrányt, tököt, sárgadinnyét, hagymát, ledneket illetve gyümölcsöt is termesztettek (Szabó I. 1969, 46–47). Természetesen a kertekben számolhatunk olyan későbbi adatokból jól ismert növényi kultúrákkal is, mint a köles, a len és a kender.

A szérűskertek (*horreum, hortus horreorum*) (Hoffmann 1959, 202) a gabona tárolásának és a szemnyerésnek (elsősorban nyomtatás, ill. cséplés) voltak a színterei, s e tevékenységek néha a telkek sorában (Szabó I. 1969, 155), néha elkülönülve a gazdasági udvartól, a települést övező gyűrűben is helyet kaphattak (Szabó I. 1969, 49). A szérűskertek, valamint a pajtás- ill. csűrűskertek időszakos munkahelyként, tárolóhelyként szolgáltak (Tálaszi 1972, 75). A felhalmozott készletek miatt a szérűskertek biztonságos elhatárolása kiemelkedő fontosságú lehetett. Ha a nyomtatás helyének ledöngölt földjét

csak különleges szerencsével találhatjuk is meg, a tárolóhelyek egy része bizonyára régészeti nyomokat is hagyhatott maga után: vermek, épületalapok (főként cölöpös épületek) előkerülése várható.

Az aklos- és ólaskertek az állattartó épületeknek (ól, istálló, karám és/vagy akol) és a takarmány tárolására szolgáló építményeknek (színek, fészerek) adtak helyet (*Tálas* 1972, 75). Itt a kert kényszerítő ereje az eddigiekkel ellentétben kettős irányú: nemcsak az illetéktelen behatolástól véd, hanem meggátolja a jószág elbitangolását is: e kettős szerep építészeti következményeinek régészeti nyomait eddig még nem sikerült igazolni. Ha a kertben belül épület nem állt, a növénytermesztés lehetősége mellett felmerülhet az egyszerű állatösszetartó (karám) funkció is. A két funkció elválasztását tovább nehezíti az a közismert gyakorlat, hogy az egykori karám megrágyázott, televény földjét növénytermesztésre (mégpedig célszerűen először a legértékesebb, azaz kerti növénykultúrák magas hozamának elérésére) hasznosíthatják. Belterjesebb állattartás esetén a kertben épületek állhattak. Esetleges alaprajzi eltérésükön túl az istállóépületek vizsgálatánál eredményekkel járhat az Árpád-kori karámoknál bevált foszfátanalízis (*Laszlovszky* 1982, 283).

A szálláskert a lakóház telkéhez tartozó második beltelek, amelyen a gazdasági udvar minden létesítménye helyet kap (*Tálas* 1972, 75). Az újkorban a településmagtól csoportosan elkülönülő, vagy azt övezetszerűen körbevevő szálláskertek jellegzetes, az Alföldre jellemző településformát alakítanak ki. A szálláskertben nyílt tűzhellyel fűtött, lakható istállók, fedetlen aklok, színek állnak, tárolóvermek és kút helyezkedhet el rajta (*Szabó I.* 1969, 150–152). A néprajzi leírások alapján az ebbe a típusba sorolható kertek régészeti nyomai bizonyára meglehetősen pregnánsak. A várható jelenségek alig különbözhetnek egy szokványos beltelek feltárásánál tapasztaltaktól, mindössze a lakóház hiánya vagy silány kivitele utalhat a különbségre.

Györffy István az 1920-as és 30-as években alakította ki azt az elméletet, ami szerint a második beltelek nomád kettős településrend maradványa lenne (*Györffy* 1943, 80, 82). A kertes települések kiváló kutatójának hipotézisét a szakirodalom egy része átvette, sokat forgatott településföldrajzi kézikönyvben is megtalálhatjuk (pl.: *Mendöl* 1963, 226–228). Néprajzkutatók mutattak rá az ilyen típusú települések európai megfelelőire (*Hofer* 1957, 406–421). A tágabb európai környezet településfejlődésével való összehasonlítás érlelte meg azt a gondolatot, hogy a kertes települések kialakulását a későközépkori magyar szarvasmarhaexport igényeivel magyarázza, s így gazdasági előfeltételét csak a 14–15. századtól lássa megalapozottnak. Az ólaskertes és szálláskertes településtípus kialakulását a 14. század második felétől meginduló, a 15. század második felében fellendülő, csúcspontját a 16. században elérő marhaexport (*Belényesy* 1961, 62, 76–77) megnövekedett igényeinek kielégítése hívhatta életre (*Major* 1960, 51; *Szabó I.* 1969, 153–154, *Hoffmann* 1975, 297, idézi *Szabó L.* 1986, 586).

A középkori falvak történész kutatói nem igazolták a kétbeltelkes falvak középkori meglétét: a feltételezett honfoglalás kori szállások és az igazolt kétbeltelkes települések közötti közel ezeréves űrt nem lehetett kitölteni (*Szabó I.* 1969, 151). Számos példa ismeretes arra, hogy a törökkor előtt még utcás falvak halmazos-kertes falvakká alakultak át (*Maksay* 1971, 92); összezsugorodott belsőségű halmazfalú és a kertes rendszer sem igazolható a törökkor előtt, legfeljebb – a földrajzi körülmények hatására – helyenként külső, a belsőségtől távolabb elhelyezkedő gabonáskertek fordulhattak elő (*Maksay* 1971, 101).

A kétbeltelkes településekről a régészet az írott forrásoknál korábbi adatokkal is szorgálhat: a 20. század első felében még megfigyelhető volt, hogy a törökkorban – fel-

tehetően jórészt a 15 éves háború ideje alatt – elpusztult nagykunsági falvakban a templom körüli lakóházakat a bögre alakú kályhaszemek, a faluszéli kerteket az árkok helyei jelezték (Györffy 1943, 70). A szálláskertek a levéltári források alapján az Alföldön a 17. század óta általánosan előfordulnak (Hoffmann 1967, 133; Tálasi 1972, 75; Paládi-Kovács 1993, 221). A hajdúvárosokban és Debrecenben a várost körülvevő kerítésen (palánkon) kívül szérűk és istállóskertek voltak találhatóak (Hofer 1960, 332). Az írott források mellett a 17. századból már megfelelő minőségű metszeteken is ábrázolnak kertes településeket (Filep 1969). Bár az ábrázolások a metszetek témája miatt elnagyoltak, zsánerszerűek, gyakori előfordulásuk különösen a kerített települések falain kívül a településtípus gyakoriságát támasztja alá.

Lényeges tipológiai szempont lehet a kertesség kialakulásának földrajzi, illetve gazdasági oka is (Szabó L. 1986, 587–588). A szerző külön tárgyalja a geográfiai viszonyok által determinált, főként vízparti településeket, illetve a kertes övben aránylag intenzív állattenyésztést folytató, földrajzi viszonyok által kevésbé meghatározott alföldi falvakat (Szabó 1986, 588–591).

A megosztott belterületű csoportos telepekről megszerzett ismereteket legutóbb a Magyar néprajz 4. kötetében foglalták össze (Bárth 1997, 11–20). A szerző felsorolja a főként funkcionális különbségekre visszavezethető névváltozatokat, és bemutatja a kérdés kutatástörténetét is.

A kert optimális körülmények között közvetlenül a lakótelekhez kapcsolódik. Ez az elrendezés egyaránt szolgálja a kertek biztonságát, a munkaigényes kultúráknál pedig biztosítja a munkaidő legkedvezőbb kihasználását. A kertek a fundustól csak oly ok miatt szakadhatnak el, ami a hátrányokkal szemben a távolabbi elhelyezést teszi racionálissá. Eltekintve a nagy határú települések mezei kertjeitől, ahol a nagy távolságok miatt célszerű lehetett távoli kerteket kialakítani, megfigyelhető, hogy a kertek csak a feltétlenül szükséges mértékig távolodnak el a házhelytől, így a hátrányok minimalizálódnak. A kert elszakadásának egyik oka lehet az, hogy az ott termesztett növény biológiai igényeit a funduson nem lehet kielégíteni; ekkor természetesen a megfelelő nedvességű talaj vagy a napsütötte domboldal biztosítása határozza meg a kertek helyét. A másik fő ok, hogy a kertben végzett gazdasági tevékenység helyigénye oly nagy, hogy a ház mellett nem fér el a beltelken. Ebben az esetben nincs akadálya annak, hogy közvetlenül a belterület peremén alakuljon ki a kertes öv. Kiindulási pontként lakótelekhez közvetlenül kapcsolódó kertek elképzelve, vagy a tevékenység helyigényének növekedésével, vagy a beltelek méretének csökkenésével következhet be a kert elszakadása. Természetesen e kettő nem zárja ki egymást, sőt kézenfekvő párhuzamos hatásuk feltételezése. Az előzőre lehet példa a kezes állatállomány felduzzadása, ahogy a hajdúvárosoknál, a matyó falvaknál és másutt is megfigyelhető (Szabó L. 1986, 589, b) csoport). A beltelek összeszűkülése rendszerint a településmag terjeszkedésének gátat állító akadály és a növekvő népesség következménye. A „beszorított” településmag lehet természeti okok, leggyakrabban a vízrajzi viszonyok következménye (l. Szabó L. 1986, 588, a, csoport), de lehet antropogén eredetű is. Figyelemre méltó, hogy a második beltelek kialakulásának legkorábbi bizonyítható példái a késő középkori városok külső területén kialakult hóstátok, majorok, kertek (Hoffmann 1959, 193–196; Hoffmann 1963, 84–85 és Hoffmann 1967, 132). Esetleg másodlagos telekaprózódáshoz vezethet egy kertes övvel szorosan körülölelt településmag terjeszkedési lehetőségének hiánya is.

Összefoglalás

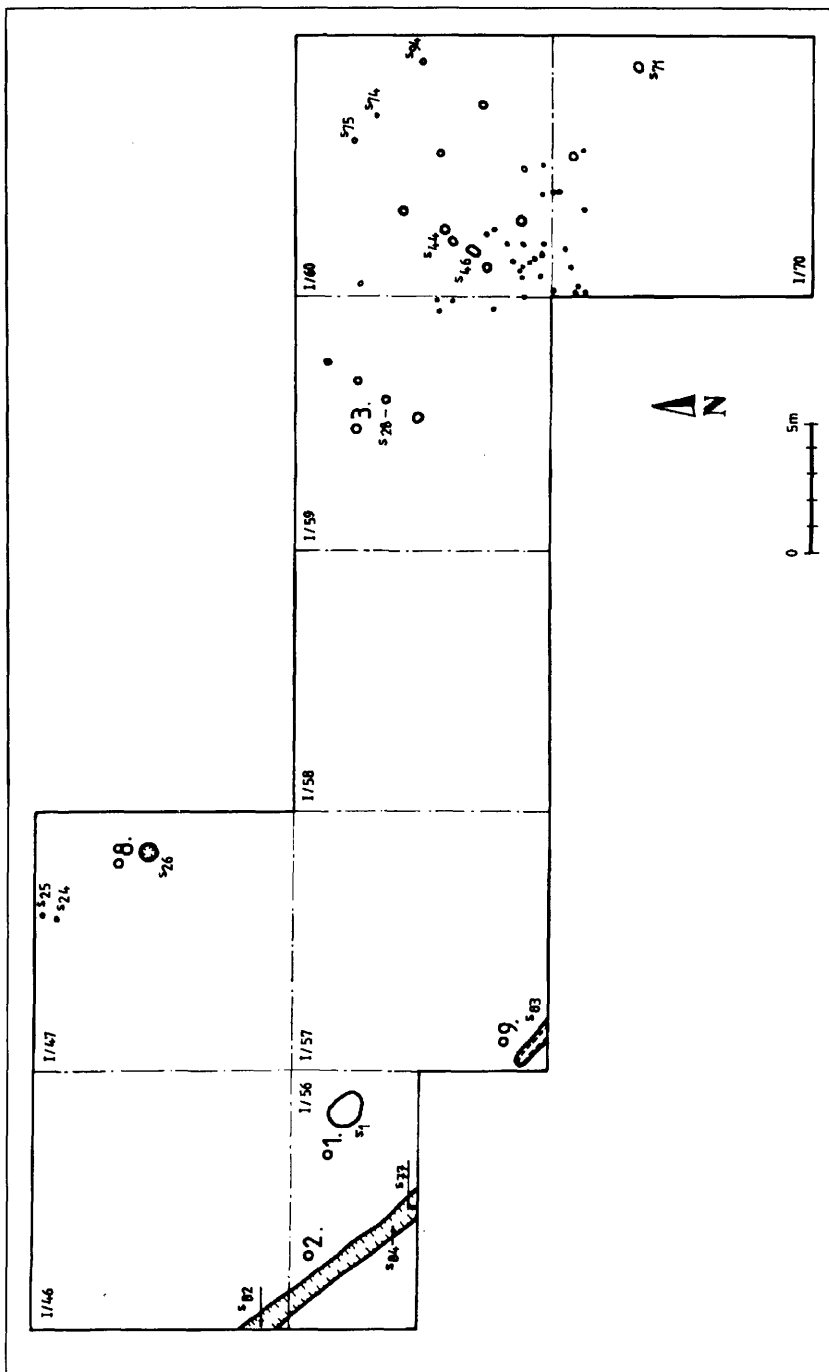
A vizsgált területen először körárkos karámot létesítettek. A következő periódusban a központi településrag tájolásához alkalmazkodó, téglalap alaprajzú területet határoltak el. A kevés hulladék és a lakóépület hiánya alapján a főként lakóhelyként szolgáló, sűrűn beépített településrag körül létrejövő gazdasági övezet részének tarthatjuk a feltárt területet. E külső gazdasági övezet kialakulásának oka az lehetett, hogy a keskeny dombháton kialakuló, a teleklábaknál vizenyős lapályokkal lehatárolt településközpont telkeinek feldarabolódásával rendkívül szűkké vált a gazdasági tevékenységek számára fennmaradt tér⁴. A 14. század közepétől a magyarországi városok külvárosaiban ki lehet mutatni kertet: Pozsonyban, 1341-től majorságokat említenek (*Hoffmann* 1959, 193–194; *Hoffmann* 1963, 60), Sopronban 1379-ben káposztás- és veteményeskerteket osztanak (*Hoffmann* 1959, 193–194; *Hoffmann* 1963, 59–60). A lakótelektől függetlenedett kertre a városok esetében a zsúfoltság miatt lehetett szükség (pl.: *Major* 1960, 51). Ez utóbbit a nagyobb népsűrűség, azaz végső soron a városiasodás válthatta ki. Mohiban nem a városfalak, hanem a vízrajzi környezet teremthette meg azt a kényszerítő erőt, ami a kerteknek a lakótelkektől való elszakadásához vezetett. Ugyanakkor, ha a település beépítettsége ritkább lett volna, feltehetően nem lett volna szükség a lakótelektől elválasztott kertek létrehozására. Esetünkben tehát a meginduló urbanizációs folyamat, a lakótelek aprózódása és a vízjárta területről kiemelkedő településrag szűk volta egyszerre segítette elő a belső megosztását. Így a közelebről meg nem határozható mezőgazdasági tevékenységek, melyek között a késő középkori európai gazdasági munkamegosztás következtében egyre jelentősebbé váló nagyállattartás amúgy is nagyobb térigényű, fokozódó mértékben szorultak a településragot körülölelő nedves területen kívüli külső települési övezetbe. A földbe mélyített jelenségek (istálló, színek) hiánya miatt a feltárt kertet esetleg inkább veteményesnek tarthatjuk. Elhagyott, „telkesített” karámhelyeken célszerű volt káposztás- ill. tököskerteket létesíteni (*Belényesy* 1954, 395, 35. jegyzet). A IV. munkahelyen megfigyelhető egyetlen 16. századi létesítmény arra utal, hogy a középkor végére a külső övezetben egyre nagyobb teret fedhettek a kertek le, de nem álltak feltétlenül szorosan egymás mellett. A nehezen datálható nyugati kert elágazó árkai azonban megengedik azt a lehetőséget is, hogy egyes bekerítések egymáshoz csatlakoztak. A terepbejárás és a feltárás alapján valószínűsíthető, hogy a kertek a mederágyakkal szabdaltnak területen csak a kiemelkedéseken jöttek létre, egymástól kisebb-nagyobb távolságra. Szórt, a térszínhez alkalmazkodó elhelyezkedésük ellenére, tájolásuk már a 14–15. századtól bizonyos mértékű szabályozottságot árul el. A bekerítések hosszabb oldala a település főutcájára többé-kevésbé merőlegesen állt. A szabályosabb, téglalap alaprajzú kertek kialakítása azonban nem jelentette ezek helyének tartós rögzülését. Az I. felület nyugati kertje időben feltehetően nem párhuzamosan létezett a keletivel. A keleti építmény negyedik fázisában, mely a 16. század második harmadánál korábbra nem tehető, az előző periódushoz képest összeszűkült a bekerített terület. A kertméret változásának magyarázatára ismereteink nem elegendők, s nem tudhatjuk, hogy e jelenség általános vagy egyedi volt-e. Feltehető, hogy a kert továbbra is gazdasági funkciókat látott el, de a szűkebb terület korlátozhatta az itt végezhető tevékenységeket.

Az utolsó fázis régészeti jelenségei mindkét felületen a folyamat minőségileg új szakaszának kezdetét jelezhetik. Csak az utolsó fázisban találtunk a külső övezetben szilárdan rögzített épületeket. Ezek közül az egyik (I. felület, o6) minden bizonnyal lakó-

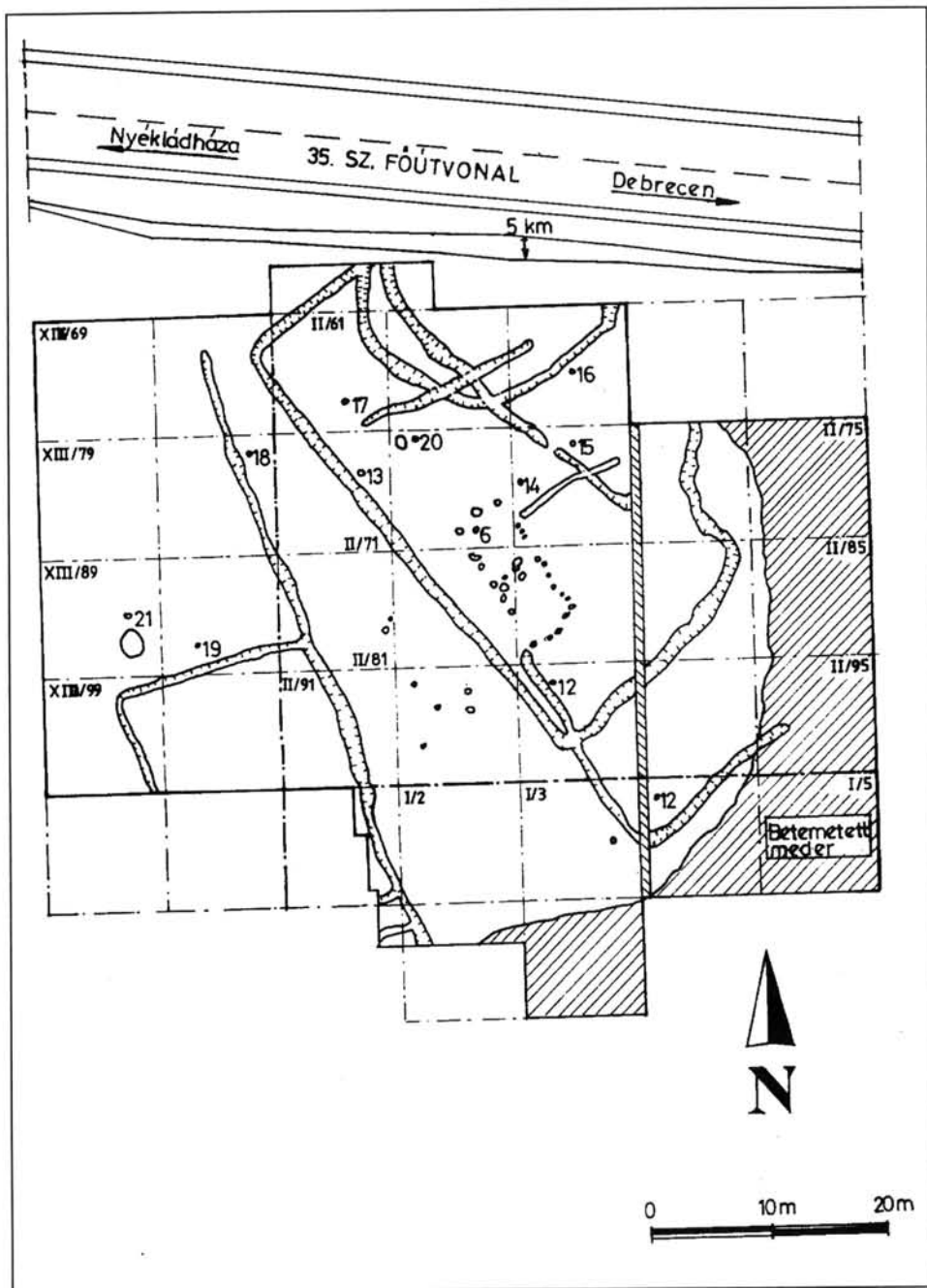
⁴ Mohin ugyanakkor nem volt megfigyelhető a településbelső halmazosodása. A belső telkek igen keskenyek, szalagszerűek voltak (*Laszlovszky–Pusztai–Tomka* 1997, 146)

épületnek készült. Ezen építmény funkcióját a közvetlenül mellette talált, füsttelenített szobára utaló kályhaszemtöredékek és a belső tér dekorációját is lehetővé tevő függeszűfűles tál töredékei, véleményem szerint, kellőképpen bizonyítják. A másik épület (IV. felület, o3), hevenyészettebb kivitele miatt, szolgálhatott csupán gazdasági célokat is. Ezek szerint megindul a korábban csak – legfeljebb – ideiglenesen lakott külső kertek betagozódása a lakótelkek közé.⁵ Ha a folyamat a külső települési övben másutt is hasonló módon játszódott le, amire a terepbejáráson tapasztalt leletűrsődések utalhatnak, akkor a korábbi egyutcás települési struktúra többutcássá (esetleg a külső övben szórt jellegűvé) kezdett alakulni. Jelenlegi ismereteink szerint Mohin az egyutcás településszerkezet nem változott többutcássá: a 16. század végétől a romló politikai és gazdasági helyzet nemcsak a település fejlődését gátolta, hanem rövidesen annak teljes pusztasodásához vezetett. Mivel egyértelműen a 17. századra utaló nyom az M30–41. lelőhelyen végzett ásatás során egyáltalán nem került elő, valószínű, hogy a település hanyatlása elég gyors volt ahhoz, hogy a külső övezetet a visszafejlődésre utaló nyom hátrahagyása nélkül hagyják el.

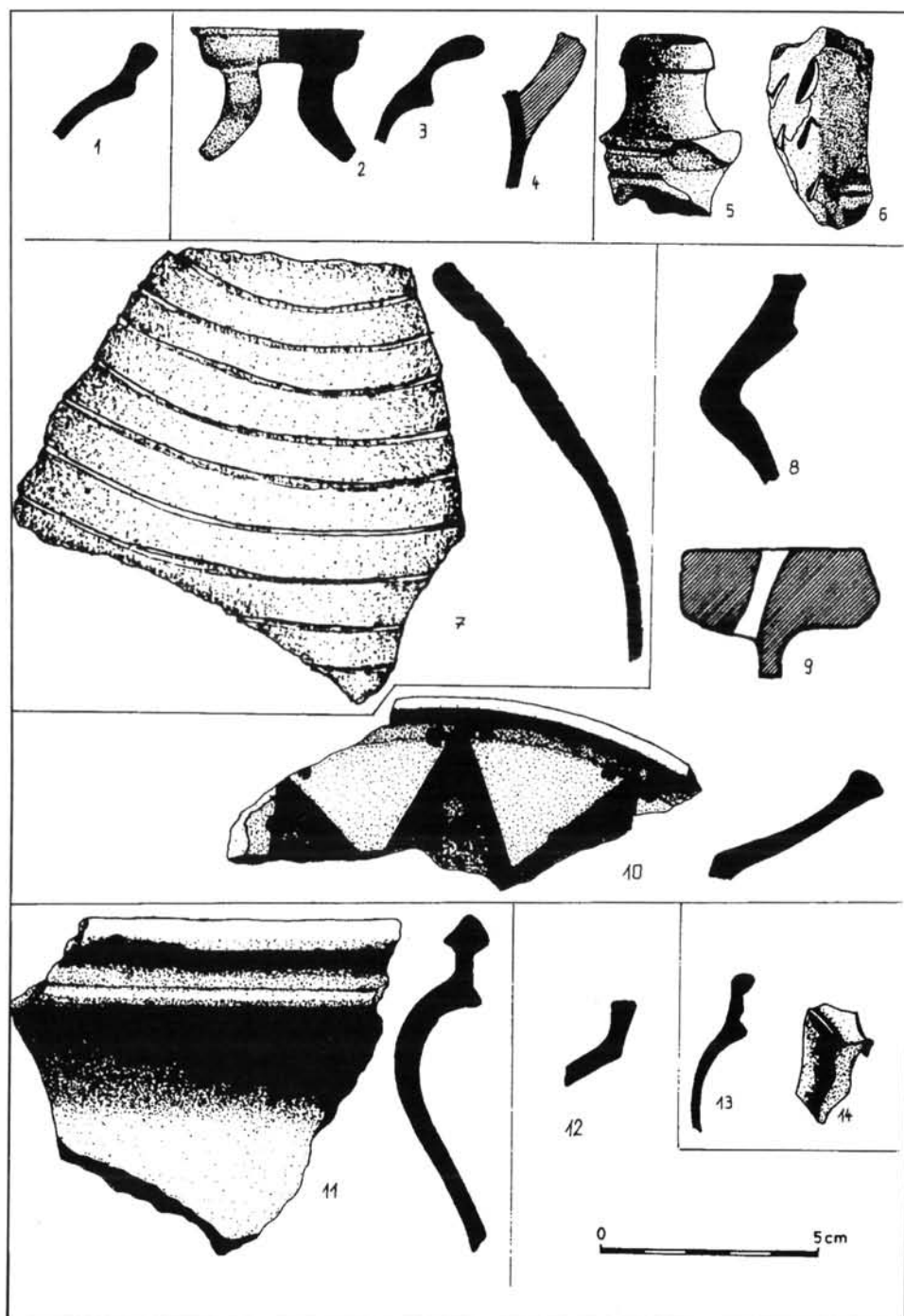
⁵ Pusztai Tamás hívta fel a figyelmemet arra, hogy az utolsó periódusban megfigyelhető lakóházépítés jelensége másként is értelmezhető. A településmag kutatásakor ugyanis a legfelső megfigyelhető épületek kerámiaanyaga a tárgyalt utolsó periódusnál korábbi jelleget mutatott. P. T. ezért elképzelhetőnek tartja, hogy a településszerkezet szétesésének, a zárt beépítettség széthullásának következtében kerültek a korábbi gazdasági funkciójú övezetbe lakóházak. Véleményem szerint, az utolsó jól dokumentálható periódus a település központi részén a 16. század első felére–közepére datálható (a kerámia túlnyomó többsége mázatlan). A század második fele leletanyagának hiánya a központi részen inkább az újkori mezőgazdasági művelésnek tudható be, ugyanis írott források a 16. század második felében még virágzó településnek mutatják Mohit, és a település összehúzódására, szerkezetének meglazulására csak a századforduló háborús eseményeitől kezdve számíthatunk. A központi részen végzett terepbejárás anyagából egyáltalán nem hiányzik a mázas kerámiával jellemezhető korszak anyaga. Az írókázott tálak megjelenése alapján már a 17. századra tehető az egykori lakóövezetben létesített műhely építése. Jelenlegi, meglehetősen korlátozott kerámiatörténeti ismereteink szerint ezt a korszakot röviddel ugyan, de megelőzi a külső övezet utolsó periódusa (metéltmázás kerámia jelenléte, írókázott tálak teljes hiánya).

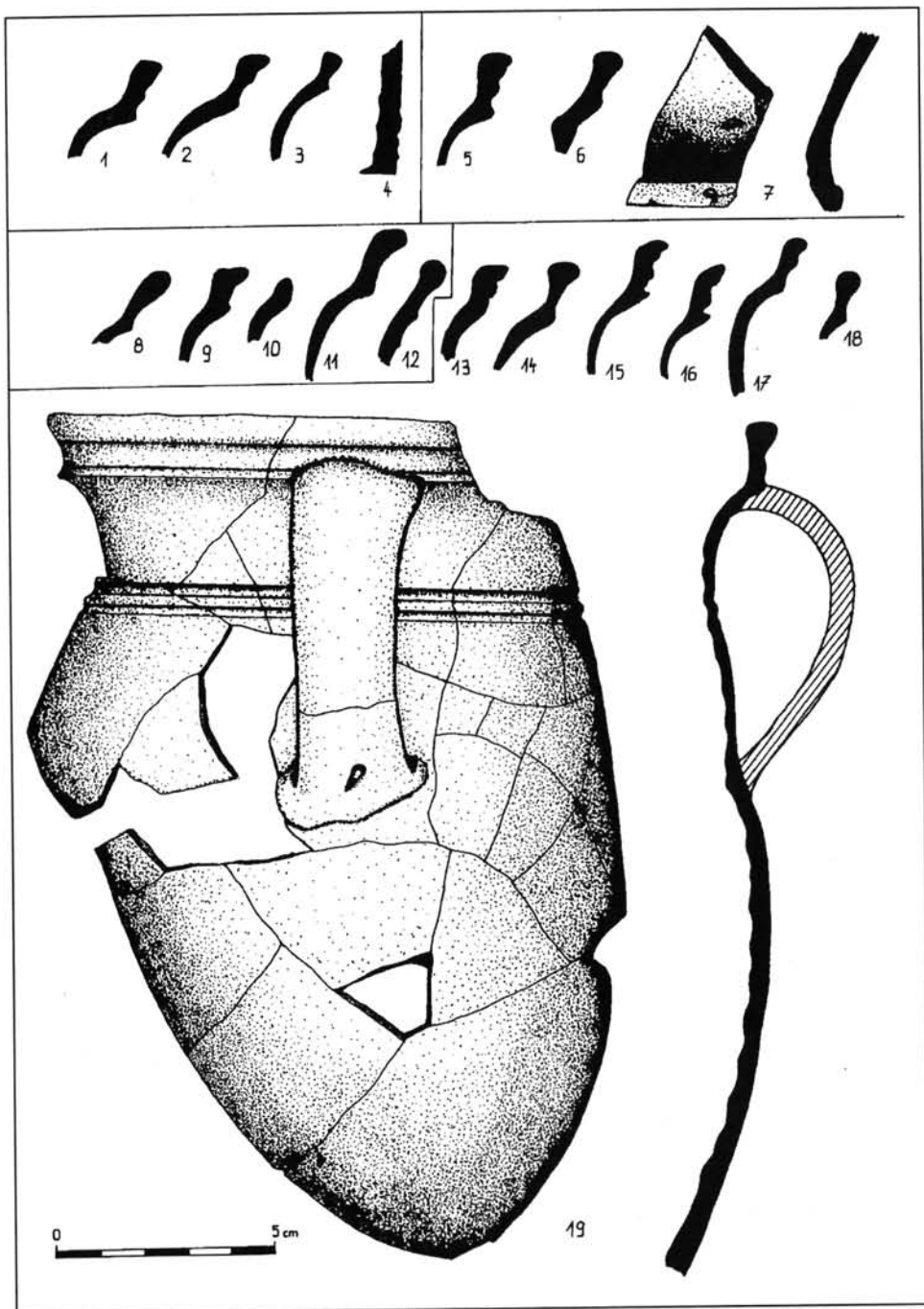
1. kép

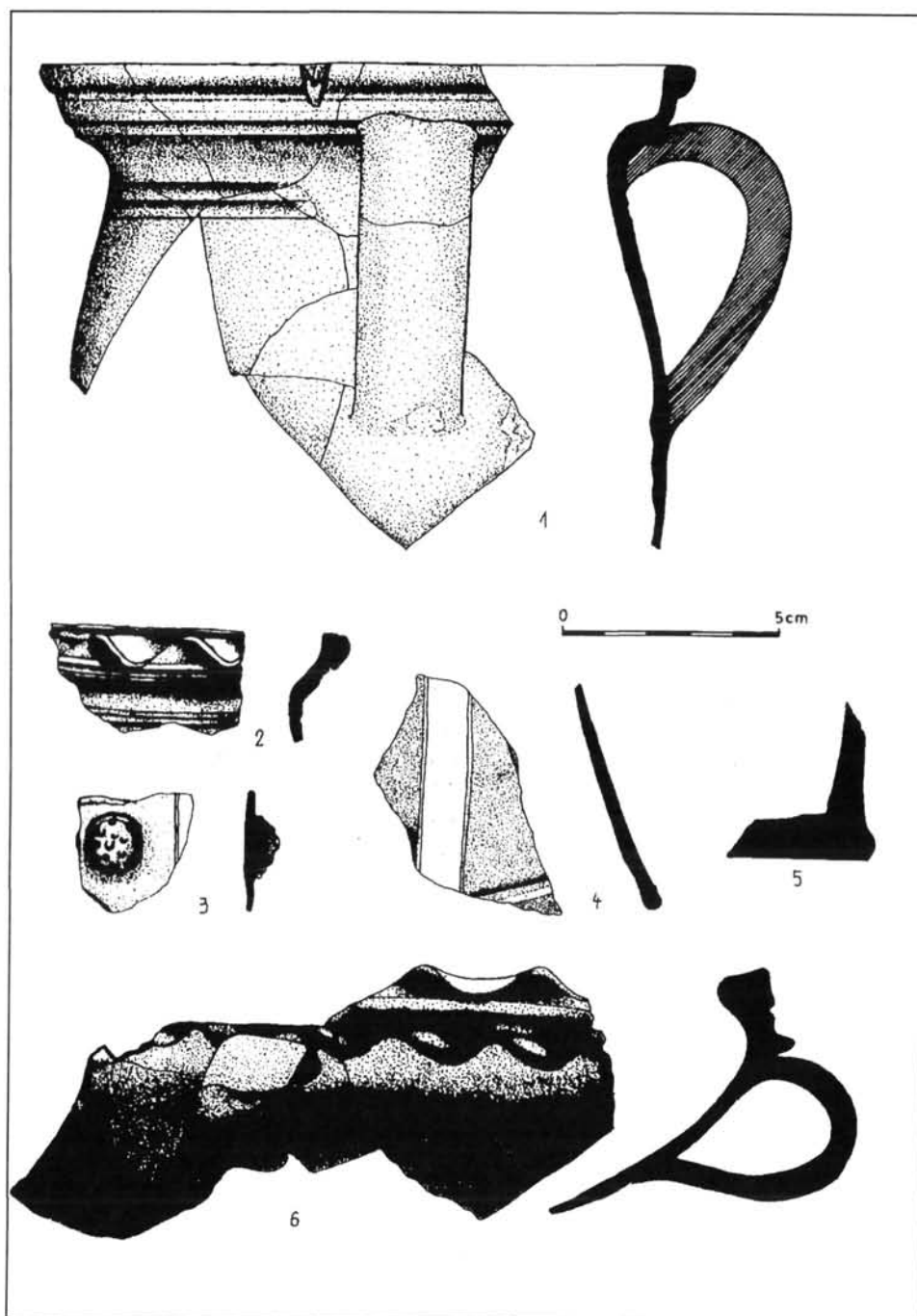
2. kép

3. kép

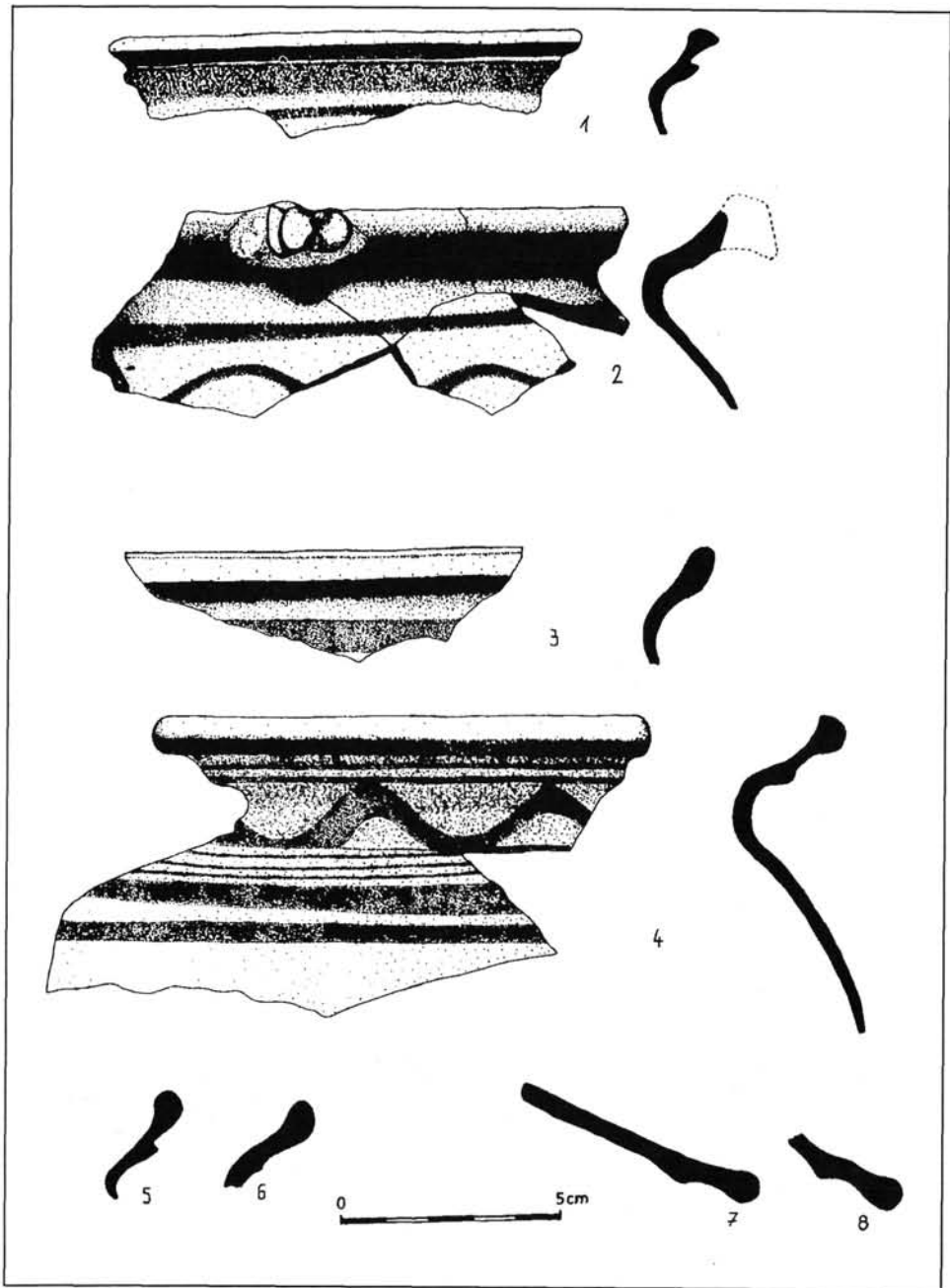

4. kép

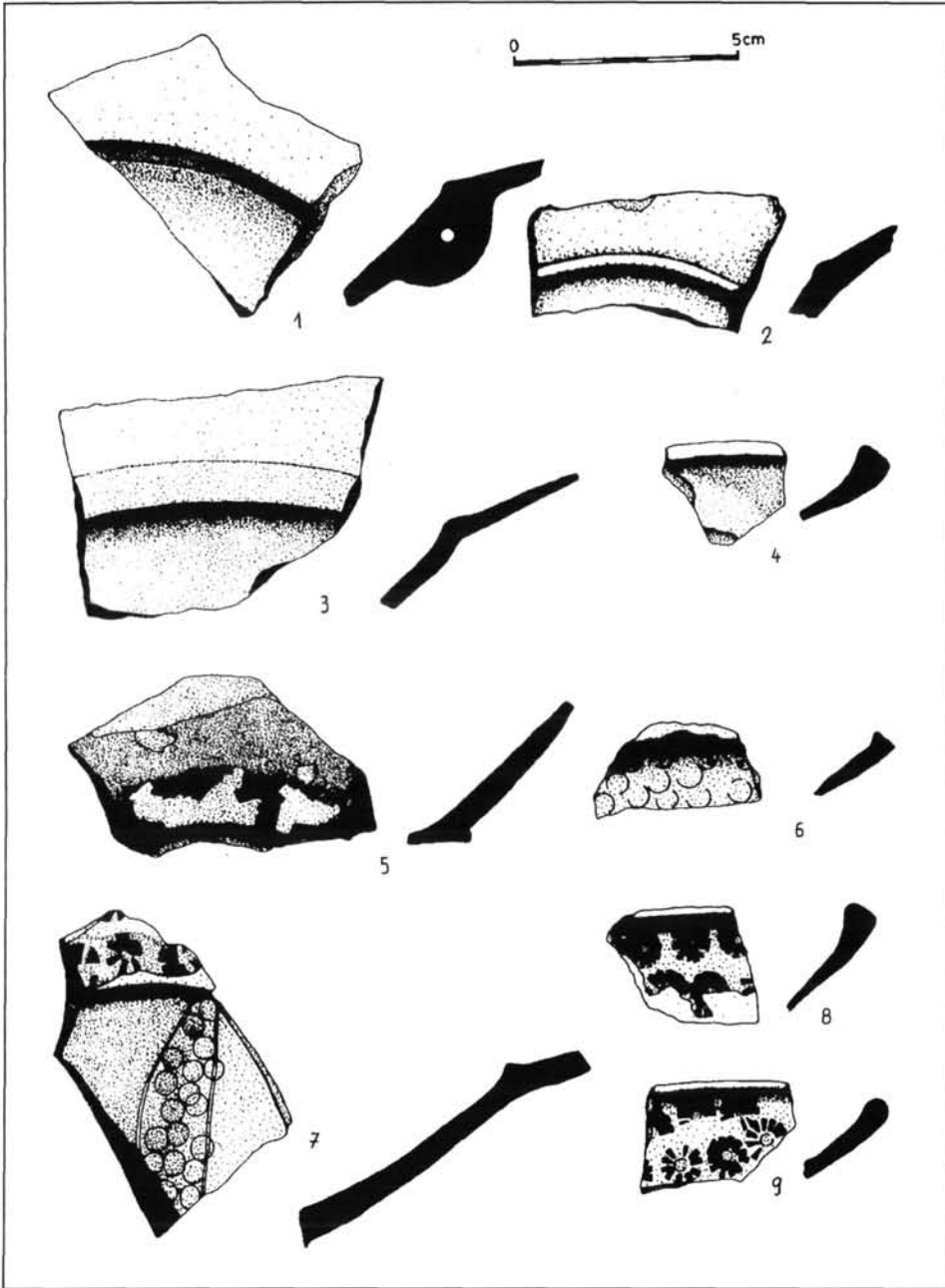

5. kép

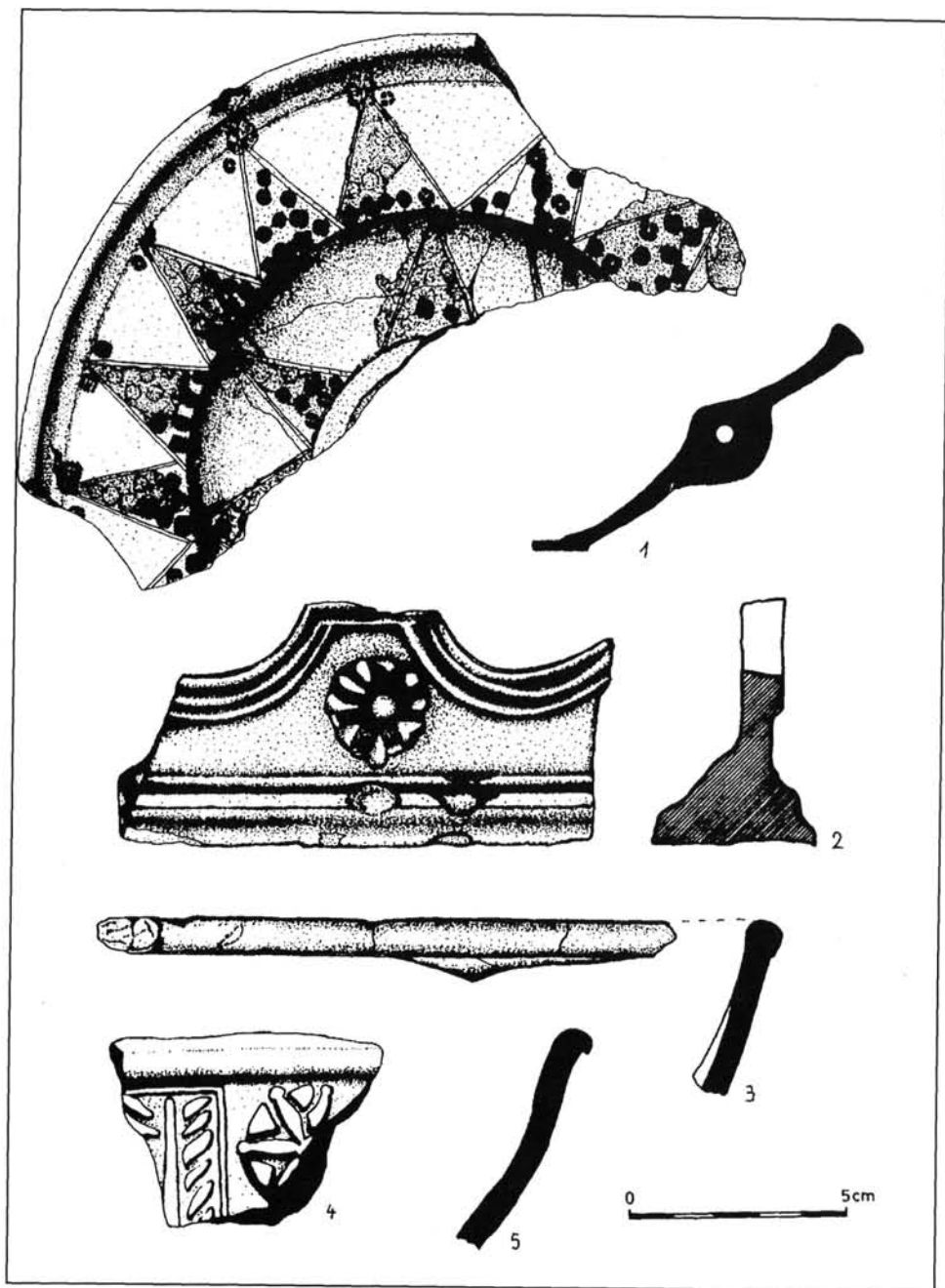

6. kép

7. kép

8. kép

A KÉPTÁBLÁKON BEMUTATOTT TÁRGYAK LEÍRÁSAI

- 3/1 97.1.1.1. Vörös anyagú, homokos és apró kavicsos soványítású, külső oldalán sötétszürkére égett fazék peremtöredéke. Pereme bordával tagolt, fedőhornyos. 5,2*2,8 cm, szájtátmérő: 16 cm.
- 3/2 97.1.26.51. Sárgászöld anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt fedő gombja. A gomb alsó része lekerekített, oldala alig bővülő, hengerpalászerű, teteje egyenes. 3*3,7 cm, gombtátmérő: 4,2 cm.
- 3/3 97.1.26.3. Sárgásfehér anyagú, homokkal soványított fazék peremtöredéke. Kihajló, fedőhorny nélküli pereme éles bordával tagolt. 5,4*3,3 cm, szájtátmérő: 18 cm
- 3/4 97.1.26.29. Fehér anyagú, jól iszapolt, homokos soványítású, belül sárgásbarna mázas edény fül- és oldaltöredéke. 3,7*2,6 cm.
- 3/5 97.1.28.1. Fehér anyagú, homokos soványítású, golyvászakú korsó perem- és nyaktöredéke. Kívül sárgásbarna mázas. Szopókás perem, a golyvánál két körbefutó horny. 3,9*3 cm, szájtátmérő: 2 cm.
- 3/6 97.1.28.2. Fehér anyagú, homokos soványítású, sárgásbarna mázas korsó fültöredéke. 3 ellentett irányú sorban elhelyezett, 2–2 benyomkodásból összeálló V-minta díszíti. 4,6*2,4 cm, szélessége: 2,4 cm.
- 3/7 97.1.146.1. Fehér, homokos és kavicsos soványítású palack válltöredéke. Külső oldalán sűrűn bekarcolt spiráldísz. Belső oldalán a nyakrész varratnyomai láthatók. 10,7*10,3 cm.
- 3/8 97.1.148.1. Szürke anyagú, kavicsos soványítású, fedőhornyos, felül vízszintes, kettős tagolású fazékperem. 4,5*13 cm, szájtátmérő: 25 cm.
- 3/9 97.1.148.2. Szürke anyagú, belül sárgásbarna, kívül szürkés színű, homokkal és kavicsos soványított cserépkészlet peremtöredéke. Robosztus, kettős függesztőfülét belül kettős hullámos kitüremkedés kíséri. A perem oldalról és ferdén alulról profilált. Szélessége: 4,5 cm, vastagsága: 2 cm.
- 3/10 97.1.148.25. Sárgásfehér anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt sinces tál perem- és oldaltöredéke. Pereme belső oldalon megvastagított, sárgásbarna mázas. A sinc felett bemetélt keretű, zöldmázos háromszögek, melyeket bepecsételt, körbe írt keresztminta tölt ki. A háromszögek felett 3–3 bepecsételt körminta. Külső oldalán mázcsorgás. 4,1*10,7 cm, szájtátmérő: 19 cm.
- 3/11 97.1.112.5. Fehér anyagú, kavicsos soványítású fazék peremtöredéke és oldaltöredéke. Pereme erőteljes, fedőhornyos, éles peremmel, tetején újabb bordával tagolt. 8,8*7,5 cm, szájtátmérő: 20 cm.
- 3/12 97.1.138.1. Fehér anyagú, kvarckavicsos soványítású fazék peremtöredéke. Pereme robusztus, fedőhornnyal és erőteljes bordával tagolt. 1,9*2,9 cm.
- 3/13 97.1.104.1. Fehér anyagú, homokos és kavicsos soványítású, belül sárgásbarna mázas fülesfazék peremtöredéke. Élesen tagolt, tetejénél kihajló rámás perem, határozott fedőhornnyal. 3,9*4 cm.
- 3/14 97.1.104.2. Vörössárga anyagú, homokos soványítású, belül sárgásbarna mázas fülesfazék peremtöredéke. Kettősen tagolt perem, felső része kissé homorú. Belül fedőhorny. Peremének tetején belül apró lécszerű, a perem vízszintesen kihajló teteje kívülről hullámosra nyomva. 3,7*2 cm, szájtátmérő: 15 cm.
- 4/1 97.1.119.5. Fehér anyagú, belül barna mázas fülesfazék bordával tagolt, rámás peremmel. 4,8*2,9 cm, szájtátmérő: 14 cm.
- 4/2 97.1.119.8. Fehér anyagú, homokos soványítású, belül zöld mázas fülesfazék peremtöredékei. Bordával tagolt perem, felül újabb enyhe bordával gazdagítva. Másodlagosan égett. 2,3*2,5 cm.
- 4/3 97.1.119.7. Sárgás anyagú, jól iszapolt, belül sárgásbarna mázas fülesfazék peremtöredéke. Bordával tagolt perem. 2,6*3,1 cm.
- 4/4 97.1.119.6. Fehér anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt korsó alj- és oldaltöredéke. Oldalának alján hornyolások, külső felületén apró mázfoltok. 3,3*3,1 cm.
- 4/5 97.1.127.10. Fehér, homokos és apró kavicsos soványítású, belül sárgásbarna mázas fülesfazék peremtöredéke. Pereme fedőhornyos, bordával tagolt, rámás. 3,7*3 cm, szájtátmérő: 16 cm.

- 4/6 97.1.127.11. Fehér anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt, belül zöld mázas fülesfazék peremtöredéke. Fedőhornyos, bordával tagolt perem. 3,5*2,6 cm, szájátmérő: 16 cm.
- 4/7 97.1.127.8. Fehér anyagú, igen jól iszapolt korsó oldala alsó részének töredéke. Az oldal alján körbefutó borda. 4,1*2,3 cm, aljátmérő: 8 cm.
- 4/8 97.1.91.19. Szürkére égett anyagú, homokos soványítású, belül zöld mázas fazék peremtöredéke. Pereme fedőhornyos, bordával tagolt, felül kissé megvastagodó. 2*3,8 cm, szájátmérő: 15 cm.
- 4/9 97.1.91.26. Sárgásfehér anyagú, jól iszapolt, belül sárgásbarna mázas fülesfazék peremtöredéke. Bordával tagolt perem, felül felhajló megvastagítással. 3,3*2,6 cm, szájátmérő: kb. 10 cm.
- 4/10 97.1.91.3. Sárgás anyagú, homokkal soványított, belül sárgásbarna mázas fazék peremtöredéke. S-alakú peremtöredéke. 2,7*2,7 cm, szájátmérő: 13 cm
- 4/11 97.1.91.27. Fehér anyagú, homokos soványítású, külsején helyenként szürkére égett, belül barna mázas fülesfazék peremtöredéke a fülindítás helyével. Hangsúlytalan bordával tagolt, felül megvastagodó perem. 4*3,9 cm.
- 4/12 97.1.91.28. Szürkésfehér anyagú, homokos soványítású, nagy felületeken sötétszürkére égett felületű fazék peremtöredéke. Enyhe bordával tagolt, tetején erősen megvastagított perem. A felső megvastagítás alatti homorú tag felső részén körbefutó vörös, festett csík. 3*2,4 cm.
- 4/13 97.1.18.63. Sárgásfehér, homokos soványítású, jól iszapolt, belül zöld mázas fülesfazék peremtöredéke. Bordával tagolt, rámás perem. 4*2,9 cm. Szájátmérő: kb. 10 cm.
- 4/14 97.1.113.14. Fehér anyagú, homokkal és apró kavicsal soványított, belül zöld mázas fülesfazék peremtöredéke. Pereme fedőhornyos, bordával tagolt. 4,8*2,9 cm, szájátmérő: 11 cm.
- 4/15 97.1.85.45. Fehér anyagú, homokkal soványított, belül barnássárga mázas fülesfazék peremtöredéke. Pereme fedőhornyos, többszörösen tagolt, rámás. 6*3,9 cm, szájátmérő: 14 cm.
- 4/16 97.1.85.40. Fehér anyagú, jól iszapolt, belül helyenként lepattogzott sárgásbarna mázas fülesfazék peremtöredéke. Bordával tagolt, rámás perem. 2,4*2,8 cm.
- 4/17 97.1.21.12. Sárgás anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt, belül sötét sárgásbarna mázas fülesfazék peremtöredéke. Pereme bordával tagolt, rámás. Vállán körbefutó hornyolat nyoma. 4,2*3,4 cm.
- 4/18 97.1.96.15. Fehér anyagú, homokos soványítású, belül sárgásbarna mázas fülesfazék peremtöredéke. Kettősen tagolt, középen visszanyomott, felül legömbölyített. A perem felső része kívülről hullámosra nyomott. 2,4*1,8 cm, szájátmérő: kb. 16 cm.
- 4/19 97.1.99.35–36. Fehér, homokos soványítású, belül sárgásbarna mázas fülesfazék peremtöredéke, fül- és oldaltöredéke. Alul kissé benyomott szalagfüle a rámás perem alsó éléhez kapcsolódik. A nyaknál két párhuzamosan körbefutó, bekarcolt vonal. Máza a felső részen vastagabb, barnább. M: 19,5*13,2 cm, szájátmérő: 16 cm.
- 5/1 97.1.76.24. Sárgásfehér, homokos soványítású, jól iszapolt, belül sárgásbarna mázas fülesfazék. Pereme tagolt, rámás, belül fedőhornyos. Szalagfüle a peremtöredéke alá csatlakozik. 11,2*7,2 cm, szájátmérő: 16 cm.
- 5/2 97.1.85.42. Sárgásfehér, homokos soványítású, belül zöld mázas fülesfazék peremtöredéke. Pereme alatt körbefutó hornyolatok, közepén kettősen tagolt lécz, felső részén ferdén benyomkodott kihajló dísz, felette éles, keskeny horony. A perem teteje egyenes, belül fedőhornyos. 4,4*2,5 cm, szájátmérő: 14 cm.
- 5/3 97.1.99.39. Fehér anyagú, homokos soványítású edény oldaltöredéke. Kívül-belül sárgásbarna mázas. Külsején bemetélt határu sárgásbarna és szintelen mázas sávok. A sárgásbarna sávon applikált szemölcsdísz. 3,1*2,6 cm.
- 5/4 97.1.99.38. Fehér anyagú, homokos soványítású edény oldaltöredéke. Kívül-belül sárgásbarna mázas. Külsején bemetélt határok között függőleges, szintelen mázas sáv. 5,6*4,1 cm.
- 5/5 97.1.96.12. Sárgásfehér anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt alj- és oldaltöredék. Alul kitüremkedő megvastagodás. 6,7*3,4 cm, aljátmérő: 11 cm.
- 5/6 97.1.18.66. Vörössárga anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt sárgásbarna mázas tál. Pereme visszahúzott rámás, alsó és felső részén hullámosra nyomott. Szalagfüle a peremtöredéke aljától indul, kissé felhúzott. 13,5*6,1 cm, szájátmérő: 14 cm.

- 6/1 97.1.18.67.2. Sárgás, homokos soványítású, belül barnássárga mázas fülesfazék peremtöredéke. Peremén felhajló gallér. Perem alatt körbefutó vörös festés. 10,7*2,6 cm, szájátmérő: 13 cm.
- 6/2 97.1.76.25. Sárgásfehér anyagú, homokos és apró kavicsos soványítású fazék perem-, váll- és fültöredéke. A vállon körbefutó vörös festés, alatta festett körbefutó hullámvonal. Duzzadt, fedőhornyos pereme tetejéből indul keskeny szalagfüle. 10,9*4,6 cm, szájátmérő: 21 cm.
- 6/3 97.1.2.32. Sárgásfehér anyagú, homokos soványítású vászonfazék peremtöredéke. Duzzadt, fedőhornyos perem, alatta narancsszínű festett csík. 9,2*2,7 cm, szájátmérő: 16 cm.
- 6/4 97.1.85.44.2. Sárgásfehér, homokos és kavicsos soványítású, keményre égetett vászonfazék perem- és válltöredékei. Pereme fedőhornyos, bordával tagolt, felső részén duzzadt. Külső oldalán pereme vörös sávokkal festett, alatta festett hullámvonal, alatta bekarcolásokkal tagolt 3 vörös sávból álló festés, alatta 2 festett vonal. 6,5*13,4 cm, szájátmérő: 19 cm.
- 6/5 97.1.17.22. Sárgásfehér, homokos soványítású fazék peremtöredéke. Pereme fedőhornyos, kívülről bordával tagolt, felül duzzadt. 3,9*2,8 cm, szájátmérő: kb. 19 cm.
- 6/6 97.1.18.65. Fehér anyagú, homokos soványítású fazék peremtöredéke. Enyhén visszahajló, duzzadt peremtöredéke, alatta enyhe borda. A perem legömbölyített tetején vörös festés fut körbe. 3,6*2,6 cm, szájátmérő: 19 cm.
- 6/7 97.1.99.42.1 Szürke anyagú, homokos soványítású fedő palást- és peremtöredékei. Pereme megvastagított, belül bordával tagolt. A palást kissé homorú. 7,1*6,2 cm, peremátmérő: 18 cm.
- 6/8 97.1.18.11. Szürke anyagú, homokos soványítású fedő peremtöredéke. Pereme megvastagított, legömbölyített. Belső oldala sincszerűen megtörik. 2,7*2,8 cm, peremátmérő: 18 cm.
- 7/1 97.1.99.40. Fehér anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt sinces tál oldaltöredéke. Belül a sinc alatt zöld, sinc feletti rész felső része sárgásbarna mázas. Ferde állású függesztőfül, közel vízszintesen átfúrva. 7,2*6 cm.
- 7/2 97.1.103.12. Fehér anyagú, főként homokkal és néhány apró kavicsal soványított, jól iszapolt tál oldaltöredéke. Sinc felett zöld, alatta sárgásbarna mázas. 5,7*3,1 cm.
- 7/3 97.1.76.23. Fehér anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt sinces tál oldaltöredéke: a sinc alatt barna, felette zöld mázas. 7,1*4,5 cm.
- 7/4 97.1.85. Tál megvastagodó peremtöredéke. 2,5*2 cm.
- 7/5 97.1.113.15. Sárgásfehér anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt tál alj- és oldaltöredéke. Belül zöld, alján sárgásbarna máz. 6*4,2 cm, aljátmérő: 10 cm.
- 7/6 97.1.103.14. Sárgásfehér, homokos soványítású, jól iszapolt tál oldaltöredéke. Belül zöld mázas, kör alakú pecsétlővel díszített. 4,8*2 cm.
- 7/7 97.1.98.5. Sárgásfehér, homokos soványítású, jól iszapolt sinces tál töredéke. A sinc felett zöld, alatta sárgásbarna máz. A sinc felett hatszirmú, bepecsételt virágokból álló többsoros minta. Alatta ívelt, bemetélt keretezésű, bepecsételt körökkel kitöltött ábra. A bemetéltetés a pecsételést megelőzte. 7,3*5,3 cm.
- 7/8 97.1.96.20. Sárgásfehér, homokos soványítású, jól iszapolt tál peremtöredéke. Kissé megvastagított perem. Belül zöld máz, bepecsételt, sokszirmú virág alakú motívumok. 3,2*2,5 cm, szájátmérő: 17–18 cm.
- 7/9 97.1.103.13. Fehér anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt tál peremtöredéke. A peremtöredéke kissé megvastagított. Belül zöld máz, bepecsételt sokszirmú virágok. 3,5*2,5 cm, szájátmérő: 16–17 cm.
- 8/1 97.1.18.64. Sárgás anyagú, homokos soványítású, jól iszapolt sinces tál peremtöredéke. Pereme belső oldalon megvastagított, sárgásbarna mázas. A sinc alatt 6, felette 8 bemetélt keretű, zöldmázos háromszög. Bepecsételt, körbe írt kereszt- és rácsminta, mely a háromszögeket tölti ki. A háromszögek felett 3–3 bepecsételt körminta. Vízszintesen átfúrta, kissé ferde függesztőfül. Külső oldalán mázcsorgás és néhány bepecsételés is. 17,4*10,4 cm, aljátmérő: 8 cm, szájátmérő: 19 cm.
- 8/2 97.1.113.13. Sárgás anyagú, homokkal és apró kavicsal soványított, fehér engób felett zöld mázas kályhaoromdísz töredéke. Felül két konkáv ív határolja, közöttük a tárgy törött. Felül 3 pálcával, alul hármassal lemezzel határolt mezőben 9 szirmú, domború közepű, plasztikus rozetta. 11,3*5,7 cm.

- 8/3 97.1.113.12. Vörös anyagú, középen szürke tál alakú kályhaszem peremtöredéke. A perem belső oldala lekerekített, külső oldala enyhén kihajló. 12,3*4,3 cm.
- 8/4 97.1.85.43. Sárgászörös, homokos soványítású kályhaoromdész töredéke. Hátoldalán textille-nyomat halvány nyoma. Teteje egyenesre vágott, letört pártázat csorbázatával. Vízszintes félpálca alatt téglalap alakú keretben kalászmotívum, ettől jobbra nyolcküllős rozetta. A küllők vége kör alakú, közöttük háromszögek vannak. 6*4,4 cm.
- 8/5 97.1.85.41. Vörös anyagú, homokos soványítású tál alakú kályhaszem peremtöredéke. Peremének belső oldala lekerekített, kissé kihajló. Belső oldalán agyagtapasztás maradványa. 6,1*5,5 cm.

IRODALOM

Bárth János

1997 Település. In: Magyar néprajz 4. (főszerk.: *Balassa Iván*), Budapest, 7–87.

Belényesy Márta

1954 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. In: *Ethnographia* 65, 387–415.

1961 Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. In: *László Földes* (ed.): *Viehzucht und Hirtenleben in Ost-Mitteleuropa*, Budapest, 13–82.

Benkő Elek

1980 A középkori Nyársapát. In: *Studia Comitatus* 9, 315–424.

Bogdán István

1978 Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig, Budapest

Filep Antal

1969 Kébtelkes mezőváros (Ónod) XVII. századi lát képi ábrázolása. In: *Népi Kultúra, Népi Társadalom* 2–3, 131–154.

Gál Éva

1985 XVII–XVIII. századi kerámialelet Hódmezővásárhelyről. In: *Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum* 5, 79–105.

Gerelyes Ibolya

1991 Török leletegyüttesek a budavári palotából (1972–1981). In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 23, 21–75.

Györffy István

1943 *Magyar falu, magyar ház*, Budapest

Hofer Tamás

1957 Csűrök és istállók a falun kívül. In: *Ethnographia* 68, 29–52.

1960 A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. In: *Műveltség és hagyomány* II. 331–350.

Hoffmann Tamás

1959 Horreum – szérú – csűr? In: *Ethnographia* 70, 171–206.

1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest

- 1967 A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. In: *Ethnographia* 88, 130–137.
- 1975 Néprajz és feudalizmus. Budapest
- Imre Holl*
1966 Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. *Studia Archaeologica* 4, Budapest
- Imre Holl–Nándor Parádi*
1982 Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Budapest
- Írásné Melis Katalin*
1984 XV–XVI. századi díszedények a budai királyi palotából. In: *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 205–222.
- Kovalovszki Júlia*
1975 Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról 1962–1974. In: *Archaeológiai Értesítő* 102, 204–224.
- Laszlovszky József*
1982 Karámok Árpád-kori falvainkban. In: *Archaeológiai Értesítő* 109, 281–286
- Laszlovszky–Pusztai–Tomka*
1997 Muhi-Templomdomb: Középkori falu, mezőváros és út a XI–XVII. századból. In: *Utak a múltba* (Szerk.: *Raczky Pál, Kovács Tibor, Anders Alexandra*), Budapest, 144–150.
- Major Jenő*
1960 A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. In: *Településtudományi Közlemények* 12, 34–55.
- Maksay Ferenc*
1971 A magyar falu középkori településrendje. Budapest
- Mendöl Tibor*
1963 Általános településföldrajz. Budapest
- Méri István*
1954 Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásások eredményéről II., In: *Archaeológiai Értesítő* 81, 138–154.
1962 Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. In: *Archaeológiai Értesítő* 89, 211–218.
- Paládi-Kovács Attila*
1993 A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a XIX. század elejéig. Budapest
- Pálóczi-Horváth András*
1989 Külső kemencés lakóházak a középkori Szentkirályon. In: *Építészet az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei VI.* (szerk.: *Novák László és Selmeczi László*), Nagykovács, 1. kötet, 89–106.
1988–89 Agrártörténeti emlékek a középkori Szentkirály faluban. In: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 69–94.
- Parádi Nándor*
1955 A balatonfenyvesi agyagpalack. In: *Folia Archaeologica* 7, 141–147
1982 Der mittelalterliche Wohnturm von Kács. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 34, 131–149.
- Pusztai Tamás*
1997 Muhi középkori mezőváros régészeti kutatásának topográfiai előkészítéséről. In: a Herman Ottó Múzeum Évkönyve 33–34, 33–59.

Szabó István

1969 A középkori magyar falu. Budapest

Szabó Kálmán

1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest, Bibliotheca Humanitatis Historica 3.

Szabó László

1975 Néprajzi párhuzam Árpád-kori falvainak árkaiknak eredetéhez. In: Archaeológiai Értesítő 102, 84–87.

1986 A kertesség kérdése az Alföldön. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei IV. (szerk.: Novák László és Selmeczi László), Nagykőrös, 585–598.

Takács Miklós

1986 Die árpádenzeitliche Tonkessel in Karpatenbecken, Budapest

1993 A kistáplói, Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31 (2), 447–486.

Tálasi István

1972 Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához. In: Ethnographia, 74–77.

Valter Ilona

1985 Pásztó, Oskolamester-ház. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 219.

Vida Gabriella

1994 Északkelet-Magyarország kerámiája a XVI–XVIII. században. (Doktori disszertáció)

Voit Pál

1954 Kerámiai emlékek. In: Nógrád megye műemléki topográfiája (Szerk.: *Dercsényi Dezső*), Budapest, 94–100.

Wolf Mária

1989 Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. Borsodi kismonográfiák 30. Miskolc, 1989.

MITTELALTERLICHE UND FRÜHNEUZEITLICHE SIEDLUNGSSPUREN
AM RAND DES INNEREN GEBIETES DES MARKTES MOHI
Bericht über die archäologischen Ausgrabungen vollbracht am Fundorte
M–30/41, Arbeitsstelle I. und IV.

Diese Arbeit berichtet über einige Ergebnisse der wegen Autobahnbau untergenommene Rettungsgrabung in der abgegangenen Marktsiedlung Mohi. Zwei Arbeitsstellen wurden am Rand des einst bebauten Raumes der Siedlung geöffnet, die vom vermutlichen Siedlungskern c. 350 m weit lagen. Die 750 m² große Arbeitsstelle IV. lieferte nur spärliche Informationen über die Grabensystem in diesem Areal, sowie über ein zwei- (eventuell drei-) räumiges Bau mit Pfostenkonstruktion aus dem XVI. Jh. Dagegen konnte man die ausgiebigeren archäologischen Befunde der 3200 m² großen Arbeitsstelle I. in fünf chronologische Phasen gliedern. Alle archäologische Objekte waren extremlich fundarm, deshalb sind die verschiedenen Phasen zeitlich schwer

einzuordnen. Die erste Phase ist laut die keramischen Funde im XIII. Jh, eventuell im ersten Hälfte des XIV. Jh. zu datieren. In dieser Phase wurde ein Rundgraben errichtet, der einen Durchmesser von 19,5 m hatte, und ein Areal von c. 300 m² umzaunte. Solche Rundgräben kamen auch am anderen árpádenzeitlichen ländlichen Fundorten zum Vorschein, und wurden als Pferche gedeutet. In der zweiten Phase rahmte ein Graben eine rechteckige Fläche um. Der frühere Graben wurde zugeschüttet, der neuere Graben rahmt ein wesentlich größeres Areal um (c. 970 m²). Diese Periode wurde mit der Hilfe einer Münze von König Ludwig (CNH II. 89) im letzten Drittel des XIV. Jh – erste Hälfte XV. Jh. datiert. Die nächste Periode ist wahrscheinlich durch die Grabensystem representiert, die westlich von dem oben erwähnten Graben liegt, und wurde wohl am Ende des XV. Jh.-s oder am Beginn des XVI. Jh. zugeschüttet. In der vorletzten Phase wurde ein rechteckiger Graben in den Boden getieft. Wegen der hohen Proportion der glasierten Keramik ist es wahrscheinlich, daß dieser Graben nach dem ersten Drittel des XVI. Jh.-s zugeschüttet wurde. Die letzte Phase war die einzige, worin auch ein Wohnbau beobachtet werden konnte. Das zweiteilige Bau mit Pfostengestell hatte ein Giebeldach und wurde mit Kachelofen beheizt. Auch die zahlreiche Tafelkeramik bezeugt über eine Wohnkultur, die man nur mit einem ständigen Aufenthalt erklären kann.

Die aufgeschlossene Befunde sind Teile des ausgedehnten sekundären wirtschaftlichen Areals der Siedlung. Das zweite Innengrundstück, was besonders an der Ungarischen Tiefebene ein charakteristische Phenomän der Siedlungen ist, hat eine lange Forschungsgeschichte in der ungarischen Fachliteratur. Einst wurde von *István Györffy* angenommen, daß diese Siedlungsform Rest einer alten „reiternomadischen Siedlungsstruktur“ ist. Später wurde die sekundäre Ausbildung dieser Struktur im XIV–XV. Jh. erörtert. Im Mittelalter konnte man diese Struktur bisher nur in einiger Städte nachweisen.

Im Mohi waren einerseits die Lage der Siedlung, deren Kern tiefliegende, oft mit Wasser bedeckte einstige Flußbetten umrahmten, andererseits die zunehmende Funduszerkleinerung wegen des beginnenden Urbanisierungsprozesses die beide zusammenwirkenden Faktoren, die die Ausbildung des Gürtels von zweiten Grundstücke erzwingen.

Gábor Tomka

KORA ÚJKORI KERÁMIAMÁZAK

(Az ónodi és muhi feltárások kerámiamázaiknak
anyagtudományi elemzése)

PAPP ILDIKÓ–BABCSÁN NORBERT–KOVÁCS ÁRPÁD

BEVEZETÉS

A kerámiatermékek mázazásával már i. e. 3500 óta foglalkozik az emberiség. A régi mázak vizsgálata régészeti jelentőséggel bír. A kerámiával kapcsolatos kutatásokat nem annyira a művészeti lehetőségek, mint inkább a gyakorlati szempontok vezérik. A dolgozat a késztermékből kiindulva próbálja felderíteni a különféle tulajdonságokat befolyásoló belső szerkezetet, továbbá a felhasznált anyagok és azok elkészítésének módszereit. Az összetétel, a szín és a szerkezet vizsgálata alapján megpróbálunk választ adni, milyen technológiai fejlődést mutatnak a régi mázak, illetve összehasonlítjuk a különböző lelőhelyeken talált máztípusokat.

A vizsgálatok során számos kérdésre reméltünk választ:

– Miféle nyersanyagokból készültek a régi mázak és ez milyen máztípusokat eredményezett?

– Hogyan fejlődött a technológia?

A KERÁMIAMÁZAK JELLEMZÉSE

A máz a kerámiatárgyak felületét fedő és díszítő üvegszerű bevonat.

„A mázas kerámia szépségét a fény és a máz bonyolult belső szerkezetének kölcsönhatása hozza létre.”¹

Az égetés hatására az agyagrészecskék szinterelődnek, éppen csak annyira olvadnak meg, hogy a felületükön elegendő mennyiségű üvegszerű „ragasztó” keletkezzék, mely kihűlés után a részecskéket kökemény tömeggé fogja össze. A máz, az üveg és a hasonló kerámia jellegű anyagok olvadási tulajdonságai legjobban talán a kristályos anyagokéval összehasonlítva szemléltethetők.

A mázak csak nagyon rövid ideig tarthatók „csúcshőmérsékleten” azaz az olvadásponton vagy annak közelében, mivel gyakran szennyeződések (például gázbuborékok vagy feloldatlan nyersanyag szemcsék) maradhatnak vissza bennük. A szennyeződések megváltoztatják a máz külső megjelenését, az átlátszó mázat áttetszővé vagy átlátszatlanná teszik, sima, szaténszerű, bársonyos vagy akár egészen durva felületet varázsolnak, az optikailag sík felszínt pedig jade-hoz vagy acháthoz hasonló térhatású szerkezetűvé módosítják.

A mázak összetétele változatos. Egyszerűbb esetben alkáli-alumínium-szilikát, amely legtöbbször természetes alapanyagok (földpát, homok, mészpát, kaolin) egyszerű olvasztásával, közvetlenül a kerámiatárgyak felületén keletkezik. A természetes és szintetikus alapanyagok egyé olvasztásával előbb üvegszerű mázanyagot ún. frittet készítenek. A mázak szerkezeti szempontból az üvegekhez hasonlítható, azokkal analóg szili-

¹ Pamela B. Vandiver: Régi kerámiamázak. Tudomány folyóirat

kátolvadékok, amelyeknél az amorf szerkezet kialakításában meghatározó jelentősége van az egyes mázképző oxidok és fénoxidok keverékének. Önmagukban az egyes fémek oxidjai, szilikátjai nem alkalmasak máz képzésére.

A mázak alkotórészeinek szerepe az égetés során különböző. Az alkotórészek égetéskor alakulnak át fényes, üvegszerű olvadékká, mázzá. A mázaknak nincs meghatározott olvadáspontjuk, mint a kristályos anyagoknak, hanem fokozatosan érik el azt a hőmérsékletet, amelyen fényes, üvegszerű bevonattá alakulnak át. Ezt a tartományt olvadási intervallumnak (hőmérséklet tartománynak) nevezik. Ennek értéke elsősorban a bázikus fénoxidok és a kovasav arányától függ. Minél több a kovasav a fénoxidhoz viszonyítva, annál magasabb hőmérsékleten olvad a máz és fordítva. A olvasztási hőmérsékletet legjobban csökkentő oxidok sorrendje a következő: PbO-BaO-SrO-K₂O-NaO-ZnO-CaO-MgO-Al₂O₃.

A kerámiamázakkal szemben támasztott egyik legfontosabb követelmény az, hogy a mázfelület sima és buborékmentes legyen. Ez elsősorban a viszkozitás megfelelő beállításával érhető el. A mázolvadéknak elég hígfolyósnak kell lennie ahhoz, hogy egyenletesen szét tudjon terülni és a keletkező gázbuborékok el tudjanak távozni.² Ugyanakkor megfelelő viszkozitás szükséges ahhoz, hogy a máz a felületről ne folyhasson le. A cserép és a máz égetéskor egymástól eltérő fizikai tulajdonságú anyagként viselkedik. Ha a máz és a cserép *hőtágulási együtthatója* nincs jól összehangolva, akkor a kész tárgyakban feszültség keletkezik. Magas hőmérsékleten a máz olvadék formájában van jelen, így a hülés kezdetén a cserép összehúzódása még zavartalan, de a hőmérséklet csökkenésével a máz is fokozatosan megdermed. A továbbiakban a két anyagnak már együtt kell zsugorodnia. Ha a máz *hőtágulási együtthatója* nagyobb, mint a cserépé, akkor a máz jobban zsugorodik, ezért a mázban *húzófeszültség* keletkezik. Ha a feszültség nagysága meghaladja a máz szívóssága által meghatározott értéket, a máz folytonossága megszűnik, hajszálrepedés (hárisz) keletkezik.

A máziszap száradásakor a ki nem égetett máz rétegében finom – a hajszálrepedéseknél vastagabb – repedések keletkeznek. Ezek a máz olvadásakor nem tűnnek el, de megakadályozzák az újabb repedések létrejöttét. Tehát a szemmel látható repedések a máziszap száradásából, a hajszálrepedések pedig a máz megolvadása utáni zsugorodásából jönnek létre. A mázazás során a máziszappal felvitt mázszemcsék között mintegy 30-50% levegőbuborék helyezkedik el. Az égetés kezdetén a szemcsék lágyulása és a mázréteg zsugorodása okozza azt, hogy a szemcsék közötti összefüggő gáztér egymástól elhatárolt, szabálytalan alakú gázzárványokra osztoódik. A mázban további változások csak a máz megolvadása után figyelhetők meg. Az égetés elején valósággal habzik a máz. Erősebb buborékképződés figyelhető meg a cserép azon pontjain, ahol kvarckristályok vannak jelen. Ez arra utal, hogy a kvarc katalitikus hatására az olvadékban oldott gáz szabadul fel. Teljes tisztulás azonban még hosszú idő alatt sem következik be, viszont a szilikátolvadék (olvadt máz) kis felületi feszültsége elősegíti a buborékok távozását a mázból. A máz gáztalanodása kétféle hibát okozhat, tűszúrásosságot vagy kráterességet. A gáz buborék formájában az olvadék felszínére hatolva a buborék elpattan és a felületen kráter keletkezik. A kráter csak akkor simul ki, ha az olvadék viszkozitása, felületi feszültsége és az égetés körülményei megfelelőek.

A színes mázak átlátszó vagy színes fedőmázak lehetnek. A kerámiai mázak színezésére használt anyagok legtöbb esetben fénoxidok vagy azok keverékei. Igen gyakori

² Somodi Zsuzsanna-Pálffy András-dr. Kámory Lajos: Finomkerámiaipari technológia. Műszaki Könyvkiadó Budapest, 1984

az az eljárás, hogy nem az oxidot, hanem annak valamely vegyületét vagy speciálisan előkészített formáját, az ún. színtestet adagolják a máznyersanyaghoz. Az oxidok illetve színtestek segítségével sokféle színeffektus is előállítható. Az alapszín attól függően változtatható, hogy a felhasznált oxidok (alkalikus, ólmos vagy több oxid keveréke) milyen összetételű mázba kerülnek. Több oxid illetve színtest használata esetén komplex vegyületek is keletkezhetnek, ezáltal már bonyolultabb színösszetétel is elérhető. A színeket a kemence atmoszféra, illetve a felhasznált oxid és színtest mennyisége is befolyásolja.

Ólomházak:

Ezeknek a házaknak az olvasztóanyaga túlnyomórészt ólom-oxid. Különbséget teszünk egyszerű és összetett ólomházak között. Az előbbiek nagyrészt csak ólom-oxidból és kvarcból állnak, az utóbbiaknál az ólom-oxidot többé-kevésbé más bázikus oxidok váltják föl (CaO, K₂O, Al₂O₃ stb.). Ólomtartalmú házaknak nevezzük mindazokat a házakat, amelyek bizonyos mennyiségű ólom-oxidot tartalmaznak. (Az általam vizsgált ónodi és muhi leletek mindegyike ólomházas.)

Opak (átlátszatlan) házak:

Az opakházakhoz tartoznak a homályosított házak. Az üveglvadéokban finoman eloszott szilárd részecskék homályossá teszik a házat. A homályosító szilárd részecskék nem vesznek részt az üvegeképződésben. Klasszikus homályosító szer az ón-oxid. Az ón-oxidnak a 8–12%-os hozzáadásával az átlátszó házakból fehéren fedő házakat kapunk. A teljes fedőhatást akkor érjük el, ha az ón-oxid a lehető legkisebb szem nagyságban található meg az üveglvadéokban. Régebben fémólomból és ónból hevítéssel (ólom-ónhamu) keveréket készítettek és ezt adagolták a házhoz. (Ezek a házak olyan tulajdonságúak, amely alkalmas a porcelánházak utánzására, mivel átlátszatlan fehér felületet ad.)³

Ólomvegyületek:

Nyersanyaguk főként ólomgelét (PbO), minium (Pb₃O₄), ólom-szilikát (PbSiO₃). Az ólomvegyületek a legjobb olvasztóanyagok, és ennél fogva minden alacsony hőmérsékleten olvadó házban megtalálhatók. Csökkentik a viszkozitást, a ház könnyen megfolyik, keménysége alacsony (acéllal karcolható). Az ólomházak jól oldják a színező-oxidokat és általában szép színeket alkotnak.

Ónvegyületek:

Ezek a vegyületek ón-dioxid, SnO₂ alakjában kerülnek a házba. Az ón-dioxid tulajdonképpen nem házanyag, hiszen kémiaiilag nem vesz részt a ház képződésben, vagyis közömbösen viselkedik. Ha igen finoman eloszlik a házban homályosodást idéz elő, mert oldódás nélkül ágyazódik be az üveglvadékba. Az ón-oxid növeli a ház rugalmasságát, és csökkenti az alacsony tágulási együtthatója miatt a hajszálrepedések képződését.

Olvadékony házak:

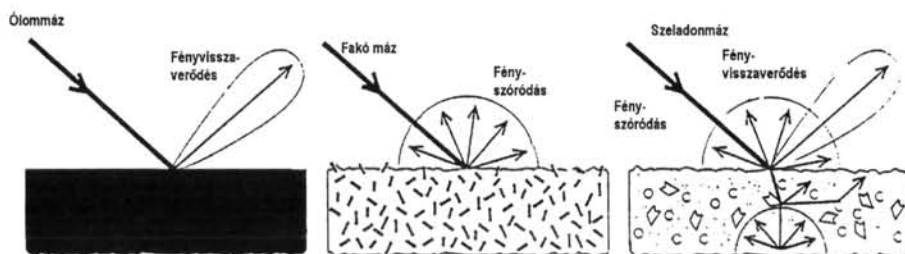
Ezen azokat az ólom- és ónmázakat kell érteni, amelyek már alacsony hőmérsékleten megolvadnak. Azokat a házakat, amelyek már 600–800 °C között olvadnak, flusznak nevezzük. Az ólom-oxidnak a ház képző olvasztó hatása elengedhetetlen. Ezen házak ólom-oxid tartalma kb. 60–70 t% (majolikaházak).

³ *Sabján Tibor*: Népi cserépkályhák. Múzsák Közművelődési Kiadó

Nem olvadékony mázak:

Azok a mázak, amelyek olvadási tartománya 900–1040 °C között helyezkedik el. Ezen mázak ólom-oxid tartalma sokkal alacsonyabb kb. 15–20 t% (porcelánmázak).

A máz megjelenését külső felülete, a fény-máz kölcsönhatás és a máz anyaga határozza meg. A sima mázfelületről a fény egyszerűen visszaverődik, míg a durváról szét-szóródik. A matt máz a felületet érdesítő, a fényt minden irányban szóró kristályokat tartalmaz. A más-más összetételű mázak a fényt különböző mértékben verik vissza, illetve nyelik el. A szóda- és mésztartalmú vagy alkalikus üvegek a beeső fény mintegy 4 százalékát tükrözik vissza, míg az ólomüveg 8, ezért az ólomüveg fényesebbnek tűnik. A nagyobb atomsúlyú elemek mind a máz törésmutatóját, mind fényvisszaverő képességét növelik (1. ábra).

1. ábra. Fényvisszaverődés a máz felületéről

A szeladonmázakban az égetés során a kerámiafelületen anortit (kalcium-alumínium-szilikát)-kristályok nőnek: a fehér kristályok elfedik a szürke agyagfelületet és így a kékeszöld máz jóval fényesebbnek és élénkebbnek látszik.

A magnetit fekete vagy a réz-oxidvörös mázhoz adagolt kolloidális színezékek, (mikroszkopikus méretű arany-, ezüst vagy rézszemcsék), fényelnyelés, visszaverés és szórás útján színeznék. Legérdekesebb színeket az átmenetifém-ionok adják. Ide tartozik a vas, amellyel a sárgától és a zöldtől egészen a barnáig illetve feketéig lehet színezní. A mangán a lilától a kékig változik, a színárnyalatok az oxidációs állapot és a koncentráció függvényei. A réz az alkalikus mázban kék, de az ólömmázban zöld színű. Ha a réztartalmú mázhoz vagy üveghez 0,5% vas-oxidot adunk, jellegzetes zöld színű borosüveget kapunk. Ha egy vagy több oxigénatomot kén, vagy szénionok helyettesítenek, a jól ismert barna (sörös) üveghez jutunk, mert a vas-kén, illetve a vas-szén ionpáros a spektrum jóval nagyobb tartományában nyel el.

Régi mázösszetétel és mázazási technikák

A régi mázak alapanyaga ólomgelét volt, amelyet ólomkénegből vagy nyers ólomból állítottak elő. Az ólmot porrá törték, vízzel hígították és ezt követően különböző színezőoxidokkal keverték össze. Réz-oxid adagolásával állították elő a leggyakrabban alkalmazott zöld színű mázat. A barna máz előállításához feltehetően a kovácsoktól szerezték be a vasport vagy vasgelétet, megőrölték és úgy adagolták a mázhoz. A mázak előállításához fontos alapanyag a kvarc, melyet homok formájában adagoltak a mázhoz. Az egyszerűbb mázak tehát ólomgelétből, kvarcból és színezőoxidokból álltak. A régmúltból fennmaradt írásokból néhány, egyszerű máz összetétele:

Zöld máz:	15 mérték ólomgelét 7 mérték homok 7 mérték réz-oxid
Barna máz:	10 mérték ólomgelét 1 mérték homok 0,75 mérték vaspor
Sárga máz:	15 mérték ólomgelét 7 mérték homok 7 mérték vas-oxid

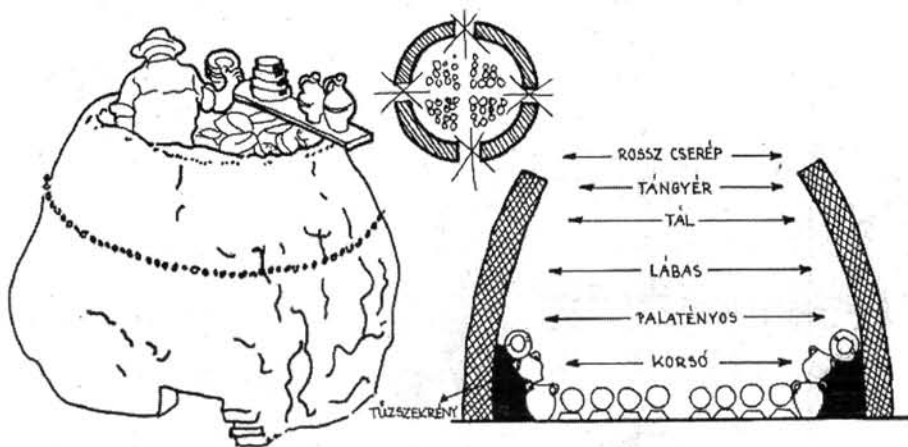
Az edények mázazása

A por alakban kimért mázat vízzel péppé keverve mázórló kövön őrölték meg. Az őrlést addig végezték, amíg megfelelő finomságú nem lett az alapanyag. A mázat az első égetés után vitték fel a kerámia felületére. A laposabb edényeknél általában öntést alkalmaztak, míg az öblös edényeknél a mázat az edény belsejébe töltötték, majd körbelötykölték és a felesleget visszaöntötték a többi mázhoz. Az engóbozott edények felületére először színes mázt spricceltek, ezután az edényeket szintelen mázzal vonták be, majd kiégették.⁴

A kerámiák kiégetése

A kiszáradt kerámiák első égetését zsenyézésnek nevezzük. Ennek hőfoka alacsonyabb, mint a mázas égetésé, általában 800–900 °C körül van. A mázas kerámiák égetése, a máz „eredésétől” (a máz megfolyásának kezdete) függően, általában 960–1000 °C között történik. A berakodás módja és sorrendje lényeges, mert a kemencék belsejében a hőmérséklet nem egyenletesen oszlik meg. A korongon készült kerámiákat a fazekasok által használt katlankemencékben égették ki. A berakodás előtt a kemencét kijavították, tapasztását megigazították, majd a port és a piszkot eltávolították, ezután a kemencébe állva rakodtak be. A mázas kerámiák elhelyezésénél vigyázni kellett, hogy az egymás mellé rakott darabok ne érjenek össze, mert az égetés során a máz könnyen összefolyhatott. A kemence megrakása után a tetejét cserélapokkal fedték le, majd hozzáfogtak a kiégetéséhez. Zsenyézéskor 4–5 órán át tüzeltek, a mázas árut azonban 5–6 órán keresztül kellett égetni. A begyűjtáshoz szalmát, kukoricaszárat használtak, majd a továbbiakban fával tüzeltek. Mikor a felső cseréprétegről a korom letisztult, abbahagyták a tüzelést és a kemencét hagyták kihűlni. A mázas égetésnél a berakott áru tetején elhelyezett mintadarabokon ellenőrzik a máz megfolyását és ha úgy ítélik meg, hogy az megeredt, abbahagyják a fűtést. Általában a kemence és a tartalma egy éjszaka alatt kihűlt annyira, hogy reggel ki lehetett bontani és rakodni (2. ábra).

⁴ W. Gebauer: Kézműipari Kerámia. Műszaki Könyvkiadó Budapest, 1985.

2. ábra. Égetőkemence (Kardos Mária: Primitív fazekasság)

A MUHI ÉS ÓNODI LELET CSERÉPTÖREDÉKEINEK VIZSGÁLATA

A cseréptöredékek eredete

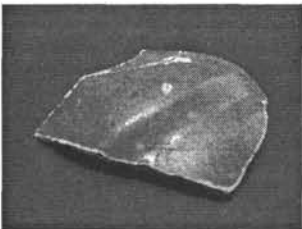

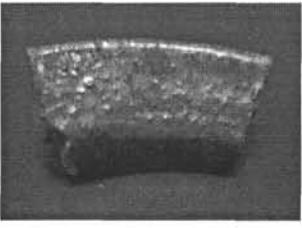
Az agyagedények az Árpád-kortól kezdve szinte kizárólag korongozással készültek. Ekkor azonban a korong még csak az edény peremének és oldalának simítására szolgált. Az edény maga összetapasztott agyaghurkákból készült. A fazekastermékek anyaga egyre finomodott, a XIV. században már gondosan előkészített, jól iszapolt, a színük kezdetben általában fekete, barna és szürke volt. A fehér, sárgásfehér kerámia a XII. századtól jelenik meg. Az ólomház – vagy más néven lágyított ház – a késő középkorban a XIV. és XV. század második felétől jelenik meg eleinte zöld, sárga, majd sárgásbarna színben. A Miskolci Egyetem Anyagtudományi Intézete számára a Herman Ottó Múzeum Muhi középkori mezőváros régészeti feltárásának mázas kerámiai leletei közül hús cseréptöredéket adott át. A vizsgált leletek Muhi középkori mezőváros 1995. évi feltárásai során kerültek elő az M30/41-sz. régészeti lelőhelyen. Az általunk vizsgált leletanyag régészeti szempontú értékelése ugyanezen kötetben Tomka Gábor tollából. Míg a Nemzeti Múzeum négy ónodi mintát adott át vizsgálat céljából.

A vizsgált cseréptöredékek mázainak leírása

A cseréptöredékek vizsgálata szemrevételezéssel kezdődött. A megfigyelt jellegzetességeket az 1. és a 2. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. A Muhi lelet cseréptöredékeinek leírása

Leletszám	A máz színe	Szemmel látható észrevételek a mázon
97.1.17.20.	világos zöld	Néhány, az agyag felületéből kitüremkedő nagyobb szemcse. Nehezen látható hajszálrepedések a felületen. Fényes felület.
97.1.99.39.	barna	Dombormű jellegű díszítés az agyagban. Nehezen látható hajszálrepedések a felületen. Az agyag felületéből kitüremkedő apró szemcsék. Fényes felület.
97.1.38.58.1.	sötét zöld	A mázban a magas égetési hőmérséklet hatására keletkezett apró buborékok. Sima felület. A máz fénye matt. Merőleges, jól látható hajszálrepedés hálózat a felületen.
97.1.18.67.2.	sötét barna	Közepes mennyiségű, az agyag felületéből kitüremkedő, nagyobb szemcse. Nem merőleges, jól látható hajszálrepedések a felületen. Fénylő felület.

Leletszám	A máz színe	Szemmel látható észrevételek a mázon
97.1.103.13.	sötét zöld	Anyagában mintázott, fényes mázzal borított cserép. Nem mérőleges, jól látható hajszálrepedések a felületen. Görbe vonalú repedéshálózat. Fényes felület.
		

2. táblázat. Az ónodi lelet cseréptöredékeinek leírása

Leletszám	A máz színe	Szemmel látható észrevételek a metélt mázas kerámiák felületén
89.33.12.47	Fehér Barna Zöld	A felületen tipikus mázhibák nem figyelhetők meg. A fehér máz kivételével csillogóak a mázak. A színek nem folynak össze, különálló területet alkotnak.
		
92.14.77	Barna Zöld	A barna máz összefüggő sima felületet ad, a zöld azonban vékonyabb rétegben helyezkedik el, kitűnik a kerámia durva felülete.
		

Leletszám	A máz színe	Szemmel látható észrevételek a metélt mázas kerámiák felületén
85.33.937	Barna Zöld Kék Fehér Szürke	A fehéren erőteljesen szembetűnő nagy repedések figyelhetők meg, ezek nagy szemcséjűek. A fehér nem csillogó. A barna és zöld máz összefüggő csillogó felületet ad. A kék nyomokban figyelhető meg.
85.33.434	Sárgásbarna Zöld	Nincs diszkréten elkülöníthető határ a különböző területek között, pedig a metelési technikát itt is alkalmazták. A barna terület foltos csillogó és erőteljesen repedezett. A mintázott területre zöldre mázazták.

Scanning elektronmikroszkópos vizsgálat és mikroszondás elemzés

A scanning elektronmikroszkóp és mikroszondás elemzés a Miskolci Egyetem Anyagtudományi Intézetében lévő AMRAY 1830 I scanning elektronmikroszkóppal és mikroszkópra telepített PV9800 EDAX EDS rendszerrel történt.

Scanning elektronmikroszkópiás vizsgálat elve

Primer, gerjesztő energiaforrásként az *elektronmikroszkópok* ún. elektronágyút, illetve jól fókuszált primer elektronsugarat használnak. Ezzel az elektronsugárral tapogatjuk le a vizsgált minta felületét, és a mintából kilépő szekunder elektronok, visszaszórt elektronok segítségével kapunk információt az anyag morfológiájára. A kilépő röntgenfotonok alapján pedig a vizsgált anyag kémiai összetétele elemezhető. Természetesen mindez alkalmas szoftvertámogatással történik.

A *mikroszondás elemzés* elve azon alapszik, hogy egy primer elektronsugár gerjesztő energiájának hatására a vizsgált mintából röntgenfotonok lépnek ki. A röntgenfotonokat energiájuk szerint osztályozva kapjuk a karakterisztikus röntgenspektumot. Ez a karakterisztikus röntgensugárzás jellemző a vizsgált minta anyagára, kémiai összetételére. Jelen esetben egy energiadiszperzív rendszerrel végeztük el a vizsgálatokat, ami azt jelenti, hogy a röntgenfotonokat energiájuk szerint detektáltuk, illetve feldolgoztuk. Ennek a rendszernek az előnye az, hogy az anyagból kilépő röntgensugárzás teljes spektrumát lehet látni, azonban a kisrendszámú elemek nem érzékelhetők, vagyis ezzel az EDS vizsgáló technológiával csak a 11-es (a nátrium) és a 92-es (az urán) rendszámú elemek közötti tartomány vizsgálható. Sajnos a korbont, nitrogént, oxigént, hidrogént ezzel a módszerrel kimutatni nem lehet.

Ez a vizsgálati módszer különösebb próba előkészítést (csiszolatkészítés, maratás, az anyag oldatba vitele) nem igényel, ezért alkalmas gyakorlatilag minden anyag roncsolásmentes vizsgálatára. Három kritériumnak kell azonban megfelelnie a mintának:

- vákuumtűrének kell lennie (az elektronmikroszkóp ún. oszlopában és kamrájában nagy vákuum van a pontos elektronsugár fókuszálás miatt)
- a primer elektronsugár nem károsíthatja az anyagot
- villamosan vezetőnek kell lennie (amennyiben ez a feltétel nem teljesül, úgy a felületet vezető réteggel kell bevonni, általában ez a réteg vagy arany vagy pedig karbon pár nanométernyi vastagságban)

Nem szabad elfelejteni azt, hogy ez nem kémiai elemzés, hanem csak az anyag néhány köbmikronnyi térfogatából nyert összetételbeli információ. Természetesen a mérés technikában már ismert és alkalmazott módszerek segítségével e kis térfogatból is lehet következtetni a teljes anyag kémiai összetételére, de minden esetben meg kell jegyezni, hogy milyen mennyiségű anyagból származik a konkrét mérés eredménye. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ennél a vizsgálati módszernél a primer elektronsugár milyen térfogatot gerjeszt, és ebben a térfogatban elhelyezkedő atomok egymással milyen kölcsönhatásba kerülnek. A számítástechnika fejlődésével a számítógépek gyorsaságának növekedésével egyre több olyan paramétert lehetett figyelembe venni, amelyek segítségével a konkrét spektrumkiértékelő számítások egyre jobban megközelítik a valóságot.

A mikroszkópos vizsgálati eredmények összefoglalása

A muhi lelet vizsgálati eredményeinek összefoglalása

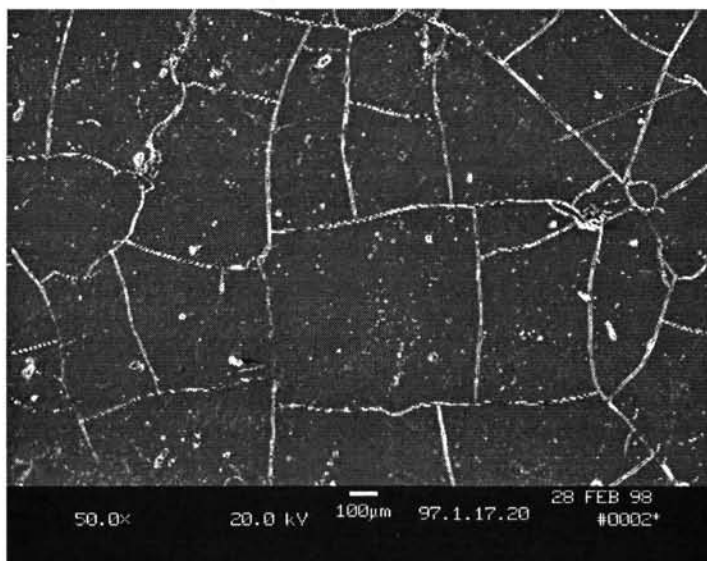
A mikroszondás elemzések eredményeit a 3. táblázat mutatja. Természetesen a kémiai összetételnek csak azon elemeit tudtuk feltüntetni, amelyeket az energiadiszperzív rendszer tud érzékelni. Az oxigén jelenlétére illetve mennyiségére csak közvetve lehet információt kapni. A kapott eredmények alapján megállapítható, hogy a zöld színű kerámiamázak mind vas- és rézoxidtartalmúak, míg a barna kerámiamázak csak vasat tartalmaznak. Ez teljesen azonos a mai kerámiák gyártástechnológiájában használt színezési eljárással, ugyanis a zöld színt elsősorban réz-oxid hozzáadásával érik el. A nagy mennyiségben minden mintában jelenlévő ólom-oxid a kerámiamáz lágyítására szolgált. Mivel az ólomoxidtartalom a 97.1.18.67.2. leletszámú mázban a legnagyobb, ezért valószínűleg ennek az égetési hőmérséklete volt a legalacsonyabb. A kálium mennyisége minden mintában 1% körül mozog, így nem lehet ezekből az értékekből a gyártástechnológiára utalást kapni. Az Al_2O_3 tartalom növekedése növeli a máz viszkozitását, amely össze-

függésbe hozható a máz repedezettségével. A megolvadt máz nagy viszkozitása növeli a lehűléskor ébredő feszültségeket, amelyek megrepeszthetik a mázat.

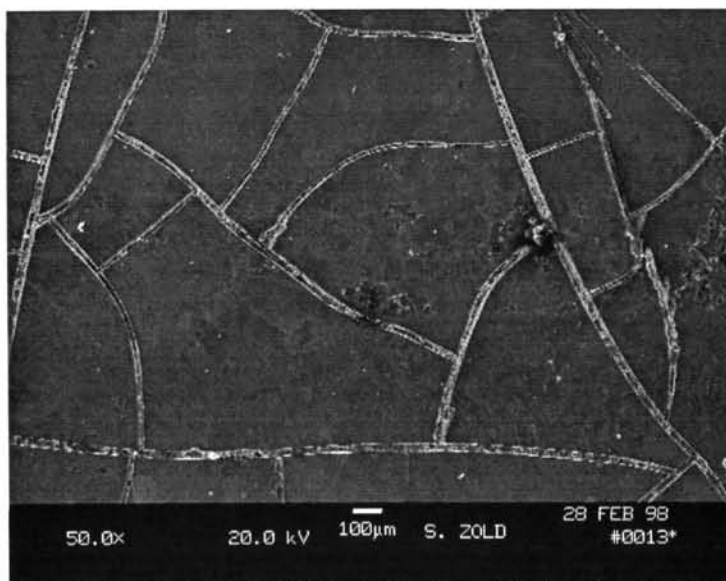
3. táblázat. A muhi lelet mintáinak összetétele

Leletszám	Szín	Kémiai összetétel, t%						
		Al	Si	Pb	K	Ca	Fe	Cu
97.1.17.20.	világoszöld	8,06	20,31	67,94	1,15	1,16	1,59	1,8
97.1.38.58.	palackzöld	6,24	19,73	63,59	0,82	3,88	2,14	3,6
97.1.103.13.	méregzöld	5,91	15,53	69,21	0,86	1,27	3,47	3,25
97.1.99.39.	barna	5,25	18,85	71,39	0,72	0,52	3,27	-
97.1.18.67.2.	sötétbarna	3,5	15,33	75,31	0,84	0,79	4,23	-

Az elektronmikroszkópos felvételeket a további ábrák tartalmazzák. Az 3-as és 4-es ábrák a különböző minták kis nagyítású felvételeit mutatják, jól látszik a kerámiamáz repedezettségének nagysága. Szembetűnő, hogy a 97.1.38.58-as minta felületén (5. ábra) a repedések kis szögben metszik egymást, ellentétben a többi közel derékszögű repedés találkozással, ez annak a következménye, hogy a fent leírt leltári számú mintában kisebb húzófeszültség ébredt. Az ilyen ún. hajszálrepedések akkor jelennek meg, amikor a CaO-tartalom megnövekszik. Ez teljesen összevág a mikroszondás elemzéssel, ugyanis itt a CaO-tartalom 3,88%, amely a többi méréshez képest igen magas.

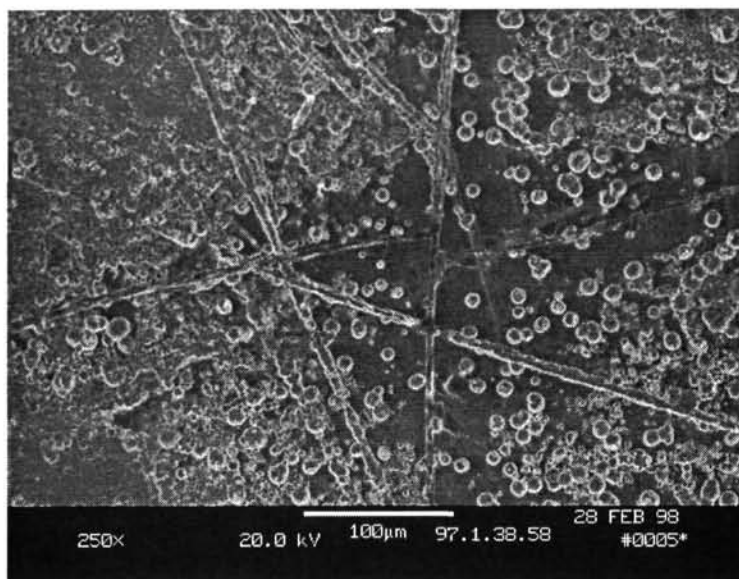

3. ábra. SEM felvétel a 97.1.17.20. mintáról, N 50 x

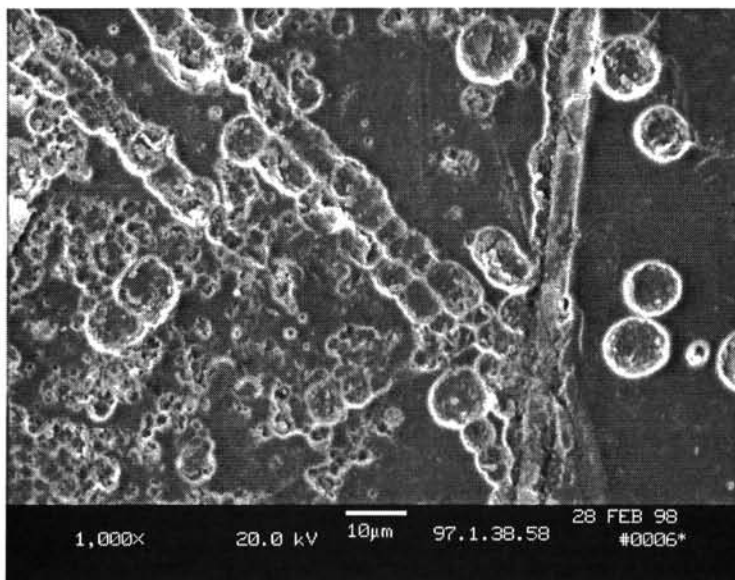

4. ábra. SEM felvétel a 97.1.103.13. mintáról, N50 x

Ugyanezen a mintán figyelhetők meg (5. ábra, illetve 6. ábra) a máz felületén kialakult kráterek, melyek a magas hőmérsékletű égetés során keletkezett felhabosodás (buborekképződés) eredményei. Ezt igazolja az is, hogy ennél a mintánál a legalacsonyabb az ólomoxid-tartalom. (Ez azt jelenti, hogy magasabb hőmérsékleten égették.)

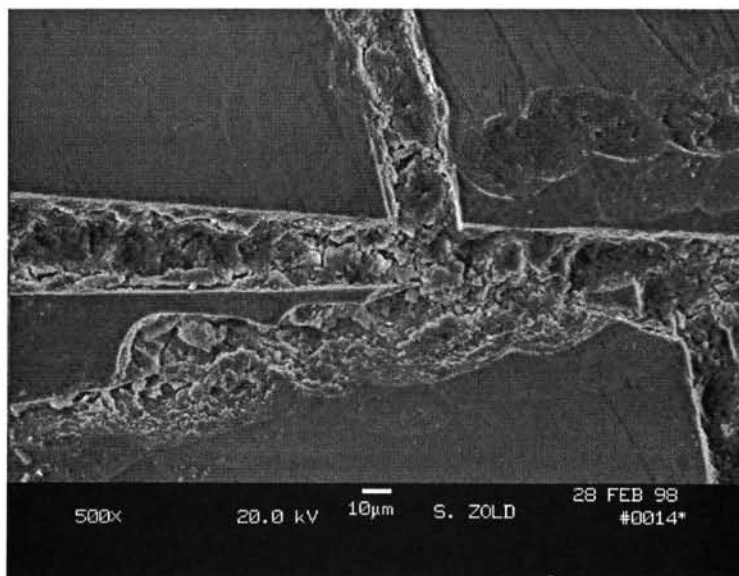

5. ábra. SEM felvétel a 97.1.38.58 mintáról, N 250 x

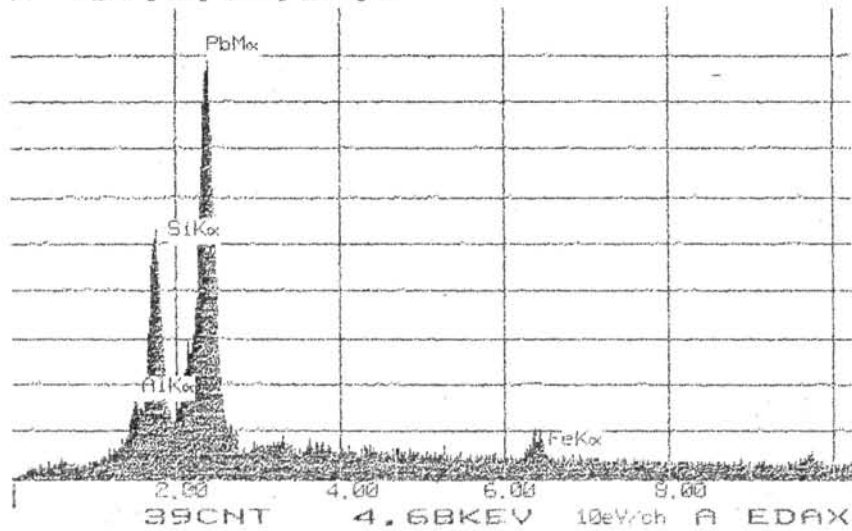
6. ábra. SEM felvétel a 97.1.38.58 mintáról, N 1000 x

A másik buborék-, illetve kráterképzési lehetőség az, ha a mázban kvarckristályok alakulnak ki (Si-növekedés) teljesen függetlenül attól, hogy a máz égetési hőmérséklete alacsony vagy magas. Ezt nagyon jól példázza a 97.1.18.67-es számú minta. A 7. ábra mutatja a repedezett máz felületén látható apró mikronos nagyságrendű kráterek, a 8. ábra pedig ennek a területnek a röntgenspektrumát, ami alapján a máz összetételét határoztuk meg.

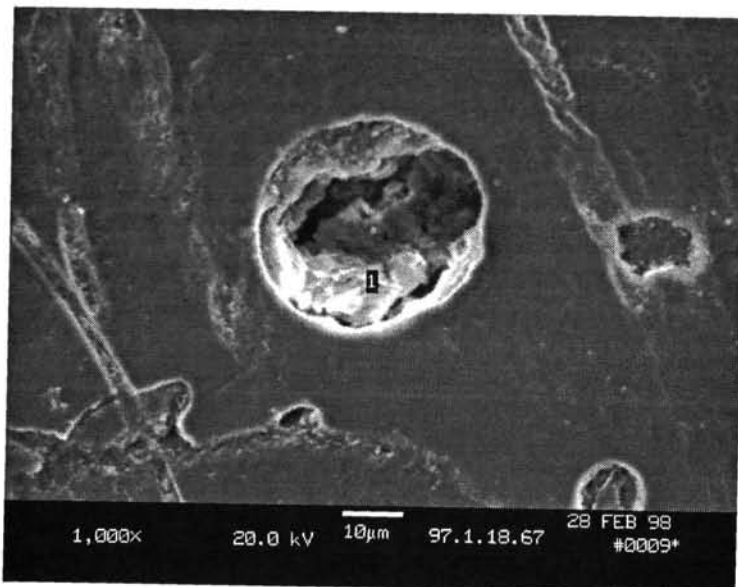
7. ábra. SEM felvétel a 97.1.18.67. mintáról, N 500 x

01-MAY--98 03:38:32 EDAX READY
 RATE= 8CPS TIME= 40LSEC
 FS= 996CNT PRST= 50LSEC
 A =97.1.18.67.2

8. ábra. A 97.1.18.67. minta teljes területének röntgenspektruma

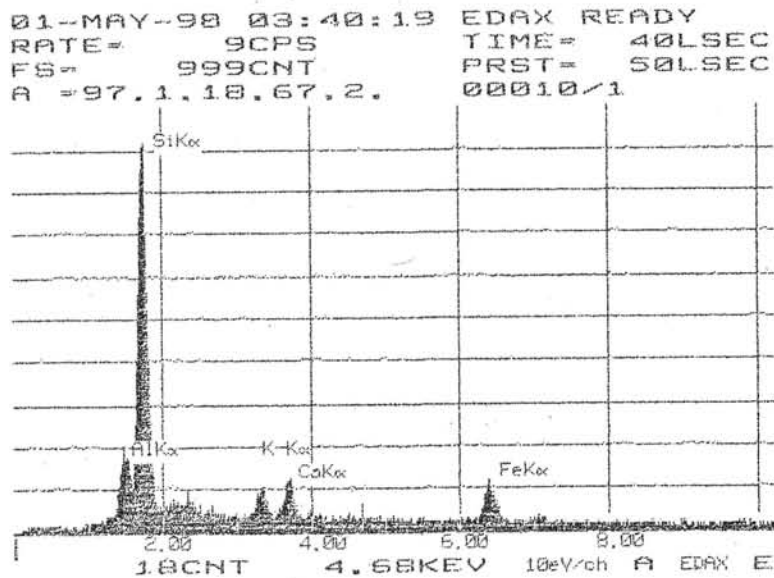
A 9. ábra egy krátert mutat 1000 X-es nagyításban. Jól megfigyelhető, hogy a kráterben idegen fázis található.

9. ábra. SEM felvétel a 97.1.18.67 mintáról, N 1000 x

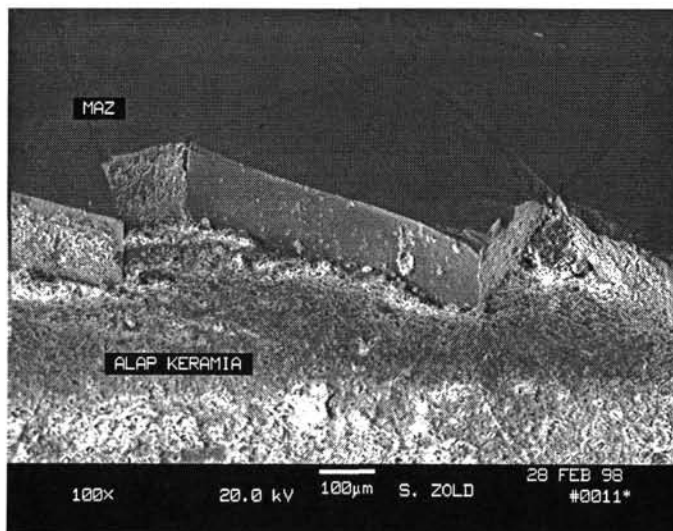

A 10. ábra ennek az 1-es ponttal jelölt idegen fázisnak a röntgenspektrumát ábrázolja.

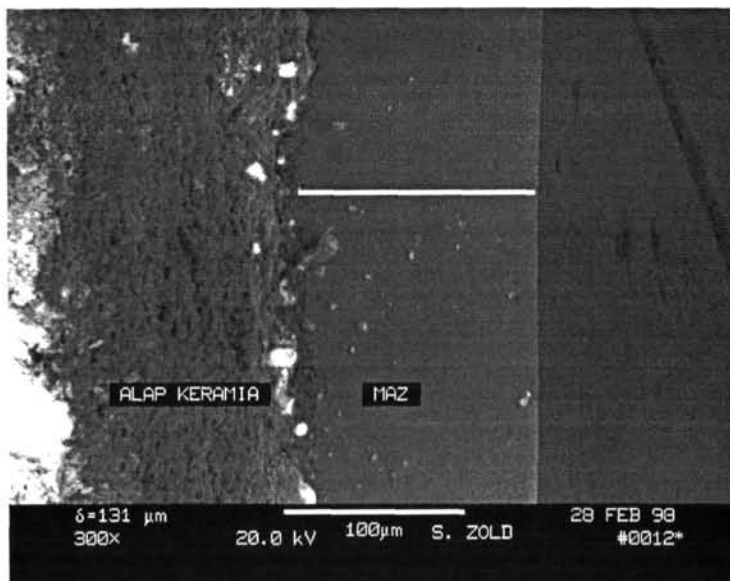

10. ábra. A 97.1.18.67 minta 1-es pontjának röntgenspektruma

Szembetűnő a 8. és 10. ábra között a Si csúcs nagyságának különbsége, ami kvarc-kristály jelenlétére utal.

11. ábra. SEM felvételek a 97.1.103.13 mintákról, N 100 x

12. ábra. SEM felvételek a 97.1.103.13 mintákról, N 300 x

Az 11., illetve 12. ábra a 97.1.103.13. számú minta felületén lévő máz keresztmetszetét mutatja, a felvételeken a máz vastagsága egyenletes – egy helyen megmérve $131 \mu\text{m}$ -es – és jól tapad az alapkerámiához. Ez annak lehet az eredménye, hogy a máz készítéséhez optimális viszkozitású nyersmázat használtak, illetve az égetési hőmérséklet se nem túl magas, se nem túl alacsony. Ha összehasonlítjuk az összetételét a többi mázéval, akkor jól megfigyelhető, hogy ez utóbbinál majdnem minden alkotóelemből közepes mennyiség található. Ha figyelembe vesszük a mai kerámiamázak gyártástechnológiáját és összehasonlítjuk az itt kapott eredményekkel, akkor megállapíthatjuk, hogy az elmúlt korok mázkészítési technológiája nem sokban tért el a maétól. Különbségek a technika fejlődésének köszönhetően inkább a jobban szabályozott gyártásban fedezhetők fel, mintsem alapösszetételben és égetési hőmérsékletben.

Az ónodi leletek vizsgálati eredményeinek összefoglalása

A mikroszondás elemzések eredményeit a 4. táblázat mutatja.

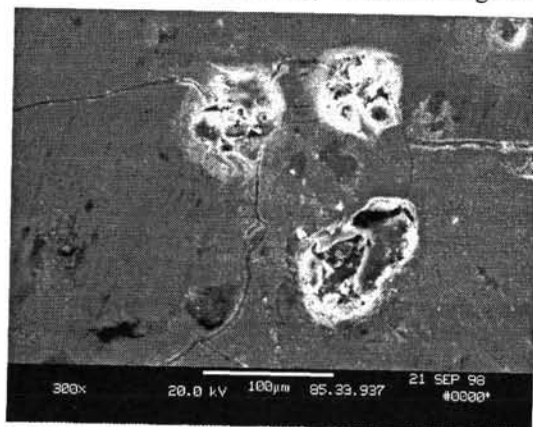
4. táblázat. Az ónodi leletek mintáinak összetétele

Leletszám	Szín	Kémiai összetétel, t%							
		Al	Si	Pb	K	Ca	Sn	Cu	Fe
85.33.937	fehér	-	16,2	49,19	-	1,54	33,25	-	-
85.33.937	barna	-	12,14	74,14	-	1,96	-	-	11,76
85.33.937	kék	-	27,24	47,47	-	-	23,49	-	1,8
85.33.937	szürke	3,47	12,81	49,42	0,74	1,8	-	27,46	4,05
92.14.77	barna	-	10,68	78,17	1,31	1,61	-	-	8,2
92.14.77	zöld	2,98	-	71,12	2,39	-	-	1,15	1,05
89.33.12.17.1	fehér	0,65	11,74	22,75	-	5,75	57,82	-	1,28
89.33.12.17.1	zöld	0,59	12,13	75,8	1,35	1,86	-	6,13	2,14
89.33.12.17.1	barna	0,78	14,81	32,94	-	8,73	36,1	-	6,28
85.33.13.1	zöld	0,25	6,57	28,44	0,67	28,41	-	2,71	2,93
85.33.13.1	barna	0,86	9,13	71,59	2,1	1,67	-	-	8,05

n.a.: nincs adat

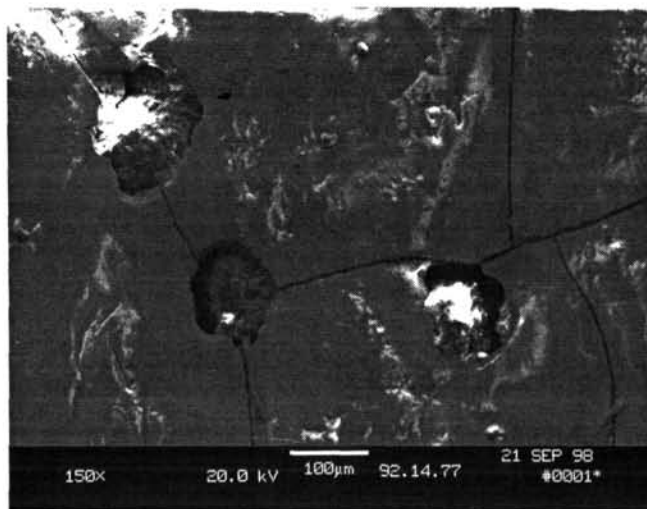
A kapott eredmények alapján megállapítható, hogy a zöld színű kerámiamázak mind vas- és rézoxidot, míg a barna kerámiamázak csak vasoxidot tartalmaznak. Ez teljesen azonos a muhi lelet mázainak gyártástechnológiájában használt színezési eljárással. A nagy mennyiségben minden mintában jelenlévő ólomoxid a kerámiamáz lágyítására szolgált. Az ónodi lelet kerámiamázáinál megfigyelhető az egy mintán belüli színvilág gazdagodása is. Ezek a mázak – ellentétben a muhi mázakkal – metélt mázas technikával készültek és már óntartalmú mázat is használnak. Az ónmázak az opak mázakhoz tartoznak. Ennek a fajta máznak alapanyaga ólom-ón-hamu keverékből készült. Ezt bizonyítja a mázban előforduló magas ólom- és óntartalom is.

A 85.33.937-es leletszámú minta fehér részén erőteljesen nagy repedések figyelhetők meg (13. ábra). Ez a mintában ébredő nagy húzófeszültségeknek a következménye.

13. ábra. SEM-felvétel a 85.33.937-es mintáról, N 300 X

A 92.14.77. leletszámú minta felülete csillogó, ami a magas ólomoxid-tartalomnak köszönhető. Az alapkerámia felületi egyenetlenségeit nem fedi le a máz, ezért a felületén lévő agyagszemcsék a máz alól kiemelkednek (14. ábra). A vékony mázréteg oka a máz alacsony viszkozitása.

14. ábra. SEM-felvétel a 92.14.77. mintáról, N 150 X

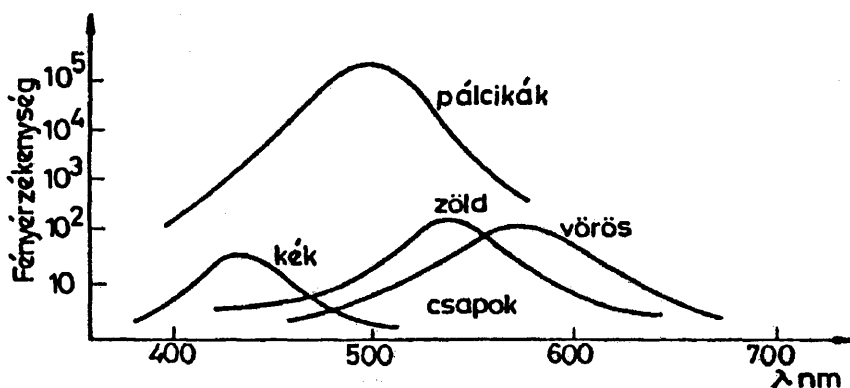
A 89.33.12.17.1 leletszámú mintán megfigyelhető, hogy a három szín jól elkülönül. A zöld máz csillogó felületű ezt a magas 75,8%-os Pb-tartalom biztosítja, míg a barna máz alatt homályosítóként ónmáz figyelhető meg, ennek bizonyítéka a máz területén magas Sn-tartalom.

A 85.33.434. leletszámú minta csillogó felületű. A zöld máz viszkozitása nagyon nagy volt, ezért az égetés hatására megfolyt és egyenetlenül terült el a felületen. Ugyanennek a mintának a felületén jól megfigyelhető a merőleges repedéshálózat, amit az alacsony Ca tartalom és a mázban keletkezett húzófeszültség okoz.

Színelemzés elve

Az emberi szemmel való színérzékelés szubjektív módszere a szín meghatározásának. Tudományos elemzéshez azonban objektív módszereket kell használnunk. Ilyen a trisztimulus színmérő, ami három színszűrővel modellezi le a szem érzékelőinek hullámhossz függvényét. Az emberi szemben a színes látásért az úgynevezett „csapok” a felelősek. Három csapot különböztetünk meg. Az egyik fényérzékelő csapfajta a látható tartomány kék végén lévő sugárzásokra a legérzékenyebb. Érzékenysége csúcsa a 430 nm hullámhosszúságú sugárzás környezetében van. A másik lefedi a tartomány közepét, a zöld sugárzásra a legérzékenyebb csúcsa 540 nm körül helyezkedik el. A csapok harmadik fajtája a színek vörös végén dolgozik. Érzékenységi csúcsa kb. 580 nm-nél látható (15. ábra).⁵

⁵ Dr. Vizi Béla: A színek kémiai eredete. Veszprém, 1984.

15. ábra. A szem színérzékelő csapjainak hullámhossz-eloszlása

Két szint akkor látunk egyformának, ha a három színt érzékelő csapot ugyanolyan inger éri. Függetlenül attól, hogy hullámhossz tartományon belül azonos-e vagy különböző a hullámhossz-eloszlás. Ezért az elektronikus fényérzékelést korrekcióval kell venni. Ezt a készülék automatikusan elvégzi. Tekintsünk át a színlátás alapfogalmait.

A szabad színlátás

Arra a kérdésre ad választ, hogy az észlelő milyen színűnek lát egy színes felületet, tárgyat, térrészt, fényforrást. A vizsgált tárgyról jövő színinger milyen színérzékelést hoz létre az észlelőben.

Színérzékelés

A színérzékelés a vizuális észlelésnek az a tulajdonsága, amit a fehér, a szürke, fekete, vörös, barna, narancs, sárga, zöld, kék, bíbor jelzőkkel, illetve ezek kombinációival illetünk. Ha fényforrásra vagy tükröző felületre nézünk, önvilágító színérzékelésről beszélünk. A fényáteresztő vagy diffúzan visszaverő felület nem önvilágító színérzékelést hoz létre. Ha önvilágító vagy nem önvilágító színes tárgyat látunk, akkor a tárgy színérzékeléséről, ha pedig a fényt szórtan visszaverő a felülete, akkor a diffúz felület színérzékeléséről beszélünk. Az észlelt színérzékelés származhat a környezettől független, attól elkülönített területről, ez az izolált színérzékelés. Vonatkoztatott színérzékelésnek nevezük, ha a vizsgált felületet más, színes felületekhez viszonyítva nézzük.

Színezet, világosság

Ha a látási érzékletben keletkezett színérzékelést jellemezni akarjuk, három, azaz három számszerű adatot kell megadnunk. Mivel a szem színlátása három különböző hullámhosszú csapocskán alapul, a műszeres színmérésnek is ezt kell modellezni. Egy szín jellemzéséhez három mérőszám szükséges és elegendő. Azt mondjuk, hogy a színérzékelés háromdimenziós mennyiség. A látási érzéklet színérzékelésének első tulajdonsága a színezet, amit vörös, sárga, narancs, kék, illetve bíbor jelzőkkel vagy ezek kombinációjával nevezünk meg. A színezetek választékát a szívárvány vagy a fehér fény mesterségesen előállított színképe mutatja, ezekhez hozzá kell még venni a vörös és kék keverékét, a bíbort. A színezetek folyamatosan mennek át egymásba. Ha végighaladunk a spektrumon, az egyes helyeket általában az azok két oldalán levő színezetek keverékeként látjuk. Van négy színezet, amelyre ez nem igaz: a vörös, a sárga a zöld és a kék, ezek az elemi

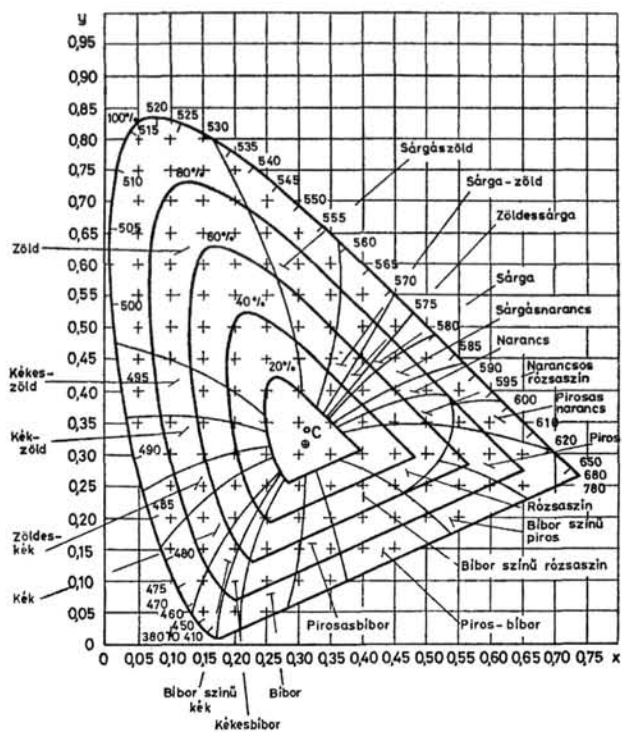
színezetek. Ha egy színérzékletnek van színezete, akkor kromatikus színérzéklet, ha nincs, akromatikus színérzéklet a neve; ilyen a fehér, a szürke és a fekete. A fehér, a szürke és a fekete akromatikus színek azt jelentik, hogy a látott fény spektrumában valamennyi hullámhossz komponens közel azonos intenzitással van jelen. A látási érzéklet második alaptulajdonsága a világosság, azaz egy felület vagy térrész több vagy kevesebb fényt bocsát ki, enged át vagy ver vissza. A vonatkoztatott színérzékletnek viszonyított világossága van, mert a szóban forgó felület világosságát egy hasonlóan megvilágított, fehérnek látszó vagy igen jó áteresztő felület világosságához hasonlítva állapítjuk meg. Amennyiben a szóban forgó felület világossága kisebbnek látszik, azt a vonatkoztatott színérzéklet sötétségének nevezzük.

A *színminta atlasz* egy meghatározott színrendszer szerint elhelyezett színminták gyűjteménye.

A *színminta test* a színtérnek a meghatározott színrendszer szerint elhelyezett felületszínekkel kitöltött része.

A *színinger háromszög* grafikus ábrázolás, ahol az alkalmasan választott tengelyek a színinger koordinátáknak felelnek meg (16. ábra).

A spektrum színingerek vonala határolja a színinger háromszögnek azt a részét, amelyen belül valamennyi előforduló kromatikus és akromatikus színingerhez tartozó színpont van.⁶ A patkó alakú vonal mellett található az egyes monokromatikus sugárzások nm-ben kifejezett hullámhosszúai.

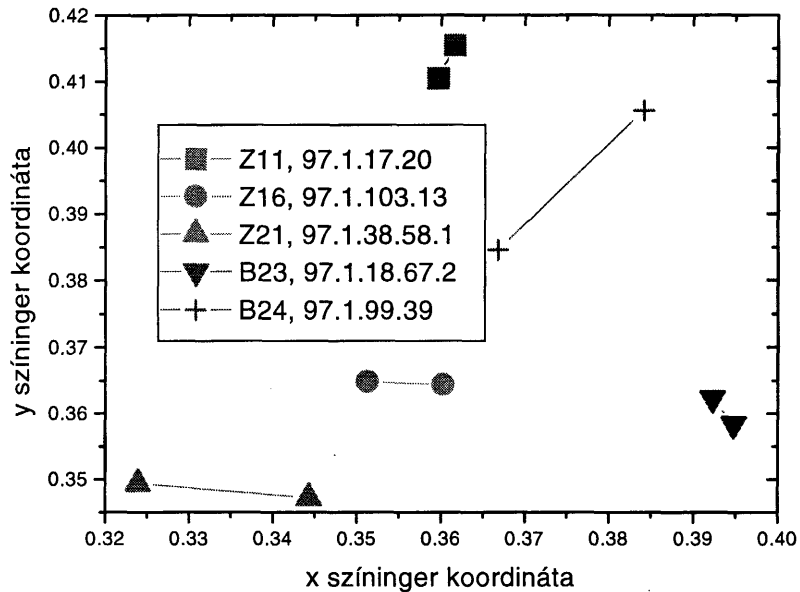
16. ábra. X-Y színinger háromszög színezeti tartományokkal

⁶ Lukács Gyula: Színmérés Műszaki Könyvkiadó Budapest, 1982.

A muhi lelet színelemzése

A méréseinket az ElrephoMat DFC 5 színmérő berendezéssel végeztük. Csillogás nélkül, F140-es szűrővel, D65 10° üzemmódban.

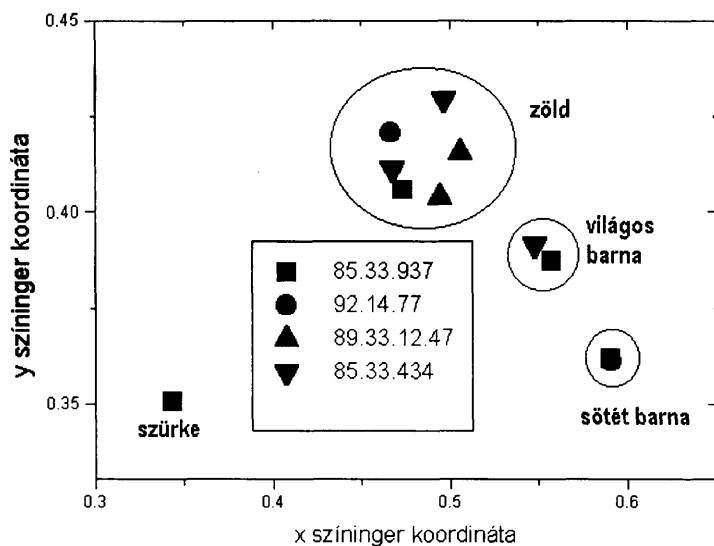
A vizsgált mintadarabokon jól megfigyelhető az egy mintán belüli színeltérés, ami feltehetően a mázazási technika fejletlensége miatt következett be, mivel a felületre egyenetlenül vitték fel a mázat.

17. ábra. A muhi mázak színeinek elhelyezkedése színíngerszín diagramon

Az ónodi lelet színelemzése

A trisztimulusos színmérővel végzett vizsgálataink eredményét tartalmazza a 18. ábra. Az eredmények alapján a leleteken mért zöld színek egy csoportban helyezkednek el, míg a barna színek két csoportra oszthatók.

18. ábra. Az ónodi mázak színeinek elhelyezkedése színínger diagramon

Összefoglalás

A felhasznált vizsgálati módszerek csak kis szegmensei a modern anyagtudomány vizsgálati technikáinak, amely segítségével a régészet számára is hasznos információk nyerhetők. Más hasonló modern vizsgálatok más és más tulajdonságait tárhatják fel a kerámiamáznak, amelyek segítségével még messzemenőbb következtetéseket lehet levonni. A modern anyagtudomány vizsgálótechnikáinak integrált alkalmazása a régmúlt egyes kevésbé feltárt kérdéseire is rávilágíthat. A vizsgálataink egy részét Scanning Elektronmikroszkóppal végeztük. A kapott eredmények alapján megállapíthatjuk, hogy a kerámiamázak színezésére vas illetve réz-oxidot használtak, amit a mai kerámiagyártásban is használnak. Megállapítható még, hogy a Muhi lelet régi kerámiamázaiban magas az ólom-oxid tartalom, ez annak a következménye, hogy az akkori kemencékben nem tudtak nagyon magas hőmérsékletet elérni, így szükség volt a mázak lágyítására. A lágyítás, olvadási hőmérséklet csökkenést eredményez. A SEM felvételeken az is jól megfigyelhető, hogy a máz az alap kerámiajára jól tapad és a vastagsága egyenletes. A szín-elemzés során megállapíthatjuk, hogy a XV. század végén készült kerámia mázak színei a sárga zöld és barna színek határán helyezkedik el. A kis mennyiségű vizsgálati anyag nem ad lehetőséget a két középkori régészeti lelőhely kerámiaanyagának átfogó értékelésére. Ugyanakkor megvilágítjuk a lehetőségét egy nagyobb leletanyagból álló vizsgálat során a kerámia készítés műhelyenkénti elkülönítésének, ezen túl mutatva a helyben készült valamint import kerámia, és azok csoportokra való szétválasztásának. A vizsgálat végső célja a két középkori mezőváros kereskedelmi körzetének meghatározása.⁷

⁷ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani dr. Bárczy Pál professzor úrnak (Miskolci Egyetem Anyagtudományi Intézet igazgatója) és dr. Marossy Kálmánnak (Borsod Chem Rt. kutatómérnöke) szakmai segítségükért.

CERAMIC GLAZES FROM THE EARLY MODERN AGE
(Materials Science: Examination of the excavated
Ónod and Muhi ceramic glazes)

Since 3500 B.C. the mankind have been using ceramic glaze covered pottery. Up to now weak effort was done to examine the old ceramic glaze from the materials scientist point of view. Different type of Hungarian old ceramic glaze was chosen for investigation from the 15–16th century Ónod and Muhi area, with special interest of the concentration, the structure and color of the ceramic glazes. The pottery was considered as a substrate material. It was aimed to find connection between some hundred years old and the modern ceramic glaze considering the manufacturing process. The old ceramics glaze had two function. The first was to improve the properties of the basic ceramics like water resistance and cleanability. The second was the aesthetic which is usually dominant. This work is searching for answer of the following questions:

- What is the physical basis of the aesthetic?
- What was the raw material of the glaze?
- How did the potter reach the required effects in the ancient time?

The examination of the ceramic glaze was started with visual description. Scanning Electron Microscopy, EDS microprobe and color measurement was used to determine the surface defects (as bubbles and scratch network), chemical composition and the exact color. It was find that copper-oxide and iron-oxide were used coloring the glaze to yellow, green and brown. In the early modern age the temperature of the firing furnace was lower than in our time. It was justified that lead oxide was used to decrease the viscosity and the softening point of the glaze. The thickness of the glaze found to be homogeneous and well fixed. Scientific comparison of the different examination and glazes have given new information about the glazing process and the possibility of the common origin.

Ildikó Papp, Norbert Babcsán, Árpád Kovács

KORA ÚJKORI KERÁMIA AZ EGRI FERENCES TEMPLOM TERÜLETÉRŐL – I.

PUSZTAI TAMÁS

1988 tavaszán az egri volt ferences templom altemplomának kialakítása során végzett földmunkák alkalmával¹ jelentős mennyiségű, kora újkori kerámiatöredék került felszínre. A munkálatokról tudomást szerezve, a Dobó István múzeum régészei jóformán már csak a kiásott leleteket gyűjthették össze. Ezek egy részét a Dobó István Vármúzeumban helyezték el, míg négy tárgy a helyi plébánosnál maradt. Az ezúton múzeumba jutott tárgyak pontosabb előkerülési viszonyairól annyit tudunk, hogy az altemplom kialakítása során, a ma is álló templom szentélye alatti terület délkeleti részén, a padlószinttől számított 180-220 cm mélységből kerültek elő.

A ferences templom helyén a 17. század végén – 1688-as adatok alapján – egy mecset állt, körülötte alacsony kunyhókkal. A hódoltságot követően, 1704-ig egy e helyen épült, szerény külsejű rendházban laktak a ferences barátok. A Rákóczi-szabadságharc idején a rendház erősen megrongálódott. Újjáépítését 1714-ben kezdték meg, mellyel 1749-re készültek el teljesen (MMT. 8. 362-363).

Dolgozatomban az 1988-ban e helyről múzeumba jutott, török² vagy törökökhöz köthető kerámiatöredékeket mutatom be.³

Az előkerült leletanyag az Eger 1596-os török általi foglalása és a 18. század elején elvégzett építési munkák határolta időszakban került a ferences templom szentélye alatti területre.

A leletanyag leírása

1. Talpastálok és csészék

A múzeumba került leletek között egyetlen kiegészíthető edény volt, egy talpas csésze:

– Vörös anyagú, gyorskorongon készült, jól égetett, félgömb testű, alacsony, gyűrűs talpon álló, legömbölyített peremű csésze. Külső és belső oldala zöld mázzal fedett (2. kép 1) (M.: 5,5 cm; Tá.: 4 cm; Szá.: 8,5 cm).⁴

– Az ebbe a csoportba sorolható többi lelet kivétel nélkül vörös anyagú, finoman iszapolt, gyorskorongon készült tál, jól égetett, 1–6 cm magas, gyűrűs vagy kúpos talp-, perem- és oldaltöredéke. Belül legtöbbjük

1 Eger, Kossuth Lajos u. 14. sz.

2 A török megnevezés alatt a magyarok által 1596-ban elvesztett Eger újabb, vegyes (balkáni és török) összetételű katonaságát és a velük együtt beköltözött polgári elemeket értem, a magyar kerámia alatt pedig az elsősorban a török által meg nem szállt magyar települések, várak leletanyagával kapcsolatot mutató kerámiát, tudatában léve természetesen annak, hogy e két leletkör, használóit tekintve, nem minden esetben különült el teljesen egymástól.

3 Az itt leírt leletek az egri Dobó István múzeumban találhatóak (leltári szám nélkül). Ez alól kivételt képeznek annak a török sütőalkalmazatosságnak a darabjai, melyek restaurálásukat követően az egri ferences templomban kialakított altemplomba kerültek vissza. A teljes leletanyag részben török, részben 17–18. századi, magyar mesterek készítette kerámiatöredékekből áll. A leletanyag közlésre való átengedéséért köszönetet mondok Fodor László és Valter Ilona régészeknek.

4 A tárgyleírásoknál használt rövidítések: M.: magasság, Szá.: szájméret, Tá.: talpméret, V.: vastagság. Az 1–4. képeket a szerző készítette. Az 5–6. képek megrajzolásáért Sáfvány Andrásnének mondok köszönetet.

zöld, esetleg sárga, vagy barna mázas. Kívül fehér engóbbal, és zöld mázzal fedettek. Az ide sorolt peremtöredékek egy része egyenesen felhúzott (2. kép 2), enyhén ki-, illetve behajló (2. kép 3), legömbölyített szélű; másik részük duzzadt, vízszintesen kihajló, többszörösen profilált, legömbölyített vagy csipkézett szélű (2. kép 4–8). Az egyik vízszintesen kihajló peremtöredék felső részén legömbölyített, behúzott alsó részén elkeskenyedő szél látható (2. kép 9).

– Folytatott mázas tálak. Öblükben és peremük belső részén zöld alapon sötétbarna színű, folytatott sávok, peremük külső, felső szakaszán fehér engób, vagy zöld máz található. Az ebbe a csoportba sorolható töredékeknek egyenesen felhúzott, legömbölyített, vagy ferde kihajló, széles, csipkézett szélű peremeik vannak (3. kép 5–6).

– Lapított félgömb testű tál enyhén behúzott, legömbölyített szélű töredéke. Mázatlan, félkész áru (3. kép 3) (V.: 0,6–1 cm).

2. A leírt talpastálakkal megegyező formájú, de eltérő anyagú töredékek

Ebben a csoportban, anyaguk alapján két töredéktípust figyelhetünk meg. Az első típus a redukált égetéssel készült szürke, a második a fehérre kiégett anyagú kerámia.

– Egy darab redukált égetéssel készült, szürke színű, belül fényezett felületű, egyenesen kihajló peremű töredék. Mivel éppen a talpa hiányzik, az edény elnevezése nem dönthető el egyértelműen, a töredék formája azonban a talpastálak formáját mutatja (3. kép 1) (V.: 0,4–0,5 cm).

– Fehér anyagú, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett tálak töredékei. Kétfajta töredék található ebben a csoportban. Az egyik kívül-belül zöld mázzal fedett; duzzadt, legömbölyített pereméhez háromszög alakú, vízszintesen elhelyezkedő függesztőfül kapcsolódik (3. kép 2) (V.: 0,5–0,6 cm). A másik csoportba kívül mázatlan, belül fehér alapon foltokban zöld mázzal fedett, duzzadt, hornyolt szélű peremtöredékek tartoznak (3. kép 4) (V.: 0,5 cm).

3. Redukált égetéssel készült kerámia

– Az ide sorolható töredékek szürke színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, besimított felületű korszók nyak-, váll- és fültöredékei. A felszínből finoman kiemelkedő gyűrűkkel tagolt nyaktöredékeken körbefutó, egysoros rádlis díszítést, vagy finoman bekarcolt, fésűs girlandoid dísz figyelhetünk meg (4. kép 1–2) (V.: 0,4–0,5 cm).

4. Vörös anyagú, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett kiöntőcsöves korszó sárgásbarna mázzal fedett, lehajló végű kiöntőcsövének töredéke

5. Nagyméretű, füles agyagedény töredékei

– Fekete és szürke színű, kavicsos anyagú, jól égetett, bordázott szalagfüles agyagedény töredékei. A füleknél az oldalak ívelten megtörnek (4. kép 4) (V.: 0,8–1 cm).

6. Lapos izniki fajansztál töredéke

– Fehér anyagú, belső oldalán máz alatt késsel festett virágszirom minta látható (4. kép 3) (V.: 0,4 cm).

7. Pipatöredékek

A leletek között két pipatöredék volt. Mindkettő finoman iszapolt, jól égetett.

– Az első fehér színű. Gerezdelt feje és gombja turbántekercs díszű. Geometrikus mintázatú. Nyakán hármasszög alakból álló zezzug minta közeiben fordított háromszög alakban elhelyezkedő, bepecsételt körökből álló díszítés. E díszítést fektetett „v” alakban sorakozó, bekarcolt mintaszalag zárja, mely fölött bekarcolt félkörök alatt három bebökődött pontpár látható (1. kép 1).

– A második pipatöredék barna színű, fényes felületű. Szögletes keresztmetszetű nyaka hosszú. Alul három gerezdből álló, fölül nyolcszögletű fejének első részén, valamint oldalán öt, bepecsételt kör alakú díszítés látható, a körökben nyolcszögletű csillagokkal (1. kép 2).

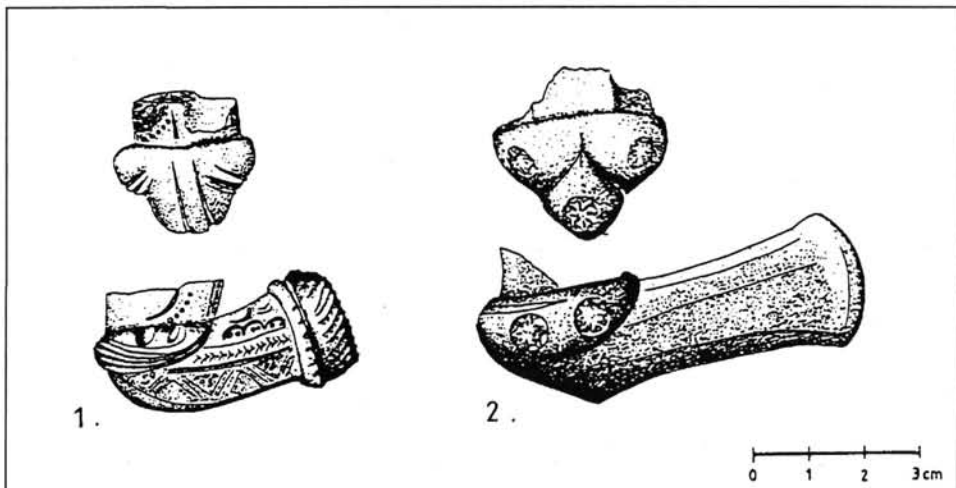
8. Három darab égetett agyag tárgy

Szürke színűek, anyaguk apró homokkal soványított, egyenetlen felületűek, jól égetettek, vastagságuk 1–1,8 cm.

– Csonkakúp alakú, belül üres agyagtárgy. Peremén, alapköre mentén ujjbenyomkodásokkal kiképzett girlandminta fut végig. Felső körének széle egyenesen lemetszett, megvastagított (5. kép 3) (M.: 30 cm; Tá.: 63 cm; Szá.: 35 cm).

– Henger alakú tárgy. Belül üres, két vége egyenesen levágott (5. kép 1) (M.: 70 cm; Szá.: 35 cm).

– Henger alakú tárgy. Belül üres, két vége egyenesen levágott. Az alsó végétől számított 12 cm-re a palástot a henger közepéig érő, 1,5 cm széles bevágás tagolja. A bevágás alsó szélétől indulva, 1,5 cm széles, belül 1 cm vastag perem fut körbe a henger belsejében (5. kép 2) (M.: 67 cm; Szá.: 35 cm).

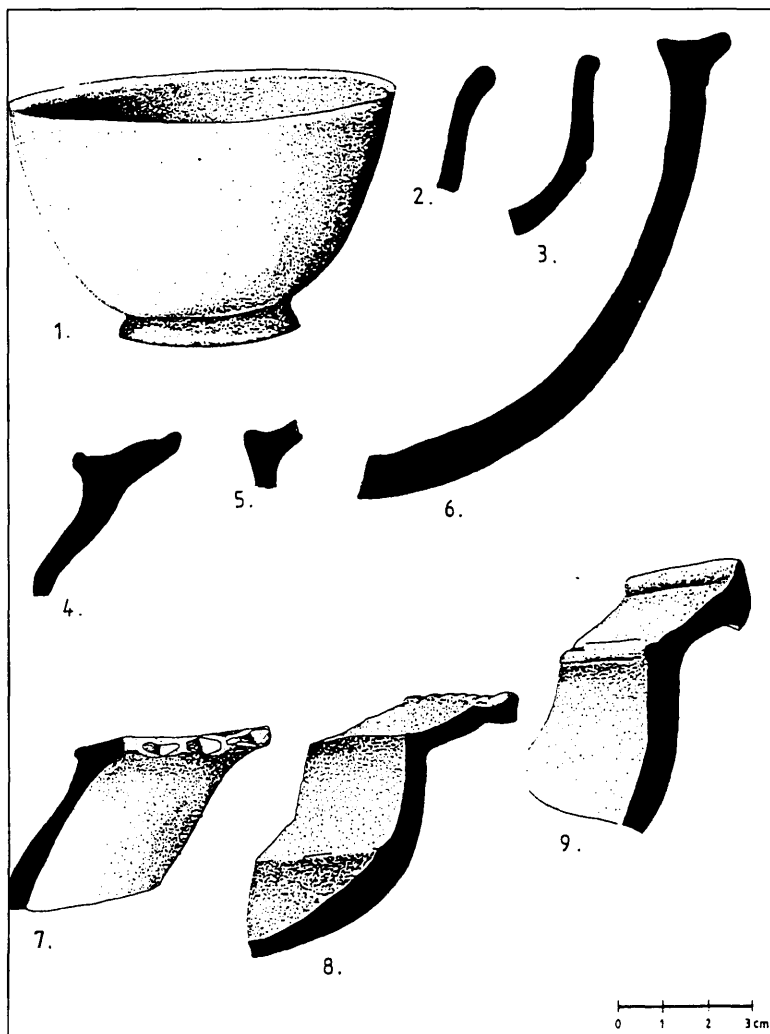

1. kép. Magyar és török típusú pipa az egeri ferences templom területéről

Pontosabb rétegtani meghatározás hiányában gyakorlatilag szórványjellege, valamint a Ferences templom területéről múzeumba került viszonylag kis számú leletanyag miatt, a most bemutatott töredékek alapján nincs lehetőség Eger török illetve 17–18. századi kerámiaművességét behatóbban vizsgálni.⁵ Amennyiben ez lenne a célunk, azt csak az Egerből már közölt „régébbi török” anyaggal (Fodor–Kozák 1972; Fehér 1973) együtt tehetnénk. A magyarországi török berendezkedésre vonatkozó, a nyolcvanas-kilencvenes évek történeti kutatásai során született dolgozatok, valamint a török kerámiát vizsgáló újabb irodalom alapján Eger kerámiájának helye a magyarországi török leletanyagban pontosítható, a megismert újabb történeti folyamatokkal összekapcsolható. A most bemutatott leletanyagban található, Egerből ez idáig ismeretlen tárgyak (a leletanyag leírása, 8. tétel) a hódoltság mindennapjainak anyagi kultúrájára vonatkozó ismereteinket gazdagíthatják.

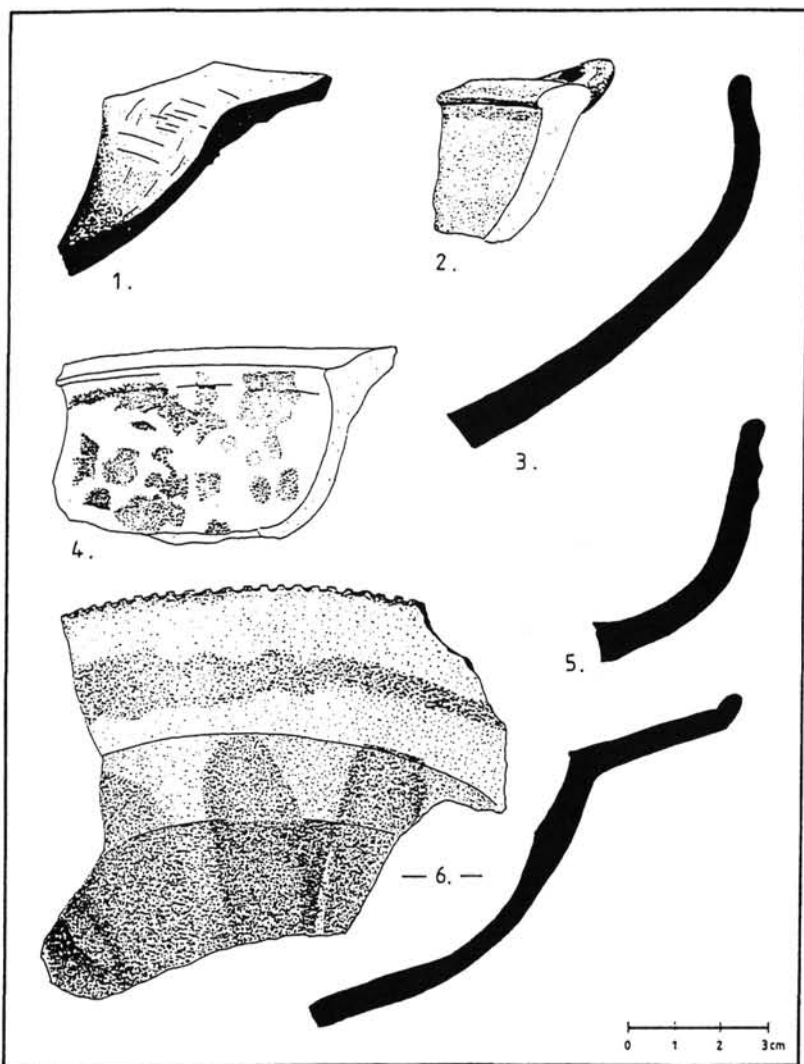
A leírt talpastáltípusok egy része a közölt egeri és az ország más, 16–17. századi török leletgyűjtéseiben általános forma. Ilyenek a kívül-belül mázas, vagy belül mázas, kívül foltokban engóbbal fedett, csipkézett, vagy rovátkolt peremű tálak. A közölt leletek párhuzamai többek közt az egeri (Fehér 1973, 191, 193, V. tábla 4, 6, I. tábla 3, 5; Fodor–Kozák 1971, 154, 38–39. kép), esztergomi (Fehér–Parádi 1960, XXVIII. kép 4), budai (Gerelyes 1991, 33, 11. kép 2), szolnoki (Kovács 1984, 36), pécsi (Fehér 1960, 111) leletanyagban található meg. A folytatott mázas tálakat is ismerjük Egerből (Fodor–Kozák 1971, 10 kép; Fehér 1973, 193, V. tábla 3), Szolnokról (Kovács 1984, 31–32, 12–13. tábla), Pécsről (Fehér 1960, 111, VIII. tábla 1, 5), és Budáról (Gerelyes 1991, 25, 11. kép 5). A 3. kép 6. rajzán bemutatott talpastál a szabályosan folytatott díszűek közé tartozik.

⁵ E munka következő részeként az e lelőhelyről előkerült, magyar leletanyagot kívánom bemutatni. A leletanyagnak e két csoportban történő bemutatása módszertanilag nem tekinthető tökéletes megoldásnak, hiszen e töredékek az adott lelőhelyen sem egymástól függetlenül léteztek. A leletanyagból létrehozott két csoport közti kapcsolatokat így csak a feldolgozás következő fázisában vizsgálhatjuk. A törökökhöz köthető leletanyag nyújtotta újabb információk miatt azonban szükségesnek tartottam a feldolgozás ez első szakaszának közreadását is.

2. kép. Talpastál és töredékei az egeri ferences templom területéről

A talpastál-töredékek közül külön említést érdemel a 3. kép 5. rajzon látható félkész töredék, mely egy közeli fazekasműhelyből származhat. Már Fehér Géza is utalt arra, hogy „Egerben fejlett török kerámiai műhelyek működtek” (Fehér 1973, 198). Fodor László és Kozák Károly pedig hivatkozott azokra az Egerben talált, talpastálak készítéséhez használt égetőháromlábakra, melyek egyértelműen fazekasműhelyt jelölnek (Fodor–Kozák 1971, 155). Az általánosan elterjedt, vörösre égett anyagú talpastálaktól különbözik a feltehetően szintén talpastálnak készült redukált égetésű töredék (3. kép 1), valamint azok a fehér anyagú darabok, melyek kívül-belül zöld mázasak és függesztőfüllel készültek, illetve a fehér alapon zöld foltos mázzal készült edények töredékei (3. kép 4). Fodor László és Kozák Károly az egeri török és nem török kerámia elkülönítésénél az edények anyagát megfigyelve arra a következtetésre jutott, hogy a török anyagra (talpastálak, kiöntőcsöves korsók) elsősorban a vörösre égett edényfal jellemző

3. kép. Tál-töredékek az egeri ferences templom területéről

(Fodor–Kozák 1971, 148). Az általam bemutatott fehér anyagú, zöld mázoltos töredékek a csorgatott mázas tálak csoportjába tartoznak, azonban a fehér alapon kisebb zöld mázoltokkal díszített tálak az eddig közölt török kerámiaanyagban nem találtam párhuzamát. Az anyagával és díszítésével az egeri török anyagtól eltérő, de formájában annak hagyományait követő töredékek talán a hódoltság kort követően, vagy annak utolsó szakaszában készülhettek.⁶

6 A hódoltságot követő időszakban a török formák megőrzésének magyarázatául szolgálhat az a tény is, miszerint a visszafoglalást követően az addig Egerben élt törökök egy része nem hagyta el a várost, hanem keresztényé lett, és továbbra is a városban maradt (Sugár 1980, 184).

A vörös anyagú, mázas, kiöntőcsöves korsókra utaló mindössze egyetlen töredékből sok következtetést levonni nem lehet. Ez a korsótípus a török lakta területeken mindenütt elterjedt, azonban egyértelműen a 16. századra datálható darabot nem ismerünk (Gerelyes 1991, 45). Soproni Olivér kiemeli, hogy Eger török anyagára igen jellemzőek a kiöntőcsöves edények (Soproni 1980, 118), ugyanakkor ismerünk olyan – elsősorban kisebb – várat, ahol előfordulási arányukat tekintve, igen jelentéktelen számban kerültek elő. Kovács Gyöngyi véleménye szerint a mázas kiöntőcsöves korsóknak a hódoltság különböző lelőhelyein eltérő intenzitású előfordulása⁷ azzal függ össze, hogy e kerámia-típus használata elsősorban a városi életformához köthető (Kovács 1996, 45). Amíg azonban a redukált égetésű, fényezett felületű korsóknak igen erős balkáni kapcsolataik vannak⁸, addig a hódoltság területéről megismert vörös anyagú, kiöntőcsöves, mázas korsóknak – a törökországi használati kerámia csekély számú közlése ellenére – ismerjük (máz nélküli) párhuzamait a török birodalom központi területeiről is. E jellegzetes török korsóformára és az égetés mikéntjére találunk példát az izniki kerámiaégető műhelyek 1995. évi feltárása során a „Rodoszi”-csoport porcelántárgyaival azonos rétegből előkerült, feltehetően a 16. század második feléből származó, 10 db kiöntőcsöves korsó (ibrik) képében (Aslanapa–Altun–Yetkin 1989, 162, 171, 140–148. tétel, 183). Az edények vörös anyagúak, gömbtestűk nyújtott, vastag, hengeres nyakukat egyenesen húzták föl. Vállból induló, elkeskenyedő kiöntőcsövük enyhén hajlított. Ezek a „korai” párhuzamok, amellett, hogy alátámasztják e kerámia-típus elsődleges városi használatának lehetőségét is, felhívják a figyelmet magyarországi képviselőinek a török birodalom központi területeivel való szorosabb kapcsolataira is.

A bemutatott leletek között található, redukált égetésű, szürke kerámia az egri leletanyagból már korábban is ismert volt (Fehér 1973, 195, X. tábla 1–2; Fodor–Kozák 1971, 152, 30. kép, Ltsz. V.66.10.30). E kerámia-típus területenként eltérő intenzitással az ország török leletgyűjtéseiben megtalálható. A 4. kép 1. sz. redukált égetésű, szürke, fényezett korsóján látható besimított fésűs girlandoid dísz a hódoltság kori Magyarország török lakta településein, váraiban talált szürke kerámia gyakori díszítőeleme. Megtalálható a budai, pécsi, szolnoki leletanyagban (Fehér 1975, 25, 68 kép; Fehér 1960, 107, 2. tábla 1–2; Kovács 1984, 39, 24. tábla) de Belgrádból is ismerünk ilyen díszű korsókat (Simic–Milanovic 1954, 7. kép). Ennek a díszítésnek a megjelenését egyértelműen a török hódoltsághoz köthetjük, de – szemben a szintén jellegzetesen a hódítókhoz köthető, nyomott gömbös, hangsúlyozott vállvonalú, cilindrikus nyakú, bekarcolt, bepecsételt mintázatú, redukált korsóformával – a díszítés a 17. századot követően nem tűnik el Magyarországról, hanem a 18. században a Balkánra tízezerszámra redukált korsókat szállító mohácsi kerámia díszítőmotívumaként, a hódoltság után is (napjainkig) alkalmazzák.

Ez a motívum nincs meg a magyarországi redukált égetésű, szürke, fényezett kerámia legkorábbi meghatározható csoportjában. A szürke, fényezett kerámia nagyarányú elterjedése Magyarországon a hódoltság idejére tehető. A mohácsi csatát illetve Buda török foglalását megelőző időszakból azonban, az ország déli illetve alföldi területeiről 1520-as illetve 1530-as veresű érmekkel záródó, pénzleletes képviselőik is előkerültek⁹. Ezek az edények, azon felül, hogy nincs meg rajtuk a hódoltság korára jellemző,

7 Ennek az edénytípusnak a képviselőit Buda, Szolnok, Eger, Pécs, Esztergom, Székesfehérvár leletanyagában nagy számban találjuk meg (Kovács 1996, 45).

8 Fehér 1959, 124–126.

9 A délszláv ill. balkáni népcsoportok a 15. század végétől kezdődően három nagyobb hullámban jelennek meg Magyarországon területén. Első hullámukat a Balkánt megszálló törökök elől északra húzódnak, a másodikat a törökkel Magyarországon területére kerülő, míg a harmadikat a visszafoglalást követő időszakban be-

besímított, fésűs girlandoid díszítés, nem a hódoltság török településeinek és várainak egyik legjellegzetesebb, fentebb meghatározott redukált korsóformáját, hanem a kora újkori magyar települések némelyikénél is megjelenő formát mutatnak: kevésbé hasasak, a kiugró váll hiányzik, a nyak rövid, a száj kúp formájú, rajta szűrőlyukak találhatóak. A vállból kiinduló kiöntőcső a száj magasságáig ér, a kiöntőcsövet a szájjal egyenes, tömör tag köti össze. A nyakon vonaldísz, fala síkalt.¹⁰

Annak ellenére, hogy a kutatók egy része, a fekete, redukált égetésű kerámia magyarországi megjelenésének vizsgálata során hangsúlyozza e típus késő középkori általános meglétét Kelet- és Közép-Európában (*Szabadfalvi* 1986, 10), a 16. század elején, az ország déli területein földbe kerülő képviselőik elsősorban déli, balkáni kapcsolataikat valószínűsítik.

Sarosác Györgynek, a mohácsi fekete kerámiát vizsgáló dolgozatában kifejtett véleménye szerint, a redukált égetésű, fényezett korsók Mohács környéki, török hódoltság előtti előfordulása a Balkánt meghódító törökség elől északra húzódó délszláv népcsoportokkal hozható kapcsolatba (*Sarosác* 1972, 80-83). Ha elfogadjuk Sarosácznak ezt a feltevését, akkor e korai csoport jelentősége a délszlávok által készített kerámia változásai tekintetében jelentős, hisz e magyar területeken előforduló relikta még a török és balkáni kerámiakészítési hagyományok (formák és díszítések) egymásra hatása előtti állapotát őrizhette meg a balkáni redukált kerámia egy csoportjának. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt a lehetőséget is, hogy a két csoport formai és díszítésbeli különbségei az eltérő kronológiai helyzet mellett az eltérő balkáni területek kerámiakészítési hagyományain belül meglévő belső, területi különbségekből is adódhatnak, azaz a magyarországi hódoltság és az azt megelőző időszak redukált, fényezett kerámiája a Balkán más-más területeivel mutatna kapcsolatot. A korai fázis törökök elől északra húzódó balkáni elemekkel való kapcsolatának azonban e lehetőség figyelembevétele sem mond el-
lent.

A korai fázis magyarországi kapcsolatai (továbbélése) tekintetében sajátos kép mutatkozik. Kora újkori párhuzamait az Alföld magyar településásatásairól, így Túrkeve-Móricról és Muhiból is ismerjük.¹¹ A szürke kerámia hódoltság kori fázisának a bemutatott egri töredéken is látható befésült girlandoid dísz pedig, mint említettem, elsősorban a török által megszállt területekre jellemző. E kerámiának fentebb tárgyalt két fázisa Magyarországon tehát mind eredetét, mind továbbfejlődését tekintve, eltérő kapcsolatokkal is rendelkezhet.

A szürke kerámia „második” (hódoltság kori) csoportjának élete és utóélete területenként változó. Mohácson – mely település tágabb környezetében, így a Duna menti kisebb palánkok területén a redukált, fényezett, befésült girlandoid díszes korsók a hódoltság alatt megtalálhatók –, minden bizonnyal az igen erős balkáni kereslet miatt a 18. században is megőrzik e kerámiakészítési hagyományokat.¹² Ezzel szemben Egerből már

települő népcsoportok jelentik. Ezek közül a legkevésbé az első hullám régészeti leletanyagáról tudunk (*Gerő* 1985, 199). Elképzelhető, hogy a redukált égetésű kerámia e korai képviselői az első délszláv hullám leletanyaga egy részeként is értékelhetőek.

¹⁰ Az edénytípus leírása: *Sarosác* 1972, 82.

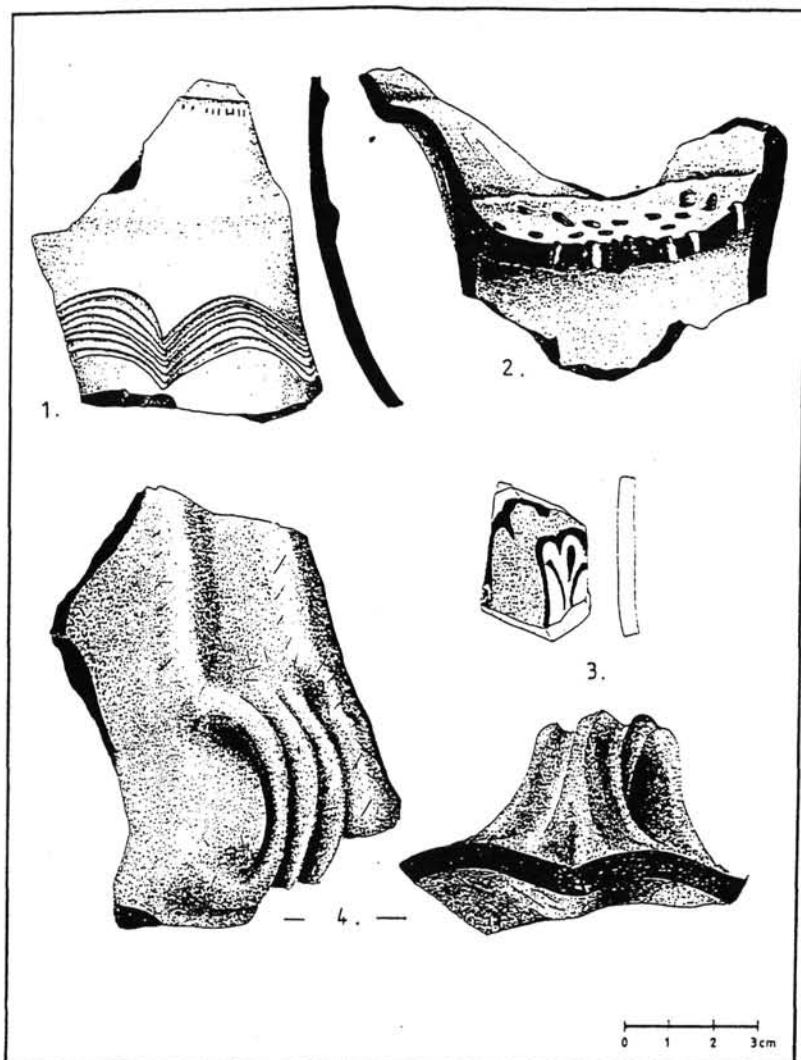
¹¹ Az első fázis leírt korsóformájának jellegzetes vonásai, illetve a befésült girlandoid dísz hiánya jellemzi a Méri István által Túrkeve-Móric településről közölt (*Méri* 1954, XXXV.t. 5. sz. tárgy) korsót, valamint – csonkasága ellenére – ilyen lehetett a Muhi középkori mezőváros területén 1995–96-ban általunk feltárt 1601. sz. kút egy korsója (a szerző ásatása, közöletlen). Jellemző mindkét településre (legalábbis Túrkeve-Móric esetében is feltételezhető), hogy e korsótípusból előkerült leletek aránya a korabeli kerámiatípusokkal szemben igen kicsi. Feltehetően mindkét településre importként kerültek.

¹² A mohácsi kerámia hódoltság korban gyökerező balkáni formáira hívja fel a figyelmet *Kovács* 1984, 40.

a hódoltság idejéből is igen kevés redukált fényezett fekete kerámiát ismerünk. Gerelyes Ibolya ethnikai okokkal magyarázza, hogy bizonyos lelőhelyeken – Dél-Dunántúl – viszonylag nagyobb számban fordulnak elő, míg egyes vidékeken – Szolnok, Visegrád – csak néhány töredékük ismert (*Gerelyes* 1991, 29). Eger kapcsán megemlíti, hogy e leletegyüttesből egyetlen ilyen technikával készült darab sem került elő. A már említett kupak, valamint az általunk bemutatott két ilyen töredék ugyan változtat e képen, de az egri leletanyag a redukált sűrű kerámia tekintetében így is azokkal a régészeti lelőhelyekkel mutat kapcsolatot, ahol e kerámiatípus aránya jelentéktelen. A visszafoglalást követő időszakból sincs adatunk arra, hogy e kerámia a 18. században Egerben továbbra is használatban maradt volna. Olyan lakosság tehát, mely igényelte volna használatát, az eddigi adatok alapján nem, vagy arányait tekintve jelentéktelen nagyságban élt Egerben, s a 18. századra el is tűnt. Míg a Duna menti Mohácson a balkáni kereslet ez időszakban is fönntartotta gyártását, Egerben – nyilvánvaló földrajzi okok miatt – ez az erő sem hatott. Az írott történeti források alapján ismert: Egerben a visszafoglalást követően a 18. században jelentős török népesség maradt. Ezek az itt maradó törökök azonban, hasonlóan Eger 17. századi törökjeihez, feltehetően nem igényelték nagy számban e kerámiatípust, s ha lehetett is hatásuk a település 18. századi kerámiaigényeinek meghatározásában, az más irányban érvényesülhetett.

Hegyi Klára kutatásai alapján a hódoltság területén a 16. századhoz képest a 17. században a jelentősebb várak katonaságának összetételében változás figyelhető meg. A 16. században a várkatonaságára nagyobb számban jellemző keresztény délszláv katonaelemeket a jelentősebb várakból a 17. században a másod-harmadrendű várakba vonják vissza, illetve jelentőségüket csak ott őrzik meg (*Hegyi* 1995, 103). A délszláv elemek katonai szerepének csökkenése az egri vilájet váraiban is tetten érhető. Eger, Szarvaskő, Sirok és Cserépvárnak a 16. század végén, 17. század elején katonákkal való feltöltése során egyedül Egerben találkozunk délszláv rácokkal, de számuk itt sem haladja meg a várórség 2 százalékát (*Hegyi* 1995, 104). Ezt a folyamatot figyelembe véve, a redukált égetésű fényezett kerámia hasonlóan csekély arányát (míg más, származását tekintve az egritől eltérő összetételű katonasággal rendelkező helyeken annak jelentős mennyiségét) az 1596-ban török kézre kerülő Egerben esetlegesen kapcsolatba hozhatjuk az említett délszláv katonaelem várkatonaságon belüli csekély számával. Ez az összefüggés a kerámiatípus hódoltsági területeken belüli eltérő arányú jelenlétének Gerelyes Ibolya által említett ethnikai hátterét (*Gerelyes* 1991, 29) pontosíthatja. E folyamat másik oldalának – a délszláv elemek másod-harmadrendű várakba, palánkokba való visszaszorulásának, illetve e palánkokban szerepük megtartásának – régészeti vonatkozásaira hívja fel a figyelmet Kovács Gyöngyi a barcsi török palánk régészeti leletanyagában jelenlévő kézi korongon készült, balkáni gyökerekkel rendelkező kerámia bemutatása során (*Kovács-Rózsás* 1996, 178).¹³

13 Az a tény, hogy ugyanakkor a redukált égetésű kerámia is szegényesnek mondható Barcsan (*Kovács-Rózsás* 1996, 178), magyarázható a balkáni eredetű, a magyarországi hódoltság területére került, különböző balkáni népcsoportok rétegeinek eltérő életmód, kerámiahasználatbeli hagyományaival is.

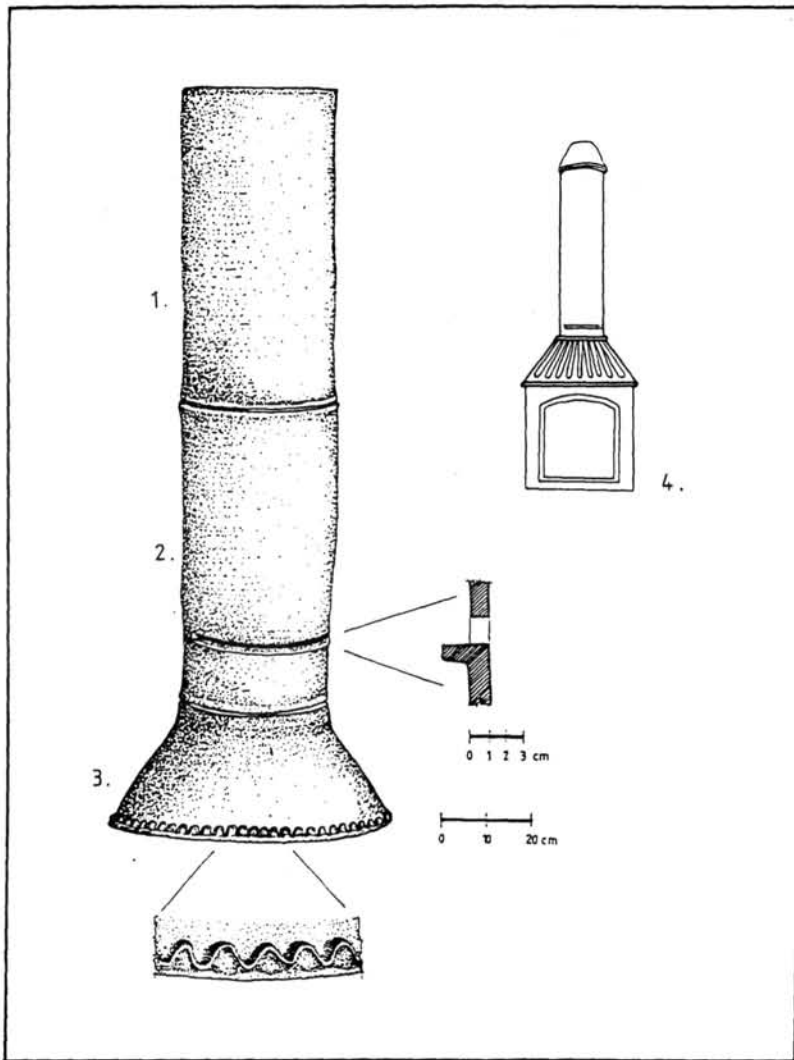

4. kép. Kerámiatöredékek az egri ferences templom területéről

A 4. kép 4. rajzán bemutatott durva anyagú, füles edény töredékéhez hasonló a közölt török leletanyagban nem találtam.

A két pipa két különböző típushoz tartozik. Ha Kovács Béla 1963-as felosztása alapján osztályozzuk őket, az első, fehérre égetett anyagú pipát, annak ellenére, hogy a Kovács által leírt – pont-félkör díszítésű (Kovács 1963, 249–251) – magyarnak meghatározott darabok jórészt vörös és nem fehér anyagúak, díszítése alapján a magyar készítménynek közé sorolhatjuk.¹⁴ A második pipa Kovács „török II.” csoportjának tagjaival mu-

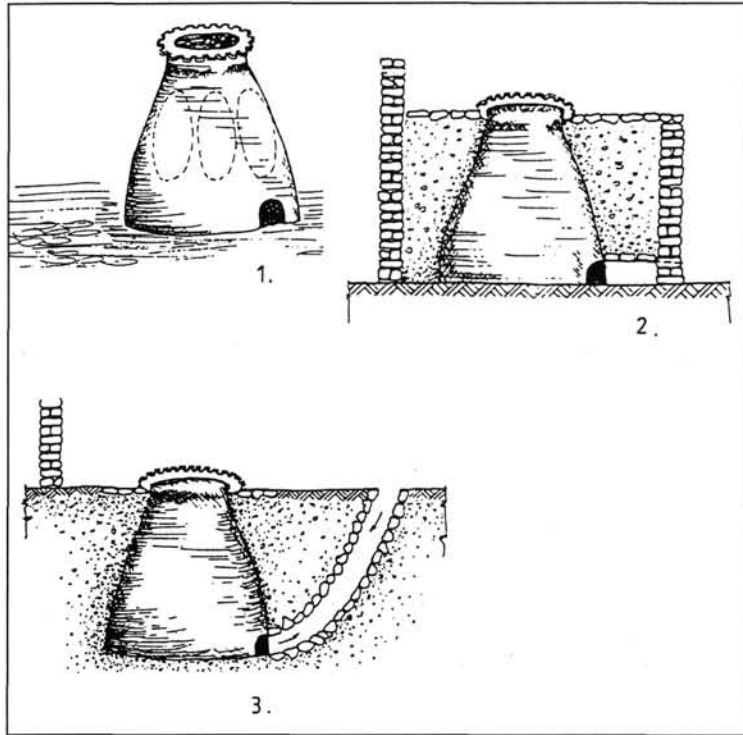
¹⁴ Az általam bemutatottal azonos formájú és díszítésű, de vörös anyagú darab került elő 1995-ben a Muhi középkori mezőváros területén végzett régészeti terepbejárás során (a szerző ásatása, a tárgy közöletlen).

5. kép. 1–3: Kemence agyagból készített füstelvezetője az egri ferences templom területéről, és lehetséges rekonstrukciója (4.) Fehérvári 1987 nyomán

tat formai azonosságot (Kovács 1963, 244–245, 259, II. tábla). A pipán látható nyolcágú geometrikus csillag a korabeli török épületdíszítés, faragások, mimberek igen gyakran előforduló motívuma (Aslanapa 1989, 314).

A leletek között előkerült egyetlen izniki fajansztöredék (4. kép 3) az izniki kerámiakészítő műhelyek „késői” kék-fehér csoportjába tartozó tálak díszítésével mutat rokonságot. Pontos magyarországi párhuzamát Ozoráról ismerjük (Gerelyes 1994, 115). A hasonló díszítésű izniki fajansztálak készítését a szakirodalom 1570–1585 közé teszi (Atasoy–Raby 1989, 460–468 sz. tál, 562 sz. tál).

6. kép. 1–3: Tandır – Köse 1965 és Kosay 1957 nyomán

A bemutatott tárgyak, kisebb eltérésekkel, a hódoltság kori Magyarország török leletanyagának ismert formáit képviselik, egy részük pedig a hódoltság utolsó időszakának, vagy az azt követő évek törökös formákat őrző terméke lehet. A leletek között található csonkakúp alakú, illetve két hengeres agyagtárgyhoz hasonló (5. kép 1–3) azonban ez idáig még sem a kora újkori magyar, sem a török leletegyüttesekből nem került elő. Rendeltetésük meghatározása bizonytalan. A hengerek és a tölcséres tárgy összetartozóak. Ezt támasztja alá azonos anyaguk, valamint, hogy 35 cm átmérőjű nyílásaik pontosan összeillenek. Belsejük helyenként kormos.¹⁵

A tölcséres és a hengeres tárgyak funkciójának meghatározásához segítségünkre lehet egy miniatúra ábrázolása III. Murád Szürnáméjából. A miniatúra a „kenyérsütők felvonulását” mutatja be, mely felvonulást III. Murád szultán (1574–1595) fia körülmétése alkalmából rendezték Isztambulban (*Fehérvári* 1987, 250, 228. színes kép). A képen egy szállítható kenyérsütő kemence látható. A kemence tetején egy csonkakúp alakú füstfogó van, melyre egy hengeres kémény került. A kémény alsó részén – ott, ahol az

¹⁵ Az általuk alkotott szerkezet rekonstrukciójánál felmerül a vízvezetékcső-részlet lehetősége. Az első hengeres tárgyon látható bevágás, illetve annak belső pereme azonban akadályozná a víz szabad áramlását. A hengerek és a tölcsér pontosan összeillenek, de nem csúszthatók egybe mint a vízvezetékcsövek, s nem is volt semmi nyoma rajtuk az egymáshoz rögzítéshez használatos meszes habarcsrétegnek. Az iznikí feltárások során hasonló méretű agyaghengerek egy török fürdő területén, a fürdő hypocaustumának alkotóelemeként kerültek felszínre. Ezekhez azonban nem tartozott tölcsér, s nem volt rajtuk bevágás sem (*Aslanapa–Yetkin–Altun* 1989, 189, 194, 202).

egyik egri hengeren – vékony fekete sáv rajzolódik ki. Szerkezeti vázlatát az 5. kép 4. rajza mutatja.

A kemence felépítményének anyaga a miniatúra alapján nem állapítható meg. Nem valószínű azonban, hogy kenyérsütéshez fémből készült kemencét használtak volna. Ez adatokat figyelembe véve, a ferences templom ásatása során előkerült három ismeretlen rendeltetésű tárgyat egy kenyérsütő kemence felépítményeként is rekonstruálhatjuk. A bennük megfigyelt koromnyomok is erre utalnak. Az agyagból készült csonkakúp lehetett a kemence füstfogója. Erre kerülhetett kéménynek a két agyaghenger, melyek közül az lehetett az alsó, melynek egyik végén a keskeny bevágás látható. Ez a belső peremmel ellátott bevágás szolgálhatott a kemence léghuzatjának szabályozására, melyet a nyílásba helyezett, megfelelő formájú lapos lemez betolásával illetve kihúzásával lehetett megoldani, alkalomadtán a felfűtött kemencét lezárni.

Az Egerből előkerült, a magyar régészeti leletanyagban ez idáig párhuzam nélküli három tárgynak a III. Murád Szürnáméjából ismert kenyérsütő kemencével való azonosítása természetesen csak az egyik – ám az ábrázolással való hasonlóság miatt is igen valószínű – lehetséges felhasználási területét jelentheti. Formájuk alapján más célokra használt tüzelőalkalmatlóság füstelvezetője, kéménye is lehettek.¹⁶

A mai és középkori törököknél a kenyérsütésnek változatos eszközeit és módjait találjuk meg. Az elsősorban a hódoltság kisebb palánkjából ismert, de Egerben is előforduló, a balkáni területek újkori leletanyagával is rokonságot mutató, kúp alakú, füles, agyag sütőharangok és lapos, kerek sütőtálak funkciójának meghatározásánál¹⁷, a balkáni párhuzamok alapján, a kenyérsütést is meg kell említenünk. E viszonylag mobilis eszközök mellé sorolhatjuk a török birodalom központi területeivel is kapcsolatba hozható, rézből készült, lapos, tepszi néven ismert fémedényeket, melyekben a pita nevű kenyeret, különböző édes tésztákat sütik (*Gerelyes* 1997, 1; *Kovács* 1984, 85).

16 A törökök feltehetően a hódoltság alatt Magyarország területén is használták a magyar kutatók által „parázs serpenyőnek” nevezett (*Fekete* 1944, 295) mangalt. E tárgy klasszikus formájának felépítése nem hozható kapcsolatba az Egerből most megismert tárgyakkal. A török birodalom mediterrán területeinek enyhébb éghajlatú tájain elterjedt, török főúri háztartásokban az újkorból is ismert mangal – szenes, faszenes sütő (*Steuerwald* 1972, 606), fémből készült (Türkce Sözlük 1988, II. 986). Egy csőtálon álló, kör alakú, lapított tetővel záródó parázsserpenyő újkori példányát mutatja be Gerelyes Ibolya a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből (*Gerelyes* 1997, 2. kat sz. 80). Ismerünk ilyen mangalokat a török által meghódított Bulgária újkori anyagából is (*Georgieva–Ivanchev–Peneva* 1980, 184, 226. kép, 185, 228. kép). „E bolgár, újkori anyag az egri leletek szempontjából azonban egy sajátos – sajnos csonka – párhuzammal is szolgál. Egressy Gábor – a magyar szabadságharc tisztje – írja naplójában, hogy 1849-ben, a török birodalomban tett kényszerű útja során Bulgáriában azt tapasztalta, hogy a falusi nép – az enyhe éghajlaton – a kályha hiányát a szegény családoknál cserépmangallal, a gazdagoknál rézmangallal pótolja (*Egressy* 1851, 32) (Erre az adatra Ökrösné Barta Júlia néprajzkutató hívta fel figyelmemet. Segítségét ez úton is köszönöm.). Sajnos az általa említett cserépmangalnak nem ismerjük a formáját, így nem dönthető el, hogy a klasszikus rézmangallal, vagy már esetleg a 20. századból mangal néven ismert, hús sütésére használt eszközzel mutat formai rokonságot. A jelenkori török területeken is ismert mangal ugyanis lábakon áll, tűzterében, fém rostélyon faszenet égetnek. A tűztér fölé egy csonkakúp alakú fedő, arra egy hengeres kémény kerül. Formailag tehát felépítményében az egri leletekkel mutat hasonlóságot. A történeti okok miatt is sok török jegyet magán viselő bolgár néprajzi anyagban gyakran előforduló rézmangal (*Georgieva–Ivanchev–Peneva* 1980, fentebb idézett helyei) cserépből készült változatára ez idáig nem találtam példát. Az egri tárgyak funkciójának és megnevezésének pontosabb meghatározásához esetleg e bolgár cserépmangal pontosabb meghatározása hozhat majd közelebb.

17 A sütőharang és sütőtál használatának legutolsó összefoglalása, további irodalommal: *Kovács* 1996, 41.

A párhuzamként hozott ábrázolás alapján kenyérsütő kemence alkatrészeiként is rekonstruálható három egri tárgy egy nagyobb termelékenységű, helyhez kötöttebb kemence része lehetett.¹⁸ Magyarország török által elfoglalt területeiről hasonló kemencét nem ismerünk. Az 1529-ben Bécs alatt állomásozó török sereg táboráról készített rajzán Barthel Beham négy, helyhez kötött kenyérsütő kemencét is ábrázolt (*Waissenberger* 1982, 8; 1. kép). A kemencéket földhalomba vájták vagy földből építették. Boltozott, tetejükön a távozó füst számára kerek lyukat figyelhetünk meg. Ezekhez a kemencékhez nem tartozott agyagból készített kürtő vagy hengeres kémény.

A török és közel-keleti területek néprajzi irodalmából ismert a kenyérsütés egyik jellegzetes eszköze, a tandir. Tandirra utaló töredékek nem ismertek a hódoltság török leletanyagából. Bemutatásával a magyarországi török leletanyagban esetlegesen előkerülő darabjainak meghatározását kívánom szolgálni.

A tandir a török néprajzi irodalom alapján a kenyérsütésnek egy igen elterjedt eszköze.¹⁹ Az elnevezés sémi eredetű, kemencét jelent (*Gunda* 1961, 219). Ez a sütőeszköz az egész Közel-Keleten elterjedt (*Gunda* 1961). Leírását Mürsel Köse és H. Zübeyr Kosay tanulmányai alapján adom közre. (*Köse* 1965, 3714–3719; *Kosay* 1957).²⁰

A tandir egy csonkakúp alakú, átlagosan 60–75 cm magas, alul 50–60 cm, fölül 30–35 cm átmérőjű, égetett agyagból készült tárgy (van azonban 100–110 cm magasságú is). Felső része nyitott, de lefedhető, alul, a levegő számára egy 15–20 cm magas nyílás található (6. kép 1–3). Kis, közepes és nagy tandirt különböztetnek meg, bennük fával vagy szárított trágyával tüzelnek. A kis tandirt gyakran fűtés céljára, vagy tetejére helyezett edényben, vízmelegítésre is használják. A „lavaş ekmeği” nevű lepénykenyeret a nagy tandirban sütik. A lapos, ovális tésztát két sorban a tandir felforrósított belső oldalára tapasztják (6. kép 1), majd tetejét lezárják. A kisült kenyereket egy bot segítségével választják el a kemence falától. A tandir hús sütésére is alkalmas. Ezt az agyagból készült sütőalkalmatosságot többnyire nők készítik. Teljes magasságáig a földbe áshatják, vagy, ha a felszínen áll, földdel vehetik körül (6. kép 2–3). A ház annak a részének, ahol a tandir található, ashane, vagy tandir evi a neve.

A dolgozatban bemutatott leletanyag kis mennyisége miatt elégtelen Eger török kerámiajának, a település és a vár hódoltságbeli szerepének részletesebb jellemzésére. A feltételezett kemence égetett agyag alkatrészei kiegészítik a hódítók mindennapjaira vonatkozó ismereteinket, ugyanakkor az említett miniatúrával való párhuzam a kisebb török palánkok közül kiemelkedő településnek és várnak a török birodalom központi területeivel való kapcsolatait is mutathatja. Az itt előkerült új kemenceforma Eger történeti adatokból már ismert hódoltság kori kiemelkedő szerepének régészeti vetületeként is értelmezhető, ami a várban és a településen előforduló leletanyag tipológiai összetételében, a lelettípusok változatosságában nyilvánulhat meg. További vizsgálatokat igényel, hogy hasonlóan a redukált égetésű szürke, befészült díszű korsótípusnak a vár ismert leletanyagában való, jelentéktelennek tekinthető mennyiségéhez, az egyéb balkáni kapcsolatokat mutató tárgyaknak (pl. sütőharangok) az egri török leletanyagban belüli előfordulása és aránya mennyiben hasonlítható össze más török lelőhelyek leletanyagának összetételével, és mennyiben vethető össze a történeti kutatás Egerre vonatkozó eredményeivel.

18 A párhuzamként idézett miniatúrában ugyan egy hordozható kemencét látunk, de ez nyilvánvalóan csupán az esemény – a mesterségek felvonulása az isztambuli Lóverseny-téren – jellegéből adódik, melyet a festő megörökített.

19 A tandir kezdetleges formájában földbe mélyített gödör, veremszerű tüzelőhely (*Gunda* 1961, 219).

20 A 6. kép 1–3 rajza az ő tanulmányai ábrái alapján készült.

IRODALOM

- Aslanapa O.*,
1989 Türk sanati. Istanbul, 2. kiadás
- Aslanapa O.–Yetkin S.–Altun A.*
1989 Iznik çini firinlari kazisi II. dönem 1981–1988. Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Istanbul
- Atasoy N.–Raby J.*
1989 Iznik. The Pottery of Ottoman Turkey. London
- Egressy G.*,
1851 Törökországi Naplója 1849–1850. Pest
- Fehér G.*,
1960 A pécsi Janus Pannonius múzeum hódoltság kori török emlékei. – Denkmäler aus der Zeit der türkischen Unterwerfung im Janus Pannonius Museum in Pécs. JPMÉ. 1959. 103–150.
1973 Adatok Eger török agyagművességéhez. – Turkish pottery at Eger. AGRIA X. 191–214.
- Fehér G.–Parádi N.*,
1960 Esztergom-szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások. – Foullies pratiques pres Esztergom á Szenttamáshegy. Esztergom Évlapjai I. 35–44.
- Fehérvári G.*,
1987 Az iszlám művészet története. Bp.
- Fekete L.*,
1944 Budapest a törökkorban. Budapest története III. Bp.
- Fodor L.–Kozák K.*,
1972 Leletegyüttesek a román kori székesegyház területéről (Adatok az egri vár XVII–XVIII. századi kerámiájának történetéhez I.). – Ensembles de trouvailles des alentours de la cathédrale l' époque romane. (Données relatives á l' histoire de la céramique des XVIIe et XVIIIe siècles du château-fort Eger –1). AGRIA 8–9 1970–71. 147–197.
- Gerelyes I.*,
1987 Sgraffito-díszes török kerámia az ozorai várkastélyból. – Türkische sgraffitoverzierte Keramik aus dem Burgkastell von Ozora. FA. XXXVIII. 247–280.
1991 Török leletegyüttesek a Budavári Palotából (1972–1981). – Türkische Fundkomplexe aus dem Burgpalast von Buda (1972–1981). TBM 23. 21–77.
1994 Nagy Szulejmán szultán és kora. – Kanuni sultan Süleyman ve çağı. (szerk.): *Gerelyes Ibolya*, Budapest
1997 Oszmán-török kézművesség (XVI–XIX. század) – Ottoman-Turkish Coppersmith's Art 16th to 19th Centuries. (Kiállítási katalógus) Bp.
- Georgieva B.–Ivanchev I.–Peneva L.*,
1980 The old bulgarian house, Interior, architecture, design and furnishings. (szerk.): Aleksandr Obremenov Szofia
- Gerő Gy.*,
1985 Die Frage der Keramik und des Ethnikums im türkischen Fundmaterial von Ungarn. In. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 71 Eisenstadt, 195–200.

- Gunda B.*,
1961 Az iráni kenyér történetéhez. – Zur Geschichte des iranischen Brotes. Műveltség és Hagyomány III. 219–226.
- Hegyí K.*,
1995 Török berendezkedés Magyarországon. História Könyvtár Monográfiák 7. Bp.
- Koşay H. Z.*,
1957 Türkiye halkinin maddi kültürüne dair arařtırmalar II. Kap-kacak, ocak, v.s. TED II. 5–28.
- Kovács B.*,
1963 A Dobó István Vármúzeum cseréppipái. AGRIA I. 235–262.
- Kovács Gy.*,
1984 Török kerámia Szolnokon. – Türkisch pottery from Szolnok. Szolnok megyei Múzeumi Adattár 30–31. Szolnok
- Kovács Gy.–Rózsás M.*,
1996 A barcsi török palánkvár. –Türkische Palankenfestung in Barcs. SMMK XII. 163–182.
- Kovács Gy.*,
1984 Török rézedények Szolnok megyéből. – Vases de cuivre turcs provenant du comitat de Szolnok. AÉ 111. 78–91.
1996 A kora újkori emlékanyag (A hódoltság korának és a 17–18. század fordulójának leletei) in. *Hatházi Gábor–Kovács Gyöngyi: A váli gótikus templomtorony (Adatok Vál 14–17. századi történetéhez).* – The gothic church tower in Vál (Data to the 14th–17th century history of Vál). Székesfehérvár
- Köşe M.*,
1965 Tandır. TFA. 9 (189)–4. 65., 3714–3717.
- Méri I.*,
1954 Beszámoló a tisztalök-rázompusztai és a túrkeve-mórici ásatások eredményeiről II. AÉ 81. 138–154.
MMT. 8. Magyarország műemléki topográfiája 8. Heves megye műemlékei 2. (szerk.): *Dercsényi Dezső*, Budapest
- Parádi N.*,
1963 Magyarországi pénzleletes középkori edények, 11–17. sz. – Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn, 11–17. Jh. AÉ. 90. 205–251.
- Pusztai T.*,
1999 A bátaszéki palánk két rétegsorának elemzése in press.
- Sarosács Gy.*,
1972 A mohácsi kerámia és története. – Zur Geschichte der mohácsi Keramik. Dunántúli Dolgozatok 6.
- Soproni O.*,
1980 A magyar művészi kerámia születése A török hódoltság kerámiája Bp. é. n.
- Simic Z.–Milanovic*
1954 Beograd kroz muzejski materijal. Godisnjak Muzeja grada Beograda I. 9–44.
- Steuerwald K.*,
1972 Türkisch–deutsches Wörterbuch. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1972
- Sugár I.*,
1980 A mohamedán vallásról katolikusra tért volt török alattvalók Egerben. – The former turkish subjects, who passed from moslim religion to catholicism, in Eger. AGRIA XVI–XVII. 183–216.

Szabadfalvi J.,

1986 *A magyar fekete kerámia. Corvina*

Waissenberger R.,

1982 *Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau. (szerk.):*

Waissenberger R. Wien

FRÜHNEUZEITLICHE KERAMIK AUS EGER, AUS DEM GEBIET DER FRANZISKANERKIRCHE – I.

Die Studie beschreibt das türkische Keramikmaterial, das während den Erdarbeiten auf dem Gelände der ehemaligen Franziskanerkirche in Eger gefunden wurde. Das Fundmaterial geriet in der Zeitspanne zwischen der türkischen Besetzung von Eger 1596 und den 1749 beendeten Bauarbeiten auf dem Gelände der Franziskanerkirche an den Fundort.

Bei der Untersuchung der ethnischen Zusammensetzung des Soldatenvolkes der türkischen Burgen und Festungen in Ungarn kann anhand der Forschungen von Klára Hegyi (Hegy 1985, 103) festgestellt werden, daß in den bedeutenderen türkischen Burgen im 17. Jahrhundert die aus dem Balkan stammenden Soldatenelemente im Vergleich zum türkischen Militär im Hintergrund stehen. Gyöngyi Kovács untersuchte die archäologischen Beziehungen der Anderen Seite dieses Prozesses, wobei sei zwischen der Ständigen Anwesenheit der südslawischen Soldatenelemente in einzelnen unbedeutenden kleineren türkischen Garnisonen (Plankenbefestigungen) während der Türkenherrschaft und dem ständigen Vorhandensein bestimmter Keramiktypen aus der Zeit der Türkenherrschaft Verbindungen voraussetzte (Kovács-Rózsás 1996, 178). Die Arbeit untersucht die ungarischen Wurzeln und Verbindungen der im Fundmaterial von Eger vorkommenden reduziert gebrannten, grauen Keramik (4. Bild 1–2), sowie die zwischen dem geringen Anteil beim Vorkommen dieses Fundtypes in Eger und der anhand geschichtlicher Daten unbedeutenden Rolle der balkanischen Soldatenelemente in den türkischen Garnisonen von Eger bestehenden Zusammenhänge.

Das Fundmaterial enthält 3 individuelle Keramikgegenstände (5. Bild 1–2), die aus dem bisher publizierten türkischen Fundmaterial in Ungarn nicht bekannt waren. Die Festlegung ihrer vermutlichen Funktion ist mit Hilfe der Darstellung eines tragbaren Backofens aus der Zeit des II. Murad (1574–1595) möglich (5. Bild 3; Fehérvári 1987, 250, 228. Farbfoto). Die dargestellten Gegenstände, zwei zylinderförmige, sowie ein trichterförmiger, sind Feuerzange und Rauchabzug des Feuerraumes eines Ofens. Die an dem einen zylinderförmigen Gegenstand sichtbare Öffnung ist auch auf der Darstellung des bereits erwähnten tragbaren Backofens zu sehen – vermutlich diente sie zur Luftzugregelung der Feuerungseinrichtung. Bezüglich der gefundenen Gegenstände sind keine archäologischen Parallelen aus dieser Epoche bekannt. Sie unterscheiden sich auch von der aus der anatolischen und nahöstlichen ethnographischen Literatur bekannten, aus gebranntem Ton gefertigten volkstümlichen Backofenkonstruktion – dem Tandir (Gunda 1961; Köse 1965, 3714–3719; Koşay 1957). Die aufgrund des entdeckten Fundmaterials und der beschriebenen Miniaturdarstellung rekonstruierbare Feuerungseinrichtung weist im Hinblick auf ihre Form eine Ähnlichkeit mit dem heutzutage benutzten türkischen

Mangal auf. Gábor Egressy, ungarischer Offizier von 1848 erwähnt in seiner Beschreibung der 1 Reise durch den Balkan ebenfalls einen aus Ton gebrannten Mangal auf bulgarischem Gebiet (Egressy 1851, 32). Über dessen Form aber gibt es in der erwähnten Reisebeschreibung keine Angaben. Aus diesem Grund kann die genauere Funktion der Ofenteile, sowie deren zeitgenössische Bezeichnung anhand unserer derzeitigen Kenntnisse noch nicht eindeutig festgelegt werden.

Tamás Pusztai

GONDOLATOK GÖMÖR VÁRMEGYE KIALAKULÁSÁRÓL*

B. KOVÁCS ISTVÁN

Amikor a 9. század végén a magyarok új hazára lelnek a Kárpátok-medencéjében, a Sajó, Rima és mellékvizeik mentén szláv közösségek élnek. Számos jel mutat arra, hogy etnikailag nem egységesek: egyaránt élhettek itt keleti szlávok (fehér horvátok?) és déli, bizonyára bolgárszlávok.

Írásos adatok és régészeti leletek hiányában csak valószínűsíthető, hogy a magyarok első csoportjai már a 10. század folyamán elérik a későbbi Gömör és Kishont határát. Az északi irányú terjeszkedés legkézenfekvőbb útvonalát a Sajó völgye kínálja. Számolni kell azonban egy másik irányú betelepüléssel is, mégpedig a Mátra déli előteréből a hegységet határoló Zagyva és Tarna mentén. Ez utóbbi útvonal emlékét még Anonymus mester műve (1200 k.) is őrzi. Ő Szovárd és Kadocsa vezérekkel, valamint Huba fejedelemmel foglaltatja el a vidéket. A Zagyva menti Pásztótól indulnak észak felé, majd a Hangony vize mellett lovagolva a Sajónál érik el Gömör vár részeit. Itt, átkelve a Hangonyon, nyugati irányban indulnak tovább Nógrád vára felé. Gömör várának az említése nyilvánvaló anakronizmus. Szerzőnk ez esetben alighanem korának viszonyait vetíti vissza. Ami viszont figyelmet érdemel: nem ír Gömör várának az elfoglalásáról. Vonul(tatá)suk iránya szemmel láthatóan azt a legkorábbi gyeplő-, azaz határvonalat vetíti elének, amely a Mátra északi előterében, a későbbi Erdőhát, Medes, Karancs és Bucsony gerincén húzódott. Fontos vízváltó ez a táj a Tisza-vidék és a Duna mente határán. Míg a déli folyású Zagyva és Tarna, valamint az észak-északkeleti irányban tekergő Gortva és Macskás a Tisza vízgyűjtőjéhez tartozik, a Medes nyugati oldalában és a Bucsonyban fakadó vizeket az Ipoly közvetítésével már a Duna fogadja be.

A legkorábbi gyeplővonal őrzésére a Mátra déli előteréből, az Abák kabar szállás-területéről érkeznek az első rajok. Török(ös) nyelvűkre számos hely- és személynév emlékeztet (Ajnács, Sőreg, Űhér-domb, Simard, Itemer, Texe...) és az egykori határőr-ség is megbízhatóan adatolt (pl. Kopuusfeu = Kapusfő 1240-ből Csoma határában, de meggondolandó pl. Guszona nevének ilyen jellegű értelmezése is, hisz a „guszonya” tájnév annyit jelent, mint nyersfából sodort szorító gúzs). Érdemes itt közbevetőleg megjegyezni, hogy a jórészt vulkanikus kőzetekből felépülő, erdős, vízszegény táj – amelyre a „medes” szavunk is utal (a régi magyar nyelvben azt jelenti: vízben szegény, száraz – a helyi Mede családnévben és „meddó” kifejezésünkben is él) – élesen különbözik az északról szomszédos Rima-medence földrajzi képétől. A táj népének társadalmi-kulturális jegyei évszázadok múltán is eltérnek a Rima menti magyarság ez irányú hagyományaitól.

Ezeknek a 10. században idetelepített határőröknek az utódai a 13. század első felében már úgy kerülnek elének, mint a távoli Vág mentén fekvő bolondóci várispánság

* Előtanulmány. A részletesebb kifejtést és indoklást, az irodalmi hivatkozásokkal együtt az előkészületben lévő nagyobb tanulmány tartalmazza majd.

jobbágysai. Nyilván azt követően jutottak az említett határispánság kötelékébe, miután a 11. század elején a gyepüket északabbra helyezték és a visszamaradtak őri kötelezettsége megszűnt. Sajátos és eddig kevés figyelemre méltatott tény, hogy 1245-ben olyan kiváltságokat szereznek IV. Bélától, amely szabadságuk fejében egyebek közt 10 páncélos vitéz kiállítására kötelezi őket. Különösen akkor szembeötlő mindez, ha felidézzük, hogy a részint soraikból is kikerülő és őri feladataikat időközben már a Szepességben ellátó „gömörörök” két évvel korábban ugyanezt a jogot kapják meg. Csakhogy, míg a szepesiek utódai, az ún. „tízlandzsások” a 19. század elejéig megőrizték autonómiájukat, az eredeti őrhelyen maradtaknak ez nem sikerült. Hogy itt nem csupán a Sőregen élő bolondóci várjobbágyok kiváltságolásáról van szó, az is jelzi, hogy más (azaz: básti, almágyi, sárosi, gedei...) atyafiaikat is említi az oklevél. Csak összehasonlítás végett: a kiváltságolt erdélyi szászokat ez idő tájt 50 lándzsás kiállítására kötelezték. Ez az összevetés létszámukat tekintve is irányadó lehet.

A Mátraalja (e kifejezéssel régebben a Mátra északi előterét illették!) igazgatási hovatarozása a magyar államszervezést követően nem egyértelműen tisztázott. Számos és nagyon is meggondolkodtató érv szól amellett, hogy a Gortva, Zagyva és Tarna forrásvidéke a 12. századtól Újvár vármegye tartozéka lehetett és maradt is a 13. század derekáig. Szénakszó határát IV. Béla 1246-ban az újvári ispán jelentése alapján írja le. A pétervásári Miko ispán 1247-ben Ajnácskőn iktat be egy birtokost. Más dolog, bár ezzel szorosan összefüggő téma, hogy az utóbb két részre, Heves- és Abaújvárra szakadt Újvár és a szlávok nyelvén ugyanezt kifejező Nógrád nevükben jelzik eredetüket, másodlagos jellegüket, az elsődlegesnek tekinthető Borsodból, illetve (részben?) Hontból való származásukat. Ennek megfelelően értékelendő a vizsgált vidék korai igazgatási hovatarozása is.

A Rima-medence megszállása és magyar benépesítése legkésőbb a 11. század első felében bizonyosan befejeződik. Mindeddig úgy tudtuk, hogy a legelőször említett gömöri település a megye névadó központja, a mai (sajó)Gömör, amelyet Anonymus említ 1200 körüli munkájában. Elkerülte a kutatás figyelmét egy körülmény, amelyet a Tisza menti Fegyvernek I. (Szent) László korában készített határleírása örökített ránk. Az oklevél rögzíti azt a tényt, hogy Domoszló herceg az említett települést a 11. század derekán a pécsváradai apátságnak adományozta. Ennek kapcsán említik azt az utat, amely a Tiszától vezet (az abádi réven át Szikszó, innen pedig – vagy Kompolt, Debrő irányában közvetlenül, vagy Makláron és Egeren át – Sirok és a pétervásári medence érintésével a Tarna folyása, majd a Gortva és Macskás mentén) a Rima menti Feledig. Azaz, hogy pontosabban egy „Feledseyre” nevű helyig. A kéttagú név előtagja minden bizonnyal a mai gömöri helységgel azonos, míg utótagjában a „sírja” kifejezés lappang. Vagyis a mai Feled eredeti neve: Feledsírja. Szinte már nem is meglepő, hogy a feledi néphagyomány – majd egy ezredév távolából is! – máig számon tartja a településnek nevet adó és ott eltemetett Fele vitéz emlékét. A név felbukkanása abból a szempontból sem váratlan, hogy a hely forgalmas utak kereszteződésében fekszik. Más, főleg nyelvi emlékek mellett ékes bizonyosága ez a Rima-medence korai benépesítésének.

A betelepítéssel párhuzamosan a korábbi gyepűvonalat északabbra telepítik, mégpedig a külső gyepűt a Tátráig, illetve az Északi-Kárpátok gerincéig, a belső határvonalat pedig a Gömör-Szepesi Érchegység lábaihoz. A két határvonal közti sűrű erdő borította hegyvidék (köztük az ún. Fekete-erdő, Szepes-erdő) képezte a gyepűelvét. Az új határsáv déli vonalára a Balog vize mellett a helyi szlávok által elnevezett Esztrény (= fából készült védmű) és Lukovistye (= ijászok, azaz lövők helye), a Túroc ratkói ága mentén az elpusztult Strázsa (= ör) falu és talán az ófeltnemet eredetű Fillér (= ijász) neve emlé-

keztet. Tovább, keleti irányban a kövi-Túroc völgyében Levárnál (= lő-hely), a Murány folyása mellett a Sűvete tőszomszédságában fekvő, ugyancsak szláv elnevezésű Perlász (= fából készített torlasz) határában, a Sajó völgyében pedig Pelsőctől délre húzódott ez a gyepevonal. A későbbi Gömör területén akkortájt osztozó Hont és Borsod határvármegyék, melyeknek egyik legfőbb feladata az országhatár védelmének a biztosítása. A feladatot a határispánok irányítása alatt a már említett örök (a szlávok nyelvén „strázsák”) és lövők-íjászok látták el. Az utóbbiak etnikumára nézve fogódzó a levárti határban található „Székely-erdő” határnév. Ide kívánczik az a megjegyzés, hogy az említett belső gyepevonal általában követi a magyar–szlovák nyelvhatárt.

A gondos Olvasó figyelmét aligha kerülte el az a fentebbi megjegyzés, hogy államszervezést követően Gömörnek ezen a központi területein két, bizonyítottan korai alapítású vármegye, Hont és Borsod osztozik. Mire alapozható egy ilyen feltevés?

Kezdjük tén a korai egyházi igazgatási viszonyokkal! Az 1332-ben a gömöri főesperességhez tartozó és mindenképp nagyon korai (sajó)Püspöki név jól példázza, hogy a falu eredetileg valamely püspök birtoka. Ez más, mint az egri, több okból sem igen lehet. A gömöri főesperesség viszont legkorábbi adatolása (1218) óta szervezetileg az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozik. Az említett évben Sándor gömöri főesperes az esztergomi káptalan tagja. Feloldható-e a látszólagos ellentmondás? Igen, fel, ha elfogadjuk, hogy az önálló gömöri királyi vármegye (és az ezzel egyidejű és területileg vele egybeeső főesperesség) megszervezése előtt a Rima-medencének a Sajótól keletre eső területei, továbbá a Rima alsó folyásának a simonyi kanyartól a torkolatig terjedő jobb parti része, valamint a vele párhuzamosan folydogáló Macskás vizét övező mocsaras lapály (a folyó nevének semmi köze kedvenc háziállatunkhoz, eredeti jelentése szerint mocsaras, azaz csekély esésű, lassú folyású víz) és a Rima-medencét délről lezáró Erdőv. Cserhát a Hangony völgyel együtt a nagy kiterjedésű Borsod részeként az egri püspök joghatósága alá tartozik. Ugyancsak őt uralja a Gortva és Macskás vizének felső folyása egészen a Zagyva és Tarján patak mentén húzódó (későbbi) nógrádi határig. Ezzel szemben a Sajótól nyugatra és a Rimától északra fekvő vidék a még Borsodnál is jóval nagyobb kiterjedésű (a későbbi Nógrád, Zólyom, Liptó, Túroc és Árva megyék területét is felölelő) Hont tartozéka, ahol egyházzogilag az esztergomi érsek jogköre érvényesül.

Az 1332-ben készített pápai tizedjegyzéket áttanulmányozva feltűnik, hogy több mint két tucat egyház esetében a beszedett tized negyede az esztergomi érseket illeti. A rendkívül fontos ebben az esetben az, hogy ezek az egyházak kivétel nélkül azokon a területeken található meg, amelyek – feltevésünk szerint – egyházi igazgatás szempontjából eredetileg az egri püspöki megye részét képezték. A Sajótól keletre és délre találjuk Hosszúszót, Kelemért, Kerepecet, Méhit, Putnokot, (sajó)Püspökit, Szentkirályt, (alsó- v. szentgyörgy) Szuhát, Tornalját és Trízst. A Rimától délre Feled, Hangony (Szentsimon), Harmac és Simonyi egyházai fizetik a tizednegyedét. Az egykori bolondóci várföldön, tehát a Gortva és Macskás mentén minden korai egyház idetartozik, így Almágy, Bást, Gede, Gesztete, Gortva, Sáros, Sebden, Sőreg és Zabar. Ez utóbbiakhoz illeszkedik a Bucsony menti Apáti és Guszona egyháza is. Mindez aligha véletlen!

Vannak azonban olyan plébániák is, amelyek ugyan a Sajótól keletre vannak (vagyis – feltevésünk szerint – korábban az egri püspöki tartományhoz tartozó részekén), ám mégsem fizetik a tizednegyedét. Aminthogy arra is van példa, hogy a Sajótól nyugatra lévő egyház viszont fizeti a tizednegyedét. Vajon hogyan egyeztethető ez össze az elmondottakkal?

Erre is lehetséges magyarázat!

Lássuk az előbbi esetet! Ha abból indulunk ki, hogy az 1331-ben az esztergomi érseknek tizednegyedet fizető egyházak eredetileg Borsod, illetve (később) Újvár részéként az egri püspökséghez tartoztak és csak az utóbb megszervezett gömői főesperesség tartozékeként kerültek az esztergomi érsek joghatósága alá, ebből az is következik, hogy ezek a plébániák zömmel (noha – mint látni fogjuk – nem kizárólagosan) már Gömör vármegye megszervezése előtt is megvoltak. Velük szemben a tizednegyedet nem fizető plébániákról (Csoltó, Keszi, Nehe, Pelsőc, Szentdemeter és Szuhafő) okkal vélhető, hogy már a gömői főesperesség keretei között és felügyelete alatt létesültek (de még 1332 előtt).

Más szavakkal élve, mindez azt jelenti, hogy az utóbbi egyházak, szemben a tizednegyedes plébániák alaprétegével, későbbi alapításúak. Újra fel kell tenni a kérdést: van-e bizonyosság ennek a gondolatmenetnek a bizonyítására? Van! A (sajó)keszi egyházat alapítói Szent László oltalmába ajánlották. Mivel nagy királyunk kanonizációja 1192-ben történt, a plébánia megszervezése is csak ez után az időpont után képzelhető el. Tekintve, hogy alapítói, a Zágráb-Korpás nemzetség bírta Herepányt (a későbbi Szentdemetert), ennek alapítása is nagyjából erre az időre tehető. A Zágráb-Korpások birtokainak szegélyén található Szuhafő egyháza más okból is bizonyíthatóan kései. Nem csupán földrajzi (völgyfői) fekvése tanúsítja ezt, hanem az is, hogy tőle délebbre, a Szuha-völgy centrális részén ott találjuk a védőszentje után elnevezett Alsó- v. Szentgyörgyszuhát, amely a tizednegyedet fizető egyházak sorát gyarapítja. Nehe egyháza csak 1318-ban létesül. Pelsőc Szent Györgynek ajánlott egyházát az Ákosok alapítják 1243 után. Csoltó egyházának korai (11. századi) voltát semmilyen adat nem támoogatja.

Lássuk a fentebb jelzett másik ellentmondást is! Csak védőszentje (Szent Margit) után említ az összeírás egy további tizednegyedes plébániát. Gyaníthatólag az antióchiai Szent Margit oltalmát élvező Süvete egyházáról lehet szó. A vázolt gondolatmenetnek megfelelően csak arra gondolhatunk, ha az azonosítás helyes, hogy korábban ennek is az egri püspök volt az egyházi főhatósága, vagyis Borsod tartozéka lehetett. Mindez pedig azt jelenthetné – és a későbbi birtokjogi állapotok és közigazgatási határok is ezt sugallják –, hogy Süvététől északra Borsod és Hont között a Murány és Túrocs felsőbb folyása mentén (ez utóbbi gyakorlatilag egybeesik a második gyepüvonaltól északra eső hegyvidékkel) a vízgyűjtőjüket elválasztó hegygerincen húzódhatott a határ.

Nem lehet ezzel kapcsolatban nem szólni egy eleddig nem hogy nem tisztázott, de jószerivel fel sem vetett lehetséges összefüggésről. A süvetei körtemplom építését a szakirodalom általában a 13. század derekára teszi. Annak ellenére, hogy antióchiai Szent Margit kultusza Magyarországon már a 11–12. században eleven, Süvete egyháza kapcsán tiszteletét IV. Béla lányának, Margitnak a névválasztásával, valamint II. Endre szentföldi hadjáratával és a szent fejereklyéjének megszerzésével hozza az irodalom összefüggésbe. Tény viszont az is, hogy III. Béla király felesége antióchiai hercegnő volt. Fia, I. Imre 1196–1198 között befogadja az udvarába menekülő nagynénjét, anyja hugát és jelentős birtokkal adományozza meg a tornai királyi uradalomból. A kedvezményezett a birtok javadalmát 1204-ig élvezzi, amikor férjhez megy és adománybirtokai visszaszállnak a királyra. Tény továbbá az is, hogy Süvete mellett az utóbbi Torna megyéhez és a tornai főesperességhez került Szalonna egyházának is antióchiai Szent Margit a védőszentje. Ugyanúgy tény, hogy mindkét említett egyház temploma körtemplom, benne a védőszent életét ábrázoló falképekkel. Mindezek alapján logikusnak tűnik, hogy a tornai királyi uradalom területén található és az antióchiai Szent Margit oltalmába ajánlott egyházak alapítását kapcsolatba hozzuk az említett birtokadományozással. A név nélkül

említett adománybirtokok közül kettő tán éppen Süvetével és Szalonnával azonosítható. Ez a feltevés mindenképp alátámasztani látszik a fentebb mondottakat. Ha az azonosítás mégsem állná meg a helyét, a tizednegyedes egyházak földrajzi fekvéséről tett megállapítást nem cáfolja – legfeljebb nem is erősíti.

Kirívó és egyedi eset viszont a Balog-völgyi Pápocs szerepeltetése a tizednegyedes egyházak sorában. Ha nem az összeíró tévedése (ami fölöttébb valószínű), akkor erre más magyarázatot kell találni.

A tizedjegyzékben szereplő egyházak azonosítása egyébként számos esetben nem egyértelmű. Két további egyház példáján próbálom meg mindezt szemléltetni. Szent László a védőszentje Qufri (Quesu) és Horuati (Honua) egyházának. Az előbbit Kecőre vagy Keszire, az utóbbit Hanvára vagy Hosszúsóra értelmezte a kutatás. Kezdjük az utóbbival! Amennyiben a Horuati a nem magyar anyanyelvű összeíró félrehallása, esetleg rossz olvasat Hosuasi (= Hosszúsó) helyett (más helyeken – védőszent nélkül – Vsenozow alakban is feljegyzik a tizedszedők), akkor Hosszúsó egyházát csak 1192 után alapíthatták. Lévén azonban tizednegyedes egyház – gondolatmenetünk szerint – eredetileg Borsod részeként az egri püspökség alá kellett tartoznia. Ez esetben a falu valamikor a 13. század folyamán (alkalmasint csak a tatárjárás után) került Gömörhöz, egyháza pedig a gömöri főesperesség keretei közé. Mivel azonban tudjuk, hogy ez idő tájt Hosszúsó Kecővel együtt a Kacsics nemzetség birtoka (nem is szólva arról, hogy közvetlen szomszédosok) elképzelhetetlen, hogy Quefri (Quesu) Szent László egyháza Kecő egyházával volna azonos, hisz ekkor a mondott földrajzi és birtoklástörténeti okok miatt nyilvánvalóan ugyancsak a tizednegyedes plébániák közé tartozna. Igazolja ezt az is, hogy az ugyancsak Kacsicsok bírta Trízs egyházának plébánosa fizeti az esztergomi érseknek a beszedett tized negyedét. Nagyon is valószínűsíthető az, hogy a Kacsicsok a Cselény-erdőtől keletre fekvő borsodi birtokaikat csak a 13. század második felében csatoltatják át Gömör vármegyéhez. Eljárásuk egyébként teljesen szokványos. Hasonmód viselkednek a somoskői uradalom birtokosai, akik viszont a 15. században gömöri településeket csatoltatnak át birtokjogi megfontolásokból Nógrádhoz.

Az elmondottak egyébként arra is példaként szolgálnak, hogy nem minden tizednegyedes egyház korai (11. századi) alapítású, vagy más szavakkal: az utóbbi egyházak alapítása csak részben helyezhető időben Gömör vármegye 12. század eleji megszervezése elé. A tizednegyedes egyházak státuszának kialakulásánál nem alapításuk időpontja, hanem a gömöri főesperességbe való illesztésüket megelőző egyházigazgatási állapotuk (az egri püspöki megyéhez való tartozásuk) a meghatározó.

Az említett Horuati Szent László egyházának a hanvai plébániával való azonosítása azért sem igazán elfogadható, mivel számos okból egyszerűen elképzelhetetlen, hogy a hanvai plébániatemplomot csak a 13. század folyamán létesítették volna, márpedig az említett védőszent feltételezése ettől korábbi alapítást nem tenne lehetővé. Idekíváncsozik az a korántsem mellékes megjegyzés is, hogy Horváti nevű településről nincs tudomásunk Gömörben.

A tárgyalt egyházak sorában találjuk Szentkirályt is. Az egyház patrocíniuma Szent István király. Mivel róla is tudjuk, hogy 1083-ban avatták szentté, az oltalmába ajánlott egyház keletkezése is csak ez után az időpont után képzelhető el. Ha tehát fentebbi gondolatmenetünk helyes, mindez egyben azt is jelenti, hogy Gömör vármegye megszervezése sem lehet korábbi mint 1083.

A vármegye megszervezésének közelebbi időpontját illetően azt kell vizsgálni tárgyává tennünk, hogy milyen körülmény te(he)tte lehetővé, illetve szükségessé ezt a lé-

pést. Óhatatlanul figyelembe kell itt venni Könyves Kálmán azon döntését, amellyel megszüntette a legalábbis a 11. század közepétől létező dukátusi rendszert.

A trónörökös herceg uralta autonóm területek a leginkább elfogadott szakmai vélekedések szerint az ország északi és keleti részein feküdtek, mintegy karéjszerűen övezve az ország központi területeit. Két központjaként Nyitrát és Bihart szokás emlegetni. Általában az ország területének harmadát szokás a dukátushoz számítani. Felfigyelt a kutatás arra is, hogy az államszervezés során az egyházi és világi igazgatás (területileg is) mennyire összefonódott. A világi szervezés alapjául szolgáló vármegyék egy-egy püspökség határain belül lokalizálhatók. Sőt, annak felvetése sem teljesen indokolatlan, hogy kezdetben a világi és egyházi igazgatás határai gyakorlatilag egybeestek. Hatalmas kiterjedése miatt az inkább tán tartomány jelzővel illelhető korai vármegyék határa egyben egy-egy püspöki egyházmegye igazgatási kereteit is kijelölte. A Szent István által alapított püspökségek számát általában 10-re szokás tenni. Ha már most azt vesszük figyelembe, hogy utóbb az esztergomi érsekség, illetve az egi és bihari püspökség fennhatósága alá tartoznak a dukátusnak tartott területek, akkor a harmadrésznyi arány még kevésbé tűnik véletlennek. Az egyes tartományok és egyházmegyék közti határ nyilvánvalóan igazodott a földrajzi adottságokhoz. Az esztergomi érseki és az egi püspöki megye közti határ a Dunatáj és Tiszavidék (a későbbi tájszemlélet szerint a Dunáninnen és a Tiszáninnen) közötti választóvonal. Területünkön ez a határ a Zagyva és Sajó vízgyűjtője, illetve folyása mentén húzható meg. A folyók felső folyásánál a vízgyűjtő volt a meghatározó (a Sajó esetében a forrástól a Csetnek-torkolatig terjedő folyószakasz), míg a lapályosabb részeken a főmeder (a Sajónál a Murány- és Rima-torkolat közti rész). 1107-ben, Könyves Kálmán már hivatkozott döntésével a trónörökös herceg (Úr) irányította területek különállását megszüntette. Ennek lehetett a következménye a volt dukátusi területeken a világi és egyházi igazgatás részbeni átszervezése, s ennek keretében korábbi honti és borsodi területekből az önálló Gömör vármegye és vele párhuzamosan a gömöri főesperesség megalapítása.

Az eddig elmondottakat kiegészítendő, hadd utaljak még az egi püspöki megye egyes főesperességei és az Esztergom alá rendelt gömöri főesperesség tizednegyedes plébániái közötti kapcsolatra. 1332–1335 között a pápai tizedszedők az alábbi plébániákat sorolták a borsodi főesperesség arlói alesperességébe: Arló, Bolyok és Várkony a Hangony mentén, Velezd és (sajó)Németi a Sajó völgyében, Dédes, (bán)Horvát, Uppony, Csernely, (nagy)Visnyó, (bükk)Szentmárton, (szilvás)Várad, Bél a Bükkben és annak északi előterében, a Bükkalján. Ez összesen 13 egyház, ami összevetve a vele egy egyházmegyébe tartozó alsó- és felső-borsodi alesperesség plébániáinak számával (43, illetve 36) legalábbis meglepően kevés – alig harmada! Ha viszont ezeket kiegészítjük a közvetlen szomszédságban található azon tizednegyedes gömöri egyházakkal, amelyekről fentebb azt feltételeztük, hogy még Borsod területén létesültek és csak utóbb kerültek a gömöri esperesség keretei közé, eredetileg jóval többre tehető az arlói alesperesség plébániáinak a száma. Hozzátehetjük mindehhez, hogy (sajó)Németi 1286-ban a gömöri főesperességhez számít, utóbb azonban újfent csak az arlói alesperesség része. A hovatartozással kapcsolatos ingadozásokra egyéb példák is felhozhatók a borsod-gömöri (egyház)megyei határ ezen szakaszán. A Gortva és Macskás menti tizednegyedes plébániák a gömöri főesperesség megszervezése előtt talán a patai főesperességhez tartoztak, míg a Cselényerdőtől keletre fekvő plébániák vélhetően a borsodi főesperesség felső-borsodi alesperességének a részét képezhették.

Az a tény, hogy a későbbi Szepes vármegye egyházi igazgatási szempontból szintén Esztergomhoz került, azt sejtetheti, hogy a táj (legalábbis részbeni) betelepítése, a

nem sokkal előbb megszervezett Gömör vármegye területéről és az ott korábban őri szolgálatot ellátó népek egy részének áttelepítésével történhetett. Mint már fentebb volt róla szó, a Szepességből adatolt ún. „gömörörök” a gyepük északi kitágítása miatt kerültek korábbi őrhelyeikről a Poprád folyó mellé a 11/12. század fordulóját követően. Feladatuk az újonnan megszervezett (és immáron hátországnak számító) Gömör vármegye védelmének biztosítása volt. Gömör és Szepes szoros kapcsolatára utal az is, hogy 1293-ban Szepessümege határleírásakor a Gömörbe vezető nagy (= régi) utat emlegetik. Bizonyára a Szepes felé való előnyomulás emléke a Berzété határában 1352-ből adatolt, de nyilván jóval korábbi eredetű indago (= gyepű) helynév is. Ám Szepes betelepítésében a Hernád völgyén át Borsod, illetve Újvár vármegyék népessége is részt vehetett. Ezek révén pedig az egri püspök is igényt támaszthatott erre a területre. Hogy Szepes végül is Esztergomhoz került, annak döntő oka alighanem a II. Géza alatt betelepített és kiváltságolt szászokban keresendő. Hasonlóan az erdélyi szászokhoz, a részükre szervezett szepesi prépostságot, kiváltságos helyzetük kifejezéséeképp, közvetlenül az esztergomi érsek alá rendelik. A döntésnek tehát valószínűleg nem földrajzi okai voltak és nem is az a körülmény befolyásolta, hogy a táj részben Gömörből települt be.

Gömör vármegye korábbi területi megosztottságának nyomaival a világi igazgatás területén is találkozhatunk. 1255-ben Gömör vármegye Hont és Nógrád vármegyékkel ülésezik Vácott. Egy évtized sem telik el és már Abaúj, Borsod, Heves és Zemplén vármegyékkel tanácskozik együtt. Ugyanezen társaságban találjuk (kibővíve Ung, Bereg és Ugocsa vármegyékkel) 1331-ben az ún. „hét vármegye” gyűlésén, amelyet Drugeth János hívott össze Vizsolyon. A terület köztes földrajzi fekvéséből adódó kettős kötődésnek később is számos példájával találkozhatunk. Gondoljunk csak Alsó- és Felső-Magyarország itt húzódo határára, Dunáninnen és Tiszáninnen határmezsgyéjére (ezekben Gömört az utóbbiakhoz sorolták, míg a később vele egyesített Kishont területe a Dunáninneri részhez számított). Az is eszünkbe juthat, hogy 1804-ben a pár évtizede az esztergomi érsekségből kihalított rozsnyói és szepesi püspökséget (újából) az időközben érseki rangra emelt egri püspökség alá rendelik.

Nézzük meg végezetül, mint mond a régészet a vármegye kialakulásáról!

Sajógömörön épül fel a megye központjaként szolgáló vár és itt van a főesperes székhelye is. A megyeszékhely régészeti kutatása csak megerősíti az eddig elmondottakat.

Maga a vár voltaképp egyetlen toronyból állt. Alakja a kiegyenesített szárú patkóra emlékeztet. Falvastagsága az alapoknál mintegy 200 cm. Bejárata az ellapított déli oldalon feltételezhető. A torony délnyugati sarkában sikerült azonosítani a kör alaprajzú lépcsőfeljárót. Az eredetileg nyilván többemeletes épület belvilága szintenként kb. 10–15 m. A torony egy mesterségesen felhányt, alig 3 ár alapterületű dombon emelkedett, amelyet a leginkább hozzáférhető irányból csúcsos védőárok kerített. Kitermelt földjét részint a domb magasításához, részben az árok külső szélén, a Várhegy peremén húzódo földhányásához használták fel. A „sánc” azonban nélkülözi az államalapítás kori megyeszékhelyről (így Borsodból és Hontból is) jól ismert gerendavázás faszerkezetet. Nem igazolta a feltárás a Várhegyen az esperességi templom létét sem. Akár a hely kiválasztását nézzük, akár a vár alapvető ismérveit, a sajógömöri ispáni vár nagyon lényegesen különbözik a kétségen kívül korai alapítású honti, vagy borsodi megyeszékhelyektől. A levonható tanulság: nyilvánvalóan nem egy időben készült velük.

A 12. század elején megszervezett gömöri királyi vármegye határai azonban csak a későbbiekben, lényegében a tatárjárás után szilárdulnak meg. Megszervezésekor nem része még a tornai királyi uradalom (erdőispánság) később Gömörhöz került része és

nem tartozik a gömői ispán fennhatósága alá a bolondóci vár alá rendelt Gortva menti egykori örvidék sem.

A királyi vármegye élén az ispán áll. Az első ismert gömör vármegyei ispán (Miklós) 1240-ből adatolt. A király képében ő gondoskodik az adó beszédéről (ebben a tizedekbe és századokba osztott várnépek tisztségviselői, a tizedesek és századosok segítik), a vám és vásári illetékek behajtásáról (ezt a mohamedán izmaeliták végzik, akiknek emlékét a Böszörmény-dűlő őrzi a sajógömöri határban és tán a szomszédos Beje neve is ide vonható), ő végzi az igazságszolgáltatást (amiben helyettese, az udvarbíró segíti), vezetésével és zászlaja alatt vonulnak a király hadába a várjobbágyok és a köznép soraiból hadra fogott, ún. kelt jobbágyfiúk. A várszervezetbe tartozó köznép tagjai (régii szép szavunkkal az „ín”-ek) biztosítják a vár ellátásához nélkülözhetetlen szolgáltatásokat. Vasas lakói nyersvasat olvasztanak, Kutya népei vadászebeket idomítanak, Méhiben mézet termelnek, Feled népe mézsört készít, Ablonca lakosai pedig a kikiáltói teendőket látják el... Felfigyeltető, hogy a fegyveres szolgálattal tartozó várjobbágyok jó része a szlávokhoz tartozik (Zágráb-Korpások, Ottrokocs jobbágyai).

A királyi vár megyéjén belül azonban nem csupán az ispáni várhoz tartozó földek találhatóak. Nem elhanyagolható a király saját, udvari gazdaságához tartozó birtok aránya sem, bár ezekről keveset tudunk. Forrásaink szerint a Sajó keleti oldalán élnek nagyobb számban „udvarnokok”, így Kövecses, Recske, Lóc falvakban. A birtokosok további nagy csoportját a világi magánbirtokosok képezik. A két legnagyobb magánbirtok a Hanváké és Balogoké.

A Hanva-nem eredete tisztázatlan. A címerkép rokonsága alapján elképzelhető, hogy a Hont és Pázmány testvérektől leszármazó nemzetségből szakadtak ki. A 13. században a nemzetség által birtokolt terület lényegében a Sajótól a Baraca-patakig, illetve dél-északi irányban a Rima-torkolattól a Túroc tövéig húzódik. Ám ez már egy másodlagos kép. Eredetileg gyaníthatóan jóval nagyobb kiterjedésű volt és nyilván összefüggő területet képezett a 13. században már szigetszerű Hanva-birtokkal a ratkói Túroc-ág mentén. A ratkói és kövi Túroc-ágak mentétől a Runya feletti folyótorkolatig elhúzódó hatalmas terület Gömör vármegye megszervezésekor kerülhetett a király kezére. Adománybirtokuk keleti határa eredetileg alighanem a Sajó volt és egybeeshetett a még területileg egységes korai Hont keleti határával.

Mint Kézai Simon krónikája elárulja, a Balog-nemzetség őse egy Altman nevű vitéz, aki Thuringiából érkezett Magyarországra I. András uralkodása idején (1047–1060 között). A 13. században Gömör vármegyei birtokait a Rima és Balog alsó folyása mentén, valamint – ezektől elszigetelve – a Balog felső folyása mentén találjuk. A helyzet sok tekintetben hasonló a Hanvák esetéhez. Eredeti birtoktestük bizonyára egységes, összefüggő tömböt képezett, amely délen a Rima mentén ott kezdődik, ahol a folyó felveszi a Balog és Macskás folyó vizét. Északi irányban a Rima és a Baraca folyása képezhette a birtok nyugati, illetve keleti határát. Északabbra a nyugati határ a Rima és Balog vízválasztó gerincén állandósult. A hatalmas uradalom központi részei Gömör vármegye megszervezése során juthattak királyi kézre.

Az elmondottakból következik, hogy e két jelentős és korai birtoktest minden jel szerint még akkor alakult ki, amikor a tárgyalt terület Hont, illetve Borsod része.

A tatárjárást követően szerzi meg a tornai erdőispánságból már korábban kiszakított és Domokos borsodi ispánnak adományozott, majd fia, Bors magvaszakadása folytán a királyra visszaháramlott pelsőci uradalmat az Ákos-nemzetség egyik ága. További vizsgálatra szorul a nógrádi származású Kacsicsok és Záhok itteni birtokszerzésének körülményei (talán részben az antióchiai hercegnő egykori birtokaiból részesedhettek).

Ugyancsak királyi adomány folytán honosodik meg Gömörben a Rátold-nem két ága, mégpedig a Gortvató vidékén és Putnok körül, illetőleg Jolsva vidékén és a Szepességből „visszahonosodott” Máriássyak, hogy csak a fontosabbakat említsem. A világiak mellett az egyháznak is jelentős javaik vannak. Az esztergomi érsek a Rima-torkolatnál bír néhány falura kiterjedő birtokot és a 13. század végén megszerzi a korábbi tornai uradalom részét képező Rozsnyót is, ahol a nemesfémek bányászatától remélt elsősorban hasznot. Ugyanez lehetett az indítéka a kalocsai érsek birtokszerzésének is a Rima folyó Honthoz tartozó középső és felső folyása mentén 1268 előtt. Utóbb, miután elvárásai nem teljesültek, uradalmát el is cseréli. A jászói premontrei apátság a Túroc mellett nyer birtokot, részben még a tatárjárás előtt.

A Rima középső és északi folyása mentén a 13. században a Hontpázmány nemből származó családok, illetve a kalocsai érsek birtokolnak. A folyó bal parti részeire, majd Rimabányától északra mindkét partra kiterjedő adománybirtok érseki kézre kerülésének időpontja bizonytalan. Ami biztosnak látszik: korábban hercegi birtok lehetett. Erre mutat a Rimaszombat mellett található Úrréve név. Fontosságát megerősíti Rimaszombat (eredeti nevén Szombathely) neve is. A szombati vásárnapokat még I. Géza (1074–1077) király vezette be. Teljesen természetes, hogy az észak–déli és kelet–nyugati útvonal kereszteződésénél, a Rima réve mellett kialakuló vásáros település lesz az érseki uradalom (az ún. Rima-megye) központja. Nyilvánvalóan birtoklástörténeti oka van, hogy ez a vidék, a közbeékelődő Nógrád megye által az anyamegyétől elszigetelve ugyan, még évszázadokig Hont megye része marad.

GEDANKEN ÜBER DAS ENTSTEHEN VON GÖMÖR

Die Ansiedlung des Ungarntums entlang des Sajó, Rima und dessen Nebengewässer ist in vielen Beziehungen ungeklärt. Der Verfasser rekonstruiert anhand von Ortsnamendaten die Grenzlinien. Im Gegensatz zur allgemein akzeptierten Meinung ist er der Ansicht, daß die Besiedlung des sogenannten Medesalja und seiner weiteren Umgebung, beziehungsweise der nördlichsten Ausläufer des Matragebirges (im 13. Jahrhundert das Land der Bolondocer Burgsaßen (lat. Jobagiones castri) nicht nur nicht spät, sondern gerade im Gegenteil: sogar sehr früh erfolgte. Hier befand sich nämlich die früheste Grenzlinie. Nach der Verlegung dieser wurde die örtliche Grenzwaiche dem ebenfalls Schutzaufgaben versehenen Verband der Bolondocer Gespanschaft zugeteilt.

Bezüglich der Entstehung des Komitates Gömör ist die Fachliteratur nicht einheitlich. Einige sprechen über eine Organisation durch Stefan, während andere dies anzweifeln.

Durch eine neue Deutung der Geschichtsquellen und aufgrund der archäologischen Entdeckungen ist der Verfasser der Ansicht, daß die Organisierung der Komitate nicht vor Anfang des 12. Jahrhunderts stattgefunden haben konnte. Davor gehörte das Gebiet teilweise (auch Nógrád beinhaltend) zu Hont und teils (auch Újvár einbegriffen) zu Borsod. Bezüglich der Kirchenverwaltung gehörten die Honter Gebiete zu Gran und die Borsoder Gebietsteile zu Eger.

Als Beweis für das Erwähnte führt der Verfasser den Fall der sogenannten zehentviertel Pfarrämter an. Gemäß der päpstlichen Konskription vom Jahre 1334 lagen

diejenigen Pfarrämter, bei denen vom eigenommenen Zehnten ein Viertel dem Graner Erzbischof gebührte mit einer einzigen Ausnahme östlich vom Sajó, südlich der Rima, bzw. auf dem Gebiet der königlichen Herrschaft von Torna. Von diesen Gebietsteilen nimmt der Verfasser an, daß sie vor der Organisierung von Gömör zum Komitat Borsod, die Pfarrämter selbst aber größtenteils zum Arlóer-, der kleinere Teil zum Oberborsoder Dechant des Borsoder Erzdechanten, bzw. zum Pataer Erzdechanten gehörten. Gleichzeitig weist er aber auch darauf hin, daß es bei den zehentviertel Pfarrämtern eine frühe und eine späte Schicht gab. Die frühen wurden noch vor der Bildung des Komitates Gömör angelegt (Méhi, Feled, Putnok, Tornalja...), während ihre spätere Schicht erst nach der Komitatsorganisierung entstand und nach dem Tatarenzug durch die Erweiterung der östlichen Grenze des Komitates Gömör, beziehungsweise dem Gömörer Erzdechanten zugeteilt wurden (z.B. Hosszúszó, Trizs).

Bezüglich der Entstehung des Komitates Gömör selbst hält er den Fall des zehentviertel Pfarramtes des am Sajó liegenden Szentkirály für wichtig. Durch Patrociniuma kann dessen Gründung nicht vor 1083 erfolgt sein (Heiligsprechung von I. Stefan), denn durch sein späteres Zehentvierteltum lag es zu dieser Zeit noch auf Borsoder Gebiet. Da aufgrund seiner Lage offensichtlich ist, daß es nicht durch eine nachträgliche Erweiterung dem Erzdechanten von Gömör zugeteilt wurde, bzw. zwischen die Grenzen des Komitates Gömör geriet, ist dies gleichzeitig ein Beweis dafür, daß die Organisierung erst nach diesem Zeitpunkt erfolgen konnte. Als Grund dieser letzteren Tatsache führt er die Auflösung des Dukaten zur Zeit des König Koloman und die damit verbundene Umorganisierung der Verwaltung an.

Diese Konzeption wird auch durch die im Komitatszentrum, in der Burg von Gömör (heute: Gemer, Slowakei) durchgeführten Erschließungen belegt. Hier wurde bei den Freilegungsarbeiten das Vorhandensein einer Burg mit einem Motte-Wohnturm bestätigt. Bei der Burg fehlt die für die frühen Komitatssitze so charakteristische Kasettenschanze und ebenso auch die Dechantenkirche.

Der Verfasser deutet die Grundbesitzverhältnisse des Hanwa- und Balog-Geschlechtes im 13–14. Jahrhundert auf eine neue Art. Die Gründe für die geographische Teilung bringt er mit der Komitatsorganisierung in Verbindung.

István B. Kovács

KÖZPONTI HELYEK A KÖZÉPKOR VÉGI ABAÚJ, BORSOD, HEVES ÉS TORNA MEGYÉKBEN

KUBINYI ANDRÁS

A „központi hely” fogalom a szakirodalomban Christaller 1933-ban megjelent munkája óta lett közismert.¹ A szerző ugyan földrajztudós volt, aki a központi funkciót a modern időre és nem a középkorra óhajtotta kivizsgálni, ma azonban történészek,² régészek³ egyaránt használják, gyakran nem is tudva arról, hogy ez a fogalom hogyan került be a tudományba. A középkori – jogi értelemben vett – város kialakulása előtt is léteztek olyan települések, amelyek környezetük számára gazdasági, társadalmi, igazgatási, kulturális szempontból központi funkciókat láttak el, amelyeket nyilván nem lehet figyelmen kívül venni. Ezek osztályozására ún. kritériumnyalábokat dolgoztak ki: a központi funkciónak mennél több kritériuma mutatható ki egy ilyen helységben, annál nagyobb szerepet játszik a településhierarchiában.⁴

A „központi hely” fogalom azonban létezett a jogi értelemben vett, azaz kiváltságokkal ellátott középkori város megjelenése után is. Egy nagy uradalom központja, ahol összegyűjtötték a jobbágyok által nyújtott pénz- és terményjáradékot, ahol ítéleztek ügyes-bajos dolgaikban, ahol gyakran a földesúr is lakott családjával, ami egyben jelentős fogyasztót jelentett, nyilvánvalóan központi helynek számítható. Gazdasági szempontból ennek vehető a hetipiac- vagy sokadalomtartó (évi vásár, országos vásár más néven) falvak is, hiszen egy régió árucseréközpontjaként működtek. (Természetesen tarthattak hetipiacot vagy [és] sokadalmat uradalomközpontban is, ami növelte annak központi helyzetét, de ez nem volt szükségszerű.) Amennyiben ez a település még mezővárosi kiváltságot is kapott, centralitása még jelentősebbé vált.

A fenti példával arra akartam rámutatni, hogy a „kritériumnyalábos” megoldás a központi jelleg vizsgálatánál a városi kiváltságok megjelenése után sem válik szükségtelemmé, hiszen a „központi hely” szélesebb fogalom a városnál, ami természetesen beletartozik a központi helyek közé.

1 Walter Christaller: Die zentralen Orte Süddeutschlands, eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verteilung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena 1933.

2 Vö. pl. Michael Mitterauer: Das Problem der zentralen Orte als sozial- und wirtschaftshistorische Forschungsaufgabe, in: Michael Mitterauer (red.): Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung, (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, Bd. 21.) Stuttgart 1980. 22–51.; Eberhard Isenmann: Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft. Stuttgart 1988. 231–244.; Mindkét munka hatalmas irodalmat is idéz.

3 Richard Hodges: Dark Age Economics. The origins of towns and trade A. D. 600–1000, London 1982. 13–25.; David Austin: Central Place Theory and the Middle Ages. in: Central Places, Archaeology and History. ed. Eric Grant, Sheffield 1986. 95–103.

4 Ilyeneket ismertet pl. Hodges i. m. 21–25.

Magyarországon tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a hazai történeti szakirodalom hajlik arra, hogy Werbőczy jogi szemléletét⁵ vegye át, azaz csak a közvetlenül a király alá tartozó városokat tartsa városnak, lakóit pedig polgároknak,⁶ azaz kb. két és fél tucat települést. Mivel a többi település lakói jobbágyok, a városiasabbak közülük legfeljebb mezővárosoknak számíthatók. Szűcs Jenő ugyan azáltal, hogy elismerte néhány püspöki székhely városias jellegét,⁷ rést ütött ezen a tételen, hiszen pl. Pécs lakói ugyanolyan jobbágyai voltak uruknak, mint bármely más falué Baranyában, viszont tényleg neveltséges lenne a fallal is övezett Pécsset mezővárosnak nevezni.⁸ Voltak azonban világi földesurak birtokában is fallal övezett, mindig városnak (civitas, Stadt) nevezett települések is, pl. Kismarton.

Elvileg tehát megtehetnénk azt, hogy a szabad királyi, vagy ahhoz hasonló jogállású városon kívül a fallal övezett, városnak nevezett magánföldesúri (egyházi és világi) városokat is „városként” tárgyaljuk. Emellett szólna, hogy a szomszéd Ausztriában megkülönböztették a „landesfürstliche Stadt”-ot a „Patrimonialstadt”ól”, mindezeket a „Markt”-októl: azaz a fejedelmi városokat a földesúri városoktól, ezeket pedig a mezővárosoktól (a Markt a mezővárosnak felelt meg).⁹ Ezzel kettős problémánk van. Egyrészt – függetlenül a település belső autonómiájától – a földesúri város polgárai jobbágyok. Másrészt a fallal nem övezett és a középkor végén az oklevelekben már mezővárosnak (latin oklevélben: oppidum, németben: Markt¹⁰) nevezett települések autonómiája nem egyszer azonos a „civitas”-nak nevezett földesúri városokéval, sőt, egy tekintélyes részüket a 14. században még „civitas”-nak nevezték, ami még olykor később is feltűnik.¹¹ Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Szeged, amely a középkor végén az ország öt leggazdagabb, legnépesebb városai közé tartozott, nem volt fallal övezve, mégis királyi város volt.¹²

5 Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve, Bp. 1990. 492–493. (Harmadik rész, 8. cím.)

6 Ez főként Elemér Mályusz: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20 (1927) 356–407. megy vissza. Elsősorban az 1514-es törvényben becikkelyezett királyi városokat (i. m. 363.) tartotta valódi városi önkormányzattal rendelkezőknek – ebben van némi igazság – lakóit pedig polgárnak.

7 Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár. Monográfiák I.) Bp. 1993. 269–270.

8 A Szűcs által joggal városnak tartott Pécsset Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: Székely György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1953. 141., 161. mezővárosként tárgyalta.

9 Karl Gutkas: Das Städtewesen der österreichischen Donauländer und der Steiermark im 14. Jahrhundert. In: Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert, hsgg. v. Wilhelm Rausch, (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas II.) Linz/Donau 1972. 229–245.; Othmar Pickl: Die wirtschaftliche Lage der Städte und Märkte der Steiermark im 16. Jahrhundert. In: Die Stadt an der Schwelle zur Neuzeit, hsgg. v. Wilhelm Rausch, (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas IV.), Linz/Donau 1980. 93–128.

10 Kubinyi András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. In: A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei I (1990) 319.

11 Vö. Érszegi Géza: Középkor. In: Sárvár története. (szerk.): Horváth Ferenc, Szombathely 1978. 195–200, aki a hol civitas-nak, hol oppidumnak nevezett településeket külön csoportként kiemeli.; Lásd még Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. In: Történelmi Szemle 23 (1980) 450–477.

12 Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gyula, Szeged, 1983. 445–448. (A szóban forgó részt Kulcsár Péter írta.)

A magyar mezőváros szónak semmi köze nincs a mezőgazdasághoz, hanem a kulcsos, vagy kerített város ellentétpárja, azaz nem erődített város.¹³ Az sem véletlen, hogy a 16–17. században a mezővárosi hatóságok magukat városnak nevezik, és a „Mező”-előtag olykor a helynévhez kerül (vö. Mezőkövesd). Ez pedig arra utal, hogy a mezővárosiak magukat – annak ellenére –, hogy jobbágyok voltak –, városi polgároknak tartották.

Hozzá kell még tennünk, hogy a szomszédos Lengyelország is ismerte a középkor végén a civitas és oppidum megkülönböztetést, viszont valamennyi oppidumot a városhálózathoz számították. Náluk a harmadik csoportba tartoznak a piactartó oppidumok, a negyedikbe azok az oppidumok, ahol nem tartanak piacot.¹⁴ Mivel a piac nélküli oppidum centralitása nyilvánvalóan jelentéktelenebb a többinél, a magam részéről ezeket csak fenntartással sorolnám a városhálózathoz.

Most nincs arra lehetőség, hogy a magam középkori városelméletét itt ismertessem, a város, mezőváros, központi hely kérdésével máshol már részletesen foglalkoztam.¹⁵ Számomra akkor vált a kérdés döntővé, amikor rájöttem, hogy az ország egyik legsűrűbben lakott, legnépesebb területén, a Délnyugat-Dunántúlon egyetlenegy jogi értelemben valódi városnak tartott település sem volt. Akkor dolgoztam ki egy kritériumnyalábot, amellyel a központi helyeket osztályozni lehet, hogy így emeljük ki a sok száz középkori magyar mezővárosból azokat, amelyek városi szerepet játszottak.¹⁶ Később, a Délnyugat-Dunántúl négy megyéje után megcsináltam ugyanazt az Északnyugat-Dunántúl három megyéjére,¹⁷ jelenleg pedig dolgozom a Kelet-Dunántúl hat megyéjén. Kritériumnyalábomat – örömmel látom – azóta mások is alkalmazzák.¹⁸ Most egy más tájegységet, Északkelet-Magyarország négy megyéjét mutatom be, ami összehasonlítási lehetőséget nyújt a Dunántúllal. Itt egy szabad királyi és egy püspöki székhely város, Kassa és Eger található, ezeket egybevetethetjük az északnyugat-dunántúli Sopronnal és Győrrel, illetve Veszprémmel.

13 *Csizmadia Andor*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. (Studia Iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 24.) Bp. 1962. 5–6.; Itt jegyzem meg, hogy a szakirodalom hajlott korábban arra, hogy a „mezőváros” településtípus nevét a mezőgazdaságból vezesse le. Vö. pl. *Mályusz* (a 6. j.-ben i. m.) 365. – Ettől természetesen foglalkozhatott egy mezőváros lakosságának a többsége a mezőgazdasággal, attól azonban még lehetett város, hiszen a középkori német „valódi” városok jelentős százaléka agrárjellegű „Ackerbürgerstadt” volt. *Isenmann* (a 2. j.-ben i. m. 268.); *Evamaria Engel*: Die deutsche Stadt des Mittelalters. München 1993. 98.

14 *Maria Bogucka-Henryk Samsonowicz*: Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdansk-Lódz 1986. 106.

15 *Kubinyi András*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. In: Településtudományi közlemények 23. (1971) 58–78.; *Uő.* A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. In: Tanulmányok Budapest múltjából 19. (1972) 39–56.

16 *Kubinyi* (a 10. j.-ben i. m.) 319–335.; A kritériumnyaláb: uo. 325. 14. j.

17 *Kubinyi András*: Csepreg a Nyugat-Dunántúl középkori városhálózatában. In: Tanulmányok Csepreg történetéből. Szerk.: *Dénes József*, Csepreg, 1996. 142–144.; Itt jegyzem meg, hogy ugyanezt a rendszert alkalmaztam Miskolcra és Diósgyőrrre, mivel azonban – ahogy azt mindjárt kifejtem – kissé módosítottam a kritériumokat, e tanulmányomban a centralitási pontszám kissé eltér az itt közöltől. *Kubinyi András*: Miskolc helye az ország középkori településhálózatában. In: Miskolc története I. k. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk.: *Dobrossy István*, Miskolc 1996. 415–432.

18 *Tóth Péter*: Szempontok a borsodi mezővárosok középkori és kora újkori történetének vizsgálatához. In: Város és társadalom a XVI–XVIII. században. Felelős szerk.: *Faragó Tamás*, (Studia Miskolcienisia 1.) Miskolc, 1994. 113–124. Megjegyzem, hogy a magam centralitáspont számítása Sajószentpéter esetében kis mértékben eltér Tóthétól.; *Kollmann Örs László*: Rimaszombat céhes élete és jelentősége a középkor végén. OTDK-án díjat nyert megjelenés alatt álló szakdolgozat. Kivonatát l.: XXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia. Humán tudományi szekció előadásainak tartalmi összefoglalói, Miskolc 1997. 435.

A kritériumnyalábot elsősorban úgy válogattam össze, hogy viszonylag jelentősebb forrásbázis álljon rendelkezésre. Igaz, ez sem lehet teljes. Bár közel három évtizede gyűjtöm pl. a hetipactartó és sokadalmas településeket, minden évben találok újabb adatokat, ami azt jelenti, hogy adataim nem lehetnek teljesek. A céhek esetében is kerülnek elő ilyenek meglétét igazoló források,¹⁹ és még sorolhatnék fel sok mást. Így a további kutatás egyes települések esetében újabb adatokkal bizonyosan növelni fogja egy-két ponttal a centralitás pontszámát, de ezekkel valószínűleg csak ritkán ugrik az illető központi hely egy magasabb kategóriába.

Tíz kritériumot állítottam fel, ezeken belül 1–6 pontot adok, így a maximális pontszám 60 lenne, ami azonban nem érhető el, mert Buda nem volt püspöki székhely. Egyes kritériumokat nem tudtam forrásnehézség miatt figyelembe venni, pl. a fürdők meglétét. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy korábbi tanulmányaimhoz képest módosítottam kis mértékben a rendszert. Ide tartozik az országgyűlések, és a késő középkori nádori közgyűlések figyelembevétele. Továbbá az ispotályoknak két pontot adok, akár a koldulórendi kolostoroknak, hiszen ispotályt csak jelentősebb településen létesítettek.

I. Uradalmi központ, rezidencia. 1. Középbirtok, vagy egy nagybirtok alsóbb birtokigazgatási központja. 2. Nagybirtok központja. 3. Nagybirtokos rezidenciája. 4. Örökös főispánsággal egybekötött nagyúri rezidencia. 5. Vajdai, báni stb. központ, királyi, királynéi mellékrezidencia. 6. Királyi székhely.

II. Bíraskodási központ, hiteleshely. 1. Megyei ítélőszék rövid ideig. 2. Állandó megyei ítélőszék, vagy egy hiteleshely. 3. Állandó megyei ítélőszék és egy hiteleshely, vagy két hiteleshely, vagy országos hatáskörű hiteleshely. 4. Állandó megyei ítélőszék és egy országos hatáskörű hiteleshely. 5. Vajdai, vagy báni ítélőszék. 6. Királyi kúria. Amennyiben a településen országgyűlést tartottak, egy országgyűlés esetében egy ponttal, kettő, vagy több országgyűlés esetén két ponttal növekedik a pontszám. 15. századi nádori közgyűlés egy ponttal növeli a számot, de 6-nál több pontot nem veszünk figyelembe.

III. Pénzügyigazgatási központ. 1. Filiális kamara, vagy harmincad. 2. Főharmincad, vagy kamara, illetőleg két filiális intézmény. 3. Egy fő- és egy filiális kamara (harmincad), vagy három filiális intézmény. 4. Két fő-, vagy egy fő- és két filiális kamara (harmincad). 5. Kamaraispánság, vagy két fő és egy filiális kamara (harmincad). 6. Kincstartóság, vagy kamaraispánság, mellette akár fő-, akár filiális kamara (harmincad).

IV. Egyházi igazgatás. 1. Exempt plébánia. 2. Tizedkörzet. 3. Exempt, vagy főesperességi jogú prépostság. 4. Püspökség. 5. Érsekség. 6. Prímási székhely.

V. Egyházi intézmények. 1. Koldulórendek és ispotályok kivételével valamennyi monostor (kolostor) és társaskáptalan. 2. Két, vagy több ilyen intézmény, illetőleg egy koldulórendi kolostor, vagy ispotály. 3. Egy koldulórendi kolostor, vagy ispotály és bármely más kolostor, vagy társaskáptalan, illetve két koldulórendi kolostor vagy ispotály. 4. Két koldulórendi kolostor vagy ispotály és mellettük bármely más kolostor, vagy társaskáptalan, illetve három koldulórendi kolostor vagy ispotály. 5. Három koldulórendi kolostor vagy ispotály, és egyéb, illetve négy koldulórendi kolostor vagy ispotály. 6. Négy koldulórendi kolostor vagy ispotály és egyéb kolostor, vagy káptalan, illetve négy-nél több koldulórendi kolostor és ispotály.

¹⁹ Kollmann Örs Lászlónak sikerült az előző j.-ben idézett művében az eddig ismert két céhen kívül Rimaszombatban még két másik céh középkori meglétét igazolnia, így – mezőváros létére – négy céhe volt. Nem lehetetlen, hogy az ismertnél több mezővárosban működtek céhek.

VI. *A településről valamely külföldi egyetemre beiratkozottak száma (1440-től).* 1. 5–10, 2. 11–20, 3. 21–30, 4. 31–60, 5. 61–90, 6. 91. feletti beiratkozó.

VII. *Kézműves- vagy kereskedőcéhek száma.* 1. Egyetlen. 2. 2–3, 3. 4–5, 4. 6–7, 5. 8–9, 6. 10 feletti céhek.

VIII. *Úthálózati csomópont.* Hány központi hely érhető el közvetlenül, más érintése nélkül a településről. Amennyiben a település árumegállító joggal rendelkezett, a pontszám kettővel növekszik, de 6 pont felett nem lehet. 1. 1–2, 2. 3–4, 3. 5–6, 4. 7–8, 5. 9–10, 6. 11 feletti központi hely érhető innen el.

IX. *Vásártartás.* Mivel olykor több hetipiacot, vagy/és sokadalmat tartottak egy településen, minden hetipiacnap 1, sokadalom pedig 2 pontot kap, ezeket centralitási pontokra átszámítva: 1. egy, 2. kettő, 3. 3–4, 4. 5–8, 5. 9–11, 6. 12 pont felett.

X. *Jogi helyzet.* 1. A települést egyszer említik oppidumnak. 2. A település csak 1490 után fordul elő ezen a néven, akkor is, ha csak egyszer. 3. Többször fordul elő ezen a néven, akkor is, ha olykor possessio (birtok, azaz falu). 4. Földesúri civitas, mindig, vagy túlnyomóan így nevezve. (Nem véve figyelembe a korai civitas adatokat, amennyiben a település később oppidum.) 5. A királyi „valódi” városok közül a személynöki, erdélyi szász és bányavárosok. 6. Tárnoki városok.

Ez a kritériumnyaláb, ahogy arra már utaltam, nem tartalmazza a centralitásnak valamennyi szóba jöhető jellemvonását, hiszen nem minden esetben maradtak adatok. Az ebben a cikkben tárgyalt négy megyénél pl. viszonylag kedvező helyzetben vagyunk, mert ismerjük az egri egyházmegye tizedkörzeteit, ami nem mondható el minden megyéről. Ahol erre nem maradt adat, ott pl. a tizedszedő körzet települések pontszáma kisebb a valóságosnál. Az azonban nyilvánvaló, hogy ez a tíz kritérium, bár valóban utal a központi funkcióra, még nem biztos, hogy szóba jöhet a városiasság szempontjából. Van pl. olyan megyeszékhely, amely nem volt oppidum, piacot sem tartottak ott, vagy – ahogy arra már utaltam –, egy uradalom központja sem feltétlenül mindig mezőváros.

Ezért – akár korábbi tanulmányaimban – csak azokat a településeket vettem figyelembe, amelyek a IX. és a X. centralitási kritériumoknak felelnek meg: azaz valamennyi olyan települést, amelyet legalább egyszer mezővárosnak neveztek, valamint azokat, ahol hetipiacot, illetve sokadalmat tartottak. A valóságban tehát a tárgyalandóknál több a központi hely, de kontrollvizsgálataim alapján azok, amelyek így kimaradtak, a legritkább esetben érik el az 5. centralitási pontot, ami egyben arra is utal, hogy a mezővárosok és piachelyek között azok, amelyek nem érik el az öt pontot, minimális centralitással rendelkeznek. Többségében piactartó falvak, vagy csupán egyszer, talán csak véletlenül oppidumnak nevezett helységek tartoznak közéjük.

A pontszámok alapján már az eddigi kutatásaim is lehetőséget nyújtottak a kategorizálásra. Az élen állnak: 1. Az elsőrendű („főbb”) városok (ezt a kategóriát egy 16. század eleji lengyel felosztás alapján alkalmazom²⁰), centralitási pontszámuk 40 feletti. 2. Másodrendű városok (követve a lengyel rendszert) 31–40 pont között. 3. Kisebb városok és jelentős, város jellegű mezővárosok 21–30 pont. 4. Közepes, város jellegű mezővárosok 16–20 pont. 5. Részleges város jelleggel rendelkező mezővárosok 11–15 pont. 6. Átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak 6–10 pont. 7. Központi funkciót ellátó falvak 1–5 pont. Amennyiben ez a teoretikus jellegű osztályozásom elfogadható, ennek

20 *Bogucka-Samsonowicz* (a 14. j.-ben i. m.) 106. Az első csoport: civitates principales, a második: civitates et oppida secundi ordinis, a harmadik: évi és hetivásártartó oppidumok, a negyedik: oppida non habentes fora. A második csoport mintáját vettem át, a „fő város” kifejezés ugyanis félreérthető lenne. Lengyelországban az első csoporthoz 6, a másodikhoz 88, a harmadikhoz 230, a negyedikhez 363 „város” tartozott. Uo. 120–121.

alapján már figyelembe vehetjük a magyarországi városhálózat középkori rekonstrukciójához a városi szerepet ellátó, város jellegű mezővárosokat is. Eszerint az első négy csoport, tehát a kb. 16 centralitási ponttal többel rendelkező települések számíthatók városoknak, az átmenet a 11–15 pont közötti csoport, míg a két utolsó kategóriát semmiképpen nem számítanám a városokhoz, noha volt központi funkciójuk, és bizonyos mértékben város szerepet is elláthattak.

Már korábban, a kérdéssel először foglalkozó és a Délnyugat-Dunántúlt tárgyaló tanulmányomban is felvettem a centralitási kategóriák és a jogi helyzet közti összefüggéseket.²¹ Ezt a további kutatások tökéletesen igazolták is; most az I. táblázaton ezt mutatatom be. Összehasonlítom a hét nyugat-dunántúli megye adatait (tehát összesítve a vonatkozó két tanulmányom adatait²² a négy északkelet-magyarországival.

I. táblázat: A jogi és a centralitási helyzet közti összefüggés

a) A Nyugat-Dunántúl hét megyéje

Jogi helyzet	40 p. felett	31–40 pont	21–30 pont	16–20 pont	11–15 pont	6–10 pont	1–5 pont	Összesen	
								Szám	%
Szabad királyi város	–	1	–	–	–	–	–	1	0,6
Királyi város	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Földesúri város	–	1	2	–	–	–	–	3	1,7
Oppidum többször nevezve	–	–	2	12	22	32	1	69	39,0
Oppidum 1490 után	–	–	–	–	1	17	5	23	13,0
Oppidum egyszer említve	–	–	–	–	–	9	11	20	11,3
Falu	–	–	–	–	1	11	49	61	34,4
Összesen	–	2	4	12	24	69	66	177	100,0
%	–	1,1	2,2	6,8	13,6	39,0	37,3		100,0

b) Északkelet-Magyarország négy megyéje

Jogi helyzet	40 p. felett	31–40 pont	21–30 pont	16–20 pont	11–15 pont	6–10 pont	1–5 pont	Összesen	
								Szám	%
Szabad királyi város	1	–	–	–	–	–	–	1	1,6
Királyi város	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Földesúri város	–	1	–	–	–	–	–	1	1,6
Oppidum többször nevezve	–	–	4	3	10	11	–	28	43,7
Oppidum 1490 után	–	–	–	–	2	2	1	5	7,8
Oppidum egyszer említve	–	–	–	–	–	9	3	12	18,7
Falu	–	–	–	–	–	10	7	17	26,6
Összesen	1	1	4	3	12	32	11	64	100,0
%	1,6	1,6	6,2	4,7	18,7	50,0	17,2		100,0

Az eredmény a következő: mind a nyugati hét, mind az északi négy megyében az első négy kategóriához tartozó (azaz 16 centralitási ponttal többel rendelkező), és így

²¹ Kubinyi (a 16. j-ben i. m.) 320–321..

²² L. a 16–17. j-ben id. tanulmányaimat. Itt jegyzem meg, hogy a nyugat-dunántúli adatok a korábbi centralitás számításaimat tükrözik még, egy-két esetben az új számítás következtében kisebb módosulások lehetségesek.

gazdasági szempontból városnak számító település (összesen 27) vagy szabad királyi, vagy földesúri város, vagy olyan oppidum, amelyet mindig annak neveztek. Az átmeneti kategóriához (11–15 pont) a tárgyalt 11 megyében 36 település tartozik, közülük 32 (88,9%) mindig mezővárosként fordult elő. Itt azonban már találunk három olyan központi helyet, amelyek mezővárosságára csak 1490 után maradt adat, valamint egyetlen falut, igaz, ez a jelentős vásárközpont a Sopron megyei Babót volt. Már egész más a kép a következő, 6–10 pontos kategóriával, amelyet fenn átlagos mezővárosnak nevezünk. 101 település tartozik ide (69 nyugaton, 32 északon). 43 mindig oppidumként fordul elő (42,6%), nyugaton 46,4%, északon 34,4%); 19 (19,8%) csak 1490 után nevezetik mezővárosnak (Ny: 24,6%, É: 6,3%); a forrásokban csupán egyszer említik oppidumnak 18-at (16,8%. Ny: 13%, É: 28,1%). 22 falu (19,8%) tartozik ehhez a csoporthoz. (Ny: 15,9%, É: 31,2%). Végül a központi funkciót ellátó falvakhoz (1–5 pont) 77 helység tartozik, közülük tényleg falu 56 (74,7%, Ny: 74,2%, É: 63,6%). Ezen kívül van egy többször, 6 1490 után, 14 egyetlenegyszer mezővárosként előforduló település is köztük.

Ez a statisztika tanulságos összehasonlítási lehetőséget ad számunkra. Amennyiben leszámítjuk a központi funkciókat ellátó falvakat (hozzászámítva néhány jelentéktelen mezővárost), azaz az 1–5 centralitási ponttal rendelkezőket, akkor a hét nyugat-dunántúli megyében 111, az északkelet-magyarországiakban 53 város és mezőváros és mezővárosias falu marad. Mindkét területen van egy-egy szabad királyi (Kassa és Sopron) város, nyugaton két püspöki székhely (Győr és Veszprém) és egy földesúri város (Kismarton), északon egy püspöki székhely (Eger). Nyugaton a 111 város és mezőváros 16,2%-a tartozik a városokhoz, a jelentős és közepes város jellegű mezővárosokhoz, azaz 16 ponttal többel rendelkeznek. Ugyanitt 21,6 a %-a a részleges város jellegű mezővárosoknak (11–15 pont). A 6–10 pontos átmeneti kategóriához pedig 62,2%-a számítható. Ezzel szemben a négy északkelet-magyarországi megyében a három kategória százalékaránya a következő: 17%, 22,6%, 60,4%. Ami a feltűnő, hogy nincs lényeges eltérés a két egymástól távol eső régió között. Az arányok azonban lényegesen változnak, ha az utolsó kategóriát is figyelembe vennénk, a falu jellegű központi helyeket, hiszen ezek a Nyugat-Dunántúlon a központi helyek 37,3%-át, északkeleten pedig csak 17,2%-át teszik ki.

Ez az eltérés nyilvánvalóan a Délnyugat-Dunántúl speciális földrajzi helyzetének következménye, ahol a tagolt, völgyekkel szabdaltsága miatt számos helyi kisközpontnak kellett kialakulni. A négy délnyugat-dunántúli megyében az arányuk még nagyobb volt az egész Nyugat-Dunántúlnál: 40,0%, de pl. Zalában a központi helyek 45,5%-a tartozott a falusi jellegű centrális funkciót ellátó településekhez.²³ A városiasnak mondható központok arányán ez azonban nem változtatott a nyugati régióban.

Mindez arra utal, hogy a jogi helyzet nem elhanyagolható tényező, az élen valóban a „valódi” városok (beleértve a földesúriakat) állnak, valamint az állandóan, vagy rendszeresen mezővárosnak nevezett települések egy része. A kései, csak 1490 után oppidumként feltűnő központi helyek többsége nem éri el a régi mezővárosok jelentőségét, a csak egyszer mezővárosként előfordulókat pedig alig emelkednek ki a falvak közül. Ezek figyelembe nem vételére korábban már Fügedi Erik is figyelmeztetett.²⁴ Magam mégsem merném őket teljesen elhagyni, hiszen egy részük, kb. a felük, mégis kiemelke-

²³ Kubinyi (a 16. j.-ben i. m.) 322.

²⁴ Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 77–78.; Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Bp. 1965. 21.

dik a falvak közül, a 6–10 pontos kategóriához tartozik. A falvak túlnyomó többsége valóban a legalsó, 1–5 pontig terjedő kategória része.

Nem érdektelen annak a megvizsgálása sem, hogy egy megyén belül hány helysége esik egy központi hely. A települések számának megállapítása azonban nem könnyű. Igaz, rendelkezésünkre áll Csánki történelmi földrajza, ezzel kapcsolatban azonban az a baj, hogy egyrészt tartalmazza a pusztákat, az elpusztult településeket, másrészt esetleg néhány falu kimaradt belőle.²⁵ Fel lehet használni a 16. század közepi állami adólajstromokat, amelyeket Maksay Ferenc dolgozott fel.²⁶ Itt nehézséget okoz az általunk tárgyalt területen Heves megye esete, ahol a török miatt a megye tiszántúli része teljesen hiányzik, de a Tiszán inneni részről is maradtak ki települések. Az sem biztos, hogy az adószedők hibája miatt, vagy más okból nem maradtak-e ki egyes falvak, vagy városok (pl. Kassa hiányzik). Ezért a következő módszert alkalmaztuk. Szabó István, aki a középkori faluhálózatot Csánki alapján kísérte meg összeállítani, úgy találta, hogy az ott említett települések 90%-a létezett a középkor végén.²⁷ Feltűnő azonban, hogy – Hevest nem számítva – a másik három megye esetében a Maksay által megadott megyei településszám a Csánkinál található majdnem pontosan 66%-a.²⁸ Szabó István 90%-os és Maksay 66%-os adatainak középátlányosát véve, azaz 78%-ot, feltehetően kevésbé tévedünk, mintha bármelyiket vennénk alapul. Ennek alapján a négy megyénél (Hevesnél is Csánki adata 78%-át alkalmaztuk) 745 települést találunk, amelyből 9 számítható városnak (azaz legalább 16 centralitási pontja van), 10 a részleges város jellegű (11–15 pont), 32 az átlagos mezőváros (6–10 pont), 11 a központi funkciót ellátó falu, azaz összesen 62 központi hely volt a négy megyében. (Most nem vettem figyelembe a Heves megyébe beékelődő Jászberényt, hiszen az közigazgatásilag a Jászkunság része volt, különben azonban a régióhoz tartozott.)

Nem számítva a törpe Torna megyét, ahol – talán a két nagy uradalom, a tornai és a szádvári miatt – csupán két, nem is jelentős központi hely volt, az adatok arra utalnak, hogy a települések között a legmagasabb arányban Hevesben találunk központi helyeket, még akkor is, ha a legalsó, 1–5 pontos kategóriát nem számítjuk (abból is Hevesben volt a legtöbb). Ez elsősorban az átlagos mezővárosok (6–10 pont) magasabb arányának következménye. A legkisebb az arány Abaújban, azt azonban nem merjük állítani, hogy ez Kassa következménye lett volna (I. II. táblázat).

II. táblázat: Falvak és központi helyek aránya négy megyében

Megye	Falvak		6–10 pontos centrum		11 pont feletti centrum		Összesen	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
Abaúj	246	94,6	7	2,7	7	2,7	260	100,0
Borsod	189	92,2	10	4,9	6	2,9	205	100,0
Heves	209	90,9	14	6,1	7	3	230	100,0
Torna	49	98,0	1	2,0	–	–	50	100,0
Összesen	693	93,0	32	4,3	20	2,7	745	100,0

²⁵ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I–III, V. k. Bp. 1890–1913.

²⁶ Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén, I–II. k. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/16.) Bp. 1990.

²⁷ Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század. Bp. 1966. 70. Szabó 20–21 000 településsel számol Magyarországon, amelyből a 15–16. század fordulóján 18–19 000 lehetett élő település. Ez 90%-ot ad ki.

²⁸ A települések száma a négy megyében Csánkinál (a 25. j.-ben i. m.) I. k. 789. – Maksaynál (a 26. j.-ben i. m.) I. k. 93. (Abaúj), 268. (Borsod), 363. (Heves), II. k. 787. (Torna).

Mielőtt továbbmennénk, meg kell még vizsgálni a megyék népessége és alapterülete összefüggését a központi helyekkel. A megyei népesség megállapításánál a legutolsó szakirodalmi becslést vettem alapul, és mivel ott egy maximális és egy minimális szám szerepel, ennek a középátlósát vettem figyelembe. Ugyanott található a megyék alapterülete.²⁹ Itt utalok arra, hogy a négy megye teljes népessége 142 552 fő volt, ami a szorosán vett Magyarország (Erdély és Szlavónia nélkül) 6,1%-át jelenti, a 12 330,33 km² alapterületük pedig az ország 5,3%-át képezte. Figyelembe véve az általam már megvizsgált hét nyugat-dunántúli megyét, együttvéve a 11 megyében 470 069 fő élt 38 647,05 km²-en, ami a szorosán vett Magyarország lakosságának 20%-a, területének pedig 15,1%-a, Erdéllyel és Szlavóniával együtt a négy megye 4,6%-a, a tizenegy megye pedig 15,1%-a volt az ország népességének, az alapterületük pedig 4, illetve 12,6%-a. Ezek a számok arra is utalnak, hogy mind a Nyugat-Dunántúlon, mind Északkelet-Magyarországon az országos átlagnál magasabb népsűrűséggel kell számolnunk, valamint – mind a 11 megyét figyelembe véve – az országnak már több, mint egytizedére állnak statisztikailag értékelhető adatok rendelkezésünkre, mégpedig két távoli tájegységből.

Azt próbáltam megállapítani, hogy a tizenegy megye esetében egy központi helyre milyen létszámú lakosság, és milyen alapterület esik, azaz megyei átlagban milyen létszámú lakosság központja volt egy ilyen centrális hely, továbbá ez a körzet hány négyzetkilométerre terjedt ki. Ez természetesen egy eszmei érték csak, hiszen az átlaghoz nagyobb és kisebb körzetek egyaránt tartoztak. Bár megkíséreltem valamennyi központi hely típus esetében ezeket az arányokat meghatározni, az egymáshoz még leginkább hasonlító (bár itt is kissé eltérő) eredményeket a 6 pontnál magasabb pontszámú központi helyek összehasonlításával, azaz az 1–5 pont közti, falutípusú centrumok elhagyásával nyertem.

Torna megye ugyan, amelyből mindössze egy település tartozik ebbe a csoportba, zavarja a számítást, hiszen messze kiugrik a többi közül, mégsem hagyhattam figyelmen kívül. Így a 11 megyében átlag 2866 fő és 240 km² esik egy központi helyre. Ezt 100%-nak véve meghatároztam az egyes megyéknél, hogy az egy központra eső népességszám és alapterület az átlag hány százaléka. 100 felett és alatt 30–30%-os eltérést figyelembe véve a két egymástól legtávolabb eső megye között a népességnél 44,6%, az alapterületnél 44,4% volt kimutatható, eszerint a népességnél 7, az alapterületnél 8 megye aránya közelíti meg a tizenegy megye átlagát. A népességnél felfelé Tornán kívül Somogy, lefelé pedig Sopron és Moson tér el az átlagtól. Az alapterületnél felfelé Torna mellett Veszprém, lefelé megint Sopron az eltérő (III. táblázat). Feltűnő az is, hogy az átlaggal majdnem megegyezik Borsod megye, éspedig mind a központi helyre eső népesség, mind pedig az alapterület vonatkozásában.

Ezeknek a különbségeknek a magyarázata önálló munkát igényelne, majd amikor az egész Dunántúlt fogom tárgyalni, erre a kérdésre visszatérek. Most csak annyit. Függ bizonyos fokig a megye népsűrűségétől is ez az eredmény. A 11 megye messze legnagyobb népsűrűségével Somogy rendelkezett, így nem véletlen, hogy itt esik egy központi helyre a legmagasabb népességszám. Igaz, ez nem áll annyira Zalára, amely az átlagnak felel meg. Viszont a viszonylag alacsony népsűrűségű Sopron az ellenkező oldalon tér el az átlagtól. Figyelembe kell venni továbbá a települések számát is, amire már utaltunk. Abaújban nyilvánvalóan az aprófalvak voltak többségben, hiszen népességének több

²⁹ Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. In: Történelmi Szemle 38 (1996) 157–159.

mint egy nyolcada Kassa lakosságát jelenti, és azon kívül is több jelentős, városias, mezővárosa volt. Mivel a másik szabad királyi várost magába foglaló Sopron megye jelentősen eltér Abaújtól, a püspöki várossal rendelkező Győr, Heves és Veszprém megyék is eltérnek egymástól, ez arra látszik utalni, hogy egy ilyen tekintélyes város jelenléte nem döntő körülmény.

III. táblázat: Egy-egy legalább 6 pontos központi helyre eső népesség és alapterület 11 megyében a számok csökkenő sorrendjében

a) Népesség

Megye	Szám	A 11 megye átlagához viszonyított %
Torna	8953	312,4
Somogy	4778	166,7
Győr	3768	131,5
Borsod	2970	103,6
Zala	2931	102,3
Veszprém	2818	98,3
Abaúj	2795	97,5
Vas	2484	86,7
Heves	2236	78,0
Sopron	1476	51,5
Moson	1447	50,5
Átlag	2866	100,0

b) Alapterület

Megye	Km ²	Az átlaghoz viszonyított %
Torna	657	273,75
Veszprém	340	141,7
Győr	302,6	126,1
Somogy	288,1	120
Heves	271	112,9
Moson	268,5	111,9
Borsod	235,5	98,0
Vas	224,1	93,4
Abaúj	197	82,1
Zala	196	81,7
Sopron	150,5	62,7
Átlag	240	100,0

Figyelembe kell venni a nagyobb, lakatlan területtel rendelkező megyéket is. Heves esetében a Mátra, illetve a Bükk hegység déli vége, továbbá a Tisza-menti mocsárvilág miatt a megye területe viszonylag alacsony népsűrűségű, ami viszont nem mutatható ki Borsodban, noha a Bükk nagy része ide esik. Ennek ellenére ez is a megvizsgálandó tényezők közé tartozik. Mint már említettem, most nem kívánom ezt a kérdéscsoportot megoldani, viszont kötelességem felhívni rá a figyelmet.

A III. táblázat tehát egy megyénként különböző átlag piackörzet népességét és alapterületét mutatta be, a kérdés azonban – függetlenül az iménti fejtegetésektől –, hogy a valóságban milyen nagyok voltak a piackörzetek. Magam ezzel a kérdéssel legalább negyedszázada foglalkozom. Már sokszor utaltam arra, hogy középkori jogi forrásaink is engednek egy bizonyos piackörzetet feltételezni, hiszen ugyanaznap nem volt szabad

egy bizonyos távolságon, többnyire két mérfölden belül piacot tartani. Ismeretes ennek a többszöröse, a nyolc mérföldes távolság is, amelyről megmondják, hogy ez Buda és Székesfehérvár távolságának felel meg. A két magyar mérföldes távolság (16–16,6 km) – tekintve az utak kanyarulatait – légvonalban kb. 13 km-es távolságot jelent, ez pedig az egyes központi helyek között a Nyugat-Dunántúlon is a leggyakrabban fordul elő.³⁰

A négy északkelet-magyarországi megye esetében valamennyi központi helyet számítva 206 esetben lehet megállapítani két centrális hely közti légvonalbeli távolságot. Ez átlagban 17,6 km-t jelent. 21 esetben 13 km-ről van szó, ez az összes távolságok 10,2%-a. Ez majdnem megfelel a Délnyugat-Dunántúlnak, ahol a 13 km-es távolság az összesnek 11,5%-a volt. 16 km-en belül 96 távolság, az összes 46,6%-a található. Ez valamivel kevesebb, de nem sokkal, a dél-dunántúlinak (51,4%).³¹ Itt feltehetően figyelembe kell venni a hegyvidékeket és a mocsaras alföldi területeket is, ezért esnek a lakott részekben valamivel közelebb egymástól a központi helyek.

Más a kép, ha csak a jelentősebb, legalább 11 pontot kapott központi helyeket hasonlítjuk egymással össze. Itt 35 távolsággal számolhatunk, amelyek egymástól 24,5 km-re fekszenek. 16 km alatt csupán 20%, 16–30 között 51,4%, 31 felett 28,6% található. A városok és város jellegű mezővárosok többsége tehát messzebb esett egymástól, mégpedig 2,5–5 magyar mérföldre. (A 20 km feletti távolság az összes 62,9%-a.) Ezekben az esetekben nem vettem figyelembe a két város, illetve város jellegű mezőváros között fekvő alacsonyabb jelentőségű központi helyeket.

Láttuk, hogy a Buda–Székesfehérvár távolságot tartották 8 mérföldnek, és ennek jogi jelentősége is volt.³² A két város légvonalban 58 km-re esik egymástól, amit nyilván nem szabad mechanikusnak értelmeznünk, és így nagyjából egybevetethetjük a Buda–Hatvan közti távolsággal, ami 54 km. Innen Eger légvonalban 60 km-re fekszik, Egertől Szikszó pedig pontosan 58 km-re. A Heves megyei püspöki székhelytől azonban a Bükk hegység miatt Szikszó csak nagy kerülővel érhető el, ezért a valóságban Miskolc lehetett 8 mérföldnyire Egertől. Érdekes módon Miskolctól Gönc esik légvonalban pontosan 58 km-re, Gönc pedig Kassától 29 km-re, ami pontosan az előbbi fele, tehát négy mérföld. Ez megfelel a Kassa–Telkibánya, Szikszó–Sajókaza, Pásztó–Hatvan távolságoknak, és csak kevéssel nagyobb a Hatvan–Jászberény, Szikszó–Muhinak, és csak kicsit rövidebb a Muhi–Kövesd, Heves–Jászberény köztinek.

Bármennyire is kirajzolódni látszik ezekből az adatokból egy olyan rendszer, amely a 2, 4, 6, 8 magyar mérföldes távolságokat veszi alapul, ez pontosítandó lenne – amennyiben erre egyáltalán mód van – a középkori utak nem légvonalbeli, hanem tényleges távolsági meghatározásával. A két mérföldes rendszer alapja a pihenőhely volt, hiszen a két mérföldet „rasta”-nak nevezték, ami nyilvánvalóan a német Rast, pihenőhely szóból származik.³³ Itt pihentek meg, itt itatták a kereskedők szekereit vontató állatokat. Nem maga a távolság volt ugyanis döntő. Gyalogos zarándokok még e század elején is képesek voltak napi 10 órát gyalogolva átlag 40 km utat megtenni, bár olykor 60 km-t is megjártak. (Mégpedig a Bátaszék–Máriacell útvonalon!)³⁴ Lovas utazók lóváltás nélkül napi 46–77,5 km-t, lóváltással 150–200 km-t tudtak megtenni egy nap.³⁵ Igaz, kereske-

30 Kubinyi (a 10. j.-ben i. m.) 321–322.; *Uő.*: (a 17. j.-ben i. m. – Csepreg –) 139.

31 Kubinyi (a 10. j.-ben i. m.) 321.

32 Kubinyi (A magyarországi városhálózat i. m.) (15. j.) 46.

33 *Uo.* (Forráshivatkozással)

34 *Barna Gábor–Hermann Egyed*: A bátaszékiek máriacelli búcsújárása. In: *Hermann Egyed Emlékkönyv*, szerk.: *Sümei József és Zombori István*, Bp. 1998. 64–65.

35 *Miklós Jankovich*: *Pferde, Reiter, Völkerstürme*. München–Basel–Wien 1968. 223.

dők esetében rakott szekerekkel kell számolnunk. Végül figyelembe kell vennünk a távolságon, és a szekerek rakománysúlyán kívül az útviszonyokat, emelkedőket, sáros, mocsaras területeket, amelyek meglassították az utat, és esetleg hamarabb tették szükségessé a pihenést.

Ezzel kapcsolatban kell figyelembe vennünk a földrajztudomány által használt „vásárvonal” fogalmat is. Ez – Mendöl Tibor meghatározása szerint – „ún. vásárvárosaink vásárvonalon, azaz különböző termelés jellegű hegység és síkság érintkező vonalán fekszenek, ott, ahol ezt a vonalat természetes útvonal, mégpedig völgykijárat metszi.”³⁶ A legtöbb városias helysége területünkön is áll ez a meghatározás.

Eljutva a természetföldrajzi tényezőkhöz, mellékelt térképünk egyéb következtetésekre is ad alkalmat. A négy megyében elég jelentős hegyvidékeken csak kevés központi hely keletkezett, még leginkább a hegyek közé benyúló völgyekben. Sokkal érdekesebb, hogy Heves megye sík vidéki keleti fele szinte központi hely mentes. Egyetlen városiasnak számító centruma ott a megyének nevet adó Heves, amennyiben a Jászsághoz tartozó Berényt nem vesszük figyelembe. Rajtuk kívül Poroszló és a Tiszán túli Fegyvernek tartozik még a 11–15 pontos kategóriába, Szászberek és Hajóhalom pedig a falusi jellegű központokhoz. Borsod délkeleti részéről ugyanezt mondhatjuk. Egyedül (Mező)Kövesd 12 pontos, Ábrány, Keresztes és Montaj viszont 6–10 pont között van. A borsodi síkságnak csak északi részén, Muhi környékén, azaz a Sajó és a Hernád összefolyása táján kezd a folyami átkelőhelyek miatt sűrűsödni a központi helyek hálózata. Az alföldi rész „üressége” nem csak a vízjárta terület nagyságának következménye.

Mindez pontosan egybevághat a késő középkori Magyarország népsűrűségével. Az alföldi területek, és a magasabb hegyvidékek tartoztak a legritkábban, a dombvidékek a legsűrűbben lakott területek közé. Heves megye a maga 9,1-es km²-es népességátlagával, annak ellenére, hogy a Mátraalja szőlővidékein jelentős központi helyek fektettek, az országos átlag alatt foglalt helyet. Bár az Alföld benyúlik Borsodba is, ez a megye, valamint Abaúj és Torna, a maguk 12,6, 14,2 és 13,7-es km²-es népességével meghaladják a magyar királyság 10,8-as átlagát. (Abaúj magas aránya bizonyára Kassával magyarázható.)³⁷

Heves legtöbb központi helye a Mátraalján sűrűsödik, Borsodban pedig a Sajó völgyében. Mindkét esetben ez a szőlőtermelés következménye, Borsodban azonban számolni kell azzal is, hogy a gömöri vasbánya vidékről az út a Sajó völgyében vezetett, majd Miskolcnál fordult le Buda felé, és Muhinál kanyarodott le a Tiszántúl és Erdély irányába.³⁸ Muhi esetében számítani kell még az alföldi marhák, illetve a máramarosi és erdélyi só útjával is.³⁹ Valószínű, hogy a Sajó völgye a középkor végén országos átlag-

36 *Mendöl Tibor*: Általános településföldrajz. Bp. 1963. 396.; Egy másik idézet tőle: „A vásárvonal egymással közvetlenül érintkező különböző gazdasági jellegű vidékeket, tehát különböző jellegű mőtájakat, különböző funkciójú települések seregétől elfoglalt területeket választ el.” A közvetett érintkezésből eredő helyzeti energiából részesülnek az átkelőhelyek. *Mendöl* i. m. 460.

37 A népességi és népsűrűségi adatokra l. 29. j.

38 A Gömörrel való kapcsolat jelentőségére *Tóth Péter* figyelt fel. (A 18. j.-ben i. m.) 118.; A vaskezelésre l. még *András Kubinyi*: Der Eisenhandel in den ungarischen Städten des Mittelalters. In: Stadt und Eisen, hsgg. v. *Ferdinand Opll*, (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XI.) Linz/Donau 1992. 202–203.

39 A marhakereskedelmre: *Laszlovszky József–Pusztai Tamás–Tomka Gábor*: Muhi – Templomdomb. Középkori falu, mezőváros és út a XI–XVII. században. In: Utak a Múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései, szerk.: *Raczky Pál–Kovács Tibor–Anders Alexandra*, Bp. 1997. 144–148.; A sóra: *András Kubinyi*: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: Stadt und Salz, hsgg. v. *Wilhelm Rausch*, (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas X.) Linz/Donau 1988. 226. A Sajó-völgy környékén sűrűsödnek a sókamarak: uo. 229. térkép.

ban is magas népsűrűséggel rendelkezett, hiszen a gyéren lakott alföldi részek és a Bükk hegység ellenére a megye viszonylag magas népességű volt. Abaújban a centrummentes csereháti dombvidék kivételével viszonylag egyenletesebben oszlott meg a központi helyek száma. Tornában a megye kis alapterülete miatt alig találunk központi helyet, itt ennek a szerepét a szomszéd megyék: Abaúj, Gömör és Szepes centrumai játszották.

Tanulságos képet nyújt a négy megye kilenc legjelentősebb városias településeinek környezete is. Ha köréjük 29 km-es köröket rajzolunk, ami – mint láttuk – a Buda–Székesfehérvár légvonal távolságnak a fele, nem találunk hasonló nagyságrendű települést Kassa, Eger, Gönc és Heves körül. Három egymáshoz közelebb fekszik: Szikszó, Miskolc és Sajószentpéter, ami nyilván nem véletlen. A Sajó-völgy és a Hernád alsó folyása mellett ez a három városias mezőváros együtt alkotott a sűrűn lakott területen jelentős központot. Hevesben Gyöngyös és Pásztó van közelebb egymáshoz 29 km-nél. Mindez arra utal, hogy a négy megye esetében a szőlőművelés volt elsődlegesen városfejlesztő erő – akár a Dunántúlon –, emellett még a bányászat, hiszen Jászó, Nagyida, Telkibánya és Rudabánya bányavárosok voltak.⁴⁰ Igaz, egyikük sem érte el a 15 centralitási pontot.

Össze kell még hasonlítani a vásártartást területünk és a Nyugat-Dunántúl között. 27 esetben ismerjük a hetipiacok napját az északkeleti területen. Az élén áll szerda és csütörtök 7–7 piaccal, ezt követi hétfő és kedd 4–4, péntek három, szombat és vasárnap egy-egy piaccal. Ez nagyjából megegyezik a dunántúlival, ott is a hét közepén tartottak legtöbbször hetivásárt, viszont ott több a szombati, de kevesebb a pénteki piac.⁴¹

Más a helyzet a sokadalmakkal. Az évi vásárok tartásának eloszlásánál a Nyugat-Dunántúlon bizonyos különbség van a keletibb (Somogy és Veszprém), illetve a délnyugati, vagy az északnyugati megyék közt,⁴² mégis kimutatható valami hasonlóság. (Itt jegyzem meg, hogy a változó ünnepeken tartott sokadalmak esetében a húsvétiakat áprilisra, a pünkösdiakat májusra tettem, a hozzájuk kapcsolódókat pedig ennek megfelelően korábbra, vagy későbbre.) E szerint a Nyugat-Dunántúl hét megyéjében május–júniusban tartották az évi vásárok 27,7%-át, szeptember–októberben 22,3%-át, míg december–januárban csupán 2,6%-át. Július–augusztus 14,5% volt. A területünkön is kiugrik május (16,1%), valamint szeptember és október (25,8%), viszont júniusban alig tartottak sokadalmat, ezzel szemben júliusban 12,9%-ot. A január–február itt is alacsony: 6,4% (IV. táblázat). Úgy látszik tehát, hogy az évi vásárok fő időnye a tavaszvég–nyárelő, illetve a kora őszi volt.

40 *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 87–93, 359. (Ida csak itt szerepel a bányavárosok közt.)

41 *Hétfő*: Ábrány, Mezőkövesd, Miskolc, Rudabánya. *Kedd*: Jászó, Sajószentpéter, Szendrő, Eger. *Szerda*: Gagy, Szina, Dédes, Miskolc, Fegyvernek, Gyöngyös, Kompolt. *Csütörtök*: Kassa, Szepsi, Edelény, Muhi, Hatvan, Heves, Pusztaszikszó. *Péntek*: Gönc, Eger, Visonta. *Szombat*: Diósgyőr. *Vasárnap*: Hejőkeresztúr. Nem ismerem Szikszó, Boldva, Szendrőlád, Apc, Detk, Hajóhalom, Pásztó, Vámosgyörk, Szögliget hetipiaci napját. A délnyugat-dunántúli helyzet: *Kubinyi* (a 10. j.-ben i. m.) 321.

42 *Kubinyi* (a 10. j.-ben i. m.) 321.; *Kubinyi Csepreg* (a 17. j.-ben i. m.) 137.

IV. táblázat: Sokadalomtartások ideje hónapok szerint

Hónap	Ny-Dunántúl két megyéje		Északkelet négy megyéje		Összesen	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%
Január	1	1,3	1	3,2	2	1,9
Február	7	9,2	1	3,2	8	7,5
Március	4	5,3	3	9,7	7	6,5
Április	7	9,2	1	3,2	8	7,5
Május	11	14,5	5	16,1	16	15,0
Június	10	13,2	1	3,2	11	10,3
Július	5	6,6	4	12,9	9	8,4
Augusztus	6	7,9	3	9,7	9	8,4
Szeptember	9	11,8	4	12,9	13	12,1
Október	8	10,5	4	12,9	12	11,2
November	7	9,2	3	9,7	10	9,3
December	1	1,3	1	3,2	2	1,9
Összesen	76	100,0	31	99,9	107	100,0

Arra adataink nem elégségesek, hogy az egyes központi helyeken tartott sokadalmak között kapcsolatot állapítsunk meg, noha ez logikus volna, és olykor fel is tételezhető.⁴³ Kapcsolat lehetett pl. a március 12-i sajjószentpéteri és a március 25-i egri,⁴⁴ az augusztus 8-i gönci és az augusztus 15-i kassai,⁴⁵ az október 18-án Muhiban, illetve Hatvanban, valamint az október 26-án Egerben, a november 1-jén Fegyverneken, a november 11-én Hevesben és a november 19-én Gyöngyösön tartott évi vásárok között.⁴⁶ Itt jegyzem meg, hogy a hetipiac és sokadalom adataink erősen hiányosak. Ha nem maradt fenn a kiváltságlevél, nincs forrás a vásárolók kirablására, nem történt három vásáros kikiáltás, nem tudjuk igazolni a vásártartást. Ezt jól mutatják a török defterek, amelyek nem egyszer egyetlen adataink egy hetipiacra, vagy évi vásárra, noha nem egy esetben a középkorban még oklevelesen adatolt vásár már nem fordul elő a defterben.

43 Fügedi (a 24. j.-ben i. m.) 248–249.

44 Sajószentpéter 1446-ban kapott sokadalomkiváltságot Szt. Gergely (március 12.) és Szt. Miklós napjára (dec. 6.). *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon, X. k. Pest 1853. 188–189.; Egerben három sokadalmat említ a Meder-féle Handel... Buch, Nürnberg 1562. LXVI.: Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.), Szent Jakab (július 25.) és Simon és Júdás napja (október 28.). E forrás jelentőségére: *Kubinyi*, Miskolc (a 17. j.-ben i. m.) 429–430.; Az egri püspökségi számadásokban ezenkívül előfordul még a Kapunálló Szent János-napi (május 6.) is. *E. Kovács Péter*: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Eger, 1992. 261, 314, 334.; Megjegyzem, hogy a sokadalmak több napig tartottak, az ünnep előtt kezdődtek, és utána végződtek. A március 25-i vásárra: uo. 67, 185–186, 252, 258, 259, 311, 314, 333.; A július 25-re: uo. 259, 264, 324, de ezt kell értenünk a július 26-i, Anna-napi adat alatt is, uo. 108.; Az október 28-i helyett hazai forrásaink a két nappal előtti Szt. Demeter napjáról nevezik a vásárt (október 26.), uo. 274. Több egri vásáradatot nem idézek.

45 Gönc négy országos vására: *Tóth Péter*: A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei. Miskolc, 1990, 102., 147. sz.: Pál fordulója (január 25.), Laetare vasárnap (Húsvét előtti harmadik vasárnap), Szent Boldogasszony (július 2.), Szt. Lőrinc (augusztus 10.) – Kassa: Szentháromság vasárnap, Kassa v.Lt.Arch. secretum E. Nundinae Nr. 4., Szentkereszt feltalálása (május 3.) és Nagyboldogasszony (augusztus 15.) Uo. E. Nundinae Nr. 6.

46 Muhi: sokadalmak Pünkösdkor és Szt. Lukács napján (október 18.) *Bessenyei József*: Diósgyőr vára és uradalma a XVI. században – források –, Miskolc, 1997. 208.; Hatvan: Szt. Lukács-nap, *E. Kovács* i. m. (I. 44. j.) 199.; Eger: ld. fenn, 44. j.; Fegyverneki sokadalmak: Virágvasárnap és Áldozcsütörtök (Dl. 24721.), illetve Mindszent (november 1.) Dl. 10585.; Hevesi évi vásár: Szt. Márton (november 11.) *E. Kovács* (a 44. j.-ben i. m.) 28, 31, 33.; Gyöngyösi sokadalmak: *Dezséri Bachó László*: Gyöngyös története 1526-ig. Gyöngyös, 1942. 123.; Szt. Orbán (május 25.), Szt. Bertalan (augusztus 24.), Szt. Erzsébet (november 19.).

A forráshiány miatt vitatott pl. a miskolci sokadalmak léte is.⁴⁷ Végül biztos, hogy én magam sem ismerek minden vásáradatot.

Talán ennek a hibának a következménye, de lehet, hogy a jelenségnek mélyebb oka van, a központi és vásártartó helyek egymáshoz viszonyított arányában a Nyugat-Dunántúl és az északkeleti négy megye közti eltérés (V. táblázat). Említettük, hogy a központi helyek közé azokat a településeket vettük csak fel, amelyeket vagy legalább egyszer oppidumnak neveztek, vagy pedig ahol hetipiacot, illetve sokadalmat tartottak, azaz vásártartó helyek voltak. Arról is volt szó, hogy Lengyelországban viszonylag nagy számú olyan oppidum volt, amelyek nem tartottak vásárokat. Ilyen módon megállapítható a hazai nem vásártartó oppidumok aránya, ha a központi helyek között megkülönböztetjük a vásártartókat.

V. táblázat: A központi és a vásártartó (sokadalom- és hetipactartó) helyek egymáshoz viszonyított aránya a Nyugat-Dunántúlon és az északkeleti négy megyében

a) Nyugat-Dunántúl

Megye	Központi hely	Vásártartó hely	Ez utóbbi %-a	Sokadalmas	Piac-hely
Győr	7	5	71,4	3	4
Moson	9	7	77,8	5	4
Somogy	36	34	94,4	13	26
Sopron	19	15	78,9	8	13
Vas	31	23	74,2	12	21
Veszprém	20	16	80,0	6	16
Zala	55	39	70,9	13	35
Összesen	177	139	78,5	60	119

b) Északkeleti négy megye

Abaúj	16	7	43,8	4	7
Borsod	19	15	78,9	6	13
Heves	26	16	61,5	11	13
Torna	2	1	50,0	–	1
Összesen	63	39	61,9	21	34
Együtt a két terület	240	178	74,2	81	153

A Nyugat-Dunántúl hét megyéjében nagyjából egységes képet látunk. Leszámítva a legnagyobb lélekszámú Somogyot, ahol a központi helyek 94,4%-ában tartottak vásárokat, a vásártartó helyek aránya 70,9–80% közt ingadozik. Ezzel szemben az északkeleti négy megyében egyedül Borsod esik ebbe a kategóriába, ahol a központi helyek 78,9%-ában tartottak hetipiacokat, vagy sokadalmat (egyébként pontosan ez volt az

47 Vö. Tóth Péter: Miskolc mezővárossá válása. In: Miskolc története I. k. (I. 17. j.) 341.; *Kubinyi Miskolc* (I. uo.) 423–424. Bár ott óvatosabban fogalmaztam, most a centralitási pontoknál mégis figyelembe vettem a miskolci sokadalmat. Itt sorolom fel – jelzetet most nem adva – időrendben a régió sokadalmait. (Néhány forrásadatát a 44–46. j.-ben megadtam.) Január 25: Gönc. Farsang: Apc. Laetare vasárnap: Gönc. Március 12: Sajószentpéter. Március 25: Eger. Virágvasárnap: Fegyvernek. Pünkösöd: Muhi. Áldozócsüdtörtök: Fegyvernek. Május 3: Kassa. Május 6: Eger. Május 25: Gyöngyös. Szentháromság vasárnap: Kassa. Július 2: Gönc és Sajókaza. Július 20: Szikszó. Július 25: Eger. Augusztus 8: Gönc. Augusztus 15: Kassa. Augusztus 24: Gyöngyös. Szeptember 1: Kistálya. Szeptember 8: Szikszó és Montaj. Szeptember 21: Ábrány. Október 4: Sajókaza. Október 18: Muhi és Hatvan. Október 26: Eger. November 1: Fegyvernek, November 11: Heves. November 19: Gyöngyös. December 6: Sajószentpéter. Nem ismerem Jászó, Maklár, Miskolc, Mezőtárkány, Pásztó és Vámosgyörk éves vásárainak időpontjait.

arány Sopron megyében is), viszont Abaújban csak 43,8%-ban. Míg a nyugati hét megyében a központi helyek 78,5%-a (majdnem a borsodi arány!) vásártartó, addig az északkeleti négy megyében csupán 61,9%. Természetesen ez lehet a forrásadottság, vagy e sorok írójának a hibája is, az azonban nagyon valószínűtlen, hogy a rosszabb forrásadottságú Somogy megyében 36 központi hely közül 34-ben igazolható a heti, vagy országos vásár, Abaújban pedig, amely nem volt török kézen, jobban fennmaradtak oklevelei, 16 központi helyből csak 7-re igazolható a vásártartás. Ilyen nagy eltérés objektív, vagy szubjektív hibák (forrásadottság, az én figyelmetlenségem) alapján nem lehetséges.

Kísérletképpen egybevettem készülő munkám alapján három kelet-dunántúli megyével is. A Somoggal szomszédos, hozzá hasonlóan igen népes Tolna megyében 39 központi helyre maradt adat, közülük 24-ben, azaz 61,5%-ban tudom igazolni a vásártartást. Érdekes, hogy ez pontosan megfelel a Heves megyei aránynak. A Győrrel szomszédos Komárom megyében 11 központi hely közül 7, azaz 63,6% a vásártartó (Győrben 71,4%). A kérdést tovább bonyolítja, hogy Komárom keleti szomszédja, Esztergom megye 9 központi hellyel rendelkezett, ahol hétben, azaz 77,8%-ban mutatható ki hetipiac, vagy sokadalom, ez az arány pedig a nyugat-magyarországinak felel meg.

Bár meggyőződésem, hogy fognak még előkerülni újabb vásártartó helyek, amelyek módosítani fogják a fenti számokat, az azonban teljesen valószínűtlen, hogy az egyes megyék közti arányok jelentősen módosulnának. Az mindenesetre tény, hogy voltak olyan megyék, ahol az átlagosnál több olyan, mezővárosnak nevezett település állt, ahol nem tartottak vásárt. (A vásártartás különben nem volt a városok szükséges velejárója sem: pl. léteztek külföldön valódi városok, ahol semmiféle vásárt nem tartottak.⁴⁸) A nem vásártartó mezővárosok viszonylag nagy száma Abaújban esetleg Kassa nagy hatásával is magyarázható lenne, ellene szól viszont, hogy Sopron megyében, ahol a megyei névadó település Kassával egyenrangú tárnoki város, más az arány. Az viszont feltűnő, hogy Borsod a nyugat-dunántúli átlagnak felel meg. Ezzel kapcsolatban utalnék a tanulmány korábbi részében bemutatott III. táblázatra, ahol a 6 központi hely pontos és nála magasabb pontszámú centrumokra eső megyei népesség, illetve terület arányát mutattam be. Borsod ott az átlagnak felelt meg. Igaz, a többi megye esetében nem tudok összefüggést kimutatni. Így egyelőre ez is olyan kérdés, amire ma még nem tudok választ adni.

Még egy kérdés. 1971-ben az egyetemre járók száma alapján kíséreltem meg az egész ország területére a települések között hierarchikus térbeli rendet összeállítani. Ez az új rendszerem alapján a tíz kritérium közül csak az egyik, mégsem érdektelen egybevetése a mostani, nagyobb összehasonlító arányra támaszkodó összeállítással.⁴⁹ Korábbi tanulmányomban csak a 8 hallgatónál többet adó településeket állítottam össze. Négy megyénkből – a legmagasabb számtól haladva lefelé – a következő központi helyek for-

48 Vásártartással nem rendelkező német városokat sorol fel: *Carl Haase: Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen*. In: *Die Stadt des Mittelalters*, I. k. hsgg. v. *Carl Haase*, Darmstadt 1969. 63. 9. j.

49 *Kubinyi* 1971. (mint 15. j.) 58–78.; Itt jegyzem meg, hogy *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció*. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez (Humanizmus és reformáció 23.), Bp. 1995. 24–26. azt vizsgálta, hogy egyházi személyek, korai reformátorok honnan származtak, hiszen ebből is kimutatható egy bizonyos település-hierarchia. Régióinkból hét helységet sorol fel, ezek a legtöbb onnan származóktól kezdve a következők: Szikszó, Gönc, Abaújszántó, Eger, Kassa, Miskolc, Nagytálya. Ez azt jelenti, hogy fenti kategorizálásunk alapján hat elsőrendű és másodrendű város és jelentős, város jellegű mezőváros közül – Gyöngyös kivételével – a többi öt, az 5. részleges város jellegű mezővárosból egy (Abaújszántó), valamint egy, központi helyként elő nem forduló falu, Nagytálya található meg Szakálynál. Az, hogy a hat legjelentősebb központ közül öt szerepel, kölcsönösen igazolja a két, egymástól különböző megközelítési rendszer felhasználhatóságát.

dulnak elő. Kassa (117), Gyöngyös (19), Szikszó és Miskolc (15–15), Gönc és Eger (14–14), azaz Kassa az I., a többi öt az V. hierarchikus szint városaihoz tartozott.⁵⁰ Ez pontosan azokat a településeket jelenti, amelyeket az új pontszámú rendszerben az első csoportba soroltam, azaz 21-nél magasabb centralitási pontszámot kaptak, így legalább a kisebb városokhoz és jelentős, város jellegű mezővárosokhoz sorolhatjuk. Ezek hiánytalanul, ha nem is azonos sorrendben, előfordulnak az egyetemre járók között. A következő, VI. hierarchikus szinthez azonban nemcsak a 8-nál több hallgatót küldő települések tartoznak. Az alacsonyabbakat is figyelembe véve: 6 hallgatót küldött Jászó,⁵¹ (Mező)Keresztes,⁵² Pásztó.⁵³ Ötöt (Abaúj)Szántó,⁵⁴ Szina,⁵⁵ Rudabánya,⁵⁶ (Gyöngyös)Pata.⁵⁷ Ez azt jelenti, hogy a három közepes, város jellegű mezőváros (16–20 pont) közül Pásztó idetartozik, a másik kettő közül Sajószentpéter valószínűleg csak azért maradt ki, mert a sok Szentpéter helynév közül nehéz biztosan kiválasztani Sajószentpétert,⁵⁸ így csak Heves maradna ki. A – Jászberény kivételével – 11 részleges város jelleggel rendelkező mezőváros közül kettő, Jászó és Szántó tartozik ide (18,2%), míg a 6–10 pontos 32 átlagos mezőváros közül négy, Szina, Keresztes, Rudabánya és Pata, azaz 12,5% adott egyetemre járókat.

Ez azt is jelenti, hogy területünk négy bányavárosa közül a fele, Jászó és Rudabánya idetartozik, úgyhogy lehet, hogy ezek, valamint pl. Szina, a valóságban esetleg magasabb kategóriának felelnek meg, mint ahogy azt a pontszámok alapján tartathatnánk. Az viszont ezek után teljesen biztosnak látszik, hogy a nagyobb számban hallgatókat küldő települések nemcsak a központi helyeknek, hanem a városhálózatnak is részének tekinthetők. Ugyanezt látjuk a Nyugat-Dunántúlon. A hat 21 pontnál többet kapó település valamennyijéből jártak egyetemre, a 12 16–20 pontosak közül pedig 8-ból biztosan, (Somló)Vásárhely és (Győr)Szentmárton pedig a számos Vásárhely és Szentmárton miatt valószínűleg szintén idetartozik. Eszerint a 18, legalább 16 pontot kapott helység közül 14-ből biztosan, de esetleg 16-ból (azaz 77,8 vagy 88,9%) mentek egyetemre. Az arány pontosan azonos az északkeleti régió hasonló centrális helyeivel.

Tanulmányunkban összehasonlítottam az ország két régiójának, város- és központi hely fejlődését. Tökéletesen tisztában vagyok azzal, hogy ezzel nem oldottam meg a középkor végi magyar városfejlődés problémáit, sőt, újabb, egyelőre még feleletre váró kérdéseket is feltettem. Sok minden még magyarázatra vár, egyrészt az egyes megyék egymástól eltérő fejlődése, ami ugyanazon a régióon belül is szembeötlő, másrészt az,

⁵⁰ Kubinyi 1971. (a 15. j.-ben i. m.) 74–76. Mivel itt a helységeket 8, onnan származó egyetemi hallgatóval bezárólag adtam meg, az ennél kevesebbek adatait a következő jegyzetekben közlöm.

⁵¹ Album studiosorum universitatis Cracoviensis I–II. k. Cracoviae 1887–1892, I. k. 141, 204, 275, II. k. 33, 70, 79.

⁵² Uo. I. k. 126, 164, 259. ; Die Matrikel der Universität Wien, I–III. k. Graz–Köln 1954–1959. I. k. 251., II. k. 276. Természetesen kérdéses, hogy a Bécsben beiratkozó keresztesiek a borsodi Mezőkeresztesről jöttek-e.

⁵³ Uo. II. k. 95.; Album (mint fenn, 51. j.) I. k. 174, 194, 238, II. k. 71–73.

⁵⁴ Uo. I. k. 141, 178, 240, II. k. 56, 119. A bécsi egyetemre iratkozó szántóiakat nem vettem figyelembe, de a krakkóiak közül sem biztos, hogy mind abaújszántói volt.

⁵⁵ Uo. I. k. 154, 184 („Senno”), 242, 253.

⁵⁶ Uo. I. k. 234, 293, II. k. 126. Sem itt, sem másutt nem vettem figyelembe az 1440 előtt, és az 1514 után beiratkozottakat, ugyanis a 15. j.-ben id. munkámban is csak ezen a körön belül idéztem a hallgatók adatait.

⁵⁷ Album (mint fenn, 51. j.) I. k. 110, 243, II. k. 72.; Die Matrikel (mint fenn, 52. j.) II. k. 103, 394. E két utóbbi esetben felmerül a kérdés, hogy nem a Somogy megyei Patáról van-e szó.

⁵⁸ Tóth Péternek (I. 18. j.) valószínűleg igaza van, amikor Szentpétert figyelembe vette (i. m. 117.), ebben az esetben a jelentősebb települések közül csak Heves hiányozna. A szövegben említettek miatt azonban ezt mégsem mertem.

hogy mennyire mutatható ki a központi helyek között valamiféle településhálózati rendszer. Itt a jelek szerint az általam korábban vizsgálnál jobban kell a természetföldrajzi adottságokra ügyelni.

Az azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a városhálózat, nem pedig csak a központi hely hálózat részének tekinthetők az általam jelentős, város jellegű mezővárosoknak nevezettek, sőt valószínűleg a közepes, város jellegű mezővárosok is. Ez utóbbiak esetében azonban további kutatásokra van szükség.

FÜGGELÉK

A négy megye központi helyeinek jegyzéke

Ez a jegyzék tájékozódásra szolgál, és mintául a Délnyugat-Dunántúl és az Északnyugat-Dunántúl megyéiről készült hasonló – összeállításaimat veszem. *Kubinyi András*, *Mezővárosok egy város-mentes tájon*. A középkori Délnyugat-Magyarország, In: A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1 (1989) 328–330. – *Uő.* Csepreg a Nyugat-Dunántúl középkori városhálózatában, In: Tanulmányok Csepreg történetéből, szerk.: *Dénes József*, Csepreg 1996. 142–144.

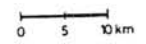
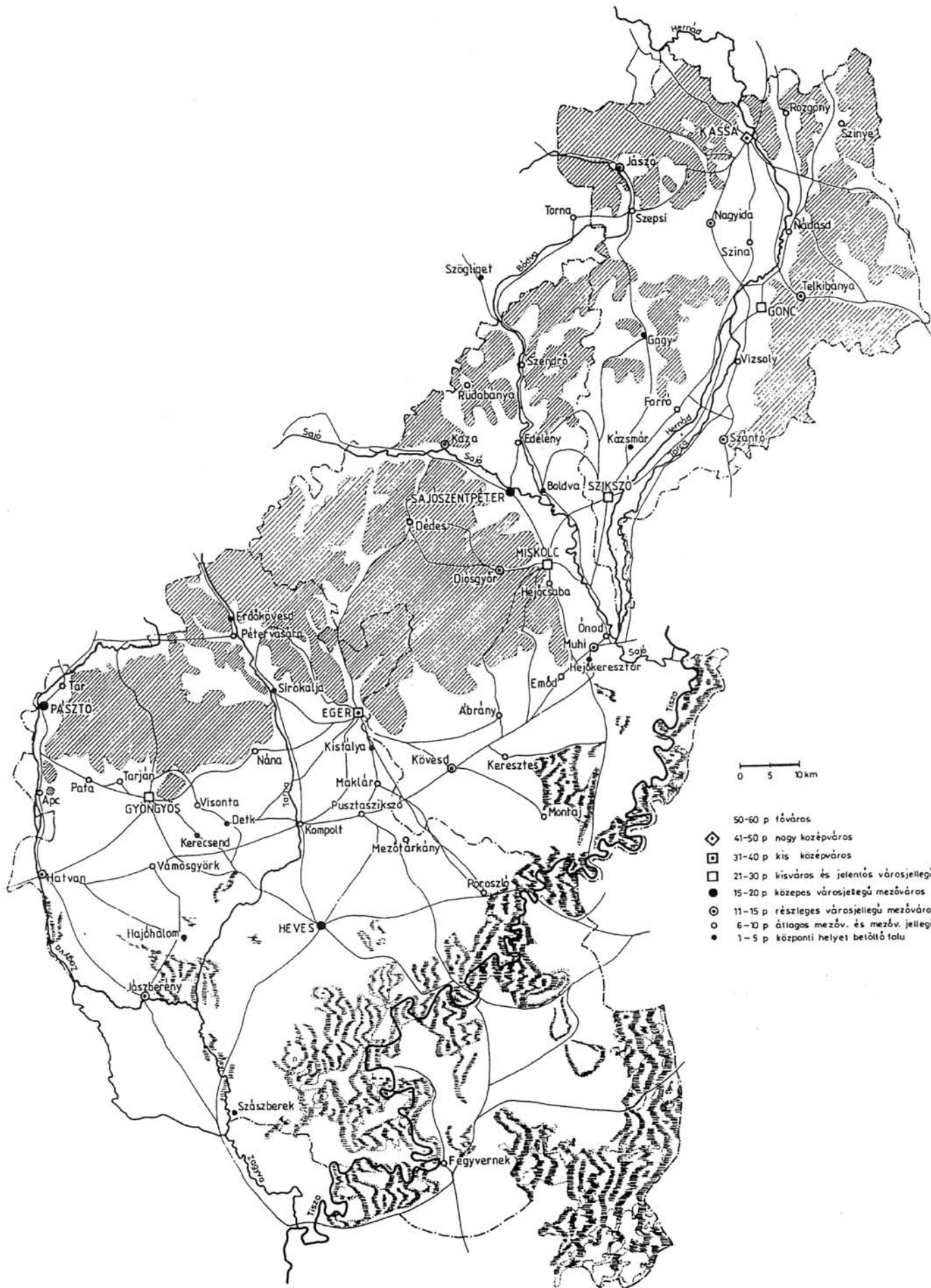
Tehát megadom megyék szerint betűrendben a település nevét, utána a centralitási pontszámát, utalok a jogi helyzetre az alábbi módon: c.l.r. = libera regia, szabad királyi város, c.e. = civitas episcopalis, püspöki város, opp.I.= többször említik oppidumnak, opp.II. = csak 1490 után nevezik annak, opp.III.= egyszer fordul elő így. A falvakra külön nem utalok. Ez után a vásártartás kerül sorra. A sokadalmat o.v. (országos vásár), a hetipiacot h.p.-vel jelzem.

Nem térek ki a centralitási pontok részletezésére. Az adatok több mint fele kikezeshető *Csánki Dezső*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I. k. Bp. 1890. 50–86 (Heves), 161–194 (Borsod), 195–234 (Abaúj), 235–244 (Torna) megyékénél. A monostorok és kolostorok összeállításánál *Romhányi Beatrix*, *Monasteriologia Hungarica* című kandidátusi értekezését vettem alapul. (Köszönöm tanítványomnak, Romhányi Beatrix kandidátusnak, hogy kéziratát használhattam.) Az úthálózat a térkép alapján, amelyet Györffy György történelmi földrajza térképmellékletei felhasználásával terveztem, rekonstruálható. Valamennyi felhasznált adat jelzeteinek közlése önálló kötetet igényelne, valószínűleg a központi helyekről készülő könyvem függeléke ezeket is közölni fogja.

Abaúj megye

1. <i>Forró</i>	9. p. (opp. I.)
2. <i>Gagy</i>	5. p. (h. p.)
3. <i>Gönc</i>	21. p. (opp. I., o. v., h. p.)
4. <i>Jászó</i>	13. p. (opp. I., o. v., h. p.)
5. <i>Kassa</i>	43. p. (c. l. r., o. v., h. p.)
6. <i>Kázmárk</i>	3. p. (opp. III.)
7. <i>Nádasd</i>	7. p. (opp. III.)
8. <i>Nagy-Ida</i>	12. p. (opp. I.)
9. <i>Rozgony</i>	8. pl. (opp. II.)
10. <i>(Abaúj-)Szántó</i>	12. p. (opp. I.)

- 50-60 p főváros
- ◊ 41-50 p nagy közp. város
- ◻ 31-40 p kis közp. város
- ◻ 21-30 p kisváros és jelentős városjellegű mezőv.
- 15-20 p közepes városjellegű mezőváros
- ⊙ 11-15 p részleges városjellegű mezőváros
- 6-10 p átlagos mezőv. és mezőv. jellegű falu
- 1-5 p központi helyet betöltő falu

11. Szepsi	9. p. (opp. I., h. p.)
12. Szikszó	21. p. (opp. I., o. v., h. p.)
13. Szina	10. p. (opp. I., h. p.)
14. Szinye	8. p. (opp. I.)
15. Telkibánya	11. p. (opp. I.)
16. Vizsoly	6. p. (opp. I.)

Borsod megye

1. Ábrány	8. p. (o. v., h. p.)
2. Boldva	4. p. (opp. I., h. p.)
3. Dédes	8. p. (opp. III., h. p.)
4. Diósgyőr	11. p. (opp. I., h. p.)
5. Edelény	7. p. (opp. III., h. p.)
6. Emőd	9. p. (opp. III.)
7. Hejőcsaba	7. p. (opp. III.)
8. Kaza	13. p. (opp. I., o. v.)
9. Keresztes	8. p. (opp. I.)
10. (Hejő-)Keresztúr	5. p. (h. p.)
11. (Szendő-)Lád	3. p. (h. p.)
12. Mezőkövesd	12. p. (opp. I., h. p.)
13. Miskolc	22. p. (opp. I., o. v., h. p.)
14. Montaj	6. p. (o. v.)
15. Műhi	15 p. (opp. I., o. v., h. p.)
16. Ónod	9. p. (opp. III.)
17. Rudabánya	7 p. (opp. I., h. p.)
18. Sajószentpéter	19. p. (opp. I., o. v., h. p.)
19. Szendrő	8. p. (h. p.)

Heves megye

1. Apc	8. p. (o. v., h. p.)
2. Detk	6. p. (h. p.)
3. Eger	33. p. (c. e., o. v., h. p.)
4. Fegyvernek	11. p. (opp. II., o. v., h. p.)
5. Gyöngyös	24. p. (opp. I., o. v., h. p.)
6. Hajóhalom	3. p. (h. p.)
7. Hatvan	15. p. (opp. I., o. v., h. p.)
8. Heves	16. p. (opp. I., o. v., h. p.)
9. Karácsond	5. p. (opp. II.)
10. Kompolt	7. p. (h. p.)
11. (Erdő-)Kövesd	3. p. (opp. III.)
12. Maklár	7. p. (o. v.)
13. Mezőtárkány	8. p. (o. v.)
14. Nána	9. p. (opp. II.)
15. Pásztó	17. p. (opp. I., o. v., h. p.)
16. Pata	9. p. (opp. I.)
17. Pétervására	9. p. (opp. I.)
18. Poroszló	11. p. (opp. I.)
19. Sirokalja	6 p. (opp. III.)
20. Szászberék	3. p. (opp. III.)
21. (Pusztá-)Szikszó	7. p. (h. p.)
22. (Kis-)Tálya	5. p. (o. v.)
23. Tar	6. p. (opp. III.)
24. Tarján	7. p. (opp. I.)
25. Vámosgyörk	7 p. (o. v., h. p.)
26. Visonta	6. p. (opp. III., h. p.)

Torna megye

1. Szögliget	3 p. (h. p.)
2. Torna	9. p. (opp. I.)

Jászság

1. Berény	11. p. (opp. II.)

ZENTRALORTE IN DEN KOMITATEN ABAÚJ, BORSOD, HEVES UND TORNA AM ENDE DES MITTELALTERS

Die spätmittelalterlichen Quellen erwähnen in Ungarn zwei Typen von städtischen Siedlungen: *civitates* und *oppida*, bzw. in den deutschen Urkunden Städte und Märkte. Ungarisch wurden diese *város* und *mezőváros* genannt. *Mezőváros* bedeutet eine nicht ummauerte Stadt. Das bedeutet, dass man in Ungarn auch die *oppida* (Märkte) Stadt gehalten hat. Es ist war, dass die Einwohner dieser Siedlungen, aber auch die der ummauerten, grundherrlichen Städte, wie z.B. die der bischöflichen Residenzstädte rechtlich als Leibeigene galten, wie die der Dörfer. Eine Richtung der ungarischen Geschichtsschreibung betrachtete darum nur die ungefähr 30 königlichen Städte als wirkliche Städte.

Da es im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn mehr als 500 grundherrliche Städte und „*oppida*“ gab, ist es fraglich, ob man alle zu den Städten rechnen darf. Gewiss waren sie in gewisser Hinsicht Zentralorte, wirtschaftliche Mittelpunkte einer Region. Dörfer könnten aber auch Zentralorte sein. Solche Siedlungen, wo man Wochen-, und sogar Jahrmärkte abhielt besaßen auch eine Zentralität, auch wenn sie über keine solcher Autonomie verfügten, wie die Städte und die „*oppida*“.

Der Verfasser dieser Studie erarbeitete ein Zentralitätskriteriumbündel, damit man die städtischen und die dörflichen Zentralorte von einander unterscheiden kann. In früheren Studien behandelte er sieben westungarischen Komitate, diese Studie beschäftigt sich mit vier nordostungarischen Komitaten. In dieser Region gab es eine freie königliche Stadt (Kaschau), eine bischöfliche Residenzstadt (Eger), 43 „*oppida*“ und 19 Dörfer, wo man Märkte abgehalten hat.

Die Verteilung nach dem Kriteriumbündel zeigt eine erstklassige, eine zweitklassige Stadt, vier Kleinstädte mit wichtiger städtischen Funktion, 3 Kleinstädte mit mittelmässiger städtischen Funktion, 12 „*oppida*“, die teilweise städtische Funktion ausübten, 32 durchschnittliche „*oppida*“, bzw. Markt-ähnliche Dörfer, 11 Dörfer, die eine Zentralität haben. Von den „*oppida*“ müssen wir also sieben zu den Städten rechnen. Zusammen mit Kaschau und Eger gehörten also 14,1% der Zentralorte zu den Städten. (Im Westungarn war ihr Anteil 10,1%).

András Kubinyi

ÚTHÁLÓZAT ÉS HÍRKÖZLÉS A HÓDOLTSÁG PEREMVIDÉKÉN (A diósgyőri vár és Miskolc szerepe a kora újkori közlekedésben és információcserében)

GYULAI ÉVA

ORSZÁGUTAK

Miskolc legfőbb, még a kora középkorban kialakult úthálózata nem változott a kora újkor végéig, csak az egyes utak jelentősége nőtt meg a politikai, katonai erőterek változása következtében. A Csaba felől a városba érő országút már a középkorban Miskolcon ágazott el Diósgyőr felé, valamint Szentpéterre a Sajó-révhez. A diósgyőri út Miskolc fő utcáján vezetett, 1637-ben említik a Derék utcában Nyíry Benedek pusztáját, melynek szomszédságában keletről Kalyó Gergely pusztája, nyugatról Karácsony Miklós háza, „*délről pedig az ország utya vagon*”.¹ Az út a városból a miskolci szántóföldeken keresztül haladt, melyeknek neve is ez volt: Diósgyőr felé való nyomás. Szerafin Imre özvegye Bakos Dorottya 1590-ben két hold földet zálogosít el Bakos Balázsnak, az egyik véggel a diósgyőri országútra vezet (*fine tenditur ad viam magnam publicam et situm esset versus Diós-Győr*).² Ugyanezt az utat Diósgyőrből nézve már miskolcinak mondják.³ A Szentpéter felé vezető út a Felső nyomás, vagy Szentpéter felé való nyomáson keresztül haladt, 1592-ben Bakos-Szécsi Balázs itt vesz bérbe rokonától két holdat 8 forintért.⁴ Diósgyőrben a Miskolcra jövő országutat *Derék (=Nagy) útnak* is nevezték, a diósgyőri uradalom 1702-ben felvett urbáriumában Diósgyőr és Miskolc Lyukóoldal és Győrioldal nevű szomszédos szőlőhegyeinél említik Diósgyőr területén a szőlőhegy alsó, *Derék út mellyék* nevű részét (1. ábra).⁵

Egerbe a csabai országútról anélkül is eljutott az utazó, hogy Miskolcra bement volna. Miskolc első, 1759-ben készült kézíratos térképére⁶ még berajzoltak egy utat *Egri út* megjelöléssel, amely Miskolc előtt Görömbölyre fordulva Tapolcán keresztül vezetett a Bükkbe, s onnan Egerbe. 1678-ban a miskolci nemes Új János végrendelezik jószágairól, ezek között szőlejáról, amely „*az görömbölyi hegyen az Szent Benedek nevű szőlőhegyen, az egri út mellett*” fekszik.⁷

1 BmLt Acta Nobilitaria 1269. Zabary

2 BmLt IV. 501/c. V. I. 5.

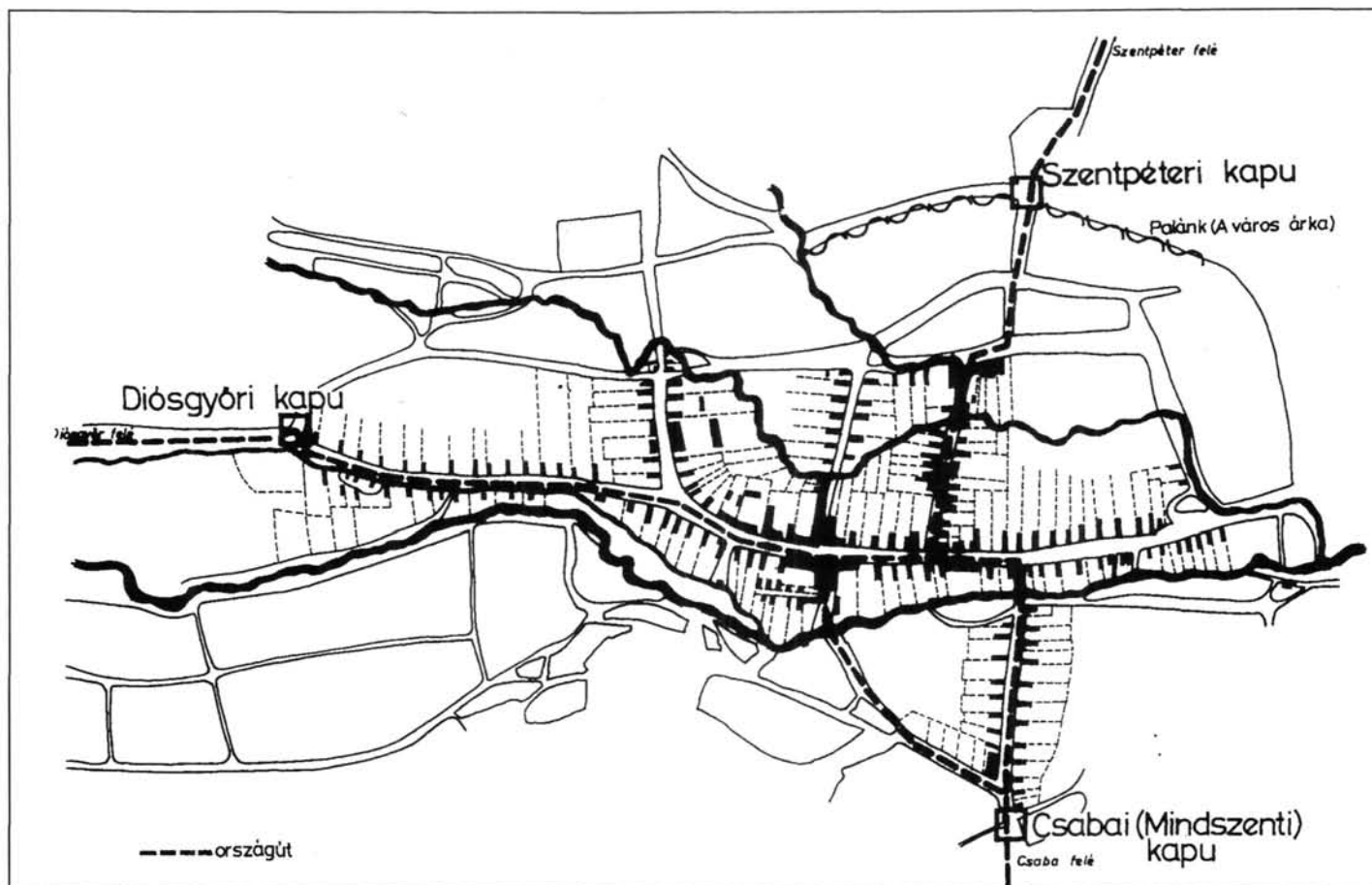
3 ... az diósgyőri hegyen, az Lyukótorokban, az miskolczi út mellett. Bedeghi Nyáry Pál inscriptios levele Kömlői Török Jánosnak. Pápa, 1616. május 9. BmLt XIII–14. XXVI/1.

4 ... duas quasdam terras arabiles versus viam Zentpeteriensem, ac in calcatura vulgo Zentpéter felől való járás vocata [...] uni siquidem a parte orientali at fine via publica versus oppidum Zentpéter tendens [...] ab occidente fine eiusdem terra versus fluviolum Perbaj vocatum tenditur. BmLt IV. 501/c. V. I. 13.

5 MOL UeC 67/87

6 HOM HTD II. 326.

7 BmLt IV.501/l. 5. köt. 133. p.

1. ábra. Országút Miskolcon a 16–17. században (Homola Krisztina rajza)

Közvetlen út vitt a Sajó túlsópartján lévő Arnót felé is az Előér és Perbaj patakokon keresztül, a miskolci réteken át. 1647-ben nemes Bakos András rétje „*az arnóti út mellett vagon*”, Forgó Pál és néhai Papis András nemesek rétjei mellett.⁸ Ez az út bizonyosan révbe torkollott, hiszen Arnótot csak a Sajón át lehetett elérni. A várossal határos Szirma-ra az Alsó nyomás szántóföldjein át vezetett az út a Félhódos nevű dűlő mellett. 1591-ben nemes Bakos Dorkó, Szerafin Imre özvegye Bakos Balázsnak a vármegye előtt másfél hold földet ad zálogba a Félhódosban, a szirmai út felé.⁹ 1646-ban a diósgyőri provizor, Szintai Márton tiltja a vármegye előtt nemes Boros Gáspárt, hogy „*az miskolci pástbúl, az melly darab földet az Szirma felé járó út mellett megszántott, be ne vesse, mert az urak megaratják*”.¹⁰

A Csaba felőli út, amely dél felől ért Miskolcra, a város középkori szélénél, a Mindszent ispotálynál kétfelé ágazott; az egyik egyenesen haladt a Szinva felé, a másik letért az ősi Szinva-átkelőhöz, a plébános háza és a tapolcai apát malma felé. 1591-ben Bakos Balázs egy kertnek való helyet vesz özvegy Oroszlán Mihályné Borbálától a Szinva mellett, melynek szomszédai a miskolci lelképásztor kertje és a Mindszent utca felé vezető nagy út.¹¹ Ugyanitt, a pap kertje mögött említik 1563-ban az apátsági malmot és Mindenszentek utcáját.¹² A csabai országút egyenes folytatása a Szinvái színtén ősi út, amely a Szinván révbe torkollott, s innen indult az említett szirmai út is kelet felé.¹³ A Szinván átkelve azonban az út a fő utcára érve az Alsópiacon úgy folytatódott, hogy balra fordult a pálos malom mellett, s a Piacon haladva a Nagyboldogasszony utcán tért le az Újvároson keresztül Szentpéter felé, míg Diósgyőr irányába a Piacon keresztül haladt tovább. Így lehet, hogy az (újvárosi) papszeresi Tót utca egyik házát 1669-ben minden felől az országút határolja.¹⁴ A csabai út egyenes folytatását Sajószentpéter felé csak a 18. század végén építik meg, addig a Piac utcán haladt az országút a középkori Újváros negyeden keresztül Szentpéterre.

Utak a Bükk vidékén

Amint Görömböly felől is eljuthatott az újkori ember a Bükkbe Miskolc megkerülésével, Diósgyőrből is vezetett út Szentpéterre, majd tovább Kassa felé, Miskolc érintése nélkül. Amikor 1561-ben az özvegy birtokosnő, Fánchy Borbála, félvén az ellene támadt miskolci jobbágyaitól,¹⁵ a miskolciak ellen sereget kérendő, a kassai kapitányhoz indult, a város kertje mögött ment, csak fivérét küldte be a városba, a bíróhoz. A földesasszony

8 BmLt IV. 501/a. 6. köt. 548. p.

9 ...unum cum dimidio terrarum jugera in territori oppidi Myskolcz fel Hodos nuncupatam versus viam Ziyrmaiemsem situata. Borsod vármegye oklevele. Miskolc, 1591. Laetare vasárnap utáni csütörtökön. BmLt IV. 1501/b. Sp. I. k. 17.

10 BmLt IV. 501/c. IX. IV. 639.

11 ...locum quendam horti cuiusdam in territorio oppidi Myskolcz penes fluvium Szinyva vocatum, cui ab occidente domus et hortus pastoris Myskolcziensis vicinaretur, ab oriente vero magna via, quae ad plateam Mindszent vocatam exit. BmLt IV. 501/c. V. I. 10.

12 ...hortulus est ab occidente ex vicu Omnium Sanctorum, a meridie vero hortus parochi, ab eszak tandem Topoczensis abbatis molendinum. Szerafin Kristóf felségfolyamodványa, Miskolc, 1563. MOL NRA 723/56

13 BmLt IV. 501/a. 9. köt. 481. p.

14 Anno 1669. die 16. Aprilis. Lengyel Péter uramnak adott az becsülletes tanács egy háznak való helyet az Tót-utza végiben az Pap szerben, mellynek minden felől az ország-utza vicináltatik. BmLt IV. 1501/a. I. köt. 1669. április 16.

15 Fánchy Borbála és Miskolc ellentétét novellisztikus formában rögzítette Takács Sándor: Régi magyar nagyasszonyok című könyvének Fánchy Borbála című fejezetében, illetve A török asszony című cikkében (Budapesti Hírlap, XXVI/226. szám. 1906. augusztus 18.)

kocsijával árkon-bokron keresztül menekült a határban, előbb a besenyői, majd a keresztúri templomban keresett menedéket, hogy onnan Szentpéterre menjen. A miskolciak a győri határban várták fegyveresen, hogy visszatérjen, de Fánchy Borbála Szentpéterről a bükki nagy völgyeken menekült vissza várába.¹⁶

Miskolc, mint fontos utak találkozási helye, s egy királyi várral szomszédos mezőváros, az újkorban is megőrizte centrum jellegét a Bükk és Sajó vidékének földrajzi térképén (2. ábra). 1526-ban, a mohácsi vést követően, majd 1541-ben Buda elfoglalása után is Miskolcra hívtak egybe részleges országgyűlést több megye és az öt felsőmagyarországi szabad királyi város részvételével,¹⁷ ami Miskolc földrajzi helyzetéből adódó szerepének felértékelődését mutatja a királyi Magyarország és az alakuló Hódoltság térképén. Hogy a buda–egri és a Kassa felé vezető út, valamint az Alföld kereszteződésében fekvő Miskolc hadiutak csomópontja is lett, igazolja Katzianer Jánosnak, Ferdinánd király hadvezérének a Miskolc melletti táborból 1528. január 1-én kelt levele a bécsi haditanácshoz, amelyben utasítást kér, vajon a fél mérföldnyi távolságra lévő Diósgyőr kapitánya, Pemfflinger István tanácsát kövesse-e, aki a Várad felé való előnyomulást ajánlja, vagy pedig Kassa felé – amerre ő itéli jobbnak – menjen Miskolcra.¹⁸

A Hódoltság terjedésével Eger előbb mint magyar végvár, majd mint török erősség és közigazgatási, politikai központ felértékelte a Bükkön át Egerbe vezető utak szerepét is. Adóikat a miskolciak is jórészt a Bükkön keresztül vitték Egerbe, nemcsak a pénzt, hanem az évente készített ágyútalpakat is.¹⁹ Miskolcon keresztül igyekezett Eger várából Ónodra 1686. karácsonyán az a keresztyén vallásra tért török férfi, akit Miskolcon megöltek, ruháit, portékáját gyilkosai elosztván maguk között.²⁰ A miskolciak azonban a Bükk megkerülésével is eljuthattak Egerbe. 1677. november 3-án az adóvivők Kisgyőrön, majd Darócon meghálva értek Egerbe, dolguk végeztével, november 8-án visszaindulva Noszvajon szálltak meg, ezután Sályban pihentek és ebédeltek. Máskor Tardon tartottak pihenőt, amikor az adót és ajándékokat vitték Egerbe.²¹ A Bükk erdein át Egerbe vezető utakon, a rengetegben nem kevés veszély fenyegette az egri uraikhoz igyekvő hódoltsági embereket. A vármegyei jegyzőkönyvbe jegyezték fel, hogy egy

16 Immár elmegyek Kassára, vagy hívd ki, vagy nem. Fánchy János bemene az városba, hogy az bírót kihíja élembe [...] Én pedig immár akkoron az város kerte megett az kassai úton valék. Félreverék az város harangját. Én elfutván mindjárt lovammal, szekereimmel mind árkot-bokrot, szántóföldet, kegyelmes uram, egyaránt kezdém futomban ugratnom. [...] Hamar elfutonk az bessenyei határban [...] Látám, hogy az szentegyház igen hitván, hanem menek az harmadik határba, Keresztúrra [...] Ugyanezen győri határban meglepnek, gondolták ezt, hogy együtt hazatérek, hogy megfárattnak lovaim [...] Mindez dolgok meglévén, Sajószentpéter felé menek föl, és onnat az nagy völgyeken, Istennek segítségéből nagy hamar ide hazajuték [...] Az polgárok az városbeliekkel engemet fegyveres kézzel, puskákkal, dárdákkal mind az völgyeken lépének, itt, Győr környül. Fánchy Borbála levele Nádasdy Tamáshoz. Diósgyőr vára, 1561. október 8. MOL E 185 (Nádasdy cs. lt.) Missiles Balassa–Fánchy 1561.

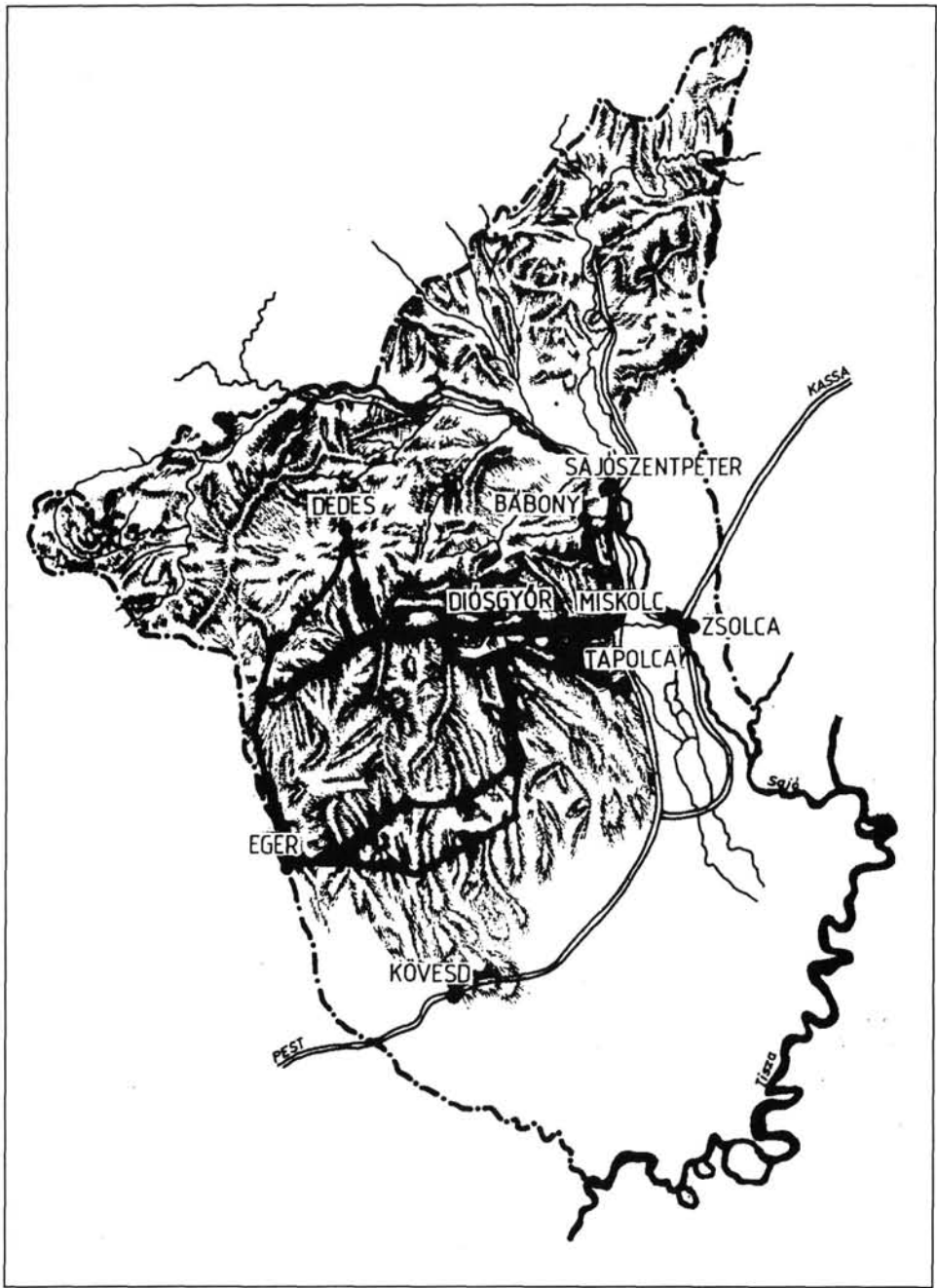
17 *Szendrei J.*, 1886–1911. II. köt. 102–107. pp.

18 *Szendrei J.*, 1886–1911. II. köt. 103. p.

19 Kandó Szabó János uram menvén a Bikben az álgúdeszkáknak Egere való vittetésekre, gazd. erogáltam kenyér, bor jus. 1/15 = fl. –, 15. Miskolc számadáskönyve, 1678. június 18. *Nyíry D.*, 1926–1927. 19. p.

20 Miskolc városában valamely török kijöven Eger várából, hogy az nagy Istent és az keresztyén vallást mint Magyarországon a keresztyének szoktanak hinni, azon török is azont vallja, és hidgye, Ónod végházában igyekezvén [nemes Borbély György] társaival consciálván és adjungálván magát azon törökhöz, tartván véle barátságát, azonban társaival megegyezvén, azon Ónod vágházában igyekvő törököt minden igaz ok nélkül écacának idején megölte, ruháival, portékáival egyező akarattal felosztván. BmLtv. 501/a. 10. köt. 316. p.

21 *Nyíry D.*, 1926–1927. 110. és 114–115. pp.

2. ábra. Utak Miskolc környékén a hódoltság korában

útonálló, Bartha Géci nemesember „1650 és több elfolyt esztendőben külön-külön idő tájban, ezen Borsod vármegyének külön-külön helyén lévő határiban, kiváltképpen a diósgyőri Bikkben, Egré (= Egerbe) járó városi, falusi hódolt bírák igaz útjukat tolvajul megállván, reájok kirohanván, és magokat bikkfákhoz kötözvén, több lator társaival edgyütt fejek váltságában, török adójokban vitt feles summa pénzt vont és tolvajlott el nyavalyásoktól. Másutt viszont igaz járatbéli szekereket vervén fel, mind tolvajul meglopva, egyszer is, másszor is feles lovakat vont és lopott el”.²²

A bükkvidéki török várak: Cserép és Eger közelsége igen nagy veszélyt jelentett a diósgyőri uradalomra is, különösen a vár és mezővárosai, Diósgyőr és Miskolc biztonságára (3. ábra). A Bükkön keresztül gyakran törtek a vár közvetlen környékére, hogy a városok és a vár majorságának állatait elhajtsák, a katonákat, lakosságot pusztítsák, rabnak hurcolják el. 1641-ben a diósgyőri várkatonák tanúvallatásuk során sorolták el a vár körüli rablásokat, melyek során a vár és a jobbágyok jószágait, őrségét pusztították az egri török gyalogosok és lovasok, gyakran magukkal hurcolván katonákat, asszonyokat, gyerekeket.²³ De jövedelmező préda volt a bükki várakból a Sajó vidékére portyázó törököknek a gazdag mezőváros, Miskolc is. 1682-ben történt az egyik legsúlyosabb „törökjárás” Miskolcon, azután, hogy a miskolci prédikátorokat, diákokat, bírákat a törökök elhurcolták, s csak nehezen szabadultak meg, „*itthon, városunkban is néhány hites embe-reinket erőssen megkötözvén ló mellett, pórázon egész éjjel hurcolták, kínozták*”.²⁴ Módszereiket tekintve azonban a 17. századi rendi küzdelmekben harcoló hajdúk is hasonlóak voltak. 1685-ben „*Murányi István nevű putnoki gyaloghadnagy egynéhány száz gyülevész hajdúkkal északának idején Miskolc városára bejövén*”, a hajdúk Palóczy János házához mentek, megkötözték, „*s az utcán azon istentelen hajdúk közül némellyek szakállát kitepték, szaggatták, dolmányán lévő ezüst gombokat letépték, a dolmány ujján lévő gombokat is*”. Török István, akit szintén elfogtak, így mesélte el a kegyetlenkedéseket: „*mikor az én házamra jöttek ezen tolvaj hajdúk, már akkor kötözve volt kezekben Danffy Péter, Busa Mihály, Szucsányi–Mészáros Miklós uraimék, az én ajtómat is bévágták, magamat megkötözték, verték, taglották, döfölték, az magam házáru l hordoztanak imitt-amott északának idején az uccán, utoljára hoztanak a Piacra a sereg közzé, eleget vertek, taglottak s döföltenek*”.²⁵ 1686-ban ismét csak hajdúk törtek Miskolcra, ahol német katonák is voltak, s több erőszakos cselekedetük között a korra igen jellemző, tragikus jelenetet is feljegyzett egy tanúvallatás: „*Buzgány Gáspár, nemes személy, 26 éves: láttam, hogy Török István hajdúi megszállták a várost, mint ellenségek, s amikor a városba érkeztek, rögtön a házakra és kamarákra törtek. Láttam, hogy a bíró úr felesége a szolgálóval szalonnát vitt a pincébe, s egy hajdú levette a szalonnát a szolgáló hátáról, de a bíró felesége szembeszállt (intendebat) a hajdúval, hosszan veszekedtek a szalonnán, s látván ezt a német katonák, gyorsan odafutottak, és a zsákmány felett átszúrták a hajdút*”.²⁶ A kóborló hajdú, a szélnek eresztett végvári katona, a portyázó

22 BmLt IV. 501/a. 6. köt. 774. p. 1651. január 10.

23 Az egri törökök Győr alá kijövén, mintel 50 lovas, az kenderbül vitték el az győri hadnagy felségét és az Haller Sámuel uram önagsága tisztartója feleségét tizenharmad magokkal, és egy embert levágtak.[...] három gyalog török martalóc ragadtak el két győri gyermeket, de el nem vihették, mert elvettették velek [...] Az egri gyalog és lovas törökök, mintel ezeren, megeresztett zászlókkal fényes nappal Győr alá kijövén, vitték győrieiket hetet, férfiakot, asszonyi állatokat és gyermeket az győri mezőről. *Kazinczy G.*, 1869. 132-133. pp.

24 BmLt IV. 1501/a. 1. köt. 1682. május 6.

25 BmLt IV. 501/a 11. köt. 254-255. pp.

26 BmLt IV. 1501/b. XIV. 319.

3. ábra. Várak Borsod vármegyében a 16. század végén

török állandó rettegésben tartotta a hódoltság korának emberét mind a városok körüli utakon, mind a helységeiben. 1668-ban Pap János diósgyőri főkapitány beteggyábjából panaszolja a kóbor katonák Sajó menti „jövés-menését”, fosztogatásait. *„Én nyomorúságos ágyamban hallom az sok nyúzó, fosztó, szorcsoltató latroknak itt az Sajó mellett két felől való mőnéseket-jűvéseket. Isten tudja, kik, honnan őszveverődvén, az Dunán túl is, mind lovas, mind gyalog egyaránt. Az melyet én életemben nem hallottam, sem láttam, hogy arról az földről, az Tiszán túl innét való földet, mindeneket így rontsák és pusztít-sák. Az mint ez napokban is itt Miskolcon 80 gyalogot mondják, hogy harmadnapig vendégesgettek, azok közül is elegen voltak, mondják, a Dunán túl valók”*.²⁷

HÍREK ÉS HÍRSZERZŐK

Az utak, úthálózat kérdésével szorosan összefügg az információk cseréjének problémája, hiszen a hírek továbbítása csak a távolság tényleges leküzdésével, helyváltoztatással volt lehetséges az újkor embere számára. A háborús körülmények, veszélyhelyzetek a hírek értékét is mindennél jobban megnövelték, nemcsak a katonapolitikában, hanem a mindennapi életben is. A diósgyőri vár várnagyainak már középkorban fontos feladata volt az információk megszerzése és továbbítása a felföld felé. A hódoltság korában Egerhez való közelsége, valamint a többi környékbeli vár: Szendrő, Putnok, Ónod közötti fekvése, hódoltsági peremvidéki helyzete miatt a katonai hírek szerzésében és továbbküldésében is fontos szerep hárult a várórségre. Putnok vára, amelytől a Kassa felé portyázó török meggátlását várták a török elleni harcban, a Balassa házaspár idején a diósgyőri várhoz tartozott, s csak 1563 után került a szendrői vár és kapitány fennhatósága alá.²⁸ A diósgyőri várnak szoros kapcsolata volt a környékbeli végvárakkal, a Szepesi Kamara ajánlja is a diósgyőri várnagynak a diósgyőri katonák vár körüli portyázásainak összehangolását az egri és szendrői várkapitány hasonló hadmozdulataival.²⁹

A hír, a hírek cseréje, sőt maga a hírnév is katonai jelentőséget nyert a hódoltság idején, egy jó katona híre ugyanis elrettentette a törököket. Ezért látja jónak a Szepesi Kamara 1563-ban, hogy *„hogy helyezzenek azonnal Diósgyőr várának kapitányi posztjára a kapitányok közül olyan férfit, aki vakmerő katonaember, s egyrészt jól ismert bátorságáról, másrészt neve az ellenség körében is gyakran említettik, mivel a vár a törökök közvetlen szomszédságában van”*.³⁰ A török közelsége, a hódoltsági viszonyok az információk szerzésének hadi módszerét, a kémkedést követelték meg. A diósgyőri várkapitány

27 MOL P 71 (Csáky lt.) Fasc. 264.

28 Quando vero castellum Putnok eo loco est, ut multum in eo momenti positum sit, ad inhibendas incursiones Turcarum in peritiores terras agrosque ditionis nostrae versus Cassoviam, cum id hactenus fidelis nobis generosa Barbara Fanchy tenuerit certo praesidio [...] an praestet eam ad Zenderew adiungere et curae Stephani Zolthay subicere, an vero apud arcem Dyosgywr relinquere. Instructio ad commissarios ad arcem Diosgior expeditis data (1563). MOL NRA 266/6. De castello Pwtnok hoc nobis humiliter videtur, quo etiam illud castellum sit on loco valde periculoso, hostique se eo potiretur, ad ditonem maiestatum vestrarum devastandam valde oportuno [...] pro conservatione tutiori illarum partium illud adplicare vel ad arcem Zenderew, vel si in arce Diosgiwer tale erit praesidium ipsi arci annectare. Kamarai vélemény Diósgyőről. Pozsony, 1563. április 6. MOL NRA 266/9

29 Francisus Zalay, si res ita posceret, equitatu ei adiuncto, et in campum progrediretur, atque quoad fieri posset, subditos arcis et possessiones a depopulatione hostium defenderet, habita intelligentia etiam cum vicinis finitimis capitaneis praesidiisque Agriensi et Zenderewiensi. Kamarai vélemény Diósgyőről. Pozsony, 1563. április 6. MOL NRA 266/9

30 ...ut statim collocetur in arce Diosgywe ad capitaneatum praesidii vir militaris, strenuus e numero capitaneorum, cuius et virtus nota sit et nomen apud hostes celebre, cum sit arx in tanto confinio Turcarum. Kamarai vélemény a diósgyőri biztosok jelentéséről. Pozsony, 1563. augusztus 22. MOL NRA 266/10

tálynak 1563-ban adott királyi instrukcióban is szerepel, hogy a kapitány köteles felde-
rítők-kémek segítségével megismerni az ellenség mozgását, szándékait.³¹ 1566-ban Laza-
rus von Schwendi főkapitány kéri Kassáról Melith Ferenc diósgyőri várnagyot, hogy tu-
dósítson a törökök mozgásáról, főleg a szultánról, mivel ennél nagyobb szolgálatot nem
is tehet. A kémekre és futárookra kiadott eddigi és jövőbeni költségeit is megtéríti.³²

Jól ismert a hódoltság másfél századában, hogy a végvárak kapitányai gyakran
használták a hódolt falvak és mezővárosok bírait, jobbágyait, polgárait hírszerzésre, hi-
szen ezek sokszor napi kapcsolatban voltak török uraikkal, adóztatóikkal, bejárásuk volt
a török központokba. Amikor Fánchy János, akit nővére halála után egy időre – jobb nem
lévén – a Kamara megbízott a vár prefektusi tisztségével, azt írta az uralkodónak, hogy
igen nagy szükség lenne egy kém alkalmazására, s erre pénzt is kért,³³ a Kamara úgy lát-
ta, hogy felesleges erre költeni, mivel a diósgyőri vár összes jószága a töröknek hódolt,
és így bármelyik helység bírása egyben kém is lehet, ugyanis lehetősége van török terü-
letre bemenni, amikor csak akar.³⁴

A kapitányok feladata volt nemegyszer a hírek értékelése, az információk egyezteté-
se, megerősítése is. 1552. október 25-én Balassa Zsigmond Eger sikertelen török ostromáról tudósít Nádasdy Tamásnak Diósgyőrből: „*értem az kegyelmed levelét az terek híre felel, de immár az terek elment Eger alól, harminché napig vittak, mert Kisasszony nap után való vasárnap szállották meg, Szent Lukács napján mentek el alóla*”.³⁵ 1558. szeptember 18-án Balassa Zsigmond ismét Diósgyőrből ír Magyarország nádorának, hogy a fogságában lévő török lovastiszt, a váci Czirkyn aga is megerősíti, a törökök császára a budai pasát kötéllal vagy más módon meg fogja öletni, feltéve, ha a pasa, megelőzve a gyilkosságot, maga vet méreggel véget az életének, mivel a pasa a szultáni parancs ellenére nem kímélte a katonáit, pedig a szultán a következő évben nagy sereggel tör az országra, és szükség lesz a katonákra.³⁶

Eger török kézre kerülése után Miskolcra még nagyobb szerep hárult az információk továbbításában. Az egri török központhoz legközelebbi magyar végvár Diósgyőr volt, amely az Eger visszavételéig tartó majd száz év alatt a legfontosabb hírközvetítő erősség lett. 1665. április 11-én a vár főkapitánya, Pap János az adózás ügyében Nándor-

31 Cum porro hostis vicinus non cesset subinde pertinencias arcis incursionibus et depopulationibus inquietare, curabit capitaneus noster eiusmodi conatus hostiles per exploratores cognoscere et praecavere. Pozsony, 1563. október 31. MOL NRA 723/6

32 Mittimus iterum ad vos duos nobiles, per quos vero si quid certi habueritis de motione et conatibus hostium, imprimis vero si quid certo habueritis de Pertaw passa ac reditu imperatoris Turcarum Constantinopolim versus et aliis ad nos quam celerrime perscribatis. Et cum hoc officio nunc gratius nobis aliud praestare nobis non possitis. Et si quas expensas in eiusmodi exploratores et cursores hactenus fecistis, parati sumus tam ea, quae antea exposuistis, aut in posterum in hunc finem exponetis, cum bona gratia omnia vobis restituere. MOL P 707 (Zichy cs. lt.) Missiles № 2071

33 Pro conservando exploratore suae maiestatis solutionem ordinent, nam valde est necessarius. Optata egregii Joannis Fanchy ad suscipiendam praefecturam arcis Dyosgyewr. MOL NRA 723/7

34 Cupit Joannes Fanchy, ut habeat solutionem ad exploratores, quae solutio videtur nobis non esse necessaria, cum enim universa bona arcis Dyosgyewr Thurcis sint dedita, iudex cuiuslibet possessionis seu pagi poterit esse explorator, et dicionem Thurcarum intrare potest quandocumque voluerit. Responsio dommissariorum in Dyosgyewr ad optata egregii Joannis Fanchy. MOL NRA 266/8

35 MOL E 195 (Nádasdy cs. lt.) Missiles Balassa 1552.

36 ...qui affirmat etiam hunc passam modernum Budensem caesarem Turcarum aut laqueo suspensurum, aut alio tormenti jure occisurum, ne ipsimet passa premature toxico vitam ademerit, cum tot milites suos praecipuos perdidit, ex quo caesar Turca serio illi mandaverat, ne quavis extorsione milites defatigaret, sed continue domi eosdem deteneret, quia futura estate regnum istud ingenti apparatu et copiis invadere statuisset. Balassa Zsigmond levele Nádasdy Tamásnak. 1558. november 1 MOL E 195 (Nádasdy cs. lt.) Missiles Balassa 1558.

fehérvárra küldött két miskolci ember információját továbbítja a kassai főkapitánynak, akik a török sereg állásáról, a török vezérek békés szándékairól, a Velence elleni készülődésről és 20 nagyágyú öntéséről vitték a hírt Diósgyőrbe.³⁷ A legfontosabb hírek azonban Egerből jönnek. 1665. novemberében ismét miskolciaktól értesül a kapitány, hogy sok törököt levágtak, amikor egy egri aga, aki Magyarország nádoránál is járt követségbe, nőszülni készült. A kapitány a levél végén így biztosítja a kassai főkapitányt köteletségéről: „*Most semmi hírem nincsen, kegyelmes uram, ha leszen, éjjel-nappal tudósítóni nagyságodat el nem mulatom*”.³⁸ 1668. szeptember 6-án az a legfontosabb hír, hogy Egerbe új basa érkezett, gyanús körülmények között, mivel a szokásos pompát mellőzte, „*lövetni sem hagyatott többet, mint kettőt vagy hármat*”.³⁹ De nemcsak Diósgyőrbe vitték a hírt a miskolciak, hanem távolabb is, főként a török háborúk vége felé. 1678-ban Fülekre küldi a város egyik polgárát „*hír mondani*”.⁴⁰

LEVELEK ÉS LEVÉLHORDÁS

Diósgyőr és Miskolc az ónodi várból érkező híreknek, leveleknek is állomása volt, 1667. május 22-én Tolvaj György vicekapitány tudósította a diósgyőri kapitányt, hogy a váradi basa a szolnoki és gyulai törökökkel készül valamire. Az ónodi kapitány először a Hejőn felül és alá küldte el levelét a török készülődésről, majd Pap Jánosnak is, aki még aznap továbbküldte az ónodi levelet a sajátjához mellékelve Kassára, de más helyekre is: „*Tolvaj György uram a hírek felől engemet tudósít, mely levelet nagyságodnak in specie felküldöttem, kegyelmes uram, az végekben és ez szerént mindenfelé elírtam, tudósítván őket, hogy jó vigyázásban legyenek*”.⁴¹ A híreket máskor is a közeli végvárakhoz, Ónodra, Putnokra és Szendrőre továbbítja.⁴² A diósgyőri kapitány híreinek jó részét továbbra is a hódolt helyeségek bírától, jobbágyaitól szerzi, ezért 1668-ban kéri a kassai kapitányt, utasítsa a falukat a hírhozásra, mivel azok a béke miatt nem akarnak hírt hordani, kivéve az Eger és Diósgyőr közötti falukat.⁴³ A hírhozás, továbbítás a hódoltság magyar lakosságának és a városi közösségnek is kötelessége volt. 1677-ben a kassai katonai törvénytészék előtt azzal vádolják Miskolc város bíráját és tanácsát, hogy nem jelentette a császári hadseregből szökött dragonyos miskolci feltűnését. A város azonban tanúkkal bizonyítja, hogy azon a napon és abban az órában, amikor a dragonyost észlelték, nyomban jelentették Strasoldo generálisnak és a diósgyőri várba.⁴⁴ A hírek továbbítása több

37 MOL P 71 (Csáky It.) fasc. 264.

38 Diósgyőr, 1665. november 6. MOL P 71 (Csáky It.) fasc. 264.

39 Pap János levele Csáky Ferenchez. MOL P 71 (Csáky It.) fasc. 264.

40 Nyíry D., 1926–1827. 28. p.

41 MOL P 71 (Csáky It.) fasc. 264.

42 ...ma kapunyitáskor olyan hírt hozának Eger mellett lévő Seres faluról, hogy hétfőn Egre volt, és saját szemével látta, hogy a törökök sűrűn patkoltatnak, és nagy nyilván beszélnek egymás közt, hogy Ónod alá jönnek és az csordájukat elhajtják az ő sok marhahajtásokért [...] Én ezért, kegyelmes uram, mind Ónodban, Putnokban, Szendrőben sietséggel megírtam, hogy jó vigyázással legyenek. Pap János levele Csáky Ferenchez. Diósgyőr, 1668. szeptember 11. MOL P 71 (Csáky cs. It.) fasc. 264.

43 Ha nagyságod parancsolatját ki nem bocsátja városokra, falukra, ide hírt nem hoznak, mert azt mondják, kegyelmes uram, hogy most békeség vagy, nem kell hírt hordani. Egren innen levő faluk, valami nehezen, mégis meghozzák. Pap János levele Csáky Ferenchez. Diósgyőr, 1668. augusztus 24. MOL P 71 (Csáky cs. It.) fasc. 264.

44 ...profogum esse ex armada suae maiestatis sacratissimae dragonerum, per ipsorum oppidum profugientem nec interceperint neque fugae ipsius rumorem vicini praesidii officialibus tempestive denunciaverint [...] sufficientes testimoniales super eo videlicet, quod eodem die eademque hora, quibus dragonerum in oppido suo constitutum esse adversissent, tum immediate et praecrastinatione absque omni

úton is történhetett, az ellenségtől való állandó veszély miatt. 1634-ben Sajószentpéter bíráját és polgárait vádolják a szendrői katonai törvényszék előtt azzal, hogy a töröknek segítettek, mivel a szentpéteri Sajó-réven való átkelésükről nem értesítették a szendrői várkapitányt, pedig „*a vicekapitánytúl felette igen meg volt hagyva nekik, fejök vesztese alatt, hogy mikor ezféle nyomot látnak, nemcsak egy úton, hanem három úton is jüjjenek az hírmondók*”.⁴⁵ A perből kiderül, hogy a szentpéteriek két postát küldtek, de az egyiket a törökök elfogták.

A főurak, kapitányok kiterjedt levelezését íródeákjaik intézték, a továbbítást ugyancsak embereikre bízták. A töröktől és más ellenségtől való félelem miatt sokszor a küldönc csak a megbízólevelet vitte, s a fontos üzenetet szóban közvetítette. Balassa Zsigmond 1554. augusztus 9-én részbirtokáról, Csabáról küldi Nádasdy Tamás nádorhoz emberét, bozói várának várnagyát, Pechy Jánost, hogy ügyében eljárjon, s kéri a nádort, hogy adjon hitelt szavának.⁴⁶ 1557. szeptember 29-én szintén őt küldi Diósgyőrből hasonló megbízással, 1558. november 17-én pedig szervitorát, Lengyeldi Farkast, 1559. október 8-án embere, vitézlő Lorántffy Kristóf indul Diósgyőrből a nádorhoz egy megbízólevéllel.⁴⁷ 1562-ben Balassa özvegye levélben panaszkodik a nádornak Bebek György miatt, aki egy levelét sem hajlandó átvenni, és üzenetét sem akarja meghallgatni, még Miksa király levelét is visszautasította, amelyet Fánchy Borbála a káptalan illetve egy nemes ember által küldött neki. Ezért kéri Nádasdyt, vegye rá Miksa királyt, hogy írjon Bebeknek postán keresztül.⁴⁸ Az állami posta a török háborúk elengedhetetlen intézménye lett. Míg Egerből Bécsbe állami posta vitte a kapitány leveleit, Dobó István 1548-tól katonai futárszolgálatát építette ki, így az 1552-es hadikészülődésben Miskolcra is elküldte futárait a borsodi rendekhez.⁴⁹ 1567-ben új hadipostát állítottak fel, s az eddig csak Egerig tartó posta Tokajig futott, s itt kapcsolódott be a Kassa–Szatmár postavonalba.⁵⁰

A levélhordás terhes kötelességét a diósgyőri kapitányok szervitoraikkal, katonáikkal végeztették, főként, ha a levél mellett bizalmas szóbeli üzenetet is továbbítottak, mint 1668-ban egy Gogan Mihály nevű pribék, akit személyesen is elküldött Pap János Diósgyőrből Kassára, hogy történetét elmondja, s a törökökről informálja a felső részek főkapitányát. Gogan Diósgyőrből szökött Egerbe, de miután Pap János kapitány hitlevelével visszacsábította, szinleg Diósgyőrré támadt őt másik törökkel, s ekkor a diósgyőriek levágtak egy híres törököt.⁵¹ A levélhordás nem egyszer nehézségekbe ütközött, Pap János

festinanter rumore fugae ejusdem ad praelibatum dominum generalem ad praesidium Dios Geór detulisset. Fodor János haditörvényszéki bíró ítéletlevele Miskolc város tanácsának. Kassa, 1677. január 25. BmLt IV. 501/d. XIII. 610.

45 Csáky István ítéletlevele a szendrői katonai törvényszéken. Szendrő, 1634. január 24. MOL P 71 (Csáky cs. lt.) fasc. 273.

46 ...hunc egregium Joannem Pechy castellanum nostrum de Bozok medio cuius super quibusdam certis rebus atque negociis nostris nonnulla eidem nunciavimus, cuius verbis, ut spectabilis et magnifica dominatio vestra fidem adhibere velit credituram... Datum ex possessione Chaba 9. die Augusti 1554. MOL E 195 (Nádasdy cs. lt.) Missiles Balassa 1554.

47 MOL E 195 (Nádasdy cs. lt.) Missiles Balassa 1557, 1558, 1559.

48 ...sem üzenetemet nem halgatja meg, sem levelemet nem veszi el, oly igen nagy bosszúkot cselekszik rajtam [...] kérje őfelsége Maximilian királt, hogy írjon neki postán, mert ha nagyságod ide küldi, amint megírtam nagyságodnak, el nem veszi az én emberemnél. Diósgyőr, 1562. április 25. MOL E 195 (Nádasdy cs. lt.) Missiles Balassa 1562.

49 *Sugár I.*, 1969. 222. p.

50 *Sugár I.*, 1969. 224. p.

51 Az mely török itt vészett, ez igön-igön kijáró vitéz török volt, az kit Zugónak híttak. Ím ez pribékét is, keyelmes uram, nagyságodhoz felküldöttem, nyelvvel is meg tudja mondani, micsoda török volt ez. 1668. október 5., Diósgyőr MOL P 71 (Csáky cs. lt.) fasc. 264

panaszkodik, hogy aratás idején alig van katonája, ezért a levél Kassára vitelét csak egy karmazsin csizmáért vállalta valaki.⁵² 1678-ban Miskolc tanácsa egy majd négy forintot érő lovat adott Győri Pap Istvánnak és Rácz Mihálynak, hogy Egerből egy hitlevelet elhozzanak Miskolcra.⁵³ A mezőváros bírának kötelességük volt a leveleket továbbítani, egy 1667. június 2-án, az ónodi várban kelt levélre ezt írta a vicekapitány „*Miskolci bíró uram küldje minjárt Győrbe, kapitány uram kezébe, szívességgel*”.⁵⁴ A falvak, mezővárosok bírának a török levelek továbbítása is kötelessége volt. 1678-ban Szikszó mezőváros bírása küldte szét a közeli városokba az Egerből hozott török levelet.⁵⁵

A miskolciak kénytelenek voltak a 17. század második felében a hadipostásokat élelemmel is ellátni, amikor Miskolcon átmentek, megpihentek. A Miskolcon áthaladó postaemberek kiindulási helye és célpontja egyben a városba vezető útvonalakat is jelzi, az Alföldről a Szepesség felé és vissza, Gömörből–Nógrádból az Alföld és Erdély felé, Egerből a Hegyalja felé; Debrecen–Kassa, Torna vára, Szikszó–Eger, Böszörmény, Putnok, Tarcál, Füle, Szikszó, Somlyó, Konstantinápoly, Várad, Rimaszombat, Debrecen, Füle–Túr, Kassa, Erdély–Rimaszombat, Kővár, Érsekújvár, Nagyida, Szolnok, Szoboszló, Debrecen–Besztercebánya, Debrecen–Rimaszombat.

A végvárok és mezővárosok levelezése nemcsak magyarok között folyt, hanem törökök és magyarok között is. A levelek jó része a fogságban tartott rabokra vonatkozott, a rabcsere, sarcot (váltságdíjat) megtárgyalandó, illetve maguk a rabok írták kiszabadításuk érdekében. Az információk áramlásának sajátos intézménye volt postarabok küldése és kiengedése a tömlőből, akik váltságdíjuk összeszedésének céljából – sokszor vasban – indultak útnak, s nevüket onnan kapták, hogy elsődleges úticéljuk mellett egyúttal levelek, posta továbbítását is rájuk bízta. A miskolci városi számadáskönyv tanúsága szerint 1678. május 31-től december 31-ig 138 esetben nyújtott élelmet a város magyar és török raboknak.⁵⁶ Különösen terhes volt a helységeknek, hogy szekerekkel kellett a rabhordást segíteniük, ezért 1678-ban Miskolc oltalomlevelet szerez Mehmet egri pasától, hogy „*a dolgoztalan rabok az városra ne járjanak és az szegénységet ne terheljék [...] az mely rab kezében mi címeres levelünk nem léssen, az olyannak szekeret ne adjatok*”.⁵⁷

IDŐSZÁMÍTÁS

Miskolc központi szerepe a Bükkalján nemcsak az útvonalak, utasok és információk gyakori áthaladásában nyilvánult meg, hanem abban is, hogy a város újkori történetének fordulópontjai a környék lakói időszemléletében is fontos szerepet kaptak, a legfontosabb viszonyítási pont, az egri végvár török ostroma majd bevétele mellett. 1576-ban egy Mezőkövesd és Szentistván közötti határperben a környékbeli jobbágyok úgy idézik Miskolc éppen egy emberöltővel előbbi dülését, mint a helyi időszámítás egyik kezdetét: „*Nagy Gergely, püspöki: Miskolc rablása előtt jött ide Püspökre lakni. Zekel Tamás, püspöki: Mielta Pest alatt Piriny Péter megfogták, azolta lakik ott, Miskolc rablása után való nyáron arattam itt.*” Ugyanebben a tanúvallatásban az országos köztörténet hasonló eseményei is viszonyítási időpontok, ami azt igazolja, Miskolc 1544-es égé-

52 Pap János levele Csáky Ferenchez. Diósgyőr, 1668. augusztus 24. MOL P 71 (Csáky lt.) fasc. 264.

53 Nyíry D., 1926–1927. 111. p.

54 Tolvaj György levele Pap Jánosnak. Ónod, 1667. június 2. MOL P 71 (Csáky lt.) fasc. 264.

55 Szikszai bíró két becsülletes embereket küldvén által az egri pasa három városokra szálló levelek felől. Miskolc város számadáskönyve. 1678. június 26. Idézi: Nyíry D., 1926–1927. 20. p.

56 Nyíry D., 1926–1927. passim. Idézi: Izsépy E. 1974. 162. p.

57 Szendrei J., 1886–1911. III. köt. 346-347. pp. idézi: Izsépy E. 1974. 164. p.

sét az emberek emlékezete felsorakoztatta a hódoltság kezdetének tragikus eseményeihez: „*Konya Benedek, püspöki: Miolta Budába szállott a török, azolta lakik Püspökin. Nagy Tamás, püspöki: Nándorfejérvár elveszésin gyermek, mikor Buda elveszett, akkor jött Püspökire lakni. Vargha Lőrinc, püspöki: Eger szállása után jött Püspökire.*”⁵⁸ Eger 1552-es török ostroma Miskolcon is viszonyítási pont az időszámításban, Gombos Pál miskolci nemes 1563-ban panaszolja az uralkodónak, hogy először akkor szenvedett kárt Miskolc földesurától, Balassa Zsigmondtól, amikor ő volt Miskolc bírása, másodszor pedig Eger ostroma idején károsította meg őt ura.⁵⁹ De Eger 1596-os eleste is fontos időszámítási kellék a Bükk vidékén. 1633-ban egy tanúvallatás során az ötvenéves Szabó István, Chernel György miskolci jobbágya ezt vallja néhány görömbölyi szőlőről: „*mindenkoron dézsmaadó szőlők voltak, és hogy Nyári Pál kezéhez került Eger veszése előtt, mintegy harmincnégy esztendővel ezelőtt, azoltátul fogván nem adnak dézsmát belőlük.*”⁶⁰ A város lakóinak nemcsak a nagy dúlások, égések, várostrom lehetnek viszonyítási pontok az időben, hanem Miskolc és környéke kisebb pusztításai is. 1633-ban ugyanannál a tanúvallatásnál a görömbölyi Marka György, a tapolcai apát 65 éves jobbágya úgy emlékezik vissza bizonyos görömbölyi szőlődezmálásra, hogy az „*Nagy András járásakor*” történt, amikor egyébként ő volt a falu bírása.

LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK

BmLt = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

IV. 501/a = Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei

IV. 501/c = Borsod vármegye levéltára, Acta Judicialia Prothocollata

IV. 501/l 1–3. kötet = Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye jegyzőkönyveinek (1570–1612) 19. századi másolatai

IV. 501/l 4–7. kötet = Borsod vármegye levéltára, Be nem jegyzett iratok 19. századi másolatai

IV. 1501/a = Miskolc város levéltára, Miskolc város jegyzőkönyvei

IV. 1501/b = Miskolc város levéltára, Tanácsi iratok

XIII–14. = A Szepessy család berentei levéltára

HmLt = Heves Megyei Levéltár, Eger

HOM = Herman Ottó Múzeum, Miskolc

HTD II. = Helytörténeti Adattár – Térképgyűjtemény

58 MOL P 108 Fasc. L. No. 251.

59 ...qualia damna facta sint absque omni iusta et digna causa, primo cum eram iudex huius oppidi Miskolcz acceperat florenos 100 in paratis pecuniis, tempore vero oppugnationis arcis Agriensis secundo... Supplicatio Pauli Gombos de Miskolcz ad dominos commissarios in Dyosgewr. MOL NRA 723/59

60 Super domo lapidea in teatro ippdi Miskolcz erecta, nec non vineis quibusdam in promonthorio ad territorio claustris Sancti Petri de Tapolcza. HmLt XIII–3/c. 51. Cl. III. fasc. TTT. № d/2587

MOL = Magyar Országos Levéltár
NRA = E 148 A Magyar Kamara Archívuma, Neoregstrata acta
E 195 = A Magyar Kamara Archívuma. A Nádasdy család levéltára
P 71 = A Csáky család levéltára
P 108 = Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Repositorium

IRODALOM

Izsépy Edit

1973–1974 Az egri török fogságba esett magyar rabok kiváltásának és szállításának problémái. Az Egri Múzeum Évkönyve XI–XII. 159–190.

K[azinczy] G[ábor]

1869 Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül Borsodban a XVIII. század I. felében. A megye levéltárában lévő eredeti után. Magyar Történelmi Tár VI. 103–170.

Nyíry Dániel

1926–1927 Miskolc város régi számadáskönyvei. Történelmi és Régészeti Közlemények 2. szám 17–26. stb.

Sugár István

1969 Az egri vár postája a XVI. században. Az Egri Múzeum Évkönyve VII. 215–229.

Szendrei János

1886–1911 Miskolcz város története és egyetemes helyirata I–V. Miskolc

STRASSENNETZ UND NACHRICHTENÜBERMITTLUNG IM RANDGEBIET DER TÜRKENHERRSCHAFT

(Die Rolle der Diósgyőrer Burg und Miskolc im Verkehr
und Informationsaustausch in der frühen Neuzeit)

In dem anderthalben Jahrhundert der Zeit der Türkenherrschaft sind durch Miskolc führende Landstraßen zurückgeblieben. Die von Buda her kommende Landstraße gabelte sich in Miskolc in der Hauptstraße der Stadt, am Markt führte die eine in Richtung Diósgyőrer Burg und endete bei der Burg, die andere führte nach Norden, in Richtung Sajószentpéter. Die Diósgyőrer Burgdomäne, deren bedeutendster Marktflecken Miskolc war, lag während der Türkenherrschaft im Randgebiet und zahlte den Türken Steuern, doch die Diósgyőrer Burg war mit ungarischem Militär besetzt und spielte deshalb eine bedeutende Rolle in der Vermittlung, beim Verkehr zwischen der türkischen und ungarischen Welt. Als die Türken im Jahre 1596 die nahe gelegene Burg in Eger besetzten, nahm die Bedeutung der kleineren Straßen im Bükkgebirge zu, oftmals brachten hier die Vorsteher der den Türken unterworfenen Orte ihre Steuern nach Eger.

Der Diósgyőrer Festung fiel als Hauptmannschaft einer Grenzburg bei der Weiterleitung der Kriegsnachrichten, dem Informationsaustausch, ja sogar bei der Spionage gegen die Türken eine wichtige Rolle zu. Sie lieferten dem Hauptkapitän der kaiserlich-königlichen Trippen in Kaschau vor allen Dingen Nachrichten über die Bewegungen der Türken in Eger. Bei der Spionage wurden auch die Berichte der Richter jener Orte verwendet, die den Türken Steuern zahlten, da diese freien Zutritt zur türkischen Ortszentrale, in die Eger Burg hatten. Der Informationsaustausch erfolgte auf dem Wege der Korrespondenz, oftmals aber nahm der Bote nur das Beglaubigungsschreiben mit sich und übermittelte die Nachricht mündlich. Die Dörfer und Marktflecken im Randgebiet der Türkenherrschaft waren verpflichtet, dem Befehlshaber der in ungarischen Händen befindlichen Burgen alle Bewegungen der Türken zu melden und zwar mußten die Boten auf drei verschiedenen Wegen gesendet werden, damit wenigstens einer ans Ziel gelangte, falls zwei von ihnen abgefangen wurden.

Der Marktflecken Miskolc war ebenso wie die anderen Ortschaften im Eroberungsgebiet dazu verpflichtet, sowie die aus den ungarischen Burgen als auch von den türkischen Herren kommenden Briefe (auf eigene Kosten) weiterzuleiten, ebenso mußten auch die durch die Stadt kommenden Kriegspostboten mit Lebensmitteln und Fuhrwerken versehen werden. Die Stadt wurde auch mit der Verpflegung und Unterbringung derjenigen ungarischen Gefangenen belastet, die von ihren Gefangenhaltern aus den türkischen Gefängnissen entlassen wurden, um ihr Lösegeld aufzubringen. Diese werden in den zeitgenössischen Quellen auch unter dem Namen „Postgefangene“ erwähnt, da sie auf ihrem zwangshaften Wanderwege auch mit der Überbringung von Briefen und Nachrichten beauftragt wurden. Zum Ende der Türkenzeit, im Jahre 1678 wurden innerhalb eines halben Jahres die Kosten für 138 ungarische und türkische Postgefangene im Rechnungsbuch der Stadt eingetragen.

Éva Gyulai

A MUNKÁCSI GÖRÖG KATOLIKUS EGYHÁZMEGYE LELKÉSZSÉGEINEK 1741. ÉVI ÖSSZEÍRÁSA (Cserehádi és zempléni esperesi kerületek)

UDVARI ISTVÁN

Meggyőződésem, hogy pontos vagy akár megközelítően pontos demográfiai, nemzetiségi, egyházi-vallási statisztikai adatok feltárása, feldolgozása és publikálása nem öncélú, számbavételükkel nemcsak a gazdaság- és társadalomtörténet, de a művelődéstörténet legfontosabb tényezője is megragadható. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye első nyomtatott schematizmusa 1814-ben jelent meg.¹ Az ezt megelőző idők népességstatisztikai, egyházigazgatási viszonyairól, a parókiák és filiák számáról, a parókusok neveiről stb. kéziratosszeírásokból tájékozódhatunk.

A közelmúltban egy 1741-ből származó Munkács-egyházmegyei összeírást tártam fel.² Ismereteim szerint ez az egyházmegye első részletesebb összeírása. A hat vármegyére kiterjedő konskripciót idő híján részletesen feldolgozni nem állt módomban, így csak globális áttekintést nyújthatok róla. Mielőtt azonban erre rátérek, tekintsük át a munkácsi görög katolikus egyházmegyére vonatkozó 18. századi összeírásokat retrospektív módszerrel.

Rögtön előrebocsátom, hogy az összeírások egy része, végeredményben a lelkészpénztárnak (cassa parochorum) nevezett, állami és egyházi hozzájárulással szervezett alapítvány számára készült.

A katolikus vallás finanszírozására 1733-ban létrejött alapítvány támogatását a görög katolikus lelkészségek is élvezték, sőt azok a vallási unió megerősítése érdekében különös figyelemben részesültek.

A cassa parochorum összeíratta, számba vette a lelkészségeket, hogy tisztán láthassa az egyházközségek, templomok, papok és kántortanítók anyagi helyzetét, s ennek alapján a pénztár rendelkezésére álló összeget a legfontosabb, legszorítóbb szükségletek fedezésére fordíthassa. A cassa parochorum által elrendelt első jelentősebb Munkács-egyházmegyei összeírás éppen az 1741-es.

Az összeírás 1806-ban zárult le.³ A 11 főesperességre és 60 alesperességre osztott püspökség 1806-os konskripciója a következő adatokat tartalmazza:

1. A lelkészek neve
2. Parochiák és filiák megnevezése
3. Egyházas vagyis templommal rendelkező filiák
4. A görög katolikus hívek száma
5. Gyónásra képes és képtelen hívek száma
6. A filiák távolsága negyedórán

1 Erről részletesebben ld. *Sztripszky Hiador* 1943. 206–228.

2 Lelőhelye: Esztergomi Primási Levéltár. Archivum Ecclesiasticum Vetus. No. 2100/1–9. 1741. Az összeírást Barkóczy Ferenc rendelte el egrí püspöksége idején, s azt, nyilván fontossága miatt, esztergomi érsekké történt kinevezése után magával vitte Esztergomba. Vö. *Bónis György* (szerk.) 1964. 20.

3 Vö. A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészségeinek 1806. évi összeírása. Vasvári Pál Társaság Füzetei 3. Nyíregyháza, 1990.; Ld. még *Botlik József* 1997.

7. Úrbéres hívek száma
8. A község egyéb vallásai
9. Házaspárok száma, részletezve a tiszta és vegyes házasságok száma
10. Milyen nyelven hallgat prédikációt a görög katolikus közösség?
11. Folyik-e katekizáció?
12. Van-e görög katolikus népiskola?
13. Az 1805. év születettjeinek, megholtjainak és házasságot kötöttjeinek száma.

1792-ben ment végbe a megelőző összeírás.⁴ Az 1792-es és 1806-os összeírások idején a munkácsi püspökség kiterjedése azonos volt, más szavakkal: a két jelentősen eltérő adatsor földrajzi alapja, igazgatási kerete teljes egészében megegyezik. Mindkét összeírásban feltüntetésre kerül a parókus család- és keresztnéve, a parókiák, a templomos és templom nélküli leányegyházak megnevezése főesperességek (vármegyék) és esperességek szerint, továbbá a lélekszám. A két egyházmegyei konskripcióból tehát ezek az adatok vethetők össze.

A 18. század nyolcvanas éveiben, II. József császár uralkodásának idején több konskripció készült.⁵

Az 1782-es Munkács-egyházmegyei összeírást a parochiarendezés szándékával készítették el. II. József egyházügyi reformjait megelőzően, országos népességösszeírást rendelt el. Az 1782-es összeírás eltér az évente végzett conscriptio animarum jellegétől.⁶ A Hajdúdorogi Püspökség Levéltárában fellelhető Szabolcs megyei adatokat (az egyházi igazgatás szempontjából: a Munkácsi Egyházmegye dorogi esperessége, világi igazgatás szempontjából: dadai és nádudvari járások) adatait 1985-ben a Szabolcs-Szatmári Szemle hasábjain tettem közzé.⁷ Az 1780-as népesség-összeírás parochiasoros adatai az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található.⁸

Az 1751-es egyházmegyei összeírás Olsavszky Manuel püspök személyes irányításával tíz vármegye görög katolikus falvaira terjedt ki.⁹

Az összeírás Vaszilij Hadzsega egyháztörténész fordításában ruszin nyelven folytatásokban, vármegyénkénti bontásban a két világháború között Ungvárott megjelent.¹⁰

A munkácsi püspökség lelkészsegeinek 1747. évi összeírását *Ember Győző* tárta fel, s mutatta be a Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1944–1946. évi összevont számában.¹¹

Az 1747-es konskripció elsődrendű forrás az egyházmegye lelkészsegeinek helyzetére vonatkozóan a 18. század közepén. Leírja a templomok állapotát, felszerelését és jövedelmét, megnevezi a kegyurakat, feltünteti az anyaegyházakhoz tartozó leányegyházakat, a hívők családszámát. Az összeírás, funkciójának és rendeltetésének megfelelően, ismerteti a lelkészek és kántortanítók jövedelmét.

4 Vö. *Bendász István–Koi István* 1994.

5 Ezekről ld. Jegyzék a Máriapócs (Pócs) község, a Munkácsi Görög Katolikus Püspökség és a Nagy Szent Bazil Rend történetére vonatkozóan a Magyar Országos Levéltár különféle irategyütteseiben található iratokról. In: *Máriapócs 1696–1996. Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára.* 1996. november 4–6. Nyíregyháza, 1996. 149–150.

6 Vö. *Kosáry Domokos* 1996³, 377–378.

7 *Udvari István* 1985. 2. sz. 47–52. Vö. még *Udvari István* 1994. 61–94.

8 Vö. *Tabella exhibens distinctae religionis et status animarum numerum...* elaborata pro anno 1780. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Vö. *Dávid Zoltán* 1957.; ld. még *Kovacsics József* (szerk.): 1957. 8. tábla.

9 Vö. Magyar Országos Levéltár. Acta Religionaria Fasc. 30. No. 971. 1751. Vö. *Basilovits J.* 1804. pars IV. capust XII. 73.

10 Vö. Naukovij zbornik Tovarisztna „Proszvita” v Uzshorogyi I–XII. Ungvár, 1921–1938.

11 *Ember Győző* 1947. 95–117.

Zemplén vármegye előjárói a joghatóságuk alá eső megye területén nem engedélyezték az összeírást, így az nem készült el. A következőkben bemutatott, a *cassa parochorum* számára készült, 1741-es conscripció értékét növeli, hogy Zemplén megye görög katolikus adatait is megtaláljuk benne.

Az 1741-es összeírás figyelemre méltó egyházigazgatási szempontból is. A vármegyénként tagolt forrásban feltüntetésre kerülnek az alesperesi kerületek, így e tekintetben összevethető az 1792-es és 1806-os forrással. *Ung, Abaúj, Sáros, Zemplén, Szatmár* és *Bereg* vármegyék görög katolikus lelkészsképeiről a következő adatokat találjuk meg:

- parókus neve
- a templom milyensége (fa vagy kő) és állapota
- az egyházi felszerelések állapota
- a parókia jövedelme
- a parókus jövedelme
- a parókia állapota
- a parókiális kert megléte vagy hiánya
- parókiális szántó föld nagysága
- házak, pontosabban háztartások száma; gyakran a házatlan zsellérek számát is megadja
- a kegyúr neve
- stoláris jövedelmek
- a kántortanító jövedelme

A munkácsi egyházmegye első átfogó összeállítását egyháztörténészek, a parókia- és iskolatörténet szakemberei, a névtan és családtörténet kutatói forgathatják haszonnal. Az összeírás demográfiai információkat is tartalmaz.

Egyházigazgatási tekintetben nagyon fontosnak tartom, hogy világosan láthatjuk az esperességek, parókiák, filiák számát.

Tekintsük át itt az esperesi kerületeket vármegyénként.

Ung megye

- ungvári
- bereznai
- turjai
- szerednyei

Abaúj megye

- csereháti

Zemplén megye

- zempléni vagy újhelyi
- homonnai
- zamagurai
- sztropkói
- varannói
- laborci

Sáros megye

- sárosi
- cerninai

Szatmár megye:

- szatmári
- nagybányai
- felsőbányai
- bikali

– krasznai

– avasi

– nagykárolyi

Bereg megye*

– krajnai

– rovnai

Ugocsa megye

– veresmarti

* hiányos

*Abaúj vármegye
Csereháti esperesi kerület*

	Parókia	Parókus neve	Templom	Filia	Háztartások száma		Parókus jövedelme	
					Ház	Zsellér	Ft	Dénár
1.	Garadna	Janovics István	fa	–	11		39	98
2.	Mogyoróska	Kaminszky Gergely	fa	–	18	6	37	32
3.	Baksa	Markovics Tódor	fa	–	17	6	47	02
4.	Boldog	Dovhanics Mihály	fa	–	14		16	62
5.	Tokaj	Blechnarszky Bazil	kő	–	68		17	20
6.	Szerencs	Pukarszky János	kő	–	12		17	24
7.	Szőged	Teleszniczky Gergely	fa	–	20	6	40	26
8.	Keresztúr	Dobrnajszky János	fa	–	20	17	60	22
9.	Görömböly	Dudinszky István	fa	–	34	30	94	10
10.	Pálfala	Fignár János	fa	–	14	18	40	78
11.	Kék	Gromoszky György	fa	–	12	8	53	84
12.	Szolnok	Zuhrovics Gergely	fa	–	20	10	73	88
13.	Vadász	Boksay János	fa	–	19	8	52	02
14.	Gadna	Répaszky Bazil	fa	–	10	6	29	52
15.	Abód	Gulovics Damjan	fa	–	11	5	54	92
16.	Rakaca	Czinege András	kő	–	18	8	48	92
17.	Viszló	Volovszky János	fa	–	15		48	60
18.	Bölse	Zetkey Péter	fa	–	11	6	25	36
19.	Zdoba	Dudinszky István	fa	–	4		17	36
20.	Kelecsény	Konry Tódor	fa	–	10		28	20
21.	Szeszta	Szendera Demeter	fa	–	16	10	55	16
22.	Kány	Répaszky András	fa	+	27		79	06
23.	Királynép	Zetkey János	fa	–	6		26	94

Abaúj megyében összeírásunk csupán Kánynál jelez filiát. Egyház(község) jövedelmet négy helyen adatom: Abód, Rakaca, Viszló, Görömböly.

Az abódi hívek minden esztendőben 16 mérő földet szántottak, vetettek az egyház(község) illetve templom hasznára, ami 23 magyar forintot, 4 dénárt tett ki. A rakacaiak 32 mérőt vetettek az egyház(község)nek, mely csupán dupla termést adott, 30 forint 72. dénár értékben. A viszlóiak 16 mérőt vetettek, mely dupla termést hozva, 48 dénárjával 15 forint 36 dénár jövedelmet jelentett az egyházközségnek.

Bölse, Zdoba, Szeszta, Királynép kivételével minden egyházközségben működött (kántor)tanító. Jövedelmük a parókus jövedelmének 1/3-a (Tokaj, Görömböly, Pálfala, Kék, Szolnok, Vadász). A gazdák mindegyikétől egy-egy mérő gabonát, a zsellérektől 12–12 dénárt kaptak évente Garadnán, Mogyoróskán és Sajószögeden. Szerencsen ez időben a tanítót a parókus tartja el.

*Zemplén vármegye
Zempléni esperesi kerület*

Parókia	Filia	Parókus neve	Templom	Háztartások száma		Parókus jövedelme	
				Ház	Zsellér	Ft	Dénár
1. Sátoraljaújhely	?	vacat	kő	?	?	?	?
2. Mikóháza	2	Ternavszky István	fa	38	27	72	70
3. Filkeháza	-	Paulovics Demeter	fa	5	8	22	97
4. Kolbászó	+	Krejniczky Bazil	fa	29	30	66	72
5. Szécskeresztúr	+	Szaurovszky János	fa	42	20	99	48
6. Szécssternavka	+	Sztraszcsanszky János	fa	46	26	55	64
7. Bacskó	-	Kovéjcsak János	fa	20	10	53	24
8. Sztankóc	-	Lubkovszky János	kő	20	6	34	46
9. Csábóc	-	Gocs Simon	fa	20	3	41	84
10. Dámóc	-	Krucsay János	fa	22	6	56	71
11. Dobra	+	Cservenyák János	fa	26	5	49	01
12. Csecs(ah)ó	-	Csuchran János	fa	9	-	31	37
13. Agárd	-	Kovadkovics János	fa	10	-	11	31
14. Céke	+	Krajnikovics Gergely	fa	29	-	39	25
15. Szerdahely	+	Krucsay Teodor	fa	31	-	55	02
16. Vécse	+	Nehrebeczky János	fa	28	8	54	90
17. Nagyvruszka		Viravszky Jakab	fa	23	13	28	80
18. Cselej		Kurovszky János	fa	20	16	66	52
19. Magyarizsép	-	Kurovszky György	fa	4	14	6	62
20. Sztancs	+	Taraszovics Illés	fa	19	12	47	38
21. Lasztóc		Dolhay János	fa	21	-	45	64
22. Szécspolyanka	-	Neznajovics Teodor	fa	3	?	33	68
23. Veléte	+	Soltész Ádám	fa	14	23	29	34
24. Újlak	+	Lubkovics János	fa	43	36	87	96
25. Töketerebes	-	Zapalszky András	fa	50	24	107	38
26. Bodrogolaszi	+	Teleszniczky János	fa	9	8	40	30
27. Komlóaska	-	Javorniczky Pál	fa	11	7	30	04
28. Leszna		Volosinszky Simon	fa	26	-	33	34
29. Topolya		vacat	fa	12	6	18	48
30. Csemernye	-	Radosiczky András	kő	9	-	28	95
31. Sámogy	+	Dolinszky Péter	fa	27		28	18
32. Lask	-	Kotovics Lukács	fa	12			
33. Laborcvolya	-	Armitovics Mihály	fa	12	6	15	20
34. Berettó		Bacsinszky Bazil	fa	23		32	24
35. Dubravka	+	Kucsinszky András	fa	52	30	93	74
36. Vásárhely	-	Bobankovics Bazil	fa	10		26	80
37. Petrik		Trubovics Jakab	fa	18	18	65	34
38. Bánszka	-	Hribovics András	fa	16	7	32	92
39. Dávidvágás	-	Kovejcsak György	fa	18		35	22
40. Szacsur	-	Sztaurovszky János	fa	10		44	76
41. Rudabányácska	-	Kozubszky Mátyás	fa	10	4	21	14
42. Végardó	-	Bukovszky Bazil	fa	9	4	21	26
43. Sárospatak		Lasztóczy Teodor	fa	30		43	20
44. Leleszpolyánka	-	Lupess Simon	fa	4	13	42	52

A zempléni esperesi területben csak a sátorlajújhelyi és sárospataki templomoknak volt jövedelme. Az újhelyi templomjövedelem (évi 32 magyar forint) az egyházközség 9 kapás szőlőföldjén termelt borból származott. A sárospataki egyházközség 5 kapás szőlője 12 magyar forint jövedelmet adott. A Zemplén vármegyei összeírók a filiák nevét nem adják meg minden esetben, gyakran csak jelzik, hogy leányegyház is van. Az érdeklődők a filiákról az 1751. évi összeírásból tájékozódhatnak. A háztartások számát és a parókus jövedelmét az anya- és leányegyházak adatai együttesen alkotják.

A zempléni esperességben 1741-ben a következő településeken nincs görög katolikus tanító: Szécsternavka, Dobra, Agárd, Szerdahely, Cselej, Magyarizsép, Szécspolyánka, Veléte, Lask, Vásárhely, Bánszka, Szacsur, Céke.

A zempléni esperesség tanítóinak egy része zsellér, tehát úrbéres jogállású személy, akinek nem a tanítókodás jelenti a fő megélhetési forrást (*Mikóháza, Szécskeresztúr*). *Csecsahó, Vécse, Nagyruszka* tanítói is zsellérek, akik háztartásonként egy-egy mérő gabonát kapnak a hívektől; *Bodrogolasi, Komlóska, Leszna* tanítói pedig háztartásonként ½ mérőt. *Bacsón* a parókus fia a tanító, akinek ebből jövedelme nincs. A parókus kegyéből van megélhetése *Kolbásza, Lasztóc, Csemernye, Laborcvolya, Isztancs, Sámogy, Dávidvágás, Sárospatak, Végardó, Leleszpolyánka* tanítóinak. *Csábóc, Sztankóc* iskolamesterei a parókusnál laknak, bizonyára azért, mert mint *Petrik* esetében, az iskola a parókián van. *Topolya, Újlak, Töketerebes* tanítói az iskolaházban laknak, az első a parókus jövedelmének 1/3 részét kapja, a másik kettő pedig háztartásonként 1–1 mérő gabonát.

A továbbiakban, a forrás jellegét konkretizálandóan néhány lelkeszség összeírását fordításban közöljük Zemplén, Abaúj, Borsod, Szatmár, Ugocsa és Ung vármegyékből.

ZEMPLÉN VÁRMEGYE

Zempléni esperesi terület

Leleszpolyánka

A helység adminisztrátor parókusa Lupess Simon. Leányegyháza nincs. A templom fából épült és megfelelő állapotban van. Az egyházi felszerelések: palást, miscing, epitrakelion, kézelők, egy ezüst kehely és tartozékai egyaránt megfelelően vannak gondozva.

Az egyháznak semmi jövedelme nincs.

A parókus jövedelme

A paplakot az elődök építették, megromlott állapotban van. A javítási kötelezettségek a községet terhelik. Kertje közepes.

	Forint	Dénár
– Egy szekér szénát termő kaszálója van, az 1 Ft-tal	1	-
– Van 40 mérő szántóföldje, melyből évente 20 mérőt vet be, ami 60 mérő gabonát terem, s ez 48 dénárjával összesen	28	80
– Négy háztartás van, melynek mindegyike 2–2 mérő gabonát ad, összesen 8 mérőt, ami 48 dénárjával	3	84
– 13 zsellér van, akik 1–1 napi napszámmal tartoznak ami 12 dénárjával kitesz	1	56
Egyéb jövedelme nincs.		
A helyi becsült jövedelem	35	20

A következő stólát kapja

	Forint	Dénár
– Keresztelés és szülőasszony avatása	-	72
– Esketés és új asszony áldás 1 Ft. 2 d.		
– Énekes nagytemetés 1 Ft. 2 d.	2	4
– Kisebb temetés 48 d.	-	96
– Házszentelés	1	-
– Mise végzéséért készpénzben	2	-
– Mise végzéséért természetben	-	60
A stólaris és a fent említett évi jövedelmek összesen:	42	52
A kegyúri jog a Leleszi Prépostságot illeti meg.		
A tanító a parókus gratiajából tartja fenn magát.		

ZEMPLÉN VÁRMEGYE
Zempléni esperesi kerület

Sárosnagypatak

A helység adminisztrátor parókusa Lasztóczy Teodor. A templom fából épült, megfelelő állapotban van. Felszerelése: palást, miseing, epitrakelion, kézelők, kehely és diszkosz (tányérka) ónból vannak, az egyéb tartozékok közepes állapotban vannak.

Van öt kapás szőlője, melynek évi termése 12 köből borra tehető, egy-egy köből 16 iccét tartalmaz, a helyi árak szerint egy köből bor ára 1 magyar forint, így összesen 12 Ft-ot tesz ki a parókia jövedelme.

A parókus jövedelme

Van egy, a városlakók által épített paplak, silány állapotban. A javítás kötelezettsége az egyházközséget terheli. Kert nem tartozik hozzá. Szántóföldje és rétje nincsen.

	Forint	Dénár
Harminc háztartás van, melyből 4 háztartás 2–2 mérőt ad, összesen 8-at, ami 48 dénárjával összesen:	3	84
A fennmaradó 26 háztartás mindegyike évente 68–68 dénárt fizet, ami összesen:	17	68
Ezen felül mást nem kap.		

A következő stólát kapja

	Forint	Dénár
– Keresztelés és szülőasszony avatás 36 d.	1	80
– Esketés és új asszony áldás 1 Ft. 2 d.	2	4
– Énekes nagytemetés 2 Ft. 4 d.	6	12
– Kisebb temetés 48 d.	1	92
– Házszenelési áldás évente kb.	3	
– Miséért készpénzben	5	
– Miséért természetben	1	80
A stólaris és a fent említett annuális jövedelmek összesen:	43	20

A kegyúri jog felséges Trautzon herceget illeti. Az iskolamesternek a parókus gratiajából van megélhetése.

ABAÚJ VÁRMEGYE
Zempléni esperesi kerület

Komlóska

A helység adminisztrátor parókusa Jávorniczky Pál. Leányegyháza nincs. A templom fából van építve, jó állapotban van. Felszerelésében vannak: palást, miseing, epitrakelion (stola), kézelők (manipuli); a kehely és tartozékai ezüsből vannak; egyaránt megfelelően vannak gondozva.

Az egyháznak javadalma (jövedelme) nincs.

A parókus jövedelme

Parókiális háza (paplak) van, melyet saját munkával épített, és az közepes állapotban találhatik. A paplak javításának kötelezettsége az egyházközségre hárul. A paplakhoz tartozó kert közepes.

	Forint	Dénár
– Négy szekér szénát termő kaszálója van, melynek jövedelme szekerenként 1 magyar forint	4	-
– Van szántóföldje két nyomásban összesen 16 mérő, melyből most csak az egyik nyomásmező van bevetve, azaz 8 mérő föld; egy-egy mérő szántóföld 3–3 mérő gabonát terem. Előreláthatólag, tehát 24 mérő a termés, ami 48 dénárjával összesen:	11	52
– Az egyházközségben 11 háztartás van, melynek mindegyike ad parókusának 2–2 mérő gabonát, ami összesen 22 mérőt tesz ki, s ez 48 dénárjával	10	56

	Forint	Dénár
– Itt hét zsellér van, akik mindegyike egy-egy napot (papi napszámot) kötelesek teljesíteni, ami 12 dénárjával összesen:	-	84
Tehát a parókus hozzávetőleges jövedelme:	26	92

A következő stólát kapja

	Forint	Dénár
– Keresztelés és a szülőasszony avatása 12 d	-	24
– Esketés és az új asszony megáldása 1 Ft. 2 d.		
– Énekes nagytemetés 1 Ft.		-
– Kisebb temetés 48 d.	1	48
– Házszenelési áldás évente kb.	-	30
– Szentmise végzéséért készpénzben	-	50
– Szentmiséért természetben	-	60
A stólaris és a fent említett annuális jövedelmek összesen:	30	04

A kegyúri jog felséges Trautzon herceget illeti meg. Az iskolamester zsellértelken ül. Háztartásonként fél mérő gabona illeti meg.

BORSOD VÁRMEGYE

Csereháti esperesi kerület

Görömböly

Az adminisztrátor parókus Dudinszky István. Filiája nincs. A templom fából épült. Négy évvel ezelőtt újjáépítette az egyházközség, így jó állapotban van. Felszerelések: palástok, miseingek, epitrakelionok, kézek, amiből egy rendbeli selyemből készült. A kehely a tartozékaival önből van; egyébbel gyarlón van ellátva.

Az egyház jövedelme

	Forint	Dénár
– Van 6 kapás jól megművelt és karbantartott szőleje, amelyik évente 10 és fél köből bort terem, a köből 16 iccés, a helyi árak szerint egy köből bor ára 1 forint, összes jövedelem ebből:	10	50
– A szőlő műveléséről és egyéb szükségességekről a község gondoskodik.		

A parókus jövedelme

	Forint	Dénár
– Van egy, a hívek által a közelmúltban épített paplak, melynek karbantartása az egyházközség kötelessége. Közepes konyhakertje van.		
– Kaszálója évente átlagban 5 szekér szénát terem, mely egy forintjával összesen kitesz	5	
– Két nyomásban összesen 16 mérő szántóföldje van, most az egyik nyomásmező van bevetve, azaz, 8 mérő; egy-egy mérő szántóföld hozzávetőlegesen 4–4 mérő gabonát terem, összesen tehát 32-t, melynek jövedelme 48 dénárjával	15	36
– Van itt 34 háztartás, mindegyikük 3–3 mérő gabonát ad, összesen 102 mérőt, ami 48 dénárjával	48	96
– Ugyancsak minden háztartás egy-egy papi napszámmal tartozik lelkipásztorának, ami 12 dénárjával	4	8
– 30 zsellér háztartás van, akik a parókusnak évi 24 dénárt fizetnek, ami összesen:	7	20
Kilencedből, tizedből, tizenhatodból vagy hasonló elképzelhető adónemből nem kap semmit.		
Az egész annuális jövedelem	80	60

A következő stólát kapja

– Keresztelés és a szülőasszony avatása 14 d.	-	28
– Esketés és az új asszony megáldása 1 Ft. 2 d.	1	2

		Forint	Dénár
– Énekes nagytemetés	1 Ft. 2 d.	1	2
– Kisebb temetés	48 d.	-	96
– Házszenelési áldás évente kb.		1	
– Szentmise végzéséért készpénzben		-	60
– Szentmiséért természetben			
A stolaris és a fent említett jövedelmek összesen:		48	92

A patrónusi jog tekintetes Máriásy egri segédpüspök urat illeti meg. A tanítónak középszerű iskolaháza van, jövedelme az adományokból harmadannyi, mint a parókusé.

UNG VÁRMEGYE
Ungvári esperesi kerület

Benetine

A helység adminisztrátor parókusa Bacsinzky Teodor. Fatemploma közepes állapotú. Felszerelése: palást, miseing, epitrakelion, kézelők, kehely és tartozékai önből. Az egyháznak jövedelme nincs.

A parókus jövedelme

A paplakot a parókus építette saját költségén, közepes állapotban van; felújításáról is ő gondoskodik. Kertje kitünő. Kaszálórétje és szántóföldje a saját tulajdonú szerzeményén kívül nincs. Tíz háztartás van itt, melynek mindegyike 2–2 mérő gabonát ad, összesen tehát 20 mérőt, mely 48 dénárjával készpénzben 9 magyar forint és 60 dénár.

Egyéb jövedelme nincs.

A következő stólat kapja

		Forint	Dénár
– Keresztelés és a szülőasszony avatása	21 d.	-	42
– Esketés és az új asszony megáldása	14 d.	-	14
– Énekes nagytemetés	34 d.	-	34
– Kisebb temetés	21 d.	-	42
– Házszenelési áldás évente kb.		-	24
– Szentmise végzéséért készpénzben		-	50
A stolaris és a fent említett annuális jövedelmek összesen:		10	92

Kegyúr: a királyi kamara. A tanítónak a parókus gratiajából van megélhetése.

SZATMÁR VÁRMEGYE
Szatmári esperesi kerület

Nagypeleske

E helyütt a parókus adminisztrátor Kéntusz Ignác tisztelendő úr. Három leányegyháza van: Kispelleske, Sásvár, Lázári. Az anyaegyházban és Sásvár leányegyházban a templom fából van építve, javításra szorulnak. A hozzá tartozó felszerelések az anyaegyházban közepes állapotúak, a leányegyházban pedig nyomorúságos állapotban léteznek.

Egyik templomnak sincs jövedelme.

A parókus jövedelme

		Forint	Dénár
A parókiális telken van a papnak háza, kitünő kertje van.			
– Négy szekér szénát termő kaszálója van, ami szekerenként			
1 Ft. 2 d.-t számítva, összesen kitesz:		4	8
– Egy nyomásmezőben 6 mérő szántóföldje van, ami közepes időjárásnál			
12 mérő gabonát terem, ami 51 dénárjával kitesz		6	12
– Helyben és a filiákban összesen 50 család van, melyek			
mindegyike 1–1 mérő gabonát ad, ami pénzben kitesz		25	50
– A hívek által teljesített papi napszám átlagban évi		3	-

	Forint	Dénár
Az összes papi jövedelem:	38	70
<i>A következő stólat kapja</i>		
– Keresztelés és a szülönő avatása 34 d.	1	36
– Esketés és az új asszony áldása 34 d.	-	68
– Nagytemetés 1 Ft. 68 d.	3	36
– Kisebb temetés 34 d.	1	36
– Házszenelés 2 mérő gabona	-	24
– Fizetett nagymise 9 d.	1	80
– Oltárkenyér számára liszt 4 mérő	2	72
A jövedelem összege:	50	22

A kegyúri jog tekintetes Becsky György urat illeti.

A kántor jövedelme

Az iskolaépületet saját erejéből építette.

	Forint	Dénár
– Egyéb jövedelme nincs azon kívül, hogy minden háztartástól kap fél-fél mérő gabonát, ami összesen 25 mérőt tesz ki, s ez pénzben	12	75
– Stólat kap a nagytemetésekből 24 d., összesen	-	48
– Kistemetés után 12 d., összesen	-	48
Összesen	13	71

UGOCSA VÁRMEGYE

Veresmarti esperesi kerület

Nagyszöllős

A parókus itt Deskó János tisztelendő úr. A templom fából épült, s régisége miatt roskadozik, ellenben épül itt egy új templom, mely félig van kész. A szükséges felszerelések 2 palást, az egyik közönséges anyagból, a másik selyemből, egy epitrakelion, két kézelő, az egyik posztó, a másik selyem. A kehely és a diszkosz ezüstből van. Az isteni szolgálatokhoz szükséges könyvekkel elégségesen el van látva.

– Szántóföldje, rétje vagy más, jövedelmet hozó javadalma nincs. A szükséges oltári kiadásokról az egyházközség gondoskodik.

A parókus jövedelme

A földesuraktól kihalított telken van a paplak, mely közepes állapotú, s jelenleg komolyabb javításra nem szorul. Egyébként a felújítás kötelezettsége az egyházközséget terheli. Kítűnő házikertje van a paplaknál. Szántóföldje, rétje, vagy más javadalma nincsen. Megélhetése van a saját szerzeményű szántóföldjeinek műveléséből és a bizonytalan tizedekből.

	Forint	Dénár
– A negyven telkes gazda háztartás mindegyike ad évente 1–1 mérő terményt vagy kukoricát adva vagy rozsot, ami összesen kitesz	17	-
– Az általuk évente teljesített fél-fél papi napszámok általában 6 dénárjával kiteszik	2	40
– Mintegy negyven zsellércsalád van, akinek mindegyike évi egy papi napszámot ad, ami 12 krajcárjával, összesen kitesz	4	80
Egyéb jövedelme nincs.		
A parókus összes jövedelme:	24	20
<i>Stólat kap</i>		
– Keresztelés és a szülönő avatása 34 d.	3	40
– Esketés és az új asszony áldása 34 d.	1	2
– Nagytemetés 1 Ft. 36 d.	13	60
– Kisebb temetés 34 d.	3	40
– Házszenelésekből különféle terményben adva	1	36
– Fizetett nagymise 9 d.	2	70

	Forint	Dénár
– Oltárkenyér számára évi két mérő liszt	5	45
Stoláris és annuális jövedelem összege	35	13
A kegyúri jog tekintetes báró Perényi Gábor urat illeti.		

IRODALOM

- Basilovits Joannicius*
1804 Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits olim ducis de Munkacs...
II. pars IV. caput XII. Kassa
- Bendász István–Koi István*
1994 A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészskégeinek 1792. évi katalógusa. Nyíregyháza
- Bónis György* (szerk.)
1964 Útmutató az Esztergomi Prímási Levéltárhoz. Archivum Ecclesiasticum. Levéltári leltárak. 24. Budapest
- Botlik József*
1997 Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig. (1646–1997). Budapest
- Dávid Zoltán*
1957 Az 1780. évi népszámlálás összesítő tabellájának adatai. Történeti Statisztikai Közlemények
- Ember Győző*
1947 A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészskégeinek 1747. évi összeírása. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv. 1944–46. Budapest
- Kosáry Domokos*
1996³ Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest
- Kovácsics József* (szerk.)
1957 A történeti statisztika forrásai. Budapest
- Sztripszky Híador*
1943 Egyházi schematizmusaink és a helységnevek. Zorja–Hajnal. III. évf. Ungvár, 1–4. sz. 206–228.
- Udvari István*
1985 Adalékok Szabolcs megye történeti demográfiájához (1782). Szabolcs-Szatmári Szemle. 2. sz. 47–52.
1994 Ruszinok a XVIII. században. Vasvári Pál Társaság Füzetek 9. Nyíregyháza
1994 Adatok a hegyaljai görög katolikusokról. In: Nagy Márta (szerk.): Posztbizánci Közlemények I. Debrecen, 1994. 137–144.

DIE KONSKRPTION DER PFARRÄMTER DER MUNKÁCSER
GRIECHISCH-KATHOLISCHER DIÖZESE IM JAHRE 1741
(Csereháter und Zempléner Dechanatbezirk)

Der erste gedruckte Schematismus des Munkácsér griechisch-katholischen Bistums erschien im Jahre 1814. Über die Verhältnisse der Diözese in der Zeit davor können wir uns anhand handschriftlicher Konskriptionen informieren. Diese Konskriptionen können letztthin in zwei Gruppen geteilt werden:

1. Ein Teil dieser wurde für die als sogenannte Priesterkasse bezeichnete, durch staatliches und kirchliches (katholisches) Beitun organisierte Stiftung (*cassa parochorum*) angefertigt. Die *cassa parochorum* ließ die Pfarrämter konskribieren, aufnehmen, um die zur Verfügung stehende Summe für die Deckung der wichtigsten Bedürfnisse zu verwenden. Die Konskription wurde 1806 abgeschlossen. Die Unterstützung der 1733 gegründeten Stiftung genossen auch die griechisch-katholischen Pfarrämter.

2. Bis zu der vom Kaiser II. Josef angeordneten ersten weltlichen Volkszählung erfolgte die Zusammenschreibung mit Hilfe der Kirche. Die ortsweisen Daten der sogenannten Seelenkonskription (*conscriptio animarum*) stammten von den Pfarrern und wurden vom Dechanten an die Vorsteher des Komitates weitergeleitet, die die Zusammenstellung vornahmen.

Die aus dem Jahre 1741 stammende Konskription wurde für die Priesterkasse (*cassa parochorum*) angefertigt und darin sind die Daten über die griechisch-katholischen Pfarrämter der Komitate Ung, Abaúj, Sáros, Zemplén, Szatmár und teilweise Bereg enthalten. Dies kann als erste ausführliche Konskription der Munkácsér griechisch-katholischen Diözese betrachtet werden. In der nach Komitaten aufgeteilten Quelle sind die Dechanatbezirke zu finden, die so in dieser Hinsicht mit den Dechanaten der Konskriptionen von 1792 und 1806 verglichen werden können. In der Konskription wird unter anderem angegeben: der Name des Pfarrers, der Zustand der Kirche; das Einkommen der Parochie, des Pfarrers, sowie Dorflehrers und Kantors, die Anzahl der Häuser und die stolarischen Einkommen.

Die erste umfassende Konskription der Munkácsér Diözese kann von Kirchenhistorikern, Spezialisten für Parochie- und Schulgeschichte, sowie von den Forschern der Nomenklaturen und Familiengeschichte mit Nutzen gelesen werden. Die Konskription enthält auch demographische Informationen.

István Udvari

AZ ÓOROSZ AGRÁRKULTUSZ SZENTJEI

JELENA VINOGRADOVA

Az óorosz keresztény szentek kultuszának kapcsolatát az óorosz néphittel, s azok ikonografikus ábrázolását sok ismert tudós kutatta. Jelen tanulmány a hazai történelem, művészettörténet, néprajz és táj kutatás eredményeire támaszkodik, s kísérletet tesz arra, hogy a Vologdai Állami Történelmi-Építészeti és Képzőművészeti Múzeum (VOKM) gyűjteménye néhány óorosz művészeti alkotását elemezze.

Mint az köztudott, a hagyományos paraszti kultúra annak a vallási érületnek (ön-tudatnak, érzéknek) az alapján jött létre, amely nemcsak az élet lelki, szellemi magját, hanem egyfajta világerzékelést kifejező szellemi lényegét is magában foglalta. Kialakulása során az egyházi ünnepek nagy része és az év szertartásrendje mezőgazdasági jelle-gűvé vált, a földművelő életforma szokásrendjéhez kötődött.

A 19. században az orosz népi vallásosság egyházi és tudományos körökben két elnevezést kapott, amely a keresztény vallás és a pogány hit szintézisét jelöli, lényegét fejezi ki. Ezek az elnevezések a „kéthitűség” és a „köznapi pravoszláviye”, azaz igazhitű-ség kifejezései voltak. Általánosan elismert tény, hogy a kereszténység az ősi néphit alapjain erősödött meg, s hogy e két elem kölcsönhatása és összefonódása az emberi élet és tevékenység minden területén nyomon követhető volt.

Oroszországban a kereszténység oly módon erősödött meg, hogy sok mindenben teret adott a pogányságnak, miközben felhasználta azokat az elemeket és szent tárgyakat, amelyeket a rítusokban használtak. A kereszténység felvétele a keleti szlávok etnikai történelmének mezsgyéjén, annak folyamatát követve alakult ki, amire az állandó migráció volt jellemző. Fokozatosan terjedt el a Kijevi Fejedelemség területén, majd Európa északi és keleti területein, a 17. század végére pedig az Urálon túli területeken, Szibériá-ban és a Távolszeleken. Ez a folyamat több évszázadon át tartott, ami arra jogosít fel bennünket, hogy a kereszténység felvételének évszámát (988) csupán szimbolikus dá-tumnak tekintsük. Kialakulásának központjai kezdetben a nagyvárosok és a monostorok voltak. S míg az egyházi központokban koncentrált hivatalos ortodoxia igyekezett betartani a kanonikus követelményeket, addig a szóbeli igehirdetésben a világi papok, teológusok, misszionáriusok használtak minden, számukra ismert keresztény forrást, közöttük számos apokrif iratot is. A valódi krisztianizálás így a falusi templomok és parochiák feladata lett, ahol a papok maguk is a falusi közösségek, kommunák, vagy parochiák tagjai voltak. A falusi papság alacsonyabb szintű képzettséggel bírt, s akarva-akaratlanul részt vett a népi vallásosság kialakításában.¹

A kétféle hitvilág összefonódására kiváló példa az a „Hétköznapi szentek” elneve-zésű kalendárium, amely az egyházi naptár hatására és eredményeképp született – jóval a hagyományos földműves kalendárium létrejötte előtt, s az embereknek a gazdálkodásra

¹ Verstam T. A.: Orosz népi kultúra és orosz vallás (Szovjet etnográfia, 1989–1).

vonatkozó tapasztalatait foglalta magában. Az egyházi dátumok megfelelő tájékozási pontot kínáltak a háztartási munkák és feladatok sorrendjének kijelölésében.

A kereszténység pantheonját képező szentek távolról sem mindig voltak érthetőek az orosz embernek, s nem álltak közel hozzá, azaz a valláscsere semmiképpen sem jelentette a világnézet gyors átalakulását.² A keresztény szentek egyszerűen átvették a pogány istenek szerepét, ahogy N. F. Fjodorov írja: „a kereszténység csak oly módon győzhetett, hogy Perunt Iljával (az Illéssel) cserélték ki”. A népi kalendáriumokban valamennyi pogány isten nevét keresztény szentek nevével cserélték ki, akik között mindegyikre meghatározott foglalatosság jutott, olyan, amelyet korábban egy-egy pogány istenségnek tulajdonítottak.

Az orosz északon, ahol a termés, s ennek következtében a lakosság jelentős részének jóléte nagymértékben az időjárástól függ, különös tiszteletben volt részük azoknak a szenteknek, akik a nép képzeletvilágában a mezőgazdasággal álltak kapcsolatban. Erre vonatkozó következtetéseket a szentek emléknapihoz kötődő rituális szertartásokból, az ikonok szentábrázolásából s a tiszteletükre épített templomok számából lehet levonni. Például a vologdai Egyházmegyei Hírek 1909-es számában publikált listán az áll, hogy az agrárszentek között Nyikolaj Csudotvorec (Csodatevő Miklós) a legnépszerűbb. Ebben az időben a 49 vologdai templomból hatot, míg a vologdai járásban 102-ből huszonegyet szenteltek Csodatevő Szt. Miklós tiszteletére. A második helyen Illés próféta áll. Kilenc oltárt szenteltek fel tiszteletére Vologdában és a vologdai járásban található templomokban. Népszerűség tekintetében a következő fontos szent Szt. György volt, aki 4 tiszteletére felszentelt templomot kapott. A 20. század elejére az agrárkultuszhoz valamilyen módon kötődő szenteknek egyedül Vologdában a 49 templomból tíz viseli nevét, azaz körülbelül az összes templom egyötöde. Ugyanakkor a járás 106 templomából harminchatot, tehát körülbelül az összes templom egyharmadát ajánlották az agrárkultusz szentjeinek. A felsorolt példákban csupán a templomok főoltárának felszenteléséről esik szó, a statisztikai adatok nem foglalják magukban a kápolnák oltárasztalait, amelyek közül szintén sokat szenteltek „a földművelő életforma segítőinek”.

A pogány hitvilág emlékei, amelyek egyik-másik keresztény szentnek fontos szerepet tulajdonítanak, északon rendkívül maradandónak bizonyultak. A helyi földművelő néphit (vallás), Krisztus előtti archaikus elemeinek sokaságát őrizték meg.

Az emberek elképzeléseivel összhangban alakult ki az északi városi, s még inkább a falusi típusú templom ikonografiai program, amiben különösen fontos szerep jutott a helyi megrendelőnek. A művek megrendelője leggyakrabban egy helyi parasztember volt. „A kápolnákat és templomokat azért építették, hogy megmeneküljenek a veszélyektől”, például „az állatok pusztulásától”,³ s ez az elképzelés meghatározta az ikon- és freskófestészet témaválasztását. Az óoroszfestészet kedvelt alakjai Csodatevő Myrai Szt. Miklós, Vlaszij (Szt. Balázs), Velesz követői Florosz és Lavrosz lettek; Perun funkcióját Ilja, azaz Illés próféta és Szt. György osztotta meg egymás között, Mokosáét Paraszkeva, Pjatnyica és Anasztázia.

A földművelés védőszentjei között különös tisztelet övezi Illés prófétát. Alakja az ősi pogány Isten, Perun sok jellemvonásával ötvöződött. Perun egy idősebb férfi alakjaként élt a nép képzeletvilágában. Egy óoroszfestészet leírása szerint a fából készült bálvány feje ezüst volt (ez fejezi ki a férfi ősz voltát), bajusza arany. Más indoeurópai tradí-

2 *Ivanov B.*: Keleti-szláv motívumok s azok átalakulásai (Népi ötvösművészet és folklór Oroszországban. Leningrád, 1974. 269.)

3 *Kolcova T. M.*: Az „ég” freskóképei északi orosz fatemplomokban (Arhangelszk, 1992. 82.)

ciók adatai szerint a szakállnak sajátos mitologikus jelentése volt, ami az órosz folklórisztikus jegyekben Illés szakállára utal, aki a kéthitűség korában Perunt váltotta fel.

Illés alakjában is ugyanazokat a vonásokat fedezhetjük fel, ami az orosz ikonfestészetben alakult ki. Ilyennek láthatjuk őt a 16. században keletkezett „Illés próféta a pusztában” című ikon ábrázolásában, a Vologdai Állami Helytörténeti Múzeum gyűjteményében (VOKM, 10997). Egy dús növényzettel borított, színes dombokat ábrázoló fantasztikus táj háttérében, a hegyek szurdokában mélyen elgondolkozva látható a próféta. Minden harmóniával telt. A folyó kanyarulatai viharos hullámokra emlékeztetnek, amelyek éltető erőt hoznak a földnek, a hegyek erdei szellemei közrefogják az emberi méltósággal telt, ősz hajú, szakállas öregembert.

Illés az Ószövetség egyik legnagyobb prófétája, aki igaz életéért és istenszeretete okán méltó arra, hogy még életében tüzes szekéren mennybe kerüljön. „Illés próféta tüzes szekéren történő mennybemenetele” gyakran előforduló téma az orosz ikonfestészetben. A BGIA-HM3 gyűjteményben található, 17. században készült ikon részletesen ábrázolja ezeket az eseményeket (VOKM, 7641). Az ikon alsó képmezőjén Illés próféta a pusztában látható, amikor az Isten által küldött angyal megjelenik előtte, s tanítványával, Jeliszsejjel (Elizeussal) a Jordán folyóhoz megy, s a heves hullámok kettéválnak előttük. A folyón túl már csak Jeliszsejt láthatjuk, aki a próféta köpenyét és a jövendőmondás adományát kapta meg tanítójától, Illést pedig tüzes szekér viszi az égbe. Ez a tüzes fergeteg tölti be a képfelület háttérét. A tüzes fergeteg átalakítja a táj arculatát: a Jordán mögötti hegyek egészen más színűek, mintegy földön kívüli fény hull rájuk, amely magával viszi Illést. Olyan eszközzé lesz, amely kettéválasztja az előzményeket és a próféta csodálatos mennybemenetelét. Ez a téma a szóbeli néphagyományban is csodálatos megfogalmazást nyert, az ember kisgyerek korától ismeri a próféta alakja köré szerveződött történetet.

A későbbi ortodox hagyományban Illés próféta főképp a mennydörgéssel és esővel áll kapcsolatban, s gyakran előfordul a szláv folklórban: ha például dörög az ég – Illés próféta vágat az égen a szekeren, s tüzes nyilakat, azaz villámokat szór a földre. A néphit szerint Illés fegyvertárában rendkívül fontos eszközök találhatók. Ezek a nyilak és a szekér, ami az indoeurópai viharisten, s annak szláv megfelelője Perun jellemzője is. Az Illés prófétának előírt szerep az volt, hogy belátása szerint hozzon mennydörgést és villámlást, s irányítsa a felhőket. Ráruházva a romboló és építő természeti erőket, a nép őszintén hitte, hogy a föld termőerejének megtartása a próféta feladata, s hogy az ő akaratán kívül nem képzelhető el termés.

A közhit ezért Illés prófétát nemcsak „az égiek haragja hírnökének, hanem az emberiség jótévőjének” is tekintette, aki a földnek bőséges termést hoz, s elűzi a gonosz erőket”.⁴ Úgy tartották, hogy a tisztátalannak nemcsak maga Illés, de az Illés-napi eső is veszélyt jelent: az Illés-napi eső lemossa a rágalmakat, átkot, rontást és varázslatot.

Az Illés-napot, augusztus 2-át teljes ünnepi hangulatban töltötték, még a nyájat sem hajtották ki, a legkevesebb munkavégzés is bűnnek számított. Az ünnep után következett az aratás ideje, amit a magyarországi búzakoszorú fonáshoz hasonló szertartások kísérték: az aratás megkezdése előtt a termésből kévét kötöttek „Illés szakállára”, hogy gyarapodjék és etesse a jó lovakat”. Ezt a kévét október 1-jéig, Mária Oltalma ünnepéig őrizték.

⁴ Makszimov Sz. V.: Keresztény erő. Tisztátalan erő. Titokzatos Erő. (Kemerovszk Könyvkiadó, 1991. 123.)

A búzamezők állandó oltalmazói és védelmezői Péter és Pál apostolok voltak. Az irántuk érzett különleges tisztelet abban nyilvánult meg, hogy az ikonfestészetben az emberiség olyan jótévőiként mutatták be alakjukat, akik az imádságot Isten elé viszik. Pál apostolt gondolkodó teológusként látjuk (VOKM, 7992), aki könyvet tart a kezében, Péter pedig (VOKM 7990) az ősi jelképet, a pásztorbotot felváltó mennyországkulcsot.⁵ A Péter és Pál napot július 12-én ünnepli az ortodox egyház, s a hagyományoknak megfelelően „Péter-nap”-nak nevezik. Ez a nap a napfény ünnepe, kirakodóvásárok, mulatságok teszik színessé. Ekkor kezdődik az aratás. Ez a halászok ünnepnapja is. A vidám ünnepeken csak a felnőttek vettek részt, a fiatalok este a mezőre vonultak, hogy a Péter-Pál napfelkeltét várják, ami a néphit szerint éppolyan virágokkal díszes, szikrázó és szivárványokkal tele éjszaka, mint a húsvéti napfelkelte.⁶ Ezt a szokást az a cél alakította, hogy a földekről elűzzék a tündéreket, akik csínytevéseikkel sok kárt okoznak a vetésekben. Ugyanakkor a szent apostoloknak szóló hódolaton kívül ezen a napon nem tartottak tiszteletükre istentiszteletet.

A földművelés pártfogolása Péter és Pál ikonografikus ábrázolásán keresztül nem volt jelentős, de a folklórban, közmondásokban és jóslásokban alakjuk gyakran előfordul.

A néphit szerint a vetéseket az igazhítú hercegek, Borisz és Gleb vértanúk védelmezik, ezért őket gyógyítóként tartják számon. Ribakov szerint⁷ a 12. századból való ötvöstárgyakon Borisz és Gleb alakja általában növényi csírával (liliom), fiatal növénykezdeménnyel összefonódva jelenik meg. Míg Borisz és Gleb köpenyét is mindig szív alakú növényi motívumok és kerek magocskák díszítik, glóriájuk csaknem minden esetben zöld. Ez a megfigyelés Ribakovot azon következtetés levonására készíteti, hogy Borisz, valamint Borisz és Gleb kultuszát összekapcsolja az agrárkultusz mágikus képviselőivel. Hasonló ruhadíszítő ornamentikák jóval későbbi időszakban is keletkeztek. Így például növényi csíra és pontszerű díszítés található a 17. században keletkezett „Vlagyimir, Borisz és Gleb” című ikonon (VOKM, 7295).

Az 1072-től nyilvántartott Borisz és Gleb nap nem esik egybe sem Borisz eleste, sem Gleb halála napjával. Ez valószínűleg azzal áll kapcsolatban, hogy az 1072-es év eseményei hatására, amikor a hosszú évekig tartó éhínség, szárazság és a földek alacsony terméshozama miatt az emberek kezdték elhagyni a keresztény vallást, s visszatérni az ősi pogány istenekhez.⁸ Szt. Borisz és Gleb napja augusztus 6-án van. Ilyen szólásmondás élt az emberek között: „Borisz és Gleb kenyeret hoz”. A szentek napján nem kezdtek aratásba, nem mentek a mezőre. Erről a népi tapasztalat ezt mondta: „Borisz és Gleb napján ne láss hozzá az aratáshoz”.

A parasztember lenről is álmodozott, amit a lentermesztés védőszentje, Szt. Konstantin és Ilona társapostolok ajándékának tekintett. Ezek a szentek legalább olyan tiszteletnek örvendtek, mintha apostolok lettek volna. Ezt a Konstantint s édesanyját, Jelenát ábrázoló ikonok bizonyítják. Emléknapjukat az egyház június 9-én tartja. Az emberek erősen kötődtek Konstantin és Jelena alakjához. Erről „A hosszú len / Jelena varkasa”⁹ szólásmondás tanúskodik. Látható, hogy a Jelena névben és a „len” szóban hangzásbeli

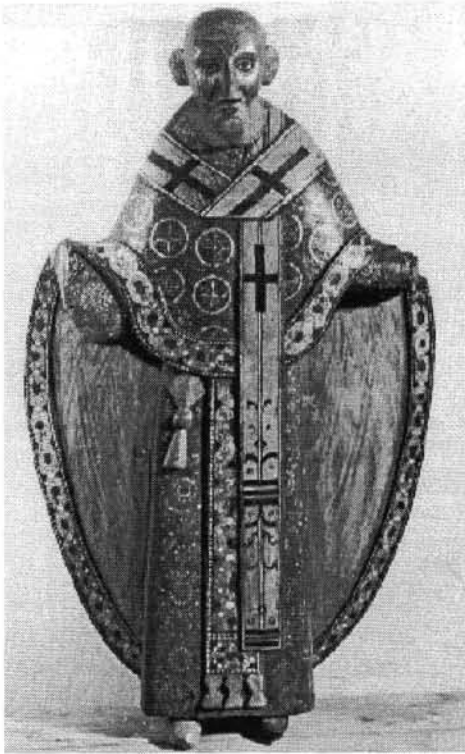
5 A világ népeinek mítoszai. (Tokarjev Sz. A. szerkesztésében) 1. kötet, Moszkva, Szovjet enciklopédia 1991. 209.

6 Makszimov Sz. V.: Útmutató, 120.

7 Horosev A. Sz.: Az orosz kanonizáció politikatörténete (XI–XV. sz.) Moszkva, MGU Kiadó, 1986) 24.

8 Uo.

9 Nekrilova A. F.: Kerek esztendő. Orosz földműves Kalendárium. Moszkva, Pravda, 1991. 235.

1. kép. Nyikolaj Mozsajszkij szobra, 17. század,
Vologda (hársfa)

2. kép. Szűz Mária a trónon című ikon, előtte
Szt. Miklós és Kliment, 16. század

egybecsengés van jelen, aminek bizonyára szerepe volt a szólásmondás kialakulásában. Konstantin és Jelena napján kezdték vetni a kendert mágikus szertartás kíséretében.

Noha a mezőgazdaságban az állattenyésztésnek csak kiegészítő szerep jutott a növénytermesztés mellett, ez a terület több védőszentet tud felmutatni.

Rendkívül népszerű közöttük Nyikolaj Csudotvorec (Csodatevő Szt. Miklós), akinek kultusza északon Szűz Mária és Krisztus népszerűségével vetekszik, esetenként felül is múlja azokat. Jóságos segítőként, az üldözöttek védelmezőjeként a falusi emberek legkedveltebb szentje volt. Úgy gondolták, hogy ő az a szentéletű férfi, aki legközelebb áll Istenhez, s hogy kapcsolatban áll a szárazföldi vizekkel, gyógyít, képes a kigyó fejét megtaposni és elkíséri az ember lelkét utolsó útjára. Nemcsak a paraszti világ, hanem az egész nép védőszentjeként tartották számon. „Nyikolaj, azaz Miklós demokratizmusa, mint személyiségének lényegi vonása nemcsak az orosz változatban figyelhető meg, hanem a róla szóló görög történetekben is. Amikor például a görög verzióban egy hajósnak segít, az orosz variánsban egy paraszt segítségére siet, s „férfias pártfogó”-nak, máskor „paraszt”-nak, közrendű embernek nevezik. A pogány korban a Szt. Miklóséhoz hasonló fogadtatásban Volosznak volt része.

Nem véletlen, hogy Kelemen római pápától a kereszténységet felvevő népek védőszentjei között Szt. Miklós kéri a Szűz Mária oltalmát egy 16. század végén keletkezett ikonon, amelynek címe „A Szűzanya a trónon, előtte Miklós és Kliment” (VOKM, 7996). A 15–16. század fordulóján épült Pokrovszkij Glusickij (Szűz Mária Oltalma)

kolostor deiszisz ikonján a megváltó előtt áll (VOKM, 7899), ami arra utal, hogy orosz földön különös tiszteletnek örvendett. Arra is lehet példát találni, hogy Szt. Miklós alakja Keresztelő Szt. János alakját helyettesíti, mintegy kifejezve azt az eszmét, hogy a nép támogatója, s közvetítő Isten és ember között. A 15–16. századra Szt. Miklós Moszkva földjének védőszentje lett.

Voloszhhoz hasonlóan a szárazföld vizeivel és a gyógyvizekkel is kapcsolatban állt. Az ég vizei, a csapadékok Peruntól jöttek, ezért néhány legendában Szt. Miklós alakja a varázslóéval fonódik össze, aki meggyógyítja az embert. Ez, különösen az „égető tűzzel”, azaz lázzal terjedő járványok idején sajátos szertartásokban nyilvánult meg.¹⁰ V. A. Uszpenskij szerint Szt. Miklós és Volosz kapcsolata aligha tekinthető alapvető fontosságú tényezőnek abban, hogy Miklós számtalan szobra (VOKM, 1809) valószínűleg Voloszt ábrázoló bálványból ered.¹¹

Rendkívül sok ikon ábrázolja a szent főpapot. Nem véletlenül hangzik így a közmondás „Nincs ikon Miklós nélkül”, azaz „Nem igazi ikon az, amelyik nem Miklóst ábrázolja”. Különösen gyakran találkozhatunk „Nyikolaj Zarajszkij” teljes alakos ikonografikus ábrázolásával, aki jobb kezével áldást oszt, vagy az Evangéliumot tartja, vagy a szintén egész alakos „Nyikolaj Mozsajszkij” ikonnal. A szent jobb kezében kardot tart, a balban pedig a város, vagy a székesegyház miniatűr makettjét, amelyet annak emlékére állítottak a 13. században, hogy a város csodával határos módon szabadult meg az ellenségtől.

Némely közsímben és köztiszteletben álló ikonról Oroszországban történetek, egyedülálló irodalmi alkotások is születtek. Az egyik ilyen közkezdvelt történet volt a Nyikolaj Zarajszkijről szóló, a görög Herszonból származó ókori történet, amelyben egy, a tatárok által megölt rjazanyi herceg özvegye fertőző betegséget kap, s megöli magát. Számos olyan ikonnal is találkozhatunk, amely Miklós élettörténetét ábrázolja. Ilyenek a 14–15. századból való „Szentéletű Nyikolaj Zarajszkij”, amely Novgorodban született (VOKM, 7949), a „Szentéletű Nyikolaj Zarajszkij” a 15. századból (VOKM, 11336), s az ugyancsak „Szentéletű Nyikolaj Zarajszkij” című ikon a 16. századból (VOKM, 10506).

Figyelmet érdemel azonban az, hogy kevés a szent élettörténetét bemutató ábrázolások száma. Ezek jelentős részében azonban olyan csodatettekkel találkozunk, amelyekben a szent nemcsak azoknak segít, akik ezt kérik tőle, hanem azoknak is segítségére siet, akik szerencsétlenségéről véletlenül szerzett tudomást. Csodatetteit titokban hajtotta végre, hírnévre nem törekedett. Az orosz ikonfestészetben Szt. Miklós portréjának rendkívül karakterisztikus megfogalmazásával találkozhatunk: magas homlok, finom, kerek arc, „szuggesztív”; elgondolkodó tekintet, amely hol gyengéd, hol szigorúan átható.¹²

Az ortodox egyház minden csütörtökön sajátos tiszteletét fejezi ki e szent iránt. Nyikolaj Mirlíkijszkij emlékére két ünnepet jelöltek ki: február 19-ét a bemutatása tiszteletére („téli Nyikolaj”), s május 22-ét, annak emlékére, hogy működésének helyszínét „Var-grad”-ba tette át („tavaszi Nyikolaj”). Közmondások, szólásmondások, babonás mondókák fűződnek ehhez a naphoz, amelyekben népi bölcsességek halmozódtak fel:

- A téli Nyikolaj az udvarra tereli a lovat, a tavaszi megeteti.
- Szt. Miklós napja előtt ne vess hajdinát (pohánkát), ne gyújts gyertyát.

10 *Uszpenskij V. A.* Filológiai kutatások a szláv ókor területén (Pogány reliktumok Nyikolaj Mirlíkijszkij Keleti szláv kultuszában) Moszkvai Egyetemi Kiadó, 1992. 80.

11 *Varszkaja N. A.*: Az óoroszfestészet témái és alakjai. Moszkva, Proszvcescsenyije, 1992. 112.

12 A világ népeinek mítoszai, 2. kötet. Moszkva, Szovjet enciklopédia, 1991. 219.

– A tavaszi Szt. Nyikolaj-nap a lovaszok napja (ezen a napon hajtották ki a lovakat).

A Miklós-napi esőt Isten kedves ajándékának tekintették, a jaroslavi kormányzóságban így kérték:

Miklós atya!

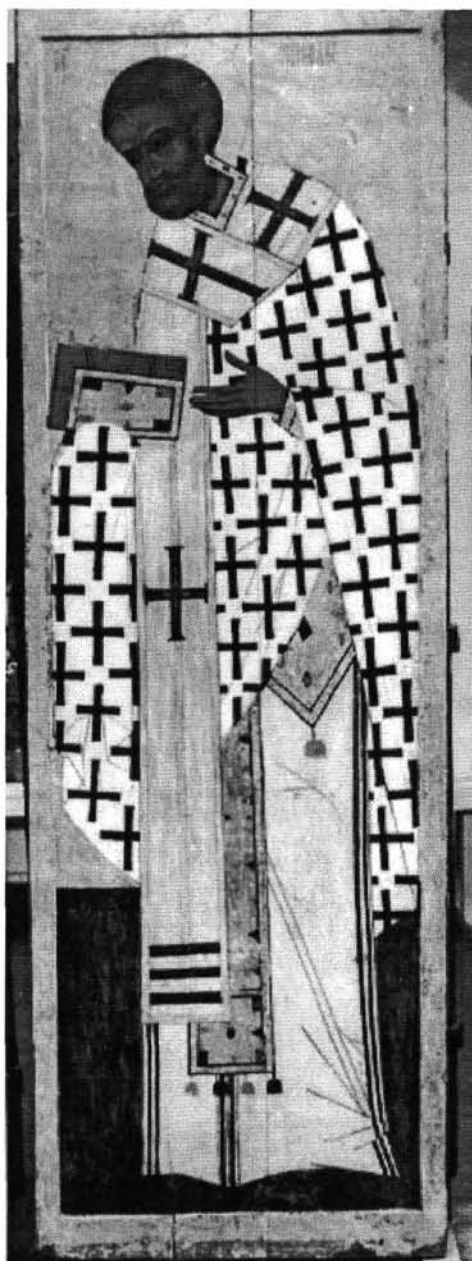
Adj esőt!

A búzánkra,

Nagyanyó kenderjére,

Dézsából öntözd földjeinket!

Szt. Miklós napjához hasonlóan évenként kétszer ünnepelték Jegorij (Georgij, Jurij) napját is. A szent neve görögből oroszra fordítva is „a föld művelőjét” jelenti. Oroszországban Szt. György a népművészet kedvelt alakja, Jaril Szvjatovit, a lovas napisten, Horosz örököse, s átvette azoknak a pogány isteneknek a tulajdonságait és jellemvonásait, akik az emberiség jótevői voltak. Ennek az elképzelésnek felel meg a Jurjev-nap, május 6-án ünnepeltek, amikor felébred a természet és végérvényesen beköszönt a tavasz. Ily módon Szt. György a paraszti világ fogalmai szerint a tavasz istene lett, a földművelés, de különösen az állattenyésztés védőszentje. Ez az átalakulás népi gyökerekből ered,¹³ és a népélet talaján ment végbe. A feudális társadalom kezdetétől a hadvezérek és hadi győzelmek védőszentjeként tisztelték. Legnépszerűbb az az elbeszélés lett, amelyik Bizáncban és Oroszországban önálló műként vált ismertté a Sárkányölő Szt. Györgyről. A sárkánnyal történt csoda egy 8. századból való, szóbeli hagyományozás útján fennmaradt legendából ered, noha Oroszországban csak a 12. században vált ismertté. Györgynek a sárkánnyal folytatott küzdelme a folklórhoz is szorosan kötődik, a hős és a sárkány közismert története népmesékben, legendákban, vallásos népi énekekben, szentek élettörténeteiben is megjelenik. Az eseménymozzanatok szorosan összekapcsol-

3. kép. Szt. Miklós ikonja a 15–16. század fordulójáról

¹³ Propp V. J.: György és a sárkány harca a folklórbán. (Az orosz észak filozófiája és néprajza) Leningrád, Tudomány, 1972. 190.

ják György és Perun alakját, aki ugyanúgy legyőzi az égi sárkányt, s e győzelem eredményezi a víz kiszabadulását. A lovagnak a szörnnyel folytatott harca kozmogóniai szempontból olyan alakok analóg példájának tekinthető, amelyekben a jó és rossz harcának eszmeisége fejeződik ki. „György csodálatos győzelmét a sárkány fölött” egy olyan, 15. századi ikonon is láthatjuk (VOKM, 7872), amelyiken a hős egy hittel átitott óriási erőt képvisel. Sem a csata, sem az ellenséggel folytatott csata kezdete nem érzékelhető. Mindezt a fiatal herceg arckifejezése és a gyepplővel lazán megtartott, nyugodt ló alakja fejezi ki. Ez a képi megfogalmazás azt a tartalmat közvetíti, hogy a győzelmet nem a fegyverek ereje, hanem a legyőzhetetlen hit és az isteni segítség vitte végbe. A Szt. György életét ábrázoló ikonokon gyakori volt a téma hasonló megfogalmazása. A bizánci és moszkvai ikonfestészetben a szent teljes alakos ábrázolása volt elterjedtebb, míg a Novgorod környéki iskola a sárkányölőt ábrázolta szívesebben. A 16. századból való ikonnak is (VOKM, 7919) ez a központi alakja. A néző előtt játszódik le György küzdelme, Jeliszava cárnő farkánál fogva vonszolja a sárkányt, a különleges, mondhatni furcsa palota ablakaiból az emberek érdeklődéssel figyelik az összecsapást, a kép bal felső sarkában az égbolt egy kis darabkája látható, ahol az isteni jobb megáldja a hőst győzelméért, amit a lovak nem egy nőért, hanem a gonosz legyőzéséért hajtott végre. A sárkányt két kis piros szárnyacskával ábrázolja az ikonfestő, aminek csupán szimbolikus jelentése van: ezekkel a szárnyakkal már nem tud repülni, ezek csupán az égi sárkány maradványai, ami a régebbi, pogány elképzelésnek felel meg, s a folklórban tükröződik vissza. A sárkány itt pokolbeli lény, György égi alakjának földi mása.

A kígyóval folytatott harc motívuma ősidőig nyúlik vissza. V. J. Propp úgy véli, hogy az a tény, hogy a megszabadító Szent György alakja ilyen nagymértékben hatotta át a helyi ikonfestészetet, az egyházi méltóságokat is arra ösztönözte, hogy az ikonokon a csodát ábrázoló központi jelenetet a szent életéből vett részletekkel foglalja keretbe, ezzel mintegy kiemelve a sorsával megbékélt mártírt, s gyengítve György ábrázolásában a hősiesség mozzanatát.¹⁴ A kínzási módok között a keréketörés volt a legelterjedtebb. Ez azzal függ össze, hogy a kerék ősi napszimbólum, ugyanakkor a kör Dionisziosz Areopagita korától véglegesen az örök Isten jelképe lett. Ehhez kapcsolódik, hogy a kerékek történeti kinyúlása is a vértanúk Istennel való egyesülését szimbolizálja.¹⁵ V. Ivanov megjegyzi, hogy egyes megjelenítéseken György pajzsán a napjegyek is megfigyelhetők, s különösen gyakran fordulnak elő a találos kérdésekben: „Feljőve Jegor a dombra, majd egyre magasabbra, az erdők és hegyek fölé emelkedik. Azután lecsúszik a domb tetejéről, s elbújik a szemed elől. Mi ez? (az ég és a nap). A kör és a napjegyek alapján kötődik György alakja az aranypajzsot viselő keleti-szláv Jarila Jarovithoz, a háború és tavasz istenéhez, akinek a falon függő képét békeidőben nem volt szabad elmozdítani a helyéről, háború idején pedig a hadsereg előtt vitték. György és a pogány istenek kapcsolatát a május 6-án (azaz a Gergely-naptár szerint április 23-án) tartott tavaszi ünnep, a pásztorok napja fejezi ki. Erre a napra időzítették a nyáj kihajtását a legelőre, amit jelekkel és mondókákkal kísérték, hogy a nyári kinttartásuk idejére megvédjék őket a veszélyektől. Ezen a napon nem volt szokás dolgozni, mert ha dolgoznak, a néphit szerint a farkasok megtépázzák a szarvasmarhát, hiszen György az erdőben élő vadállatok ura is volt. A népi hitvilág pedig a farkast György engedelmes alattvalójának tekintette.”¹⁶

Györgyhez hasonlóan nagy tisztelet övezte a lovak védőszentjeit, Flort és Lavrot.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Ivanov V.: Útmutató, 278.

¹⁶ Makszimov Sz. V. Útmutató, 99.

4. kép. Vlaszij, Flor és Lavr ikonja a 17. század második feléből, Vologda (fenyőfa)

Az északon élő parasztság életében a lovak fontos szerepet játszottak. Ábrázolásuk gyakran megtalálható az ornamentikai díszítésekben, az irántuk való különleges érdeklődést népdalok, mesék, szertartások motívumai őrzik. Ezért van nagy tisztelete a parasztember szemében a védőszentjének is. Az egyház augusztus 31-én tartja az ünnepet. Mivel az orosz legendák a szentek életének eseményeit orosz talajba ültetik át, Flor és Lavrot is parasztembereknek ábrázolják, akiket kútásás közben betemetett a föld. A félig kész kút az emberek betömték, a romok alól csak egy kis vékony erecskén szívárgott ki a víz. Aztán egy paraszt észrevette, hogy egy beteges lovacska, aki a tócsához járt inni, gyógyulni kezdett. Ekkor az emberek kiásták a csodatevő forrást, s megtaláltak benne Flor és Lavrot – épen és egészségesen. A néphit szerint ezért lett Flor és Lavr a lótenyésztés védőszentje. Nemcsak a ménes pusztulásakor fordultak hozzá, hanem a családi élet védőszentjeként is tisztelték. Egy 16. századi ikon, a „Flor és Lavr csodatette” (VOKM, 7821) kerek, pontos szerkesztésű. A kompozíciót Mihály arkangyal alakja koszorúzza, előtte Flor és Lavr. A kompozíció alsó felében a hétköznapi élet jelenetei láthatók: ménes a vízesésnél és lovászok. Ezeknek a szenteknek az ünnepnapját a „lovak napjának” tekintették, magukat a szenteket pedig „a lovak istenének”. Ezen a napon a lovak farkát megfésülték, sörényükbe szalagot fontak, templomba vezették, s szentelt vízzel megszentelték őket. A „lovas szertartáshoz” egyes helyeken speciális tornyot építettek, ahol a lovak ünnepén a vértanúkra emlékeztek. Sz. Makszimov ennek kapcsán megjegyzi,

5. kép. Vaszilij Velikij ikonja a 15–16. század fordulójáról (Rosztov–Szuzdalszk-i iskola, fenyőfa)

hogy némelyik torony a falvaktól távol eső helyen, gyakran erdei tisztásokon állt, s az év során teljesen elhanyagolt, nem látogatják.¹⁷

Ugyancsak Sz. Makszimov állapítja meg, hogy a György-nap, s a Flor–Lavr-nap hagyományai szinte homályba borítják nemcsak az év kisebb ünnepeit, de az olyannyira tisztelt ősi szentet is, mint Vlaszij (Balázs).¹⁸ A Vlaszijkultusz Oroszország északi vidékein a Voloszkultusz jegyeit őrzi, mivel az ő hagyományát vitte át a kereszténység korába. A szerepváltásban a nevek hangzásában megfigyelhető hasonlóságnak is része lehetett.

Szt. Balázs vértanú Szevaszta város püspöke volt Diocletianus (284–306) római császár és Licinius (307–324) uralkodása idején, akik üldözték a keresztényeket, ezért Balázs az Agreos hegyén, egy barlangban rejtőzködött el. A vadállatok áldást kérni jártak hozzá, s türelmesen várták, amíg befejezi az imát. A beteg állatokat a szent kézzel gyógyította meg. Rejtekhelye azonban nyitva volt, ezért könnyen elhurcolhatták, hogy hite nyílt vállalásáért a tengerbe dobják. Ekkor csoda történt: Balázs keresztet vetett a vízre, s száraz lábbal ment át rajta. 316-ban végezték ki. Alakját egy 17. századból való novgorodi ikon, a „Flor, Vlaszij és Lavr” őrzi (VOKM, 13474). Alakjából, mint azt Sz. Makszimov megjegyzi, nem hiányoznak az „elsősülött és az uralkodói képesség” jegyei. Ő a legidősebb és a legbölcsebb az ábrázolt alakok között, Flor és Lavr áhítattal telt várakozásban hallgatja a boldog szent beszédét, mozdulatuk a vele szemben érzett hódolatot fejezi ki. Ugyancsak a hódolat jele, hogy a kép központi alakjának a ruhái világosak, ami szinte előretolja őt az első képsíkba. A nézőnek úgy tűnik, hogy a szent kész kilépni a kép felületéből, hogy a valóságos életben is jöttet hajtson végre. A vologdai mester alkotásában egy, az emberhez közelálló, közérthető, jelentős alakot mutatott be. A keresztény egyház február 24-én

ünneplé emléknapját. Az órosz néphit ezt a napot Voloszhoz kapcsolta, akitől Balázs a nyáj oltalmazójának szerepét vette át. Ikonját körbehordták a tehénistállókon, a karámban rituális szertartásokat tartottak vele a beteg állatok gyógyítására. Vlaszij, azaz Balázs napján mindenütt ájtatosságot tartottak, amelyre elhajtották a csordát, megállították a

¹⁷ Makszimov Sz. V. Útmutató 106.

¹⁸ Makszimov Sz. V. Útmutató 41.

templom kerítésénél, hogy meghintsék szentelt vízzel. Ugyanezen a napon a nők a falu szántóföldjéért végeztek szertartást, hogy távol tartsák a marhavészt.

Oroszországban külön védőszentje volt a sertésstenyésztésnek. Az emberek Vaszilij Velikijre (Nagy Szt. Bazil) ruházták ezt a feladatot. Emléknapját január 14-én tartják. Valószínűleg ez azért van így, mert erre a napra esett a sertés hagyományos és bőséges fogyasztása, s a néphit a püspök nevét az állattenyésztéshez kötötte. Ugyanígy a kertek védőszentjének is tekintették: ezen a napon megrázták a fákat, s mondókákat mondtak.

A háziállatok védelmét Mogyesztre és Makarijra bízta, a birka védelmezése azonban kizárólag Szt. Ányiszim feladata volt.

Az emberek figyelmét nem kerülték el a szárnyasállatok sem. A tyúkok keresztény védnöke Kozma és Damiján lett. Mindkét szentet mind a szarvasmarha, mind pedig az emberek gyógyítójának, az esküvők, a családi tűzhely és az északon rendkívül népszerű kovácsmesterség oltalmazójának is tekintették. A tyúkok védnökeként tartották számon Szergej Radonyezsszkijt, mert ünnepe október 8-án volt, amikor a tyúkokat eladásra levágták.

A felsorolt szenteken kívül minden háziállatot, amelyet táplálkozásra használtak, javította a hallást vagy megette a kártékony rovarokat, a szevasztaik negyven vértanú szolgált, de a libáknak Nyikita vértanú volt az egyetlen védőszentje.

A paraszti gazdálkodásban fontos szerep jutott a méhészetnek, amit a Szoloveckijből származó csodatevő szentek, Zoszima és Szavvatij védelmeztek. Az egyik legenda szerint előtűnt Oroszországban egyáltalán nem volt ismert a méh, ők hozták be az országba ezt a „dolgozó istennőt” Egyiptom földjéről. Arról, hogy a méhészek jól ismerték ezt a legendát, nemcsak az tanúskodik, hogy Zoszima és Szavvatij ikonját felállították a méhesre, s azt „zoszimoj”-nak nevezték, hanem az is, hogy saját imájuk volt védőszentjükhez. Április 30-ra, a szentéletű Zoszima napjára időzítették a méhek kivitelét a teletől, s október 10-én, Szavvatij napján szedték be.

Számos ikon készült a szoloveckiji csodatevő szentek tiszteletére. Gyakran a szoloveckiji kolostorral együtt ábrázolták őket, amely mintegy kettéosztotta a képmezőt (VOKM, 8541) a szentek életét bemutató ikonon, vagy bármilyen más, a hétköznapi életből vett jelenet ábrázolásakor (VOKM, 7869). Az Iván Markovij Tyerentyij által 1709-ben készített „Szentéletű Zoszima és Szavvatij a szoloveckiji kolostor látképeivel” című ikonon a szenteket látjuk, akikre Szavaszo az égből áldást ad. Ezen az ikonon jól látható a kolostor minden részlete, belőle nemcsak annak építészeti jellemzőire, hanem a lakosság életmódjára is következtethetünk: az emberek imádkoznak, zarándoklatban vesznek részt, halásznak, az erdő gyümölcseit gyűjtik, de semmi nem utal a méhészkedésre. Zoszima és Szavvatij alakja valószínűleg Alekszej Mihajlovics uralkodása idején jelent meg az ikonokon, s ennek objektív okai voltak: a 17. században északon és Oroszország középső részén a méhkas használatát fokozatosan felváltotta a kaptár használata. Ez az átmenet a méhkas bizonyos részeiben a munkamódszerek megváltoztatásával is együtt járt, ami a méhek tömeges pusztulásához vezetett. Emellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a 17. század Nyikon patriarcha reformjainak a kora is, amikor a keleti és nyugati ortodox egyház több évszázados véleménykülönbségét vették számba és egyenlítették ki. Azok figyelmét, akik az egyház megújításán dolgoztak nem kerülhette el, hogy a méhészet védőszentjei a nyugati szlávok életében Zoszima és Szavvatij voltak. Valószínűleg ezért történhetett, hogy a régi istenektől való eltávolodás és azok keresztény szentekkel történő helyettesítése folyamatában Oroszországban a méhészet védőszentjei helyi szentek lettek, kiszorítva ezzel a nyugati szlávok korábbi szentjeit, Zoszimat és Pahonyijt úgy, hogy az előző név, a Zoszima, s a védőszentek

száma megmaradt. (Utalni kell itt a lótenyésztés oroszországi védőszentjei, Flor és Lavr analógiájára.)

Az óorosz művészet, a köznapi élet rituális szokásai és a népi kalendáriumok azt bizonyítják, hogy az emberek munkáját és köznapi élete új tartalommal történő feltöltődését hogyan befolyásolták a keresztény szentek és ünnepek, s a mindennapi életben milyen szorosan áthatották azt a pogány hagyományok. A keresztény szentek különböző okoknál fogva vették át a földművelés és állattenyésztés védőszentjeinek funkcióját: leggyakrabban azért, mert a pogány isten és a keresztény szent ünnepe ugyanarra a napra esett, ritkább esetekben a nevek egybehangzása vagy a hivatalos keresztény forrásokban található életrajzi elemek befolyásolták az agrárszentek évi ünneprendjét és feladatait. Sok szent alakjára erősen hatottak a folklórban fellelhető mitologikus elemek, amelyek mintegy összekötötték a kereszténység felvétele előtti időszak perszonalizált, jótékony természeti erőit és a modern szertartásokat, amennyiben az archaikus elemek a helyi néphitben ugyanahhoz a naphoz kötődtek.

Az ikonok és díszítőművészeti alkotások, amelyek a népi fantázia különös, olykor szeszélyes világát ábrázolják, nemcsak a szentek jellemvonásait és arculatát juttatják el hozzánk, hanem népszerűségük is tanúskodnak.

Az alakok ábrázolása gyakran ideológiai beállítottságot is kifejez, az ikonográfiai típusok változásait történelmi okokkal lehet magyarázni. Noha a szentek – gyakran nem elvont egyháztörténeti személyek, hanem valóságos helyi lakosok voltak jelen. Ez a tény távolról sem nyomta rá bélyegét az ikonfestészetre. Kétségtelenül jobban megfigyelhetők a reális és irreális elemei a folklórban és a hagyományos szertartásrendben, ahol a pogány és keresztény elemek világosan és elkülönülten fellelhetők.

DIE HEILIGEN DES ALTRUSSISCHEN AGRARKULTES

Im Agrarkultus der Völker, die das Erbe des byzantinischen Christentums in sich tragen, nehmen die Heiligen, die die wichtigsten Traditionsmerkmale aus der Heidenzeit direkt vererben, einen außerordentlich wichtigen Platz ein. Der kulturelle Zeichenwechsel, bei welchem einige orthodoxe Heilige als Ergebnis eine hervorgehobene Rolle in der Gewohnheitsordnung der landwirtschaftlichen Handlungen eines Kalenderjahres erhielten, erfolgte in Rußland im Verlauf von fast drei Jahrhunderten fast ohne jeden Konflikt. Die Studie behandelt die sakralen Beziehungen des nordrussischen Agrarkultes, indem die mit dem Volk verknüpfbaren wichtigsten Ereignisse des Kultes und der kultischen Handlungen dargestellt werden. Im russischen Agrarkultus genossen der Heilige Nikolaus, der Heilige Georg, der Heilige Blasius, Flor und Lavr (Florus und Lavrus) besondere Hochachtung. Die mit all diesen verbundenen Rituale und Folklorelemente der Rituale bewahren solche archaischen Züge, die auf die Zeit vor der Annahme des Christentums hinweisen.

Die apotropäische Rolle der Agrarheiligen kann bei der volkstümlichen Religiosität des nordrussischen Bauerntums in sämtlichen, mit der Landwirtschaft verbundenen Kulthandlungen entdeckt werden.

Jelena Vinogradova

II. RÁKÓCZI FERENC UDVARI TANÁCSA

HECKENAST GUSZTÁV

Rákóczi Ferenc herceg (az egykorú, praktikusán kétértelmű szóval: fejedelem) a kuruc hadsereg megszervezésével a klimieci táborban, közvetlenül a határ átlépése előtt kezdett foglalkozni. A függetlenségi harcot irányító államszervezet kialakítására már csak itthon, a szükségletek nyomására és a körülmények szabta lehetőségek között, fokozatosan kerülhetett sor. Ez az államszervező munka 1703 július végén, a Debrecen melletti sámsoni táborban kezdődött meg, 1703 októberében a tokaji, majd 1704 februárjában a miskolci táborban folytatódott, és lényegében 1705 szeptemberében, a szécsényi országgyűlésen fejeződött be. Ez az országgyűlés kodifikálta a függetlenségi harc államformáját, a rendi konföderációt, választotta Rákóczit annak vezérlő fejedelmévé, s állított melléje Szenátust a belpolitika, Gazdasági Tanácsot a kamarai ügyek intézésére. Nem avatkozott a szécsényi országgyűlés a külügyek és a hadsereg irányításába, ezek a kor felfogása szerint vitathatatlanul uralkodói előjogok, sem a hadsereg ellátását biztosító Országos Főhadbiztosság és az állami kommunikációt ellátó posta működésébe.

Óhatatlanul felmerül a kérdés, mi látta el, kik látták el a Szenátus és a Gazdasági Tanács feladatkörét a szécsényi országgyűlés előtti két évben? Rákóczinak Sámson óta volt kancelláriája és udvara, olyan, amilyen. Az udvari kapitány (Buday István, Tokaj óta Vay Ádám) feladata az udvar mindennapjainak irányítása volt, a kancellária (Sámson óta Pápai János, Tokaj után Pápai és Ráday Pál) nem győzhette az ország problémáit. Egyszerűen nem lehetek felkészülve erre az új feladatra, nemcsak szakismereteik hiányoztak, országosan elismert tekintélyük sem volt.

Itt lép be gondolatmenetünkbe, és talán nem nagyképűség azt állítani, Rákóczi gondolatmenetébe is, egy Udvari Tanács szükségessége. Ha nem is országosan, de legalább megyei körökben ismert tanácsosoké, akik illetékesek lehetnek országos ügyekben és akik hitelesen képviselhetik a fejedelem elképzeléseit. Létrejött tehát az Udvari Tanács, minden jel szerint 1704 februárjában a miskolci táborban, és Rákóczi mellett állt, képviselte elgondolásait, megvalósította szándékait, egészen a szécsényi országgyűlésen bekövetkezett bukásáig.

Ha ezek után a szakirodalomhoz fordulunk, meglepetéssel állapíthatjuk meg, hogy 1950 előtt nem vett tudomást az Udvari Tanácsról. Nincs nyoma Thaly Kálmán számtalan írásában és nem tud róla Márki Sándor életrajzi monográfiája sem. Tudtommal én említettem először, meglehetősen negatív tartalommal: „Nem ismerjük... az 1704 nyarán feltűnő fejedelmi tanács hatáskörét és személyi összetételét.”¹ Fennmaradt levéltári anyagáról Maksay Ferenc számolt be: „1704 nyaratól írásos nyoma is van az akkorra már állandósult tanács (Excelsum Consilium) működésének... elsősorban a hadsereg el-

1 Heckenast G.1953. 65.

látásának és az ehhez szükséges jövedelemforrások szemmel tartásának, működésük irányításának kérdései foglalkoztatják, valamint a hadseregszervezés kérdései... a Tanács minden kiadványát Rákóczi neve alatt bocsátotta ki... a fejedelemhez befutott kérvényeket viszont a Tanács bírálta el előzetesen”, de miután a végső döntést a fejedelem hozta, ezek a kancelláriai iratok közt vannak.² Végül R. Várkonyi Ágnes fogalmazta meg, szűkszavúságában máig érvényesen, az 1704 februári miskolci táborban történekről írván: „Az *udvari tanács* – vagy ahogy Rákóczi nevezi, a fejedelem mellett működő ’kis minisztérium’ – most van megalakulóban. Tagjai a megyék tehetségesebb és műveltebb nemességéből kerülnek ki. Feladatköre sokrétű, szerteágazó, még nincs élesen körülhatárolva. Az udvari tanácsosok nem csupán tanácsadói minőségben működnek a fejedelem mellett, hanem Rákóczi megbízólevelével, fegyveres kísérettel kiszállnak a különböző vidékekre, városokba, megyékbe vagy csapatokhoz, hogy kivizsgálják a felmerülő politikai vagy gazdasági kérdéseket s döntsenek azokban.”³

Rövid tanulmányomban nem vállalkozom az Udvari Tanács működésének megírására. Három kérdéssel kívánok foglalkozni:

1. hol van és milyen az Udvari Tanács forráshagyatéka,
2. kik voltak az Udvari Tanács tanácsosai,
3. milyen történeti illetve történeti-szociológiai tanulságokat lehet levonni az Udvari Tanács összetételéből?

I.

Az Udvari Tanács (egykorú elnevezése leggyakrabban: *Excelsum Consilium*, de elvéve *Consilium Aulicum* is) ülésjegyzőkönyvei az 1704. július 30 és 1705. augusztus 25 közötti 13 hónapból lényegében hiánytalanul ránk maradtak. Őrzési helyük a Magyar Országos Levéltár Rákóczi-szabadságharc levéltára c. gyűjteménye. Az 1704. július 30. és 1705. január 2. közötti jegyzőkönyvek G. 17. II. 1a. jelzet alatt találhatóak, az 1704. december 18. és 1705. augusztus 25. közöttiek G. 19. II. 3h. jelzet alatt, a III. számú *Protocollum Rákóczianum* című konvolutumba kötve. A két jegyzőkönyv-sorozat eltérő jellegű. Az első inkább emlékeztetőszerű: rögzíti a tárgyalási témákat, de általában nem közli a tárgyalás alapjául szolgáló beadvány szövegét, valamint a döntést tartalmazó válaszát sem; hogy intézkedés történt, csak a margóra írt „*expeditae*” megjegyzésből tudjuk. A második sorozatban legtöbbször megvan a tárgyalási beadvány szövege, szinte minden esetben a rá adott válasza is. A jegyzőkönyvekből nyilvánvaló, hogy az Udvari Tanács minden olyan kérdéssel foglalkozott, amellyel akár egyes megyék, akár egyes személyek a fejedelemhez fordultak, lényeges és jelentéktelen kérdésekkel egyaránt. Ugyancsak az Udvari Tanács készítette elő a kérvényekre adott válaszokat is.⁴ Megállapíthatjuk, hogy az Udvari Tanács volt – működésének bő másfél éve alatt – Rákóczi államának legfelső döntés-előkészítő közigazgatási szerve. A döntés a fejedelem joga volt, de a dolog természetéből következik, hogy általában az történt, amit a Tanács javasolt.

2 *Maksay F.* 1954. 99–100.

3 *Köpeczi B. – R. Várkonyi Á.* 1955. 134.

4 *Maksay F.* 1954. 100.

II.

Ugyanakkor nem tudjuk hitelt érdemlően megmondani, kik voltak, vagy pontosabban: mikor kik voltak az Udvari Tanács tagjai. Hiteles névsoruk nem maradt, talán nem is volt. Rendelkezésünkre áll ugyan több mint 50 ülésjegyzőkönyv, de arról, hogy az egyes üléseken kik vettek részt, még utalás sincsen. Egy alkalommal, 1704. november 1-jén feljegyezték, hogy az ülés „coram serenissimo principe”, a fejedelem jelenlétében volt, de ebből csak annyi következik, hogy ez kivételes eset lehetett. A normális ügymenet szerint utólag referáltak – mint látni fogjuk – Rákóczinak.

A szakirodalomban egy kísérlet történt az Udvari Tanács tagjainak felsorolására. R. Várkonyi Ágnes Rákóczi életrajzának második, átdolgozott és bővített kiadása szerint Jánoky Zsigmond, Gerhard György, Ráday Pál, Plattthy Sándor, Török András, Radvánszky János, Bulyovszky Dániel, Prileszky Pál, Labsánszky János, Radics András és Vay Ádám voltak a tanácsstagok, esetleg még Pápai János is, de lehet, hogy ő és Ráday nem mint tanácsosok, hanem mint a Kancellária titkárai működtek a tanácsban.⁵ Én megkockáztattam azt az állítást, hogy 1705-ben Kajali Pál is tanácsstag volt.⁶ Feladatom most ezeknek a feltételezéseknek a felülvizsgálata.

Vizsgálódásom kiindulópontja a Protocollum Expeditionum Rákóczianorum 1703–1706 címmel ellátott konvolutumban fennmaradt két esküformula. Az első: „Juramentum Consiliariorum Aulicorum, a M. T. Rakoczi Ferencz eö Nagysága s ugy Kegyelmes Urunk eö Nagysága szolgálattya. Én N. N. Esküszöm az élő Istenre ki Atya Fiu Szent Lélek Tellyes Szent Háromság egy bizony örök Isten, hogy én a Nemes Ország közönséges ugy akar mely magános személyek előttem forgó dolgaiban Isten, az igazság s országunk törvénye szerint valamit igaznak talállok lenni, minden személy válogatás, barátság, kedvezés, kérelem, ajándék, szeretett, harag, félelem meg gondolása nélkül Tellyes tehetségem szerint arrul igaz ítéletet tészek s igazánis pronúciálok (a margón még: semmi titkokat ki nem jelentek). Isten etc.” A második: „Formula Juramenti Vice Secretarii. Én T. T. Esküszöm, hogy vice secretariusi hivatalomat a Nemes Ország szolgálattyaiban igazán, serényen folytatom. Valami az Oeconomicalis dolgokban a Consiliumban végeztetik, azt igazán, minden személy válogatás, barátság, kedvezés, kérelem, ajándék, harag, félelem, szeretet, gyűlölség meg gondolása nélkül protocolálok, Kegyelmes Urunknál referálok, valamire eö Nagysága az dolgokat determinálja, a szerintis expediálok, tisztán és hiba nélkül, és expediáltatomis. A Nemes Ország, ugy akarmelly magános személyek az Cancellarián lévő oeconomicalis leveleire szorgalmatos gondot tartok mindenekben, a mellyek Kegyelmes Urunk eö Nagysága után Fő Secretariusimtul függők, és semmitis azon oeconomicalis dolgokban eö Kegyelme hire s consensussa nélkül nem expediálok, egyéb irántis akarmelly levélbeli s egyéb titkokat tudok, azokat senkinekis ki nem jelentem. Isten engem ugy segéllyen.”⁷

Mindkét esküformula keltezetlen, a Protocollumban egymás után következnek, 1704. február 20-án, illetve 25-én keltezett iratok közt. Minthogy Rákóczi 1704. január 18. és március 3. között Miskolcon táborozott,⁸ úgy gondolom, hogy az Udvari Tanács hivatalos megalakulására a kuruc államszervezés Sámson és Tokaj után következett harmadik állomásán, Miskolcon, 1704. február 20-a és 25-e között került sor. Óvatos fogalmazásom oka egy 1704. február 6-án kelt Rákóczi-levél négy Magyarországgal határos

5 Köpeczi B.–R. Várkonyi Á. 1976. 137–138.

6 Heckenast G. 1980. 292.

7 OSzK Kt Fol. Hung. 978. fol. 68.v.

8 Esze T. 1955. 551.

lengyel palatinátus rendeihez, hogy a határszéli rablók megfékezésére kiküldte Platthy Sándort, „consiliarium meum aulicum”.⁹ Úgy látszik, a Tanács nem egyszerre alakult, későbbi adatok is arra mutatnak, hogy meglehetősen képlékeny testület volt.

Az esküt a fejedelem udvari tanácsosaitól és a Tanács vicesecretariusától vette ki. Ez utóbbi eskümintája fősecretariusokat is említ, akiknek nem maradt saját esküformulájuk, vagy azért, mert a Tanács tagjai voltak, vagy pedig a funkció betöltetlen maradt. A vicesecretarius külön eskümintája azt sugallja, hogy ő nem volt tagja a Tanácsnak, valami hivatalvezető-félének látszik, aki állandóan kéznél van, referál a fejedelemnek, expedíálja vagy expedíáltatja a kiadmányokat. Az ő hatáskörébe tartoztak az ülésjegyzőkönyvek is, de ezek sok különböző kézírással készültek; a manuális munkára a Tanács nyilvánvalóan a Kancellária írnokait vette igénybe.

Kikről állíthatjuk, hogy tagjai voltak az Udvari Tanácsnak? Minthogy nem maradt ránk (ha egyáltalában volt) egyetlen tanácsosi kinevező irat, egyetlen tanácsosi névsor sem, egy biztos(?) fogódzónk van, a *consiliarius*, egykorú magyarsággal: *tanács* cím. Meglehetősen véletlenszerű, hogy valakit consiliariusnak, intimus vagy aulicus consiliariusnak mondanak vagy címeznek; a tanácsosoknak általában egyidejűleg más, esetleg egyszerre több funkciójuk is volt, és távol az udvartól talán nem is tudták róluk, hogy egyúttal tanácsosok is.

Következzenek tehát az egyes tanácstagok, kezdve az elnökkel és a titkárral, folytatva – abc-rendben – az igazolható tanácsosokkal, és lezárva a sort azokkal, akiket a szakirodalom „gyanúba vett”, de tanácsos voltuk a rendelkezésemre álló adatokból nem igazolható.

Vay Ádám (ref.) 1682–1685 között Thököly híve volt, 1700-ban részt vett Rákóczi titkos szervezkedésében, a szabadságharchoz 1703. október 20-a körül, a tokaji táborban csatlakozott. A fejedelem udvari marsallá, a jászok és kunok főkapitányává nevezte ki.¹⁰ Gróf Barkóczy Ferenc lovassági tábornok, Duna–Tisza közti vezénylő generális 1705. augusztus 29-én kelt levelében az Udvari Tanács elnökének és titkos tanácsosnak (*consilii aulici praesidi et intimo consiliario*) címezi.¹¹ Rákóczi pedig egy sajnós keltezetlen iratban „Hadi és Udvari Tanácsunk Fő Praesessé”-nek mondja.¹² Minthogy ő állt a fejedelmi udvar élén, szinte bizonyos, hogy kezdetől fogva elnöke volt az Udvari Tanácsnak. Igazolni látszik ezt egy tanácsülésre utaló korai adat, még az ülésjegyzőkönyvek készítése előtti időből: Ónodi Csiszár István szolnoki commendáns „valamely só bely kegyelmességét” kérte Rákóczinak a végház számára egy 1704. április 4-én kelt, Vay Ádám udvari főkapitánynak címzett levélben, amelyre rájegyezték az elintézését: „resolutae in Excelso Consilio die 8. Aprilis 1704 in castris ad Agriam positis”.¹³ A szécsényi országgyűlés azután Vayt szenátorrá választotta.

Bulyovszky Dániel (ev.) nógrádi alispánfi, Ráday Pál sógora, valószínűleg vele együtt, a tokaji táborban csatlakozott a szabadságharchoz. Gazdasági szakember volt, 1704-től a szabadságharc végéig elsősorban főszámvevői (*rationum exactor*) feladatokat látott el. 1705. június 16-án lett az Udvari Tanács titkára (*secretarius*), ahogy ezt a Protocollum Instantiarumba saját kezűleg bevezette,¹⁴ és amiből következik, hogy korábban

9 Ráday P. Iratai I. 134.

10 Esze T. 1969.; Heckenast G. 1997.

11 MOL G. 26. IV. 2.a. 1705. augusztus 29.

12 MOL G. 16. I. 2.i. No. 4536.

13 MOL G. 26. IV. 2.a. 1704. április 4.

14 MOL G. 19. II. 2. i. Protocollum instantiarum, 1705. június 16. No. 407. A jegyzőkönyvet a kérvények elintézéséről „sub officio secretariatui mei” június 17-től vezette.

nem ő volt a titkár. A szécsényi országgyűlés a Gazdasági Tanács főszámvevőjévé választotta, de a consiliarius címet csak 1707. június 28-án, a Gazdasági Tanács decentralizálásakor kapta meg. Úgy látszik tehát, hogy csak a titkára volt az Udvari Tanácsnak, de tanácsosa nem. (Ugyanígy lesz a Szenátus titkára Olasz Ferenc,¹⁵ majd Krucsay István¹⁶ – egyikük sem volt szenátor.)

Brenner Domokos (róm. kat.) mosoni alispánfi, császári, majd francia tisz, Nantes-ban felszentelt pap, hazatérése után Széchényi Pál kalocsai érsek titkára, hántai prépost. 1705. április 4-én jelentkezett Bercsényinél kurucnak;¹⁷ bizonyára változatos életútján szerzett ismereteinek köszönhető, hogy néhány hét múltán, május végére tagja lett az Udvari Tanácsnak.¹⁸ Ezután diplomáciai feladatokat látott el, Rákóczi vatikáni, moszkvai, végül versaillesi követe volt.

Galambos Ferenc (ref.) 1684–1685-ben Thököly ungvári kapitánya volt, 1703 nyarán a kurucok elől Eperjesre húzódott. 1704 szeptember elején csatlakozott a szabadságharchoz.¹⁹ Rákóczi 1705. január 2-án szatmári főkapitánnyá, június 1-jén ecsedi commendánssá nevezte ki.²⁰ 1705 tavaszi hónapjaiban három levélíró is consiliariusnak, illetve intimus consiliariusnak címezi, egyikük Rákóczi generáladjutánisa,²¹ tanácsos volta tehát kétségtelen. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy a kérdéses időben a Tiszántúlon tartózkodott, így az Udvari Tanács munkájában nem vehetett részt, consiliariussága megtisztelő címnek látszik csupán. A szécsényi országgyűlés szenátorrá választotta, 1706-tól tiszántúli vicegenerális volt.

Gerhard György (ev.) honti alispánfi, volt zólyomi alispán, Radvánszky János sógora. 1703 novemberében kuruc commissarius Körmöcbányán, 1704 márciusában ezredes.²² 1704. június 18-án említik először consiliarius aulicus-nak.²³ Általában az udvarban tartózkodott, 1705–1706-ban Rákóczi főkomornyikja (kincstartója) volt, nem meglepő, hogy sokszor említik consiliariusnak. A szécsényi országgyűlés szenátorrá választotta.

Jánoky Zsigmond (ev.) egykor Thököly diplomatája, a szabadságharc előtti években Hont vármegye alispánja volt. Valószínűleg rögtön csatlakozott Rákóczihoz, amint a kurucok lakóhelyére, a kishonti Ráhora értek. 1704 elején a bányavárosi tisztújítások fejedelmi biztosa volt. 1704. március 2-án mint consiliarius írta alá az ungvári kapitulációt.²⁴ Tanácsosi tiszte mellett 1705. március 1-jétől udvari kancellár (aulae cancellarius), illetve főkancellár.²⁵ A szécsényi országgyűlés szenátorrá választotta.

Kossovics Márton (felekezeti hovatartozását nem sikerült kiderítenem) Szabolcs vármegyei jegyző már 1703 nyarán csatlakozott a szabadságharchoz.²⁶ Rákóczi 1705. január 2-án az Országos Főhadbiztosság (Commissariat) secretariusának nevezte ki

15 MOL G. 19. II. 2. e/A. 1706. június 20.

16 *Rákóczi Tükör* II. 345.

17 *Archivum Rákóczianum* I/IV. 437.

18 MOL G. 19. II. 2.i. *Protocollum instantiarum*, 1705. május 29. No. 264.

19 *Heckenast G.* 1993. 169.

20 Károlyi Oklevéltár V. 165. – MOL G. 19. II. 3.h. *Protocollum Rákóczianum* I. 1705. június 1.

21 MOL G. 26. IV. 2. a. 1705. április 17., június 3., június 29.

22 *Bánkúti I.* 1991. 38.; *Rákóczi Tükör* II. 8.

23 MOL G. 19. II. 3.h. *Protocollum Rákóczianum* II. 223.

24 MOL G. 16. I. 2.d. No. 15.

25 OSzK Kt Fol. Hung. 1389/4. fol. 26.

26 MOL G. 19. II. 2.i. *Protocollum instantiarum* 1704. november 12. No. 14. (Eszert ekkor már másfél esztendeje szolgált.)

azzal, hogy „egyszersmind az commissariatibus consiliarius is lészen.”²⁷ Ő volt 1705 júniusáig, gróf Csáky István kinevezéséig, a Főhadbiztosság tényleges vezetője. Lehet, hogy consiliariussága csak tekintélyét növelő cím volt, de valószínűbbnek tartom, hogy – tekintettel hivatala fontosságára – valóban részt vett az Udvari Tanács munkájában. 1707-ben országos főpostamester lett.

Labsánszky János (róm. kat.) Trencsén vármegyei jegyző csatlakozásának időpontjáról nincs adat, feltehetően 1703 legvégén vagy 1704 elején állhatott a szabadságharc mellé. Az északnyugat-magyarországi kuruc berendezkedés egyik kulcsembere, az ottani fiscalitások főadminisztrátora és tizedbérlő volt.²⁸ 1705. május 17-én a Hadi Tanács elnökének és titkos tanácsosnak (praeses consilii bellici et intimus consiliarius) címezik.²⁹ A szécsényi országgyűlés szenátorrá választotta, hamarosan a Szenátus kancelláriájának igazgatója lett.

Nemessányi Bálint (ev.) fiatal korában, még az 1660-as években gróf Thököly István familiárisa volt, még Erdélyben csatlakozott Thököly Imréhez, akinek diplomatája lett és akit Törökországba is követett. Nem tudom, mikor tért haza, 1704 augusztusában már itthon volt³⁰ s 1705. január 15-én Rákóczi consiliariusaként írták össze a Sáros vármegyei nemesek között.³¹ 1706. február 11-én a sóvári sóbánya inspectorává nevezték ki, de még ebben a hónapban meghalt.³²

Pápai János (ref.) a szabadságharc előtt ecsedi jószágigazgató volt, 1703 június végén a sámsoni táborban lett Rákóczi titkára (secretarius, supremus vagy summus secretarius), tulajdonképpen a fejedelem magyar kancelláriájának vezetője. Funkciójánál fogva tanácsosnak kellett lennie, a hozzá írt számtalan levél között egy, 1704. szeptember 13-án így is címezi.³³ A szécsényi országgyűlés a Gazdasági Tanács tanácsosává választotta, de Rákóczi tanácsosi címének meghagyásával portai követévé nevezte ki.

Petrőczy István báró (ev.) Thököly Imre unokatestvére és tábornoka, 1686-tól 1704-ig emigrációban volt a Török Birodalomban, illetve Havasalföldén. 1704 júliusában tért vissza Erdélybe és onnan Magyarországra. 1705 januárjában Rákóczi consiliariussá és generálissá nevezte ki.³⁴ A szécsényi országgyűlés szenátorrá választotta.

Platthy Sándor (ev.) turóci ügyvéd, Vay Ádám egyik unokahúgának a férje. 1703 novemberében csatlakozott a szabadságharchoz, 1704. február 6-án már Rákóczi udvari tanácsosa (consiliarius meus aulicus).³⁵ Nyilvánvaló véletlen, hogy az ő tanácsosságáról maradt fenn a legtöbb adat. A szécsényi országgyűlés a Gazdasági Tanács tanácsosává választotta.

Prileszky Pál (ev.) ugyancsak ügyvéd, általában Labsánszky Jánossal szerepel együtt északnyugat-magyarországi gazdasági ügyekben. 1705 júniusában címezik ismételtelen consiliariusnak.³⁶ A szécsényi országgyűlés a Gazdasági Tanács tanácsosává választotta.

27 MOL G. 17. II. 1.a. (*Ráday Pál Iratai* I. 236. hibás dátummal közli a szöveget, ezért hivatkozom az eredeti ülésjegyzőkönyvre.)

28 MOL G. 22. II. 4.p. 1705 március – július közt passim.

29 MOL G. 22. II. 4.p. 1705. május 17.

30 OSzK Kt Fol. Hung. 978. fol. 11.

31 MOL G. 16. I. 2.d. No. 127.

32 MOL G. 19. II. 3.h. *Protocollum Rákóczianum*. III. 1706. február 11.; *Archivum Rákóczianum*. IV.

37.

33 MOL G. 26. IV. 2.a. 1704. szeptember 13. (tévedésből az 1707. évi levelek közt.).

34 MOL G. 17. II. 1.a. 1705 január; G. 19. II. 2.c. 1705. január 27.

35 *Ráday Pál Iratai*. I. 134.

36 MOL G. 22. II. 4.p. 1705. június 19 és június 24.

Radvánszky János (ev.) Radvánszky Györgynek, az eperjesi vértörvényszék egyik áldozatának fia, Gerhard György sógora, a szabadságharc kitörésekor Zólyom vármegye alispánja. Már 1703 szeptemberében Rákóczi híve, novemberben ezerekapitány,³⁷ az Udvari Tanácsnak valószínűleg megalakulásától fogva tagja, igazolhatóan 1704. március 27 óta titkos tanácsos (consilii aulici intimus consiliarius),³⁸ 1704 júniusától 1705 elejéig Rákóczi fejedelmi biztosa Erdélyben.³⁹ Ha a szécsényi országgyűlés szabályos diaeta lett volna, ő lett volna a követi tábla elnöke; miután az Udvari Tanács politikai elképzelései Bercsényi fellépése következtében kudarcot vallottak, „ország kincstartója” (thesaurarius, aerarii regni conservator) címmel a Gazdasági Tanács elnökhelyettese lett.⁴⁰

Szirmay Miklós (ev.) zempléni alispánfi, Thököly regéci kapitánya, a 17. század végén Rákóczi és Bercsényi közös jószágigazgatója, titkos szervezkedésüknek is részese.⁴¹ A szabadságharc táborában 1704. március 10-én mint a sőügyek főcommissariususa tűnik fel,⁴² ugyanezen év szeptemberében „tanács”, illetve „belső tanács” (azaz intimus consiliarius) címmel.⁴³ Miután a sőügyek irányítása 1704 végén más szervezeti keretet kapott, további politikai szerepe nem volt, ismét Bercsényi jószágigazgatója lett.⁴⁴

Török András (róm. kat.) Torna vármegyei alispánfi, a szabadságharc kitörésekor Nógrád és Kishont vármegyék alispánja, jászkun vicekapitány. 1703. október 20-a körül a tokaji táborban csatlakozott Rákóczihoz, aki megerősítette jászkun vicekapitányságában.⁴⁵ 1704. november 15-i adat szerint „tanács”,⁴⁶ 1705 tavaszától udvari vicekapitány, Vay Ádám udvari marsall helyettese a szabadságharc végéig.

A szakirodalomban három név merült még föl az Udvari Tanáccsal kapcsolatban: *Kajali Pál*, *Ráday Pál* és *Radics András* neve. Minthogy a tanácstagság egyerlen lehetséges igazolója egy olyan forrás, amely valakit „consiliarius”-nak vagy „tanács”-nak mond, velük kapcsolatban csak azt szögezhetem le, hogy nem ismerek olyan forrást, amely Kajalit vagy Radicsot consiliariusnak nevezné; Ráday consiliarius címéről pedig csak 1706 nyarától kezdve vannak adatok,⁴⁷ amikor az Udvari Tanács – legalábbis rendszeresen és hivatalosan – nem működött. Óvatos fogalmazásom oka egy 1706. július 13-án kelt irat, „az saletrom irant lett dispositio, Érsekújváron, „in Excelso Consilio Aulico”.⁴⁸ Magyarázatot adni nem tudok.

III.

Az Udvari Tanáccsal kapcsolatban 16 igazolható nevünk van, 15 consiliariusé, akik közül az egyik (Vay) praeses is, és 1 secretariusé (Bulyovszky). Bizonyos, hogy ezek mind nem kezdettől fogva voltak tagjai a Tanácsnak. A forrásadottságok ebből a szempontból különösen rosszak, hiszen több tanácsosról is csak egy-egy véletlenül ránk

37 OSzK Kt Fol. Hung. 1389/2. fol. 283.; *Archivum Rákócianum* I/IX. 134.

38 OSzK Kt Fol. Hung. 1389/3. fol. 23.

39 *R. Kiss* I. 1906.

40 *Rákóczi Tár*. I. 432.; *Archivum Rákócianum*. VIII. 354. I/V. 473.

41 *Lukinich* I. 1935. I. 54.

42 *Bánkúti* I. 1992. 43–46.

43 MOL G. 19. II. 2.i. *Protocollum instantiarum* 1704. szeptember 6. No. 98.; G. 17. II. 1.a. 1704. szeptember 17.

44 MOL G. 24. II. 6.a. 1708. október 26; *Archivum Rákócianum* I/VIII. 47, 51, 377.

45 *Ráday Pál Iratai*. I. 48; OSzK Kt Fol. Hung. 978. fol. 19, 25.

46 MOL G. 19. II. 2.i. *Protocollum instantiarum* 1704. november 15. No. 36.

47 *Ráday Pál Iratai* I. 598.; *Archivum Rákócianum*. II. 664.

48 MOL G. 17. II. 1.a.

maradt említésből értesülünk. A rendelkezésünkre álló adatok időrendjéből mégis az a benyomásom, hogy rekonstruálható mind az Udvari Tanács eredeti személyi összetétele, mind kibővítésének folyamata.

Úgy látszik, hogy kezdettől, 1704 februárjától-márciusától fogva csak Platthy, Já-noky, Radvánszky és Vay, talán még Pápai voltak consiliariusok. 1704 nyarán került be a testületbe Gerhard és még az év folyamán Szirmay (aki azután úgy látszik ki is esett), Török, talán Nemessányi. 1705 januárjában kapott tanácsosi kinevezést Kossovics és Petrőczy, a tavaszi hónapoknál korábról nem igazolható Galambos, Labsánszky és Pri-leszky consiliariussága, Brenner pedig átállása előtt szóba sem jöhet.

Tudjuk, hogy a legtöbb tanácsstagnak más funkciója is volt, nem is tartózkodtak mindig az udvarban, az operatív Tanács létszáma kisebb volt a consiliariusok számánál. A hivatali munkát, amely a jegyzőkönyvek tanúsága szerint meglehetősen rendszeres volt, azok végezték, akik éppen az udvarban tartózkodtak.

Az Udvari Tanács tevékenysége a dolog természeténél fogva kétirányú volt: egy-részt a fejedelem elképzeléseit valósította meg az országban, másrészt az ország problé-máit kellett, megoldásra előkészítve, a fejedelem elé terjesztenie. Az országgal szemben, világos, a fejedelmi álláspontot képviselte; de hogyan képviselte az országot a fejedelemmel szemben? Az egész magyar rendi társadalmat tudta reprezentálni vagy an-nak csak egyes csoportjait?

Amikor a szécsényi országgyűlés szenátust állított a fejedelem mellé, kínosan ügyeltek rá, Rákóczi is, a rendek is, hogy ez a testület lehetőleg híven képezze le a po-litikai erőviszonyokat, reprezentálja a nemes országot: legyen benne elfogadható képvi-selete a klérusnak, súlyának megfelelően legyen jelen benne a kuruc arisztokrácia, a tizenkét köznemes szenátorból pedig egyforma számmal, négyen-négyen képviseljék a három felekezetet.⁴⁹ Az Udvari Tanácsnál ilyen törekvésnek nyoma sincs. A consiliariu-sok köznemesek, a megyei nemesség hangadói, alispánfiak vagy már maguk is alispá-nok, de legalább megyei jegyzők vagy ügyvédek. Az arisztokráciát 1705 január óta egy evangélikus báró, az évtizedes emigrációból hazatért, itthon már befolyás nélküli Pet-rőczy képviselte a Tanácsban, már ha éppen az udvarban járt, a klérus még később, 1705 májusában jelenik meg, de az ateista hántai prépost még úgy sem reprezentálja az egyházat, mint Petrőczy a főrendeket. Ami a tanácsosok felekezeti megoszlását illeti, az Udvari Tanácsban kezdetben csak protestánsok voltak, a római katolikusok száma végül is csak három (legfeljebb – Kossovics felekezeti hovatartozását nem ismerem – négy), és míg a szabadságharc vezetői katolikusok, tömegei reformátusok, a consiliariusok kö-zött három (legfeljebb négy) reformátussal szemben kilenc evangélikus! Nyilvánvaló: volt egy közigazgatási feladat, amit el kellett látni, azokkal, akik erre kaphatók és töb-bé-kevésbé alkalmasok voltak. Az Udvari Tanács akkor sem maradhatott volna fenn változatlan összetételben a szécsényi országgyűlés után, ha sikerült volna princeps-sé (és nem dux-szá) választatniok Rákóczit.⁵⁰

Ebben az összefüggésben nyer különös értelmet „Az Rákos mezejére pro 1. Sep-tembris Anno 1705... az ország gyűlésire invitáló regalisok expedáltattak” kezdetű jegyzéknek⁵¹ az a tétele, amely – rendhagyó módon – tizenkét köznemes személyre szóló meghívásáról tudósít. Arról a tizenkét köznemesről van szó, akiket azután az or-

49 Heckenast G., 1998.

50 Heckenast G. 1980. 296–298.

51 MOL G. 15. Caps. B. Fasc. 28.

szággyűlés a nemesi rendből szenátorra választott a három felekezetből, arányosan. (Közülük öten voltak az Udvari Tanács consiliariusai).

Ha egymás mellé állítjuk az Udvari Tanács consiliariusainak most megállapított és a köznemes szenátorok mindig is ismert listáját, azt látjuk, hogy társadalmi hátterük azonos: a vármegyei nemesség vezető rétegét képviselik, döntő súllyal az ország akkori „közepét”, Zólyomtól Zemplénig. Az egyes személyek politikai múltjában viszont jellemző különbséget figyelhetünk meg: az Udvari Tanácsban természetesen elsősorban korán csatlakozottakat találunk, kirí közülük a kurucok elől Eperjesre húzódtott Galambos vagy a frissen átállt Brenner, a szenátorok között viszont egész csoportot alkotnak azok, akik a császári katonaság védelme alá húzódtak a szabadságharc elől: Galambos, Gyürky, Kálmánczay, Soós, hogy csak a köznemeseknél maradjunk; mintha csak azt akarta volna hangsúlyozni a fejedelem, hogy számára nem érdekes, ki mikor csatlakozott hozzá. Ugyanezt figyelhetjük meg a főrendi szenátoroknál (Barkóczy, Csáky, Klobusiczky) is.

A hadseregszervező Rákóczi teljesítményét Markó Árpád méltatta,⁵² a külpolitikus Rákóczi koncepcióit Köpeczi Béla vizsgálta meg,⁵³ azt hiszem itt az ideje, hogy a belpolitikus fejedelemről is szövegezzünk. Az Udvari Tanács, és amit átmentett belőle a Szenátusba, arról tanúskodik, hogy a breznai megállapodás Esze Tamással⁵⁴ nem kivételes aktus volt. A fejedelem *érezte* a társadalmat, kihasználta a kínálkozó lehetőségeket, de alakította is őket. Jó fejedelem volt, a siker nem tőle függött.

RÖVIDÍTÉSEK

MOL: Magyar Országos Levéltár
OSZK Kt: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

52 *Markó Á.* 1934.
53 *Köpeczi B.* 1966.
54 *Esze T.* 1954.

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

A Rákóczi-szabadságharc levéltárából (MOL G-szekció):

- G. 15. A fejedelem levéltára. Emigrációba vitt rész.
- G. 16. A fejedelem levéltára. Munkácson maradt rész.
- G. 17. A Fejedelmi Tanács iratai.
- G. 19. A fejedelem Kancelláriájának iratai.
- G. 22. A dunántúli és a nagyszombati adminisztráció iratai.
- G. 24. Bercsényi Miklós főgenerális kancelláriájának iratai.
- G. 26. Levelek a felkelés idejéből.

Az OSzK Kt-ből:

- Fol. Hung. 978. Protocollum Expeditionum Rákóczianorum 1703–1706.
- Fol. Hung. 1389. Thaly Kálmán Kuruckori Okmánygyűjteménye.

IRODALOM

Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. I. osztály: Had- és belügy. I–X.
Közli *Thaly Kálmán*. 1873–1889. Pest/Budapest

Bánkúti Imre

- 1991 A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái (1703–1711). Budapest.
- 1992 Iratok Máramaros vármegye történetéhez (1703–1711). (Új Történelmi Tár. Fontes minores ad historiam Hungariae spectantes. 3.)

Esze Tamás

- 1954 II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Századok 88. 285–316.
- 1955 Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710. Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta –. Budapest
- 1969 Vay Ádám 1657–1719. A Vay Ádám-emlékünnepe tudományos ülészsaka (1969. május 24–25.) 7–32. Vaja

Heckenast Gusztáv

- 1953 A Rákóczi-szabadságharc. Budapest
- 1980 Kajali Pál (Ráday Pál apósa). In: Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Szerk. *Esze Tamás* 281–313. Budapest
- 1993 A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. (Életrajzi adattár). In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. *Glatz Ferenc* 163–174. Budapest
- 1997 Vay Ádám szerepköre a szabadságharc vezetésében. In: Rákóczi-kori tudományos ülészsak II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából. 1996. október 25. 7–17. Vaja
- 1998 A Rákóczi-szabadságharc szenátusa. In: Molnár Mátyás Emlékkönyv. (Sajtó alatt) Vaja

Károlyi Oklevéltár

A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára. V. kötet. Közli *Géresi Kálmán*. 1897. Budapest

R. Kiss István

1906 II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelmé választása. (Közlemények a br. Radvánszky-család levéltárából. V. kötet. 4. szám.) Budapest

Köpeczi Béla

1966 A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest

Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes

1955 II. Rákóczi Ferenc. Budapest

1976 II. Rákóczi Ferenc. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest.

Lukinich Imre

1935 II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. I–II. (Archivum Rákóczianum. I. osztály, XI–XII. kötet.)

Maksay Ferenc

1954 A Rákóczi-szabadságharc levéltára. Levéltári Közlemények 25. 94–129.

Markó Árpád

1934 II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér. Budapest

Ráday Pál Iratai 1703–1706

1955 Sajtó alá rendezte *Benda Kálmán–Esze Tamás–Maksay Ferenc–Pap László*. Budapest (Ráday Pál Iratai I.)

Rákóczi Tár. I–II.

1866–1868 Szerk. *Thaly Kálmán*. Pest

Rákóczi Tükör

1973 Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. I–II. Szerk. *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*. Budapest

DAS „EXCELSUM CONSILIVM AULICVM”
DES FÜRSTEN FRANZ II. RÁKÓCZI (1704–1705)

In den Jahren des Rákóczi-Aufstandes (1703–1711) sind die obersten staatlichen Verwaltungsorgane (königliche Kanzlei, ungarische Kammer usw.) dem König treu geblieben. Die Aufständischen waren gezwungen ihre eigene Verwaltungsorgane zu schaffen. Im Februar 1704 organisierte Fürst Franz Rákóczi einen Hofrat (Excelsum Consilium Aulicum) als Ratgeber- und Exekutivorgan, der bis zum Landtag in Szécsény im September 1705 tätig blieb und dessen Aufgaben dann der Senat und der Wirtschaftsrat (Consilium Oeconomicum) übernommen hatten.

Die Protocolle des Hofrats sind erhalten geblieben, aber sie geben keine Hinweise über die Räte. Wer ein Hofrat war, können wir nur aus seinem zufällig erwähnten Titel (consiliarius) feststellen. Wir verfügen über 16 Namen: 1 Vorsitzender (praeses), 1 Sekretär (secretarius) und 14 Räte (consiliarius, ungarisch tanács).

Anfangs waren nur 4, höchstens 5 Räte, die weiteren wurden erst später ernannt. In einigen Fällen ist es möglich, daß der Ratstitel nur als Auszeichnung geliehen wurde.

Die Mitglieder des Rates waren meistens vornehme Persönlichkeiten des Komitatsadels, Vizegespane oder Söhne ehemaliger Vizegespane, überwiegend aus der damaligen „Mitte“ des Landes, d.h. aus den Komitaten von Sohl bis Zemplén. Auffallend ist die große Zahl der Protestanten unter ihnen (12 oder 13, davon 9 Lutheraner). Der Rat repräsentierte die soziale und religiöse Zusammensetzung der Aufständischen überhaupt nicht; der katholische Klerus war nur in den letzten Monaten durch einen unbedeutenden Probst vertreten, die Aristokratie durch einen politisch einflußlosen ehemaligen Anhänger des Fürsten Imre Thököly (1682–1685).

Bei der Zusammensetzung des auf dem Szécsényer Landtag erwählten Senats trachteten der Fürst Rákóczi wie auch die Stände, daß die Repräsentation der führenden sozialen Schichten mit den wahren Machtverhältnissen in Einklang stehe, so hatten die Vertreter des Komitatsadels und der Protestanten ihre Mehrheit verloren, der katholische Klerus und vor allem die Aristokratie erhielten den ihnen gebührenden politischen Einfluß.

Gusztáv Heckenast

SZIRMAY ANTAL HUNGARIA IN PARABOLIS-A

FEHÉR JÓZSEF

„Mihelyt ruhát, nyelvet és szokást elhagytok,
Azonnal megszűntök lenni, amik vagytok.”

Szirmay Antal (1747–1812) író, történetíró korának, a 18. század második felének és a 19. század első évtizedének egyik legsokoldalúbb egyénisége. Kazinczy Ferenc kortársa; életútján, politikai karrierjén, tudományos munkásságán keresztül végigkísérhető a 18. század második felének egész időszaka: a felvilágosodás eszméinek jelentkezése Magyarországon, a felvilágosult abszolutizmus törekvései, a megerősödő nemzeti ellenállás, a magyar jakobinus mozgalom, a nyelvújítás kezdeti időszaka.

Nyomtatásban 26 munkája jelent meg, kéziratban maradt műveinek száma 12. Nyomtatott művei is jórészt hozzáférhetetlenek és kiaknázatlanok több okból is: egyrészt a fennmaradt példányok ritka előfordulásúak, másrészt latin nyelvűek; harmadrészt a később kiadott művei a 19. század második felére jellemzően némely sorozatok nehezen hozzáférhető köteteiként jelentek meg. Kéziratait az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára és a Zempléni Levéltár gyűjteményei őrzik.

Szirmaynak elsősorban a helytörténetírás terén vannak maradandó érdemei. Megírta Zemplén (*Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum comitatus Zempléniensis*, Kassa, 1798., *Notitia topographica politica comitatus Zempléniensis*, Budae, 1803., *Notitia historica comitatus Zempléniensis*, Budae, 1804.), Ugocsa (*Notitia politica, historica, topographica comitatus Ugochiensis*, Pestini, 1805.) és Szatmár (*Szatmár vármegye fekvése, története és polgári ismérte*, Buda, 1809–1810.) megyék történetét. Annak az országleíró törekvésnek a követője volt, amelyet Bél Mátyás kezdeményezett, s többek között Mocsáry Antal, Magda Pál, Fényes Elek, Palugyay Imre, Hunfalvy János, Pesty Frigyes vittek tovább és teljesítettek ki.

Összefoglaló történeti munkája a latinul írott *Jacobinarum Hungaricorum Historia* (A magyar jakobinusok története, 1809.). E műve, mely „akart és nem akart hazugságok szövedéke” (Kazinczy), készítette a magyar nyelvújítás vezéralakját arra, hogy megírja a magyar irodalom egyik legfontosabb művét, a Fogságom naplóját.

Részt vett a magyar nyelv megújításában is. Összeállította a törvénykezésben és közigazgatásban használt latin szavak magyarátát (*Magyarázattya azon szóknak, mellyek a magyarországi polgári s törvényes dolgokban előfordulnak, némely rövidebb formákkal*, Cassoviae, 1806.). Ezzel Pápai Páriz Ferenc író, szótáríró nyomdokain járt. Igen érdemleges könyvet írt a szőlőművelésről (*A tokaji, vagyis hegyaljai szőlőknek ültetéséről, a boroknak csinálásáról és megtartásáról*, Pest, 1810.).

A felbecsülhetetlen kincsű Zempléni Levéltár (Sátoraljaújhely) logikai rendjének kialakítása az ő nevéhez fűződik. E munkáját folytatta és teljesítette ki Kazinczy Ferenc, elismeréssel emlékezve meg elődjéről, „e szertelen erejű és felvilágosított hűségű férfiú”-ról.

Szirmai Antal (1747–1812) arcképe

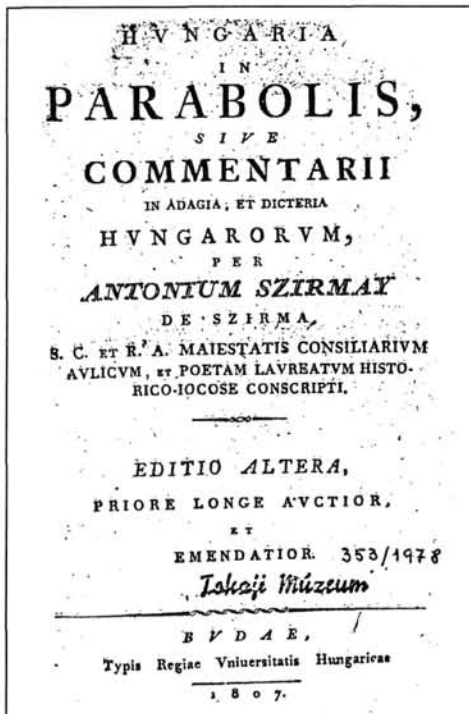
Zemplén történetével foglalkozó munkái mellett legtöbbet idézett nevezetes műve a latin–magyar keverék nyelvű, vele egyenértékűen le nem fordított és máig ki nem adott *Hungaria in Parabolis*, kissé kacskaringós, „táblabírói” latinsággal fogalmazott alcíme szerint „sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum”, azaz *Magyarország példabeszédekben, avagy a magyarok példázatainak és közmondásainak magyarázata*. E műve 1804-ben, majd nagy sikerére való tekintettel javított és bővített változatban 1807-ben jelent meg Budán, Kovachich Márton György kiadásában Pókateleki Kondé Benedek Józsefnek ajánlva.

A nagy műveltségű, széles olvasottságú, jó humorú, kedélyes természetű Szirmai e művében Magyarország fő jellegzetességeit, a magyarság jellemrajzát, a magyar jellemvonásokat kívánta megragadni, nem feltétlenül komoly történeti-filozófiai-gondolati munkában, hanem szórakoztatva, szólások, közmondások, adomák, tréfás történetek segítségével. A 174 oldalon nyomtatott mű latinul íródott, a közölt versek, magyarázatok, közbevetések, értelmezések pedig magyarul. Három részből áll: I. *Magyarországról s a köz-*

mondásokban szereplő népéről; II. *Egyes szavainak és közmondásainak eredetéről és jelentéséről*; III. *A többi példabeszédek, anekdoták, közmondások.*

Az első részben szól az ország területéről, lakóiról, a magyar nép eredetéről, őshazájáról, vándorlásairól, vezéreiről és törzseiről; fővárosáról, folyóiról, hitéletéről és hiedelemvilágáról; nyelvről (összevetve más népek nyelvével), a magyar történelem nagy eseményeiről, ünnepeiről, szokásairól, öltözködéséről, ősi nemzeti ételeiről; a magyar jelképekről, a pénzek neveiről, a magyarokhoz csatlakozott egyéb népekről: palócokról, kunokról, ruténekről, románokról, szlávokról, szászokról, németekről, horvátokról, olaszokról, vallonokról stb. Ahol Szirmai „tudományoskodik”, az kevésbé érdekes számunkra. Ezeknél – ahogy egyik történész kollégánk megállapítja¹ – „a szükséges jegyzetek terjedelme meghaladta volna az eredeti műét. Bízunk benne, hogy az érdeklődő és művelt olvasó nem feltétlenül igényli, hogy minden Szirmai-féle idézetet ill. fejtegetést magyarazzunk, többek között nyelvészeti ötleteit, szómagyarázatait, magyar őstörténeti legendáit. Aki e tekintetben a tudomány mai álláspontjára kíváncsi, azt jól eligazítják a korszerű kézikönyvek, szótárak.”

¹ Itt mondok köszönetet dr. Csorba Csabának, az ELTE Tanárképző Főiskola Történeti Tanszéke docensének pótolhatatlan segítségéért, hogy a kéziratban maradt magyar fordítás egy példányát rendelkezésemre bocsátotta. A kiadásra előkészített, lektoráltatott munka – itt nem részletezhető okokból – azóta sem jelenhetett meg.

A Hungaria in Parabolis címlapja és egy belső lapja

Szirmay alapvető tétele – a 18. századi magyar nemesi felfogásnak megfelelően – a magyar élet semmi máséhoz nem hasonlítható boldogsága, páratlan volta. Munkáját a korban közismert, Losontzi István Hármas kis tüköréből szállóigévé vált *Extra Hungariam non est vita; si est vita, non est ita* (Nincsen másutt élet, csak Magyarországon, ha van is, de ilyen nincs egész világon) megfellebbezhetetlen kijelentés négy soros versben fogalmazott változatával indítja:

*Ó! Földi Kánaán! Európa Édene!
Természet tárháza! Mindennek mindene!
Beléd zárattatni kívánatos fogság,
Mert határidon túl nincs igaz boldogság.*

Szinte tételeszerűen, történelmi példákkal, adomákkal, anekdotákkal szemléltetve folytatódik a magyar föld és a magyar nép jellemének apológiája. Ezek szerint „A magyaroknál ma is többet jelent a nemes szóval adott ígéret, mint az eskü”, „A magyarnak nem mestersége az alakoskodás és a szemfényvesztés”, „A szabadság mindig első helyen becsült dolog volt a magyaroknál” stb. Az egyes népek, nyelvek különbözőségének érzékeltesére Szirmay a következő példát idézi: V. Károly császár, a spanyolok királya szokta volt mondani: „Ha Istennel illendő módon akarok beszélni, spanyolul teszem, ha a barátaimmal, akkor olaszul csevegek, a szeretőmmel franciául, az udvari embereimmel angolul, a szilajkodó lovammal pedig németül.” E mondásával azt akarta igazolni – folytatja Szirmay –, hogy nem minden nyelv alkalmas az emberi lélek mindenféle érzelmének kifejezésére. De kérdezem én: van-e a léleknek olyan érzelme, amely magyar

nyelven kifejezhető ne lenne, mégpedig tökéletes erővel? A magyar nyelv nem szegényebb, mint a hivatalos német, vagy az „összvezagyvált deák”, azaz az irodalmi latin és a vulgárlatin keveréke: „Nincs még a világon egy nyelv, amely a szellem és a szavak játékában, sokféle változatos értelmében olyan felülmúlhatatlan lenne, mint a magyarok nyelve.” Mindenfajta érzelem, példabeszéd kifejezésére, sőt a költészet művelésére is a leginkább alkalmas. Példatárában nemcsak arra találhatunk szemléltető anyagot, hogy a magyar nyelv elsajátítása a külföldiek vagy a más nemzetiségek számára milyen nehézségekkel jár, hanem arra is, hogy a törvénykező, táblabírói latin használata milyen borzalmas szüleményeket eredményezhet. Íme egy példa egy ilyen latinkodó ügyvéd leveléből:

„Ezen Expressussum által épen favorabilis occasio praesentálván és insinuálván magát, nem akartam elmulatni, hogy az Urat cum summo respectu ne revereályam, és egyszersmind a Causáru is relatiót ne tégyek. A causa leváltatván már sebes cursussában vagyon; egyéb aránt vagynak documentumaim sufficienter, hanem pro hic, et nunc a localitással, quottalitással, vagy is ubitással macerálódóm, méltóztasson az Úr ezekre documentumokat suppeditalni. Az Incattus már többnyire a perennalításra, s jusnak certitudójára nézve, tsak van az exceptiókban cavillál. Az allegatióimat ebben úgy combináltam: hogy controversiát is alig patitur; mert clare demonstráлом a genealógiában, hogy Istenben boldogult Sz. stb.”

Kazinczy ugyan még csak 1811-ben adja ki nevezetes epigrammáit, a *Tövisek és virágokat*, de a nyelvújítási harc már javában folyik ekkor is az ortológusok és neológusok, az újítók és maradiak között. Szirmay ilyesfajta példabeszédet konstruál a nyelvészeti viták érzékeltetésére:

„...az advocatust, kit eddig prókátornak mondtunk, *Ügyésznek* nevezték el, a fiskálist pedig *Ügyvédlőnek*, a skribát, melyet eddig Író-Deáknak mondtunk, *Írásznak*. A tudományok universitását, a *Főiskolát*, melyet minden tudományok helyszékének is mondtak, *Mindenességnek* nevezték el. Az instanciát *Kéreményes írásnak*, annak hátsó felezetét, indorsatáját *Hátasimánynak* mondják. A spiritualist *Lelkész* néven hívják, a napló íróját *Hírnek*, a marhavásárt *Marhadalomnak* nevezik stb. A tudományos művekben pedig olyan kifejezéseket óhajtottak meghonosítani, hogy azokat hascsikarás nélkül nem is lehet kimondani. Ilyenek (hogy a többieket mellőzzem): *Historia: Történetértékség*, *Forrásismeret: Szinvízforrat esmertség*, *Zuhatagok ismerete: Vízbukat esmeretség*, *Philosophia: Okértség*, *Mathezis: Hányóság s mennyiség értékség*, *Arithmetica: Számtudákság*, *Geometria: Terejtudákság*, *Differenciális számítás: Külke tudákság*, *Integrál számítás: Tellemtudákság*, *Machina: Mosztony*, *Theológia: Istenértékség*, *Metaphisica: Tündérértékség*, stb. Öseink kilenc százon át a sartort *Szabónak* hívták, most az új magyar irodalom hatására és a méltó megbecsülés kifejezésére ezzel a címmel kezdenek élni: *Ruha csinálló Mester*. Ezeknek az új címét én nem ismervén, Pesten így kérdeztem meg egyiknek társait: *itt lakik Magyar Szabó?* Morcos tekintettel végigmérték: *itt nem lakik semmi Szabó*, – felelték –, *hanem Ruha csinálló Mester Úr, ott vagyon a Kabinetjába*. A szabó titkos tanácskozó helyén valóban ott volt akkor Huszár helytartó, egy szerfölött hitvány termetű ember, tanácskérés végett, és mikor beléptem, éppen akkor kérdezte meg a ruháknak ezt az építész mesterét, hogy egy új egyenruhának elkészítéséhez hány rőf posztóra lenne szükség. A ruha-építész talpától fejbübjáig végigmérte őt tekintetével és így felelt: másokkal őt rőf posztót hagyatnék, de a helytartó úrnak köpönyeggel együtt négy rőf is elég lesz. *Ejnye, szedie vette forgos terengette!* forrtyant fel a helytartó, te engemet hitványabbnak vélsz, mint a többi császári és királyi tisztviselőt?! A ruhák építészre egy csöppet se jött zavarba, s így kérdezett tovább: – Talán fejjedőt (*Kalpagh*) is akar a helytartó úr ebből a posztóból csináltatni? Természetesen! – felelte a helytartó. Így már bizony hat rőf posztó szükséges! – zárta be a vitát a ruhák alkotója. Sőt, mi több, már a carnifexet se *hóhérnak*, hanem *Ólésznek*, a közbörtönöket pedig *Rabtárnak* mondják, és az ember hátsó felét sem a saját néven nevezik immár, hanem jóval méltóságosabb elnevezéssel illetik. Imé az új magyar irodalom (*Magyar tudákság*) alapján, ezen írásnomban alkotott levél fényes bizonyítéka: »Itt Kassán nagy *gyuladék* tegnap előtt támadott. Úgy hallik: hogy *gyujtászk* *támadsága* volna. Már is nehány *gyujtászk* el-fogattatván, a *Rab tárnak belületébe* lakat alá zárattattak, a honnan ki hozattatván, 50 *pálcza ütemények* adattak az *állólatyoknak felületére*, jobb lett volna: ha a *Törvények* azokat az *Ólészek* kezébe által adták, és az *emberes társadalmakból ell láthatatlanították* volna, hogy ez által *enyészesitene-ell* az emberek szívének *foglalattyából* a nagy *rettegmény*, és a *közönségnek bátronsága tökéletesítették*, nem volna a *helyenségekben* annyi *gazonság*, és *tolvajonság*.«

Az ortológusok és neológusok harcából, a latin–német–magyar nyelv keverékéből vissza kell térni az „ősi” magyar nyelvhez, amely a romlatlan falusi-pusztai-egyszerű nép körében még megtalálható. Hol, kik őrizték meg ezt a tiszta magyar beszédet (és magatartást)? Szirmay jegyezte le legteljesebben azt a népszerű verset, amelyet – mint daltöredéket – Csokonai is felhasznált *Tempefőjében*, illetve Pálóczi Horváth Ádám híres gyűjteményében:²

1. *Rákos mezőn egykor Pesti Vásárkor,
Túl a' Tiszán lévő Csikós Bundástúl,
Bundástúl,
Bundástúl,
Három ittze finom borra bé fordul.*
2. *Azt kérdezik az ott valók tréfából:
Ha tudnak-é túl a' Tiszán Magyarúl?
Tiszántúl?
Magyarúl?
Felel nékik ezen Csikós tréfából:*
3. *Túl a Tiszán iszik Magyar Korsóbúl,
Jó paprikás húst-is eszik Bográcsbúl,
Tiszántúl,
Bográcsbúl,
Ugyan bizony helyesen van Magyarúl!*
4. *Túl a Dunán iszik Magyar Glaszlibúl,
A' Rosz-prádlit-is meg eszi Czin-tálbúl,
Dunán túl,
Glaszlibúl,
Eb ugatta módon van ez Magyarúl!*
5. *Kortsmárosné nállunk beszél Magyarúl,
Itten pedig, a' mint hallom, Németül,
Tiszántúl,
Magyarúl,
Nem-is fér ki a' Német szó torkából.*
6. *Plebános és Praedikátor Tiszántúl,
Orosz Pap-is prédikál tsak Magyarúl,
Dunántúl,
Németül,
Vagy Rátzúl, majd megfűll.*

Szirmay gyűjteményének – mert hiszen gyűjtemény a Parabolis – egyik legfőbb érdeme, hogy sok, korában népszerű verset és dalt beleírt, vagy legalábbis idézett könyvében. Ilyenek: *Hol vagy István király* („A magyaroknak saját nemzeti énekük is van az ő Szent István királyukról”); *Boldogasszony anyánk* („Mivel pedig az első király, Szent István, haldokolva az országot a Boldogságos Szűznek ajánlotta fel, így őt magát mindig különös tiszteletben részesítették a magyarok. Képe látható a zászlókon, paizsokon, valamint az ércpénzeken is ki van verve, ezért hívják ezt a pénzt *Máriásnak*, magát az országot pedig *Mária országának*”); *Hol vagy te most nyalka kuruc?* (Lásd a Thaly-féle Vitézi énekekben); *A dél elmúlt, Árnyéka fordult* (Weöres Sándor szerint³ ez „kitűnő

2 Ötödfélszáz énekek: *Pálóczi Horváth Ádám* dalgyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás. Bp. 1953.

3 *Weöres Sándor*: Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1977. 389.

genre-kép.”) Mi is így találjuk, ezért hadd álljon itt méltatójának átírásában, mentve a teljes feledéstől:

A PARASZT
(Tokaji kapások ebédje)

<i>A dél elmúlt,</i>	<i>Vizit meríti,</i>
<i>Árnyéka fordult</i>	<i>Torkát enyhíti</i>
<i>A szép napnak</i>	<i>Szomjuságtól</i>
<i>Már éjszagnak.</i>	<i>A patakából.</i>
<i>Teszi kapáját,</i>	<i>Fejét álomra</i>
<i>És tarisznyáját</i>	<i>Hajtja az hantra,</i>
<i>Veszi a szegény</i>	<i>Elaluszik,</i>
<i>Megfáradt legény.</i>	<i>Jól nyugoszik.</i>
<i>Sajtot, szalonnát</i>	<i>Búsult elméjét,</i>
<i>Kenyeret, hagymát</i>	<i>Fogyott erejét</i>
<i>Előkeres,</i>	<i>Megújítja</i>
<i>Falatot nyes.</i>	<i>És vidítja.</i>

Kezdett munkáját,
Letett kapáját
Ujra veszi
S dolgát viszi.

Szirmay – példázatainak alátámasztására – kora sok ismert és népszerű költőjének verseit beleírta Parabolisába. Főleg Faluditól, Gvadányitól, Amade Lászlótól, Aranka Györgytől, valamint a kevésbé ismertektől: Mátyási Józseftől, Szilágyi Sámuelettől, Aszalay Józseftől, Édes Gergelytől és a Biblia hatalmas tárházából idéz, többnyire a szerző megnevezése nélkül. Így sokszor nehéz a szövegből kideríteni, melyek a saját szerzeményei, gyűjtései, s melyek az irodalmi dalok. A népszerűek: *Faludi énekei (Útravaló, Szűzek, ifjak sirjatok, Kérdő-, Felelő ének, Nincsen neve, Forgandó szerencse, Szakácsének, A pipáru stb.)*, *Gvadányi Nótáriusa*, *Rontó Pálja*, *Amade László* dalai mindig a kívánt mondanivaló illusztrálására kerülnek elő. Gvadányi műveivel gúny tárgya lehet a „nájmódi”⁴; Faludi néha filozofikus, néha nevetséges, mulatságos tartalmakat szemléltet.

Sokkal érdekesebbek Szirmaynak saját gyűjtései, a kuriózumok, azok, amelyek nem találhatók meg másutt, csak nála. Ilyen példákat sokat találhatunk a magyar mentalitás jellemzésére: összeférhetlenségére, örök elégedetlenségére, izgága természetére, lázadó hajlamára is:

„Az öreg báró Sennyey Lászlónak, e régi őszinte magyarnak a saját nemzetéről való véleményét azokkal a szavakkal adom át az utókor emlékezetének, ahogy tőle hallottam: »Csak nincs furcsább Nemzet a Magyar Nemzetnél! Eőtet, mint valami választott népét, ki hozta az Úr Isten Schythiából erre a téjjel mézzel folyó földre, és azt mondotta: No! egyél, igyál! eb ugatta Magyarja! itt van a jó Tokay bor, fejr Miskólczi Kenyér, kövér Debreczeni Szallonna! De ez néki nem tettzik; ki megy az országból, és külső nemzeteknél fecsérli pénzét. Az után vezette eőtet az Isten Szent István Királynak hitére, mondván: No! üdvözülly! eb szánkázza meg a lelket! De ez sem tettzett néki; eő külső országi Svajczer, és Francia hitet hozott bé magának, és nevezte azt: *Magyar hinek*. Már úgy lévén a dolog; mit tudott vele tenni az Úr Isten? adott néki tehát becsületes Kalpagos Praedikátorokat, mint Imé! Szilágyi Sámuel Uram! De ez sem tettzik néki; azt gondollya: hogy az Isten szava se hangzik Magyar öltözetű Praedikátornak szájából, ha csak külső Académiákról jött Parochás, s borjú béllal kerített nyakú Papját nem hallja Praedikálló székébül.«”

Ugyancsak saját gyűjtés és lejegyzés a magyarok ősi nemzeti ételeiről szóló rész, s az a verszetet, amelyet – talán Apor Péter nyomán⁴ – Szirmay rögzített művében. (Weöres Sándor átírásában közöljük):

⁴ *Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae... 1736.*

Magyar Gastronomia

*Első része ételünknek ama káposztás hús,
Ha szalonna nincsen benne, szívünk már nagyon bús.
Oh áldott káposzta, paradicsom hozta,
Áldott aki kolbásszal foldozta.*

*Másodika ételünknek ama jó bosporos,
Ha szalonna nincsen benne, csak légyen jó borsos.
Mert bors nélkül méreg, egye meg a féreg,
Amyit használ mint ebnek a kéreg.*

*Harmadikát ételünknek mondják kaszás lóvnek,
Eztet tartják a magyarok legjobb ételének,
Aki eztet falja, ajakát megnyalja,
Kálvinista mennyországnak vallja.*

Szirmay igazi „hungarus” az osztrák–magyar birodalomban együttélő népekkel, népcsoportokkal kapcsolatban. Kialakult véleménye van az együttélő népekről – a későbbi nemzetiségekről –, de ez a vélemény minden negatív vagy pozitív előjeltől mentes, és szándékosan sohasem sértő. Számunkra azt is bizonyítja ez, hogy a korabeli magyar liberális nemesség a legnagyobb megértést és türelmet tanúsította más népekkel szemben, ellentmondva azoknak a történéseknek, akik sztereotípiákkal és előítéletekkel vádolják meg – utólag – azokat a nézeteket, amelyek a legtöbbször jól körülhatároló népi sajátosságokból vagy hosszú időn keresztül szerzett tapasztalatokból táplálkoznak.

Nem véletlen tehát, hogy az oláhokról ilyen szép sorokat ír Szirmay is, valamint Mátyási József kortárs-költő dicsérő sorait idézi az oláh lányokról (fátákról):

„Egyébként az oláh nép tagbaszakadt és sudár testalkatú, nők pedig szép formájúak. Azt a kendőt, mellyel nők testüket elől és hátul takarják, a magyarok *katrinczának* nevezik. Az oláh leányt *fátának* mondják. Legkedvesebb eledelük a kukoricalisztből túróval pergelt étel, melyet *pulyiszkának* hívnak és a kukorica-sütemény, a málé. A szép alkatú oláh fátákról csinosan így versel egy magyar költő:

*Olly angyali fáták találkoznak helyvel,
Láttam egynehányat magam is, amellyel
Ha melléd ültetnéd, vagy öledbe vennéd,
A bús pulyiszkát is béles gyanánt ennéd.
Mert oly széppé nyőnek a málé-pogácsán,
Mint a magyar búza kenyere s kalácsán.
Nálok különbeket maga is Debrecen
Nem nevelhet ama nagy hírű perecen,
Sem pedig Kolozsvár legjobb káposztáján,
Sem Pest a kávéján s cukros pogácsáján,
Sőt Bécs is megunná taréjás dámáit,
Ha láthatná Erdély rokojás fátáit.
Hírét sem hallották ezek a frizérnak,
Elhinnék, ha lenni mondanád hóhérnak.
Tudakozd a módit, vonitanak vállat,
Nem értvén hogy mi az, ember-é vagy állat.
Nem ülnek a házban, nem vágnak kalapra,
Nem legyező alól pislognak a napra,
Nem a kapca-kötő tőkkal bánnak ezek,
Hanem kapát, villát, orsót forgat kezek.
Ágyok nem fosztott toll, hanem fű, vagy szalma,
Mégis ollyak, mint a most szakasztott alma.
Gyengék, mint a lány sajt, piros az orcájok,
Kedveltetí őket gömbölyű formájok,
Testök ropog, mint a duráncai barack,
Erők, inok erős, mint a földi tarack.*

*De hogy is ne volna közöttök szép alak?
Holott az oláh nép még római salak.”*

(Weöres Sándor átirása)

Kivételt csak a németekkel–osztrákokkal tesz („Magyarországon sok kiváló család német eredetű, ugyanígy a királyi városok is nekik köszönhetik keletkezésüket, valamint belföldi tudományok és mesterségek is a fejlődésüket. Ezért hívja a magyar a német szomszédot sógornak, mivel már kilenc évszázada közöttünk laknak. Ezek nem erővel hatoltak be országunkba, hanem mi magyarok hívtuk őket és osztottuk meg velük testvériesen szántóföldjeinket, szőlőnket, kenyerrünket. Hozzájuk adtuk leányainkat, ők pedig az övéiket mihozzánk, így keveredett vérünk a vérükkel. A németek tehát rokonok, polgártársak, asztaltársak, különösen a katonák.”)

Mint ahogyan a királyság is az egyedül üdvözítő államforma. Szirmay több művében is idézi, mert igen kedveli a következő Claudianus-négyesorosot:

*Hazudik, valaki mondja szolgaságnak
Szabad szolgálatját a jó Királyságnak,
Olly arany ideje nincs a szabadságnak,
Mint ha kegyes ura vagyon az országnak.*

Az osztrák uralkodókat kivétel nélkül dicsőíti: Mária Terézia „Nagy Therez anyánk”, „isteni Mária”, „dicső Mária Terézia, a magyarok anyja” lesz stb. Elítéli a magyar forradalmi mozgalmakat, felkeléseket, szabadságharcokat: Dózsa keresztesei „kutyakölykök”, másutt „Rákóczi-zendülésről”, „gyászos Bocskai-féle forradalomról” beszél, Thökölyvel kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy „Tünjön el ez az idő e korból”. Mindezek Szirmay emberi gyengéire, jellembeli hibáira vallanak, mindenáron érvényesülni akarásából, karriervágyából táplálkoznak.

Végig jó nyomon követhető Szirmai antiklerikalizmusa a felvilágosodás eszméinek hatására. Ha a papokról szól, hangütése mindig gúnyolódó, nevetséges helyzetekben szerepelteti őket. Érthető, hiszen az egyház követelésére fosztották meg udvari tanácsosi címétől. Nem véletlenül törölte tehát a cenzúra könyvéből „Urak a papok” című, ismeretlen szerzőjű versrészletét, melyben a mocsarakban magyarul kuruttyoló békák hangutánzásával élcelődik a papokon:

*Tölletek én tartok, – de ti tóba lakók mit akartok
S mért rekeg a vizeken népetek olyan igen?
Erre a nagy gondom, szavakat magyarázva kimondom
Mégyek azért közelébb rusnya tavokhoz elébb.
Hallgatom én őket, külön is lesem a rekegőket
S amikor így fülelék, egy nagy öregre lelék.
Ez ki közel vólt, Urak a Papok, a Papok! úgy szólt;
Más felel: Oh rak rak! rakd ki, Papok az Urak!*

Nem volt jobb véleménye a vallásfelekezetek közötti versengésről sem:

„A vallás feletti vetélkedés alkalmával valaki így szólt a különböző vallásúak képviselőihez: Ebatták! Én tudnék csinálni szisztemát vallás dolgaiba; legjobb volna: ha minden *Jobbágy orosz* volna, hogy vele mennyivel többet lehetne elhíttetni. Ha minden *Katona* volna *kálvinista*, hogy az előre való rendelést (praedestinatiót) erősen hívén, nékimenne vaktában az ellenségnek. Ha minden *Prókátor* volna *lutheranus*, hogy mind a két részre hajló lehetne. Ha minden szép Menyecske volna *pápista*, hívén azt, hogy csak gyónja meg és akármely vétkei megbocsájtatnak. A *Király* és a *Ministerium* volna *naturalista*, hogy mind nevetne benneteket.”

A könyv második része – Egyes szavaink és közmondásaink eredetéről és jelentéséről – hasonló hangvételű az előzőéhez. Kezdetleges és legtöbbször laikus etimologizálással keresi nemcsak a magyar, de mindenféle – főleg latin és német – szavaink eredetét, ABC rendben, de azon túl minden kritérium nélkül; logika nem fedezhető fel benne, mit

vesz fel szójegyzékébe és mit hagy ki; érdeme leginkább a régies szavak magyarázatában, valamint a latin kifejezések értelmezésében van. Néhány szófejtése és fogalomértelmezése azonban ma is megállja a helyét. Lássunk ezekre néhány példát!

Avas: a régít nevezték így, a makkos erdőről, amelyben tölgy és bükkmakk található. Ezért Szatmár megyében egy egész járást erdejéről Avasnak neveznek. Mondják a borról és a romlott szalonaról: avas bőr, avas szalonna, és a régi szokásról: meg-avult szokás.

Comitatus: vármegye. Hajdan több volt Magyarországon, de sokat egyesítettek később. Így a Kis- és Nagy-Pozsony vármegyét, a Győr és Szolnogyőr vármegyét, Pest, Pilis, Solt vármegyét, Zemplént és Potokot (Patakot).

Dica: azaz rovás-pénz annak az adónak a neve, amelyet az írni nem tudóknak rovással jegyeztek fel.

Jobbágy: ezt a nevet Magyarország régi királyainak idejében csak az ország bárói, zászlósurai viselték. Idők múltán a szolgaságra kényszerített telepésekre ruházták át e szót...

Ispitály: kórház, a latin Hospitále szóból.

Porta: azaz telek, eredetileg a város vagy vár kapuját jelenti abból következőleg, hogy amikor a vár környékét ekével kijelölték, ott, ahol kaput szándékoztak hagyni, felemelve vinni (portare) kellett az ekét. Egyébként a magyaroknál e szó az adót is jelenti, mivel az adót mindenkinek a portája után vetették ki. A kaput I. Károly törvénye úgy határozza meg, mint amelyen át egy szénás- vagy gabonásszekér bemehet. Máiig megvan még a porták utáni adókivetés, vagy ahogy nevezik: a portio, vagyis telek- vagy kapuadó.

De vannak egészen képtelen ötletei is. Pl.:

Mén: a magyaroknál a tenyészcsődört jelenti. Ménnek nevezték Marót bihari vezért, mint Béla király névtelen jegyzője tanúsítja, azért, mert sok ágyasa volt.

Ebből a részből is sokat törölt a cenzúra, főleg a durvábbnak vélt szellemességek közül, melyekre a népszerűség kedvéért itt is törekedett Szirmay:

Similitudo ridicula: azaz nevetséges hasonlat: „Ollyat sikoltott, mintha egy egész Reformata Ecclesiának hegyes fogú sarlóval a seggét metszenék.”

Nem hiányozhatnak természetesen a kuriózumok sem, mint a következő szóértelmezésből kitűnik:

Orandi: azaz emlékezetes imaformák: „O! Felséges Jehova Szent Isten! kinek színe előtt olvadnak a világi hatalmak, mint az éhes cigánynak fogai alatt a fejér kenyér, végy fel minket fényes hintódnak ha csak bakjára is. Amen!” Hasonló egy esős időért mondandó ima: „O! Felséges Isten! ki bé zárod és ki nyitod az égnek csatornáit! ne hallgasd meg az úton járó, a téglá vetőt és a nyomtatót, hanem adj alkalmas essőt a mi üdönkben. Kerekíts fel a tengernek mélységes örvényéből olyan kis felhőt, mint a tenyerem, s legyenek abból zápor essők; ezt pedig te megcselekedheted, mert Arábiában olyan nagy dinnyék teremnek, mint itt a tökök. Amen!” Erre a könyörgésre jégeső jött, azért a következő alkalommal ugyanez a pap így szólt: „O! adtál Uram essőt, de nints köszönet benne!” Hasonló: „Jövel, jövel! mennyei kakas, kapargálly a mi lelki szemetünkön, hints meg mennyei gyöngyökkel, mert meg-vesztegettünk az álnokság bimbóitúl. Jövel, jövel mennyei Szabó, földozgasd a mi lelki lyukainkat. O! Uram, meg-rongyollottak a mi sziveink, mint ama rongyos köpönyeg, hanem O! Uram, jöjj el a te lelki föltaiddal és földozd meg azokat; mert O! Uram, a te nagy irgalmasságotat ki nem beszélheti ama harminc két fogú állat. Amen!”

A könyv harmadik része – A többi példabeszédek, anekdoták, közmondások – általában latin szállóigék, aforizmák rokon tartalmú magyar megfelelőjét közli. Több magyar közmondást, szólást, szállóigét sorol fel egy-egy latin idézet minél világosabbá tételére. Ezzel értelmezi a latint, valamint bizonyítani kívánja, hogy a magyar nyelvben is megvan mindez. Az idézetek, szavak, kifejezések itt sem szoros ABC rendben követik egymást. Fő forrása az ókori római irodalom: Ovidius, Sallustius, Seneca, Suetonius, Terentius, Horatius, Vergilius, Cicero, Plautus, Livius stb. művei. A széles olvasottságú Szirmay igen sokszor szabadon idézi a szerzőket; nem egy alkalommal csak a szállóige tartalmát, vagy csak azok kezdő sorait eleveníti fel. Lássunk ezekre is példát!

Forma bonum fragile est. (A szépség mulandó adomány. Ovidius: *Ars amatoria* 2, 113): „A jó forma törékeny”, azaz: „A szépségnek rövid az ideje, / alig van engedve egy-két esztendeje. / Az után a szépből csak meg lehetsz lesz, / s ha szép akar lenni, / más abból is el vesz, / s a minap irigylett szépségre vágyása, / lesz már csak az újabb szépek katzagása. /”

Proba mers facile emptorem repeit. (A jó portéka könnyen vásárlóra talál. Plautus: Poennlus 342): „Vásár nélkül el kél a jó leány s jó ló. Jó bornak nem kell tzigér.”

Sokszor elég egy jellegzetes szókapcsolat is a példázat kifejtéséhez:

Amicus reconciliatus: kibékült barát. „Régi barátodtól, s megsértett társodtól mindenkor őrizkedgyél. Kiengesztelt baráttól, kétszer főtt ételtől ments meg Uram minket! Mátyás király gyakori mondása volt az, hogy többek közt három dologban nem gyönyörködik: az újraforralt levesen, a kiengesztelt baráton és a szakállas asszonyon.” (Galeotto Marzio: Mátyás király cselekedetei és mondásai, 16. fejezet).

Szirmay itt sem hagyja ki, ha élcelődhet a papokon, vagy az asszonyokon:

Vidum ducere: özvegyet feleségül venni. A magyaroknál e kijelentést vonta maga után: „Aki patzalt akar enni, avagy özvegy asszonyt venni, ne tudakozza: mi vólt benne?” Innen a közmondás: „Sok özvegy, mint nyers fa, olly természettel bír, mely az egyik végin ég és a másikán sír. Ollyan az özvegy asszony ura nélkül, mint a test fő nélkül. Ollyan ő, mint az útfélen vetett borsó, mindenek tépik, nyövik, valakik általmennek. Az özvegy asszonynak ha kapu felei aranybúl volnának is, hamar el-kelnének, ha szegény, egyébkor számba nem veszik, csak akkor, mikor valami terhet osztanak fel.” – Egy helvét hitvallású lelkész az egyik özvegyet Jónás prófétához hasonlította, aki egy borostyánszerű növény árnyékában, amelyet elfutó tőknek nevezett, védekezett a nap hősege ellen. Kiszáradt azonban a tők s a nap égette Jónás fejét (Jónás, 4.6–8.), s a pap így fejezte be Intzedy Klára férjének halála feletti beszédét: Jaj már tenéked Intzedy Klára, mert el-szártt már a te tőköd szára!”

Virgo: szüz. „A magyarok a szívről nevezik szüznek. Talán mert szívből szemérmesnek kell lennie, vagy mivel a férfiak szíve értük lángol. Így a régi magyarok. De a szülők kora már baljósabb kor, minket még hitványabbakká tett, s utódainak még rosszabbak lesznek. (Horatius.) Ezért a mai magyarok a szüzeket a dinnyével hasonlítják össze: Amit a dinnyéről mondanak köz szóban, / mostani szüzekre illik ez valóban, / közülök fel-vágni ötvenet is lehet, / míglen egy igazra az ember szert tehet. / – Aranka György, az ünnepelt erdélyi költő pedig a szüzességet a csirkemódra szaporodó madárkával hasonlítja össze: A szüzesség madárkához hasonló: de fiatskához, alig várja tolla nyőjjön, azon jár: hogy el-repüllyön.”

E fejezetben is vannak természetesen saját gyűjtések is. Ilyen az Arany János által ismertté tett történet egyik változata a nagyidai cigányokról:

Victoriam nondum adeptus, triumphum canis: Még nem győztél, s máris diadalt énekelisz. „Medve bőre előre iszol. Meg se fogtad, s immár mellyezted. El-fogyott a puska pora, mint a Nagy Idoi cigányoknak. Ugyanis az 1557-ik esztendőben Zápolya pártján a nagyidai vár kőfalait védtek a cigányok. Vitézül viselkedtek s igazán reménységen felül jó ágyútüzelésükkel először, majd másodsor, sőt harmadsor is megfutamatották a veszteséget szenvedő letört Ferdinánd-i sereget; elannyira, hogy az ostromlók a vívástól elcsüggedve, felszedték sátorfájukat és megkezdték a visszavonulást. Nagyon kapóra jött ez a cigányoknak, akiknek már elfogyott a puskaporuk és minden bizonnyal győzelmet ünnepelhettek volna, ha a szót magukba tudják folytatni. De alighogy eltávozott az ellenség, csapatostól rohantak a cigányok a sáncokból a völgybe és kezükkel fenyegetőzve így kezdtek lármázni, kiabálni: Vestem az anyátokat! köszönyétek, hogy a puska porunk elfogyott, mert egy lábíg itt vestetek volna! Meghallotta a kiabálást egy némettel kevert magyar, felhívta reá társai figyelmét, akik nyomban visszafordultak, meghágták a falakat és a már semmi puskaporral nem rendelkező cigányságot egy szálíg levágták. Ez a csata olyan sebet ütött a cigányság tisztességén, hogy a cigányoknak nem kevésbé szerencsétlen név Nagyida, mint a rómaiaknak Cannae, vagy a persáknak Thermophylae. Ezért még 1764-ben is, amikor a jobbágyok sorsára kényszerítették őket, így sóhajtottak:

*Nagyidai harcznak keserves nótáját,
Nemzetünk siralmas veszélyét és baját
Ki vonnya ez után? ha Czigányok nyájját
Veszteni kívánnyák, tiltyák musikáját!*

Mivel tehát ezeknek a megregulázása így bekövetkezett, nehogy azok éneke is a Nagyidai veszedelemről, amely közel van már az elfeledéshez, végképp meg ne semmisüljön, az utókor emlékezetére méltónak lát-

juk azt átadni. A cigányok ezt zenével kísérve, könnyezve szokták előadni, amint magunk is többször hallottuk ez tőlük.”

Szirmay könyve nagymértékben hozzájárult a magyarságnak önmagáról és a külföldiekben kialakított képe – mai szóhasználat: sztereotípiái – megformálásához. A pusztá, cigány, huszár, délibáb, alföld, csikós-gulyás, paprika stb. ezekben az évtizedekben lesz elengedhetetlen kelléke a magyar földnek és népnek.

Mivel igen olvasott és népszerű volt, jórészt neki köszönhető Tokaj-Hegyalja és a tokaji bor mítoszának megeremtelése. Tőle származik például a közkeletűen ismert Tokaj-Hegyalja-körülhatárolás, mely szerint „incipit in Sátor, definit in Sátor”, azaz az abaujszántói Sátor-heggyel kezdődik és az újhelyi Sátor-heggyel végződik. Az ő népszerűsítő tevékenységével maradtak fenn és váltak napjainkig közkeletűen használtakká versek, bordalok, mulatóénekek, szólások, melyeket e művében és a *Notitiában* tett közzé. Egy ilyen – neki tulajdonított – versrészletet és okfejtést közlünk az alábbiakban:

„Áldott tokaji bor, be jó vagy s jó valál,
Hogy csak szagodtól is elszalad a halál;
Mert sok beteg téged mihelyt kezdett inni,
Meggyógyult, nohamár ki akarták vinni.
Istenek itala, halhatatlan Nektár,
Az holott te termesz, áldott az a határ!
Bár csak a sivatag homokok között is
Fakadna oly forrás, ha nem több, csak öt is,
Honnét az orvosság folyna, mint a Tisza,
Amelynek a vizét sok ember s hal issza,
Be sok beteg menne ennek a partjára
s teli szívna magát pióca módjára!”

„Magyarországon több *olasz* település is van. Ezek még első királyaink idejében telepedtek be és okleveleinkben mindenféle latin néven szerepelnek. Az 1242-ik esztendőben a tatár veszedelem után IV. Béla király Itáliából szőlőműveseket hozatott be, kik a tokaji hegyeket itáliai szőlővesszőkkel újra betelepítették. Tőlük kapta nevét a Hegyalján *Olasz-liszka* mezőváros és *Olaszi* falu, nemkülönben a híres tokaji szőlőfajta, a *Formint*, mely azon itáliai Formina vidékéről nyerte nevét, amelyről már Horatius is énekelt a Lib. I. 20. Ódában. Hasonlóképp a *Rumonya*, vagy *Romana* szőlővessző is. De ma is sokan költöznek ide kereskedés céljából és magyar városokban telepednek meg...”

A Hungaria in Parabolis több más korabeli művel is összehasonlítható,⁵ melyek az újjáéledő magyar nemzeti mozgalom időszakában születtek. Kétségtelen, hogy Szirmay munkája alulmarad az ezekkel való összevetésben. Míg amazokat elsősorban nemzetfelfőtő-értékmentő szándék vezette – mely természetesen tőle sem tagadható meg –, őt elsősorban a szórakoztatás vágya és a feltétlen népszerűségegre törekvés motiválta. Mint nyelvész, szótáríró minden vonatkozásban elmarad Baróti Szabó Dávid mögött, mint az eredeti dalok gyűjtője sem fogható Pálóczi Horváth Ádámmal. Felülmúlják rendszerességben, alaposágban, anyaggazdagságban. Szirmay a szórakoztatás szándékát mindenek elé helyezte, a tudományosság elé is, ahogyan egyik mai ismertetője⁶ megállapítja róla, Kazinczy Ferencet is idézve: „Szirmay minden ízében a tréfa, a könnyű életszemlélet, a villoni életfelfogás követője; kedélyesen szemléli a világot, nem vesz komolyan semmit; a házastársi, az alattvalói hűséget sem. Nem vette komolyan életét és nem vette komolyan a halált sem. Azt is csak afféle jó társaságot összehozó alkalomnak tekintette. Mikor ha-

5 Például: *Baróti Szabó Dávid: Kisded szótár...* Kassa, 1784., *uő.*: A magyarság virági. Komárom, 1803.; *Dugonics András: Magyar példa beszédek és jeles mondások*, 1–2. köt. Szeged, 1820.; *Pálóczi Horváth i. m. stb.*

6 A kéziratban maradt fordítás utószavában dr. Szabó Lajos etnográfus, művelődéstörténész.

lála előtti napon Mocsáry nevű kedves ismerőse meglátogatta, így örvendezett az óbes-
ternek: „Ejnye, be jó, hogy eljött öcsém uram, most már itt maradhat a temetésemre”. S
pár óra múlva csakugyan halott volt már a derűs úr, aki közvetlenül halála előtt még jóízű
kárörömmel olvasta a Magyar Kurirból Napóleon legújabb győzelmeit.”

Műve „elegyes” gyűjtemény, melynek elsődleges érdeme, hogy hüen tükrözi kora
közgondolkodását, hagyományt teremt és nemzeti tudatot erősít.

A Hungaria in Parabolist sokan forgatták, használták, idézték, a későbbi szólás- és
közmondásgyűjtemények, dalgyűjtemények, irodalmi antológiák, versgyűjtemények⁷ ál-
landó szereplője lett. Hogy milyen értékeket rejt, azt Tóth Béla szavaival idézhetjük fel:⁸
„...nem szabad megfélemlenünk egy magyar könyvről, mely amazokat fél századdal
előzte meg és mintegy ősapja a szálló igék gyűjteményeinek. Ez Szirmay Antal 1804-ben
megjelent *Hungaria in Parabolisa*; mint Erdélyi János a *Magyar közmondások könyvé-*
nek bevezetésében oly nagy igazsággal mondja: *Anonymus* mellett a legmagyarabb mun-
ka, melyet valaha deákul írtak. Ez a vén könyvecske, a maga jámbor hiszékenységgel,
együgyű szófejtéseivel, jóízű, de kevés hitelű anekdotáival, a külföld nagy forrásainál is
többet, értékesebbet adott nekem; mert megoktatott arra, hogy az ilyen kortörténeti mű-
nek nem szabad a pusztá tudákosság és könyvtárbújás alkotásának lennie; hanem tükröz-
nie kell a magyar észjárást, a magyar jó kedvet, ha bohóság és egy csöpp szabadszájúság
árán is olykor. – Az öreg Szirmay könyvecskéjében ... igazi tárházat halmozta össze a
korfestő adatoknak; és boldognak vallanám magamat, ha valamikor módomban lenne az
ő kissé kacskaringós deákságát magyarra fordítani, hogy a nagy közönségnek is része le-
hessen a gyönyörűségben, melyet én, e kis kötetet olvasva, annyiszor éreztem.”

Jegyzetünkben említettük, hogy a Hungaria in Parabolis jórészt ismeretlen műve
Szirmaynak, hiszen magyar fordításban máig nem jelent meg. Az 1960-as években ké-
szült egy fordítása, ezt szándékozott kiadni 1988-ban a Miskolci Városi Könyvtár és a
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. A könyv fordítója *Botos Péter* (1913–1982)
református lelkész, hely- és egyháztörténész volt. Hatalmas energiát igénylő munkája,
pontossága és teljességre törekvése a legnagyobb elismerést érdemli részünkről. Egy
dologgal azonban ő sem tudott megbirkózni: a korabeli latin szöveg megpróbáltatásain át
éppen az elsodró lendületű, vagánsköltő-Szirmay könyvének szellemét, sajátos ízét-
zamatát nem tudta visszaadni.

Mivel az eredeti művel azonos értékű fordításra belátható időn belül nincs remény,
ez az írás menteni kívánt valamit Szirmay Antal érdemesnek ítélt munkájából, féltve a
teljes feledéstől.

7 Idézi többek között: *Erdélyi János*: Magyar népköltési gyűjtemény, Népdalok és népmondák 1–3.
Pest, 1846–48.; *uő.*: Magyar közmondások könyve, Pest, 1851.; *Tóth Béla*: Szájruj szájrja – A magyarság
szállóigéi. Athenaeum R. Társulat, 1895.; *Móricz Zsigmond*: Magvető – A magyar irodalom élő könyve. Bp.
1942.; *Weöres* i. m.; *O. Nagy Gábor*: Magyar szólások és közmondások. Gondolat, 1976. stb.

8 *Tóth* i. m. VI–VII.

„HUNGARIA IN PARABOLIS“ VON ANTAL SZIRMAY

Der Schriftsteller und Geschichtsschreiber Antal Szirmay (1747–1812) galt in der zweiten Hälfte des 18. und in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts als eine der vielseitigsten Persönlichkeiten seiner Zeit. Einer seiner Zeitgenossen war Ferenc Kazinczy, anhand dessen Lebenswegs, politischer Karriere und wissenschaftlichen Schaffens sich die gesamte Periode der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts nachvollziehen lässt: das Auftauchen der Idee der Aufklärung in Ungarn, die Bemühungen des aufgeklärten Absolutismus, der erstarkte nationale Widerstand, die Jakobinerbewegung in Ungarn und die Anfänge der Spracherneuerung.

Szirmay erwarb sich vor allem auf dem Gebiet der lokalen Geschichtsschreibung bleibende Verdienste. Doch er hatte auch teil an der ungarischen Spracherneuerung und verfasste als erster die Geschichte der Jakobinerbewegung.

Neben seinen Arbeiten zur Geschichte des Zemplén-Gebirges zählt die „Hungaria in Parabolis“, diese in einem Gemisch von Ungarisch und Latein verfasste Arbeit, die erstmalig 1804 in Buda erschienen ist und bis auf den heutigen Tag keine eindeutige Übersetzung erfuhr und auch nie wieder herausgegeben wurde, zu seinen am häufigsten zitierten Werken. Die ungarische Übersetzung des lateinischen Titels lautet etwa: Ungarn in Gleichnissen oder eine Erklärung der Gleichnisse und Redewendungen der Ungarn.

Szirmay war ausserordentlich gebildet, sehr belesen, besaß darüber hinaus guten Humor und eine herzliche Natur, was ihm alles zugute kam, als er sich daran machte, in seinem Werk die hauptsächlichsten Charakteristika Ungarns, eine Charakterzeichnung des Ungarntums und die ungarischen Charakterzüge zu erfassen, um diese dann aber nicht in einer ernsthaften historisch-philosophisch-philosophierenden Arbeit, sondern auf unterhaltsame Weise, anhand von Redewendungen, Sprichwörtern, Histörchen und possenhaften Geschichten wiederzugeben. Das 174 Druckseiten umfassende Werk ist vorwiegend in Latein geschrieben. Vor mehr als 30 Jahren entstand dank des reformierten Seelsorgers und Kirchenhistorikers Péter Botos eine ungarische Übersetzung, die trotz aller Vorbereitungen aber bis heute nicht erscheinen konnte. In der vorliegenden Arbeit wird nun das Manuskript vorgestellt, wobei der Verfasser es nicht an Exzerpten mangeln lässt. Dies geschieht mit der Absicht und in der Hoffnung, dass das Werk früher oder später einmal herausgegeben wird.

József Fehér

BORSOD VÁRMEGYE FÖLDHASZNOSÍTÁSA A 18–19. SZÁZADBAN

FRISNYÁK SÁNDOR

Borsod vármegye mint a Felvidék-régió déli pereme, *átmeneti jellegű* terület két nagy gazdasági térszerkezet kontakt-zónájában.¹ A vármegye 1/3-a ártéri és medenceperemi hordalékkúp-síkság, míg a többi része domb- és hegyvidék (a legalacsonyabb és legmagasabb terület szintkülönbsége 871 méter). A változatos földrajzi környezetben a *természeti erőforrások* differenciált minőségben (és korlátozott mennyiségben) jelennek meg. *Az erőforrás-ellátottság a mindenkori, így a 18–19. századi gazdasági életnek is dinamizáló tényezője.* A mező- és erdőgazdálkodást folytató (őstermelő) társadalom az agroökológiai erőforrásokat hasznosítja. A környezetfelhasználás időben és térben változó. A változások a társadalmi-gazdasági folyamatokkal, pl. a humán erőforrásokkal, a termelési és a piaci viszonyokkal, a közlekedéssel stb. függnek össze.

A 18. század elején a gyér népesség (1715–1720-ban 24–25 000 fő) a potenciális mezőgazdasági földalpnak csak kis részét hasznosítja (a *szántóföld* részaránya – az országos átlagértékhez hasonlóan – 6–7% lehet). A vármegye benépesítésével² (1787-ben 136 000 fő) és a gazdasági élet újrászervezésével a század vége felé megnövekszik a művelt terület. A József korabeli kataszteri felvételek szerint az összterület (= 3607 km²) 91,7%-át (3307 km²) a mező- és erdőgazdaság hasznosítja.³ A mezőgazdasági terület 34,2%-át a *szántó*, 2,4%-át a *szőlő*, 30,9%-át a *kert, rét és legelő* foglalja el (1. ábra). A 18–19. századi statisztikai forrásokon kívül az ún. *investigatíók* (1770) szolgálnak értékes információkat az agrárgazdaság korabeli állapotáról, a termelt kultúrákról és azok területi különbségeiről.⁴ A téma vizsgálatánál jól hasznosíthatók még a régi kézirat

1 A dolgozat az OTKA T 024 171. sz. kutatási program keretében készült.

2 A 18–19. századi társadalmi-gazdasági viszonyok jellemzéséhez a következő forrásmunkákra támaszkodtunk: *Bácskai Vera–Nagy Lajos*: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984.; *Frisnyák Sándor*: Magyarország történeti földrajza. Bp. 1990.; *Frisnyák Sándor*: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). Tér és Társadalom, 1996. 1. 43–58.; *Gyimesi Sándor*: Magyar gazdaságtörténet 1848-ig. Egyetemi jegyzet. Bp. 1988.; *Paládi-Kovács Attila*: A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Bp. 1993.; *Petercsák Tivadar*: Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XIX. század). Debrecen, 1992.; *Sárközi Zoltán–Sándor István* (szerk.): Mezőkövesd város monográfiája. Mezőkövesd, 1973.; *Szabadfalvi József*: A sertés Magyarországon. Debrecen, 1991.; *Tóth József*: Ember–település–környezet az Alföldön. Forrás, 19. évf. 1. sz. 1987. 32–36.; *Varga Gáborné* (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 1970.; *Veres László*: Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon (szerk.: *Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula*). Miskolc, 1984. 27–35.; *Viga Gyula*: Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc, 1990.; *Viga Gyula*: Huszonegy néprajzi közlemény, Debrecen, 1990.

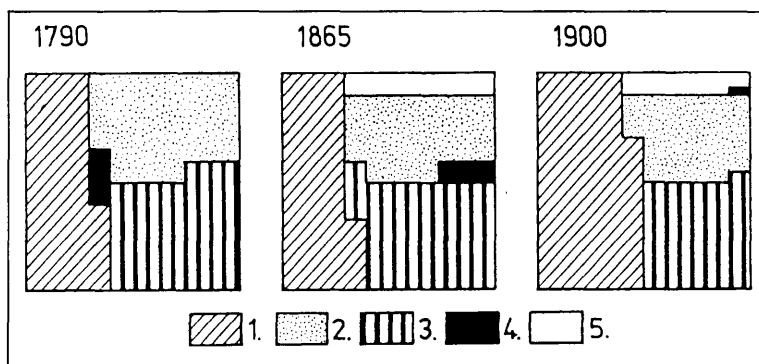
3 *Barsi János* (szerk.): Magyarország történeti helységnévtára. Borsod megye (1773–1808). Bp.–Miskolc, 1991. 22–101.

4 *Tóth Péter*: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye. Miskolc, 1991.

térképek, különösképpen az I. katonai felmérés szelvényei,⁵ továbbá azok a táj- és helytörténeti munkák, amelyek az emberi tevékenységi formákkal is foglalkoznak.⁶

Borsod vármegye 18. századi agrárgazdaságát a földművelés és az állattenyésztés egyensúlya jellemzi. A vármegyét alkotó gazdasági kiskörzetek (mikrorégiók) ágazati szerkezetében a hasonlóságok mellett egyes termékek részarányában már különbségek is megjelennek. A gabonatermelés egyetlen mikrorégióban sem hiányzik, de a Sajó-völgy, a Miskolci-kapu és a Borsodi-Mezőség kivételével, a legtöbb helyen nem haladja meg az önellátás kereteit.

A 18. század közepére lezárul a telepítések korszaka, a spontán és szervezett népességmigráció eredményeként a korábbi évszázadokban elpusztult helyeségek ismét népesülnek. Az 1715-től 1787-ig terjedő 72 év alatt Borsod vármegye népessége – a betelepítések révén – 566%-kal növekszik. A 18. századi nagy népességnövekedést a *földbőség*, a szántógazdálkodásra alkalmas tájtipusok, a nagy kiterjedésű *gyepterületek*, a domb- és hegyvidéki tájak gazdag erdőségei, az ipar számára hasznosítható *ásványi nyersanyagok* és *energiaforrások* teszik lehetővé. A megtelepülők és az „öslakók” a gazdasági tér kiszélesedésével, a kultúrtáj növelésével a *természeti erőforrások racionális hasznosítására* törekuszenek. A komplex parasztgazdaságok a földművelés és gabonatermelés egységére épülnek, de a 18–19. század fordulóján lassan megindul az egyensúly felbomlása és a struktúrák térbeli differenciálódása. A mikrorégiók – az ökológiai és ökonómiai feltételrendszerhez alkalmazkodva – egyfajta „specializáció” felé haladnak. A földrajzi munkamegosztás a 19. században, különösképpen a gabonakonjunktúra hatásaként, markánsabbá válik. A belső és a külső piacok kiszélesedése, a határhasználati rendszerek és a termelési eszközök korszerűsödése (pl. a nyomásgazdálkodást felváltó vetésforgó) átforgalmazza Borsod mezőgazdaságát is. A modernizáció, a mezőgazdaság tőkés átalakulása dinamikus iparfejlődéssel és az infrastruktúra-rendszer kiépítésével kapcsolódik össze.

1. ábra. Borsod vármegye földhasznosításának változásai (1790–1900)
Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= gyeep, 3= erdő, 4= szőlő, 5= egyéb

Az ipari munkaerő-koncentráció a 19. század második felében növeli a Borsod megyei agrárgazdaság piaci lehetőségeit. A helyi fogyasztópiac bővülése mellett a 19.

5 Az első katonai felvétel col. XIX. sectio 11–14., col. XX. sectio 9–16, col. XXI. sectio 9–16, col. XXII. 14–17. jelű térképszelvényei (Bp. Hadtörténeti Levéltár Térképtára).

6 Varga Gáborné: i. m.; Frisnyák Sándor: A tájak és az emberi tevékenységi formák. In: Megyekönyv – Borsod-Abaúj-Zemplén (szerk.: Viga Gyula), Miskolc, 1994. 9–44.

században is folytatódnak a piac- (és export-) orientált mezőgazdasági ágazatok hagyományos intra- és interregionális kapcsolatai. A 18–19. században a borsodi agrárium termékfeleslegét az integráns gazdasági körzet (= Felvidék) északi vármegyéiben, a manufaktúra-, majd a tőkés gyáripar termékeit az alföldi makrorégióban értékesítik.⁷ Borsod mint *vásárvonalas* („hegyaljai”) *vármegye* – a Kárpát-medence egyik legfontosabb forgalomgyűjtő és -elosztó helyével – aktív szerepet tölt be a *közvetítő kereskedelemben* is. A Miskolci-kapu az alföldperemi vásárvonalon olyan kistáj, ahol a centrum-térségből (Pest-Buda) induló ősi közlekedési folyosó („kommunikációs tengely”) a Felvidék bányavárosait és empóriumait feltáró Sajó-, Bódva- és Hernád-völgyi utakkal találkozik. A *vasút-korszak előtt Miskolc – a „kaputáj” vásárvárosa – lokális szerepkörén túl, a régiók közötti bor-, gabona-, állat-, nyersbőr- és gyapjúkereskedelem országos jelentőségű központja.*

A kedvező gazdaságföldrajzi helyzet kihat a megye mezőgazdasági termelésére is. A gazdasági kistaják (az erdőgazdasági régiók kivételével) alapvetően önellátók és a piaci versenyhelyzetben is egymást kiegészítő, komplementer jellegű tevékenységet folytatnak. A mikrorégiók egymásrataltsága és kapcsolata a 18–19. században mindvégig nyomon követhető, nemcsak az árucere-forgalomban és a munkaerő-migrációban, hanem az extenzív állattenyésztés olyan módszerében és gyakorlatában is, amely a síksági, dombosági és hegyvidéki természetes takarmánybázis váltakozó hasznosítására épül.

A mezőgazdasági földalap művelési ágak szerinti megoszlása

Borsod területének művelési ágak szerinti megoszlása és kistajankénti szerkezete a társadalom több évszázados környezetátalakító-kultúrtájformáló tevékenységének az eredménye. A gazdasági kiskörzetek strukturális különbségei az agroökológiai potenciál térbeli változatosságát és a termelő ember alkalmazkodását jelzik. A környezetgazdálkodás (= területfelhasználás) azonos természetföldrajzi adottságok és erőforrások mellett hasonló vagy teljesen megegyező az egyes gazdasági kiskörzetekben. A települések határhasználata a makro- és mikroreliefnek megfelelő topográfiai tagolódásban történik.

A történeti statisztikai források többféle adatot közölnek Borsod vármegye területről. 1790-ben Liechtenstern és Link egyaránt 65,5 földrajzi mérföld²-ben (= 3607 km²) állapítja meg Borsod kiterjedését. Később ez az adat ismétlődik Lipszky János (1806), Magda Pál (1819) és Fényes Elek (1847) munkáiban is.⁸ 1850-ben a Magyarország és Erdély törvényhatóságait felsoroló statisztikában 3510 km², az 1865. évi helytartótanácsi adatfelvételezésben 3672,98 km², a 19. század végi összeírásokban 3629 km² szerepel Borsod vármegye területeként. Fényes Elek országleírásában a mezőgazdaságilag hasznosított terület nagyságát és művelési ágak szerinti megoszlását is közli.⁹ Eszerint 1847-ben Borsod vármegyének 34,53%-át a *szántó*, 6,42%-át a *rét*, 18,77%-át a *legelő*, 3,61%-át a *szőlő*, 0,76%-át a *kert* és 35,91%-át az *erdő* alkotja.

Borsod vármegye földhasznosítását és mezőgazdasági térszerkezetét az 1865. évi helytartótanácsi statisztika kartográfiai megjelenítésével mutatjuk be.¹⁰ Borsod adatai alig térnek el Fényes 1847. évi közléseitől és csaknem teljesen azonosak a nagyrégió, a

⁷ *Udvari István–Viga Gyula*: A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 19. század közepén. Népi kultúra–népi társadalom. Bp. 1993. 165–200.; *Udvari István–Viga Gyula*: Jobbágyi köteleességek és életmód Zólyom megyében a XVIII. század derekán. Különlenyomat a Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár Évkönyvéből VII. Miskolc, 1994. 89–120.

⁸ *Benda Gyula*: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Bp. 1973. 51.

⁹ *Benda Gyula* i. m. 81–82.

¹⁰ Sz. n. Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme. Buda, 1865. 100–108.

Felvidék összesített adataival (1. táblázat). A földhasználat %-os arányainak egyezése ellenére Borsod és a Felvidék-régió egészének termelési szerkezetében és a hatékonysági mutatókban (= az egy ha-ra számított tiszta jövedelem) különbségek vannak. A Kárpát-övezetben a széles folyóvölgyek és az intramontán kismedencék a mezőgazdaság territóriumai. A Felvidéken a földművelés orografikus határa 1000–1100 méter, a cereáliák termelése azonban 550–600 m magasságig lehetséges. A felvidéki életkamrák (= kismedencék) nem önellátóak, egyes terményekből, elsősorban gabonafélékből, a bányakörzetek élőállatból is behozatalra kényszerülnek. Borsod – nemcsak a vizsgált időszakban, hanem a korábbi évszázadokban is – *gabonát, vágómarhát és bort* szállít a régió északi piacközpontjaiba.

1. táblázat: A felvidéki vármegyék földhasznosítása 1865-ben

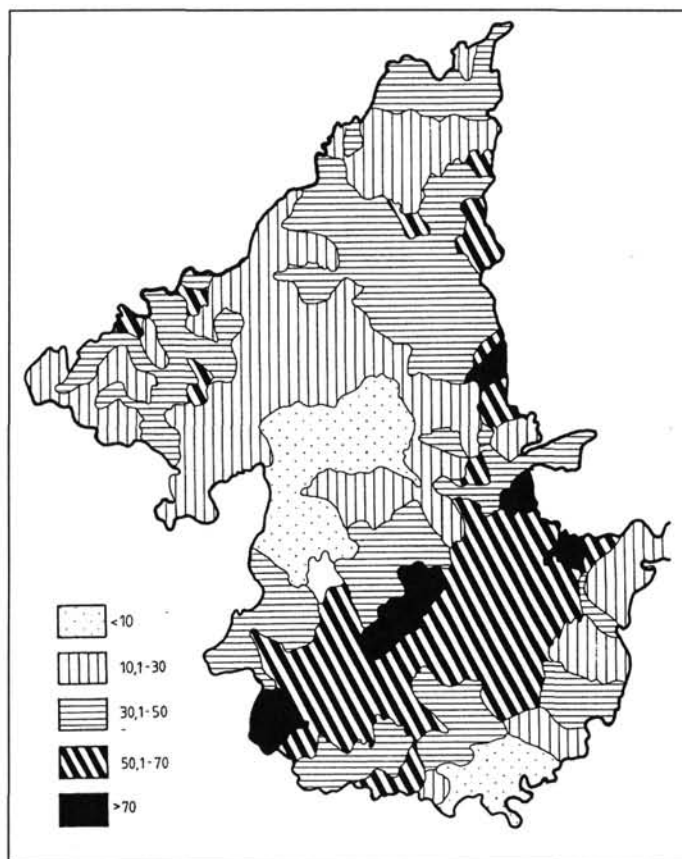
Az összterület %-os megoszlása									
Vármegye	Össz. terület (hektár)	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nádas	Haszonvehető	Tiszta jövedelem pengő pénzben * (Ft/ha)
1. Abauj	289 695	35,9	10,7	10,2	36,5	1,3	–	5,4	2,68
2. Árva	195 578	43,3	6,7	17,9	26,3	–	–	5,8	1,58
3. Bars	272 154	37,3	11,1	8,5	38,4	0,9	–	3,8	5,04
4. Borsod	367 298	33,3	13,3	11,7	32,4	2,5	0,3	6,5	5,15
5. Gömör	406 980	24,1	13,5	5,1	49,8	0,2	–	7,3	2,63
6. Heves	673 891	36,2	14,9	28,1	9,6	2,3	1,1	7,8	5,40
7. Hont	248 265	36,8	11,6	9,9	33,3	2,2	–	6,2	6,26
8. Liptó	218 680	16,6	11,3	17,6	48,8	–	–	5,7	1,96
9. Nógrád	429 939	38,6	11,1	10,4	31,7	2,0	–	6,2	4,19
10. Nyitra	596 463	46,6	9,6	12,2	25,1	0,8	0,3	5,4	6,11
11. Pozsony	436 071	47,9	12,4	12,6	19,5	1,2	0,1	6,3	8,16
12. Sáros	357 744	38,6	6,9	13,3	33,6	–	–	7,6	1,81
13. Szepes	364 475	32,6	11,2	8,4	39,7	–	–	8,1	2,11
14. Torna	62 302	20,5	10,7	10,3	50,0	1,5	–	7,0	2,60
15. Trencsén	412 389	32,5	6,0	18,6	34,6	–	–	8,3	2,57
16. Turóc	111 982	26,5	9,5	12,2	48,7	–	–	3,1	2,63
17. Zemplén	600 143	29,0	11,3	16,7	28,5	1,3	0,3	12,9	2,80
18. Zólyom	270 615	16,5	15,6	7,3	56,8	–	–	3,8	2,31
Összesen	6 314 664	34,7	11,2	13,8	32,1	1,0	0,2	7,0	4,06**

* A haszonvehető területek nélkül

** A felvidéki megyék átlaga

Az 1865. évi statisztika elemzésével (a mezőgazdasági földalap, a termelés és a fogyasztás összehasonlításával) megerősíthető a 18–19. századi földrajzi lexikonok azon megállapítása, hogy *Borsod a felvidéki vármegyék egyik ellátó körzete*.¹¹ A községsoros helytartótanácsi adatgyűjtemény arra is kiválóan alkalmas, hogy meghatározzuk a legtöbb „főlösteget” termelő mikrorégiókat, az élelemhiányos felvidéki tájak „táplálóterületeit”.

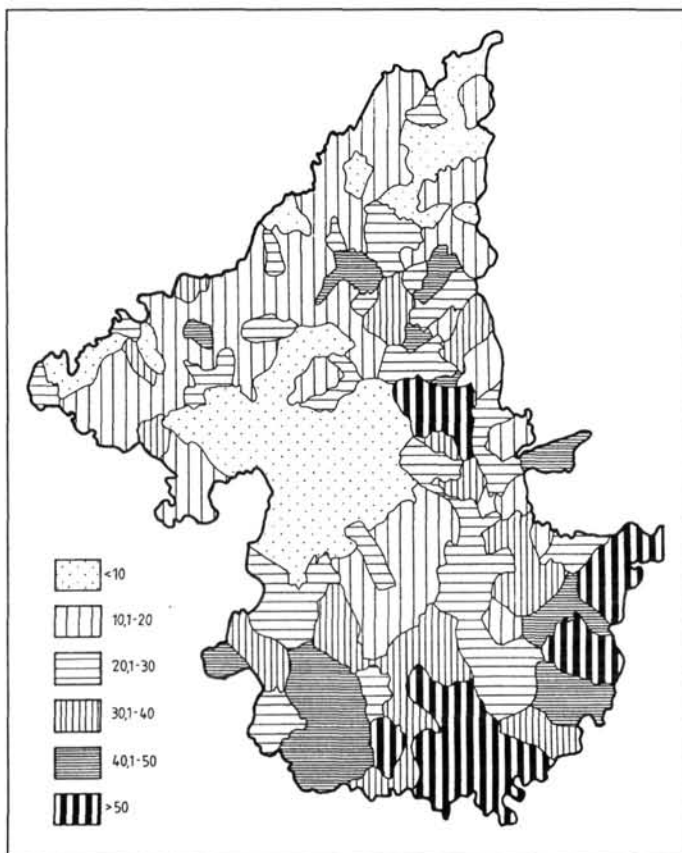
¹¹ *Fényes Elek*: Magyarország leírása I–II. Pest, 1847. 242–249.; *Magda Pál*: Magyar Országának és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geográfiai leírása. Pest, 1819. 382–388.

2. ábra. Borsod vármegye szántóterülete 1865-ben (%)

Borsodban 1865-ben a szántóföldek (1222 km²) 33,3%-kal részesednek a vármegye összterületéből. A szántógazdálkodás a Miskolci-kapuban, a Sajó torkolat környéki szakaszán, a Hejő-völgyben és a Borsodi-Mezőség területén a legjelentősebb (60–80%). A domb- és hegyvidéki tájak felé a földműves kultúra jelentősége fokozatosan csökken, a Bükk hegységben már a 10%-ot sem éri el (pl. Diósgyőrben 3,1%, Kácson 8%). A Bükk alacsonyabb területein és az északi medencedombságon 10 és 30%, a Bükkalján, a Galyaság (= Borsodi-dombság) és a Cserehát megyénkhez tartozó részein 30–50% a szántóföldek részaránya. A Tisza ártérövezetében a Borsodi-Mezőséghez képest kevesebb a szántófield (pl. Tiszadorogmán 7,5%, máshol megközelíti, a jelentősebb árvízmentes határrészekkel is rendelkező községekben meghaladja a Borsod megyei átlagot). A Szihalomtól Miskolcig terjedő széles „szántóövezet” Borsod vármegye legjelentősebb gabonatermelő területe (2. ábra). A 18. századi minőségvizsgálatok szerint Magyarországon itt (Miskolc környékén és a Borsodi-Mezőségen) terem a legjobb búza, s a rangsorban csak ezután említik a békési, csongrádi, bánáti és a szerémségi gabonát.¹²

¹² Gráfik Imre: Hajózás és gabonakereskedelem. Debrecen, 1992. 32.

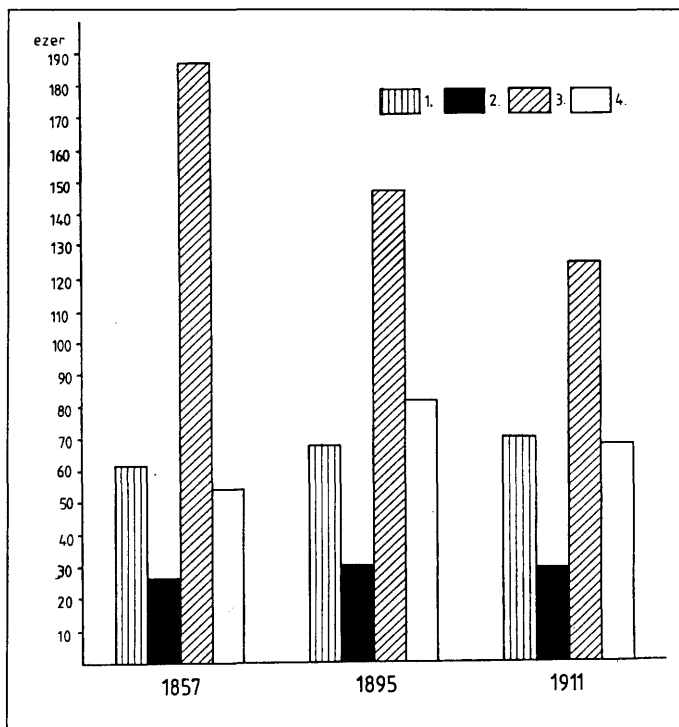

3. ábra. Borsod vármegye gyepterületei 1865-ben (%)

A szántóföldeken elsősorban *gabonaféléket* termelnek. A 18. században a legfontosabb gabona a *rozs* (az össztermelés kb. 1/3-ával). A 19. század első felében a rozs aránya tovább növekszik. 1864-ben a vármegye gabonatermelésének (780 000 hl) 45,2%-a rozs, s ezt követi a *kukorica*, a *zab*, a *búza*, az *árpa*, a *kétszeres* és a *köles*.¹³ Borsod ekkortájt 1,1%-át adta Magyarország gabonatermelésének. Az 1870-es években a *gabonaföldek a szántóterület 88–90%-át (ezen belül a búzaföldek 50–54%-át) foglalják el*. A szántó szerkezeti aránya átalakul, az egyes kultúrák %-os aránya jelentősen megváltozik. A szántógazdálkodásban a *búza* kerül az első helyre (1870–1900 között évente 600–670 000 q búzát termelnek a megyében). Továbbra is jelentős az *árpa* (évi 200 000 q) és a *rozs* (150 000 q/év). A zabtermelés rohamosan csökken (1870-ben 238 000 q, a századfordulón már csak 80 000 q körül terem).¹⁴ A búzatermelés egy hektárra jutó hozama az egész megyére számítva 9,7 q. A legalacsonyabbak a termésátlagok a Tisza ártérövezetében és Mezőcsát környékén (6–6,4 q/ha). A Sajó-völgyben és a Miskolci-kapu térségében érik el a legmagasabb eredményeket (10,6–12,2 q/ha). A Borsodi-Mezőségen, a Bükkalján és az északi dombsági tájakon egy hektáron átlagosan

¹³ Benda Gyula i. m. 289.

¹⁴ Benda Gyula i. m. 288–289.; A Magyar Korona országainak 1901. évi mezőgazdasági termelése. Bp. 1903. 14–59.

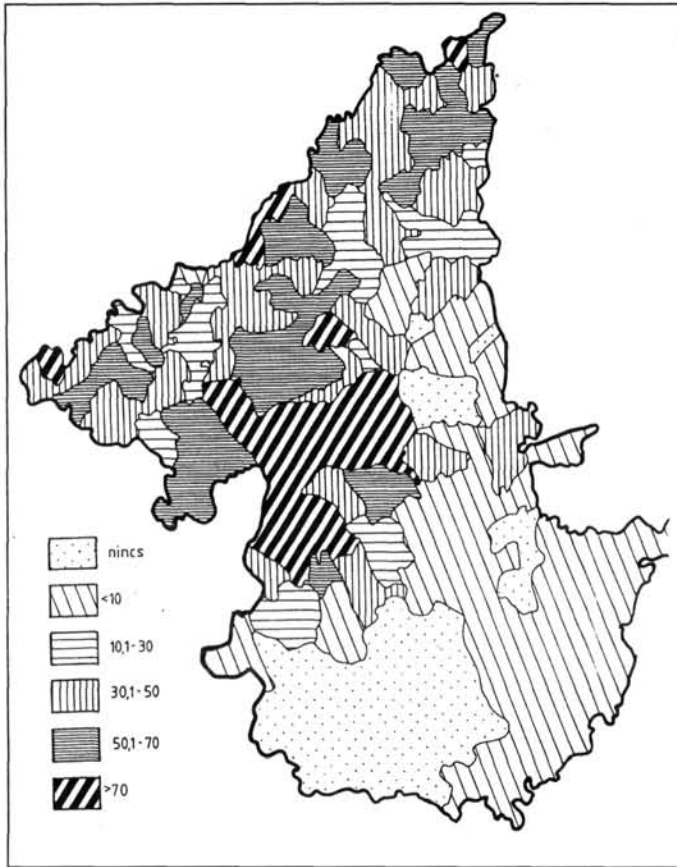

4. ábra. Borsod vármegye állatállománya (1857–1911)
Jelmagyarázat: 1 = szarvasmarha, 2 = ló, 3 = juh, 4 = sertés

10,2–10,4 q búza terem. A szántóföld 10–12%-án burgonyát, takarmány- és ipari növényeket termelnek. A statisztikai források¹⁵ alapján megállapítható, hogy a 19. század második felében Borsod földművelését a gabonatermelés uralja, helyenként monokultúrajelleggel (pl. Sajó-völgy, Miskolci-kapu, Borsodi-Mezőség). Az agrártermelés „tenge.lyét” alkotó szántóövezet termeli azt a gabonafölösleget, amelyet a Felvidékre és a monarchia országaiba szállítanak.

A gyepterület (= 1865 km²), vagyis a rét és a legelő együttes aránya az összterület 25%-a. A Borsodi-Mezőség alacsonyabb peremtája és a Borsodi-ártér a megye nagy, összefüggő legelőövezete, ahol e művelésági forma részaránya 50–60% (3. ábra). Dél-Borsodnak e legmélyebb fekvésű területe a megye legjelentősebb állattenyésztő vidéke, mint ezt a kétbéltes („kertes”) településforma is egyértelműen jelzi. A rét- és legelőterület a domb- és hegyvidéki tájak felé csökken, a Bükkfennsíkon és a körülötte lévő 400–600 m-es övezetben, továbbá a Cserhátan 10% alatt marad (pl. Bükkzsércen 2,2%, Kisgyőrben 4,2%, Kácson 5,6%, Cserépfalun 7%, Szilvásváradon 7,9%, Szendrőladon 7,9%, Rakacaszenden 8,9%).

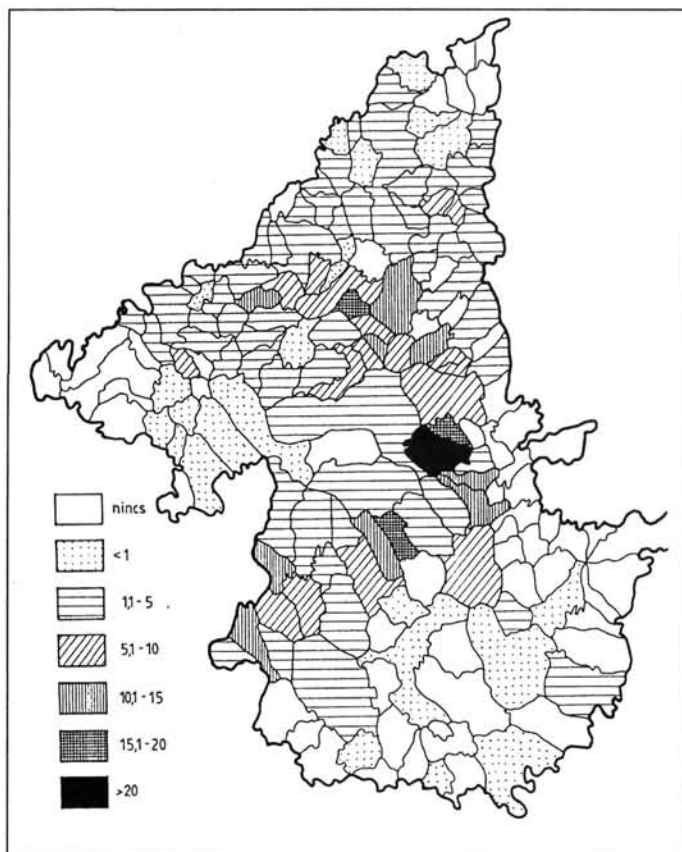
¹⁵ Benda Gyula i. m. 290–301.; A Magyar Korona országainak 1901. évi mezőgazdasági termelése. Bp. 1903. 14–59.

5. ábra. Borsod vármegye erdősültsége 1865-ben (%)

A kiterjedt gyepterületekre, a legelőbőségre épül Borsod sík vidékeinek nagyarányú állattenyésztése.¹⁶ A dombsági és a hegyi településeken – a juhászatot kivéve – a parasztgazdaságok állattenyésztése túlnyomórészt az önellátást szolgálja. A pusztai legelőkön a 18. században és a 19. század első felében is az extenzív állattartás dominál, monokultúra-jelleggel. A külterjes állattenyésztés a folyóvízi ártereket és az ármentes térszínnek gyepterületeit váltakozva hasznosítja (réti transzhumáció). Az állattartó falvak és mezővárosok a Borsodi-ártér természetes takarmánybázisának hasznosítása mellett a Közép-Tiszavidék bérelt pusztáin is legeltetik állataikat. A 18–19. században a Borsodi-Mezőség állattartó gazdaságai a Bükk hegységben is bérelnek nyári legelőket. A vármegye északi felében, a dombvidékek cseres-tölgyes erdőségeiben általános a sertések és a juhek makkoltatása. A 18–19. századi tartásmódok változatosak, többnyire megfelelnek az ökológiai és a gazdasági feltételeknek. Pl. Dél-Borsodban a belső legelőkön az ún. kezes, a külső legelőkön a félszilaj és szilaj tartásmód jellemző. Borsod állattenyésztésének legfontosabb ága a szarvasmarhatartás (4. ábra). 1851-től 1900-ig a szarvasmarhaállomány 32 555-ről 70 032-re növekszik. A lóállomány növekedése mérsékeltebb

16 Varga Gáborné (szerk.) i. m. 47–56.

6. ábra. Borsod vármegye szőlőterületei 1865-ben (%)

(1851-ben 26 767, 1900-ban 29 629). A juhok száma 1851-től 1870-ig 83 324-ről 308 125-re növekszik, majd a századfordulóiig fokozatosan csökken (1900-ban 123 928). A sertésállomány 54 790-ről (1851) a század végére 81 454-re emelkedik.¹⁷

Az erdő (1192 km²) a megye domb- és hegyvidéki tájain koncentrálódik (32,4%-kal részesedik a vármegye földjéből). Egy későbbi, 1896-ban készült felmérés szerint a Borsod megyei erdőségek 2%-a az alföldi, 90%-a a 200 m-től 600 m-ig terjedő szintek és 8%-a pedig a 600 m-nél magasabb régiókban található. Az erdőállomány 68,8%-a tölgy, 31,1%-a bükk és egyéb lombterő és 0,1%-a a telepített fenyves (pl. Molnár-szikla környéke, Jávorkút stb.). Az évi fanövekedés nagysága régióként változik, átlagosan 3,1–3,7 m³ hektáronként. A 19. század végi adatok szerint a Borsod megyei faállomány évi növekedése 300–316 000 m³, amelynek 75–78%-át (1895-ben 237 000 m³-t) kitermelnek. A Bükk-platón, a Déli-Bükkben és északon a Bükklába területén 70–80%-os, vagy helyenként attól magasabb (pl. Bükkzsércen 82,3%, Kácson 83%, Diósgyőrben 85,5%) az erdősültség foka.¹⁸ Innen távolodva általában csökken az erdő részaránya, de

¹⁷ Benda Gyula i. m. 309–315.; Varga Gáborné (szerk.) i. m. 53.

¹⁸ Bedő Albert: A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. Bp. 1896. I–V. köt.

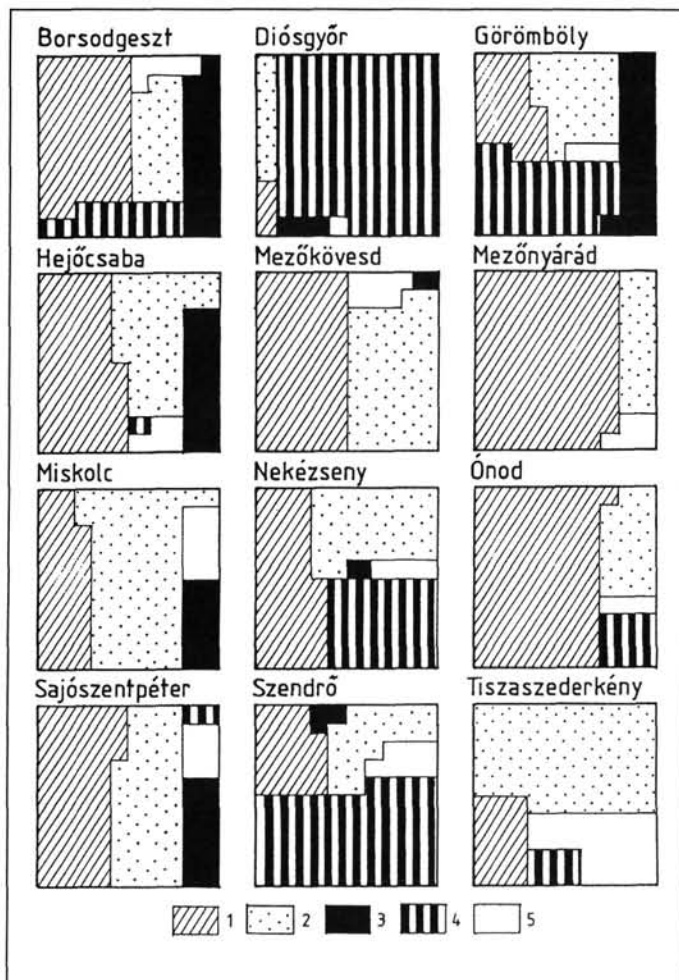
az északi medencedomság, a Galyaság, a Rudabányai- és a Szalonnai-hegység területén ismét megjelennek a nagyobb mértékben erdőstült területek (5. ábra).

A szőlő (92 km²) 2,5%-kal részesedik a megye területéből, s ezzel a területi aránnyal első, a bortermelésben (1865-ben 41 000 hl) Heves megye után a második a Felvidéken. A települések több mint 60%-ában foglalkoznak szőlő- és bortermeléssel (6. ábra). A bor 70–80%-a kerül kereskedelmi forgalomba. A Bükkalja és a mai Nagy-Miskolcot alkotó településcsoport a filoxéra-pusztításig országos hírű borvidék (2. táblázat). A szőlő Miskolctól északra is folytatódik, a Sajó völgyében és a Bódva alföldi völgynyílásában még tájformáló jelentőségű, de nem nevezhető különálló borvidéknek.

2. táblázat: A bükkaljai borvidék szőlőterülete (1851–1913)

Szőlő- és bortermelő települések	Fényes Elek adatai (1) 1851	Keleti Károly adatai (kh) 1860–1873	Statistikai források (kh)		
			1865	1895	1913
Andornaktálya	921	419	457	224	195
Bogács	349	211	218	–	49
Borsodgeszt	1300	231	441	–	107
Bükkaranyos	150	150	150	89	14
Bükkábrány	100	39	32	27	28
Bükkzsérc	261	268	154	5	41
Cserépfalu	186	227	227	27	62
Cserépváralfa	54	58	67	–	15
Emőd	1 136	437	437	5	134
Harsány	558	329	275	208	54
Kács	80	39	39	36	10
Kisgyőr	412	231	219	55	27
Mályi	313	212	212	8	32
Miskolc(2)	5 049	3098	3218	1512	590
Noszvaj	925	296	375	43	77
Novaj	118	69	133	–	15
Nyékládháza	500	485	269	19	103
Ostoros	1790	554	551	–	395
Sály	1 366	255	363	5	49
Szomolya	200	246	219	–	87
Tard	316	180	179	–	75
Tibolddaróc	638	377	414	16	102
Összesen:	16 722	8411	8649	2701	2261
A bükkaljai borvidék területe hektárban	6 014	4840	4977	1553	1301

- Megjegyzések: 1. magyar hold (= 1200 négyszögöl)
2. a mai Nagy-Miskolc területére számítva (Miskolc, Diósgyőr, Görömböly, Hejőcsaba és Tapolca szőlőterületei)

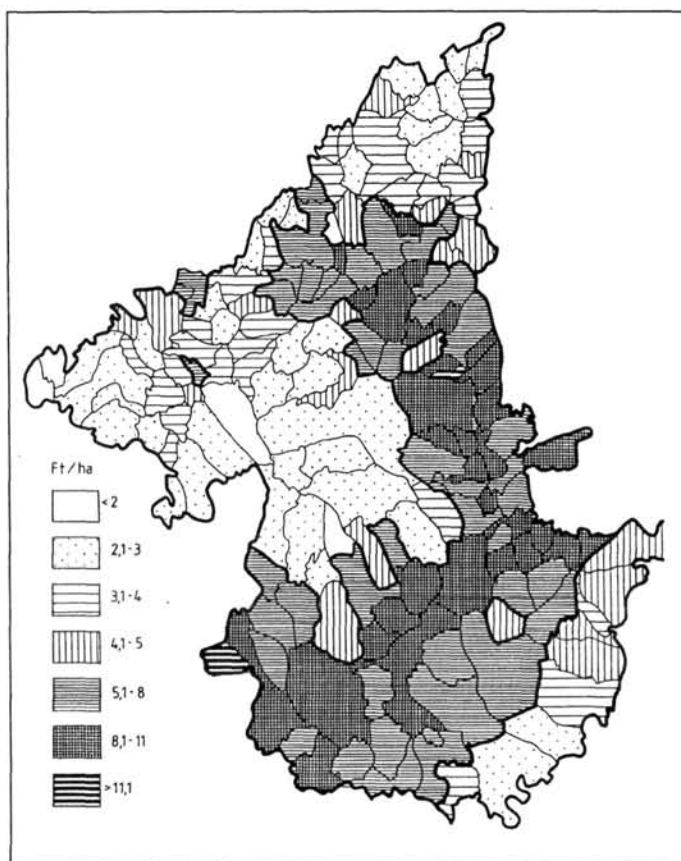

7. ábra. Földhasznosítási struktúrák Borsod vármegyében a 19. század közepén
 Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= rét és legelő, 3= szőlő, 4= erdő, 5= egyéb

A helytartótanácsi statisztika közli a nádas és haszonvehetetlen területek adatait is (9,8 illetve 240 km²). A nádasok a megyeterület 0,3%-át, a haszonvehetetlen földek 6,5%-át foglalják el. A legtöbb nádas a Hejő-völgyben és a tiszai ártérzónában található (pl. Hejőcsabán és Tiszatarjánban 1,8%, Tiszaszederkényben 2,4%, Mezőcsáton 5,5%). A haszonvehetetlen földek (pl. Tiszavalkon 18,7%, Igriciben 19%, Tiszaszederkényben 19,8%, Ároktőn 28,1%, Tiszabábolnán 28,7% és Tiszadorogmán 31,8%) feltehetően az integrált környezetátalakító munkák előtti *állandóan és időszakosan elöntött* területekkel. A történeti néprajzi kutatásokból tudjuk, hogy ezeket az árvizes területeket is hasznosítja a 18–19. század embere (pl. csikászat, pákászat, réti halászat stb.).

A mezőgazdasági termelőmunka ökológiai feltételei kistájanként változnak, s ezzel magyarázhatók a termelési szerkezetek területi különbségei (7. ábra). Az agroökológiai potenciál mellett a társadalmi-gazdasági faktorok (pl. a népsűrűség, a fogyasztópiac, a termelési tradíciók, a szállítási viszonyok) is alakítják a termelési struktúrát. A megye

8. ábra. Borsod vármegye tiszta földjövedelme 1865-ben (pengő Ft/ha)

aktív gazdasági övezetében, ahol a kedvező természetföldrajzi feltételek mellett a települések a komparatív előnyöket is kihasználják, a termelés hatékonyabb. A földhasználat a Sajó-völgy, a Miskolci-kapu és a Borsodi-Mezőség falvaiban és mezővárosaiban a legintenzívebb, ahol az egy hektárra jutó tiszta jövedelem (az 1865. évi statisztikai források alapján számolva) 8,1 és 11 pengő Ft között változik.¹⁹ S ugyanakkor a megyei átlag 5,15 pengő Ft/ha, a nagyrégió (= Felvidék) egészére számolva alig haladja meg a 4 pengő Ft/ha értéket (1. táblázat). A „szántóövezet”-től távolodva, a kedvezőtlen adottságú ártereken, az eróziós-deráziós dombsági és a középhegységi tájakon a tiszta jövedelem erőteljesen csökken, nagy területeken 3 pengő Ft/ha alatt marad (8. ábra).

¹⁹ Sz. n. Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme, Buda, 1865. 100–108. adatai alapján számított értékek.

A földhasznosítás területi típusai

Borsod vármegye 18–19. századi földhasznosításában lényeges területi különbségek alakultak ki. A comitatus mezőgazdasági kiskörzetei egy-egy termelési típust alkotnak és egymáshoz kapcsolódnak. A szerkezeti egységek (= kiskörzetek) komplex jellegűek és alapvetően az önellátásra törekednek, de – az agroökológiai potenciálnak és a közgazdasági tényezőknek megfelelően – egy-két termékből bel- és külföldi piacra irányuló ártermelést folytatnak. A mikrokörzetek – amelyek többé-kevésbé a természetföldrajzi kistájakkal azonosak – a vármegye közigazgatási határain túl is folytatódnak és a nagyrégió (= Felvidék) térszerkezetébe integrálódnak. *Borsod mezőgazdasági kiskörzetei nagyrészt a megyeszékhely (Miskolc) gazdasági vonzáskörzetébe tartoznak, de a perifériák agrártelepülései a megyén kívüli piachelyek és -központok felé is orientálódnak.* (A 18–19. századi mezőgazdasági kiskörzetekben a reálszféra másik nagy ága, az ipar is megjelenik, de ennek táj- és szerkezetformáló hatásával e helyen nem foglalkozunk). *A kiskörzetek többségében nem alakultak ki centrumok, a térkapcsolatok többnyire a mikrotájak határain (különböző talajféleségek találkozásánál) fekvő oppidumok.*

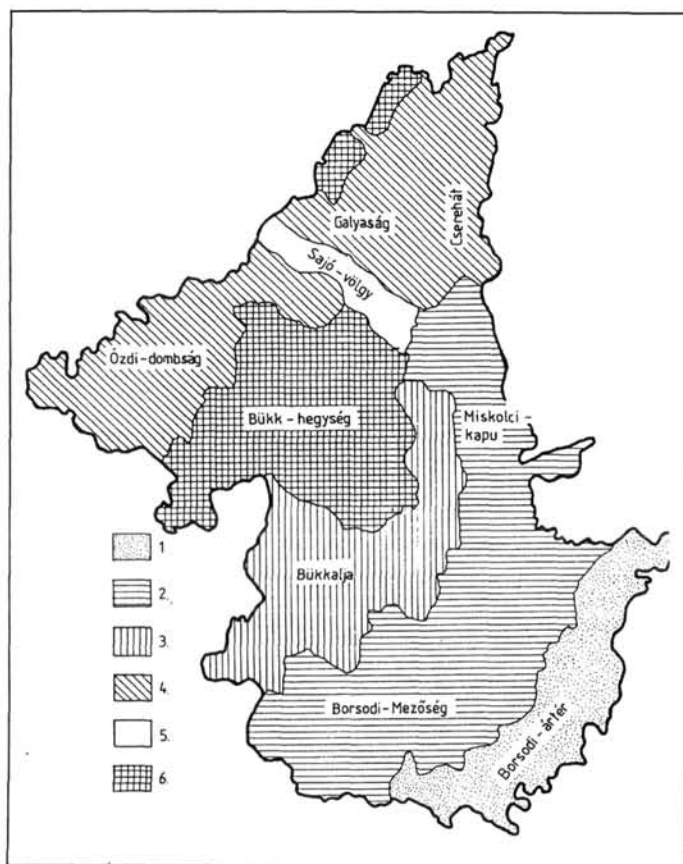
A 19–20. századi nagy környezetátalakító munkálatok előtt Borsod vármegyében a földhasznosítás hat területi típusa különíthető el (9. ábra).²⁰

1. Az amfibikus, váltakozóan száraz-nedves területeken a *differenciált ártéri gazdálkodás* jellemző. A föld- és vízhasznosításnak ez a típusa a Borsodi-ártér területén alakult ki, a Tisza jobb partján, kb. 35 km hosszan és mintegy 8–10 km szélességben. Az ártéri környezetgazdálkodásban két faktor, a *gyeptakaró* és a gazdag vízrajzi hálózat *halállománya* a meghatározó. A 88–93 m tengerszint feletti magasságú ártérzóna természetes takarmánybázisára épül a táj extenzív és *monokultúra jellegű nagyállattartása*. A folyóhátakon települt falvak az állattenyésztés mellett a folyóvízi, tavi, rekesztő és réti *halászattal* foglalkoznak, de jelentős jövedelemforrás még a nádkitermelés, az ártéri erdőhasznosítás, a gyümölcsstermelés, az ármentes térszíneken a földművelés is. A Tisza melléki *halászfalvak* (pl. Ároktó, Tiszababolna, Tiszadorogma, Tiszaszederkény, Tiszatarján) piackörzete Miskolc és Dél-Borsod folyóvizektől távolabb fekvő mezővárosaira terjed ki.

2. A *hordalékkúp-síkságok* (Miskolci-kapu, Borsodi-Mezőség) 18–19. századi termelési sajátosságát a *monokultúra jellegű gabonatermelés* és *állattenyésztés* jelenti. A Miskolci-kapu a Sajó és mellékfolyóinak, a Borsodi-Mezőség (vagy Borsodi-sík) a Bükkből érkező patakok (az Ostoros-, Hór-, Tardi-patak, Kácsivíz, Lator- és a Csincsepatak) 90–130 m magas hordalékkúp-síksága. Felszínét termékeny mezőségi, továbbá szikes és kisebb foltokban (Igrici, Mezőcsát és Szakáld térségében) homoktalajok borítják. *A csernozjom barna erdőtalajokon gabonát termelnek, a szikes (és homoki) legelőkön szarvasmarhát, lovat, juhot stb. tenyésztenek.* A hordalékkúp-síkságok és a Borsodi-ártér települései állandó gazdasági kapcsolatban állnak: a nagy állattenyésztő oppidumok az ártereken bérelnek legelőket és onnan vásárolnak szénát, az ártéri falvak az árvizek idején az állatokat a Borsodi-Mezőség ármentes gyepterületeire terelik. A szántógazdálkodás és az állattenyésztés arányát a bel- és külpiacok igényei szabályozzák. A 18–19. század fordulóján – a gabonakonjunktúra hatására – a Borsodi-Mezőség termelése is megváltozik, a szántóföldi gazdálkodás (búza-, rozs- és árpatermelés) gyorsan terjeszke-

²⁰ A mezőgazdasági térszerkezet kartográfiai megjelenítése még nem eléggé árnyalt, de nem is hipotétikus mikrokörzetek megállapítása, inkább annak kifejezője, hogy a tradicionális gazdálkodás mennyire alkalmazkodik a geográfiai környezethez. A természetföldrajzi adatok forrása: *Marosi Sándor–Somogyi Sándor* (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere. Bp. 1990. 174–178, 235–244, 837–868, 875–885, 943–965, 968–972.; *Pécsi Márton* (szerk. biz. elnök): Magyarország Nemzeti Atlasza. Bp. 1989. 26–27., 30–31.

dik a legelők rovására. A Borsodi-Mezőség és a Miskolci-kapu a vármegye éléstára, a Felvidék-régió egyik ellátóközrete.

9. ábra. Borsod vármegye 18–19. századi mezőgazdasági térszerkezete (vázlat)
 Jelmagyarzat: 1= differenciált ártéri gazdálkodás (monokultúra jellegű nagy-
 állattartás és halászat), 2= monokultúra jellegű gabonatermelés és állatte-
 nyésztés hordalékkúp-síkságon, 3= dombvidéki polikultúras mezőgazdálkodás,
 5= teraszos folyóvölgy átmeneti gazdálkodással, 6= hegyvidéki erdőgazdálko-
 dás, erdei legeltetés, a patakvölgyek és kismedencék irtványföldjein földmű-
 velés (az ábrákat szerkesztette: Frisnyák Sándor, rajzolta: Stilman Sándor)

3. A domsági tájak egyik sajátos földhasznosítási típusát a polikultúras mezőgazdálkodás képviseli, jelentős szőlő- és gyümölcsstermeléssel. Ilyen termelési tájkörzet a Bükkalja, amely geomorfológiailag 300 m átlagmagasságú hegyláb felszín és alacsonyabb (kb. 150 m-es) hegységelőteri lejtő. Az eróziós-deráziós folyamatok a hegyláb felszín völgyek és völgyközi hátaik rendszerére bontották. Az erősen tagolt domság változatos agroökológiai feltételeket jelent a mezőgazdálkodó ember számára. A Bükkalja az Eger-patak völgyétől Miskolcig terjed (885 km², a megye összterületének 21–22%-a).

A bükkaljai településsor gazdasági létalapját a földművelés, az állattenyésztés és az erdőhasznosítás képezi. A mikrorégióban a termelőgazdálkodás e három alapágazata nagyjából egyforma jelentőségű, de egyes településeken, pl. Bükkzsércen és Diósgyőr-

ben az erdőgazdaság kerül túlsúlyba. A körülhatárolásban a természetföldrajzi faktorok (domborzattípus) mellett a mikrokörzetre jellemző *szőlő- és gyümölcsstermelést* tekintjük releváns tényezőnek (2. táblázat). A Bükkalja 5,8%-án (4977 ha) összpontosul Borsod szőlőterületének több mint 54%-a. A munkaintenzív és jellegadó szőlőkultúra a 16–18. században éli fénykorát. A Bükkalján termelt minőségi bort – a miskolci kalmárok közvetítésével – Lengyel- és Oroszországba exportálják. A 19. század '80-as éveiben a filoxéra elpusztítja a bükkaljai promontóriumokat. A szőlő- és borgazdaság rekonstrukciója – a pénztöke hiánya miatt – nem, vagy csak részlegesen valósul meg, a történelmi borvidék egykori szőlőskertjeiben a gyümölcsstermelés hódít teret. A mikrokörzetben a gyümölcskultúra a filoxéravész előtt is jelentős, mint ezt az investigatiók és egyéb források bizonyítják. A 19. század vége felé a Bükkalján található a megye gyümölcsfaállományának 36%-a (3. táblázat). A gyümölcsfaállomány (445 221 fa) 54,4%-át a szilva foglalja el, s ezt követi az alma (11,8%), a cseresznye (8,6%), a körte (5,6%), a meggy (5,1%), az őszibarack (5,1%), az eper (4%) stb.²¹ A bükkaljai gyümölcs, köztük a híres szomolyai cseresznye, az egeri, a miskolci és a mezőkovesdi piacokon talál vevőre, de a 19. század második felében a fővárosban is megjelenik.

4. A dombvidékek erdő- és mezőgazdálkodása külön területi típus Borsod 18–19. századi gazdasági térszerkezetében. A megye északi 1/3-át elfoglaló, átlagosan 300–350 m magas, erősen tagolt hegyláb felszín és medencedomság nagy részét még a 19. század közepén is erdők borítják. Az erdősültség 1865-ben 30–70% között változik és determinálja az emberi tevékenységi formákat. Az erdőlés (= erdőhasznosítás) mellett a földművelés a 18. században alárendelt szerepet tölt be, a gabonafélék és a kapásnövények termelése alapvetően az önellátást szolgálja. A szántógazdálkodás a széles patakvölgyekben és a teraszos völgymedencékben, a kevésbé meredek lejtőkön és az alacsonyabb dombháton alakult ki (pl. a Bükk északi előterében a Bán- és a Hangony-völgy, a Galyaság vidékén a Szuha-, Csörgös- és Imola-völgy, a Bódva-völgy, a borsodi Csereháton a Rakacai-völgymedence és dombsági környezete). Az erdőségekhez kapcsolódik a dombvidéki falvak extenzív állattenyésztése is. A 19–20. század fordulójáig igen jelentős az erdei legeltetés, a gyertyános tölgyes és cseres tölgyes erdőkben a sertés- és juhakkoltatás. A dombsági erdők makktermése olyan bőséges, hogy – a helyi állatállomány ellátása mellett – a takarmányhiányos területekről (pl. Dél-Borsodból, a Tiszántúlról és Gömör vármegyéből) is befogadnak disznókondákat és juhnyájakat.

A 19. századi gazdasági fejlődés (a bányák és az ipari üzemek létesítése, a közlekedési hálózat kiépítése, a helyi fogyasztópiacok megjelenése stb.) átformálja a dombsági mikrokörzetek földhasznosítását és termelési szerkezetét.

5. A teraszos folyóvölgy átmeneti gazdálkodása az Észak-Borsod dombvidéki tájait elválasztó Sajó-völgyben jelenik meg. A Sajó völgye a történelmi megyehatártól (Dubicsány) a Miskolci-kapuig terjed. A folyó bal parti teraszai keleten összeolvadnak a Bódva párkánysíkjaival. A 30 km hosszú, 3–5 km széles Sajó-árok és a kapcsolódó alacsony dombsági lejtők a 18–19. században Borsod gabonatermelő övezetének részei, jelentős búzatermeléssel, az ártereken rétgazdálkodással, állattenyésztéssel, Sajószentpéter és Edelény környékén szőlő-, bor- és gyümölcsstermeléssel. A 19. század utolsó évtizedeiben – a Miskolci-kapu fálvaihoz hasonlóan – felerősödik a mikrorégió városellátó szerepköre. (A 19–20. század fordulóján a Kárpát-medence öntözött földjeinek mintegy 25–30%-a Miskolc térségében, a Sajó és a Hejő mentén koncentrálódik.)

21 A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. Bp. 1897.

3. táblázat: A Bükkalja gyümölcsfáállománya 1895-ben

	Alma	Körte	Cseresznye	Meggy	Őszi-barack	Kajszi-barack	Szilva	Dió	Man-dula	Gesz-tenye	Eper	Összesen
Andornaktálya	1 430	576	1 200	1 169	1 164	417	8 647	600	616	152	1 037	17 008
Bogács	917	48	4	158	14	46	559	23	4	17	166	1 956
Borsodgeszt	573	161	586	472	354	5	4 239	201	89	1	211	6 892
Bükkaranyos	865	282	652	575	349	89	4 439	270	15	14	232	7 782
Bükkábrány	318	48	4	158	14	46	559	23	4	17	166	1 357
Bükkzsérc	658	481	571	177	223	62	5 585	192	3	–	51	8 003
Cserépfalu	2 190	899	2 787	667	540	237	14 724	223	10	10	366	22 653
Cserépváralja	331	35	204	275	64	30	1 620	34	8	–	97	2 698
Diósgyőr	10 587	4 411	3 268	3 269	2 874	1 207	34 217	4 386	100	55	1 716	66 090
Emőd	1 659	413	946	777	385	181	6 636	420	210	5	382	12 014
Görömböly	3 677	2 123	1 654	1 463	2 529	493	17 822	564	155	35	193	30 708
Harsány	873	275	1 255	768	564	272	5 518	318	85	14	451	10 393
Hejőcsaba	3 955	2 740	308	265	1 783	1 071	8 870	460	78	20	308	19 858
Kács	383	256	361	328	114	28	1 881	77	5	1	67	3 501
Kisgyőr	1 911	1 039	4 975	892	2 281	231	13 571	389	46	–	449	25 784
Mályi	696	136	486	365	236	74	2 805	245	19	5	555	5 622
Miskolc	7 577	4 126	1 801	3 991	4 354	2 063	20 659	1 282	195	85	1 239	47 372
Noszvaj	3 509	2 319	6 574	822	760	568	28 949	1 012	97	24	200	44 834
Novaj	638	94	280	493	117	42	3 374	24	6	–	254	5 322
Nyékládháza	1 917	981	1 011	1 219	326	232	8 466	500	114	13	631	15 410
Ostoros	1 602	997	2 732	1 024	1 429	305	7 631	304	112	13	647	16 796
Sály	1 785	641	1 759	760	821	99	13 119	344	41	2	541	19 912
Szomolya	1 250	150	2 472	512	221	150	15 277	132	15	1	128	20 308
Tapolca	267	380	480	284	174	6	3 572	160	389	2	66	5 780
Tard	1 131	259	952	1 255	423	141	2 906	79	2	14	4 790	11 952
Tibolddaróc	1 866	1 125	1 110	763	539	211	6 536	187	152	7	2 720	15 216
Összesen:	52 565	24 995	38 432	22 901	22 652	8 306	242 181	12 449	2 570	507	17 663	445 221

6. A hegyvidéki erdőgazdálkodás, erdei legeltetés, a patak völgyek és kismedencék irtványföldjein folyó földművelés a Bükk, az Upponyi-, a Rudabányai- és a Szalonnai-hegységre jellemző. A 18. században kialakuló bányászat és manufaktúraipar átalakítja a korábbi környezetgazdálkodás (= erdőlés) formáit, s a nagy, összefüggő erdőre netegben izoláltan megjelennek a szántóföldek és a legelők. Az ipari kolóniák nyersanyag- (hamuszsír-) és energiaszükséglete (faszén) miatt a fakitermelés hatalmas méreteket ölt, de az Északi- és Déli-Bükkben a szántóföld- és legelőnyerés céljából is jelentős az erdőirtás. Pl. 1715-től 1720-ig Nagyvisnyón az erdőirtás révén 77%-kal nő a szántó- és 223%-kal a rét- és legelőterület. A Bükk magasan fekvő massa- és hutatelepülésein (pl. Bükkszentkereszt és Répáshuta) a szántóföld a 18–19. században alig néhány %, az alacsonyabb peremtájakon is többnyire 20% alatt marad. A mészkő- és palafelszínen kialakult talajok gyenge termőképességűek.

A hegyvidéki erdőgazdálkodás területein a települések gazdálkodására az ún. *kárpáti-jelleg* jellemző, vagyis a mezőgazdaság nem biztosítja a helyi lakosság élelmiszer-szükségleteit. Az erdőgazdasági falvak népességét a 18–19. században az erdészet és a montánipar (pl. fakitermelés és -feldolgozás, mész- és szénégetés, hamuszsír-főzés, üveggyártás, vaskohászat, szekérfuvarozás stb.) foglalkoztatja. A hegyvidéki falvak élénk gazdasági kapcsolatban állnak a domb- és síksági előtér településeivel (áruccsere és munkaerő-migráció).

UTILISATION OF THE ARABLE LANDS IN BORSOD COUNTY IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

The old Borsod County came into being at the area where the Highlands meet the Great Plains. Approximately one third of the 3,600 km² is flood area, filled up with alluvial conic deposit, whereas the rest is hilly and mountainous region (the difference between the highest and lowest points is 871 m). In the varied geographical environment a wide range but limited quantity of resources are available. The available resources have always served as a dynamising factor for economy. This was the case in the 18th and 19th centuries, too. The population involved in farming and silviculture, used the agro-economic resources available in the area.

In the early 18th century the scarce population made only use of a small part of the available lands as ploughland (approximately 6–7%). At the end of the 18th century farming and silviculture was extended to 91% of all the available lands of the county. This was the result of the reorganization of the local economy and the immigration, as a result of which new settlers appeared in the region.

34,2% of the land was *ploughland*, 2,4% *vineyard*, 30,9% *vegetable garden*, *pasture* and *orchard*, and 35% was covered with *forest* (Figure 1).

According to quality examinations, in the 18th century the highest quality wheat in Hungary was produced around Miskolc and in the Borsod-Mezőség area.

The rational ways of utilizing the arable lands were consolidated by the 1780s and 1790s. At the same time the product range altered, following the requirements of the market. Various grains occupied 88–90% of the ploughlands in the 1780s (within this, wheat represented to 50–54%). 10–12% of the ploughland was used for growing potato

and industrial plants. The extensive grassy areas served as a basis of natural fodder for animal husbandry.

The contribution of the Borsod agriculture to the product range of the market-centres in the North consisted of wheat, cattle and wine.

The subregions of the county were usually dominated by one single branch of economy. They usually made efforts to be self-supporting but, in accordance with their economic potentials, they sent some excess produce to the domestic and foreign markets. The small subregions did not end at the borders of the county, but they were integrated into the larger region (= the Highlands). It is possible to identify six different regional forms of agriculture and silviculture (Figure 9): 1. diversified flood area farming with monocultural animal husbandry and fishing (the Borsod flood areas), 2. Monoculturelike grain growing and animal husbandry on the conic deposit plains (Borsodi-Mezőség, Miskolc), 3. Policultural agriculture with significant wine and fruit production on the hills (Bükkalja area), 4. Silviculture and forest management on the hills (the hills and basins around Ózd, Galyaság, and the western part of the Cserehát Mountains), 5. Terraced river valley with transitory farming (Sajó valley), 6. Mountain silviculture, animal husbandry, ploughing in the clearings in the forests along the creeks and rivers (Bükk Mountains, Upponyi-, Rudabányai- and Szalonnai Mountains).

In the 18th and 19th centuries Borsod County was one of the dynamic areas of intra- and interregional economic connections.

Sándor Frisnyák

A MISKOLCI CSIZMADIACÉH TÖRTÉNETE A MEGALAKULÁSTÓL A CÉH FELSZÁMOLÁSÁIG (1667–1872)

SPÓNER PÉTER

*„Miatyánk a csizmadia
mi csizmánkat jól megvarrja
amidőn megfoldja
azonképp el is bontja”¹*

Célunk a miskolci csizmadiacéh 200 éves történetének bemutatása, nyomon követve, hogyan fejlődött ez idő alatt az ország legnagyobb létszámú csizmadiacéhévé. Elsősorban a már e tárgy körben eddig megjelent szakirodalomra támaszkodva, kiegészítve levéltári forrásokkal – limitációk, egykorú összeírások –, illetve a Herman Ottó Múzeum történeti adattárában található, a miskolci csizmadiákra vonatkozó anyaggal.

A CSIZMADIASÁG MAGYARORSZÁGI ELTERJEDÉSE

*„Jaj de boldog az az anya
Kinek fia csizmadia
Mer nem tudja, mely órában
Full csirizes kupába”²*

A csizmadia szóval 1570-ben találkozunk először amikor is egy „Cysmagyarto Andreas juratus”-ról esik szó.³ A magyar nyelvbe szerb-horvát közvetítéssel került oszmán-török szó.⁴ A középkorban a bőrkikészítés specialistái a királyi szolgálónépek körében a tímár nevet viselték. A magyar módon történt bőrkikészítést a tímárok mellett a szíjgyártók is végezték. A bőrkikészítéssel, bőrfeldolgozással kapcsolatos első céhek a 15. század folyamán alakultak hazánkban. Ekkor alapítják az első tímár- és vargacéheket. Csizmadiacéhek csak a 16. század legvégétől alakulnak, mivel a csizma is csak e század második felétől kezd elterjedni Magyarországon. A hazai csizmadiacéhek számára a céhkataszterből nyerhetünk adatokat, amely szerint hazánkban több mint 300 ilyen típusú céh működött a majd 300 év alatt.⁵

A legkorábbi csizmadiacéhet Kassán, illetve a Nyitra megyei Varbón alapították a 16. század végén, 1598-ban.⁶ Ezeket követte 1602-ben a pozsonyi, majd 1604-ben a deb-

1 Részlet a „csizmadia Miatyánk”-ból, melyet Bodgál Ferenc gyűjtött. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattár, továbbiakban HOM Na. Ltsz. 777.

2 HOM Na. Bodgál, Ltsz. 777.

3 Magyar Néprajz. 1991. III. 80.

4 A középkori iratokban latinul „cothurnarius”-oknak hívták őket

5 Éri I.–Nagy L.–Nagybákay P., 1975. I. köt. 282.

6 Éri I.–Nagy L.–Nagybákay P., 1975. II. köt. 222.

receni csizmadiacéh megalakulása. Térségünkben Sárospatakon alakult az első csizmadiacéh 1609-ben.⁷ A sárospatakiak a kassai csizmadiák artikulusait vették át.

A 17. század első felében még gyakori, hogy a csizmadiák vargákkal, tímárokkal, szíjgyártókkal alapítanak közösen céhet, azonban a század második felétől kezdve szinte mindenütt különválnak ezek a mesterségek.

Általában jellemző a magyarországi csizmadiacéhekre, hogy nemcsak a nagyvárosok céhei alakítottak ki vidéki vonzáskörzetet és vettek fel vidéki mestereket, hanem ezt megtették kisebb települések, sőt birtokközpontok céhei is. A városi mesterek termékei között is az egyik legfontosabb darab a *parasztcsizma* volt. Elkészítése ugyan nem volt túl nehéz, mégis az egyik legjelentősebb bevételi forrása volt a csizmadiáknak. Mivel elkészítése nem igényelt különösebb szaktudást, ezért a 18. század végétől ha valaki mester akart lenni, akkor tőle nem is fogadták azt el, mint remeket, hanem valamilyen *úri csizma* elkészítését írták elő.

Sajnos régi csizmák csak nagyon kis számban kerültek elő. Gyakori emlék viszont, hogy az a mester, aki megérte a mesterjoga ötvenéves jubileumát, az a régi remek kicsinyített másolatát készítette el, amit azután a céhládájukban őriztek.⁸

A MISKOLCI CSIZMADIA CÉH ALAPÍTÁSA

*„Csizmadia csalár, minek most a csizmaszár
elugrott a pipaszár
A csizma kiszabódik és párosan megvarratik
a piacra vitetik kétlábon”⁹*

A miskolci csizmadiacéh alapításával kapcsolatban sokáig nagy volt a bizonytalanság. A század elején még úgy tartották, hogy a céh a 16. század elején alakult. *Szendrei János* 1904-ben közölte is, az általa a csizmadiáknak tulajdonított, 1521-ből származó alapító okirat teljes szövegét.¹⁰ A céh utóda, a csizmadia ipartársulat 1924-ben meg is emlékezett a miskolci csizmadiaság 400 éves jubileumáról.¹¹ A megemlékezést követően a helyi újságok hasábjain lángolt fel a vita a céh alapításának pontos dátumával kapcsolatban. Különösen a levéltár két munkatársa – *dr. Magasházy Béla* főlevéltárnok és *Leveles Erzsébet* – vitatta e korai időpontot. Ezt támasztotta alá – egy 1634-ből származó – miskolci árszabás, amely még csak vargákról tesz említést. Ugyanakkor egy 1621-ből származó sárospataki árszabás – az ottani céh 1609-ben alakult – már pontosan elkülöníti a két mesterséget: varga művek: a szekernye, a saru, a cipellős, a ficsor; csizmadia művek: csizma, sólya, papucs.¹²

Egy miskolci céh privilégiuma csak akkor vált jogerőssé, ha azt a vármegye nemesi közgyűlése kihirdette. Ezt az iratot *Leveles Erzsébet* publikálta 1924-ben¹³. E szerint a „bizonyosság levélben jobbaházi *Dőri András*, *Borsodvármegye alispánja és szolgabírói igazolják, hogy Somodi János a miskolci csizmadia-céh hites jegyzője átadta nekik a miskolci csizmadia-céh Kassa sz. kir. város tanácsától 1667. augusztus 19-én adomá-*

⁷ *Éri I.–Nagy L.–Nagybákay P.*, 1975. II. köt. 272.

⁸ *Magyar Néprajz*, 1991. III. köt. 302.

⁹ *HOM Na. Ltsz.* 777.

¹⁰ *Szendrei J.*, 1912. II. köt. 521–526.

¹¹ A megemlékezésre az I. VH utáni nehézségek miatt, csak 1924-ben került sor. *Miskolci Napló* 1924/179.

¹² *Román J.*, 1986. 65.

¹³ *Leveles E.*, 1924/199. sz. 3.

nyozott és Borsodvármegye szendrői gyűlésében szeptember 7-én kihirdetett eredeti céhlevelét, hogy azt Borsodvármegye nemesi gyűlése újból kihirdesse”.

A fentebb említett újbóli kihirdetésre Borsod vármegye 1680. évi Sajószentpéteren tartott közgyűlésén került sor. Ekkor Somodi János, a cothurnáriusok (csizmadiák) céhének jegyzője újból bemutatta az 1667. szeptember 7-én, Szendrőn kihirdetett céhlevelét.¹⁴ Az 1683-ban kiadott limitáció lábbelikészítőként már megkülönböztet külön vargát és külön csizmadiát. Vargák által készített lábbeliként említi a sarut, a bocskort, ugyanakkor a csizmadiák munkájaként a különböző bőrökből készült csizmat nevez meg. Az árszabásból kitűnik, hogy a csizmadiáknak a vargáktól kellett beszerezni a bőröket.¹⁵ Ezek alapján teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a *miskolci csizmadiacéh alapítási éve 1667*.¹⁶

Az a tény, hogy a csizmadiák csak 1667-ben alapították céhüket egyáltalán nem jelenti azt, hogy előtte ne működtek volna csizmadiák a városban. Miskolc város jegyzőkönyvében már 1607-ben találkozunk egy csizmadiával, mégpedig egy „Csizmadia András” nevű emberrel, aki megvásárolta Szőcs Istvánnétól a város egyik lakóházát.¹⁷ Négy évre rá szintén előfordul a városi jegyzőkönyvben egy „Csizmadia Mihály” nevű ember, aki a mezőn tanyázó pásztorokról levett valamilyen ruhafélét és ezért megköveti a magisztrátust.¹⁸ Bár az, hogy lopásra kényszerült mutatja, hogy anyagi helyzete nem lehetett valami rózsás.

Az azonban biztos, hogy a csizmákat nem a vargacéh tagjai készítették, hiszen azokat kötötték a céh szabályai, és azok megszegése kizárással fenyegetett. Valószínű, hogy kontár vargák esetleg tímárok foglalkoztak csizmakészítéssel, vagy esetleg betelepített csizmadiák, bár erre vonatkozólag semmilyen konkrét adattal nem rendelkezünk.

A varga- és a csizmadiacéh viszonyát Miskolc város előjárósága az 1669. február 21-én¹⁹ kelt rendeletében szabályozta. Meghatározta a két szakma által előállítható lábbeliket, illetve a csizmadiáknak megtiltotta a bőrkikészítést.

A CSIZMADIA CÉH FEJLŐDÉSE

„Az öreg Avas a boráról, Miskolc a csizmadiáiról híres”

A céh 1667-es alapításától kezdve a 18. század második feléig a céh létszáma, ha lassú ütemben is, de egyenletes növekedést mutat. A tagság robbanásszerű növekedése a 18. század utolsó harmadától indul meg, mely két okra vezethető vissza. Az első magyarázat a divat változása. A 18. században a csizma viselete minden társadalmi rétegben dominánssá válik, mely dominanciát a 19. század közepéig megőrzi. Természetesen ez jelentős keresletnövekedéssel is együtt járt, mely elsősorban a vargák és az általuk készített termékek kárára történt. A növekedés másik oka Miskolc fejlődésének felgyorsulása a 18. század folyamán. A város gazdasági szerepét tekintve az ország legfontosabb városai közé emelkedett. Miskolc lakossága a céh fennállása idején kb. 6–7-szeresére

¹⁴ *Leveles E.*, 1924/199 sz. 3.

¹⁵ *Leveles E.*, Uo. 1924/187. 4.

¹⁶ Szerencsére azóta előkerült a céh eredeti alapítólevele is, mely most a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációban található, továbbiakban HOM HTD Ltsz. 1.76.2.1. Ebből azt is tudjuk, hogy a céh a kassai csizmadiák szabályzatát vette át.

¹⁷ *Marjalaki Kiss L.*, 1962. 108.

¹⁸ *Leveles E.*, 1924/199 sz.

¹⁹ *Dr. Magasházy B.*, 1924/217. 4.

növekedett. Gazdasági jelentőségének növekedését a lakosság számának gyarapodása mellett a város vonzáskörzetének növekedése okozta.²⁰

	Lakosság	Tiszta vonzás-körzet	Megosztott vonzáskörzet	Összesen
Pest-Buda	86 000	130 000	370 000	600 000
Debrecen	45 000	30 000	230 000	260 000
Miskolc	23 000	150 000	180 000	330 000
Kassa	13 000	140 000	60 000	200 000
Szeged	32 000	70 000	48 000	118 000

E két tényező együttes hatása okozta, hogy a csizmadiák száma a 18–19. század fordulóján már meghaladta a 400-at.

A csizmadiák számának pontos megállapítása elég nehéz, mert a *csizmadiacéh iratainak jelentős része a nagy miskolci árvíz során megsemmisült*, a fennmaradt összeírások viszont különböző adatokat tüntetnek fel, minek oka, hogy a csizmadiák számbavételekor nem mindig számolták bele azokat, akik az ipar mellett mással is, így elsősorban szőlőtermesztéssel is foglalkoztak.

Rémiás Tibor, aki Miskolc 18. századi társadalmát kutatta a következő adatokat közli:²¹

	1696	1698	1738	1764	1770
Csizmadiák száma	27	29	41	46	54
Vargák száma	13	10	15	13	3
A Miskolcon dolgozó összes iparos száma	125	122	147	161	247

Ugyanakkor a Herman Ottó Múzeumban *Marjalaki Kiss Lajos* hagyatékában található egy 1770-es összeírás, amelyben 99 csizmadiamestert említ meg. E szerint az összeírás szerint ugyanekkor a vargák száma 21.²² A megyei levéltárban viszont szintén egy 1770-ből származó összeírás található, mely a mesterek és a legények számát egyaránt tartalmazza.²³ Eszerint abban az évben Miskolcon 180 privilegizált és 20 privilegiummal nem rendelkező ember üzte a csizmadiamesterséget.²⁴

Ez az összeírás azért érdemel külön is említést, mert tartalmazza a mesterek családi állapotát és gyermekeik számát is. Eszerint:

- 31 családos
  - 3 nőtlen
  - 8 özvegy
- csizmadia dolgozott a városban

20 *Bácskai V.–Nagy L.*, 1984. 45.; A tiszta vonzáskörzet lakossága kizárólag az adott város piacait vette igénybe, a megosztott vonzáskörzet pedig azt jelentette, hogy lakói több település vásárait is látogatták.

21 *Rémiás T.*, 1994. 86.

22 HOM HTD Ltsz. 77.272.152.

23 Borsod Megyei Levéltár, továbbiakban BmL. IV. 1501/b. Sp. XXI. X.112.

24 Ehhez a számhoz társult még 80 segéd is. A privilegizált embereken a nemeseket és a tulajdonképeni városlakókat értették, akik a város lakosságának mintegy felét tették ki. A privilegiummal nem rendelkezők közé pedig a jobbágyok és a zsellérek tartoztak.

A gyermekeik száma 13 volt. Az egyik özvegy csizmadiasszonyról azt is tudjuk, hogy mind a három fia folytatta a mesterséget.

1770 körül megközelítőleg 200 ember foglalkozhatott csizmadiasággal, akik közül kb. 50–60 lehetett azok száma, akik „főállásban” űzték a mesterséget. A számuk továbbra is gyorsan emelkedett. *Leszih Andor* kutatásai alapján a növekedés üteme így alakult a 18. század végétől.²⁵

	1790	1834	1840	1872	1880
csizmadiák száma	412	616	647	448	300

A számok nagyságát akkor érthetjük meg, ha összehasonlítjuk más nagyvárosok adataival. Miskolcon a csizmadiák száma a 19. század 40-es éveiben meghaladta a 600-at. Ugyanakkor:²⁶

Debrecen:	499
Szeged:	395
Kassa:	57
Pozsony:	49

Azaz ekkor már *Miskolcon működött az ország legnagyobb létszámú csizmadiacéh*.²⁷

A csizmadiák száma egészen a 19. század közepéig folyamatosan növekszik,²⁸ annak ellenére, hogy a 18. század végétől már próbálkoznak a növekedés megállításával, de legalábbis a lassításával. *Szendrei János* egy városi jegyzőkönyvre utalva a következőket írja le:²⁹ „*Városunkban a legelterjedtebb iparág már a 18. században a csizmadia volt. A mesterek száma, különösen a század vége felé rohamosan emelkedett, elannyira, hogy maguk a mesterek elérkezettnek látták az időt, hogy további túltengésnek gátat vessenek. E célból 1790 február 7.-én a csizmadia czéh arra kéri a tanácsot, hogy több csizmediát a czéhbe állani ne engedjen, mert már 412 csizmadia mester van Miskolczon és megélni nem tudnak. A vidékről jött inasokat és legényeket utasítsák hazájukba*”.

²⁵ *Leszih A.*, Miskolci Napló 1924/179.

²⁶ *Eperjessy G.*, 1988. 283–420.

²⁷ A csizmadiacéhnek a rendes tagság mellett voltak tiszteletbeli tagjai is. Sok országosan ismert, jelentős személyiség vallhatta magát a miskolci csizmadiacéh tiszteletbeli tagjának. *Sassy Csaba* miskolci publicista kutatásai alapján tudhatjuk, hogy például 1861-ben két híres irodalmárt, Tóth Kálmánt és Jókai Mórt választott tagjai közé a céh tagsága. Mikszáth Kálmán írja róluk, hogy innentől kezdve egymást csak „*csizlik pajtás*”-nak titulálták. Jókait azért érte ez az elismerés, mert az 1858-ban indított „*Ústökös*” című újságának egyik legnépszerűbb figurája a politikus csizmadia volt, aki felesége kérdéseire felelgetett bölcs és jóízű dolgokat. A lap országosan nagy népszerűsége tett szert. A bölcs csizmadia – név szerint Kakas Márton – alakja pedig elnyerte a miskolci csizmadiák tetszését is és elismerésük jelül írójukat tiszteletbeli taggá választották. A tiszteletbeli csizmadiasággal együtt kapott Jókai egy pipát is a Miskolci Polgáregylettől. *Sassy Csaba*: 28-as Könyv II. köt. 1932. 3.

²⁸ A céh tekintélyét emelte az is, hogy István főherceget miskolci látogatásakor egy nemes csizmadia fogadta.

²⁹ *Szendrei J.*, 1904. IV. köt. 636.

1. kép. Miskolc látképe Bártvai Imre mesterlevelén
 HOM HTD Ltsz. I. 76.2.85.³⁰ Reprodukció: Kulcsár Géza

A számadatok tükrében a próbálkozások nem vezettek különösebb eredményre, hiszen a számuk tovább növekedett.³¹

A csizmadiák maguk is megpróbálták tenni a létszám gyors emelkedése ellen, legfőképpen a céhtaksa felemelésével és a vándorlási idő növelésével igyekeztek csökkenteni az újonnan belépők számát. A 19. század folyamán elszaporodnak a beadványok, melyekben a legények kérvényezték, hogy vándorlási idejüket, esetleg az abból még hátralévő napokat engedjék el. Ezeket minden esetben elutasították. 1830-ban például Veszelovszky Jánost arra kötelezték, hogy a vándorlásából hátralévő mindössze két hetet is töltsen ki.³² 1832-ből fennmaradt egy másik panaszlevél, melyben Daruta György és Bányász Mátyás a diósgyőri koronauradalom ügyészéhez fordultak, mert 10 évig vándoroltak ugyan, de mégsem engedik, hogy elkészítsék remekjeiket.³³

³⁰ A miskolci céhek felszabadító levelei is tartogatnak kultúrtörténeti érdekességeket, ugyanis ezeken jelent meg először Miskolc látképe. Az első képek a bodnár- és a szabócéhek levelein találhatóak, majd követte őket a többi céh is. Miskolc látképével találkozhatunk a csizmadiacéh egy év nélküli felszabadító levelén, mely egy 1865. évi Ráczy Ádám által nyomtatott Vándor könyv mellé volt csatolva. Ezen Huszka Lajos metszete látható, melyet 1858-ban készített és valamivel gyengébb kivitelű, mint az 1800-ban készült eredeti metszet. Történeti és Régészeti közlemények, 1926. szept. I. évf. 2. sz.

³¹ A csizmadiák nagy száma egy legenda kialakulásához is hozzájárult. Eszerint a miskolci csizmadiacéhben csak 999 mesternek szabad lenni. Az ezredik helyet nem hagyják betölteni, ha valaki mégis betöltené, akkor azt inkább agyonütnék, mintsem meghaladják a 999-es létszámot.

³² HOM HTD Ltsz. I. 76.2.46.

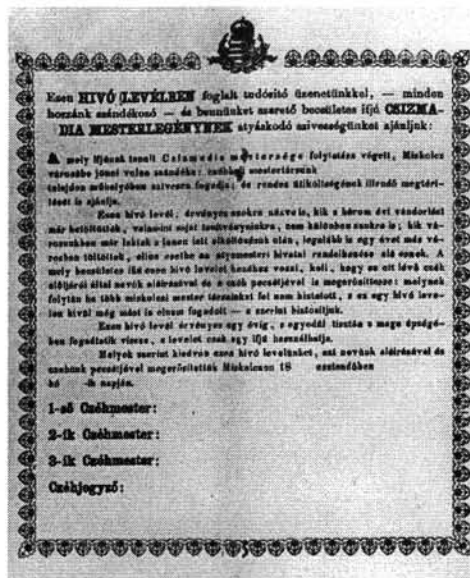
³³ HOM HTD Ltsz. I. 76.2.39.

A 19. század folyamán a növekvő létszám mellett a céhes ipar hanyatlása a jellemző. A megélhetés egyre nehezebbé vált. A létszám növekedése mellett azzal is szembe kellett néznie a céhnek, hogy egyre kevesebben vállalták a legénykedést és a vele járó nehézségeket, ill. az egyre kevesebb reménnyel kecsegtető jövőt.

A legények számának csökkenése a céhen belül is feszültségeket okozott. A céh öregebb mesterei úgy állapodtak meg, hogy csak azok tarthatnak legényt, akik már több mint három éve mesterek. Nemes Ambrus István csizmadiamester 1826-ban ez ellen panaszt emelt,³⁴ az 1813. évi rendelkezésekre hivatkozva, amely megparancsolja, hogy „a vándorló legények a mesterek közé minden részrehajlás nélkül osztassanak be”. Erre a céh válasza az volt, hogy ez igaz, de mivel megfelelő számú legény nincs, „mivel annyi soha sincs, a mennyit a mesterek óhajtának”³⁵ régi megállapodás, hogy az idősebb mesterek előnyöket élveznek. A fiatal mesterek problémáit úgy próbálták orvosolni, hogy a céh költségére hozathattak a városba legényeket, már persze, ha tudtak maguknak szerezni.

A legények számának csökkenését a szegődtető könyv adatai alapján jól nyomon lehet követni.³⁶ Ez alapján a következőképpen alakult a század közepétől a legények létszáma:

1856	41 fő
1858	52 fő
1860	46 fő

2. kép. Céhlegényeket toborzó felhívás. Kötetlen nyomtatvány a 19. század közepéről HOM HTD Ltsz. I. 76.2.49. Reprodukció: Kulcsár Géza

1862	35 fő
1866	27 fő
1868	22 fő

A számok egyértelműen mutatják a csökkenő létszámot. Ez még akkor is nagyon kevés volt, ha ekkor már a céh létszáma is csökkent. Ugyanakkor a legények fizetését is rögzítette a könyv, mely folyamatos emelkedést mutat, így próbálva vonzóbbá tenni a fiatalok számára a legénynek állást.³⁷

34 HOM HTD Ltsz. I. 76.2.44.

35 HOM HTD Ltsz. I. 76.2.44.

36 HOM HTD Ltsz. I. 76.2.75.

37 Annak ellenére is csökkent a létszámuk, hogy a Miskolcon tanult legények igen magas szintű képzést kaptak. Ebben a témában több anekdota forgott közszájon, melyek közül itt egyet említenénk: „Egy mesterlegény hosszas vándorlás után Kassán beállít egy mesterhez és munkát két. Hol tanultál fiam? – kérdi a mester. Mi... – mondaná a legény, de a mester közbevág: Ha ott fiam, akkor már fel is vagy véve. Leül a legény a banklihoz, dolgozik, dolgozik, de sehogysem akar menni a munka. Káromkodik a mester: Az apád azét-azét fiam, hát te azt mondtad, hogy Miskolcon tanultál, mégse tudsz dolgozni? Dehogys Miskolcon, mester úr, Miska bácsinál – akartam mondani. No, ha ott tanultál nem is vagy igazi csizmadiá, itt a vándorkönyved és mehatsz.” HOM Na. Ltsz. 675.

A létszám gyors és a piaci viszonyokat, lehetőségeket egyáltalán nem követő emelkedése mellett a legnagyobb problémát a *kontárok*, a céhen kívüli mesterek okozták. A céh a 19. században a velük folytatott harcban is sokszor alulmaradt. Avval ugyanis, hogy egyre nehezebbé tették a céhbe való bejutást, egyben azt érték el, hogy a belépni kívánók nagy része kénytelen volt céhen kívül üzni a mesterséget.

A céh szabályai minden mesternek, de elsősorban a „*Fő s' all Czéhmasteri Hivatal*” számára a legfontosabb feladatként állította a kontárokkal való harcot, mert: „...*minthogy a Temérdek szenvedések és summás költségek utánn Mesteri állapotra jutott czéhes Társaságnak Tagjainak boldogullása szembetűnőképpen hátráltatik és az szerint a Publikumnak is nem kevés kárt okoz...*”³⁸

Természetesen a céh önmaga nem tudta megoldani a problémákat, ezért gyakran kérték a város, a megye és rajtuk keresztül a Helytartótanács segítségét, de erre a 19. század folyamán már nem számíthattak.

A kontárok mellett sok gondot okoztak a céhnek az ún. *Landmeisterek* is. A 19. század elején a következő panaszos levéllel fordultak a megyéhez: „*A czéhbéli mesteremberek és a kontárok között mind a mai napig van még egy középrend, a melyben lévőket közönségesen Landmeistereknek hívják. Ezek olyanok, kik a remeklést igyekeztvén elkerülni, nem remekelnek s a helyett bizonyos sommát szoktak a czéheknek fizetni, ezt pedig nem itt helyben, hanem más távol lévő városokban cselekszik, s ott állanak bé a czéhbe, itt pedig a czéh hatalma alatt nem lévén semmi rendtartás ösmerni nem akarnak, önnön szabad kényöktől igazgattanak, a legényeket többet ígérréssel eltsalják...*”³⁹

Felekezeti megoszlást tekintve a csizmadiák között a reformátusok voltak többségben. Miskolc lakossága a 17. században döntő részben református volt, majd a 18. században az ellenreformáció hatásaként Miskolcon is egyre több lett a katolikus, azonban a céhen belül továbbra is a református vallásúak maradtak többségben. A 19. század közepén a következő volt a helyzet:

1840-ben a városban 654 csizmadia volt. Ezek vallási megoszlása pedig:⁴⁰

református:	435
evangélikus:	129
római katolikus:	90

Összességében a reformátusok a céhkorszak végéig megőrizték többségüket a céhen belül.

A céh szabályai szigorúan meg is követelték a mesterektől és a legényektől vallásuk gyakorlását.

„*I. Tv. Szabály*

Mind a mesternek, mind a tanulóknak és segédeknek kötelező a vallásuk gyakorlása.

Az ifjak közül kiválasztottak bizonyos személyeket, kiket dékánynak v. jegyzőnek hívtak, hogy felügyeljék, hogy teljes létszámban megjelennek-e a vasárnapi v. ünnepnap reggeli misén...”⁴¹

38 HOM HTD Ltsz. I. 76.2.56.

39 Szendrei J., 1904. IV. köt. 636.

40 HOM Na. Ltsz. 777

41 HOM HTD Ltsz. I. 76.2.19.

A CÉH VAGYONI HELYZETE

A csizmadiacéh vagyoni helyzetére nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Az biztos, hogy a 17. század végén még a szegényebb céhek közé tartozott. 1695-ben⁴² a vármegye havonként fizetendő adót vetett ki, mely a mesterembereket négy kategóriára osztotta:

– mészáros, varga, takács	60 dénár
– lakatos, kovács	40 dénár
– ács, esztergályos, asztalos	30 dénár
– csizmadia, szücs, szabó, borbély	21 dénár

Eszerint a csizmadiák a legutolsó kategóriába kerültek.⁴³

Egy 1703-as vagyonösszeírásban a város leggazdagabb emberei között mindössze két csizmadiát – Csizmadia Zachariást, Csizmadia Istvánt – találunk.⁴⁴

A céh tagjainak gyors emelkedése, a kereslet gyors növekedése együtt járt a céh gazdasági erejének megnövekedésével is, amit bizonyít, hogy a céh a 19. század elején saját épületegyüttest vásárolhatott, amely magában foglalta a céh árulószínét is.⁴⁵ A 18. században a csizmadiák a Sötétkapu feletti árulószínben értékesítették a termékeiket. Ez volt a piacot körülvevő árulószínnek közül a legjelentősebb, azonban a helységet a csizmadiáknak meg kellett osztaniuk a vargákkal. A vargák árultak a piac felé néző szakszon, míg a csizmadiák a főutca felé néző részen. A korabeli árulószínnek nem voltak állandó jellegű áruértékesítő helyek, nem beszélhetünk folyamatos működésről. A céhek csak a vásárok alkalmával használták őket. Mivel a csizmadiatermékek értékesítése vásárokhöz volt kötve, ezért a céh a szomszédos vásártartó helyeken is rendelkezett árulószínnel.

Az árulószínnek, mikor nem voltak vásárok, más funkciókat is betöltöttek. A csizmadiák árulószínében így időlegesen színészek kaptak helyet, mivel a városban más megfelelő épület nem állt rendelkezésre. Azonban ez a közös használat egyik félnek sem felelt meg igazán. A vargák a 18. század második felében többször fordulnak panaszukkal a Magyar Kir. Kamarához. A csizmadiaszín említése többször előfordul a vargacéh irataiban, abban az összefüggésben, hogy nekik szükségük lenne a csizmadiák által használt területre saját árulóterületük megnagyobbítása érdekében.

A csizmadiák árulószínnel kapcsolatos problémája 1815-ben vetődik fel újra. Ebben az évben a pesti színjátszó társaság a fővárosból, addig amíg az „*illendő új Theatrum felkészülhet*”⁴⁶ Miskolcra költözött. Eleinte a Korona vendéglő udvarán játszottak, de az a helyiség alkalmatlan volt az igények kielégítésére. Így kerültek a megfelelőbb árulószínbe, bár Déryné naplójából nem éppen kedvező képet kapunk a helyiségről: „*A sötét városi kapu alatt volt egy nagy ronda külsejű épület, nagy üres vakolatlan ablakokkal, csak a csupasz vörös téglákkal környezett ablak környülötte vigyorgott kellemetlenül az emberre. A tető csak egy sor vékony zsindelemmel volt befedve s a hó kénye-kedve esett le a csupasz karomra.*”⁴⁷

42 Borovszky S., 1909. 124.

43 Az összeírás érdekessége, hogy ekkor még a szintén lábbelikészítő vargák még a legmagasabb adósávba voltak besorolva.

44 Rémiás T., 1994. 84.; A céhtagság 18. századi vagyoni helyzetének feltárása még további kutatásokat igényel.

45 A csizmadia árulószínnek részletes történetét *Dobrossy István: Gazdaság- és társadalomtörténeti adatok a miskolci céhek árulószíneinek történetéhez* c. tanulmányában dolgozta fel. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV. 1976. 113–149.

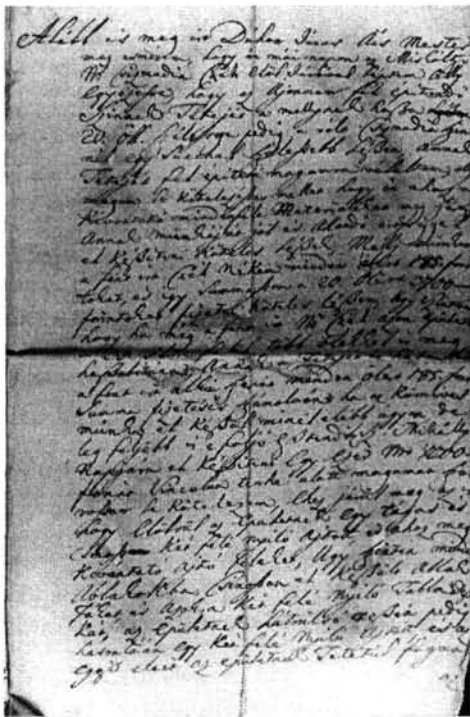
46 Leszih A., 1923. 142.

47 Leszih A., 1923. 143.

Ekkor a csizmadiák levelet írtak az uradalomhoz, melyben panaszkodtak a színészek ellen, illetve a vargákhoz hasonlóan arra hivatkoztak, hogy a prefektus ígéretet tett alkalmasabb áruértékesítő hely biztosítására. A csizmadiák 1815. szept. 18-án kaptak választ, Molnár Sándor diósgyőri prefektustól. „Mivel a Miskolczi Csizmadia Mesterek Műveiket a mostani Épületben az nállam tudvalevő okokra nézve, különbenis már nem-soká árulhatták, azért is ezen betsületes Mester Embereknek, a Tettes Királyi Uradalom részéről javasoltatik, hogy a fentírt végre egy alkalmas Épületet haladék nélkül készíttessenek, mely épületnek megszerezhető fundusául, vagyis Helyéről a Dominium is fog gondoskodni.”⁴⁸

A csizmadiák 1816. október 15-én a Kandia utcában új telket vásároltak egy árulószínnek megfelelő épülettel. A telken lévő faszín pontosan megfelelt a csizmadiáknak árulószín céljára. Igaz, az épület felújításra szorult, amit Duhon János ácsmester készített el. Az erről készült számla megtalálható a Herman Ottó Múzeumban, így pontosan tudjuk, a hogy a munkák 3700 forintba kerültek.⁴⁹

3. kép. Az 1818-ban épült szín költségvetése
HOM HTD Ltsz. I. 76.2.17.
Reprodukció: Kulcsár Géza

A munkálatok 1818 októberére készültek el és ekkor nyitotta meg kapuit a csizmadiák új árulószíne. Mivel a céh régi árulószíne feleslegessé vált, azt bérbe adták a vargáknak. Ezzel a vargáknak is beteljesült régi álmuk, megfelelő nagyságú árulóhelyhez jutottak. Az 1820–21-es évből fennmaradt számla alapján tudjuk, hogy a vargák 180 forintot fizettek egy évre a csizmadiáknak.⁵⁰

Az árulószín mögött egy kisebb épület állt, amelyet céhgyűlések és egyéb összejövetelek megtartására használtak. Az 1845. évi nyári árvíz a csizmadiák épületeit is jelentősen megrongálta. Az árulószín még meg lehetett menteni, de a gyűlésterem teljesen megsemmisült. A csizmadiák régóta dédelgetett terve volt, hogy a szomszéd telken lévő házat megszerez- zék, így kapóra jött a terem megsemmisü- lése. A ház Kraudy László tulajdonában volt. A tárgyalások nem tartottak túl soká- ig, 1846. május 2-án megkötötték a szer- ződést, mely szerint a csizmadiák 11 000 forintért megvásárolták a Fehér Csillag nevű bérház tulajdonjogát.⁵¹ Az összeg kifizetésére a céh házrészvényalapot hozott létre, melybe minden tag 1863-ig évi 20 forintot volt köteles fizetni. Természe-

tesen előfordult, hogy a tagok nem tudtak fizetni, hiszen a 19. század közepén már elég

48 Dobrossy I., 1976. 123.

49 HOM HTD Ltsz. I. 76.2.17.

50 HOM HTD Ltsz. I. 76.2.9.

51 Dobrossy I., 1976 131–134.

sok nehézséggel kellett a céhnek szembenéznie és nyilvánvaló, hogy a nagyszámú mester között nagy volt az eltérés vagyoni helyzet tekintetében. A nem fizetőkkel szemben a céh közgyűlése többször hozott büntető rendeletet. „1855. aug. 10-én közgyűlésen meg határozott, hogy amely mesterek és mesterasszonyok még ez ideig a Házvásárlási és Építkezési pótlást be nem fizették, azonnapi keltezéséről okt. 31.-ig, akik a Házvásárlási pótlásba két pengőt nem fizettek be és az Építkezési pótlásba egy pengőt nem fizettek be, akkor a be nem adott két pengő helyett fizetni fog négyet, aki pedig a Házvásárlási két pengőt befizették és az Építkezési pótlásba az egy pengőt be nem fizették, az egy pengő helyett fognak fizetni két pengő frt.-ot. Aki pedig semmit sem fizetett, annak a fizetése az határozott idő eltelése után el nem fogadtatik.”⁵² A nem fizetőkre az a veszély leselkedett, hogy a céh megtilthatta, hogy az árulószínen kiállíthassák termékeiket. Tulajdonképpen a csizmadiák egy több épületből álló, több funkciót betöltő, nagy épületegyüttest vásároltak meg. Utaltunk már a csizmadiák és a színészek kapcsolatára, ami ugyan 1816-ban megszakadt, de az 1843-as tűzvész után a színészeknek újra a csizmadiákhoz kellett fordulniuk. A tűzvész során ugyanis a színház épülete is jelentős károkat szenvedett, ezért játékokra alkalmatlanná vált. Ezért télen a színészek a csizmadiák Kandia utcabeli árulóhelyén állították fel színpadukat, illetve nyáron a Csillag vendéglő kerthelyiségében. Itt tartották a céhgyűléseket, rendezvényeket, de ez volt a színtere a minden évben megrendezett csizmadiabálnak is. Természetesen a fogadó helyiségeit és termeit nem használta a céh folyamatosan. Ezért a csizmadiák az épületet bérbe adták, így az megtartotta vendégfogadó és étterem jellegét. Az épületet 1855–1872 között Szombati József és felesége bérelte.⁵³

A céh ipartársulattá alakulása után az épületet katonai célokra hasznosították. 1874/1875-től kaszárnnyát alakították ki benne.

ÁRAK, ÁRSZABÁSOK (LIMITÁCIÓK)

Az árulószínnel kapcsolatban, itt érdemes megvizsgálni a céh termékeit, melyre vonatkozóan a legfontosabb források az árszabások. Ezek a 19. század elejéig állnak nagy számban rendelkezésünkre, ezt követően egyre ritkábban kerül elő olyan árszabás, mely csizmadiatermékek árát is tartalmazza.⁵⁴

Az árszabások értékét növeli, hogy nemcsak az árak változásához, összehasonlításához nyújtanak segítséget, hanem azontúl sok más irányú információt is tartalmaznak.⁵⁵

52 HOM HTD Ltsz. I. 76.2.60.

53 HOM HTD Ltsz. I. 76.2.13.

54 Az utolsó ilyen árszabás a múlt század közepéről származik. HOM HTD Ltsz. I. 76. 2. 295

55 Elég visszautalni a céh alapításánál kialakult vitában betöltött szerepükre.

Az első vizsgálódási szempont az árak változásának bemutatása a 18. század folyamán:⁵⁶

	1706 Fr.	1765 Fr.	1792 Fr.	1813 Fr.
1 pár karmazsin csizma férfinek	5.-		5.- 6.- (mérettől függően)	
1 pár sárga kordovány csizma	2,07-2,20	2,20	2,50 – 3 (mérettől függően)	3.- 4.- (mérettől függően, csak fekete)
1 pár asszonyinak való karmazsin csizma	3,5			
1 pár asszonyinak való szattyán csizma	1,2		1,25	1,42
Tehénbőrből való öreg fekete csizma	1,50	1,31	1,25	2.- 3.- (mérettől függően)
10–12 esztendőes gyerekeknek	-,75			
1 pár kordovány csizma (asszonyinak, sárga vagy fekete)		2.- – 2,40 (színtől függően)	2,16	3.-

Az árszabások alapján a vizsgált száz év során majd minden árucikknél áremelkedést tapasztalunk, bár az emelkedés mértékében elég nagyok az eltérések. A kirívóan nagy áremelkedés oka elsősorban a divatban, ill. a divat változásával bekövetkező keresletnövekedéssel magyarázható. A csizma a 17. század végétől terjed el a társadalom szegényebb rétegeiben is, mely leginkább a viszonylag olcsó tehénbőrből készült csizmák árának jelentős növekedésével járt együtt. A drágább csizmák közül pedig a kordoványból készültek ára emelkedett az átlagosnál lényegesen nagyobb mértékben.⁵⁷ A limitációk arra is lehetőséget nyújtanak, hogy megfigyelhessük, a vargák és a csizmadiák versenyében az utóbbiak hogyan szorítják ki az előbbieket a piacról.

1706-ban a vargák termékeinek a felsorolásában még több lábbelítípust találunk – sarut, szekernyét, bocskort – bár az igaz, hogy árszabásuk jelentősebb részét már ekkor sem az új lábbelik teszik ki, hanem a régiek javítása, ami nyilvánvalóan kevesebb bevételt jelentett.⁵⁸ Azonban az 1765-ös árszabásokban már csak a bocskort találjuk, a többi termék eltűnik. A 18. század közepétől a miskolci vargák legfőbb tevékenysége a bőrkészítés lesz. Fő profiljuk a század közepétől a tehén- és az ökörbőr feldolgozása, ill. a csizmadiák számára talpbőr kikészítése. A lábbelipiacról teljesen kivonultak. Helyüket az ún. német vargák veszik át, akik az új divatterméket, a cipőt kezdik el gyártani és a 18.

⁵⁶ BmL. IV. 501/e. 258/1793 ; IV. 501/g. 1770 ; IV. 501/c 1314/1813; Az 1706-os árszabást pedig Borovszky S., 1909. 151.

⁵⁷ Az árszabások is alátámasztják, hogy a 18. század végére a színes csizmák kimentek a divatból.

⁵⁸ A két mesterség közötti különbséget az is jól mutatja, hogy amíg a csizmadiák legdrágább terméke 5.- forintba került, addig a vargák által készített saru és szekernye ára alig haladta meg az 1 forintot.

század végétől egyre jelentősebb piaci részesedést szereznek maguknak. A következő megközelítés a csizmák árainak, illetve az akkori béreknek⁵⁹ és élelmiszeráraknak az összehasonlítása.⁶⁰ A két árszabás alapján a bérek nem változtak jelentősen.⁶¹

– Szakácsok 50–100 frt. képzettségtől és feladattól függően (a női szakácsok 40–70 frt.)

– Kertészek 30–60 frt.

– Inasok, kocsisok 20–40 frt.

Ezek a mesterségek voltak a legjobban megfizetve és nekik a fizetésen kívül általában egy évre járt még egy-két pár csizma is.

– A béresek munkájuktól függően 5–25 frt. között kaptak

– A napszámok 10–20 krajcár között mozogtak

	frt. kr. ⁶²
1 fontos cipó	-, 4
1 fontos rozs cipó	-, 2
1 lúd	1, -
1 pár tyúk	1, -
1 pár kappan	1, 30
Lentsének Ittzeje	-, 5
Borjűhús Fontja	-, 7

Az adatokból két következtetést lehet levonni. Az egyik, hogy a jó minőségű csizma csak a gazdag emberek számára volt elérhető, a másik, hogy a szegény embereknek még a számukra készülő olcsóbb tehénbőr csizmák ára is igen magas volt, átlagosan évi keresetük 1/6–1/7 részét tette ki.

A limitációk az árak vizsgálatán túl egyéb információkkal is szolgálnak. Például a 18. századi árszabásokban még kétfajta kordovánt különböztettek meg:

Az 1765-ös árszabásban a következőket találjuk:

– asszonyoknak való kordovány csizma brassói bőrből 2,20 frt

– ugyanez török kordoványból 2,07 frt

Ez a megkülönböztetés a század végére eltűnik, amire a magyarázatot egy 1813-as árszabás záradékában találjuk meg:⁶³ „...s ha valaki magának külső Országi Kordoványból varratna Csizmát, az ilyen Csizma a Felek között Alkura hagyattatik, de a Csizmadiák az Országban készített Kordoványból köteleztetnek dolgozni.”

Fentebb már volt róla szó, hogy a 19. század elejére a kordoványcsizmák ára jelentősen emelkedett, aminek az is magyarázata lehet, hogy a csizmadiáknak magyar kordovánt kellett használniuk. Az árszabások adalékokkal szolgálnak divattörténeti, ill. néprajzi megfigyelésekhez is. Egy 1813-as árszabásban a következő megjegyzést olvashatjuk:

59 Ehhez a már említett 1765-ös árszabás mellett egy 1816-os limitáció lett felhasználva. BmL. IV. 1501/c. 3725/1816.

60 BmL. IV.501/e. 4093/1818.

61 Éves kereset

62 Az itt található mértékegységek mai értéke: Ittze: (hüvelyesek mérésére használták) 0,85 kg, Font: 0,893 kg

63 BmL. IV.501/e 1314/1813.

„Jegyzés: Az Absetzes's magasabb sarkú Csizmáknak az Árok az egyébféle Csizmák Ároknál 15 Krajtzárokkal feljebb limitáltatik...”⁶⁴

Hasonló kiegészítés más limitációban nem található, így valószínű, hogy ez az akkori divat hatására került bele. E forrástípus a város társadalmi szerkezetére is szolgál bizonyos információkkal. „Az 1813-as limitációban az ármegállapítások már anyagminőség és méret szerint részletezettek. Mindez a differenciálódó igényeket mutatja, amely a város előrehaladott társadalmi és tevékenységbeli rétegzettségének következménye”⁶⁵

A CÉH ALKONYA

A céh a 19. század közepétől kezdve egyre inkább hanyatlott. Létszáma fokozatosan csökkent, bár még 1872-ben is megközelítette az 500-at. Az 1872-es⁶⁶ Ipartörvény értelmében a céheknek ipartársulattá kellett alakulniuk, ami alól a csizmadiák sem vonhatták ki magukat.⁶⁷

Az átlépés elég nagy áldozatokat követelt, ami egyre kevésbé volt arányban az érte kapott szolgáltatásokkal. Nem véletlen, hogy a társulat tagsága a múlt század 80-as éveiben már visszaesett 300 alá.

Az 1890. évi kamarai jelentés pedig a következő szomorú képet festette a századvég Miskolc csizmadiáiról: „A csizmadiák elegendő foglalkozásra nem találnak. Miskolczon alig háromezreszáz csizmadia van már s tényleg ezeknek egy jelentékeny része vagy egyáltalán nem, vagy nem mint önálló iparos, de egy más, még jobb sorsban lévő mester részére folytatja mesterségét. Mivel ezek egy része szőlősgazda is, a filoxéria pusztítása ez oldalról is mélyen sújtotta őket. A nép ízlése változott. A készáru forgalomba hozatal emelkedett, a mödlingi cipőgyár minden népesebb városban fiókot tart. Az újabb csizmadia-iparos ifjuság e varrott munkát nem érti, e miatt a mesterek a hadseregi bőrszükségletek szállítására vállalkozni nem igen óhajtottak. A csizmadiák egy része a szó igazi értelmében tengődik mestersége mellett s lefolyt évben is számosan hagyták oda iparukat...”⁶⁸

A csizmadiák hanyatlásának okát elsődlegesen nem a gyáripar megjelenésében kell keresni, hanem a divat változásában. Tulajdonképpen hasonló folyamat játszódott le, csak ellenkező előjellel, a 19. század közepén, mint 150 évvel korábban. Akkor a divat változásának hatására, a csizmadiák által készített termékek teljesen kiszorították a piacról a vargák által előállított lábbeliket. A 18. század folyamán a miskolci, „csizmadiaipar, talán mert éppen jó anyagot helyben talált és színmagyar lakossága, környék uralkodó divatjának hatása alatt nagygyá nevelődik.”⁶⁹ Azonban 150 év elteltével a lábbelidivatban újabb fordulat következett be, a csizma helyét átvette a cipő. Ez nem egyszerűen csak új lábbeli, de elkészítése teljesen eltérő szaktudást, varrási technikát igényel, amihez társult, hogy a 19. század második felétől megkezdődött a nagyüzemi cipőkészítés. Ezeknek az új kihívásoknak a miskolci csizmadiák többsége már nem tudott megfelelni és a század közepétől megkezdődött a „kézműipar élet-halál harca a modern technika egyre erősödő erejével”,⁷⁰ mely harcban a csizmadiák vesztésre voltak ítélve.

64 BmL. IV. 501/e 1314/1813.

65 Fügedi M., 1973. 135.

66 Magyar Törvénytár 1896. 22.

67 Aki az ipartársulatba át akart lépni, annak 20 osztrák értékű forintot, az árucarnokban való áruháért pedig még plusz 40 forintot kellett fizetnie. Szendrei J., 1904 IV. köt. 639.

68 Uo.

69 Miskolc monográfia, 1929. 398.

70 Miskolc monográfia, 1929. 401.

IRODALOM

- Bácskai Vera–Nagy Lajos*
1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Bodó Sándor*
1970 Borsodi, abaúji és zempléni céhpecsétek. HOMÉvk. IX. 189–221.
- Borovszky Samu*
1909 Borsod vármegye története
- Dobrossy István*
1976 Gazdaság- és társadalomtörténeti adatok a miskolci céhek árulószíneinek 18–20. századi történetéhez. HOMÉvk. XV. 113–149.
1994 Miskolc írásban és képekben. B.-A.-Z megyei Levéltár 212–214.
- Eperjessy Géza*
1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1668–1848. Bp.
- Éri István–Nagy Lajos–Nagybákay Péter*
1975–1976 A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere I–II. Bp.
- Frecskay János*
1878 Találmányok könyve. Franklin, Bp.
1912 Mesterségek szótára. Bp.
- Fügedi Márta*
1979 18–19. századi miskolci kereskedő számadáskönyvek, limitációk és vagyonszeifeírások viselettörténeti adatai. Borsodi Történelmi Évkönyv. VI. Miskolc, 129–141.
- Gáborján Alice*
1958 Két magyar hosszú szárú lábbelitípus viselettörténeti elemzése. Néprajzi Értesítő. 37–83.
- Gáspárné Dávid Margit*
1923 A divat története 1480–1765. Pantheon, Bp.
- Győrffy István*
1941 A csizma. A magyarság néprajza. I. Bp. 423–426.
- Leszih Andor*
1923 A miskolci csizmadiák a színészek ellen 1815-ben. Emlékalbum a Miskolcon 1823-ban megnyílt első magyar kőszínház 100 éves jubileumára. Szerk.: *Keresztessy Sándor*. Miskolc, 142–144.
- Leveles Erzsébet*
1924 A lábbeliviselet és lábbelikészítők történeti kútforrásokban. Magyar Jövő 199. sz.
1924 A miskolci csizmadiák első céhlevele. Magyar Jövő 184. sz.
- Magasházy Béla dr.*
1924 A miskolci vargák és csizmadiák céhlevelei. Magyar Jövő 217. sz.
- Magyar Néprajz III. Kézművesség. Akadémiai Kiadó, Bp. 1991
Magyar városok monográfiája. Miskolc, Szerk.: *Halmay Béla, Leszih Andor*. Bp. 1929.
- Marjalaki Kiss Lajos*
1962 Ki volt az első miskolci csizmadia? Borsodi Szemle VI. évf. 3.
Miskolcz város vásár- és piacrendőri szabályai Miskolcz, 1892/12.
- Nemes Mihály–Nagy Géza*
1900 A magyar viseletek története. Franklin Társulat, Bp.

Rémiás Tibor

1994 Miskolc 18. századi társadalma a feudális kori összeírásai alapján, Miskolc.
Doktori értekezés

Román János

1987 Zemplén megye XVI–XVII. század iparának szakmái. Miskolc

Szendrei János

1905 A magyar viselet történeti fejlődése. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.

1911 Miskolcz város története. I–V. köt. Miskolc

Viga Gyula

1981 19. századi adatok a miskolci vásárok rendjéhez. HOMÉvk. XX. Miskolc

DIE GESCHICHTE DER STIEFELMACHERZUNFT VON MISKOLC

Im Verlauf ihres 200-jährigen Bestehens hat sich die Miskolcer Stiefelmacherzunft zur bedeutendsten Zunft der Stadt entwickelt. Auf diese Weise verfügen wir, obwohl durch das große Miskolcer Hochwasser viele Zunftgegenstände vernichtet wurden, auch heute noch über zahlreiche schriftliche Dokumente in Bezug auf die Stiefelmacher. Diese befinden sich zum größten Teil im Archiv für Lokalgeschichte des Herman-Ottó-Museums in Miskolc.

Das Schuster- bzw. Stiefelmacherhandwerk etablierte sich in Ungarn während des 16. Jahrhunderts. Um die Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert entstanden die ersten Zunftvereinigungen. Den Angaben zufolge gab es in Miskolc schon zu Beginn des 17. Jahrhunderts Stiefelmacher, doch ihre Zunft wurde erst 1667 gegründet. Dazu wurden die Zunftregeln der Stiefelmacher von Kassa (dt.: Kaschau) übernommen. Zu der Zeit wurde der Stiefel zu der am weitesten verbreiteten Fußbekleidung in der ungarischen Tracht, und seine Dominanz hielt bis Mitte des 19. Jahrhunderts an. Nicht allein der Wechsel in der Mode wirkte sich günstig auf das zahlenmäßige Anwachsen der Stiefelmacher von Miskolc aus, sondern auch die Tatsache, dass die Rolle der Stadt innerhalb des Handels zu der Zeit bedeutend zunahm. Im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts wohnten in der Stadt schon mehr als 20 000 Menschen, was auch ein Anwachsen des Einzugsbereiches der Stadt nach sich zog. Diese beiden Tatsachen trugen dazu bei, dass die Zunft um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert schon mehr als 400 Zunftmitglieder zählte. Um 1850 waren es dann schon mehr als 600. Das bedeutete gleichzeitig, dass die Stiefelmacherzunft von Miskolc damals die größte im ganzen Land war.

In der vorliegenden Arbeit wird der Versuch unternommen, die Entwicklung der Zunft zu verfolgen sowie ihre Anstrengungen in Bezug auf eine Regulierung des zahlenmäßig ungesundes Anwachsens innerhalb der Zunft und ihre Kämpfe gegen Stümper und Pfuscher außerhalb der Zunft darzustellen.

Eine wichtige Quelle diesbezüglich sind die aus dem 18. und 19. Jahrhundert erhalten gebliebenen Preisregelungen, die uns nicht nur über die von den Stiefelmachern hergestellten Produkte und deren Preise informieren, sondern auch andere Beiträge liefern, vor allem in Hinsicht auf die Mode- und Gesellschaftsgeschichte. Das Zunftleben spielte sich in erster Linie auf der Verkaufsebene ab. Wie groß ihr Vermögen war, zeigt

sich darin, dass die Stiefelmacherzunft 1816 ein riesiges Mehrzweckgebäude erwarb, in dem es neben Verkaufsräumen auch andere Gemeinschaftsräume gab. Kulturhistorisch interessant ist weiterhin, dass nach der Feuersbrunst im Miskolcer Theater in eben diesem Gebäude Theatervorstellungen abgehalten wurden.

Ab Mitte des 19. Jahrhunderts geriet die Zunft in eine immer stärkere Krise. Über die hohe Mitgliederzahl hinaus wurden ihr die Veränderungen in der Mode zum Verhängnis. Von den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts an begann der Schuh anstelle des Stiefels in der Fußbekleidung vorzuherrschen. Dieser unterschied sich nicht nur im Äußeren, sondern auch in der Herstellungstechnik stark vom Stiefel. Die industrielle Schuhherstellung begann sich zu verbreiten. Einem Gesetz von 1982 zufolge musste sich die Zunft zu einer Handwerkervereinigung umstrukturieren, die zu der Zeit kaum mehr als 300 Mitglieder zählte. Den Stiefelmachern gelang es kaum noch, gegen den immer kleiner werdenden Markt und den zunehmenden Wettbewerb anzukommen.

Péter Spóner

**NEMES KIRÁLYI CSIZMADIA CZÉH
SZEPSI MEZŐVÁROSÁBAN**
– Különös tekintettel 19. századi vagyoni helyzetére,
kapcsolatrendszerére és adakozókészségére –

RÉMIÁS TIBOR

A történetében és értékeiben is nevezetes, nagy múltú *Szepsi* (ma Moldava nad Bodvou) mezőváros hallatán egyszerre több – fontossági sorrendjét nehezen megállapítható – dologra is asszociálhatunk. A *Bódva-völgy felejthetetlen, szerves részét alkotó tájegységére*, amely a Cserehát északi részén húzódik, félúton a Rozsnyóról Kassára vezető országúton. Nemzetiségi hovatartozását tekintve évszázadokon át *Abaúj vármegyei magyar mezővárosra*, amelyben Trianont követően, mára már a lakosságnak csak a fele vallja magát magyarnak. *A vallási toleranciában* mindig is élen járó településre, ahol a nagyszámú katolikus és református jól megfér az elenyésző számú evangélikus, valamint ortodox és izraelita vallású lakossággal.¹ Az egykori Felvidék egyik *legrégebbi katolikus templomára*, amit személyesen, de képeslapokról is ámulattal szemlélünk. *Messze földön híres mesterembereire* (hajdan királyi kerékgyártóira, majd főleg csizmadiáira, nemkülönben a tímárookra, szabókra, kovácsokra, mézeskalácsosokra, kalaposokra, ...) és régi heti, országos vásáraitra. A mezőváros több *neves szülöttére*, úgymint a történetíró *Szepsi Laczkó Mátéra* (16. század eleje), az útleíró *Szepsi Csombor Mártonra* (16. század vége), az egyházi író *Szepsi Korotz Györgyre* (17. század eleje), a filozófus és fordító *Szepsi Macer Györgyre* (17. század eleje), vagy az író református lelkész *Szepsi Vendégi Györgyre* és még sorolhatnánk.

Tanulmányunk nem monografikus igényű, így a fenti asszociációs sorokból pusztán egyet kívánunk kiemelni, a „messze földön híres mesteremberek”-et, de azon belül is *a csizmadiákat*. A szepsi csizmadia céh egy meghatározott 19. századi irategyüttesének feldolgozására vállalkoztunk.² A forrásgyűjtemény érdekessége, hogy az – ugyanúgy, ahogy talán évszázadokon át – saját céhládájában maradt ránk, és a mai napig is úgy őrzik.

Miről is van szó? 1989-ben a kassai Technikai Múzeum tájházat alapított Szepsiben. Az egykoron Zsolner András szepsi kovácsmester műhelyében és lakóhelyiségeiben közel 10 éve helytörténeti, céhes és kézműipari kiállítások várják az idelátogatókat vagy a Jászó (Jasov) felé utazó betérőket. A mecenzéfi kapák, a kovács, a szabó, a

¹ *Fényes Elek* korában a mezőváros vallási képe így festett: „1.082 kath., 67 evang., 1.232 ref., 6 n. e. óhitű, 22 zsidó lak.,” *Fényes E.* 1851. IV. köt. 124.

² 1992 és 1994 között a Bódva-völgy történeti-néprajzi kutatását végeztük, 27 más-más szakterületű kutatótársammal egyetemben. Ez a tanulmány az OTKA F 4614. számon nyilvántartott kutatási program keretében készült. A további kutatási eredmények „Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából” című tanulmánykötetben 1999 tavaszán láttak napvilágot.

kalapos, a mézeskalácsos³, a gyertyaöntő helyi mesterek egykori szerszámai és készítményei mellett szerény, de jelentős tárgyi és irategyüttest képez a *szepsi csizmadiacéh* anyaga. Nem meglepő, de nem is szokványos, hogy eredeti, múlt századi levéltári forrásokat múzeumok, sőt kiállítóhelyek őriznek. A mi esetünkben a *Szepsi Tájház* a most ismertetésre és feldolgozásra kerülő céhes dokumentumegyüttes birtokosa, és aki a kutatást lehetővé tette, az *Remák Béla*⁴, a tájház megbízott vezetője.

Ahogy a dolgozat alcíme is sugallja, a kb. 0,7 fm-nyi dokumentumegyüttes ismertetése és értékelése három szempont alapján történik. A céh *vagyoni helyzetét* a megőrzött inventáriumok (vagyonleltárok), a bevételi-kiadási jegyzőkönyvek és a kiállított ill. a mai napig magántulajdonban lévő helyi csizmadia céhtárgyak alapján mutatjuk be. Ugyanitt szólunk a csizmadiaségédek, majd „szabadulók” létszámáról és *felekezeti hovatartozásáról*. Mindkét utóbbi esetben szemléltető táblázatok segítenek a könnyebb megértésben és a jobb tájékozódásban, az 1843 és 1885. évek ill. az 1856 és 1885. évek közötti időszakokban.

A céhek *kapcsolatrendszerének* taglalásához a jegyzőkönyvekbe bejegyzett céhségédek *születési helyének* szisztematikus feldolgozását tartottuk indokoltnak. Végezetül – ami talán a dolgozat egyik legérdekesebb, kevés kutató által megcélzott kutatási területe – a szepsi csizmadiacéh, majd 1878-tól ipartársulat 1839 és 1899. évek közötti „*könyradományait*” vagy „*segedelmeit*” veszi számba és értékeli. Az előzőkhez hasonlóan a fenti két feldolgozási szempont táblázatokban is nyomon követhető.

A források tudományos feldolgozására számos lehetőség és koncepció adódik. Részünkről a kézbe vett – és örömmel kutatott – irategyüttes ismertetésére és értékelésére a fenti három szempont vált kézenfekvővé. Bízunk benne, hogy ugyanezen csizmadiacéh más vonatkozású kutatási eredményei, esetleg komplex feldolgozása – az itt érintett kaszai ill. abaúji megyei levéltári anyagokkal összevetve – rövidesen napvilágot lát.

A céh vagyoni helyzetéről

A szepsi forrásanyag lehetővé teszi, hogy a céh vagyoni helyzetéről képet kapjunk, amennyiben nyomon követjük a fennmaradt *inventáriumok*⁵ tartalmát. Legkorábbi, ugyanakkor elég szűkszavú és felületes vagyonleltár *1839. év végéről* őrződött meg⁶, amely a jelesebb vásárok áruló helyeiről szóló levelek mellett beszámol a céh 1731-es privilégiumának meglétéről, és a csizmadiák még ettől is korábbi ezüstözött céhbehívó táblájáról, ami 1659-ben készült. A szerény vagyonkát az alábbiak szerint taglalja a névtelen összeíró:

1. 1 db *ezüstös tábla*, 1659-ben készült.
2. Egy párba készült *Privilégiuma*, készült 1731. Ápr. 2.
3. A *göntzi vásárban* tartandó árulásokról (minden esztendőn, úgy mint Karácsonyi, Húsvéti, Pünkösdi árulásokról) szóló levél. – 1826.
4. A *tokaji vásárban* található áruló helyekről szóló levél – 1829.
5. Az *eperjesi* áruló helyről – 1837.
6. A *szikszai* áruló helyről – 1839.

3 A Szepsi Tájház gazdag tárgyi és iratanyagának bemutatása eddig nem történt meg. Mindössze a mézeskalácsos mesterek egy bizonyos használati eszköze együttesének ismertetésére vállalkozott *Bodnár Mónika*, aki a Szepsi Tájházban kiállított *offer öntőformák* jellegzetességeire hívja fel a figyelmet. *Bodnár M.*, 1992. 194–198.

4 *Remák B.*, 1993. 97–98.

5 A kutatás idején a szepsi céhes forrásanyag egyikén sem szerepelt *jelzet*, avagy *leltári szám*, így a továbbiakban hivatkozni minden esetben a dokumentum címének és dátumának feltüntetésével fogunk.

6 A Ns. Királyi csizmadia Czéh Ládájában találtatott hasznosabb leveleknek Inventáriuma. – 1839. dec. 30.

7. A *gálszétsi* áruló helyről – 1818.
8. A *Jászó Bánya* Várossában áruló helyről – 1778.
9. A *tornai* áruló helyről – 1841. ”

A hivatalos irat itt megszakadt, ideig tart a kézirat. Sokat sejtetően ráadásul a fenti 9. feljegyzéseit egy határozott tollvonással át is húzták, mert a szépsi csizmadiák céhes ládájában közvetlenül mellé tették – és így is őrződött meg a mai napig – a már részlete-sebb és körültekintőbb *1855. januárjában elkészített vagyonleltárt*.⁷

Ekkorra a céh beceses iratait rendezték, „skatujázták”. A dokumentumokat és tárgyakat 29 tételben jegyezték fel, amihez 1861-ben 7 pontos kiegészítést⁸ tettek, majd plusz 1 pontot odabiggyesztettek a céh ipartársulattá szerveződése idejéből. Így a céh va-gyonát illetően a fenti kiegészítésekkel megírt lista valóban teljesnek mondható, amiből a helyi csizmadiák 19. század közepi féltett, céhládájában őrzött kincsei jól számba vehetők.

„1^{so} Szám alatt van egy régi Jegyző könyv mely készült December 25^{en} 1782^{dik} esztendőben foglalattát tartja 1838^{dikig}.”

2^{dik} Szám alatt van egy Jegyző könyv az szegődtetési, és szabadulási nevezet alatt, mely készült 1806 December 16^{an} foglalattát tartja 1844^{ikig}.”

3^{dik} Szám alatt van ismét egy Jegyző könyv, mely szöll minden Törvényes bé iktatásokról az jeleni időki is szól, mely készült 1837^{dik} évben.

4^{dik} Szám alatt van 2 Protocolum szól az szegődtetési, és szabadulási, mesterek s tanúlok, neveik bé iktatásokról, s készült 1844. évben Február 4^{en}.”

5^{dik} Szám alatt van 14 vásári helyről szöllő Jegyzékek.

6^{dik} Szám alatt van Ágoston János 2 kötelezvénye.

7^{dik} Szám alatt van az 1653^{dik} év September 11^{en} készült Privilegium.

8^{dik} Szám alatt 2 ótska Protocolum.

9^{dik} Szám alatt az 1827^{dik} évben készült Protocolum.

10^{dik} Szám alatt az Ns. Vármegyétől ki adott Deakúl írt rendelet 2 példányban, mely készült 1805^{dik} év 26^{dik} Júliusban.

11^{dik} Szám alatt egy másolat, mely készült 1848^{dik} év Július 19^{en}.”

12^{dik} Szám alatt az Ifjúság résziről szöllő ártikulus, mely készült 1776^{dik} Június 22^{en}.”

13^{dik} Szám alatt van egy arany betűvel készült Privilegium 6 darabokba szinte a fel jegyzett skatujába.

14^{dik} Szám alatt az Ns. Czéh részire, az Ns. Vármegye által ki adott Statutum.

15^{dik} Szám alatt az Szépsi Római Catolikus hiten lévő mesterek fojamodások foglalattát tartja, az 6^{dik} évbeni Czéh mester választásra, mely készült Kassán az Ns. Vármegye gyűlés alkalmakkor Sz. Ivány hava 9 napján 1823^{dik} évben.

16^{dik} Szám alatt most legközelebbi Szikszai, Gálszétsi vásár helyről, mely az 17^{dik} szám alatti lévő skatujába megtalálhatik.

17^{dik} Szám alatti skatujába 17 darab levelek.

18^{dik} Szám alatti fojamodások egy tsumóba kötve.

19^{dik} Szám alatt az Cs. K. Felsőségétől ki adott ideiglenes utasítás, mely készült az 1851^{dik} évben.

20^{dik} Szám alatt 2 Bádóg kanna és egy bádóg pohár.

21^{dik} Szám alatt egy ezüstös Tábla, mely készült 1659^{dik} évben.

22^{dik} Szám alatt 2 kultsal nyíló Ns. Czéh ládája.

23^{dik} Szám alatt 2 petsét nyomó, a kisebb 1831, az nagyobb 1826^{dik} évben készült.

24^{dik} Szám alatt az tanuló inasok hibás tettekért lévő korbáts.

25^{dik} Szám alatt egy fából készült tábla.

26^{dik} Szám alatt egy reperált vízi puská, mostani időbe kéznél van, mint Czéh Jegyzője Molnár Sámuel házánál.

27^{dik} Szám alatt egy vas karó, mellyről minden jeleni Czéh mester felelős.

28^{dik} Szám alatt egy papíros nyíró olló.

29^{dik} Szám alatt egy kalamáris porzóval.

7 1855^{dik} esztendő Január hó 24^{én} készült a Ns. Királyi Csizmadia Czéh Ládájába találtatott hasznos Leveleknek Inventáriuma.

8 Az túl lapon érintett Inventárium szám szerinti rendi következnek miután többek találtattak olytán irományok, mellyeket ismét Inventárium szerint sorozzatnak... – 1861.

*30^{dk} A vízi puskához készült veder, mely szintén Molnár Sámuel házában van.

*31^{dk} Szám 13 szám alatti skatujába találhatók az Adorjány József elleni per, ami az Seprenvisarik (?) táblán is le fojt, ami fojt 1858.

*32^{dk} Szám alatt lévő bizonyos levél, mely tárgyalódott a Frid Leopold izraelita az Varga Czéhbe való summa bé fizetése iránt, mellyet az örök emléküi bé írjuk jövendőre nézve, hogy jelen Czéhünk meg nyervén az fent írt más Czéhez és Czéhünk mint Törvényesen meg nyervén Czéhünkbe kellett a Varga Czéhnek az summát bé fizetni.

*33^{dk} Szám alatt Jeremiás Károly Vajsz Bertalan izraelita között 2 darabban lévő irományai, mely az akkori Ttes. Fő Szolga Bíró Szent Imrei Bertalan Úr részéről végre hajtás eránt ment véghez.

*34^{dk} Szám alatt Rima Szombathi Czéhbeli mester Varga Mihály 2 darabba lévő levele az egyik bizonytalan.

*35^{dk} Szám alatt találhatók Berkovits Jakab kötelezvénye, mely tárgyalja, hogy az Czéhünk társaságába fél summát bé fizette a feléről szól, mellyet is a tűzött időre nem teljesít ...

*36^{dk} Szám alatt találhatók a Ns. Czéh Statutumja, mely magában foglal minden rend szabályokat.

*37 Szám alatt találhatók az Társulatnak 333 számú Pénztáru egy betéti kis könyvecskéje 50 forint betétellel.

Az fentebb írt év, inventárium szerinti összeve irata alkalmával jelen voltak az alább írtak: fő czéh mester, Hágem János, 2^{dk} Cz. Mester id. Draskóczi József, 3^{dk} Cz. Mester Lipták János, Assesszor Dienes István, szintén Lipták János, Perceptor Virág József, szintén Koletár József, Barta Dániel, ifjú Halmi József, Szilágyi János, Lakatos József, Szoatak Pál, ifjú Mester Pergelly János.

Fel Jegyztetett az akkori Ns. Czéh hites jegyzője Molnár Sámuel által. msk.”

Időzzünk egy kicsit, és ismerkedjünk meg jobban a csizmadiacéh szervezetének működéséhez, mindennapjaiban elengedhetetlenül fontos tárgyakkal és dokumentumokkal. A céh 19. századi történetének kutatása során minimum 3 *ládáról* szereztünk tudomást. Az egyik az ún. *két kulccsal nyíló céhláda*, aminek meglétét az 1855. évi inventárium bizonyít. Ennek a céhládának a készítési dátumát, külső megjelenési formáját, készítőjét, sőt hol- vagy meglétét sem ismerjük. Csak az bizonyos, hogy valamilyen oknál fogva (lehet, hogy öregségéből adódóan, szétesett, szétszáradt, így javíthatatlanná vált, vagy más célra kezdték használni, stb.).

1862-től már új ládában őrzik a céh féltett kincseit. Ez egy politúros láda,⁹ melynek *fedőlapján* ez olvasható: „Szabad Abaúj m. Szepsi csizmadia czéh ládája. Nemes [Rozsnyay István] Úr Fő Chéh mestersége alatt készült. 1862.” A Szepsi Tájháznál ma is megtekinthető csizmadia céhláda *fedőlapjának belső oldalára* piros festéssel pedig a következőket jegyezték fel:

„Ezüst Táblával körjártó urak: Gáll Dániel, Bártko (?) János, ifiu Mészáros Dániel. 1862^{dk} Évben.

Fő Czéh Ms.:	Rozsnyay István
A1 ~ ~ :	Leszlák István
3. ~ ~ :	Havas András
Czéh Gazdája:	Molnár László
~ ~ :	Tomkó János
~ Jegyzője:	Draskóczi Károly
Atya Ms.:	Gazsy György
Bejáró:	Pásztor András, Zsomba József
Műlátó(?):	Péter József, Szanyi Mihály

1862-ben a céh ládáját *Hersko György* helyi asztalosmester készítette 16 forintért. Rajta a lakatosmunkákat *Rácz Sámuel* ugyancsak helyi lakatosmester végezte el 4 forintért.

⁹ *Remák Béla*, a tájház egyik létrehozójának visszaemlékezése szerint az 1862-ben készült csizmadia céhládát sokáig *Havas János* őrizte Szepsiben, majd halála után házába, és vele a céhládát is *Heimrich Sándor* örökölte, aki végül a féltett műtárgyat az alakuló Szepsi Tájháznak ajándékozta. Lásd még: *Remák B.* 1991. 1.

A harmadik – ugyancsak a Szepsi Tájházban kiállított – ládát 1881-ben a már *ipartársulattá* szerveződött csizmadiák készítették.¹⁰ Rajta megörökítve ez olvasható:

„Hágem János főelnök
Gergely János alelnök
Ekert Jakab pénztárnok
Bartko József jegyző
János József készítette : 1881-ben”

Végül is a három hányattatott sorsú csizmadia ipartársulati láda közül kettő megörözdött, és kiállításon szerepel. Fellelhetők ugyan, de a nagyközönség nem láthatja, a magántulajdonba került¹¹ 1708-as datálású csodaszép ónkannákat. A kannákat az 1839-es hiányos vagyonleltárba még nem vették fel, az 1855-ös inventáriumban „2 bádóg kanná”-ként szerepel, majd – a későbbiekben látni fogjuk a csizmadia társulat leltáraiban – 1878-ban is és 1886-ban „2 db czin kanná” a megnevezésük. Mindkét ónkanna eltérő virágmotívumokkal díszített, középen csizma rajzzal, a csizmadiák szimbóluma közül pedig kis módosítással közel azonos véset olvasható: „A(nno) 1708. Januari Di 20. Első Ché Mes. Farkas Miklós Második Che Mester Polls György és Harmadik Kovács Mihály uraimék.”

Az 1708. évi ón céhkannák motívumai (Rajz: Homola Krisztina)

Az esetek többségében a még nem említett, de leltárba vett csizmadiacéhes tárgy nagy sajnálatunkra hiányzik, vagy nincs tudomásunk hollétéről, úgymint az „1 bádóg pohár”-ról, az „ezüstös táblá”-ról, amely igazán korai készítésű volt, 1659-ből való, de ebbe a sorba tartoznak a céhes pecsétnyomók (a kisebb 1831-es, a nagyobb 1826-os datálású volt), és néhány apróság, amely a céh felbomlását követően, az átalakulási folyamatban elkallódott: a korbács, a fatábla, a vízi puska és az ahhoz készült „veder”, a „vaskaró”, amelynek funkciója kissé homályos előttünk, de fontosságát jelzi, hogy a mindenkori céhmester felelt meglétéért, egy papírvágó olló és a jegyző kalamárisa porzóval egyetemben.

Más a helyzet a szepsi csizmadiacéh, majd 1878-tól ipartársulat dokumentumaival. A 0,7 fm-nyi céhes forrásanyag rendezetlen ugyan, de a leltárakban szereplők java része mai napig fellelhető, kutatható, úgymint a vásári helyekről szóló jegyzékek, szerződések – ezek tartalmáról a későbbiekben részletesen szólunk –, követelmények, artikulusok,

¹⁰ Az 1881-es datálású ipartársulati ládát a Szepsiiben lakó *Ballók Ilona* bocsátotta a tájházban nyíló céhes kiállítás rendelkezésére.

¹¹ A 2 db szepsi csizmadiacéhes ónkanna *Hvzdos József* fogorvos (Szepsi, Partizán majd Kertalja u.) tulajdonát képezi.

vármegyei statútumok, „a vm-nek deákul írt rendelete (1805)” és mindezeknek egy-egy másolata. Sajnos, a céh 1731-es és 1653. évi privilégiumait a kiállításban céhládában összegyűjtött és tárolt források nem tartalmazzák. A protocollumok, avagy jegyzőkönyvek 1782-től két kötetben (I. köt.: 1782–1838 ; II. kötet: 1837–1885), a „szegődtetési és szabadulási jegyzőkönyvek” is két kötetben (I. kötet: 1806–1844 ; II. kötet 1844–1899) megmaradtak, és tanulmányunkban többszemponútú vizsgálatukat közre is adjuk.

A teljesség kedvéért, az összehasonlítás végett lássuk a *Szepsi Csizmadia Társulat* vagyonát is 1878-ból¹², az átalakulás évéből, hogy mit is örökölt meg az elődszervezettől, a céhtől.

Becsérték	frt.	Xr
„1. Az új abaúj Szepsi takarékpénztárnál egy db betéti könyvecskében elhelyezett	100	–
2. A vált czéh gyűléseit hirdető ezüstös tábla	30	–
3. Egy politúros láda	16	–
4. Ezen lądában elhelyezett s a vált czéh gyűléseiről, névjegyzékéről s számadásairól vezetett könyvek	9	–
5. 10 db hosszú szék	10	–
6. 2 db czín kanna	4	–
Összesen :	169,-	

Szepsi, 1878. máj. 4.
Ideiglenes elnök: Rosnay István
~ : Havas András
Szabó Lajos, Gergely János

8 évvel később – ami, egyben kronológiailag is, az utolsó fennmaradt – újabb számadást készített szerény vagyonáról.¹³

- „1. Takarék pénztári könyvecske.
2. A temetkezési egylet takarékpénztári könyvecskéje.
3. Két db Veres kereszt *Sorsjegy*: 4214. sz., 4921 sz.
4. Az ezüstös céhtábla.
5. Két fiók irományokkal.
6. A fazekasoktól való irományok egy csomagban.
7. A régi céh *korbácsa*.
8. 2 db *czin kann*.
9. 1 kalamáris tintatartó.
10. 2 db pecsétnyomó.
11. 1 db láda.”

Érdekesége, hogy a társulat takarékbetétkönyve mellett a csizmadiák Temetkezési Egylete is bír bizonyos pénzalapokkal, sőt sorsjegyek vásárlását is megengedhetik maguknak. Továbbra is szerepelnek leltárunkban a megörökölt *céhes klenódi*umok: ezüstös céhtábla, a régi céhes fegyelmezőeszköz, a korbács vagy a 2 db czin kann, sőt őrzik az elődök dokumentációit is. De – ahogy a fentiekben szoltunk is róla – a társulatnak új, 1881-ben készített lądája lett, és természetesen, a szervezeti átalakulások következményeként új pecsétnyomókat is vésettettek. A Szepsi Tájházban csak a pecsétnyomatok fedezhetők fel. A nagyobbik közepén csizma, alatta 1878-as évszám, *körirata*: „Szepsi Csizmadia * Ipartársulat Pecsétje *”, a kisebbik pecsétnyomó kartusában felirat: „Közös Ipartársulat 1880”

¹² Leltár a volt Szepsi Csizmadia Czéh vagyonáról. – Szepsi 1878. május 4.

¹³ A Csizmadia Társulat leltára 1886. év január 10-én.

Szepsi csizmadiák vásáros helyei

A *vásáros helyek* vagy áruló helyek fontosságát a céh vagyoneleltárainak áttanulmányozása során is tapasztalhattuk, hisz az ilyen vonatkozású megállapodásokat vagy külön tételként egyenként feltüntették, mint pl. 1839-ben a gönczi, a tokaji, az eperjesi, a szikszói, a gálszécsi, a jászóhányai vagy a tornai áruló helyekről szóló leveleket, vagy együtt kezelve, külön „skatujázva” bármikor könnyen hozzáférhetővé tették, féltve őrizték, ahogy ezt érzékeltették pl. 1855-ben a „14 vásári helyről szöllő jegyzékek” vagy a társulati leltárak bejegyzéseiből. Könnyű belátni, hogy bármelyik céhnek, így a szepsi csizmadiáknak is a napi megélhetéshez, az alapanyagok megvásárlásához és az amortizálódott munkaeszközök pótlásához elengedhetetlenül fontos, mondhatnók létfeltétel volt a vásárokon történő megjelenés, jó áruló helyek megszerzése és azokon minél aktívabb részvétel.

A szepsi csizmadiacéh 19. századi történetét nyomon követve, egyértelműen kirajzolódik a céh vezetésének *szisztematikus vásározási stratégiája*. Pénzt és időt soha sem sajnálva személyesen (követek útján) vagy levélben tudakolták meg elsősorban az Abaúj vm.-i, de ezzel párhuzamosan már a korai időszakoktól a szomszéd vármegyék (Torna, Borsod, Zemplén, Sáros, Szepes, sőt még Gömör) mezővárosainak vásártartási idejét, és ennek birtokában idejekorán lekötötték a legjobbnak vélt áruló helyeket.

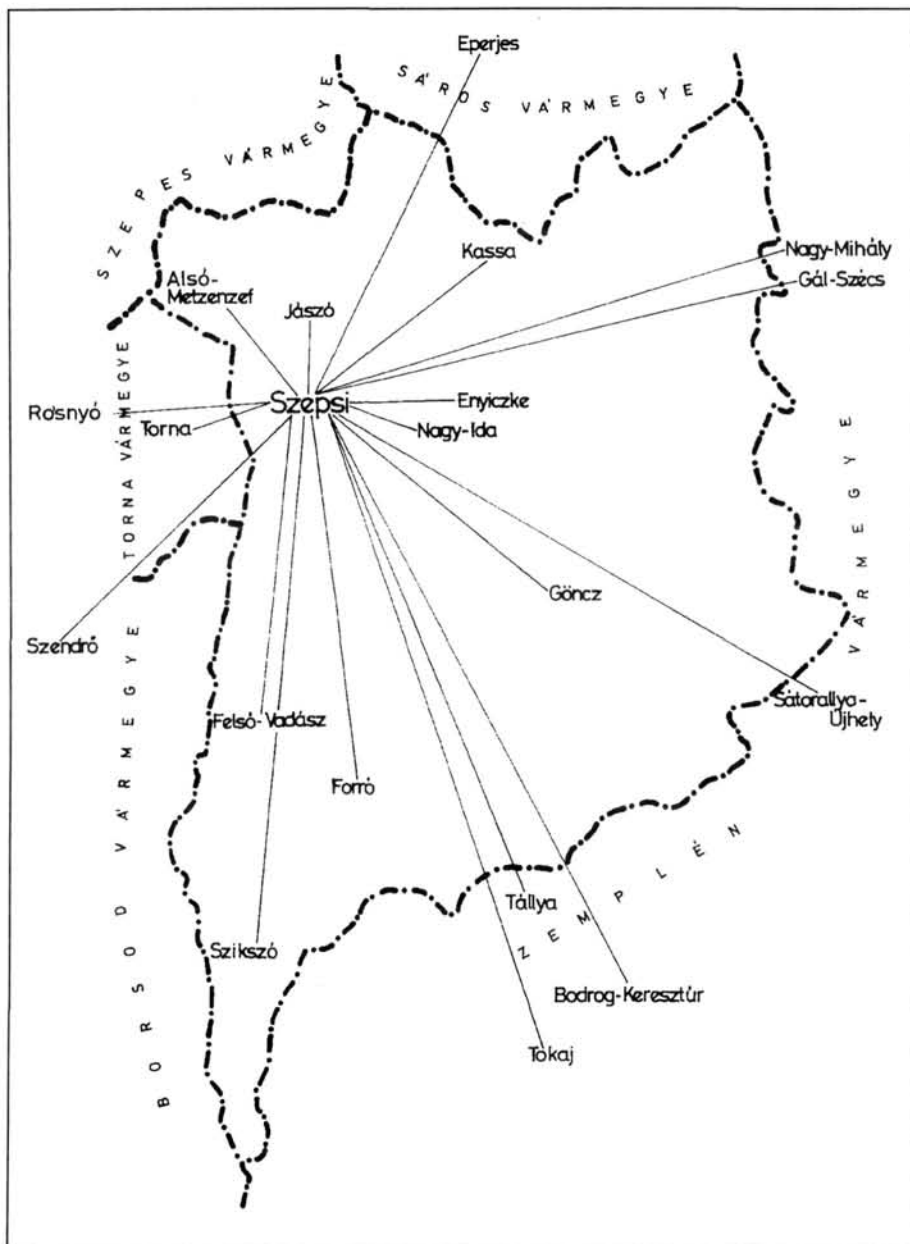
Egy-egy jó vásáros hely megszerzésének sikerén felbuzdulva, a szepsi csizmadiacéh vezetése a 19. század folyamán a biztos és hosszú távra lekötött áruló helyek hálózatának kiépítésén fáradozott. Így jött létre már a 19. sz. közepére Abaúj vm.-ben az a kb. 10, de a szomszédos vm.-ékben is az a kb. 8-10 biztos áruló hely, ahol rendszeresen és biztos megtalálhatták a szepsi csizmadiák portékáit. Az áttanulmányozott forrásokból jól kirajzolódik a szepsi csizmadiák „kirajzási”, „kisugárzási” területe, amely – a későbbiekben mindezt részleteiben is látni fogjuk a segédek születési helyének elemzésekor – szinte megegyezik a szepsi csizmadiacéhnél tanulóéveiket töltő segédek elszármazási helyeivel. Mindezek tudatában lássuk, hogy melyek azok a Szepsi Tájházban őrzött forrásokból kimutatható *mezővárosok*, ahol a szepsi csizmadiák úgymond törzsvendégek voltak. *Abaúj vm.-ben*: Alsó Mecenzéf, Jászó, Kassa, Enyicke, Nagy-Ida, Gönc, Forró, Szikszó, Felső Vadász, no és persze Szepsi. *A szomszédos vármegyékben* : Torna (Torna vm.) Szendrő (Borsod vm.), Tállya, Tokaj, Bodrogkeresztúr, Sátoraljaújhely, Gál-Szécs, Nagy-Mihály (valamennyi Zemplén vm.), Eperjes (Sáros vm.) és Rozsnyó (Gömör vm.).

Végigkutatva a céh jegyzőkönyveinek 19. századi „Kiadás” részeit, fontos bejegyzésekre bukkantunk a tekintetben, hogy vásárok megtudásáért (elsősorban posta útján) milyen összegeket fizettek ki. Persze, itt bennünket nem az általában 0.20 frt.-nyi postaköltség összege érdekelt, hanem hogy hol és milyen napi vásárok keltették fel a szepsi csizmadiák érdeklődését. E vonatkozásban tallózzunk a *jegyzőkönyvi bejegyzések* között¹⁴: „*Gál Szécsi Szt. Mihályi, Gergelyi, Mária Magdolna, Zsófia vásár*”, „*Tállyai vásár hely kiigazítása*”, „*Keresztúri Bertalani vásár árendátorának*”, „*az Újhelyi Virági vásárhelyen*”, „*a forrai vásár áruló hely megtudásáért*”, „*enyitzkei Tamási, Eszteri, vásár áruló hely megtudásáért*”, „*a szikszai Kis asszonyi vásár hely megvétele*”, „*a Nagyidai Orbáni, fekete vasárnapi, Andrásai vásár megtudakolása*”, „*az eperjesi hely kiigazolásáért*”, „*Tokajban a Demeteri áruló hely miatt*”, „*a Gönczi Szt. Páli, oloiziusi, cseresnyési vásár*”, „*Karátsony előtti Drinai vásár*”, „*a szepsi vásárhely kikavitsolása*”, „*a vadászi vásárhely*”, „*Kassán az Erzsébeti, a májusi hely kiigazolásáért*”, „*Tornai vásárhely kiigazolásáért*”, „*a Szepsi Margiti, Mátyás, Húsvéti, Pünkösdi, Mindszenti, Karácsonyi vásár*”, „*a*

14 Követjük a szövegű bejegyzéseket a *helynevek* és a *személynevek* írásánál is.

Kassai Fábriani vásárok az fésűsök elhajtásáért az hajdúnak 0.25 frt.”, „a Rosnyói új vásár áruló helyünk jó léte miatt”, „Jászói luttzai vásár”, „Szendrői vásár kiigazítása”, ...¹⁵

A szepszi csizmadiák vásáros helyei (Rajz: Homola Krisztina)

15 Az egy településre vonatkozó más-más vásáros napok megnevezését tömbösítve, egymás után, egy helyen adjuk közre a könnyebb áttekinthetőség végett, amik természetesen a jegyzőkönyvekben szétszórtan, bizonyos években hiányos bejegyzéssel fordulnak elő.

A fenti bejegyzésekből ragadjunk ki egy példát, amely egy áruló hely megvétele-
nek közel sem teljes kiadásait reprezentálja. Pl. lássuk, hogy „a szikszai Kis asszonyi vá-
sár hely megvétele” a jegyzőkönyv bejegyzései alapján mibe is került a szépsi csizmadia-
céhnek 1862-ben? „Az uradalom részére 2.00 frt. ; a szikszai céhnek az egyik sor kiiga-
zolásáért, a tállyaiaktól visszavételért és járó károkért, kő leásásért, stb. 7.30 frt.; a két
mesdő köért 2.00 frt.; 2 deputátes személynek 4.00 frt.; fuvar bér 3.00 frt.; postadíj 0.27
frt.” Ez az egy alkalom közel 20 frt. kiadást jelentett a céhnek, ami nem kevés összeg. De
így is megérte a busásabb haszon reményében, sőt nem riadtak vissza a tállyai riválisok-
kal való összeveszéstől sem.

A továbbiakban *betekintést adunk* azokba a vásáros helyekről tanúskodó levelek-
be, nyugtákba, megállapodásokba, amelyek megőrződtek és példaértékűek a szépsi csiz-
madiacéh következetes és hosszú távú árulóhely-kiépítési koncepciójában. Mindezt az
oda-vissza történő *egyezségekötések kronológikus sorrendjében* tesszük.

1. *Göncz (1793)*¹⁶: „... A Szepsi Ns. Csizmadia Czehnek kérésére a Város Prátzán mindgyárt a Gönczi
Csizmadiának szomszédságában kimértek: hosszában egy részrül is 15 ölet, más részrül is 15 ölet, szélessé-
gében 6 ölet. Mellynek állandóságára és bizonyosságára készült ezen Testimoniális Levél. A gönczi földes ura-
ság tisztartója: Farkas Pál állította ki. Főbíró: Udvarnoki András, Hitesek: Dudás Pál, Potyárok Juhász János,
Székely András, Vásárbírák: Ns. Pankotai Ferenc, Pap András előtt.”

2. *Nagy-Mihály (1824)*¹⁷: „... a Szepsi Nemes Csizmadia Czeh 8 Rft.-ért megvette a Nagy Mihályi vá-
sár helyet, amely hosszában 12 öl ...”

3. *Alsó Mecenzéf (1832)*¹⁸: „A' Privilegialt Sepszi Nemes országos vásárog najon meg szaporodnak,
és az Népnek nagy jólése vajon, vagy pedig najon szőkön vannak az Áruló helyek, kivált képen mi nekünk
hogy nem és tudjunk, a hova a' mi Kézi Munkankot vagy a' Tsismad arulni, azért igen szépen Tisztelyök az
egész Nemzetes Céhnek Tagjai, hogy tenének velyönk olyan jót, hogy most a' Vásár jön, és nekünk ában a'
helyben a hol most Arurlyunk egy kevés part fognanak, hogy minket egészen ki nem szorulnanak, az töbi
Mester Embereg a ki meszépröll vanak, vagy pedig olyanok, a ki pedig Cehben nintsenek, tudjak hogy
kijelmetegnek mikor a' mi Országos Vasara jönnek szint Alkalmatos Helyek vajon, és szomszédságnak
szeretel maratjung, azert ma Két mester embereg az Nemzetes Cehnek szine elöt köldjok, hogy a' Vasar elöte
lehet rendelni eszte dolgot, eben azonban Kejes Favoriaban maradjung. Schmiedt Mihály, Balla Mathe Céh
mestereg.”

4. *Szikszó (1839)*¹⁹: „A Szepsi Ns. Csizmadia Czeh által meg kerestetvén, az iránt, miképen, Szikszó
városában tartandó ött országos vásárok alkalmatosságával, állandóan használható Helly nekünk rendeltessen.
– Mellybéli meg keresésnek következésében a Tállyai csizmadiák sorában, Harmincz – Nro. 30. öll utánok
következő szomszédok a' régi úzások szerint, az alsó oldalon ki mérettettek. Melly Helynek ezután állandóan
lehető megtartása végett ki adták ezen bizonyító, 's megnyugtató irományokat.”

5. *Gál-Szécs (1851)*²⁰: „Alól írottak ezennel bizonyítjuk, úgy mint Gálszéts városa birtokosainak, 's a
vásári jogot használó földes uraságnak ki küldötjei, régtől olta tapasztalván azt, hogy az országos vásárban
áruló csizmadia mester emberek sátoraiikkal igen rendetlenül állanak, és az által az egész vásár rendjét meg
szoritják, annál fogvást a vásári jó rendnek fentartása tekintetiből, mink alól írt birtokosok az alább meg jegy-
zet rendet hozván be a csizmadia mester emberek közt, melly ezennel köztök alapúl, 's sinor mértékül fog
szolgálni – nevezetesen azon csizm. mest. embereknek kijelöltünk, 85 azaz nyolcvanöt öl hosszúságú, 5 azaz
öt öl szélességű tért mindkét oldalrúl:

1^{or} A Kassai, és Eperjesi mesterek részökre 9 ölet két oldalt.

2^{or} Gálszétsi mesterek részökre 8 ölet két oldalt.

3^{or} S.A. Ujhelyi mesterek részökre 30 ölet két oldalt.

4^{or} Nagy Mihályi mesterek részökre 5 ölet két oldalt.

16 Testimoniális Levél. (A kiállításon, a Szepsi Tájházban szerepeltetett dokumentum.) – 1793. dec. 8.

17 A Nagy Mihályi Méltóságos uradalom tisztjei és az odaváló Nemes Csizmadia Czehnek Előljáróitól
a Szepsi Nemes Czeh részére meg vett vásár helyet presentáló personalis levél. – 1824. okt. 16.

18 Tanulmányos a levél a mecenzéfi mánta mesteremberek nyelvezete miatt is : Esedező levél a privile-
gizált Szepsi Mező Városba Ns. Királyi Tsismadia Céh Mesternek. – 1832. júl. 6.

19 Bizonyító, 's megnyugtató levél. – 1839. Szent András havának 17dik napja.

20 Az Gálszétsi áruló helyről szóló 2 db írás. (Csak 1 db létezik!) Kivonat Gálszéts Mz. v.
protocollumából. – 1851. máj. 13.

5^{or} Varanai
 6^{or} Hommonai
 7^{or} Szepsi
 8^{or} Pásztói
 9^{or} Gönczi

mesterek részökre 4 ölet két oldalt.
 mesterek részökre 4 ölet két oldalt.
 mesterek részökre 14 ölet két oldalt.
 mesterek részökre 5 ölet két oldalt.
 mesterek részökre 6 ölet két oldalt.
 Összesen: 85 öl

Koch József Gálszéts város főbírája.”

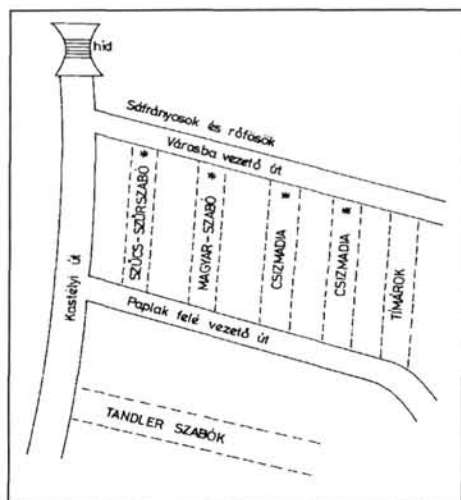
6. Tállya (1862)²¹: „Alól írottak Zemplén megyebeli szab. Tállyam. m. v.-nak *rendörkapitánya* (Rátz Gábor) és *tanácsnoka* (Kaposi József), Abaúj megyebeli Szepsi m. v. királyi nemes Csizmadia Czéh társulása, Rozsnyay István és Paszter András tagtársak mint kiküldöttjei ... *Tállya városa vásár terén* egy állandó árulhatási hely ... mutattassék ki, 's az mindenkorra ezen *nemes czéh társulatnak tartassék fel.* (Tállya város *fő bírja*: T. Szentlélek László úr által kiküldetve voltunk + Kromcsik János a helyi csizmadia czéh társulás részéről.) ... városunk vásár terének északra a' házak mentibe fekvő részén felülről a' *Kassai*, alulról pedig a *Gönczi* Ns. Csizmadia Czéhnek árulási helyeik közös lévő 's 10 azaz Tíz öl hoszaságra felmért tért fent nevezett Szepsi városa Ns. Cs. Czéh társulat – mint kérelmező árulási helyétül kimutattuk, 's azon helyet mindenkorai használatul által engedjük az általok mindkét végén letett *saját köveikkel* árulási helyeiknek elfogadván, abba ezennel megerősítettük.”

„Négy azaz 4 frt.-ért, melyek a Sepszi Kir. Czéh küldöjjei a *vásár tér* ki mutatása és ki jelöléséért a város *pénztárába befizettek*, e képpen bizonyítom. Tállyán, 1862. jún. 28. Szentlélek László városi főbíró.”

7. Szikszó (1867)²²: „1 frt-ot vettem fel a Szepsi Csizmadia Czéh előljáróságától, hogy azon egy a vásár tér felosztásánál szükségendő *méta jegyet* fából részükre ki áltand, és azt a kimért helyen le ásatja. Budai József.”

8. Gönc (1870)²³: „Vásári hely föl osztása során a Szepsi Csizmadia Czéhnek *árulló helye kimérve van husz öl kétt oldalon, utána következnek a Jászai.* (A kimérésen minden illető czéhnek *kiküldöjjei*, avagy *előljárói* jelen beleegyezésükkel történt.)”

9. Felső Vadász (1871)²⁴: „A helyszínen *Felső Vadász m. v.-ban* megjelentek a szabad Szepsi m. v.-ban létező *szabadalmazott czéhnek tagjai és iparos mester urak* (nevezet szerint 4 fő, Szálka J., Pap K., Rosonyay I., Tóth L.)... az *alkalmas helyet a vásárok tartására* nézve *kiszemeltetett* és közös meg állapodás folytán meg állapított mint azt ezen ide lerajzolt ábra mutatja:

Megjegyezve e' helyütt hogy szab. Szepsi m. v. érdemes iparosainak, úgy is mint megyebéli és szomszéd város lakosainak úgy is mint kik *e tárgyban* Városháza előtt *először meg keresték*, az általok kiválasztott s' a *rajzban csillaggal (*) jelölt* helyen az elsőség meg adatott. Az uradalom részéről: Czöbel Antal tisztartó, a város részéről: Csornai János keze X v., főbíró: Simko József, hites: Szemerszki János, Stumph Antal plébános.”

21 Tállyai vásárról szóló árulási levél. – 1862. jún. 28. és Nyugtatóvány. – 1862. jún. 28.

22 Nyugta 1 frt.-ról. – 1867. júl. 14.

23 „A Gönczi vásárról” szóló levél másolata. – 1870. márc. 27. (De rajta a gönci csizmadia céh pecsét-nyomata. *Ennek körirata: „*1683* Gönczi Csizmadia Czéhnek Petsétje*”* A pecsét közepén csizma látható, fölötté kitért szárnyú angyallal.)

24 Felső Vadászi áruló helyről szóló Levél. (Nyilatkozat) – 1871. márc. 10.

A szepsi csizmadiák elöljárói és tevékenységük

A szepsi csizmadiacéh megőrzött irategyüttese lehetőséget ad számunkra, hogy a helyi céhszervezet majd ipartársulat *szervezeti felépítésével* is megismerkedjünk. Így például 1833. január 2-án a szepsi csizmadiacéh *generális gyűlésén*²⁵ határozatot hoztak, „törvényül tetetett” a *céh tisztviselőinek* „esztendőnként lévő sollarioma”²⁶ (bére) ezüzt pengő pénzben”: főcéhmester 5, két céhmesternek 3, két perceptornak (adószedőnek) 3, a céh jegyzőjének 1.30, a két műveket vizsgáló uraknak 2 és az atyamesternek 3. A céh elöljáróinak száma és posztja *1837-re véglegesült*: főcéhmester, 2. és 3. céhmester, 1. és 2. perceptor (egyben a céh gazdája), jegyző, atyamester, öreg benjáróságra választott, ifjú benjáróságra választott (1840-től az ifjúságot igazgató székre választott), valamint a művek megvizsgálására választott két személy (múlátó). Átvizsgálva a céh jegyzőkönyvi bejegyzéseit, megállapítható, hogy *1873-ig* folyamatos és állandó a céh vezetési struktúrája. A *váltás, az ipartársulattá alakulás* a szepsi csizmadiák esetében formailag 3, ténylegesen azonban 5 évre tehető. Ezalatt az időszak alatt még a jegyzőkönyvi bejegyzések is elmaradoztak. *1876-tól* már az ipartársulat vezetősége így állt föl: főelnök, alelnök, 2 fő pénztárnok, alsómester, 2 fő bejáró, 2 fő vásárrendező és a társulat jegyzője. *Bizottmányi tagok*: a megalakuláskor 12 fő volt, egy 1897-es névsor szerint mindez már 92 főre szaporodott.²⁷

Álljon itt a szepsi csizmadiacéhben hivatalt kapott és viselt *tisztviselők esküje*, amely a protocollum tanúsága szerint²⁸ „még 1809^{dik} esztendő Boldog asszony Havának (jan.) 3^{dik} Napján költ közgyűlésnek meghatározásával készült *Hit felvételnek formája* ekképpen következik”:

„Én ... Esköszöm az egy élő Istenre, Ki Atya, Fiú, Szent Lélek, Tellyes Szent Háromság, egy Örökké való Isten! Hogy én, amelly hivatalban élő állítottam, annak minden köteleseit serényen, Híven, egész szorgalmatossággal, tehetségem szerint folytatni fogom, az előmbe hozandó minden perekben szegénynek, gazdagnak, minden személy válogatás nélkül igaz Törvényt szolgáltatok, a' Kezembe a' Nemes Czéh Jövedelmeiből adandó minden Jövedelmekre híven gondot viselek, és abból helytelen helyre semmit el nem költök, arról az esztendő végezetével szoross számot adni keteles lészek, egy szóval minden kötelességemet úgy folytatom, hogy az a' Nemes Czéhnek hasznára és böldegülésére czélozzon, melyre is az Isten! engemet úgy segéllyen. Amen”

A céh ügyes-bajos dolgait a elöljárók a *közönséges gyűléseken* vitatták meg. Kivételes fontosságú és sürgősségű ügyek megtárgyalásától eltekintve ezek rendszerint, a jegyzőkönyvi bejegyzések alapján *tavasszal* az év márciusában, vagy áprilisában, nyáron a *Szent János*i gyűlésen, vagy télen a *Lucai* közönséges gyűlésen kerültek megvitatásra. Az ilyen gyűléseken hoztak *határozott döntéseket* a céh független működése és törvényes jogainak betartatása ügyében is. A továbbiakban 5 – a szepsi csizmadiák 19. századi történetében meghatározó, úgymond mérőföldkövet jelentő, és ezért külön, féltve őrzött – dokumentummal ismerkedünk meg, amelyek a vezetőség határozott, megingathatatlan törekvéseit jelzik a helyi csizmadiák érdekei és függetlensége mellett.

²⁵ „Ahol a commissárius (biztos) úr is jelen volt.” Lásd a céh 1833. január 2-ai bejegyzését a bekötött jegyzőkönyvében.

²⁶ Solarium: bér, fizetés

²⁷ 1897-ben főelnök Tóth Gusztáv, alelnök Szűts Károly, pénztárnok Draskóczy József, jegyző Persenszky Gyula, békéltető Persenszky Károly, vásárrendező Gazsi Lajos. Az ő vezetésük alatt lett 92 fős a szepsi csizmadia ipartársulat bizottmányi tagsága.

²⁸ A Nemes Csizmadia Czéh részére szereztetett Prothoculum, amely magában foglal minden törvényes bé iktatásokat, meg szereztetett ugyan is az 1837^{dik} esztendőbe, Nemzetes Ifjú Lipták János Úr Feő Czéh mesterségébe. Örök emlékezetül szolgálván a' késő maradéknak is. – Perceptorok: Rosnyai István és Takáts István urak, Bé iktatott: Ns. Czéh jedzője Ns. Bodó Sámuel átal.

Az első datálatlan dokumentum²⁹ a kassai csizmadiacéh megkülönböztetett szabadsága ellen íródott hivatalos felszólító levél, amelyben a szepsi csizmadiacéh elöljárói kötelezik a szomszédos kassai csizmadiacéhet „a helyi sokadalmak alkalmatosságával a mulátásoknak megfizetésére”. A második közölt forrás³⁰ a Szepsiben 1861-ben élő Fried Leopold suszternek a helyi vargacéhbe történő felvétele ellen íródott elmarasztaló és eltiltó levél, amelyet a főszolgabíró helybenhagyott, ugyanakkor a „szokások ellen cselekvőknek” örök tanulságul és a szepsi csizmadiák elöljáróinak gyakori hivatkozási alapul is szolgált. A harmadik forrás egy olyan fennmaradt fogalmazvány³¹, amelyben az aláíró szepsi csizmadia céhmester és alcéhmester nem tesz eleget az Ipar és Kereskedelmi Kamara kérésének, mert a császári hadsereg számára készült felmérésre kitérő választ adnak azzal, hogy „a Pór nép által viselni szokott legközségesebb csizma készítésével” foglalkoznak, ezért az ilyen munka terméke „a Császári hadsereg számára (nem) czélszerű, és (nem) alkalmas”. *Negyedikként* már az ipartársulat jegyében íródott 1881. évi peres beadványt³² adunk közre, amelyben az alelnök, Gergely János urat ért sérelmek orvoslását kérik „a régi szokás vagyis a volt czéhnél szokásban volt” gyakorlat alapján. *Végezetül* a jövőkép előrebocsátásaként közreadjuk a főszolgabíró 1889. évi buzdító levelét³³, amelyben az ipartársulati elnökséget Szepsiben is ipartestület alakítására szólítja föl.

I. „Jóakaró Szomszéd Uraméknak ajánljuk Szolgálatunkat Kegyelmeteknek!

Közelebb el múlt Várossunkban celebrált Margit napi közönséges sokadalmi alkalmatossággal a Szepsi Betsületes Nemes Királyi Csizmadia Czéh Antecessoritul in Anno 1632. Ns. Czéh petsétye alatt emanált bizonyos Accordáruul való Testimoniálisnak /: a mint vélyük:/ valóságos párvát szomszedságos kötelességgel és egyszersmind becsülettel Kegyelmetektül vévén, velünk el olvastatta. A mi azért Kegyelmetek között régtül fogvást való Controversiának el igazítását azon communicalt testimoniálisban illeti: nem láttyuk semmi nyomát és fundamentumát azon dolognak az említett testimoniálisban, hogy a Szepsi Ns. Királyi Csizmadia Czéh a *Mulátásoknak meg fizetésére obligáltatván, kegyelmetek pedig reciproce nem tartoznék a Szepsi Ns. Csizmadia Czéhnek meg fizetni*; hanem azon Accordálnak két kiváltképpen való conditiója lévén, úgy mint: elsőben. *Minden tisztességes dolgokban tartozzék a Szepsi Ns. Királyi Csizmadia Czéh Kegyelmetektül függeni.* Másodsor. *Hogy ha valamely dolgok a Kegyelmetek Ns. Királyi Czéhének Articulusa, avagy szabadsága ellen volnának, azoktat tartozzék el távoztatni*, és hogy ha ezt a két conditiót ex toto violálná, akkor menrrálnának (?) azon Accordának tenora szerint ötven forintig való büntetésben, de azon két conditióbul, hogy a *Szepsi Csizmadiák Kegyelmeteknek Mulátást fizessenek, Kegyelmetek pedig Kegyelmeknek azzal ne tartozzék, teljességgel nem lehet ki hozni*, sem azokbul meg erősséteni, mert a mi az első conditiót illeti, in omnibus iustus et licitus, és mind azokban a dolgokban, mellyek ezen Ns. Királyi Czéhnek igazsága és szabadsága ellen nintsenek. Sőt pro communi bono vergálnak, készek Kegyelmetekkel edgyet érteni, és függeni is a miben illik, a miképpen hogy edgyező akarattal folytatták vala a dolgot Kegyelmetekkel akkoron, *a midőn a Tiszán túl való Csizmadiákat nem kívánták volna a Betsületes Ns. Csizmadia Czéhnek a Tiszán által botsátani, és akkoron is, a midőn a Varga Mester emberek a Csizmadiák mesterségeknél rendivel és formájával kívántak volna élni.* A mi pedig a második conditiót illeti: azt maga sem mondhattya Kegyelmetek, hogy a Kegyelmetek Ns. Királyi Czéhének igazsága avagy szabadsága ellen kívánnának járnai, mert a midőn Ns. Királyi *Kassa Várossában a sokadalmak alkalmatosságával bé mennek*, semmiben nem kívánnak Kegyelmeteknek pro judicálni, hanem a kegyelmetek igazságához, és régi jó rend tartásához kívánnák magokat alkalmaztatni, *de Kegyelmetek a midőn Várossunkban celebráltatni szokott sokadalmakba ki jó, a Szepsi Ns. Királyi Csizmadia Czéhnek régi böldeg emlékezetű Királyától ki adatott Articulusa és szabadsága ellen kívánni járnai és tselekedni*, akkoron, a midőn a rend szerint való Mulátást más külső Ns. Királyi Czéhbeliekkel edgyütt nem

²⁹ Megítélésünk szerint a forrás írásmódját és szóhasználatát figyelembe véve a beazonosítatlan levél a 17. század végére, vagy a 18. század legelejére datálható. Pontos meghatározásra a Szepsi Városi Tanács iratainak átnézése után juthatunk.

³⁰ 1861. március 11-én tartott tanácsülés jegyzőkönyvéből: „Felvetetett a Csizmadia Czéhnek Tekintetes Fő Szolgabíró Úrhoz beadott 's a Tanácshoz utasított panasza és Szepsi Varga Czéh ellen törvények és szokás ellenére Fried Leopold szepsi lakos schuszternek a' Varga Czéhbe lett felvétele tárgyában”.

³¹ 1863. szeptember 7. – Tekintetes Ipar és Kereskedelmi Kamara! kezdetű levél.

³² 1881. november 20. – Mélyen Tisztelt Elnökség! kezdetű sérelmező levél.

³³ 1889. március 14. – Rozsnai Istvánnak, a szepsi ipartársulati elnöknek címzett levél.

akarja meg fizetni, sem munkáját meg láttatni, a mely nem tsak a Czéhnek, de még Ns. Országunk Vásárló Lakossinak is talán néhányszor károkkal szokott esni; mindazonáltal azt nyilván tapasztallyuk, hogy a mely Czéheknek szabadsága és *Articulussa Cassarül Kegyelmetektül adatott, azoknál, és azok előtt külömben vagyon a Kegyelmetek állapottya, de ezen Ns. Királyi Czéhet Kegyelmetek azok közibe nem számlálhattya, sem állapottyokat a szerint nem reputálhattya*; hogy pedig bizonyos esztendők alatt Kegyelmetek mi közöttünk is azzal a szabadsággal élt, az tsak attúl volt, hogy azon Accordának párja a Szepsi Ns. Királyi Csizmadia Czéhnél nem vólt, és continentiját nem tudván, és Kegyelmetek is amicabiliter (?) ki nem adván, nem tudták magokat mihez alkalmaztatni, máskint a szomszédság tekintetijért is kívántak Kegyelmeteknek ideig reflexióval lenni, de nyilván való dolog, és maga sem tagadhattya Kegyelmetek, hogy azon pretendált Kegyelmetek szabadságát régtül fogvást ellenzették, és Kegyelmeteket is mind Leveleik, mind pedig betsületes Követei által sok ízben és sok rendben búsították, a mint mostan is, mivel azon dolog Ns. Királyi Czéheknek szabadsága ellen vagyon, abban meg nem nyughatván, sem azon Antecessoraiktül adattott Testimoniális mellett azon pretendált dologra nézve meg nem állhatván, arra nézve Kegyelmetek vagy erősebb fundamentumból bizonyítson, vagy pedig ezen Ns. Királyi Czéhet is Kegyelmetek hasonló képpen respectállyá, és a múltatástül és annak taxájátül absolvállyá, máskint ily nevezetes sérelmeket, és Ns. Királyi Czéheknek régi bölög emlékezetü Királyoktül adatott szép igasságoknak és szabadságoknak meg tsonkítását már tovább bé hunyt szemmel nem nézhetvén, kéntelenek lesznek ott az hol illik és lehet Törvényes úton és módon orvosolni. Kitül való végső válasz tételét Kegyelmeteknek el várják ő Kegyelmek; mi pedig búsításunkrül követvén maradunk igaz jó akarói: szomszédi Szepsi Várossa Bírája Tanátsával edgyütt."

2. „Mint fent Czéh Előljáróinak, jelesül pedig Szarka Ferenc és Rosnay István csizmadia, Ratkovszky Ferenc és Jókus Mihály varga Czéh mesterek egyhangú vallomásából kiderülvén az, mi szerint helyi lakos *Fried Leopold mesterségére schuszer* – minden eddigi szokás ellenére a Szepsi varga Czéhbe tagul felvétellett – daczára annak, hogy nevezett Czéh, – a czéhbe állótól a Polgári Taxa befizetéséről szóló bizonyítványt ki vette volna – továbbá mivel a panaszkodó Csizmadia Czéh azon régi szokás jogát, mely szerint schuszerokat – Társulatába felvenni – jogosítva volt jelenleg is a Czéhbe lévő 7. schuszer mesternek ott léttéről igazolván annak okáért a *Törvénytelenéget elkövetett Varga Czéh*, Czéhbe álló Fried Leopoldtól felvett 10 frt. o. ércz Czéh taksának a Szepsi Csizmadia Czéh részére, továbbá 1 frt. o. ércz idézési díjnak leendő 24 óra alatti vissza fizetés terhében elmarasztaltatik, s erre a végrehajtás elrendeltetik, jövőre pedig a Varga Czéh minden ilyen törvénytelenégek elkövetésétől külömbeni fenytés híjja alatt eltiltatik.

Kiadta Kossuth János Szepsi Város Jegyzője.

Az ítélet helybe hagyaték és végre hajtása megrendeltetik.

Kelt Szepsi Április 8. 1861. Kunt János főszolgabíró."

3. „Tekintetes Ipar és Kereskedelmi Kamara!

Folyó 1863^{dk} évi Augusztus hó 20^{án} 298/2 sz. a Kelt Nagyrabecsült azon megkeresés alapján: – adnók kimutatását a Czéhünk iparágazatánál alkalmazásban lévő Csizmadia legények munka díjának, van szerencsénk teljes tisztelettel következendőkben válaszolni:

1^{or} A Városunkban létezö Csizmadia Mesterek, sem *Magyar Csizma*, sem *Bagaria Csizma*, sem *Halbstiefel* készítésével nem foglalkoznak, hanem tisztán és kizárólag a *Pór nép által viselni szokott legközönségesebb Csizma készítésével*, melyet *Magyar Csizmának* csakis annyiban lehet nevezni a mennyiben magyar veszi meg és hordja el. – Így mi a fent jelölt csizmák elkészíthetési árát meghatározni képesek nem vagyunk.

2^{or} Czéhünk tagjai mint Szepsi Város polgárok mesterségök folytatására nem áldozzák teljes idejüket, mert kereset móduknak fele részét képezvén mesterségük üzlete mellett, jövedelmük egy részét ezen kereseti ágból szerzik bé – s így a legény bér bár gyérebber – vagy erősebbben folyik is a mesterség, mindig ugyanazonos. (Azon mesterlegényeket, kiket évenként egész évi tartamra szoktak felfogadni a *gazdászatnál is alkalmazják*, például *aratásnál, kapálásnál*, stb., így évi fizetések leg nagyobb részét ellátásuk s ruházatuk képezvén rendszeres szokásban lévő legényi bért nállunk meghatározni nem lehet.)

3^{or} Ezen fent előadott elvekből indulva ki méltóztatik a Tekintetes Ipar és Kereskedelmi Kamara által látni, hogy mi Szepsi Csizmadia Mesterek nem foglalkozván oly munka készítésével, mely a Császári hadsereg számára czélszerű, és alkalmas lenne, a fent idézett tisztelt Kamarai megkeresésben foglalt részletesebb pontokra sem tudunk kellő felvilágosítással szolgálni, – mert mindazok mesterségünknel nem fordulnak elő, a mit onnan is beláthat a Tekintetes Iparkamara.

4^{or} Nállunk tartozik minden mester legény kiket egész évi tartamra szokunk felfogadni mindennap egy pár Csizmát mint szakmányt mesterének beszolgáltatni ez kötellyes, a tökéletesebb, vagy már alkalmazhatóbb, vagy próbáltabb legénynek, még kevésbbé művelt, s tapasztalatlanabb legény, allig képes keze munkája által magát a szükséges ruházattal ellátni, díjja egy pár szakmány Csizma megvarrásának a legény részére 10 Xr. o. e., mellyhez a szükséges megkívántató tartozékokat mind a mester, s nem a legény szolgáltatja, a legény fő díjjazása étel s lakással való ellátásban állván – ez jele annak – hogy műveink a legnagyobb egyszerűséggel,

s cziczoma nélkül állítható ki. Csak is a leg egyszerűbb nép osztály részére szánják, s róluk – minden más-nemű csizmák készítéséhez sem következtetést, sem arányt venni nem lehet.

A fentebb elősorolt indokokból kegyesen méltóztatik a Tekintetes Iparkamara által látni, miszerint *mi Szepsi Csizmadia Cseh fent tisztelve említett megkeresésre ez alkalommal felvilágosító választ teljességgel nem adhatunk*, kik egyébiránt mély tisztelettel vagyunk Szepsibe September 7. 1863.

Tekintetes Ipar és Kereskedelmi Kamara alázatos szolgálja: czéhmester és alczéhmester.”

4. „Mélyen Tisztelt Elnökség!

Sajnálattal tesszük, hogy jelen sorainkkal alkalmatlankodni kénytelenek vagyunk, – hanem ezt a fenn címzett elnökségnek köréhez tartozó társulat tagjai, valamint az abaúj Szepsi Közös Ipartársulat tagjainak egymás közötti jó viszony s rend fenntartása tekintetéből tennünk kell. Ugyan is a fenn tisztelt társulat által bennünk felszólítva arra, hogy a régi szokás vagyis a volt czéhnél szokásban volt nyilhúzás által történjék a vásárokonki sátrazás, mi bár ugyan erre kötelezhetők nem voltunk, hanem a jó viszony tekintetéből engedünk s reá állottunk minden ellenvetés nélkül, – s mindezek dacára a tisztelt társulat tagjai közül Szakáll János és Szaniszló János a f. hó 16-án Kassán megtartott Erzsébeti országos vásárok, oly embertelenül s kihívólag viselték magokat, hogy ezen tetteket meg torolás nélkül nem hagyhatjuk. – A tény állás ez: ugyanis nevezettek a megállapodott nyilhúzás dacára társulatunk alelnöke Gergely János Úr sátorát azon helyről, mely hely őt a kihúzott nyíl után illette feldöntötték, s így a rendet felbontották, s nevezett alelnök úr s társainkat megsértő kifejezésekkel is illették, mellyeket itt felhozni nem akarunk, csak is annyit, hogy nevezettek még azon kifejezésekkel is éltek: «mit nekik a törvény, hunczut még az is, kik a törvényeket megtartják», már mi pedig szentesítést nyert törvényeinknek engedelmeskedni s azt tiszteletben tartani fogjuk mint az parancsolva van. – Azért tehát a fentebbieket előadása után kérjük miszerint nevezett s panaszlott Szakáll János és Szaniszló János társulati tagokat, úgy nem különben minket alól irakat, minél előbb be idézni s őket az elkövetett rendezavarás s sértegetésekért a Szepsi róm. cath. és refm. egyházak javára pénz büntetéssel megfenyíteni, – s a rend pontos megtartására utasítani, – tesszük ezen feljelentésünket a mélyen tisztelt Elnökséghez, azért ne hogy a jó viszony s barátság felbontassék, azonban ha ezen jogos követelésünknek eleget tenni vonakodnánk, úgy mi az elkövetett rendezavarás s helytelen törvényt sértő kifejezésökért, a törvény rendes útján fogunk magunknak orvoslást szerezni. –

Midőn ezen feljelentésünket tesszük egyúttal kijelentjük azt is, miként egy 8 tagból álló gyűlést összehívni szíveskedjék azon indokból, hogy a két társulat között szóbelileg létrejött nyíl iránti egység írásba foglalassék a további rend megzavarás kikerülése tekintetéből, – melyet is ha tenni vonakodnánk, úgy mi ezennel a kötött egységet érvénytelennek lenni nyilváníthatjuk, s jövőre nézve az országos vásárok alkalmával újból az egyik sort fogjuk elfoglalni.

Kérelmünknek mielőbbi elintézését kérve vagyunk. Szepsiben 1881. November 20^{án}

Tisztelettel az abaúj Szepsi Közös Ipartársulat nevében Hágen János elnök, Gergely János alelnök, Kiss József, Major István, Barlko József jegyző.”

5. „T. Ipartársulati Elnökségnek Szepsiben!

A nagymélt. m. kir. Földmívelés, Ipar és Keresked. ügyi Minisztérium még 1884 évben 39226 szám alatti rendeletében hangsúlyozta azt, hogy *ipartestületek létesítése és működésük elősegítése képezze az ipartestületek kiváló gondját*. A címzett elnökség bizonyára bír tudomással arról, hogy feladatához képest Szepsiben megkísértettem az ipartestület létesítését, azonban eredmény nélkül. Amidőn az országban ez idő szerint körülbelül 200 ipartestület működik, – nem kell külön kiemelnem, hogy éppen az iparos elem önértékének is művelési fokának emelésére mily jótékony hatással vannak az ipartestületek, már ez okból is kötelességemnek ismerem a helybeli iparosokat újból arra buzdítani, hogy ipartestületet alakítsanak, mi, ha némi áldozattal jár is minden esetre megtermi gyümölcsét, már a tekintetben is, hogy az ipartestület kebelében az egyes iparágak vagy iparcsoportok szakérdekének önálló képviselőit és vagyonának külön kezelésére jogosítva lesznek, – s így ez által vagyonukat saját céljaikra jobban értékesíthetik. Nagyon tévesztett eljárásnak kell tekintenem Szepsiben azt, hogy Szepsiben 2 ipartársulat működik. Minden cél nélkül, a helyett hogy az erők összpontosíthatóak.

Azon reményben, hogy a t. elnökség jóakarátú s az iparosok érdekében táplált szándékomat méltányolni fogja az iránt keresem meg, szíveskedjék mentől előbb az ipartársulat tagjait egy értekezletre összehívni, s ott a megalakíthatni célzott ipartestület eszméjét, annak az iparosokra előnyös voltát komoly megbeszélés tárgyává tenni, s minden körülmények közt odahatni, hogy az ipartestületek állítását elhatározzák, s azt nekem tudomásomra hozzák, hogy annak alapján Szepsi összes iparosait egy értekezletre meghívjam és személyesen buzdítsam az ipartestület alakítására. Jól tudom, hogy az iparosok az ipartestület alakításától nem vonakodnak, csak az azzal járó kiadásokat tartják magokra nézve terheseznek, de most e helyen is hangsúlyozom, hogy azon terhet ha az összes képesítéshez kötött iparosok $\frac{3}{4}$ része belép az ipartestületbe, fejenként 2 forintnál többet fizetni alig fog.

Szepsi 1889. Mártius 14. Főszolgabíró”

Csizmadiasegéddek majd „szabadulók” Szepsiben

Az 1., a 2. és a 3. táblázat lesz segítségünkre, hogy nyomon kövessük a szépsi csizmadiákhoz elszegődött tanulók majd *segéddek számának alakulását, azok felekezeti hovatartozását és elszármazási helyüket*. A táblázatokat az 1843 és 1885 között rendszeresen vezetett és fennmaradt „szegöttetők – ’s tanító gazdáknak neveket magában foglaló jedző Könyv”³⁴ alapján állítottuk össze. Ez a jegyzőkönyv „a szabadulók száma és rendi ... szerint” 1843. január 21-től 1885. január 29-ig magába foglalja a szépsi csizmadiáknál mesterséget tanulók nevét, 1854-től születési helyét, 1856-tól még felekezeti hovatartozását is. Mindezt szemléletessé téve táblázatokba foglaltuk.

1862-ből van tudomásunk a tanulók vagy segéddek fizetési kötelezettségeiről. Ekkor a *szegődségi summa* a tanulónak 2 frt. volt, míg az ott dolgozó mester fiának („természetes fiának”) 1 frt., de mindez a társulattá alakulás után egységesen 3 frt. lett. Amikor a mester „szabadon modatta tanulóját”, akkor 2.50 frt.-ot kellett fizetnie, míg egy vándorkönyv ára ekkor 0.20–0.30 frt.-ot tett ki, amire elengedhetetlenül szüksége volt vándorlásai megkezdéséhez, ha a mesterségen belül kívánt maradni.

„A szegöttető cselédek” az év több hónapján is megtartott „quarta gyűlésen” – lásd az 1. táblázatot – lettek szabadulók, vagyis a tanonc évek befejeztével csizmadia mester segédékké illetve legényekké váltak, megkezdheték vándorlásukat. Ekkor „a mester szabadon mondatta a maga természet szerinti gyereket” vagy „a maga tanítványát”. Pl. „Jeremiás Sámuel úr szabadon mondotta a maga természetes fiát, Jeremiás Jánost. (1852)” vagy „Persentzki János úr szabadon mondotta a maga tanulóját olyan formán, hogy az 4^{dik} évet tartozik bevégezni minden bér fizetés nélkül, Pap Jánost. (1854)”. *Kik is ők valójában, akik bekerültek a jegyzőkönyvbe? Ők az absolválódott, szabadult, szabadon mondódott segéddek, de itt kapott helyet még az is, aki elszökött, hazament (végképpen), meghólt, elhalt, elkódusodott, elnyomorodott, de aki közben katona lett, vagy elköltözött, esetleg X. Y. úrnak adatott, lemondott a mesterségről, abbahagyta a mesterséget, X. Y. úr lemondott róla, nem fizetett, esetleg egyszerűen elment. Ezek tudatában reális az 1. táblázatba foglalt szabadulók számának figyelembevétele, és alakulása.*

A 2. táblázat sorra veszi a szépsi csizmadia segéddek bejegyzett felekezeti hovatartozását. Ebből kitetszik a csizmadiák *vallási toleranciája*, és az is, hogy emellett többségében mégis *római katolikusok és reformátusok* szegődtek el hozzájuk. A szépsi híres csizmadia műhelyeket elsősorban a *megyebeliek* és a *szomszéd vagy közeli vármegyék* (Torna, Borsod, Gömör, Sáros, Zemplén) fiataljai – lásd a 3. táblázatot³⁵ – látogatták.

Mielőtt a táblázatok alaposabb vizsgálatához kezdenénk – a jegyzőkönyvi bejegyzések jegyzetelése közben – nem feledkezhetünk meg arról a szembetűnő tényről, hogy a *szépsi csizmadiacéh utánpótlása nagyon is belterjesnek mondható*. Több olyan segéd nevére lehetünk figyelmesek, akiknek édesapja is ugyanitt ugyanazt a mesterséget űzte. Közülük talán egyet emelnénk ki, Drab József csizmadiamester fiát, az ifj. Drab Józsefet.

³⁴ Az 1843^{dik} év januárius 23^{dikán} vásároltatott a' Ns. Csizmadia Czéh részére ezen szegöttetők – 's tanító gazdáknak neveket magában foglaló jedző Könyv az alább írt előjáróknak idejekben u.m. 1^{ső} Feő Czéh Mester: Lipták János Úr, 2^{dik} Feő Czéh Mester: Ns. Dienes István Úr, 3^{dik} Feő Czéh Mester: Ns. Draskóczy József Úr. Feljegyztetett a' Ns. Czéh gazdája: Ns. Bodó Sámuel által. Meg vásároltatott: Nzetes Lipták András Úr, mint a Ns. Czéhnek akkori gondnokja által.

³⁵ A 3. táblázatból kimaradt települések, de a felhasznált jegyzőkönyvön túl a szépsi csizmadiacéh irataiban előfordult helységek jegyzéke (1843–1885): Abauj vármegye: Aranyidka, Dobogó, Felső-Láncz, Hejczse, Kassa, Makrancz, Miglécz, Osva, Pány, Pányok, Rudnok, Százfa, Szikszó, Tornynosnémeti, Vizsoly, Zsadány, Torna vármegye: Barka, Lucska, Szilas, Szín, Tornaváralja. Más vármegyéből: Stósz (Szepes vm.), Szemere (Borsod vm.).

A mesterség öröklése jól nyomon követhető a fiú szakmai előmenetelén. A Szepsiben született ifj. Drab József 1864. jan. 28-án, 18 évesen fejezte be Szepsiben a csizmadia tanonc éveket.³⁶ Csizmadiamester legénnyé válva elkezdte vándorlásait: 1 év és 2 hét Szepsiben (1865. január 7-ig), 11 hónap és 3 hét Sátoraljaújhelyben (1865. december 12-ig), majd újra 16 hét Szepsiben (1866. árpilis 4-ig), majd 12 hét Rozsnyón (1866. június 29-ig), 7 hónap és 1 hét Sátoraljaújhelyben (1867. február 8-ig), ismét 10 hónap ugyanitt (1867. december 8-ig) és végül vissza 37 hétre Szepsibe (1868. augusztus 28-ig). 4 év vándorlás után a *22 éves segéd* örülhet, ha munkát kap apja mellett szülővárosában, de könnyen megeshet, hogy 3 évre katonának kell berukkolnia, s csak utána pályázhat a szépsi csizmadiacéh műhelyébe. A rokoni kapcsolatok miatt mindez nem mondható általánosnak, ugyanis nem ritka pl. *Pozman József* esete, aki 30 évesen, 9 év vándorlás és a 3 éves katonai szolgálat letöltése után, 1878. január 7-én esedező levélben fordul a helyi csizmadia ipartársulathoz, hogy fogadja végre tagjai sorába: „Tapasztalván azt, hogy az emberi életbe legfőbb kellék a társas élet, Én is ezen pontból kiindulva, *tanonci évejimet* ezen társulat óltalma alatt végeztem, úgy segédi pájámát, kilencz éveket, az katonai rendes három éveket kiszolgáltam, most már ezen kisebb társaságtól *ezen tisztelt nagy társulat* tagjává óhajtanék lenni...”³⁷

³⁶ ifj. Drab József szabaduló levele, bizonyítványa, vándorkényének bejegyzései tanulmányunk mellékletében felfedezhető.

³⁷ „A Szepsi Ns. Királyi Csizmadia Czéh színe eleibe nyújtott alázatos” folyamodványok, kérelmek, formulák szép számmal fordulnak elő a fennmaradt irategyüttesben Így lásd pl. Tóth Andrásét (1858. jún. 26.), Kováts Istvánét (1862. jan. 25.), Jeremiás Sámuelét (1864. jan. 23.), Simon Mihályét (1868. jan. 25.), Tóth Mártonét (1870. jan. 22.), Lovász Bertalanét (1871. jan. 21.); már a Szepsi Csizmadia Társulathoz érkezett folyamodványok közül pl. Török Milosé (1875. febr. 5.) vagy Páll Józsefé (1875. okt. 17.) és a már idézett Pozman Józsefé (1878. jan. 7.).

30. *Fojtasai.*
Május 28.^{án} László Andrási
befogdette samuilóul *Beanya*
május 4. ével ar 5.^{én}
Közvetlen ar sőt elöltetve
Keresz Holmár Sámuel
Ugyan akkor *Pulyás György* is
be fogdotta samuilóul *Dunai*
György, ar *Árók elöltetve*
Keresz Holmár Sámuel
Ugyan akkor *Déli Pál* is be fog
godotta samuilóul *Bojfdén*
is 4. ével elöltetve *Keresz*
Holmár Sámuel
Ugyan akkor *Börner János* is
be fogdotta samuilóul *Dula*
János 4. ével elöltetve
Keresz László Andrási
Ugyan akkor *Vörner János* is
be fogdotta samuilóul *Akci*
12. János *4. ével elöltetve*
Keresz Holmár Sámuel is.
Ugyan akkor *Felső János* is
be fogdotta samuilóul *Isk*
János 4. ével elöltetve
Keresz Borsó József
Június 11.^{én} *Bojfdén János*
be fogdotta ar maga samu
vagy samuilóul *Beanya*
4. ével elöltetve
Keresz László Andrási
Ugyan akkor *Roznai János*
be fogdotta ar maga samuilóul
Drois Andrási 4. ével
elöltetve Keresz László
Károly is.

31. *Fojtasai*
Június 23.^{án} *Halmi János* is be fog
dotta ar maga samuilóul *Beanya*
samuiló *4. ével elöltetve*
Keresz László Andrási
ar *heve Feri* is.
Június 23.^{án} *Beve János* is be fog
godotta samuilóul *Keresz*
János 3. ével elöltetve
Keresz László Andrási
Június 23.^{án} *Dobra Sámuel*
is be fogdotta ar *samuilóul*
Gönczi János 4. ével el
öltetve. Reformáció
December 17.^{én} *Bojfdén János*
is be fogdotta ar *samuilóul*
Beanya *Vera Dópa 3. ével*
elöltetve. Reformáció
Az 1854.es évi *Fojtasai*
Június 3.^{án} *Beve Andrási* is
be fogdotta ar maga samuilóul
fiat *Beve János* is *Reform*
Ugyan akkor *Börner János* is
be fogdotta ar maga samuilóul
fiat *Beve János* is *Reform*
Június 25.^{én} *Samuiló*
is be fogdotta samuilóul
Keresz János 3. ével elöltetve
Károly
Ugyan akkor *Dravóze Vároly*
is be fogdotta ar maga samuilóul
Bojfdén Holmár Pápa is *4. ével*
elöltetve. Károly
Ugyan akkor *Beve János* is be
fogdotta samuilóul *Beanya*
is *2. ével elöltetve*
Károly

Részlet a szepsi csizmadiacéh jegyzőkönyvéből

1. táblázat

Év	A szepsi csizmadiacéhnél tanulók majd „szabadulók” száma	A szabadulás hónapja
1843	19	I., II., VII., IX., X.
1844	8	II., VI., X., XI.
1845	14	I., II., III., XII.
1846	17	I., II., V., VI., VIII., XII.
1847	9	I., II., IV., XII.
1848	22	I., II., V., VI., VIII., XI., XII.
1849	13	I., IV., V., VIII., IX., XII.
1850	11	I., V., VI., XI., XII.
1851	8	I., II., V., VII., XII.
1852	17	II., III., IV., VIII., XI., XII.
1853	24	I., III., V., XI., XII.
1854	27 (Innentől szül. hely megnevezve!)	I., II., VII., XI., XII.
1855	13	II., III., XII.
1856	14 (Innentől a felekezeti hovatartozás is szerepel a jegyzőkönyvekben!)	I., II., VI., XII.
1858	8	II., IV., VIII., XII.
1859	10	I., III., VII., X., XII.
1860	17	I., V., VI., VII., XII.
1861	8	I., III., VI., XII.
1862	11	I., II., III., VII.
1863	12	I., III., IX., XI., XII.
1864	14	I., IV., V., VI., XII.
1865	14	I., II., VII., XI., XII.
1866	15	I., II., VI., XII.
1867	11	I., VI., VII., X., XII.
1868	10	I., IV., VII., IX., X., XII.
1869	16	I., IV., VI., VII., VIII., XII.
1870	14	I., VI., XII.
1871	13	I., VII., XII.
1872	12	I., IV., V., IX., X., XII.
1873	5	I., V., VI., XII.
1874	6	I., V., VII., X.
1876	15	I., III., IV., VI., X.
1878	5	?, III., XII.
1879	4	III.
1880	3	I.
1881	6	I., IV., XII.
1882	3	VI., XII.
1883	6	I., XII.
1884	9	II., VI., XII.
1885	6	I.

2. táblázat

Év	A céhnél tanulók majd „szabadulók” száma	Vallásuk bejegyezve	Felekezeti hovatartozásuk szerint					
			Róm. kat.	Gör. kat.	Ref.	Ev.	Izrae- lita	Orto- dox
1856	14	1	1					
1857	14	1			1			
1858	8	-						
1859	10	10	5		4			1
1860	17	17	10		6	1		
1861	8	2	2					
1862	11	3	2		1			
1863	12	9	6		3			
1864	14	13	3		10			
1865	14	13	7		3		1	2
1866	15	15	6		9			
1867	11	11	5		6			
1868	10	9	5		3			1
1869	16	10	6		4			
1870	17	13	6		7			
1871	13	13	5		8			
1872	12	12	7		5			
1873	5	5	2		3			
1874	6	6	4		2			
1875	9	9	3		6			
1876	15	13	6		6			1
1877	8	8	3		5			
1878	5	5	3		2			
1879	4	4			4			
1880	3	3	1	1	1			
1881	6	6	2		3	1		
1882	3	2			2			
1883	6	6	1		5			
1884	9	9	1		8			
1885	6	6	3		3			

3. táblázat

Év	A céhnél tanulók majd „szabadulók” száma	Születési hely megnevezve	Születési hely tekintetében		
			Abaúj vm.	Torna vm.	Más vm.
1854	24	1	Szeszta		
1855	13	13	Szepsi (7), Hilyó, Jánok, Jászó	Tornaújfalu, Görgő	Alsószuha (Gömör vm.)
1856	14	13	Szepsi, (7), Jánok, Beszter (2)	Tornaújfalu, Áj,	Drinó (?), (Sáros vm.)
1857	14	12	Szepsi (5), Somodi, Lengyelfalva	Komjátí (2), Áj, Lenke, Zsarnó	
1858	8	8	Szepsi (3), Nyésta, Lengyelfalva, Rozgony, Kovácsvágás		Rozsnyó,(Gömör vm.)
1859	10	10	Szepsi (4), Tomor, Bodoló, Somodi, Beszter	Komjátí,	Tótújfalu (Gömör vm.)
1860	17	17	Szepsi (4), Kázmárk, Kovácsvágás, Buzita, Jánok, Zsujta	Tornaújfalu, Görgő, Hidvérgardó (2)	Meszes (Borsod vm.), Debréte (2) (Borsod vm.), Czéke (?), (Zemplén vm.)
1861	8	7	Szepsi (3),	Áj, Vendégi	Magyarizsép (Zemplén vm.)
1862	11	4	Szepsi (3)		Aggtelek (Gömör vm.)
1863	12	2	Szepsi	Hidvérgardó	
1864	14	-			
1865	14	11	Szepsi (4), Újlak, Újvár, Szend, Nagyida	Torna (2)	Rakaczaszend (Borsod vm.)
1866	15	15	Szepsi (4), (2) Péder	Tornaújfalu, Zsarnó, Áj, Jobboncza, Torna, Szentandrás, Szádelő	Rozsnyó (Gömör vm.), Budamér (Sáros vm.)
1867	11	11	Szepsi (4), Buzita, Alsó-Hutka, Nagyida (2)	Szögliget, Komjátí, Hidvérgardó	
1868	10	10	Szepsi (4), Péder	Tornaújfalu, Komjátí, Hidvérgardó	(Palágy-Komorócz) (Ung vm.) Szolnok (Külső-Szolnok vm.)
1869	16	14	Szepsi (5), Buzita, Sacea, Szeszta	Komjátí, Rákó, Vendégi	Bajor (Sáros vm.), Deresk (Gömör vm.), Lubocz (Sáros vm.)
1870	14	13	Szepsi (9)	Áj, Lenke, Hidvérgardó	Gicze (Gömör vm.)

Év	A céhnél tanulóknak majd „szabadulók” száma	Születési hely megnevezése	Születési hely tekintetében		
			Abaúj vm.	Torna vm.	Más vm.
1871	13	13	Szepsi, (5) Szinna, Nagyida	Hidvégardó, Nádaska, Vendégi	Szuha (Gömör vm.) Baracza (Gömör vm.) Szendrő (Borsod vm.)
1872	12	12	Szepsi (5), Sacza	Méhész (2), Nádaska, Horváti	Szendrő (Borsod vm.), Irota (Borsod vm.)
1873	5				
1874	6	6	Szepsi (3), Somodi, Pamlény, Keresztéte		
1875	9	9	Szepsi (2), Pamlény, Somodi, (2)	Tornaújfalu, (2)	
1876	15	15	Szepsi (9), Szeszta	Tornaújfalu (2), Áj,	
1877	8	8	Szepsi (3), Szeszta, Vilmány	Zsarnó, (2)	
1878	5	3	Szepsi, Alsó-Meczenzéf		Pest (Pest-Pilis vm.)
1879	4	–			
1880	3	3	Nagyida, Bööd	Zsarnó	

Abaúj-Torna vm.
(1881-től)

1881	6	3	Szepsi (3)		
1882	3	3	Szepsi	Perkupa, Hárskút	
1883	6	6	Szepsi (4), Szinna		Martonyi (Borsod vm.)
1884	9	9	Szepsi (6), Györke	Almás	Szendrő (Borsod vm.)
1885	6	6	Szepsi (5), Szeszta		

A cég majd ipartársulat (1878-tól) „könyör adományai”, „segedelmei”

A továbbiakban kommentár és különösebb elemzés nélkül adjuk közre a jegyzőkönyvekben fellelt ún. „könyör adományok” vagy „segedelmek” összeállított jegyzékét. A lista tükrözi a csizmadiák kapcsolatrendszerét, vagyoni helyzetét és az események, történések figyelemmel kísérését.

4. táblázat

Az adományozás éve	Megsegítettek avagy „könyör adományok” részesei	Összeg	
		frt.	Xr.
1839	Szepes vármegyei misericordianus barátoknak	–	30
	Egy kéregető barátnak	–	30
	A vizsolyi égettek számára	1	–
	Egy gyöngyösi világtalannak	–	50
	Egy kéregető barátnak	–	30
	A fonyi és a felső-dobszai tűz által megkárosítottaknak	1	–

Az adományozás éve	Megsegítettek avagy „könyör adományok” részesei	Összeg	
		frt.	Xr.
1840	Egy misericordianus barátnek	1	–
	A <i>rászkai</i> ref.ekl. templom építésére	1	–
	Egy <i>göncz-ruszkai</i> megégett embernek	–	25
	Tűz általi károsultaknak	1	50
1841	A <i>dunaföldvári</i> ref. Szt. ekl. anyaegyházára kéregetők számára	1	–
	Egy kéregető barátnek	1	–
	Egy <i>szepességi</i> kéregető barátnek	–	–
1843	Egy kéregető barátnek	–	–
	Egy <i>török rab</i> segedelme végett járónak fizettetett	1	50
	A <i>dobszai</i> templom kéregetőjének	1	30
	Egy <i>eperjesi</i> barátnek	–	30
1844	<i>Szepes-váraljai</i> barátnek	1	–
	<i>Eperjesi</i> kéregető barátnek	–	50
	<i>Szentpéteri</i> megégettek segedelmére	–	50
	<i>Dobszai</i> megégett kéregetőnek	1	–
	<i>Miskolczi</i> megégett segedelmet kérő „Langzi” asszonynak adódott	–	50
	<i>Sebesputaki</i> ev. templomot építőknek	1	–
1845	A <i>helyi</i> istápolybéli szegényeknek	–	30
	A <i>komjáti</i> oskolai tanítónak, az elméje megháborodása végett a Superintendentiótól kapott levelet az élélmé keresésére	–	25
	<i>Atsad</i> helysége anyaszentegyházának	1	–
	Egy kéregető barátnek	–	30
1846	A <i>helyi</i> ispotálybéli szegényeknek	–	30
	A <i>kolbásai</i> (?) templom építők számára	–	30
	Egy templomra kéregetőnek fizettünk	–	12
	<i>Krizsekfalvai</i> templom kéregetőjének	–	30
	Egy templomi kéregetőnek	–	15
	A <i>szepes-váraljai</i> pap részére	–	50
	A <i>vajányi</i> (?) templom építők részére	–	50
	Ismét egy más templom kéregetőjének	–	15
1847	A <i>helyi</i> ispotálybéli szegényeknek	–	30
	A <i>nagyvásonyi</i> templom építésére kéregetőknek	1	–
	A <i>szepes-váraljai</i> misericordianus barátnek	–	50
	Az <i>egri</i> kéregető barátnek	–	50
1850	A <i>losontzi</i> megkárosodottaknak	2	30
	A <i>szepes-váraljai</i> barátnek	1	15
1851	A <i>szepes-váraljai</i> barátnek	1	15
1852	Júliusban bátskai <i>Újvidékről</i> megégett számára	–	30
	Augusztusban a <i>nyitrai</i> megégettek számára	–	25
	A <i>szepes-váraljai</i> kéregető barátnek	1	15
1853	A <i>szepes-váraljai</i> barátnek	1	–
1854	Egy <i>Szatmár megyei</i> kéregetőnek	– 30	–
	Borsod megye <i>Miskolcz</i> városába egy mester embernek	–	15

Az adományozás éve	Megsegítettek avagy „könyör adományok” részesei	Összeg	
		frt.	Xr.
1855	Az eperjesi és a szepes-váraljai barátnak	2	15
1856	Az eperjesi barátnak	1	–
	Rimaszombati megégett lakosnak	1	–
1857	Egy kéregető barátnak	1	–
1858	Eperjesi barátnak	1	–
1859	Eperjesi barátnak	–	42
	Peskoji (?) égetteknek	–	50
	Lőcsei barát részére	–	40
1860	Lajbiczi (?) megégettek számára	–	40
	A szepes-váraljai barátnak	–	40
	A budai ispotály részére	–	40
1861	Gróf Széchenyi - emlékére 2 ízben fizetett	2	20
	A szepes-váraljai kéregető barátnak is 2 ízben	1	–
1862	A rozsniai ref. templom részére	1	–
1863	Az aradi templom részére	–	60
	Ung megye Szobronz helység megégettek részére	–	10
	Szatmár megye magyar lakos helységek megégettjei részére	–	10
1864	Zemplén megye Csanáros helység egyháza részére	–	20
	A taktakinyizsi egyház részére	–	40
	Ugocsa megye Szász nevű helység megégettek részére	–	40
	A szepes-váraljai kórház részére	–	40
	Egy szegény koldusnak	–	20
1865	Az ifjúság részére régi szokás szerint adatott	2	–
	Az eperjesi barát részére	–	50
	Egy szegény elnyomorodott kéményseprő részére segedelem	–	40
	Ung megye Órternő helység megégettjei számára	–	50
	A szepes-váraljai barát részére	–	50
1866	Egy elnyomorodott meszes társunknak	2	–
	Az eperjesi és a szepes-váraljai barátoknak	–	80
1867	A Szent Páli mulatságra az ifjaknak kiadatott	2	–
	Az eperjesi, a szepes-váraljai és az egri barát részére	1	20
1868	Az eperjesi és a szepes-váraljai barát részére	1	–
1869	A körtvélyesi megégett templom részére	–	40
	A kápolnai leégett templom részére	–	40
	Az oltár (?) (mivel a barátok nem járnak!)	1	20
1870	Az eperjesi barátnak	–	40
	Az oltár részére	1	–

Az adományozás éve	Megsegítettek avagy „könyör adományok” részesei	Összeg	
		frt.	Xr.
1871	A Szt. Páli mulatságkor az ifjaknak	2	–
	A „három kéregető barát” részére	1	50
	Csehi város égettei számára	–	20
1872	Almási János elszegényedett társunknak	1	40
	A <i>szepes-váraljai</i> barátoknak	–	50
	A <i>lekenyei</i> (?) egyház részére	–	20
	A <i>rudnai</i> egyház részére	–	20
	A <i>levárri</i> cath. egyház részére	–	20
1873	A barátok részére	–	50
1875	A <i>gönczi</i> leégettek részére	2	50
	A <i>Gömör megyesi</i> iskolai kéregetők számára	–	20
1877	<i>Nagyváradi</i> kéregetők részére	–	30
1878	Könyör adományokra kiadott	–	97
1880	Mólnár Sámuelnek a vízpuska reparációjára	1	50
	A <i>szepes-váraljai</i> barát részére	1	–
1882	Egy ifjú nyomorúságban lévén kiadtunk részére	1	50
	Jeremiás Sámuel neje temetésére	3	50
	Az orgonára kiadtunk	50	–
1886	Irgalmas barátok részére	–	50
	Hübler Andrásnak vízpuska javításért	4	–
	Szegény elnyomorodott Szabó Albert részére	–	50
	Több rendbeli szegény alapra	1	52
1887	Több rendbeli szegényeknek	1	50
1891	Több rendbeli szegények részére	1	70
1896	Az <i>ezredéves ünnepélyre</i> a zászló	18	21
	Az <i>ezredéves ünnepélyre</i> felmerült költségek	15	42
1898	Tűzkárosultak részére	2	–
	Vereskereszt kölcsönös lapjára fizetve	1	–
	Tűzkárosultak részére	2	–
	Gazsy Györgyné temetésére (1897)	2	40
	Bábás György temetése	2	–
	Makó György temetésén	5	10
	Tóth Jánosné temetésére	8	–
1899	Bakos János temetéshez kifizettünk	6	20
	Molnár Sámuel temetéshez	4	–
	Endre Kovács János temetéséhez	5	90

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a Szepsi Nemes Királyi Csizmadia Czéh 19. századi történetének vizsgálatához, rekonstruálásához sokrétű és tartalmas irategyüttes birtokában van a Szepsi Tájház. A szerény vagyoni helyzetű szepsi csizmadiák a Felvidék ismert és elismert mesteremberei lettek, akiknek termékei megyéjükön belől, sőt a szomszédos vármegyékben is keresettek voltak. Kapcsolatrendszereiket szisztematikusan építették évszázadokon át, aminek eredményeként szívesen látottak voltak a térség híres sokadalmain, vásáros helyein. Megbecsülésükért és függetlenségükért kemény harcokat vívtak, de soha sem feledkeztek meg a rászorultakról sem, akiket szerény anyagi helyzetük mértékében segítettek.

ÉLY KIVÁLTSÁGOS ÉS SZABADHÉLV-LEGYI VÁRORSÁGIK

SÁKOLÓ KIRÁLYI KIVÁLTSÁGOS CSYLMADIA CÉBELY ÉDLIAROK ÉS

Ésterek adjuk mindenknek tudata, kiket most és jövőben illet, hogy mi mai napon szabadon mondottuk jáméot tanítványunkat JEBŐR JOSEFET és ezen megvesztett ezékünk szabályai szerint KOVÁCS SAMUEL becsületes mestertársunkkal három év: ettől év, magál nem ide a déli trétyre és engedélmet vértet és mestereink megtanulásban vezett ügyeigé által mekková írté, hogy ezünkkel ÉVA BARDALÓ = CEVÉSEF kappin és a többi mestec legények sorába itakassák.

Az ére néze minden rendbeli, de különösen mestereinkön lév. Uszáké tiszteletel kéjük, hogy a földé megvesztett és jelen szabadul-ésveletket lékmunkó íjték pácsfogóink alá vanni és Ét mestereigé további ajánlásalban. Csögytzeni kappinokjónk. É. É. É. Mész. Képzés. Alany megvesztett. Égytölés kassnak 19 dít napján 1899 ében.

É. É. É. Mész.

É. É. É. Mész.

É. É. É.

Az ezen Vándor-könyv birtokos személyes leírása:

V. Neme Dráb.
 Ker. Neme Josef
 Mestersége Leitornadia
 Születés helye Szepri j. Bányi megye
 Élet. ideje 18 éves
 Vallása Roma Catholikus
 Házass. vagy utóélet Nőtelen
 Nagysága alacsony
 Testi-állása
 Haja gesztenye színű
 Homloka rendes
 Szemöldökei léműt
 Szemei sárgás
 Orra kevésbé harpadi
 Szája rendes
 Ajaka
 Szakállja nincsen
 Abrázatja gömbölyű
 Annak színe egyfelvől
 Különös esmértető jelei nincsen

Tulajdon keze aláírása:

Dráb. Josef

Ezen könyv tulajdonosa:
 az Dráb. Josef Leitornadia
 Legednek a vándorlasi engedély Magyar Országban két évre megengedékelt.
Szepri 1865-évi Selye

Franyó János
Leitornadia

Ezen Vándor könyv tulajdonosa
Dráb Josef Leitornadia Szepri
 ezen mi szabadalmassal végzettem a
 királyi mezes Szepri határon
 több év óta sőt has kezelt az
 idő alatt min meger legednek
 illő módon a jelle megismerés
 is az bekiált elő je. is az
 megal all országalatig hiteltel
 Kelt Szepri az Aprilis 4-én 1866.

Sz. V. M. Rovany János
 Dráb Stegán János
 Szepri Johann Samuel

Ezen Vándor könyv tulajdonosa
 az Dráb Josef Leitornadia
 Szepri Magyar Országban két évre megengedékelt.
 Kelt Szepri az Aprilis 4-én 1866.

Sz. V. M. Rovany János
 Dráb Stegán János
 Szepri Johann Samuel

BIZONYITVÁNY

Mely szerint mi szabadalmas SZEPSI városában létező
szabadalmas CSIZMADIA CZÉH elölülői hitelesítjük, hogy ezen
bizonyítványunkat mutató ifju *Drab József* czéhünk tagjánál,
Drab József úrnál tanulói éveit hiba nélkül töltötte, és az
1864-ik év *Januar* hó 28-ik napján a nemes czéh elölülői által fel is szabadított.

Kelt Szepsiben 1864-ik év *Januar* hó 28-ik napján.

Fő czéhmester:

József Székely

Al czéhmester:

László József

Czéh-jegyző: *László József*

IRODALOM

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára, ... IV. kötet, Pesten

Bodnár Mónika

1992 Offer öntőformák Szepsiből. Néprajzi Látóhatár I. évf. 3–4. sz.

Remák Béla

1991 Tájház. Hírharang 3. sz.

1993 Tájház Szepsiben. Honismeret 1. sz.

DIE STIEFELMACHERZUNFT IM MARKTFLECKEN SZEPSI – BESONDERS IM HINBLICK AUF IHRE LAGE IM 19. JAHRHUNDERT –

Die Studie ist die Bearbeitung einer Gruppe von Schriftstücken der Szepsier (heute Moldava nad Bodvou) Stiefelmacherzunft aus dem 19. Jahrhundert. Das Interessante an der Quellensammlung ist die Tatsache, daß diese – so, wie vielleicht Jahrhunderte hindurch – in ihrer eigenen Zunftlade hinterblieben ist und bis zum heutigen Tag auch so bewahrt wird. Es ist nicht überraschend, aber auch nicht gebräuchlich, daß in Museen, ja sogar an Ausstellungsorten originales, archivarisches Quellenmaterial aufbewahrt wird. In unserem Falle ist der Eigentümer der Dokumentengruppe das 1989 gegründete *Szepsier Landhaus*.

Wie schon im Untertitel der Arbeit darauf hingewiesen wird, erfolgt die Klarlegung und Auswertung der ca. 0,7 laufende Meter umfassenden Dokumentengruppe nach drei Gesichtspunkten. Die *Vermögenslage* der Zunft wird anhand der bewahrten Inventuren (Währungen), der Protokolle über Einnahmen-Ausgaben und der ausgestellten, bzw. bis zum heutigen Tag in Privateigentum befindlichen, örtlichen Zunftgegenstände dargestellt. Hierbei wird auch gleichzeitig über den *Stand und die konfessionelle Zugehörigkeit* der Stiefelmachgehilfen und der später „Freiwerdenden“ berichtet. In beiden letzteren Fällen erleichtern anschauliche Tabellen die Einsicht und Orientierung innerhalb der Zeitspannen zwischen den Jahren 1843 und 1885, beziehungsweise 1856 und 1885.

Zur Analysierung des Verbindungssystems der Zünfte war die systematische Durchforschung der in den Protokollen registrierten *Geburtsorte* der Zunftgehilfen notwendig. Zu guter Letzt – was wohl der interessanteste, von wenigen Forschern angezielte Forschungsteil der Arbeit darstellt – werden die „*milden Gaben*“ oder „*Hilfen*“ der Szepsier Stiefelmacherzunft, bzw. später ab 1878 des Gewerbevereins in den Jahren zwischen 1839 und 1899 in Betracht gezogen und ausgewertet. Wie im Falle des vorhergehenden können auch die beiden Gesichtspunkte der obigen Ausarbeitung in Tabellen verfolgt werden.

Zur wissenschaftlichen Bearbeitung von Quellen gibt es zahlreiche Möglichkeiten und Konzeptionen. Für uns lagen bei der Darlegung und Auswertung der in Arbeit genommenen – und mit Freuden durchforschten – Schriftstücke die obigen drei Gesichtspunkte auf der Hand. Wir hoffen, daß die Ergebnisse einer andersgerichteten Forschung derselben Zunft, eventuell – in Gegenüberstellung mit dem diesbezüglichen archivarischem Material der Komitate Kaschau, bzw. Abaúj – deren komplexe Bearbeitung in naher Zukunft das Tageslicht erblickt.

Tibor Rémiás

A HADSEREGÁLLÍTÁS KEZDETI NEHÉZSÉGEI ZEMPLÉN VÁRMEGYÉBEN 1848 TAVASZÁN

JACZKÓ ZSOLT

A 17–18. században Tokaj-Hegyalja a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb régiója, gazdasága vegyes termelői gyakorlatot mutat, melyben a vezető ágazat a szőlőtermesztés, de mellette a gabonatermelés és a nagyállattartás is kellő súlyt kapott.¹ A II. József-féle felmérés szerint Zemplén vármegyében a jobbágyság kezén 224 812 hold szántó volt, addig e művelési ágban a nemesség csak 87 552 holddal volt képviselve. A 19. századra ezek az arányok lényegesen megváltoznak. A nemesség a terra dominicalis révén a szántó 62%-át, a rét 66%-át, a szőlő 94%-át birtokolta.² A szántóföldi termelésben a túlsúly eltolódott a földesúri földek javára, a szőlőtermesztésben pedig a jobbágyság szinte teljesen elvesztette korábbi szerepét. A 19. században nő a robot, az uradalmi igaerő, azonban az uradalom pénztelen, így a bérmunka – ami a gazdaság szempontjából lényeges – nem válik meghatározóvá. Tehát mind a nemesség, mind a parasztság helyzetének romlása, az agresszív Habsburg-politika egyre jobban nyilvánvalóvá tette, hogy Magyarország gazdasági és politikai fejlődése szükségessé teszi a feudalizmus felszámolását.³ 1848 az európai forradalmak éve volt, Párizs, Prága, Bécs majd Pest és Milánó. A pesti nép élükön a márciusi ifjakkal a polgári átalakulásért, a függetlenségért küzdött, tetteiknek nyomatékot mégis a mögöttük álló ország, a vidék százezrei, milliói adtak. 1848. március 15-ről a híreket „kitört a szabadság”; a József-napi vásárról hazatartók és a Pesten élő és most vidékre hazasiető fiatalok vitték. Tokaj és egész Zemplén vármegye örömmel fogadta a forradalom hírért, Sárospatak pl. üdvözlő iratot is küldött a Provizórium Bizottmányhoz. A Helytartótanács március 16-án értesíti „hivatalosan” a vármegyét a pesti eseményekről, a „cenzúra körüli nyugtalanságról”. A március 22-i követi jelentés a közteherviselésről, az úrbéri viszonyokról, a papi tized megszüntetéséről, az országgyűlés évenkénti tartásáról, hitelintézet alapításáról, a városok rendezéséről, a nemzetőrség alapításáról, az ősiség eltörléséről, a jász-kun és a hajdúkerületek rendezéséről, a sajtószabadságról szóló törvényjavaslatokat tartalmazza. A zempléni követek utolsó jelentésükben kijelentik, hogy miután „hivatásuk megszűnt az engedelmes polgárok sorába visszalépnek”.⁴ Ettől kezdve a vármegye már a felelős minisztériumtól kapja az utasításokat és rendeleteket.

A miniszterelnök (gróf Batthyány Lajos) március 27-ei körlevele felhívja a törvényhatóságok vezetőit: a közbéke és a nyugalom fenntartására minden tekintélyüket, hatásukat és lehető eszközöket felhasználjanak, mert minden felmerülő zavarért őket te-

1 Boros László: Adalékok a tokaji szőlő és borgazdaság XIX. századi földrajzához 7–8. In. Tokaj és Hegyalja XVII. szerk.: *Bencsik János* 1996.; *Frisnyák Sándor*: A Zempléni-hegység gazdasági mikroközrzetei a 18–19. században. In. A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza VI. szerk.: *Bencsik János–Viga Gyula* 1988.

2 *Orbán Sándor–Varga Gáborné* (szerk.): Borsod-Abauj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára, 37. Miskolc, 1970.

3 *Mérei Gyula–Spira György* (szerk.): Magyarország története, 389. Bp. 1975.

4 *Borovszky Samu* (szerk.): Magyarország Vármegyéi és városai. Zemplén vármegye, 477. Bp. é. n.

szi felelőssé.⁵ A parasztság – amelytől a legjobban tartottak – megnyugtatóra és felvilágosítására minden kerületbe egy-egy táblabírárt küldenek ki, akiknek a szolgabíróval és az esküdtel közösen (egyetértésben) kellett gyakorolniuk a hatalmat. Nem véletlen a gyors tájékoztatás elrendelése, a törvények mihamarabbi kihirdetése (a király még nem szentesítette), hiszen a Zemplén vármegyei nemességet érzékenyen érintette mind az 1831-es koleralázadás, mind az 1846-os galíciái parasztfelkelés. A forradalom eredményeit az áprilisi törvények foglalták össze. A függetlenség legfontosabb biztosítékait épp úgy tartalmazták, mint a polgári átalakulás lehetőségét.⁶ Az 1848-as tanácsülési jegyzőkönyvek azt bizonyítják, hogy a tokaji tanács ügyelt arra, hogy a törvények sehol ne szenvedjenek csorbát. Amikor közeledett a szőlőpásztorok fogadalmának ideje, a tanácsülés azt a határozatot hozta, hogy Berner József uradalmi kasznár köteles az őrzések jegyzékét kiadni „minthogy a legújabb 1848-i törvény IX-ik cikke szerint a földesúri jogok meg vannak szüntetve.” S így Berner József kasznárnoknak, mint az uradalmi jogok eddigi képviselőjének nem hagynak beavatkozni a pásztorfogadásba, ami a város joga.⁷ Az áprilisi törvénykönyvnek minden eredménye ellenére nagy hiányosságai vannak. A tavaszi, nyári parasztmozgalmak a jobbágyfelszabadítás továbbvitelét sürgették, hiszen fennmaradtak azok a feudális jellegű szolgáltatások, amelyek jogilag nem úrbéres földek használatával jártak, pl. szőlődézsma⁸, hegyvám stb. Ugyanakkor, ne feledjük, nyitott kérdést maradt az új, demokratikus királyság és Ausztria közötti kapcsolatok kényes kérdése, ami aggodalmat keltett Magyarország nemzetiségeiben, akik egyenlő jogaikért szálltak harcba. A Rendre Ügyelő Választmány március 16-án közhírré tette, hogy a rend fenntartásában a katonaság többé nem vesz részt, ezért a meglévő un. polgárőrséget kell kibővíteni. A polgárőrség tehát átalakult nemzetőrséggé és minden tagja a magyar színeket viselte.⁹ Az 1848 márciusi vívmányok nyomán született meg a nemzeti őrseregről szóló törvénycikk (XXII. tck). Újítás volt, hogy a részvételt vagyoni cenzustól tették függővé, így csak az a magyar állampolgár lehetett nemzetőr, akinek legalább fél jobbágytelke vagy hasonló értékű ingatlana volt, vagy aki legalább évi 100 forint tiszta jövedelmet élvezett.¹⁰ A nemzetőrség felállításának igénye 1848. március 15-e előtt is fennállott a pesti ifjúság soraiban. Vidéken a megyék részéről kevés mozgás volt tapasztalható. Főként az ifjúság, a diákság, továbbá a régi fegyveres polgárőrség tagjai álltak be elsőként nemzetőrnek.

Önkéntes alapon szerveződött s tömegeit a városi iparos-kereskedő polgárok, a mezővárosok jobb módú parasztjai, az értelmiségiek alkották. A jobbágyok nem álltak be nemzetőröknek, mert ezt az önkéntes kötelezettséget úgy értelmezték, mint a földesúrnak járó szolgáltatásokat helyettesítő katonaaállítás terhét. Az országban élő nemzetiség között is alig voltak nemzetőrök. Ez az újonnan szervezett, viszonylag nagy létszámú fegyveres erő (április közepére a nemzetőrök létszáma megközelítette a 60 000 főt, melyből mindössze 15 000-nek tudtak fegyvert adni!)¹¹ nem volt képes a hazát sem a külső, sem a belső ellenségtől megvédeni, hiszen nem volt megfelelő felszerelése, képzettsége s nem utolsósorban fegyelmezettsége. Kisebb feszültségeken – pl. parasztmozgalmak, antiszemita zavargások – tudott úrrá lenni, de nagyobb hatékonysága, ereje nem

⁵ Uo. 477–478.

⁶ *Katus László* (szerk.): Magyarország története 6/1, 104–119. 1848–1890. Bp. 1979.

⁷ A Tokaji Múzeum Adattára 047-es jelzése alatt a Tokaj város 1848-as tanácsi jegyzőkönyveinek kivonatai megtalálhatóak.

⁸ A szőlődézsma-t szeptember 15-i hatállyal törlik el. Lásd: Z.m.lt. Sátorlajúj helyi iratai, III. fej. 538.

⁹ *Barczy Zoltán–Somogyi Győző* (szerk.): A szabadságharc hadserege, 10–12. Bp. 1986.

¹⁰ Uo. 10.

¹¹ Uo. 10–11.

volt. A nemzetőrszászlóaljak 4–6 heti váltásokban teljesítettek szolgálatot, melyeket csak őrszolgálatra, szállítmányok biztosítására lehetett felhasználni, így hiányzott egy komoly harci erő, amely útját állná a délvidéki nemzetiségi zavargásoknak, s a törvény adta lehetőségeken belül a forradalom vívmányait is meg tudná védeni.¹² Tokajban és Zemplén vármegyében márciusban viszonylagos nyugalom tapasztalható, egyelőre nem tartják szükségesnek a nemzetőrség felállítását. Majd csak az április 10-i vármegyegyűlés hozta meg a határozatot a nemzetőrség felállításáról. Először Újhelyen, Gálszécse, Sárospatakon alakul nemzetőrség. Sok a hátráltató tényező, rendkívül kevés a katonailag képzett egyén, a nagy fegyverhiány és a népben való bizalom hiánya tapasztalható az egész országban.¹³ Tokajban május 7-én hallunk először nemzetőrségről, mégpedig Kőnig Károly sóhivatalnoki pénztáros kérelméből, miszerint a sóhivatalt, illetve a hidat a nemzetőrök védik s számukra a sóhivatal épületében biztosítottak szállást. Számuk bizonytalan, bár valószínű ekkor még csak néhányan lehettek, hiszen az épületben két kisebb szoba állt a rendelkezésükre.¹⁴ Mint már említettük, az 1848-as törvénykönyv minden jelentősége ellenére sem volt teljesen tökéletes, a legnagyobb hiányossága talán az volt, hogy nem tartalmazott nemzetiségi törvényt. Ennek hatása az egész országban, így Zemplén vármegyében is megmutatkozott. Az ország déli részein a végső lökést az áprilisi események adták meg (szerbek, horvátok), illetve a megyében az északi részeken az ukrán lázongások, amelyeket az ország- és megyevezetés ellenségesen kezelt, s amelyek miatt felgyorsult az ütőképes hadsereg megszervezése. A május 15-i minisztertanács több katonai intézkedést hozott. Egyebek közt elrendelte egy 10 000 főből álló önkéntes sereg kiállítását, melyben a belépő nemzetőrök háromévi szolgálatra kötelezik magukat, az áldadalom részéről fegyverrel és ruházattal láttatnak el.¹⁵

Ekkor szervezték meg az 1–10. számozott első tíz, honvédeknek nevezett zászlóaljat, amely jogilag a nemzetőrséghez tartozott. Tagjaira nem vonatkozott semmilyen vagyoni cenzus s szervezetenként is eltért tőle. Állandó és komoly erőt jelentettek. Az új sereg emberanyagát nézve feltűnik az egykori cs. kir. hadseregbeli tiszték magas aránya, az eddig is aktív ún. jurátusok (egyetemi hallgatók) magas száma. Ugyanakkor nagyobb számban vállalkoztak fegyverfogaásra a szegényparasztok és falusi nincstelenek, akiknek a katonáskodás is anyagi emelkedést jelenthetett, illetve a munkanélküliség elől menekülők, de sok esetben egyszerűen áldozatkészségből jelentkeztek. A május 16-i felhívás mellett fontos intézkedéseket hoz az országos vezetés. Minden vármegyében járások szerint választmányt kell alakítani a nemzetőrök összeírására és hasonlóan a huszárnemzetőrség felállítására is. Ugyanakkor megszabják a beküldési határidőt is. A vármegyegyűlés megbízza a megye 8 rendezett tanácsú városát és a 21 kerületbe kirendelt összeírókat azzal, hogy a miniszteri leirathoz csatolt minta szerint a nemzetőrséget helységek szerint összeírják és rendezzék.¹⁶ Az összeírásokat június közepéig be kell nyújtani. A kerületenként kirendelt összeírókat bízzák meg a szervezéssel Barkóczy Imre elnöklete alatt. Augusztus 7-ig már 13 000 főt írnak össze.

A vármegye 8 rendezett tanácsú városa: Tokaj, Keresztúr, Tarcal, Tállya, Mád, Patak, Liszka és Újhely. Az összeíró bizottságokat 21 kerületbe küldték ki. A tokaji kerület összeíró biztosai Szirmai Ödön és Spillenbergek voltak. A kerülethez tartozott Tokaj, Tállya, Keresztúr, Tarcal, Mád, Kisfalud, Zombor és Rátka. Június 9-én már a

12 Kiss Gábor Ferenc: A hadseregállítás kezdetei, 86–96. In: Belvedere, 1998/X. 3–4. Szeged

13 Beke Lajos: A zempléni nemzetőrség, 52 In: AZT IV. (1899)

14 T.M. Ad 047.

15 Kiss i. m. 86.

16 Beke i. m. 81.

megyei főszolgabíró (Füleky György) siettetti az összeírások végrehajtását. Az összeírt egyének száma és az összeírás időpontja a tokaji kerület településeiben a következő volt:

Tálya	366	(júl. 16.)	B.-keresztúr	107	(jún. 10.)
Tarcal	356	(jún. 14.)	Tokaj	329	(jún. 28.)
Mád	303	(nincs adat)	Kisfalud	69	(jún. 7.)
Zombor	60	(jún. 6.)	Rátka	106	(jún. 8.)

Tokajban az összeírást a tanács hajtotta végre. Vannak adatok a foglalkozás szerinti megoszlásról Tokajban.

Összesen: 329, kapás 40; marhásgazda 44; mesterember 96; halász 13; értelmiség 22 stb.¹⁷

Az összeírások végén található egy végzés, amelyből képet kapunk a nemzetőrség tisztjeinek megválasztásáról és a felesketésről. Néhány nagy hangú rendbontó itt is akadt. A tokaji nemzetőrök felesketése és tisztjeinek megválasztása a tanács befolyása és ellenőrzése nélkül történt. „A tisztek mindenféle összecsoportozott néptömeg beelármázása és civakodása mellett, többeknek közbe tett óvások ellenére az esküvés alatt főkapitánynak választott egyén vezérlete alatt választotta meg.” Állítólag 78 egyén fel sem esküdött. Ezt a végzést Pranner Antal királyi ügyvéd jegyezte, aki a jegyzői tollvitellel volt megbízva. Alatta azonban július 17-i keltezéssel megtalálható 7 tanácsnoknak az a kinyilatkoztatása, hogy ezt a végzést előttük soha fel nem olvasták, s minthogy még a tartalmát sem közölték velük, ellene óvást tesznek. Mert, mint írják, nemzetőrségük fel-
 esküvése és tisztválasztása ellenkezőleg, a legdíszebb rendben és a legformaszerűbb ünnepélyek megtartása mellett történt. Az általános örömet és a csendet csak három „ügyvédi egyéniség” óvástétele zavarta meg, akik egy Kolos János nevű egyént „a nemzetőrség rokonszenvébe beerőszakolni igyekeztek tiszt rangfokozatba.” Ez nem volt lehetséges, mivel a rendelet szerint ítélet következtében büntetést szenvedett egyént nemzetőrnek sem lehet felvenni, nemhogy tisztnek.¹⁸ Kolos János már volt büntetve. Mivel tervüket nem tudták keresztülvinni, megpróbálták a nemzetőrök felesketését meggátolni. Mindezek ellenére a tisztek megválasztásában csak a nemzetőrök vettek részt, s ezek magukat a nem nemzetőri egyénektől négyesögbe vont kardosvonal által különítették el és a tisztválasztás ideje alatt a legkisebb civakodás sem történt, csupán egyszer, amikor a nemzetőrök éppen felesküdni akartak – ennek megakadályozására – Kasza Endre ügyvéd, Kolos egyik pártfogója székre állva szónoklatot tartott és a nemzetőrséget „nem esküszünk” kiáltással maga ellen ingerelte. A nemzetőrök felháborodása olyan nagy volt, hogy Kaszát a székről lebuktatták. Az is hamis rágalom volt, hogy a tanácsnak nem volt befolyása választásokon, mert Gesztely Nagy József akkori főbíró kirendelte a tanács nagyszámú tagságát, s ezek nagy része meg is jelent a választásokon. Pl. a főbíró Dirinyi János, Csaus Imre, Track Károly, Szathmári István, Thuri Antal, Schaht József, Haizer Károly, Nagy Sándor, stb. A legérdekesebb az, hogy éppen az előbb ismertetett végzés aláírója, Pramer Antal maga volt, aki a nemzetőrök neveit felolvasta, mielőtt azok az esküt letették volna, és Nagy József főbíró jegyezte fel az esküt tett egyének neveit. A július 16-án tartott képviselőgyűlésen megállapították, hogy a Pramer Antal által írott végzés rágalom, s ezek után Bognár Ferenc új főbíró július 16-án továbbította az összeírások-

¹⁷ T.M. Ad. 047. idevonatkozó kimutatásai, amelyekből megtudhatjuk kik voltak az első jelentkezők, a foglalkozás szerinti megoszlásról is képet kaphatunk.

¹⁸ A vonatkozó törvény úgy rendelkezett, hogy azok akik rablás, fosztogatás, csalás, hitszegés, gyűjtogatás vagy gyilkosság miatt vannak büntetve, nemzetőrök nem lehetnek. Lásd: *Sándor Pál*: Az emancipáció történetéhez Magyarországon 1840–1849. Századok 129.2. 1995. 285–335.

kat a főszolgabírónak, Füleky Györgynek Bodrogkeresztúrba, aki július 23-án jelentette az alispánnak, hogy a rendezett tanáccsal bíró Tokaj városa által átnyújtott tokaji kerületre vonatkozó összeírásokat bemutatja, és Bellozits őrnagynak szintén megküld. Ugyanis most már rendes katonai parancsnoka is van a vármegyének, Bellozits Ignác őrnagy.¹⁹

A toborzás költségeit a nemesi pénztár viselte (az ellátás és a felszerelés is ebbe értendő), az önkéntes adakozások nagyon gyéren folytak be, így adót vetettek ki a vármegyében, mégpedig holdanként 4–4 ezüstkrajcárt, illetve a városi házakra és a iparosokra külön adókulcsot dolgoztak ki.²⁰ A toborzást nehezítette a már említett pénztelenség, a fegyverhiány és a nyári munkák miatt a földművelők kedvetlensége, érdektelensége a katonáskodásra. Bár a vármegye mindent megtett annak érdekében, hogy minél többen jelentkezzenek honvédek, pl. körbejárás, különböző juttatások, biztosító levelek, ha a családfenntartó harcol, a család 20 pengőkrajcárt kap naponta, akkor is, ha meghal a csatában, a napi zsold 8 pkrt, annyi ami a „hivatásos katonáknak” is járt, 1 év kötelező szolgálat.²¹ Kétségtelen tény, hogy Zemplén vármegyében és Tokaj városában is sok embert vonzott a viszonylag magas zsold, a föld- és munkanélkülieket a társadalmi ranglétrán való feljebbjutás lehetősége, de nem szabad megfeledkeznünk azokról az önkéntesekről (értelmiség, jurátusok), akik áldozatkészségből álltak be nemzetőrnek, honvédek. A nemzetőrség, majd a tíz új zászlóalj nemcsak egy szervezett alakulat volt már, hanem megeremtette a magvát egy későbbi, sokszorta nagyobb honvédseregnek is.²² Hiszen ezen seregek elsősorban a nemzetiségi zavargások megfékezésére, a belső béke megszlárdítása érdekében jöttek létre, ugyanakkor elindítva a forradalom gazdasági intézkedéseit (új bankók), pozitívan hatottak az államháztartásra, amelynek nagyon fontos szerepe lesz a külső veszély elhárítására létrejövő új honvédsereg megalapozásában.

DIE ANFÄNGLICHEN SCHWIERIGKEITEN BEI DER AUFSTELLUNG DER ARMEE IM KOMITAT ZEMPLÉN IM FRÜHJAHR 1848

Das Ziel der Arbeit besteht in der Bearbeitung der örtlichen (Komitat Zemplén, Tokaj) Episoden des ungarischen Freiheitskampfes von 1848/49 anhand der zur Verfügung stehenden Quellen. Tokaj und seine unmittelbare Umgebung war 1848/49 Schauplatz bedeutender Ereignisse, entscheidender Kämpfe. Der Fluß Theiß war als ernsthaftes technisches Hindernis (230 m) bis zum Ende ein Verbündeter der ungarischen Armee. General György Klapka, Anführer der Truppe baute teilweise auf die vom Terrain gebotene Zufluchtsmöglichkeit (Kopasz-Berg) und auf die Theiß. Der Mut und die Opferbereitschaft der Ungarn verhinderte das Vorstoßen der feindlichen österreichischen Streitmacht in Richtung Debrecen, wo sich dalmals (Januar 1849) der Sitz der ungarischen Regierung, die Revolutionszentrale befand. In diesen Schlachten

¹⁹ A lovasság őrnagya Vay Ferenc lett, majd később kineveznek egy második szervező őrnagyot, a mádi születésű Pándy Sámuel.

²⁰ *Borovszky* i. m. 478. – a Homonnáig terjedő részen volt ennyi, attól északra 2 ezüstkrajcárt kellett fizetni, az erdőségből húsz holdat egy hold földnek számítva.

²¹ *Beke* i. m. 108. a bevonulók zsoldja az említett 8 kr, bár ebből fizették a húst (1 font hús ára 4 garas volt váltópénzben).

²² *Herman Róbert* (szerk.): Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története, 264–265. Bp. 1996.

kämpften die enthusiastischen, freiwilligen Nationalgardisten und Honveden ebenso wie die gut organisierten, ernsthafte Kräfte darstellenden Husaren. In den ersten Monaten der Revolution spielten die aus der Zivilbevölkerung hervorgehenden Nationalgardisten durch das Fehlen regulärer Truppen eine bedeutende Rolle. In Tokaj und im gesamten Komitat Zemplén wird die Bildung der Nationalgarde im Vergleich zur Landeslage früh bekanntgegeben. Das Ziel, die Aufgabe der Tokajer Nationalgardisten war der Schutz der seit dem Mittelalter bedeutenden Fähr-, danach der ständigen Brücke der Theiß, bzw. die Gewährleistung der Verbindung zu den auf der anderen (linken) Seite des Flusses liegenden Gebieten. Im Nachweis wird die Belegschaftsstärke der Nationalgarde ortsweise aufgezählt, wobei auch das Datum deren Bildung und die Verteilung nach Berufen angegeben ist. Die Protokolle der Ratssitzungen und die Quellen geben ein Bild über die anfänglichen Schwierigkeiten bei der Aufstellung des Heeres im Komitat Zemplén ab.

Zsolt Jaczkó

ZEMPLÉNI KAZINCZY-ÜNNEPEK 1859-BEN

KOVÁTS DÁNIEL

1.

A *Budapesti Hírlap* 1859. október 28-i számának első oldalán két irodalomtörténeti vonatkozású közleményt olvashatunk. Vezető helyen, minden kommentár nélkül, a „Hivatalos rész” egyetlen írásaként ez jelent meg: „Ő cs. k. Apostoli Felsége a következő sajátkezű iratot méltóztatott a cs. k. rendőrminister urhoz intézni: – Kedves báró Thierry! Az illető udvari hivatalnokoknak meghagytam, hogy ama bizottmánynak, mely itt oly célból alapult, hogy jövő hó 10-én Schiller Frigyes tiszteletére emlékünnepelet rendezzen, a redoute termet egy zenészeti-szavallati akadémia végett rendelkezésére helyezték, s hogy az udvari várszínházban megfelelő diszeloádást rendezzenek, melynek jövedelme a Schiller-alapítvány számára szentelendő. – Egyszersmind elrendelem, hogy ama szabad tér, mely az elfogadott város-szélesítési terv szerint, a fölépítendő új udvari színházat környezendi, örök időkre ‘Schiller-tér’ nevet nyerjen. – Értesitem önt ezen intézkedéséről, a további kellő lépések megtétele végett. – Bécs, oct. 24-n 1859. Ferencz József s. k.” Ugyanennek az oldalnak az alsó sarkában pedig, a „Tudomány, művészet és közélet” rovatban, közölni kezdik a terjedelmes s még a következő számban is folytatódó tudósítást *Kazinczy Ferencz százados ünnepéye. Pesten october 27. 1859* címmel.¹

Két eseményt – amelyek magvukban azonos jellegűek s látszólag politikamentesek – az adott körülmények szembeállítanak egymással. Az egyik „fölülről”, a másik „alulról” szerveződik, az egyik – legalábbis a felületes szemlélő számára – a hatalomnak, a másik a tömegeknek az ügye. A *Vasárnapi Újság* híréből is érezhető valamiféle szembeállítás, amikor így fogalmaznak: „A pozsonyiak Schiller százados születésnapját nov. 10-én ülik meg. Vajjon megülik-e a Kazinczy-ünnepet is?” Igaz, későbbi számában azt is jelenti a lap: „A Kazinczy-ünnepélyt Pozsonyban is megtartják...”² A *Budapesti Hírlap* sem feledkezett meg arról, hogy az ország különböző pontjain tartott megemlékezésekről tájékoztasson: „Pozsonban az ottani lövelde teremében Kazinczy Ferencz tisztelői évszázados ünnepére egy zenészeti s zavallati akadémiát rendeztek...”; „Kazinczy évszázados ünnepét Kolozsvárt is megülték. Helyiségül a városi diszes táncsterem választatott ki...”³ Az ünnepélyek megrendezésében határozott séma rajzolódik ki: impozáns helyiséget keresnek, szavallatok, ének- és zeneszámok hangzanak el a műsorban, a bevételből jótékony célt támogatnak, s valami maradandó nyomot kívánnak hagyni a kultusz számára: utcaelnevezéssel, az ünnepély anyagának füzetben, albumban való kiadásával, képzőművészeti alkotások készíttetésével.

1 Budapesti Hírlap 1859. 257. sz. 1.

2 Vasárnapi Újság 1859. 523.

3 Budapesti Hírlap i. h. 3.

Schiller és Kazinczy ünneplésének bizonyos fokú szembeállítását az osztrák és a német sajtóban is megfigyelhetjük,⁴ nyilvánvaló azonban, hogy a feszültségnek mélyebb okai voltak, a magyar–osztrák viszony jellegéből fakadtak. A magyarok nem a német irodalom klasszikusának érdemeit vonták kétségbe; a maguk értékeinek hangsúlyozását tekintették elsősorban időszerűnek. A szűk magyarországi és erdélyi politikai mozgástér vezetett oda, hogy a kulturális, ezen belül pedig az irodalmi élet alkalmi váltak a nemzeti érzület megnyilatkozásának eseményeivé. Ezeken a nagy idők nagy személyiségeit, illetve a magyar nyelv jelentőségét ünnepelték. Hat évvel a szabadságharc bukása után, 1855-ben Vörösmarty Mihály temetése vált tüntetéssé, 1856-ban Zrínyi emlékét idézték a szokottnál nagyobb fényvel, 1858-ban Csekén Kölcseyt ünnepelték, 1859-ben szinte az egész ország Kazinczy érdemeit méltatta, 1860 tavaszán pedig Széchenyi halála váltott ki megmozdulásokat. A Kazinczy-ünnep tehát nem váratlan érzelmitörésként, nem elszigetelt próbálkozásként értékelendő.

Egy névtelenségbe rejtőző zempléni szerző erre az időszakra harminc év múltán így emlékezett: „Igaz, hogy 1859-ben még a Bach-korszak végvonaglásában erőlködő német és cseh beamterek kormánya alatt voltunk, de az abszolutizmus szigora már akkor megpuhult a nemzet negatív ellenállásán; s a régi hazafias és soha nem lankadó konzervatív párt Somsich Pál, Széchenyi István, Sennyey Pál, Józsika Sámuel, Dessewffy Emil, az ország primása, az egri és kalocsai érsekek, s számos más világi és egyházi főnemesek, részint befolyásuk és magas szakértelemmel irt politikai röpirataikkal, lassan bár, de következetesen, aláásták a Bach-rendszer egzisztenciáját, s a fejedelmet az alkotmány visszaállítására mind hajlandóbbá tévők. Szárnyát szegte a bécsi kormány fenhéjazásának az 1859-ik évi olasz-francia-osztrák szerencsétlen kimenetelű háború; s midőn Olaszországból hazatért katonáink az itthoni fiatalsággal együtt a Garibaldi nótát lelkesedve danolták, nem volt már zsandár (a Lehoczky provizoriumig) aki a magyart bántani mert volna.” A szerző vitázik Matolay Etele megállapításával,⁵ hogy „az ötvenes évek felé a nemzet elébb az ugn. protestáns pátens ellenében kifejtett ellenszegüléssel utóbb a Kazinczy ünnepélyvel életjelt adott”; azt állítja: „Nem! a magyar nemzet, ha túrt is 10 évig, de nem összetett kézzel várta az isten kegyelmét, s nem gyáva önmegadás tétlenségében kereste jövő felszabadulását. A magyar akadémia munkásságának újbóli megkezdése, az első magyar biztosító társaság, a magyar földhitelintézet alakítása, a Szent-István, Szent-László irodalmi egyesületek alakulása mindazon korba esnek, s ezek, valamint Jókai és mások, s az irodalom budapesti képviselőinek működése, bizony a nemzet tusakodó erejére vallanak. Palma sub pondere crescit.”⁶ Majd ezt írja: „És az a néhány ezerre menő néptömeg hangja pedig, mely 1859-ik évi december hó 30-án a Garibaldi nóta hangjánál gyülekezett Széphalomra, s a Kossuth nóta mellett oszlott szét, nem a lábbadozó tetszhalott gyöngye nyögése volt, hanem a rabságát megunt oroszlán láncainak csörrenése.”⁷

Dolgozatomban azt szeretném fölidézni, milyen út vezetett a nevezetes széphalmi centenáriumi ünnepséghez, mit tudhatunk annak lefolyásáról, szereplőiről, hatásáról.⁸

4 Vö. Hegedüs Zoltán 1930. 45.

5 A *Zemplén naptára*, 1887. évi kötetében írt Matolay Kazinczy Ferenc mauzoleumáról.

6 Vagyis: „A pálma teher alatt nő.”

7 a. e.: Néhány szó „Kazinczy Ferenc” mauzoleumáról. In: *Zemplén*, 1886. nov. 21. és nov. 28., 47. és 48. sz. A szerző kilétét eddig nem sikerült megállapítanom.

8 Írásom annak a vizsgálódásnak a része, amely a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi hálózat egyik leglátogatottabb intézményének, a széphalmi Kazinczy-emlékhelynek a történetét dolgozza fel. Vö. Kováts Dániel 1982; Kováts Dániel 1995; Kováts Dániel 1997. – Dolgozatom címéhez kiegészítésként: *Széphalom* mint község 1882-ben került Zemplén vármegyéhez, tehát 1859-ben még *abaúji* település volt. Mai nevét már Zemplén megyében kapta meg hivatalosan 1886-ban.

2.

Kazinczy Ferenc születése századik évfordulójának megünneplését Erdélyi János kezdeményezte. Pontosabban: az általa alapított *Sárospataki Füzetek* című folyóiratban ő emlékeztetett először a kegyeletes teendőkre. A folyóirat első számában közölte már Kazinczy és Somosy János levelezését,⁹ a második számban pedig arra emlékeztetett, hogy az előző évben a sárospataki református főiskola kölcsönt adott az adósságoktól terhelt széphalmi Kazinczy-ház tehermentesítésére. Érdekessége miatt érdemes ennek az utóbbi közleménynek teljes szövegét idézni:

„Az 1856-ki egyházkerületi számvevőszék jegyzőkönyve 129. pontjában Kazinczy Ferenc utódának a főiskolai pénzalapból kölcsön határoztatván, ily meleg szavak olvashatók: »számvevőszék szomoruan értesülvén a felől, hogy azon nagy férfinak Kazinczy [!] Ferencnek, ki a magyarnyelv ujjaszületésének s jelen tőkélyre jutásának ugyszólván kezdeményezője egyik legfőbb tényezője volt, egykori laka, melyben nemzetünk nyelvügyeért annyi éjen át virasztott, jelenleg idegenek birtokában van, a kért összeg a történeti emlékü laknak, melynek kertében a nagy halott hamvai nyugszanak, s a hozzá tartozó birtokoknak kiváltására megadatni rendeltetik, stb.«. – Csak ennyit tartottunk méltónak kiemelni a hivatalos jegyzőkönyvből, melynek e pontjában az a szép gyöngéje van, hogy száraz hivatalos határozat létre sem tudja eltagadni a sziv nyelvét oly dicsőnek említésénél, minő volt nekünk, a nemzetnek, nekünk, a protestantizmusnak, és nekünk, a főiskolának, Kazinczy Ferenc. – Ez a nagy ember 1759-ben született; ma holnap száz esztendeje. Külföldön ilyenkor már zeng a jó szó mindenfelé. Vajjon nem zeng-e bennünk a kegyelet intő szava, hogy két év mulva százados ünnepet szenteljünk születése napjának?»¹⁰ A *Tárca* rovatban, a híradások között névtelenül jelent meg a figyelmeztető kérdés. Hogy kétségtelenül Erdélyi tollából származnak e sorok, arra maga a szerző hivatkozik később, a pataki Kazinczy-ünnepélyen elmondott zárszavában: „... e sorok olvasója [értsd: felolvasója] hozta emlékezetbe első [alkalommal] ... a születési ünnepély megtartását, mely az irodalom terjedtebb közlönyei által bevitetvén a nagy közönségbe, annyi szép és nagy gondolatokra emelt száz meg ezer sziveket, hogy a világnak csak becsülésünkre lehet és kell vonni mindebből következtetést!”¹¹

Az „irodalom terjedtebb közlönyei” a kezdeményezést mint időszerűt és jelentőset, valóban fölkarolták, nem hagyták feledésbe menni. Először a *Pesti Napló* veszi át a gondolatot, „Erdélyi Jánosnak lelkes eszméjét”.¹² De az Akadémia hallgatott, s erre 1857 novemberében Lévay József a *Szépirodalmi Közlöny* hasábjain sürgette a Kazinczy-ünnepre való felkészülést hivatkozva Erdélyire, akinek „ébresztő szava... kiáltó szó maradt a pusztában”.¹³ A következő hónapban a *Vasárnapi Újság* vezércikket szentel Kazinczy-nak Székely József tollából, amelynek végén Lévay üzenetét terjesztik tovább: „1859 oct 27. lesz száz éve, hogy Kazinczy Ferencz bölcsője Biharban Ér-Semlyénben, anyai nagy szüléi Bossányi Ferencz házában megrendült. – Vajjon megrendülünk-e mi most száz év után azon kegyeletes szavakra, mellyeket egyik legszebb tehetségű költőnk *Lévai József* csak imént fölelevenített: »százados ünnepet Kazinczy születése napjának«. Zeng-e már a költő szava az ország mind a négy sarka felé? És ha zeng a szó, lesz-e majd a szóból tett? hogy »Hafiz halmára meghozzák Shirász leányai a virágokat!«”¹⁴

⁹ *Irodalmi levelezés* cím alatt, 180–192.

¹⁰ Sárospataki Füzetek 1857., második évfolyam 372–373.

¹¹ *Erdélyi János* 1859. 39.

¹² *Vö. Zemplén*, 1886. nov. 28.

¹³ *Lévay József* 1857.; *Erdélyi János* 1962. 496.

¹⁴ *Székely József* 1857. 530.

Az Akadémia is megmozdult e felhívások után egy évvel; az 1858. november 22-én megtartott ülésen elfogadták Toldy Ferenc titkár indítványát, hogy „Kazinczy Ferencnek, mint az új magyar irodalom megállapítójának évszázados születési emlékünnepe, az akadémia önmagához illő díszszel üljön meg”.¹⁵ Vidéken is megkezdték az előkészületeket. A tervek túlmutattak egyetlen ünnepélyes aktus megszervezésén, hiszen – többek között – a széphalmi Kazinczy-birtok és ház megmentését, az utódok anyagi támogatását is elhatározták. Ezzel függött össze, hogy Toldy 1859 áprilisában Erdélyi Jánostól kért felvilágosítást a széphalmi viszonyok felől, mert: „Egy eszme van szőnyegen, melynek megpendítésére, sőt létesítésére e felelet mulhatatlanul szükséges.”¹⁶ Arra kíváncsi, hogy kinek a kezén van Széphalom, mennyi tartozás terheli, mibe kerülne a lakóház rendbetétele. Erdélyi válaszáat bőven idézem, hiszen fontos dokumentuma a Kazinczy-birtok sorsának. Ezt írja az akadémia titkárának április 14-én:

„Folyó april 13-án megfutottam Széphalmot, s találkoztam személyesen Kazinczy Bálintnéval és később Ujhelyben ügyvédével, Képes Ferenc ural is. - Feleleteim a feladott kérdésekre, ha egyik felet hallgatom, tiszták; de én oly embert is szolitottam meg, a ki a támadó részt képviseli, s benne vagyok a hinárban. – Annyi bizonyos, hogy a birtok *fele* veszélyben van, mert felét Kazinczy Antonin váltotta magához, kifizetvén az adósság egy részét, ki már ott is lakik Széphalmon és persze küzdve bajjal és asszonnal, kit Bálint tett semmivé három gyerekével együtt. – Bővebb értesítésül fog itt szolgálni egy ide mellékelt irat, mely szerint Bálint átadta mindenét nejének. Ezen irat erdetiét láttam; ez telekkönyvbe is így ment. Ott megvannak a vagyonon fekvő terhek, melyek közül legveszélyesebb a 2000 pft, Nyomárkai József követelése, mert a 3300 pftot Antonin fizette ki, s e jogon van a félbirtokban, a collegium pedig nem fogja sürgetni, *ha* a teher nem szaporodik. – A széphalmi jószág egész állománya pedig ilyen formán van: 124 hold szántó-föld, 55 hold rét, 72 hold ligetes (azaz kipsztított) erdő és egy közös, osztatlan erdőből, legalább 200 hold, a miről azt mondják, hogy maga képes minden adósságot fedezni. A belsőség öt hold. A ház kijavítására kívántatnék legalább 3000 pft, de úgy hogy még csak a nagyja volna kijavítva, t. i. tető és falak, közfalak, s még igen sok maradna apró tatarozásokra való, mi legalább is fölmenne még egy ezer ezüst frtra. – A collegiumi tartozás után adós Bálint két évi kamattal is, f. é. május elsejéig; ekkor kezdődik a harmadik év. – A széphalmi jószág, mely egyébiránt mint praedium Alsóregmeczhez tartozik telekkönyvileg, még együtt van. Volt még az öreg urnak egy Rudabányácska nevű jószág: ez uszik, ez menthetetlen a betáblázások miatt. – Képes F. ügyvéd végeredményben engem ezzel bocsátott el és biztosított is, hogy 2400 pfttal a birtok Bálintné részire megmenthető. – Ha kdnek ügyvédi felvilágosításra volna szüksége, Képes Ferencz mindenről értesít. Ő az asszonnynak nem ügyvéde, hanem legjobb emberbarátja is.”¹⁷

Kazinczy gyermekei közül, ismereteim szerint, Emil maradt Széphalmon (noha nem apja házában; ott halt meg 1890-ben).¹⁸ Eugénia Budapesten (1902), Thália Szabolcsban (1866), Antal Göncruszkan (1885), Iphigenia Sátoraljaújhelyben (1890), Bálint Homonnán hunyt el (1883).¹⁹ Apjuk születésének centenáriumát valamennyien megélték.

A legrosszabb anyagi helyzetben – mint az a fentiekből is kitűnik – Bálint családja lehetett. Már 1842-ben – édesanyjuk halála után egy peres ügy kapcsán – szegénységi

15 Toldy Ferenc 1858. – Vö. *Zemplén*, 1886. nov. 28.

16 *Erdélyi János* 1962. 223.

17 *Erdélyi János* 1962. 226–227.

18 Vö. *Fővárosi Lapok*, 1890. 81.; *Szinnyei József* 1261. hasáb.

19 Vö. *Kazinczy Béla* 106–108.

bizonyítványt kért és kapott a megyétől.²⁰ Szinnyei szerint Kazinczy Bálint, aki 1848/49-ben honvédtisztként szolgált, „1852 körül nőül vette Homoky Matildot; azonban jóllehet értelmes ember volt, később hivatal nélkül maradt. 1869-ben három fiával (Ferenc 16, Lajos 14 és Gábor 12 éves) a nyomorral küzdött; a m. tudom. akadémia, hogy fiait neveltethesse, az országos Kazinczy-alapból 800 forint évi segélyben részesítette; a fiúk eleitől fogva a sárospataki ev. ref. főiskolában jeles tehetséggel és jó sikerrel tanultak anyjuk felügyelete alatt, ki ugyanott tanulók tartásából pótolta gyermekeinek költségeit”.²¹ Bálint – az adatok szerint – feleségétől és gyermekeitől külön élt, Homonnán vállalt állami tisztviselői szolgálatot.²²

Toldy érdeklődése mögött az Akadémiának az a kettős terve állt, hogy Kazinczy gyermekein segítsen, s hogy Széphalmot a haza számára megmentse. Ezt a tervet a Kazinczy-alap létrehozása és működtetése útján kívánták megvalósítani.²³ A telek valóban az Akadémiáé lett, a sírokat gondozták, a lakóházat azonban nem tudták megmenteni, helyén épült fel az emlékcarnok.²⁴

A zempléni ünnepségekre – mind tartalmi, mind formai szempontból – hatott az 1859. október 27-én Pesten, a Nemzeti Múzeumban tartott központi megemlékezés.²⁵ Az erre az alkalomra kítűzött Kazinczy-pályázatra egy történeti-széptani emlékirat érkezett be és 14 alkalmi költemény. Az Európa Szállóban Kazinczy-lakomát rendeztek, s emlékest volt a Nemzeti Színházban. A lapok hírt adtak az országszerte megtartott ünnepélyekről.²⁶ A Pesti Napló statisztikája szerint 1859-ben 3 hónap alatt 70 ünnepélyt tartottak,²⁷ egy másik forrás szerint 1859 októbere és 1860 januárja között „összesen 96 Kazinczy-ünnep volt a két magyar hazában”, külföldön pedig ez idő alatt Bécsben, Moldvában, Bukarestben, Galiciában, Jénában, Olaszországban, Prágában, Istanbulban szerveztek megemlékezést.²⁸

Miskolcon Lévy József volt a programok lelke.²⁹ Csorba Zoltán így foglalja össze a történeteket: „1859-ben a Tiszai pályaudvar megnyitása mellett Miskolcon is a Kazinczy ünnepség volt a legnagyobb esemény. Október 27-én a református gimnázium Lévy-vezette önképzőkörét Kazinczy Ferenc Önképzőkörnek nevezték el. Bató István, a gazdag csizmadia mester Kazinczy mellszobrát adományozta a gimnázium könyvtárának, mások alapítványt létesítettek. A Nemzeti Kaszinóban 300 terítékes díszlakomát rendeztek Lévy József ‘szónoki előadásával’, majd a jelenlevő Kazinczy Gábort Tompa Mi-

20 *Högye István* 1990. 107.

21 *Szinnyei József* 1260–1261. hasáb. Bálint haláláról az *Akadémiai Értesítő* (1883. 102) is hírt adott.

22 *Kazinczy Béla* 108.

23 A Kazinczy-alap kezdeti működéséről: *Hegedűs Zoltán* 1930.

24 *Gulyás József* (1933. 227) említi, hogy gr. Dessewffy Emil akadémiai elnök a birtokot gazdasági épületekkel, a kertet kertészlakással szerelte fel 1862-ben. A házra és az emlékcarnokra vonatkozóan lásd: *Dankó Imre* 1956, *Kováts Dániel* 1982, *Kováts Dániel* 1995, a forrásokra való hivatkozásokkal.

25 Frissiben beszámolt róla a *Vasárnapi Újságban* (1859. 512) Toldy Ferenc „Kazinczy Ferencz születésének százados évnapja” cím alatt. Díszes albumot is kiadtak.

26 A *Vasárnapi Újság* különösen fontosnak érezte ezt. Az október 30-i számban „Üljünk évszázados ünnepet!” címmel közöltek vezércikket, Pákh Albert Kazinczy életrajzát írja meg, Tóth Kálmán ódája, Kőlcsey nevezetes emlékbeszéde is megjelenik benne (1859. 517–523). Lévy József „Kérelem a Kazinczy-ünnepélyek ügyében” című írásában kér tájékoztató anyagokat a lap november 20-i számában (1859. 559). A vidéki eseményekről tudósítások: 1859: 523–4., 539–40., 546–8., 563., 573., 585–6., 596–7., 609–10., 619.; 1860: 10., 16–20., 32–3., 55–6.

27 *Hegedűs Zoltán* 1930. 45.

28 *Kempelen Győző* 1860. 158.

29 Vö. *Kazinczy-emlény*. A Miskolcson 1859. oct. 27-én tartott Kazinczy-ünnepély rajza. Szerk. *Lévy József*. Miskolc, 1860.

hály köszöntötte fel... A Nemzeti Színházban is végbement 'Thália hódolata'. Méltó megemlétenünk, hogy a miskolci iparosok külön ünnepséget rendeztek, s a lelkes 500 főnyi tömeg Bede György szabómester javaslatára Kazinczy szobrára adakozott."³⁰

A borsodi Mezőcsáton december 21-én tartottak Kazinczy-estélyt.³¹ Az abaúji ünnepségekről, a közhangulatról az akkor Bánfalván élő Kazinczy Gábor számol be egyik Mikó Imréhez írt levelében 1860. február 20-án. „A Kazinczy-ünnepélyt Abaújban *nem* engedte meg a felsőség s a megye *Rendei* azt egy félre fekvő, járhatlan útú faluban tarták meg 'tánczvizgalom' név alatt, 12d. Meg voltam híva, s az irtózatossá idő s még irtózatossá út daczára el *kellett* mennem. Amit láttam és hallottam, az minden képzelmet felülhalad s valóban *leírhatatlan*. Egy tengerével a benyomásoknak jöttem el: mi lesz mind ebből? Tehát tényleg a hazafias lelkesedést táplálták ezek az ünnepségek, jól sejtette Bécs."³² Tompa Mihálynak csak röviden említi útját, amikor 1860 februárjában kiment magát a rimaszombati megemlékezésről való távolmaradásáért: „Kár, hogy nem jöttél Bátorba, szintoly, mint hogy én elmaradtam Rimaszombattól. De az abaúji útban áthülvén, fuldokló köhögésem nem engedte a szobát elhagynom..."³³

Sárospatakon csak december 3-án került sor a megemlékezésre. Mint láttuk, az országos kezdeményezés innen indult, érdekes és a korra jellemző módon Erdélyi Jánosnak mégis akadályokkal kellett megküzdenie, s engedményekre kényszerült. Szemere Miklósnak 1859. november 24-én számolt be erről. Levelét kortörténeti dokumentumnak tekinthetjük:

„Igen, mi meg fogjuk ülni Kazinczy ünnepét, megüljük, de egyszerűen, *pusztán* az iskolai ifjuságra szorítkozva. - Elmondom, hogyan jutottunk ide. Zsarnay most rektor, és jól megjegyvezd maholnap egy év óta M. Akadémiai Tag. Ő ugyanis mint rektor, ugys mint Tag, legbüzgőbb sűrgetője volt az ünnep megtartásának, s nem vártunk egyebet, mint az ifjuság összejövetelét, mert jól tudod, hogy okt. 27-kén nincs Patakon iskola. Majd jött az Egyházmegyei gyűlés nov. 8-kán, az egyházkerületi 15-kén, ezek által is levén elfogalva egynémelyikünk, halasztottuk, de az *iskolai szék* nevezett ki bizotmányt programm készítésére: engem és Finkey Pált. Mi beadók a programmot, melyben a rektorra tervezük a megnyitást és bezárást, Csomára *mint* irodalom tanárára az emlékbeszéd elmondását, s így tovább valami 5-6 *pontban*. Ezen közben kapunk egy hivatalos levelet Kassáról, melyben az iskolának meghagyatják, hogy ha valamely tanár ne talán idéztetnék, ne akadályozza, de sőt helyettesítéséről gondoskodják. Ehez jő még, hogy elébb már Pálkövit a kézsmárki jegyzőkönyv kinyomtatásáért elítélték, Hegedüst a nov. 8-kán tartott egyházmegyei gyűlés jegyzőkönyveért megmotozták. Nosza erre az én Zsarnaym, mint a ki egyházkerületi jegyző, megijed, felhőket lát a tiszta égen, és kezd a Kazinczy-ünnep szóbahozásakor ürügyet keresni, hogy magát mindenből kivonhassa; hogy reá mint rektorra az semmiképen nem tartozik, hogy Kazinczy nem alapító (!!), hogy ő azt sem tudja, Patakon lesz-e akkor (értvén: hogy elfogják, elviszik Kassára); ekkor neki kezd Csoma is a maga sofistikus beszédeivel, hogy ez csak pusztá *szépirodalmi* ünnep, melyben a tanároknak semmi tetteleges részvéte sem lehet; ők fognak örülni, de beszédet nem mondanak, különösen bevallotta – nagy restsége miatt – hogy ő nem ismeri ugy Kazinczyt – irodalom tanár létére, miszerint méltó beszédet írni képes volna és így bevallotta képtelenségét, lerázta a beszédírás terhét, devalválván Zsarnay kedves kollegájával

30 Csorba Zoltán 1994. 95–96.

31 *Kempelen Győző* 1860. 151. – A 158. oldalon télhó (január) 17-ét is említi a szerző.

32 *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1932. 400. Idézi: Csorba Zoltán 1994. 98. A helyszín Gagybátor volt. Rimaszombatban még októberben, 27-én megvolt az ünnepség. Kassai megemlékezésről nincs adatom.

33 Tompa Mihály 1964. 333.

– a ki rektor – a *nemzeti* ünnepet *szépirodalmivá* s tudományosan mutogatta, hogy ez így van jól, szentlélek isten! mily sok marhaság két professorban! – De az ünnepély meglesz, mikor: nem mondhatom a napját, mert előbb haza kell jöni az éneklőkarnak, mely oda van Nagy Lónyára, Lónyay János temetésére, vele értekezni, a készületre időt engedni. – E szerint látod, hogy ez teljesen az ifjuság nemzeti ünnepe lesz, koránsem olyan, melyben *iskola, város, kath és protestáns* egyiránt résztvehetne; mert ha mi professorok sem birtunk egyesülni, hogyan hozzunk egy kalap alá annyiféle embert. Láthatod, hogy Kazinczy Ferencz gyermekeinek sem szólhatunk, mert itt nem lesz semmi egyéb oratoriumi ünnepecskénél a devalváció miatt. – Igen szívesen vesszük pedig, ha te, az ifjuság barátja, magad is örök ifju, részt fogsz venni tetteleg azon dolgozattal, verssel és jelenléteddel is. – Én úgy gondolom jövő hét szombatján délelőtt lesz az ünnepély. Megnyitom s bezárom én; olvas Futó Mihály dicsbeszédet, többen - te is adsz - verset, lesz ének háromszor s az egésznek vége! – Látod Barátom, ez a dolgok állása! Mily rettentő sok ostobaság, féltékenység, gyávaóság lehetnek együtt okos fejekben.”³⁴

A pataki főiskola imatermében tartott ünnepség programja végül így alakult: Erdélyi János mondott megnyitó beszédet, majd az „éneklőkar” Vörösmarty Szózatát énekelte, s Futó Mihály tartotta meg emlékbeszédét. Ezután Somosi István emlékkölteményét Porcs János adta elő, a kórus Erdélyinek Könyörgés című versével szerepelt, s elhangzott Fejes Istvánnak „Kazinczy százados ünnepén” című verse. Tóthpápai Sámuel verse után Székelyhídi József Tompa Mihály Kazinczy emlékezete című ódáját szavalta el. Az énekkar Kölcsey Hímnuszával szerepelt újra, s Erdélyi János mondta el zárszavát. A „Norma” opera egyik dallama szerepelt befejező indulóként.³⁵

Ha már a kényszer ifjúsági ünnepé „degradálta” a pataki megemlékezést, Erdélyi az alkalom nevelő hatásának kiemelésére törekedett. Megnyitójában mondta: „Különösen, Nemes Ifjak! ti reátok kelle épen esni a hála kötelessége teljesítésének, a kegyelet adója megadásának, hogy KAZINCZY százados születési napján emlékünnepet szenteljete. Ti bennetek még szív a szív, láng a láng, és osztatlan az érzékenység; s így, a mint az iskola falai közt látlak is már, a magyar nemzet kiegészítő részeül érzitek magatokat. Ily lelki, testi épségért szerette a lelkes ifjut Kazinczy, emelte magához és méltatta bölcs beszédeire, barátságára. Ezért hitte ügye diadalmát az öreg szokás és avult kórság ellenében, hivatkozván mindenkor és szeretettel a jövőre nemzedékre.”³⁶ Zárszavában utalt rá: „ma holnap harmadfél éve, [hogy] e sorok olvasója hozta emlékezetbe első (Sárospataki Füzetek. 1857. 373. lap.) a születési ünnepély megtartását...”³⁷ Zárszavát így fejezte be: „legyen üdvözölve főleg a M. T. Akadémia, ennek nagylelkű alapítói, vezetői, kik legujjobban a nemzeti ügy törhetlen apostolának, Kazinczy Ferencnek, a hála megadása körül oly híven fáradoznak. Az ő példájok hasson lelkesítőleg, minden hazafias, de különösen ifju elmékre, hogy midőn pályaválasztáskor megérezendik a lélek sugallata mellett a kétség tusáit magokban, egy percig se tétovázzanak, s mindig a jobb részt válaszzák. Így

34 Erdélyi János 1962. 243–244. – Zsarnay Lajos (1802–1866) pataki tanár, rektor, később szuperintendens (püspök) volt, s a protestánsokat sújtó, 1859. szeptember 1-jén kibocsátott császári pátens elleni november 15-i egyházkerületi tiltakozás miatt tartott a hatalom megtorlásától. Csoma Mihály (1807–1877) pataki diák, majd tanár volt, összeférhetlensége miatt Erdélyi többször panaszkodott rá leveleiben.

35 A program megjelent: „Kazinczy Ferenc születésének százados ünnepe Sárospatakon a főiskola imatermében december 3. 1859” címmel 46 oldalas füzetben Sárospatakon 1859-ben. Futó Mihály (1835–1909) 1860-ig tanult Patakon, később Hódmezővásárhelyre került; lelkész, egyházi író, szerkesztő volt.

36 Erdélyi János 1859. 10.

37 Uo. 39.

legyen szent és emlékezetes ti előttetek, ifjak, Kazinczy Ferenc születésének századik évnapja!”³⁸

Futó Mihály emlékebeszédéből – mint a helyzetre jellemzőt – ezt idézzük: „Hála a gondviselés kegyelmének! intézetünknek támaszt az ur pártfogókat és támasztand, míg szent hitünk fénye világol; kellett támasztania egy Kazinczyt is, s neki a legszebb szerepet: ‘egy nemzet haldokló nyelvét újjászültni’ feladatává tenni. Míg azért nagy Kazinczyknak nemzetünknek méltó dicsősége: iskolánknak édes büszkesége is egyszersmind. [...] Az önállóan működő erők öszpontosítása körül lelem föl már nagy Kazinczyknak egyik halhatatlan érdemét. Előtte irodalmunknak nem volt központja...”³⁹ A végén meggyőződéset fejezi ki: „Igen, megjött az idő teljessége, a nemzet érte hivatását. Kazinczy nagy szelleme a lelkesek egész seregében működik. A honi nyelv, szokások és viselet édes büszkeségei a magyarnak.”⁴⁰

Sárospatakon is törekedtek arra, hogy a centenáriumnak maradandó nyoma maradjon. Nemcsak az emlékfűzetet adták ki, hanem kezdeményezés történt Kazinczy szobrának elkészítésére. Ifj. Vay Miklós 1860 őszén készült el vele.⁴¹

3.

A pataki Kazinczy-ünnepély mellett a sátoraljaújhelyi és széphalmi események közvetlen előzménye az a Lasztócon tartott baráti találkozó, amelyen Szemere Miklós költőt köszöntötték névestéje alkalmából. Sokan fölkeresték otthonában, s ezen a magánjellegű együttléten formálódott ki az újhelyi-széphalmi program. A névnap eszmecsere részleteiről nem sokat tudunk, ezért ismét „a c” 1886-os írását hívom segítségül. Az ott közölt névsorban keverednek ugyan a lasztóci, újhelyi és széphalmi ünneplők, mégis megmutatja, kik álltak a viszonylag nagy tömeget megmozgató december 30-i újhelyi és széphalmi megmozdulás háttérében. Az idézett cikk írója azt veti Matolay Etele szemére, hogy amikor Széphalomról szólt Zemplén naptárában, megfélekedett azoknak az említéséről, akik Sennyey Pál kimagasló alakjának háttérét képezték, s a tüntetésé váló ünnepség meghatározó tényezői voltak. Ezt olvashatjuk többek között:

„Az akadémia képviselőit Erdélyi Jánost és Hegedüs Lászlót körülvevő s.-pataki és a s.-a.-ujhelyi kegyesrendi tanárok nemes alakjai, kik annyi nagy férfi keblében gyujták meg a hazaszeretet lángját, miért nem adattak át a jövőkor emlékezetének? – Vagy, amit előbb kell vala kérdenem, kik voltak azok, akik Lasztócon Szemere Miklós névestéjén a Kazinczy ünnepély megtartását elhatározták? Hát nem érdemlik meg azon férfiak, kik már 1848 előtt, 25 éven keresztül és 1848/9-ben is Zemplén, Abauj és Ung vármegyékben a magyar nemzet történetét csinálni segítették, hogy neveik a Kazinczy-ünnepély alkalmából az utókornak átadatnának; az eszme valósulásáért pohárköszöntőt mondott Vass Gyula, aki Lasztócon, Évva András, ki az ünnepély előkészítésének lelkes vezetésén kívül, a birtok viszony rendezését, majd a Kazinczy Ferenc unokái neveltetésének gondját is átvette, nem maradhatott volna ki a nagyszerű kép alakjai közül. Az Andrássy grófok, br. Sennyeyek, br. Vécseyek, br. és gr. Vayak, Vandernathok, Molnárok, gr. Klobusiczky, br. Barkóczy, gr. Kornis és gr. Károlyi, Szentiványi, gr. Hadikné, Lónyayak, Bujanovics, Bárczyak, Péchyek, Komáromyak, Vladárok, Cseleyek, Mezőssyek, Orosz Sándor, Kossuthok, Boronkayak, Szögyényiek, Bernáthok,

38 Uo. 46.

39 *Futó Mihály* 1859. 15., 22.

40 *Futó Mihály* 1859. 23–24.

41 Vay Miklós 1860. okt. 2-án írja Erdélyi Jánosnak, hogy Miklós fia elkészült Kazinczy-szobrával, azt már fel is adta Patakra. *Erdélyi János* 192. 574.

Püspökyek, Pilisiek, Payzsoss, Reviczky, Kazinczy, Dókus, Némethy, Ghyczy, Szemere, Dercsényi, Füzesséry, Nyeviczkey, Diószeghy, Oláh, Farkas, Karsa, Battha, Isépy, Juhász és számtalan családok – a kedélyes Kun Dániel, valamint a kovács-vágási aggastyán ref. lelkész Kálniczky András, Bovankovics mikóházi, Gulyovics József n.-ruszkai g. k. lelkészek,⁴² s a rendfentartására vállalkozott, később országszerte ismert speciális kedélyű Marschalko Tamás, aki daliás alakjával, midőn parancsait lóhátról osztá az Ujlakyak és Garayak korára emlékeztetett, s az ő társai Zöldy Antal és Fodor Pityunak neveik megemlézése bizonyára már csak a vármegye egykor megírandó monografiájának bő anyagára való tekintetből is kívánatos lett volna. [...] Az események megvalósítói a cselekvő egyének; s a példa melyre rá mutatnunk kell, a tetteiben nagygyá lett cselekvő egyén.”⁴³

A lasztóci névestének fontos ösztönző hatást tulajdoníthatunk. Míg Patakon a reformátusok Erdélyi által is jelzett gondoljai sokakat visszariasztottak a szélesebb körű szervezéstől, a Szemere Miklósnál egybegyűltek szinte korlátlan elszánással tervezettek, bár nekik is hamarosan számolniuk kellett a realitásokkal. Az eredetileg december 7-ére tervezett⁴⁴ ünnepet 30-ára kellett halasztani, mert a hatóságok engedélyhez kötötték a nyilvános rendezvényeket, az engedély megszerzéséhez pedig idő kellett. Alakult tehát egy ünnepélyt rendező „Bizottmány”, amelynek nevében a „cs. k. hatóságá”-tól a hozzájárulást megkérték. Az engedély 1859. december 16-i dátummal készült Évva András („Andreas von Eva”) nevére, s megkövetelte, hogy az ünnepély irodalmi jellegű legyen, s kerüljék a „belemagyarázható tendenciát” az ünnepélyről szóló ismertetésekben, s hogy jelentsenek be minden eltérést a programtól.⁴⁵ A jelek szerint az elhangzó beszédek is előre bekérték. Érdeemes idézni Evva Andrásnak 1859. december 28-án reggel Újhelyből Erdélyi Jánoshoz Patakra – bizonyára küldönc által – küldött levelét: „A cs. kir. Főnökség manál tovább nem halaszthatván a 30ki ünnepélynél felmondandó Beszédnek bekívánását e miatt kénytelenségből kereslek meg – ha készen nem vagy is vele, küld el a vázlatot úgy látom az is kielégítő. [...] Menet rendünk mihelyt ki nyomtatott küldje a nyomdász. Neked ha 29én éjjelre nem jössz, korán kellene be jönnötök. Itt azért hogy most az idő rosz erősen folynak a készülődések.”⁴⁶

Érdekes, hogy később úgy emlékeztek vissza, mintha illegálisan készültek volna a szervezők, s ezzel magyarázták azt is, hogy a Kazinczy-család tagjai nem jelentek meg teljes számban az ünnepségen. Dongó Gy. Géza Becske Bálintnak, Kazinczy Ferenc unokájának információjára hivatkozva írta később: „A Széphalmon 1859. dec. 30-án... végbement Kazinczy-émlékünnepségen a ‘szent öreg’-nek csak egy leánya, Kazinczy Ifigénia férj. Becske Lajosné (Becske Bálint ny. kir. p. ü. igazgató édes anyja) az egyik fia, K. Antonin, a ki akkor Széphalmon lakott és még Homoky Matild, férj. Kazinczy Bálintné (K. Ferencnek az egyik menyé) vett részt a Kazinczy-családhoz tartozók közül. A Kazinczy Ferenc családjához tartozó többiek azért nem jelenhettek meg, mert a hazafias tüntetés számba ment emlékünnepet nagy titokban készítették elő és arról, hogy Szép-

42 Itt lábjegyzetben: „Bovankovics József, mikóházi g. k. lelkész, hazafias érzületeért Kufsteinban rabkodott. Gulyovics József 1848-ki huszár kapitány, a fegyver-letétel után Rüdiger tolmácsa.”

43 *Zemplén*, 1886. nov. 28.

44 *Vasárnapi Újság* 1860. 10.

45 *Hegedüs Zoltán* 1930. 45.

46 *Erdélyi János* 1962. 246. – A programot Patakon nyomtatták ki. Évva András nagy szerepet játszott a széphalmi emlékhely kiépítésének történetében, megérdemelne egy külön méltató tanulmányt.

halmon mi van készülöben, Kazinczy Ifigéniát is csak az előttevalónap (1859. dec. 29-én) értesítette a rendezőség.”⁴⁷

Magának az ünnepségnek a lefolyását több forrásból is megismerhetjük, ezek közül Erdélyi János és Matolay Viktor beszámolója tekinthető a leginkább hitelesnek, hiszen leírásuk személyes tapasztalataikra épül. Erdélyi János naplójában hagyott ránk feljegyzést.⁴⁸ Ebből az előkészületekre is fény derül.

Erdélyi is említi, hogy többek között „a lasztóczi összejövétel Szemere Miklós névestéjén (dec. 5-én) adott új lendületet az ünnepély iránti gondoskodásnak”, ahol „erélyes felszólalások történtek”. December 7-ére terveztek egy kis kirándulást Széphalomra: „cél volt fátylászmenetet tartani, és a sírnál egyet énekelve, egypár ünnepélyes cselekvény, p. faültetés, megkoszorúzás után csendesen visszatérni Újhelybe, s ott tölteni el együtt az estve többi részét.” Erről „némi bürokratai nyomorúság miatt” kellett lemondaniuk, ugyanis „a mai rendszer úgy kívánja, hogy minden ily apróság bejelentésék a politikai hatóságnak”, ahhoz pedig program kell, „privát jellemű tisztelkedést” nem lehet tenni, a rendes ünnepély tehát későbbre maradt. „Ez gonoszul hatott a kedélyekre – folytatja Erdélyi –, azt gondolva némelyek, hogy el van tiltva Kazinczy sírja felett megjelenni; holott a kormány csak rendes programot, felelős rendezőket akart látni, bekívánván egyúttal a mondandó beszédeket, verszeteket stb.”

A következő előkészítő megbeszélést december 8-án tartották Újhelyben Évva Andrásnál, ahol a szép számmal megjelentek létrehozták a szervező bizottságot. Erdélyi így számol be erről: „Elnökké neveztetett Gróf *Andrássy Gyula* (nem volt jelen), másodelnökké *Komáromi József*. *Andrássy* mondá: jobb lenne olyat kérni meg, aki nem volt kompromittálva (A. mint emigráns talán ezelőtt két évvel jött haza külföldről, London-Párizsból). Így lett elnökké gr. *Károlyi Ede*. Ez ismét ajánlá, sőt az elnökséggel is megkínálni vélte b. *Sennyey Pált*, mint híres altkonzervatív pártbelit. Ez elfogadta, s egész örömmel. A bizottmány tagjai voltak még tudtommal *Evva András*, *Oláh Dániel*, *Orosz Sándor*, *Dienes István*, *Gógh Antal*, *Schön Vilmos* orvos (héber) stb. Eközben az újhelyi *Cerkó* utca helyett *Kazinczy* utca lép életbe. Megtétetnek az előkészületek. B. *Sennyey Pál* mond megnyitó beszédet: miért van az ünnepély az esztendő végén (már ekkor megvolt a program), *Erdélyi János* emlékbeszédet, erre énekel a közönség, s megkoszorúztatik a sír. *Szemere Miklóst*ul olvastatik vers, erre a *Kölcsey*-himnusz, a közönség által; Gróf *Károlyi Ede* mond zárszót.” Hogy a program kialakításakor nem gondoltak *Tompa Mihály* ódájára, ez később elszomorította a költőt. *Tompa* 1860. március 10-én *Toldy Ferenc*nek írott levelében az Akadémiát is hibáztatva panaszolja: „Sehogy se érthető dolog, mikép a m. akademia, maga hangolja a nagy közönséget oda, hogy az országszerte tartott K-ünnepélyeken az általa megkoszorúzott pályamunkát ugyszólván elmellőzve, sőt – ez a legjellemzőbb! – még Széphalmon se olvassa fel, holott a vers épen a *széphalmi sir mellől van írva* s épen Széphalomra.”⁴⁹

A széphalmi emlékezők között meg kívánták szólaltatni *Kálniczky András* idős kovácsvágási református lelkészt, aki *Kazinczyt* eltemette. *Evva András* jelezte Erdélyi-nek: „A vágási papot megkerestem, hogy ha ő temette el *Kazinczyt*? mint ilyen mondaná el általunk tervezett rövid fohászáat; még nem válaszolt. Azonban tegnap [december 27-én] hozzám hoztak egy ide való öreg mester embert ki azt mondja hogy ő tette a sírba

47 *Adalékok Zemplén vármegye történetéből*, 1898. 318.

48 T. *Erdélyi Ilona* előbb az Erdélyi-levelezés jegyzeteiben hozta nyilvánosságra a napló vonatkozó részletét: *Erdélyi János* 1962. 496–498. Később kötetben is közreadta: *Erdélyi János* 1985. 111–115. Mi ez utóbbi kiadás alapján idézzük.

49 *Tompa Mihály* 1964. I. 338.

pap és kíséret nélkül neje s egy pár gyermeke s a kertész volt jelen. - Ha így van? a pap nem léphet föl, s akkor talán neked kellene beszéded végén fel említeni a temetéskori sívárságot.”⁵⁰ De a pap vállalta a beszédet, amit a hatóság is jóváhagyott, s – mint Erdélyi följegyezte –: „megkéretvén... az öregúr, hogy röviden szóljon, és tudtára adatott, hogy mit. Beleegyezett.”

Erdélyi János így örökítette meg az 1859. december 30-i széphalmi történéseket:

„Szokatlan sürgés-forgás, élénk népmozgalom a kisvárosban [Újhelyben]. Legelsőbbben is meglepő volt négy hatökrös szánon négy tölgyfát látni, melyek a sírhoz valának ültetendők. Hat ökör, mindegyiken kolomp; szarvaikon szalag. Béreseik magyar parasztuniformisban. A fák magassága 3-4 öl. Jobb és bal oldalra kötelek tarták egyensúlyban. Birnam erdeje mozgott.⁵¹ A nép kiáltott, kifutott csudájára. Meglepő volt a sok új és nem hivatalos arc, úri fogat, nemzeti öltöny: bunda, magyar nadrág, csizma és kalpag.

Tíz órakor a Vadászkürttől volt az indulás Széphalom felé. Zenekar adá a jelszót. Ekkor egész sora állt ki az utcán (amely már Kazinczy nevet kapott) a szekereknek. *Marsalkó Tamás* lóháton, és *Horváth Pali* hasonlóan. Megindult a menet. Legelül egy lovasz vagy lovag az elnökök kocsija előtt. Utánok a bizotmányi tagok szekerei, s így a tömeg. Gyalogember tömérdék, még gyermekek is. Négy-ötezer fordulhatott meg ez nap Széphalmon.

Amint ideértünk, Kazinczy telkét háromszínű apró lobogók jelölték, a feljárás a sírhoz, letérve az országútról, hasonlóan háromszínű lobogókkal volt kétoldalt kijelölve. A sír közelében állvány egy asztalkával; szőnyeggel bevonva, és körül ülőpadok. Sáros-havas lévén az idő, vastag szurkos vászon, minőkkel a gőzhajók, vasutak rakodái az ég alatt szoktak bevonatni eső ellen, volt elterítve, szalma s egyéb lehető kényelem a lábak alá lerakva. A zene szólott a gyülekezés ideje alatt. Végre Sennyey Pál báró rövid erélyes beszédben megmondván, miért ünnepli Zemplén az év utolsó perceiben Kazinczy születését, én következttem a szöszékre oly tartalmú rövid beszéddel, mely azt emelte ki, hogy az 1859. évnek legnagyobb dísze s nyerevénye az a szép egyetértés s amaz erkölcsi erősödés, mely Kazinczy születése öröméből országszerte nyilatkozik. Ezután, leginkább pataki diákok, de nagy részben a közönség által is, énekeltetett el a *Szózat*. Erre Matolay Etele olvasá *Szemere Miklós* szép költeményét, mire énekeltetett a *Himnusz*. Ezután következett az öreg Kálniczky. »Én vagyok, én két hetes (77 – azaz hetvenhét éves) gyermeke az Úrnak ama méltatlan szolgája, ki a boldogult Kazinczy urat 28 esztendő előtt tizenötödmagammal temettem el. Akkor nem volt semmi részvét, most meg ily nagytekintetű urak, asszonyságok tisztelik meg sírját. Ne csüggedjen azért, akinek az életben talán sok szenvedés jutott, ne csüggedjen, mert mindenkinek eljő a szabadulás órája.« Ilyformán beszélt. Ez igen megható volt. Erre a vágási atyafiak, nemzetiszínű csokrokkal ékesítvék kalapjaikat, rákezdék:

⁵⁰ Erdélyi János 1962. 246.

⁵¹ A *Vasárnapi Újság* egyik tudósítója szerint „egy órával az ünnepély kezdete előtt vonult Bretzenheim szül. Schwarzenberg hercegnő erdész- és vadászszemélyzete, nemzeti dalok éneklése közben, a hely színére, hogy ott a hercegnő által e célra ajándékozott négy óriási cserfát a sír mellé ültessék. A cserfákat négy szekeren vitették oda, minden szekérbe szalagokkal, csengőkkel stb. díszített 6 jármos ökör volt fogva.” (1860. 16.)

*Ha a hív jutalmat nem kap,
Nem igazat papol a pap.
El kell veszni a világnak,
Vagy győzni az igazságnak.*

Elfelejtém mondani, hogy gróf Károlyi Edéné szül. gr. *Kornis Klarissza* megkoszorúzá a sírt az én beszédem után; egyébiránt a hosszúlázi németből magyarosult falu is küldött koszorút a sírra, s több vidéki helységek hasonlóul.

Végül bezárta a sír melletti ünnepélyt azon jelvező cselekvés, hogy gróf Károlyi és Sennyey s többek egy pár hantot vetének az elültetendő fák tövére. Miután Károlyi Ede, mint másodelnök zárbeszédet mondván, a négy fára való gondviselést a hosszúlázi egyházi gondnok felügyelése alá adta, s ajánlotta addig is, míg a nemzet a sírra valamely kápolnát (itt észrevette magát a gróf, hogy kálvinistának nem emelnek kápolnát) vagy valamit emel. A becsületes gondnok, hiszem, nem adta volna sokért, hogy neve megemlégtetett: Merz vagy März, vagy Merc a vezetékneve. Keresztnevét nem tudom.

Visszamenet éppen olyan rend, mint jövet.”

Matolay Viktor tudósítása szerint⁵² a Széphalomra tartó ünnepi menet 317 fogatból állt. Mindenki Kazinczy sírjához igyekezett, a sírkövet borostyán koszorúzza, mellette kis emelvény állott. Egyébként ő volt a szerzője a „Kazinczy emléke” című magyarnak, amit a zenekar játszott. Sennyey Pál báró megnyitó beszédéből azt a gondolatot emelte ki: „Legyünk egyetértők a kitűrésben, s kitűrők az egyetértésben”. A Himnusz éneklése alatt „Károlyi-Kornis Klarissza grófnő a sirhantra térdelve, arra egy virágkoszorút tett, s utána ugyanezt tevő néhány porleány. Kell-e festenem e látványt, hol a tündéri szépség s magasztos erény, és az egyszerű ártatlanság tündérképpé egyesült!” Matolay is említi März György, hosszúlázi előljáró nevét, akire Károlyi gróf a sír és fái gondozását bízta, s hozzáteszi: „Örömmel fogadák ezt a hosszúláziak, s tiszta magyarsággal egy dalt éneklének el. Eredetileg sváb gyarmat e falu, de már tisztán magyarul beszél, s ugy viseli magát.”⁵³

Az ünnepi program Sátoraljaújhelyben folytatódott.

A Magyar Korona vendéglő nagytermében tartották az ünnepi lakomát, ahol több mint 300 vendégre terítettek, mégsem jutott hely mindenkinek. Nagy taps köszöntötte a megjelenő Sennyey Pál bárót, Károlyi Ede grófot, Andrassy Gyula grófot s a költő Szemere Miklóst. Az áldomások között versek is elhangzottak, s – mint a tudósító írja – „éltették a hazát mindenek előtt és mindenek felett”. Este fáklyákkal vonultak újra végig „az ujonnan elnevezett Kazinczy-utczán, azt lelkesedésünkkel felszentelendők, s onnan visszajövet a főpiacon levő azon emlék mellett álltunk meg, mely a megyénk nemesi felkelői közül elestek számára állittaték, s melyre a felirást még Kazinczy Ferencz szerkeszté, nem szóltunk róluk semmit, csak azt énekeltük el: »Nyugosznak ők, a hős fiak, duló csaták után!«⁵⁴ s egy pár száz fáklyánkat a hóban máglyákká összerakva, szétoszlánk”.

⁵² Matolay Viktor 1860.

⁵³ Hosszuláz község 1788-ban létesült, amikor svábokat telepítettek ide. 1851-ben *Fényes Elek* így írta le: „Hosszu-Láz, német falu, Zemplén vmegyében, ut. p. Ujhelyhez 1/2 órányira, hegyes vidéken; 196 rom., 30 g. kath., 10 evang., 28 ref. lak.” (Magyarország geographiai szótára 2:119). Széphalom nem volt akkor önálló település, ezért bízták a hosszúláziakra a sírkert gondozását. Kilenc év múlva a fákról a *Fővárosi Lapok* ezt a szomorú hírt közli: „A négy hatalmas tölgy, melyeket Bretzenheim hercegné hozatott ide sáros-pataki gyönyörű parkjából a Kazinczy-ünnep idejében, s a sír négy sarkára ültettek, már nincsenek meg. Kettő kiveszett, a másik kettőt kivágták.” (1868. 718–719).

⁵⁴ „Bajza *Apotheosisának*, ennek az 1834-ben írt költeménynek eléneklése nyilván a közelebbi múlt eseményeire való vonatkozás volt!” – jegyzi meg *Hegedűs Zoltán* (1930. 46).

Matolay szerint: „A Széphalmon megjelent közönség számát 4000-nél többre, s talán jóval többre is tehetjük, kik közt sok lelkes szép hölgy, továbbá a rang, osztály különbsége nélkül ur és pór, gazdag és szegény, közel s messze vidékről egyaránt itt volt, osztozni a honfiúi hála s kegyeletben, a honszeretben s lelkesedésben. Az idő kedvezett, mert mintha a honfi-szívek s keblek melege idézte volna elő a lanyha időt, s a figyelem, melylyel minden ott kiejtett szót leséink, a teljes szélcsendet; még a sűrű köd is, mely tegnap egész napon tartott, magasabbra szállt fel, ma csupán hegyeinket borítván el szemünk előtt, ez is azonban talán csak azért volt így, mert megirta Szemere Miklósunk előre: »*Miért borongasz, bérczek legdicsőbbje?*«”

Nem találkoztunk a patakihoz, miskolcihoz hasonló kiadvánnyal, amely a széphalmi és az újhelyi ünnepség beszédeit, költeményeit tartalmazná, holott tudunk arról, hogy Csáky Tivadar gróf tervezte a kiadást, s 1860 januárjában Matolay Etelén keresztül, március 12-én pedig közvetlenül kérte Erdélyitől széphalmi beszédjének és újhelyi tósztyjának szövegét.⁵⁵ Sátoraljaújhelybe is eljutott viszont az a fővárosi kezdeményezés, amelynek célja közadakozásból egy Kazinczy-alapítvány létrehozása. Dessewffy Emil már 1859. november 9-én kelt levelében kérte Erdélyi János támogatását ezzel a levéllel:

„Kazinczy Ferencz születésének százados ünnepét megültük. Ennek végével keletkezett a gondolat, az elhúnytnak nemzetiségünk és irodalmunk diszére és javára tett érdemeinek emlékét maradandóvá tenni. Ez hozzá és hozzánk méltóbban nem történhetik, mint ha Kazinczy Ferencz azon utódai, kik szegénységgel küszködnek, többen közülök zsenge korúak, és teljes hiányában vannak azon eszközöknek, melyekből növeltetésök költségeit fedezni lehetne, – felsegíttetnek; egyszersmind Széphalom, hol ő a nemzetért fáradozott, kimúlt és hamvad, idegen kézből megmentve, biztosítatik ezen eset megújulása ellen, és fennáll, mint a nemzet hálájának emléke. E célra nyitattott meg itt Pesten az aláírás. Az első aláírók Deák Ferencz, b. Eötvös József, b. Kemény Zsigmond, Kazinczy Gábor, Ürményi József urakat és alulírtat kérték fel ezen ügy vezetésére és a szükséges intézkedésekre. Minden körülményeket ismerve meggyőződünk, hogy siker koronázhatja a szándékot, és a gondolat tetté válhatik, ha országszerte visszhangra és pártolásra talál. Ezen reményben, s az említettek által erre felkérve, fordulok hazafiúi ismert buzgóságához, és vagyok bátor egy aláírási ívet ide zární.”⁵⁶ Tóth Lőrinc akadémiai pénztárnokhoz kérték az összegyűlt pénzt.

A sátoraljaújhelyi együttlét idején – mint ahogyan tették azt Pesten októberben, s vidéken is igen sokfelé – megindult a gyűjtés a Kazinczy-alapra. Ilyen szövegű ív járt kézzől kézre: „Azon célból, hogy Kazinczy Ferencz nemzetiségünk és irodalmunk emelésére tett érdemeinek emléke maradandó legyen, hogy utódai közül azok, kik szegénységgel küszködtek, felsegíttessenek, és hogy Széphalom, hol fáradozott és hamvad, idegen kéztől megmentve, biztosítassék ezen eset megújulása ellen, s fennálljon mint a nemzet hálájának emléke, aláírtuk; az 1859ik évi December 30-án S. aujhelyben tartott Kazinczy lakoma alkalmával.” A nagyobb adományok, amelyek az Akadémián megőrzött újhelyi íven szerepelnek: Gr. Károlyi Edmund 100 frt, Báró Sennyey Pál 100 frt, Andrássy Gyula 100 frt, Gr. Andrássy Manó 50 frt, az Erdőbényei izraelita közösség részéről Oláh József megbízott 120 frt. A hevenyészett összegezés szerint összegyűlt: 855 frt 22 kr.⁵⁷

55 Erdélyi János 1962. 571.

56 Erdélyi János 1962. 242–243.

57 Hegedüs Zoltán 1930. 47.

4.

A centenáriumi széphalmi Kazinczy-ünnepség valóban mozgósító erejű megmozdulás volt, s határozott kiállást jelentett a nemzeti irányú kezdeményezésekre gyanúsán tekintő, azokat korlátok közé szorító hatalommal szemben. Mint a kiváló tanár, Horváth Cirill írta a századelőn: „És a legyőzött, elnyomott Magyarország, midőn 1859-ben, Kazinczy születésének százados évfordulóján elzarándokolt Széphalomra, jól érezte, hogy Kazinczy örök bizalmának forrásából még mindig erőt meríthetünk a jövő számára.”⁵⁸ Az utókor azonban olykor hajlamos a túlzásokra, s ez az 1859-es események kapcsán is megmutatkozott. Dongó Gy. Géza – csaknem fél évszázaddal később – így tekintett vissza:

„Mikor 1859-ben, dec. 30-án, sírpalotáját, bár országos ünneplés jelentőségével, de azért minden zajosabb, sőt siri csendességgel végzett előkészület után megnyitották, hét vármegye színe-java gyülekezett ott egybe az országból... És, mint egykorú történeti feljegyzésből olvassuk, a nemzeti elnyomatásnak 10-ik esztendejében akkor zendült föl először a lelkes honleányok és honfiak ajkairól, ott a széphalmi sírpalotának ege alatt, az *Isten áldd meg és a Hazádnak rendületlenül*. Tudom Istenem, hogy ebben a szívek és lelkek zendülésében akkor, ott a felhők fölött, isteni örömet lelte ‘szent énekese Széphalomnak’ is!”⁵⁹ A jeles helytörténész jóindulatú de túlzó megállapítása két vonatkozásban helyesbitendő: nem ekkor avatták fel a sírpalotát (mauzoleumot), s nem itt és ekkor énekelték el először nyilvánosan nemzeti himnuszunkat.⁶⁰

Hasonlóan idézi föl az eseményeket a piaristák történetírója:

„Az előző 1859. évben dec 10-én (?) rendezték a Kazinczy-ünnepséget Széphalmon. Ezen az ünnepségen, irodalmunk nagy férfiai születésének százados évfordulója alkalmából, megjelent a vidéki, különösen a sárospataki és ujhelyi intelligencia is teljes számmal. Ezeken kívül az ország legtávolabb vidékéről is számosan ide zarándokoltak a hazafiak, kik Magyarország feltámadását már a közel jövőben reménylették. Itt nyilvánult a 10 évi elnyomatás után először szabadabban a nemzeti közérzés. Erdélyi János, sárospataki tanár, hazafias beszéde után itt merték először nyilvánosan elénekelni Vörösmarty Mihály Szózat-át és Kölcsey Himnusz-át. Szóval az ünnepség Kazinczy dicső emléke mellett az elnyomott nemzet feltámadásának reménycsillagát is jelezte.”⁶¹

Költői nagyítást tartalmaz ez a leírás is:

„1859 december 30-án, Kazinczy Ferencz születésének századik évfordulója, egyszersmind a Kazinczy-mauzoleum fölavatása alkalmára, országos jelentőségű emlékünnepet rendezett a vármegye. Az alkalmi megnyitó szónoklatot, kardosan, díszmagyarba öltözve, báró ‘Sennyey Pál mondotta, úgy tüntetvén föl ezt az ünnepet, melyben az egész ország résztvett, mint törhetetlen nemzeti egységünk tanúságát, szellemi gyarapodásunknak diadalünnepét. Kazinczy halhatatlan érdemeit Erdélyi János, a sárospataki főiskolának híres tanára, méltatta. Szemere Miklós alkalmi ódáját Matolay Etele szavalta el. Mikor az ódának ezt a versszakát interpretálta a szavaló: ‘Esküdd, a késő hála bánatával -

58 *Borovszky Samu* 1905. 281.

59 *Dongó Gy. Géza* 1904. 39.

60 Később Dongó Gy. Géza is olyan adatokat közöl, amelyekből kiderül, hogy az emlécsarnok nem akkor épült. Például: „még csak a Kazinczy Ferenc sírjánál ünnepelte a ‘szent öreg’ születésének évfordulóját a nemzet” 1859-ben Széphalmon (1920. 330.) – Pesten a Nemzeti Színházban a pesti gyermekkórház javára adott műsor végén 1850. március 26-án, a Losonc megsegítésére tartott díszünnepségen ugyanott augusztus 20-án már eléneklik nyilvánosan a *Himnusz*t. A pataki kántus Szatmárcsékén Kölcsey síremlékének avatásakor 1856. május 18-án ugyancsak megteszi ezt nagy ünneplés közepette. Mindez, természetesen, nem kisebbíti a széphalmi alkalom jelentőségét, felemelő voltát!

61 *Hudra János* 1898. 318.

Esküdd hazám, e néma hant felett, - Hogy nagy fiadnak a mit álma rajzolt, - Valóvá hímmi áldozó kezede... egy hang a hallgatóságból kiáltani kezdte: Esküszünk! És a következő pillanatban már 5-6000 jelen voltak szívéből visszhangzott a lelkesült kiáltás: Esküszünk! Esküszünk!⁶²

Egy másik helyen hasonlóan a kor retorikájával élénkítve jellemzi a helytörténész a valóban jeles ünnep hatását:

„Mintha felsőbb varázslat érintette volna Zemplén vármegye közönségét is: 1859-ben, dec. hó 29-én, Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulóján, egyszersmind pedig a Kazinczy-mauzóleum fölvatása alkalmára országos hírű emlékűnnepet rendezett. A magyar nemzet, illetve Zemplén és a vele szomszédos vármegyék csorbátlan ősi életerejének hatalmas megnyilatkozása volt az az emlékűnnep, melyen a lelkes honfiak és honleányok már nemzeti díszöltözetben jelentek meg. A több ezer főnyi közönség egy szívvel, egy akarattal, közlekedéssel kiáltotta, hogy: éljen a haza! Az alkalmi szónoklatot a szintén díszmagyarba öltözött ‘Sennyey Pál báró mondotta, úgy tüntetvén föl azt a ‘dicső’ alkalmat, mint törhetetlen nemzeti egységünk tanúságát, szellemi és erkölcsi gyarapodásunknak ‘diadalűnnepét’. Az is volt az: diadalt aratott a történeti igazság a történet sok gazság fölött.”⁶³

Minden ünnep fényét az emeli legjobban, ha hatására tettek születnek, ha erőforrásként tekintenek vissza rá. Amikor egy évtizeddel később Kazinczy 110. születésnapját ünneplik, a *Vasárnapi Újság* így emlékezik: „Október 27-én lesz tíz éve annak, hogy a magyar nemzet, mint nemzet ülte meg születésének százados évfordulóját, mely 1849 után az első önéretes, férfias lépés volt nyomasztó viszonyaink megváltoztatására. Áldozott ebben a nemzet a mult nemes küzdelmeinek, egy reformátor érdemeinek, s tüntetett a jelen ellen a jövő érdekében.” A lap azonban ugyanekkor sürgette az Akadémiát, határozza el Kazinczy műveinek teljes kiadását; azon belül elsősorban a levelezés kiadását látta indokoltnak.⁶⁴

Az ilyen vállalkozásokra a Kazinczy-alap gyarapítása tehetné volna képessé az Akadémiát, az erőforrások azonban meglehetősen szűkösek voltak. A levelezés egységes szempontú kiadását Váczy János 1890-ben kezdte meg. S a széphalmi Kazinczy-kultusz szolgálatát az ifjúság bevonásával 1888-tól intézményesítette a tudós társaság. Így értékeli ezt Zemplén vármegye levéltárosa, miközben Zemplén megyének új javaslatot tesz az író emlékének őrzésére:

„A Magyar Tudományos Akadémia azzal, hogy a Kazinczy-kastély környéki Széphalmot örök tulajdonába vette, és azzal is, hogy évről-évre kiosztja Kazinczy-aranyait Sátoralja-Ujhelyben és Sárospatakon a Kazinczy halhatatlan emlékének ünnepet szentelő középiskolai ifjúság legjelesebb tanulói között, már leróta régmult tartozását, amivel adósa maradt évtizedek hosszán a Kazinczy-kultusznak. Zemplén vármegye, mint megye, még mindig restánciában kamatoztatja, s pedig már innen-onnan 75 esztendeje, erkölcsi tőketartozását a Kazinczy-kegyelet lerovásában. Mert tudnia kell, amit felejtene nem szabad, hogy a ‘szent öreg’ érette, már mint Zemplénvármegye közönségeért, 1825-31, napjában kétszer s mindig az ‘apostolok fogatán’ járta be azt a nem kis utat, mely a széphalmi kastély küszöbétől az ujhelyi székház levelestárának az ajtajáig terjed, mikor napi 2 váltócédula forint díjazásért a levelestárát rendezte. Ezt a nagy restánciáját illendő módon akkor törleszhetné (és bizonyára fogja is törleszteni) a nemes vármegye, ha közutjára

62 Borovszky Samu 1905. 495. – Dongó Gy. Géza e fejezet szerzője. Más források nem erősítik meg Szemere versének ezt a drámai hatását, s kissé túlzott a résztvevők számának adata.

63 Dongó Gy. Géza 1907. 158.

64 *Vasárnapi Újság* 1869. 588.

nak azt a fentebb megjelöltük szakaszát örök időkre elnevezné hálás kegyelettel a 'Kazinczy-utjá'-nak. Így azután a város belső területén már 'Kazinczy-utca'-nak nevezett az a közútszakasz 'urbi et orbi' illő lenne a hálához és méltó a kegyelethez."⁶⁵

Megjelennek azonban bírálatok is az Akadémia címére. A névtelen hozzászóló szerint: „még a nemzet lelkesedéséből nyert adakozások után is, nem azon odaadással, melyet ezen ügy megérdemelt, és nem azon hazafias elhatározottsággal, mely hivatásából kifolyólag kötelessége lett volna, vezette a Kazinczy Ferenc emlékezetének látható megörökítését; nem akkor állítá fel a nagy férfinak szánt nemzeti emléket, midőn azzal a centralizátoroknak és germanizátoroknak ott Bécsben demonstrálnia kellett volna azt, hogy a magyar nemzet él, s nem akar az ő kedvükért meghalni, és ők azt megfojtani nem képesek; hanem elnapoltatik a mauzóleum építése azon időre, amidőn már a loyális sem szenvedett csorbulást akkor sem, ha a magyar lelkesedett.”⁶⁶

Az emlékcarnok valóban nagyon nehezen épült, s nem volt valami nagy rend a Kazinczy-alap kezelése körül. A Pesten megindult gyűjtés csak Kazinczy gyermekeinek és unokáinak segélyezése céljából történt; a birtok Kazinczy gyermekeinek a kezében volt, „de annyi különböző adósságokkal terhelve, hogy a birtoknak a sárral együtt idegen kezekbe lett jutásától méltán lehetett tartani”. Így határozta el az Akadémia a megvétel és a birtokon levő idegen követelések kifizetését.⁶⁷ A zempléniek között sok lelkes támogató jelentkezett. Az 1859. december 30-i újhelyi gyűjtés motívumairól Évva András így tájékoztatta az Akadémiát: „Az ezen alkalom [újhelyi ünnepély] szülte közvetlenségénél fogva a különben igen regényes fekvésű telep minden fel építményében és ennek környékén észlelt általános pusztulás melyet Petőfi is már 1847-ben talált és megsiratott, magára vonván a közfigyelmet az ünnepély utolsó részletét képező társas ebédnél önkénytelenül keletkezett és nyilvánult azon általános felbuzdulás, miszerint hazai nyelvünk vég hanyatlása korában annak művelése az első zászlót kezébe ragadott bajnokának sírját s annak környékét vég pusztulásba annyival inkább idegen kezekbe jutni a nemzet ne engedje, mihez képest már az ünnepség vég befejezését képezett lakoma alatt megindult s ország szerte folytatni határozatott a' gyűjtés egy a fenti kegyeletes szándék valószínűsítésére szolgáló Kazinczy nevet viselő országos alap létesítésére.”⁶⁸

Évva András állandó kapcsolatban volt az Akadémiával mint helyi megbízott, főként Tóth Lőrincz pénztárnokkal levelezett. A levelekből megtudjuk, hogy a megvásárolt Kazinczy-birtok haszonbérben van, s közben építkezések folynak. Az építkezéseket azonban a Kazinczy-alap tőkéjéből fizetik s nem a jövedelemből, „a' jövedelmekből fizettetnek az évdíjak Kazinczy Fer. utódainak”.⁶⁹ Kitűnik az is, hogy az alapnak az építkezésekre szánt része már 1869-ben kimerült. 1870. április 20-án a Kazinczy-alap rendezésére létrehozott bizottság ülésén: „A bizottság elhatározta: Felhívni a Kazinczy-emlék alapítvány vidéki ügyvivőjét tek. Évva András urat, hogy sziveskedjék a Kazinczy-féle birtok kezeléséről, jövedelméről, a netán fennmaradt terhekről, s az emlékszerű építmény mibenlétéről felvilágosítást adni...” Erre Évva válaszol: az összegyűlt pénz „mintegy 40.000 ft”, illetve egy másik iratban: „majdnem 50.000 ft”.⁷⁰

65 Dongó Gy. Géza 1904. 39.

66 a. e., *Zemplén*, 1886. nov. 21.

67 Hegedüs Zoltán 1930. 50–51.

68 Évva András fogalmazványát ismerteti: *Hegedüs Zoltán* 1930. 49.

69 Tóth Lőrinc Évva Andrásnak 1868. aug. 5-én. Idézi: *Hegedüs Zoltán* 1930. 49.

70 *Hegedüs Zoltán* 1930. 50.

Az emléksarnok építésének munkálatai csak 1868-ban kezdődtek meg, s öt éven át húzódtak, a látogatók előtt 1876-ban nyílhatott meg,⁷¹ berendezése a Kazinczy-család érdeméből 1882-től kezdve gyarapodott.⁷² Amikor 1909-ben az emlékhely gondnoka, Becske Bálint nyomtatásban közzétette a mauzóleum emléktárgyainak jegyzékét, abban már hatvanegy tétel szerepelt, köztük olyan tárgyak is, amelyek a centenáriumi ünnep idejéből valók.⁷³ Így: Az 1859. okt. 27-i díszelőadás színlapja. „Zöld babérkoszorú, Kazinczy Ferenc születésének 100-ik évfordulója napján 1859. évi okt. 27-én a M. T. A. által tartott díszülésben Kazinczy Eugéniának ajándékozta.” Kazinczy házának képe „a mint 1859-ig fennállott”. A síremlék képe 1859-ből „35 lépésre a mausoleumtól”. „Kis nemzeti színű zászló, a mely azon zászlók közül való, a melyek a széphalmi sír felett 1859. évi decz. hó 30-ik napján tartott évszázados ünnepélyen voltak kítűzve.”

IRODALOM

Becske Bálint

1909 A széphalmi Kazinczy-mauzóleum ereklyéinek jegyzéke. Budapest

Borovszky Samu

1905 Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely város. Budapest

Busa Margit

1981 Kazinczy Ferenc bibliográfia. Miskolc

Csorba Zoltán

1994 Kazinczy Gábor. Második kiadás, Miskolc

Dankó Imre

1956 Széphalom. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 3. Sárospatak

Dongó Gy. Géza

1904 Zemplén vármegye történeti földrajza LX. Széphalom. In: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, IX. 38–40. Sátoraljaújhely

1907 Zemplén vármegye az elnyomatás alatt II. In: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, XII. 152–159. Sátoraljaújhely

Erdélyi János

1859 Megnyitó beszéd, Zárszó. In: Kazinczy Ferenc születésének százados ünnepe Sárospatakon... 5–10.; 39–46. Sárospatak

1962 Levelezése II. kötet. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta *T. Erdélyi Ilona*. Budapest

1985 Úti levelek, naplók. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: *T. Erdélyi Ilona*. Budapest

⁷¹ Tévesen közli tehát az évszámot Vende Aladár a megyemonográfiában: „Azon a helyen, a hol hajdan Kazinczy Ferencz kúriája állott, áll 1859 óta, a Magyar Tudományos Akadémiától emelt ó-görög stílű Kazinczy-mauzóleum, melyben Kazinczy Ferenczre vonatkozó ereklyék vannak elhelyezve”. *Borovszky Samu* 1905. 110.

⁷² Minderről bővebben: *Kováts Dániel* 1995.

⁷³ *Becske Bálint* 1909.

Futó Mihály

1859 Emlékbeszéd. In: Kazinczy Ferenc születésének százados ünnepe Sárospatakon... 11–24. Sárospatak

Gulyás József

1933 Széphalom. In: Sárospatak és vidéke. Szerk. *Ladányi Miksa*. Budapest

Hegedűs Zoltán

1930 Kazinczy-ünnepély Sátoraljaújhelyen 1859-ben és a Kazinczy-alap története 1870-ig. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 43–51. Budapest

Hőgye István

1990 Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában. Sátoraljaújhely

Hudra János

1898 A piaristák Zemplén vármegyében, 8. In: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 317–319. Sátoraljaújhely

Kazinczy Béla

1910 A kazinczi és alsó-redmeczai Kazinczy családnak ... leszármazási és életrajzi adatai. Debrecen

Kempelen Győző

1860 Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben. Szeged.

Kováts Dániel

1982 Széphalom. Kazinczy Emlékcsarnok. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 113. Budapest

1995 A széphalmi Kazinczy-emlékhely kiépülésének történetéből. In: Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 369–388. Sátoraljaújhely

1997 A széphalmi Kazinczy-kultusz és a zempléni iskolák. In: Széphalom 9. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 71–87. Sátoraljaújhely

Lévay József

1857 Nemzeti hála. Emlékezés Kazinczy Ferencre. In: Szépirodalmi Közlöny 317–324. Később: Kazinczy emlény. A Miskolczon... tartott Kazinczy-ünnepély... Miskolc, 1860. 18–50.

Matolay Viktor

1860 Kazinczy-ünnepély Széphalmon. In: Vasárnapi Újság, VII. évf. 2. sz. 16–20.

Székely József

1857 Kazinczy Ferenc (1759–1831). In: Vasárnapi Újság, IV. évf. 49. sz. 529–530.

Szinnyei József

1897 Magyar írók élete és munkái. V. kötet. Budapest

Toldy Ferenc

1858 Indokolt indítvány Kazinczy Ferencz születése százados emlékünnepének megülvése iránt. In: Akadémiai Értesítő 560–564.

Tompa Mihály

1964 Levelezése I–II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta *Bisztray Gyula*. Budapest

DIE ZEMPLÉNER KAZINCZY-FESTE IM JAHRE 1859

Zehn Jahre nach dem Zusammenbruch des Freiheitskampfes milderte sich – durch den Druck der außenpolitischen Lage – die Willkür der kaiserlichen Macht in unserer Heimat. Durch den engen politischen Bewegungsraum in Ungarn und Siebenbürgen wurden die Anlässe des kulturellen und damit verbundenen literarischen Lebens zu einem Ereignis der Offenbarung der nationalen Gefühle. Bei diesen wurden die großen Persönlichkeiten der großen Zeiten, bzw. die Bedeutung der ungarischen Sprache gefeiert. Sechs Jahre nach dem Sturz des Freiheitskampfes wurde 1855 die Bestattung von Mihály Vörösmarty zur Demonstration, 1856 wurde die Erinnerung an Zrínyi mit größerem Glanz als bisher zitiert, 1858 wurde Kölcsey Csekén gefeiert, 1859 würdigte fast das ganze Land die Verdienste von Kazinczy und im Frühjahr 1860 aber löste der Tod von Széchenyi Volksbewegungen aus. Das Kazinczy-Fest im Jahre 1859 kann also nicht als unerwarteter Gefühlsausbruch, als isolierter Versuch bewertet werden.

Der Sárospataker Akademielehrer János Erdélyi erinnerte als Erster an die ehrfurchtsvollen Aufgaben: „Wird uns nicht der mahnende Ruf der Ehrfurcht erbeben lassen, wenn wir in zwei Jahren das hundertste Fest seinem Geburtstag widmen?“ József Lévy drängte in einem Pester Blatt auf die Vorbereitung zum Kazinczy-Fest, wobei er sich auf Siebenbürgen berief, dessen „Weckruf... ein Ruf in der Pußta bleibt“. Nach diesen Aufrufen rührte sich ein Jahr später auch die Akademie; auf der am 22. November 1858. abgehaltenen Sitzung wurde der Antrag des Sekretärs Ferenc Toldy angenommen, wonach „Die Akademie die Gedenkfeier an die jahrhunderte Geburt von Ferenc Kazinczy, dem Begründer der neuen ungarischen Literatur mit einer der Akademie angemessenen Ehre begehrt“.

Die Pflege des Kazinczy-Nachlasses wurde als Bestandteil der würdigen Ehrung betrachtet. János Erdélyi informierte sich über die Lage des Besitztums des Schriftstellers und erstattete der Akademie Bericht. Er stellte fest, daß die Hälfte des Besitztums in Gefahr, von Schulden belastet war. Der Bestand der Széphalmer Habe war zu diesem Zeitpunkt: 124 Morgen Ackerland, 55 Morgen Wiesen, 72 Morgen vernichteter Wald und 200 Morgen ungeteilter Wald. Für die Ausbesserung des Hauses wäre eine große Summe nötig gewesen. Die Akademie plante einzugreifen, den Kindern von Kazinczy zu helfen und Széphalom, das Besitztum von Ferenc Kazinczy für das Vaterland zu retten. Dieser Plan sollte durch die Gründung und Funktion einer Kazinczy-Stiftung verwirklicht werden.

Auf die Zempléner Feiern wirkte – sowie in inhaltlicher als auch in förmlicher Hinsicht – die am 27. Oktober 1859. in Pest, im Nationalmuseum abgehaltene zentrale Gedenkfeier, der landesweite Gedenkfeiern folgten. Gemäß einer unserer Quellen gab es zwischen dem Oktober 1859. und Januar 1860. in Ungarn und in Siebenbürgen insgesamt 96 Kazinczy-Feiern und im Ausland aber wurden zu dieser Zeit in Wien, der Moldau, in Bukarest, Galizien, in Jena, Italien, in Prag und Istanbul Erinnerungsfeste organisiert. Wie dies Gábor Kazinczy, der Neffe des Schriftstellers feststellte: „diese Feiern wurden tatsächlich von einer patriotischen Begeisterung genährt, Wien hat richtig vermutet“.

In Sárospatak fand die Gedenkfeier erst am 3. Dezember statt und obwohl die landesweite Initiative von hier ausging, wagten sie nur eine belletristische Feier zu organisieren. Professor János Erdélyi bemühte sich die erzieherische Wirkung dieser Gelegenheit hervorzuheben, stolz wurde erwähnt: „unser großer Kazinczy ist ein

würdiger Ruhm unserer Nation: und gleichzeitig süßer Stolz unserer Schule". Neben dem Pataker Kazinczy-Fest war die direkte Vorgeschichte der Sátoraljaújhelyer und Széphalmer Ereignisse das in Lasztóc organisierte Freundestreffen, auf dem der Dichter Miklós Szemere zum Anlaß seines Namenstages am Abend beglückwünscht wurde. Viele suchten ihn in seinem Heim auf und bei diesem Beisammensein mit privatem Charakter gestaltete sich das Újhely-Széphalmer Programm. Das ursprünglich auf den 7. Dezember geplante Fest mußte auf den 30. verschoben werden, da für das Einholen der amtlichen Genehmigung Zeit nötig war. Schließlich wurde dem Programm unter der Bedingung zugestimmt, daß die Feier belletristischen Charakter haben muß und in den Berichten über das Fest die „andeutenden Tendenzen“ vermieden werden müssen.

Am 30. Dezember begann der feierliche Marsch vom Sitz des Komitates Zemplén, von Sátoraljaújhely aus zum Grab von Kazinczy in Széphalom. Auf dem Wege zog sich eine aus 317 Gespannen bestehende lange Wagenreihe und eine Menge von etwa viertausend Menschen hin. Am Grab erklangen feierliche Gedenkreden. János Erdélyi hob in seiner kurzen Ansprache hervor, daß das schöne Einverständnis und die moralische Erstärkung, die sich aus der Freude über die Geburt von Kazinczy landesweit offenbarte die schönste Zierde und der größte Gewinn des Jahres 1859 war. Einer der sich Zurückerinnernden drückte aus: „ohne Rang- und Klassenunterschiede, Herr und Staub, reich und arm, von nah und fern waren alle hier, den patriotischen Dank und die Ehrfurcht, die Liebe zur Heimat und die Begeisterung zu teilen". Das Fest wurde in Sátoraljaújhely fortgesetzt; im großen Saal der Gaststätte Zur Ungarischen Krone gab es ein Festessen, wo für mehr als 300 Gäste gedeckt war und doch nicht alle Platz fanden. Stürmischer Beifall begrüßte den Baron Pál Szennyey, den Grafen Ede Károlyi, Graf Gyula Andrássy und den Dichter Miklós Szemere. Zur Zeit des Beisammenseins in Sátoraljaújhely wurde wie im Oktober in Pest und an vielen anderen Orten der Provinzen – mit der Sammlung für die Kazinczy-Stiftung begonnen. Laut der provisorischen Zusammenrechnung kamen 855 Forint und 22 Kreuzer zusammen. Das hundertjährige Széphalmer Kazinczy-Fest war in der Tat ein Anlaß zur Mobilmachung und stellte in den Augen der argwöhnisch auf die nationalgerichteten Initiativen blickenden, diese in ihre Schrankenweisenden Macht ein entschlossenes Auftreten dar.

Der Glanz jeder Feier wird am besten dadurch gekennzeichnet, wenn auf ihre Wirkung hin Taten folgen, wenn sie als Kraftquellen betrachtet werden. Durch die engen Möglichkeiten der Kazinczy-Stiftung gingen die praktischen Arbeiten im Interesse der Pflege des Kazinczy-Erbes nur langsam voran. Das gekaufte Kazinczy-Besitztum wurde in Pacht gegeben und den Nachkommen von Ferenc Kazinczy ein Jahreszins gezahlt. Das Kazinczyer Herrenhaus konnte nicht gerettet werden, 1876 wurde die an dieser Stelle errichtete Gedenkhalle vor den Besuchern eröffnet.

Im Jahre 1890 begann János Váczy mit der Herausgabe der einheitlichen Kazinczy-Korrespondenz und ab 1888 institutionalisierte die Akademie der Wissenschaften unter Einbeziehung der Jugend den Széphalmer Kazinczy-Kultusdienst.

Dániel Kováts

AZ EGYKORI ABAÚJSZOLNOKI GÖRÖG KATOLIKUS FATEMPLOM MYSKOVSZKY VIKTOR RAJZAIN ÉS AZ EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYV ALAPJÁN (1876, 1877)

KÁRPÁTI LÁSZLÓ

Abaújszolnok (egykor Kisszolnok, Szolnok) a Cserehát kisközségeinek egyike, amely történetének kritikus korszakát éli. Az infrastruktúra hiánya, a folyamatos és megállíthatatlannak tűnő elvándorlás jellemző a településre.

A török által elpusztított Cserehát pusztja falvaiban az újratelepülés a 18. század első évtizedeiben fejeződött be. Az 1970-es évek közepén megélenkülő interetnikus kutatások irányították a figyelmet Északkelet-Magyarország nagyrészt asszimilált ruszin szórványának emlékanyagára.¹

A mai lakosságot kibocsátó település illetve települések neve ismeretlen. Abaújszolnokot Fényes Elek 1851-ben *orosz* faluként említi, amely Forróhoz két óra járásra fekszik, 440 görög katolikus, 21 római katolikus, 6 református és 8 zsidó lakosa van, és amelynek lakosai szőlőtermesztéssel is foglalkoznak.² A 19. század végén már megfigyelhető a lakosság számának apadása, ami a napjainkig is érvényes demográfiai folyamat kezdetének tekinthető.³

Jelen dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy a rendelkezésre álló írott és képi dokumentumok alapján rekonstruáljuk a település 1883-ban lebontott fatemplomát, mint a mai Magyarország monumentális faépítészetének egyik utolsó hírmondóját.⁴ Rekonstrukciós kísérletünkben mindenekelőtt Myskovszky Viktor⁵ rajzaira támaszkodhatunk.

Myskovszky Viktor a Felvidék régi művészeti emlékeinek és műemlékeinek kiváló értője – bártfai születésű révén – gyermekkorától jól ismerte az Alacsony-Beszkidék vidékének s mindenekelőtt a Makovica falvainak népi építészetét, az azokban álló, kicsinységük ellenére is monumentális fatemplomokat, amelyek szerkezeti leleményességükkel, archaikus téralakításukkal és harmonikus arányaikkal a monumentális faépítészet csúcsteljesítményei voltak. Avatott, a Szepesség nagyszerű kőépítészetén iskolázott szemmel felismerte, hogy ezek az egyszerű technikai eszközökkel, de nagy tapasztalattal megépített templomok a maguk nemében épp olyan nagyszerű, virtuóz építészeti teljesítmények, mint a középkori városok mérműves gótikus egyházai. Keletkezésük hasonlíthatatlanul eltérő adottságai és körülményei ellenére a Kárpátok vidékének fatemplomai – természetesen paraszti milióban – épp úgy részesei voltak a stílusok változásának és fejlődésének, mint a „magas művészet” – ez esetben szó szerint is érthető, égbetörő alkotásai.

Myskovszky 1876-ban egy műemléki bejárása során elvetődött az abaúji Cserehát egyik eldugott falujába, Kisszolnokra (ma Abaújszolnok), s feljegyzéseiből tudjuk, nem

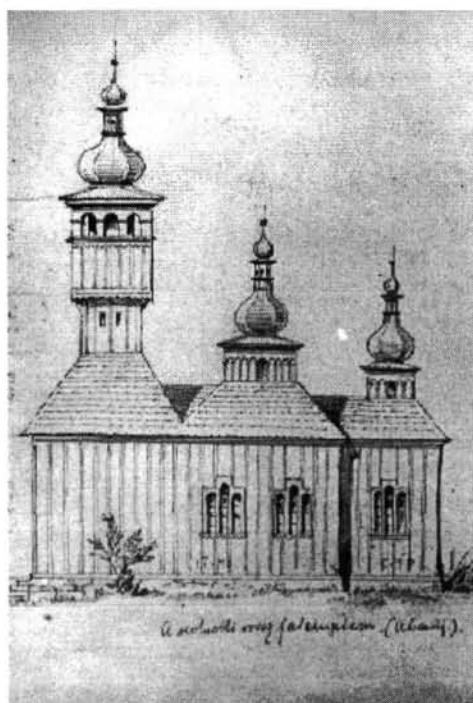
1 *Paládi-Kovács A.*, 1973. 342–343, 351, 352, 359, 361.

2 *Fényes E.*, IV. 1851. 184.

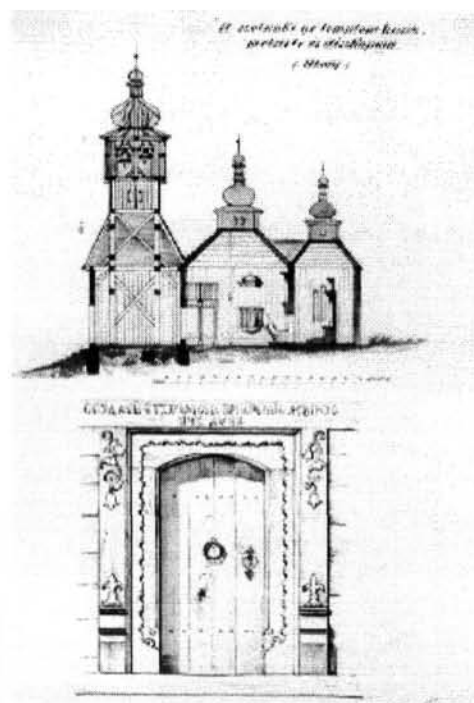
3 *Sziklai J.–Borovszky S.*, 1896. 300.

4 Az utolsó fatemplom Derenken állott, amelyet 1940-ben a falu kitelepítésekor bontottak le.

5 Myskovszky elsősorban az Archeológiai Értesítőben megjelent kisebb írásaiban közöl rajzokat ruszin fatemplomokról.

1. kép. Az abaújszolnoki fatemplom déli homlokzata (Myskovszky V., 1876.)

2. kép. Az abaújszolnoki fatemplom metszete és bejárata (Myskovszky V. 1876.)

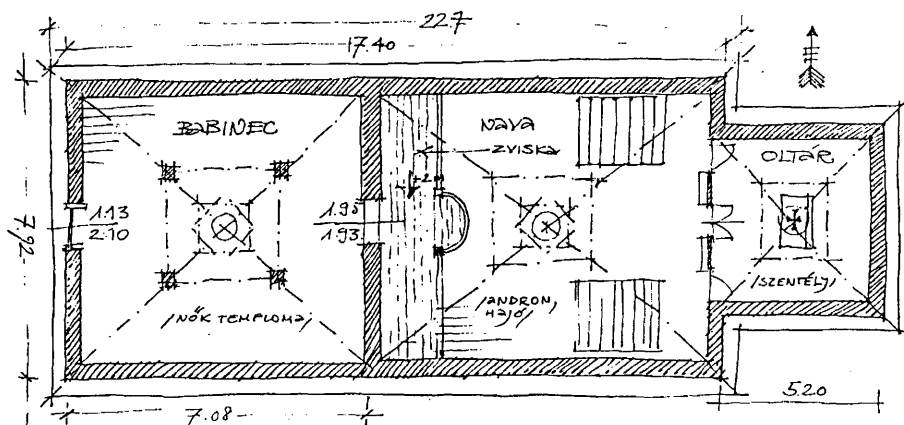
kis meglepetés érte, amikor „délien”, szülőföldjéről jól ismert típusú fatemplomot talált. Benyomása olyan mély volt, a látvány annyira megragadta, hogy felfedezésének örömét az Archeológiai Értesítő hasábjain olvasóival is megosztotta, nem győzvéni hangsúlyozni, hogy a templom érdekességét számára annak anakronisztikus volta jelentette.⁶ Myskovszky beszámolója annál is értékesebb, mert a szöveghez a helyszínen készült rajzait is mellékeli.⁷ E rajzok közül a déli homlokzat, egy hosszmetset és a bejárati ajtó rajza maradt fenn. A későbbi irodalomban említett alaprajz lappang.

Rekonstrukciós kísérletünkben még egy fontos dokumentum adatai segíthetnek, jelesül az Eperjesi Görögkatolikus Püspökség 1877. évi kánoni látogatásának teljes jegyzőkönyve, minden részletre kiterjedő, már-már kínosan részletes kérdőpontjai, valamint az azokra adott nem kevésbé körültekintő, pontos utánanézésen és mérésen alapuló válaszok. Talán sorsszerű, de mindenképpen érdekes és megjegyzendő, hogy a második világháborúban elpusztult a teljes parochiális levéltár. A dűlást követően az akkori lelkész egyetlen ép iratcsomót talált a széttépett és elhamvadt papírok között: – az imént említett egyházlátogatási jegyzőkönyvet!⁸

6 Archeológiai Értesítő, 1876. 23–24.

7 OMHV adattár, Myskovszky V. vegyes rajzai között.

8 Itt mondok köszönetet Baán István professzor úrnak a latin szöveg szakszerű fordításáért.

3. kép. Az abaújszolnoki Keresztelő Szent János templom alaprajzának rekonstrukciós vázlata – 1988. –
(A szerző rajza)

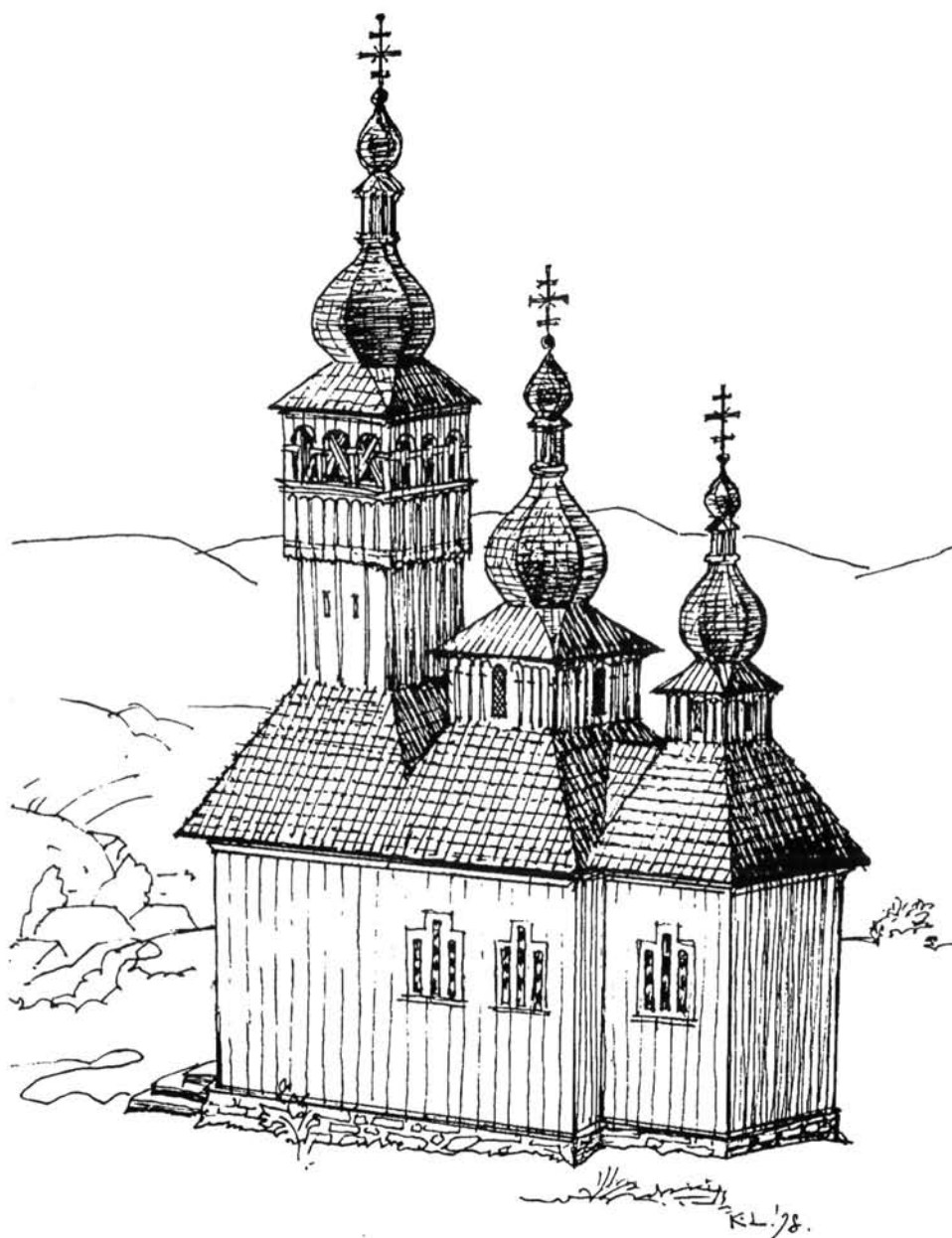
A szolnoki *cerkó* (ruszin templom) a Kárpátok vidékének legreprezentatívabb népi építészeti anyagából, a keleti szertartású fatemplomok nagy tipológiai változatosságot mutató csoportjából való. Ismereteink szerint ez a templom volt a csoport legdélibb „darabja”, amelyről még fogalmat alkothatunk.

Határainkon túl még számos fatemplom áll. A téma kiváló lengyel kutatója, R. Brykowski meglepő statisztikát tár elénk. Hozzávetőleges felmérései szerint a mai Románia területén közel 800, a Kárpátok karéjában élő ukrán népcsoportok (*lemkók, bojkók, huculok*) falvaiban mintegy másfélszáz fatemplom áll napjainkban is. Ez a statisztika a hatalmas pusztulásról is tanúskodik. A gyűlékony faépületek tömege semmisült meg még a két világháborúban is.

A magyarországi ruszinok *cerkói* még a 18. század közepén is fából épültek. Az első adatok, amelyekből képet alkothatunk fatemplomaink számáról, valamint a fa- és kőtemplomok arányáról, *Olsavszky Mihály* munkácsi püspök 1738 és 1750/1751. évi összeírásából származnak. A püspök leírja, hogy a munkácsi uradalom 21 paróchiája közül húszban állott fatemplom, sőt a maga idejében még a püspöki székhelyen, Munkácson is fából ácsolt unitus-templom állt. Mihály Mánuel faluról falura bejárta egyházmegyéjét, megállapította, hogy Zemplén, Sáros, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Máramaros, Bereg és Ung megyékben lévő és egyházmegyéjéhez tartozó 841 templom közül mindössze 41 épült kőből, tehát a 18. század derekán a munkácsi püspökség területén 800 fatemplom állott. Ugyanitt állapotukról megjegyzi, hogy a fentiek közül közel száz már akkor roskadozófélben volt. Számunkra *Olsavszky* egyházlátogatásának eredményei azért is fontosak, mert egyúttal megjegyzéseiben magyarázatokat is ad a templomok nagy számára. Leírta, hogy a ruszinok mihelyt valahol le akarnak telepedni, először is papot és templomot kérnek földesuruktól.⁹ *Hodinka Antal* megállapításait napjaink történeti kutatásai is megerősítik, amikor a fenti ténytet a migráció egyik jellegetes mozzanataként rögzíti.¹⁰

⁹ *Hodinka A.*, 1909. ti. „...ha ezt megkapja, nincs az a vadon termő erdő, melyet kiirtva, talaját munkájával termőföddé ne változtassa át.”

¹⁰ *Udvari I.*, Adalékok Rudabányácska és Bodzásújlak településtörténetéhez (kézirat).

4. kép. Az abaujszolnoki Keresztelő Szent János templom rekonstrukciós tömegvázlata

A templomok vagy a földesúr, vagy a falu, ritkábban egyes emberek költségein épültek.¹¹ A korabeli egyházi viszonyok miatt a rendkívül nyomorúságos helyzetben lévő munkácsi püspökség nem vállalkozhatott kegyuraságra. Szerinte a ruszinok lakta falvakban még a legfélreesebb házcsoportoknak is volt legalább haranglábja, ha már templomot nem is tudtak építeni. Kőtemplomok főleg a kincstári helyeken épültek, ahol a nép csak kézi munkával és fuvarral járult hozzá az építkezéshez, az anyag- és pénzükségletet a kincstár fedezte. Mivel az építkezések részben propagandacélzattal indultak (az uniós meggyőzés érdekében), nem kis terhet jelentettek a kincstárnak. Csupán a Sáros-patak-regéci uradalom görög katolikus templomainak építésére 1785-ben 30 000 forintot kértek. Igen sok templom állott félig készen ugyancsak a kincstártól várva a befejezéshez szükséges anyagi támogatást. Az engedély nélküli építkezéseket I. Ferenc császár rendeletileg volt kénytelen leállítani.¹²

Visszatérve az abaujszolnoki templomhoz, a népesség makovicai eredetét látszik igazolni a baktakéki kéziratos evangéliumos könyv egyik bejegyzése, amelyben előfordul *Zsugrovics János* lelkész neve, amivel a szolnoki fatemplom nyugati ajtajának szemöldökén is találkozhatunk. A baktakéki margináliában *Zsugrovics* neve mellett a Makovica alatti Havaj falu neve olvasható. A bejegyzés támpontot adhat a két, nagyjából egy időben települt falu kibocsátó helyére vonatkozóan. A munkácsi egyházmegye 1814-es sematizmusa szerint ennek a csereháti falunak 380 lakosa volt. A sematizmus adata természetesen a *máterre* vonatkozik.¹³ Az 1825-ös eperjesi sematizmus adatai szerint az anyaegyházban 451 lakos volt, míg a filiákból 440-en tartoztak a paróchiához. A sematizmus megállapítja, hogy a lakosok nyelve rutén, bár az 1825-ös statisztika ingadozik, amikor *retheno-hungarica*-t ír.

A bejáratú ajtó szemöldökének felirata szerint a templom 1758-tól épült, mintegy igazolva *Olsavszky* püspök állítását, hogy a meglepedést azonnal követte a templomépítés. A jelenleg is álló kelet-szlovákiai fatemplomok közül az alábbiak a szolnoki templom legközelebbi kortársai: *Šemetkovce* (Semetkóc) (1752), *Ladomirová* (Ladomérvágása) (1752), *Nová Sedlica* (Újszék) (1754), *Korejovce* (Korejóc) (1761), *Jedlinka* (1763).¹⁴ A Kárpátalján *Szélestő* (Szeleštovo), *Medvegyóc* (Medvegyovci), *Dunkófalva* (Obava), *Dombostelek* (Ploszkoje).¹⁵ A felsorolt templomok tipológiai szempontból is ugyanabba a *nyugati-lemko* csoportba tartoznak, mint az egykori abaujszolnoki fatemplom.

A keleti területek hagyományosabb, a tömegalakításban a centralitást hangsúlyozó emlékeivel szemben az egykori Sáros megye, Kárpátalján Ungvár és Szolyva vonaláig, valamint a lengyel oldalon a Poprád vizéig húzódó lemko falvak templomai robusztus homlokzati tornyaikkal a Krakkó környéki és az Árva megyei szlovák fatemplomok gótizáló tömegalakításának hatását érezteti. A helyi változat kialakulását az a történelmi ok magyarázza, hogy a krakkói püspökök *újszandeci* (Nowy Sącz) birtokain élő unitusokra jobban hatott a latinizáció, mint a keleti területek Lembergől pásztorolt népcsoportjaira.

A délkeleti lengyel és a nyugati ukrán területeken kivirágzó népi templomépítészet archetípusa az *Alexandru Lăpușneanu* moldvai fejedelem által alapított lembergi sztauropég monostor temploma volt. A kisméretű, de igen dekoratív épület az itáliai

11 *Hodinka A.*, 1909. 783–784.

12 *Hodinka A.*, 1909. 784.

13 *Catalogus...* 1814. 30.

14 *Kovačovicova–Puškarova–Puškar* 1971. 433–440, 453–461.

15 *Kovács I.*, 1990.

Pietro di Barbone, mások szerint egy *Pál* nevű római mester tervei szerint épült. Befejező munkálatai *Wojciech Kapinos* és egy ugyancsak olasz *Ambrosi* nevű pallér nevéhez fűződnek.¹⁶

Valamennyi Kárpát-vidéki fatemplom téralakítására jellemző, hogy lineárisan fel-fűzött három téregységből: *babinec* (narthex, előcsarnok), *nava* (hajó) és *oltár* (szentély) áll. Ezek a terek gyakran azonos méretűek, de a közepén elhelyezkedő hajó – mely a férfiak befogadására szolgál – (*nava*, andron) többnyire nagyobb alapterületű. A nők tartózkodási helye az előcsarnok funkcióját is betöltő *babinec*, nem ritkán emeletes megoldású, felső szintjét – a régi galíciai fa zsinagógák szigorú szeparáltságára emlékeztető – keskeny, vízszintes, tenyérnyinél alig szélesebb rés töri meg. A rés nem annyira a hajóba való betekintésre szolgál, mint inkább a hangok beszűrődését engedi meg. A kiemelkedő terű hajót a szentélytől igen díszes, többnyire diadalívig érő ikonosztázion választja el. A szigorúan komponált belsőt kívülről játékosan megoldott, dekoratív áltornyocsákban végződő, többszörösen megtört, piramisra emlékeztető tetőzet fedi. Ez különösen a 18–19. századi lemkó templomoknál barokkos hullámokban oldódik fel. A három főtételes kompozíción olykor többször és párhuzamosan erős kiülésű eresz (*opaszányie*) fut körül a kőtemplomok osztó párkányaihoz hasonlóan. Ez a jellegzetesség a lemkó templomoknál sem ritka, azonban a bojko emlékeknél sokszor túragozott formában jelentkezik. Gyakori a néhol csak a *babinec*et, de olykor az egész templomot körbefogó nyitott tornác, a *szoboti*.¹⁷

Az architektúrális jellemzők tömondatos ismertetése után kíséreljük meg elhelyezni az abaújszolnoki templomot a fenti rendszerben.

Az épület a község keleti részén (a mai kőtemplom helyén, vagy annak közvetlen közelében) állott. Tölgyfából épült. Építtetője *Tiszta Pál* selyebi földbirtokos volt, aki feltehetően az építkezés költségeinek nagyobb részét magára vállalta.¹⁸ Az épületet 1851-ben a helybeliek költségén javították. *Myskovszky* felmérési rajzaiból kitűnik, hogy a *babinec* és a hajó, valamint a szentély sátorreteje zsindefedésű volt, a fölöttük lévő tornyocskákat pedig bádogg borította. Ez utóbbi feltehetően az 1851-es renováláskor került a templomra. A belső tereket feltehetően deszkával borították.¹⁹

Az alábbiakban vázlatosan kívánjuk bemutatni az épület tér- és tömegalakítását, valamint fontosabb tagozatait, a téralakításon belül az enteriőr képét meghatározó tárgyak helyét és szerepét.

1. *Babinec* (narthex, előcsarnok)

A *babinec*nek két ajtaja volt. Mindkettő egyenes záródású és fűrészeléssel profilált. A külső ajtó keretének szemöldökeként a falazat egyik futógerendája szolgált. A (7,8x7,32 m) térnek döngölt földpadlója volt, falait egyszerű deszkázat borította. A *babineccel* feltehetően közös légtérű volt a torony, amelynek teréből lehetett megközelelni a hajó oszlopokra helyezett (állított) karzatát, a *zviskát*. Az idősebb asszonyok tartózkodási helye volt, valamint itt tárolták a temetéshez szükséges kellékeket is.²⁰

16 Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben. Galícia. 1898. 38.

17 Goberman D. N. 1970. 136.

18 Nagy I., 1865. 228.

19 Can. Vis. 2. kérdőpont

20 Uo. 6, 7, 62, 63. 69. kérdőpont

2. Hajó (nava, korablj)

A hajó (9x6,95 m alapterületű, 8 m magas) megközelítőleg négyzet alaprajzú volt. „Boltozatát” gyalult deszkaborítás alkotta. Déli falába két *trifóriumot* vágtak. Az íves záródású hármaskör ablakok nem fordulnak elő a templom kortársainál. A hajót deszkapadlózat borította. Északi felében a nők és a gyerekek, a déliben a férfiak foglaltak helyet. A *babinec* északi falához volt építve az ívesen benyúló, erkélyes *zviska*, amelyen az érettebb ifjúság foglalt helyet. A *zviska* a hajó teljes szélességében állott, és mintegy másfél méternyire nyúlt be a hajóba.²¹ A hajó és a szentély találkozásánál – az egyébként fontos liturgikus funkciójú – *szolea* hiányzott, tehát a szentély és a hajó padlószintje azonos volt.²²

3. Oltár

Nagyjából a *babinec* terével megegyező alapterületű (4,69x4,24 m), négyzetes helyiség volt, mennyezetén deszkaborítással, megvilágítására a hajóéhoz hasonló trifóriumok szolgáltak.

Enteriőr, berendezés

Az egyházlátogatási jegyzőkönyv részletes kérdéseire adott válaszokból szemléletes képet kaphatunk a templombelső teréről és az abban lévő műtárgyakról. A hajó és a szentély találkozásában három sorból álló ikonosztázion állott, amely már ebben az időben is igen rossz, a dokumentum szerint részben („büdös”)(!) állapotban volt. Egyetlen ajtó (értsd: faragott, festett ajtó, itt ez királyi ajtó) volt a képfalon, amelyet a négy evangélista és az örömhírvétel jelenete díszített. Jellegzetes vonása volt a konstrukciónak az ajtók mély rézsűje, melyeket egyházatyák képei díszítettek. A leírás említ egy igen fontos momentumot, mégpedig azt, hogy a hajó északi falán az ikonosztáz folytatásában van többek között az *Utolsó ítélet* képe. Ez a mozzanat megerősíti azt a felvetésünket, hogy az enteriőrben az egyes ikonok elhelyezésénél itt is ragaszkodtak a Felvidéken még meglévő gyakorlathoz. A másik jelentős mozzanat, amelyre a válasz kitér az, hogy a déli falon a régi ikonosztázion képei sorakoztak. Ez azt jelenti, hogy a templomból általunk ismert tárgyak már egy második berendezési periódus emlékei. Mind az említett *Utolsó ítélet*, mind pedig a régi ikonosztázion darabjai feltehetően a bontás során, vagy azt követően megsemmisültek. Az érdekesebb tárgyak közül említésre méltó a *trikirion*, vagy *trojca* nevet viselő hármaskör gyertyatartó, melynek egyik oldalán a Szentháromság, másik oldalán a Gondviselés szemének képe volt látható. Az enteriőr színességét fokozta a sok színes textilből készült lobogó, melyeknek többségén a múlt század közepén a Felvidéken és Galíciában készült lobogóképek voltak.²³

Mindezekből gyűjtéseim során a helyszínen a következő darabokat találtam meg: a nagyméretű, faragott-festett oltárépítmény (középen a keresztre feszítés ikonjával, oldaléktábláin Dávid és Nátán próféta képével, egy díszesen faragott keretbe foglalt *feretron* (hordozható ikon), melynek egyik oldalán Mária a gyermek Jézussal, másik oldalán ugyancsak keresztre feszítés – riboticsei ízü – ikonja látható. Meg van ezentúl a régi oltár *antependiuma* (oltár előtáblája), mely Keresztelő Szt. János életéből vett jeleneteket ábrázol. 1979-ben a miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményébe került a má-

21 Uo. 66. válasz

22 Uo. 57. válasz

23 Uo. 61. válasz

sodik ikonosztázion két *namesztina* (alap) ikonja, amely szegmens íves tört keretben a tanító Krisztust és egy *Hodigitria* (útmutató) típusú Istenszülő ikon. Ez utóbbi két darabot a múzeum restaurátorai konzerválták, illetve restaurálták.²⁴

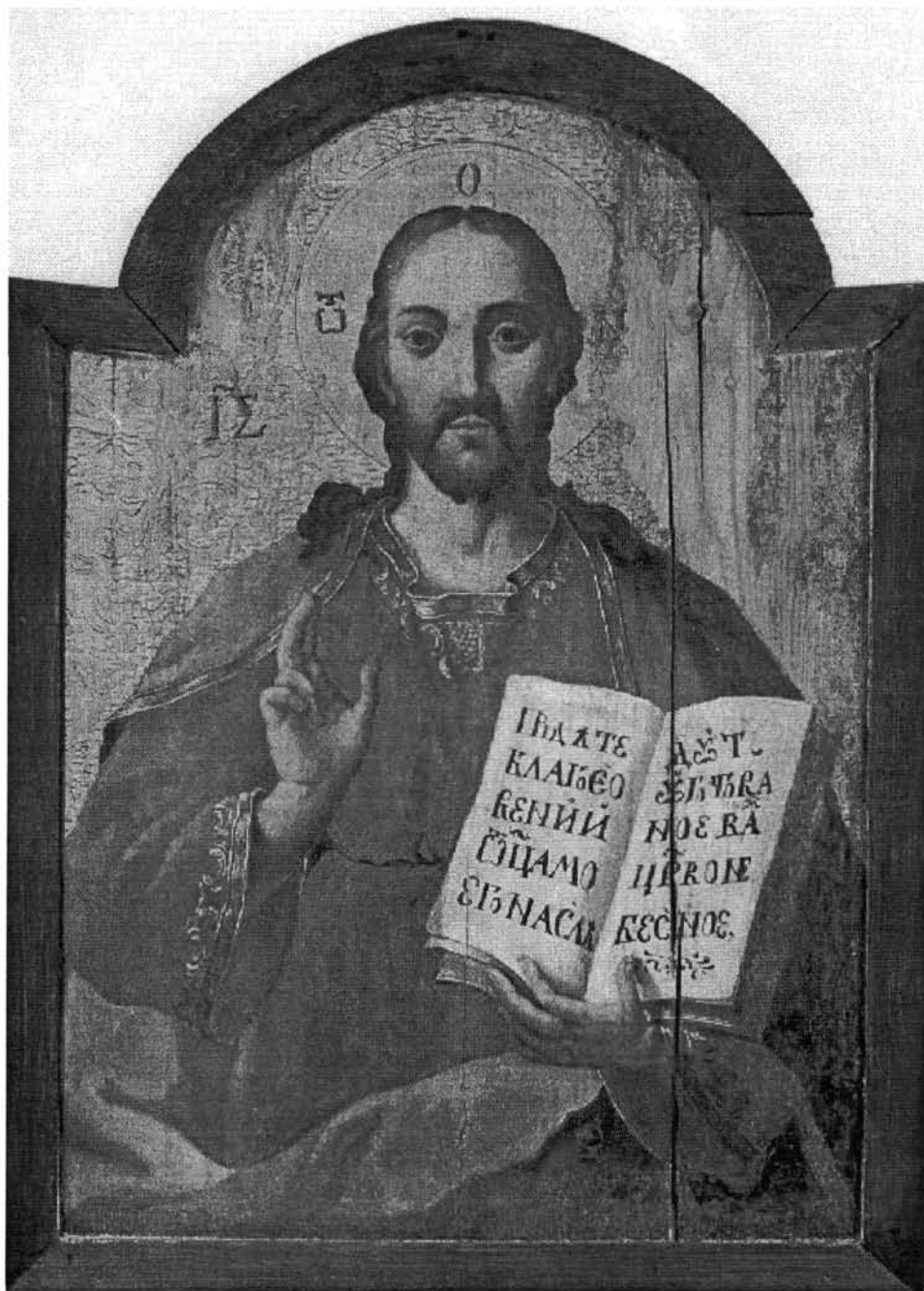

5. kép. A régi oltár retabuluma, 18. század második fele

6. kép. Krisztus és Keresztelő Szent János

24 Uo. 58. válasz

7. kép. Szécsényi József(?) alapján a régi ikonosztázból, 1780 k.

8. kép. Szécsényi József(?) alapján a régi ikonosztázból, 1870 k.

Itt jegyzem meg, hogy a 19. század végi egyházlátogatási jegyzőkönyvet – amelyből a korábbiakban már adatokat használtam fel – teljes terjedelmében mellékelem, mert sok apró, de tanulságos részletet tartalmaz.

Az architektúra és a társművészetek kapcsolatát modellként bemutató abaújszolnoki példa a következő tanulságokat kínálja:

A canonica visitatio kérdései eleve azt sugallják, hogy még a 19. század végén is nagyjából azonos elvek szerint berendezett enteriőrök lehettek. Az egyes műtárgyak helyét íratlan kánonok jelölték ki és mint a válaszok többségének lakonikusan igenlő volta mutatja, ennek az emlékeknek az esetében is érvényesültek az eleve feltételezett rendező elvek. Joggal feltételezhetjük, hogy a más településeken előforduló töredékek is egykoron ilyen rendszer alapján születtek az építészeti környezetbe.

Összegzésként elmondható, hogy Abaújszolnok 1898-ban lebontott régi fatemploma tipológiai szempontból szervesen illeszkedett abba a népi templomépítő gyakorlatba, amelynek számban igencsak megcsappant emlékével tőlünk jóval északabbra, illetve északkeletre találkozhatunk. A templom tér- és tömegalakításában a lemkő csoport barokk jegyeket hordozó alcsoportjába tartozott. A keleti liturgiának megfelelően, egy vízszintes tengelyre fűzött hármastéregyüttesből állott. A csoport ma is álló, még tanulmányozható emlékeitől eltérően, elmaradt az egyébként igen jellemző alsó horizontális eresz, valamint ugyancsak szokatlan módon a hajó és a szentély belső magassága közel azonos volt. A terek megvilágítását szolgáló hármastéglás ablakok is párhuzam nélküliek.

Myskovszky Viktor 1876-ban készült rajzai és az egy évvel későbbi egyházlátogatási jegyzőkönyv adatai, ez utóbbi kimerítően részletes válaszai igen értékes dokumentumok, mert – a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba szállított, mándoki görög katolikus fatemplomon kívül – nem igen alkothatunk képet a mai Magyarország északkeleti vidékei szakrális faépítészetének ezen egykor nagyszámú emlékeiről.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyv válaszaiból nem csupán magáról az épületről alkothatunk képet, de fontos és részletes információkkal szolgál az egykori berendezés képző- és iparművészeti darabjairól is. Az ikonok és a paramentumok egy része a bontás után is megmaradt, ezek a darabok beszédes tanúi a Cserhát egykori ruszin szórványá szakraális tárgy gazdagságának.

MELLÉKLET

az Eperjesi Egyházmegyében, Abaúj Vármegyében, Cserhát esperesi külterületben lévő szolnoki parochiális egyházközség kánoni látogatása, melyet 1877. év, szeptember hó 22–23. napján az igen kiváló és Főtisztelendő Eperjesi Püspök Úr rendelt el

1. A templom milyen helyen van? Száraz, vagy nedves, biztos, vagy veszélyes helyen? Völgyben, vagy dombon? Hegy tövében, oldalában, vagy tetején? A hely hány n-öl nagyságú? Fal, kerítés, vagy sánc veszi körül? Van-e kapuja, és az milyen? A község közepén, szélén, vagy kívül helyezkedik el? Temetkezésre, vagy másra használják-e? A templom szentélye milyen égtáj (kelet, vagy nyugat) felé néz?

Száraz, biztos helyen domboldalban, a község keleti részén, a parochiális és az úri épületek között helyezkedik el. A szentély kelet felé néz, tornya a község központja felé, A telek 390 n-öl, árokkal van körülkerítve, bozóttal, akáccal, szilvával körülvéve.

2. A templomot milyen anyagból és mikor építették? Utoljára mikor javították? Kinek a költségén? Milyen áron? Erről hol vannak számadások?

Fából építették 1758-ban. 1851-ben javították az egyház és a hívek költségén. A számadások 1858-ban tűzvész következtében elpusztultak. Ez a templom Tiszta Pál költségén épült.

3. A templom kereszt formájú e?

–

4. Hány méter hosszú, széles és magas?

A Szentély 5,12 m széles. Maga a templom 22,7 m hosszú, a narthex és a hajó 7,92 m széles.

5. Mikor és ki szentelte föl? Ki áldotta meg, minek a tiszteletére van szentelve, ki a védőszentje?

Nem tudni, mikor és ki szentelte fel, vagy áldotta meg. Keresztelő Szt. János tiszteletére van szentelve, védőszentje nincs.

6. Szentélyből, hajóból, narthexből áll-e? Ezeket a részeket a 3. pontban leírt módon építették-e, vagy másként, mi módon válnak el egymástól?

Így van: minden egyes rész fölött torony van.

7. Van-e a narthex fölött torony, mi anyagból, csúcsán egyszerű, kettős, vagy hármass kereszt van? Milyen anyagból?

Így van: a narthex fölött igen magas torony van, harangházzal. 20,9 m magas, csúcsán vas hármasskereszt. A torony szerkezete teljes egészében alapjától fa.

8. A szentély, a hajó és a tornyok milyen anyaggal vannak fedve? A tető mikor készült és milyen állapotban van?

Mind három rész zindelyes, 1851-ben készült, igen rossz állapotban van.

9. A szentély boltozott, vagy síkfödémes, a hajó boltozott? vagy síkfödémes?

A szentély és a hajó deszkából készült boltozattal van fedve, a boltozatot gerendákból ácsolták és deszkákkal borították.

10. A templom teste ép, vagy sérült, erősen vagy kevésbé?

Az egész templom tölgyfából épült, erős állapotban van.

11. A szentélyben hány ablak van? Milyen alakúak? Milyen méretűek és milyen állapotban vannak?

Két hármass ablak van, alakúak. Ebből a középső 1,27, a két szélső 1,03 m magas. Mindegyik 0,17 m mély, igen rossz állapotban vannak.

12. A templom azon részén, amely a szentély és a hajó között van, és szoleának neveznek, hány ablak van, ezek milyenek?

–

13. A hajóban hány ablak van, milyen alakúak, milyen nagyok, milyen állapotban vannak?

Két hármass ablak van, olyanok, mint a szentélyben leírtak. A magasabbik 1,28 m magas, a másik kettő magassága 1,07 m, mindegyiknek a szélessége 0,33 m, a középsőé 0,31 m.

14. A narthexben hány ablak van, és milyenek?

–

15. A toronyban hány ablak van és milyenek?

Nincsenek ablakok, csak lyukak.

16. Van-e redőny a toronyablakokon?

–

17. A templomnak hány ajtaja van? Az ajtók kétszárnyúak, vagy másfajta? Milyen a nagyságuk, mikor készültek, milyen anyagból, milyen állapotban vannak?

Két ajtó van. A narthexbe vezető 2,10 m magas, 1,13 széles, egyszerű. A narthexből a hajóba nyíló 1,95 m magas, 1,13 m széles, egyszárnyú, puhafából készült, közepes állapotban, ismeretlen korú.

18. A vaszárak, a reteszek milyenek? Az ajtófélfák és sarkok milyen állapotban vannak?
Minden jó állapotban van.

19. A templom belső részét, a szentélyt mikor vakolták, milyen állapotban van? A hajót és a narthexet vakolták-e?

Mivel a templom fából készült, vakolásra nem szorul. Sosem volt meszelve. Bár a fatemplomokat szokás festeni, ez festetlen. Mindezek ellenére takaros állapotban van.

20. A templom kövezeete milyen? Milyen állapotban van? A szentély, a hajó?

A narthexben nincs semmiféle kövezet, a szentélyben és a hajóban deszkapadló van közepes állapotban.

21. Vajon a szentélyt a hajótól ikonosztáz választja-e el? A szentély hosszúsága, szélessége, mélysége hány méter?

Így van. A szentély 4,69 m hosszú, 4,24 m széles és 5,69 m magas.

22. A szentélyben kő, téglá, vagy fa oltár van? Milyen és hány lépcsőn áll? Hány méter a hossza és a szélessége? Van-e baldachin, a baldachint tartó oszlopok az oltár lapján, vagy azon kívül állnak? Az oszlopok hengeres, vagy szögletes keresztmetszetűek? Maga a baldachin milyen formájú? Kör, téglány vagy négyzet alakú? Hogyan van aranyozva, vagy díszítve?

Az oltár kőből van, elől két lépcsővel. Az alsó 1,89 m hosszú, 1,12 m széles. A felső 1,35 m hosszú, 0,69 m széles, mindkettő magassága 0,41 m. Az oltárasztal kő építmény. 1,34 m magas, 1,36x1,21 m méretű lappal. Baldachin nincs, az oltár lapján Krisztus keresztrefeszítésének képe áll, mely 1,26x0,79 m méretű és körben végződik. A képet cirádás, szőlőfürtös, aranyozott, kivájt oszlopok keretezik. Ezek fölött ugyancsak cirádák vannak, ezzel felirattal: (olvashatatlan) még feljebb az Epifánia képe. A csúcson az Atyaisten képe. Két oldalt Dávid (balra) és Náhán (jobbra) próféta képe. Az egész építmény maga 2,84 m magas.

23. Az oltár alapja az előírt három terítővel van-e letakarva? Úgy mint: kataszarka, indüthia, eiléton? Mindezek milyen anyagból készültek? Milyen állapotban vannak, mikor mosták őket?

Így van! Valamennyi vászonzól van. Jó állapotban, frissen mosva.

24. Az oltáron a Szent Antiminsziont az indüthia alatt tartják-e, vagy mindegyik szentmise áldozat után az ilitonnal együtt összehajtják? Ki és mikor szentelte? Melyik szentnek az ereklyéi vannak benne? Van-e szivacs?

Az Antiminsziont az indüthia alatt tartják. Gagenetz József püspök szentelte 1875 április 23-án és Szent Lucia szűz fejereklyéi ékesítik.

25. Az oltáron a tabernaculum milyen anyagból van? Mivel van díszítve? Magassága, szélessége? Mivel van öltöztetve? Zárva van-e, biztos-e? Jó kulcsa van-e? Ki őrzi a kulcsot?

A tabernaculum fából van. Aranyozott. 0,43 m magas, nem öltöztetett. Zárva van. Biztos kulcsa van, melyet az indüthia alatt őriznek.

26. Van-e a tabernaculumban cibórium és milyen? Mikor és ki gondolzza? A cibóriumnak van-e öltö-zete?

A cibórium aranyozott alpakából készült, fedővel van ellátva. 1868-ban Rudo György és neje, Mária költségén. Öltözete nincs, igen jó állapotban van.

27. Van-e daronoszica? Van-e selyem zacskója, melyet zsinaggal nyakba lehet akasztani? A tabernaculumban őrzik-e? Mi az anyaga, ára? Ki gondolzza?

A daronoszica aranyozott réz pixis. 5.-Ft-ot ért. Zacskója is van, a tabernaculumban őrzik.

28. A tabernaculumban a cibóriumon és a daronoszicán kívül milyen más szent edényt őriznek?

29. Van-e Evangéliumos Könyv, amely állandóan az oltár közepén fekszik? Mikori kiadású, milyen alakú, értékű, ki a kezelője és milyen az állapota?

Az Evangélium 1722-es lebergi kiadású, in folio. 1862-ben vörös bőrbe kötötték Fedor Mihály, And-rás János és György költségén.

30. Van-e kézi kereszt, milyen anyagból? Milyen a formája? Milyen állapotban van?

Alpakából van. Krisztus keresztrefeszítésének zománcria festett képével NH „C” felirattal. 1868-ban Rudo Mária és Adzima Anna költségén vásárolták.

31. Az oltáron a liturgikon milyen kiadású, formájú és költésű? Mi a formája? Milyen a kötése? Milyen értékű, milyen állapotban van? Ki a kezelője? Van-e párna vagy könyvtartó?

Vannak: 1. Przemysl, 1840, in folio. 12 Ft-ért Fedor András özvegyének költségén 1872-ben vásárolva. 2. Pocsájev, 1788, in folio. 20 Ft-ért Doroblyánszky András költségén, jó állapotban. 3. Przemysl, 1840, in folio. Közepes állapotban. Csak Aranyszűjű Szt. János liturgiáját tartalmazza. Van egy régi felonból készült párna, jó állapotban.

32. Az oltáron mennyi és milyen gyertyatartó van?

Négy darab, ebből kettő festett és aranyozott fa, kettő pedig ón.

33. Az oltáron nevezettekén kívül van-e más?

–

34. Az oltár oldalai, különösen a szembenéző, ikonokkal van-e díszítve? Milyenekkel? Van-e az oltárban mélyedés edények, vagy öltözetek számára, vagy ez más helyen van?

Az oltár elülső oldalán a lépcső fölött Ker. Szt. János életéből vett jelenetet ábrázoló kép van. Az oltárban nincs tartó, de a kötőmbben van két lyuk a szén számára.

35. A protheszisz, szertvenyik milyen anyagból készült, milyen alakú, a bal oldalon van-e? Van-e rajta a szent edényeket (kelyhet, paténát, csillagot, kanalat és lándzsát, aeriont, takarókat és törülközőket befogadó szekrényke? Illő és takaros módon van-e felöltöztetve? Milyen üdvös jel vagy kép van rajta?

Fából vagy deszkából készült, egyszerű asztal formájú. Az oltár bal oldalán áll illő módon felöltöztetve. Tetején állnak a kancsócskák, a (proszfóra) vágó deszka és a lándzsa. Az asztal fölött van Krisztus ikonja, mely alatt egy tabernaculum formájú szekrényke van, melyet semmire sem használnak, de formájából arra lehet következtetni, hogy a régi oltárról való, ahol tabernaculumként használhatták. A prothesziszben van még egy gyertyatartó, sárgarézből, amely a B. Szűz Mária képe előtt áll.

36. Az oltár jobb oldalán van-e diakonikon, riznicza? Milyen anyagból? Milyen alakú? A protheszisz alakját követi-e? Arra szolgál, hogy a szent öltözeteket tartsák benne, vagy más célra is használják?

Fából van. Két részből áll. Alsó része három kihúzható fiókja van, melyet az öltözetek őrzésére használnak. 1,29 m széles 0,83 m magas, 0,80 m mély. Felső része 1,22 m széles, 0,35 m mély, 1,20 m magas. Hat fiókból áll, melyből hármat ki lehet húzni, szent dolgok őrzésére szolgál.

37. Az egyháznak hány és milyen kelyhe, diszkosza, csillagja és kanala van? Hány felonja (a tartozékokkal), és milyen? Hány inge és öve? Hány terítője, kehelykendője stb.? A felsorolt dolgok milyen állapotban vannak és mennyire tiszták? Ki mikor és mennyiért tartja ezeket rendben? A fehér ruhákat és kendőket ki és mikor mossza?

I. Két kehely van: a) ezüst, aranyozásra szorul, ezüst diszkossal, melybe 1744-es évszám van vésve. Jó állapotban. b) kehely, rendszeren aranyozva, felirata: E; SZ. anno 1785. Az ezüstdiszkosz aranyozásra szorul. Áldoztató kanál: ezüst, aranyozott, jó állapotban. Csillag egy van. Ezenkívül két régi ón kehely, használaton kívül. II. Hat felon van: a) Aranyszínű, tartozékokkal és inggel, melyet Adzima Mária vett 60 Ft-ért 1864-ben. b) Kopott (?) színű, tartozékokkal, Radvánszki András költségén, 1867-ből. c) Vörös színű, tartozékokkal, Fedor György, Szabó Anna és Porublyánszki János vette 1865-ben. d) Vörös színű, melyet két régiből csináltak. Jó állapotban. e) Fekete színű. f) Kék színű, igen zilált állapotban van. Van még egy zöld felon, összetákolva. III. Az előbb említett kettővel együtt három ing van vászonból, jó állapotban. IV. Nagyobb oltárterítő 5 db. Az ikonosztáz előtt (ti. az ikonok előtt) 6 db. 2 a prothesziszben, 2 tetrapodra való, 2 analogion-terítő. A plascsenyicát 22 Ft-ért vette Porublyánszki György felesége 1873-ban.

38. Az oltár mögött, a szentély végében van-e trónus (homoje szedaliscse) a szolgáló pap számára és milyen? Vannak-e más ülőhelyek is, és mi célt szolgálnak? Beengednek-e (ti. a szentélybe) laikusokat a liturgia alatt és ha igen mi okból?

Trónus helyett párnázott szék van, melyet Paulovics Lázár ajándékozott. Más ülőhelyek nincsenek. Laikusokat a sekrestyéson kívül nem engednek be.

39. Van-e a proszfora jelzésére szolgáló dornik, vágására deszka és lándzsa, megőrzésére szelence, kancsócskák a víz és bor számára? Tálcák a kézmosáshoz? szenteltvízhintő? Az ilitonok és kehelykendők mosására szolgáló edény? Milyen anyagból vannak, milyen állapotban, mennyire tiszták, hol őrzik azokat?

A dornik és a deszka fából van. Lándzsa helyett kést használnak. A proszforát a parókián őrzik. A kancsók üvegből vannak, a kézmosó tál porcelánból, a szenteltvíztartó rézből (gyalázatos állapotban) van.

40. A tömjénező, tömjéntartó és a kanál milyen fémről készült, milyen állapotban van és hol őrzik?

A füstölő új, alpakkából készült, Bubno János vette 17 Ft-ért, 1869-ben tömjéntartóval és kanállal együtt. A másik pakfongból, régi, de jó állapotban.

41. Széntartó, lábas, lapát és fogó van-e, milyen állapotban, rendszeren őrzik-e, piszkos, vagy tiszta?

A széntartó az oltár hátsó mélyedésében lévő lábas, lapát és fogó nincs. Van egy fűvő fémről, közepes állapotban, nem piszkít.

42. Van-e a szentélyben a kötelező liturgiákat feltüntető tábla? Van-e még valami a szentélyben, ami ott található, de fentebb még nem sorolták föl?

Mivel kötelező alapítványi misék nincsenek, ilyen táblára nincs szükség. Van azonban egy gobelin szőnyeg a lépcsőn, melyet Paulovics Lázár ajándékozott, valamint a régi apróságok őrzésére szolgáló doboz.

43. Az ikonosztázt mikor építették, ki szentelte fel, avagy ki és kinek a megbízásából áldotta meg? Deszkára, lemezre, vagy vászonra van festve? Ki festette, mennyiért, kinek a költségén? Milyen állapotban van, évente hányszor és ki tisztítja?

Nem tudjuk ki áldotta meg. Fatáblára van festve, három sorból áll. Az alsó közepes állapotban van, a középső rossz, a legfelső büdös (sic!) A nagy ünnepek előtt leporolják.

44. Az ikonosztáz hány soros? A fő soron kívül van-e ünnep-sora, apostolok sora, netán próféták sora? Csúcsán tündöklük-e kereszt, alatta ott van-e az Istenszülő és Szt. János?

45. Az ikonosztázon vannak-e ajtók északon és délen, van-e királyi ajtó? Az egyes ajtók milyen méretűek?

Csak királyi ajtó van. Az É-D-i 196 cm magas, 72 cm széles. A királyi ajtó 196 cm magas, és ugyan-csak 72 cm széles.

46. Milyen a királyi ajtó? A szárnyakon ott van-e az evangélisták képe? Van-e más kép? Az ajtó fölött van-e utolsó vacsora kép?

A szárnyakon a négy evangélista képe és a két szt. szűz (?) képe látható. Az ajtó fölött ott van az utolsó vacsora, a rézsűkben pedig két szent püspök képe.

47. Az ikonosztáz és a hajó közt van-e szolea, vagy olyan hely, ami egy lépcsővel magasabb mint a hajó szintje?

48. A szolea végén állnak-e a kántorszékek? Milyenek, milyen állapotban vannak, mikor csinálták azokat?

A hajóban elhelyezett padok folytatásában, 1,32 m-re az ikonosztáztól vannak, sajátos formájúak. Közepes állapotban. Az É-i oldalon lévő rossz állapotban.

49. Vajon a kántorszékek egymással szembe vannak-e fordítva, vagy az oltár felé néznek? Vajon a 3. pontban leírt módon állnak-e? Ha igen, vannak-e még más székek, hány személyre, kik foglalják el azokat?

A kántorszékek kelet felé vannak fordítva, a déli részben közvetlenül következnek a férfiak padjai, az É-i oldalon a kántorszékek és a nők padjai között van egy padsornyi űr.

50. Vajon a kántorszékekben, vagy másutt vannak-e a könyvek? Hol és mikor adták ki azokat? Milyen kötésben vannak? Milyenek az állapotuk? Ki mikor és mennyiért vették azokat? Van-e csengő és milyen?

Euchologion, Przemysl, 1844, jó állapotban. Apostol, Kijev, 1722. bőrkötésben, közepes állapotban. Pszaltir, Bécs, 1776. jó állapotban. Csaszoszlov, Lemberg, 1726. zilált állapotban. Minea, Trifologion, Moszkva 1730. bőrből kötve (egy kötetben, kb. 480 old. Triod (bőjt) Kijevopecserszkaja Lavra, 1727. Bőrből kötve, jó állapotban. Triod (virágos) Kijevopecserszkaja Lavra 1724. Jó állapotban. Oktoich, Lemberg, 1700, zilált ál-

lapotban. Tipikon nincs. Katekézis nincs, Irmologion nincs. Minea, Pocsájev, 1820., 1877-ben átkötve. Csen-gő: Van mindkettő rézből.

51. Vajon a kenyéradásra és a szent ikon csokolására szolgáló négy lábú asztal a szoleán, vagy a hajó-ban áll? Mindig kint van, vagy csak ünnepélyes alkalmakkor teszik ki?

Mindig ki van téve, két 19 cm magas gyertyatartó van rajta és rá van téve az Istenszülő ikonja, amit Adzima Mária 3 Ft-ért vett.

52. Vajon a tetrapodon őrzik-e a szent krizmát és a katakumének olaját, a betegek olaját, és a mirováláshoz használatos olajat? A szent olajakat milyen edényekben őrzik, ezek miből vannak, mennyit érnek és milyen tiszták?

A tetrapod egyszerű asztalka, a szent krizmát és a többi olajat a diakonikonban őrzik, mégpedig a krizmát és a katekumének olaját csavaros fedelű ón edényekben.

53. Az esküvői koronákat a tetrapodon őrzik-e és milyenek? A szerkönyvet itt, vagy máshol őrzik? Milyen formátumú, hol adták ki, ki mennyiért vette?

A diakonikonban.

54. Milyen analogion (evangéliumolvasó állvány) van? A szoleán, vagy a szentélyben őrzik?

Kezdetleges kivételű, a szentélyben őrzik.

55. Körmeneti kereszt van-e és hol őrzik? Mi van még a szoleán, a templom mélyedéseiben, vagy kóru-saiban?

Körmeneti kereszt faragott figurával a szentélyben, temetési kereszt mindenféle festés nélkül az ikonosztáz ikonjai előtt két nagy fa gyertyatartó van, 131 cm magas, szép faragású. Ugyanezen ikonok előtt az asztalokon két alpaka gyertyatartó van, 54 cm magas, jó állapotban. Ezt a két gyertyatartót Porubjanszki György vette 1868-ban, 15 Ft-ért. A másik két ikon előtt két ón gyertyatartó van, melyek 49 cm magasak, – és egy fából készült, melynek a magassága 131 cm.

56. A templomhajó milyen hosszú és széles, vannak-e benne padok, milyen és milyen állapotban, Két oldalon állnak-e, csak férfiak használják, vagy az egyik részben férfiak, a másik részben nők ülnek?

A hajó 9 m hosszú, 6,95 m széles, 8 m magas. A déli részben 5 pad van a férfiaknak, az északon 4 pad a nőknek. Ezen kívül 13 személy részére 13 szék helyezkedik oldalfalak mentén.

57. A padok előtt, vagy azok között elég hely van-e hagyva a gyerekek és a fiatalság részére? Ha ott nincs hely, a templom melyik részében foglalnak helyet?

Mivel nincs igazi szolea, így a padok és az ikonosztáz között 132 cm hely van a hajó hosszában. A két oldalpadsor között 3 m hely van. Itt az ikonosztáz jobb oldala előtt az iskolás fiúk, a bal oldalon a hasonló korú leányok foglalnak helyet, míg az ifjúság a zviszkában tartózkodik az istentiszteletek ideje alatt.

58. A hajóban hány zászló van, milyenek, milyen állapotban vannak, ki, mikor mennyiért vette azokat?

Hat zászló van, ebből négy piros, kettő fekete. A két pirosat 1852-ben 32 Ft-ért Galvács Ferenc vette, a másik kettőt 36 Ft-ért Porubjanszki Pál és György 1860-ban míg a feketéket 1860-ban Mocsáry Terézia vette 1863-ban. Valamennyi jó állapotban van.

59. A hajó falain vannak-e ikonok, ha igen, milyenek?

Az északi oldalon az ikonosztáz folytatásában van az utolsó ítéletet ábrázoló kép, a Pócsi Istenszülő képe, a déli falon pedig a régi ikonosztáz képei.

60. Van-e a hajó oldalán kiemelkedő helyen katedra, miből készült, hány lépcső vezet hozzá, mivel van díszítve, milyen állapotban van? Vajon a szolea, vagy a hajó boltívérről, vagy mennyezetéről függenek-e lámpák, vagy polikandilion? Ki mikor, mennyiért vette azokat, milyen állapotban vannak?

A katedra a hajó oldalán áll kiemelkedő helyen, melyre négy özönvíz előtti (sic!) lépcső vezet föl. A katedra igen régi, fából készült, a keresztre feszített Krisztus és a négy apostol-evangélista képe díszíti. Tiszta állapotban van. A hajó deszka padlásáról egy igen-igen régi bádogcsillár függ. A hajó egész berendezése tiszta.

61. Sorolja föl, mi van még a hajóban?

Mivel az 55. pontból kiviláglik, hogy nincs szolea, a tárgyak az 55. pont válasza szerint az ikonosztáz elé vannak helyezve. De van itt még egy trojca-gyertyatartó is, vagy más néven trikiron a Szt. Háromság képével és a Gondviselés szemével díszítve aranyozott fából, melyet Rudó János vett 27 Ft-ért.

62. A narthex milyen hosszú és széles, milyen állapotban van, hogy van kimeszelve, milyen tiszta?

A narthex 7,8 m hosszú, 7,32 m széles. Padlója nincs, meszelni nem kell, mert fából van és tiszta.

63. Vajon a narthexben, épp úgy mint a hajóban van-e ülőhely a férfiak és a nők részére, vagy pedig az egész narthexet a nők foglalják el?

Ilyen nincs.

64. A narthexben van-e keresztelési felszerelés, a keresztelő kutat mikor csinálták, a keresztelő medence milyen, ebben a felszerelésben őrzik-e a szent olajokat, és az 52. ill. 53. pontban szereplő könyveket, vagy másutt és hol?

Felszerelés a diakonikonban, a keresztelő medencét a szentélyben őrzik, keresztelő tál nincs. A keresztelő medence három vas lábon álló rézfedéllel ellátott rézmedence. Jó állapotban.

65. Van-e a narthexben gyóntatószék, és ha nincs, hol gyónnak? Milyen állapotban van a gyóntatószék?

A szentélyben gyónnak, azon a helyen amely hornoje szedaliscseként szolgál.

66. A narthex fölött van-e kórus, – népiesen – zviska? Kik foglalnak helyet és miért, ki ügyel a rendre?

Zviska a hajóban, a narthex oldalánál, a hajó szélességében van, 1,5 m-re ugrik előre a hajó hosszúságában. A megletebb fiatalság helye, a templom szűk volta miatt használják, a rendre az idősebbek felügyelnek.

67. A narthexben vagy másutt, milyenládában tartják a gyertyát és a gyertya csonkokat?

A szentélyben tartóban.

68. A narthexben, vagy a torony alatt vannak-e kápolnák és milyenek? Oltárral, vagy anélkül, szabad-e ott liturgiát végezni? Milyenek ezek?

Nincsenek ilyenek.

69. Temetési felszereléseket és eszközöket, vagyis a szentmihálylovát, köteleket, ásót, lapátot hol tartják?

A köteleket és a rudakat a narthexben tartják, egyéb nincs.

70. A toronyban hány harang van, milyen súlyúak, milyen feliratuk van, ki, mikor, mennyiért öntötte azokat?

Három harang van. Közülük a legnagyobbat 1761-ben öntötték a felirat szerint. A kisebb 1739-ben öntetett ezzel a felirattal: IN GLORIAM DEI ECLESSIAE KIS SZOLNOK 1739. A legkisebben ez a felirat áll: IN HONOREM JOANNIS BAPTISTAE ECLESSIAE KIS SZOLNOK 1748.

71. Van-e kereplő és kótka, népiesen bilo és klepalo, amivel az istenfélő népet nagypénteket a templomba hívják?

Van.

IRODALOM

- Archeológiai Értesítő*
1876 Pest
- Fényes Elek*
1851 Magyarország geographiai szótára I–IV. Pest
- Goberman D. N.*
1970 Pamjatnyiki derevjannava zodiacsesztva Zakarpatyija. Leningrád
- Hodinka Antal*
1909 A munkácsi görög katolikus püspökség története. Bp.
- Kovačovicová–Puškár*
1971 Derevjani cerkvi schidnoho obriadu na Szlovacscsini. Prjašiv
- Kovács József*
1990 Fatemplomok Kárpátalján. Bp.
- Paládi-Kovács Attila*
1973 Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén. In: Népi Kultúra–Népi Társadalom VII. Bp.
- Popovics Tibor*
1997 Ruszin fatemplomok Kárpátalján. In: Ruszinszkij Zsivot
- Sziklai János–Borovszky Samu*
1896 Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest

DIE EHEMALIGE ABAÚJSZOLNOKER GRIECHISCH-KATHOLISCHE HOLZKIRCHE ANHAND DER ZEICHNUNGEN VON VIKTOR MYSKOVSZKY UND DES KIRCHENBESUCHPROTOKOLLS (1876, 1877)

Die Holzkirche von Abaújszolnok, dem kleinen Dorf im Cserehát wurde 1758 gebaut, 1851 teilweise umgebaut, danach 1889 abgerissen und an ihrer Stelle eine qualitätsmäßig bescheidene Steinkirche errichtet. Außer einigen alten Einrichtungsgegenständen wird ihr Andenken vom Kaschauer Museumswärter Viktor Myskovszky und in dem auf glückliche Weise hinterbliebenen Kirchenbesuchsprotokoll der Eperjeser Diözese bewahrt.

Die 1889 abgerissene alte Holzkirche von Abaújszolnok paßte in typologischer Hinsicht organisch in die volkstümliche Kirchenbaupraxis, deren zahlenmäßig überaus wenig gewordenen Erinnerungen viel nördlicher, beziehungsweise nordöstlicher von uns angetroffen werden können.

Die Kirche gehörte mit ihrer Raum- und Massengestaltung zur Alemkogruppe, zu deren Barockmerkmale tragenden Untergruppe. Gemäß der östlichen Liturgie stand sie auf einer waagerechten Achse liegend als eine Dreierraumgruppe. Von den heute noch stehenden und studierbaren Erinnerungen abweichend fehlt die ansonsten sehr charakteristische untere horizontale Traufe und auf ebenfalls ungewöhnliche Weise war die innere Höhe des Kirchenschiffes und des Chors identisch. Für die der Beleuchtung der Räume dienenden Dreierfenster gibt es ebenfalls keine Parallelen.

Die 1876 entstandenen Zeichnungen von Viktor Myskovszky und die Daten des ein Jahr älteren Protokolls über die Kirchenbesuche, vor allen Dingen die ausführlichen Antworten des letzteren sind wertvolle Dokumente, da wir uns außer an der ins ethnographische Freiluftmuseum von Szentendre gebrachten Mandoker griechisch-katholischen Holzkirche wohl kaum ein Bild über die sakrale Holzarchitektur dieser einstmals zahlreichen Erinnerungen aus den nordöstlichen Regionen des heutigen Ungarns machen könnten.

Aufgrund der Antworten des Kirchenbesuchsprotokolls können wir uns nicht nur ein Bild über das Gebäude selbst machen, denn es liefert auch wichtige und ausführliche Informationen über die Gegenstände der bildenden Kunst und des Handgewerbes der ehemaligen Einrichtung. Ein Teil der Ikonen und Paramente blieben auch nach dem Abriß erhalten. Diese Stücke sind sprechende Zeugen des sakralen gegenständlichen Reichtums der ehemaligen ruthenischen Diaspora im Cserehát.

László Kárpáti

TARTALOM

<i>Ringer Árpád</i> : Miskolc és Borsod-Abaúj-Zemplén megye szerepe a magyarországi régibb kőkor kutatásban	7
<i>Simán Katalin</i> : Bifaciális eszközök Korlát-Ravaszyuk-tető lelőhelyen	29
<i>Patay Pál</i> : A badeni kultúra ózd-pilinyi csoportjának magaslati telepei.....	45
<i>Kalicz Nándor</i> : A késő rézkori Báden kultúra temetője Mezőcsát-Hörcsögösön és Tiszavasvári-Gyepároson.....	57
<i>Koós Judit</i> : Újabb adatok a kora bronzkori Makó-kultúra elterjedéséhez és időrendjéhez Északkelet-Magyarországon	103
<i>P. Fischl Klára</i> : Szertartási edények a bronzkorból	129
<i>B. Hellebrandt Magdolna</i> : A mezőnyárádi bronzkincs	139
<i>Kemenczei Tibor</i> : A zöldhalompusztai aranyszarvas	167
<i>K. Végh Katalin</i> : Császárkori telep Szirmabesenyőn	181
<i>Vörös István</i> : A szirmabesenyői császárkori telep állatcsontmaradványai.....	223
<i>Lovász Emese</i> : Hun és germán jellegű leletek Borsod megyében	237
<i>Révész László</i> : Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán.....	267
<i>Vörös István</i> : Tengőd-Hékútpusztai honfoglalás kori sírok lovai	301
<i>Wolf Mária</i> : A földvárkutatás jelenlegi helyzete, a borsodi földvár.....	315
<i>Nováki Gyula-Sárközy Sebestyén</i> : Várak a magyarországi Gömörben.....	329
<i>Gedai István</i> : Román kori éremművészet Árpád-házi pénzekben.....	349
<i>Czeglédy Ilona</i> : A diósgyőri vár feltárása	367
<i>Dankó Katalin-Feld István-Szekér György</i> : A régészeti kutatások jelentősége a sárospataki vár építéstörténetének felderítésében.....	375
<i>Détshy Mihály</i> : Megjegyzések a pataki várak dolgában.....	395
<i>Feld István</i> : A monoki reneszánsz kastély	403
<i>Tomka Gábor</i> : Közép és kora újkori településrészlet Mohi mezőváros belterületének peremén (Jelentés az M-30-as autótút 41. számú lelőhelye I. és IV. munkahelyének régészeti feltárásáról)	417
<i>Papp Ildikó-Babcsán Norbert-Kovács Árpád</i> : Kora újkori kerámiamázas (Az ónodi és muhi feltárások kerámiamázasainak anyagtudományi elemzése)	447
<i>Pusztai Tamás</i> : Kora újkori kerámia az egri ferences templom területéről I.	471
<i>B. Kovács István</i> : Gondolatok Gömör vármegye kialakulásáról	489
<i>Kubinyi András</i> : Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben.....	499
<i>Gyulai Éva</i> : Úthálózat és hírközlés a hódoltság peremvidékén (A diósgyőri vár és Miskolc szerepe a kora újkori közlekedésben és információcserében)	519
<i>Udvari István</i> : A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye lelkészskégeinek 1741. évi összeírása (Csereháti és zempléni esperesi kerületek).....	535
<i>Jelena Vinogradova</i> : Az orosz agrárkultusz szentjei.....	547
<i>Heckenast Gusztáv</i> : II. Rákóczi Ferenc udvari tanácsa	559
<i>Fehér József</i> : Szirmay Antal Hungaria in Parabolis-a.....	571

<i>Frisnyák Sándor</i> : Borsod vármegye földhasznosítása a 18–19. században.....	585
<i>Spóner Péter</i> : A miskolci csizmadiacéh története a megalakulástól a céh felszámolásáig (1667–1872)	603
<i>Rémiás Tibor</i> : Nemes királyi csizmadiacéh Szepes mezővárosában – Különös tekintettel 19. századi vagyoni helyzetére, kapcsolatrendszerére és adakozókészségére –	621
<i>Jaczkó Zsolt</i> : A hadseregállítás kezdeti nehézségei Zemplén vármegyében 1848 tavaszán.....	651
<i>Kováts Dániel</i> : Zempléni Kazinczy-ünnepek 1859-ben.....	657
<i>Kárpáti László</i> : Az egykori abaújszolnoki görög katolikus fatemplom Myskovszky Viktor rajzain és az egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján (1876, 1877).....	677

INHALTSVERZEICHNIS

<i>Árpád Ringer</i> : Die Rolle von Miskolc und dem Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén bei der Forschung der ungarischen späten Steinzeit.....	7
<i>Katalin Simán</i> : Bifazielle Mittel beim Fundort Schranken-Karstlochgipfel.....	29
<i>Pál Patay</i> : Höhensiedlungen der Spätbadener Ózd-Piliny Gruppe	45
<i>Nándor Kalicz</i> : Das Gräberfeld der spätkupferzeitlichen Badener Kultur in Mezőcsát-Hörcsögös und in Tiszavasvári-Gyepáros	57
<i>Judit Koós</i> : Neuere Angaben zur Verbreitung und zur Chronologie der Makó-Kultur in Nordostungarn.....	103
<i>Klára Fischl P.</i> : Zeremoniegefäße aus der Bronzezeit.....	129
<i>Magdolna B. Hellebrandt</i> : Der Bronzeschatz aus Mezőnyárád	139
<i>Tibor Kemenczei</i> : Der Goldhirsch von Zöldhalompusztá.....	167
<i>Katalin K. Végh</i> : Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Szirmabesenyő	181
<i>István Vörös</i> : Tierknochenfunde einer Siedlung aus der Kaiserzeit in Szirmabesenyő	223
<i>Emese Lovász</i> : Hunnische und germanische Funde im Komitat Borsod.....	237
<i>László Révész</i> : Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd-Hékútpuszta	267
<i>István Vörös</i> : Die Pferde in den Gräbern aus der Zeit der Landnahme in Tengőd-Hékútpuszta	301
<i>Mária Wolf</i> : Die gegenwärtige Lage der Erforschung der Erdburgen, die Borsoder Erdburg.....	315
<i>Gyula Nováki-Sebestyén Sárközy</i> : Burgen im Ungarischen Gömör	329
<i>István Gedai</i> : Münzkunst aus der Römerzeit auf Geldstücken aus dem Arpadenhaus.....	349
<i>Ilona Czeglédy</i> : Die Aufdeckung der Burg zu Diósgyőr	367
<i>Katalin Dankó-István Feld-György Szekér</i> : Der Bedeutung der archäologischen Forschungen für die aufhellung der Baugeschichte der Burg von Sárospatak ...	375
<i>Mihály Détszy</i> : Bemerkungen zur Frage der Burgen in Sárospatak	395
<i>István Feld</i> : Das Renaissance-Schloß von Monok	403
<i>Gábor Tomka</i> : Mittelalterliche und frühneuzeitliche Siedlungsspuren am Rand des inneren Gebietes des Marktes Mohi (Bericht über die archäologischen Ausgrabungen vollgebracht am Fundorte M-30/41, Arbeitstelle I. und IV.	417
<i>Ildikó Papp-Norbert Babcsán-Árpád Kovács</i> : Ceramic Glazes from the early modern age (Materials Science: Examination of the excavated Ónod and Muhi ceramic glazes).....	447
<i>Tamás Pusztai</i> : Frühneuzeitliche Keramik aus Eger, aus dem Gebiet der Franziskanerkirche I.	471
<i>István B. Kovács</i> : Gedanken über das Entstehen von Gömör.....	489
<i>András Kubinyi</i> : Zentralorte in den Komitaten Abaúj, Borsod, Heves und Torna am Ende des Mittelalters.....	499

<i>Éva Gyulai</i> : Strassennetz und Nachrichtenübermittlung im Randgebiet der Türkenherrschaft (Die Rolle der Diósgyőrer Burg und Miskolc im Verkehr und Informationsaustausch in der frühen Neuzeit).....	519
<i>István Udvari</i> : Die Konskription der Pfarrämter der Munkácsér Griechisch- Katholischen Diözese im Jahre 1741. (Csereháter un Zempléner Dechanatbezirk)	535
<i>Vinogradova, Jelena</i> : Die Heiligen des altrussischen Agrarkultes.....	547
<i>Gusztáv Heckenast</i> : Das „Excelsum Consilium Aulicum“ des Fürsten Franz II. Rákóczi (1704–1705)	559
<i>József Fehér</i> : „Hungaria in Parabolis“ von Antal Szirmay.....	571
<i>Sándor Frisnyák</i> : Die Bodennutzung im Komitat Borsod im 18–19. Jahrhundert.....	585
<i>Péter Spőner</i> : Die Geschichte der Stiefelmach von Miskolc.....	603
<i>Tibor Rémiás</i> : Die Stiefelmacherzunft im Markt Flecken Szepsi – Besonders im Hinblick auf ihre Lage im 19. Jahrhundert –	621
<i>Zsolt Jaczkó</i> : Die anfänglichen Schwierigkeiten bei der Aufstellung der Armee im Komitat Zemplén im Frühjahr 1848.....	651
<i>Dániel Kováts</i> : Die Zempléner Kazinczy-Feste im Jahre 1859.....	657
<i>László Kárpáti</i> : Die ehemalige Abaujszolnoker griechisch-katholische Holzkirche anhand der Zeichnungen von Viktor Myskovszky und des Kirchenbesuchprotokolls (1876, 1877).....	677

